

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**100. YILINDA SOVYET İHTİLALİ,
GELİŞİMİ VE
BÖLGESEL ETKİLERİ ULUSLARARASI
SEMPOZYUMU**

25-27 EKİM 2017 / KARS

***INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CENTENARY OF
THE RUSSIAN REVOLUTION, ITS DEVELOPMENT AND
REGIONAL EFFECTS***

25-27 OCTOBER 2017/KARS

BİLDİRİLER

Yayına Hazırlayan
Uzman Erdem ÜNLEN

ANKARA - 2019

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayım, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri Uluslararası Sempozyumu (2017: Kars)

100. yılında Sovyet İhtilali, gelişimi ve bölgesel etkileri uluslararası sempozyumu: bildiriler: Kars, 25-27 Ekim 2017 = International symposium on the centenary of the Russian Revolution, its development and regional effects: proceedings; Kars, 25-27 October 2017 / yay. haz.: Erdem Ünlen. – Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2019.

vii, 959 s.: res.: fotoğ.; 24 cm. – (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN: 978-975-16-3614-0

1. SOVYET – İHTİLALİ

2. RUSYA – TARİH – İHTİLAL

3. SOVYETLER BİRLİĞİ – DEVRİM

1. Ünlen, Erdem, yay. haz. II. E.a.: 100. yılında Sovyet ihtilali... III. E.a.: International symposium... IV. On the centenary of the Russian revolution... V. Seri

947

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Selçuk URAL
Doç. Dr. Nebahat ARSLAN

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA

Tel : 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : <http://www.atam.gov.tr>

e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3614-0

İLESAM : 19.06.Y.0150-591

BASKI SAYISI : 1000

BASKI HAZIRLIK : Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

KAPAK TASARIM : Artı5 Medya Tanıtım

BASKI : Diyanet Vakfı Matbaası

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI.....	IX
--------------------------	----

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	3
Kafkas Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sami ÖZCAN	7

BİLDİRİLER

Diplomasi Tarihinde Karşılıklı Etkileşim Örneği: Almanya ve Sovyet İhtilali Prof. Dr. Ali Engin OBA	11
Sovyet Karşıtlığı ile Alman Sempatisi Arasında Azerbaycan Milliyetçiliğinin Bir Temsilcisi Olarak Kurtuluş Dergisi (1934-1939) Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar SOYSÜREN Dr. Öğr. Üyesi Necip YILDIZ	29
İhtilal Sürecinin Kars ve Çevresine Yansımaları (1917'den 1920'ye Kadar) Dr. Öğr. Üyesi Arzu BOY	59
Bolşevik İhtilali'nin Kafkas Cephesi'ne Etkileri (E.) Albay Atilla GÜLER	81

Azerbaycan Milli Harekatı'nın Bolşevik İhtilaline Bakışı ve Tutumu Dr. Ayten İMANOVA	101
Rus Devrimi ve Bölgesel Etkileri: Sovyet-İran İlişkileri (1921-1979) Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	133
Türk-Sovyet İlişkilerinin Kültürel Boyutları (1923-1938) Doç. Dr. Bengül BOLAT	179
Политика Советской Власти На Северном Кавказе Dr. Boris KHARSİYEV	195
Sovyet Sisteminin Eğitim Alanında Meydana Getirdiği Değişimler (Kırgızistan Örneği) Dr. Öğr. Üyesi Bukatcha AKIMJAN KYZY	213
Soğuk Savaş Döneminde Romanya'da Tatar Türklerine Yönelik Baskı ve Takipler Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU	231
О Рассудочности Революционного Мышления И Ограниченности Его Созидательных Возможностей (Размышления О 100-Летии Октябрьской Революции В России) Prof. Dr. Damir Yusufoviç ŞAPSUGOV	255
Milli Mücadele Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Türk Mizahında Sovyet Rusya ve Bolşevizm (1919-1930) Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK	267
Ermenice Belgelerin Işığında Ermenistan'da Bolşevik Hareketleri, Ermeni Bolşeviklerin Kemalist Türkiye'ye Bakışları ve Faaliyetleri Prof. Dr. Gafar Mehdiyev ÇAKMAKLI	295
Ekim 1917 İhtilalinden Sonra Kazakistan'daki Siyasi Durum ve Alaş- Orda Hükümetinin Faaliyetleri Dr. Öğr. Üyesi Gülnar KARA	319
Sovyet İhtilali'nin Yunanistan'daki Yansımaları: Anti-Bolşevik Rusya Operasyonu ve Venizelos'un "Zor" Kararı, 1918-1919 Dr. Gürhan YELLİCE	339
1917 Yılı Ekim Devrimi Arifesinde Kuzey Azerbaycanda Sosyo- Politik Durumun Temel Özellikleri Hakkında Doç. Dr. Hacı HASANOV	363

Хронология Несостоявшегося Восстания В Дагестане И Чечне В 1922-1925 Гг Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO	375
The New York Times Gazetesine Göre Ermenistan'da Sovyetleşme Süreci ve Amerikan Kamuoyunun Bu Süreçteki Tutumu (1920-1921) Arş. Gör. Hasan DEMİRCİ	389
The Impact of the Bolshevik Revolution 1917 in International Politics: Its Influence in British Appeasement Policy Toward Germany 1918-1922 Yrd. Doç. Dr. Haydir Sh. Obaid AL-SULTANI	411
Стереотипы в Периодизации Русской Революции Prof. Dr. İgor TURİTSIN	441
XX Əsrin 20-30-Cu İllərində Azərbaycan Ssr-Nin Partiya-Dövlət Hakimiyyəti Strukturlarında Kadrların Milliləşdirilməsi Siyasəti Doç. Dr. İlqar Vahid oğlu NİFTELIYEV	459
Kafkasya ve Türkistan'da Sovyetlerin Yayılma Politikaları ve Yaşanan Gelişmeler Dr. Öğr. Üyesi İlyas TOPÇU	477
Bolshevik Revolution In Russia 1917 And Its Impact On Iraq Prof. Dr. Inaam Mahdi Ali AL SALMAN	501
Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemlerde Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan'da İslam (1917-2000'ler) Doç. Dr. Kamil ALİYEV	511
Milli Mücadele Dönemi Türk Düşününde Bolşevizm Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BOLAT	529
100 Лет После Октябрьской Революции: Правовая Неопределенность И Выбор Пути Развития Национальных Правовых Систем Постсоветских Государств Doç. Dr. Marietta ŞAPSUGOVA	543
Batyrbek Abukov'un İran'daki Sovyet Otoritesindeki Rolü Doç. Dr. Murad DIŞEKOV	551

Akşam Gazetesi Başyazarı Necmeddin Sadık Bey’in Gözüyle Bolşevik İhtilâli Arş. Gör. Mustafa ÖZYÜREK	565
Fransız Basınının 1917 Sovyet İhtilaline Bakışı Arş. Gör. Mustafa KIRIŞMAN	583
1920-Cı II Gence Üsyanı Fransanın Arxiv Sənədlərində Doç. Dr. Natiq MEMMEDZADE	597
The Russian Revolution and its Attitude Towards the Internal and External Issues About the Future of Ottoman Empire (1917-1923) Yrd. Doç. Nizar Alwan Abdullah AL-HASNAWİ	609
Türk Basınında (Atı-İkdam-Sabah Gazetelerinde) Rusya’nın Durumu (1918-1920) Dr. Öğr. Üyesi Nebahat ARSLAN Doktora Öğr. Nesrin HANGÜL	627
Sosyalizmin Rusya Ermenileri Arasında Yayılması ve Bunun Rusya’da Meşrutiyet İlan Edilmesine Etkisi Doç. Dr. Nejlâ GÜNAY	653
Sovyet Savaş Propaganda Posterlerinin Görsel Açından Analizi Doç. Dr. Özgür AKTAŞ – Dr. Öğr. Üyesi Hasan ASLAN	683
1917 Şubat Rus İhtilalinin I. Dünya Savaşına Etkisi ve Dönemin Gürcü Basınına Yansıması (04.03. – 24.10. 1917) Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ	697
Политика Большевиков, По Остаткам Архивных Документов Ruslan Karnetoviç KARMOV	727
“Her Devrim Kendi Çocuklarını Yer” Anlayışına İyi Bir Örnek Devrim Esnasında ve Sonrasında Doğunun Büyük Devrimcisi Sultan Galiyev Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR	737
İhtilal Sonrası Sovyet Yayımcılığına Ankara’dan Bakış: Türk Sovyet İlişkilerinin İlk Yılına Ait İki Belge Dr. Sadık ERDAŞ	757

Türk Basınında Bolşevik İhtilali Sonrasında Kafkasya'nın Durumu (1918-1920) Prof. Dr. Selçuk URAL	783
Bolşeviklerin Kafkasya'da Milletler Politikası Prof. Dr. Sevinç Israfil kızı ALİYEVA	801
Cənubi Qafqazın Sovetləşməsi Kontekstində Azərbaycan – Gürcüstan Siyasi Münasibətləri (1920 – 1921-Ci İllər) Doç. Dr. Şamil REHMANZADE	837
Процессы Советизации Северного Кавказа в Публицистике Карачаево-Балкарского Зарубежья Prof. Dr. Tamara Shamsudinovna BİTTİROVA	857
1917-Ci İl Oktyabr Çevrilişindən Sonrakı İllərdə Azərbaycan Və Dağıstan Xalqlarının Ümumi Düşmənlərə Qarşı Birgə Mübarizəsi Tarixindən Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE	865
Azerbaycan-Türkiye-Rusya İlişkilerinin Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivinin Belgelerinde Eksi (1918-1920) Doç. Dr. Vagif ABIŞOV	879
Rus Devriminin Tarih Felsefesi Dersleri Doç. Dr. Yuri ZAKUNOV	899
Человек в Экстремальных Условиях Революции и Гражданской Войны: Крестьянство Северного Кавказа в Планах Большевиков Prof. Dr. S. A. KHUBULOVA Doç. Dr. V. V. KHUBULOVA Doç. Dr. L. Ch. KHABLIEVA	921
Bolşevik İhtilalinin Milli Mücadeleye Etkileri: Sovyet Mali Yardımları Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	935
Afganistan'da Sovyetler Birliği'nin Sosyal ve Kültürel Etkisi Öğr. Gör. Firuz FEVZİ	947
FOTOĞRAFLAR	955

SEMPOZYUM KURULLARI

ONUR KURULU / HONOR COMMITTEE

Prof. Dr. Derya ÖRS
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Yakub MAHMUDOV
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Sami ÖZCAN
Kafkas Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Sami ÖZCAN
Prof. Dr. Selçuk URAL
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU
Doç. Dr. Alparslan YÜCE
Doç. Dr. Cebi BEHRAMOV
Dr. Öğr. Üyesi Akın BİNGÖL
Dr. Öğr. Üyesi Nebahat Oran ARSLAN
Okt. Ertürk MERT
Hüseyin TOSUN

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Selçuk URAL
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Vladimir GUTOROF
Prof. Dr. Ninel Yokovlevna OLESİÇ
Prof. Dr. İgor ZİMİN
Prof. Dr. Vasıf GAFFAROF
Prof. Dr. Roin KAVRELEŞVİLİ
Prof. Dr. Tariel SİKHARULİDZE
Prof. Dr. Tina GELAŞVİLİ
Prof. Dr. İrakli BARAMİDZE
Prof. Dr. Vladimir KİKİLAŞVİLİ
Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Yavuz ASLAN
Prof. Dr. Alparslan CEYLAN

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. Jülide Akyüz ORAT
Prof. Dr. Sevinç ALİYEVA
Doç. Dr. Cebi BEHRAMOV
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN
Doç. Dr. Tolga BAŞAK
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Nebahat Oran ARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi Akın BİNGÖL
Dr. Öğr. Üyesi Meltem AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Nurhan AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Tolga AKAY
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TEKİR
Dr. Öğr. Üyesi İlyas TOPÇU
Dr. Öğr. Üyesi Gökay DURMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Savaş DURMUŞ

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın rektör, Kars Belediyesi değerli başkanvekili, değerli protokol, üniversitenin değerli yöneticileri, değerli meslektaşlarım, muhterem hanımefendiler beyefendiler, değerli basın mensupları, sevgili öğrenciler, serhat şehrimiz Kars'tayız. Kafkas Üniversitesi çatısı altında, *100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri* unvanlı, milletlerarası bilgi etkinliğini icra etmek üzere buradayız. Hoş geldiniz, sizleri saygı ve muhabbetle selamlıyorum.

1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti pek çok cephede savaşmak zorunda kaldı. Çünkü geniş bir coğrafyaya hükmediyordu. 18. yüzyıldan itibaren büyük miktarda toprak kaybına rağmen 20. yüzyılın başlarında hala toprak bakımından büyük devletler arasında sayılıyordu. Savaşa girmeden önce iki buçuk milyon kilometrekarelik bir coğrafyaya sahipti. Coğrafyanın büyüklüğü elbette vatanın savunulmasında pek çok cephenin olabileceği anlamına geliyordu. Kafkas Cephesi de bu cephelerden biri idi. Kafkas Cephesi şüphesiz önemli bir cepheydi. Belki tarih kitapları, bu hususta konuşanlar, çok fazla ehemmiyet vermez. Daha çok Sarıkamış Harekâtı diye adlandırılan, ne dersiniz deyin, tecrübesiz bir aklın macerası deyin, hezimet deyin, ismini ne koyarsanız koyun, Kafkas Cephesi denilince Sarıkamış Harekâtı öne çıkar. Hâlbuki Çanakkale kadar önemli bir cephe dir.

Şu açıdan önemlidir; İtilaf güçleri, Çanakkale harekâtıyla doğrudan doğruya devletin kalbini, hilafetin ve Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezini hedef alıyordu. Bu cepheyle Osmanlı Devletini devre dışı bırakmak istiyorlardı. Kafkas Cephesi daha farklıydı: 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Ruslar, Kars bölgesini daha doğru bir ifade ile bütün Doğu Anadolu'yu, Doğu Anadolu'nun kapısı olarak bilinen Erzurum'u hedef almışlardı. Berlin Kongresi'nde, hepinizin bildiği üzere Kars bölgesi, bu serhat beldemiz Rus işgalinde bırakılmıştı. Ruslar, günümüzde üç vilayetin yer aldığı bu bölgede kırk yıl kadar kaldılar.

Rusya'nın öteden beri "sıcak denizlere ulaşma" hedefi için ikinci bir yol vardı. Bu yol Doğu Anadolu üzerinden İskenderun'a ulaşan yoldu. Bütün Doğu Anadolu işgal edilecek, Akdeniz'e inilecekti. Böyle bir niyeti söz konusuydu. Bu bakımdan Kafkas Cephesi önemlidir. Çünkü savaş başlar başlamaz taarruz Kars'tan itibaren başladı ve Sarıkamış hezimetinden sonra da önünde hiçbir engel kalmadı. Erzurum, Bayburt, Erzincan Trabzon, Bitlis ve Van Rusya'nın işgaline girmiş oldu. Türkiye'nin bugünkü idari taksimatına göre Doğu Anadolu'nun tamamı ve Karadeniz bölgesinin doğusu Rusların eline

---

* Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı.

geçti. Şimdi bu ihtilalin Kafkas Cephesi ve bölge ile ilgisi nedir diye bir soru akla gelebilir. Savaş öncesinde Kars zaten Rusya'nın üssüydü. Sarıkamış hezimetinden sonra Doğu Anadolu tamamen Rusya'nın işgaline girmiş oldu. Şubat 1917'de, Rusya'da çıkan iç karışıklıklar Sovyet İhtilali/Bolşevik İhtilali'ne zemin hazırladı. Çarlık Ordusunda çözümler başladı. Bu bakımdan Rusya, galipler safında yer alacak Çarlık Rusya'sı sonucunu beklemeden saştan çekilmeyi önerdi ve önerisi de kabul edildi.

Çözülmeye başlayan Rus Ordu birlikleri bölgeyi terk edince bölge boş kalmadı. Bırakmış oldukları boşluktan, geride bıraktıkları silah ve mühimmat-tan Taşnak Komiteleri yararlandı. Bölgede büyük katliamlar yaşandı. Gerçekten soykırım denilebilecek düzeyde cinayetler işlendi. Osmanlı Ordusu bölgeye müdahale imkânı buldu. Doğu Anadolu'nun kurtuluşu sağlandı. Bu bakımdan Sovyet İhtilali bölge için önemlidir.

Bilindiği üzere 1. Dünya Savaşı başladığı sırada Alman subaylar, Osmanlı Ordusu'nda nüfuz sahibi idiler. Harbiye Nezareti'nde Genel Kurmay 2. Başkanı Bronsart von Schellendorf isimli bir Alman generali idi. Osmanlı Erkân-ı Harbiye'sinde şube müdürlerinin tamamı Alman subayıdır. Ordu, korddu, tümen düzeyinde birliklere komuta eden, kurmay başkanlığı gibi önemli görevlerde bulunan pek çok Alman subayı vardır.

Eğer Almanlar galip gelseydi bizim istiklal savaşımız daha zor olurdu. Çünkü Almanlar gitmek üzere gelmemişlerdi. Büyük bir Doğu İmparatorluğu kurmak üzere gelmişlerdi. Şayet Almanlar mağlup olmasaydı, Sovyet İhtilali gerçekleşmeseydi İstiklal Savaşı Ruslara ve Almanlara karşı verilecekti. Milli Mücadele'de İstiklal Savaşı'nda işimiz daha da zor olacaktı. Onun için Sovyet İhtilali'nin bu noktadan bir iyi tarafı, milletimiz için hayırlı bir bir yüzü olmuştur.

Milli Mücadele başlarken sadece insan kadrosu bakımından değil, aynı zamanda silah, mühimmat ve teçhizat noktasından büyük bir sıkıntımız vardı. Milli Mücadele'de kullanılan silahların büyük bir kısmı, yeni kurulan Sovyet Hükümeti'nden temin edilmiştir. Çünkü başka çalacak bir kapımız söz konusu değildir. Müttefikimiz olan Almanya mağlup olmuştu. İngiltere ve Fransa hasım taraftaydı. Dolayısıyla çalacak tek kapı Sovyet Hükümeti'ydi. Sovyet Hükümeti'nden kendi paramızla da olsa silah ve mühimmat temin etmek imkânı doğdu. Bu yönüyle de, Sovyet İhtilali, bizim açımızdan hayırlı olmuştur.

Elbette bu ihtilalin, bizim açımızdan iyi olmayan tarafları da vardır. Çarlık Rusya'sı fiziki coğrafyayı hedef alıyordu. Sovyet Hükümeti'nin ise hedefinde beşeri coğrafya vardı. Kendi ideolojisini yaymak üzere ciddi bir faaliyet

içerisindeydi. Ülkemiz, çok partili rejime geçtikten sonra ciddi anlamda toplumda bir ayrışma meydana geldi, zamanla ayrışma derinleşti. Yaşı müsait olanlar, 1960'lı yılları, 1960'lı yılların sonlarını, dolayısıyla 1970'li yılları, 1980 darbesini çok iyi bilirler. 1976-1980 arası üniversite öğrencisi olanlar bu ayrışmanın, cinayetlerin yakın tanığı oldular. Bu yıllar, her gün cinayetlerin işlendiği, toplumsal kamplaşmanın, ayrışmanın tavan yaptığı zamanlardı. Ümit ediyorum ki bu sempozyumda bu konuları ele alacak olan tebliğler de olacaktır.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi üyesi, Tarih Enstitüsü Direktörü ve aynı zamanda parlamento üyesi Prof. Dr. Yakup Mahmudov sempozyuma katılmak arzusunda idi. Ankara'dan kara yolu ile Kars'a gelecektik. Beklenmeyen bir rahatsızlık sebebiyle kendisi Ankara'da kaldı. Bu sempozyum, Atatürk Araştırma Merkezi'nin, 2017 yılının ikinci ilmi etkinliği. Birincisi Romanya-Köstence'de, Ovidius Üniversitesi ile ortaklaşa tertip ettiğimiz *Türk-Romen İlişkilerinin Dünü, Bugünü* başlığını taşıyan sempozyum idi. İkinci etkinliğimizi de Kars'ta, serhat şehrimizde yapıyoruz.

Atatürk Araştırma Merkezi ilmi etkinlik politikasını adım adım uyguluyor. Politikanın özü şudur: Yapılacak ilmi etkinliklerin yeni açılan, gelişme sürecinde olan üniversitelerle gerçekleştirmek. Üniversitenin bulunduğu bölgenin tarihi, hususiyeti ihmal edilmeden konular seçilmektedir. Bu, üniversitenin akademik gelişimine, adının duyurulmasına ve bölgenin tarihine katkı sağlayacaktır. Sempozyuma yurtiçi ve yurtdışından 182 bildiri önerisi sunulmuştur. Bu bildirilerden 48'i hakem süreci sonrasında sunuma değer bulunmuştur.

Sempozyum sürecinin tamamlanmasında emeği geçen pek çok insan, vitrinden gözükmeyen pek çok emek sahibi vardır. Emeği geçenlere teşekkür ediyorum. Sayın rektörün şahsında, başta kendileri olmak üzere üniversitenin yöneticilerine ve değerli meslektaşlarıma tekrar teşekkür ediyorum, saygılarımı ve selamlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Sami ÖZCAN*

Sayın Belediye Başkanvekilim, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı saygıdeğer hocam, sayın vekilim, yurt içinden ve yurt dışından Kars'a ve üniversitemize teşrif eden, çok değerli saygı değer konuklar, değerli mesai arkadaşlarım, basınımızın güzide temsilcileri ve sevgili öğrenciler;

Üniversitemiz ile Atatürk Araştırma Merkezi işbirliğiyle gerçekleştirilen sempozyuma hepiniz hoş geldiniz, sefalar getirdiniz. Bu kadar çok misafiri ve bilim insanını Kars'ta, üniversitemizde ağırlamaktan büyük memnuniyet duyduğumu bilmenizi isterim. Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Saygıdeğer konuklar, coğrafya bölgenin kaderini oluşturur. Bazı olaylar vardır ki, bunlar bazen çağın akışını değiştirir; İstanbul'un fethi gibi, 1789 Fransız İhtilali gibi. Kafkasya'nın kaderini değiştiren olaylardan birisi de kuşkusuz Sovyet İhtilali'dir. 100. yılında Sovyet İhtilali'nin bölgeye etkisini konu alan sempozyumumuzda olaylar ayrıntılarıyla işlenecektir.

Sayın başkanım, Sovyet İhtilali önce Rusya'yı ardından çevre bölgeleri derinden etkilemiş, ihtilal siyasi ve askeri yapıları değiştirerek bölge milletlerini yeni duruma ayak uydurmaya zorlamıştır. Kafkasya da etkilenen yerlerin başında gelmektedir. Kafkasya, konumu itibariyle kuzey güney ve doğu batı yönlerinde önemli bir kavşak noktası, geçiş noktasıdır. Kafkasya'nın stratejik önemi buradaki farklı millet ve kültürlerle ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır. Kars ise Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkasya'ya açılan kapısıdır, penceresidir. Zaten Kars'ta Kafkas Üniversitesi'nin kurulması demek Türkiye Cumhuriyeti'nin bu coğrafyaya olan ilgisinin bir sonucudur. Üniversitemiz aynı zamanda bilimsel, kültürel ve sosyal alanlarda bir kamu diplomasisi üstlenmektedir.

Tarih boyunca pek çok medeniyete yuva olan Kars, Ebu'l Hasan Harakani hazretlerinin bilgeliğiyle İslam'ın yayılmasına ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'ne katıldığı tarihten itibaren ise serhat şehri konumuna yükselmiştir. Kırım Harbi sırasında Kars ilk şehir savunmasını vererek Gazilik unvanıyla da ödüllendirilmiş ve onurlandırılmıştır. Tarihi kahramanlık destanıyla süslenmiş şehrimiz 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaklaşık 40 yıl süre bir esaret dönemi yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu kutlu toprakları kurtarma azmindeki vatan evlatları, yıllar boyunca fedakârlık gös-

---

* Kafkas Üniversitesi Üniversitesi Rektörü.

tererek büyük mücadeleler sergilemişlerdir. Sarıkamış Harekâtı'nda elde edilmeyen başarı, 1920 yılında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki kuvvetlerimiz tarafından kazanılmış ve Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır.

Sayın başkanım bugün itibarıyla Kars, Doğu Anadolu'nun yükselen yıldızıdır. Yapımı tamamlanan ve inşallah 30 Ekim tarihinde Bakü'de Sayın Cumhurbaşkanımızın, Azerbaycan ve Gürcistan Devlet Başkanlarımızın da katılımıyla ipek demiryolu projesine ilk start verilecektir. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi Kars'ın önemini bir kat arttıracaktır. Yine yakın tarihte UNESCO Kültür Mirası listesine eklenen Anı Antik Kenti de Kars'ın tanıtımına önemli katkı sunmaktadır. Belki Kars'a ilk defa gelen misafirlerimiz inşallah sempozyum vasıtasıyla burayı da gezme imkanına sahip olacaklardır.

Üniversitemiz 1992 yılında kuruldu. Bu yıl 25. yılını kutluyoruz. Bu kapsamda 4 tane sempozyum organize ettik. 29 Ekim'de de Uluslararası Hırakani Sempozyumu düzenlenecektir. Kurulduğu günden bu yana heyecanla çalışan Kafkas Üniversitesi'nin mensuplarına çok teşekkür ediyorum. Sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçen Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı ve Başkan Yardımcısına, değerli personeline, üniversitemiz personeline, Kafkas Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Selçuk Ural'a ve çalışma ekibine katkılarından ötürü teşekkür ediyorum. Bizlerin amacı ortak işbirliği çerçevesinde güçlerimizi birleştirip bölge halkının refahı ve mutluluğu için çalışmak olmalıdır. Elbette bunun için her türlü iş birliğine hazırız. Bunu da yapacağımıza kendi adıma ve üniversitem adına hepimize söz veriyorum, tekrardan saygılar sunuyorum.

BİLDİRİLER

DİPLOMASİ TARİHİNDE KARŞILIKLI ETKİLEŞİM ÖRNEĞİ: ALMANYA VE SOVYET İHTİLALİ

Ali Engin OBA *

ÖZET

Bu araştırma, Almanya'nın Sovyet İhtilali'nin meydana gelmesindeki rolünü belirtmeyi ve Sovyet İhtilali'nin Almanya üzerindeki etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, diplomasi tarihi açısından, yakın çağın en önemli olayını teşkil eden ve Fransız ihtilali ile mukayese edilen Sovyet ihtilalinin nasıl meydana geldiğini anlamaya çalışmaktadır.

Almanya'nın doğu komşusu olan Çarlık Rusya'sı, I. Dünya Savaşına girdikten sonra Almanya ile de savaşmış, bu savaşlarda büyük kayıplara uğramış, özellikle Tannenberg Muharebesi bu bakımdan önem taşımıştır. Bu çatışmalar, Büyük Savaş'a hazırlıksız giren Çarlık Rusya'sı askerlerini bu rejime karşı başkaldırmalarında etkin bir unsur olmuştur. Bu Savaş, Rus İhtilali'nin gerçekleşmesinde en önemli nedeni teşkil etmiştir. Rus ordusundaki kaçakların sayısının her gün daha artması, cephedeki olumsuz durum, barış vaad eden Lenin ve arkadaşları için kendilerini destekleyen önemli bir kitlenin oluşmasına, bir kısım askerlerin kendilerine destek vermelerine, Çarlığa karşı ayaklanmalarına yol açmıştır.

Alman liderliği, Savaşın başlarında, umdukları kesin zaferi kazanamayınca, iki cepheli bir savaşı bir cepheye indirmek için Rusya ile barış anlaşması yapma düşüncesinde olmuştur. Bu çerçevede Almanya, özellikle Rusya ile yapılabilecek anlaşmanın yanında, bu ülkedeki devrimci hareketlere de destek vermek, bu şekilde ortaya çıkacak yeni rejimle anlaşma yapmak seçeneğini de göz önünde tutmuştur. Bu bağlamda, Almanya, 1915'den itibaren, ihtilalci sosyalist hareketin özellikle sol kanadını desteklemiş, ayrıca, Fin, Ukrayna ayrılıkçı, milliyetçi akımların yanında da olmuştur. Bu bağlamda, Almanlar, Rus İhtilali'ne etki yapması için Lenin ve arkadaşlarını İsviçre'den, İsveç üzerinden, özel bir vagonla Petrograd'a yollamışlardır. Bu durum, Rus İhtilali'nin meydana gelmesine önemli katkı yapmıştır. Lenin'in liderliğindeki

* Büyükelçi (E) Prof. Dr., Çağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı, enginoba@hotmail.com.

yeni rejim, Almanya ile Brest-Litovsk Antlaşmasını yapmış ve Almanların Ruslarla barış amacı gerçekleşmiştir.

Bolşeviklerin iktidarı ele almasından sonra, dünya sosyalist ihtilaline inanan Lenin'in en büyük düşü devrimin Avrupa'nın diğer ülkelerinde, özellikle Almanya'da meydana gelmesi idi. Almanların I. Dünya Savaşı'nı kaybetmelerinden sonra ülkede ortaya çıkan karışık durumda, Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht liderliğindeki Alman komünistleri de Alman Sovyet'ini ilan etmek için çalışmışlardır. Bu çerçevede, Spartakusbund ortaya çıkmış, kısa süreli Alman Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş, ancak bir süre sonra iki lider öldürülmüşlerdir. Bu akım, Alman askerleri ve sosyal demokratların işbirliğiyle bastırılmış ve Alman komünizmi Rusya'daki gibi iktidarı ele geçirememiştir.

Almanya'daki komünistlerin iktidarı ele geçirememeleri, Lenin'e, dünya sosyalist devriminin yakın zamanda gerçekleşmeyeceğini, beklediği Alman devriminin de yakın zamanda olamayacağını göstermiştir. Bu gelişmelerin etkisiyle Bolşevikler, kapitalist ülkeler ile ilişki kurma ve Komintern'in faaliyetini durdurma kararı almışlardır. Dolayısıyla, Almanya'daki gelişmeler ve Macaristan'daki Bela Khun olayı Sovyet İhtilali'nin takip etmek istediği stratejiyi erteleme durumunu da yaratmıştır.

Bu şekilde, savaş ve onun getirdiği ortam bir ülkede komünistlerin iktidarı ele geçirmelerini sağlarken, diğer ülkede, aynı savaşın olumsuz şartları içinde komünistlerin iktidarı ele geçirmeleri mümkün olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Almanya, I. Dünya Savaşı, Alman komünizmi, Bolşevizm, Komintern.

AN EXAMPLE OF MUTUAL INTERACTION IN DIPLOMATIC HISTORY: GERMANY AND SOVIET REVOLUTION

ABSTRACT

The aim of this research is to indicate the role of Germany in bringing about Soviet revolution and to evaluate the impacts of Soviet revolution upon Germany. By this way, to try to understand how the Soviet revolution, the most important historical event of modern times, which was compared by the French revolution, has taken place.

The eastern neighbor of Germany Tsarist Russia had fought with this country during the First World War and suffered a lot of human loss. Especially, in the duration of Tannenberg battle 100.000 Russian soldiers have been captured by Germans. These developments were important to revolt the militaries against the Tsarist regime during the Great War which the Russians have entered without enough preparations. This war was the main reason of the accomplishment of the Russian revolution. The increasing numbers of the deserters, the negative situation at the fronts have given way to the emergence of a mass which supported Lenin and his comrades who promised the peace.

Furthermore, under these circumstances, a group of militaries had also supported Lenin and revolted against the regime.

The German leadership has assumed that the expected victory will not be possible at the beginning of the War. It is thought that two fronts war should be decreased to one. Therefore, to conclude an agreement with the Russians, Germany has supported the revolutionary movement in Russia in order to make possible an agreement with the new regime. From this point of view, Germany has started to support especially the leftist side of the revolutionary socialist movement in Russia. For this purpose, they have organized the transport of Lenin and his friends with a special vagon from Switzerland to Petrograd. This situation has helped the achievement of the Russian revolution a lot. This new regime, under the leadership of Lenin, has concluded the Brest-Litovsk treaty with Germany. By this way, the German-Russian peace has been realized.

After the taking of power, the greatest dream of Lenin was the realization of revolution in other European countries, especially in Germany.

After losing the First World War, Germany has entered into a chaotic situation where German communists under the leaderships of Rosa Luxemburg and Karl Liebknecht, have tried to announce German Soviet. Spartakusbund

has taken place, a short-lived German Soviet Republic has been declared. After a while, the two leaders have been killed. The development of communism in Germany has been halted by the cooperation of German militaries and social democrats. The German communists were not able to take the power in Germany like the communist in Russia.

This situation in Germany has shown to Lenin that the world socialist revolution will not take place shortly and the expected German revolution will not be realizable. The impacts of these developments have guided the Soviets to establish relations with the capitalist countries and to stop the activities of Comintern. Therefore, the experiences in Germany and in Hungary have been instrumental to postpone the desired strategy of the Soviet revolution.

By this way, the Great War and its outcomes have secured the taking power of communist in Russia, whereas the same conditions have not been ripe for the German communist to take the power.

Keywords: Soviet Revolution, Germany, First World War, German Communism, Bolshevism, Comintern.

ПРИМЕР ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ: ГЕРМАНИЯ И СОВЕТСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

АННОТАЦИЯ

Цель данного исследования показать роль Германии в становлении Советской революции и оценить влияние Советской революции на Германию. Таким образом, попытаться понять, как произошла Советская революция, важнейшее историческое событие современности, которое сравнивалось с французской революцией.

Восточный сосед Германии, Царская Россия воевала с этой страной во время Первой мировой войны и страдала от человеческих потерь. Особенно, во время Танненбергской битвы 100.000 русских солдат были захвачены немцами. Эти события были важны для восстания военных против царского режима во время Великой Войны, в которую Русские вступили без достаточной подготовки. Эта война была основной причиной успеха русской революции. Возрастающее число дезертиров негативное положение на фронтах уступили место появлению мессы, которую поддерживали Ленина и его товарищей, обещавшие мир.

Кроме того, в этих условиях группа военных также поддержали Ленина и восстали против режима.

Немецкое руководство предположило, что ожидаемая победа не будет в начале войны. Они думали, что два фронта войны должны быть сведены к одному. Поэтому, чтобы заключить соглашение с русскими, Германия поддержала революционное движение в России, чтобы сделать возможное соглашение с новым режимом. С этой точки зрения Германия начала особенно поддерживать левую сторону революционного социалистического движения в России. С этой целью они организовали транспорт Ленина и его друзей специальным вагоном из Швейцарии в Петроград. Эта ситуация помогла много к достижению Русской революции. Этот новый режим под руководством Ленина заключил Брест-Литовский договор с Германией. Таким образом, был осуществлен Германо-русский мир.

После того, как большевики взяли власть, величайшая мечта Ленина, верящая в мировую социалистическую революцию, заключалась в том, чтобы очаровать революцию в других странах Европы, особенно в Германии.

Немецкие коммунисты под руководством Розы Люксембург и Карла Либкнехта также пытались объявить немецкий совет в смешанной ситуации, которая произошла в стране после того, как немцы потеряли Первую Мировую Войну. Спартакбунд состоялся, была объявлена недолгосрочная Германская Советская Республика. Через некоторое время два лидера были убиты. Это движение было подавлено сотрудничеством немецких войск и социал-демократов, и немецкий коммунизм не смог захватить власть, как в России.

Эта ситуация в Германии показала Ленину, что мировая социалистическая революция не состоится в ближайшее время и ожидаемая немецкая революция не будет осуществимой. Воздействие этих событий привело советы к установлению отношений с капиталистическими странами и прекращению деятельности Коминтерна.

Таким образом, опыты в Германии и в Венгрии сыграли важную роль в отсрочке желаемой стратегии советской революции.

Ключевые Слова: Советская революция, Германия, Первая мировая война, Немецкий коммунизм, большевизм, Коминтерн.

GİRİŞ VE KONUNUN TANIMI

Tarih boyunca Alman-Rus ilişkileri her zaman önem taşımıştır. Bismark, Almanya'nın birleşmesinden sonra, doğu komşusu Rusya ile dostluğu dış politikasının temel taşı kabul etmiştir. Nitekim, Rusya'nın tarafsızlığı sayesinde Prusya, 1866'da Avusturya'ya, 1871'de de Fransa'ya karşı yaptığı savaşları kazanarak Alman Birliği'nin kurulmasını sağlamıştır.

Aynı şekilde, Alman dostluğu da Rusya için önem taşımıştır. Romanov hanedanının damarlarında Alman kanı taşınması ve Alman asilleri, prensesleri ile evlenmeler de Alman asıllı Rusların Rus Sarayı'nda ve İmparatorluk hizmetinde olmalarını mümkün kılmıştır.¹ Nitekim, son Çar II. Nikola'nın karısı da Alman asıllıdır, Hesse-Darmstadt ailesine mensuptur.²

Alman-Rus ilişkileri Avrupa'nın uluslararası politikadaki etkinliği için vazgeçilmez öneme sahip olmuştur.³

Alman Birliği'nin kurulmasından sonra Avrupa politikasında ağırlığını koyan Almanya'nın etkisiyle uluslararası siyasette yeni gelişmeler meydana gelmiştir. Bismark'ın Başbakanlık görevinden ayrılmasından sonra II. Wilhelm'in yürüttüğü dış politikanın etkisiyle, Alman-Rus ilişkilerinin bozulmaya başlaması sonucunda Avrupa'da yeni bir denge oluşmuştur.

Fransız-Alman çekişmesi, Fransa'nın Rusya'yı yanına alarak Almanya'yı gerektiğinde iki cepheli bir savaşa mahkum etmek stratejisini uygulamasına yol açmıştır. Bu politika ile Fransa, Rusya ile iyi ilişkiler sürdürmek, Rus endüstrisinin etkinliği için gerekli kredilerin sağlanması amacıyla çaba göstermiştir. Bu çerçevede Ruslar, 1888'de Paris Borsa'sından 500 milyon franklık borç almışlardır. Ayrıca, 1889'da da Fransa, Rusya'ya önemli ölçüde silah satışında bulunmuştur.⁴

Rusya'nın geleneksel hale gelen Alman dostluğundan ayrılmasına yol açan esas neden, Almanya'nın 1877 tarihli Teminat Andlaşması'nı yenilememesi üzerine, Rusya'nın duyduğu yalnızlıktır.⁵

---

¹ Romanov Hanedanı için bakınız: Helene Carrere D'Encausse, **Les Romanov**, Une dynastie sous le regne du sang, Fayard, Paris, 2013.

² Carrere D'Encausse, **a.g.e.**, s. 390.

³ Edward Hallett Carr, *German-Soviet Relations Between The Two World Wars, 1919-1939*, **The John Hopkins Press**, Baltimore, 1951, s. 2.

⁴ A. Halük Ülman, **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, SBF Yayınları, Ankara, 1973, s. 108.

⁵ Ülman, **a.g.e.**, s. 108.

Rusya ile Fransa arasındaki ilk anlaşma 1891 Ağustos ayında mektup teatisi ile yapılmıştır. Diğer bir anlaşma ise 1892 yılında Rus ve Fransız Genelkurmay Başkanları arasında gerçekleşmiştir.⁶ Bu anlaşma ile Fransa, bir Alman-Fransız savaşında Rusya'nın hemen Fransa'nın yardımına koşmasını kabul ettirmiştir. Böylelikle, Almanya'yı iki cepheli bir savaş tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır.⁷

Avrupa siyasetindeki gelişmeler ışığında, üçlü ittifak ve üçlü itilâfın kurulması sonucunda iki blok arasındaki çekişmeler, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına yol açmıştır.⁸

Bu savaşta Almanya, Rusya'yı kısa sürede yeneceğini düşündüğünden ilk kez Batı cephesinde Fransa'ya savaş açmıştır. Ancak, bu savaşta umduğu başarıyı elde edemeyince, Doğu cephesine dönerek Rusya ile savaşmış, Tannenberg'de Rus ordusu büyük bir hezimete uğramış, 100.000 Rus askeri esir alınmıştır.

Ancak bu gelişmelere rağmen, Savaşın gidişatı açısından, tek cepheli savaşın gerçekleşmesi Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn tarafından zafer için en kestirme yol şeklinde tanımlanmıştır. Bu amaçla, Almanya'nın Fransa ve Rusya ile barış anlaşması yapması araştırılmıştır.⁹ Alman Dışişleri Bakanlığı, bu araştırmanın yönetilmesini üstlenmiştir. Tarafsız ülkelerdeki Alman diplomatik misyonları, politikacılar, gazeteciler, asil ailelerin mensupları, profesörler, bankacılar, sanayiciler, bu amaçla kullanılmışlardır.¹⁰ Almanya, Rusya ile ayrı bir barış yapma yollarını ararken, Rusya'daki devrimci güçlere destek vererek mevcut rejimi ihtilalci hareketlerle zayıflatmak politikasını uygulamıştır. Amaç, zor duruma düşürülecek Çarlık rejimiyle kolay bir barışın yapılmasının sağlanmasıdır.¹¹

Almanya, 1915'ten itibaren Rusya'da ihtilalci sosyalist hareketin özellikle sol kanadını desteklemiş, ayrıca, Fin-Ukrayna ayrılıkçı milliyetçi akımlarının yanında yer almıştır. Ancak, Almanya, bu tutumuna rağmen, Rus hükümetinin temsilcileri ile de görüşerek ayrı bir barış anlaşması yapmak için

⁶ Ülman, a.g.e., s. 109.

⁷ Ülman, a.g.e., s. 109.

⁸ Bu konuda bakınız: Christopher Clark, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, Penguin Books, London, 2013.

⁹ Z.A.B. Zeman (editör), *Germany and The Revolution in Russia 1915-1918*, Documents from the archives of the German Foreign Ministry, Oxford University Press, London, 1958, s. vii.

¹⁰ Zeman, a.g.e., s. vii.

¹¹ Zeman, a.g.e., s. viii.

çalışmayı elden bırakmamıştır. Böylelikle, Genelkurmayın önerisi doğrultusunda Almanya, elindeki tüm imkanları kullanarak tek cepheli savaş olanaklarının yaratılması için her imkandan yararlanmaya çalışmıştır.

Alman Dışişleri Bakanlığı, Rus ihtilalcilerinin sol kanadını siyasi ve maddi bakımlardan desteklemek politikasını Birinci Dünya Savaşı boyunca izlemiştir.¹²

Alman Dışişleri Bakanlığı, Rusya dışında bulunan çeşitli devrimci gruplar ile de ilişki içinde olmuştur.

Çarlık rejiminin yıkılması için uğraşan ihtilalciler ile, ortaya çıkacak yeni bir Rus yönetimi ile bir an önce barış yapılması için uğraşan Almanya ile Rus ihtilalcilerinin beklentileri kesişmiştir.

Almanya'nın Rus ihtilalcileri ile 1915-1917 dönemlerindeki bu yakın ilgisi, Rus ihtilalcilerini, Lenin dahil olmak üzere, Alman ajanı şeklinde damgalanmalarına yol açmıştır.

Almanya'nın Rus devrimcilerini destekleme politikasına, Dr. Helphand adlı, Parvus ismini de kullanan bir Rus Sosyal Demokrat öncülük etmiştir. 1915 ilkbaharından 1917 Kasımına kadar ki dönemde, Dr. Helphand, Almanya'nın Rus ihtilalci hareketi ile ilişkilerinde en önemli rolü oynamıştır.¹³

Parvus, İkinci Meşrutiyet döneminde iktisatçı kimliğiyle Türk Yurdu dergisinde de yazdığı yazılarla iktisadi milliyetçilik konularını işlemiştir.¹⁴

ALMANYA VE SOVYET İHTİLALİ

Almanya'nın Doğu komşusu Çarlık Rusyası 20. Yüzyılın başında yüzde sekseni köylü olan ve Marksizm'in etkisi ile Çarların mutlak yönetimine karşı ayaklanmaların çıktığı, siyasetçilerin uğradıkları suikastler ile dolu, toplumun genelinde modernitenin mevcut olmadığı, sanayileşmenin getirdiği yeni işçi sınıfının huzursuzluğu içinde bir ülkeydi. Rus aydınları, Romanov hanedanından nefret ederek, onlardan kurtulma yolları aramışlardır. Rus ihtilalinin lideri Lenin'in kardeşi Rus Çarı III. Aleksandr'a suikast girişimine katılmış, bu nedenle idam edilmiştir.¹⁵

1900-1914 dönemi göz önüne alındığında II. Nikola liderliğindeki Rusya'da birçok zayıflıklar sözkonusu idi. 1854-1856 Kırım Savaşı, daha

¹² Zeman, a.g.e., s. VIII.

¹³ Zeman, a.g.e., s. 4.

¹⁴ Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Yayınevi, Ankara, 1995, s. 115-236.

¹⁵ Robert Service, **Lenin, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010, s. 56.

sonra, 1904-1905 Japon Savaşı yenilgileri, Rus toplumu üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. İşçi, talebe ve diğer ayaklanmalar, Çarlık rejimini çok zor şartlar altına sokmuştur. Bu dönemde, ihtilalci hareketler etkinlik kazanmıştır.¹⁶ Bu olumsuz şartlara rağmen, Çarlık, özellikle İstanbul'u ele geçirmek ümidiyle Birinci Dünya Savaşı'na hazırlıksız bir şekilde katılmıştır.

E. H. Carr'a göre, Rusya'da 1917 ihtilalinin meydana gelmesinin nedenleri şu şekilde sıralanabilir: Rusların birbiri ardına askeri hezimetleri, Savaşın etkisiyle Rus ekonomisinin çökmesi, mevcut şartlar içinde Bolşeviklerin sürdürdükleri etkin propaganda, Çarlık Ruyası'nın toprak sorununu çözmemesi, fakirleşen ve sömürülen işçilerin Petrograd'daki fabrikalara toplanmaları¹⁷

Rusya'nın ihtilal için olgun bir hale gelmesi karşısında Rus ihtilalcileri, Bolşevikler, iktidarı ele geçirmek için fırsat kollamışlardır. Bu ihtilalcilerin başında yer alan, Lenin ve Troçki gibi etkin simalar, Çarlık baskısından kurtulmak ve etkinliklerini takip için yurtdışına çıkmışlardır.¹⁸

Almanlar, bu ortamdan yararlanarak, Almanya ile ayrı bir barış anlaşması yapmamak için İngilizlerin ve Fransızların baskısı altında kalan Rus Çarlığı'nın yıkılarak yerine geçecek rejimle barış anlaşması yapmak amacıyla Rus ihtilalcileri ile yakın ilişki içinde olmuşlardır. Bu amaçla, Parvus, Alman makamlarıyla yürüttüğü temaslarda Rus ihtilalcilerine maddi ve siyasi destek sağlamıştır.¹⁹

Alman Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgeler ışığında, Rusya'daki ihtilalci hareketlerin desteklenmesi için 5 milyon mark öngörülmüştür.²⁰ Parvus, Rus ihtilalinin tam manasıyla düzenlenebilmesi için 20 milyon rubleye ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir.²¹ Bu paralar, Petrograd'a götürülecek ve bunlar ihtilal için kullanılacaktır.²² Rus ihtilalinin propagandasını yapmak amacıyla İskandinav ülkelerinde ve Rusya'da kullanılacak yazılı belgelerin basım işi de düzenlenmiştir. Bu belgeler, Rusya'da kullanılmıştır.²³

¹⁶ Bu konuda bakınız: Robert Service, **Russia, From Tsarism to the Twenty-First Century**, Penguin Books, London, 2015, s. 1-23, 24-41.

¹⁷ E. H. Carr, **What is History**, Penguin Books, Londra, 1972, s. 89.

¹⁸ Troçki için bakınız: Robert Service, **Trotsky, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010, s. 105-113.

¹⁹ Zeman, **a.g.e.**, s. 9.

²⁰ Zeman, **a.g.e.**, s. 3.

²¹ Zeman, **a.g.e.**, s. 9.

²² Zeman, **a.g.e.**, s. 9.

²³ Zeman, **a.g.e.**, s. 17.

Alman, arşiv belgelerinde, Rus ihtilalinin olgun ve hazır hale geldiği de belirtilmektedir.²⁴

Diğer Alman belgeleri, Rus devrimcilerine devamlı olarak maddi kaynak sağlandığını göstermektedir.²⁵ Bu çerçevede, 1917'nin başında Şubat Devriminden sonra Alman Dışişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı'ndan Rusya'da ihtilal amacı için kullanılmak üzere 5 milyon Mark daha istemiştir.²⁶

1915 Baharı'ndan 1916 Güz'üne kadarki dönemde Rusya'daki ihtilali destekleme politikası Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir rutini haline gelmiştir.²⁷

Genellikle, bir burjuva demokratik ihtilali olarak adlandırılan Şubat ihtilali (Mart 1917), Avrupa'da yaşayan Rus devrimcilerinde ülkelerine dönme arzusunu doğurmuştur.²⁸ Gerçekten, Rusya'da 8-15 Mart 1917 tarihlerindeki gelişmeler sonucunda Çarlık etkinliğini kaybetmiş, Petrograd'da meydana gelen ayaklanmalar kontrol altına alınamamıştır. Bu durumda, askerlerin ve devletin ileri gelenlerinin önerisiyle Çar, tahtından feragat etmek zorunda kalmıştır. Geçici bir Hükümet kurulmuş ancak savaşa devam yolunda karar alması nedeniyle iç karışıklıklar sürmüştür.²⁹ Bu şekilde, Prens Lvov'un başkanlığındaki Bolşevikler hariç hemen hemen bütün siyasal eğilimlerin katıldığı geçici koalisyon hükümeti başarılı olamamış, halkın beklentilerine cevap verememiş, barış ve ekmeği sağlayamamıştır. Toprak reformunu gerçekleştirememiş, işçilerin sorunlarını ele alamamıştır. Alman cephesinde, yeni saldırılara geçilmiş, halkın beklediği barış ile ilgilenilememiştir. Bu ortamda, Rus ihtilalcileri Bolşevikler, etkinliklerini arttırmışlar ve halktan destek bulmuşlardır.³⁰

İsviçre'de yaşayan Lenin dahil diğer Rus ihtilalcileri İsviçre hükümeti yetkililerine başvurarak Almanya üzerinden Rusya'ya dönmek istediklerini bildirmişlerdir. Denizaltı tehlikesi nedeniyle Fransa üzerinden dönüşü istemişlerdir.³¹ Bu konuyu, Almanya'ya bildiren Bern Elçisi, gönderdiği telgrafta,

²⁴ Zeman, a.g.e., s. 13.

²⁵ Zeman, a.g.e., s. 16.

²⁶ Zeman, a.g.e., s. 24.

²⁷ Zeman, a.g.e., s. 24.

²⁸ Şubat ihtilali için bakınız: Roy Medvedev, **The October Revolution**, Translated by George Saunders, Constable, Londra, 1979, s. 16-27.

²⁹ René Girault, Robert Frank, **Turbulente Europe et nouveau monde 1914-1941**, Payot, Paris, 1998, s. 68-69.

³⁰ Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e kadar**, İmge Yayınevi, Ankara, 1989, s. 390.

³¹ Zeman, a.g.e., s. 26.

Almanya'nın Rus ihtilalcilerin radikal kanadını desteklemesini kendi çıkarına olduğu düşüncesiyle Rus ihtilalcilerine geçiş izni verilmesini önermekte ve bu amaçla, Alman yüksek askeri komutanlığından izin alınmasını istemektedir.³² Askerlerin oluru alındığı ve Rus ihtilalcilerin transit olarak Almanya'dan geçebilecekleri bildirilmekte, bunun için özel bir trenin ve askeri eskortun tahsisi istenmektedir.³³

Alman arşiv belgeleri İsviçre'de yaşayan Alman ihtilalcilerin sayısını 300-400 arası olarak vermektedir.³⁴ Bu ihtilalcilerin kırk kadarı Bolşeviktir.³⁵

31 Mart 1917 öğleden sonra mühürlü bir vagon içinde Lenin ve arkadaşları, Almanya ve İsveç üzerinden Petrograd'a gönderilmişlerdir. Carr, trenin 3 Nisan 1917'de Petrograd'a vardığını ve Lenin'e eşlik eden diğer ihtilalcilerin arasında Zinoviev, Radek, Sokolnikov ve Safarov'un da bulunduğunu bildirmektedir.³⁶

Bu şekilde Almanya, Rus ihtilalinde liderlik rolünü oynayacak Lenin'i Petrograd'a göndererek 7 Kasım 1917'de (Rus takvimi 25 Ekim 1917) ihtilalin gerçekleşmesine önemli katkıda bulunmuştur. Gerçekten, Sovyetlerin resmi kaynaklarına göre, Rusya'da sosyalist ihtilal, işçilerin, köylülerin, asker ve denizcilerin, silahlı başkaldırmaları sonucunda, Bolşevik partisinin rehberliğinde ve Lenin'in liderliğinde gerçekleşmiştir.³⁷

İhtilalin başarısı ile, Almanya, Rusya ile Brest-Litovsk'da 3 Mart 1918'de imzaladığı andlaşma ile, arzu ettiği iki cepheli savaştan kurtulmuştur. Almanya'nın bu başarısı ancak ABD'nin savaşa girmesi, diğer gelişmeler ile Alman Genelkurmay'ının beklediği sonucu sağlayamamıştır.³⁸

---

³² Zeman, **a.g.e.**, s. 26.

³³ Zeman, **a.g.e.**, s. 26.

³⁴ Zeman, **a.g.e.**, s. 28.

³⁵ Zeman, **a.g.e.**, s. 28.

³⁶ E.H.Carr, **The Bolshevik Revolution, 1917-1923**, Londra, 1954, Cilt I, s. 69.

³⁷ **Fiftieth Anniversary of the Great October Socialist Revolution**, Theses of the Central Committee of the CPCU, Moskova, 1967, s. 4.

³⁸ Brest-Litovsk barışı için bakınız: Dr. Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)** Der Yayınları, 2010, İstanbul, s. 583-589.

SOVYET İHTİLALİ VE ALMANYA

Sanayileşmiş Almanya, işçi sınıfı ile Marksizmin yayılışı için önemli ülke olmuştur. Marks'ın Alman olması, eserleri, komünist manifestosu, Almanya'da Marksist hareketin yayılmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca, Almanya, Avrupa'da en gelişmiş işçi hareketine sahip olmuştur.³⁹

Lenin, Rusya gibi geri bir köylü ülkesinde sosyalizmin ayakta kalmasını ancak daha gelişmiş sanayileşmiş ülkelerde de ihtilalin yayılması suretiyle mümkün olabileceğini düşünmüştür. Bu nedenle Lenin, ilk sosyalist ülke olarak Rusya'nın ihtilali yayarak insanlığı kurtarma misyonuna sahip olduğuna inanmıştır.⁴⁰

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra, Versailles andlaşmasını imzalamak durumunda kalmıştı. Andlaşmanın müzakerelerine katılmamış olan Almanya bu andlaşmayı bir "Dikta" olarak kabul etmiştir.⁴¹

Almanların Savaş boyunca gösterdikleri özveri ve mücadeleye rağmen, Savaşın kaybedilmesi, halkın İmparatorluğa karşı güvenini sarsmıştır. Alman halkı "patlamaya hazır bir barut fıçısı" haline gelmiştir.⁴²

II. Wilhelm, tahtından feragat ederek Hollanda'ya sığınmıştır. Bu dönemde, Almanya, büyük karışıklıklar içine düşmüştür.

Moskova'da ihtilalciler, Savaşın kaybedilmesinin etkisinin ve monarşinin sona ermesinin, Almanya'da da ihtilale yol açacağına inanıyorlardı. Bu görüşle, 1 Kasım 1918 tarihli Pravda gazetesi Almanya'daki gelişmeleri baş sayfasında "Dünya Devrimi Başladı" şeklinde vermiştir.⁴³

Kiel'de 3 Kasım 1918'de denizci ve liman işçilerinin çıkardıkları isyanı bastırmaya giden askerler isyancıların tarafına geçmişlerdir. Ülkedeki memnuniyetsizlik, grevler, Almanya'nın her tarafına yayılarak tam bir devrime dönüşmüştür.⁴⁴ İşçi ve asker konseyleri oluşturularak, kamu binaları işgal edilmiş, siyasi tutuklular serbest bırakılmışlardır.⁴⁵

---

³⁹ Karl Marx'ın biyografisi için bakınız: Franz Mehring, **Karl Marx**, The University of Michigan Press, 1978, Michigan.

⁴⁰ Orlando Figes, **Revolutionary Russia, 1891-1991**, Penguin Books, 2014, s. 286.

⁴¹ Dr. Ahmet Şükrü Esmel, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, SBF Yayını, Ankara, 1953, s. 1.

⁴² Colin Storer, **Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 49.

⁴³ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 3.

⁴⁴ Storer, **a.g.e.**, s. 50.

⁴⁵ Storer, **a.g.e.**, s. 50.

7 Kasım'da Münih'de işçi ve asker konseylerinin kurulması üzerine devrim meclisi solcu gazeteci Kurt Eisner'i Başbakan ilan etmiştir.

Devrim, 9 Kasım 1918'de Berlin'e ulaşmıştır. Almanya'da bu tarihte, Cumhuriyet ilan edilmiştir. Alman tarihinde, bu dönem Weimar Cumhuriyeti olarak anılmıştır.

Alman Sosyal Demokrat Partisi içindeki aşırı kanadın önde gelen temsilcileri Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg ile radikal hizip Spartakusbund (Spartakus Birliği - Spartakistler) halkın hoşnutsuzluğunu kullanmak istemişlerdir.⁴⁶ Ebert, Şansölye, Başbakan olmuştur. Karl Liebknecht ve taraftarları İmparatorluk Sarayı'nı işgal ederek, Kızıl bayrağı göndere çekmişlerdir. Liebknecht, ayrıca, Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir.⁴⁷

Bu sıralarda, Berlin'deki Sovyet Büyükelçisi Joffe, Almanya'nın da ihtilal eşiğine geldiğini değerlendirerek, propaganda yapmaya başlamış ve Alman soluna para yardımında bulunmuştur.⁴⁸

Alman-Sosyal Demokratlarının sol fraksiyonu Bolşevikleri desteklemiş ve onların örneğini izlemek istemiştir.⁴⁹ Ancak, Alman-Sosyal Demokrat Partisi, ülkedeki en geniş örgütlü parti olarak, Alman politikasında Rusya karşılığını temsil etmiştir. Alman işçileri ve liderlerine göre, Ruslar, geri ve barbar, eğitimsiz ve işçi hareketinin bulunmadığı bir ülkeydi.⁵⁰ Bu parti, ihtilalci mahiyetinden reformist bir parti haline gelmiş ve devleti yok etme yerine onu ele geçirecek kullanmak politikasını izlemiştir.⁵¹

1917 yılında, savaşa karşı olmaları nedeniyle, Sosyal Demokrat Parti'den ayrılarak kurulan Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi, ihtilalci bir mahiyete sahip olmuştur. Bu parti içinde, özellikle entellektüellerden oluşan ufak bir grup kendini Spartakusbund olarak tanımlamış ve etkin bir Marksist, ihtilalci politikayı savunmuştur. Daha sonra, Spartakusbund kendini Alman Komünist Partisi haline getirmiştir. Bu partinin iki önemli lideri olmuştur. Bunlar, Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg'tur.⁵² Ancak, bu iki liderin Ocak 1919'da öl-

⁴⁶ Storer, **a.g.e.**, s. 51.

⁴⁷ Storer, **a.g.e.**, s. 51.

⁴⁸ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 2.

⁴⁹ Christopher Hill, **Lenin and The Russian Revolution**, Penguin Books, Londra, 1971, s. 113.

⁵⁰ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 5.

⁵¹ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 5.

⁵² Alman Komünizmi ve Rosa Luxemburg için bakınız: Lello Basso, Rosa Luxemburg, A Re-appraisal, Andre Deutsch, Londra, 1975; **Rosa Luxemburg: Her Life and Work**, Paul Frölich, Translated by Johanna Hoornweg, Monthly Reivew Press, 1972, New York.

dürülmeleri, Alman Komünist Partisi'nin gelişmesini olumsuz şekilde etkilemiştir. Rus ihtilalcileri, bu duruma rağmen Radek'i Berlin'e göndererek ihtilal lehine propaganda yapmasını sağlamışlardır.

Almanya'daki bu karışıklık içinde, Sosyal Demokrat Ebert ile Alman Ordusu adına Hindenburg, Ordu'nun sosyal demokrat rejimini desteklemesine karşılık, Hükümetin de Ordu'yu desteklemesi yönünde bir andlaşmaya varmışlardır.⁵³ Ayrıca, Alman Endüstrisinin başı Stinnes, İşçi Sendikaları lideri Legen ile menfaat birliğine varmışlardır.⁵⁴ Böylelikle, Alman Komünistlerinin ihtilal yapma olanakları ortadan kalkmıştır.

Bu ortam içinde Alman Komünistleri, Rusya'da olduğu gibi iktidarı ele geçirememişlerdir. Lenin, beklediği Alman ihtilalinin gerçekleşmemesi üzerine, Dünya Sosyalist İhtilali'nin de yakın zamanda meydana gelemeyeceğini anlamıştır. Bu çerçevede, Sovyet Rusya, kapitalist ülkeler ile ilişki kurma ve Komintern'in faaliyetini durdurma kararı almıştır. N.E.P., Yeni Ekonomi Politikası uygulanmaya konulmuştur.

Almanya'da komünistlerin iktidarı ele geçirememesi, ortaya çıkan mahalli tepki, Bolşeviklerin takip etmek istedikleri daimi ihtilal fikri yerine, Stalin'in Troçki'ye karşı savunduğu sosyalizmin bir ülkede yerleştirilmesi politikasına bırakmıştır.⁵⁵

SONUÇ

Almanya, Rus ihtilalinin gerçekleşerek ortaya çıkacak yeni rejimle yapacağı anlaşma suretiyle Birinci Dünya Savaşı'nda tek cephede mücadele ederek, savaşı daha kolay kazanacağı düşüncesiyle, Bolşeviklere maddi ve siyasi destek vermiştir. Özellikle, Lenin dahil, Bolşevik liderlerini sığındıkları İsviçre'den Petrograd'a yollayarak, Ekim ihtilalinin yönetimini üstlenecek kadroların işbaşına geçmesini sağlamıştır. Lenin'in liderliği Rus ihtilalinin gerçekleşmesinde en önemli etken olmuştur. Böylelikle, Almanya, Brest-Litovsk andlaşması ile tek cepheli savaş arzusunu gerçekleştirmiştir. Almanya, askeri nedenlerle Rus ihtilalini desteklemiştir, ideolojik olarak bu akımla ilgilenmemiştir.

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra büyük bir karışıklık içine düşmüştür. Alman toplumu, Savaş sırasındaki özveri ve çabalarının so-

⁵³ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 10.

⁵⁴ Carr, **German-Soviet Relations, a.g.e.**, s. 10.

⁵⁵ Stalin için bakınız, Robert Service, **Stalin, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010.

nuç vermediğini görerek büyük bir tepkide bulunmuştur. Ayaklanmalar, ihtilal şeklini almıştır. Berlin’de kısa süreli bir Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Alman komunistlerinin liderleri öldürülmüştür.

Alman Sosyal Demokrat Partisi ile askerler, sanayiciler ile işçi sendikaları birliği liderleri anlaşmaları suretiyle Alman komunistleri, bekledikleri imkanı bulamamışlardır. En örgütlü işçi sınıfına sahip olan Almanya’da Sovyet ihtilali gibi bir gelişme meydana gelememiştir. Bu durum, Sovyet ihtilalini de etkilemiş, Lenin, Avrupa’da ihtilalin gerçekleşmeyeceğini görünce yeni bir siyaset izlemek zorunda kalmıştır.

Böylelikle, diploması tarihi bakımından, Almanya ve Rusya, ihtilal açısından birbirlerini etkileyen iki ülke örneğini vermektedir. Bir ülkede, verilen destek ile ihtilal başarılı olmuş, öbür ülkede beklenen ihtilal gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni, her iki ülkedeki farklı ideolojik yaklaşım yanında, ülke şartlarının farklı olmasıdır. Ancak, her iki ülke de birbirini etkileyerek diploması tarihi açısından ilginç bir örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- BASSO, L., Rosa Luxemburg, **A Reappraisal**, Andre Deutsch, Londra, 1975.
- CARR, E. H., **German-Soviet Relations Between The Two World Wars, 1919-1939**, The John Hopkins Press, Baltimore, 1951, s. 2.
- CARR, E. H., **What is History**, Penguin Books, Londra, 1972, s. 89.
- CARR, E. H., **The Bolshevik Revolution, 1917-1923**, Londra, 1954, Cilt I, s. 69.
- CARRERE D’Encausse, H., **Les Romanov**, Une dynastie sous le regne du sang, Fayard, Paris, 2013.
- CLARK, C., The Sleepwalkers, **How Europe Went to War in 1914**, Penguin Books, London, 2013.
- ESMER, A. Ş., **Siyasi Tarih (1919-1939)**, SBF Yayını, Ankara, 1953, s. 1.
- Fiftieth Anniversary of the Great October Socialist Revolution**, Theses of the Central Committee of the CPCU, Moskova, 1967, s. 4.
- FİGES, O., **Revolutionary Russia, 1891-1991**, Penguin Books, 2014, s. 286.
- FRÖLICH, P., **Rosa Luxemburg: Her Life and Work**, Translated by Johanna Hoornweg, Monthly Reivew Press, 1972, New York.
- GİRAULT, R., Frank, R., **Turbulente Europe et nouveau monde 1914-1941**, Payot, Paris, 1998, s. 68-69.
- HILL, C., **Lenin and The Russian Revolution**, Penguin Books, Londra, 1971, s. 113.

- MEDVEDEV, R., **The October Revolution**, Translated by George Saunders, Constable, Londra, 1979, s. 16-27.
- MEHRING, F., **Karl Marx**, The University of Michigan Press, 1978, Michigan.
- OBA, A. E., **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Yayınevi, Ankara, 1995, s. 115-236.
- SANDER, O., **Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e kadar**, İmge Yayınevi, Ankara, 1989, s. 390.
- SERVİCE, R., **Lenin, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010, s. 56.
- SERVİCE, R., **Russia, From Tsarism to the Twenty-First Century**, Penguin Books, London, 2015, s. 1-23, 24-41.
- Service, R., **Trotsky, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010, s. 105-113.
- Service, R., **Stalin, A Biography**, Pan Books, Londra, 2010.
- STORER, C., **Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 49.
- UÇAROL, R., **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der Yayınları, 2010, İstanbul, s. 583-589.
- ÜLMAN, A. H., **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, SBF Yayınları, Ankara, 1973, s. 108.
- ZEMAN, Z.A.B. (editör), **Germany and The Revolution in Russia 1915-1918**, Documents from the archives of the German Foreign Ministry, Oxford University Press, London, 1958, s. vii.

SOVYET KARŞITLIĞI İLE ALMAN SEMPATİSİ ARASINDA AZERBAJYAN MİLLİYETÇİLİĞİNİN BİR TEMSİLCİSİ OLARAK KURTULUŞ DERGİSİ (1934-1939)

Ali Haydar SOYSÜREN* - Necip YILDIZ**

ÖZET

1917 Ekim Devrimi ardından bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, 1920’de Bolşeviklerin denetimi ele geçirmesiyle, bağımsızlığını yitirmiş, milliyetçilerin bağımsızlık mücadelesi ise ülke dışına yayılarak, çeşitli araçlarla devam etmiştir. “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi”nin yayın organı olarak Berlin’de yayınlanan Kurtuluş dergisi, 1930’lu yıllarda, bu mücadelenin dışarıya yansıyan sesi olarak dikkat çekmiştir. Kurtuluş’un yayınlandığı 1934-1939 dönemi İkinci Dünya Savaşına gidiş sürecine denk gelmiş olup, dergi pozisyonunu savaş öncesi politikalar çerçevesinde şekillendirmiştir. Başta Nazi Almanyası olmak üzere revizyonist devletlerin, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan dengeleri değiştirmeye dönük taleplerle ortaya çıktığı, dünyadaki güç mücadelesinin keskinleştiği bir dönemde, anti-komünist, anti-Sovyet çizgiyi esas alan Kurtuluş, Almanya’nın başını çektiği revizyonist cephenin yanında durmuştur. Sovyetler Birliği ve komünizm sürekli düşman konumuyla öne çıkarılmıştır. Revizyonist cephe, Sovyetleri geriletecek ve bağımsızlık için fırsatlar sunacak bir güç olarak görülmüş, desteklenmiştir. Çalışmanın çerçevesini, Kurtuluş dergisinin 1934-1939 döneminde yayınlanmış 54 sayısı oluşturmuştur. Çalışmanın amacı doğrultusunda, II. Dünya Savaşı’na gidiş süreci bağlamında, Kurtuluş’un dünya politikasına dair duruşu üzerinde durulmuş, elde edilen veriler bağlamında, Sovyetler Birliği ve Almanya’ya bakışı değerlendirilmiştir. Böylece bağımsızlık peşindeki Azerbaycanlı milliyetçilerin, İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Sovyetler Birliği karşısında, Almanya’ya yakın durmalarının nedenleri, “Rusya mahkumu milletler”in destekçisi sıfatıyla Almanya’ya biçtikleri misyon sorgulanmış, değerlendirilmiştir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

KURTULUŞ MAGAZINE (1934-1939) AS A REPRESENTATIVE OF AZARBAIJAN NATIONALISM BETWEEN SOVIET ANTAGONISM AND GERMAN SYMPATY

ABSTRACT

Azarbaijan, which declared its independence after the 1917 October Revolution, lost its independence after the Bolsheviks seized control in 1920s and the independence struggle of the nationalists spread abroad continuing by various means. The Kurtuluş magazine, which was published as the organ of the “Azarbaijan National Liberation Movement” drew attention as the voice of the movement outside the country in 1930s. The 1934-1939 period when Kurtuluş was published coincided with the period leading to the WW II and the magazine formed its position according to the pre-war policies. In a period when the revisionist states and Nazi Germany foremost appeared by demands to change the balance of power established after the WW I and when the power struggle in the world got sharpened, Kurtuluş, which was grounded on the anti-communist and anti-Soviet stance sided by the revisionist front led by Germany. The Soviet Union and communism were continuously put forward as an ‘enemy’. The revisionist front was seen as a power that could backspace the Soviets and create opportunities for independence. The framework of our study is constituted by the 54 issues of the magazine published during the 1934-1939 period. In accordance with the study’s goal and within the context of the process leading to the WW II, the Kurtuluş’s stance on the world politics is elaborated and their views on Soviet Union and Germany is evaluated within the context of the data obtained. In this way, the reasons as to why Azarbaijani nationalists stood closer to Germany against the Soviet Union during the WW II and the mission they ascribed to Germany as the supporter of the nations “imprisoned by Russia”, are questioned and evaluated

МЕЖДУ СОВЕТСКИМ АНТАГОНИЗМОМ И НЕМЕЦКОЙ СИМПАТИЕЙ: ХУРНАЛ KURTULUŞ (1934-1939) КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ

АННОТАЦИЯ

Азербайджан, провозгласивший свою независимость после Октябрьской революции 1917 года, утратил свою независимость после того, как большевики захватили контроль в 1920-х годах, а борьба за независимость националистов распространилась за границу, продолжаясь различными способами. Журнал Kurtuluş был опубликован как орган «Национально-освободительного движения Азербайджана», обратил внимание за пределами страны в 1930-х годах. Период 1934-1939 гг., Изданный Куртулушем, совпал с процессом перехода во Вторую Мировую Войну. Журнал определил свою позицию по довоенной политике. Он стоял рядом с ревизионистской границей Германии в этот период, когда усилилась борьба за власть в мире. Журнал имеет антикоммунистическое, антисоветское понимание. Советский Союз и коммунизм всегда подчеркивались как враги. Ревизионистский фронт был поддержан и поддержан как сила для возрождения Советов и обеспечения возможностей для независимости. Рамка нашего исследования состоит из 54 выпусков журнала в период 1934-1939 гг. В соответствии с целью работы, в контексте процесса перехода во Вторую Мировую Войну была подчеркнута позиция Куртулуша о мировой политике и его взгляд на Советский Союз и Германию оценивался в контексте полученных данных. Таким образом, причины того, почему националисты стоят ближе к Германии против Советского Союза во время Второй Мировой Войны и миссия, которую они приписывали Германии в качестве сторонника наций, «заклученных в тюрьму Россией», опрашиваются и оцениваются.

GİRİŞ

1917 Bolşevik ihtilali, Çarlık Rusyası bünyesindeki milletlerin kendi kaderlerini tayin yolunda yeni kapılar açmıştır. İhtilalden sonra imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasıyla yeniden düzenlenen harita ve iç savaş koşullarında, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın katılımıyla, 1918 Nisan'ında ilan edilen "Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti", Osmanlı kuvvetlerinin Kafkas seferiyle yeni bir sürece evrilmiştir. Kafkasya'daki varlığını tahkim etme çabasındaki Almanya'nın desteğini kazanan Gürcistan'ın, 26 Mayıs 1919'da bağımsızlık ilan etmesi, iki gün sonra Ermenistan ve Azerbaycan'ın da aynı yolu izlemesi, ortak cumhuriyetin sonu olmuş, her bir cumhuriyetin kendi yolunu çizdiği bir aşamaya girilmiştir.

Musavat Partisi¹ liderliğindeki Azerbaycan hükümetinin, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı devleti ile imzaladığı antlaşma, askeri açıdan kayda değer gücü bulunmayan Azerbaycan için bir güvence sağlamıştır. Antlaşmaya göre, Azerbaycan'ın, "iç istikrar ve ulusal güvenlik açısından gerekli görmesi" halinde Osmanlı devleti "askeri destek sağlayacaktı."² Osmanlı devleti'nin, birinci dünya savaşından yenik çıkması, Kafkaslarda sağladığı üstünlüğün sonu olmuş ve bunun neticesinde Azerbaycan da taahhüt edilen destekten mahrum kalmıştır.

Anadolu'daki işgal karşıtı hareketin, Osmanlı coğrafyasında otorite olarak ortaya çıkması, Bolşeviklerin, ihtilalden sonra başlayan iç savaşta başarı sağlaması, diğer Kafkas Cumhuriyetleriyle birlikte Azerbaycan'ın da akıbetini belirleyecek, yeni bölgesel ittifaklara yol açmıştır. Anadolu'daki hareketle Bolşevikler arasında ilişkilerin de etkilediği gelişmeler neticesinde, Bakü'de Bolşevik hakimiyetinin kurulmasıyla, 28 Nisan 1920'de bağımsız Azerbaycan

¹ Kurtuluş'ta partinin tam adı "Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası" olarak geçmektedir. Naki Şehzamanlı'nın anlatımına göre, 1917 yılında kendisinin içinde bulunduğu "Türk Federalist Fırkası" ile "Müsavat" Kurultayda birleşerek "Türk Federalist Müsavat Fırkası" oluşturulmuş, liderliğine de Mehmet Emin Resulzade getirilmişti. Ancak Resulzade, Türkiye dışına çıktıktan sonra, herhangi ortak bir karar olmadan "Müsavat Halk Fırkası" ismini kullanmaya başlamıştı. (Naki Şehzamanlı, **Biz ve Onlar**, 1934, (y.y.) (t.y.)).

² Mirza Bala, Mehmet Emin Resulzade'nin vefatı üzerine yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullanıyor: "Maveray-ı Kafkasya Konfederasyonunun inhilâli üzerine, 28 Mayıs 1918 de Azerbaycan istiklalini ilan eden 'Şurayı Milli' reisi sıfatıyla Osmanlı Devletiyle imzaladığı muahede gereğince alınan askeri yardım milli varlığımızı yok olmaktan kurtarmış ve bütün Kafkasya Milletlerine müstakil milli devlet hayatı imkanlarının sağlamıştır." ("Mirza Bala Beyin Nutku", **Azerbaycan Aylık Kültür Dergisi**, Mart 1955, Sayı:36, 35-41.

son bulmuş, ancak Azerbaycan milliyetçilerinin bağımsızlık mücadelesi süreç içerisinde değişik ülkelere de yayılarak devam etmiştir³.

Bağımsızlık mücadelesinde, gazete ve dergiler önemli fonksiyonlar yüklenmiş, hareketin iç ve dış kamuoyu nezdinde dili olmuştur. Süreç içerisinde adları ve yayımlandıkları ülkeler değişmekle birlikte, bu alandaki faaliyet, genel itibarıyla, sürekliliğini korumuştur.

Azeri Türk milliyetçilerinin ağırlıkla merkez olarak seçtikleri ilk ülke Türkiye'dir. 26 Eylül 1923 – 15 Eylül 1927 döneminde 15 günlük "*Yeni Kafkasya*"nın yayını, 1 Şubat 1928 – 15 Kasım 1928 döneminde yine 15 günlük "*Azeri Türk*"ün yayını izlemiştir. 1929 Martında Latin harfleriyle yayınlanmaya başlanan aylık "*Odlu Yurt*" ile 7 Ağustos 1930'da yayınlanmaya başlanan haftalık "*Bildiriş*", 1931 Eylülünde diğer muhacir yayınlarıyla birlikte, hükümet tarafından durdurulana kadar yayınlarını sürdürmüştür. Sonraki süreçte çıkarılan ve kültürel konuları eksen alan 'Azerbaycan Yurt Bilgisi'nin yayını ise 1934'ün Ekim'inde son bulmuştur.⁴

Çalışmamıza konu "*Kurtuluş*" dergisi, Türkiye sonrası söz konusu sürecin, ancak, bir aşamasını teşkil etmektedir. Bu itibarla Azerbaycan milliyetçi hareketinin bütününe dair eksiksiz bir tabloyu sunmak iddiasında değildir. Gerek aynı önderlik kanalıyla da olsa, o tarihe kadar değişik yayınların yapılmış olması ve gerekse süreç içerisinde söz konusu milliyetçi hareketin önderleri arasında bir ayrışma yaşanmış bulunması, "*Kurtuluş*" dergisinin, Azerbaycan milliyetçi hareketi içerisinde kapladığı alanın sınırlarını göz önünde bulundurmaya gerektirir.

Genelde Azerbaycan milliyetçi hareketinde özelde Musavat Partisi içinde bir ayrışma somutlaşmış durumdaydı. Bu noktada hatırlanabilecek bir örnek Paris'te Haydar Bammat önderliğinde yayınlanan "*Kafkaz*" dergisidir.⁵ Daha önemlisi Musavat Partisi içerisinde Mehmet Emin Resulzade'nin liderliğine

---

³ Bülent Gökay'ın, **Boşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul:1998 eseri Bağımsız Azerbaycan'ın kurulması ve sona ermesi süreci bakımından, Türkiye – Sovyet ilişkileri ve büyük devletlerin girişimleri bağlamında etraflı bir izah içermektedir. Ayrıca şu esere bakılabilir: Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, Çev: Ekber N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul: 2006.

⁴ "Alman Matbuatı ve Neşriyatımız", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:33-34 (Temmuz-Ağustos 1937), s.897-899, Kurtuluş söz konusu başlık altında Johannes Benzing'in "Die Welt des İslams" mecmuasında "Sovyetler Birliği Türklerinin Berlindeki Siyasi Neşriyatları" başlığı ile yayınlanan makalesini aktarıyordu.

⁵ Haydar Bammat'la "Kurtuluş" arasındaki çekişmeye dair polemikler zaman zaman Kurtuluş'un sayfalarına yansımıştır.

karşı ciddi bir itiraz yaşanmış ve partinin merkezi kadrolarından bir kısmı Resulzade ile yollarını ayırmıştı.⁶ *Kurtuluş* ve daha evvelinde, yine Almanya’da yayınlanan “*İstiklal*”, Musavat içerisindeki ayrışmanın artık geri dönülmez bir hal aldığı dönemde, Mehmet Emin Resulzade liderliğinde çıkarılan dergilerdir. 10 Ocak 1932’de çıkmaya başlayan “*İstiklal*”in Türkiye’ye girişinin yasaklanması üzerine 18 Aralık 1934’te yayınına son verilmiş⁷ ve devreye *Kurtuluş* sokulmuştur.

Neden Almanya?

Siyasi mücadelenin aracı olabilecek yayın faaliyeti için Almanya’nın gündeme girmesi, Türkiye’deki yasaklardan sonradır. Resulzade ise, çıkış tarihine ilişkin bir ihtilaf mevcutsa da⁸, yayınlar durdurulmadan önce, Sovyetler Birliği’nin baskıları sonucu Türkiye’yi terketmek zorunda kalmıştı⁹. Resulzade, ikametgah olarak Lehistan’ı seçmiş, yayın merkezi içinse Almanya tercih edilmiştir.

Henüz Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde, 1920 Martında, 70’in üzerinde Azeri öğrenci okumak üzere Almanya’ya gönderilmiş ve bunlar bağımsızlığın yitirilmesinden sonra da eğitimlerine devam etmişlerdi. 1924 yılında ise Berlin merkezli ‘Almanya’da Azerbaycan İstiklal Komitesi’ oluşturulmuş, bu komite, yayın faaliyeti, Alman matbuatında Azerbaycan meselesine dair yazılar yayınlamak gibi görevler yüklenmişti.¹⁰ Böyle bir alt yapının varlığı, hareketin siyasal organının yayını bakımından şüphesiz bir avantajdı.

Ancak Almanya söz konusu olduğunda, bahsi geçen alt yapının sağladığı kolaylığın ötesinde, dünya siyasetindeki konumlanışını, muhakkak surette değerlendirmeye dahil etmek gerekir. Birinci Dünya Savaşı ardından, galip devletlerin inşa ettiği düzen, Almanya’yı olabildiğince ağır şekilde cezalandırmak mantığıyla şekillendirilmişti. Versay Antlaşmasıyla kabul ettirilen şartlar, ba-

⁶ Resulzade’ye yönelik eleştiriler ve muhalefetin boyutuna ilişkin fikir edinmek için, Resulzade karşıtı cephenin yayınladığı şu eserlere bakılabilir: Rüstembeyli Şefi, **M. E. Resulzadenin Feci Suku**, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul:1935; Naki Şehzamanlı, **Biz ve Onlar**, 1934, (y.y.) (t.y.) .

⁷ Benzing, “Azeri neşriyatı okuyucularının ekseriyeti Türkiyede bulunduğu” gerekçesiyle, Türkiye’nin kararı üzerine yayının durdurulduğunu belirtiyor. (“Alman Matbuatı ve Neşriyatımız”, **Kurtuluş**, Sayı:33-34:897-899).

⁸ Sebahattin Şimşir, **Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara:1995,s.31

⁹ **Azerbaycan Dergisi**, Sayı:319 (1998), s.30-31.

¹⁰ “Alman Matbuatı ve Neşriyatımız”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:33-34 (Temmuz-Ağustos 1937), s. 897-899.

şından itibaren Almanya’da sorgulanmış, değiştirilmesi yönündeki talepler siyasetin belirleyici argümanları arasında yer almıştır. 1930’ların Almanyası, Versay’a duyulan tepkinin sözcülüğüne soyunan Adolf Hitler liderliğindeki Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi’nin iktidara yerleştiği yıllardı. 30 Ocak 1933’de Şansölyelik koltuğuna oturan Hitler, Versay’la özdeşleşen statüko karşısında, her geçen gün daha yüksek seviyede revizyonist cephenin sözcülüğünü yüklenmiştir. Sovyetler Birliği’nin statükocu cephede yer alması, Azerbaycanlı milliyetçilerle Almanya arasında doğal bir işbirliği zemini yaratmıştır. Mevcut statükonun değiştirilmesi, Azerbaycanlı milliyetçiler için, bağımsızlığın yolunu açabilecek potansiyel fırsatlar demektir.

Çalışmaya konu *Kurtuluş*’un, 1934 sonbaharından 1939 yazına uzanan yayın dönemi¹¹, dünyanın adım adım yeni bir savaşa sürüklendiği bir sürece

---

¹¹ Kurtuluş’un, İlk sayısının kapağında kullanılan “İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal” üst başlığı, sonraki sayılarda, kapaktan sonraki sayfada dergi isminin solunda “İnsanlara Hürriyet!”, sağında “Milletlere İstiklal!” şeklinde kullanılmış, ayrıca her sayıda dergi isminin hemen altında “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Organı” ibaresi de yer almıştır.

İlk sayısı, II. Teşrin 1934 tarihinde yayınlanan Kurtuluş’un çalışmamız kapsamında tespit ettiğimiz son sayısı Nisan 1939 tarihli 54. sayıdır. Ancak aşağıda değineceğimiz gibi, 54.sayıdan sonra “Hamle” ismiyle aynı biçim ve içerikte bir sayı mevcuttur.

“Temmuz – Ağustos” 1936 tarihli nüshada, sayı numarası 21 olarak belirtilmiş olmasına rağmen, söz konusu nüshanın 21 ve 22. Sayıları içeren ortak sayı olduğu Eylül 1936 sayılı tarihli 23.sayının kapağındaki notta açıklanmıştır.

Kütüphanede iki cilt halinde muhafaza edilen derginin 32.sayısına rastlanmamıştır. 35.sayı da bulunmamakla beraber, bir arada yayınlanan Temmuz-Ağustos 1937 tarihli 33-34.sayıları takip eden ve biçim, içerik, yazarlar gibi unsurlar bakımından “Kurtuluş”un aynı olan, Eylül 1937 tarihli “Millet Yolu” (Nr:1)’nun, söz konusu 35.sayı yerine yayınlanmış olması muhtemeldir. Böyle bir yola neden başvurulduğu hakkında bir veriye ise sahip değiliz.

Benzer durum, 37 ve 38.sayılar için de söz konusudur. İlk Teşrin 1937 tarihli 36.sayı, Son Teşrin – İlk Kanun 1937 tarihli “Vatan Dileği” takip etmiştir. Müteakip sayının Son Kanun 1938 tarihli 39.sayı olması, anılan “Vatan Dileği”nin 37-38.sayılar yerine yayınlandığı kanaatini uyandırmıştır. “Vatan Dileği”nin künyesinde “Nr.1/2” ibaresinin yer alması, iki sayı yerine yayınlandığı hususunu destekleyen ek bir veri olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki, “Vatan Dileği” olarak ciltte eklenmiş kısmın, ilk iki sayfası ile sonraki 3-36 sayfaları ihtiva eden kısım uyumsuzdur. Bu kısmın, yazıların içinde geçen tarihler ve bahsi geçen olaylar dikkate alındığında en erken Haziran 1939 tarihli bir sayfaya ait olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli gazete referanslarının yanı sıra, 19 Mayıs 1939’da vefat ettiği bilinen Ahmet Ağaoğlu’nun vefatına dair Türkiye gazetelerinden derlenen yazıları içermesi, bunu gösteren bir husustur. Dolayısıyla Kurtuluş’un 37 ve 38.sayıları yerine yayınlandığını düşündüğümüz “Vatan Dileği”nin de yalnızca ilk iki sayfasına ulaşmak mümkün olmuştur.

Kurtuluş’un, Nisan 1939 tarihli 54.sayısının ardından, ikinci ciltte son olarak “Haziran – Temmuz 1939” tarihli “Hamle”nin ise yalnızca ilk iki sayfası mevcuttur. “Vatan Dileği”ne ekli yukarıda izah edilen “3-36” sayfaları ihtiva eden kısmın, yer alan yazılar ve referans tarihler bağlamında bahsi geçen “Hamle”nin parçası olduğu ve ciltleme esnasındaki bir hatadan kaynaklanmış olabileceği tahmin edilmiştir.

denk gelmiştir. Uluslararası politika bağlamında, sürece damgasını vuran ana hat, Birinci Dünya Savaşı ardından şekillenen dünya dengesini sürdürmeyi esas alan statükocu devletlerle, mevcut durumu kendi lehlerine değiştirmek çabasındaki revizyonist devletlerin mücadelesidir. Ancak bu, başından itibaren yekpare iki cepheden ibaret bir mücadeleden ziyade, aynı cephede sayılan devletler arasındaki farklılıkları ve dolayısıyla karşıt cephe ile işbirliği arayışlarını barındıran bir gidişattir.

Çalışmamız bu çalkantı içerisinde *Kurtuluş*'un, Almanya ve Sovyetler Birliği siyaseti bağlamında durduğu hattı ortaya çıkarmak ekseninde şekillenecektir. Bu kapsamda, birinci bölümde anti-komünizm ve Sovyetler Birliği karşıtlığı bağlamında *Kurtuluş*'taki Almanya sempatisinin kaynakları, ikinci bölümde Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllardaki politikalarına yaklaşımı, üçüncü bölümde İkinci Dünya Savaşına gidiş sürecine damga vuran kutuplaşma çerçevesinde revizyonist politikalar ve *Kurtuluş*'un tutumu ele alınacaktır.

1. ALMANYA'YA SEMPATİNİN ZEMİNİ: ANTI-KOMÜNİZM VE SOVYETLER BİRLİĞİ KARŞITLIĞI

Kurtuluş'un ilk sayısında, esas alınacak “birkaç ana çizgi”ye ilişkin üç noktanın altı çizilmiştir. Birincisi 28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyetinin kurtuluşu hedefidir. İkincisi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de “kızıl Rusya tarafından cebren istila edildiği” hatırlatılarak, “memleketi bu istiladan kurtarmak isteyen milli kurtuluş kuvvetlerini teşvik ve onların fikirlerini yaymak” olarak belirtilmiştir. Üçüncüsü “Kafkasyalı milletlerin” ortak mücadelesine dayalı hattın izleneceğine dairdir. Bu noktada 14 Temmuz 1934'de “salahiyettar Kafkasya mümessilleri tarafından imzalanan

---

Mart 1938 tarihli 41.sayıdan sonra, Mayıs 1938 tarihli “İlham Kaynağı”, onu müteakiben Haziran 1938 tarihli 44.sayı yer almaktadır. Söz konusu “İlham Kaynağı”nın 41 ve 44.sayılar arasında bulunması, normal *Kurtuluş* sayılarının genel itibariyle 40 sayfanın altında yayınlanırken, 86 sayfa olması, 42 ve 43.sayfalar yerine yayınlandığı düşüncesine yol açmıştır. Çalışma esnasında incelenen dergi sayılarıyla ilgili bir husus da 41. Sayıda, 2 ve 3.sayfaların, 51. Sayıda ise ilk iki sayfanın eksik olduğudur.

Diğer bir husus sayfaların numaralandırılmasına ilişkindir. İki cilt halinde toplanmış bulunan dergide, genellikle sayfa numaraları kümülatif şekilde devam etse de, bazı sayılarda, örneğin Temmuz-Ağustos 1936 tarihli 21.sayıda yalnızca sayının kendi sayfa numarasıyla yetinildiği görülmektedir. “Millet Yolu”, “Vatan Dileği”, “İlham Kaynağı”, “Hamle” ismiyle çıkarılanlarda aynı durum mevcuttur. Çalışmadaki atıflarda, genel itibariyle cilt bazlı kümülatif sayfa numaraları kullanılırken, cilt bazlı kümülatif numaralandırmadan yoksun, bu sayılarda ise sayının kendi sayfa numaralarını kullanılmıştır.

Konfederasyon Misakındaki esaslar” referans gösterilmiştir.¹² Söz konusu “sahih yettar Kafkasya mümessilleri”, *Kurtuluş*’u çıkaran Azerbaycan milliyetçileri gibi, Sovyetler Birliği’ne karşı bağımsızlık mücadelesi yürüten Gürcüstan ve Kuzey Kafkasya bağımsızlıkçılarıydı.¹³

Bağımsızlık mücadelesi, Sovyetler Birliği’ni geriletme, potansiyeli taşıyan her aktör ve söylem sahiplenilerek yürütülmüştür. Alman öğrencilerin merkezi teşkilatı tarafından Firdevsi’nin 1000. yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen törenlere davet edilen misafirler arasında “Almanya’da Azerbaycan İstiklal Komitesi” başkanı ve kâatibi de vardı. Tören kapsamında, ziyaret edilen “Tannenberg abidesi”nin hatırlattığı Rus yenilgisi karşısında duyulan heyecan şu satırlara yansımıştı: “Rus ordusunun harp esnasında ilk ve müthiş felakete maruz kaldığı bu tarihi yerleri ziyaret bilhassa Azerileri ferahlendirmekte idi. Bugün burada şanlı askerlerle birlikte yatan büyük Mareşal Hindenburg 1914’ün Ağustos sonlarında bu topraklar üzerinde Rusya’nın ve çarizmin mukadderatını halletmiş bulunuyordu. Tannenberg’te başlanan inhişam Brest-Litovsk’da tamamlandı; Kafkasya, Lehistan, Ukrayna, Fenlandiya ve Baltık devletleri gibi rus mahkumu milletler arzularına nail oldular. Tannenberg’i görünce bütün bu tarihi hadiseler, an’anevi düşmanımız rus milletinin bel kemiği kırılan o tarihi günler karşımızda canlandı ve derin hürmetlerle Mareşalın tabutu önünde eğildik, bu abidede defnolunan 20 meçhul alman askerinin ruhuna selam ettik.”¹⁴

Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı yıkım üzerinden Bolşeviklerin çarlığı devirmesi, Rusya hakimiyetindeki milletler için bağımsızlık kapısını açmıştı. “Tanenberg abidesi”, “Mareşal Hindenburg” ve diğer “meçhul alman askerleri”, Rusya’nın yıkımını ve bu yıkımdan doğan Bağımsız Azerbaycan’ı ha-

¹² “Yazı Heyeti Tarafından”, *Kurtuluş*, c.1, Sayı:1 (II. Teşrin 1934), s.2.

¹³ 14 Temmuz 1934 tarihinde, Azerbaycan, Gürcüstan ve Kuzey Kafkasyalı bağımsızlıkçıların oluşturduğu “Kafkasya İstiklal Komitesi (K.İ.K)” tarafından “Kafkasya Konfederasyon Misakı” ilan edilmişti. Öngörüldüğü şekilde bir süre sonra KİK tarafından düzenlenen “Kafkasya Konferansı”nda KİK feshedilerek, “Kafkasya Konfederasyon Şurası” adıyla yola devam edilmiştir. (“Kafkasya Konferansı”, “Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın Teşkilatı”, *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:5,(Mart 1935), s.134-137) Kurtuluş, “Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın katılımcılarından Azerbaycan milliyetçilerinin yayın organı olması itibarıyla, bu örgütlenmenin bir parçasıydı. Nitekim başyazıda, bunu hatırlatan şu ifadelerle rastlanmaktadır: “K.K.Ş.-sına girmiş bulunan milli teşekküllere mensub matbuat ortaklı Kafkas idesinin aynı ruhla heyecanlanan yayıncısı olacak, bir Azerbaycan, bir Şimali Kafkasya, bir Gürcüstan milliyetçiliğinin üstünde bir de Kafkas vatancılığı fikrini derinleştirecek, zihinlere yerleştirecektir.” (“K.K.Ş.”, *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:5,(Mart 1935), s.129).

¹⁴ H.M., “Alman Talebeliğinin Firdevsi Merasimleri”, *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:1 (II.Teşrin 1934), s.32.

tırlattığı için Azerileri heyecanlandırmıştı. Firdevsi törenleri esnasında yaşanan bu enstantane, “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Organı, *Kurtuluş’un* dış politikadaki tutumunu belirleyen motivasyonu anlamak bakımından dikkate değerdir.

Mehmet Emin Resulzade, 1935 yılı başında, Sovyetler Birliği’ne dair şu ifadeleri kullanıyordu; “Kremlin diktatörleri ... Versay nizamının aleyhinde değil, lehindedirler. Almanya’nın idaresi nasyonal sosyalizm eline geçtikten sonra Moskva Rapollo siyasetinden yüz çevirmiş, komünizmin köküne kül döken yeni cereyana karşı dün nefretle karşıladığı ‘kalın kafalı kapitalistler’le işdaşlık yapmaya karar vermiştir. (...) Milli Almanya’nın ayaklanmasını kendisi için ölüm tehlikesi gibi gören bolşevik Rusyası, Fransa’nın teveccühünü her vasıta ile kazanmaya baktı.” Versay Antlaşmasıyla Fransa’ya bırakılan Saar bölgesinin 15 yıl sonra gerçekleştirilen referandumla Almanya’ya iadesini de “Sovyet siyasetine ölümcül bir darbe” olarak niteliyordu.¹⁵

Almanya – Sovyetler Birliği karşıtlığı üzerinden şekillenen analizin ilk boyutu, Sovyetler Birliği’nin “Versay nizamı” karşısında değişen tutumuna dairdi. Galiplerin dizayn ettiği savaş sonrası düzende, Sovyetler Birliği, rejimi; Almanya ise savaşın mağlubu olması itibarıyla uluslararası politikada tecride uğrayan iki devlettir. 16 Nisan 1922 tarihinde imzalanan Rapollo Antlaşması, tecrit karşısındaki iki devletin dayanışmak için attığı önemli bir adımdır. Antlaşma bağlamında, Sovyetler Birliği, Versay düzeniyle Almanya’ya dayatılan çerçeve karşısında eleştirel, dolayısıyla revizyonist politikalara kapı aralayan bir tutum takınmıştı. Resulzade’nin hatırlattığı husus buydu. Bu politikadaki değişmeyi, Hitler’in liderliğindeki Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi’nin iktidara gelmesine bağlıyordu. Sovyetler Birliği’nin, Hitler Almanyasını “kendisi için ölüm tehlikesi gibi” gördüğünü söylemek suretiyle, NAZİ hareketiyle Sovyetler Birliği arasında derin bir uzlaşmazlık tablosu çiziyordu. Analizin ikinci boyutu, yeni düzlemde Sovyetlerin önceden “nefretle karşıladığı” kapitalistlerle artık işbirliğine arayışına girdiği hususuydu ki, bu da, Almanya’daki Nasyonal Sosyalist iktidarın yarattığı etkiden bağımsız değildi.

Resulzade’nin söylemi, *Kurtuluş’un* Sovyetler Birliği ve Almanya’ya yaklaşımının temel mantığını izlemek bakımından açıklayıcıdır. Nasyonal –

¹⁵ M.E. Resulzade, “İki Alâmet”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:3 (İkinci Kanun 1935), s.75-76;

NOT: Çalışmada tırnak içerisinde kullanılan kısımlar doğrudan alıntıdır. Doğal olarak sözcüklerin o günkü yazılışıyla bugünkü yazılışları arasında farklara, ya da büyük harfle başlaması gerekirken küçük harfle başlayan ibarelere rastlanabilmektedir. Bunların orijinal halleriyle muhafazası tercih edilmiştir.

Sosyalist Almanya, Sovyetler Birliği'ni yıkacak güç olarak tasvir edilmektedir. İngiltere ve Fransa gibi öteden beri komünizm karşısında konumlanmış ülkelerle dahi "işdaşlık" arayışındaki Sovyetlerin karşısında, Hitlerin hareketi, "komünizmin köküne kül döken yeni cereyan" vasfıyla nitelenmektedir. Bu, Sovyetler Birliği'ne karşı bağımsızlık mücadelesi yürüten milliyetçilerin, uluslararası düzlemde saf tutarken, hareket ettikleri zeminin çerçevesini belirlemiştir.

Biçilen misyonun, Nasyonal Sosyalist hareket tarafından ne ölçüde benimsendiğini görmek için, hareketin liderlerine ait söylemde epeyce malzeme mevcuttur. Bu cenahtan yapılan açıklama ve değerlendirmeler *Kurtuluş*'ta, yakından izlenmiştir.

Açıklamaları, "Fevkalade aydın ve metin bir üslub", "beynelmilel vaz'iyetin karışık ve ağırlı mes'elelerine yanaşarak demirden bir mantıkla bütün mes'eleleri ta esaslarından aydınlaştır(mak)" sıfatlarıyla anılan, "bolşevizmin yakıcı ve mahvedici bir hareket olduğunu tarihi mevsuk dökümanlarla isbat etti"ği belirtilen Hitler'in konuşmaları dergi sayfalarında sempati içeren değerlendirmelere konu edilmiştir. Konuşmalardan aktarılan kısımlar, Nasyonal Sosyalizmin, Azerbaycanlı milliyetçilerde yarattığı sempatinin söylemsel alt yapısını anlamak bakımından ipuçları sağlamaktadır. Hitler, yukarıda belirtilen sıfatlarla anılan, 21 Mayıs 1935'teki Rayhstag konuşmasında, Bolşevizm ile Nasyonal Sosyalizmin farklılığına dair şunları söylüyordu;

*"... Biz nasyonel-sosyalistler inanıyoruz k, insanlar ancak daima mensub oldukları ayn milletin arasında mes'ud olabilirler. Kanaatımızca Avrupa'nın saadet ve çalışma kabiliyeti, serbest, müstakil ve milli devletleri tanıyan bir siyasi sistemin mevcudiyetile sıkı surette bağlıdır. (...) Biz nasyonel-sosyalistler, her milletin kendi hususiyet ve milli talebatı icabına göre, dahili hayata olan hakimiyet hakkını tanımaktayız. Bolşevizm ise, bilakis doktriner (kaidevi) nazariyeler vaz'ederek ve hem de milletlerin hususi hayat tarzlarını, milli temayüllerini, an'anelerini, ve saireyi kat'iyen nazara almıyarak, vaz'ettikleri kaidelere herkesin riayet etmesini talep ederler. Nasyonel-sosyalizm cemiyet problemlerini, devletteki millet ve halka aid mes'eleleri, içtimai ve diğer gerginlikleri, maşeri, insani, ruhi, kültürel ve iktisadi nazariyelerimize, an'ane ve milli hayat şeraitimize uygun metotlarla haletmeğe çalışır. Halbuki Bolşevizm terror ve kaba kuvvet gibi silahlar vasıtasile yaptığı beynelmillel sınıf mücadelesini ve beynelmilel ihtilali körüklemektedir."*¹⁶

¹⁶"Führer ve Kançler Hitler'in Nutku", *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:7-8 (Mayıs-Haziran 1935),s.222-223 (Bond yazılar orijinalde mevcut).

Hitler, Sovyetler Birliği karşısında uzlaşmaz bir tutum içindeydi. Öyle ki, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in, Moskova ile görüşme önerisine, “Bolşevizm Mister Edenin gözünde belki de sadece Moskvada tavattün eden bir şeydir; fakat bu Bolşevizm bizim nazarımızda karşısına kanlı mücadele yürüttüğümüz bir taundur” ifadeleriyle karşı çıkıyordu. Sözleri kesindi; “herhangi bir şüpheyi izale edecek kat’i bir surette şunu kayd ve tesbit etmeliyim ki: 1) Biz bolşevizmi tahammül edilmeyecek bir cihan tehlikesi addediyoruz; 2) Biz halkımızı bütün vasıtalarla bu tehlikeden koruyacağız; 3) Alman milletinin bu enfeksiyona karşı masun etmek için elimizden geleni yapacağız. İşte bundan dolayıdır ki, biz işbu zehirli mikrobu taşıyanlarla sıkı temas ve yakın münasebeten içtinab ediyoruz. (...). Bence Bolşevizm idesi herhangi bir milleti mahvedecek en şiddetli bir zehirdir.”¹⁷

Hitler'in, Sovyetlere yaklaşımının, Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesi yürütenler nezdinde yaratacağı çekiciliği tahmin etmek zor değildir. Üstelik Almanya'nın Sovyetler Birliği karşısındaki pozisyonu pasif bir savunmadan ziyade aktif bir duruşun ifadesi çıkışlar içeriyordu. Nasyonal Sosyalist Partinin Nürnberg Kongresinde, Bolşevizme karşı dillendirilen “cihan misyonu”, Sovyetlere karşı dünya çapında bir mücadele iddiasını içermesi bakımından, *Kurtuluş*'ta, özellikle önemsenmiştir. Dr.Göbbels'in, Bolşevizm karşıtı mücadele bağlamında söyledikleri, *Kurtuluş*'ta, “Nürnberg kongresinin sayanı dikkat cihetlerinden biri – hatta en ehemmiyetlisi” nitelemesiyle karşılanmıştır. Dr.Göbbels'e göre, Almanya, Bolşevizme karşı, “milli gayeleri haricine çıkararak, aynı zamanda işbu mücadeleye rehberlik edüb üzerine cihan misyonu (aynen: Weltmission) dahi almış bulunuyor ve bu vazifenin mes'ud neticesinden bütün medeni milletlerin mukadderatının asılı olduğuna dahi müdrük” idi.

Dr.Göbbels'in konuşması, *Kurtuluş*'ta, “Moskva'ya karşı açılan resmi ve muazzam sefer ve bu seferin nasyonalsosyalizm tarafından bir misyon olarak alenen ilan edilmesi” anlamına geldiği gerekçesiyle, “Nürnberg kongresinin sayanı dikkat cihetlerinden biri – hatta en ehemmiyetlisi” şeklinde değerlendirilmiştir. Şöyle deniliyordu; “Almanya, (...) bütün dünyanın rahat bulması için, Moskva'da perveriş olunan yılanı karşı beynelmilel tarzda mücadele yürütülmeden beşeriyet ve medeniyetin daima Kremlin tarafından tehdid olunacağına hakkile kânidir. Odur ki nasyonalsosyalizm komünist probleminin asıl can ve ruhunu hırpalamış ve Moskva'nın en korkunç nervini eline geçirmiştir. Gene de aynı sebeplerle ki Stalin artık necatı garb demokratlarında, sosyalistlerde ve hatta kilisede bile bulmak maksadile ilâlemlerle ‘vahid cephe’ teşkili

¹⁷ “Alman – Sovyet Münasebatı A.Hitler'in Nutku”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:27, (Son Kanun 1937), s.741-742.

yoluna düşmüş ve canını nasyonaldosyalizmin elinden halas etmek için –en son çare olarak- geçen Ağustos ayında cihan komünistlerini Moskva'ya topladı. (...) Nürnberg'de ise bolşevizm 'Hürriyet Kurultayı' tarafından artık aleni surette nameyimalını almış bulundu..."¹⁸

Esasen, *Kurtuluş* için, işbirliğinde tayin edici faktör, ideolojik söylemdeki ortaklıktan ziyade, Sovyetlere karşı tutumdur. İdeolojik söylem, daha çok, bu hususu beslediği oranda önemsenmiştir. Nitekim, düşmanımın düşmanı dostumdur perspektifi, yalnızca izlediği hat yorumlanarak varılan bir sonucun ötesinde, bizzat ifadelere yansıyan bir sözdü. Hitler'in, Nasyonal Sosyalist Parti ve Ordu üzerindeki otoritesini güçlendiren adımlar değerlendirilirken, "Almanyada, her zamankinden daha sarıh bir kat'iyetle demek caizdir ki, bugün yalnız bir siyaset ve yalnız bir irade hakimdir" ifadelerinden sonra, "Bir siyaset ki, onun bizi bilhassa alakadar eden ciheti bu defa dahi teyid olduğu veçhile, zayıflemeyen Sovyet düşmanlığıdır"¹⁹ demek suretiyle, Sovyet düşmanlığının tayin edici rolü ortaya konulmuştur. "Bize ümid getirecek hadiseleri uzun uzadıya saymağa ihtiyaç yok. Sözü'n kısası var: Düşmana korku getiren ne ise, bize ümid veren de odur."²⁰ söylemi de Sovyetler karşısındaki tutumun belirleyiciliğini vurgulaması bakımından aynı kulvarda durmaktadır. Dahası Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Konferansı'nda alınan kararların birisinde "Düşmanımın düşmanı dostumdur- düsturile hareket" edileceği açıkça yer almıştı.²¹ Düşman Sovyetler Birliği idi. Nazi Partisi'nin yönetimindeki Almanya ise, en keskin şekilde Sovyetler Birliği karşısında konumlanmıştı.

Kurtuluş'un Almanya'ya yaklaşımını ortaya koymak bakımından çarpıcı örneklerden birisi, Paris'te çıkan Gürcü 'Birzolis-Hma' gazetesinin yayınladığı, "Bolşevik menfasında ölen Salukvadze'nin" 1932 tarihli mektubuna ilişkin tutumudur. "Gürcü gazetesinin mücahid bir arkadaşının hatırasını bir şeyle anmak için, esasında Bolşevikler aleyhinde bulunan bu mektubu dercetmesi(ni) anlaşılır" bulan Kurtuluş, "Milli Almanya hareketine dokunan satır-

¹⁸ Hilal Münşi, "Nürnberg – Moskva (Nasyonaldosyalist Fırkasının Son Kongresi Münasebetile)", *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:12 (İlk Teşrin 1935),s.334-336.

¹⁹ "İki Cephede", *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:40 (Şubat 1938), s.1051-1053.

²⁰ "1936", *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.:405-406.

²¹ "Milli Azerbaycan 'Müsavat' Halk Fırkasının Konfransı", *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:21 (Temmuz-Ağustos 1936), s.4-5.(Not:Sayfa numarası için bkz. Dipnot:11); Söz konusu karar şöyleydi: "Haddi zatında beşeriyet için felaket teşkil edecek bir harbi azu etmemekle beraber, böyle bir harbin vukuu halinde, (...) fırka – tabiidir ki – düşmanımın düşmanı dostumdur- düsturile hareket ederek, yurdumuzun düşmanı ve istiklamizin gasibi Sovyetler İttihadile milliyet münkiri Bolşevizm aleyhinden bulunan kuvvetlere karşı teveccüh besliyecek bu teveccüh o kuvvetlerin milli davamıza karşı göstercekleri müsbet alanının derecesile mütenasib olacaktır."

larının silinmeden, aynen neşredilmesini” tepkiyle karşılaşmıştır. Henüz, Nasyonal Sosyalistler muhalefetteyken, 1932’de verilmiş bu hükümlerin, “parlak surette iş başına gelen nasyonal – sosyalizm hareketinin, misli görülmemiş muvaffakiyetle tarihçe reddedilmiş mütalealardan ibaret” kaldığını belirterek, böyle bir “dikkatsizliğin”, “Milli Gürcüstan hareketinin fili menfaatını ve dolayısıyla **ortaklı Kafkasya** işini dahi mutazarrır etmiş” bulunduğunu savunmuş ve değerlendirmesini şu ifadelerle sonlandırmıştır: “Milli – kurtuluş davalarımız için dost kazanmak ihtiyacile hiç bir devletin dahili işlerine karışmak hakkında olmadığımızı gürcü istiklacilerinin dahi takdir ettiklerine kani olduğumuzdan mevzubahs fikranın sade bir dikkatsizlik eseri olarak gözden kaçtığını düşünüyor ve ileride bu gibi dikkatsizliklerden sureti kat’iyede saklanacaklarını ümid ediyoruz.”²²

Görüldüğü üzere, *Kurtuluş*, vefat etmiş birini hatırlamak üzere yayınlanan eski bir mektupta, Nasyonal Sosyalizmi eleştiren ibarelerin silinmesi gerektiğini savunacak ölçüde, Almanya’ya hassasiyetle yaklaşmaktadır. Ancak, bunu ideolojik bir yakınlık çerçevesine sığdırarak değerlendirmenin, meselelerin bütünsel tablosunu ortaya koyamayacağını da devamındaki ifadeler göstermektedir. Bu tarz “dikkatsizliklerin”, “ortaklı Kafkasya işine” zarar vereceğine dair değerlendirme, söz konusu eleştirinin Almanya’nın, bağımsızlık mücadelesine ilişkin tutumunu olumsuz etkileyebileceği ihtimaliyle ilgilidir. Söz konusu gazetenin, *Kurtuluş* gibi, Kafkasya Konfederasyon Şurası bir bileşeni olması, Şura’nın Almanya nezdindeki imajını sarsabilir ve “Milli – kurtuluş dava(sı) için dost kazanmak ihtiyacı” içindeki bağımsızlık mücadelesini olumsuz etkileyebilirdi. Bu nedenle “bir devletin dahili işlerine karışmak”tan “sureti kat’iyede” uzak durulmalıydı.

2. SOVYET DIŞ POLİTİKASINA BAKIŞ

Sovyetler Birliği 1930’lu yıllarda, uluslararası düzlemde konumunu etkileyebilecek bazı politikalarla sahneye çıkmıştır.

Bu kapsamda hatırlanabilecek gelişmelerden birisi, 1934 yılında gerçekleşen Milletler Cemiyeti (MC) üyeliğidir. Kalıcı bir dünya barışı için yola çıkan MC, 1930’lu yıllarda, başlangıçtaki iddialarını gerçekleştirmenin uzığında, uluslararası politikadaki çekişmelerin merkezindeki bir platforma dönüşmüştü. Revizyonist taleplerle ortaya çıkan Almanya, İtalya ve Japonya’nın ayrılması, Cemiyetin dünyadaki sorunlara müdahale edebilme kapasitesini iyice sınırlandırmıştır. Bütünüyle statükocu devletlerin platformuna dönüşen MC’ye üyelik, Sovyetler Birliği’nin statükocu cenahtaki yerini netleştirmiştir. Mehmet Emin Resulzade’nin söylemiyle, “Vaktiyle Versay nizamı aleyhinde,

²² “Bir Dikkatsizlik Münasebetile”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:19 (Mayıs 1936), s.548.

revizyoncu milletler safında ve Rapallo Almanyasıyla birlikte iken, Milletler Cemiyetine ‘kuldurlar şirketi’ diyen” Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin’in yerini alan Litvinov, “bu defa bu Cemiyet kürsüsünden, milletler arasındaki mevcut nizamı bozmak teşebbüsünde bulunan kuvvet ve devletlere karşı ateşler püskürüyordu.”²³

Üyelik, İngiltere ve Fransa gibi devletler nezdinde meşruiyetini arttırdığı oranda, Sovyetlerin uluslararası politikadaki hareket kabiliyetini genişleten bir gelişmeydi. Bu ise, Sovyetlere karşı mücadele yürüten milliyetçilerin hoşnut kalacağı bir durum değildi. Her şeyden önce, İngiltere gibi dünya güç dengesinde kritik roller oynama potansiyeline sahip bir aktörün olası desteğini olumsuz etkileyecekti. Oysa *Kurtuluş*’ta yazıldığı üzere, “Vaktiyle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere demokratik Avrupanın Rusya ile muhasım bulunması, (...) Türk aleminde kurtuluş ümidlerini takviye ediyordu”²⁴. Sovyetlere yaşanan İngiltere’den böyle bir potansiyel beklemek artık daha zordu. Sovyetler Birliği’ni üyeliğe kabul eden MC, kurucu değerlerini bir tarafa iterek, işgalci bir gücü bünyesine kattığı gerekçesiyle, milliyetçilerin hedefine oturmuştu. *Kurtuluş*’taki ifadelerle, “Sovyetler İttihadı denen kızıl saltanat, istiklalleri Milletler Cemiyeti tarafından tanınmış Kafkasya Cumhuriyetlerini silah gücile tutarken, Cenevre havadan bir – iki sözle iktifa etmişti. Ve ondan sonra Rusya mahkumu milletlerin defalarla vukubulan şikayet ve protestolarına rağmen (...) Sovyetleri kendi aralarına almaktan çekinmemişti.”²⁵

Sovyetler Birliği’nin revizyonizmden statükoya kayan duruşu, *Kurtuluş*’ta, Sovyetlere ilişkin yapılan değerlendirmelerde tekrarlanan argümanlar arasında yer almıştır. Rapallo’daki Sovyet tutumu, Almanya’nın, Birinci Dünya Savaşı ardından dayatılan şartlardan kaynaklı mağduriyetinden faydalanmak hevesine bağlanmış ve yeni saflaşmada, NAZİ iktidarıyla birlikte, “Rapallo’daki tutumun terkedildiği savunulmuştur. Kurtuluş’a göre, “Hitlerizmin iş başına gelmesiyle”, “Milli alman mağdurluğunu artık 3-ncü İnternasyonal ve Moskva planlarına alet etmek imkanı kalmamıştır. Almanya kendi halâsını kendi eline almış; kızıl rus hayali uğruna kendi kendini öldürmek tasavvurlarını kestirib atmıştı. Artık muzaffer komünizm Almanya’yı korkutamıyordu; bilakis milli Almanya hem kendisini kurtarmış, hem de Sovyetlerdeki komünizm saltanatını korkuya salmıştı.”²⁶

²³ M.E.Resul-zade, “Komünizme Karşı Milletlerarası Mücadele”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:25-26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.675-678. (**Kuldurlar**: Haydutlar).

²⁴ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaziyeti”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:44 (Haziran 1938), s.1124-1226

²⁵ “Afrika Yangını Münasebetile”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:12, (İlk Teşrin 1935), s.325-326.

²⁶ “Büyük Hadise”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:17, (Mart 1936), s.470-471.

MC üyeliği Sovyetler Birliği'nin, kapitalist devletlerle ilişkisini normalleştirme yönünde etkileyen bir adımdı. Söz konusu devletlerle ilişki olanaklarını genişleten başka adımlar da atılmıştı. Tek ülkede sosyalizm açılımı ve faşizme karşı halk cephesi stratejisi bu noktada yorumlanabilecek adımlardı.

Sosyalizmin kurulabilmesi için, bir dünya sistemi haline gelmesini zorunlu gören yaklaşımın aksine Stalin'in, "Tek ülkede sosyalizm" in kurulabileceğine dair yaklaşımı benimsemesi, Sovyetlerin kapitalist ülkeler nezdindeki kabul edilebilirliğini güçlendiren bir politikaydı. Böylece, "dünya devrimi" perspektifinin kışkırttığı "devrim ihracı" politikası, programatik dayanağını yitirmiştir. Bu da kapitalist devletlerin Sovyetlerle ilişki kurabilme potansiyelini arttıran bir gelişmeydi²⁷.

Komintern'in Moskova'daki 7.Kongresinde benimsenen "faşizme karşı halk cephesi" stratejisi, komünistlerin, diğer sol akımlarla ve demokratlarla işbirliğini hedefliyordu. Bu, komünistlerin Birinci Dünya Savaşı esnasında ayrıştığı II.Enternasyonali kapsayan, hatta onun da ötesine uzanan bir ittifak politikası demektir. Ve hiç kuşkusuz, "Tek ülkede sosyalizm" gibi, Sovyetler Birliği'nin dış politikadaki ideolojik duruşunu esneten bir çerçeve sunuyordu. "Faşizme karşı halk cephesi" stratejisi *Kurtuluş* sayfalarında tepkiyle karşılanmış, Sovyetler Birliği'nin içeride ve dışarıdaki sıkışmaya karşı başvurduğu, kandırmaya dönük bir taktik olarak değerlendirilmiştir. Avrupa'da azımsanmayacak bir kesimin, faşizm karşısında bu politikaya sempatiyle yaklaşması *Kurtuluş*'ta "ölüme karşı azraille birleşmek" şeklinde yorumlanmıştı. Şöyle deniyordu; "Komünistler – elleri on binlerce demokratların mazlum kanlarıyla boyalı bu vicdansız cellatlar ne diyorlar, biliyor musunuz? 'Sosyalistler, demokratlar ve bütün sollarla birlikte komünistler, hürriyet ve demokrasiyi faşizm tehlikesine karşı müdafaa edeceklerdir!' (...) Fakat anlayamadığımız bir şey vardır ki, o da Avrupalılardan ciddi görünür bir kısmının, hürriyet ve demokrasi prensiplerinin korumak için, komünizmle ve hele rus komünizmle anlaşmalarıdır. Doğrusu, bu bize, ölüme karşı azraille birleşmek gibi geliyor."²⁸

Kurtuluş'un tutumu, Almanya'nın başını çektiği ve Komintern'e karşı kurulan Antikomintern'in tutumuyla örtüşüyordu. "Komünizmle vuruşmak için teşkil edilmiş bulunan Antikomintern" örgütü, Komintern'in, bahsi geçen

²⁷ Bu politikadaki değişim şu ifadelerle eleştiriliyordu: "Bundan yirmi yıl evvel, büyük demagog Lenin 'cihan inkılabına Rusya feda olsun' demişti. Şimdi ise diğer demagog Stalin 'bütün cihan Sovyetlere feda olsun!' diyor." ("Yigirminci Yılda İflas Etmiş Bir Demagoji", **Vatan Dileği**, c.2, (Sayı:1/2 (Son Teşrin – İlk Kanun 1937), s.1-2.

²⁸ "Küstahlığın Son derecesi", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:10 (Ağustos 1935), s.261-262.

7.Kongresi münasebetiyle yayınladığı bildiride, dünyada “hala Komintern’in” anlaşılmadığından yakınmış, Sovyetler Birliği’nin “bu kadar kolaylıkla Milletler Cemiyetine alınması”, bu anlaşılmazlığa bağlanmıştır.²⁹

Sovyetler Birliği’nin stratejisini, Avrupa devletleri arasında bir savaşın çıkmasını sağlamak olarak yorumlayan *Kurtuluş*’a göre “oyunlarını Avrupa devletlerini birbirile vuruşturmak üzerine kurmuş”³⁰ Stalin’in “bütün ümidi ‘totaliter devletler müsellesi’le³¹ Amerika, Fransa ve İngiltere devletlerinden mürekkebe ‘demokratik devletler müsellesi’ arasında çıka bilecek ihtilafa bağlanmış”tı. Sovyetlerin Milletler Cemiyeti üyeliğine girişi de, söz konusu iki güç arasındaki “kanlı ihtilafı”, “medeniyet ve insanlık aleyhinde beslediği fasid niyetler”i hayata geçirmek maksadına yönelikti.³² Sovyetlere atfedilen bu tutum, aslında “demokratik grup”un Alman blokuyla yakınlaşacağına dair tezle birbirini tamamlıyordu.

Dünya politikasındaki gelişmelerin, Sovyetleri felakete sürükleyecek bir savaşa doğru hızla gittiğine dair yaklaşım, başından itibaren *Kurtuluş*’ta sıklıkla tekrarlanan bir argümandı. Dünya gündemine ilişkin yazıların pek çoğunda tekrarlanan bu argüman, bağımsızlığı sağlayacak bir fırsat olarak önemsenmiştir. “...Mühim hadiseler karşısında bulunuyoruz. Dünya bir harb tehlikesi karşısında duruyor. Bu harbe rusyanın karışacağı ve istifade etmek fikrine düşeceği muhakkaktır. Bu muhakkak savaşta esir milletlerin mukadderatı kat’i surette halledilecektir”³³ türü söylem pek çok dış politika yazısında yer almıştır. Savaşın Sovyetler Birliği tarafından da, “cihan inkılabının tahakkuku için” bir fırsat olarak görüldüğü ve bu nedenle arzulandığı belirtilmekle birlikte, “vaktinden evvel” çıkabilecek bir savaş karşısında Sovyetlerin “tır-tır titredikleri” savunulmuştur.³⁴ Savaşın, “Esir milletlerin mukadderatı” için yeni fırsatlar açacağı düşüncesi güçlü bir his olarak değerlendirilmelerde mevcuttur. Bu düşüncenin gerisinde, Sovyetler Birliği’nin bir savaşa dayanamayacağı kabulü vardı. Sovyetler Birliği zayıf, bugünden yarına çökmeye mahkum bir tabloyla resmedilmiştir. “20-nci yılına Sovyet hükümeti çökmeğe namzed ve çökmek üzere olan bir devlet gibi giriyor. Belki de harici bir kuv-

²⁹ “Antikomintern’in Beyanamesi”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:10 (Ağustos 1935), s.278-279.

³⁰ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaziyeti”, *İlham Kaynağı*, c.2, (Sayı:1 (Mayıs 1938), s.84-86.

³¹ “Totaliter devletler müsellesi” ile kastedilen Almanya, İtalya ve Japonya’dır.

³² “37-den 38-e”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:39 (Son Kanun 1938), s.1019-1020.

³³ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaz’iyeti”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:29/30 (Mart-Nisan 1937), s.797-800.

³⁴ “1936”, *Kurtuluş*, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.:405-406.

vetin müdahalesine ihtiyaç bile kalmıyacak, Kremlin kendi kendine çökecektir”³⁵ söylemi sıklıkla kullanılmıştır.³⁶ Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi’nin de yer aldığı Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın yaklaşımı da paraleldir.³⁷ Söz konusu yaklaşımın doğal sonucu, Sovyetler Birliğini hazırlıksız yakalayacak bir savaş beklentisidir. “İstila kuvvetinin maruz kalacağı beynelmilel hadiseler”³⁸ dikkatle takip edilmiş, “Sovyetler aleyhinde inkışaf eden beynelmilel kuvvetler” “ümitleri çoğaltacak” bir unsur olarak değerlendirilmiştir.³⁹ “Herhangi bir harb ihtimalinde”, Sovyetler Birliği’nin “milliyet hareketi ve bilhassa gayri rus milletlerden ibaret bulunan ‘kenar vilayetler’deki hareketler”in “tehdidi” ile karşılaşacağı tahmin edilmiştir.⁴⁰ “Harbin başlayacağını ve Sovyetlerin ona karşıacağını muhakkak” gören, Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Konferansı da, “esaret zencirlerinin kırılacağı günü kemali intizarla bekliyor”ken, “Bolşevizm aleyhindeki beynelmilel bütün teşekküllerle temasa gelmeyi” kararlaştırmış ve “Düşmanımın düşmanı dostumdurdüsturile hareket”in esas alınacağını ilan etmişti.⁴¹

³⁵ Mirza, “20-nci Yıla Gिरerken”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:25/26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936),s.681-684.

³⁶ Örneğin, Kurtuluş’un da bir parçası olduğu, Kafkasya Konferansı’nda varılan sonuçlardan birisi şuydu; “Sovyetler Birliği, içtimai-siyasi ve milli mahiyette olan iç tezatlarla dolu olub yalnız süngü gücile yaşamağa mecburdur. Ahalinin büyük bir ekseriyeti Sovyet rejimine düşmandır ve onu yıkmak için münasib bir fırsat beklemektedir.” (“Kafkasya Konferansı”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:5 (Mart 1935), s.134-136).

Kurtuluş’un, Nisan 1936 tarihli sayısında şu ifadeler mevcuttu; “16 yıldan beri bütün dehşetile üzerimize yüklenmiş kızıl kabusun bulunduğu bugünkü vaz’iyet, (...) onun zâfini gösterir. (...) Bu istibdad kuvvetinin son günleri yaklaşmaktadır. Bugün değilse de yarın çökeceği muhakkak bulunan Sovyet binasının çatırtısını işitiyoruz.” (“Vatansever Bütün Azerbaycanlılara”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:18 (Nisan 1936), s.501.

Mayıs 1937 tarihli sayıda yayınlanan “Kafkasya Konfederasyon Şurası” imzalı açıklamada şu ifadeler okunuyordu: “Sovyet hükümeti sür’atli adımlarla helakete doğru gidiyor. Tarih onu yakın bir zamanda yok olmağa mahkum etmiştir . onun varisi kimdir? İşte asıl can alacak mes’ele. Bolşevik hükümetinin yerini başka bir istibdad mı tutacak, kızıl imperyalizm mi, kara imperyalizm mi tebdil edecek, yoksa mahkum milletlerin istedikleri mi olacak? Onlar kendi hürriyet ve istiklallerin erişecekler midir? –İşte yaşadığımız zamanın en mühim mes’eles!..” (“Kafkasya Milletlerine Beyanname”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:31 (Mayıs 1937), s.808) (**Helaket**:Yıkılma, mahvolma, felaket).

³⁷ Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın açıklamasında şu ifadeler mevcuttu: “Sovyet hükümeti de uyanık bulunmağa çalışıyor. Taaruzi bir harb için kuvvetle hazırlanan Sovyet hükümeti, bu harbe vaktinden evvel sürükleneceği ihtimali karşısında titriyor. Fakat beyhude!” (“Bütün Kafkasya Milletlerine”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.407).

³⁸ “1936”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.:405-406.

³⁹ M.E.Resul-zade, “İstiklal Günümüzde”, 19:535.

⁴⁰ “Sovyet Konstitusyonu”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:20 (Haziran 1936), s.565-566.

⁴¹ Milli Azerbaycan ‘Müsavat’ Halk Fırkasının Konfransı”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:21 (Temmuz-Ağustos 1936),s.4-5.

3. REVİZYONİST TALEPLERİN TETİKLEDİĞİ KUTUPLAŞMA

1930’lu yıllarda genel planda statükocu devletler – revizyonist devletler ayrışması uluslararası politikaya damgasını vurmuştur. İngiltere – Fransa – Sovyetler Birliği ile Almanya – İtalya – Japonya gruplaşması ekseninde yürüyen ayrışma, her ne kadar II. Dünya Savaşı’ndaki cephelere karşılık gelse de, bu, söz konusu devletlerin başından itibaren bir müttefiklik ilişkisi içerisinde hareket ettikleri şeklinde anlaşılmalıdır. İkinci Dünya Savaşına gidiş sürecinde birçok kez farklı tutumlar, karşıt cephede konumlananlarla anlaşma arayışları, hatta anlaşmalar gözlenmiştir. Biz burada “*Kurtuluş*”un, dünyadaki gruplaşma sürecindeki konumlanışı çerçevesinde meseleyi ele almaktayız.

Kasım – Aralık 1936 tarihli sayıya yansıyan bir değerlendirmede dünyadaki gruplaşma, üçlü bir yapıyla tasvir edilmiştir. “Biliyoruz ki İngiltere faşist – komünist grupları haricinde üçüncü ve demokratik bir grubun başcısı vaz’iyetindedir” ifadesiyle⁴², “faşist”, “komünist” ve “demokratik” ayrımına dayalı bir dünya tablosu çizilmiştir. Bununla birlikte İngiltere ile özdeşleştirilen “demokratik grup” ağırlıklı faşist ve komünist gruplar arasındaki çekişmenin bir ara unsuru olarak ele alınmıştır. “Demokratik grup”, daha çok, Sovyetler Birliği karşısında yalpalasa da, başını Almanya’nın çektiği grupla birleşeceğine dair umudun muhafaza edildiği bir atmosferde yorumlanmıştır. Nitekim aynı değerlendirmenin devamında yaklaşımı aydınlatıcı ifadeler mevcuttur: “Nasyonalist, antikomünist, hatta kısmen Sovyet aleyhtarı olan bu üçüncü grubun antisovyet bloka iltihakı, dene bilir ki, bir zaman mes’elesidir. (...) Çünkü komünizm propagandasının yayılmasında ve Sovyetlerin Avrupada ve Asyada hakim bir rol oynamasından en çok zarar göreceğ devlet varsa, o da dünyanın dört bir tarafına yayılmış olan İngiltere imparatorluğudur.”

“Bir taraftan Bolşevizm, öbür taraftan da nasyonalizm kutuplarına ayrılan siyaset dünyası”⁴³ *Kurtuluş*’un olaylara yaklaşımındaki çerçevenin merkezine oturur. Temmuz – Ağustos 1936 tarihli sayıda, Müsavat Halk Fırkası’nın Konferans kararları içinde yer verilen, “artık yeni bir harb önü devrine girmiş olan dünya, birbirine hücumu hazır iki düşman cepheye ayrılmıştır. İki sistem, iki ideoloji vuruşmaktadır. Bir tarafta komünizm, öte tarafta milliyetçilik duruyor

⁴² Siyasetçi, “Milletlerarası Vaz’iyeti”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı: 25/26, (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.687-693.

⁴³ “İki Cephede”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:40 (Şubat 1938), s.1051-1053.

” ifadeleri⁴⁴, dergiye yön veren siyasetin temel yaklaşımını ortaya koymaktadır.

3.1 Revizyonist Girişimler ve “Kurtuluş”

Almanya, İtalya ve Japonya’nın revizyonist talepleri uluslararası politikadaki kutuplaşmanın tetikleyici faktörleri olmuştur. Almanya’nın Versay antlaşmasıyla dayatılan koşulları bertaraf etmeye dönük adımlarından, Japonya’nın Çin seferine dek revizyonist cepheden atılan adımlar, *Kurtuluş*’un sayfalarında ağırlıklı hoşgörüle, hatta meşrulaştırıcı bir söylemle yer bulurken, İtalya’nın Habeşistan işgaline karşı ise negatif eleştiri yöneltilmemişse de, meşrulaştırıcı bir tutum da benimsenmemiştir. Denilebilir ki, önemsenen, Sovyetler Birliği ve Komünizm karşıtı cephenin güçlenmesiydi. Bu cephenin olabildiğince güçlü kılınması, Sovyetler Birliği’nin de olabildiğince yalnızlaştırılması, meselelere yaklaşımı yönlendiren temel faktördü.

3.2 Almanya’nın Girişimleri

Revizyonist cepheden atılan adımları iki noktada değerlendirmek gerekir. Birincisi, Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı ardından Versay Antlaşmasıyla dayatılan şartları değiştirmeye yönelik mücadelesiydi. Versay ile Almanya’nın haksızlığa uğradığı, Almanya dışında da taraftar bulan bir düşüncedy ve söz konusu haksızlıkların düzeltilmesi yönündeki Alman talepleri, bir ölçüde Almanya dışında da meşruluk kazanabilecek bir içeriğe sahipti. Nitekim, Almanya’nın tek taraflı adımlarının sineye çekilmesi, biraz da bu durumun sonucuydu. Bu noktada *Kurtuluş*’un, NAZİ Partisinin Almanya’nın uğradığı haksızlığı düzeltme söylemiyle giriştiği icraatları desteklemesinin meşrulaştırıcı bir temeli mevcuttu⁴⁵.

Versay Antlaşmasında, Fransa’nın denetimine bırakılan SAAR bölgesinin antlaşmada öngörülen süre sonunda gerçekleşen referandumla Al-

⁴⁴ “Milli Azerbaycan ‘Müsavat’ Halk Fırkasının Konfransı”, *Kurtuluş*, c.1(Sayı:21 (Temmuz-Ağustos 1936),s.4-5.

⁴⁵ 7 Mart 1936’da, Almanya’nın Locarno Antlaşmasının hükmünü yitirdiğini belirterek, Versay Antlaşmasındaki sınırları redderek Ren bölgesine asker sevketmesi bağlamında *Kurtuluş*’ta şu değerlendirme yer almıştı; “Martın 7-nde Almanya’da vukubulan akt yaşadığımız tarihin şüphesiz en büyük hadisesidir. Bu akt ile, kurtulan Almanya’nın büyük şefi, yurdunun Versey muahedesiyle tehdit edilen istilalının her türlü kayıddan kurtarmış ve onu büyük dünya milletleri arasında layık olduğu müsavi hak ve salahiyyete malik bir mevkiye koymuştur. En küçük milletlerin bile istiklal ve milli hakimiyet haklarının tabii ve mukaddes gören idealistlerin gözünde dünyanın Almanya gibi medeni ve yüksek bir milletin bu haktan istifadeye kalkması kadar tabii ve mukaddes bir şey olamaz. Bunun içindir ki biz, 7 Mart hadisesiyle mili kurtuluş ve hakimiyetin yeni zaferile sevinen büyük bir milleti bütün samimiyetimizle tebrik ederiz. (“Büyük Hadise”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:17, (Mart 1936), s.470-471.)

manya'ya geçmesini, gasbedilmiş hakkın iadesi olarak gören *Kurtuluş*, Almanya'nın, söz konusu antlaşmanın askeri güç konusunda getirdiği sınırlamayı tek taraflı olarak geçersiz saymasını, Avusturya'yı ilhakını, Çekoslovakya'ya bırakılmış ve Almanların çoğunlukta bulunduğu Südetler bölgesinin alınmasını da aynı minvalde değerlendirmiştir. Söz konusu adımlar, Almanya'nın kendi ülkesi üzerindeki hakimiyetini doğrudan etkileyen sınırlamaları bertaraf etmeye ya da Alman çoğunluğun yaşadığı bölgelere ilişkin olmaları itibarıyla, meşruluk noktasında gerekçelendirilmesi nispeten kolay icraatlarıdır.

Ancak *Kurtuluş*'taki yaklaşımı anlamak bakımından Çekoslovakya örneği açıklayıcıdır. *Kurtuluş*'a göre, “Çekoslovakya Versay ukalasının yarattığı sun'i devletlerden biri idi. (...) 6-7 milyonluk çeh üç buçuk milyon almanı, milyonlarla slovakı, ruteni, macarı ve lehi idare ediyordu.”⁴⁶ Hitler'in güç kullanma seçeneğini de gündeme getirerek Südetler bölgesini istemesi ardından, 29 Eylül 1938 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya arasında imzalanan Münih Antlaşmasıyla, bu bölge Almanya'ya iade edildiğinde, *Kurtuluş*'taki yaklaşım bir hakkın sahibine verildiği yönündeydi. Ne var ki, Almanya Südetlerle yetinmeyip, 1939 Mart'ın da, Çeklerin çoğunluk teşkil ettiği kısımları da ele geçirerek, Çekoslovakya'ya son verdiğinde, bu defa meseleye, Almanya'nın ihtiyaçları bağlamında meşrulaştırıcı bir söylemle yaklaşmıştır.

Bu, Versay Antlaşmasıyla dayatılmış şartların bertaraf edilmesine, bir haksızlığın düzeltilmesi olarak bakan *Kurtuluş* için yeni bir düzlemde. Avusturya ile birleşme, Südet bölgesinin alınması gibi adımlar, “tayini mukadderat hakkına dayanarak halledilen” haklar, “Nasyonal-Sosyalist Almanya için milli bir program mes'elesi” olarak görülmüştü. Ne var ki, *Kurtuluş*'un, “milli bir program meselesi” olarak nitelediği sürecin “muzafferiyeti”, Almanya'yı durdurmamış, bir de “hayat sahası” meselesini gündeme getirmiş ve bu doğrultuda Çekoslovakya'nın kalan kısımlarını da ele geçirmişti. *Kurtuluş*, Almanya'nın attığı bu adımı haklı gören bir pozisyonda şöyle diyordu; “İptidai madde menbalarından ve mamulâtını satacak pazardan mahrum bulunan bu işlek memleketin iktisadi ve hayati ihtiyaçları ağırdı. Memleketin büyümesi bu ihtiyaç bir daha büyümüş ve artmıştı.” O aşamaya kadar, Almanya'nın attığı adımları bir şekilde sineye çeken İngiltere ve Fransa gibi devletlerin bu defa karşı çıkması, *Kurtuluş*'taki ifadeyle, “Almanya'ya hiçbir koloni verilmez ve verilemez” propagandası eşliğinde, “Demokrasiler'in, sür'atle silahlanmağa başlaması”, “Berlin -Roma mihverinin tesanüdüne cevap olarak, İn-

⁴⁶ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaziyeti”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:47/48 (İlk Teşrin 1938),s.1304-1306.

giltere ile Fransa arasında mukadderat ortaklığı”nın ilanı, Kurtuluş’u hayal kırıklığına uğratmış görünmektedir. Kurtuluş’a göre “‘Varlıklar’ın altın kiseleri ve bol maddelerine güvenerek yaptıkları silahlanmaya ‘yoksul’ Almanya siyasi dinamizle cevap vermişti!” ve Almanya’nın “hayati ve hakiki ihtiyaçlarını” karşılamak gerekiyordu. Oysa, “Almanya’nın hayati ve hakiki ihtiyaçlarının istikbal edecek yerde, Avrupa ‘demokrasileri’ tuhafı ki, hala pişmanlığını çektikleri Sovyet siyasetine meylediyorlar!”dı.⁴⁷

3.3 Japonya’nın Girişimleri

Japonya’nın Çin siyasetine ilişkin değerlendirmelerde de benzer bir tutum sergilenmiştir. Japonya’nın 1922’de işgal ettiği, ancak Amerika’nın baskısıyla terketmek zorunda kaldığı yerlere yeniden yönelmesi, Sovyetleri geriletmeye dönük bir gelişme çerçevesinde yorumlanmıştır. *Kurtuluş*’a göre, “1932-de, çarlık Rusyasının mirasına konan ve bütün Çini yutmak emelleri taşıyan Sovyet Rusya Japonya’nın tazyikile Mancuryadan kovularak burada müstakil mancuko devleti” kurulmuşsa da, “Sovyet Rusya Dış Moğolistanında oturmakta devam ede(rek), buradan Orta ve Cenubi Çinde, nüfuzunda bulunan Şarki Türküstandan ise Tibette tahrikat yapmakla meşgul idi.” İşte “bu yerleri Sovyet Rusyanın elinden almak için Çinin kuvveti olmadığından, Japonya hayati menfaatlerini tehdid eden Rusyayı buralardan çıkarmak için Nanking hükümetine müştereken hareket etmeği teklif et(miş); Çin bu teklifi red et(miş)” ve üstelik “Sovyet Rusyanın tahrikile Japonyaya karşı harekete geç(miş)”ti. “Bu suretle meydana çıkan Japonya-Çin ihtilafının son şekli hakikat halde Japonya-Rusya çarpışmasından başka bir şey değildi.”⁴⁸

Analize göre, “Çin’i yutmak emeli taşıyan Sovyet Rusya”ya, Çin karşı koyamadığından, Japonya devreye girmek zorunda kalmış ve bunun neticesinde, “Sovyet Rusyanın tahrikile”, Çin bu sefer Japonya ile savaşa başlamıştı. Oysa “Japonya hayati menfaatlerini tehdid eden Rusyayı buralardan çıkarmak” zorundaydı. İfadelerde geçen, “hayati menfaatler”, esasen, Almanya’nın “hayat sahası” politikasına benzer ihtiyaçların ürünüydü. Kurtuluş’taki tutum, Almanya’yı olduğu gibi Japonya’yı da haklı bir pozisyonda sunmaktan ibarettir. Çünkü tutumdaki belirleyici nokta, bu devletlerin anti-Sovyet politikalarıydı.

Japonya’ya gösterilen pozitif yaklaşımın arka planında, Japonya’nın Sovyetler Birliği karşısındaki pozisyonu vardı. Japonya, Sovyetler Birliğini yıka-
cak bir güç olarak görülmüş, ona yönelik yaklaşım bu temelde şekillenmiştir.

⁴⁷ “Büyük Hadiseler Önünde”, *Kurtuluş*, c.2, (Sayı:53, Mart 1939, s.1485-1487).

⁴⁸ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaz’iyeti”, *Millet Yolu*, c.2, (Sayı:1 (Eylül 1937), s.29-32).

Japonya'ya biçilen misyon şu ifadelerle yansıyor; “Japonyanın panislamizmi himaye etmesi, onun ‘Asya Asyalılarındır’ siyaseti gerek mahkum Türk dünyasında, gerekse arab aleminde hüsnü teveccühle, memnuniyetle karşılanmaktadır. Bilhassa Rusyayı ilk hedef ittihas etmesi ve ilk önce onu Asyadan çıkarmağa karar vermesi, Japonyanın rus esiri Türkler üzerinde nüfuz ve hürmetini arttırmaktadır. Esir Türkler ümid ediyorlar ki, 1904-de olduğu gibi, Japonyanın bir darbesile rusya temelinde sarsılacak ve esir milletler için geniş kurtuluş imkanları açılacaktır.”⁴⁹

Almanya ile Japonya, 25 Kasım 1936’da komünizme ve Sovyetlere karşı mücadeleyi esas alan bir anlaşma imzalayarak, beklentilere denk düşen bir adım atmıştır. Mehmet Emin Resulzade’, anlaşmayı “Biri şarklı diğeri garblı bu iki muazzam devletin günün en büyük mes’elesine aid büyük kararları” sıfatıyla anıyordu. “Bizim Moskvaya karşı davamız, malum olduğu üzre, sade ideolojik bir dava değildir. Her şeyden evvel biz Rusya istilasile, rus impeyalizminin bu yeni şekliyle vuruşuyoruz. Komünizmle mücadele bizim için çalınmış istiklalimizi geri almak yolunda yapılan bir mücadeledir” diyen Resulzade, Almanya ile Japonya arasında imzalanan antlaşmanın da “bu motif”i içerdiğini vurgulayarak sahip çıkıyordu. Ona göre; söz konusu “Anlaşma milli mevcudiyetler ve mevcut devletler için Komintern faaliyetini tehlikeli görüyor ve bununla mücadeleye, tehlikeye maruz bütün devletleri çağırıyor”du.⁵⁰

3.4 İtalya’nın Girişimleri

Akdeniz politikasıyla başta İngiltere olmak üzere aralarında Türkiye’nin de yer aldığı birçok devlette rahatsızlık yaratan İtalya’nın 3 Ekim 1935’te başlattığı Habeşistan işgaline, Kurtuluş’un sayfalarında, açık bir destek verilmişse de, belirgin bir eleştiriden de uzak durmuştur. Milletler Cemiyeti’nin İtalya’ya yaptırım kararı, benzer vak’alarda aynı tutum sergilenmediği gerekçesiyle ikiyüzlülük olarak nitelenmiş, İngiltere’nin çıkarlarını eksen aldığı için MC’nin böyle bir tepki gösterdiği savunulmuştur.⁵¹ İtalya’nın, hayat sahası olarak gördüğü Akdeniz, İngiltere’nin sömürgelerine giden yoldu. Her iki devletin Akdeniz’i ne derece önemseydiği, *Kurtuluş*’taki ifadelerle şöyle yansıyor; “Mussolini’ye göre Akdeniz İngiltere için bir yol ise, İtalya için bir hayat mes’elesidir. Mussolini bu esasın tanınması şartile İngiltere ile anlaşmağa hazır bulunduğunu, aksi takdirde sekiz milyon süngünün ayaklanacağını bildirmişti.” Buna karşın İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, “cevaben Akdenizin

⁴⁹ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaziyeti”, *Kurtuluş*, c.2 (Sayı:44 (Haziran 1938), s.1124-1226.

⁵⁰ M.E.Resul-zade, “Komünizme Karşı Milletlerarası Mücadele”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:25-26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.675-678.

⁵¹ “Afrika Yangını Münasebetile”, *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:12 (İlk Teşrin 1935), s.325-326.

İtalyanın hayati mes'elesi olduğunu kabul etmekle beraber İngiltere için de sadece bir yol olmayıp, bilakis İngiltere imparatorluğunun şah damarı olduğunu" söylemişti⁵².

Almanya'nın "hayat sahası" politikasına gösterilen anlayışın, aynı ölçüde İtalya'ya gösterilmediği görülmektedir. Bu noktada, İtalya'nın Sovyet karşıtı duruşundaki ölçüyü ve İtalya'nın, Almanya'nın revizyonist çıkışlarına mesafeli pozisyonunu hatırlamak gerekir. *Kurtuluş*'un Habeşistan işgalinin hemen öncesine denk gelen sayısındaki değerlendirme, İtalya'yı nispeten geride tutan anlayışın arka planına dair ipuçları taşımaktadır. "Nasyonsosyalizm (...) bütün dünyanın rahat bulması için, Moskva'da perveriş olunan yılana karşı beynelmilel tarzda mücadeleyi" esas alırken, "İtalyan faşizmi", kominizmi sadece kendi hudutları dahilinde imha etmekle iktifa etti"⁵³ ifadeleriyle, İtalya'nın Almanya'ya nazaran, Sovyetler karşısındaki pasif durduğu savunulmaktaydı. Diğer yandan İtalya, Almanya'nın silahlanma girişimlerine karşı takındığı tutumla da dikkat çekmişti. Hitler'in Versayla konulan askeri sınırları tek taraflı olarak feshetmesi ve Almanya'nın silahlanması önündeki engelleri kaldırması, İtalya'nın İngiltere ve Fransa ile birlikte, 14 Nisan 1935'de Stresa Antlaşmalarını imzalamasına yol açmıştı. Böylece Locarno Antlaşmalarına bağlılık vurgulanmış, Almanya'nın hareketi protesto edilmiş ve Avusturya'nın bağımsızlığını koruma hedefi ifade edilmişti.⁵⁴

Esasen, Almanya ile İtalya arasındaki ittifak, Habeşistan işgali vesilesiyle iki devlet arasında başlayan sürecin sonucunda gerçekleşmiştir. Almanya'nın işgal nedeniyle, İtalya'ya karşı alınan yaptırım kararlarına uymaması ve o zamana değin İtalya ile Fransa arasındaki mevcut işbirliği'nin, Fransa'da Halk

⁵² Siyasetçi, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, (Sayı:25/26 (İlk Kanun 1936), s.687-693) (690).

⁵³ Hilal Münşi, "Nürnberg – Moskva (Nasyonsosyalist Fırkasının Son Kongresi Münasebetile)", **Kurtuluş**, (Sayı:12 (İlk Teşrin 1935),s.334-336).

⁵⁴ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, (Cilt 1-2: 1914-1995), Alkım Yayınevi, Genişletilmiş 12.Baskı, İstanbul:t.y.,S.246-247.

İngiltere'nin bir dönem Almanya ile yakınlaşması ve Almanya'nın belli oranda silahlanmasını kabul etmesi, Fransa'nın yanısıra İtalya tarafından da protesto edilmişti. Kurtuluş'ta mesele şöyle aktarılıyor: "Paris hükümeti, Londra'ya gönderdiği notada 3 Şubat beyannamesile, Streza ahdinin Britanya hükümetince bozulduğunun protesto etmiş, bu hususta İtalya hükümeti dahi onu haklı görmüştür. Bu protestolara göre İngiltere hükümeti beynelmilel muahedelerin özbaşına bozulmasına imkan vermemek için diğer iki devletle sözleşmiş iken, bu bağlaşması ile özbaşinalığını Cenevre içtimainda protesto etmiş Almanya'nın Versay muahedesinin askeri kısmının bozduğunu bizzat kabul ve teşvik etmekle itham edilmiştir." (Azeri, "Büyük Devletler Arasında", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:9 (Temmuz 1935), s.245-247).

Cephesi'nin iktidara gelmesiyle zayıflamaya yüz tutması, İtalya'yı Almanya'ya yöneltmiş ve 1 Kasım 1936'da "Berlin – Roma Mihveri" kurulmuştur.⁵⁵

İki ülke arasındaki ilişkinin gelişmesi ve Almanya'nın İtalya'nın Habeşistan üzerindeki hakimiyetini tanınmasını, *Kurtuluş*, İtalya'nın "ebedi yardımını" garantileyen adım olarak nitelendirmiştir. Böylece, "Almanya(nın), Sovyet Birliğini cihan siyasi manzumasından çıkarmak için her bir imkana malik" hale geldiği savunulmuştur.⁵⁶ Berlin'deki Mussolini – Hitler görüşmesindeki, komünizme karşı mücadele ve işbirliğini vurgulayan konuşmalar üzerine de, İtalya'nın anti-komünist cepheye katkısına dair şu değerlendirme yapılmıştı; "Bu güne kadar Sovyetlere karşı ideolojik düşman olmakla beraber, diplomatik sahada idarei maslahat güden İtalyan siyaseti, Sovyetlerle münasebat mes'elesinde artık Hitlerin senelerden beri tekif etmekte olduğu sarih taktike geçmiş demektir!"⁵⁷

İtalya ve Almanya arasındaki anlaşma, daha önce yapılmış Almanya ve Japonya anlaşmasını tamamlamak suretiyle, anti-komünist, anti-Sovyet bloğuna bir çerçeve kazandırmıştır. Bu da doğal olarak *Kurtuluş*'u memnun edecek bir gelişmeydi.

3.5 İspanya İç Savaşı

İspanya iç savaşı, dünyadaki cepheleşmeyi ve *Kurtuluş*'un yaklaşımını anlamak bakımından açıklayıcı bir başka örnektir. Komünistlerle sosyalistlerin ittifakına dayanan Halk Cephesi'nin 1936 Şubat seçimlerini kazanması ardından, Temmuz 1936'da General Francisco Franco liderliğinde başlayan ayaklanmayla İspanya iç savaşı başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin desteklediği Cumhuriyetçiler karşısında, Almanya ve İtalya Franco'nun liderliğindeki milliyetçileri desteklemiştir. Hitler'e göre, "Eğer İspanya bolşevize olunursa ve bu dalga bilahare belki de diğer Avrupa devletlerine yayılırsa", bu "Almanya için iktisadi feci bir inhilali mucib olacaktır."⁵⁸ Mussolini de, Berlin ziyaretinde, "milli bir inkılabın reisi sıfatı ile faşizmle nasyonaldosyalizmin aynı şeyler 'aynı tarihi inkişafın ifadesi olduklarını' kaydettikten sonra", 'Sözün

---

⁵⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.259-261; *Kurtuluş*'ta şöyle değerlendiriliyordu: "İtalya – Habeş harbi esnasında ise vaz'iyet değişti. İtalya Almanya'yı kazanmak için muhalefetten vaz geçti ve Avusturya ile Almanyanın anlaşmasına muvafakat etti. Almanya ile Avusturyanın anlaşması İtalya için Almanya ile ittifak yapmaya bir yol açmış oldu." (Siyasetçi, "Milletlerarası Vaz'iyeti", *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:23 (Eylül 1936), s.632-635).

⁵⁶ Siyasetçi, "Milletlerarası Vaz'iyeti", *Kurtuluş*, c.1, (Sayı:24 (İlk Teşrin 1936), s.659-661).

⁵⁷ Hilal Münşi, "Almanyadaki Tezahürat", *Millet Yolu*, c.2, (Sayı:1 (Eylül 1937), s.13-15).

⁵⁸ Hilal Münşi, "Almanyadaki Tezahürat", *Millet Yolu*, c.2, (Sayı:1 (Eylül 1937), s.14).

kafi gelmediği yerde, tehlike anında, silaha müracaat etmek lazımdır. İspanyada öyle hareket ettik. Burada Avrupa kültürünü kurtarmak için binlerle İtalyan faşist gönüllüleri can verdi” ifadeleriyle konumunu açıklamıştı.⁵⁹

Kurtuluş'un tutumu da, Mehmet Emin Resulzade'nin ifadeleriyle, “‘Halk Cephesi’ nam altında komünizm doktrinlerini koruyan kızılılara karşı vuruşan milliyetçi Franko”⁶⁰ lehineydi. *Kurtuluş*'a göre, “Moskvadaki kızıl imperyalizm, İspanya misalinde bilhassa göze görüldüğü gibi, Garbteki milli-faşist cereyanlarına karşı dağıtıcı gayri milli marksist unsurlarını kuvvetlendirme” yolundaydı.⁶¹ “Beynelmilel harb” sahası haline gelmiş İspanya’da, “komünizm ve ihtilal fikrinin tutan Sovyetler” ile “ bu akideye karşı cidal halinde bulunan milli aktif devletler” karşı karşıyaydı.⁶² “İspanyada başlayan milli kıyam”dı ve “bütün ordu bu kıyama iltihak” etmiş böylece “Moskvanın hesabı alt üst” edilmişti.⁶³ Doğal olarak Franko'nun zaferi de memnuniyetle karşılanmıştır. Bu zaferin “Antikomintern cephe”, özellikle de “Almanya ile İtalya gibi milli, totaliter memleketlerde” sevinçle karşılandığı vurgulanarak, Franko'nun “Kazandığı zaferi kökleştirmek için” “İtalya ile Almanyaya benzer totaliter bir rejim” kuracağı öngörüsüyle birlikte şu ifadeler kullanılmıştır; “İnternasyonalizmle mücehhez kızıl istilası altında namüsaid ve gayri müsavi şerait içinde mücadele eden milletimizin halâsına bağladığımız ümidi manen kuvvetlendirmeğe vesile teşkil eden bu zaferi cidden alkışlar, milli İspanyaya candan muvaffakiyetler dileriz!”⁶⁴

SONUÇ

28 Nisan 1920 tarihinde Bolşevik idarenin tesisıyla, Azerbaycan'ın bağımsızlığı son bulmuş, ancak milliyetçilerin bağımsızlık mücadelesi yurt dışına da yayılmak suretiyle devam etmiştir. Bu mücadele kapsamında süreklilik arz eden bir yayın faaliyeti yürütülmüştür. 1923-1931 döneminde Türkiye’de yoğunlaşan bu faaliyet, Sovyet baskısıyla engellenince, Almanya’ya kaymış, 1932’den itibaren yayınlanmaya başlanan *İstiklal*'in yerini, 1934 Sonbaharı itibariyle *Kurtuluş* almıştır.

1934 sonbaharından 1939 yazına kadar, “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi'nin Organı” olarak, Berlin’de yayınlanan *Kurtuluş*, dünyanın savaşa sü-

⁵⁹ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaz’iyeti”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:36 (İlk Teşrin 1937), s.974-976.

⁶⁰ M.E.Resul-zade, “Komünizme Karşı Milletlerarası Mücadele”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:25-26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.675-678.

⁶¹ “Dünyanın İki Ucunda”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı: 33-34 (Temmuz-Ağustos 1937) s.871.

⁶² “Yılların Ayrıcında”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:27 (Son Kanun 1937), s.713-714.

⁶³ Siyasetçi, “Milletlerarası Vaz’iyeti”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:23 (Eylül 1936), s.632-635.

⁶⁴ “Milli İspanyanın Zaferi”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:52 (Şubat 1939), s.1403-1404.

rüklendiği bir ortamda, Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin kritik bir sürecini yansıtmaları bakımından dikkat çeker. Dönemin iki temel aktörüyle doğrudan muhatap olması, ona, İkinci Dünya Savaşına gidiş sürecini merkezden takip fırsatı sunmuştur. Sovyetler Birliği, bağımsızlık talebiyle karşısında bulunduğu devlet, Sovyetler Birliği ile ideolojik – politik derin çekişme yaşayan Almanya ise yanında pozisyon tuttuğu devletti. Savaşın hemen öncesine kadar süren yayın faaliyeti kapsamında, bu iki merkezdeki gelişmeleri yakından izlemiş, yorumlamıştır. Birinci Dünya Savaşı ardından galip devletlerin oluşturduğu statükoya karşı revizyonist çıkışların damga vurduğu dönem boyunca, revizyonist cephede yer almış ve özellikle Almanya’ya yakın bir pozisyonda durmuştur.

İngiltere liderliğinde “üçüncü ve demokratik bir grup”un varlığına dair ifadeler kullanılmışsa da, “Bir taraftan Bolşevizm, öbür taraftan da nasyonalizm kutuplarına ayrılan siyaset dünyası” *Kurtuluş*’un olaylara yaklaşımındaki çerçeveyi çizmiştir. Söz konusu üçüncü grup esasen bir ara unsur olarak görülmüş ve başını Almanya’nın çektiği anti-komünist, anti-Sovyet “Nasyonalist” cepheyle birleşeceğine dair umudu içeren bir atmosferde yorumlanmıştır.

Kurtuluş’un yayın politikasını, anti-Sovyet, anti-komünist çizgi belirlemiş, Sovyetler Birliği ve komünizm, uzlaşamayacak düşman cephesini oluşturmuştur. “Bolşevizm aleyhindeki beynelmilel bütün teşekküllerle temas”, “Düşmanımın düşmanı dostumdur- düsturile hareket” dünya politikasındaki duruşunu şekillendirmiş, gelişmeler bu perspektiften değerlendirilmiştir.

1933 yılında Almanya’da iktidara gelen Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi, Versay düzeniyle Almanya’nın uğradığı haksızlıklar üzerinden tesis ettiği revizyonist talepler, anti-komünist ve gittikçe daha da keskinleşen Sovyetler Birliği karşıtlığıyla, *Kurtuluş*’ta önemsenen ve benimsenen bir aktör olmuştur. Bu kapsamda yalnızca, Almanya’ya ait toprakların iadesi ve Almanya’nın askeri gücünü sınırlandırmayı esas alan Versay ürünü çerçevenin kırılmasına dönük adımları desteklemekle yetinmemiş, Nasyonal – Sosyalist iktidarın, “hayat sahası” politikası kapsamında yeni topraklara yönelmesini de meşru gören bir yaklaşım sergilemiştir.

Dünya politikasındaki gelişmelerin, Sovyetleri felakete sürükleyecek bir savaşa doğru hızla gittiğine dair söylem, başından itibaren *Kurtuluş*’taki temel argümanlar arasında yer bulmuştur. Almanya’nın liderliğindeki revizyonist cephenin güçlenmesi, olası bir savaşta, Sovyetler Birliği’ni hezimete uğratacak, “Rusya mahkumu milletler”in bağımsızlığı için fırsat yaratabilecek bir gelişme olarak önemsenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması, "dünya devrimi"nden "tek ülkede sosyalizm" perspektifine yönelmesi, "faşizme karşı halk cephesi" stratejisi gibi, dış politikayı yakından etkileyen ve ideolojik hatını bir ölçüde esnekletiren adımları, *Kurtuluş*'ta, gerçek niyetleri örten, dünyayı aldatmaya dönük adımlar kategorisine sokularak eleştirilmiştir. Söz konusu adımlar; zayıf, bugünden yarına çökmeye mahkum bir tabloyla resmedilen Sovyetler Birliği'nin, bu akıbeti ertelemeye yönelik girişimleri olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, (Cilt 1-2: 1914-1995), Alkım Yayınevi, Genişletilmiş 12.Baskı, İstanbul:t.y.,S.246-247.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul:1998.

QASIMLI, Musa, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, Çev.: Ekber N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul:2006.

ŞEFİ, Rüstembeyli, **M.E. Resultadenin Feci Sukutu**, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul:1935.

ŞEHZAMANLI, Naki, **Biz ve Onlar**, 1934, (y.y.) (t.y.)

ŞİMŞİR, Sebahattin, **Mehmet Emin Resultade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara:1995.

2. Diğer Süreli Yayınlar

"*Mirza Bala Beyin Nutku*", **Azerbaycan Aylık Kültür Dergisi**, Mart 1955, Sayı:36, 35-41.

3. KURTULUŞ Dergisinde Doğrudan Atıf Yapılan Yazılar

Yazarı Belli Olmayan Yazılar

"1936", **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.:405-406.

"37-den 38-e", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:39 (Son Kanun 1938), s.1019-1020.

"*Afrika Yangını Münasebetile*", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:12, (İlk Teşrin 1935), s.325-326.

"*Alman – Sovyet Münasebatı A.Hitler'in Nutku*", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:27, (Son Kanun 1937),s.741-742.

"*Alman Matbuatı ve Neşriyatımız*", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:33-34 (Temmuz-Ağustos 1937), s.897-899.

- “Antikomintern’in Beyannamesi”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:10 (Ağustos 1935), s.278-279.
- “Bir Dikkatsizlik Münasebetile”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:19 (Mayıs 1936), s.548
- “Bütün Kafkasya Milletlerine”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:15 (Son Kanun 1936), s.407.
- “Büyük Hadise”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:17, (Mart 1936), s.470-471.
- “Büyük Hadiseler Önünde”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:53, Mart 1939, s.1485-1487.
- “Dünyanın İki Ucunda”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı: 33-34 (Temmuz-Ağustos 1937) s.871-872.
- “Führer ve Kançler Hitler’in Nutku”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:7-8 (Mayıs-Haziran 1935),s.222-223.
- “İki Cephede”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:40 (Şubat 1938), s.1051-1053.
- “Kafkasya Konferansı”, “Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın Teşkilatı”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:5,(Mart 1935), s.134-137).
- “Kafkasya Konferansı”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:5 (Mart 1935), s.134-136.
- “Kafkasya Milletlerine Beyanname”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:31 (Mayıs 1937), s.808.
- “Küstahlığın Son derecesi”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:10 (Ağustos 1935), s.261-262.
- “Milli Azerbaycan ‘Müsavat’ Halk Fırkasının Konfransı”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:21 (Temmuz-Ağustos 1936), s.4-5.
- “Milli İspanyanın Zaferi”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:52 (Şubat 1939), s.1403-1404.
- “Sovyet Konstitusyonu”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:20 (Haziran 1936), s.565-566.
- “Vatansever Bütün Azerbaycanlılara”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:18 (Nisan 1936), s.501.
- “Yazı Heyeti Tarafından”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:1 (II.Teşrin 1934), s.2.
- “Yılların Ayrıcında”, **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:27 (Son Kanun 1937), s.713-714.
- “Yiğirminci Yılda İflas Etmiş Bir Demagoji”, **Vatan Dileği**, c.2, (Sayı:1/2 (Son Teşrin – İlk Kanun 1937), s.1-2.

Yazar İsmi Belirtilmiş Yazılar

- AZERI, “Büyük Devletler Arasında”, **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:9 (Temmuz 1935), s.245-247.
- H.M., “Alman Talebeliğinin Firdevsi Merasimleri”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:1 (II.Teşrin 1934), s.32.
- “K.K.Ş.”, **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:5,(Mart 1935), s.129).

- Milli Azerbaycan 'Müsavət' Halk Fırkasının Konfransı*", **Kurtuluş**, c.1 (Sayı:21 (Temmuz-Ağustos 1936), s.4-5.
- MIRZA, "20-nci Yıla Girerken", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:25/26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.681-684.
- MÜNŞİ, Hilal, "Almanyadaki Tezahürat", **Millet Yolu**, c.2, (Sayı:1 (Eylül 1937), s.13-15.
- MÜNŞİ, Hilal, "Nürnberg – Moskva (Nasyonalsosyalist Fırkasının Son Kongresi Münasebetile)", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:12 (İlk Teşrin 1935),s.334-336.
- MÜNŞİ, Hilal, "Nürnberg – Moskva (Nasyonalsosyalist Fırkasının Son Kongresi Münasebetile)", **Kurtuluş**, (Sayı:12 (İlk Teşrin 1935), s.334-336.
- RESULZADE, M.E., "Komünizme Karşı Milletlerarası Mücadele", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:25-26 (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.675-678.
- RESULZADE, M. E., "İstiklal Günümüzde", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:19 (Mayıs 1936), s.534-535.
- RESULZADE, M. E.. "İki Alâmet", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:3 (İkinci Kanun 1935), s.75-76.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı: 25/26, (Son Teşrin – İlk Kanun 1936), s.687-693.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:23 (Eylül 1936), s.632-635).
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, c.1, (Sayı:24 (İlk Teşrin 1936), s.659-661.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:29/30 (Mart-Nisan 1937), s.797-800.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:36 (İlk Teşrin 1937), s.974-976.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaz'iyeti", **Millet Yolu**, c.2, (Sayı:1 (Eylül 1937), s.29-32.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaziyeti", **İlham Kaynağı**, c.2, (Sayı:1 (Mayıs 1938), s.84-86.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaziyeti", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:44 (Haziran 1938), s.1124-1226.
- SIYASETÇİ, "Milletlerarası Vaziyeti", **Kurtuluş**, c.2, (Sayı:47/48 (İlk Teşrin 1938),s.1304-1306.

İHTİLAL SÜRECİNİN KARS VE ÇEVRESİNE YANSIMALARI (1917'DEN 1920'YE KADAR)

Arzu BOY*

ÖZET

1917'de çarlık rejiminin yıkılmasından sonra Rusya'da birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişiklikler Türk ve Rus birliklerinin karşılıklı olarak mücadele ettiği Kafkas cephesine yansımıştır.

İhtilalden kaynaklı Rusya'da çıkan iç savaşla birlikte Rus birlikleri doğudan geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bolşevikler başa geçer geçmez “ilhaksız ve tazminatsız barış” teklifinde bulunmuşlardı. “İlhaksız ve tazminatsız barış” teklifinin akabinde 18 Aralık 1917'de iki taraf arasında yapılan Erzincan Mütarekesi ile savaş hali son bulmuştur. 3 Mart 1918'de ise ilgili iki taraf arasında Brest Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesi Elviye-i Selase ile ilgiliydi: “Rusya Hükümeti Anadolu Vilayet-i Şarkiyesinin tahliyesi ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye suret-i muntazaman da iadesinin temini için Sarf-i Mahasal mukadderat eyleyecektir. Ardahan, Kars, Batum sancakları bila ifade-i vakit Rus askeri tarafından tahliye edilecektir. Rus Hükümeti işbu sancakların hukuk-u umumiye ve hukuk-u beyneddüvel nokta-i nazarından iktisab edecekleri hal-i cedide mücavir hükümetler ve betahsis Devlet-i Aliye-i Osmaniyye ile biltilaf tayini hususunda muhtar bırakacaktır”. Bu maddeye göre Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesini sağlamak buraların düzenli bir halde Türkiye'ye iadesi için elinden geleni yapmayı ve Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının askerlerinin tahliyesini vaat ediyordu. Aynı zamanda iade kapsamında bölgede halk oylaması yapılmasına karar verilmiştir.

İhtilalin tesirleri geçtikten sonra Rusya Brest Litovsk antlaşmasına sıcak bakmamıştı. Ayrıca bölgede bulunan Ermeniler, Rusya'dan aldıkları destekle halkı huzursuz ederek katliamlarda bulunuyorlardı. Huzuru temin için Türk birlikleri tarafından askeri harekât düzenlenerek bölge ele geçirildi. Fakat 30

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, arzunar@hotmail.com.

Ekim 1918'de Türk birliklerinin geri çekilmesiyle bölgede otoritesiz bir dönem başladı. Bu otoritesiz dönem Türk birliklerinin zafer kazanmasıyla imzalanan Kars Antlaşmasına kadar devam etti.

Çalışmada İhtilal süresince Kars'ta yaşanan gelişmelerin ayrıntısıyla aktarılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda konuyla ilgili tüm kaynaklar taranarak olayların bilim dünyasına sunulması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik İhtilali, Siyasi, Kars, Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması.

REPERCUSSIONS OF THE REVOLUTION PROCESS ON KARS AND ITS VICINITY (FROM 1917 TO 1920)

ABSTRACT

There have been many changes in Russia after the fall of Tsarist regime in 1917. These changes had repercussions on the Caucasian Front where Turkish and Russian troops were fighting against each other.

Russian troops had to retreat directly due to the outbreak of the civil war in Russia resulting from the Revolution. Bolsheviks offered “peace without annexation and reparations” as soon as they acquired power. The state of war ended with Erzincan Treaty signed between two parties on 18 December 1917 following the “peace without annexation and reparations” offer. The Treaty of Brest-Litovsk is signed between the respective parties on 3 March 1918. The Article IV of the Treaty of Brest-Litovsk is about Elviye-i Selase: “Russia will do all within her power to insure the immediate evacuation of the provinces of eastern Anatolia and their lawful return to Ottoman Empire. The districts of Ardahan, Kars, and Batum will likewise and without delay be cleared of Russian troops. Russia will not interfere in the reorganization of the national and international relations of these districts, but leave it to the population of these districts to carry out this reorganization in agreement with the neighboring States, especially with Ottoman Empire.” According to this article, Russia pledges herself to do all within her power to evacuate the Eastern Anatolian provinces and ensure their lawful return to Turkey, as well as the evacuation of districts of Kars, Ardahan and Batum. At the same time, it is decided that a plebiscite would be organized in the region as part of the restoration.

As the effects of the Revolution faded, Russia did not lean towards the Treaty of Brest-Litovsk. Moreover, the Armenians living in the region were carrying out a massacre by disturbing the people with the support of Russia. The region was secured by a military operation of Turkish troops so as to restore the order. However, a period during which there were no authority in the region started as Turkish troops retreated on 30 October 1918. This period with no authority continued until the Treaty of Kars is signed after the victory of Turkish troops.

In this study, it is intended to depict all developments that occurred in Kars during the Revolution in details. In this regard, all literature on this subject will be reviewed and presented to the science world.

Keywords: Bolshevik Revolution, Political, Kars, Russia, Treaty of Brest-Litovsk.

ВЛИЯНИЯ РЕВОЛЮЦИОННОГО ПРОЦЕССА НА КАРС И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ (1917- 1920 ГОДЫ)

АННОТАЦИЯ

После падения царского режима в 1917 году в России, произошло много изменений. Эти изменения повлияли на Кавказский фронт, где турецкие и российские войска сражались друг с другом.

После гражданской войны в России из-за революции, русские войска должны были отступить с Востока. Большевики предложили "мир без аннексии и репараций", как только они приобрели власть. Состояние войны закончилось Эрзинджанским договором, подписанным между двумя сторонами 18 декабря 1917 года после предложения «мир без аннексии и репараций». 3 марта 1918 г., Договор Брест-Литовска подписан между двумя заинтересованными сторонами. 4-я статья Брест-Литовского договора была о Эльвии-Селасе: «Россия сделает все возможное, чтобы обеспечить Восточную Анатолию и законное возвращение в Османскую Империю. Районы Ардахан, Карс и Батум также будут без промедления очищены от российских войск. Россия не будет вмешиваться в реорганизацию этих регионов, но она покинет страну с этими реорганизациями в соседних государствах, особенно с Османской империей.» Согласно этой статье, Россия обязуется сделать все возможное для эвакуации восточно-анатолийских провинций и обеспечить их законное возвращение в Турцию, а также эвакуацию районов Карса, Ардахана и Батума. В то же время было принято решение о проведении открытого голосования в регионе в рамках экстрадиции.

По мере того, как последствия революции исчезли, Россия не опиралась на Брест-Литовский договор. Кроме того, армяне, проживающие в регионе, несут массовую резню с той поддержкой, которую они получили от России. Регион был обеспечен военной операцией турецких войск. Однако период, в течение которого в регионе не было власти, начался с отступления турецких войск 30 октября 1918 года. Этот период был продолжен до подписания Карского Договора после победы турецких войск.

В этом исследовании я подробно описывал все события, произошедшие в Карсе во время революции. В этой связи вся литература по этому вопросу будет рассмотрена и представлена в научном мире.

Ключевые слова: большевистская революция, политика, Карс, Россия, Договор Брест-Литовска.

Giriş

1877-1878- Osmanlı Rus savaşıdan sonra yapılan Berlin Antlaşmasıyla Elviye-i Selase (Kars Ardahan Batum) savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiştir. Bu süreçten itibaren Kars, Ardahan ve Batum ile birlikte merkezi Tiflis olan Zakafkasya Genel Valiliğine bağlanmıştır. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın ardından 1915'te Rusya'nın da içinde bulunduğu İtilaf güçlerinin Çanakkale de büyük bir yenilgi almasıyla Rusya'ya yardım gitmedi ve çarlık ordularının Almanlara yenilmesi, siyasi krizin en üst safhaya ulaşması gibi sebepler Bolşevik ihtilali için uygun ortam hazırladı. Akabinde Bolşevik ihtilali çıktı. Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla birlikte Rusya, savaşa devam edemeyerek mücadeleden çekildi. Çekilişe bağlı olarak Anadolu'nun doğu coğrafyasında ihtilal sürecine bağlı olarak bir takım değişiklikler olmuştur. İhtilalden sonra en önemli değişiklik 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşmasıyla Rus ordusunun Anadolu'dan çekilişidir. Rus ordusu Anadolu'dan çekilerek Kars Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devletine bırakmıştır. Bu esnada bölgede mevcutları az olan Ermeni ve Rumlarında nüfuslarında bir artış gözlenerek ihtilal kargaşasından istifade, durumlarında birtakım değişiklikler olmuştur. Bunların dışında Rus Ordusunda İhtilal sürecinden dolayı ikilem ve kargaşa baş göstermiş, ordu çökmüştür.

İhtilal Sürecinde Kars'ta Ermeniler

Rusların Kars'a hakim olduğu süreçte bölgeye Rus, Alman gibi çeşitli milletlerin yanı sıra Ermenilerde yerleştirilmişti¹. Rusya'da meydana gelen ihtilalin ardından Bolşevikler, eski çarlık yönetiminden birçok konuda ayrılrsa da Ermeniler konusunda Çarlık Rusyasına yakın bir politika izlemiştir. Bolşevikler arasında birçok Ermeni vardı. Bolşevik liderler Avrupa ve Amerika'daki sosyalistlerin gözüne girmek amacıyla Türk hâkimiyeti altındaki Ermenilerin hamiliğini üstlenmişlerdi. Özellikle Sovnarkom (Sovyet Hükümeti) reisi Lenin'in Ermeni koruyuculuğu yapmasının en önemli sebeplerinden biri Bolşevik partisi üyeleri arasında Ermenilerin bulunmasıydı².

Bolşevikler, Kars ve çevresindeki Ermeni nüfusunu arttırmak için tüm önlemleri alarak bu doğrultuda hazırlıklara girişmişlerdir. Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu Türk Ermenistan'ı olarak nitelendirilmekteydi. Türk Ermenistan'ı olarak adlandırılan bölge, büyük Ermenistan projesi için seçilmişti. İhtilal çıkmasa ve Rus birlikleri ihtilalden dolayı geri çekilmeseydi savaşı büyük olasılıkla Osmanlı devleti kaybedecek ve Kars, Ruslarda

¹ İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.IX, 1978, ss.344.

² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, TTK, Ankara, 2011, s.335.

kalacaktı. İhtilalden sonra bile Ruslar bölgeden vazgeçmemiş, Ermeni çetelerini silahlandırarak Ermeni milis kuvvetleri meydana getirmek için mücadeleyi bırakmamışlardır. Rusya'nın yanı sıra İngiltere ve Fransa'nın yardımlarını alan Ermeniler bölgede milli birliklerini kurmuşlardır³. Bu birlikler daha sonra Kars ve çevresinde mezalim uygulayan birliklerdir.

2 Kasım 1917'de ilan edilen "Rusya'daki Milletlerin Hakları" beyannamesinde belirtildiği üzere her millete kaderini tayin hakkı verilecekti. Bu gerçekleşirse aynı haklar Ermenilere de verilecek ve büyük Ermenistan projesi gerçekleşecekti. Bu amaçla Sovnarkom (Sovyet Hükümeti) 29 Aralık 1917 (13 Ocak 1918)'de Türkiye Ermenistan'ı için bir kararname yayınladı. Sovyet Hükümeti, kararnamede Ermeni ahaliye Rusya tarafından işgal edilmiş olan Türkiye Ermenistan'ı Ermenileri'nin istiklalleri de dahil olmak üzere bilhassa hukukunu ve serbestçe kendi idarelerini tesis etmeleri hakkını tanıdığını beyan etmekteydi. Sovnarkom(Sovyet Hükümeti) bu hakların bir takım iptidai teminatın ihzarı ve Ermeni ahalinin referandumu ile mümkün olacağını kabul eder. Sovyet Hükümeti tarafından aşağıda belirtilen konularda karara varılmıştır:

- Ermenistan'ın Rus askerleri tarafından tahliyesi ve Türkiye Ermenistan'ı ahalisinin maddi ve şahsi emniyetleri için derhal bir Ermeni milis ordusunun tesisi.
- Ermeni muhacirleri ve türlü memleketlerde dağılmış olan Ermeni mültecilerinin "Türk Ermenistanı" ülkesine herhangi bir engelle karşılaşmadan geri dönebilmeleri.

Görüldüğü üzere Ermeni halk milisi teşkil edilecekti ve Ermeni halk mümessilleri şurası adıyla Türk Ermenistan'ı olarak anılan yerde geçici bir idare kurulacaktı. Ayrıca planlara göre "Ermeni Halk Sovyetleri" de teşkil edilecekti. Sovyet hükümeti, bu hedeflere ulaşmak için elinden geleni yaptı fakat askeri gücü olmadığı için bütün bunlardan vazgeçilmiştir⁴.

İhtilal, Rusların hakim olduğu bütün bölgelerde bir bağımsızlık düşüncesi geliştirmişti. Ermeniler, bu siyasi karışıklıktan istifade yolunu seçti. 1917 yılının bahar aylarında batılı Ermenilerinin durumunun ele alındığı kongreler düzenlendi. Özellikle Ermeni hakları ve sorunlarının görüşüldüğü, aralarında Türklerinde bulunduğu bir konsey oluşturuldu. Aralık 1918'de bir komisyon belirlendi. Bu komisyonun gündemindeki temel maddeler şunlardı: Batılı Ermenilerin siyasi emelleri, Yurda geri dönme konusundaki sorunlar, yeni idare

³ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998, s.85.

⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.338.

organları belirlenmesi ve mevcut diğer tüm kurulların kapatılması⁵. Bu komisyonunda Türklerinde bulunmasına rağmen daha çok Ermeni sorunları üzerinde durulması dikkat çekicidir. Bu durum komisyonun Ermeni hak ve sorunlarına daha çok önem verdiği bir göstergesidir. Ermenilerin bu tür yapılanmalarına karşılık Türkler tarafından düzenlenen kongrelerde mevcuttu.

Öte yandan Kars'ın durumu içler acısıydı. İhtilalin ardından Ruslar geri çekilirken yerlerini Ermenilere bırakmışlardı. Her tarafta ihtilalin izleri vardı. Köyler tahrip edilmiş ve buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmaları, sırtlarından giyecekleri ambarlarından yiyeceklerini almışlardı. Yollar buzağı ölüleriyle doluydu⁶. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması Kars'ın kaderini değiştirdi. Ermeniler bu antlaşmayı bir hezimet sayıyordu. Bu antlaşma ile Kars, Ardahan Batum Osmanlı Devletine bırakıldı. Ardından yapılan Türk ileri harekâtıyla da nisan ayında Ermeni ve Gürcü gönüllülerinden oluşan birkaç bin kişilik birlik sınır dışı edildi. Fakat Mondros Mütarekesinden sonra tekrar Ermeniler Kars'a hakim olmaya çalıştılar⁷.

İhtilalden sonra Rusların geri çekilmesiyle onların yerini alan Ermeniler ve Türk halkı arasındaki savaşı durdurmak için çeşitli çabalar sarfedilmişti. 1 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan I. Doğu Halkları Kurultayında⁸ bu durum gündeme getirilmiştir. Ayrıca kurultaydan önce Kars bölgesinden Bakü yerel yönetimine gönderilen telgrafta Taşnakların takibatı yüzünden Baküye delege gönderemeyeceklerini bunun için Bakü yerel yönetimden kendi teşkilatından 50 kişiyi kurultaya Kars bölgesi adına gönderilmesi rica edilmişti. Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Kars için Güney-Batı Azerbaycan'ın Kars Bölgesi tabirini kullandığı için elli delege gönderse bile Türkiye adına değil kendi adına göndermiştir⁹. Öte yandan Kars vilayetinin kurultaya verdiği maruzada

⁵ Richard G. Hovanissan. *The Republic of Amenia, Volume 1, The First Year, (1918-1919)* Berkeley, Los Angeles, London: University of Colifornia Press, 1971, s.451.

⁶ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tahassüsler)*, Hz.Yunus Zepak, MEB, İstanbul, 2001, s.63.

⁷ George A. Bournoutien, *Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Aras Yayınları, İstanbul, 2011, s.244.

⁸ Bu kurultayın ilk ve en önemli hedefi İtilaf devletleri ve Orta doğu'da uyguladıkları emperyalist siyasetleridir. Kurultay emperyalist siyasetleri lanetleyerek, Doğu halklarını bunlara karşı "kutsal savaşa" davet etmiştir. II. Hedefinde Ermenistan ve Gürcistan vardı. Bunlar emperyalist güçlerin bir oyuncuğu olmuştu. Ayrıca Sovyet idaresi kurulmamış, Doğu ülkelerindeki idareleri sultanları şahları feodelleri şeyhleri ağaları tüccarları hedef almaktaydı. Bunlara karşı halkları bilinçlendirmeyi hedefliyordu. (Yavuz Aslan, *I. Doğu Halkları Kurultayı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.226).

⁹ Aslan, *I. Doğu Halkları Kurultayı*, s.226.

silahsız Müslüman halkın zulüm çektiği dile getirilerek bu zulmün Taşnak Ermenileri tarafından yapıldığı dile getirilmiştir. Bu zulmün son bulması ve Taşnak hükümetinin ortadan kaldırılması rica edilmiştir¹⁰.

İhtilalin Rus Askerleri Arasındaki Yankıları

1917 yılında petrograd'da patlak veren ve hızla Rusya'nın diğer şehirlerine yayılan ihtilal ile ilgili ilk haberler Osmanlı Devleti basınında mart ayında çıkmıştı. Kars'a da aynı şekilde mart ayında ulaşmıştı. Lenin'in başında bulunduğu Bolşeviklerin ilk kıpırdanmaları Kerensky hükümeti tarafından bastırıldı. Bu hükümetin emriyle Rus ordusunda gerçekleştirilmeye çalışılan demokratlaştırma hareketi de orduda disiplinsizliğe neden olmuştu. Bu disiplinsizlik Lenin ve arkadaşları için bir fırsattı. Bu durumdan yararlanılmaya çalışılmış, askerler ve halk kazanılmıştır. Bolşevikler derhal barışın akdi ve harbe son verilmesi, toprağın derhal köylülere dağıtılması gibi sloganlarla propagandalar yapmakta ve halk kitlelerini etkilemekteydiler. Bu propagandalar savaştan bıkmış ve biran önce evlerine dönmek isteyen Rus askerleri arasında büyük yankı uyandırmaktaydı. Kars'a gelen ihtilal haberlerinin ardından bir hareketlilik başladı.

17-18 Mart'ta kale kumandanları ilk önemli ihtilal örgütlenmelerini Kars çayının sarp kıyılarında yaparak, buradan gizli emirler içeren çok sayıda mektup yollandı. 16 Mart'ta Kars'ta Bolşevik taraftarı askerler sokağa çıkarak bir otomobili durdurdu. Akabinde bu otomobildekilerde ihtilalci gruba katıldı¹¹. Çıkan isyan sonucunda Kale kumandanı General Linden Boum ve Kars valisi Aleksandr İl'iç, Suşçinskiy gibi kalenin en önemli subayları tutuklandı. Bolşevik askerler tarafından Karsın caddelerinde Yaşasın devrim! Kahrolsun Çar! diye bağırıldı. Şehirde büyük bir tedirginlik vardı. İhtilalcilerin sayıları giderek artmıştı. Şehrin dükkanları kapanmıştı, polis, jandarma ortada yoktu. Çarlığın askerleri toplanarak hapis haneye götürüldü. İhtilalciler tarafından bir "Askeri Vekiller Sovyet'i" oluşturuldu. Başkanlığına üsteğmen Marker seçildi. Bolşevik ihtilalcileri arasında çok etkili olan bir isim Aleksandr Denisoviç Matelyov¹² da kale kumandanı yardımcısı olmuştur. Bu "As-

¹⁰ Aslan, I. **Doğu Halkları Kurultayı**, s.148.

¹¹ Alexander. E.Balistreri, "Bir Rus askerinin Şubat Devrimi Hatıraları, Kars'ta Kızıl Bayrak", **Toplumsal Tarih**, Ocak 2015, ss.34-39.

¹² Metelyov, 1893'te Maykop Şehrinde köylü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. 1911'de başkente gidip makinist olarak işe başlar. 1912'de Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisine (RSDRP) girer. Bolşeviklere yayıncılık ve propaganda konularında destek veren Metelyov, 1915'te bu davranışlarından dolayı askerlik yapma cezasına çarptırılır. İki yıl hizmet etmek

keri Vekiller Sovyeti” içerisinde fikir ayrılıkları vardı. SD (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi), SR (Sosyalist Devrimci Parti) arasında fikir ayrılıkları derinleşince şehirde Taşnak Ermenileri etkili hale gelmişti¹³.

Şubat İhtilali, Rus askerleri arasında barış konusundaki umutları arttırmıştı. Osmanlı Devleti de aynı şekilde barışın gerçekleşmesi umudu taşıyordu. İhtilalin başarılı olmasıyla ellerinde beyaz bayraklarla sperlerinden çıkan Rus askerleri barış ve cumhuriyetten yana coşkulu gösteriler yapmışlardır. Rus Kafkas ordusunda barış taraftarları çok fazlaydı. Hatta II. Ordu cephesinde, Rus altıncı Kafkas tümeni isyan çıkararak, silahlarını bırakmış, cephe gerisine alınmıştır. Osmanlı Devleti barışın gerçekleşmesi için elinden gelen çabayı sarfediyordu. Rus askerlerini barışa davet eden beyannameler hazırlamıştı. Bu beyannamelerin bir kısmı düşman mevzilerine atılmış, bir kısmı da düşman birliklerine gönderilmek üzere birliklere dağıtılmıştı. Rusların barış arzularını arttırmak için Rus askerlerine gönderilen bir beyanname şu şekildeydi: *“Yaşama hakkımızı tasdik edecek olan Rus milletiyle harp etmek bizim için maksatsızdır. Fakat vatanımızın bir kısmını işgal etmekte bulunan müsellâh bir komşuyu dost addetmek imkan haricindedir. Keza dünyanın altında birine sahip olan Ruslar için de bir avuç toprağımızı işgal altında bulundurmak ne büyük ehemmiyete haizdir ve ne de şeref temin eder. Eğer Rus askerleri arazimizi tahrip etmemek şartıyla tahliye niyetinde bulunursa, tarafımızdan da asla ta'ciz edilmeyeceklerine emin olabilirler”*¹⁴.

Şubat devriminden sonraki süreçte Kars'ta ihtilalin etkisiyle bir kargaşa ortamı doğmuştur. Bu ortamda halk hükümeti denen her etnik grubun birer hafta yönettiği bir yerel idare kurulmuştur¹⁵. Bu yerel idare Müslüman, Ermeni ve Rum halklarının kendi cemaatleri içerisinde seçtikleri kişiler tarafından dönüşümlü olarak yönetilmeydi. Her milletin kendi valisi, mutasarrıfı ve halk komseri vardı. Müslümanların valisi, Ali Han Kantemirof, Avukat Ali

---

üzere Kafkas cephesine gönderilir. Cephede devrimci faaliyetlerine devam eder. Şubat devriminin Petrograd'da çarlığı devirmesiyle eş zamanlı olarak Kars'ta çıkan bir askeri isyanda önemli bir rol oynar. Ekim devriminden sonra Sovyet Rusya'nın çeşitli şehirlerinde Bolşevik parti teşkilatlarında memurluktan gazeteciliğe her işi yapmıştır. Metelyov, 1937'de binlerce parti üyesinin başına geldiği gibi 1939'da kurşuna dizilmiştir. (Alexander. E.Balistreri, “Bir Rus askerinin Şubat Devrimi Hatıraları, Kars'ta Kızıl Bayrak”, ss.34-39).

¹³ Alexander. E.Balistreri, “Bir Rus askerinin Şubat Devrimi Hatıraları, Kars'ta Kızıl Bayrak”, ss.34-39.

¹⁴ Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.90.

¹⁵ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleri Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1998, s.131; Erkan Karagöz, **Kars ve Çevresinde Aydınlanma ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri**, Asya Şafak Yayınları, İstanbul, 2005,s.94.

Bey mutasarrıf, Cihangirzade Aziz Bey de Halk komseriydi. Üç kişi birer hafta dönüştümlü olarak hükümet işlerini idare ediyordu¹⁶.

Şubat ayında meydana gelen Bolşeviklerin isyanı bölgede bir biri ardına gelen ayaklanma dalgasını başlatır. Sarıkamış'ta ve Erzurum'da demiryolu işçileri ayaklanır. Ekim ihtilalinde ise Sarıkamış garnizonu ayaklanır ve Sovyet rejimine itaat edilmesi gerektiği açıklanır. Ayrıca Sarıkamış'taki Bolşevik askerler henüz tam anlamıyla Bolşevik olmayan Kars garnizonunu ele geçirmeye çalışır¹⁷.

İhtilalin etkileri giderek artmaktaydı. Hatta cephede bulunan askerlerin Rusya'daki eşleri Doğu cephesine gelmişti. Bin kadar barış yanlısı kadın eşlerini görmek için bir ay kadar cephede kalarak Trabzon'dan Bitlis'e kadar gezerek askerlerin cepheyi terk ederek ana yurtlarına dönmeleri için propaganda yaptıktan sonra eşlerinden söz alarak yurtlarına döndüler. Cepheye barış yanlısı kadınların gelmesi Rus askerleri üzerinde oldukça etkiliydi. Cephelerden birer bahane ile yavaş yavaş çekilmeye başladılar¹⁸. Bazen Rus sperleri üstünde, Türklere hitaben yazılan “ Biz artık Boğazları istemiyoruz”, gibi yazılar bulunmaktaydı¹⁹.

Rusların cepheyi bırakarak memleketlerine dönüşleri Şubat ihtilaliyle başlamıştı²⁰. Geri dönüşlerin ardından Rus ordusu güçsüzleşmişti. Ordudaki çözülmenin en önemli sebebi ordudaki Bolşevik örgütlenmelerdir. Askerler arasında başlayan marksist hareketler özellikle Sarıkamış'ta devrimci savaş birlikleri adı verilen askeri Sovyet örgütlenmelerine dönüşmüştü²¹.

¹⁶ Kırcıoğlu, “Karslı Kahramanlar” **Kars Eli**, Yıl:2 Sayı: 23, (Haziran 1966), s.4; Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.131; Bu tarz bir yönetim oldukça değişik bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu yönetim şeklinin askeri vali General Averıyanov ve doktor Zaverıyants'ın Kars'taki keyfi davranışlarından ötürü 13-20 Ağustos 1917 tarihinde yapılan II. Rusya Müslümanları Kurultayına sunulan raporlar doğrultusunda hazırlanan ve geçici hükümete sunulan raporda önerilen bir yönetim şekli olduğu düşünülmektedir. (Erkan Karagöz, **Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri**, s.94.

¹⁷ Alexander. E.Balıstırcı, “Bir Rus askerinin Şubat Devrimi Hatıraları, Kars'ta Kızıl Bayrak”, ss.34-39.

¹⁸ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.159.

¹⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.333.

²⁰ İhtilal sonrası Rusyadaki İktidar ikiliğinin bir sonucu olarak Bolşevizme karşı Kafkasyada geçici yönetimler ortaya çıkmış, Ozakom, Zakavkom ve Za-Kafkasya Seymi gibi oluşumlar ve karşılıklarında Sovnarkom meydana gelmişti.

²¹ Erkan Karagöz, **Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri**, s.54.

Osmanlı basını birçok gazetede Rusya'nın ölüm halinde olduğunu yazmıştır²². Rusya bu durumda bir savaşı yürütemeyeceği için Lenin, Rus Hükümeti beyannamesi başlığıyla bir haber yayınladı. Bu habere göre; Bütün muharip devletler ahalisine neşredilerek beyanname de gerek İtilaf gerek İttifak devletlerini sulha davet edilmiştir²³. Beyanname bütün cihan milletlerine yazılmıştır. Buda barışın ayak seslerinin yavaş yavaş geldiğinin bir göstergesiydi.

Molakanlar Üzerinde İhtilalin Etkileri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Ruslar Kars'a hakim oldu. Molakanlar, Kars'ın Yalınçayır, (Zührap), meydancık, Ladikars (Viladikars), Digor, Çalkaver, Çakmak, Selim, Zavot vs. birçok köyüne yerleştirildi²⁴.

İhtilalden sürecinde Bolşevik akımından etkilenenlerin başında bölgedeki Molakanlar gelmekteydi. Çünkü Molakanların savaş istemeyen yapılarıyla Bolşevik akımının eşitlik ve sulh propagandaları birbirini tamamlıyordu. Bu yüzden Molakanlar, kısa sürede bolşevizmin temsilcisi ve savunucusu olmuşlardır. RSFSR (Rusya Sosyalist Fedaratif Sovyet Cumhuriyeti)'nin Türkiye temsilcisi Medivani 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmesi ve Molakanlarla irtibat halinde olup propaganda yapması Bolşevik akımının Molakanlar içerisindeki etkisini arttırdı. Molakanlar, adeta bolşevizmin temsilcisi konumuna geldiler. Bu durum özellikle bölgede sosyalist düşüncelerin yayılmasını istemeyen Kazım Karabekir'in dikkatini cezbe etti. Konuyu meclise taşıdı. Bundan sonraki süreçte Molakanlar ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. 20 Ocak 1921'de göç etmedikleri takdirde askere alınacaklarıyla ilgili meclisten karar çıkarılmıştır. Bu karardan sonra RSFSC yetkilileri sert notalar çıkarmıştır²⁵.

13 Ekim 1921 Kars Antlaşmasının 13. Maddesinde molakanlarla ilgili olarak şu şekilde bir düzenleme getirilmiştir: *"1918 yılına kadar Rusya'nın bir bölümünü oluşturan ve bugün Türkiye egemenliğine geçmiş olan topraklarda yaşayan herkes dilediği zaman Türkiye vatandaşlığından çıkıp Türkiye'yi serbestçe terk ederek, eşyasını malını mülkünü yahut bunların değerini beraberinde götürebilir"*²⁶.

²² Tercüman-ı Hakikat, 1333.10.18.

²³ Tercüman-ı Hakikat, 1333.11.30.

²⁴ Yavuz Aslan, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:18, Erzurum 2011, ss.275-307.

²⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.II, Emre Yayınları, İstanbul, 1960. s.203.

²⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.2120.

En sonunda Molakanlara belli bir müddet tayin edilmiş bu tarihten sonra gitmedikleri takdirde askere alınacaklarıyla ilgili kesin karar verilmiştir²⁷. 22 Aralık 1921’de Ukrayna Orduları başkomutanı M.Frunze Molakan sorununu çözmek için Ankara da görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmeden sonra Molakanların büyük bir kısmı gitmeyi tercih ederken çok az bir kısmı kalmıştır.

İhtilal Sürecinde Rumlar

1919’da Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin kurucularından Server Atabek’in kaleme alıp yayınladığı Letat du Sud- Ouest Du Caucase adlı kaynakta 01.01. 1916 tarihli istatistiklere göre bölgedeki Rum nüfus şu şekildeydi: Kars merkezde 1.240, kırsalda 10.270 idi. 1917’de ise 17.010’a çıkmıştır²⁸. 1917’deki nüfus sayımında bütün topluluklarda bir artış gözlenmektedir. Örneğin 1916’da 23.066 olan Rus nüfus 1917’de 27.706 kişi olmuştur. Bu artış hızı büyük olasılıkla ihtilal ile birlikte bölgedeki otoritesiz durumdan kaynaklanmaktadır. Kars ve çevresinde beklentisi olan toplulukların bölgeye yaptıkları göçler söz konusu olabilir. 1917 Ekim devriminden Nisan 1918’e kadar varlığını devam ettiren halk hükümetleri döneminde Rumlarda kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Ayrıca bu süreçte Rumlar tarafından bölgedeki Rumları koruyan Rum alayları oluşturuldu. Bu Rum alayı Bölgenin Osmanlı Devletine geçmesinden sonra Tiflis’e nakledildi.

3 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Antlaşmasına göre Kars-Ardahan-Batum Osmanlı Devletine verilince, Rum Ulusal Şura toplantısı yapılarak bu durumda ne yapılması gerektiği tartışılmış ama sonuç alınamamıştı. Tartışma esnasında Rumların Gürcistan’a gitme fikri ortaya atılmış fakat kabul edilmemiştir. Rumlar, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin 12 Nisan 1919’da yıkılışının ardından bölgede hakimiyet kurma konusundaki umutları artmış, kendi siyasi ve sosyal haklarını kurdukları şuralar vesilesiyle yürütmüşlerdir. Rumlar Taşnak Er menileri’nin bölgedeki uygulamalarına tepki göstermişlerdir. Hatta Kars Rum Ulusal ilk toplantısını 15 Temmuz 1919’da gerçekleştirmişti. Meclis Sekreteri Kuzma Haraçev, düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *“Rumların Her gün ne Türklerin hakimiyeti esnasında ne de Rusların zamanında görüp duymadıkları aşağılamalara, dayak yemelere, hakarete uğramalara katlanmak durumunda kalmaktadırlar. Pek duyulmamış şekilde dalga*

²⁷ Aslan, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, ss.275-307.

²⁸ Erkan Karagöz, Konstandinos Kinigopulos, **Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos’un Anıları**, Hz. Bingür Sönmez, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2016, s.30.

geçmelere hakaretlere, şahıslara yapılan aşağılama ve dayaklara ve hatta kamçı dayaklarına katlanmaktadırlar! İyi de neden?²⁹”.

Rumlar, öte yandan Kuzman Haraçev ve Vasil Abramov önderliğinde Mayıs 1920'de Kars'ta Bolşevik Ermenilerce ilan edilen “Kars ve Sarıkamış Sovyetleri” devrimine destek vermişlerdir. Sonuç olarak Mondros Mütarekesinin 11. Maddesine binaen Osmanlı ordusunun geri çekmesiyle tekrar Kars ve civarında Rum nüfusunda bir artış olduysa da Lozan Antlaşmasına ek olarak imzalan mübadele protokolüyle Rum nüfus Kars'tan çekilmiştir.

İhtilal Sürecinde Türk Ordusu ve Milli Teşkilatlanma

1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın ardından Ruslar 1 Kasım 1914'te saldırı hareketine başladı. Erzurum istikametinde ilerleyen Ruslar ve Türk ordusu arasında 11 Kasım 1914'te yapılan Köprüköy meydan muharebesinde Türk birliklerinin zaferiyle Ruslar geri çekildi. 18 Kasım 1914'te iki taraf arasında yapılan Azap Mücadelesinde taraflar kesin sonuç alamayınca Ruslar Horasan civarına çekilmişti. Bu cephenin karşısında XI. Kolordu vardı. IX. ve X. Kolordular da Tortum bölgesinde bulunuyorlardı. X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa Oltudan hareketle Allahuekber dağlarına yönelerek Rusları kuşatmak istiyordu. Fakat yolu çok uzatarak kolordunun büyük bir kısmını kaybetmişti³⁰. IX. ve X. Kolordular da büyük miktarda kaybedildi. 20 Ocak 1915'te Ruslar üstünlük sağladı. 1915'te Muş ve Tiflis'i ele geçirmek üzere harekete geçen Ruslar Van Gölü'nün Kuzey ve Kuzey batısını ele geçirerek 10 Ocak 1916'da Erzurum'a doğru harekate başladılar³¹. Muş Bitlis Rize Trabzon işgal edildi.

1917'de Bolşevik ihtilalinin çıkmasıyla birlikte Rusların ilerlemesi durmuştur³². İhtilalle birlikte Rus ordusunda çözümler baş gösterince Sovyet Hükümeti mütareke teklifinde bulunmuştur³³. Akabinde 18 Aralık 1917'de

---

²⁹ Erkan Karagöz, Konstandinos Kinigopulos, **Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları**, Hz. Bingür Sönmez, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2016, s.30.

³⁰ Yahya Okçu, **Türk Rus Mücadelesi**, Berikan Yayınları, Ankara,2004, s.81.

³¹ Günay Çağlar, “Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Türkiye'nin Bugünkü Kuzeydoğu sınırının Belirlenmesi Süreci ve Kars Antlaşması”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi**, Erzurum 2001, ss.275-295.

³² Esin Dayı, “Elviye-i Selase'de Ermeni Mezalimi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi**, S:23, Erzurum 2004, ss.248-259.

³³ **Tercüman-ı Hakikat**, 1333. 11.28.

Erzincan Mütarekesi imzalanarak iki taraf arasındaki savaş hali son bulmuştur³⁴. Mütarekeden sonra Rus askerleri cepheyi bırakarak geri çekilmiştir.

İhtilalin ardından Rus ordusundaki çöküş, Ordunun bölgedeki kontrolünü kaybetmesine neden olmuş ve şura hükümetlerinin oluşumuna giden yol açılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı ordusu içinde bir takım sıkıntılar mevcuttu. Bazı gruplar üzerine ordu yönetimi denetim sağlayamıyordu. Bunlardan biri Kürt aşiretlerinin oluşturduğu aşiret alaylarıydı. Bunların kontrolü zordu ve Türk ordusunun bölgedeki durumunu güç bir hale getiriyordu. Aşiret alaylarının söz dinlemeyip kendi başlarına hareket etmeleri Erzincan Mütarekesi esnasında da dile getirilmişti. Osmanlı ordusuna fayda getireceği düşünülen bu alaylar denetim altına alınamıyor ve sivil halka karşı yağmaya katılmaktaydılar³⁵.

Bu olumsuzluklara rağmen Türk ordusunun ilerleyip geleceğini kestiren Karşılar teşkilatlanarak Rus ordusunun geri çekilişini hızlandırırken, Rus ordusu çekilirken yerlerini alan Ermenilerin zulümlerinden kendilerini korumaya çalıştılar. 18 Aralık 1917'de "Kars İslamları Askeri Meclisi" kuruldu.

Kars İslamları Askeri Meclisi ihtilal havasından da yararlanarak Kars merkezdeki Türk erkeklerini silah kullanma ve kendilerini savunma konusunda tecrübe edinmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Karışarlı Ali Rıza Bey önderliğinde bütün sancak ve kazalardan gelen mümessillerle 30 Ocak 1918'de kongre yapıldı. Kongreye sancak ve kazalardan gelen üç yüz temsilci katıldı³⁶. Kongre Karışarlı Ali Rıza Bey'in konuşmasıyla açıldı. Kongrenin ilk günü meclisin kurulmasını teklif eden Ali Rıza Bey harp reisi seçildi³⁷.

31 Ocak 1918'de beş kişilik bir kurul kuruldu. Meclisin bütçesi oluşturuldu. Arıca toplanan kongre sonucunda bir an önce silahlanmak amacıyla faaliyete geçilmesine ve on beş kişilik bir grup oluşturularak, bunların toplanılan cephanelerde nöbet tutmalarına karar verilmiştir³⁸.

³⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.334.

³⁵ Şerif İlden, **Sarıkamış**, Kültür Yayınları, İstanbul, 1998, s.158; Mehmet Rauf, **Başımıza Gelenler**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012, s.196.

³⁶ Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars**.

³⁷ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardeş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.204.

³⁸ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardeş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, s.208.

Askeri Meclis beş kişilik idari heyeti ve on beş kişilik muhafız komitesi, geri çekilen Rus birliklerinden gerek Cilavuz askeri malzeme depolarından birçok askeri malzeme toplayarak gönüllü milis birliklerini donatmışlardır.

Bu esnada I. Dünya Savaşının başlamasından itibaren Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne gönderilen Türkler, ihtilalle birlikte geri dönmeye başladılar. 1915'ten itibaren Karşılara yardım eden Bakü'de kurulan Cemiyet-i Hayriye'nin bir şubesi de Kars'ta açılmıştı, ihtilalle birlikte geri dönen Karşılar, Cemiyeti Hayriye ile hemen irtibat kurmuşlardır. 1917'nin nisanında Cemiyet-i Hayriye'nin temsilcileri Karaşarlı Rıza ve Yusuf Kenen Beylerinde katılımıyla Kars'ta "Gizli İslam Komitesi" kurulmuştur. Gizli İslam Komitesi Bölgedeki halkın Ermeni ve Gürcülere karşı birleşmesini sağlamıştır. Gizli İslam Komitesinin faaliyetleri 15 Kasım 1917'deki Bolşeviklerin yayınladığı bildiriden sonra açıktan açığa yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca Gizli İslam komitesi varlığını resmen ilan etmiştir³⁹.

Teşkilatlanma yavaş yavaş oluşurken 3 Mart 1918'de Brest Litovski Antlaşması yapıldı. Antlaşma ile birlikte barışın gelmesi Osmanlı devleti açısından da oradaki halk açısından da olumlu sonuçlar getirmiştir⁴⁰. Halk ne olursa olsun barışa kavuşmak istiyordu.

Brest Litovsk Antlaşmasının Elviye-i Selase ile ilgili 4. Maddesi Şu şekildeydi: "*Rusya Hükümeti Anadolu Vilayet-i Şarkiyesinin tahliyesi ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyeye suret-i muntazamada iadesinin temini için sarf-i mahasal mukadderat eyleyecektir. Ardahan- Kars Batum sancakları dahi bila ifate-i vakit Rus askeri tarafından tahliye edilecektir. Rusya Hükümeti işbu sancakların hukuk-u umumiye hukuku beyneddüvel noktai nazarından iktisab edecekleri hal-i cedide müdahale eylemeyecek vü hususiyle bunların ahalisini işbu hal-i cedidi mücavir hükümetler ve betahsis Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile bilitilaf tayini hususunda muhtar bırakacaktır*"⁴¹. Yani bu antlaşmaya göre Rusya Doğu Anadolu vilayetlerinin en çabuk bir şekilde boştilmasını sağlamak ve bunların düzenli bir halde Türkiye'ye iadesini garanti ediyordu. Yine bu antlaşmaya göre Kars'ta halk oylaması yapıldı. Oylamaya katılanlardan 85124'ü anavatana katılmak, 1924'ü de muhalif kalmak istediğini bildirmiştir. Sonuç olarak Elviye-i Selase Anavatana katılmıştır⁴².

³⁹ Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1997, s.32.

⁴⁰ **Yenigün Gazetesi**, 6 Eylül. 1334.

⁴¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.488.

⁴² Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars**, s.145.

Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti 1877-1878 Osmanlı –Rus Savaşından önceki sınırlarını kavuştu⁴³. Rus ihtilali başından beri Osmanlı aydının ve basınının bu ülkedeki gelişmelere tümüyle barış açısından bakmasının nedenlerinden biride Rusya’ya savaşta kaptırılan yerlerin barış masasında kazanılma ihtimalinden kaynaklanıyordu⁴⁴.

Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından bir gün önce Sovyet heyeti sekreteri ve dış işleri bakan yardımcısı Seym’e (Güney Kafkasya Delegasyonu)⁴⁵ gönderdiği bir telgrafta ertesi gün anlaşmanın imzalanacağını ve en zor kısmında Kars, Ardahan Batum ‘un referandumuna tabi olmak üzere Rusya’dan ayrılmasının kabulü olduğunu söylemişti.

Antlaşmanın ardından Rusların yerini alan Ermenilerin bölge halkına zulmetmesi üzerine Türk Ordusu 12 Şubat 1918’de harekete girişti. Bir radyo-telgraf mesajı ile Maverayı Kafkas hükümetinden (Ozakom) bu sahanın boşaltılması ve Ermeniler ile gürcülerin oralardan çekilmesi talep edildi. 5 Nisan da Sarıkamış, 8 Nisan’da Kağızman, 25 Nisan’da da Kars’ı ele geçirdi.

Kars’ın Anadolu’ya dahil edilmesi uzun sürmemiş, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşından yenik çıkınca 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandı. Türk Ordusu Mondros Mütarekesi gereğince geri çekildi. Kars ve çevresini korumak amacıyla Sarıkamışlı Fahrettin Erdoğan başkanlığında, Kağızmanlı Ali Rıza Ataman, Sarıhaliloğlu Muhlis Ataman, Orenburglu Karslı Mamiloğlu Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey’e haber verilerek 5 Kasım 1918’de “Kars Milli İslam Şurası” kuruldu⁴⁶. Bu şuranın amacı Türk askerinin Kars ve çevresinden çekilmesiyle boşalan topraklarda askeri ve idari teşkilat oluşturarak, buraları Gürcülere kaptırmamak için mücadele etmektir.

Kars Milli İslam Şurası, 15 Kasım 1918’de I.Kars Kongresini düzenledi. Kongrede “Kongre İslam Şurası Merkezi Umumisi” Kuruldu. 30 Kasım 1918’de ise II. Kars Kongresi yapıldı. Kongre başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmiştir. Bu kongrede yapılan faaliyetler şu şekildedir:

- Kars Milli İslam Şurası Hükümeti kurulmuştur.

⁴³ Baram Kodaman, “Bolşevik İhtilali ve Türkiye”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, S:25, ss.66-68.

⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Ankara, 1994, Kebikeç Yayınları, s.131.

⁴⁵ Bu Seym Gürcü, Ermeni ve Azeilerden oluşmaktaydı. Pozisyonu çok çelişkiliydi. Hem kendini Rusya’nın parçası sayıyor, Brest Litovska temsilci göndermiyor, hemde Brest Litovsk’ta alınan kararları tanımıyordu.(Candan Badem, “*Sovyet İlişkileri ve Ermeniler, 1918-1923*”, <https://www.academia.edu>).

⁴⁶ Fahrettin Kızıoğlu, *Milli Mücadele de Kars*, İstanbul, Hamle Matbaası, 1960, s.8.

- Hükümetin reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına da kepenekçi Emin Ağa seçilmiştir.
- Merkezi Kars'ta olan Milli Şura Hükümetine, Ekim 1918'de kurulan “Ahıska Hükümeti Muvakkatı” ile Kasım 1918'de Iğdır'da kurulan “Aras Türk Hükümeti” ve “Batum Milli Şurası” katılmışlardır.
- Daha önce kurulmuş olan 8 kişilik Muvakkat Heyet'in üye sayısı 12'e yükseltilmiştir⁴⁷.
- Türk Ordusu bölgeden çekilirken elindeki cephaneden çeşitli yollarla Milli Şura Hükümetine ait 8000 kişilik bir kuvvet kurulmasına karar verildi.
- Kongrede Milli Şura Hükümeti tarafından Osmanlı devletine bağlı kalınarak Türk bayrağının kullanılmasına adalet ve idari işlerin Osmanlı kanunlarına göre yürütülmesine karar verildi.
- Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişilik Milli Şuraların oluşturulmasına karar verildi.

Bu kongrenin bir uzantısı olarak Ardahan'da 3-5 Ocak 1919'da I. Ardahan Kongresi, 7-9 Ocak 1919'da II. Ardahan Kongresi yapıldı⁴⁸. Yapılan bu kongreler başta Elviye-i Selâse olmak üzere bütün vatanın birlik ve beraberliğini korumaya yönelikti.

Millî Şurâ Hükümeti, 17 Ocak 1919'da Kars'ta büyük bir kongre topladı. Bu kongreye Ardahan adına mühendis Server ve Afzal Beyler ile sancak ve kazalardan gelen toplam 131 delege katıldı. Kongre de “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata i Milliyesi” kuruldu. Başkanlığını Cihangiroğlu İbrahim Bey üstlenmiştir.

Bu kongrede Ahıska, Aras ve Kars İslam Şurası “Kars Milli İslam Şurası Hükümeti” adı altında birleşerek Ermeni ve Gürcülere karşı güçlü bir direniş oluşturuldu.

---

⁴⁷ Bu üyeler şunlardır; Karslı Cihangiroğlu Hasan Bey, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldır Dr. Esat Bey, Akbabalı Hacı Abbasoğlu Kerbalayı Memmed Bey, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmed, Oltululu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Taki Bey, Iğdırlı Ali Beyoğlu Memmet Bey, Gümrülü Halıcıoğlu Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camadanlı Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa'lar idi. (Kırzioğlu, **Milli Mücadele'de Kars**, s.41).

⁴⁸ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûbî Garbi Kafkas Hükümeti**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1986, s.84.

25 Mart 1919'da Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi tam bağımsızlığını ilan ederek "Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti" adını aldı⁴⁹. Anadolu'da kurulmuş olan ilk cumhuriyet olan "Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti"nin ömrü kısa sürmüş fakat bölgenin birlik ve beraberliği açısından çok önemli işler başarmıştır. Bölgenin birlik ve beraberliğini kendi açısından zararlı gören İngilizler, 13 Nisan 1919'da hükümeti dağıtarak üyelerinin çoğunu Malta'ya sürgüne göndermişlerdir⁵⁰.

SONUÇ

1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra Kars, Rus yönetimine girdi. 3 Mart 1918 Brest litovsk antlaşmasına kadar Rusya'da kaldı. 1917'de çıkan şubat ihtilali Kars'ın Rus yönetiminden kurtulacağıyla ilgili umutları arttırdı. Rusların Kars'a hakim olduğu süreçte kalıcılığı sağlamak için Rus kolonilerinin yanı sıra Ermeniler de bölgeye getirildi. İhtilalle birlikte oluşan kaos sürecinde Ermeniler, Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırılan bölgede karışıklıklardan yararlanarak devlet kurma mücadelesi verdiler. Ayrıca Brest Litovsk Antlaşması ile birlikte Rusların geri çekilmesiyle cephe gerisindeki Ermeniler Türk birlikleri ve halkıyla mücadeleye girerek büyük mezalimler gerçekleştirmişlerdir.

İhtilalin çıktığı esnada Kars ve çevresinde Sarıkamış Harekatı için bulunan Rus Ordusu ihtilalle birlikte iki kısma ayrıldı. Büyük bir kısmı ihtilal taraftarıydı ve barışın gelmesini büyük bir umutla beklemekteydiler. Hatta cepheye bulunan bazı askerlerin eşleri de barış elçisi olarak cepheye gelmiş ve eşlerini ikna etmeye çalışmışlardır. Öte yandan Osmanlı Devleti barışın gerçekleşmesi için Rus askerlerini bildiri ve beyannamelerle etkilemeye çalışmışlardır. Ayrıca Şubat ihtilali ile birlikte Kars ve çevresinde Müslüman, Rum ve Ermenilerden oluşan yerel bir idare kurulmuştur. Bu yerel yönetim seçilmiş kişiler tarafından dönüşümlü olarak bölgeyi yönetmekteydi.

Rusların Kars'a hakim olduğu süreçte bölgeye yerleştirdikleri milletlerden biride Molakanlar ve Rumlardı. Bunlardan Molakanlar inançları gereği barış yanlısı bir yapıya sahip oldukları için kısa süre içerisinde Bolşevizmin bir numaralı savunucusu olmuşlardı. Bolşevik ve sosyalist yapılarından dolayı bölgeyi terk etmeleri istenmiş ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmasıyla büyük bir kısmı bölgeyi terk etmişlerdir. Rumlar ise Ermeniler gibi ihtilal kargaşasından yararlanarak şuralar ve askeri milisler oluşturmuşlardır. Brest Litovsk Antlaş-

⁴⁹ Gökdemir, "Milli Mücadelede Elviye-i Selase", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, s.935.

⁵⁰ Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.45.

masıyla Türk ordusunun bölgeye hakim olacağını anlayınca hep birlikte Gürcistan'a gitme kararı almalarına rağmen Lozan Antlaşmasına kadar bölgede kalmışlardır.

Bütün bu kargaşa ve buhran dönemi Türk ordusunun bölgeye hakim olmasından sonra son bulmuştur. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesine kadar huzur temin edilmesine rağmen bu mütarekenin on birinci maddesine binaen bölgede büyük bir otoritesizlik başlamış ve bu otoritesizlik milli mücadelede Türk ordusunun kesin zaferine kadar devam etmiştir.

Son olarak ihtilal sürecinde bölgede bulunan Ermeni Rum Molakanların otoritesizlikten yararlanarak kendi arzu ve amaçlarına göre davrandıkları ve bütün bunların askeri başarılar ve siyasi antlaşmalarla son bulduğu gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

- ASLAN, Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardeş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- ASLAN, Yavuz, **I. Doğu Halkları Kurultayı**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- ASLAN, Yavuz, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S:18, Erzurum 2011, ss.275-307.
- BALISTRERI, Alexander. E., "Bir Rus askerinin Şubat Devrimi Hatıraları, Kars'ta Kızıl Bayrak", **Toplumsal Tarih**, Ocak 2015, ss.34-39.
- BOURNOUTIEN George A. , **Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, Aras Yayınları, İstanbul, 2011.
- ÇAĞLAR, Günay, "Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Türkiye'nin Bugünkü Kuzeydoğu sınırının Belirlenmesi Süreci ve Kars Antlaşması", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi**, Erzurum 2001, ss.275-295.
- DAYI, Esin, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s.32.
- DAYI, Esin, "Elviye-i Selase'de Ermeni Mezalimi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi**, S:23, Erzurum 2004, ss.248-259.

- DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadele’de Erzurum**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenûbî Garbi Kafkas Hükümeti**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1986.
- HOVANISSAN, Richard G. **The Republic of Amenia, Volume 1, The First Year, (1918-1919)** Berkeley, Los Angeles, London: University of Colifornia Press, 1971.
- İLDEN, Şerif, **Sarıkamış**, Kültür Yayınları, İstanbul, 1998 s.158.
- MEHMET Rauf, **Başımıza Gelenler**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012, s.196.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s.162.
- KARAGÖZ, Erkan, **Kars ve Çevresinde Aydınlanma ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri**, Asya Şafak Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARAGÖZ, Erkan, Kinigopulos Konstandinos, **Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos’un Anıları**, Hz. Bingür Sönmez, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2016.
- KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Edebiyatımızda Kars**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Milli Mücadele’de Kars**, Hamle Matbaası, İstanbul, 1960.
- KODAMAN, Bayram, “Bolşevik İhtilali ve Türkiye”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2012, S:25, ss.66-68.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, Berge Metin, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.
- KURAT AKDES, Nimet, **Türkiye ve Rusya**, TTK, Ankara, 2011.
- OKÇU, Yahya, **Türk Rus Mücadelesi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.
- ORTAYLI, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.IX, 1978, ss.344.
- REFİK, Ahmet, **Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tahassüsler)**, Hz. Yunus Zepak, MEB, İstanbul, 2001.

Sürelî Yayınlar

Tercüman-ı Hakikat,1333.10.18.

Tercüman-ı Hakikat, 1333.11.30.

Tercüman-ı Hakikat, 1333. 11.28

Yenigün Gazetesi, 6 Eylül. 1334.

İnternet Adresleri

<https://www.academia.edu>

BOLŞEVİK İHTİLALİ'NİN KAFKAS CEPHESİ'NE ETKİLERİ

Atilla GÜLER*

ÖZET

Kop Dağı Savunmasının bozulması sonrasında Bayburt ve Erzincan istikametinde gelişen Rus ordusu hareketinin sonuçlandırılması ve barış görüşmelerinin başlatılması yönündeki temel etkenin; Mart 1917 ayında Rusya'da yaşanan ihtilalin olduğu değerlendirilmektedir.

Osmanlı ordusunun durumu 1917 yılı başında gerçekten çok sıkıntılıydı. Ordunun son ihtiyat olarak kalan yedi adet tümen çapındaki kuvveti de Avusturya-Macaristan ordusunu desteklemek üzere Avrupa cephesine gönderildiğinden geride ayakta kalabilecek askeri güç kalmamıştı.

Mart 1917 başlarında Petrograd'da başlatılan bir dizi protestolar çığ gibi büyüyerek kitlesel gösterilere dönüşmüş, sonuçta Çar II. Nikolay 15 Mart 1917 tarihinde tahttan çekilmişti. Çarın tahttan feragat edişinin toplumda ve devlet yapısında yarattığı siyasi, hukuki, sosyal sıkıntıların yanında Rus ordusunda da sıkıntılara yol açmıştı.

Disiplin hızla bozulmaya başlamış, devrimin demokrasi vaadlerine karşılık veren askerler bağımsız komiteler oluşturmaya başlamış, emirleri reddetmeye ve kendi komuta heyetini kendileri seçmeye başlamışlardı. Çarlık subayları, erler arasında hızla yayılan devrimci hareketlerle işbirliği yapma dışında bir seçenek bulamamışlardı.

Ruslar da, ülkelerini işgal etmeyen Osmanlılara karşı düşmanlık duygusu beslemediklerini açıklıyor, Osmanlılarla devam eden savaşın hoş karşılanmadığını ifade edecek şekilde Anadoludaki emperyalistler savaşını reddeden ve Boğazları istemiyoruz bildirilerini kendi birlikleri arasında yayıyorlardı.

8 Mart 1917 tarihinde Petersburg sokaklarında Çarlık yönetimine karşı başlayan olaylar, 14 Mart 1917 günü Geçici Hükümetin kurulması, 16 Mart

---

* Emekli Albay.

1917 günü de 300 seneden beri Rusya'yı yöneten Romanof Sülalesi'nin egemenliğinin sona erdiği ilan edilmiş, kurulan Geçici Sovyet Hükümeti, iktidara geldiklerinin ertesi günü "Barış Bildirgesi" yayımlayarak savaşa acilen son verilmesi ve "İlhaksız ve tazminatsız" bir barış çağrısı yapılması çağrısında bulunmuştu.

Enver Paşa, Lenin Hükümeti'nin, Doğu Cephesi Umum Komutanlığı'na bütün cephelerde barışa başlangıç olmak üzere bir mütareke yapılmasını resmen istediğini, 3'üncü Ordu karşısındaki Rus Başkomutanlığı ile bu konuda irtibata geçerek bir mütareke teklif edilmesini Vehip Paşa'dan talep etmiş.

Erzincan Mütarekesi:

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa 25 Kasım 1917 günü, hazırladığı mütareke görüşmelerine başlama konusundaki resmi teklif mektubunu Erzincan'daki Rus 1'inci Kafkas Kolordu Komutanı General Liyahof'a göndermişti. General Liyahof, Rus Kafkas Ordu Komutanlığı'ndan alınacak cevabi yazıyı Vehip Paşa'ya göndereceğini bildirmiş aynı zamanda Doğu Cephesi'nde muharebelerde görevli 67 adet Rus tümeni, muharebe etkinliklerini durdurmuşlardı.

15 Aralık 1917 günü Erzincan'da Türk heyeti, Rus heyetiyle ilk toplantıyı gerçekleştirmiş, 17 Aralık 1917 günü barışın sağlanması amacıyla da, Brest-litovsk'ta mütareke imzalanmıştı.

18 Aralık 1917 günü imzalanan "Erzincan Mütarekesi" sonrasında, Rus birliklerinin geri çekilme işlemi hızlandırılmış, Rus Kafkas Ordusu'ndan 200.000 muharip piyade Kafkasya'ya çekilmiş, cephede 40.000 muharip piyade kalmıştı.

EFFECTS OF BOLSHEVIK REVOLUTION ON THE CAUCASIAN FRONT

ABSTRACT

Following the deterioration of the Kop Mountain Defense, the main factor for ending the Russian Army operation in the direction of Bayburt and Erzincan and for the initiation of peace talks is assessed to be the revolution which occurred in Russia in March 1917.

The Ottoman Army was really in bad condition at the beginning of 1917. There was really no standing force left since the Army's remaining seven reserve divisions were sent to the European front to support the Austro-Hungarian Army.

A series of protests that began in Petrograd in early March 1917 grew like an avalanche and turned into mass demonstrations, causing Tsar II Nikolay to give up the throne on 15 March 1917. The tsar's withdrawal from the throne caused political, legal and social troubles in the society and state as well as problems in the Russian Army.

The discipline began to deteriorate rapidly; in response to the promises of the revolution related to democracy, the soldiers began to form independent committees, refuse orders and choose their own chain of command. The tsarist officers had no choice but to cooperate with the revolutionary movements that had spread rapidly among the privates (lowest ranking soldiers).

The Russians declared that they did not feel any hostility towards the Ottomans who did not occupy their country (Russia) and in a way to express their disapproval of the ongoing war with the Ottomans, they spread the news among their own units that they rejected the Imperialists' war in Anatolia and they did not want the Straits.

The events/demonstrations which started on the streets of Petersburg against the Tsar administration on 8 March 1917 led to the establishment of an interim government on 14 March 1917 and the ending of Romanof Dynasty, which ruled Russia for 3 centuries, on 16 March 1917. The newly established interim government immediately published a peace declaration and urged for the ending of war and the establishment of peace without "annexation and (war) reparations".

Enver Pasha ordered Vehip Pasha, the Commander of 3rd Field Army, to start negotiations with the Russians for an Armistice on the entire Eastern Front and stated the terms of this Armistice briefly as follows. According to

the agreement/truce, the Russian Forces will move behind the border, the Turkish Forces will not follow during this process.

The Armistice of Erzincan:

The 3rd Field Army Commander Vehip Pasha sent his official proposal for commencing the armistice talks to General Liyahof, Russia's 1st Caucasia Corps Commander in Erzincan. General Liyahof stated that he would forward the response of Russia's Caucasia Army Command and at the same time 67 Russian divisions deployed on the Eastern Front ceased their combat missions.

The Turkish delegation had their meeting with the Russian delegation in Erzincan on 15 December 1917 and the armistice was signed in Brestlitovsk for the establishment of peace on 17 December 1917.

Upon the signing of the Armistice of Erzincan on 18 December 1917, the withdrawal of Russian units was expedited, 200.000 combat infantrymen withdrew back to Caucasia leaving 40.000 of such soldiers in theater.

ВЛИЯНИЯ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ

АННОТАЦИЯ

После ухудшения обороны Копы были завершены операции российской армии в направлении Байбурты и Эрзинджана, начались мирные переговоры. Причиной этого является революция в России в марте 1917 года.

В начале 1917 года Османская армия находилась в тяжелом состоянии. Оставшаяся сила армии, которая была последним оставшимся запасом, была отправлена на европейский фронт для поддержки австро-венгерской армии. Военной силы не осталось.

Серия протестов, начавшаяся в Петрограде в начале марта 1917 года, стала лавиной и превратилась в массовые демонстрации, в результате чего царь Николай отказался от престола 15 марта 1917 года. Выход царя с трона вызвал политические, юридические и социальные проблемы в обществе и государстве, а также проблемы в российской армии.

Дисциплина стала быстро ухудшаться; в ответ на обещания революции, связанные с демократией, солдаты начали формировать независимые комитеты, отказывались от приказов и выбирали свою собственную команду. Царским офицерам не оставалось иного выбора, кроме как сотрудничать с революционными движениями, которые быстро распространились среди рядовых (младших солдат).

Русские заявили, что они не чувствуют враждебности по отношению к османским, не оккупировавшим их страну (Россию), и чтобы выразить свое неодобрение продолжающейся войны с османами, они распространяли новости среди своих подразделений, что они отвергли Войну империалистов в Анатолии, и они не хотели Проливов.

События/демонстрации, которые начались на улицах Петербурга против царской администрации 8 марта 1917 года, привели к созданию временного правительства 14 марта 1917 года и окончанию династии Романовых, которая правила Россией в течение 3 столетий 16 марта 1917 года.

Недавно созданное временное правительство немедленно опубликовало мирную декларацию и призвало к прекращению войны и установлению мира без «аннексии и (военных) репараций».

Эрзинджанское Перемирие:

3-й командир полевой армии Вехип Паша направил свое официальное предложение о начале переговоров о перемирии к генералу Лияхоф, командующим 1-го командования Корпуса в Эрзинджане. Генерал Лияхоф заявил, что он направит ответ командования Кавказской армии России, и в то же время 67 российских дивизий, развернутых на Восточном фронте, прекратили боевые задачи.

Турецкая делегация встретилась с российской делегацией в Эрзинджане 15 декабря 1917 года, а перемирие было подписано в Брест-литовске на установление мира 17 декабря 1917 года.

После подписания 18 декабря 1917 года Эрзинджанского перемирия, увольнение российских подразделений было ускорено, 200 000 боевых пехотинцев отошли на Кавказ, оставив 40 000 пехот.

GİRİŞ

Dünyanın üç önemli çatışma alanı olarak kabul edilen Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'yu 600 yıl süreyle egemenliği altında bulundurarak bölgede hâkimiyet sağlayan Türkler, egemenlikleri altında yaşayan değişik dil, din ve ırka mensup ulus ve toplulukların huzur, güven ve her türlü etkin yapılarını koruyarak birlik içerisinde yaşamalarına imkan tanımış sonuçta yüzyıllar süresince söz konusu bölgelerde uyumlu bir mozaik yaratmışlardır.

Ayrıca egemenlikleri altındaki söz konusu bölgenin jeopolitik, enerji, ulaşım ve diğer kritik özellikleri nedeniyle de Avrupalı büyük devletlerin hem birbirleriyle hem de Osmanlı İmparatorluğu ile çıkar çatışmalarının merkezi olma niteliği gerekçesiyle bölgede çatışma ve savaşlar asla eksik olmamış ve halen de sürmektedir.

Aslında bölgede egemenliklerini sürdüren Türklerin, hiçbir devlet ve ulusla sorunu olmamasına rağmen Avrupalı büyük Devletlerin bölgedeki çıkar çatışmaları nedeniyle, değişik Avrupalı devletle sürekli karşı karşıya gelmiş ve kendisini daima çatışma içerisinde bulmuştur. Bu nedenle Türklerin söz konusu bölgelerle ilgili olarak, Avrupalı herhangi bir devletle ilişkilerini açıklarken, diğer Avrupalı devletlerin adı geçen bölgeler ile bölgede yaşayan Türkler ve Avrupalı diğer devletlerle olan ilişkilerinden söz etmenin konunun açıklanmasına yardımcı olacağı kanaatindeyim.

Bu nedenle de konuya Avrupalılar tarafından tanımlanan ‘‘Şark Meselesi’’ konusunu hatırlattıktan sonra bölgede 1914-1917 yılları arasında yaşanan ve sonuçlanmasında Sovyet İhtilalinin çok büyük bir rolünün olduğu askeri gelişmelere ilişkin bilgi sunacağım.

Takdimimi şu şekilde yapacağım;

1. Şark Meselesi,
2. Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesinde Yaşanan Gelişmeler,
  - a. Sarıkamış Muharebeleri,
  - b. Kop Dağı Muharebeleri,
  - c. Erzincan Mütarekesi

ŞARK MESELESİ;

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine gelinceye kadar, Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerinde takip ettiği genel siyaseti ‘‘Şark Meselesi’’ içerisinde incelemek gerekir. Şark Meselesi, Avrupa tarafından ortaya konulan bir tabir olup, Osmanlı Devletine karşı yürütülen politikaların genel adıdır. Şark mese-

lesi, iki dönemden oluşmaktadır. Birincisi, 1071–1683 yılları arasındaki dönemdir ki, bu dönemin özelliği; batının devamlı savunmada, Türklerin ise tararruz halinde olmasıdır. Şark meselesi, Avrupalılar açısından bu dönemde;

1. Türkleri Anadolu'ya sokmamak,
2. Türkleri Anadolu'da durdurmak,
3. Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemek, şeklinde uygulanmıştır.

Şark meselesi, ikinci döneminde ise batının saldırı, Türklerin ise savunma halinde olduğu görülmektedir. 1683 Viyana kuşatmasından sonra başlayan bu dönem, Osmanlı Devleti'nin paylaşıldığı Sevr Antlaşması ile amacına ulaşmış iken, Kurtuluş Savaşı bu meselenin batının istediği şekilde çözümlenmesine fırsat vermemiştir. Şark meselesi, Avrupalılar açısından bu dönemde ise;

1. Balkanlardaki Hıristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak, Bu gerçekleşmezse Hıristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Bab-ı Ali nezdinde müdahalelerde bulunmak,
2. Türkleri Balkanlardan atmak,
3. Anadolu'yu parçalamak ve Türkleri Anadolu'dan çıkarmak,
4. Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan azınlıklar lehine reformlar yaptırmak, muhtariyet elde etmek veya mümkün olursa bağımsızlıklarına kavuşturmak şeklinde uygulanmıştı.

Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 1909-1914 yılları arasında oldukça sınırlı bir dönem geçirirken, bu dönemde dünya siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde, Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı yeni fikirler, anlayışlar, siyasal ve sosyal kurumlar devletlere olduğu kadar, milletlerin de davranışına yeni yönler vermişti.

İtalyan birliğinin kurulması ve Alman İmparatorluğu'nun ortaya çıkması Avrupa'daki dengelerin değişmesine sebep olmuştu. İngiltere, Almanya'nın özellikle ekonomik alandaki hareketliliğinden büyük ölçüde kuşku duymaktaydı. Bu sebeple, Almanya'nın büyümesini ve Ortadoğu'da nüfuz kazanmasını engellemek için çaba göstermişti.

Rusya ve Fransa da aynı şekilde Almanya'nın faaliyetlerinden huzursuz oldukları için, İngiltere'nin yanında yer almışlardır. Sömürge alanları hakkında bir antlaşmaya varan İngiltere ve Fransa, bu antlaşmayı tamamlayıcı bir unsur olarak, Rusya'yı da bu antlaşmaya dâhil etmişlerdi.

İtilâf Devletleri'nin liderliğini yapan bu üç devlet, çıkarlarının gerektirdiği bazı meseleleri çözüme kavuşturdukları halde, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ile ilgili meseleleri daha ileride çözmeyi düşünmekteydiler. Bununla birlikte İngiltere, Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmayı da kabul etmişti.

Bu arada savaş dönemine gelinceye kadar Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ile ilgili gayret ve gizli çalışmalarını hatırlamakta yarar olduğuna inanıyorum.

İngiltere, 19. Yüzyıl ortalarına kadar sağladığı birçok ayrıcalıkların yanında, 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiltere ticaret anlaşması ve 1850 yılında imzalanan Gümrük Tarifesi Anlaşması sayesinde de Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde geniş ticaret haklarına sahip olmuştu.

İngiltere politikasının hedefi; "Yakından ilgilendiği Orta doğu ve Şark sorunu konuları kapsamındaki devletlerin çıkarlarını korumaya ve genişletmeye yönelikti" Bu nedenle de söz konusu bölgelerde güçlü bir ortak veya kendisine rakip ve tehdit olabilecek başka bir devlet istemiyordu. Bu düşünce kapsamında Rusya'nın, Türk Boğazlarına yerleşmesine ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde egemenlik kurmasına kesin olarak karşı çıkıyordu.

İngiltere ile Rusya arasındaki politika hamleleri, her iki devletinde bölge üzerindeki milli çıkarları doğrultusunda bazen gerginlik bazen de anlaşma şeklinde sürmüştü. Boğazlar sorununun 1841 yılında imzalanan Londra Anlaşmasıyla devletlerarası statüye kavuşmasından sonra, iki devlet arasında bu konudaki anlaşmazlık ortadan kalkmış, ancak İngiltere'nin 1848 yılından sonra özellikle "Sığınmacılar Sorunu"nda Osmanlı Hükümeti'nin yanında yer alması İngiltere ile Rusya'nın söz konusu bölge konusundaki politikalarında gerginlik yaratmış, aslında Rusya'nın bölgedeki genişlemesinin, İngiltere kamuoyu tarafından İngiltere'nin milli çıkarları açısından tehlike yarattığının farkına varılması bu olayın gerçek nedeni olmuştu.

İngiliz devlet adamlarından Lord J. Russelise bu konuda şu açıklamayı yapmıştı, "Eğer Rusya'yı Tuna Nehri üzerinde durduramazsak, günün birinde İndus Nehri kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız." Bu açıklamalar, İngiltere'nin, Rusya'ya karşı oluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklemesinin nedenlerini gayet açık olarak belirtmekteydi.

İstanbul ve boğazları ele geçirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasına sahip olmak düşüncesi Rus Çar'ı I. Nikola'nın değişmez bir düşüncesi haline gelmişti. Ancak, bu amacını İngiltere ile anlaşma sonrası gerçekleştirebileceğine inanarak bu yolda birçok girişimlerde bulunuyordu.

Çar I. Nikola, 9 Ocak 1853 tarihinde St. Petersburg'da verdiği bir yemekli toplantıda İngiliz Elçisi Sir George Hamilton'a Osmanlı topraklarının paylaşılması konusundaki önerilerini şu ifadelerle belirtmişti, "İngiltere için beslediğim duyguları bilirsiniz. Bence, İngiliz Hükümeti ile hükümetimin anlaşması esastır. Biz anlaştıktan sonra Batı Avrupa devletleri umurumda bile değil, Ne düşünürlerse düşünsünler, bence hiçbir değeri yok. Osmanlı tehlikeli ve bunalımlı bir durumda bulunuyor. Bize birçok iş ve zorluklar çıkarabilir. İşte kollarımızın üzerinde hasta hem de fazlasıyla hasta bir adam bulunuyor. Gerekli önlemler alınmadan önce, bu hasta adam ölecek olursa, bizim için büyük bir felaket olur."

İngiltere elçisi, ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki genel politikası doğrultusunda, Çar I. Nikola'nın bu teklifini olumlu karşılamadığını şu ifadelerle belirtmişti. "Hasta adam diyorsunuz, bunun ölümünü beklemek-tense, ona yardım ederek iyileşmesini sağlayacak koruma ve yardımları yapmak daha iyi olmaz mı?"

Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda İngilizlerin düşüncelerini çok iyi bilen Çar I. Nikola, sonunda konuya ilişkin asıl amacını şu ifadelerle açıklamıştı. "İstanbul'un, Rusya tarafından sürekli işgal altında tutulmasını istemiyorum. Ancak bu şehrin, İngiltere, Fransa veya başka bir devlet tarafından da işgaline razı olamam. Eflak-Buğdan himayem altında otonom bir hükümettir. Bu yönetim bu şekilde devam edebilir. Sırbistan ve Bulgaristan'da aynı şekilde himayem altına girebilir. Bu yerlerde birer bağımsız devlet kurulmaması için bir neden yoktur. Mısır'a gelince, buranın İngiltere için önemini takdir ediyorum. Aynı kapsamda Girit'in de bir İngiliz adası olmaması için bir neden göremiyorum."

Çar I. Nikola'nın, hedefinde önemle belirttiği ilk nokta; Rus donanmasının hareket serbestisi ve güneye inişi için İstanbul ve Türk boğazlarının önemi, ikinci nokta ise Türklerin Avrupa'dan atılması, Avrupalı büyük devletleri ve yaşanan gelişmeleri daha yakından izlemek amacıyla da Balkanlar seçilmişti.

İngiltere Hükümeti, Rus Çarı'nın açıkladığı önerilere yanaşmamış ve reddetmişti. O günlerde Akdeniz'de sağladığı üstünlük sonucunda, Girit ve Mısır'ın yakın bir gelecekte kendilerinin olacağı düşüncesine sahipti. Ayrıca, İstanbul'da Osmanlı Hükümeti üzerinde nüfuzlarının fazla olduğu bir dönemde, Balkanların Rusya'nın himayesi ve nüfuzu altına girmesini de İngiltere'nin milli çıkarlarına aykırı buluyor, bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasında yarar görüyordu.

Rusya, ayrıca Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da yayılmasını engelleyerek ve bu bölgede etkili bir güç haline gelmek istiyordu. Bunun için de

Slavları kullanarak, Avusturya'nın gücünü parçalamak ve böylece bölgedeki etkisini arttırmak düşüncesindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı başladığı dönemde, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında uğradığı yenilgiler büyük insan ve toprak kayıplarına neden olmuştu. Bu yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda büyük bir yalnızlığa itmişti. Bu siyasî yalnızlıktan kurtularak, büyük mücadele içinde tarafsız kalamayacağını düşünen Osmanlı Devleti, bir takım ittifak tekliflerini önce İtilâf Devletleri'ne götürmüştü. İngiltere ve Fransa; Osmanlı'yı savaşta müttefik değil, kendilerine bir yük olacağını, ayrıca Osmanlı Devleti'ni yanlarına almanın Rusya'yı da kızdıracığını değerlendirmişlerdi.

Bu durum karşısında yalnızlıktan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti Almanya'ya daha çok yaklaşmaya başladı. Zaten bu dönemde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki hükümeti üyeleri de Almanya'ya büyük bir hayranlık beslemekteydiler. Tarafsız kalmanın yok olmak anlamına geldiğini düşündüklerinden, Almanya'ya yaklaşmakta zorlanmadılar. Almanya ise İtilaf devletleri tarafından etrafında kurulmuş olan çemberin parçalanabilmesi için Osmanlı Devleti ile anlaşma taraftarı idi.

Sonuçta 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifakı imzalanmıştır. Yani Almanya, Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra Osmanlı Devleti'ni müttefik olarak kabul etmişti. Osmanlı yönetiminin bir savunma antlaşması olarak değerlendirdiği bu ittifaka göre:

1. İki devlet, Avusturya ile Sırbistan arasında çıkan bir anlaşmazlıkta tam bir tarafsızlık gösterecekleridir.
2. Rusya'nın aldığı askeri tedbirler sonunda, Avusturya ile Rusya savaşa tutuşur ve Almanya da Avusturya'nın yardımına gitmek zorunda kalırsa, Osmanlı Devleti de savaşa katılacaktır. Osmanlı Devleti tehdit altında kalırsa, Almanya Osmanlı Devletini silahla savunacaktır.
3. İttifak 1918 yılı sonuna kadar devam edecek ve taraflardan herhangi biri bu ittifakı feshetmezse, beş yıl uzatılmış olacaktır.

Bu arada Britanya Donanma Bakanlığı Birinci Lordu Winston Churchill, İngiltere tersanelerinde inşa edilen Osmanlı devleti tarafından parası ödenerek iki savaş gemisine el koyması Osmanlı İmparatorluğunu itilaf devletleri yanından iyice uzaklaştırmış, İngilizlerin Osmanlı devletini Sadrazam Sait Halim Paşa'ya baskı yaparak Almanlardan uzaklaştırdığı endişelerini ortadan kaldırmak üzere Goeben ve Breslau zırhlılarının İstanbul limanına girmesine izin verilmesini Almanya'ya altı maddelik şarta koşmuştu.

1. Kapitülasyonların kaldırılması için destek,

2. Osmanlı Devletinin Bulgaristan ve Romanya ile görüşmelerinde destek,
3. Yaşanacak savaşta işgale uğrayacak Osmanlı toprakları kurtarılanaya kadar barış görüşmelerinin reddedilmesi,
4. Yunanlıların savaşa katılması ve yenilmeleri halinde Ege Adalarının iadesi,
5. Doğu Anadolu'da Osmanlı Devletini Rusya Müslümanları ile irtibata geçirecek sınır değişikliğinin desteklenmesi,
6. Osmanlı devletinin savaşta uğrayacağı maddi kayıp için kaynak tahsisi,

Yavuz ve Midilli gemilerinin de içinde bulunduğu filo, Karadeniz'e açılmasının ardından, 29 Ekim 1914'de Enver Paşa'nın bilgisi dâhilinde, Odessa, Sivastopol ve Novorossiysk şehirlerini bombalamış sonuçta maddi hasar hafif ancak siyasi etkisi çok büyük olmuş, böylelikle Osmanlı Devleti bu oldu-bitti ile kendisini bir anda savaşın içerisinde bulmuştu.

Bu olay sonucunda 3 Kasım 1914'de Rusya, 5 Kasım 1914'de de İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yer aldığı İttifak devletleri grubunda I'inci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti, müttefiklerine destek olabilme düşüncesiyle sonuçları acı ve hüsrarla biten onbinlerce vatan evladının heba edildiği birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştı.

SARIKAMIŞ MUHAREBELERİ:

Osmanlı İmparatorluğu'nun 600 yıllık tarihinin en karanlık sayfalarından biri olan Sarıkamış harekâtı, imparatorluğun en uzun yılı 1914'de yüz binden fazla askerin açlıkla, bitle, tifüsle, karla, yoklukla ve kanla imtihanı, hayatta kalabilenlerin ise duygusal travmasıydı.

Rus ve İngiliz birlikleri İran sınırı, İran Körfezi ve Doğu Akdeniz'de kendi hükümetleri resmi savaş ilan etmeden Osmanlı topraklarına saldırıya geçmiş, İran'daki Rus birlikleri Köprüköy'ü aldıktan sonra Erzurum'a tehdit oluşturacak şekilde harekâtı icra etmeleri sonrası iki hafta içerisinde Osmanlı kuvvetlerinin karşı harekâtı sonrası Artvin ve Ardahan geri alınmıştı.

Bu ilk başarılar Enver Paşayı cesaretlendirerek Sarıkamış bölgesinde büyük bir taarruz ile Rus birliklerini kuşatarak ezme planları yapmaya sevk etmişti. Ancak bölgenin arazi yapısı, güç kış şartları ve düşmanla güç dengesi göz önüne alınınca söz konusu plan çok büyük riskler taşıyordu.

Alman birliklerinin batıda iki cephede bataklığa saplanması, Avusturya-Macaristan'ın savunmada kalması ittifak devletlerinin kısa zamanda zafer

ümidini çıkmaza sokmuş ve Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı taarruz başlat-sın diye baskılarına neden olmuştu. Eğer Osmanlı ordusu, Rusları Kafkas Cep-hesinde kuşatabilir ve Almanların Tannenberg'de yaptığı gibi müthiş bir zafer kazanabilirse savaş ittifak devletleri yönünde tekrar ivme kazanabilirdi.

22 Aralık 1914- 05 Ocak 1915 tarihleri arasında 14 gün boyunca, 150 km. uzunluğu, 100 km. genişliğinde bir cephede kahramanca savaşan, Rusların iş-galindeki Türk topraklarını gerektiğinde süngü muharebeleriyle geri alan, farklı kaynaklarda değişik rakamlarla ifade edilen kahraman Mehmetçikler, "Bir gecede tek kurşun atmadan yaşamını yitiren zavallılar" gibi gösterilmek istenmiştir. Gerçekte harekât esnasında mermi atılmayan tek alan 3150 m. Rakımlı Allahuekber Dağlarıydı. Zira harekâtın yaşandığı mevsimde düşmanın da barınma imkânı bulunmayan söz konusu arazide, düşmandan daha acıma-sız gerçek düşman soğuk ve kardı.

Allahuekber Dağlarına gelinceye kadar, Türk 10'uncu Kolordusu Nar-man, Oltu gibi önemli yerleşim bölgelerini geri almış, Kosor Boğazında bü-yük kahramanlıklar elde etmişti. Asıl felaket söz konusu dağlık bölgede ya-şanmış, hatta bu zorluklara rağmen bu dağlar Türk birliklerince aşılarak Sarı-kamış'a iki defa girilmiş ancak kesin sonuç alınamamıştı.

Birinci Dünya Savaşı, sanayi devriminin doğal sonucuydu. Avrupa ülke-lerinin hammadde ihtiyacı emperyalizmi doğurmuş, koloni pastasından daha çok pay kapma rekabeti kısa süre içerisinde silahlanma yarışına dönüşmüş, bir süre sonra dünya devletleri bunun için bir kıvılcımın çakmasını bekler hale gel-mişlerdi.

Bunlar arasında teknoloji, eğitim, sanat, askeri strateji, taktik ve donatı-mında geri kalmış, batıların "Hasta Adam" olarak adlandırdığı cihan impa-ratorluğuna, bu kurtlar sahnesinde figüran olarak sahneye çıkmasına izin ve-rilmişti.

Avrupa'da kara devletlerinin en güçlüsü haline gelen Almanya'nın sanayi alanında hızla gelişip deniz kuvvetlerini de güçlendirerek sömürgeci politika-lar izlemeye başlaması, savaşa giden en önemli evrelerden bir tanesi olmuştu.

Rusya'nın, 1905 yılında Japonya'ya yenilgisinden sonra, İngiltere ile an-laşarak artık sıcak denizlere batıdan çıkabileceğine karar vermesi, 1907 yı-lında Afganistan'ın İngiliz nüfuzuna bırakılması Fransa- İngiltere- Rusya ara-sında üçlü bir oluşumu yaratmış, bu grubun karşısına izledikleri Germen po-litikası doğrultusunda Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ile ittifak oluştu-ran Almanya'yı çıkarmıştı.

Avrupalı devletlerin hedefleri; Almanya'nın Süveyş Kanalı ve Fas, Avusturya- Macaristan'ın Balkanlar, Slav birliğini kurmaya çalışan Rusya'nın Doğu Anadolu, Boğazlar ve Bağdat, İngiltere ise sömürge bölgelerini Almanya tehlikesinden kurtarmayı planlıyordu.

Dikkat edildiğinde en önemli nokta ise birbirine rakip ve hasım grupların hepsinin hedefleri Osmanlı İmparatorluğu topraklarıydı. İngiltere-Fransa-Rusya başa çıkamadıkları Almanya'nın sanayi üstünlüğü ve ekonomik gelişmesini girecekleri savaşa engellemek istiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşının ilk günlerinde Türk Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan savaş planlarında, Türk ordusunun büyük kısmının batıda ve boğazlar bölgesinde toplanması, Bulgaristan ve Romanya'nın tutumları kesinleştikten sonra Rusya'nın güney tarafına taarruz edilmesi öngörülmüştü.

Ordu kış şartlarında muharebeye hazır olmadığı ve büyük çaplı birlikleri Doğu Anadolu bölgesinde toparlamanın yaratacağı güçlükler nedeniyle, büyük çaplı birliklerle Kafkasya'ya taarruz düşüncesi benimsenmemekteydi. Ayrıca Türk Genelkurmay Başkanlığı, ordunun 1915 yılı bahar aylarına kadar savaşa girmemesi yönünde özellikle uyarılarda bulunuyordu.

Alman Genelkurmay Başkanlığı ise, Kafkasya ve Mısır'a taarruz edilerek İtilaf kuvvetlerinin, Rusların ve İngilizlerin bu bölgelere kanalize olmalarını, böylece Avrupa'daki Fransız, İngiliz ve Rus cephelerinin takviye edilmesinin önüne geçilmesini istiyorlardı ve bunda da başarılı olmuşlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, savaşa emperyalist bir vizyonla katılmış. Türk askeri Almanya'nın "Mali ve askeri yardımı savaş ganimetlerini paylaşma" sözü üzerine Kafkas cephesine sürülmüştü. Kafkas cephesinde 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı olarak görev yapan Yarbay Felix Guze savaş sonrasında kaleme aldığı anılarında; "Özellikle Kafkas mıntıkasında bulunan bakır madenleri ve Bakü petrolerinin kendileri için stratejik hedef teşkil ettiğini" belirtiyordu. Berlin-Bağdat demiryolunun yapılması Almanya'nın "Barışçı fetih Politikası"nın ilk zaferi olduğu gibi, savaşın da en önemli çıkış nedenlerinden bir tanesiydi.

Almanya bir taraftan Çarlık Rusya'sında yaşayan halklar arasında Pan-türkizm ve Panislamizm propagandasını, diğer taraftan da İngiliz denetimindeki Hindistan ve Mısır'da Panislamizm propagandasını yayarak, bir milyon mevcutlu Osmanlı ordusunun Alman generallerin komutasında Rusya, Orta Asya ile İran üzerinden Mısır ve Hindistan'a saldıracağı korkusunu yaratmaya gayret gösteriyordu.

İçeride ve dışarıda yaşanan kötü gidişe son vermek, Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu elinde bulundurmak, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalındaki kontrolünü güçlendirmek, İslam âlemi liderliğini sürdürmek, İran, Azerbaycan ve Türkistan Türklerini önderliği altında birleştirmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu adına son şans olarak değerlendirilen bu savaşta, İtilaf devletleriyle yapılan görüşmelerden sonuç alınamayınca, Almanya'nın emperyalist talebi doğrultusunda Türk askeri Kafkas cephesine sürülmüştü.

Almanya ile yapılan anlaşma gereği, Osmanlı İmparatorluğu'na savaşa katılması karşılığında beş milyon altın kredi verilecekti. Ancak yardım şarta bağlı olacak, yani Osmanlı ordusunun doğuda Ruslara, güneyde İngilizlere karşı sürdüreceği harekâta göre tavrı alınacaktı.

Diğer taraftan anlaşma gereği Almanya'dan gönderilen askeri yardım malzemeleri, sevkiyatın sağlandığı İstanbul-Berlin demiryolunun Bulgaristan'ın 17 Ocak 1916 tarihinde savaşa katılmasına kadar kapalı kalması nedeniyle istenilen zamanda İstanbul'a ulaştırılamamıştı.

Kafkas cephesinde harekatı icra edecek 3'üncü Ordu Komutanlığı; 9,10 ve 11'inci Kolordu Komutanlıkları olmak üzere üç kolordudan oluşmakta, Rusya'nın Kafkas cephesinde 1 Kasım 1914 tarihinde başlattığı genel taarruz tarihinde, söz konusu bu kolordular emrindeki birlikleriyle hazırlıksız yakalanmışlardı. Planlama ve ulaşım sıkıntıları nedeniyle 3'üncü Ordunun birçok birliği zamanında cepheye yetişememiş, 10'uncu Kolordu Samsun dolaylarında dağınık bir halde bulunurken (Samsun'dan cepheye 32 günde intikal edebilmiş), diğer birliklerimizde aynı şekilde cepheye ulaşmak için gayret sarf ediyorlardı.

Bu harekâta Osmanlı İmparatorluğu'nun hedefi; 93 Harbi (1877-78 Harbi) sonrasında Rusya'ya terk edilen Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak, bölge halkını Rus hâkimiyetinden kurtarmak, Orta Asya'da yaşayan Türklerle temasa geçerek Turan planını hayata geçirmektir.

Rusya'nın hedefi ise; Doğu Anadolu'yu işgal ederek, güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e, kuzeyden Trabzon'u aldıktan sonra kıyı şeridinden İstanbul'a ulaşmak, ayrıca Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezine çıkmaktır.

Genelkurmay Başkanlığı 1933 yılında Sarıkamış harekâtında toplam zayıtı;

(BİRLİKLER)	(22 Aralık 1914)	(18 Ocak 1915)	(ZAYİAT)
9'uncu Kolordu K.lığı	36.784 kişi,	-	36.784 kişi
10'uncu Kolordu K.lığı)	48.943 kişi,	2.200 kişi	46.743 kişi
11'inci Kolordu K.lığı	27.019 kişi,	5.200 kişi	21.819 kişi
2'nci Süvari Tümen K.lığı	5.428 kişi,	1.500 kişi	3.928 kişi
TOPLAM	118.174 kişif	8.900 kişi	109.274 kişi

Sarıkamış harekâtı ile ilgili olarak yaygın söylemlerden bir tanesi de, savaş süresince en az 40 bin askerin çeşitli hastalıklar nedeniyle muharebe dışı kaldığı şeklindeydi. Ordu Sıhhiye Başmüfettişi Tevfik Sağlam'ın raporlarına göre; ‘‘Aralık 1914 ve Ocak 1915 döneminde en az 25 bin askerin hastalıktan öldüğü’’ tahminlerini doğrulamaktaydı. Ayrıca sağlık hizmetleri son derece yetersizdi. Mevcut seyyar hastanelerin hiçbiri harekâtın başlangıcında kurulmamıştı.

Zaten savaşla beraber Osmanlı topraklarında salgın hastalıklar en üst seviyeye çıkmış, Bağdat ve İstanbul'u kolera, Basra'yı veba, Konya'yı lekeli humma, Erzurum'u tifüs, ayrıca imparatorluğun her bölgesini sıtma ateşi sarımsı. Ulaşım yetersizlikleri çaresizliği daha da artırıyordu.

Sarıkamış hezimetini, Osmanlı İmparatorluğunu savaş dışına itecek geniş çaplı bir harekâta kalkışmak üzere İngiliz ve Fransızları cesaretlendirmiş, Çanakkale ve sonrasında İstanbul'u ele geçirerek Rusya'ya hayati bir ikmal yolu oluşturmak için planlara yöneltmişti.

Bu girişimlerden rahatsız olan Rus devlet adamları, İstanbul ve Boğazları almak üzere tek taraflı bir taarruz için Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov'dan talepte bulundular. Sonuçta 10 Nisan 1915'de İngiltere ve Fransa gizli anlaşma ile İstanbul ve Boğazların yönetimini Rusya'ya bıraktılar.

Birinci Dünya Savaşına turan hayalleriyle giren Osmanlı İmparatorluğu; Sarıkamış'ta 109 bin vatan evladının canıyla beraber, ayrıca Erzurum, Muş, Malazgirt, Van, Trabzon ve Erzincan da dâhil olmak üzere Doğu Anadolu'da çok geniş toprak kaybı yaşamıştı. Tarihi bir dönüm olarak Rusya'da yaşanan 1917 Bolşevik Devrimi sonrası iktidara gelen yönetimin savaşı sona erdirmeye kararı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu cephede imdadına yetişmişti.

Kop Dağı Muharebeleri

Sarıkamış felaketinden geriye, Anadolu topraklarında Karadeniz'den Van Gölü kuzeyine uzanımı hattında 50.000-55.000 Osmanlı askeri kalmıştı. Bunun karşısında morali yüksek, savaşmaya hazır, üstün donatım ve teçhizatlı 100.000-120.000 mevcutlu Rus Kafkas Ordusu bulunmaktaydı.

Sarıkamış harekâtı sonrasında Rus ordusunun Anadolu'da batıya doğru ilerleyişi devam etmiş, 15 Şubat 1916 günü Erzurum'u işgal eden Rus ordusunun harekât stratejisi; "Erzurum'u ele geçiren Rusların, bölgenin en stratejik noktası olan Kop Geçidi'ne yöneleceği, bölgede güven içerisinde kalabilmeleri için Tercan ve Bayburt'u mutlaka ele geçirmeleri gerektiği, bundan sonraki hedeflerine ulaşabilmenin, Gümüşhane-Kelkit-Erzincan hattını ele geçirmelerine bağlı olduğu, bu hattın en stratejik mevkiin Bayburt olduğunu, bu bölgeyi de süratle işgal etmek için büyük gayret harcadıkları" şeklinde ifade edilmekteydi.

Kop Dağı savunması, Bayburt il sınırları içerisindeki 2980 rakımlı Bahıtlı Dağ ile 2425 rakımlı Kop Dağı bölgesinde cereyan etmişti. Bölge, Doğu Anadolu'nun kuzeyini Karadeniz'e bağlayan Erzurum- Trabzon karayolu üzerinde bulunmakta ve eski çağlardan beri doğu-batı ticaretinde önemli bir yere sahip olan tarihi ipek yolu bu bölgeden geçmektedir. Bölgenin en stratejik noktası ise, Kop Geçidi'dir.

Rus Kafkas Ordu Komutanı General Nikolay Yüdeniç, Rus ordusunun 15 Şubat 1916 günü Erzurum'u işgali sonrası yaptığı konuşmada, "Artık karşılarında Türk ordusu diye bir kuvvetin kalmadığını, Çar'ın emri gereğince, Haziran ayında İstanbul önlerinde olacaklarını" ifade ettiğini, aslında Yüdeniç'in hedefine ulaşmasında en büyük engelin; Kop Dağı Savunması olduğu yaşanan muharebelerle görülmüştür.

Kop Dağı Savunması, Rusların sıcak denizlere inme ve İstanbul ile boğazlara sahip olma tarihi misyonu ile Ermenilerin, bu cephede Ruslarla işbirliği yaparak "Büyük Ermenistan" hayallerini gerçekleştirmelerine de engel olmuştur.

Rusya'daki İhtilal ve Savaşa Etkileri

Asıl konumuzla ilgili olarak Kop Dağı Savunmasının bozulması sonrasında Bayburt ve Erzincan istikametinde gelişen Rus ordusu hareketinin sonuçlandırılması ve barış görüşmelerinin başlatılması yönündeki temel etkenin; Mart 1917 ayında Rusya'da yaşanan ihtilalin olduğu değerlendirilmektedir.

8 Mart 1917 tarihinde Petersburg sokaklarında Çarlık yönetimine karşı başlayan olaylar, 14 Mart 1917 günü Geçici Hükümetin kurulması, 16 Mart 1917 günü de 300 seneden beri Rusya'yı yöneten Romanof Sülalesi'nin egemenliğinin sona erdiği ilan edilmiş, kurulan Geçici Sovyet Hükümeti, iktidara geldiklerinin ertesi günü "Barış Bildirgesi" yayımlayarak savaşa acilen son verilmesi ve "İlhaksız ve tazminatsız" bir barış çağrısı yapılması çağrısında bulunmuştu.

Rus ihtilalinin başarılı olması sonrası, 3'üncü Ordu Komutanlığı cephesindeki Rus askerleri, beyaz bayraklarla savunma mevzilerinden dışarı çıkarak barış ve Rusya Cumhuriyeti lehinde tezahürat yapmakta, sürekli olarak karşılıklı konuşma ve görüşme isteklerinde bulunmaktaydılar. Rus erlerindeki bu düşünceye rağmen Rus Kafkas Ordusu emir komuta heyeti, savaşa devam kararı ve düşüncesinde olduğundan, Rus topçu ateşleri ve bölgesel baskın taarruzları sürmekteydi.

Enver Paşa, Lenin Hükümeti'nin, Doğu Cephesi Umum Komutanlığı'na bütün cephelerde barışa başlangıç olmak üzere bir mütareke yapılmasını resmen teklif ettiğinden ve karşılardaki kuvvet komutanları ile mütareke haberleşmesine girişmeleri konusunun diğer Rus cephelerindeki komutanlarına duyurduğu gerekçesi ile süratle 3'üncü Ordu karşısındaki Rus Başkomutanlığı ile bu konuda irtibata geçerek bir mütareke teklif edilmesini Vehip Paşa'dan talep etmiş ve söz konusu mütarekede göz önünde bulundurulacak koşulları da ana hatlarıyla şöyle belirtmekteydi.

Buna göre; "Rus kuvvetleri, Rus hududu gerisine çekilecek, Türk Ordusu bu esnada takip yapmayacak, ancak bölgede idare, asayiş ve genel güvenliğin sağlanması amacıyla, Türk Hükümet Yetkilileri ile yeterli jandarma müfrezeleri tedricen Rusların tahliye ettiği bölgelere gireceklerdi.

Erzincan Mütarekesi

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa 25 Kasım 1917 günü, hazırladığı mütareke görüşmelerine başlama konusundaki resmi teklif mektubunu 1'inci Kafkas Kolordu Komutanı'nın imzası ile Erzincan'daki Rus 1'inci Kafkas Kolordu Komutanı General Liyahof'a göndermişti. General Liyahof, Rus Kafkas Ordu Komutanlığı'ndan alınacak cevabi yazıyı Vehip Paşa'ya göndereceğini bildirmiş aynı zamanda Doğu Cephesi'nde muharebelerde görevli 67 adet Rus tümeni, muharebe etkinliklerini durdurmuşlardı.

Aralık 1917 ayının başlarında Rusya, Avrupa Cepheleri'nde mütareke görüşmelerine fiilen başlamasına karşın, Türk Ordusu tarafından yapılan barış

taleplerine 3'üncü Ordu Komutanlığı cephesi karşısındaki Rus Kafkas Ordu Komutanlığı'ndan herhangi bir yanıt verilmemişti.

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, mütareke kabul edilerek Rus birlikleri, kendi sınırlarına geri dönseler dahi, Rus birlikleri tarafından işgal edilen Anadolu topraklarının birliklerimiz tarafından kontrol altına alınması için, bölgedeki Ermeni birlikleriyle yoğun bir şekilde mücadele edeceğimizi bir gerçek olarak değerlendirmekteydi.

7 Aralık 1917 günü Rus Kafkas Cephe Komutanlığı'ndan mütareke ile ilgili beklenen cevap gelmişti. Buna göre, barış yapıncaya kadar taraflar halen işgal etmekte oldukları bölgelerde kalacaklar, bu koşullar içerisinde mütareke kabul edilecekti.

Başkomutanlık Vekâleti'nin 16 Aralık 1917 tarihli emriyle, Kafkas Ordular Grup Karargâhı aynı gün lağv edilerek, bu komutanlığa ait görevlerin 3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından yürütülmesi, dolayısıyla Türk- Rus mütareke görüşmelerinin 3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından sürdürülmesi emredilmişti.

Bu kapsamda; 15 Aralık 1917 günü Erzincan'da, 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı Albay Ömer Lütfü ve Ordu Harekât 1'inci Şube Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey Türk heyetini temsilen, Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Major Vişinski ve 156'ncı Elizovet Piyade Alayı Komutanı ve yardımcılarından oluşan Rus heyetiyle ilk toplantıyı gerçekleştirmişti. Rus Heyeti, Türk Heyeti'nin istekleri hakkında Rus Kafkas Ordu Komutanlığı'nın görüşü alınarak tekrar toplanmak üzere toplantı sonlandırılmıştı.

17 Aralık 1917 günü her iki taraf için de geçerli bir barışın sağlanması amacıyla, Brestlitovsk'ta mütareke imzalanmıştı. Türk 3'üncü Ordu Komutanlığı ile mütareke görüşmelerini sürdüren Rus Kafkas Ordu Komutanlığı yetkilileri, Avrupa cepheli imzalanan mütareke kararlarını kabul etmemekte ve bağımsız bir Kafkas Hükümeti adına hareket etmekte olduklarını hissettirmekteydiler.

18 Aralık 1917 günü imzalanan "Erzincan Mütarekesi" sonrasında, Rus birliklerinin geri çekilme işlemi hızlandırılmış, Rus Kafkas Ordusu'ndan 200.000 muharip piyade Kafkasya'ya çekilmiş, cephede 40.000 muharip piyade kalmıştı. Erzincan Mütarekesi'nin imzalanması, Kafkasya'da, Rusya himayesinde kurulmakta olan hükümetlerden Ermeni ve Gürcülere İtilaf Devletleri yardım etmekte, Ruslar, çekilmekte oldukları Kafkas Cephesi'ni Ermeni birliklerine teslim etmekteydiler.

AZERBAJCAN MİLLİ HAREKATI'NIN BOLŞEVİK İHTİLALİNE BAKIŞI VE TUTUMU

Ayten İMANOVA *

ÖZET

Araştırmanın konusu, Sovyet İhtilali'nden sonra Bolşeviklerin siyaseti ve Azerbaycan Milli Harekatı'nın Bolşevik İhtilaline ve ideyalarına dair mevki-leri ve bakışları, yürüttükleri politikalarıdır. Söz konusu cereyan eden hadise ve prosesler çerçevesinde Bolşeviklerin ilan ettiği "Rusya halklarının hukuk deklarasyonu", "Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman emekçilerine" adlı müracaatname gibi propaganda mahiyetli belgelerin Azerbaycan Milli Harekatı'nda yarattığı tesirler ve bununla ilgili yürütülen politikalar ve bunların sonuçları gibi meselelerin tetkik edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın temel soruları şöyle özetlenebilir: Bolşeviklerin ilan ettiği propaganda mahiyetli beyannamelerin asl mahiyeti ne idi? Bu beyannameler Azerbaycan Milli Harekatı'nda hangi tesirler yarattı ve bunların nedeni ne idi? Çarizmi yıkmakta birlikte olan Bolşeviklerle Milli Politikacılarının sonradan yollarının ayrılmasına neden olan sorunlar ne idi? Bolşevik ideyalrının Azerbaycan Milli Harekatında yeri ve rolu neden ibaret idi? Bolşeviklerin Daşnaklarla ittifaka girib 1918. yılın Mart ayında Bakü'de yaptıkları soykırım ve bu soykırımın Azerbaycan Milli Harekatı'nda yarattığı olağanüstü değişiklikler ve bunların sonuçları neden ibaret oldu?

Bu ve benzer sorulara Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan arşiv kaynakları ve dönemin süreli yayınlardaki bilgi ve bulgular ışığında yanıtlar aranmaktadır. Çalışma sonunda Sovyet İhtilali'nin Azerbaycan Milli Harekatı'na tesirleri ve bu hareketin Bolşevik ideyalarına ve politikalarına karşı tutumu, bununla ilgili taraflar arasında cereyan eden olaylar ve onların sonuçları ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik İhtilali, Bolşevik ideyaları, Azerbaycan Milli Harekatı, Bakü Soykırımı, Bağımsız Azerbaycan.

---

* Anea M.Füzuli Adina Əlyazmalar İnstitutunun Elmi İşçisi.

THE POSITION OF THE AZERBAIJAN NATIONAL MOVEMENT AND VIEW TO THE BOLSHEVIK REBELLION

ABSTRACT

The article is dedicated to the history of the Azerbaijan national movement in the early 20th century. The way of evolution of the Azerbaijani national ideology against the background of the social-political and cultural-economic changes happened in the world during the mentioned period is researched. Here is elucidated the differences of opinions between the courses of the Azerbaijani national ideology created by the Bolshevik party and ideology founded in Russia at the beginning of the 20th century. Besides the social-political figures' views, the views of the literary men are also elucidated in the activities of the Azerbaijani national ideology during that period. The article gives detailed information about the position of the Azerbaijani national ideology against the rebellion by the Bolsheviks, the strength of the Azerbaijan Democratic Republic and the power of the influence of the international forces for the occupation of Azerbaijan by Russia for the second time.

Keywords: Bolshevik revolution, Bolshevik ideas, Azerbaijan national movement, Baku genocide, Independence of Azerbaijan.

ОТНОШЕНИЕ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ К БОЛЬШЕВИСТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена истории азербайджанского национального движения в начале 20-го века. В этом исследовании рассматривается путь эволюции азербайджанской национальной идеологии на фоне социально-политических и культурно-экономических изменений, произошедших в мире в течение указанного периода. Здесь разъясняются различия мнений между курсами азербайджанской национальной идеологии, созданной большевистской партией и идеологией, основанной в России в начале 20-го века. Помимо взглядов общественно-политических деятелей, взгляды литераторов также выясняются в деятельности азербайджанской национальной идеологии в этот период. В статье дается подробная информация о позиции азербайджанской национальной идеологии против мятежа большевиков, о силе Азербайджанской Демократической Республики и о влиянии влияния международных сил на оккупацию Азербайджана Россией во второй раз.

Ключевые слова: Большевистская революция, большевистские идеи, Азербайджанское национальное движение, Бакинский геноцид, Независимый Азербайджан.

AZƏRBAYCAN MİLLİ HAREKATININ BOLŞEVİK İHTİLALINA BAKIŞI VE MÖVQEYİ

1900-1918-ci illər XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və siyasi hadisələrlə zəngin bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dünyada baş verən mühüm tarixi proseslərin kontekstində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verirdi. Birinci rus inqilabı və Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada 1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabının sonucu olaraq Romanovlar sülaləsinin devrilməsi və ictimai-siyasi azadlıqların əldə edilməsi Rusiyanın müstəmləkə zülmü altında yaşayan xalqlarının istiqlal mübarizəsini leqallaşdırmış oldu. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişaf tarixinin ən yüksək zirvəsi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

XX əsrdə dünya tarixində əsaslı dönüşə səbəb olan siyasi hadisələr sırasında Rusiyada baş verən burjua inqilablarından sonra yeni siyasi ideoloji cərəyanın meydana gəlməsi, 1917-ci il Oktyabr çevrilişi nəticəsində dünyanın siyasi inkişaf tarixində yeni ictimai quruluşun formalaşması, çar Rusiyasının müstəmləkə sisteminin bolşevik Rusiyası tərəfindən yenidən bərpa edilməsi xüsusi yer tutur. Dünya ölkələrinin siyasi-ictimai sistemini iki qütbə bölən bu hadisələr Azərbaycandan da yan keçməmişdir.

1917-ci il Fevral burjua demokratik inqilabı bir sıra dünya siyasətçiləri üçün gözlənilməz olsa da, XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin və iqtisadi proseslərin qanunauyğun nəticəsi sayıla bilər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhranlar (1900-1903-cü və 1908-1909-cu illər), Rusiya imperiyasının xarici siyasətini iflasa uğradan Rus-Yapon müharibəsindəki məğlubiyyəti, 1905-ci ildən başlanan inqilabi hərəkat Azərbaycanda syasi fəallığı artırdı və milli azadlıq hərəkatının xarakterinin və istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bu labüd bir proses idi. Çünki bütün dünya tarixinin təcrübəsində müşahidə olunduğu kimi “müstəmləkə xalqlarının azadlıq hərəkatının tarixini əslində iki əsas mərhələyə ayırmaq olar. İlk mərhələsinin əsas hədəf və məqsədini milli-mədəni problematika təşkil edən bu hərəkatın, ikinci mərhələsinin əsas amalı bilavasitə siyasi müstəqilliyə nail olmaqdır”¹.

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatı tarixinin fərqli cəhətlərdən biri də odur ki, bolşevik işğalı nəicəsində yenidən milli dövlətçiliyindən məhrum olduğuna və milli siyasi dövlət xadimləri məhv edildiyinə görə hərəkatın bolşevik

---

¹ Балаев Айдын, *Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг.*, ЭЛМ, Баку, 1998, с.39.

işğalından sonrakı mərhələsinin aparıcı qüvvəsi yenidən milli ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyəti olmuşdur..

Milli hərəkatın ilk mərhələsinin mədəni-maarifçilik xarakteri alması isə müstəmləkə rejiminin artıq siyasi müstəqilliyini itirmiş xalqın mədəni-ictimai həyatına müdaxiləsinə qarşı mücadiləsinin baş qaldırması demək idi. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əsas xətti əsarət altına aldığı xalqları milli adət-ənənələrdən uzaq salmaq, mədəniyyətinə laqeyd buraxmaq, yəni “xristianlaşdırmaq” olmuşdur. “Öz əhalisinin ağılı, insafı və sair hissiyatı bizimki kimi təzyiq altında deyildir. Kimsə kimsəyə təərrüz etməz, zirdəst və zəbərətlik əhvalatı ola bilməz...Bu gün bizim və Ümumrusiyanın içində hər an vüqu bulan fəna və murdar hərəkətlərin ümdə səbəbi hüriyyətsizlikdir”².

Buna görə də rus işğalının ilk dövründən etibarən siyasi müstəqilliyini itirmiş və məntiqi olaraq, milli siyasi xadimlərindən məhrum olan Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsini mədəni xadimlərimiz yürütmüşdür. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev belə hesab edir ki, Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-bədii yaradıcılığında əks olunan ictimai fikir həmin dövrün bədii sənədləri sayılmalıdır³.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında uzun müddət ölkənin Rusiyaya ilhaq edilməsinin müsbət cəhətləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əksinə, “...rus işğalı ilə Azərbaycanın iqtisadi durumu uzun zaman geriləmişdir. Çünki o çağda ruslar iqtisadi bir dəyər olaraq heç bir şey ifadə etməzlərdi. Xüsusilə neftdən heç bir şey anlamırlardı”⁴. “Rus istilasası Azərbaycanın hər sahəsində olduğu kimi, sənaye və ticarət sahələrində də bir durğunluq yaratmış, mövcud burjuaziyayı məhv etmişdir”⁵.

I Rus inqilabı Azərbaycan milli hərəkatına xüsusi azadlıq abu-havası bəxş etdi. I Dövlət Dumasının təsisinə və 1905-ci il Oktyabr manifesti siyasi partiyaların yaranmasının əsasını qoydu və liberal yönümlü ziyalılara fəaliyyətlərini leqallaşdırmaq imkanı verdi. Sərt diktatura rejiminin yumşalması, söz, mətbuat azadlığı üçün yaranmış zəmin Azərbaycanda ziyalıların ana dilində mətbuat orqanlarının nəşrini bərpa etməsi, siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün şərait yaratdı. Əslində

² Hacıbəyli Üzeyir, *Əhvalımızdan, Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Şərq-Qərb*, Bakı, 2005, s.124.

³ Qarayev Yaşar, *Ön söz, Ə. Cavad. Seçilmiş əsərləri, Şərq-Qərb*, Bakı, 2005, s.6.

⁴ Hüseyin Baykara, *Azərbaycanda Yeniləşmə hərəkatları. XIX yüzillik, Türk kultürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 1966, s.27-28.

⁵ Сеидзаде Дилара, *Из истории Азербайджанской буржуазии в начале XX века*, ЭЛМ, Баку, 1978, с.19.

milli suveren, müstəqil Azərbaycan dövlətdən, cəmiyyətdən əvvəl ideologiyada mövcud olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni, Nəsib bəy Usubbəyli, Fətəli xan Xoyskini bədii fikir ictimai təfəkkürdən daha əvvəl yaratmışdı⁶.

Tədqiqatçıların fikrincə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi-ictimai fikrin inkişafı tarixində iki əsas cərəyan hökm sürürdü: 1) Liberal cərəyanın nümayəndələri milli istiqlal üzrə öz proqramlarını qanunun yol verdiyi çərçivədə gerçəkləşdirməyi nəzərdə tuturdular; 2) Radikal cərəyanın nümayəndələri isə məqsədlərinə çatmağın yeganə yolunu mövcud quruluşun tam dəyişdirilməyində görürdülər.

Azərbaycan liberal cərəyanının lideri görkəmli ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. İnqilabçı-millətçi cərəyanın əsas qüvvəsini gənclər təşkil edirdi və baxışları Rusiya sosial demokrat partiyasının proqramının prinsiplərinə çox yaxın idi. “Məhz Azərbaycanın inqilabi fikirli adamlarının daha çox rus inqilabçıları ilə bağlı olan “Hümmət” təşkilatında birləşməsi də bu amilə bağlıdır”⁷.

1904-cü ilin axırlarında “Müsəlman demokratik Müsavat” cəmiyyətinin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində müsəlman sosial-demokratik “Hümmət” təşkilatı yaradılmışdı. H.Baykara “Hümmət”i Azərbaycanda yaranan ilk türk siyasi təşkilatı adlandırmışdı. Bu təşkilat Mir Həsən Mövsümov, Məhəmməd Həsən Hacınski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmışdı. 1905-ci ildən “Hümmət”in üzvləri arasına M.Əzizbəyov, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi inqilabçıların da adları qatılmışdı. I Rus inqilabından sonra “Hümmət” artıq yarım-müstəqil fəaliyyət dövrünə qədəm qoymuşdu. Sovet tarixşünaslığında sırf bolşevik qurumu kimi təqdim olunmuş “Hümmət” təşkilatı mahiyyətcə sosial-demokrat ruhlu olmuşdur və onun sıralarında 1910-1911-ci illərə qədər müxtəlif fikirli, fərqli siyasi platformaya malik ziyalılar birləşmişdilər⁸.

Rus mütləqiyyəti müstəmləkələrdə genişlənən milli hərəkatın qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərə əl atmağa başlayır. Müstəmləkə xalqları arasında milli ədavətin qızışdırılması çarizmin əl atdığı tədbirlərin ən başlıcası idi. Azərbaycanda 1905-ci ilin fevral ayından etibarən ermənilərlə azərbaycanlılar arasında başlanan milli münaqişə çarizmin gözlədiyi nəticəni

⁶ Qarayev, a.g.e., s.6.

⁷ Oruclu Məryəm, *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)*, Azər nəşr, Bakı, 2001, s.32.

⁸ Məmmədov Xaqani, *Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi*, Elm, Bakı, 2005. s.89.

vermədi. Əksinə, milli mücadilə daha yeni bir istiqamətə şaxələndi və bununla azərbaycanlıların siyasi həyatında mütləqiyyətə qarşı etiraz və siyasi intibah prosesinə anti-erməni xarakteri də əlavə olundu⁹. Çarizmin Azərbaycana köçürdüyü ermənilərlə yerli əhali arasında apardığı ayrı-seçkilik və anti-müsəlman siyasəti Azərbaycan türklərində ümumtürk birliyi ideyasını daha da gücləndirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli hərəkatı və ümumtürk birliyi ideyasını gücləndirən amillərdən biri də Balkan müharibələrinin başlanması oldu. Müharibənin xristian-müsəlman qarşıdurması xarakteri Rusiya imperiyasında qeyri-rus millətlərin mücadiləsində milli cərəyanı daha da qabartdı və imperiya daxilindəki müxalifətçilər arasında ixtilafərlərə səbəb oldu. Bu isə rus inqilabçılarının “beynəlmilətçilik, istibdada qarşı birlik” şüarlarının nə qədər boş olduğunu açıq göstərdi. Bununla da Azərbaycanda yaranmış siyasi partiyalar arasında millətçiliyə meyli daha da güclənmiş oldu. Ümumtürk birliyi ideyasının bu qədər güclənməsinin bir səbəbi də Osmanlı dövlətinin Qafqazda türkcülük və islamçılıq təbliğatı aparması idi.

Milli əsasa dayanan, milləti dini fikirlər ərafında birləşdirən ilk təşkilat 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakıda yaranan Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafı tarixində ikinci mühüm siyasi partiya olan “Müsavət”ın ilk proqramının əsas qayəsi “bütün müstəqil müsəlman dövlətlərinin istiqlallarını qorumaq və bütün məhkum müsəlman millətlərin istiqlalına qovuşmalarına kömək etməkdir”¹⁰.

“Müsavət” partiyasının fəaliyyətinin ilkin dövrünün islamiyyət ruhlu olması tarixi zərurətdən doğan bir amil idi və birinci dünya müharibəsinə qədər bütün milli azadlıq hərəkatında islamçılıq aparıcı xətt və milli özünüdərkən mühüm amillərindən biri olmuşdur¹¹. 1912-ci ildə “slavyan xalqlarının türk ağalığından azad edilməsi” şüarı ilə başlayan Balkan müharibələri, 1911-1912-ci illər İtaliya-Osmanlı müharibəsi və beynəlxalq aləmdə yaranmış mürəkkəb vəziyyət müsəlman həmrəyliyi zərurətini doğurmuşdu. Mərkəzi Komitəsinin ilk tərkibi Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Əli Abbas Müznib, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıyevdən ibarət olan¹² “Müsavət” partiyasının ilk proqramının əsas xətti müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin qorunması və müsəlman millətlərinin istiqlalı uğrunda mücadilə idi. Azərbaycan milli hərəkatının liderləri imperiyanın müsəlman

⁹ Oruclu, a.g.e., s.32.

¹⁰ Məmmədzadə, a.g.e., s.5.

¹¹ İbrahimova Almaz, *Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər)*, Elm, Bakı, 2010, s.22.

¹² Oruclu, a.g.e., s.36.

xalqlarının rus müstəmləkəçiliyinə qarşı birləşməsi uğrunda da mücadilə edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, milli özünüdərk, mədəni irsi və tarixi dəyərləri ayrılıqda qorumaq olduqca çətin olacaq. “Müsəlman birliyi” ideyası müsəlmanların milli azadlığına, mədəni inkişafına və ictimai tərəqqisinə xidmət edirdi. Bütün bu prinsiplər Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında 1905-ci il avqust ayının 15-də yaradılan “Ümumusiya müsəlmanları ittifaqı”nın (“İttifaqi-müslimin”) proqramında və nizamnaməsində əks olunmuşdu. “İttifaqi- müslimin” proqramının müəllifi Əlimərdan bəy Topçubaşov idi.

Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarında irəli sürülən tələblərin əsil mahiyyətini anlamış Rusiyanın rəsmi dairələri arasında bu zamana qədər müsəlmanların qazandığı etimad təmamilə itirildi¹³. Nəticədə “İttifaqi-müslimin” leqal fəaliyyətinə izn verilmədi, bir çox bölgələrdə müsəlmanların mətbuat orqanları bağlandı, milli hərəkatın liderləri siyasi təqib və təzyiqlərə məruz qaldılar. Bununla da zaman, yarandığı ilk günlərdən türk xalqlarının zorla etnik kökdən uzaqlaşdırılması və “rüşləşdirmə” siyasətinə qarşı mədəni-ideoloji sədd kimi nəzərdə tutulan “türk birliyi” ideyasının mədəni türkçülükdən sonrakı siyasi və etnik türkçülük mərhələlərində inkişafını zəruri etdi.

1917-ci il Fevral burjuva-demokraik inqilabından 1922-ci ilə kimi davam edən qısa zaman kəsiyində Rusiyanın daxilində və beynəlxalq aləmdə sürətlə inkişaf edən siyasi hadisələrin fonunda milli hərəkat “mədəni muxtariyyət” uğrunda mübarizədən “milli ərazi muxtariyyəti”, daha sonra isə “milli istiqlal” uğrunda mübarizə dönəmlərinə keçdi və bu mübarizə 1918-ci il may ayının 18-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə sonlandı. Daha sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsrlərə bərabər bu iki illik müstəqilliyi bu dəfə bolşevik Rusiyasının təcavüzünün qurbanı oldu, ölkənin müstəqilliyi əməli olaraq, formal müstəqilliklə əvəz olundu, az sonra isə, daha dəqiq desək, 1922-ci ildə bu “formallıq” da aradan qaldırılaraq, Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edildi¹⁴.

Yaşanan dövərdə cəmiyyətin bütün ziddiyyətləri və bu ziddiyyətlərin məntiqi nəticəsi olaraq baş verən Birinci dünya müharibəsi Rusiya daxilində müxalifətin fəaliyyətini daha da gücləndirdi. Müharibənin törətdiyi mərhumiyyətlər isə öz növbəsində ictimai-siyasi münasibətləri də kəskinləşdirdi. Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsinin gedişində

¹³ Балаев, а.г.е., s.48.

¹⁴ Qafarov Vasif, **Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922)**, **Azərnəşr**, Bakı, 2011, s.3.

Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar başlatmaqla yanaşı türkcülük ideologiyasını ölkənin rəsmi siyasətinin əsas xətti kimi yürüdüdü. Türk hərbi xadimi Ənvər paşa Rusiyaya qarşı aparılan hərbi əməliyyatların əsas məqsədini Rusiya imperiyası tərkibində olan bütün türk xalqlarının çarizmin əsarətindən azad edilməsi və Böyük Turan dövlətinin tərkibinə daxil edilməsində gördü¹⁵. Azərbaycan ziyalılarının da bir qrupu üçün “türk birliyi” ideyası vahid türk milləti və dövlətinin yaradılması üçün əsas ideya xətti oldu. Bu ziyalılar qrupunun ən görkəmli nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə idi. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə yaradılan “Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk Tatarların Hüquq Müdafiə Cəmiyyəti”nin fəaliyyətində Yusif Akçura, Kadı Əbdürrəşid İbrahim, Mehmed Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan, Molla M.Cihan kimi türkcü-turançılarla çiyin-çiyinə çalışmışlar. Qurumun Rusiya müsəlmanlarının problemlərini Mərkəzi Avropa dövlətlərinin rəsmi dairələrinə çatdırmaq üçün təşkil olunan 4 nəfərlik “Turan Heyəti”nin üzvlərindən biri də Əli bəy Hüseynzadə idi.

Azərbaycan aydınlarının fikrincə, bu birliyin özəyi Osmanlı imperiyası və Osmanlı türkləri olmalı idi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan milli hərəkatının ideologiyası regionun digər xalqlarının siyasi partiyalarının proqramlarından liberallığı ilə fərqlənirdi. Birinci dünya müharibəsinə qədər öz xalqlarının azad milli inkişafını birbaşa hüquqi dövlət problemlərinin həlli ilə bağlayan gürcü, Şimali Qafqaz və digər xalqların inqilabi xadimlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan milli aydınları öz xalqı və imperiyanın digər türk millətləri üçün bərabər hüquqlar, müstəqil və azad milli mədəniyyətin, dinin inkişafına imkan verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Azərbaycan ziyalılarının Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini əsas proqram xətti kimi yalnız Birinci dünya müharibəsi başlayandan sonra, Osmanlı dövlətinin “ümumtürk birliyi” və “Turançı” siyasətinin təsiri ilə irəli sürülür və müstəqil dövlət yaratmaq məsələsi gündəmə daxil olur. Ömər Faiq Nemanzadəyə görə, Sarıkamışda on minlərcə şəhid verən Osmanlı dövləti, Qafqaza istiqlal gətirməzdən ziyadə bölgəni özünə ilhaq etməliydi¹⁶. 1915-ci ilin fevral ayında Gəncədə fəaliyyət göstərən “Difai” təşkilatının nümayəndəsi Əmiraslan xan Xoyski Ənvər paşaya gələcək Azərbaycan dövlətinin layihəsini təqdim edir. Lakin bu layihədə Osmanlı dövlətinin nəzərdə tutduğu kimi, Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaqından söhbət getmirdi. Təşkilatın son məqsədi tam siyasi müstəqil dövlətin yaradılması idi. Osmanlı dövlətini buna razı salmaq

---

¹⁵ Qafarov, a.g.e., səh.32.

¹⁶ Şükürov Qiyas, Qafarov Vasif (Ed.), **Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.48.

müqabilində Azərbaycan milli liderləri Dağıstan və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmağa söz verirdilər. Bununla da ilk dəfə Qafqazda Rusiya və Osmanlı dövləti arasında bufer rolunu oynayacaq bir müsəlman dövlətinin qurulması fikri ortaya atılmış oldu¹⁷.

Birinci dünya müharibəsinin nəticələri Rusiya üçün ağır və gözlənilməz oldu. 1917-ci ilin əvvəllərində Rusiya daxilində siyasi və iqtisadi böhran ən son həddinə çatmışdı. Fevral ayının 23-də başlanan dinc etiraz nümayişləri və tətil hərəkatı tezliklə silahlı üsyana çevrildi. 1917-ci il fevral ayının 27-də artıq Peterburq üsyançıların əlində idi. Belə bir şəraitdə mart ayının 2-də rus imperatoru səlahiyyətlərinin qardaşı Mixail Aleksandroviçə devr edilməsi haqqında akt imzaladı. Mart ayının 4-də Mixail Aleksandroviç isə “Rusiya Dövlətinin yeni idarə üsulu və əsas qanunları haqqında” sənəd imzaladı. Bu 300 illik Romanovlar sülaləsinin sonu və müstəmləkə xalqlarının istilasının yeni mərhələsinin başlangıcı oldu. Son dövr tədqiqatları tamamilə təsdiq edir ki, sovet tarixşünaslığının iddia etdiyi kimi Fevral burjua demokratik inqilabına bolşevik partiyası rəhbərlik etməmişdir. Bunu bolşevik partiyasının rəhbəri V.İ.Leninin 1917-ci ilin yanvarında yazdığı “Biz qocalar ola bilər ki, qarşıda gözlənilən inqilabın həlledici döyüşlərini görməyək...” sözləri sübut edir¹⁸. Fevral inqilabından dərhal sonra, aprel ayında isə o qeyd edirdi ki, “...inqilab heç kimin gözləmədiyi şəkildə baş verdi”¹⁹.

1917-ci il mart ayının 2-də Müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin 3 mart bəyannaməsi və Rusiya vətəndaşlarına imzalanmış 6 mart müraciətində bütün siyasi təbəqələr və dini məzhəblər üzrə əfv verəcəyini; söz, mətbuat, cəmiyyətlər, iclas və tətillər azadlığı; dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulurdu. Lakin tezliklə aydın oldu ki, Müvəqqəti hökumət milli məsələdə dəyişiklik etmək fikrində deyil. Yalnız milli azadlıq hərəkatının təzyiqi altında Müvəqqəti hökumət 1917-ci il mart ayının 20-də milli və dini məhdudiyyətlərin ləğv olunması haqqında Dekret imzaladı. Lakin bu dekretə muxtariyyət və siyasi özünütəyin, dövlət müəssisələrində və təhsil ocaqlarında ana dilinin tətbiqi haqqında heç nə qeyd olunmurdu. Millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ məhdud formada da olsa, yalnız polyak və fin xalqları üçün tanındı. Bu da yeni, artıq “demokratik” dövlətin antimüsəlman ruhunun göstəricisi idi. Deməli, Müvəqqəti hökumətin də milli siyasəti mütləqiyyətin siysətindən heç nə ilə fərqlənməyəcəkdi. Bu amil milli hərəkat liderləri ilə rus inqilabçıları arasında ilk fikir ixtilaflarına səbəb oldu.

¹⁷ Qafarov, a.g.e., s.47.

¹⁸ Балаев, a.g.e., s.55.

¹⁹ **Yenə orada.**

Artıq 1917-ci ilin fevral ayından Azərbaycan milli liderləri azərbaycanlıların xüsusi millət kimi siyasi konstitusiyaya hüququ və Rusiya dövləti tərkibində ərazi muxtariyyəti uğrunda mücadiləyə başladılar. Bununla da Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı siyasi fəaliyyət mərhələsinə qədəm qoydu.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının Fevral burjuva demokratik inqilabından sonrakı siyasi fəaliyyət mərhələsinin əsas amalı azərbaycanlıların milli ərazi muxtariyyəti formasında dövlət orqanlarını qurmaq idi. Lakin Müvəqqəti hökumət milli muxtariyyətin əldə edilməsinə mane olmaq üçün müstəmləkələrdə öz idarə orqanlarını yaratmağa başladı. Qafqaz canişinliyi ləğv olundu və 1917-ci il mart ayının 9-da Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaradıldı. XCQK-nin üzvləri Dövlət Dumasının Qafqazdan seçilmiş deputatları idi və regionda məskunlaşmış hər üç milləti təmsil edirdi. Lakin XCQK-nin fəaliyyəti birbaşa Müvəqqəti hökumətə tabe idi. Fevral inqilabının ilk günlərindən etibarən Azərbaycanda iki yerli hakimiyyət orqanı – İctimai Təşkilatlar Şurası və Müvəqqəti Hökumətin Bakı nümayəndəliyi sayılan İcraiyyə Komitəsi – yaradıldı.

İTİK tərkibinə Bakının bütün siyasi təbəqələrinin nümayəndələri daxil idi. Qurum 1917-ci ilin martında əhaliyə müraciətində hamını vətənin rifahı naminə Müvəqqəti hökumətə tabe olmağa çağırırdı. İTİK yaradılması ilə yanaşı yerli sosialist partiyaları Fəhlə Deputatları Sovetinin təşkilinə başladılar. Mart ayının 4-6-da Bakı Fəhlə Deputatları Soveti yaradıldı. Bakı Sovetinin tərkibi 52 deputatdan ibarət idi. Deputatların əksər hissəsi eser və menşevik partiyalarının nümayəndələri idi. Bu qurumda bolşevik partiyasının nümayəndələri azlıqda qalmışdı. Fraksiyanın tərkibində bolşeviklərin cəmi 9 nümayəndəsi var idi. Bu göstərici həmin dövr üçün bolşevik partiyasının hələ də lazımı siyasi-ictimai nüfuz qazanmadığını əks edir.

Fevral hadisələrindən dərhal sonra Azərbaycanda müxtəlif siyasi ideoloji istiqamətli partiya və təşkilatlar yaranmağa başladı. 1917-ci ilin fevral ayından sonra “Müsavət” partiyası açıq fəaliyyətə başladı və partiyanın proqramında “milliyyətçilik” “islam birliyi” ideologiyasını üstələməyə başlayır. Bunun əsas səbəbi isə partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Gənclik illərində “Hümmət” sosial-demokratik partiyasının yaradıcılarından olan M.Ə. Rəsulzadə zamanla marksist ideologiyasından uzaqlaşmış oldu. Buna səbəb marksist ideologiyanın siyasi hadisə və proseslərə sırf sinfi mövqedən yanaşması idi. “Müsavət” partiyası bu dövəmdə tam siyasi təkamül yolunu dəf edərək, bütün türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda savaşı istiqamətində mücadilə etməyə başlayırdı.

Bəhs edilən dövrdə sosial-demokrat partiyası olan “Hümmət” öz fəaliyyətini RSDFP-nin tərkib hissəsi kimi davam etdirdi və sonrakı dövrlərdə artıq nə ideoloji, nə də siyasi baxımdan müstəqil qüvvə ola bilmədi.

Mütəlqiyyət devriləndən dərhal sonra Gəncədə “Türk federalistləri partiyası” yarandı. Məhz bu partiya milli azadlıq hərəkatı tarixində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan xalqının nəinki yerli, həm də ümumdövlət məsələlərində siyasi müstəqilliyi ideyasını irəli sürdü. Partiyanın yaradıcısı və ideya rəhbəri Nəsim bəy Usubbəyli idi. Onun rəhbərlik etdiyi partiya İsmayıl bəy Qaspirinskinin “birlik” ideyasını rəhbər tutaraq, Rusiyanın bütün türk xalqlarını “milli hərəkatın quyruğunda sürünməmək üçün birləşməyə və təşkilatlanmağa” çağırırdı²⁰. Partiyanın proqramına əsasən bütün türk xalqlarının ərazi muxtariyyətinə nail olmaq və muxtariyyət daxilində bütün yerli məsələlərdə (inzibati, maddi təsərrüfat, mədəni və hüquqi) tam müstəqillik əldə edilməli idi.

Fevral inqilabından sonrakı ilk günlərdə Azərbaycanda yaranan partiyaların heç biri milli hərəkatı vahid mərkəzdən idarə etməyə qadir olmadığından 1917-ci il martın 29-da müxtəlif siyasi qüvvələri təmsil edən Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. Qafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılmasında və keçirilməsində həlledici rol məhz bu quruma məxsus idi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarla Rusiyanın bütün xalqlarının özünü təyin hüququnun tanındığı və dəstəkləndiyi bildirildi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi bu qərara əməl olunmasına mane oldu.

Rusiyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda və Bakıda da müxtəlif hakimiyyət orqanlarının yaranması bolşeviklər, menşeviklər, eserlər, millətçilər arasında zidiyyətləri artırdı və siyasi mübarizəni daha da kəskinləşdirdi. Sovet tarixşünaslığı iddia edirdi ki, Azərbaycanda da inqilab ilə əksinqilab arasında gedən mübarizə mahiyyət etibarilə Rusiyada gedən mübarizənin eyni idi²¹. Lakin sovet tarixşünaslığında milli hərəkat mövzusu qadağan edildiyindən və bu hərəkat “beynəlmiləçilik” adı altında inqilabi hərəkatla ümumiləşdirildiyindən bu iddia böyük şübhə doğurur. Məsələn, iyulun 13-də Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinə keçiriləcək seçkilərin hazırlanmasında milli ziyalılarla bolşeviklərin mövqeyi təməmilə fərqli idi. Seçkilər zamanı bolşeviklərin sinfi mənafe maraqlarını müdafiə etmələrinə baxmayaraq, fəhlə və kəndli nümayəndələrindən cəmi 6 nəfər seçilmişdi.

²⁰ Балаев, а.г.е., s.63.

²¹ Vəzirov Xasay, **Azərbaycan bolşevik mətbuatı Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə**, Azərənəsr, Bakı, 1961, s.93.

Milli aydınların fikrincə, müsəlman təşkilatını ona öz qüvvəsi, bacarığı ilə təsir göstərə bilən savadlı, siyasi cəhətdən yetkin insanlar təmsil etməli idilər. Ceyhun Hacıbəyliyə görə, “təşkilat millətin simasını əks etdirməlidir”²². Yerli özünüidarə orqanlarının təşkili və demokratikləşdirilməsi məsələsi də siyasi qüvvələr arasında kəskin müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Bakı Soveti Dumanın demokratikləşdirilməsini öz nümayəndələrinin sayının artırılması hesabına təklif edirdilər. Bu isə milli maraqlara zidd idi. Çünki Bakı Sovetinin əksəriyyəti bolşeviklərin nüfuzu altında olan qeyri-türk fəhlələrdən ibarət idi. Ona görə də milli burjuaziya Dumanı öz hakimiyyət orqanına çevirmək istəyirdi. Bakı şəhər Dumasına seçkilər də öz növbəsində bolşeviklərlə milli liderlər, xüsusilə də müsavətçilər arasında kəskin ixtilaflara səbəb olmuşdu. Bolşeviklərin apardığı təbliğat milli maraqlara zidd idi, onlar yerlərdə yalnız öz ictimai dayaqlarını yaratmaq və möhkəmləndirmək uğrunda mücadilə edirdilər.

Rusiyada mütləqiyət hakimiyyətinin bərpası uğrunda başlanan mübarizə və vətəndaş qarşdurması, siyasi partiyalar arasında parçalanma qüvvələr nisbətini bolşeviklərin xeyrinə dəyişirdi. Eyni proses Bakıda da baş verirdi. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq, Bakıda bolşeviklər hələ də lazımı siyasi nüfuz qazana bilmirdilər. Menşevik və eserlərin nüfuzu daha möhkəm idi. Ona görə də bolşevik partiyasının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri Bakı Sovetində hakimiyyəti ələ almaq idi.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin başçılığı ilə silahlı çevriliş həyata keçirildi. Nəticədə Müvəqqəti hökumət devrildi, V.İ.Leninin başçılığı ilə Sovet hökumətinin əsası qoyuldu. Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsinin aparıcı qüvvəsi olan Müsavat Oktyabr çevrilişinin ilk günlərində bolşeviklərlə demək olar ki, eyni mövqedən çıxış edirdilər. Müsavətçilər belə hesab edirdilər ki, eser və menşeviklər “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasını müdafiə etdiklərinə görə, hakimiyyətə gəldikləri təqdirdə müstəmləkələrin azadlığına yol verilməyəcək və bu da azərbaycanlıların siyasi durumunda dəyişiklik yaratmayacaq. Bu ərafədə bolşevik partiyasının millətlərə ayrılma və öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu vəd etməsi, Azərbaycan xalqının da bu hüquqdan istifadə etməsinə ümid oymuş idi. Lakin “Müsavat”la bolşeviklərin əlaqəsi və müəyyən məqamlarda eyni mövqedən çıxış etmələri səthi və formal səciyyə daşıyırdı. Ki İmartın müşahidə etdiyi kimi, Azərbaycan milli hərəkatının liderləri tezliklə hiss etdilər ki, “1917-ci il

---

²² İbrahimova, a.g.e., s.84.

inqilabı mahiyyətə rus inqilabıdır” və o, qarşısına “başlıca olaraq rus problemini həll etmək” məqsədini qoymuşdur²³.

1917-ci il noyabr ayının 2-də Sovet hökuməti “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”ni, noyabrın 20-də isə “Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” adlı müraciətnaməni imzaladı. Hər iki sənəddə yeni qurulmuş və təməmlə yeni quruluşlu bir dövlətin milli siyasətinin əsas prinsipləri elan edildi. Hər iki sənəddə keçmiş Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan bütün xalqların hüquq bərabərliyi, suverenliyi, bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, milli azlıqların və etnik qrupların azad inkişafının təmin edilməsi bəyan edilirdi. Lakin bu bəyannamələr Sovet hökumətinin milli siyasətini ört-basdır etmək və daha incə üsullarla həyata keçirmək məqsədi güdürdü²⁴. Çünki Sovet hökumətinin iddiasına görə, “xalqların öz müqəddəratını həll etmək” hüququ yalnız Sovet hökuməti ilə həmin xalqlar arasında razılığa əsasən həll oluna bilər və üçüncü bir tərəfin müdaxiləsi qəbul oluna bilməzdi. 1918-ci il martın 18-də Stalin Bakı bolşeviklərinə ünvanladığı məktubunda bildirdi ki, bu məsələ “xalqın sosializmi seçməsi” şərti ilə həyata keçirilə bilər, “müsəlmanlar muxtariyyət tələb edərlərsə, mərkəzdə və yerlərdə Sovet hakimiyyətini sözsüz olaraq tanımağı şərt qoymaqla onlara muxtariyyət vermək lazımdır”²⁵. Bu isə rus çarizminin müstəmləkəçi siyasətinin mahiyyət etibarilə eyni, quruluşca başqa bir forması idi.

Oktyabr çevrilişindən sonrakı ilk günlərdə bolşeviklər Bakı Sovetini şəhərdə ali hakimiyyət orqanı elan edib əsas vəzifələri ələ keçirdilər. Lakin Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda tam hakimiyyət hələ də onların əllərində deyildi. Bu isə Rusiyanı Cənubi Qafqaz regionunu itirmək təhlükəsi ilə qarşısında qoydu. Birinci dünya müharibəsi, Fevral inqilabı, vətəndaş müharibəsi, Oktyabr çevrilişi nəticəsində iqtisadiyyatı təməmlə tənəzzülə uğrayan Rusiyanı bu halda yalnız Bakı nefti xilas edə bilərdi. 1918-ci il fevralın 23-də yaradılmış Zaqafqaziya Seymi əslində Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasının ilkin mərhələsi idi. Seymin artıq ilk iclaslarında Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında fikir ayrılığının mövcud olduğu özünü büruzə verirdi. Bu dövərdə Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatı getdikcə daha genişləndirdi.

Bölgədə milli azadlıq hərəkatını genişləndirən amillərdən biri də Osmanlı imperiyasının “ümumtürk birliyi” ideyası altında apardığı təbliğat fəaliyyəti

²³ Məmmədov, a.g.e., s.201.

²⁴ Qafarov, a.g.e., s.70.

²⁵ **Yenə orada**, s.265.

idi. Oktyabr çevrilişindən dərhal sonra İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Təşkilatı Qafqazda Türkiyə lehinə fəaliyyət göstərmək üçün partiyanın “Qafqaz Şöbəsi” adlı təşkilatını yaratdılar. Təşkilatın rəhbəri Həsən Rüşeni bəy oldu. “Qafqaz Şöbəsi” təşkilatının fəaliyyəti Türkünstanı da əhatə edirdi. Bölgənin bu dövrdə genişlənən erməni-bolshevik təcavüzü şəraitində yaşadığını nəzərə alarsaq, bunun səbəbi daha aydın olar. Azərbaycanın milli mücadilə nümayəndələri dil və din birliyi bağlarını nəzərə alaraq, erməni-bolshevik təcavüzündən qurtuluşun yeganə yolunu Osmanı imperiyasının yardımında görürdülər. “Qafqaz Şöbəsi” bu istiqamətdə təbliğatı geniş xalq kütlələri arasında da aparırdı. Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası da Türkiyə həmkarları ilə eyni mövqedən çıxış edirdilər və yaranan vəziyyətdən çıxış yolunu Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaqında görürdülər. Partiyanın Mərkəzi Təşkilatı bu məqsədlə 1918-ci ilin mart ayında Osmanlı dövlətinə müraciətlə çıxış etmiş və bildirmişdi ki, bütün Qafqaz Türkiyəyə ilhaq olunmalıdır.

Azərbaycan milli hərəkatının liderləri də Osmanlı hərbi yardımını əldə etmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər, lakin əsasən Müsavat partiyası ətrafında birləşərək qətiyyətlə muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilər. Bütün bunların qarşısını almaq üçün isə bolsheviklər çar Rusiyasının təcrübəsindən istifadə edərək müsəlman xalqlarına qarşı qırğın təşkil etməyi və onları fiziki cəhətdən yox etməyi qərara aldılar. 1918-ci il yanvarın 11-də XKS “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret qəbul etmiş və icrasını S.Şaumyana tapşırmışdı. Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu siyasətini V.İ.Lenin 1918-ci ilin 4 fevralında göndərdiyi teleqramda belə qiymətləndirdi: “Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir”²⁶. Bu Qafqazın sovetləşməsi yolunda atılan bir addım idi²⁶.

S.Şaumyan Cənubi Qafqaz cəbhəsi ləğv edildikdən sonra Bakıda yerləşdirilən rus əsgərlərinin bir hissəsi və daşnak partiyasının yardımı ilə Bakı Sovetində bolsheviklərin çoxluğunu təmin etmiş, azərbaycanlıları tutduqları vəzifələrindən uzaqlaşdırmış və Xəzər donanmasının matroslarını müsəlmanlara qarşı təhrik etməklə mart qırğını törətmişdi. 3 gün davam edən Mart qırğını zamanı (18-21 mart 1918-ci il) Bakıda 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi, aprel ayından etibarən qırğın Azərbaycanın Şamaxı, Salyan, Quba, Lənkəran və digər bölgələrində də törədildi. “Və əgər türklər, Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtılı-vaxtında gəlməsə idilər, azəri türkləri Bakı həzimetindən sonra özlərini yığışdırıb müdafiyyəyə hazır olmağa fürsət tapınca

²⁶ Yaqublu Nəsiman, **Müsavat partiyasının tarixi**, Ay-Ulduz, Bakı, 1997, s.78.

²⁶ Məmmədzadə, **a.g.e.**, s.91.

degil, bir Bakıda, Şamaxıda bəlkə ümum Azərbaycanda daş-daş üstə qalmazdı...”²⁷. 1918-ci il mart qırğını başlıca olaraq, Azərbaycan muxtariyyəti və müstəqilliyi əleyhinə yönəldilmişdi²⁸.

1918-ci ilin Mart qırğını bolşeviklərin “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək” hüququnu necə anladığını, onların bu siyasətinin əsil mahiyyətini üzə çıxardı. “Əgər Lenin öz sözüə əməl edib də Rusiyadakı millətləri azad etmək kimi məqdurı olan əmri yerinə yetirsə idi, bolşeviliyə böyük bir xidmət göstərmiş olardı, halbuki azadlıq əvəzinə nə gördük? Azad olmağa cürət etmiş olan millətlərin bolşevik qoşunları tərəfindən qətlam edilməsini gördük... Və bu qətlam hansı millətlər üzərində icra edildi? O millətlər üzərində ki, imperializmin ən ağır bənd və zəncirləri altında inləməklə hamıdan əvvəl azad olmağa layiq və möhtac idilər”²⁹.

Bəzi tədqiqatçılar Bakıdakı Sovet hakimiyyətinin fəaliyyətini ilk tənqid edən sovet Azərbaycanının ictimai-siyasi xadimi, bolşeviklərin nümayəndəsi N.Nərimanov olduğunu bəyan edirlər.³⁰ Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri Baba Əliyev tərəfindən Bakı və Lənkəran qəzalarının tərkisiləh edilməsinin təmin olunması haqqındakı hesabatlarda erməni daşnaklarının törətdikləri vəhşiliklərin Sovet ideallarına zidd olduğu qeyd edilsə də, soyqırım hadisələri “1918-ci ilin mart çevrilişi” adlandırılmış, türk əsgərlərinin azərbaycanlıları soyqırımdan xilasını “Bakıya türk işğalçılarının daxil olması” kimi qiymətləndirilmiş və Bakı kəndlərinin tərkisiləh edilməsi zamanı həbs olunan azərbaycanlıların – “təxribatçı qoçuların 1918-ci il hadisələri zamanı yoldaşlarımızın öldürülməsində bilavəitə iştirak etdiyi və günahkar olduğu” qeyd edilmişdir.³¹ Bu hadisələrdən bir müddət sonra, artıq Azərbaycan SSRİ-ni tərkibində olduğu zaman, daha dəqiq desək, 1925-ci il martın 8-də SSRİ MİK-in sədri “millətinə qarşı səhvlərini artıq anlayan” N.Nərimanovun Moskvadan Baba Əliyevə ünvanladığı məktubunda “Həlak olmuş yoldaşımız S.Şaumyanın kürəkəni S.Q.Aqamyana Tiflisdə münasib yer verməsi”ni xahiş edir.³²

Azərbaycanlıların kütləvi qırğına məruz qalması xəbəri Zaqafqaziya Seymində daxili ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Azərbaycan fraksiyası

²⁷ Kərimov Paşa (Ed.), **Ü.Hacıbəyli. Bayrağımız sarsılmaz**, Avrasiya Press, Bakı, 2011, s.132.

²⁸ Qafarov, **a.g.e.**, s.81.

²⁹ Kərimov, **a.g.e.**, s.119.

³⁰ İbrahimova, **a.g.e.**, s.140.

³¹ Nərimanov Nəriman, **Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, Fond 18, s.v.27.**

³² **Yenə orada.**

daşnak bolşeviklərin törətdikləri cinayətlərin qarşısını almağı tələb edirdi. Türkiyə ilə müharibə məsələsində də yekdil fikir yox idi. Bu məsələdə müsavətçilərlə, ittihadçılar və bitərəflərin, hümmətçilərlə isə gürcü menşeviklərinin mövqeyi eyni idi. Ümumiyyətlə bütün qeyri-müsəlman partiyalar müharibəyə tərəfdar idi. Müsəlman sosialist bloku isə öz mövqeyini bəyan etməmişdi və bununla da Seymə müstəqil fəaliyyət imkanı əldə etmək istəyirdi. Azərbaycan fraksiyasının təmsil olunmadığına baxmayaraq, Seymin 13 aprel tarixli iclasında Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul edildi və hərbi vəziyyət elan olundu. Bu ölkə daxilində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Zaqafqaziya Seyminin bu qərarı 1918-ci il 14 mart tarixində Osmanlı imperiyası ilə başlanmış Trabzon danışıqlarına da təsirini göstərdi. Çünki bu qərar artıq Trabzon konfransının işinin dayandırılması demək idi. Əslində bu qərarın qəbul edilməsinin əsas səbəbi Azərbaycan milli hərəkatının nümayəndələrinin və Azərbaycan siyasi fraksiyasının Osmanlı imperiyasını dəstəkləməsi idi. Birinci dünya müharibəsinin əvvəlində Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı imperiyası və Almanyanın rəsmi dairələri ilə görüşü zamanı Qafqazın gələcək siyasi statusu müzakirə olunmuşdu. Danışıqlar zamanı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən olan Əmiraslan xan Xoyski Qafqazda Azərbaycan və Dağıstan da daxil olmaqla müsəlman dövlətini yaratmağı təklif etmişdi. Bu təklif qarşı dövlətlərin rəsmi dairələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, hətta Almanyanın İstanbuldakı səfiri bu təklifi dəstəklədiyini yazılı sənədlə rəsmiləşdirmişdi. Lakin bu ideyanın həyata keçirilməsinin müvəffəqiyyəti Qafqaz xalqlarının Rusiyaəleyhinə qaldıracağı qiyamın və müharibənin nəticələrinə bağlı idi. Bu danışıqlar qeyri-müsəlman siyasi partiyaları arasında narahatlıq və qısqançlıq doğurmuşdu. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı danışıqlarda gürcü nümayəndələri də iştirak etmiş və gürcü nümayəndəsi Georgi Maqabeli də müstəqil Gürcü dövlətini yaratmaq üçün rəsmi siyasi dəstək əldə etmişdi.³³

Əmiraslan xan Xoyskinin təklif etdiyi bu plan baş tutsaydı, Qafqaz Federasiyası təşkil olunmalı idi və "İsveçrə tipli" bu dövlətin yalnız Osmanlı dövləti, Avropa dövlətlərindən isə Almaniya ilə hərbi andlaşması ola bilərdi. Bu isə həm rus mütləqiyyətini, həm də müxalif siyasi-ictimai qüvvələrini narahat edirdi. Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinin təşəbbüsü ilə Avropada başladılan Rusiya imperiyası daxilində yaşayan türk xalqlarının hüquqlarının qorunması uğrunda aparılan təbliğat fəaliyyətinin

---

³³ Qafarov, a.g.e., s.47.

milli hərəkata xüsusi təsiri olmuşdu. 1915-1916-cı illərdə bir-birinin ardınca “Turan”, “Qafqaz” və “Türk-tatar” heyətləri Rusiyanın müsəlman türk xalqlarına qarşı yürütdüyü qatı müstəmləkəçi siyasətin əsas cəhətlərini, bu xalqların istiqlal mücadiləsinin əsas amal və məqsədlərini Avropa dövlətlərinə və ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmışlar. Öz növbəsində Azərbaycan aydınları və siyasi xadimləri ədəbi-ictimai fəaliyyətləri ilə başlanmış cahən savaşında Osmanlı dövlətini hər cür dəstəkləyirdilər. Azərbaycan aydınlarının təşəbbüsü ilə 1917-ci ildə Bakıda “Mühərrirlər” nəşriyyatı tərəfindən “Qardaş göməgi” adlı dərgi nəşr olunur. Rusiya müsəlmanlarının ayrı-ayrı coğrafi bölgələrdə yaşayan, müxtəlif əqidəli və fikirli bilim və siyasi türk xadimlərini (Hüseyn Cavid, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Salman Məhəmməd Əmin oğlu Turxan, Şəfiqə Əfəndizadə, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Oruc Orucov, Məhəmməd Ayaz Əlishaqi və b.) bir araya gətirən bu dərginin satışından toplanan vəsaitin müharibədən əziyyət çəkən Osmanlı əhalisinə göndəriləcəyi nəzərdə tutulurdu. Dərgidə çap olunan yazılardakı “Ümumtürk birliyi”nə çağırən və məzhəb ayrılığına qarşı səslənən şüarlar bütün türk dünyasını silkələmişdi.³⁴ Yüksək humanizm amalı, məzlumlara, əziyyət çəkənlərə, ehtiyacı olanlara qardaş əli uzatmaq, yardım göstərmək, maddi və mənəvi dəstək olmaq istəyi ilə nəşr olunan “Qardaş göməgi”nin nə yazıq ki, sadəcə bir sayı işıq üzü gördü. “Siz azad bir vətəndaşsınız. Azad bir Vətənin azad yazılarını oxuyur, geniş bir nəfəs alırsınız!..” deyilməsinə rəğmən, milli ucqarlar üçün 1917-ci il hadisələrindən sonra belə azadlıq da məhdud olmuşdu. Qeyd edək ki, hələ XIX əsrin sonlarında Rusiyada demokratik azadlıqların verimədiyi zamanlarda belə “Balkan savaşları” zamanı “Rusiyanın elm sahibləri bir kitab çap ediblər ki, ismi “Qardaş köməyi”dir. Onu satmaqdan cəm olan məbləği Gerdseqovinə əhlinə göndərəcəklər”i nəzərdə tutulmuşdu.³⁵ “Əkinçi”nin “Təzə xəbərlər” bölümündə sürəkli halda xristian həmrəyliyi ifadə edən bu tip xəbərlərə rastlanır. Bu, qayət normal qarşılandığı halda, “ümumtürk birliyi” və “müsəlman həmrəyliyi” çağırışlarına “pantürkist”, “panislamist” damğası vurulur və qatı irticaçı cərəyan kimi təqdim olunurdu. Bu məsələ, türk-müsəlman xalqlarına qarşı ikili standartlardan yanaşılması yalnız Rusiya deyil, bütün Qərbi dünyasında çox aktualdır, müasir dövrümüzə qədər davam etməkdədir və Şərqi dünyasının bitməyən bir kabusuna dönmüşdür.

Seym müharibə qərarını qəbul etməsi ilə fəaliyyətini dondurdu, ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və aprelin 14-də nümayəndə heyəti Trabzondan geri

³⁴ “Qardaş göməgi”, Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, DM-2173 4445; DM-2174 4226; DM-2175 9396.

³⁵ “Əkinçi”, 15 fevral, 1876-cı il, III sayı // “Əkinçi” 1875-1877 (Tam mətni), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1979, s.126.

çağrıldı. Seymin qərarı ilə Ali Müdafiə Şurası təşkil edildi. Lakin Azərbaycan fraksiyası müharibənin əleyhinə olduğu üçün nümayəndələri Şuranın tərkibinə daxil edilmədi. Şura üzvləri E.Geçəkori, N.Ramişvili və X.Korçıkyan seçildi. Lakin görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, türk qoşunlarının hücumlarının qarşısını almaq mümkün olmadı və 8 gün davam edən hərbi əməliyyatlardan sonra Zaqafqaziya Seymi sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Seymin 22 aprel tarixli iclasında Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamaq qərara alındı və Zaqafqaziya müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu.1918-ci il aprelin 28-də Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda davam etdiriləcəyini bildirdi.³⁶ Yeni yaranmış dövlət ilə Osmanlı dövləti arasında Batum konfransı 1918-ci il may ayının 11-dən iyunun 4-nə qədər davam etmişdi. Konfransın işində Osmanlı dövlətini Ədliyyə və Xarici İşlər naziri Xəlil bəy Menteşenin rəhbərliyi ilə 10 nəfərlik nümayəndə heyəti, Zaqafqaziya Respublikasını Həlledici nümayəndəliyinin rəhbərliyi ilə 45 nəfərlik nümayəndə heyəti və Şimali Qafqaz dağlılarını H.Bammatovun rəhbərliyi ilə nümayəndəlik təmsil edirdi.

Sovet Rusiyasının Berlindəki səfiri A.İoffe Rusiyanın Zaqafqaziya dövlətini tanımadığını, bu bölgəni Rusiyanın ərazisi hesab etdiyini və Türkiyə ilə imzlanmış müqavilələri qəbul etmədiyini bildirmişdi.

Batum konfransının işi zamanı Osmanlı heyəti bəyan etdi ki, iki dövlət arasında bağlanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsindən sonra ona əməl olunmamış və qan axıdılmışdır. Bu səbəbdən də bağlanılacaq sülh müqaviləsi üçün Brest-Litovsk müqaviləsi əsas ola bilməz və ona görə də on iki maddə və üç əlavədən ibarət “Osmanlı imperiyası ilə Zaqafqaziya Konfederasyon Respublikası arasında sülh və dostluq haqqında” müqavilə layihəsi müzakirəyə təqdim edildi. Təklif olunan bu layihədə əslində Osmanlı dövləti verdiyi qurbanlar və itkilərin müqabilində yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Layihə Zaqafqaziya nümayəndələri üçün gözlənilməz oldu, Zaqafqaziya Seymində və nümayəndəliyində onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da kəskinləşdirdi və fikir ayrılıqlarını, ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Batum danışıqları zamanı müttəfiq dövlətlər olan Almaniya ilə Osmanlı imperiyası arasında bəzi müddəalar üzrə razılıq əldə olunmaması, Osmanlının heç bir maddə üzrə güzəştə getməməsi üzündən almanlarla türklər arasında diplomatik münasibətlər də kəskinləşdi və beynəlxalq münasibətlər sistemində Almaniya-Rusiya yaxınlaşması üçün şərait yaratdı. Meydana çıxan bütün bu ziddiyyətlər Zaqafqaziya heyətinin azərbaycanlı nümayəndələrinin

---

³⁶ Qafarov, a.g.e., s.137.

Osmanlı dövlətinə, gürcü və erməni nümayəndələrinin isə Almaniya sığınmasına səbəb oldu. Bu isə yeni yaranmış Zaqafqaziya dövlətinin parçalanması prosesinin başlanğıcı oldu. Beynəlxalq aləmdə və Seym daxilində cərəyan edən siyasi ziddiyyətlərin tədricən irəliləməsi 1918-ci il may ayının 26-da Gürcüstanın Federasiyadan çıxmasına, Zaqafqaziya Seyminin buraxılmasına və may ayının 28-də Gürcüstanla Almaniya arasında Almaniyanın qəyyumluğunun qəbul edilməsi haqqında Poti sazişinin imzalanmasına səbəb oldu.

Seym buraxılmasından sonra Azərbaycan nümayəndəliyi özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. Milli Şuranın mayın 28-də keçirilən ilk iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında qərar, altı bənddən ibarət "İstiqlal Bəyannaməsi" qəbul edildi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması elan edildi.

Gürcüstan və Azərbaycanın ardınca erməni Milli Şurası da mayın 28-də Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi.

Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra da öz tələblərində heç bir güzəştə getmədi və 1918-ci il iyunun 4-də Batum konfransının sonucu olaraq milli respublikalar ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən öz tələblərini qəbul etdirmiş oldu. Bu dövrdə Rusiyanın daxilində vətəndaş müharibəsi gedirdi. Bu səbəbdən də Rusiya Cənubi Qafqazda baş verən siyasi və hərbi proseslərə fəal müdaxilə edə bilmirdi. Bu durumda üçüncü tərəf kimi Zaqafqaziyada öz maraqlarını təmin etməyə çalışan Almaniya dövləti də Osmanlının sərtləşən mövqeyi ilə mücadiləyə davam gətirə bilmədi və bu bölgə ilə bağlı öz müqavilə "layihəsi"ni qəbul etdirə bilmədi. Batum konfransı Zaqafqaziya Federasiyasının dağılmasını və milli dövlətçiliyin bərpa olunması prosesini sürətləndirdi və yeni qurulmuş Cümhuriyyətə Osmanlı dövlətinin hərbi yardımını təmin etdi. Lakin bu müqavilələrin Azərbaycan üçün neqativ tərəfləri də oldu. Azərbaycan Osmanlı ilə müharibənin əleyhinə olmasına baxmayaraq, digər milli dövlətlər kimi ərəzi itkisinə məruz qaldı. Batum müqavilələri Osmanlı dövlətinə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət sərbəstliyi və müstəsna hüquqlar verdi (Təbii sərvətlər və kommunikasiya vasitələrindən, Xəzər dənizində olan nəqliyyat vasitələrindən hərbi məqsədlərlə istifadə etmək hüququ). Məsələ ondadır ki, Orta Asiyanı da Osmanlı dövləti bayrağı altında birləşdirmək cəhdi Azərbaycanı bu məqsədə çatmaq üçün bir vasitəyə çevirmişdi. Buna görə də tədqiqatçı A.İbrahimovanın iddia etdiyi kimi, "Türkiyə tərəfi" o qədər də "Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlı"³⁷ deyildi.

³⁷ İbrahimova, a.g.e., s.146.

Osmanlı dövləti bu ərazilərin ilhaq olunmasında daha maraqlı idi. Yəqin məhz elə buna görə də Batum müqavilələri ratifikasiya edilməmişdi. Sadəcə olaraq, Zaqafqaziya Federasiyasının parçalanması və milli respublikaların yaranması dövründə beynəlxalq vəziyyət və Azərbaycandakı siyasi şərait Osmanlı dövlətinə ilhaq üçün əlverişli deyildi. Azərbaycan milli hərəkatının liderləri həm daxili, həm də xarici səbəblər üzündən bu dövlətin dəstəyinə böyük ehtiyac duyurdular, lakin milli siyasi müstəqilliyə nail olmağı hər şeydən üstün tuturdular. Ona görə də Osmanlı dövləti ilk mərhələdə milli Azərbaycan dövlətinin onun himayəsində və sıx ittifaqda olmasına üstünlük verirdi. V. Qafarovun fikrinə görə, “Batum müqavilələrinin diqqətlə araşdırılması zamanı belə bir nəticəyə gəlinir ki, Osmanlı dövləti himayəsində olan bir Azərbaycanın yalnız de-fakto tanınmasını” nəzərdə tuturdu. Fikrimizcə, sovet tarixşünaslığı Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı dövləti tərəfindən tanınmaması iddiasında haqlıdır. Bunu iddia etməyimizin bir səbəbi də Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan olunmasının dünya dövlətlərinə çatdırılmaması və Türkiyə ictimaiyyətindən belə gizlin saxlanması faktıdır.³⁸ Osmanlı dövləti, Ermənistan və Gürcüstana səfir göndərdiyi halda Azərbaycana öz rəsmi nümayəndəsini göndərməmişdi. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin yarandığı ilk aylardakı beynəlxalq şərait, xüsusilə də Almaniyanın Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətinə qarşı çıxması və Rusiyanı təmsil etmək söyləri, Azərbaycan milli siyasi xadimlərinin qətiyyətlə ilhaq məsələsinə qarşı çıxması ilhaq prosesini həyata keçirmək üçün əlverişli deyildi.

Qafqazda baş verən hadisələr Sovet hökumətinin də diqqət mərkəzində idi, lakin hərbi qüvvələri məhdud olduğundan hadisələrə etirazını yalnız diplomatik vasitələrlə bildirirdi. Sovetlərin Azərbaycanda təmsilçisi olan Bakı XKS isə milli hökumətə qarşı mübarizəni gücləndirirdi və Gəncə üzərinə yürüş haqqında qərar qəbul edildi. Rusiya isə öz növbəsində bu mübarizəyə kömək məqsədilə Bakı XKS-ni hərbi yardımla təmin edirdi. Almaniyanın artıq Osmanlı dövlətini dəstəkləmədiyi səbəbindən Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olması bir qədər yubanmışdı. 1918-ci il avqustun 27-də Berlində alman-rus danışıqlarının sonucu olaraq imzalanan Brest müqaviləsi tamamilə Rusiyanın maraqlarını ifadə edirdi. İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəliyi bu müqavilə ilə bağlı kəskin bəyanatla çıxış etmişdi. Çünki bu müqavilənin 14-cü maddəsi əsasən Rusiyanın Bakı və Bakı nefti üzərində təsir gücünün dəstəklənməsi və təsdiqi haqqında idi.

---

³⁸ Qafarov, a.g.e., s.209.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumunun qarşısını almaq üçün bolşeviklər hətta ingilislərlə də razılığa gəlməyə hazır idilər. Bolşeviklərin etiraz etmələrinə rəğmən ingilis qoşunları Bakıya dəvət edildi və tezliklə Bakıda XKS-in daxilində baş verən ziddiyyətlər nəticəsində bolşevik bloku məğlubiyyətə uğradı, avqustun 1-də isə ingilis meyilli “Sentrokaspi və Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin Diktaturası” adlı hökumət təşkil edildi. Lakin bütün təzyiqlərə baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində yürüşünün qarşısını almaq mümkün olmadı. Sentyabrın 15-də Azərbaycan ordusu Bakıya daxil oldu və paytaxt azad edildi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti, 18-də isə türk qoşunları Bakıya daxil oldu. Bakının azad edilməsi Osmanlı dövlətinin Azərbaycan uğrunda mübarizədə Rusiya üzərində qələbəsi demək idi.

Sovet Rusiyası isə bütün rus iqtisadiyyatının həyat mənbəyi sayılan Bakı neftinin itirilməsi ilə heç cür barışa bilməzdi. Türk qoşunlarının köməyi ilə Bakının azad olunmasından sonra sovet Rusiyası İstanbula etiraz notası göndərdi və Osmanlı dövləti ilə diplomatik münasibətləri kəsmək qərarını Almaniya hökumətinə bəyan etdi. Bununla bağlı olaraq, sentyabrın 21-də ruslarla Osmanlı dövləti arasında danışıqlar başlandı. Danışıqlar zamanı Rusiyanın əsas tələbi türk qoşunlarının Bakını tərk etməsi idi. Sovet hökumətinin tələbi ilə Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Brest müqaviləsində qeyd olunan hüdudlarda saxlamalı, türk qoşunlarından azad edilən ərazilər Rusiyaya verilməli, Rusiyaya dəyən maddi zərərin həcmi müəyyən etmək üçün xüsusi beynəlxalq komissiya yaradılmalı və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsində təminatçı kimi Almaniya hökuməti çıxış etməli idi. Osmanlı dövləti Azərbaycanın müstəqilliyinin və Azərbaycan Cümhuriyyətinin Rusiya tərəfindən rəsmən tanındığı halda bu tələbləri qəbul edəcəyini bildirsə də, Almaniya-Osmanlı blokunun Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyətinin artıq reallaşdığı və Rusiya daxilində vətəndaş müharibəsinin bolşeviklərin xeyrinə bitmiş olduğu bir şəraitdə Sovet Rusiyası qeyri-konstruktiv bir mövqe tutdu və Osmanlı-Rusiya münasibətləri kəsilmiş oldu.

Birinci dünya müharibəsindən sonrakı beynəlxalq vəziyyətlə bağlı (Almaniyanın təslim aktını imzalaması, Osmanlı dövlətinin 1918-ci il oktyabrın 5-də ABŞ hökumətinə sülh danışıqları ilə bağlı müraciət etməsi, Tələt paşa hökumətinin istefası və yeni İzzət paşa hökumətinin türk ordularının Qafqazdan çıxarılması haqqında qərar verməsi, 1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı dövlətinin Mudros barışığını imzalaması) Sovet Rusiyası Brest müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü bildirdi və bununla da Azərbaycan siyasətində yeni bir mərhələ başlandı. İngilislərin nəzarəti altında

olan Osmanlı dövləti isə artıq Qafqazda cərəyan edən hadisələrə müdaxilə etmək iqtidarında deyildi.

Artıq dəyişmiş beynəlxalq şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması məsələsi də Osmanlı dövlətinin səlahiyyətindən çıxmış olurdu. Çünki Mudros sülhünün imzalanması Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin parçalanması və işğalı yolunda müvəffəqiyyətlə atdığı ilk addım idi. Bununla bağlı olaraq, İstanbulda yerləşən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşov paralel olaraq Avropa dövlətlərində də diplomatik fəaliyyət göstərilməsi üçün hökumətdən xüsusi təminat göndərilməsini tələb edirdi. Ə.Topçubaşov bütün Qafqaz dövlətlərinin diplomatik nümayəndələrinin daxil olduğu bir heyətin təşkil olunmasını və siyasi maraqların Paris sülh konfransında təmsil edilməsini istəyirdi.

Yaranmış siyasi vəziyyət Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxilində vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb olmuşdu. Mudros müqaviləsinin 11-ci bəndinə əsasən bütün Cənubu Qafqaz Böyük Britaniyanın təsir dairəsinə daxil olmuşdu və 15-ci ingilis qoşunları Azərbaycana daxil olmalı idi. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Azərbaycana daxil oldu. Bölgədə yerləşdirilən ingilislər Azərbaycan milli hərəkətini Türkiyənin “beşinci müstəmləkəsi” kimi qiymətləndirir və Azərbaycan milli liderlərinə və onların uğrunda mücadilə etdikləri məqsədlərinə heç bir önəm vermirdilər.³⁹ İngilis generalı Tomson İranda Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşü zamanı bildirmişdi ki, “Azərbaycan xalqının ümumi istəyi ilə yaranan bir respublika yoxdur; türk komandanlığının intriqaları nəticəsində təşkil olunmuş bir dövlət mövcuddur”.⁴⁰ V.M.Tomson milli əlamətlərinə görə koalisiyon hökumət yaratmağı təklif etmişdi. İngilislərin fikrincə, bu ideyanın həyata keçməsi ilə millətlərarası ədavət tam aradan qaldırılmasa da, bir qədər sakitləşmiş olardı və koalisiyon hökumətin yaradılmasında başlıca rol Bakıdakı rus siyasi qruplaşmalarına məxsus olmalı idi. Bu məqsədlə general Tomson Bakıya gələn kimi 1918-ci il noyabrın 17-də ilk olaraq Rusiya Milli Şurasının liderlərini qəbul etdi. Bu Şuranın üzvləri “Vahid və bölünməz Rusiya” uğrunda mübarizə aparırdılar və onların fikrincə, Azərbaycan Rusiyanın ayrılmaz hissəsi idi.

Milli siyasi xadimlərin bir qrupu bu mürəkkəb durumda Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasının imkansız olduğunu düşünür, artıq Azərbaycanın Rusiyaya və ya Türkiyəyə ilhaqı ilə barışılması haqqında təkliflər irəli

---

³⁹ Балаев, а.г.е., s.230.

⁴⁰ **Yenə orada.**

sürməyə başlayırdı (Ə.Ağayev və b.). Ə.Ağayev “Azərbaycanlıların, Avropada sülh konfransında Azərbaycan məsələsinin həll olunmayacağı təqdirdə, Ümumrusiya federasiyasının tərkib hissəsi kimi yaşamağa hazır olduqları”⁴¹ni bildirmişdi. Müsavat partiyası və bitərəf demokratik blokun nümayəndələri isə bərpa edilmiş dövlətçiliyin belə asanlıqla yenidən əldən verilməsi fikrinə qarşı çıxış edirdilər. 1918-ci il noyabrın 19-da Milli Şura “Azərbaycan Parlamentinin təsis olunması haqqında qanun”u qəbul etdi. Müsavat partiyası bitərəf demokratik qrupla birlikdə Parlamentdə ən böyük fraksiyaya malik idi. Bu fraksiyada 38 millət vəkili təmsil olunurdu.⁴² Rus Milli Şurası Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını həll etmək hüququnu tanımadığına görə öz nümayəndələrinin Parlamentin işində iştirak etməsindən imtina etdi. Bu isə ingilislərin koalisiyon hökuməti təşkil etməsinə mane olurdu. Buna görə də Parlamentin ilk iclasının açılışı yalnız dekabrın 7-də mümkün oldu. Buna cavab olaraq, eser və daşnakların səyi ilə bütün antiazərbaycan qüvvələrin dəstəklədiyi “Qafqaz-Xəzər hökuməti” təşkil eidildi.⁴³ Bu ingilis hərbi qüvvələrinə qarşı açıq etiraz çıxışı olduğu üçün, İngiltərə komandanlığı həmin “hökumət”in beş rəhbərini həbs edib Azərbaycandan sürgün etdi. Dekabrın 24-də şəhərdə blokun tərəfdarlarının təşkilatçılığı ilə ümumi tətillər başlandı. Təzyiqlər qarşısında həbs olunanlar sərbəst buraxıldı, yeni hökumət kabineti təşkil edildi və bu kabinetin tərkibinə Slavyan-rus cəmiyyətinin üç üzvü daxil oldu. 1919-cu il yanvarın 22-də Bakıya səfər edən Zaqafqaziya müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general C.Mildton İngiltərə hökumətinin Azərbaycan dövlətini tanıdığını bildirdi. Bununla da Azərbaycan milli hərəkatı qarşısına qoyduğu əsas məqsədə-Azərbaycanın müstəqilliyinin İngiltərə hökuməti tərəfindən de-fakto tanınmasına nail oldu. “Qafqazda olan müttəfiqlərin nümayəndələri, Qafqaz millətlərinin müqəddəratı Paris Sülh Konfransında həll olunana qədər, Dağıstanda dağıstanlıların, Azərbaycanda Azərbaycan türklərinin, Gürcüstanda gürcülərin, Ermənistanda ermənilərin müstəqil bir cümhuriyyət surətdə yaşamalarına razı oldular və bunu rəsmən və felən isbat etdilər”.⁴⁴ 1919-cu ilin avqustunda isə ingilis hərbi qüvvələri təməmilə Azərbaycana tərki etdi. N.Yusifbəyli bu hadisəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin tam istiqlalyyət qazması kimi qiymətləndirmişdi.⁴⁵

Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının müstəqillik üçün təhlükə törədən fəaliyyətini zərərsizləşdirməyə və onunla iqtisadi əlaqələr qurmağa

⁴¹ Балаев, **a.g.e.**, s.235.

⁴² Oruclu, **a.g.e.**, s.63.

⁴³ Балаев, **a.g.e.**, s.241.

⁴⁴ Kərimov, **a.g.e.**, s.93.

⁴⁵ Oruclu, **a.g.e.**, s.68.

çalışırdı. Lakin Sovet Rusiyası xammal bazası olan müstəmləkəsinin müstəqilliyini qəbul etmədiyi üçün bu əlaqələri qurmaq mümkün olmadı. Öz növbəsində bolşevik hökuməti Azərbaycanda siyasi dayağını yaratmaq üçün ölkənin daxilində ideoloji təbliğatı gücləndirmişdi. Bolşeviklərin əvvəlcədən nəzərdə tutduqları kimi, “Hümmət” partiyası iki yerə parçalandı: a) sosial-demokrat yönümlü fəhlə partiyası; b) bolşevik yönümlü. Birinci qrup istiqlaliyyət prinsiplərini qəbul etdiyini bildirmişdi və milli hökumətin işində yaxından iştirak edirdi. İkinci qrup isə Rusiyada olduğu kimi silahlı üsyan çağırışı ilə fəaliyyət göstərirdi. Bolşevik “Hümmət”i Bakı bolşeviklərinin səyi ilə RK (b) P Siyasi Bürosu tərəfindən müstəqil Sovet Azərbaycanının muxtar kommunist partiyası kimi tanıdı.⁴⁶

Sovet Rusiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətinə təzyiq və təsirlərinə rəvac verən amillərdən biri də yerli həm qeyri-azərbaycanlı, həm də nə yazıq ki, azərbaycanlı bolşeviklərin “xidmətləri” idi. Mirzə Davud Hüseynov, Nəriman Nərimanov kimi “dünya sosialist inqilabı” mövqeyində duran “inqilab xadimləri” milli hökumətə qarşı yönələn siyasi-sosial təzyiqləri dəstəkləyirdilər. N.Nərimanov 1919-cu ildə Həştərxandan N. Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş nazirini İngiltərənin təsiri altına düşməkdə günahlandırır, hökumətin xarici siyasətini pantürkist və panislamist qüvvələrin idarə etdiyini iddia edir və N.Yusifbəyliyi vəzifəsindən istefa verməyə çağırır, Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq olacağını və bu prosesin müsbət cəhətlərini açıqlayırdı.⁴⁷

Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının Denikinlə müharibəyə təhrik edilməsinə qəti etiraz cavabı, Denikinin gec də olsa Azərbaycanın istiqlalını tanıması iki dövlət arasında onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da kəskinləşdirdi. 1920-ci il fevralın 11-12-də keçirilən Azərbaycan kommunistlərinin I qurultayında silahlı üsyan yolu ilə milli hökuməti devirmək qərara alındı. Moskvadakı Qafqaz bolşevikləri, hümmətçilər Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınmasına qarşı mübarizə aparırdılar. Sovet Rusiyası Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdi və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasını maddi yardımla təmin etməyə başladı.

Yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökuməti daxilində fikir ixtilaflarına səbəb oldu və Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət nöqtəsinə çevrildi. Sovet Rusiyasına münasibətdə əsas iki xətt - sərt və güzəştli mövqe – özünü büruzə verirdi. Sərt mövqe tərəfdarları Fətəli xan

⁴⁶ Qafarov, a.g.e., s.305.

⁴⁷ Nərimanov, *Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, Fond18, s.v.18.*

Xoyskinin liderliyi altında birləşmişdilər və əsasən hökumət üzvlərindən ibarət idilər. Bu qrup ölkədə daxili rejimi gücləndirməyin və silahlı müqavimətə hazır olmağın tərəfdarı idi. Güzəştli mövqe xəttinin tərəfdarlarının rəhbəri Daxili işlər naziri M.H.Hacınski idi, o xarici siyasət xəttinin Rusiya meyli olmasını təklif edirdi. M.H.Hacınski Sovet Rusiyasına münasibətdə Parlamentin güzəştə getməsini təklif etdiyinə görə 1920-ci il fevralın 18-də vəzifəsindən azad edilmiş və yerinə Mustafa bəy Vəkilov təyin olunmuşdu.

Sosialist və İttihad partiyaları da Parlamentdən Sovet Rusiyasının tələblərinə müsbət cavab verməyi tələb edirdilər. İttihad partiyası həm də Müsavat əleyhinə təbliğati genişləndirmişdi. Sonunda "...qara Rusiyaya qarşı əmin bir istinadgah olmayan "İttihad" fırqəsi qızıl Rusiyaya qarşı da mübarizə aparmaqdan imtina edərək sol cinah ilə birləşmiş və cümhuriyyətin süqutuna səbəb olmuşdur".⁴⁸

Bütün ixtilafalara son verilməsi və vahid qərar alınması üçün 1920-ci ilin mart ayında müxtəlif siyasi partiyaların iştirakı ilə konfrans keçirildi. Apardığı uğurlu təbliğatın nəticəsi olaraq, konfransda güzəştçilik xəttinin tərəfdarları Rusiyaya münasibət məsələsində M.H.Hacınskinin təklif etdiyi platformanı qəbul etdilər. Daxili siyasi mübarizə və kommunistlərin təbliğati Azərbaycanın digər partiyaları (Hümmət, Əhrar, Müstəqil Demokratlar qrupu) arasında təfriqəni genişləndirdi və siyasi böhrana səbəb oldu. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlət aparatı kəskin cəza tədbirlərinə əl atmağa məcbur oldu, bolşevik nümayəndələrinin bəziləri həbs olundu və kommunist mövqeli mətbuat orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı. Bu işə demokratik Azərbaycan Parlamentinin digər fraksiyaları arasında narazılıqla qarşılandı. Hökumətin sərt tədbirlərinə cavab olaraq İttihad, Əhrar və Sosialist partiyaları öz nümayəndələrini hökumətdən geri çağırmaq haqqında qərar qəbul etdilər.

Daxili siyasi gərginliyin artması, xarici təzyiqlərin güclənməsi parlamentdə parçalanmaya və hökumət böhranına səbəb oldu. 1920-ci il mart ayının 30-da N.Yusifbəyli kabineti istefa verdi və yeni kabineti M.H.Hacınski təşkil etməli oldu. Lakin bolşeviklər hökumətin tərkibinə daxil olmağa etiraz etdikləri üçün M.H.Hacınski də öz səlahiyyətlərindən imtina etdi. Məhz bu ərəfədə Sovet Rusiyasının XI Ordusu Denikin ordusunun qalıqlarını məğlub etdikdən və Dağıstanı işğal etdikdən sonra Azərbaycan sərhədlərinə doğru yürüş etdi. Çar Rusiyası kimi sovet dövləti də çətin məqamda dini bir "qardaşlarının"- ermənilərin xidmətinə müraciət etdi. XI Ordu artıq

---

⁴⁸ Məmmədşad, a.g.e., s.112.

Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşarkən, 1920-ci il martın 20-də Qarabağda ermənilərin qiyamı baş verdi.⁴⁹ Görkəmli ictimai xadim və publisist Üzeyir bəy Hacıbəyli uzaqgörənliklə xəbərdarlıq edirdi ki, “Gözlərimizi dörd açmalıyıq. Ermənilərə etibar yoxdur, çünki “millət xadimi”olan daşnaklar bu milləti etibarsız bir dərəcəyə çatdırdılar. “Müsəlləh üsyanlar” törətmək və müharibəyə səbəb olmaq üçün bunlar aşkara və gizlin işlər görüb bizi qafıl edə bilərlər. Bu qəflətin nəticəsində başımıza bəlalar gələ bilər. Müsəlləh üsyanlar çıxarmaq işində çoxdan bəri “ustad” olmuş daşnakların hər bir əməlinə şübhə ilə baxıb, zəif yerlərimizi qüvvətləndirmək ümum bədənimizi xainanə zərbələrə qarşı zirehpuş etmək işində möhkəm durmalıyıq”.⁵⁰ Durmalı idik...

Azərbaycan Cümhuriyyəti komandanlığı ordunun böyük bir hissəsini – 20 minlik qüvvəni Qarabağa göndərməli oldu. Hətta Samur çayı istiqamətindəki qoşunlar da ölkənin qərbinə yeridildi və nəticədə şimal sərhədləri müdafiəsiz qalmış oldu. Azərbaycan Parlamentinin kommunistlər qrupu Qarabağ hadisələrini həll etmək üçün Sovet ordusunun hərbi yardımına ehtiyac olduğunu bildirdilər. Azərbaycan Parlamentinin işində qonaq kimi iştirak edən türk kommunist nümayəndələri də bu təklifi dəstəkləmişdilər. Bunun isə səbəbi Birinci dünya müharibəsinin sonucu olaraq imzalanmış Mudros sülh müqaviləsindən sonra yunanların Anadoluya daxil olması, İzmirin işğalından sonra Qərbi Anadoluda milli azadlıq hərəkarının başlanması və hərəkata başçılıq edən Mustafa Kamal paşanın və yeni Türkiyə qurucularının Sovet Rusiyasına münasibətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə mənafelərinin zidd olması idi. Beynəlxalq aləmdə öz müstəqilliyini tanımaq uğrunda mübarizə aparən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qeyri-legal mənəvi və maddi dəstəyi Anadolu hərəkatı liderlərini təmin etmədiyinə və M.Kamal paşa ilk günlərdən bolşeviklərin dəstəyini qazanmağa çalışdığına görə yeni Türkiyənin qurucuları Sovet Rusiyası ilə anlaşımağı üstün tutdular.

Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini xüsusi maraqla izləyən Sovet Rusiyası yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə etmək üçün əməli fəaliyyətə keçdi. Artıq XI Ordunun qarşısında duran əsas vəzifə təkə Bakını deyil, bütün Azərbaycanı zəbt etmək idi. Azərbaycan Parlamenti 1920-ci il aprelin 27-də XI Ordunun ölkənin sərhəddini keçməsi haqqında Xaçmaz şəhərindən teleqram aldı və Həmid Sultanovun başçılıq etdiyi kommunist nümayəndə heyəti hökumətin istefasını tələb edən ultimatumu Parlamenta təqdim etdi. Döyüşən ordunun əsas hissəsinin Qarabağda olduğuna görə ölkənin müdafiəsini lazımınca təşkil etmək mümkün olmadı. Aprelin 27-də

⁴⁹ Qafarov, a.g.e., s.323.

⁵⁰ Kərimov, a.g.e., s.96.

parlament hakimiyyətin Azərbaycan İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi, aprelin 28-də isə XI Ordu Bakıya daxil oldu və bununla növbəti dəfə Rusiya tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyuldu. Azərbaycanın demokratik Parlamentinin hakimiyyətdən müəyyən şərtlərlə istefa verməsinə baxmayaraq, bu şərtlərin heç biri yerinə yetirilmədi. 1920-ci ilin sentyabr ayında RSFSR ilə hərbi-siyasi ittifaq bağlamağa məcbur edilən Azərbaycanın formal müstəqilliyi 1922-ci ilin mart-dekabr aylarında ləğv edildi və Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı başa çatmış oldu.

Aprel çevrilişinin ilk günlərdən etibarən yerli bolşeviklər hakimiyyət məsələsini XI Ordunun yardımı ilə həll etdilər və Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsinin iclası Nəriman Nərimanovun sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Komissarlığının yaradıldığını elan etdi. Bu andan etibarən Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının xarakteri, aparıcı qüvvələri və hədəfi yenidən dəyişmiş oldu. Çunki Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti möhkəmləndikcə müxtəlif təbəqələrlə münasibətdə ziddiyyətlər kəskinləşirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildikdən artıq bir ay sonra ölkə ərazisində silahlı etiraz çıxışları başlanmışdı. Gəncədə, Qarabağda, Zaqatalada başlanan silahlı müqavimət hərəkatı bütün istiqamətlərdə inkişaf etdirilmiş, Cənub bölgəsini də bürümüş və bir neçə ilə yaxın davam etmişdi. 1924-cü ilə qədər Azərbaycanda 60-dan çox silahlı üsyan baş vermişdi. 1929-cu ildən Azərbaycanı kəndlilərin etiraz çıxışları çalxaladı. Sovet hökumətinin apardığı “kollektivləşmə” siyasəti kəndlilərin kütləvi narazılığına səbəb olmuş və yerlərdə üsyanların başlanmasına gətirib çıxarmışdı. Kəndli üsyanlarının başlanması isə öz növbəsində 1929-1931-ci illərdə qaçaq hərəkatının və partizan mübarizəsinin canlanmasına səbəb oldu.

Kütləvi terror və cəza tədbirləri 1920-ci il mayın 7-də yenidən qurulan ordu və ona tabe olan təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilirdi. 1920-ci ilin aprel ayından 1921-ci ilin avqustuna kimi 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı olmuşdu.⁵¹ Bir sıra mütərəqqi siyasət və mədəniyyət xadimlərimiz sinfi düşmənçilik motivləri ilə deyil, şəxsi intriqa, ədavət, köhnə incikliklər zəminində həbs edilmiş, güllələnmiş, Xəzərdə batırılmışlar.⁵²

Aprel istilası zamanı Bakıdakı Türk Kommunist Firqəsinin nümayəndələri və türk zabitləri azərbaycanlıları sakitləşdirir və XI Ordunun əslində Anadolu hərəkatına yardım məqsədilə Azərbaycan ərazisindən istifadə etdiyini bildirirdilər. Lakin çevrilişdən dərhal sonra repressiya və təqiblər sırasında Anadolu hərəkatının Azərbaycandakı kommunist nümayəndələrinin

⁵¹ İbrahimli Xaləddin, **Azərbaycan mühacirət tarixi, Elm və təhsil**, Bakı, 2012, s.40.

⁵² İbrahimli, **a.g.e.**, s.41.

bəzilərinin həbs olunması, bəzilərinin isə sürgün edilməsi faktı diqqəti cəlb edir. Eyni ilə Fransa burjua inqilabı tarixində müşahidə olunduğu kimi, kommunist çevrilişi də onların hakimiyyətə gəlməsinə vəsilə olan qüvvələri ilk növbədə məhv edirdi. Bunlardan başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən bütün bitərəf və demokratik partiyaların, onların mətbuat orqanlarının fəaliyyəti qadağan edildi. Ölkədə təkpartiyalı ciddi totalitar rejim yaradıldı.

Azərbaycan milli müqavimət hərəkatının aparıcı qüvvəsi olan “Müsavət” partiyası aprel ayının 27-dən etibarən gizlin iş şəraitinə keçməsi barədə qərar qəbul etmişdi. Gizlin iş şəraitinin əvvəllərində müsavətçilər sovet dövləti ilə ümumi razılığa gəlməyə çalışırdılar. Lakin sovet hakimiyyətinin sərt cəza tədbirləri, kütləvi və fərdi terrorun tətbiq olunması, silahlı üsyanların xüsusi amansızlıqla yatırılması “Müsavət” partiyasının sonrakı dövrlərdə fəaliyyət taktikasını dəyişdirdi. Müsavətçilərin mübarizəsinin əsas məqsədi millətin şüurunda millətçilik, müstəqillik, türkcülük ideyalarının, istiqlaliyyət fikrinin yaşamasını təmin etmək idi. Bu məqsəd uğrunda həmin ideyaların daşıyıcısı olan ziyalı təbəqəni, mədəniyyət xadimlərini məhv olmaqdan qorumaq, onlarda mücadilə əzmini formalaşdırılmaq, Azərbaycan mədəniyyətinin bu dəfə bütünlüklə “sovetləşməsinin” qarşısını alınmaq lazım idi. Ona görə də 30-cu illərdə sanki müsavətçilik ideologiyası mədəni sferada mübarizəyə transformasiya olunmuşdu.⁵³ Siyasi partiyaların başqa bir nümayəndəsi olan “Əhrrar” partiyası özünün buraxıldığını elan etdi və zamanla onun üzvləri “Müsavət” partiyasının tərkibinə daxil oldu. “Xalqçı sosialist firqəsi” bolşevik platformasını qəbul etdiyi bəyan etdi. “İttihad” partiyası da 1920-ci ilin yazından etibarən gizlin iş şəraitinə keçmiş və güclü antisovet təbliğatı ilə məşğul olmuşdur. Bu partiya “Vətən ya ölüm”, “Mərkəzi İttihad” və “Quranın əmin-amanlığı” adlı üç qrupa bölünərək Azərbaycanın qəzalarında gizli mübarizə şəraitinə keçmiş, eyni zamanda Dağıstan və İranla əlaqələr yarada bilmişdi.⁵⁴ Bunlardan əlavə yeni yaranmış “İslam” və “Günəş-Qafqaz” partiyaları Azərbaycan üzərində Türkiyənin təsirini yaymağa çalışırdılar.

Vəziyyətdən çıxış yolunu sərt rejimin gücləndirilməsində görünən sovet hakimiyyətinin terror xarakterli tədbirləri bir müddət sonra istiqlal mübarizəsinin təməlinə gizlin şəraitə keçməsinə səbəb oldu. Çevrilişin ilk günlərindən silahlı üsyanlarla müşayiət olunan milli mücadilə, bəzi siyasi xadimlərin fiziki məhvi səbəbindən, bəzilərinin isə siyasi təqiblər və “qırmızı terror” üzündən məcburi mühacirət etdiyinə görə yenidən bütünlüklə ictimai-

---

⁵³ **Yenə orada**, s.88.

⁵⁴ **Yenə orada**, s.63.

ədəbi fikir nümayəndələri və mühacir azərbaycanlılar tərəfindən yürüdülməyə başlandı.

Beləliklə, 1920-ci ilin 27 aprel faciəsi ilə Azərbaycan milli dövlətçiliyini itirdi, ölkə Rusiya tərəfindən yenidən işğal edilərək sovetləşdirildi, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Azərbaycanın “müstəqil” sosialist respublikası elan olunması Sovet Rusiyasının taktiki addımı idi və formal xarakter daşıyırdı. Zamanla Azərbaycan bu formal müstəqilliyindən məhrum oldu, sovet-daşnak işbirliyi vasitəsilə dəfələrlə ərəzi təcavüzünə məruz qaldı və tarixi torpaqlarını itirdi. Azərbaycan xalqı və milli hərəkatının liderləri rus işğalının birinci mərhələsi zamanı olduğu kimi, bolşevik mərhələsi ilə də qətiyyətlə barışmadılar və mücadiləni müxtəlif formalarda və sahələrdə davam etdirərək, nəhayət 1991-ci ildə milli dövlətçiliyin bərpasına nail oldular.

KAYNAKÇA

- БАЛАЕВ, Айдын, **Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг.**, Элм, Баку, 1998.
- СЕЙДЗАДЕ, Дилара, **Из истории Азербайджанской буржуазии в начале XX века**, Элм, Баку, 1978.
- ƏHMƏD, Cavad, **Seçilmiş əsərləri**, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.
- Əkinçi 1875-1877 (Tam məni)**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1979.
- НАСИБӨЙЛІ, Üzeyir, **Seçilmiş əsərləri**, İki cildə, II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.
- HÜSEYN, Baykara, **Azərbaycanda Yeniləşmə Hərəketləri XIX Yüzyıl**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.
- İBRAHİMLİ, Xaləddin, **Azərbaycan mühacirət tarixi**, Elm və təhsil, Bakı, 2012.
- İBRAHİMOVA, Almaz, **Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər)**, Elm, Bakı, 2010.
- KƏRİMOV, Paşa (Red.), **Hacıbəyli Üzeyir. Bayrağımız sarsılmaz**, Avrasiya Press, Bakı, 2011.
- KÖÇƏRLİ, Firudin, **Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri**, Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 1965.
- QAFAROV, Vasif, **Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922)**. Azərənəşr, Bakı, 2011.
- Qardaş Köməyi**, İpəkyolu, Bakı, 2012.
- MƏMMƏDZADƏ, Mirzə Bala, **Milli Azərbaycan hərəkatı**, Nicat, Bakı, 1992.

- MƏMMƏDOV, Xəqani, **Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi**, Elm, Bakı, 2005.
- NƏRİMANOV, Məriman, **Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu**, Fond 18.
- ORUCLU, Məryəm, **Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992)**, Azərənəşr, Bakı, 2001.
- ŞÜKÜROV, Qiyas, Qafarov Vasif (Ed.), **Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azərbaycan (1918-1920)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- VƏZİROV, Xasay, **Azərbaycan bəlşevik mətbuatı Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə**, Azərənəşr, Bakı, 1961.
- YAQUBLU, Nəsiman, **Müsavat partiyasının tarixi**, Ay-Ulduz, Bakı, 1997.

RUS DEVRİMİ VE BÖLGESEL ETKİLERİ: SOVYET-İRAN İLİŞKİLERİ (1921-1979)

Behçet Kemal YEŞİLBURSA*

ÖZET

26 Şubat 1921'de Sovyetler Birliği, İran'la iki ülke arasında gelecekte ilişkiler kurmanın yolunu açacak bir "Dostluk Antlaşması" imzaladı. Ruslar, Çarlık hükümetinin İran'dan edindiği çeşitli ticari ve bölgesel tavizlerden vazgeçseler de, karşı tarafa düşen bireylerin, grupların, askeri güçlerin herhangi birinin ülkesinde oluşumunu veya ikamesini yasaklayan iki maddenin eklenmesini sağladılar. Üçüncü bir tarafın orada bir gasp politikası uygulamaya, İran'ı Rusya'ya karşı bir üs olarak kullanmaya veya Sovyet sınırlarını tehdit etmeye kalkışması durumunda, Sovyetler Birliği'ne İran'a güç gönderme hakkı verdi. Ayrıca, Sovyetler Birliği, 1927'de İran'la "garanti ve tarafsızlık antlaşması" imzalamış ve sözleşmenin taraflarına birbirlerine karşı saldırganlıktan kaçınmalarını ve birbirlerinin egemenliklerine yönelik blok veya ittifaklara katılmamalarını istemektedir. Bununla birlikte, antlaşma, Sovyetler Birliği'nin İngiltere ve Birleşik Devletler ile birlikte İran'ı savaş zamanı istila etmesiyle ihlal edildi. Bu ihlale, daha sonra, Sovyetler Birliği'nde sınırlı bir süre İran'da birliklerin kurulmasına izin veren 29 Ocak 1942 tarihli İttifak Üçlü Antlaşması'nın sonucunda göz yumuldu.

Propagandanan, yıkıcı ve düşman siyasi gruplardan uzak durmak isteyen antlaşma, Sovyetler Birliği tarafından da ısrarla ihlal edilmiş gibi görünüyor: örneğin, "Moskova Radyosu" ve "İran Ulusal Sesi"nin çeşitli radyo kampanyaları; Tudeh partisinin finansmanı ve kontrolü; İran'daki Sovyet yetkilileri tarafından casusluk ve dedikoduculuk. Sovyet'lerin bu antlaşmanın orijinal anlayışları ne olursa olsun, bu antlaşmayı tek taraflı olarak, her iki ülkenin tarafsız kalacağı bir antlaşma olarak kullandı; biri "diğerinden daha tarafsızdı". Aslına bakılırsa, hem 1921 hem de 1927 antlaşmaları, Sovyetleri propaganda ve hükümetlerarası ilişkilerde uygun hale getirdiğinde "İranlıları yenmek için bir sopa" olarak kullanılmıştı.

---

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Birleşik Krallık, Sovyetler Birliği ve İran arasındaki 29 Ocak 1942 tarihli anlaşma ve İran'ın bazı bölgelerinin müttefik güçler tarafından işgal edilmesinden yaklaşık 5 ay sonra yürürlükten kalktı. İngiltere ve Sovyetler Birliğinin İran'da askeri birliklerini tutma hakkı vardı ancak böylesi birliklerin varlığı askeri bir işgal teşkil etmiyordu. Yine de, Kuzey illerindeki Sovyet güçleri, hem İran Hükümeti yetkililerinin girmesini hem de tarım ürünlerinin diğer illere ihraç edilmesini önleme yetkisini kullandı. Anlaşma, "Müttefik Devletler ile Almanya ve onun ortakları arasındaki tüm düşmanlıkları, bir ateşkes sonucunda veya barışın sona ermesiyle, hangisi daha önce gerçekleşirse " askıya alınmasının altı aydan daha kısa sürede geri çekilmesini gerektirdi. Bu, Sovyetler Birliği'nin Japonya'yı yenmesinden altı ay sonra Mart 1946'ya kadar güçlerini geri çekmesini gerektiriyordu. Bununla birlikte, İran Azerbaycan'ında, Sovyet vesayeti altında, komünist liderliğindeki "Azerbaycan Ulusal Hükümeti" altında bölücü bir hareket için gelişmiş bir il özerkliği hareketi ortaya çıktı.

1945 yılında Sovyet kuvvetleri, İran ordusunun Azerbaycan'da birliklerini ilerletmesini engelledi ve ayrıca muhalifler kilit noktalara zorla sahip çıkarken İran garnizonunu barakaya kapattı. Aynı zamanda, Sovyet birlikleri, İran birliklerinin Kürdistan bölgesine girmesini engelledi; burası Sovyet koruması altındaydı, bir Kürt Cumhuriyeti Qazi Muhammed tarafından kuruldu. 1946'da İran Güvenlik Konseyi'ne başvurduktan sonra Ruslar, İran Başbakanı Qavam es Saltaneh'den temin ederek, Kuzey petrol rezervlerini kullanmak için bir Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulmasını öngören bir kanun teklif etti. Buna karşılık, Sovyetler Birliği Azerbaycan'la müzakere etmeyi kabul etti: Bunun üzerine İranlılar şikâyetlerini Güvenlik Konseyi'ne çekti ve Sovyet güçleri Azerbaycan'ı 9 Mayıs 1946'da terk etti.

1955'de İran, daha sonra kendisini Bağdat Paktı olarak gösterecek olan bölgesel bir savunma paktına katılmayı düşündüğü zaman, Sovyet Hükümeti böyle bir hareketin Sovyetler Birliği'ni 1921 antlaşmasının 6. Maddesi uyarınca hareket etmeye zorlaması tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu, Sovyetlerin İran'ın bu tür bir pakta üyeliğini amaçlayan "büyük sopa" yönüydü; "Ödül", 1955'te Sovyetlerin sınırın karşılıklı yarar sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesine ve savaş sırasında Kuzey İran'ı işgal etmelerinden kaynaklanan borçların ödenmesine karar veren bir Sovyet- İran "Mali ve Sınır Anlaşması" nın sonucudur.

Sovyetler, İran'ın Ekim 1955'te ticaret görüşmelerini feshetmesi ve kültürel ziyaretlerin iptali ve Moskova'daki İran Ulusal Gün kutlamalarına olan az katılım gibi bir takım küçük hakaretlerle İran'ın Pakt'a katılımına karşı sinir savaşlarını sürdürdü. 26 Kasım tarihli bir mutabakat çerçevesinde İran

Hükümeti Sovyet eleştirilerini açıkça reddetti. Sovyet hoşnutsuzluğu resmi olarak, basın ve özel kişiler tarafından dile getirildi. Sağlama alma sürecinde Sovyet ve Sovyet kontrolündeki radyo istasyonları, dinleyicilerini daha sonra CENTO olan Bağdat Paktı eleştiri ile bombalamaya devam etti.

1959'un başında, saldırmazlık paktı müzakerelerinin bozulması ile İran-Sovyet ilişkileri, İran ile ABD arasında imzalanan ikili askeri anlaşmanın imzalanmasıyla yoğunlaşan bir propaganda savaşı dönemine girdi. Sovyetler Birliği, İran'ın topraklarında yabancı askeri üsler kurmasına izin vermemesi konusunda ısrar etmişti ve Şah'ın bu konudaki güvencesine rağmen İran'ı tehdit etmeye devam etmişti. Sonuç olarak, İranlılar, 1921 Anlaşması'nın 5. ve 6. Maddeleri'ni kınadılar ve esas olarak Sovyetler Birliği kendi taleplerini yerine getiriyorlardı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin ilişkileri geliştirme girişimleri, Rusya'nın ABD ile yaptığı askeri anlaşmalardan vazgeçmesi koşuluyla İran'a büyük ekonomik destek sunduğu Eylül 1959 yılına kadar pek başarılı olmadı.

Bu teklif reddedildi ve ilişkiler gerginleşmeye devam ederken Sovyetler taleplerini, İran'ın arazisinin bir saldırı üssü olarak kullanılmasına izin vermeyeceğini veya yabancı füze üsleri kurulmasına izin vermeyeceğini yazılı bir anlaşmayla değiştirdi. Sovyetler Birliği tarafından "CENTO belgeleri" olarak adlandırılan yayın, bu gerginliği hafifletmedi: Sovyetler Birliği, İran'la ikili bir anlaşma için ön plana çıkmaya devam etti ve Şah, İngiltere ve ABD ile istişare içinde tek taraflı bir güvence vermekten başka bir şey yapmamakla devam etti.

Temmuz 1962'de, ilişkileri iyileştirmek için bir kez daha gayret sarf eden bir politika ile Şah ısrarını tek taraflı bir açıklama ile sürdürdü ve Sovyet Hükümeti sonunda bunu kabul etti. İran taahhütü buna göre verildi ve 15 Eylül'de kabul edildi. Transit ve Sınır Ayrımı konusunda 1957 Anlaşmalarının Onaylanma Belgeleri sırasıyla 26 Ekim 1962'de Moskova'da ve 20 Aralık'ta Tahran'da değiştirildi.

Anahtar Kelimeler: Rus Devrimi, Sovyetler Birliği, İran, Sovyet-İran ilişkileri.

THE RUSSIAN REVOLUTION AND ITS REGIONAL EFFECTS: SOVIET-IRANIAN RELATIONS (1921-1979)

ABSTRACT

On 26 February 1921, the Soviet Union signed a “Treaty of Friendship” with Iran which was to pave the way for future relations between the two states. Although the Russians renounced various commercial and territorial concessions which the Tsarist government had exacted from Iran, they secured the insertion of two articles which prohibited the formation or residence in either country of individuals, groups, military forces which were hostile to the other party, and gave the Soviet Union the right to send forces into Iran in the event that a third party should attempt to carry out a policy of usurpation there, use Iran as a base for operations against Russia, or otherwise threaten Soviet frontiers. Furthermore, in 1927, the Soviet Union signed a “Treaty of Guarantee and Neutrality” with Iran which required the contracting parties to refrain from aggression against each other and not to join blocs or alliances directed against each other’s sovereignty. However, the treaty was violated by the Soviet Union’s wartime occupation of Iran, together with Britain and the United States. The violation was subsequently condoned by the conclusion of the Tripartite Treaty of Alliance of 29 January 1942, which permitted the Soviet Union to maintain troops in Iran for a limited period.

Requiring restraint from propaganda, subversion and hostile political groups, the treaty would also appear to have been persistently violated by the Soviet Union: for example, the various radio campaigns of “Radio Moscow” and the “National Voice of Iran”; the financing and control of the Tudeh party; and espionage and rumour-mongering by Soviet officials in Iran. Whatever the Soviet’s original conception of this treaty may have been, they had since used it one-sidedly as a treaty in which both countries would be neutral, with one being “more neutral than the other”. In effect, both the 1921 and 1927 treaties had been used as “a stick to beat the Iranians” whenever it suited the Soviets to do so, in propaganda and in inter-governmental dealings.

During the Second World War, the treaty between the United Kingdom, the Soviet Union and Iran, dated 29 January 1942 - and concluded some 5 months after the occupation of parts of Iran by allied forces, the United Kingdom and the Soviet Union were entitled to maintain troops in Iran, but the presence of such troops was not to constitute a military occupation. Nonetheless, Soviet forces in the Northern provinces used their authority to prevent both the entry of officials of the Iranian Government and the export of agricultural products to other provinces. The treaty also required military forces

to be withdrawn not later than six months after “all hostilities between the Allied Powers and Germany and her associates have been suspended by the conclusion of an armistice or on the conclusion of peace, whichever is the earlier.” This entailed that the Soviet Union should have withdrawn its forces by March 1946, six months after the defeat of Japan. Meanwhile, however, there emerged in Iranian Azerbaijan, under Soviet tutelage, a movement for advanced provincial autonomy which developed into a separatist movement under a Communist-led “National Government of Azerbaijan.”

In 1945 Soviet forces prevented the Iranian army from moving troops into Azerbaijan, and also confined the Iranian garrison to barracks while the dissidents took forcible possession of key points. At the same time, Soviet troops prevented the entry of Iranian troops into the Kurdistan area, where, under Soviet protection, a Kurdish Republic had been set up by Qazi Mohammad. In 1946, after Iran had appealed to the Security Council, the Russians secured from the Iranian Prime Minister, Qavam es Saltaneh, a promise to introduce a bill providing for the formation of a Soviet-Iranian Oil Company to exploit the Northern oil reserves. In return, the Soviet Union agreed to negotiate over Azerbaijan: the Iranians thereupon withdrew their complaint to the Security Council, and Soviet forces left Azerbaijan by 9 May 1946.

In 1955, when Iran was considering joining a regional defensive pact, which was later to manifest itself as the Baghdad Pact, the Soviet Government threatened that such a move would oblige the Soviet Union to act in accordance with Article 6 of the 1921 treaty. This was the “big stick” aspect of Soviet attempts to waylay Iranian membership of such a pact; the “carrot” being the conclusion in 1955 of a Soviet-Iranian “Financial and Frontier Agreement” by which the Soviets agreed to a mutually beneficial re-alignment of the frontier and to pay debts arising from their wartime occupation of Northern Iran.

The Soviets continued their war of nerves against Iranian accession to the Pact by breaking off trade negotiations in October 1955 and by a series of minor affronts, such as the cancellation of cultural visits and minimal attendance at the Iranian National Day celebrations in Moscow. In a memorandum dated November 26, the Iranian Government openly rejected Soviet criticisms. Soviet displeasure was expressed officially, in the press and to private individuals. In the ensuing period, Soviet and Soviet-controlled radio stations continued to bombard their listeners with criticism of the Baghdad Pact, or CENTO as it later became.

In early 1959, with the breakdown of the negotiations for a non-aggression pact, Iran-Soviet relations entered into a phase of propaganda warfare

which intensified with the signature of the bilateral military agreement between Iran and the United States. The Soviet Union insisted that Iran should not permit the establishment of foreign military bases on its soil, and continued to threaten Iran despite the Shah's assurance on this issue. Consequently, the Iranians denounced Articles 5 and 6 of the 1921 treaty, on the basis of which the Soviet Union was making its demands. Attempts by the Secretary-General of the United Nations to improve relations met with little success until September 1959, when Russia offered massive economic support on condition that Iran renounced its military agreements with the United States.

This offer was rejected, and, as relations continued to become strained, the Soviets changed their demand to one neither for a written agreement that Iran would not allow its terrain to be used as a base of aggression nor for the establishment of foreign missile bases. The publication by the Soviet Union of the so-called "CENTO documents" did nothing to relieve the strain: the Soviet Union continued to stand out for a bilateral agreement with Iran, and the Shah, in consultation with Britain and the United States, continued to offer no more than a unilateral assurance.

In July 1962, with a policy of endeavouring once more to improve relations, the Shah maintained his insistence on a unilateral statement, and the Soviet Government finally agreed to this. The Iranian undertaking was accordingly given and acknowledged on September 15. The Instruments of ratification of the 1957 Agreements on Transit and Frontier Demarcation were exchanged in Moscow on 26 October 1962 and in Tehran on 20 December, respectively.

Keywords: Russian Revolution, Soviet Union, Iran, Soviet-Iranian Relations.

РОССИЙСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ЕЁ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭФФЕКТЫ: СОВЕТСКО- ИРАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1921-1979)

АННОТАЦИЯ

26 февраля 1921 года Советский Союз подписал «Договор о дружбе» с Ираном для будущих отношений между двумя государствами. Хотя русские отказались от различных коммерческих и территориальных уступок, которые царское правительство потребовало от Ирана, они обеспечили вступление двух статей, которые запрещали создание или проживание в любой стране отдельных лиц, групп, вооруженных сил, на территории страны. Дал Советскому Союзу право отправлять войска в Иран в случае, если третья сторона должна попытаться провести там политику захвата, использовать Иран в качестве базы для операций против России или иначе угрожать советским границам и дал Советскому Союзу право отправлять войска в Иран в случае, если третья сторона попытается провести там политику узурпации, использовать Иран в качестве базы для операций против России или иным образом угрожать Советским границам. Кроме того, в 1927 году Советский Союз подписал «Договор о гарантиях и нейтралитете» с Ираном, который потребовал от договаривающихся сторон воздерживаться от агрессии друг против друга и не вступать в блоки или союзы, направленные против суверенитета друг друга. Однако этот договор был нарушен в результате военной оккупации Ирана Советским Союзом, а также Британией и Соединенными Штатами. Впоследствии это нарушение было оправдано заключением Трехстороннего Договора Альянса от 29 января 1942 года, который позволил Советскому Союзу поддерживать войска в Иране на ограниченный период.

Требование сдержанности от пропаганды, подрывной деятельности и враждебных политических групп, договор также, по-видимому, настойчиво нарушался Советским Союзом: например, различные радиокампании «Радио Москвы» и «Национальный голос Ирана»; финансирование и контроль партии Тудех; и шпионаж и слухи советских чиновников в Иране. Какова бы ни была первоначальная концепция Совета по этому договору, они с тех пор использовали его односторонне как договор, в котором обе страны были бы нейтральными. По сути, как договоры 1921 года, так и 1927 года использовались как «палка для избияния иранцев» всякий раз, когда Совету нравилось это делать, в пропаганде и в межправительственных отношениях.

Во время Второй Мировой Войны договор между Соединенным Королевством, Советским Союзом и Ираном от 29 января 1942 года, был отменен через 5 месяцев после оккупации частей Ирана союзными войсками. Соединенное Королевство и Советский Союз имели право на поддерживать войска в Иране, но присутствие таких войск не должно было стать военной оккупацией. Тем не менее советские войска в северных провинциях использовали свои полномочия для предотвращения как вступления чиновников иранского правительства, так и экспорта сельскохозяйственной продукции в другие провинции. Договор также требовал вывода вооруженных сил не позднее чем через шесть месяцев после того, как «все военные действия между союзными державами и Германией и ее соратниками были приостановлены путем заключения перемирия или заключения мира, в зависимости от того, что наступит раньше». что Советский Союз должен был отозвать свои войска к марту 1946 года, через шесть месяцев после поражения Японии. Между тем, однако, в Иранском Азербайджане, под советской опекой, появилось движение за развитую провинциальную автономию, которое превратилось в сепаратистское движение под руководством «Национального Правительства Азербайджана» под руководством коммунистов.

В 1945 году советские войска не позволили иранской армии перемещать войска в Азербайджан, а также ограничили иранский гарнизон казармами, в то время как диссиденты захватили ключевые моменты. В то же время советские войска помешали входу иранских войск в Курдистан, где под советской защитой была создана Курдская Республика Кази Мохаммад. В 1946 году, после того как обратился к Совету Безопасности Ирана, русские обеспечили от премьер-министра Ирана Кавамаса Салтанеха обещание ввести законопроект, предусматривающий создание советско-иранской нефтяной компании для эксплуатации северных запасов нефти. В свою очередь, Советский Союз согласился на переговоры по Азербайджану: иранцы после этого отозвали свою жалобу в Совет Безопасности, а советские войска покинули Азербайджан до 9 мая 1946 года.

В 1955 году, когда Иран рассматривал вопрос о присоединении к региональному оборонному пакту, который позднее проявил себя как Багдадский пакт, Советское правительство пригрозило, что такой шаг обяжет Советский Союз действовать в соответствии со статьей 6 договора 1921 года. Это был «большой палец» аспект советских попыток уступить иранскому членству в таком пакте; «наград» была

заключением в 1955 году советско-иранского «Финансового и пограничного соглашения», в соответствии с которым Советы согласились на взаимовыгодное переустройство границы и выплатить долги, связанные с их военным оккупацией Северного Ирана.

Советы продолжали свою войну нервов против вступления Ирана в Пакт, разорвав торговые переговоры в октябре 1955 года и ряд небольших оскорблений, таких как отмена культурных визитов и минимальное участие в праздновании дня национального праздника Ирана в Москве. В меморандуме от 26 ноября иранское правительство открыто отвергло советскую критику. Советское недовольство было выражено официально, в печати и частным лицам. В последующий период советские и советские радиостанции продолжали бомбардировать своих слушателей критикой Багдадского Пакта или CENTO, как это позже стало.

В начале 1959 года, после распада переговоров по пакту о ненападении, отношения между Ираном и Советским Союзом вступили в фазу пропагандистской войны, которая усилилась подписанием двустороннего военного соглашения между Ираном и Соединенными Штатами. Советский Союз настаивал на том, чтобы Иран не допустил создания на его территории иностранных военных баз и продолжал угрожать Ирану, несмотря на заверения Шаха по этому вопросу. Следовательно, иранцы осудили статьи 5 и 6 договора 1921 года, на основании которых Советский Союз выполнял свои требования. Попытки Генерального секретаря Организации Объединенных Наций по улучшению отношений встречались с небольшим успехом до сентября 1959 года, когда Россия предлагала массивную экономическую поддержку при условии, что Иран откажется от своих военных соглашений с Соединенными Штатами.

Это предложение было отвергнуто, и, по мере того как отношения продолжали напрягаться, Советы не изменили свое требование ни на одно письменное согласие, что Иран не позволит использовать его территорию в качестве базы агрессии или для создания иностранных ракетных баз. Публикация Советского Союза так называемых «документов CENTO» не помогла снять напряжение: Советский Союз продолжал выделять двустороннее соглашение с Ираном, а Шах по согласованию с Великобританией и Соединенными Штатами продолжал предлагать не более чем одностороннюю гарантию.

В июле 1962 года, Шах снова пыталась улучшить отношения и Советское правительство, наконец, согласилось на это. Соответственно, иранское обязательство было дано и признано 15 сентября. Инструменты ратификации Соглашений 1957 года о транзитной и пограничной демаркации были обменены в Москве 26 октября 1962 года и в Тегеране 20 декабря, соответственно.

Ключевые слова: русская революция, Советский Союз, Иран, советско-иранские отношения.

1. Giriş

İran'ın hem Çarlık Rusya'sı hem de (1917'den sonra) Sovyetler Birliği ile ilişkileri hep karmaşık ve zorlu bir özellik göstermektedir. İki ülkenin coğrafi sınır komşuluğu bu ilişkilerin yoğun yaşanmasına neden olmuştur. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler yönünden İran, bazen bir sömürge, bazen bir müttefik, bazen kontrol altında tutulan bir ülke ve bazen de bir düşman olarak görülmüştür.

19. yüzyılda ve 20. Yüzyılın birinci yarısında İran, İngiltere ve Rusya rekabetine sahne olmuştur. Rusların İran'da ilerlemesi İngiltere'nin İran ve Hindistan'daki stratejik ve ekonomik çıkarlarını tehdit etmiştir. Ancak her iki devlet savaşmak istemediğinden, İran'ın aralarında tampon bir devlet olarak kalması konusunda anlaştı. Fakat her iki ülke yine de İran hükümetleri üzerinde etkili olma konusunda rekabete devam etti. Rusya'nın politikası İran'ı zayıf ve gelişmemiş bırakmak yönündeyken, İngiltere'nin politikası ise İran'ı güçlendirerek Rusların yayılmasına direnebilecek duruma gelmesi yönündeydi.

1907'de Rusya ve İngiltere İran'ı nüfuz alanlarına böldü. Ülkenin kuzey bölümü Rusya'nın, güney bölümü İngiltere'nin, ikisi arasında kalan alan da tarafsız bölge olarak tespit edildi. Ancak iki ülke birbirine güvenmedikleri gibi birbirlerinin faaliyetlerini şüphe ile takip etti. İran ise ikisine de güvenmiyordu. 1915 gizli anlaşmasına göre İngiltere Türk Boğazlarını Rusya'ya, Rusya'da karşılığında İran'daki tarafsız bölgeyi İngiltere'ye verdi. (Anlaşma bir nevi İran Sykes-Picot'u idi). İngiltere'nin bu politikasının altında 1908'de tarafsız bölgede petrol bulunmasıydı.

1907-1915 arasında İran İngiltere ile Rusya arasında bölünmüş oldu. Ancak 1917'de Rusya'da devrim olunca Rusya bölgeden çekildi. Böylece İran İngiltere'nin nüfuzu altında kaldı. Rusya'da Çarlık döneminin sona ermesi ve yeni Sovyet rejimin kurulmasıyla iki ülke ilişkileri adeta düşmanlıktan dostluğa dönüşmüş ve 1921 anlaşması imzalanmıştır. Rusya 1921 antlaşması ile İran'a geri dönmüş oldu. 26 Şubat 1921'de (Aralık 1921'de onaylandı) imzalanan anlaşma ile Sovyetler İran'daki çıkarlarını garanti altına almış oldu. Anlaşmanın 5. ve 6. Maddeleri İran'a yabancı bir müdahale durumunda Sovyetlere bu ülkeye asker gönderme yetkisi tanımaktaydı.

Bu dostluk ve işbirliği anlaşmasına ve 1927'de imzalanan tarafsızlık ve saldırmazlık paktına rağmen İran-Sovyet ilişkileri hiçbir zaman samimi bir dostluk havası yakalayamamıştır. Bunda Sovyetlerin İran solcularına vermiş olduğu desteğin yanı sıra, İran Şah'ı Rıza Pehlevi'nin Nazi Almanya'sına sempati duymasının da etkisi büyüktü.

Rıza Han 1921’de Tahran’a girdi. 1923’de başbakan oldu. 1925’de ise İran’daki kontrolü tamamen eline aldı ve meclis kendisinin kurduğu hanedanlığını kabul etti. Şah’ın üç büyük projesi vardı: 1. Merkezi otoriteyi güçlendirmek, 2. İran’ı modernleştirmek¹, 3. İran’ı dış güçlerin (Rusya ve İngiltere’nin) etkisinden/baskısından kurtarmaktı.

1925-1941 yılları arasında İran’da yaşanan; İran Milliyetçiliği, Muhafazakâr İngiliz Emperyalizmi ve Dinamik Sovyet Komünizmi arasındaki mücadele idi. Şah, İngiliz Emperyalizmini ve Sovyet Komünizmini dengelemek için önce Amerika’ya ancak beklediği ilgiyi bulamayınca da Almanya’ya yöneldi.

2. 1921 Antlaşması

26 Şubat 1921’de Sovyetler Birliği, iki devlet arasındaki gelecekteki ilişkilerin seyrini belirleyecek olan İran ile bir “Dostluk Antlaşması” imzaladı. Çarlık hükümetinin İran’dan talep ettiği çeşitli ticari ve bölgesel imtiyazlardan feragat ederken, Ruslar her iki ülkedeki bireyler, gruplar, askeri güçler vb. ülkelerdeki oluşum ve ikamesini yasaklayan iki maddenin eklenmesini sağlamıştır (Bkz. Ek-A: Madde 5 ve 6). Karşı tarafa düşman olan ve Rusya’ya güçlerini İran’a gönderme hakkını veren üçüncü bir tarafın burada bir gasp politikası uygulamaya kalkması için İran’ı Rusya’ya karşı operasyon için bir üs olarak kullanması veya sınırlarını tehdit etmesi gerekir.²

Antlaşma, Meclislerin Antlaşmayı imzaladığı “Rotstein mektubu” (Theodore A. Rotstein, daha sonra İran’daki Sovyet Büyükelçisi) tarafından kısıtlanmıştır. Ruslar Rotstein mektubunu Antlaşma’nın ayrılmaz bir parçası olarak görmemelerine ve hiçbir zaman yayımlanmamış olmalarına rağmen, 1922’de İran tarafından Milletler Cemiyeti’ne kayıtlı olan Antlaşma versiyonunda yer almıştı ve 1927 Antlaşmasının İkinci Protokolünde açık bir atıf vardı.³

¹ Şah’ın ekonomik politikalarının sembolü Trans-İran Demiryolu projesiydi. İran bu demiryolu kendi öz kaynakları ile 11 yılda, 1938’de tamamlamıştı. 140 milyon dolara mal olan demiryolu Hazar Denizinden Basra Körfezine 870 mildi. 224 tünel ve 4000 köprüden oluşuyordu. Fakat demiryolu Şah’ın amaçlarına hizmet etmedi. Demiryolu daha çok İngiltere ve Sovyetlerin işine yaradı.

² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Bruce R. Kuniholm, **The Origins of the Cold War in the Near East**, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 130-210.

³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. George Lenczowski, **The Middle East in the World Affairs**, 4th edition, Connell University Press, Ithaca 1990, s. 167-229.

3. 1927 Antlaşması

Rusya'nın İran'dan korkacak bir şeyinin olmadığını garantilediği niyeti, 1927'de imzalanan "Garanti ve Tarafsızlık Anlaşması" nda daha fazla ifade edildi. Tarafların birbirlerine karşı saldırmaktan kaçmalarını ve birbirlerinin egemenliğine yönelik blok veya ittifaklara katılmamalarını gerektiren bu Antlaşmanın 2. ve 3. maddeleri Sovyetler Birliğince İngiltere ve Birleşik Devletlerle uyum içinde savaş zamanı İran'ı işgal ettiklerinde teknik açıdan iyice ihlal edilmiş olabilir. Bununla birlikte, teknik ihlale, daha sonra, Sovyetler Birliği'nin sınırlı bir süre İran'da birliklerini sürdürmesine izin veren 29 Ocak 1942 tarihli İttifak Üçlü Antlaşması'nın sonucunda göz yumulmuştur.⁴

Propaganda, yıkım ve düşman siyasi gruplardan kaçınmak isteyen 4. Madde, Sovyetler Birliği tarafından da ısrarla ihlâl edilmiş görünmektedir: bunun örnekleri "Radyo Moskova" ve "İran Ulusal Sesi" nin çeşitli radyo kampanyalarıdır; Tudeh partisinin finansmanı ve kontrolü, İran'daki Sovyet yetkilileri tarafından yapılan casusluk ve dedikodu tellallığı. Sovyet Birlikleri'nin bu antlaşmanın orijinal anlayışı ne olursa olsun, o zamandan beri bunu her iki ülkenin de tarafsız olacağı bir antlaşma olarak tek taraflı olarak kullandılar, fakat birisi diğerinden daha tarafsızdı. Gerçekte, hem 1921 ve 1927 antlaşmaları, İranlıları, Ruslara bunu yapmak için uygun olduğunda, propaganda ve devletlerarası ilişkilerde yenmek için bir sopa olarak kullanılmıştır.⁵

4. Sovyetlerin Azerbaycan İşgali (1945-46)

İkinci Dünya Savaşı sırasında, İngiltere ve Sovyetler Birliği, Birleşik Krallık, SSCB ve İran arasında 29 Ocak 1942 tarihli Antlaşma ile - İran'ın bazı bölgelerinin müttefik güçleri tarafından işgal edilmesinden yaklaşık beş ay sonra biten - İran'da askeri birliklerini tuttular, ancak birliklerin varlığı askeri bir işgal teşkil etmedi. Yine de, Kuzey illerindeki Sovyet güçleri, Merkez Hükümet yetkililerinin girişini ve tarım ürünlerinin diğer illere ihracını önleme yetkisini kullandı. Antlaşma, "Müttefik Devletler ile Almanya ve onun ortakları arasındaki tüm düşmanlıklar, bir ateşkes sonucunda veya barışın sona erdirilmesiyle, hangisi daha erken olduysa askıya alındığından altı ay sonra askeri güçlerin geri çekilmesini gerektirdi. Bu, Sovyetler Birliği'nin Mart 1946'ya kadar, yani Japonya'nın yenilgisinden altı ay sonra güçlerini geri çekmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bu arada, İran Azerbaycan'da, Sovyet vesaleti altında, gelişmiş bir vilayet özerkliği için Komünist liderliğindeki

⁴FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, a.g.e., s. 167-229.

⁵FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, a.g.e., s. 167-229.

"Azerbaycan Ulusal Hükümeti" nin altında ayrılıkçı bir harekete dönüşen bir hareketle büyüdü.⁶

1945 yılında Sovyet kuvvetleri, İran ordusunun Azerbaycan'a birliklerini ilerletmesini engelledi ve muhalifler kilit noktalara zorla sahip olurken İran garnizonunu barakaya kapattı. Bu arada Sovyet birlikleri, İran birliklerinin Kürdistan bölgesine girmesini de engelledi; burada Sovyet koruması altında Qazi Muhammed tarafından bir Kürt Cumhuriyeti kurulmuştu. 1946'da İran Güvenlik Konseyi'ne başvurduktan sonra Ruslar, İran Başbakanı Qavam es Saltaneh'den teminat alarak, Kuzey petrol rezervlerini kullanmak için bir Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulmasını öngören bir kanun teklif etti. Buna karşılık, SSCB, Azerbaycan'la müzakere etmeyi kabul etti: Bunun üzerine İranlılar şikâyetlerini Güvenlik Konseyi'ne çekti ve Sovyet güçleri Azerbaycan'ı 9 Mayıs 1946'da terk etti.⁷

Ocak 1946'da İran Birleşmiş Milletlere başvurdu fakat başvuru sonuçsuz kaldı. Ancak 6 Mart'ta Amerika, Sovyetler Birliğine bir nota vererek, 1942 anlaşmasına uymasını ve İran'dan askerlerini çekmesini istedi. Bu arada İran Başbakanı Ahmet Kavam sorunun çözümü amacıyla görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya gitti. 4 Nisan 1946'da Sovyet askerlerinin İran'dan çekilmesine karşılık, Sovyetlere İran'ın kuzeyinde petrol arama imtiyazı, hükümetinde komünistlere bakanlık vermeyi ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine yapmış olduğu başvuruyu geri çekmeyi kabul etti. Bunun üzerine Sovyet askerleri öngörülen tarihten iki ay sonra 9 Mayıs 1946'da İran'dan çekildi.⁸ Bunun üzerine İran hükümeti Sovyetlerin desteği ile kurulan iki cumhuriyeti Aralık 1946'da tekrar egemenliği altına aldı. İran Meclisi Ekim 1947'de Sovyetler Birliğine verilen petrol imtiyazını da reddetti. Amerika'nın İran'a açık desteği ile Sovyetler İran'dan çekilmişti.

1946'da Sovyetlerle İran arasında imzalanan ve İran'ın kuzey bölgesinde yer alan petrolerin %51'inin Sovyetlere verilmesini öngören anlaşmanın İran Meclisi tarafından reddedilmesi iki ülke ilişkilerinin tekrar bozulmasına yol açtı. Babasının yerine tahta geçen Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran komünist partisi Tudeh'e karşı operasyonlar düzenlemesi ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Bu arada İngiltere ile İran arasında çıkan petrol anlaşmazlığı Sovyetlerin dikkatini yeniden İran'a çevirmesine neden olmuştur. Bu sırada Sovyetler Tudeh vasıtasıyla, batı yanlısı Şah'a karşı millî cephe lideri Musaddık'ı

⁶FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Kuniholm, **a.g.e.**, s. 140-203, 304, 383-398.

⁷FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Kuniholm, **a.g.e.**, s. 140-203, 304, 383-398.

⁸1942 anlaşmasına göre en geç 2 Mart 1946'da askerlerini çekmesi gerekiyordu.

desteklemiştir. Ancak 19 Ağustos 1953'de MI6 ve CIA tarafından organize edilen bir askeri darbeye Musaddık hükümeti devrilmiş ve Şah tekrar iş başına getirilmiştir.

Şah'ın tekrar iş başına gelmesi İran-Amerika ilişkilerinin gelişmesine, İran-Sovyet ilişkilerinin de bozulmasına neden olmuştur. Nitekim Sovyetler İran'ın 1955'de Bağdat Paktına girmesine sert tepki göstermiştir. Zira İran'ın Bağdat Paktına katılması aynı zamanda yaklaşık 200 yıldan beri sürdürdüğü tarafsızlık politikasının da sonu demektir. Sovyetlere göre de, İran'ın pakta katılması 1927'de İran'la imzalamış olduğu dostluk ve tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşmasının ihlali anlamına geliyordu. Ancak Sovyetler fazla ısrarcı olmamıştır. Zira Sovyetler, İran'la ilişkilerini tamamen koparmanın onu batıya daha çok yaklaştıracığını düşünerek, en azından ekonomik ve ticari ilişkiler yoluyla bir yumuşama sağlamayı amaçlamışlardır. Çünkü Sovyetler İran'ı her zaman kendi güvenlikleri açısından çok önemli bir ülke olarak görmüştür. İdeolojik farklılığa rağmen ekonomik ve ticari ilişkiler İran'ın Sovyetlere yönelik alternatif politikaları arasında yer almıştır. Bununla birlikte Şah'ın Sovyetlerle ilişkilerinde Amerika'nın belirlediği çizgiyi de aşmamaya özen göstermiştir.

Sovyet-İran ilişkilerini etkileyen bir diğer unsur Tudeh (Kitle) Partisinin faaliyetleri olmuştur. Tudeh 30 Ocak 1942'de Sovyetlerden 1936 yılında sınır dışı edilen İranlı aydınlar tarafından kurulmuştu. Sovyetler tarafından desteklenen Tudeh kısa sürede güçlendi ve Sovyetlerin İran'daki propaganda aracı haline geldi. 1944 seçimlerinde Mecliste 8 sandalye kazandı. Kavam'ın 1946 yazında kurduğu hükümette de üç bakanlık elde etti.

1953'de Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler tıpkı Türkiye'ye yaptıkları gibi İran'a da kur yapmaya başladı. Sovyet radyo ve gazeteleri sürekli Şah ve O'nun İran'daki başarılarından söz ediyordu. Sovyetlerin İran'a yönelik jeopolitik ve jeostratejik amaçları/hedefleri değişmemiştir. Sadece yöntemleri değişmiştir. Sovyetler İran ve Türkiye'yi Batı Bloğundan uzaklaştırmaya daha tarafsız bir çizgiye çekmeye ve böylece Batı'nın bölgedeki nüfuzunu kırmaya çalışıyordu.

Nitekim Sovyetler 1951-53 arasındaki Musaddık hareketine ihtiyatlı yaklaşmıştı. Musaddık'ın milliyetçi, anti-emperyalist, anti-batıcı olduğunu fakat aynı zamanda (Tudeh'in faaliyetlerine izin vermesine rağmen) Sovyet yanlısı olmadığını da biliyorlardı. Dolayısıyla Sovyetler Ağustos 1953'deki darbede Tudeh'in etkin rol oynamasına da izin vermedi. Sovyetler Şah'ı devirmek istemiyordu. Zira Şah'ın yerine gelecek grupları daha tehlikeli buluyordu. Bu nedenle Tudeh partisine de çok fazla sahip çıkmadı.

5. İran'ın Bağdat Paktı'na Katılmasına Sovyetler Birliği'nin Tepkileri

1955'te İran daha sonra Bağdat Paktı olarak gerçekleşecek bölgesel bir savunma paktına katılmayı düşünürken Sovyet Büyükelçisi, böyle bir hareketin SSCB'yi 1921 antlaşmasının 6. maddesine uygun hareket etmek zorunda bırakacağı konusunda tehdit etti. Bu, Rusya'nın böyle bir pakta üyeliğini engelleme girişimlerinin "büyük sopa" yönü idi: "ödül", 1955'te Sovyet-İran'ın Mali ve Sınır Anlaşması'nın sonucudur; bu vesileyle Ruslar, sınırın karşılıklı yarar sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmesine ve savaş zamanı Kuzey İran işgallerinden kaynaklanan borçların ödenmesine karar verdiler.⁹

Ruslar, Ekim 1955'te ticaret görüşmelerini keserek ve kültürel ziyaretlerini iptal ederek ve Moskova'daki İran Milli Günü kutlamalarına az katılım göstererek bir dizi küçük riayetsizlikle İran'ın Pakt'a katılımına karşı sınır savaşına devam ettiler. İran Hükümeti 26 Kasım'da bir muhtıra ile doğrudan Rus eleştirilerini reddetti. Sovyet hoşnutsuzluğu sadece resmî olarak değil basın ve özel kişiler tarafından da dile getirildi. O tarihten itibaren Sovyet ve Sovyet kontrolündeki radyo istasyonları, dinleyicilerini aralıksız olarak Bağdat Paktı veya daha sonraki adıyla CENTO'nun eleştiri ile bombardmana tuttular.¹⁰

1955 yılında İran Bağdat Paktına üye oldu. Sovyetler bunu protesto etti. Hatta 1921 antlaşmasının 5. ve 6. Maddelerine dayanarak İran'ı işgal etmesinden endişe edildi. Fakat korkulan olmadı. Ancak Sovyetler İran ve Bağdat Paktı aleyhine yoğun bir propaganda savaşı başlattı. Ancak çok fazlada İran'ın üzerine gitmemeye özen gösterdi. Nitekim 1956'da Şah Moskova'yı ziyaret etti ve iki ülke arasında üç yıllık bir ticaret anlaşması imzalandı.

İran 1955'de Bağdat Paktına girmekle geleneksel tarafsızlık politikasından ayrılmış oldu. Şah, dış yardım (özellikle de askeri yardım) alma konusunda adeta saplantılı hale gelmişti. Tek amacı silahlı kuvvetlerini güçlendirmektir. Zaten Bağdat Paktına da bunun için girmişti. Yani Bağdat Paktını Batı'dan (özellikle Amerika'dan) daha fazla ekonomik ve askeri yardım almanın aracı olarak görüyordu. Bağdat Paktı/CENTO adeta tehdit altında olmayan İran'ı koruyan bir örgüt haline gelmişti. İran daha fazla silah istiyordu fakat silahlı kuvvetlerini de CENTO emrine vermek istemiyordu.

İran Bağdat Paktına girdiğinde Molotov Şah'a paktan çıkması karşılığında 1927 Sovyet-İran Saldırmazlık Antlaşmasını teklif etmişti. Bu

⁹FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 167-229.

¹⁰FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 167-229.

Sovyetlerin Şah'ı Batı Bloğundan ayırmak için yapmış oldukları diplomatik bir hamle idi. Sovyetler, en azından İran'ın yeniden tarafsızlık politikasına dönmesini istiyordu. Açıkça İran'ın Batı ile olan ilişkilerini bozmak istiyordu.

İran Sovyetlerin bu teklifini Amerika'dan daha fazla silah almak için bir şantaj aracı olarak kullanmak istedi. Şah, Amerika ile sıkı bir pazarlık yapıyordu. Fakat gerçekte İran'ın çok fazla silaha ihtiyacı yoktu. Çünkü 1957 Eisenhower Doktrininden sonra İran'a yönelik gerçek anlamda herhangi bir Sovyet tehdidi yoktu. Bu durum hem Amerikalılar ve İngilizler hem de bizzat Şah'ın kendisi tarafından açıkça ifade edilmişti.

1958 Irak darbesi Amerika'dan daha fazla silah istemek için Şah'a adeta altın bir fırsat yaratmıştı. Nitekim 15 Temmuzda "şimdi İran için silah bir ölüm kalım meselesidir" diye açıklama yapmıştı. Sonunda Amerika'dan 14 milyon dolar değerinde silah almayı da başardı. Ayrıca Amerika'nın İran'ın güvenliği konusunda daha önce vermiş olduğu güvenceyi tekrarlamasını sağladı. Buna rağmen Ocak 1959'da Şah açıkça Amerika'ya şantaj yapmaya kalktı. Eğer kendisine daha fazla silah verilmezse, Sovyetler Birliği ile yeni bir saldırmazlık antlaşması yapacağını açıkladı. Eisenhower ve Dulles Şah'ın bu tutumundan çok rahatsız olmuştu. Ancak 10 Şubat 1959'da Sovyet-İran görüşmelerinin Şah tarafından iptal edildiği açıklandı. Ayrıca Şah 1921 antlaşmasının 5. ve 6. Maddelerini de iptal ettiğini açıkladı. Sovyet hükümeti diplomatlarının Şah tarafından aşağılanmış ve kullanılış olduklarını açıkladı ve İran'a yönelik baskı ve propagandasını artırdı. Bu olay üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden Şah 5 Mart 1959'da Amerika ile yeni bir savunma ve güvenlik antlaşması imzaladı. Bu antlaşma Amerika'ya İran'da füze üsleri kurma imkânı veriyordu. Bu arada Amerika Sovyetlerin İran'a saldırmamasından endişe etti. Fakat Şah daha ziyade Sovyetlerin uydusu olan Afganistan veya Irak'ın saldırdığından endişe ediyordu.¹¹

1958 Irak darbesi, Pakistan darbesi, Lübnan ve Ürdün olayları ve ardından 1960 yılında Türkiye'de meydana gelen darbe Şah'ı kendi geleceği konusunda endişelendirmişti. Ayrıca Şah, silah almak uğruna ülkedeki sosyo-ekonomik reformları da ihmal etmişti. Bu nedenle 1963'de "Ak Devrim" adıyla yeni bir sosyo-ekonomik kalkınma programı başlatmıştı.

Şah'ın tek endişesi içerideki muhalifleri değildi. Ekim 1958'den itibaren Sovyetler İran'ı tekrar sıkıştırmaya başlamıştı. Ocak 1959'da kısa bir süre Şah'ın Sovyetlerle bir saldırmazlık anlaşması için görüşmelere başlaması Tür-

---

¹¹ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 176-210.

kiye, İngiltere ve Amerika'yı endişelendirmişti. Irak'ı kaybetmiş olan bu ülkeler İran'ı da kaybetmeyi göze alamazdı. Nitekim Türkiye ve Amerika Şah'ı bundan vazgeçirmek için yoğun çaba harcamıştı.

6. İran-Sovyet Müzakerelerinin Çökmesi

Ocak 1959'da Tahran'da İran-Sovyet saldırmazlık anlaşması için görüşmeler başladı. Bunlar Şubat ayında ABD ile ikili bir anlaşma imzalamaya karar veren Şah'ın emirleri üzerine feshedildi. Rus müzakere ekibi, aşağılayıcı düşündükleri koşullar altında Moskova'ya döndü ve Sovyet Büyükelçisi Moskova'ya çağrıldı.¹²

7. Sovyet Radyo Kampanyası

Derhal Moskova Radyosu Şah'ın Hükümetine karşı sert bir kampanya başlattı. Bu hemen ardından "İran'ın Ulusal Sesi" isimli İran'ın içindenmiş gibi görünen bir istasyondan daha da sert kampanyanın açılmasını takip etti. Bu istasyon (birkaç ay sonra Sovyet Kafkasya'sının kesin olarak izinden gitti), Şah'a, ailesine ve mahkemeye yapılan korkunç saldırılar üzerine yoğunlaştı. Birkaç ay boyunca, bu propagandanın birleşik gücü Tahran'da kayda değer endişelere neden oldu.¹³

8. Sovyet Elçiliğinin Faaliyetleri

Aynı zamanda Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği, Şah hızla devirmeye, İran'a karşı Sovyet askeri harekâtının olasılığı hakkında endişe yaratacak söylentilerin yaymaya başladı. 14 Mayıs 1959'da İranlılar, propaganda yapmakla görevli Sovyet Büyükelçiliği'nden yerel olarak çalışan bazı şahısları tutukladıkları sırada, Ruslar tehditkâr şartlarda protesto gösterileri düzenlediler.¹⁴

9. Üsler Konusunda İran Bildirileri

12 Şubat 1959'da Meclis'e yaptığı bir açıklamada, Dışişleri Bakanı Dr. Ali Asghar Hekmat, İran'ın Sovyetler Birliği ile İran'ın yabancı askeri üslere izin vermeyeceği yönündeki bir madde içeren antlaşma imzalamaya hazır olduğunu, "askeri üs" sözcüğünün, bir uzmanlar komitesi tarafından tanımlanmaya tabi olduğunu söyledi. Şah, 21 Şubat tarihinde, özellikle füze üsleri olmak üzere İran'a saldırgan üsler kurmak için herhangi bir yabancı güce yetki vermeye hazır olmadığını açıkladı. Açıklaması, Rusların Şubat ayı sonları ve

¹² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 167-229.

¹³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Peter Calvocoressi, *World Politics since 1945*, 6th edition, Longman, London 1991, s. 287-388, 391-422.

¹⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, *a.g.e.*, s. 287-388, 391-422.

Mart ayında İran Hükümetini ABD ile ikili askeri anlaşmalarının sonuçları konusunda uyarıcı sert sözler içeren notlar göndermelerine engel olmadı. Bu notlardan en tehditkâr biçimde olanı (26 Şubat'ta ki) İranlılar tarafından Şah'a hakaret içeren referanslar içerdiği için kabul edilemez olduğu gerekçesiyle geri çevrildi.¹⁵

10. Kruşçev'in Konuşmaları

Kruşçev'in konuşmalarında İran'a yönelik bazı tehditkâr referanslar yapıldı. 17 Şubat'ta Tula'da Şah'ın rejimini şiddetle eleştirdi ve beş gün sonra Şah için erken felaket öngördü.

11. Macmillan'ın Kruşçev'e Yaklaşımı

Bütün bu baskıdan endişe duyan İranlılar, İngiliz Hükümeti'nden, onların adına Kruşçev'e seslenmek için erken bir fırsat bulmalarını istedi. Başbakan, Moskova ziyareti sırasında fazlaca Orta Doğu tartışmalarından kaçınmak adına kaygılıydı; ancak bu saldırılar İran kamuoyunda kötü bir etki yarattığı için; Macmillan 25 Şubat 1959'da Kruşçev'e İran karşıtı ve Şah'ın şahsına karşı olan Sovyet propaganda kampanyalarından müteessir olduğunu ifade etti. Kruşçev "farkedilebilir acıyla" cevabını verdi.¹⁶

12. Hava Sahası İhlalleri

7 Mart 1959'da İranlılar hava sahalarının Sovyet askeri uçakları tarafından ihlal edildiğini iddia ettiler. Benzer ihlaller, takip eden iki yıl boyunca aralıklarla meydana geldi. Çoğu durumda Ruslar İran protestolarına karşılık vermedi ancak bir seferden daha fazla, İran uçaklarının Sovyetler Birliği'nin üzerinden uçuşu iddiasıyla karşı protesto sundular.¹⁷

13. 5. ve 6. Maddeleri İran'ın Kınaması

Aynı ayda İranlılar, Sovyetlerin 1921 Antlaşması'nı başlatma ihtimali hakkında endişe belirtileri gösterdi. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, işbu Antlaşmanın 5. ve 6. Maddelerinin (esasen Rusların İran'a yabancı saldırısına karşı koymak için asker gönderme hakkını talep ettiği) geçersiz ve hükümsüz olduklarını açıkça belirtti. Sözleri Dışişleri Bakanı tarafından değiştirildi ve Antlaşma bir bütün halinde hala süresiz olarak geçerliydi, artık var olmayan

¹⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

¹⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

¹⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

bir ihtimalle (yani: Beyaz Ruslar ve destekçileri tarafından eski rejimin yeniden inşası için olası teşebbüsler) ve bu nedenle uygulanabilir değildi.¹⁸

14. Birleşmiş Milletler'de İran'a Karşı Sovyet Propagandası Kampanyası Yapma İmkânı

Sovyet radyo propagandası çekilmekte başarısız olduğunda İranlılar, Birleşmiş Milletler'de bu sorunun gündeme getirilmesi ihtimalini düşündüler. Genel Sekretere danışıldı ve konuyu Sovyet temsilcisi ile paylaşmayı üstlendi. Bunu Temmuz ayında yaptı, ancak tamamen olumsuz bir yanıt aldı.

15. İran Büyükelçisinin Moskova'ya Dönüşü

Sovyet Büyükelçisinin Moskova'ya geri çağırmasının ardından İranlılar da Büyükelçisi Sayın Sami'yi geri çağırmişti. 3 Nisan'da Mas'ud Ansari (İran'ın Moskova eski Büyükelçisi) bu kapasitede yeniden seçildi. İlişkileri geliştirmeye yönelik ilk çabaları soğuktu ve kendisine "kesin bir adım atmanın" İranlıların kaldığı söylendi. Temmuz ayında Ansari bir İran iyi niyet misyonunun Moskova'yı ziyaret etmesini önerdi; Kruşçev cevap vermedi. Bununla birlikte, Eylül ayında Ansari, Gromyko ve Kruşçev'i tekrar gördüğünde, eğer İran ile ABD arasındaki askeri anlaşmalar iptal edilirse büyük ekonomik destekle İran'a yönelik tehditlerini yumuşattılar.¹⁹

16. Müttefiklerin Desteği

Bu arada İran, müttefiklerinden olumlu bir destek ifadesi temin etmek konusunda endişeliydi. Bunu akılda tutarak, Ağustos 1959'da Avam Kamarasında, Sovyet baskısı karşısında müttefiklerimize genel destek veren bir açıklama yapıldı. Aynı nedenle, Ekim ayında Washington'da düzenlenen CENTO Bakanlar toplantısında, İran'a yönelik Sovyet propagandası kampanyasına esef eden bir bildiri yapıldı. 1959, iki ülke arasında hala oldukça gergin ilişkilerle sona erdi. İran Bakanları ve yetkilileri, 7 Kasım'da Tahran'daki Sovyet Ulusal Günü resepsiyonunu neredeyse boykot etti; 28 Aralık'ta Moskova'daki İran Büyükelçisi Hükümetinin sunduğu güvencenin ötesine geçemeyeceği kararını Kruşçev'e ilettili. Füze veya askeri üsler üzerine bir protokolle ilgili olarak başka görüşmeler yapılmadı.²⁰

¹⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Nicholas V. Riasanovsky & Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, Çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 501-646.

¹⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Nicholas V. Riasanovsky & Mark D. Steinberg, **a.g.e.**, s. 501-646.

²⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Nicholas V. Riasanovsky & Mark D. Steinberg, **a.g.e.**, s. 501-646.

17. 1960 Başlarında

1960 yılının ilk yarısında propaganda savaşı devam etti. 14 Şubat tarihli Pravda maddesi, İran'ın bir Amerikan kolonisinden biraz daha fazla dejenere olduğunu tekrarladı ve muhtemelen tüm "yurtsever" İranlıları politikada muhtemelen rejimin devrilmesi ile ilgili değiştirmeye zorlamak için çağrıda bulundu. Sovyet basın ve radyo, (a) Mayıs ayında İran'da düzenlenen bir CENTO hava tatbikatı ve (b) Tudeh partisinin dört casusluk örgütünün kurulmasıyla suçlanan dört kişinin Tebriz'de infaz edilmesiyle ilgili özellikle düşmanca davrandılar. 14 Mayıs'ta SSCB İran Hükümetini CENTO'nun tatbiğine karşı protesto ederek 1921 antlaşmasınının 5. maddesine dikkat çekti.²¹

18. Müttefik Müdahale

Ocak ayında Dışişleri Bakanı Sayın Aram, İran'ın iki büyük müttefikinin Sovyet liderlerine müdahale edip etmeyeceğini sordu. Bununla birlikte, kendisine İngiliz Büyükelçisinin Moskova'da yaptığı bir yaklaşımın herhangi birşey kazanmasının pek mümkün olmadığı ve muhtemelen İngiliz Sovyetlerine propagandalarının arzulan bir etkiye sahip olduğuna dair güvence vermesi için görev yapacağı söylendi. İngiliz Hükümeti, bu konuyu Mayıs ayında Paris'te ki Zirve Konferansı'nda değerlendirecek olursa hazırды ancak bu tabii ki sonuçsuz oldu.²²

19. Önerilen Voroshilov Ziyareti

Şubat ayında Sovyet Maslahatgüzarı, Hindistan Büyükelçisi aracılığıyla, İran Hükümeti'nin Cumhurbaşkanı Voroshilov'u İran'ı ziyaret etmeleri yönündeki davetlerini resmen yenileyecek olursa, olumlu olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtti. Şah'ın kararında, İranlılar orijinal davetiyenin hala açık olduğunu belirtmekle yetindiler. İngiliz Hükümeti, Voroshilov'un ziyaretinin İran'ın bir Moskova misyonunun ziyaretinden daha kabul edilebilir ve daha az tehlikeli olacağı görüşünü dile getirdi ancak Voroshilov'un tek başına gelmeyeceğini ve daha güçlü birinin eşlik edebileceğini akılda tutmak gerekiyordu.²³

20. "Tesadüfi" Toplantı

Mart 1960'da İranlılar Şah ve Kruşçev arasında Mayıs ayında Viyana'da "tesadüfi" bir toplantı düzenlenebilecekleri konusunda bir öneri (görünüşte

²¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, a.g.e., s. 176-210.

²² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, a.g.e., s. 176-210.

²³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, a.g.e., s. 176-210.

Moskova Büyükelçileri'nden kaynaklanıyor) düşünüyorlardı. İngiliz Hükümeti, İranlılara böyle bir girişim karşısında şiddetle tavsiyelerde bulundu ve bu düşünceye dair başka birşey duyulmadı²⁴

21. İyi Niyet Ziyareti

Şubat ayında, Voronin'in Moskova'ya ziyareti gözden geçirilirken, Sayın Aram, İngiltere Büyükelçisine Rusların "başlangıç" olarak Moskova'yı ziyaret etmesini önerdiğini bildirdi. Mart ayının sonlarında Sovyet Maslahatgüzarı Voronin, Hükümetinin Aram'ı Moskova'ya davet etmeye hazır olduğunu doğruladı. Voronin'in Moskova'da iken Aram'ın askeri üsler konusunda bir güvence imzalamasının beklendiğini rapor etti. Aram, bunu tartışmaya hazır olmadığını söyledi ve Voronin, bu konudaki bir taslağın "tartışmaların temelini" oluşturabileceğini söyleyerek uzlaştı.²⁵

22. Füze Üsleri Güvencesi

Bir sonraki önemli gelişme, Rusların İranlıların onlara yazılı bir güvence vermesi gerektiği bir öneriye döndüğü Haziran'da oldu: (a) İran, topraklarının Sovyetler Birliği'ne karşı "saldırı üssü" olarak kullanılmasına izin vermeyecek, ve (b) uzun, orta veya kısa menzilli füze üslerini herhangi bir yabancı güce bahsetmeyeceği idi. İngiliz Hükümeti, İranlıların genel olarak askeri üsler konusunda bir güvence vermeye hazır olmadığı halde, füze üsleri konusunda bir güvenceye itiraz etmediğine inandırılmıştı.²⁶

İranlılara hem Birleşik Devletler hem de İngiltere Hükümeti tarafından tek güvenli olan şeyin herhangi bir yazılı güvence vermemek olduğu çünkü bunu yaparak hiçbir şey kazanmasa bile propaganda savaşında kısa bir mühlet kazandıracağı eğer olursa, İran'ı müttefiklerinden izole etmek ve CENTO'yu bozma amacıyla Sovyetlere yardımcı olunacağı şiddetle tavsiye edildi. Bununla birlikte, füze üsleri üzerindeki güvencenin, ilişkilerin gerçek bir şekilde normalleştirilmesine yol açması koşuluyla nispeten zararsız olduğunu ve İran'ın kendi füzeleri hakkını saklı tuttuğunu kabul ettik.²⁷

23. "Saldırganlık Araçları"

İngiliz Hükümeti Temmuz 1960'da Şah'ın İran'ın kendisinin Sovyetler Birliği'ne karşı "saldırganlık aracı (veya mecrası)" olmasına izin vermeyeceği fikri üzerine bir formül düşündüğünü bildirdi. İngiltere yine böyle bir güvence

²⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, *a.g.e.*, s. 176-210.

²⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, *a.g.e.*, s. 176-210.

²⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Panagiotis Dimitrakis, *Failed Alliances of the Cold War*, I. B. Tauris, London 2012, s. 135-165.

²⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, *a.g.e.*, s. 135-165.

vermenin İran'ın çıkarına olmadığı tekrar belirtti: Bu formül bazılarında daha az sakıncalı olmasına rağmen, anlaşılması güç ve Sovyetler tarafından sömürüye açıkça açıktı. İngiliz Hükümeti, en akıllıca seyrin İranlıların Sovyet Avanslarına sıkı ve samimi bir şekilde hiçbir şey vermeden cevap vermelerini önermişti. İranlılar bir çeşit güvence sunmaya kararlıysa, Ruslardan propagandalarını kesmek için söz almalılar.²⁸

24. Karşılıklı Güvenceler

8 Temmuz 1960'da Sayın Ansari Moskova'dan Gromyko'dan, İran ve Sovyetler Birliği'nin karşılıklı güvenceleri imzalamaları (a) kendi topraklarında yabancı füze üslerinin kurulmasına izin vermeyeceklerini ve (b) Füzelere birbirlerine karşı bir saldırı "aracı (veya mecrası)" olmasına izin vermeyecektir.²⁹

25. Kruşçev'in Şah'a Mesajı

Bu öneri 19 Temmuz 1960'da Kruşçev'den Şah'a gönderilen bir mesajla takip edildi; her bir ülkenin, (a) üçüncü bir gücün kendi topraklarında yabancı askeri üsler inşa etmesini, kullanmasını veya bulundurmasına izin vermeyeceğini; (B) herhangi bir yabancı askeri kuvvetin kendi topraklarında konuşlandırılmasına izin vermeyeceğini önerdi. Mesaj, "Modern roketler tarafından gerçekleştirilen misilleme hareketinin, İran topraklarına ait hava keşiflerine izin verilmemesi nedeniyle engellenebileceğini" de sözlerine ekledi.³⁰ Mesajın, İran-Sovyet sınırının her iki tarafından birliklerin çekilmesi önerisi mevcuttu ancak İngiliz Hükümeti daha sonraki bir aşamaya kadar bu konuda bilgilendirilmedi.³¹

26. İran'ın Cevabı

Şah'ın mesajı doğrudan tepkisi, (a) füze üsleri ve (b) keşif uçakları üzerinde bir güvence sağlamaktır. Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler Büyükelçileri önerilen güvence değişimine şiddetle karşı çıktı, onlara göre bu tehlikeli olarak saldırmazlık antlaşmasına yakındı. Herhangi bir güvence sorusu olursa, bunun tek taraflı ve müzakere olmadan sunulması önerdiler. İki güvencenin Kruşçev mesajının cevabında bulunmasına karşı çıkmaya devam ettiler ve Şah

²⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

²⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

³⁰ This may well have been a reference to aerial reconnaissance similar to that being carried out by Major Powers when his U-2 aircraft was shot down over the soviet Union in May 1960.

³¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

sonunda keşif uçuşlarında güvenceyi çıkarmayı kabul etti. Füze üsleri konusunda güvence bakımından, Ansari ayın başında talimatlarını aştığı ve Ruslara böyle bir güvence teklifinde bulunduğu ve Şah'ın bununla işlediğini hissettiği görüldü.³²

Şah'ın Kruşçev'e verdiği cevabın son metni, İran Hükümeti'nin herhangi bir yabancı Hükümetin İran topraklarında füze üsleri kurmasına izin vermemek için yazılı olarak taahhütte bulunmaya hazır olduğunu ancak İran'ın "kendi füzelerini" bulundurma hakkını saklı tuttuğunu belirtti. Cevap 2 Ağustos 1960 tarihliydi, ancak Kruşçev o zaman Moskova'daydı ve 17 Ağustos'a kadar İran Maslahatgüzarı kendisine cevabı teslim edemedi. Soğukkanlılıkla aldı ve hangi bölümlerin İngilizler tarafından hangilerinin Amerikalılar tarafından tasarlandığını işaret edebileceğini söylediği bildirildi.³³

27. Eghbal'ın Düşüşü

1960 Ağustos'unun sonunda Eghbal Hükümeti'nin düşmesi ve Başbakan olarak Şerif Emami'nin atanmasından sonra, İran'a karşı Moskova Radyosu yayınlarının tonunda bir gelişme oldu. Dışişleri Bakanı atanması konusunda tereddüt anı geldi ve Şah ilk önce Ansari'yi düşünüyor gibi görüldü. Bu, İran'ın Sovyetler Birliği'ne yönelik politikasının radikal olarak yeniden yönlendirilmesini ima etmişti ve Azadi atandığında Batı çok rahatlamıştı. Sovyet Büyükelçisi, dokuz aydan uzun bir süre yokluğun ardından 14 Eylül'de Tahran'a döndü.³⁴

28. Kruşçev'in Şah'a Cevabı

22 Eylül 1960'da Şah'ın 2 Ağustos mesajına Kruşçev'in cevabı iletildi. Füze üsleri konusunda sunulan güvenceye önem verdi, ancak bunun yeterli olmadığını belirtti. Sovyetler Birliği, İran'ın topraklarını Sovyetler Birliği aleyhinde bir üs olarak kullanmayacağına dair bir güvence karşılığında ekonomik ve teknik yardım önerdi. Hem Şah hem de İran Hükümeti, daha başka güvencelerin verilmesi tehlikesinin tamamen farkında olduklarını gösterdi. Şah, 24 Eylül'de düzenlediği basın toplantısında, İran'ın kuzeyindeki büyük komşusu ile dostça ilişkiler kurmak istediğini ancak egemenlik haklarına aykırı tedbirler alarak bunu kazanmaya hazır olmadığını belirtti.³⁵

³² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Robert O. Freedman; **Moscow and the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 1-71.

³³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

³⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

³⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

Şah, hiçbir şeyi vermeyen genel terimlerle Kruşçev'in mesajına cevap verdi. Cevap, eğer Sovyetler için kabul edilebilirse, bir iyi niyet misyonunu sona erdirmeye hazır olduğuna dair bir ifade içeriyordu. İran Büyükelçisi, misyonun siyasi müzakereleri yürütme yetkisine sahip olmayacağını belirterek mektubunu teslim ederken sözlü olarak bu konuyu değerlendirecekti. Yanıt olarak Sayın Kruşçev, iyi niyetli bir misyon teklifini kabul etti ve ayrıca Şah'ın kızkardeşi olan Prenses Şems'e, Kızıl Aslan ve Güneş Derneği Başkanı sıfatıyla Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için davetiye sundu. İngiltere, planlanan misyon için büyük bir heyecan göstermedi ve Sovyetlerin öncelikle askeri üsler hakkında genel bir güvence çıkarmaya ilgi duyduğunu ve bu durumda tüm Amerikalı danışmanların İran'dan çekilmesini istediğini belirtti. Sn. Sharif Emami bunu takdir etse de, Sovyetlerin daha yüksek bir fiyatla pazarlık yapmaya devam etmesine rağmen sonunda zararsız bir iyi niyet misyonunu Şubat 1959 olayları için *özür ve telafi* olarak kabul edeceklerini düşünüyordu. Bununla birlikte, Şah ve Kruşçev arasında başka mektup değişimleri, misyonun görev sınırları ile ilgili İran'ın ve Sovyet'in görüşlerini uzlaştırmak için çok az şey yaptı.³⁶

29. İyi Niyet Misyonunun Ertelenmesi

Misyonun sürekli olarak 1961 yılının başına ertelenmesi, aslında Moskova'ya hiç gitmeyeceğini göstermeye başladı. Bununla birlikte, 13 Şubat'ta İran Hükümeti basında çıkan haberler nedeniyle bir açıklama yapılması gerektiğini tespit etti ve Dışişleri Bakanlığı Siyasi Sekreteri, şu sözleri söyledi: "İran'da iyi niyeti tasdik etmek ve SSCB Hükümetinin dile getirdiği istekleri akıldan tutmak için, Başbakan'ın Sovyet Başbakanını ziyaret etmek üzere Moskova'ya gitmesi tasarlanmıştır. Bu ziyaretin tarihi daha sonra ilan edilecektir." Dışişleri Haber Dairesi'ne şu şekilde yorum yapmaları talimat verildi: "Bu ziyaret eğer İran'ın her zaman kavradığı kendi egemenlik haklarına saygıya dayalı olarak İran ve Sovyetler Birliği arasındaki daha normal ilişkilerin başlamasına işaret ediyorsa yararlı olacaktır." 28 Şubat'ta Sovyet basınında önümüzdeki iyi niyet misyonu hakkında "İranlıların misyona verdiği önem" konusunda bir açıklama yapıldı.³⁷

30. Lippman'ın Kruşçev'le Röportajı

Washington Post, 18 Nisan'da Walter Lippmann'ın Kruşçev ile yaptığı röportajını anlatan bir yazı yayınladı. O, daha sonra "İran'ın zayıf bir Komünist Partisi olduğu ancak kitlelerin perişanlığının ve hükümetin yolsuzluğunun

³⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, *a.g.e.*, s. 1-71.

³⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, *a.g.e.*, s. 1-71.

mutlaka bir devrim ürettiğini" söyledi Kruşçev askeri müdahaleyi düşünmezken, Şah'yı yıkmak için elinden gelen her şeyi propaganda ve başka yollarla yapacağı sonucunu çıkardı. Lippman'ın röportajı İran'da derin bir izlenim bıraktı. Resmi bir tepki yoktu, ancak iyi niyet misyonu gittikçe daha az gerçekleşmiş gibi görünüyordu.³⁸

31. Dr. Amini'nin Başbakan Olarak Atanması

Mayıs 1961'de Dr. Ali Amini'nin Başbakan olarak atanmasından kısa süre sonra ilişkiler bozulmaya başladı. Kamuoyunda yapılan açıklamalarda ve Haziran ayında Sovyet Büyükelçisiyle yaptığı görüşmede Amini, İran'ın CEN-TO'dan ayrılma ve tarafsız bir politika benimseme niyetinin olmadığını açıkça belirtti; Ve etkili olduğunu ispatlayan katı ekonomik reform programı ihtimalinin Ruslara hitap etmesi beklenemez dedi. Sovyet Büyükelçisi "istişareler için" Moskova'ya geri çağırıldı ve Moskova yayınları giderek zehirli hale geldi. Dr. Mosaddeq'in 1952'de iktidara dönüşünü anmak için İranlıların 21 Temmuz'da gösterilere katılmalarını teşvik eden 20 ve 21 Temmuz 1961 tarihli yorumların provokatif tonu Sovyet Büyükelçisine resmi bir protestoya konu oldu.³⁹

32. CENTO Belgeleri

Tass, 18 Ağustos tarihinde, eski Bağdat Pakt Örgütü'nün gizli olarak sınıflandırdığı ve bu bölgelere karşı düşmanların erişimini engellemek için (diğer ülkeler arasında) İran sınır bölgelerinde atom bombası planlarını ortaya koymak için sözde bazı belgeleri yayınladı. Bu iddia edilen belgeler, üye ülkelerin halklarına yakın bir tehdit olarak temsil edilen CENTO'ya karşı bir kampanya için materyal sağlamıştır. Konuyla ilgili olarak Eylül ayı başlarında Sovyet Büyükelçisi tarafından suçlandığında Dr. Amini, belgenin kopyalarını okumayı reddetti ve İran'ın Batı'ya olan taahhütlerini pahasına Sovyetler Birliği ile barınmak isteyen İran Hükümeti'nden herhangi bir soru olmadığını ilan etti. Sovyet propagandası, Eylül ayında, 1921 Antlaşması'nın 5. ve 6. Maddeleri uyarınca Sovyet haklarına atıfta bulunarak ve İran'ın bir nükleer savaşta yanlış tarafa düşmesi durumunda onu bekleyen kaderi ile giderek tehditkâr hale geldi. İran Hükümeti bu engeli sinir savaşında sadece bir aşama olarak almıştır.⁴⁰

³⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

³⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

⁴⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

33. İranlılar, Sovyet Propagandasına Karşı Protesto Düzenledi

Moskova radyosu saldırılarını sürdürdüğü için İran Dışişleri Bakanı Sovyet Büyükelçisine protesto notu gönderdi. Bunu İran basınında Sovyet radyo saldırılarına ve "CENTO belgelerinin" yayınlanmasına karşı İran'ın CENTO'yu terk etmesi yönündeki Sovyet taleplerine karşı bir kampanya izledi.⁴¹

34. Gromyko ile Görüşmeler

Moskova'daki yeni İran Büyükelçisi Dr. Ardelan, Kasım 1961'de Gromyko ile bir dizi görüşme yaparak, Gromyko'nun SSCB'nin ihtiyatla ifade edilen ifadesine yanıt olarak tek taraflı bir güvenceyi canlandırdı, İran Hükümeti, bu tür bir imtiyaz değişikliğinin düşman Sovyet propagandasını durdurabileceğini ümit etti ancak bunun olasılığını Batı tarafından önemsenmedi. İkili bir anlaşma için Sovyet baskısına rağmen, İranlılar tekliflerinde sağlam durdu ve Sovyet karşı teklifini reddetti.⁴²

35. İngilterenin, İran ve Rusya Arasındaki Uzlaşma Üzerine Görüşleri

İki ülke arasındaki bu değişimler boyunca, sıklıkla ihaleye çıkarılan ve İranlılar tarafından kabul edilen İngiliz Hükümeti'nin görüşü, SSCB ile olan her iki taraflı anlaşma idi füze temeli ile sınırlandırılmış ve daha önce yok sayılmış olsa bile, İran'daki yabancı üsler ve birlikler ve İran'ın elindeki kısa menzilli füzeler hakkında Sovyet şartları şöyle idi:

- İran'ı CENTO'dan ve özellikle de Amerikan askeri desteğinden uzaklaştırma arzusunda SSCB'ye yardım;
- İranlıları, düşmanca propaganda ve devirme girişimlerinden geçici bir mühlet için çok yüksek bir fiyat ödemeye zorlamak;
- SSCB'yi benzer güvence için Türkiye'ye baskı yapmaya teşvik etmek;
- Sovyetler Birliğinin İranlıların pazarlık yönündeki taraflarını doğru bir şekilde yerine getirmediğini iddia etmelerini ve böylelikle daha fazla baskı ve propaganda yapmalarını sağlamak.⁴³

36. İran Hükümetinin Tek Taraflı Açıklama Teklifi

1962 yılı İran Hükümetinin, Şah'ın Ağustos 1960 Kruşçevine yazdığı mektubun benzeri olan tek taraflı bir iletişim formülü geliştirmesiyle açıldı.

⁴¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

⁴² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

⁴³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Dimitrakis, **a.g.e.**, s. 135-165.

Bununla birlikte, Bay Ghods-Nakhai ile Sovyet Büyükelçisi arasındaki tartışma, bir çıkmaza neden oldu, çünkü Sovyetler Birliği, *diğerlerinin yanı sıra* yabancı üsleri de kapsayacak şekilde ikili bir anlaşma üzerinde ısrarcıydı. Şubat ve Mart ayında, Sovyet Büyükelçisi saldırmazlığa atıfta bulunmayı içeren ikili bir anlaşma talebi ile Şah'a tekrar yaklaştı. Şah, daha önceki teklifinde sağlam durdu.⁴⁴

Dr. Amini'nin istifası ve Amir Asadollah Alam'ın Temmuz 1962'de Başbakan olarak atanmasıyla İran'daki kamuoyu, Sovyetler Birliği'ndeki ilişkilerde olumlu gelişmeler bekliyordu ve yeni Başbakan, Majesteleri'nin Büyükelçisine gerçekten bunun onun hedeflerinden biri olduğunu açıkladı. Bununla birlikte, Şah'ın İran'ın konumunda başka değişiklik yapılmaması gerektiğini açıkça emrettiği bildirildi.⁴⁵

Oldukça beklenmedik bir şekilde, Sovyet Büyükelçisi Eylül ayında Şah'ı bilgilendirdi; Sovyet Hükümeti, İran Hükümeti tarafından, yabancı bir hükümet tarafından İran topraklarında herhangi bir füze üssünün kurulmasına izin verilmemesi için tek taraflı bir taahhütte bulunmaya hazırlandı. 15 Eylül 1962'de Tahran'da Dışişleri Bakanı ve Sovyet Büyükelçisi tarafından bu etki üzerine bir İran notu ve bir Sovyet onayı değiş tokuş edildi.⁴⁶

18 Eylül'de İngiliz Büyükelçisi Şah'a, Rusların şu anda kamuoyuna gösterebileceği daha uzlaşmacı tavrın, özellikle Kuzey'de İran'da Komünist yıkıcı faaliyetin daha da geliştirilmesini kolaylaştırmak üzere tasarlanabileceğini önermişti. Şah, bunun bilincinde olduğunu ve Rusların şimdi de ekonomik yardım sunabileceğini düşündüğünü söyledi.⁴⁷

37. Geçiş ve Sınır Çizme Anlaşmalarının Onaylanması

İlişkileri rahatlatmanın bir işareti olarak, sırasıyla Moskova'da 26 Ekim 1962'de ve Tahran'da 20 Aralık'ta "Geçiş ve Sınır Çizme Anlaşmaları" ile ilgili Nisan 1957'de imzalanan onay belgelerinin değiş tokuşudur - bu anlaşmalar onaylanmıştı ve geçerliliği tasdik edilmişti ancak hiç bir zaman resmi bir belge değişimini gerçekleştirmemişti.⁴⁸

İran bildirisi, Sovyet basınının ve resmi yayınların (ancak gizli radyo istasyonlarında değil) ses tonunda iyileşme sağladı. Sovyetler Birliği, sınır nehirleri, balık koruma projeleri, siloların inşası vb. gibi ortak çalışmalar

⁴⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. William L. Cleveland, **A History of the Modern Middle East**, Westview Press, Oxford, 1994, s. 271-283.

⁴⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁴⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁴⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁴⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

şeklinde pratik yardım da sundu. Nisan 1963'te Sovyet Büyükelçisi İran Dışişleri Bakanı'na, Praesidium (Başbakanlık Heyeti) Başkanı Sayın Brejnev'in İran'ı ziyaret etmesi talebinde bulundular. Şah kabul etti ve 26 Mayıs'ta ziyaretin Kasım ayında gerçekleşeceği açıklandı. Bu göstergelere göre yargılanmak için SSCB, şu an İran'la olan açık ilişkileri geliştirmenin politikasına devam etmenin uygun olduğunu düşünüyor. Bu politikanın herhangi bir zamanda aniden tersine çevrilebilmesi için olanaklar elbette ki SSCB'nin kontrol ettiği propaganda ve yıkım organları el altında olmaya devam etmektedir.⁴⁹

38. Sovyet İran İlişkilerinin Bazı Yönleri

38.1. İran Potansiyel Bir "Saldırı Üssü" Olarak Sovyetler Birliği'ne Karşı

İranlılarla yapılan görüşmelerde Sovyet Hükümeti, İran'ın belirli koşullar altında Sovyetler Birliği'ne karşı "saldırı üssü" ya da "saldırı aracı" olabileceği konusuna sürekli olarak geri döndü. Bunu yaparken şüphesiz, 1921 Sovyet-İran Anlaşması'nın 5. ve 6. Maddeleri uyarınca keyif aldıkları varsayımsal müdahale hakkına ilişkin daha modern terimlerin yeniden teyit edilmesine ilişkin kaygıları vardı. İranlılar, çeşitli zamanlarda, bir tür genel güvence vererek bu Sovyet baskısını kaşılamayı düşündüler ve buna karşılık, Sovyet Hükümeti tarafından 1921 Antlaşması'nın 5 ve 6. Maddelerinin artık geçerli olmadığını kabul etmesini umduklarını belirttiler.⁵⁰

Böylece Mart 1955'de Şah, Sovyet Büyükelçisini daha önceden istediği iki güvenceyi Hükümetine iletmesi için yetkilendirdi:

1. İran'ın askeri üs haline gelmeyeceğini ve
2. İranlılar, SSCB'ye saldırmak amacıyla İran haricindeki kuvvetlerin İran toprakları yoluyla transit geçişine izin vermeyeceklerdi.⁵¹

Şah, İran'a saldırı yapılmadığı sürece (2) uygulanacağını da sözlerine ekledi. 3 Nisan 1956 tarihli bir notta İran Hükümeti "İran'ın Bağdat Paktı'na bağlı kalması İran topraklarının Sovyet topraklarına karşı kullanılmasına imkân yaratmadı ve yaratmayacak" dedi.⁵²

1959 Ocak ve Şubat aylarında bir Sovyet-İran Saldırmazlık Paktının sonuçsuz görüşmeleri sırasında İran Dışişleri Bakanı, Rusya'nın "askeri üsler" konusunda bir güvence karşılığında 1921 Anlaşmasının 5. ve 6. Maddelerini

⁴⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁵⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁵¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁵² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

feshetme teklifi hakkında konuştu. "Şah, Saldırmazlık Paktı'nın kendisine ek olarak, Sovyetler Birliği ile bu hatlar üzerinde bir protokol temin etmek istedi. Şah, hem Paktı hem de Protokol'ü imzalarsa Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, Birleşik Devletler - İran İkili Anlaşmanın imzasına devam etmeye hazır olup olmayacağını sordu.⁵³

Sonra Sovyetler Birliği ile 10 Şubatta görüşmeler bozuldu, bu güvence konusundaki tartışmalar da düştü. Ancak 12 Şubat'ta Meclise rapor veren Hekmat, İran Hükümeti'nin Sovyetler Birliği ile bir antlaşma imzalamaya hazır olduğunu söyledi:

1. İran topraklarında askeri üs bulunmayacağını;
2. İran'a saldırı yapılmadığı sürece yabancı güçlerin topraklarında başka bir ülkeye zarar vermesine izin vermeyecekti.⁵⁴

"Askeri üsler" ifadesinin tanımlanması gerektiğini belirtti. Şah, 21 Şubat 1959'da gazetecilere konuşurken bunu biraz farklı bir biçimde tekrarladı. Şah, İran Hükümetinin, herhangi bir Devletin kendi topraklarında ve özellikle roket fırlatma üslerinde baz istasyonları kurmasına izin vermemeye kararlı olduklarını tekrarlamaya hazır olduğunu belirtti. 23 Nisan 1959'da "US News and World Report" ile yapılan bir röportajda Şah, Sovyetlerle olan müzakerelerin dağılmasının nedenlerinden biri olarak askeri üsler konusunda bir güvence talebinde bulduklarını ve Rusların ifadenin ne anlama geldiğini tanımlamaya gönülsüz olduğunu da belirtti.⁵⁵

Sovyet-İran görüşmelerinin bozulmasından sonra, Sovyet Büyükelçisi Moskova'ya döndü ve bir süre daha değişim yapılmadı. Bunlar, İran Büyükelçisi Kruşçev ve Gromyko ile görüştüğünde 2 Eylül 1959'da yeniden başlatıldı. Bu görüşme sırasında Ansari, "Şahın, İran'ın topraklarında herhangi bir yabancı askeri üssün bulunmasına izin vermeyeceğini bir kereden fazla kamuya açıkladığını" hatırlattı.⁵⁶ Tahran'a dönüşünde Sovyet Büyükelçisi 22 Eylül'de Şah ile mülakat yaptı. Bu mülakatta Şah, füze üsleri konusunda bir güvence sunarak Sovyet taleplerini karşılamaya çalıştı. Pegov'a İran Hükümeti'nin, İran topraklarında yabancı füze üslerinin kurulmasına izin vermeyeceği veya hatta bir Antlaşma'da böyle bir güvence içermesi için sözlü veya yazılı güvence vermeye hazır olacağını bildirdi. İran Büyükelçisi birkaç gün sonra Kruşçev'i gördü ve son söylenen bu teklifle ilgili söyleyecek bir şey olup olmadığını sordu. 8 Kasım'da Pegov Şah'ı kendisine Sovyet cevabını vermek

⁵³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, *a.g.e.*, s. 271-283.

⁵⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, *a.g.e.*, s. 271-283.

⁵⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 167-229.

⁵⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 167-229.

üzere gördü. Sovyet Hükümeti böyle bir güvenceyi hoş karşıladı ancak şu sonuca varmak için çok daha geniş kapsamlı olana sahip olmak isterdi:

1. İran'ın yabancı askeri üslere izin vermemesi; ve
2. Topraklarının "saldırı için bir sıçrama tahtası" olarak kullanılmasına izin vermemek.⁵⁷

Şah, bu taleplerin kabul edilemez olduğunu söyledi. Ancak İngiltere Büyükelçisine verdiği röportajda Şah, İran topraklarının "*tören alanı*" olarak kullanılmasına izin vermeyeceği konusunda açık bir sözlü güvence vermeye hazır olacağını söyledi. Kabul edilebilir bir tanım bulmak mümkün olmadığından askeri üsler konusunda herhangi bir güvence vermeye hazır değildi. Dışişleri Bakanı daha sonra, daha ileri Sovyet baskısına rağmen, Şah'ın sağlam durmaya ve daha önce füze üslerinde sunduğu güvenceden başka bir şey vermemesinden şikâyet etti.⁵⁸

Tartışmalar İran Dışişleri Bakanı Aram'ın Moskova'ya yaptığı ziyarete dönüştü ve Sovyet Maslahatgüzarı Mart 1960'da ona açıkça Aram'ın gelişinin askeri üsler konusunda bir taslak imzalaması beklentisine yol açtığını açıkladı. Bununla birlikte, 15 Temmuz 1960'da Aram, İngiliz Büyükelçisine Rusların İran'ın kabul etmesi gereken biraz farklı bir öneri sunduğunu bildirdi: (1) topraklarının "saldırı için bir üs" olarak kullanılmasına izin vermemek; ve (2) Uzun, orta veya kısa menzilli füze üslerinin kurulmasına izin vermemek.⁵⁹

Daha sonra Gromyko'nun "saldırı aracı" terimini kullandığı ve güvencelerin karşılıklı olması gerektiğini öne sürdüğü anlaşıldı. Şah'ın bazı yazılı "saldırı aracı" formülü planlanıp planlanmayacağını ciddi olarak düşündüğü bildirildi. Bu noktada, Kruşçev'in mesajının 18 Temmuz Şah'a teslim edilmesiyle, Kruşçev'in İran'ın güvence vermesi talebinde yoğunlaştığı Kruşçev-Şah yazışmalarına ilişkin görüşmeler birleşti: (1) Üçüncü bir güç, topraklarında askeri üsler inşa etmemeli ya da sürdürmemeli ve (2) Orada yabancı kuvvetler bulunmamalı.⁶⁰

38.2. Füze Üsleri Güvencesi

Şah, ilk başta, 22 Eylül 1959'da, füze üsleri konusunda Sovyet Büyükelçisine bir güvence de sundu; bununla ilgili daha önce yapılmış görüşmeler

⁵⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, **a.g.e.**, s. 167-229.

⁵⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, **a.g.e.**, s. 167-229.

⁵⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Lenczowski, **a.g.e.**, s. 167-229.

⁶⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvoceossi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

olup olmadığı açık değildi. Teklif, Şah, İran füze üslerine sahip olma ihtimalini saklı tutmak istediği için, o tarihte orta ve uzun menzilli füzelerle sınırlandırılmıştı. Aram, 8 Ocak 1960'da İngiliz Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, Sovyetlerin, askeri üsler hakkında güvence talep etmenin yanı sıra, füze üsleri konusunda sunulan teminatların kısa menzilli füzeler içermesi gerektiğini de söylediklerini söyledi. Şah, özellikle gelecek için elini bağlamamak için kısa menzilli füzeler hakkında herhangi bir güvence vermek istemedi.⁶¹

Bununla birlikte, Moskova'daki İran Büyükelçisi Temmuz 1960'da, son çare olarak İran Hükümeti'nin kısa menzilli füzeler hakkında kendi işletim hakkını koruyarak bir güvence vermeye hazırlanacağı konusunda bilgilendirildi. Bu imtiyaz hakkını yalnızca ilişkilerin gerçekten normalleştirilmesini elde etmek için kullanacaktı.

Aram, akabinde Ansari'nin talimatlarını aştığından şikâyet etti; ancak, yalnızca kısa menzilli füzeler açısından bunu yaptığı açıktı, çünkü orijinal güvence Şah tarafından kendisi tarafından önceki yıl sunuldu. Şah'ın 2 Ağustos 1960 tarihli Kruşçev'e verdiği cevapta güvencenin sonunda verilmiş olan şekli şöyledir: İran Hükümeti, "İran, yabancı bir hükümetin topraklarında füze üsleri kurulmasına izin vermeyecektir. Açıkçası, İran Hükümeti, Sovyet ordusu kendisini her türlü silahla donatma hakkına sahip olduğu gibi, füzeleri de içeren her türlü silahla kendisini silahlandırabilir" ifadesiyle yazılı bir taahhüte hazırlanmıştır.⁶²

Bu güvencenin tek taraflı olduğu ve Rusların kabul ettiği takdirde yeni bir belgede şekillendirileceği anlaşıldı. Bununla birlikte, 22 Eylül 1960'da Şah'a gönderilen cevapta, Kruşçev sadece teklifi biliyordu, ancak Sovyet tekliflerinin (askeri üslerde ve yabancı kuvvetler üzerindeki güvenceler için) olumlu bir şekilde alınmadığını ve karşı teklifin olmadığını belirtti.⁶³

38.3. Norveç Formülü

Norveçliler 1949 ve 1957 yıllarında Sovyetler Birliği'ne iki ayrı durumda güvence verdi. Norveç saldırgan amaçlara sahip bir politikaya katılmayacağını ve Norveç'e saldırı yapılmadığı veya saldırı tehdidinde maruz kalmadığı

⁶¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁶² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁶³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

sürece Norveç topraklarında yabancı askeri kuvvetlere müsamaha göstermeyeceğinin garantisini verdi. Norveçliler ayrıca, Norveç'e saldırı yapılmadığı veya saldırı tehdidinde maruz kalmadıkları sürece, yabancı güçlerin silahlı kuvvetlerinin Norveç topraklarında konuşlandırılmasına izin vermemeyi taahhüt ettiler.⁶⁴

Sovyet-İran arasında bir Saldırmazlık Paktı görüşmeleri sırasında Şah bundan İngiliz Büyükelçisine bahsetti. İngiliz Büyükelçisinin bu güvencelerin metnini almaları istendi, ancak kısa bir süre sonra Sovyet-İran görüşmeleri bozuldu ve bu nedenle metin verilmedi.⁶⁵

Afşar, Kuşşev'in Şah'a yazdığı mektuptan sonra 21 Temmuz 1960'da konuya değinerek metni tekrar istedi. Yine verilmedi. Konuya yönelik baskı uygulanırsa Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliğine, o zamanların koşulları altında geniş çaplı taahhütlerde bulunmanın akıllıca olup olmadığı konusunda önemli kuşkularımız olduğunu söylemeleri talimatı verilmiştir. Ayrıca, Norveç'le İran'ın durumu arasındaki farka ve bu güvencelerin Amerikan danışmanlarının konumu üzerindeki etkisine dikkat çekilecekti. Norveç formülünün, İran için çok büyük tehlikeler içermeyecek tek kısmı, 1957 güvencesinin ilk cümlesi oldu: "Norveç Hükümeti, saldırgan amaçlara sahip bir politikaya hiçbir zaman katkıda bulunmayacak ve Norveç topraklarının böyle bir politikanın amaçları için kullanılmasına izin vermeyecektir"; ancak bu bile yanlış beyanda bulunmaya açık olabilirdi. İranlılar daha sonra hiçbir zaman bu konuya geri dönmeyenler diye yapıldı.⁶⁶

38.4. 1921 Sovyet -İran Antlaşması'nın 5. ve 6. Maddeleri

Yukarıda belirtildiği üzere, 1959 tarihli Sovyet-İran görüşmelerinde, bu maddelerin askeri üsler konusunda bir güvence karşılığında iptali tartışılıyordu. Sonunda Ruslar, İran'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesine ısrar etmeksizin, bu hükmü planlanan Saldırmazlık Paktına dâhil etmeyi kabul ettiler. Ancak Ruslar tarafından, İran'ın, iki taraflı Amerikan-İran anlaşmasının imzalanmasına devam etmeyeceği ve askeri üsler konusunda bir güvence verecekleri anlaşıldı. Ancak, kendi bakış açılarına göre, Rusların teklifi çok geç gelmişti çünkü Şah çoktan iki taraflı Antlaşma imzalamaya karar vermişti.⁶⁷

⁶⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁶⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁶⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁶⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

Müzakerelerin çöküşünün ardından İran'ın 5. ve 6. Maddeleri tek taraflı olarak reddetmesi yönünde söylentiler çıktı. Dışişleri Bakanlığı Meclis Müsteşarı 3 Mart'ta düzenlediği basın toplantısında "İran Hükümetinin bu maddeleri geçersiz saydığına ve onlara uyum göstermeyeceğini" ilişkin bir açıklama yaptı, çünkü onların dâhil edilmesine yol açan koşullar ortadan kalkmıştı. Dışişleri Bakanı ertesi gün Senato'da yapılan açıklamada, söz konusu maddelerin feshi veya iptali konusunda herhangi bir sorunun olmadığını söyledi. Antlaşma'nın geri kalanı yürürlükte olsa da, maddelerin hükümsüz olduğunu iddia etti.⁶⁸

O dönemde, İranlıların zaman içinde belirlenemeyen bir Antlaşma'nın bir bölümünü reddetmelerinin akıllıca olup olmadığı konusunda bazı şüpheler vardı. Afşar, Russell'a şu an için daha resmi bir adım atılmamasını sağlamaya çalışacağını söyledi. Bununla birlikte, U2 olayına ve gelecek hava tatbikatı Şahbaz'a dikkat çekerek, Mayıs 1960'da Moskova'daki İran Büyükelçiliğine verilen bir Sovyet muhtırası verildi, gerektiği takdirde çağrılacakları imasıyla iki Maddeye atıfta bulundu. İranlılar bu öneriyi çürütmek zorunda hissettiler ve Dışişleri Bakanı 15 Haziran'da Büyükelçiyle görüştüğünde, İran Hükümetinin Sovyet protestosuna karşılık vererek, değişen koşullar göz önüne alındığında, Birleşmiş Milletler Şartları dâhil olmak üzere 5. Maddenin artık uygulanabilir veya "kanıtlanabilir" olduğunu düşünmediklerini açıkladı. İngiliz Hükümetinin haberdar olduğu kadarıyla, İranlıların resmi olarak bu iki Maddeyi reddettikleri tek durum buydu. Ancak Ekim 1960'da Kruşçev'e gönderilen bir mektupta Şah, 1941'de İran'a yönelik Sovyet saldırganlığının ya 1921 ve 1927 antlaşmalarında ya da Uluslararası Hukukta haklı olmadığını iddia etti. Bu Meclis'in onayladığı antlaşmayı temel olarak alan Rotstein mektubu netlik kazandı.⁶⁹

Ruslar Rotstein mektubunu Antlaşma'nın ayrılmaz bir parçası olarak görmüyorlardı ve hiç yayınlamamışlardı. 1922'de İranlılar tarafından yapılan Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın versiyonunda yer aldı ve 1927 Antlaşması'nın İkinci Protokolünde buna açıkça değinildi. En yakın Ruslar iki kez Rotstein mektubuna atıfta bulunan 15 Mart 1959'da Pravda'da yer alan bir makale ile ancak Antlaşma'ya getirdiği kısıtlayıcı yoruma yer vermeden onun varlığını kabul etti.⁷⁰

⁶⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁶⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁷⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

38.5. Sovyet- İran Saldırmazlık Paktı CENTO ve ABD ile İki Taraflı Olarak Yapılan Pakt ile Uyumlu mu?

Bu biraz zor bir meseledir. Unutulmamalıdır ki İran, Sovyetler Birliği ile 1921 ve 1927 olmak üzere iki Saldırmazlık Antlaşması imzalamıştır. O yılın 143 No'lu telgrafında 1959 yılının başlarında müzakerede olan Paktın önerilen şartlarının bir özeti var. 1959 tarih ve 293 sayılı Dışişleri Bakanlığı Rehberlik Telgrafı telgrafında, İran'ın bu tür bir anlaşmaya girmesinin Bağdat Paktı ile olan aktif ilişkisine devam etmesi ile tutarlı olmayacağı belirtildi. Ancak bu Rehber, İran Sovyetler ile anlaşmaya varırsa, kötü bir iş çıkarmak için tasarlandı. Verdiğimiz bilgiyi aşmamak şartıyla "önemi büyük oranda psikolojik görünüyordu."⁷¹ Birleşik Devletler Büyükelçisine, Hükümetinin maddeleleri inceleyene kadar anlaşmanın ABD-İran İki Taraflı Anlaşması ile tutarlı olup olmayacağı konusunda cevap veremeyeceğini Şah'a bildirmesi talimatı verildi. O dönemde, askeri üslerde eşlik eden bir güvencenin ABD askeri desteğinin devamı ile tutarlı olup olmayacağı konusunda daha fazla şüphe vardı. Ancak İngiliz Hükümeti'nin her zaman almış olduğu çizgi, İranlılar tarafından böyle bir pakt imzalanmasının, CENTO'nun hayatta kalamayacağı yönündeki müttefiklerine karşı büyük bir darbe olacağı ve hem İran'da hem de başka bir yerde bir rota değişikliği olarak yorumlanacağıydı.⁷²

38.6. İyi Niyet Misyonu

19 Haziran 1959'da İngiliz Büyükelçisi, muhtemelen Vatikan Büyükelçisi Saed başkanlığındaki bir İran heyetiyle Moskova'ya karşı gelişigüzel bir konuşma yaptığını bildirdi. Bu fikir, Moskova'daki İran Büyükelçisi tarafından yılın başında Kopenhag'da bir araya geldiğinde Şah'a önerilmişti. Ansari, Şubat 1960'da, Sovyet Dışişleri Bakanlığı ilişkilerine göre, bir önceki yılın Şubat ayında Sovyet delegasyonuna sunulan miktar telafi edilinceye kadar hiçbir zaman normale dönemeyeceğini bildirdi. İran Dışişleri Bakanı Aram Moskova'yı ziyaret etmek için baskı altındaydı.⁷³

Mart ayında, Aram'dan Sovyet Başkanı Vorosilov'a bir ziyaret için başlangıç yapması istendiği bildirildi. İkincisi, 1958 sonbaharında Tahran'ı ziya-

---

⁷¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁷² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁷³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

ret etmeye davet edildi ve fikir, Hint Büyükelçisi aracılığıyla iletilen bir mesajla Ruslar tarafından canlandırıldı.⁷⁴ Mart ayı sonunda Ruslar, Aram'a, Moskova'ya giderse, askeri üsler üzerine bir Protokol taslağı imzalaması beklendiklerini açıkça belirtti.

Şerif Emami, Eylül 1960'da Başbakan olduğu zaman misyon fikrini yeniden canlandırdı. Bunu Sovyet Büyükelçisi'nde denemiş ve Sovyet Hükümeti'nin kabul etmeye hazır olacağını anlamıştı. Şerif Emami başından beri, iki ülke arasındaki propaganda savaşının sona ermesi, yeni bir ticaret anlaşması ve Sınır Nehirleri gibi sınırlı ekonomik konuların dışında kalan herhangi bir konuda müzakereye misyonun yetkili olmayacağını açıkça belirtti.⁷⁵

Ekim ayında ortam Pegov ile temizlenmişti, bu teklif 22 Kasım'da teslim edilen Şah'ın yanıt verdiği Kruşçev'in mektubunda Kruşçev'e sunuldu. Kasım ayında Kruşçev'den alınan yanıt, biraz isteksizce olsa da, misyonun Aralık ayının sonunda veya Ocak ayının başında Moskova'ya gelebileceği konusunda anlaşdı. Fakat Ocak ayında Sovyet Büyükelçisi hâlâ Moskova'da üsler üzerine bir Protokol imzalanmaya hazır olmak için Şerif Emami'ye baskı yapıyordu.⁷⁶

Önerilen misyonun duyurusu İran Hükümeti tarafından 15 Şubat 1961'de yapıldı ve bu duyuru 28 Şubat'ta Sovyet basınında yayınlandı ve misyonun İran'ın dileklerine uygun olarak daha ileri bir tarihe ertelendiğini açıkladı.

38.7. İddia Edilen Güvenlik Sızıntıları

Şah'ın 2 Ağustos 1960 tarihli cevabı Kruşçev'e verildiğinde, bunun İngilizler ve Amerikalılar tarafından değiştirildiğini ve hangi pasajın hangi Hükümet tarafından değiştirildiğini gösterebileceğini söylediği bildirildi.

Araştırmalar, 23 Şubat 1959'da (yani İran-Sovyet müzakerelerinin dağılmasından kısa bir süre sonra) yaptığı bir konuşmada Kruşçev, Şah'ın sırlarını bildiğiyle övündüğünü ortaya çıkardı, çünkü bir arkadaşından bir diğerine geçti.

Şubat 1959'da Başbakan Moskova'yı ziyaret ettiğinde, Macmillan'ın Şah üzerindeki Sovyet propagandası saldırılarıyla ilgili bazı beyanatlarına yanıt veren Kruşçev, Şubat ayındaki toplantıda Savunma Bakanı Sandys ile Şah arasında geçenlerin tam bir kaydının olduğunu iddia etti.⁷⁷ Ayrıca, kamuoyu

⁷⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 287-388, 391-422.

⁷⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁷⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁷⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

önünde yaptığı konuşmada, Amerikalılarla yapılan iki taraflı anlaşmanın tam taslak metnine sahip olduğuyla da övündü. 2 Eylül 1959'da İran Büyükelçisi ile olan mülakatta Kruşçev, yılın başında Sovyet-İran görüşmeleri sırasında Şah'a Başkan Eisenhower tarafından gönderilen mektubun bir kopyasına sahip olduğunu iddia etti.⁷⁸

38.8. Değişen Sovyet Pozisyonu

Rusların sürekli olarak yerini değiştirdiklerini ve bir talebin tatmin edilmesinin sadece bir başkasına yol açtığını gösterebilmek her zaman yararlıdır. Bununla birlikte, aslında, yukarıda gösterildiği gibi, son üç yılda Sovyet'in hedefi çok tutarlıdır; yani, İran'ın potansiyel bir "saldırı üssü" olduğunu iddia ederek İran'ın işlerine müdahale hakkı tesis etmek.⁷⁹

Bununla birlikte, Sovyet taktikleri dönem boyunca zaman zaman değişti. Böylece, 1958 yılı sonunda ve 1959'un başında, Ruslar İran Hükümetine CENTO'dan geri çekilmesi karşılığında bir Saldırmazlık Paketi öneriyorlardı. Daha sonra, ABD ile imzalanan İki Taraflı Anlaşma için görüşmelerin sona erdirilmesi karşılığında bu imtiyazı vermeye hazırlandılar.⁸⁰

Ancak, bu müzakereler sırasında "askeri üsler" konusunda bir güvence talebinde bulunmuşlardır. Daha sonra 1959'da Şah orta ve uzun menzilli füze-ler üzerinde güvence sunduğunda, kısa menzilli füzelerde de bir güvence talep ettiler. Kruşçev'in ilk mektubunu almadan önce 1960 yazında İran'ın füze konusuna ek olarak bir "saldırı üssü" haline gelmeyeceğine dair bir güvence vermesi gerektiğini söylediler. Bununla birlikte, Kruşçev'in 19 Haziran'daki mektubu, askeri üsler ve İran'daki yabancı askeri güçlerin ikamesi konusunda güvence talep etti. Benzer şekilde, iyi niyet misyonu konusundaki tartışmalar, misyonun askeri üsler üzerine bir Protokol imzalamaya hazırlanması yönünde bir talep haline geldi.⁸¹

38.9. İran Politikasının Evrimi

İranlıların, çeşitli zamanlarda, füze üsleri konusunda bir güvenceden daha ileri başka güvenceler teklif ettikleri veya teklif etmeyi düşündükleri yukarıda görülecektir; Böylece İran'ın "askeri üs haline gelmeyecek", İran topraklarında "askeri üs" bulunmayacağını ya da "saldırı üsleri" bulunmayacağını taahhüt ettiler. İran'ın "tören alanı" ya da "saldırı aracı" olmamasını güvence

⁷⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁷⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Golan, **a.g.e.**, s. 176-210.

⁸⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

⁸¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

altına almayı düşündüler. Sovyet taleplerini karşılamak için gittikleri en uzak nokta, Şubat 1959'da Hekmat tarafından yapılan açıklamada yer aldı.⁸²

Bununla birlikte unutulmamalıdır ki, o zamanlar İran Hükümeti askeri üsler üzerine bir Protokol'ü Sovyet Hükümeti ile tartışmıştı. Şah, müzakerelerin dağılmasından hemen önce,⁸³ 7 Şubat 1959'da İngiltere Büyükelçisi ve ABD Büyükelçisine, Rusların Bir Saldırmazlık Paketi için müzakereleri koparmaları muhtemel olmasına rağmen "hala bir taraftan 1921 Anlaşmasının 5. ve 6. Maddelerini geçersiz kılacak ve diğerinde İran Hükümeti tarafında kendi topraklarında herhangi bir askeri üsse izin vermeyecekleri konusunda askeri üslerin sıkı tanımı ile bir güvence içeren bir protokol denemek" istediğini söylemiştir. Hekmat, 10 Şubat 1959'da İran Hükümeti'nin ABD ile imzaladığı İki Taraflı Anlaşmayı yürürlüğe koyma kararı hakkında bilgilendirmek için son kez Sovyet delegasyonunu aldığı anda, onlara İran'ın hala Sovyetler ile antlaşma ve askeri üsler konusunda bir Protokol bir imza atmaya hazır olduğunu söyledi.⁸⁴ Bu teklifi yapan İranlılar, Sovyet Hükümeti müzakereleri kopartmasına rağmen şüphesiz o kadar kısa bir süre sonra çekilmeye gönülsüzdü. Her şeyden önce, Sovyet-İran ilişkileri müzakerelerin kopmasıyla ilgili ciddi sonuçlardan kurtulmakla ilgilendiler. Dahası Hekmat'ın açıklaması, tanım hakkında bir tereddüt içeriyordu.⁸⁵

Bu sebeple, o zaman bile, bu konuda yapılan görüşmelerin bu tanımlama sorusu üzerinde gerektiğinde kopabileceğini Şah'ın aklına geldi. Büyük ihtimalle, Sovyet delegasyonuna verilen reddin ardından; Ruslar'ın konuyu takip etmeye hazır olmadığını farkındaydı. Bununla birlikte, İran Hükümetinin tutumunda, Şubat 1959, Hekmat'ın açıklaması yapıldığında ve Şah'ın Sovyet Büyükelçisine askeri üslerde bir güvence talebinin kabul edilebilir olmayacağını bildirdiği Kasım ayına kadar bir evrim yaşanmış gibi görünüyor.⁸⁶

Muhtemelen Şah, yılın başında İngiliz ve Birleşik Devletler Hükümetleri tarafından kendisine yapılan beyanlar üzerine ve Sovyetler Birliği'ne sunulan bu tür taahhütlerin Ruslara İran iç meseleleri müdahale için bir bahane teklif etme tehlikesi üzerinde daha fazla durmuştur. Şah, bu ihtimale karşı her zaman bilinçli göründü. Böylece Şah, 2 Ağustos 1960'da Kruşçev'e verdiği mesajda Sovyet temsilcisinin Tahran-Meshed demiryolunun stratejik amaçlarla kullanılabileceğini söylediği gerçeğine değindi.⁸⁷ Ayrıca konuşmasında, böyle bir

⁸² FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

⁸³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

⁸⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

⁸⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963.

⁸⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, *a.g.e.*, s. 271-283.

⁸⁷ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, *a.g.e.*, s. 271-283.

güvencenin Amerikan Askeri Misyonunun konumuna olası etkilerinin farkında olduğunu göstermiştir.

Bu nedenle, Sovyet-İran görüşmelerinin bozulmasıyla birlikte, Şah'ın taktikleri, askeri üsler üzerinde bir güvence teklifi yerine, füze üsleri üzerine bir teklif sunarak tekliften geri çekilmek zorunda kaldı. Bu, onun görüşüne göre, herhangi muhtemel bir zarar vermez ve uygulanması, gerekirse, örneğin; Birleşmiş Milletlerin onayına sunulur.⁸⁸

38.10. Tarafsızlık Kavramı, Bir Atom Silahlarından Arındırılmış Bölge ve Sınır Bölgelerinden Çekilme

29 Aralık 1958'de verilen Sovyet Notası, Ortadoğu'da barış ve iyi ilişkilere sahip, tüm yabancı kuvvetler, askeri üsler, atom silahları ve roketlerden arınmış bir alan olması gerektiğini ve Orta Doğu ülkelerinin tarafsızlığı ve güvenliği garantisi için çok taraflı görüşmeler önerdiğini belirtti.⁸⁹

İran Hükümeti bu öneriyi Sovyet Hükümetinin düşman propagandasına dikkat çekerek 2 Mayıs 1959'da Moskova'da teslim edilen Diplomatik Muhtıra'da yanıtladı. Bu Diplomatik Muhtıra, Ortadoğu'da bir güvenlik bölgesi ve atom silahlarından arındırılmış bölge kurulması için Sovyet önerisinin Birleşmiş Milletler çerçevesinde ele alınması gerektiği görüşünü dile getirdi.⁹⁰

19 Temmuz 1960'da İngiliz Hükümeti'nin metni almadığı Şah'a olan mesajında Kruşçev, sınırın her iki tarafında Sovyet ve İran güçleri tarafından geri çekilme fikrini açıkça ortaya attı. Şah, 2 Ağustos tarihli cevabı ile böyle bir çekilmenin güvenlik için herhangi bir garanti sunmadığını veya herhangi bir pratik etki sahibi olmadığını söyledi. Bununla birlikte, İran bunu Sovyetler Birliği tarafından iyi niyet işareti olarak gördü. 22 Eylül'de ki mesajında Kruşçev, Şah'ın karşılıklı güveni teşvik etmek için tasarlanan bu öneriyi şüphe ettiğinden şikâyet etti.⁹¹ Akabinde İran Hükümeti bu teklif konusunda hem Birleşik Devletler Hükümetinin hem de İngiliz Hükümetinin görüşlerini istedi. Fakat görüşlerin alınmasından önce, İran Hükümeti kendi mutabakatının aleyhine karar verdi.

39. 1962-1979 Dönemi

1960'larda iki kutup arasındaki yumuşamaya paralel olarak Şah, uygulamaya koyduğu “bağımsız dış politika” ve “pozitif milliyetçilik” politikaları

⁸⁸ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁸⁹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁹⁰ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

⁹¹ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Cleveland, **a.g.e.**, s. 271-283.

çerçevesinde Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzeltmeye ve tekrar yakın ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Özellikle 1962'den sonra Sovyet-İran ilişkileri gelişme göstermeye başladı ve iniş-çıkışlarla 1979 devrimine kadar devam etti. Bu ilişkilerin temeli daha çok ticari ve ekonomik konulara dayanıyordu.

Nisan 1962'deki Washington ziyaretinde Amerikalılara Sovyetlerden ziyade Mısır'ın (Nasır'ın) İran için tehlike oluşturduğunu söyledi. Nitekim 15 Eylül'de İran'da CENTO üyelerinin Sovyetleri hedef alan füze üsleri kurmalarına izin vermeyeceğini açıkladı. Oysa Amerika ve Şah, Sovyetlerin İran'a saldırmayacağından emindi.

Amerika Şah'ın sürekli askeri yardım istemesinden rahatsız olmuştu. Mesela Dulles, Şah'ın kendisini adeta askeri bir dahi gibi görmesinden ve sürekli yeni teknoloji silah istemesinden oldukça rahatsız idi. Nitekim Dulles, Tahran'daki Amerikan büyükelçisine, durmadan sürekli yeteri kadar askeri yardım almadığından yakınan, daha fazla modern silahlar isteyen ve Amerika'nın Bağdat Paktına girmesi için baskı yapan Şah'a bu huyundan vazgeçmesini söylemesini istemişti. Ancak yine de İran'a makul düzeyde silah yardımı yapılmasından yanaydı. Çünkü bu İran'ı Batı kampında tutacaktı. Ayrıca Amerika Şah'ı daha fazla Sovyetlerin yanına itmek istemiyordu ve bu nedenle de Şah'a fazla baskı yapmaktan çekinmişti. Yani Şah'ın kaprislerine, nazlarına ya da triplerine katlanmak zorunda kaldı.

Şah ise Sovyetler Birliği ile sadece iyi ilişkiler geliştirmek istediğini ayrıca Bağdat Paktına girmekle Amerika'nın daha az silah verdiğini, oysa İran'ın tarafsız kalmasıyla daha çok silah alabileceğini söylüyordu. Şah açıkça Amerika ile Sovyetleri birbirine karşı oynamak eğilimindeydi.

Kasım 1963'de Brezhnev Tahran'ı ziyaret etti ve iki ülke arasında bir dizi ticaret ve kredi anlaşmaları imzalandı ve Sovyet-İran ilişkileri süratle iyileşmeye başladı. Nitekim 1965-69 döneminde iki ülke arasındaki ticaret 1953-58 dönemine kıyasla yedi kat artış gösterdi. Mısır ve Hindistan'dan sonra İran Sovyetler Birliği'nin üçüncü dünya ülkeleri arasındaki en büyük ticari ortağı haline geldi. İran ise Sovyetlerden en fazla ithalat yapan ve ekonomik yardım alan üçüncü dünya ülkesi olmuştu. Moskova, İran'a 1966 yılında 290, 1968'de de 300 milyon dolar kredi verdi. 1979 yılına kadar Sovyetlerin İran'a verdiği kredi yaklaşık bir milyar dolardı. Yine 1979 yılı itibari ile Sovyetlerin İran'da yürüttüğü proje sayısı 147 idi. Bu projelerin en büyükleri İsfahan'da kurulan demir-çelik fabrikası ile ülkeyi güneyden kuzeye kat eden gaz boru hattı idi. Ayrıca Sovyetler İran'a silah da sattı. Ancak bu iki taraf için de sadece siyasi amaçla yapılmıştı. İran bunu daha çok Amerika üzerinde baskı yapmak için kullandı.

Ocak 1967’de Şah Sovyetlerden düşük teknolojiye sahip silah alımına da başladı. Nitekim 1967-1970 yılları arasında Moskova ile 135 milyon dolarlık beş anlaşma imzaladı. Aynı yıllarda Amerika’nın İran’a silah satışı %44 azaldı.

Sovyetlerden ziyade daha çok Irak’taki Baas rejimi Şah’ı endişeye sevk etmişti. Bu nedenle 1969’da 1937 tarihli Şat ül Arap anlaşmasını iptal etti ve Irak’taki Kürt gruplara destek vermeye başladı. Bu durumdan rahatsız olmakla birlikte Sovyetler her iki tarafı da memnun etmeye çalıştı. Ancak bu arada (1972’de) Sovyetler Irak ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Şah’ı memnun etmek için Moskova’ya davet ettiler ve bu davet sırasında İran ile on beş yıllık bir ticaret anlaşması imzaladılar. Kasım 1974’de Şah’ın Moskova ziyaretinde tartışılan temel konu İran’ın Kürtlere yardımı ve Şat ül Arap sorunu olmuştur. Ancak 1975’de Irak ile anlaşma imzalaması herkesi şaşırtmıştı. Şat ül Arap’a karşılık Irak’taki Kürt grupları desteklemekten vazgeçti. Sovyetler İran-İrak anlaşmasını olumlu buldu. Ayrıca Şah 1975’de Birleşmiş Milletlerde İsrail’e karşı Arapları desteklemişti. Şah daha çok Irak’ın saldırmasından ve Amerika’nın bunu bölgesel bir savaş olarak değerlendirip İran’a yardım etmeyeceğinden endişe ediyordu. Zira Sovyetler Irak’a Scud füzeleri vermişti. Kendisi buna karşılık Amerika’dan Pershing füzeleri istemiş fakat alamamıştı.

Amerika, Şah’ın kendisini ve İran’ı bölgesel bir lider ve güç olarak gördüğünü ve bunu uluslararası düzeye taşımak istediğini düşünüyordu. Bu nedenle artık Şah’ı bir “megolomanyak” olarak görüyorlardı. 1977/78 yılbaşında Carter Tahran’ı ziyaretinde İran’ı Ortadoğu’nun “istikrar adası” olarak tanımlamıştı fakat gerçekte durum Carter’ın ifade ettiği gibi değildi.

1970’li yılların başında, Amerika ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde başlayan yumuşama süreci İran-Sovyet ilişkilerine de yansımıştır. Ancak 1978’den sonra İran’da Şah’a karşı başlayan eylemler sonrasında iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir. Fakat Sovyetler Birliği İran’da Şah rejimine karşı muhalefet hareketlerinin eyleme dönüşü karşısında son derece temkinli davranmıştır. Şah karşıtı eylemlere doğrudan destek vermekten kaçınan Sovyetler, Şahla ilişkilerini onun düşmesi ve ülkeyi terk etmesine kadar sürdürmüştür. Ancak Şah’ın ülkeyi terk etmesiyle birlikte Sovyetlerin ona karşı saldırıları derhal başlamış, Sovyet basınında Şah dönemi kötülükleri tek tek sıralanırken, yeni yönetimden neredeyse övgüyle söz edilmiştir. Humeyni’nin 1 Şubat 1979’da, Paris’ten havalanan bir uçakla Tahran’a inmesi, bütün dünyanın olduğu gibi Sovyetlerin de yakından izledikleri bir olay olmuştur. Zira Şah’ın devrilmesinden sonra İran’da nasıl bir rejimin kurulacağı bütün dünyada olduğu gibi Sovyetlerin de merak ettikleri bir konu

idi. Çünkü İran'la Sovyetlerin ilişkilerini bu yeni rejimin niteliği belirleyecekti.⁹²

SONUÇ

1959'un başında, bir saldırmazlık paktı için müzakerelerin bozulmasıyla ile İran-Sovyet ilişkileri, İran ile ABD arasındaki ikili askeri anlaşmanın imzalanmasıyla yoğunlaşan bir propaganda savaşı aşamasına girdi. Sovyetler Birliği, İran'ın toprağında yabancı askeri üsler kurmasına izin vermemesi konusunda ısrarcıydı ve Şah'ın bu noktadaki güvencesine rağmen İran'ı tehdit etmeye devam etti. İranlıların isteği üzerine, İngiltere Başbakanı Macmillan, propaganda kampanyası hakkında Kruşçev ile konuştu, ancak büyük yararı olmadığını söyledi.⁹³

Bunun üzerine İranlılar, 1921 Antlaşmasının 5. ve 6. Maddeleri'ni kınadılar ve esas olarak Sovyetler Birliği'nin taleplerini yerine getiriyorlardı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, istekleri üzerine Sovyet temsilcisi ile radyo propagandası sorununu gündeme getirdi ancak bu bir başarı elde edememişti. İran'ın Moskova Büyükelçisinin ilişkileri iyileştirme girişimleri, Rusya'nın ABD ile yaptığı askeri anlaşmalardan vazgeçmesi koşuluyla İran'a büyük ekonomik destek sunduğu Eylül 1959 yılına kadar pek başarılı olamadı.⁹⁴

Bu teklif elbette kabul edilmedi ve ilişkiler gerginleştikçe Ruslar, İran'ın topraklarının bir saldırı üssü olarak kullanılmasına veya yabancı füze üslerinin kurulmasına izin vermeyeceği yazılı bir anlaşma için taleplerini değiştirdi. Sözde "CENTO belgeleri" nin SSCB tarafından yayımı, durumu rahatlatıcak hiçbir şey yapmadı: Sovyetler Birliği, İran'la ikili bir anlaşma için öne çıktı ve Şah, İngiltere ve ABD ile istişare içinde olarak tek taraflı güvenceden başka bir şey sunmamaya devam etti.⁹⁵

1962 Temmuz'unda Başbakan olan Alam, ilişkileri geliştirmek için bir kez daha gayret eden bir politika denedi. Şah ısrarını tek taraflı bir açıklama ile sürdürdü ve Sovyet Hükümeti nihayet bunu kabul etti. Buna göre İran tahhütü 15 Eylül'de verildi ve kabul edildi. 1957 Geçiş ve Sınır Çizme Antlaşmalarının onay belgeleri sırasıyla Moskova'da 26 Ekim 1962'de, Tahran'da 20 Aralık'ta değiş tokuş edildi. Göstergeler, SSCB'nin 1960'lı yıllarda İran'la olan aleni ilişkileri geliştirme politikasına devam edebileceği yönündeydi.⁹⁶

⁹² Süleyman Erkan, "Sovyet-İran İlişkileri, 1979-1989", Akademik Orta Doğu, Cilt: 8, Sayı: 2 (2014), s. 161-182.

⁹³ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

⁹⁴ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

⁹⁵ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

⁹⁶ FCO51/50/LR6/14, Irano-Soviet Relations, 20 June 1963. Freedman, **a.g.e.**, s. 1-71.

1970'li yılların başında, Amerika ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde başlayan yumuşama süreci İran-Sovyet ilişkilerine de yansımıştır. Ancak 1978'den sonra İran'da Şah'a karşı başlayan eylemler sonrasında iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiştir. Fakat Sovyetler Birliği İran'da Şah rejimine karşı muhalefet hareketlerinin eyleme dönüşesi karşısında son derece temkinli davranmıştır. Şah karşıtı eylemlere doğrudan destek vermekten kaçınılan Sovyetler, Şahla ilişkilerini onun düşmesi ve ülkeyi terk etmesine kadar sürdürmüştür. Ancak Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle birlikte Sovyetlerin ona karşı saldırıları derhal başlamış, Sovyet basınında Şah dönemi kötülükleri tek tek sıralanırken, yeni yönetimden neredeyse övgüyle söz edilmiştir. Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da, Paris'ten havalanan bir uçakla Tahran'a inmesi, bütün dünyanın olduğu gibi Sovyetlerin de yakından izledikleri bir olay olmuştur. Zira Şah'ın devrilmesinden sonra İran'da nasıl bir rejimin kurulacağı bütün dünyada olduğu gibi Sovyetlerin de merak ettikleri bir konu idi. Çünkü İran'la Sovyetlerin ilişkilerini bu yeni rejimin niteliği belirleyecekti.⁹⁷

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

FO ve FCO'nun başına eklenen kaynaklara yapılan tüm referanslar, Birleşik Krallık Ulusal Arşivlerinde, daha önce Genel Kayıt Ofisi'nde (PRO) düzenlenen belgelere atıfta bulunur. Aşağıdaki dosyalara başvurulmuştur: FCO51/50/LR6/14; FO371/104566; FO371/104567; FO371/114805; FO371/120710; FO371/127071; FO371/133001; FO371/140784; FO371/149754; FO371/157598; FO371/164179; FO371/170372.

Kitaplar ve Makaleler

CALVOCORESSI, Peter, **World Politics since 1945**, 6th edition, Longman, London 1991.

CLEVELAND, William L., **A History of the Modern Middle East**, Westview Press, Oxford, 1994.

DIMITRAKIS, Panagiotis, **Failed Alliances of the Cold War**, I. B. Tauris, London 2012.

ERKAN, Süleyman, "Sovyet-İran İlişkileri (1979-1989)", **Akademik Orta Doğu**, Cilt: 8, Sayı: 2 (2014), s. 161-182.

FREEDMAN, Robert O., **Moscow and the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

---

⁹⁷ Erkan, a.g.m., s. 161-182.

- GOLAN, Galia, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- KUNIHOLM, Bruce R., **The Origins of the Cold War in the Near East**, Princeton University Press, Princeton 1980.
- LENCZOWSKI, George, **The Middle East in the World Affairs**, 4th edition, Connell University Press, Ithaca 1990.
- OVENDALE, Ritchie, **The Middle East since 1914**, Longman, London 1992.
- PATRIKARAKOS, David, **Nuclear Iran**, I. B. Tauris, London 2012.
- RIASANOVSKY, Nicholas V. & Mark D. STEINBERG, **Rusya Tarihi**, Çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Ek A

26 Şubat 1921 tarihli İran ve SSCB Arasında Yapılan Dostluk Antlaşması.

Madde 5

İki Yüksek Akit Taraflar taahhütlerini yerine getirirler

(1) İran ya da Rusya ya da Rusya Müttefikleri aleyhine düşmanlık eylemleri yapma amacı güden herhangi bir örgüt ya da insan grubunun kendi topraklarında oluşum ya da varlıklarını, bilindikleri isme bakılmaksızın, yasaklamak.

Aynı şekilde, daha önce bahsedilen amaç ile kendi topraklarında silahlı birliklerin kurulmasını yasaklayacaklardır.

(2) Adı her ne olursa olsun, diğer Akit Tarafa düşman olan, Üçüncü bir Tarafa ya da herhangi kuruluşa diğer Tarafın alehine kullanılabilir malzemenin kendi ülkelerinden transit olarak aktarılmasına ya da ithaline izin vermemek.

(3) Muhakkak kendi iktidarlarında kendi toprakları içindeki ya da Müttefiklerinin toprakları içindeki tüm ordular ya da Üçüncü Tarafın kuvvetleri, böyle kuvvetlerin varlığı durumunda, sınırlara, çıkarlara ya da diğer Akit Tarafın güvenliğine bir tehdit olarak algılanacaktır ve varlıkları engellenecektir.

Madde 6

Eğer üçüncü bir Taraf, İran'a silahlı müdahale yoluyla bir gasp politikası uygulamak isterse veya bu güç İran topraklarını Rusya'ya karşı bir operasyon üssü olarak kullanmak isterse veya bir Yabancı Güç Federal Rusya ya da Müttefiklerinin sınırlarını tehdit ediyorsa ve eğer İran Hükümeti Rusya'ya bir kez başvurduktan sonra böyle bir tehditi durdurmaya gücü yetmezse, Rusya savunması için gereken askeri operasyonlarını gerçekleştirmek amacıyla birliklerini İran içlerine doğru ilerletme hakkına sahiptir. Ancak Rusya, tehlike ortadan kalkar kalkmaz birliklerini İran topraklarından çekmeyi taahhüt eder.

TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL BOYUTLARI (1923-1938)

Bengül BOLAT*

ÖZET

Milli Mücadele'nin bitmesi, Anadolu'nun işgalden kurtulması ve Lozan Barış Antlaşması ile uluslararası anlamda Türk tam bağımsızlığının kabul edilmesinden sonra, sıra yeni Türk Devleti'nin kurulmasına gelmiştir. Milli Mücadele döneminden beri süregelen "Halkçılık prensibine" dayalı yeni inşa süreci; TBMM'nin açılması, Halk Partisi'nin kurulması, Cumhuriyet'in ilanı biçiminde bir gelişim izlemiştir. Bundan sonra siyasi, ekonomik, sosyal, hukuk, kültürel alanlarda birtakım devrim hareketi art arda gelmeye başlamıştır. Devrim dönemi olarak nitelendirilebilecek 1923-1938 devresinde Türkiye büyük bir değişim yaşamıştır.

Atatürk Devrimini gerçekleştirirken, birçok düşünce akımından, Fransız, Sovyet Devrimi gibi ideolojilerden de etkilenmiştir. Milli Mücadele Döneminde Sovyetlerle kurulan yakın ilişkilerin de etkisi ile gerek Halkçılık ve Devletçilik gibi ideolojiler gerekse de kültürel kalkınma açısından Sovyet İdeolojisi etkisi yaşanmıştır. Aynı zamanda Devrimin yerleştirilip, benimsenmesi, halka anlatılması ile ilgili yöntemler de Sovyet örneğinden hayli etkili olmuştur. Köycülük faaliyetleri bu duruma bir örnek teşkil edebilir.

Sovyetler Birliğinin de kendi ideolojisini tanıtmak ve yaymak amacıyla 1925'te kurmuş olduğu VOKS (Umumi İttifak Topluluğunun Yabancı Ülkelerle Kültürel İşbirliği) teşkilatı aracılığı ile Türkiye ve Doğu toplumları ile ilişkilerini yürütmüşlerdir. VOKS sadece tüzel kişilerle değil, edebiyatçı ve sanatçılarla da bağlantıya geçmiştir. Falih Rıfki Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ressam Nurullah Cemal, besteci, Zeki ve Hasan Ferit Beyler bu kişilere örnektir.

Fransız ve Sovyet devrimleri devrimdeki değişimi edebiyat sanat aracılığı ile geniş kitlelere yayma yoluna girmişler ve bu bağlamda örgütlenmişlerdir.

---

* Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bengu4@gmail.com.

Türk Devrimi de aynı yolu takip etmiştir. Örneğin Okuma yazma oranının düşük olduğu ülkede “söz” öncelikli olmuş ve Halk Hatipleri Teşkilatı kurulmuştur. Bunun dışında Halk Kitaplarının modernizasyonuna gidilmesi gibi faaliyetler dikkat çekici olmuştur.

Bu çalışmada, Sovyet İdeolojisinin, Türkiye’de Devrim dönemi içerisinde kültürel kalkınmayı sağlayacak alınan tedbirler üzerindeki etkisi ile bu ideolojiyi savunan aydınlar hakkında bilgiler verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Devrim, VOKS, Sovyet İdeolojisi, Etkileşim.

CULTURAL ASPECTS OF TURKISH AND SOVIET RELATIONS (1923-1938)

ABSTRACT

After the conclusion of the war of independence, Anatolia's liberation from the occupation and full acceptance of the independence of the Turks internationally with the Treaty of Lausanne, it was now time for the establishment of a new Turkish State. New foundation process based on "Populism principle" which has been ongoing since the war of independence followed a progress in the form of; the opening of the Turkish Grand National Assembly, establishment of the People's Party and the declaration of the republic. This was followed by political, economical, social, juridical, cultural revolutions. Turkey went through a great change between the years 1923-1938 which may be considered the revolutionary period.

Ataturk was influenced by many ideological trends such as the French and Soviet Revolution while carrying out his revolution. The influence of close relations with the Soviets during the war of independence ideologies such as Populism and Statism as well as cultural development were affected by the Soviet Ideology. At the same time, the methods of deploying, adopting and publicizing the Revolution were quite influenced by the Soviet example. Peasantism activities may be an example for this case.

Soviets continued their relations with Turkey and the eastern states through VOKS (All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries) founded in 1925 to introduce and spread their own ideology. VOKS got in touch with not only the legal personalities but also with artists and authors. Falih Rifki Atay, Yakup Kadri Karaosmanoglu, painter Nurullah Cemal, composers Zeki and Hasan Ferit are examples to these personalities. The French and Soviet revolutions have entered into and are organized in this way to spread the revolutionary change through widespread masses with literature and art. The Turkish Revolution followed the same approach. For example, in the country where the literacy rate was low, "speech" had priority so the People's Speaker Organization was established. Apart from this, activities such as the modernization of the Folk Books became noteworthy.

In this study, it is aimed to give information about the effect of the Soviet Ideology on the measures taken to provide cultural development during the Revolution in Turkey and the intellectuals advocating this ideology.

Keywords: Cultural Revolutions, VOKS, Soviet Ideology, Interaction.

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ТУРЕЦКО-СОВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ (1923-1938)

АННОТАЦИЯ

После завершения войны за независимость, освобождения Анатолии от оккупации и полного признания независимости турков на международном уровне с Лозаннским договором настало время для создания нового турецкого государства. Новый процесс основания, основанный на принципе «народничества», который продолжается с войны независимо, следит за прогрессом в форме; открытие Великого Национального Собрания Турции, создание Народной Партии и декларация республики. За этим последовали политические, экономические, социальные, юридические, культурные революции. Турция пережила большие перемены между 1923-1938 годами, которые можно считать революционным периодом.

Ататюрк, находился под влиянием многих идеологических тенденций, таких как французская и советская революция, при осуществлении своей революции. Советская идеология повлияла на влияние тесных отношений с Советами во время войны идеологий независимости, таких как популизм и статистика, а также культурное развитие. В ходе национальной борьбы были установлены тесные отношения с Советским Союзом. Советская идеология становится влиятельной в вопросах идеологического и культурного развития, таких как популизм и этатизм. В то же время методы развертывания, принятия и пропаганды революции были под влиянием советского примера. Примером этого является крестьянская деятельность.

Советы продолжали свои отношения с Турцией и восточными государствами через ВОКС (Всесоюзное общество культурных связей с зарубежными странами), основанное в 1925 году для внедрения и распространения собственной идеологии. ВОКС связался не только с юридическими лицами, но и с художниками и авторами. Примером для этих личностей являются Фалих Рыфкы Атай, Якуп Кадри Караосманоглу, художник Нуруллах Кемаль, композиторы Зеки и Хасан Ферит. Французские и советские революции вошли и организованы таким образом, чтобы распространить революционное изменение через широкие массы с литературой и искусством. Турецкая революция последовала тому же подходу. Например, в стране, где уровень грамотности был низким, «речь» имела приоритет, поэтому была

создана Народная Спикерская Организация. Кроме того, заметны такие мероприятия, как модернизация народных книг.

В этом исследовании есть влияния советской идеологии на мерах принимаемых для обеспечения культурного развития в Турции в периоде революции и информации об интеллектуалах, пропагандирующих эту идеологию.

Ключевые слова: культурная революция, советская идеология, ВОКС, взаимодействие.

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi sonrasında İngiliz ve Fransızlar liderliğinde Anadolu'nun çeşitli yerleri işgal edilmeye başlanmış ve Türklerin anayurtlarından atılması hedeflenmiştir. Aslında Türklerin buldukları coğrafyadan çıkarılması amacıyla son aşama Anadolu'nun da boşaltılması idi. 600 yıl varlığını Anadolu'da dâhil olmak üzere geniş bir alanda İmparatorluk olarak devam ettiren Osmanlı Devleti Mondros ile birlikte fiili olarak tarih sahnesinden çekilmişti. Osmanlı Devleti'ni bu kadar parçalayan, güçsüzleştiren ve küçük bir hale getiren gelişmelerde devletin kendi iç sıkıntıları bir yana, yanı başındaki dünyadaki büyük değişim çok daha büyük etkili olmuştur. Özellikle 18. Yüzyıldan beri varlığını daha çok hissettirmeye başlayan Sanayi Devrimi ile güçlenen Batı Dünyası hızla bu devrimi geçirmeyen dünyayı sömürmeye başlamıştır. Şöyle ki fikri ve sanayi birikimi elde etmeye başlayan kendinde olmayan doğal kaynak ihtiyacını karşılama sıkıntısı içine girmiştir. Yanı başındaki Doğu dünyası için hammadde bakımından zengindir. Bu dünyanın sömürülebilmesi ise geri kalması şartına bağlıdır. Yani Doğu Dünyası kendileri gibi fikri ve sanayi bir gelişimin everenlerini geçirmemelidir. Doğu Dünyasının topraklarının büyük bir bölümünü elinde tutan Osmanlı Devleti'nin yıpranması son derece önemlidir.

Bir taraftan içerideki olaylar, alınan tedbirlerin yetersizliği, bilimsel teknolojik gelişmelerin çok uzağında takip bir taraftan kendisine nefes aldırmayan dış dünyanın baskıları devleti iyice güçsüzleştirmiştir. Özellikle 1789 Fransız İhtilali sonrası yayılmaya başlayan Milliyetçilik akımları Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının yolunu açmıştır. Gerçi bu olay sonrası Osmanlı tedbir mahiyetli bir takım önlemler yönelmişse de yaptığı ıslahatlarda tutarlı olamaması, asıl sorunları giderememesi, kadroların yetersizliği ve becerisizlikler gibi faktörlerden dolayı dağılmasının önüne geçememiştir. 19. Yüzyılın sonları ile 20. yy. başlarından itibaren çöküş sürecine girmiştir. Bu sürecin sonunda son olarak girdiği I. Dünya Savaşı Osmanlı için tarih sahnesinden çekilme ile sonuçlanmıştır. Ancak bu aşamada Anadolu'daki Türk halkının karşı karşıya kaldığı durum bir var olma durumu olmuştur. Anadolu'daki varlığına da son verilmek istenen halk için tek kurtuluş ümidi Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'dan itibaren resmi olarak başlattığı Milli Mücadele olmuştur. Bu mücadele, Anadolu batı dünyasının emperyalizminden kurtulma mücadelesi olmuştur. Bu mücadelede Emperyalist Dünyadaki yalnızlığına son veren gelişme Sovyetlerde yaşanmıştır. Nitekim Çarlık Rusya'sı ile bir süreden beri mücadele eden Bolşevikler 1917'de çarlığı yıkmışlar ve yeni bir devleti kurmuşlardır. Bu yeni yapılı devlet Çarlıktan çok farklı olarak fikri, sosyal, ekonomik ve siyasal temellerini başlangıçta emperyalizmin çok uzağında

belirlemiştir. Bu bağlamda ilk etapta emperyalizmin ayakları altında ezilmeye çalışılan halklara destek vererek etki alanlarını geliştirmeye başlamışlardır. Bu devrenin Türk Milli Mücadelesine denk gelmesi bu mücadelenin kazanılmasında etkili olmuştur. Ancak bu destek sadece maddi olamamış fikir bazında da önemli bir rol üstelenmiştir. Öyle ki Milli Mücadele bitip te Cumhuriyet ilan edildiğinde yeni kurumların oluşturulması, devrimin kalıcılığının ve meşruiyetinin sağlanması, gelecek nesillere aktarılması yolları gibi unsurlarda Fransız Devriminden olduğu kadar Rus Devrimi fikirlerinden esinlenmeler yaşanmıştır.

Bu esinlenmelerin neler olabileceği konusuna geçmeden evvel, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Rus Devrim tarihi ele alınıp, aşamaları üzerinde özellikle de fikir bazındaki gelişmeler bakmak yerinde olacaktır.

Rus Devrimi ve Fikir Temelleri

Sosyalizm, kökenlerini 1789 Fransız Devriminden almaya başlamıştır. Devrimim oluşturduğu siyasal ve Sosyal haklar ve bu hakların eşitliği Sosyalizmin temelini atmıştır. Marksist teoriye göre, Kapitalizmin yerini sosyalizm alacak, böylelikle kapitalizm ortadan kalkacak ve Komünizme dönüşecek toplum modeli oluşacaktır. Yani Sosyalizm Komünizm toplum modelinin ilk aşaması olarak kabul edilmiştir.

Komünizm, sosyal örgütlenme üzerine bir kuramsal sistem ve üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı bir politik harekettir. Komünizm, sınıfsız bir toplum yaratma amacındadır. 20. yüzyılın başından beri dünya siyasetindeki büyük güçlerden biri olarak modern komünizm, genellikle Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in kaleme aldığı Komünist Parti Manifestosu ile birlikte anılır. Buna göre özel mülkiyete dayalı kapitalist toplumun yerine, özel mülkiyetin ve ihtiyaçtan fazla mal üretiminin son bulduğu komünist toplum geçecektir. Komünizm'in temelinde yatan sebep, sınıfsız, ortak mülkiyete dayalı bir toplumun kurulması isteğidir.

Komünizmi savunan akımlar arasında en yaygını Leninizm (Marksiz Leninizm)'dir. Marksizm-Leninizm'e göre komünizme giden süreç burjuvazinin ortadan kalkmasını sağlayacak olan proletarya rejimi başlatılacak ve ardından komünizmin hazırlayıcısı sosyalizm aşamasına geçilecektir. Marksist kuramda son aşama olan komünizmin gerçekleşmesiyle devlet ortadan kalkacaktır.

Rusya'da kapitalizmin gelişmesiyle birlikte sanayi proletaryasının sayısı hızla artmıştır. 1880'li yılların ortalarından itibaren işçi sınıfı örgütlü mücadele yolunu, grevler biçiminde kitlesel eylemler olarak yürütmüştür. (J.V Stalin:38)

19. yy. sonunda Avrupa'da başlayan Sanayi krizi Rusya'yı da etkilemiştir. 1900-1904 yılları arasında çok sayıda büyük ve küçük işletme kapanmış ve işçiler işten çıkarılmıştır. Bu kriz işçilerin mücadelesini arttırmış, bu mücadele gittikçe artan devrimci bir karakter almaya başlamıştır. 1 Mayıs 1901'de Petersburg'da yaşanan grevci işçilerle, askeri birlikler arasında yaşanan kanlı çatışmalarda çok sayıda işçi ölmüş, yaralanmış ve tutuklanmıştı. Ancak olaylar daha da artarak devam etmiştir. (J.V Stalin:40-42). Bu yıllar arasında devrimci işçi hareketleri Rusya'da Marksist sosyal demokrat örgütleri güçlendirmiştir. Bu bağlamda kurulan Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi 1903 yılında düzenlenen İkinci Kongresi'nde Vladimir Lenin ve Julius Martov arasında yeni kurulmakta olan partinin üyelik tanımı üzerine başlayan görüş ayrılığı sonucu Lenin yanlıları çoğunlukta olduğu için Rusça çoğunluk anlamına gelen *Bolşevik* olarak, azınlıktaki Martov yanlıları da *Menşevik* olarak ayrılmışlardır. (J.V Stalin:66) Kongreden sonra iki taraf arasında birleşme girişimleri olsa da birleşme gerçekleşmeyecek ve 1912 yılında kesin ayrım yaşanacaktır. Bolşevikler Ekim Devrimi ile iktidarı alacaklar ve Sovyetler Birliği'ni kuracaklardır. Bolşevikler, devrimin geliştirilmesi, işçi sınıfının hegemonyası, köylülükle ittifak, işçi ve köylülerin temsilcilerinden geçici bir devrimci hükümet kurma, devrimi zaferle tamamlama amacı taşımışlardır. Ancak Menşevikler tam tersine, devrimin önünü kesme amacı içerisinde olmuşlardır. Böylece Bolşevikler, ülkedeki tek devrimci Marksist örgüt olarak kalmışlardır. (J.V Stalin:108-109)

1900'lü yılların başından itibaren işçi hareketlerinin bastırılması ve parti içindeki ayrılıklar dolayısıyla Bolşevikler çarlığa karşı doğrudan mücadele etmek yerine dolaylı mücadele yolunu seçmişlerdir. 1912-1914 yılları arasında Bolşevik Partisi, işçi sınıfı düşmanlarına ve onların parti içindeki ajanlarına karşı mücadele etmiştir. Devrimci ajitasyon için bir kürsü olarak yaygın bir şekilde kullanarak bir proleter kitle gazetesi Pravda'yı kurmuştur. Tüm bu çabalar ile devrimci işçi sınıfı güçlendirilmiştir. Şubat 1917'de (Gregoryen takviminde Mart) yaşanan ilk devrimde Çarlık yönetimine son verilmiş ve siyasi egemenlik Geçici Hükümet'e bırakılmıştır. Aynı yılın Ekim ayında gerçekleşen ikinci devrim ise Geçici Hükümet'i ortadan kaldırmış ve bir Bolşevik (Komünist) hükümeti kurmuştur. Şubat Devrimi (Mart 1917) etkisini daha çok St Petersburg çevresinde hissettirmiştir. Yaşanan karmaşadan yararlanan İmpa-

ratorluk parlamentosu (Duma) üyeleri yönetimi ele almış ve Geçici Rus Hükümeti'ni kurmuşlardır. Yaşamakta olan devrimi durduramayacağını düşünen askeri yönetimin boş bulunması Geçici Hükümet'in egemenliğini sağlamlaştırmıştır.

Radikal sosyalist oluşumların önderlik ettiği Sovyetler başlangıçta Geçici Hükümeti desteklemişler, ancak daha sonra hükümetin aldığı kararlarda söz sahibi olmak ve halk hareketini denetlemek gibi ayrıcalıklar istemişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın Ruslar için en olumsuz dönemine rastlayan Şubat Devrimi orduyu başkaldırıya hazır durumda bırakmıştır. Geçici Hükümet'in ülke yönetimini elinde bulundurduğu ve Sovyetlerin oluşturduğu ulusal ağın alt düzey halk kitleleri ve politik solun desteğini arkasına aldığı dönem çifte güç dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu karmaşa dönemi birçok isyan ve çatışmayı içinde barındırmıştır. Geçici Hükümet'in Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine Bolşevikler ve diğer sosyalist gruplar bu kararın geri çekilmesi için harekete geçmişlerdir. Bolşevikler kendilerine bağlı işçi gruplarından önce Kızıl Muhafızları, daha sonra ise Kızıl Ordu'yu yaratmışlardır.

25 Ekim 1917'de Bolşevikler geçici hükümete karşı harekete geçmişlerdir. 10.000 kadar Kızıl Muhafız çok güçlü bir direnişle karşılaşmadan tüm hükümet ve devlet binalarını ele geçirmişlerdir. Karenski saraydan kaçarken, Askeri öğrenciler ve Kosak muhafızları tarafından korunan saray da sabaha karşı düşmüştür. Devrime adını veren bu olay aslında Miladi takvime göre 7 Kasım 1917'de gerçekleşmiştir. Julyen Takvimi ile Miladi takvim arasındaki fark 13 gündür. Bu takvimle hareketten olay 25 Ekimde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devrim Ekim Devrimi olarak anılmıştır. İktidar fiilen ele geçirildikten sonra çoğunluğunu Bolşevik ve müttefikleri olan Sol SR (Sosyalist Devrimciler) ve killerin oluşturduğu 2. Tüm Rusya Sovyetler Kongresine iktidarın teslim edildiği duyurulmuş ve devrimin lideri Lenin Hükümet başkanı seçilmiştir. (V.İ. Lenin, 1992; E. H. Carr, 1998)

Rus Devriminin Türk Kültür Devrimi Üzerindeki Etkileri

Türk Devrimi varlığını ilk olarak Milli Mücadele Döneminde göstermiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından Emperyalizme karşı yürütülen bu mücadele Devrimin ilk meşruiyet zeminini oluşturmuştur. Bu mücadelenin ardından önder kadro yeni bir toplumsal model oluşturma yoluna gitmeye başlamıştır.

29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile monarşi siyasal sisteminden, halkın yönetimi sistemine geçilerek siyasal yönetim biçimi değiştirilmiş, ardından Halifeliğin kaldırılması, eğitim kanununun çıkarılması ile kökten değişimin önü açılmıştır.

1923-1938 dönemi Türkiye’de başlayan bu kökten değişimin lideri Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919’da Milli Mücadele ile başlayıp, 1930’lara kadar devam ettirdiği bu devrimi tüm diğer devrimlerde olduğu gibi meşruiyet temelini oluşturmaya büyük önem vermiştir. Milli Mücadele sonrası Türk Devriminin meşruiyetini, kalıcılığını ve sürekliliğini sağlama temel hedefinde, 1930’lu yıllarda çabaların arttırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda 1920’ler temel devrim hareketleri, Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması, Hukuk düzenlemeleri, eğitim faaliyetleri, yazı değiştirme gibi hareketlerde yoğunlaşırken, 30’lu yıllar da bu hareketlerin kalıcılığını ve geliştirilmesini sağlama şeklinde belirlenmiştir.

Toplumun devrimi kabullenmesi öncelikli olarak eğitilmesi ile mümkündür. Dolayısıyla uzun yüzyıllar boyunca geri bırakılmış Anadolu insanının yeni bir düzene ayak uydurabilmesi sistemli bir eğitim süreci ile mümkün olabilirdi. Bu çaba içerisinde devrim aşamalarını geçirerek çağdaş dünyada yerini alabilmiş diğer büyük devrim hareketlerinin kullandıkları yöntemler ele alınmıştır.

1930’lu yıllarda başta Fransız olmak üzere (Bolat,2005:149–167.) yine bu devrimden etkilenmiş olan Sovyet Devrim hareketleri, Türk Devriminin örnek aldığı başlıca hareketler olmuştur. Devrimi yapmak, yaymak ve benimsetmek hususunda toplumun düzeyi, geçmişi, gelenekleri, ihtiyaçları gibi faktörler göz önünde tutularak Batı devrimlerinin yöntemleri ele alınmaya çalışılmıştır. 1930’lu yıllarda, bu çalışmalar dönemin şartları içerisinde en doğru şekilde yapılma çabası ile geçmiştir. Türkiye aynı dönemde kendisi gibi tek parti yönetiminde olan Almanya ve İtalya’dan farklı olarak Devrimin propagandasını “*propaganda*” ile değil, “*terbiye*” ile ifade ederek yapma yoluna gitmiştir. (Hacıibrahimoğlu, 2004:15)

I. Dünya Savaşı sırasında propaganda kelimesine olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Savaş sırasında uygulanan sansür ve halkın baskı altına alınarak yanlış yönlendirilmesi, Almanya ve İtalya gibi devletlerin “propagandayı” tek parti yönetimlerinin insanlık dışı uygulamalarını meşrulaştırma anlamında kullanımları olarak görülmüştür. Yine tek partili olan Sovyetler Birliği’nde ise durum farklı olmuştur. Komünizm nesnel ve bilimsel bir dünya görüşü olarak tanımlanmış ve bu görüşün propagandası bir eğitim fonksiyonu olarak değerlendirilmiştir. Türk Devrimi bu yönü ile Sovyet modelini örnek alarak Devrimi halka aktarma konusunda “*terbiye*” üzerinden hareket etmiştir. (Hacıibrahimoğlu,2004: 16-17)

Bu dönemde yapılan çalışmalar çok yönlü olmuştur. Yazılı araçlar, söz, resim, mimari, sinema, tiyatro, müze vb. araçların hepsi kullanılmıştır. CHP,

1930'dan itibaren yurt dışındaki siyasi partilerin programlarını, halkın siyasi terbiyesi amacıyla kurulan halk eğitim teşkilatlarını ayrıntıları ile inceleyerek kendi programını oluşturmaya başlamıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile kurulan iyi ilişkiler ve Sovyet rejiminin yürüttüğü olumlu propaganda yöntemi Türk kültür Devriminde Sovyet etkisini arttırmıştır.(Hacıbrahimoglu, 2004:41)

Sovyetler Birliği, 1925'te kendi ideolojisini dışarıya taşıma amacını gerçekleştirebilmek için VOKS (Umum İttifak Toplumunun Yabancı Ülkelerle Kültürel İşbirliği)'u kurmuştur. Böylece Sovyetler kültürel ilişkilerini tek bir merkezde toplama imkânı sağlamıştır. Ancak VOKS görünürde bir kültürel işbirliği olup, gerçekte Sovyet rejimini yayma amacındandır. Dolayısıyla Türkiye başta olmak üzere Sovyetler Birliğinin ilişkide olduğu birçok ülke Sovyet tesiri altına alınmak istenmiştir. Bu bağlamda Türkiye yönetimi bu etkinin kültürel düzeyde kalmasına büyük özen göstermek durumunda kalmıştır.(Tacıbayev, 2004).

1930'lu yıllarda Türk Kültür Devriminde ve iki ülke arasındaki ilişkilerde VOKS çok etkili olmuştur. VOKS sadece devletlerarası ilişkiler düzeyinde değil tüzel kişilerle de bağlantıya geçen bir kurum olmuştur. Bu bağlamda 1934'te Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri gibi yazarlar ile Ressam Nurullah Cemal, besteci Zeki ve Hasan Ferit gibi sanatçılarla ile irtibata geçmiştir.(Hacıbrahimoglu, 2004:42)

26 Nisan- 8 Mayıs 1932 tarihleri arasında İsmet Paşa yanında bulunan heyetle birlikte Moskova'ya gitmiş ve bu ziyaret özellikle Türkoloji alanında ilişki kurmayı hedeflemiştir. Bu ziyarette bulunanlar arasında olan Falih Rıfkı Atay, gezi sonrası kaleme aldığı Yeni Rusya kitabında Rusya örneğini Türkiye'ye sunan yazarlardan biri olmuştur. Atay, Rusya halkının da Türk halkı gibi geri bırakıldığını, ancak ihtilalcilerin, halk terbiyesini ve rejim terbiyesini iyi yaptıklarını ve Türkiye'nin de bunu örnek alması gerektiğini dile getirmiştir. Yazar, daha sonraki yıllarda yazılarda, bu önerisinin Türkiye için Komünizm övgüsü olmadığını altını çizmiş ve yeni Rusya'nın sadece Kültürel bakımdan model alınması gerektiğini ifade etmiştir.(Edipoğlu,1945:45)

Türk Modernleşmesinde Batıdan örnek alınarak değerlendirmelerinden birisi de Hümanizma algısı olmuştur. Bu bağlamda çeşitli sanatçı, edebiyat yazarları farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Yurt ve Dünya Dergisi yazarlarından Ziya Orkut Rus edebiyatçı Bylinski den etkilenmiş ve Hümanizmayı Halkçı bir kavrayış olarak nitelendirmiştir.(Hacıbrahimoglu, 2012:222)

Kültürel alanda etkili olan alanlardan biri müziktir. Sovyetler Birliği bu alandaki ilk girişimini VOKS aracılığı ile Cumhuriyet'in Onuncu yılında Türkiye için 29 Ekim 1933'te Moskova Devlet Konservatuarında bir konser vermiş ve radyo aracılığı ile Türkiye'de de yayınlanmıştır. Hatta bu konserde Türk sanatçıları Ulvi Cemal Erkin ile Ekrem Zeki Üngör'ün eserlerine de yer verilmiştir. Bir yıl sonra da aynı biçimde Türk besteciler Moskova'ya davet edilmiş ve ortak konser verilmiştir. (Uluskan,2010:381) VOKS Türkiye'de müzik alanında yapılan çalışmalara radyo konserleri aracılığı ile Türkiye'de klasik müziği benimsetme çalışmalarına destek vermiştir. Aynı zamanda kendi önemli amacı Sovyet Kültür programını yürütmeye çabalamıştır. 1935'te ise Sovyet sanatçıları Ankara, İzmir ve İstanbul'da toplam 23 konser vermiştir.

Darülbeydinin başında bulunan Muhsin Ertuğrul da Sovyet sanatından etkilenen sanatçılardan biri olmuştur. Sovyetler, ideolojilerini benimsetmek, Türk halkına aşılacak amacıyla önemli araçlardan Tiyatroya da büyük önem vermiş ve Muhsin Ertuğrul ile ilişkilerini sıcak tutmaya özen göstermişlerdir. VOKS aracılığı Muhsin Ertuğrul aldığı davet üzerine Moskova'ya gitmiş Darülbeydi de Rus sanatçıların tiyatro eserlerini sahneye koymuştur. (Sevinçli,1987: 272-273). Ertuğrul 1934'te Moskova'da katıldığı bir şenlikten sonra, Sovyetlerin sadece bir ihtilal şehri değil, ayrıca sanatın da Kâbe'si olduğunu söylemiştir. Aynı biçimde Sovyet sanatına yönelik fikirlerini ve Moskova'daki izlenimlerini basın aracılığı ile de paylaşmıştır. (Sevinçli, 1987:272-273)

Muhsin Ertuğrul ayrıca yine Sovyet örneğinden yola çıkarak çocukları da tiyatroya çekebilmek amacıyla Türkiye'de çocuk tiyatrosunun da öncülüğünü yapmıştır. İlk çocuk tiyatrosu da 1935-36 sezonunda sahneye konulmuştur. (Uluskan, 2010:481-482)

Müzik ve tiyatrodaki olduğu gibi, Türk Sinema tarihinde de Sovyet etkisi mevcuttur. 1930 ve sonrasında çekilen yerli filmlerin yanı sıra Sovyet filmlerinin de ayrı bir önemi olmuştur. Sovyet ideolojisini benimsetme amacı taşıyan, savaş, ihtilal, geleneksellik karşıtı vb. temalar içeren ve VOKS tarafından Türkiye'ye gönderilen filmler önce elçiliklerde incelenmiş, din karşıtlığı ve ihtilal taraftarlığı yapan filmlere izin verilmemiştir. Ancak muhafazakâr kesimlerle mücadele etmeye Türk-Sovyet ilişkilerine ve halkı eğitmeye katkısı olabilecek filmlerin seçilmeye çalışılmıştır. Bu durumda sinema kısıtlı olmuş seçilen filmler daha sonraki zamanlarda dahi tenkide uğramıştır. (Tacibayev,2004:188-194; Uluskan,2010:504-509)

Türk Kültür Devriminde resim, sanat ortamının şekillenmesinde önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Ankara’da açılan sergiler Türk ressamların eserlerini halka göstermek, gelecek nesilleri teşvik etmek, modern bir nesil yetiştirmek ve sanatsever bir toplum oluşturmak gibi amaçlar taşımıştır.(Elibal, 1973). Ancak bu sergiler sadece Türk Sanatçıların eserleri ile sınırı kalmamış, Türkiye’ye gelen çok sayıda yabancı ressamın da eserleri sergilenmiştir. Yabancı ressamlar arasında Sovyet sanatçılar ayrı bir yere sahip olmuştur. Yine VOKS aracılığı ile 1930’larda Moskova’dan gelen ressam sayısında artış olmuştur. Özellikle ABD, Sovyetler ve Batıdan başlayarak sanat terbiyesine sahip entelektüel bir nesil yetiştirme hedefi Türkiye’de de aynı biçimde yürütülmeye çalışılmış ve bu bağlamda diğer ülke sanatçıları gibi Sovyet ressamları için de Türkiye uğrak yeri sayılmıştır. İyi ilişkiler içerisinde olduğumuz Sovyet sanatçıların açtıkları sergiler ile iki ülke arasındaki bağlar kültürel açıdan güçlendirilmiştir. 1933 yılında Cumhuriyet’in onuncu yıl kutlamaları kapsamında Moskova’da Türk Kurtuluş Savaşını tasvir eden eserler sergilenmiştir. Bu ilişkiler sonraki yılda da devam etmiş, 1934’te Sovyet ressam A.Gerasimov Türkiye’yi, Türk ressam Abidin Dino da Moskova’yı ziyaret etmiştir. Abidin Dino bir Sovyet sineması dekorunu hazırlarken 1934-1935 yıllarında da ortak sergiler açılmıştır. Özellikle 31 Aralık 1935’te Moskova’da açılan Türk resim sergisi geniş yankı uyandırmıştır. Geniş bir katılımı açılan sergi bir ay sürmüştü ve Türk ressamların 79 tablosu sergilenmiştir.(Tacibayev 2004:215-216; Cumhuriyet, 16 Ocak 1935; Ülkü, C.IV, S,24, Şubat, 1935:444-446)

SONUÇ

Milli Mücadele döneminden başlayarak, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki siyasi anlamdaki iyi ilişkiler 1930’lardan itibaren kültürel boyutları ile yeni bir sürece girmiştir.

I. Dünya Savaşı’ndan itibaren ve sonrasındaki Türkleri Anadolu’dan atma projeleri karşısında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Milli Mücadele döneminde en büyük destek Sovyetlerden gelmiştir. 1917’de meydana gelen Bolşevik Devrimi ile Çarlık yıkılmış ve yeni Sovyet ideolojisi ile anavatanını kurtarma çabasına giren Türk halkının ortak düşmanı emperyalizm olmuştur. Bolşevik yönetiminin asıl hedefi yeni ideolojisini Dünyaya yaymak ve böylelikle gücü eline geçirmek olmuştur. Bu bağlamda yanı başındaki bağımsızlık mücadelesini bir proleter ihtilal olarak değerlendirip Türk Milli Mücadelesine yardım eli uzatmıştır. Büyük bir güçle savaşmak zorunda kalan Türk Milli Mücadelesi ise yılların getirdiği savaş yorgunluğu, yoksulluk ve yalnızlık gibi faktörler ile bu yardım elini geri çevirmemiştir. Ancak bu işbirliği hiç de kolay olmamıştır. Özellikle Sovyetlerin komünizmi Türkiye’ye

yerleştirme hedefi ile Türk tarafının komünizmden uzak durması zaman zaman büyük gerginlikler yaratmıştır. Ancak sonuçta Sovyet yöneticileri bu durumu kabullenmek durumunda kalmışlar ve ilişkiler belli bir düzeyde tutulabilmiştir.

Siyasi ilişkiler bu şekilde devam ederken, Sovyet rejiminin halkçılık ve devletçilik görüşlerinden esinlenerek yürütülen politikalarındaki başarılar kültürel ilişkileri de etkilemiştir. Siyasi görüşmeler karşılıklı ülke ziyaretleri gibi faktörler ile iki ülke birbirini daha iyi tanımaya başlamış bu da iki halkın da birbiriyle kaynaşmasında etkili olmuştur. Türk Devrimi'nde 1930'lu yıllardan itibaren kültür alanı ön plana çıkmıştır. Hem bu yıllarda değişen dünya şartları, milliyetçiliğin boyutlarının değişmesi, yeni bir savaşa doğru sürüklenme, hem de Atatürk'ün devriminde temel hedefi olan çağdaş medeniyet seviyesine çıkma isteği, sanat, edebiyat, kültür kurumları oluşturma zorunluğunu getirmiştir. Cumhuriyet ideolojisinin devamlılığını sağlamak, gelecek nesilleri entelektüel yetiştirmek gibi faktörler çağdaş dünya modellerinin araştırılması, örnek alınması ve karşılıklı iletişime geçmeyi gerektirmiştir. Bu bağlamda Türkiye Avrupa'dan faydalandığı gibi Sovyet modelini de örnek almıştır. Özellikle Alman ve İtalyan baskıcı *propagandası* yerine Sovyet *terbiyesini* tercih etmiş tıpkı oradaki komünizmin bir bilimsel dünya görüşünü, cumhuriyete ve demokrasiye uyarlama yoluna gitmiştir. Tüm bunları yazı, söz, edebiyat, sanatın tüm dalları ile de örnekleyerek çağdaş bir toplum amacına yönelmiştir.

Yürütülen bu politikalar içerisinde Sovyetler Birliği'nin de kendi ideolojisini yayma amacıyla oluşturduğu VOKS gibi kuruluşlarla sıkı bağlar kurulmuştur. Ancak bir taraftan Komünizmden uzak bir politika sürdürülürken, bir taraftan Batılı devletler ile ilişkiler düzelirken, Sovyetlerin amaçları ile git-tikçe ters düşülürken problemler anlar da çok yaşanmıştır. Bu bağlamda Sovyet modeli örnek alınarak yapılan kültürel hamleler, gerek o dönemde, gerekse de sonraki dönemlerde olumsuz eleştirilere uğramış ve uğramaya devam etmektedir. Oysaki Atatürk'ün daha Milli Mücadeleden itibaren komünizme karşı tavrı net olmuştur. Ancak Sovyetler bunu uzun süre kabullenmek istememiş, sanatlarını, sanatçıları kullanarak Türkiye'yi bu yoldan etki altına almak istemişlerdir. Ancak Sovyet tarafı Atatürk'ün bu kesin tavrı karşısında daha fazla direnememiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra da uzun süre iki ülke arasındaki ilişkiler siyasi boyutta soğuk geçmiştir. Ancak kurulan kültürel ilişkiler, sanat gelişimi, edebiyat gibi faktörler her iki halk açısından dostluğu daimi kılmıştır.

KAYNAKÇA

- BOLAT, Bengül Salman, “Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri”, **KEFAD**, S.1,C.6,Kırşehir,2005, s. 149–167.
- CARR, E. H. **Bolşevik Devrimi**, Sovyet Rusya Tarihi, C.1-2-3, Metis Yay. 1998.
- Cumhuriyet**, 16 Ocak 1935.
- EDİPOĞLU, Baki Süha, **Falih Rıfki Atay Konuşuyor**, Ankara 1945
- ELİBAL, Gültekin, **Atatürk, Resim- Heykel**, İstanbul,1973.
- HACİİBRAHİMOĞLU Işıl Çakan, **Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı**, İstanbul, 2012.
- HACİİBRAHİMOĞLU Işıl Çakan, **Konuşunuz Konuşturunuz Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı Söz**, İstanbul, 2004.
- LENİN, V.İ., **Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi**, Çev. Muzaffer İlhan Erdost, Sol Yay. 1992.
- SEVINÇLİ, Efdal, **Meşrutiyetten Cumhuriyete, Sinemadan Tiyatroya Muhsin Ertuğrul**, İstanbul 1987.
- STALIN, J.V - **Eserler**, C.15, SBKP Tarihi.
- TACIBAYEV, Raşid, **Kızıl Meydan’dan Taksim- Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)**, İstanbul, 2004
- ULUSKAN, Seda Bayındır, **Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.
- Ülkü**, C.IV, S,24, Şubat, 1935.

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

Boris Magomet-Gireyevich KHARSİYEV *

АННОТАЦИЯ

Манипулируя утопическими надеждами, а также декларируя лозунгами всеобщего равенства и интернационализма, что в свою очередь соответствовало чаяниям до предела угнетенного царизмом народов Кавказа, большевики смогли одержать убедительную победу в гражданской войне.

На Северном Кавказе процесс советизации общества, переустройства семьи и семейного быта усложнялся проблемами не однородности этнического состава населяющего региона, различием религиозных верований.

Власти советского союза направила свои усилия на развал патриархальной семьи и патриархального сознания.

В условиях коммунистического управления, была опробована и успешно внедрена беспрецедентная по своей безнравственности система поощряемого властью тотального доносительства. Детей обязали доносить на родителей, супруги же были обязаны доносить друг на друга, одни граждане на других. Масштабы доносительства охватили огромную страну, обретая массовый характер.

Пост революционная советизация Кавказа стала главным фактором размыва фундаментальных ценностей народов Кавказа.

Перманентная борьба советской власти с традиционными нормами и традициями Кавказской культуры, способствовали деградации этнокультурного основания маргиналии зарождающихся нравов, размыванию базовых ценностей в семейном быте народов Северного Кавказа.

---

* PhD in philosophy, Chief of Ethnology, Department of at Ch.Akhriyev, Ingush Research and Development ,Institute of Human Sciences,386302, Russia, Republic of Ingushetiya, Malgobek city, Kiev str., 95., tel:+79287968348 e-mail: harsievfilial@mail.ru.

Ключевые слова: Большевики. Советизация. Кавказские народы. Обычай и традиции Кавказа. Борьба за новые нравы. Патриархальное общество. Религиозные верования. Базовые ценности.

KUZEY KAFKASYA'DA SOVYET İKTİDARI'NIN POLİTİKASI

ÖZET

Ütopik umutları kullanan ve aynı zamanda evrensel eşitlik ile uluslararasılık sloganları atıp sonuçta Kafkasya'nın çarlık halkları tarafından ezilenlerin isteklerine sonuna kadar karşılık veren Bolşevikler iç savaşta ikna edici bir zafer kazanabilmişlerdir.

Kuzey Kafkasya'da, toplumu Sovyetleştirme süreci, ailenin ve aile hayatının yeniden düzenlenmesi, yerleşim bölgesinin etnik bileşenlerinin homojen olmaması, dini inançlardaki farklılıklar gibi sorunlardan dolayı karmaşık bir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği yetkilileri, çabalarını ataerkil aile ve ataerkil bilincin çöküşüne yöneltmiştir. Komünist yönetim koşulları altında, yetkililer tarafından teşvik edilen benzeri görülmemiş bir sistem olan toplu suçlama test edilmiş ve başarıyla uygulanmıştır. Çocuklar ebeveynlerine rapor vermek zorunda kalmış, eşler birbirlerine karşı muhbirlik yapmaya zorlanmış ve bazı vatandaşlar da diğerlerini ihbar etmiştir. Çok sayıda suçlama kocaman bir ülkeyi sarmış ve kitlesel bir yapı kazanmıştır. Kafkasya'nın devrim sonrası Sovyetleşmesi, Kafkasya halklarının temel değerlerinin yozlaşmasında önemli bir faktör haline gelmiştir. Sovyet iktidarının Kafkas kültürünün geleneksel normları ve gelenekleri ile sürdürdüğü sürekli mücadele, ortaya çıkan geleneklerin sınırlarının etno kültürel temelinin bozulmasına, Kuzey Kafkasya halklarının aile hayatındaki temel değerlerin yozlaşmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bolşevikler, Sovyetleştirme, Kafkasya Hakları, Kafkasya'nın Gelenek ve Görenekleri, Yeni Gelenekler için Mücadele, Ataerkil Toplum, Dinî inançlar, Temel Değerler.

THE POLICY OF SOVIET POWER IN THE NORTH CAUCASUS

ABSTRACT

Manipulating utopian hopes, and also declaring the slogans of universal equality and internationalism, which in turn corresponded to the aspirations to the limit of the oppressed by the tsarist peoples of the Caucasus, the Bolsheviks were able to win a convincing victory in the civil war.

In the North Caucasus, the process of Sovietizing society, reorganizing the family and family life was complicated by the problems of non-homogeneity of the ethnic composition of the inhabiting region, the difference in religious beliefs. The authorities of the Soviet Union directed their efforts to the breakdown of the patriarchal family and patriarchal consciousness. Under the conditions of communist management, an unprecedented system of the total denunciation encouraged by the authorities was tested and successfully implemented. The children were obliged to report to their parents, the spouses were obliged to report against each other, some citizens on others. Scales of denunciation covered a huge country, gaining mass character. The post-revolutionary Sovietization of the Caucasus has become a major factor in the erosion of the fundamental values of the peoples of the Caucasus. The permanent struggle of the Soviet power with the traditional norms and traditions of the Caucasian culture, contributed to the degradation of the ethno cultural basis of the margins of emerging mores, the erosion of basic values in the family life of the peoples of the North Caucasus.

Keywords: The Bolsheviks, Sovietization, Caucasian peoples, Customs and traditions of the Caucasus, The struggle for new mores, Patriarchal Society, Religious beliefs, Basic values.

Победа Октябрьской революции 1917 года в России, и установление на Северном Кавказе, в 20-тые годы прошлого века Советской власти, положили начало процессу радикального переустройства культурного уклада горских народов Северного Кавказа.

Умело манипулируя утопическими надеждами народных масс на справедливую власть, декларируя лозунгами всеобщего равенства и интернационализма, что в свою очередь соответствовало чаяниям до предела угнетенного царизмом народов Кавказа, коммунисты одержали убедительную победу в гражданской войне, и распространили свою власть на огромную территорию, бывшей Империи.

Земельный вопрос, декларированный большевиками в пользу трудового народа, а также горцев Кавказа, сыграл решающую роль для поддержки поработенными народами советской власти.

Главная установка советского государства была в том, что порожденный февралем национальный подъем необходимо использовать для победы социалистической революции.

Большевики в сложившихся условиях поддержали и возглавили процессы по созданию национальных республик, в том числе республики горцев, которая по воле самих народов Северного Кавказа готова была появиться на политической карте.

Постановлением ВЦИК от 20 января 1921 года образована Автономная Горская Социалистическая Советская Республика, в состав которой входили шесть административных округов:

1. Чеченский, 2. Ингушский. 3. Осетинский. 4. Кабардинский. 5. Балкарский. 6. Карачаевский. Каждый округ имел свой исполнительный комитет.

В первой половине 1920-х годов, благодаря способности к самоорганизации у мусульманских народов Кавказа официально сохранялись и школы при мечетях, и шариатские суды. Сохранялись также так называемые медиаторские суды, решавшие спорные дела по а д а т а м .

Медиаторские суды занимались делами о кровомщении, а шариатские суды продолжали разбирать тяжбы, связанные с умыканием, уплатой калыма, разводом, наследованием ит.д. (ЦГА КБАССР, ф. Р-159, оп. 1, д. 42, л. 8, 8 об.; д. 78, л. 1, 1 об., 2, 2 об.; д. 108, л. 1, 1 об.; д. 259, л. 1, 1 об.; д. 220, л. 2 об.).

На первом этапе своего развития, еще не окрепшей Советской власти приходилось мириться с институтами традиционного регулирования горцев Кавказа. Продуманный, гибкий подход к делу преследовал цели нейтрализовать нежелательную контрреволюционную агитацию, мешавшую проводить в жизнь коммунистическую идеологию большевистской власти.

Уже в 1922 году ЦИК Горской республики поставил вопрос о несоответствии Шариатских и медиаторских судов интересам народных масс. Более того, два года спустя ЦИК принял решение, что местные бытовые учреждения, имеющие юридический характер, не должны содержаться за счет государства, и могут рассматривать дела лишь с согласия всех заинтересованных сторон, а их решения не обязательны для исполнения органами Советской власти (ЦГА СОАССР, ф. Р-81, оп. 1, д. 257, л. 20).

Советизация воплощалось в жизнь: сначала Ленинскими, затем Сталинскими методами, основанными на насилии и репрессиях по отношению к населению страны, с традиционной колониальной этнической градацией граждан на «хорошие народы» и «плохие народы», «благонадежных» и «неблагонадежных», в зависимости от преданности национальных меньшинств идеалам власти. Намного позже, уже в Брежневские времена это классификация имела довольно щадящую характеристику: народы одной страны вполне официально называли старшими и младшими братьями. Естественно, что малые народы, или младшие братья, находились в состоянии зависимости от старших, а вернее больших народов и должны были развиваться под наблюдением и опекой самого старшего брата государство образующего народа.

Горская автономная советская социалистическая республика оказалась кратковременным федеративным объединением. Большевики вскоре решили, что легче будет управлять горцами по отдельным этническим группам, чем целым народом Северного Кавказа вместе.

Долговременное объединение народов Кавказа в одну республику не соответствовало стратегическим интересам большевиков. Такое объединение могло быстро интегрироваться на основании общей культуры, совершенно чуждой коммунистической идеологии.

Кроме того, благодаря близким хозяйственным отношениям, культурным и религиозным связям северокавказские народы постепенно, в границах одной республики, могла консолидироваться. А

это представляло существенную опасность для коммунистической идеологии.

Окончательно избавившись от идеи «горского интегризма» (Яндиева., Мальсагов, 2003: 4), борьба с которым велась на протяжении имперского периода завоевания и владения Кавказом, Советская власть 7 ноября 1924 года ликвидировала Горскую АССР и образовала национальные округа народов Северного Кавказа, в том числе Ингушский Автономный Округ в составе РСФСР.

Коммунистическая партия и советское государство не жалело сил и средств, для поэтапной реализации переустройства общественных отношений и семейного уклада в новых условиях. В первую очередь, для переориентации культурных ценностей и в достижение намеченной цели, необходимо было преодолеть консервативность общественных и семейных отношений, семейного уклада.

Созданная на основании религиозных воззрений, на своем историческом пути, и приверженная к частной собственности патриархальная семья, не могла вписаться в рамки советской атеистической идеологии. Приверженность кавказцев к патриархальному укладу являлась для них подсознательно – исконной, культурной ценностью. В единую цепочку кавказского бытия были связаны и традиционные ценности такие как: вера в Аллаха - семья – убеждение – кровь.

В патриархальном семейном укладе, власть принадлежит отцу – мужчине, здесь правоспособность могла принадлежать только мужчинам. Но патриархальная семья, со своими теократическими ценностями, никак не могла вписаться в идейно - политическую концепцию атеистической советской власти, поэтому первой задачей нового строя заключалась в изживании патриархального семейного уклада и семейных отношений. Приор отца, необходимо было заменить приором «вождей» - общих отцов то - есть партийных функционеров, радеющих за весь народ от имени государственной власти. Патриархальные ценности отныне, объявлялись вне закона, императивные отношения семейного уклада, законодательно изменялись на диспозитивные отношения, в соответствие с советскими нормами права, традиционные семейные ценности низвергались, патриархальная иерархия объявлялась вне закона. С этой целью, на протяжении, по крайней мере, первого десятилетия Советской власти

важнейшим фактором перестройки семьи и семейного быта стала борьба за так называемое «раскрепощение» женщины - горянки.

Коммунистическая партия и советское государство не жалело сил и средств, для поэтапной реализации переустройства общественных отношений и семейного уклада.

Советизация общества исключала всяческие запреты и табу испокон веков существовавших в этики горцев. Патриархальная иерархия и обычаи общественных и семейных отношений, не соответствующие советскому праву, отменялись.

Различные цивилизации вырабатывают различные, культурные ценности, которые труднее примирить, чем конфликт классов или идеологий.

Нормативные акты советской власти стали постепенно вытеснять традиционное правовое регулирование. Медиаторские суды перестали существовать в 1928 году, шариатские в 1929 году.

В основе советизации, то есть, нового политического эксперимента, как и других, социально-культурных экспериментов советского времени, лежало желание воспитать новый тип советского человека, так называемого, строителя социализма, чуждого всяческой морали и условностей.

Преобразование преследовало своей целью отмену половозрастной стратификации, юридическое и фактическое уравнивание полов, формирование новых культурных образов и интеллигенции.

Культурные ценности прошлого отменялись, советской властью, в пользу утопической идеи – коммунизма и атеизме.

Большое значение, в достижении намеченной цели, придавалось разработке и претворению в жизнь нового законодательства, призванного вытеснить нормы шариата и адатов в семейном быте, нормами советского права.

На Северном Кавказе процесс советизации общества, переустройства семьи и семейного быта усложнялся проблемами не однородности этнического состава населяющего региона, различием религиозных верований.

Сознавая всю опасность прямых нападков на религиозно-этические ценности горцев, советская власть направила свои усилия на развал патриархальной семьи и патриархального сознания, используя для

достижения своей цели различные методы воздействия. Самыми слабыми, а значит, самыми угнетенными членами семейной общины традиционно считались женщины, поэтому, именно идею раскрепощения женщины необходимо было противопоставить «деспотизму» патриархальности. Это идея оказалась жизнеспособной и проходной, для разрушения этнокультурной патриархальной среды. Следуя основным принципам патриархального уклада, семейные отношения различных групп горцев отличались друг от друга своими этническими особенностями.

Объективно оценив наступивший исторический момент, идеологи новой власти определила приоритеты. Одна из важнейших целей состояла в подрыве патриархальных устоев, для этого необходимо было противопоставить авторитету отца семьи, новое поддержанное властью веянье, авторитет освобожденной от этических предрассудков женщины. Естественным негативным последствием становилось поведение детей, которые иногда, занимали новаторскую позицию, по большому счету противопоставленной отцу, хранителю консервативных обычаев.

Теперь, человек сам по себе, в соответствии с коммунистической моралью, должен был перевоплотиться, «перековаться» из личности, в общественное средство, поэтому старо-кавказская семья с её древними этическими устоями, должна была уступить место новой системе сожительства под названием «советская семья». Советская семья строилась на основе коммунистической идеологии, советских принципов, новых символов, и главное, атеистической морали, семья должна была сыграть роль, общественной ячейки в строительстве социалистического, а затем и коммунистического общества. Социалистический строй считался переходной формацией от капитализма к коммунизму и становился лабораторией для создания человека нового образца, которому чужды морально-нравственные ценности патриархально-семейного уклада и вообще консервативные ценности прошлой не материалистической морали. В соответствии с новым учением и новой идеологией интенсивно проводились преобразования в области права, властью принимались нормативно правовые акты, местного и федерального значения, которые были призваны регламентировать и регулировать при помощи закона советскую обрядность.

Членов женсоветов и молодежных организаций в массовом порядке обучали противостоять «патриархальному диктату», а вернее

патриархальной дисциплине в общественном и семейном укладе. Советская пропаганда призывала граждан жить по новому, в соответствии с «кодексом строителя коммунизма».

В 1923 году в Горской республике запрещаются религиозные венчания и вводится гражданская регистрация брака. В декрете указывалось:

«С момента опубликования настоящего декрета браки должны регистрироваться в местном исполкоме, в органе записей актов гражданского состояния.

Женщине-горянке предоставляется полная свобода в деле выбора мужа. «Всякое действие над ее свободной волей в этом отношении, представляется актом недопустимого насилия над личностью свободной горянки и влечет за собой привлечение виновных к уголовной ответственности...» (ЦГА СОАССР, ф. Р-41, д. 32, л. 250, 250 об.).

Борьба за права горянки требовала организации самой широкой культурно-просветительной работы. Большую роль в этом отношении стали играть такие массовые мероприятия, как женские съезды и конференции.

Первый съезд трудовых женщин Горской республики (1921 г.) и первый краевой съезд горянок (1922 г.) положили начало работе крупных межнациональных совещаний женщин Северного Кавказа (АСОНИИ, ф. 11, оп. 1, д. 7, л. 4; д. 4, л. 6; Горская правда, 18 ноября. 1922 г.; Алиев У. Карачай (историко-этнологический и культурно-экономический очерк). Ростов-на-Дону. 1927, с. 272.). На конференциях и съездах обсуждались вопросы юридического и бытового равноправия горянки, вовлечения ее в советское производство, в учебу, в общественно-политическую жизнь.

Упорная пропагандисткой работа в области общественных и семейных новаций постепенно регулируемая нормативными актами высшей власти стала давать свои результаты. К концу первого десятилетия Советской власти около трети судебных дел о бытовых преступлениях было возбуждено потерпевшими гнета патриархальной семьи женщинами (Дзедзиев. 1929: 60). Следовательно, население уже усматривало в традиционном быте преступные действия.

В газетах создавались особые рубрики под названием «Страница горянки», публиковались статьи, раскрывавшие антисоветскую сущность адатов и шарията, пропагандировали советское

законодательство, помещали подробную информацию о судебных процессах. Пресса пестрила характерными заголовками на злобы дня: «Когда же конец «варварским обычаям» насилия над горянкой?» (Горская правда. 4 августа 1923).

В 1928 году начинается очередная кампания за «раскрепощение» горянки теперь, под лозунгом «пальто — горянке». Эта кампания дала еще одну возможность провести в широких массах горянок разъяснение существующих законодательств Советской власти о равноправии горянки и борьбе с бытовыми преступлениями» (ЦГА КБАССР. ф. Р-2. оп. 1. д. 485. л. 7.). Беднячкам, членам кооперативов, активисткам, женщинам, посещавшим ликбезы и избы-читальни, пальто предоставляли в кредит... (ЦГА СОАССР, ф. Р-61, оп. 1, д. 39, л. 15). Но местами отмечались случаи «отказа взять пальто по традициям» (ЦГА ЧИАССР. ф. Р-264. оп. 1. д. 231. л. 7.). К началу 1930-х годов кампания была в основном завершена (Студенецкая. 1968: 170).

Нелегкую задачу разомкнуть этот круг взяли на себя партийные, советские и общественные организации, в том числе и специальные организации по работе среди женщин, опиравшиеся на постепенно расширявшийся круг активисток.

В различные селения засылались специально подготовленные женские организаторы, поначалу преимущественно русские женщины, коммунистки, направленные помочь горянкам в организации их нового быта, новых отношений. Одной из важнейших задач властей ставилось изучение местной специфики, «условий труда и быта женщины — националки, (положение женщины в хозяйстве данного района, положение ее в семье и обществе, выявление причин, мешающих в общественной работе женщин)» (ЦГА СОАССР, ф. Р-124, оп. 1, д. 463, л. 1.). С этим связывалась и другая важная задача организаций: содействовать дальнейшему усовершенствованию законодательства и помощь «судебным органам в их борьбе с бытовыми традициями, закрепощающими женщину, в том числе, борьба с калымом, выдачей замуж несовершеннолетних, умыканием и др.» (ЦГА ЧИАССР, ф. Р-158, оп. 1, д. 626, л. 41, 46, 61).

Проводились также особые антирелигиозные месячники. К концу десятилетия атеизм уже заметно продвинулся в среде горожан и лишь в самой незначительной степени захватил сельское население. Отражением такой ситуации были резкие контрасты в погребально-поминальной обрядности.

Например, в 1927 г. студенты Ленинского учебного городка, доставив своего умершего товарища в его родное селение в гробу, чтобы захоронить по советским обычаям, без религиозного обряда, «у них отняли мертвеца, гроб сожгли и похороны произвели по религиозному обряду» (ЦГА КБАССР. ф. Р-188. оп. 1. д. 26. л. 65).

В 1928 году был опубликован и вошел в законную силу Уголовный кодекс РСФСР в окончательной редакции. В главе X были сведены, унифицированы и распространены на территорию всех национальных автономий меры пресечения преступлений, составляющих пережитки родового быта. Похищение приравнивалось к принуждению женщины к вступлению в брак и наказывалось лишением свободы на срок до двух лет. Уплата и получение калыма, - лишение свободы или принудительные работы сроком до одного года, (получение калыма, кроме того, еще и его конфискацией или соответствующим штрафом); многоженство- принудительными работами сроком до одного года или штрафом....(ЦГА ЧИАССР, ф. Р-264, оп. 1, д. 46, л. 37). Одновременно в Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР была введена статья, разрешавшая возбуждать по этому кругу бытовых преступлений независимое от жалобы потерпевших публичное обвинение (Собрание узаконений 1928. № 47: 357). Это была очень важная статья для практической работы в местных условиях, так как в те годы было едва ли не общим правилом, писать жалобы (ЦГА ОР, ф. 393, оп. 78, д. 103, л. 127).

В 1930 г. участницы первую областного съезда горянок Чеченской автономной области, с подачи партийного руководства, писали в своем обращении к чеченкам: «Женщина-горянка еще закрепощена домашним трудом, уходом за детьми, и мужем» (ЦГА ЧИАССР. ф. Р-264. оп. 1. д. 386. л. 79).

Делегатками различных съездов выбирали главным образом девушек, пользовавшихся несколько большей свободой, чем замужние женщины, а в Чечено-Ингушетии, чаще всего вдов и разведенных жен (АИЭ, Материалы Чечено-Ингушского отряда, 1963, п. к., ч. 2, л. 57, 75). В то же время велась систематическая работа по расширению состава участниц различных съездов и конференций и по устройству совместных собраний мужчин и женщин (ЦГА ЧИАССР, ф. Р-264, оп. 1, д. 32, л. 94; ТСК, 1926, № 4, с. 14; № 5: 13). В 1928 г. Северокавказский крайисполком в своем обращении «Об уравнивании прав горянки и горца» призвал развернуть борьбу с обычаями, запрещавшими женщине говорить в

присутствии старших родственников мужа, сидеть за одним столом с мужчинами и т. п. (Адыгейская жизнь, 29 октября 1928).

В городах и даже в сельских районах большее распространение получила практика «свободных свадеб», которые стали называть «комсомольскими». Такая свадьба имела существенный недостаток: старая обрядность отбрасывалась без замены ее новой.

В процессе социалистического строительства, участились смешанные браки.

К концу 1930-х годов и такие элементы семейно-родственного этикета начали расшатываться. В отдельных передовых семьях начался отход от избегания между невесткой и ее старшими свойственниками.

В основной массе сельских семей личные отношения не претерпели существенных изменений. В новых, колхозных условиях, горская семья утратила производственные функции. Здесь продолжали господствовать старо-кавказские патриархальные порядки. «Пока не было колхозов, в семье соблюдали весь старый *намыс*» (АИЭ. Материалы Кабардино-Балкарского отряда. 1962. п. к. л. 38, 54).

В советских условиях, была опробована и успешно внедрена беспрецедентная по своей безнравственности система поощряемого властью поголовного доноительства. Детей обязали доносить на родителей, супруги же обязаны были доносить друг на друга, одни граждане на других и т.д. Масштабы доноительства охватили огромную страну, обретая массовый характер.

В семьях учащались случаи, когда жены жаловались на плохое обращение со стороны мужа или на принуждение к традиционной жизни (ЦГА СОАССР. ф. Р-61. оп. 1. д. 40. л. 40, 196, 251, 263). Молодежь часто восставала против воли родителей (Кац. РГ, 1930, № 6-7: 79). Некоторые активистки воспитанные советской моралью, не желая дальше терпеть «деспотические» наклонности мужей, приверженных к старым порядкам, разводились и жили одни или строили новые семьи (РГ. 1929, № 5: 80).

Законодательные акты обеспечивали юридическое раскрепощение горянки, которое было первым, необходимым, но далеко не достаточным шагом к установлению ее фактического равноправия. Надо было, чтобы «женщина-работница добилась не только по закону, но и в жизни равенства с мужчиной-работником» (Ленин. т. 40: 157).

На Северном Кавказе Советская власть полностью отменила все «подлые законы», «ставящие женщину и младших членов семей в зависимость от воли отца, предоставляющие привилегию главе семьи, например, в области брачного права, в области отношений к детям» (Ленин. т. 40: 157).

Борьба за женщин развернулась серьезным образом. Власть прекрасно сознавала, для разрушения патриархальной семьи, необходимо было усилить борьбу с религиозным основанием семейных отношений, святости семейных уз, наконец, освободить женщину от всех морально – этических обязательств, объявив семейные ценности, не соответствующими принципам строителей коммунизма и предрассудками темного, отсталого прошлого. Приходилось считаться с тем, что отход от вековых культурных норм не мог произойти сразу, и применять гибкие формы идеологической работы. Советская власть применяла все новые меры, для того чтобы, под руководством коммунистических функционеров и соответствующей морали, поставить женщину в авангарде новых семейных, а затем и общественных отношений.

Нередко бывали случаи, когда девушке после замужества приходилось бросать работу или учебу (Архив Чечено-Ингушского обкома КПСС. ф. 1. оп. 1. д. 333. л. 267, 268.). Но в большинстве семей теперь сохранялась уже не столько эта патриархальная власть, сколько ее этикетное оформление, предписанное *эзделом, адыгэ хабзэ, намысом*, и другими регламентациями.

В 1929 году журнал «Революция и горец» пишет в передовой статье, что влияние духовенства остается все еще очень ощутимым особенно в Чечне и Ингушетии (РГ. 1929, № 4: 3.). Неисчерпаемый запас консерватизма некоторых мусульманских народов Северного Кавказа станет причиной выселения, этих народов в республики средней Азии в сороковые годы прошлого столетия.

Реформы в быту горской семьи в первые два десятилетия Советской власти, не у всех народов приносили желаемые для власти результаты. Это объяснялось не только относительной инертностью и консервативностью быта семьи, но и некоторыми причинами субъективного характера. В числе, которой не последнюю роль играет такой фактор, как недостаточный учет этнической специфики. Сопrotивление реформам некоторой части населения тормозило развитие новой социальной культуры у народов региона и явилось одной

из причин того, что к концу 1920-х годов только в двух национальных автономиях из семи - в **Северной Осетии и Адыгее** были достигнуты успехи по достижению и внедрению форм новой культуры.

Пост революционная советизация Кавказа стала главным фактором размыва фундаментальных ценностей народов населяющих этот регион. Советская власть зачисляла в наследие темного прошлого, с которым необходимо было бороться такие ценности как религия, (особенно ислам), патриархальные семейные отношения, национальные обряды, обычаи, морально – этическую систему регламентации взаимоотношений. Регулятивная культура Кавказа отменялась Советской властью, в пользу нового образа жизни выстроенной на утопической коммунистической морали, культивировавшей такие безнравственные, с позиции кавказской этики, явления как доносительства, распущенность нравов, беспредельное чиновничье хамство и традиционную для этой касты, коррумпированность.

Перманентная борьба властей с традиционными нормами и традициями Кавказской культуры, способствовали деградации этнокультурного основания маргинальности зарождающихся нравов, размыванию базовых ценностей в семейном быте народов Северного Кавказа.

ИСТОЧНИКИ

1. **АИЭ**. Материалы Кабардино-Балкарского отряда. 1962. п. к. л. 38, 54.
2. **АИЭ**, Материалы Чечено-Ингушского отряда, 1963, п. к., ч. 2, л. 57, 75; Материалы Северо-Кавказского отряда, 1969, п. к., ч. 41, л. 137, 142; ч. 2, л. 118.
3. **АСОНИИ**, ф. 11, оп. 1, д. 7, л. 4; д. 4, л. 6; **Горская правда**, 18 ноября. 1922 г.; Алиев У. Карачай (историко-этнологический и культурно-экономический очерк). Ростов-на-Дону. 1927, с. 272.
4. **Архив Чечено-Ингушского обкома КПСС**. ф. 1. оп. 1. д. 333. л. 267, 268. Социалистическая Осетия. 1 марта 1940 г.
5. **ЦГА ОР**, ф. 393, оп. 78, д. 103, л. 127; **ЦГА СОАССР**, ф. Р-166, оп. 1, д. 326, л. 6; **ЦГА ЧИАССР**, ф. Р-158, оп. 1, д. 570, л. 104.
6. **ЦГА КБАССР**. ф. Р-2. оп. 1. д. 485. л. 7.
7. **ЦГА КБАССР**. ф. Р-188. оп. 1. д. 26. л. 65.
8. **ЦГА КБАССР**, ф. Р-159, оп. 1, д. 42, л. 8, 8 об.; д. 78, л. 1, 1 об., 2, 2 об.; д. 108, л. 1, 1 об.; д. 259, л. 1, 1 об.; д. 220, л. 2 об.

9. **ЦГА СОАССР**, ф. Р-81, оп. 1, д. 257, л. 20.
10. **ЦГА СОАССР**, ф. Р-41, д. 32, л. 250, 250 об.
11. **ЦГА СОАССР**, ф. Р-61, оп. 1, д. 39, л. 15 об.; **ЦГА ЧИАССР**, ф. Р-264, оп. 1, д. 32, л. 75, 76, 80; д. 33, л. 17; д. 329, л. 22; д. 389, л. 4, 5, 16, 37; **ГА ААО**, ф. Р-1, оп. 1, д. 299, л. 60.
12. **ЦГА СОАССР**, ф. Р-124, оп. 1, д. 463, л. 1.
13. **ЦГА СОАССР**. ф. Р-61. оп. 1. д. 40. л. 40, 196, 251, 263.
14. **ЦГА ЧИАССР**. ф. Р-264. оп. 1. д. 231. л. 7.
15. **ЦГА ЧИАССР**, ф. Р-158, оп. 1, д. 626, л. 41, 46, 61; **ГА КЧАО**, ф. Р-19, оп. 1, д. 121, л. 62, 67.
16. **ЦГА ЧИАССР**, ф. Р-264, оп. 1, д. 46, л. 37.
17. **ЦГА ЧИАССР**. ф. Р-264. оп. 1. д. 386. л. 79.
18. **ЦГА ЧИАССР**, ф. Р-264, оп. 1, д. 32, л. 94; **ТСК**, 1926, № 4, с. 14; № 5, с. 13.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Адыгейская жизнь**, 29 октября 1928 г.
2. **ВАСИЛЬЕВ О., МУЗАЕВ Т., Северный Кавказ в поисках региональной идеологии**. М. 1994. Из книги Яндиевой М., Мальсагова А. **Общекавказская государственность, вчера, сегодня, завтра**. Назрань – Москва. 2003.
3. **Горская правда**, 4 августа 1923 г.; **Красная Кабарда**, 9 марта, 11 мая. 1923 г.; **Адыгейская жизнь**, 3 декабря 1926 г.; **Власть труда**, 3 июля 1929 г.
4. **Внимание культурному строительству**.— **РГ**, 1929, № 4, с. 3.
5. **ДЗЕДЗИЕВ Н. И. Бытовые преступления и правовое положение горянки**.**РГ**. 1929. № 11-12. с. 60.
6. **ЛЕНИН В. И. К женщинам-работницам**. Поли. собр. соч., т. 40, с. 157.
7. **САУР П. По Дигории**. **НП**. 1928. № 10. с. 36. **Дочь Баталхаджи**.—**РГ**, 1929, № 5, с. 80
8. **Собрание узаконений 1928 г.**, № 47, ст. 357.
9. **СТУДЕНЕЦКАЯ Е. Н. Одежда. Культура и быт народов Северного Кавказа (1917-1967 гг.)**. М.1968, с. 170 и ел.
10. **ТСК**, 1926, № 5. с. 14. **Кац М. Строительство грядущего**.—**РГ**, 1930, № 6-7, с. 79.

АРХИВЫ

1. **АИЭ** – Архив Института этнографии. Москва.
2. **АСОНИИ** – Архив Северо-Осетинского НИИ. Орджоникидзе.
3. **ГАААО** – Государственный архив Адыгейской автономной области. Майкоп.
4. **ЦГАОР** – Центральный государственный архив Октябрьской революции. Москва.
5. **ЦГА КБАССР** – Центральный государственный архив Кабардино-Балкарской АССР. Нальчик.
6. **ЦГА СОАССР** – Центральный государственный архив Северо-Осетинской АССР. Орджоникидзе.
7. **ЦГА ЧИАССР** – Центральный государственный архив Чечено-Ингушской АССР. Грозный.

SOVYET SİSTEMİNİN EĞİTİM ALANINDA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİMLER (KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİ)

Bukatcha AKIMJAN KYZY*

ÖZET

Türkistan'da Ekim Devrimine kadar faaliyet yürüten eğitim kurumları olarak bilinen Rus-Tuzem okulları, Usulu-u Cedit Okulları, geleneksel eğitim kurumları olarak bilinen mektep ve medreseler, Çarlık Rusya'nın göç politikası gereği bölgeye yerleştirilen Rus nüfusun çocukları için eğitim veren Rus ilkokulları mevcuttu. Ekim Devriminden sonra bu eğitim kurumlarının büyük kısmı olduğu gibi Sovyetlerin ideolojisini propaganda eden eğitim kurumlarına dönüştürülmüştür. Geleneksel anlamdaki eğitim kurumu olan mektep ve medreseler kapatılmıştır. Kendi ideolojisini en ücra köşelere kadar ulaştırmak amacıyla halk arasında okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Türkistan'daki eğitim alanında meydana gelen en önemli değişiklik ücretsiz eğitimin yaygınlaştırılması olmuştur. Bölge halklarına ayrı ayrı alfabe icat edilmiş ve sadece Kırgızistan örneğinde ele aldığımızda üç kez alfabe değişikliği meydana gelmiştir. Sovyetlerin yönetimi altındaki okullarda yoğun ideolojik propaganda eğitimi ve faaliyetleri yürütülmüştür. Sovyetler kendi ideolojisini sağlamlaştırmak amacıyla eğitimi en güçlü silah olarak kullanmıştır. Eğitimciler de bu ideolojinin en aktif propagandacıları sayılmıştır. Eğitim aracılığıyla Kültürel Devrim, yetiştirilmek istenen Sovyet tipi insan yetiştirilmek amaçlanmıştır. Sovyet tipi insanın milleti olmayacak, aidiyet duygusu zayıf, milletlerarası bilinci yüksek, dili Rusça, geçmişine bağlı olmayan birey olması istenmiştir. Eğitim aracılığıyla Türkistan'ın tarih bilinci, milli değerlere sahip çıkma bilinci zayıflatılmıştır.

Bu çalışmada Türkistan'da, özelde Kırgız SSC'de eğitim alanında meydana gelen belli değişiklikler ele alınacak ve bunun günümüze etkileri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ekim Devrimi, Sovyetler Birliği, Ateist Eğitim, Sovyet Tipi İnsan.

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, katchaakimjan@gmail.com.

THE CHANGES THAT SOVIET SYSTEM CAUSED IN THE FIELD OF EDUCATION (THE CASE OF KYRGYZSTAN)

ABSTRACT

Until the October Revolution, the schools present in Turkestan were "Russo-Native" schools and Jadid Schools, which have been known as active educational institutions; the schools and madrasas, which have been known as traditional education institutions; and Russian primary schools, which were providing education for the children of the Russian population allocated there according to the immigration policy of Tsarist Russia. After the October Revolution, the majority of these educational institutions have been transformed into educational institutions that make the propaganda of Soviet ideology. The schools and madrasas, which have been traditional education institutions, were closed. The literacy campaign has been launched among the community in order to convey its ideology everywhere, even in the back of beyond. The most significant change that has occurred in Turkestan in the field of education, has been the dissemination of free education. Separate alphabets have been invented for the peoples of the region and considering the case of Kyrgyzstan a change of alphabet has occurred three times. Intensive ideological propaganda training and activities have been carried out in the schools under Soviet ruling. The Soviets have used education as the most powerful weapon to strengthen their ideology. Also, educators have been considered as the most active propagandists of this ideology. Cultural revolution and raising the desired Soviet-type people have been intended through education. A typical Soviet-type person was desired to be an unpatriotic individual, who is not bound to the past, with weak sense of belonging, and high international consciousness, speaking Russian. Turkestan's historical consciousness and the consciousness of protecting national values have been weakened through education.

In this study, certain changes that have occurred in the field of education in Turkestan, particularly in Kyrgyz USSR, will be addressed and the effects of them to the present day will be discussed.

Keywords: The October Revolution, the Soviet Union, Atheist Education, Soviet-type Person.

ИЗМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ (ПРИМЕР КЫРГЫЗСТАНА)

АННОТАЦИЯ

Русско-Туземные школы, известные в качестве образовательных учреждений, действовали в Туркмении вплоть до периода Октябрьской революции, также были известны национальные школы джедаев, училища и медресе, известные в качестве традиционных образовательных учреждений, также были русские начальные школы, которые работали для детей российских граждан, которые приезжали в связи с проводимой миграционной политикой царской России. После Октябрьской революции большая часть этих образовательных учреждений преобразовались в организации, которые пропагандировали идеологию Советского Союза. Духовные академии и училища в своей традиционном виде были закрыты. В народе началась мобилизация для обучения грамоте с тем, чтобы свою идеологию продвинуть в самые отдаленные уголки. Самым значительным изменением, которого удалось достичь в сфере образования в Туркестане, стало распространение бесплатного образования. Для народов региона был разработан отдельный алфавит, только в Кыргызстане, мы увидим, что алфавит был изменен трижды. В школах, находящихся под управлением Советского Союза, велась активная образовательно-идеологическая пропаганда. В целях укрепления собственной советской идеологии образование использовалось в качестве самого мощного оружия. Учителя считались самыми активными пропагандистами этой идеологии. Культурная революция была нацелена на обучение людей советского типа посредством образования. Руководство не хотело, чтобы у этих людей была национальность, чтобы была максимально снижена их зависимость от их преемственности и связи, наоборот, целью было повысить международное сознание, укрепить русский язык и отрезать людей от их прошлого. Посредством образования ослабевали знания об истории Туркестана, утрачивались национальные ценности.

В данном исследовании будут рассмотрены определенные изменения, которые произошли в образовательной сфере в Туркестане, и, особенно, в Кыргызской ССР, также будет изучено воздействие данных изменений на сегодняшнюю ситуацию в целом.

Ключевые слова: Октябрьская революция, Советский Союз, Образование атеистов, советский тип.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Ruslar siyasi, kültürel, stratejik ve ekonomik gerekçelerle Türkistan'ı işgal etmişlerdir. Bu gelişmeden sonra bölgenin siyasi haritası yeniden çizilmiş, Rus Çarlığı politikalarına 11 Temmuz 1867 tarihinde, yeni bir kanunla Türkistan Genel Valiliği oluşturarak Orta Asya'ya yeni bir yön vermiştir. Türkistan Genel Valiliği, Sirderya, Yedisu ve Semerkant (1868'den itibaren) bölgesini içine almaktaydı. Türkistan Genel Valiliği Yönetim şehri Taşkent olan Sirderya bölgesi ve yönetim şehri Verniy (bugünkü Almatı şehri) olan Semireçensk (Yedisu) bölgesi¹ olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Türkistan Genel Valiliğine bağlı Semireçensk bölgesine dâhil olan günümüz Kırgızistan'ındaki okullar birkaç farklı çeşide ayrılıyordu. Onları, yerli halkın geleneksel eğitim kurumları olan mektep ve medreseler, Kırgızistan'ın kuzeyine gelip yerleşen Rus asıllı halka eğitim hizmeti vermek amacıyla açılan Rus ilkokulları, Usul-i Cedit okulları, Rus-Tüzem okulları, Ortodoks-kilise okulları, meslek okulları şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Makalede bu okullar kısaca tanıtıldıktan sonra, Sovyet Sistemiyle birlikte uğradığı değişiklikler ele alınacaktır. Bölgedeki geleneksel eğitim kurumları olarak tanımlayabileceğimiz mektep ve medreseler Kırgızların hayat tarzına uygun şekilde şekil değiştirmiştir. Kırgızlar göçebe hayat sürmelerine rağmen yaşadıkları yerlerde çadır-mektepler kurmak suretiyle çocuklarına eğitim vermişlerdir. Bu konuda İngiliz seyyah John Wood (1818-1871) XIX. Yüzyılın 30'lu yıllarında Amu-Derya bölgesinde bulunmuş ve Kırgız mekteplerini "Bir çadırdaki çocuklar molla gözetiminde ders yapıyorlardı. Bazıları tahtaya tebeşir ile heceleyerek yazı yazmayı öğreniyordu, aynı zamanda bazıları ise Kuran'ın yıpranmış sayfalarını okuyorlardı, ancak düzensiz ve gürültülü bir haldeydi" şeklinde tasvir etmiştir.² Göçebe-Kırgızlarda, onlarla birlikte gezen "gezgin mollalar" çocuklara günlük ibadetlerdeki hareketlerin esaslarını çadırlarda, ya da büyük çınar ve karaağaçların gölgelerinde öğretmiştir.³

Göçebe-Kırgızlarda mektep sayısını netleştirmek çok zordu. Mesela Semireçenski bölgesindeki Tokmak uezdinin** verdiği rapora göre, 12-13 Aralık

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2011, Sayı: 24, s. 51-78.

² D. Aytmambetov, *Dorevoltsionniye shkoly v Kirgizii*, Kırgız SSR'in İlimler Akademiyası Yayınları, Frunze 1961, s. 10.

³ M. Mobin Shorish, "Sovyetler Birliği'nde Etnik Azınlıkların Eğitimi", *Sömürgecilik ve Eğitim*, Çev: İbrahim Kalın, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 13.

** Çarlık Rusya döneminde il benzeri idari yapılanma.

1891 senesinde bu bölgenin Genel Valilik merkezinde “Kırgızlar 10-15 aileden oluşan köylerde göçebe hayat sürerler, bazen onların sayısı komşu köylerle birlikte iki yüz, üç yüzü bulurdu. Onların arasında Kırgız veya Özbek asıllı mollalar vardı. İsteyen herkes oğlunu veya kızını burada molla ile özel anlaşma sağlayarak okutabiliyordu. Eğer 10-15 öğrenci bir araya gelirse eğitim başlanabiliyordu. Bu şekilde oluşan mekteplerin sayısını belirlemek oldukça zordur. Çünkü onların belirli bir özelliği ve belirli bir mekânı yoktu. Elimizdeki raporlara göre, 1879-1891 yılları arasında uездeki Kırgızlar arasında, 50 okul açıldığı, uезд nüfusunun ise 1891 yılındaki sayıma göre, 84.522 kişi”⁴ olduğu belirtilmektedir. Bu sayı sadece tahmin üzerine verilmiştir. Çünkü Kırgızlar arasında mekteplerin sayısını öğrenmek, sürekli yer değiştirdikleri için nerdeyse imkânsız olmuştur.

Daha organize şekilde ele alabileceğimiz mektepler yerleşik hayata geçmiş olan Özbeklerin yoğun olarak bulunduğu Kırgızistan’ın güney bölgesinde ve aynı zamanda kuzeyindeki Tokmok, Pişpek (Günümüzde Bişkek şehri) ve Prejevalsk’te (Günümüzde Karakol şehri) bulunmaktadır. Prejevalsk uездinde 1880 yılında Dunganların⁵ 2 tane, Tatarların 1 tane, Özbeklerin 1 tane olmak üzere toplam 4 okulu vardı. 1908 tarihinde bu bölgedeki okulların sayısı 14e çıkmış, öğrenci sayısı ise 500’e ulaşmıştır. 1910’a geldiğinde ise mekteplerin sayısı 16’ya kadar yükselmiştir.⁶

Medreseler o dönemde Kırgızistan topraklarında çok yaygın olmamakla birlikte, 1892’deki verilere göre 7 medrese mevcuttu ve bunun beş tanesi Oş şehrinde bulunmaktaydı.⁷ Bu medreselerin çoğu XIX. Yüzyılın ikinci yarısında açılmıştır. Medrese geleneğinin yaygın olmamasını Kırgızların göçebe hayat tarzını benimsediklerine bağlayabiliriz.

Çarlık idaresine bağlanan Türkistan’da askeri genel vali Konstantin Petroviç Von Kaufman’ın uyguladığı görmezlikten gelme⁸ politikasına uygun olarak İslami kuralların ve gelenek haline gelmiş uygulamaların yaşanmasına bir kısıtlama getirilmemiş, cami, mektep ve medreselerin açık kalmasına izin verilmiştir. Görmezlikten gelme politikasına ek olarak 1867 yılında çıkarılan bir karar ile vakıfların idaresi genel valiliğe devredilmiştir. Bu uygulama ile

⁴ Aytmambetov, a.g.e., s. 11.

⁵ Türkistan topraklarına göç eden Müslüman Çinlilerdir. 1877’den itibaren Çin’den kaçıp Kırgızistan’a sığınan Dunganlar tarımla uğraşabilecekleri verimli alanlara iskan edildiler. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.; Filiz Kılıç, “Kırgızistan’daki Dunganlar: Tarihleri, Göçleri, Yaşamları, Dil Durumları”, **Türk Bilig**, sayı: 26, 2013, s. 2.

⁶ Aytmambetov, a.g.e., s.12-13.

⁷ Aytmambetov, a.g.e., s. 25.

⁸ M. Mobin, a.g.e., s.14.

ekonomik olarak vakıf gelirlerinden mahrum olan mektep ve medreselerin kısa sürede eğitim faaliyetlerini durduracakları umulmuştur.⁹ Nitekim vakıf destekli medreselerin, daha sonra kapatılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü Kırgızistan sınırları içerisinde vakıf destekli medresenin varlığı hiçbir Rus kaynaklarında zikredilmemiştir.

Türkistan'da Usul-i Cedit okulları Ruslaştırma aracı olarak görülen Rus-Tüzem okullarına tepki olarak bölge halkı tarafından daha çok tercih edilmiştir¹⁰. Çünkü bu okullardaki eğitim, ana dilde verilmiştir. Usul-i Cedit okullarında eğitim sistemi ve metodu ıslah edilmiştir. Usul-i Savtiye (fonetik usul) ile öğrenciler daha hızlı okumayı çözmüşlerdir. Müfredatı dini derslerin yanı sıra, ana dilde okuma yazma öğretmek, matematik, tarih, coğrafya ve Rus dili gibi dersler eklenmiştir. Usul-i Cedit okullarında müfredat kadar, eğitim alınan ortam ve derste kullanılan araç gereçler de değişmiştir. Modern sınıf ortamında bulunan masa, tahta, coğrafya dersleri için haritalar ve öğretmen için ayrı masa Cedit okullarıyla Orta Asya'ya taşınmıştır. Eski tip mektep veya medreselerde belirli eğitim programı ve düzen olmazken, Cedit okullarında yeni öğrencileri kabul süresi belirlenmiş, sınıfı geçme sistemi geliştirilmiş (genellikle 6 puanlık sistem), sınavlar (halka açık) tertiplenmiştir.¹¹

Çarlık Rusya'sı Kaufman'ın Türkistan'daki görmezden gelme politikası¹² gereği ve fiziki denetimin zorluğu yüzünden mektepler üzerinde etkili bir de-

⁹ B. Tümen Somoncuoğlu, "Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 18, Ağustos 2014, s. 230-231.

¹⁰ S. N. Brejnev, "Peredovaya Kultura Djadidov v Sredney Azii v Nachale XX v.", **Vestnik**, Sayı: 10 (92), Ekim-2008, s. 50.

¹¹ Brejnev, a.g.m., s.51.

¹² Türkistan Genel Valisi General K. P. Kaufman (1867-1882) Türkistan Genel Valiliği kurulduğunda açıktan yapılacak misyonerlik faaliyetlerine Rus milli çıkarlarına zarar verebileceğini ve bölge ahalisinin devlete bakışını olumsuz etkileyeceğini düşünerek izin vermemiştir. Kaufman başta olmak üzere Rus idareciler, Rusya'nın yeni işgal ettiği ve nüfusunun tam olarak yerleşmediği bölgede Rus hâkimiyetinin tesis edilip Rus vatandaşlık ilkelerinin benimsetilmesi için uygun ortam oluşturana kadar Müslümanlara karşı belirli alanlarda görmezlikten gelme politikası uygulanması gerektiğini düşünüyordu. Böylece geçiş dönemi olarak gördükleri belirli bir süre isyan çıkmadan idare açısından en az hasarla atlatılacaktı. Görmezlikten gelme politikasına uygun olarak İslami kuralların ve adet haline gelmiş uygulamaların yaşanmasına bir engel getirilmemiş, cami, mektep ve medreselerin açık kalmasına izin verilmiştir. Görmezlikten gelme politikasına ek olarak 1867 yılında çıkarılan bir karar ile vakıfların idaresi genel valiliğe bırakılmıştır. Ekonomik olarak vakıf gelirlerinden mahrum olan mektep ve medreselerin kısa sürede inkiraz edeceği umulmuştur. B. Tümen Somoncuoğlu, a.g.m., s. 230-231; Ayrıca Bkz. Kishimzhan Eshenkulova, "Kaufman'ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali", **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi (TURANSAM)**, Cilt: 7, Sayı: 25, s.49-66.

netim mekanizması geliştirmemişti. Bunun için Cedit mekteplerinin yaygınlığını Çarlık yetkilileri hemen fark edemediler ve gelişmekte olan Yeni Usul Mektep sisteminden idarenin çok geç haberi olmuştur. İdare Cedit okullarının getirdikleri yenilikleri ve toplumda yarattığı değişimi çok geç idrak etmiştir.¹³ Cedit okullarının bu denli yaygınlaşması Çarlık idaresini endişelendirmiştir. Onlar Cedit okulları yerine kendini yenileme gücü bulunmadığına inandıkları, nakilci bir anlayışla modern bilimlerin dışlanmış olduğu klasik mektep sisteminin devam etmesini istemişlerdir ve bölgede ceditçilere karşı kadimcileri desteklemişlerdir. Bu amaçla 1900'lü yılların başında göçebelerin arasına yerleşmeleri yasaklanan Kazan Tatarlarının daha sonra diğer grupların okullarında da hocalık yapmaları yasaklanmıştır.¹⁴

Kırgızistan'daki bir diğer eğitim kurumu olarak bilinen Rus-Tuzem okullarını (Yerel Rus okulları) ele alırken, bu okulların Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altında olan milletleri Ruslaştırma siyasetine uygun olarak açıldığını belirtmemiz gerekir.

1869-1870 senelerinde Rusya Halk Eğitimi Bakanı Kont D. A. Tolstoy, Volga, Ural, Sibiry ve Kırım halkları arasında ilkokulları yaygınlaştırma tasarısı hazırlamıştır. Bu tasarıda yer alan temel görüş "ülkede yaşayan bütün gayri-Ruslara karşı uygulanan eğitim siyasetinin nihaî amacı, onları Ruslaştırmak ve Rus halkına yakınlaştırmak (sblizhenie) olmalıdır" şeklinde ortaya konulmuştur.¹⁵

Rus-Tuzem okulları Çarlık idaresi tarafından daha uzlaşmacı eğitim politikası gereği açılmış ve yaygınlaşmıştır. Bu okullar yerel halkın mali desteğiyle eğitime devam ettirilmiştir. Ama burada iki sınıflı ve çift dilli eğitimde geleneksel eğitimin pek fazla gelişmediğini ve Rus sınıfının gölgesinde kaldığını söyleyebiliriz. Ama bütün bu okullar Ekim devriminden sonra kurulacak olan Sovyet eğitim sisteminin alt yapısını hazırladığını da belirtmemiz gerekir.

Türkistan'daki göç politikası gereği Rus nüfusunun çoğalması doğal olarak onların kültürel, dini ve eğitim alanındaki ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğunu da ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle 1870'lerde bölgedeki Rus nüfusun

---

¹³ 1908'de Türkistan Valiliğini denetlemeye giden senatör Palen'in Cedit okullarının bölgede yayılmasıyla ilgili Türkistan Valiliğinin haberinin olmadığına dair raporunun ardından Cedit okulları takibe alınarak, yeni okulların açılması zorlaştırılmıştır. Geniş bilgi için bakınız: Aytmambetov, a.g.e., s. 39.

¹⁴ B. Tümen Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara-2006, s. 191.

¹⁵ Eshenkulova, a.e.m., s. 60.

çocukları için kilise ve okullarda ilkokul seviyesinde eğitim verilmeye başlamıştır. Bu eğitim kurumlarını amacı Rus nüfuslu halkın eğitim ihtiyacını karşılamak ve bir yandan da bölge halkını Rus dili ve kültürüyle yakından tanıştırmak olmuştur. Bu eğitim 1860'lı yılların Rusya'sındaki yeniden yapılanma kompleksi arasında önemli yer işgal eden ve 1864 yılında Rusya İmparatorluğunda üç farklı biçimde yaygınlaşan temel eğitim kurumlarını kapsayan "Milli (Halk) ilkokulların durumu hakkındaki" raporu temel almıştır.

Milli (Halk) Eğitim Bakanlığına bağlı okullar, tek sınıflık ve iki sınıflık 1 ila 6 yıla kadar temel bilgiler veren temel eğitim kurumudur. Bu eğitim kurumları 1828 yılındaki "Tüzük" gereği ihdas edilmiş ve Şehir ve Köy okulları olmak üzere iki tipe ayrılmıştı. Kırgızistan'ın şehirlerinde genel olarak kız ve erkek okulu olmak üzere bölünen temel eğitim okulları, köylerinde ise, neredeyse tüm temel (ilk) eğitim kurumları karma eğitim veriyordu. Temel Eğitim Okullarına tüm çocuklar, onların sosyal durumu ve dini inancına bakılmaksızın gidebilmekte idi. Erkekler 8 yaşında kabul ediliyor, kızlar ise 11-12 yaşından daha büyük olmamak koşuluyla kabul ediliyordu.¹⁶

Kırgızistan'da ilk Rus İlkokulu, 9 Şubat 1870 tarihinde 25 öğrencinin eğitim gördüğü Tokmak şehrinde açılmıştır. 1874 yılında karma eğitim veren Karakol ilkokulunun temeli atılmıştır.¹⁷

Yukarıda Sovyetlerden önceki Çarlık yönetimindeki Kırgız topraklarında faaliyet yürüten eğitim kurumlarından kısaca bahsettik. Şunu belirtmek gerekir ki, Sovyetlerin ve bizim tarihçilerin özellikle vurguladığı eğitim-öğretimin ancak Sovyetlerden sonra başlatıldığı iddiasına cevap niteliğindeki bu eğitim faaliyetleri çok fazla dile getirilmemektedir. Mevcut eğitim kurumları Bolşevikler iktidara geldikten sonra kendi ideolojilerini yayma faaliyetleri yürüten merkezlere dönüştürülmüştür.

Bilindiği üzere, 1924 yılının Ocak ayında XII. Bütün Türkistan Kongresi ve aynı sene Mayıs ayında yapılan Türkistan Komünist Partisi'nin VIII. Kongresi ile Orta Asya'da milli cumhuriyetleri kurma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Haziran 1924'te RKP (b) Merkez Komitesi Politbürosu, 14 Ekim 1924'te ise Tüm Rusya Merkez İcra Komitesi'nin ikinci dönem toplantısında Orta Asya'da milli devletlerin kurulmasına yönelik karar alınmıştır. Böylece, 14 Ekim 1924'te, başka Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri ile aynı zamanda Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSC) bağlı Kara Kırgız

¹⁶ Marçenko, a.g.m., 51.

¹⁷ Gramenitski, S.M., **Ocherk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae**, Taşkent-1896, s. 16.

Muhtar Vilayeti kurulmuştur. Kara Kırgız Muhtar Vilayeti 1925'te Kırgız Muhtar Vilayeti'ne dönüştürülmüş, 1926'da Kırgız Muhtar Cumhuriyeti, 1936'da ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü almıştır.¹⁸

Kırgız Muhtar Cumhuriyeti oluşturulduğu sırada, Rusların çarlık döneminde başlayan dil politikası gereği yeni düzenlemeler başlamıştır. Bölgede bilgi birikiminden ve eskiyle olan bağından kopartılarak, yeni Sovyet tipi insanı yetiştirmek için en önemli iletişim aracı olan dili değiştirme gereği duyulmuştur. Bu yüzden önce alfabe tartışmaları alevlendirilmiştir. Bölgede yaygın olarak kullanılan Arap alfabesi reforma (1922'de birkaç harf atılmış ve ünlüler için yeni harfler konulmuştur) tabi tutulmuştur. Ancak bu değişiklikler yeterli görülmemiş ve dil kurultayları ile toplantılarda sık sık alfabe meselesi gündeme getirilmiştir. Mayıs 1925'te Kırgızistan Muhtar Vilayeti yöneticilerinin özel toplantısında Arap alfabesinden başka alfabeğe geçme konusu tartışılmış ve Latin alfabesinden oluşacak Kırgız alfabesine geçme kararı alınmıştır. Aynı sene Bilim Komisyonu Latin alfabesine dayalı Kırgız alfabesini oluşturmuştur. 1927'de Kırgızistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetlerinin ilk kuruluş kongresinde, Latin alfabesine dayalı Kırgız yazısına geçme kararı alınmış ve yeni alfabeği uygulamaya sokma süresi beş yıl olarak belirlenmiştir. Kırgızistan'da okuma yazma bilen halkın yeni yazıya en geç 1930'a kadar geçmesi öngörülmüş, Kırgız dilindeki yayınevi ve kalem odalarının yeni alfabeğe geçmesi ise en geç 1931 senesinin sonu olarak belirlenmiştir.¹⁹

1 Ocak 1930'da Kırgızistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Merkezi İcra Komitesi Arap alfabesine dayalı Kırgız yazısını tamamen ortadan kaldırılmasına ve tüm devlet işlerinin Latin harfleriyle yürütüleceğine dair karar almıştır. Arap alfabesi aleyhinde ortaya atılan iddialar bu sefer 1930'ların sonlarında Latin alfabesi için söylenmiştir. Mesela Latin alfabesi "Yüksek Tabakaların Dili" olarak suçlanmış, Kiril alfabesini öven yazılar basında sık

---

¹⁸ Öskön Osmonov, "Kırgız Mamlekettüülüğünün tarihınan", *Kut Bilim*, Sayı: 10370, 5 Mart 2010. s.10; Tıncıkıbek Çorotegin, "Kırgızistan Cumhuriyeti", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. 19, Ankara 2002, s. 252-255; Heyet, *Kırgız Tarihi, Kısaça ensiklopediya*, Bişkek, 2003, s. 100, s.131; İ. Momunbaev, "Lenindik ulut sayasatının saltanatı", *Mugalimder Gazetasi*, Sayı: 723, 30 Aralık 1962. s. 2.

¹⁹ Aziz İzmaylov, *Kırgızstandağı Sovettik Mektepterdin Tarihi (1917-1957)*, Okuu-Pedagogika Yayınevi, Frunze 1961, s. 156; Zuhra Altımışova, "Kırgızistan'da İlk Milli Gazetenin Tarihiçesi (1924-1940)", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29, Ağustos 2013, Isparta 2013, s.79.

sık yer almaya başlamıştır. ²⁰ Yeni alfabeyle uygun eğitim faaliyetleri Kırgız dilinde eğitim verilen okullarda birinci sınıftan itibaren, Rus dilinde eğitim verilen okullarda ise beşinci sınıftan itibaren başlamıştır. Yeni alfabeyle göre eğitim vermek amacıyla ülkedeki 2220 öğretmene kısa dönem hazırlık kursları verilmiştir. Ayrıca öğrencilere yeni alfabeyle göre eğitim vermede Eğitim Bakanlığına bağlı yayın yapan “Okutuuçularğa Cardam” (Öğretmenlere Yardım) dergisinden yararlanılmıştır.²¹

1937 -1940 yılları arasında Latin alfabesinin yerine Kiril kökenli alfabenin kabul edilmesi sağlanmıştır. Bunun topluma yansımaları iki farklı alanda olmuştur: Bir yandan yeni nesil Arap harfleriyle yüzyıllar boyunca oluşturulan bilgi ve kültür birikimini okuyup anlayamaz hale getirilmiştir. Kısa bir zaman önce Latin alfabesine göre ayarlanan daktilo, matbaa ve diğer aletler kullanılamaz, milyonlarca cilt okul kitabı işe yaramaz hale gelmiştir. Ayrıca Arap veya Latin alfabesiyle okuma yazma öğrenmiş olan yetişkinler bir anda okuyamaz olmaktan çıkmıştır. Kiril alfabesine geçişin bir diğer sonucu olarak, bölge milletlerinin dilleri Rusçanın etkisine daha açık hale getirilmiştir.²²

Sovyet sisteminin uzun uğraşlar sonucu başardığı harf değişikliğinden sonra himayesi altındaki etnik grupları daha kolay kontrol etme yetisine sahip olmuştur. Eğitim alanında ders kitapları ve müfredat Moskova merkezli hazırlanmış ve kontrol edilmiştir.

Kendilerini meşrulaştırmak ve böylece çeşitli etnik gruplarla olan anlaşmazlıklarını azaltmak için Sovyetler, eğitimin "yeni sosyal düzen için politik bir sosyalleştirme aracı" olduğunu vurgulamıştır.²³ İdeal insan tipini yaratırken ideoloji, ağırlıklı olarak eğitime dayanır. Resmi olmayan eğitim kurumları, özellikle basın, radyo, televizyon ve video gibi medya araçları resmi eğitim kurumları olan okullar kadar müfredatın, resmi programların, okul çevresinin prototipi yaratılırken kullanılan unsurlardır.²⁴

Sovyet sisteminde eğitim alanında ne tür değişiklikler meydana geldi? Bu sorunun cevabını irdelerken Kırgız eğitim tarihine göz atmak gerekmektedir. Bizim tarihçiler Kırgız eğitim tarihini hep Sovyetlerin kurulmasından sonraki

²⁰ Fatma Açık, “XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi Ve Sonuçları”, **Başkent Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu 2008**, s. 4.

²¹ İzmaylov, **a.g.e.**, s. 250-252.

²² Açık, **a.g.m.**, s. 4.

²³ M. Mobin, **a.g.e.**, s. 21.

²⁴ Gerald L. Gutek, **Eğitim Felsefesi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, Ankara 2006, s. 165.

tarihten başlatırlar. Oysa, Çarlık döneminde de eğitim faaliyetlerinin aktif olarak yürütüldüğüne yukarıda kısaca değindik. Sovyetlerin kurulduğu ilk yıllarda halka kendi ideolojisini aktarmada bu eğitim kurumlarında yetişmiş olan Kırgız aydınlar Kasım Tınıstanov, İşenali Arabaev, Osmonalı Sıdıkov gibi şahısların katkısı büyük olmuştur. Kasım Tınıstanov, alfabe değişikliğinden sonra ilk Kırgız dili kitabını çocuklar için kaleme almıştır.

Sovyet sisteminin eğitim alanında meydana getirdiği değişimlerin yanında okulöncesi eğitimin yaygınlık kazanması gelmektedir. Sovyetlerde okulöncesi eğitim kurumları arasında "yaslı-sad" olarak bilinen yeni tipteki okul yaygınlık kazanmıştır. Bu kurumda çocuk doğumdan itibaren okul çağına gelene kadar eğitim görmektedir. Böylece yeni doğum yapmış annelerin daha fazla üretimden alıkonulmaması öngörülmüştür.²⁵ Çocuk bakım evleri sadece kolhozlarda değil, üretim yapılan diğer alanlarda da açılmıştır.²⁶ 1967 yılında Kırgızistan'da 708 okulöncesi eğitim kurumu faaliyet göstermiştir. Kolhozlarda 77 adet sürekli ve 795 mevsimlik faaliyet gösteren okul öncesi eğitim kurumu açılmıştır.²⁷

1918 ve 1936 yılında RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Anayasasında okul kiliseden ayrılmış, çocuklara ücretsiz eğitim alma fırsatı tanınmıştır. Bu yönde en önemli dönüm noktası "RSFSR Birleşik İşçi Okulu Yönetmeliği" (16 Ekim 1918 yayınlanmıştır) doğrultusunda ücretsiz, her iki cinsten olan 8-17 yaşlarındaki çocuk ve gençler için zorunlu iki kademede, kendi ana dillerinde eğitim verilecek tek bir çatı altındaki 9 yıllık emek okul açılması olmuştur.²⁸

Sovyetler nüfusunun eğitim seviyesi artmadıkça, sosyalist bir devlet inşa etmek imkansız olacağını görüşünden yola çıkarak, yeni kurulan rejimin gücünü halktan alması gerektiği prensibi doğrultusunda halk arasında okur-yazarlık kampanyası başlatılmıştır. Okuryazarlığın artması, Sovyet ideolojisini kitlelere yayma politikasının bir parçasıydı. Bununla birlikte Komünist partinin ihtiyaç duyduğu yerli kadroları yetiştirmek için eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verilmiştir.

²⁵ Muhabir, "Komünizmi aktifdüyü kurucuları bala çaktan tarbiyalaylı", Mugalimder Gazetası, sayı: 1133, 22 Ocak, 1966, s. 2.

²⁶ B. Cumagulova, "Mektepke çeyinki baldardı tarbiyaloo işi cakşırtılsın", Mugalimder Gazetası, sayı: 2, 14 Nisan 1953, s. 3.

²⁷ M.A. Prokofiev ve başkaları, "**Narodnoe obrazovaniye v SSSR**", Kirgizskaya SSR, Prosvesheniye yayınevi, Moskova, 1967. <http://www.detskiysad.ru/ped/narod47.html> (ET: 10.07.2017).

²⁸ İzmaylov, **a.g.e.**, s. 46; Tatiyana Shkuro, "Hücüm": jenskaya emansipatsiya v period rannih sovetskikh "eksperimentov" v Sovetskoy Kirgizii (1918-1930 godı), <http://gefter.ru/archive/15305> (ET: 20.07.2017).

17 Eylül 1920'de Türkistan ASSR Halk Komiserleri Şurasında "Halka okuma-yazma öğretmek amacıyla seferberlik başlatma hakkında" karar kabul edilmiştir. Bu karar doğrultusunda ülkedeki 8 yaştan 40 yaşa kadarki bireylerin kendi ana dillerinde okuma yazma öğrenmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Bu seferberliği teşvik amacıyla başarılı olanlara maddi ödüller verilmiştir. Her bölgede seferberlik faaliyeti için yeni okullar açılmıştır. Yine Sovyet okullarının kurulmasında Komünist Parti Komitesine yardım etmek amacıyla "okur-yazar olmayan kalmasın, kahrolsun cehalet" gibi sloganlar ile "Kızıl Öğretmen Topluluğu" adıyla gönüllü öğretmen grupları oluşturulmuştur. Okuryazarlık seferberliğinde özellikle çiftçi, çoban ve kadınların eğitim almasına önem verilmiştir. Bu amaçla kırmızı ev olarak bilinen özel okullar faaliyete başlamıştır.²⁹ Bu seferberlik neticesinde 1921-1925 yılları arasında Kırgızistan'da 5740 öğrenci kapasitedeki 177 okul faaliyete geçmiştir.³⁰ Bu okullarda karma eğitim uygulanmıştır.

Grame ve Browne, Sovyet eğitim politikasının Komünist Partinin geliştirdiği yeni hedef ve politika doğrultusunda sürekli değiştiğinden³¹ bahsetmiştir. Gerçekten de öyle olmuştur. İktidara gelen her yönetim kendi anlayışı çerçevesinde yeni bir eğitim politikası geliştirmiştir. Temel eğitim 7 yıllık zorunlu eğitimden 8 yıllık zorunlu eğitime geçiş yaptığında, ders müfredatları, ders kitapları politeknik eğitime uygun olarak yeniden düzenlenmiş ve ders kitapları baştan yazılmıştır.

Sovyet sistemi kendi ideolojisi doğrultusunda okul ile hayatı yakınlaştırmaya ilkesi doğrultusunda Politeknik eğitimi geniş alanda uygulama imkanına sahip olmuştur. Politeknik eğitim ilk yıllarda öncelikle ülkeyi kalkındırmaya yönelik olarak ihtiyaç duyulan alanlarda gerekli personeli yetiştirmek ve eğitim ile üretimi birleştirmeyi hedeflemiştir.³²

Kruşçev dönemine gelindiğinde ise, okulların üretime, verimli işe önem vermelerini sağlamak amacıyla sekiz yıllık politeknik iş ortaokulları, daha önceki dönemin fabrika ve atölye okullarına karşılık olarak açılmıştır. Eğitim ve öğretim doğrudan fabrikalarda veya tarımsal üretim alanlarında yapılmıştır.³³ Ancak bu uygulama başarılı olmamıştır.

²⁹ İzmaylov, a.g.e., s. 111.

³⁰ Mukaş Baltabaev, **Kırgızstandağı Elge Bilim Berüü İşi 60 Cılda**, Mektep Yayınları, Frunze 1983, s. 12.

³¹ Gramer ve Browne, a.g.e., s. 164.

³² Kemal Aytacı, **Politeknik Eğitim Reformları**, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1979, s.36.

³³ İzmaylov, a.g.e., s. 366; Aytacı 1971, s.42.

Sovyetlerde okul, komünist toplumu inşa etmek için gerekli olan donanımlara sahip olan, tüm yönleri gelişmiş eğitilmiş, komünist anlayışa sahip ve ahlaklı, eskinin kalıntılarından azat olmuş bireyleri eğitime görevini üstlenmiştir. Marksizm-Leninizmdeki akıl emeği ile güç emeğinin arasındaki farkı gidermek için politeknik eğitime büyük önem verilmiştir.³⁴

Kırgızistan'da yatılı okullar 1958 Eğitim Reform'undan sonra yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Kruşçev, çocukları 3 yaşından başlayarak on bir yıllık öğrenim programını bitirinceye kadar bünyesinde tutacak bu tip okulların daha çok açılmasını talep etmiştir. Yatılı okulda, çocukların aile etkilerinden uzak ideal bir ortamda tutularak, kendini Komünizme adanmış yeni bir aydın sınıfının yetiştirilebileceği görüşü ön plana çıkmıştır. Marks'ın "sosyal eğitim, aile eğitiminin yerini almalıdır" görüşüne dayanarak, Komünist Parti bunun gerçekleştirilmesi için yatılı okulu bir araç olarak kullanmıştır.³⁵

Sovyet sisteminde eğitim felsefesi bilimsel-materyalist görüşe dayanmıştır. Bu felsefe temelinde hazırlanan ders kitapları ve müfredatlarda sınıf mücadelesinin başında din konusu gelmektedir. Din ile etkin mücadelede anaokulundan itibaren başlamış ve eğitimin her kademesinde etkin yürütülmüştür.

Sovyet ideolojisine ve rejime tehdit olarak görülen dinin ve geleneklerin yerini alması düşünülen "bilimsel ateizm" faaliyetleri, Moskova merkezli, cumhuriyetlerin diğer başkentleri ve Sovyet hâkimiyetindeki bütün alanlarda desteklenmiştir.³⁶

SSCB'de özel bilimsel-ateist eğitim sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem ülkedeki bütün kurumlar ve teşkilatlar için geçerli sayılmıştır. Nitekim İlmi Ateizm Dersleri, sıradan demir yolları idaresi kurumlarından üniversitelere kadar mümkün olan her yerde okutulmuştur. Ateist propagandayı yayma ve geliştirme görevi işçi sendikalarına, Marksizm-Leninizm Üniversitelerinin her cumhuriyetteki şubelerine, bölge komitelerine (Obkom), ilçe komitelerine (Raykom) ile şehir komitelerine (Gorkom) ve okul öncesi kurumlardan üniversitelerin en üst seviyelerine kadar bütün eğitim kurumlarının sorumluluğuna verilmiştir.³⁷ Bilimsel Ateizm Dersi üniversitelerde, mesleki-teknik liselerde, meslek liselerinde, pedagoji okullarında ve Marksizm-Leninizm Üniversitelerinde okutulmuştur.

³⁴ "Jalpi orto bilim beruunu kayra kuru jönündö", **Mugalimder Gazetası**, Sayı: 287, 2 Eylül 1958. s.1.

³⁵ Gramer ve Browne, **a.g.e.**, s. 426.

³⁶ Yaman, **a.g.m.**, s. 183.

³⁷ Sayfulla Bazarkulov, **Bağımsızlık Öncesi Kırgızistan'da İlmi Ateizm Dersi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tez, Ankara 2005, s. 14.

Aynı ateist eğitim faaliyetleri Kırgız okullarında da hız kesmeden devam etmiştir. Sovyetler Birliğinde genel ortaokullar için ateizm dersi konulmamıştır. Ancak, ateist eğitim branş dersleri, okuldaki faaliyetler, geziler ve benzeri okul dışındaki etkinlikler aracılığıyla verilmiştir. Okullarda ateist eğitim iki şekilde, birincisi ders esnasında öğretim materyalleri ile birlikte, ikincisi ise ders dışı düzenlenen tüm faaliyetler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, eğitim programları ve ders kitapları ile ders dışı faaliyetler ateizmi destekleyecek materyalist ilkelere dayalı olarak düzenlenmiştir.³⁸ Ayrıca her derste ateist terbiye faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için branş öğretmenlerine yönelik özel ek ders kitapları hazırlanmıştır. Bu ek ders kitapları Kırgız SSC Eğitim Bakanlığına bağlı Kırgız Pedagoji Bilimsel Araştırma Enstitüsü görevlilerinin, SBKP Merkez Komitesine bağlı Sosyal Bilimler Akademisinin Bilimsel Ateizm Enstitüsü öğretim üyelerinin, Yüksek Okulların Bilimsel Ateizm Bölümlerinde çalışan öğretim üyelerinin, ayrıca ortaokul öğretmenlerinin öncü tecrübelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.³⁹

Burada öğretmenlere büyük sorumluluklar yüklenmiştir. Öğretmen sadece okulda öğrencilere bilgi aktaran birey değil, aynı zamanda komünizm ideolojisini yayan, kültürel-egitsel ve toplumsal siyasi işleri yürütme gibi sorumluluklar yüklenmiştir.⁴⁰ Eğitimin siyasi amacına uygun olarak, öğretmenlerin en iyi ajitatör görevini üstlenmiştir. Eğitim, Sovyet insanının oluşturulması için bir yardımcı araç olarak kullanılmıştır.

Eğitim aracılığıyla yetiştirilmek istenen Sovyet insanı ve kültürü, kitaplarda ve basında ifade edildiği gibi "etnik bir Rus'u ve "büyük bir Rus kültürünü" ifade etmiştir.⁴¹ Bunu okullarda Rus diline verilen önemden ve gösterildiği özenden anlayabiliriz. Kırgız okullarında öğrencilere Rus dili kursları açılmış, genç nesle enternasyonalist, kardeşlik ve dostluk duygularını aktarabilmek için Rus dilinin şart olduğu sıkça dile getirilmiştir.⁴² Rus dilinde eğitim veren sınıflar, hatta okullar açılmaya başlamıştır. Rus dilinin önemi sadece okullarda dile getirilmemiş, artık Kırgızistan KP'nin Merkezi Komitesinin gündeminde olmuştur. KP'nin Merkezi Komitesinin birinci sekreteri Turdakun Usubaliev "Rus dili, ülkemizdeki başka milletler gibi Kırgız halkının da

³⁸ K. Dadıbaeva, "Sabaktaki ateistlik tarbiya", **Mugalimder Gazetasi**, Sayı: 1394, 10 Ağustos 1968, s. 2.

³⁹ S. Bazarkulov, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁰ Pravda gazetesinin 10 Mayıs 1953 tarihindeki başmakalesi, "El Mugalimi", **Mugalimder gazetasi**, Sayı: 6, 12 Mayıs 1953, s.1.

⁴¹ M. Mobin, **a.g.e.**, s. 28.

⁴² U. Sultanaliev, "Eldi suyu-jerdi suyu", **Mugalimder Gazetasi**, Sayı: 2255, 31 Mart, 1976, s. 2.

ikinci ana dili konumundadır. Rus dilini bilmek manevi yönden gelişmenin, çağımızdaki ilim ile teknolojinin öğrenmenin anahtarıdır”⁴³ diyerek, okulların Rus diline geçmesine imkan ve onay vermiştir. Ayrıca, Rus dilini iyi bilen öğrencilerin Sovyetler Birliğindeki büyük şehirlerde (Moskova, Leningrad, Taşkent, Bakü vb) eğitim alma şansına sahip oldukları, enternasyonal eğitim sayesinde Rus dilini öğrenen gençlerin askerliğini yaparken de zorluk çekmedikleri görüşü yaygınlık kazanmıştır. Sovyetler Birliğinde yaşayan etnik azınlıklara sözde kendi anadilinde eğitim alma fırsatı sunulmuş, ama pratikte ileri seviyede eğitim alabilmek için Rus dilini öğrenme zorunluluğu getirilmiştir.

Sovyet sisteminin eğitim alanındaki etkileri ve meydana getirdiği değişimler genel hatlarıyla şu şekilde maddeler halinde özetlenebilir:

1. Çarlık Dönemindeki okullar Sovyet ideolojisini yayma merkezlerine dönüştürülmüştür.
2. Öğretmenler yeni ideolojiye uygun şekilde kısa süreli kurslara tabi tutulmuşlar ve okuryazarlık seferberliğine onlar öncülük etmiştir. İdeolojiyi halk tabanına yayma konusunda Bolşevikler öğretmenleri mümkün olduğu kadar yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Nitekim Komünist Partinin ideolojilerini okulda ve kolhozlarda yayma görevi tamamen öğretmenlere yüklenmiştir.
3. Eğitim programı baştan sona materyalist felsefeye dayandırılmış, eğitimi hayata yaklaştırma ilkesine dayalı olarak Politeknik eğitim yaygınlaştırılmıştır.
4. Kendi siyasi ideolojisini benimsetmek adına en ücre köşelere kadar okul götürmüşlerdir. Sovyetlerin ilk yıllarında okuryazarlık seferberliği başlatılmıştır.
5. Eğitim devlet tarafından ücretsiz olarak verilmiştir. Öğrencilerin eşit eğitim hakkına sahip olduğu en çok üzerinde durulan konu olmuştur.
6. Hakimiyeti altındaki halklara Rus hegemonyasındaki eğitim anlayışı empoze edilmiştir. Eğitim dilinin Rusça olması buna en bariz örnek diyebiliriz.
7. Gezici ve yatılı okullar yaygınlaştırılmıştır. Özellikle Kırgızistan örneğinde ele alacak olursak, halkın büyük bir kısmı kırsal kesimde hayvancılıkla geçimini sağlayan çobanların, kolhoz tarlasında çalışan ırgatların çocukları için yatılı okullar yerel halkın desteğiyle inşa edilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Aile etkisinden uzak çocukların Sovyet ideolojisine uygun eğitim sürecine tabi olması daha kolay olmuştur.

---

⁴³ A. Tölönbaev, “Jaštarga askerdik-partirottuk tarbiya berüü küçötülsün”, **Mugalimder Gazetasi**, Sayı: 2152, 19 Mart 1976, s. 1.

8. Milli değer ve milli unsurlar bilinçli olarak görmezlikten gelinmiş, hatta bu Sovyet ideolojisine ters anlayış olarak algılanmıştır. Eğitimde özellikle konular dikkatli seçilmiş ve herhangi milli bilinci uyandıracak kaynaklara yer verilmemiştir. Milli içerikli eserler siyasi ideolojinin süzgecinden geçtikten sonra müfredata konulmuştur.
9. Öğretmenler eğitim sistemindeki kilit noktadaydı. Öğretmen sadece okulda öğrencilere bilgi aktaran değil, aynı zamanda Sovyet ideolojisinin propagandacısıydı. Öğretmen Sovyet tipi insanı temsil etmesi gerekirdi ve ondan dine, milli kültürüne bağlı olmaması istenmiştir.

Sonuç olarak, Sovyet sisteminin eğitim alanında kitlesel okuryazarlığın önünü açtığını, okul öncesi eğitim kurumlarının yaygın kazanmasına öncülük ettiğini ve karma eğitim anlayışını benimsediklerini söyleyebiliriz. Eğitimi, Komünist Partinin ideolojisini tabana yaymadaki etkin silah olarak kullandıkları ve gereğinden fazla siyasileşen okul ortamından söz edilebilir. Bireysel başarı görmezlikten gelinmiş ve sınıfın başarısı ön plana çıkarılmıştır. Öğrencilerin toplumsal yönlerini ahlak, estetik eğitim ve enternasyonal eğitim sayesinde geliştirmeyi amaçlamıştır.

KAYNAKÇA

- AÇIK, Fatma, “XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”, **Başkent Üniversitesi & Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, Ankara-2008.
- ALTIMIŞOVA, Zuhra., “Kırgızistan’da İlk Milli Gazetenin Tarihçesi (1924-1940)”, **SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 29, Ağustos 2013, Isparta 2013.
- AYTAÇ, Kemal, **Politeknik Eğitim Reformları**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınları, Ankara-1979.
- AYTMAMBETOV D., **Dorevoltsionniye shkoly v Kirgizii**, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, Frunze-1961.
- BALTABAEV, Mukaş., **Kırgızstandağı Elge Bilim Berüü İşi 60 Cılda**, Mektep Yayınları, Frunze 1983.
- BAZARKULOV, Sayfulla, **Bağımsızlık Öncesi Kırgızistan’da İلمي Ateizm Dersi**, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara-2005.
- BREJNEV, S. N., “Peredovaya Kultura Djadidov v Sredney Azii v Nachale XX v.”, **Vestnik OGU**, Sayı: 10 (92), Ekim, Orenburg-2008.
- CRAMER, F.J. & BROWNE J.S., **Çağdaş Eğitim: Milli Eğitim sistemleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme** (Çeviren: Ferhan Oğuzkan), MEB Basımevi, İstanbul-1974.

- CUMAGULOVA, B., “Mektepke çeyinki baldardı tarbiyaloo işi cakşırtılsın”, **Mugalimder Gazetası**, sayı: 2, 14 Nisan 1953.
- ÇAPRAZ, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 24, Aralık, 2011.
- ÇOROTEGİN, Tınçtıkbek., “Kırgızistan Cumhuriyeti”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt: 19, Ankara-2002.
- DADİBAEVA, K., “Sabaktığı Ateistlik Tarbiya”, **Mugalimder Gazetası**, Sayı: 1394, 10 Ağustos 1968.
- ESHENKULOVA, Kishimzhan, “Kaufman’ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmalı”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi (TURANSAM) dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 25.
- GRAMENİTSKİ, S.M., **Ocherk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraje**, Taşkent-1896.
- İZMAYLOV, Aziz., **Kırgızstandağı Sovetlik Mektepterdin Tarihi (1917-1957)**, Okuu-Pedagogika Yayınevi, Frunze 1961.
- KILIÇ, Filiz., “Kırgızistan’daki Dunganlar: Tarihleri, Göçleri, Yaşamları, Dil Durumları”, **Türk Bilig**, sayı: 26, 2013.
- MARÇENKO, L. Y., “Russkiye i Rusko-Tuzemniye Şkoli v Kırgızstane vo II Polovine XIX- Nachale XX v.”, **Vestnik KRSU**, Cilt: 5, Sayı: 7, Bişkek-2005.
- MOMUNBAEV, İ., “Lenindik ulut sayasatının saltanatı”, **Mugalimder Gazetası**, Sayı: 723, 30 Aralık 1962.
- SHORİSH, M. Mobin., “Sovyetler Birliği’nde Etnik Azınlıkların Eğitimi”, **Sömürgecilik ve Eğitim**, Çev: İbrahim Kalın, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- SOMONCUOĞLU, B. Tümen, “Çarlık Rusya’sı Dönemi Türkistan’ında İslam ve Modernleşme”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 18, Ağustos, 2014.
- SOMONCUOĞLU, B. Tümen, **Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara-2006.
- YAMAN, Ali, “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi**, 2009.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE ROMANYA'DA TATAR TÜRKLERİNE YÖNELİK BASKI VE TAKİPLER

Cezmi KARASU*

ÖZET

Romanya II. Dünya Savaşından sonra Sovyetler Birliği nüfuzu altına giren ülkelerden birisidir. Literatüre Soğuk Savaş olarak geçen iki kutuplu dünyada bir yanda A.B.D. öncülüğünde özgürlükçü blok, diğer yanda Sovyetler Birliği öncülüğünde totaliter bir blok bulunuyordu. Demir Perde olarak nitelendirilen bu son “enternasyonalci görünümlü” blokta göze çarpan özelliklerden birisi ülkenin asli unsurunun baskıcı tavrıdır.

Bu tavrın Romanya’daki karşılığı “Sosyalist Romenci baskı” olarak karşımıza çıkar. Günümüzde anayasal düzen içinde varlığı kabul edilen irili-ufaklı 18 etnik grup bulunduğu Romanya’da üç unsurun varlığı kabul edilmekte idi. Sosyalist diktatör Nicolae Căușescu döneminin etnik yapısını şöyle tanımlıyordu : “*Romanya’da Romenler, Macarlar ve bir de Almanlar vardır!*” Bu tanımlamanın sosyal hayattaki karşılığı diğer etnik topluluklardaki kültür, dil, inanç, edebiyat gibi alanlardaki faaliyetlerin sıkı biçimde takip ve tedibi olmuştur. Bu türden faaliyetler devletin siyasi bekasına yönelik tehditler olarak algılanmıştır. Rejim karşıtlığı yaftası için Romenler, Macarlar ve Almanlar arasındaki faaliyetlerin siyasi muhalefet özelliğine bakılırken, diğer etnik topluluklarda kültür, dil, inanç faaliyetleri içinde bulunmak yeterli olmakta idi.

Sosyalist dönemde Romanya’daki en güçlü ve etkili teşkilat Gizli Polis “SECURITATE” idi. Romanya ordusunun mevcudu 200.000 civarında iken Securitate’nin mevcudunun 900.000 civarında olduğu tahmin ediliyor. Öyle ki, azınlık aileleri fertlerinden en az birinin Securitate bağlantılı olduğu söylenmektedir. Rejim karşıtı kabul edilen tüm faaliyetler ve aktivistler Securitate tarafından takip ediliyordu. Gözaltılar, tutuklamalar, işkenceler Securitate’nin görevleri idi. Böylece bu teşkilat Romanya’nın en korkulan organizasyonu haline gelmişti.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü, cezkaral23@gmail.com.

Romanya’da yaşayan Tatar Türkleri de bu baskıcı ortamdan zarar görmüşlerdir. Kendi inançlarını, kültürlerini, dillerini yaşatmak için mücadele eden Tatar Türklerinin faaliyetleri Securitate tarafından sıkı takibe uğramıştır. Tatar aydınları, kültür ve inanç temelli faaliyetleri rejim karşıtlığı kabul edilerek, göz altılara, tutuklamalara, işkencelere, hapslere, işten atılmalara, sürgünlere maruz bırakılmışlardır.

Bildiride Securitate’nin gizliliği kaldırılan arşiv kayıtları kullanılarak Tatar Türkü aydınların ve ailelerinin karşı karşıya kaldıkları baskıcı muameleler ele alınmıştır. Sözü edilen belgeler 1950’li yıllara aittir. Belgelerden elde edilen bilgilere dayalı olarak bir baskı mağduriyeti listesi bildiriye ek olarak sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Romanya, Dobruca, Securitate, Tatar Türkleri, Necip Hacı Fazıl.

IMPRESSIONS AND TACTICS FOR THE TATAR TURKS IN ROMANIA DURING THE COLD WAR

ABSTRACT

After the World War II, Romania is one of the countries under the influence of the Soviet Union. In the bipolar world that is referred to as the Cold War in literature, there was a libertarian block under the leadership of the U.S.A. On the other side, there was a totalitarian block under the leadership of the Soviet Union. This "internationalist-looking" blindfold character that is described as the Iron Curtain in its predecessor is the oppressive attitude of the essential element of the country.

This attitude towards Romania is counterproductive as "socialist Romanist pressure". Today there are 18 ethnic-minority ethnic groups considered to exist within the constitutional order but only the existence of three communities was accepted. The socialist dictator Nicolae Cavusescu described the ethnicity of the era as follows: "Romania has Romanians, Hungarians and Germans!" This definition of social life has been closely followed and cared for in other ethnic communities such as culture, language, faith, literature. Such activities are perceived as threats to the political prerogative of the state. While looking at the political opposition character of the activities between Romanians, Hungarians and Germans for the anti-regime week, it was enough to include cultural, linguistic and religious activities in other ethnic communities.

The most powerful and effective organization in Romania in the socialist era was Secret Police "SECURITATE". The Romanian army is estimated at around 200,000 while the Securitate's presence is around 900,000. It is said that at least one of the members of minority families is linked to Securitate. All activities and activists considered anti-regime were followed by Securitate. The custodies, the arrests, the tortures were the tasks of Securitate. Thus, this organization became the most feared organization of Romania.

Tatar Turks living in Romania were also damaged by this repressive environment. The activities of the Tatar Turks who struggle to live their own beliefs, cultures and languages have been followed closely by Securitate. Tatar intellectuals, culturally and belief-based activities, have been subjected to obsolescence, arrest, torture, imprisonment, displacement, and exile by being considered anti-regime.

The communiqués of Tatar Turkic intellectuals and their families were dealt with using the archive records of Securitate's secrecy. The documents

mentioned belong to the 1950s. Based on the information obtained from the documents, a print victimization list notification will be provided in addition.

Necip Hacı Fazıl is the exemplary personality of the Tatar Turkic intellectuals who were oppressed in Romania. A separate heading was opened for Necip Hacı Fazıl, who died under torture while in custody. The works will be briefly reviewed to see why the printing is going on. The mausoleum in Constanța / Azaplar (now Tataru) village, the images of his wife Sultan Sultan and the Securitate building will be added to the paper (the building now belongs to a bank and the basement the safe and archive section of the bank. So it was impossible to take photo this place).

Keywords: Romania, Dobrudja, Securitate, Tatar Turks, Negip Hagi Fazıl.

ДАВЛЕНИЯ И ПРЕСЛЕДОВАНИЯ К ТАТАРСКИМ ТУРКАМ В РУМЫНИИ ВО ВРЕМЯ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

АННОТАЦИЯ

После Второй Мировой Войны Румыния является одной из стран, находящихся под влиянием Советского Союза. В биполярном мире, который упоминается как «холодная война» в литературе, был либертарианский блок под руководством США, с другой стороны, под руководством Советского Союза был тоталитарный блок. Этот последний «интернационалистский вид», охарактеризованный как «железный занавес», является репрессивным отношением к основному элементу страны

Оппозиция в Румынии является противоположностью этого отношения как «социалистическое Румынское давление». Сегодня в Румынии есть три элемента, в которых насчитывается 18 этнических групп этнических меньшинств, которые, как считается, существуют в конституционном порядке. Социалистический диктатор Николае Чаушевску описал этническую принадлежность эпохи следующим образом: *«В Румынии есть румыны, венгры и немцы!»*. Социальное выживание этого определения было тщательно соблюдено и ухаживало в областях культуры, языка, веры, литературы в других этнических сообществах. Такая деятельность воспринимается как угроза политической прерогативе государства. Рассматривая политическую оппозиционную природу деятельности румын, венгров и немцев на антирегулярную неделю, было достаточно включить культурную, лингвистическую и религиозную деятельность в другие этнические общины.

Секретная полиция «SECURITATE» была самой мощной и эффективной организацией в Румынии. Румынская армия оценивается примерно в 200 000 человек, а присутствие Securitate - около 900 000 человек. Говорят, что по крайней мере один из членов меньшинств связан с Секьюратитом. Securitate последовали все действия и активисты считались антирежиссными. Содержанием под стражей, арестами, пытками были задачи Секуритате. Таким образом, эта организация стала самой опасной организацией в Румынии

Татарские турок, проживающие в Румынии, также были повреждены этой репрессивной средой. Securitate внимательно следит за деятельностью татарских турок, которые борются за то, чтобы жить

своими убеждениями, культурами и языками. Культурная и вероисповедная деятельность татарских интеллектуалов считается антирежимом. они подвергались оскорблениям, арестам, пыткам, тюремному заключению, отлучению, изгнанию.

В статье используются архивные записи Securitate. Были рассмотрены репрессивные обращения, с которыми сталкиваются татарские тюркские интеллектуалы и их семьи. Указанные документы относятся к 1950-м годам. На основе информации, полученной из документов, в дополнение к декларации будет представлен список виктимизации печати.

Ключевые Слова: Румыния, Добруджа, Securitate, Неджип Хаджы Фазыл.

GİRİŞ

En başından söylemek gerekirse bildirimize esas oluşturan Kırım asıllı Tatar Türklerine Romanya'daki baskı ve takip politikası; Kırım Tatar Türkleri ile Ruslar arasındaki ölümcül ilişkinin Romanya coğrafyasına taşınmış türevidir. Bildirimizdeki temel sorunu daha sağlıklı anlayabilmek için “Rus emelleri” ve “Kırım Tatar Türkleri”ni Romanya düzleminde bir araya getiren olguları gözden geçirmemiz gerekir.

Rus Çarlığının 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle başlayan süreç yüzyıllar boyu devam edecek bir Rus politikasının dramatik habercisi idi. Bu yeni Rus politikasının mimarı Çariçe Katerina'nın Kırım konusundaki danışmanı General Potyamkin idi. Kırım ahalişi önünde ilhak bildirisini de okuyan Generalin Kırım için önerdiği formül “Tatarsızlaştırılmış bir Kırım” idi.¹ Uygulama bakımından Ruslar bu formüle hem Çarlık döneminde hem de Sovyetler Birliği döneminde sadık kaldılar. Kırım Tatarlarının gerek baskılarla bunaltılarak göçe zorlanması yoluyla gerek sürgünler yoluyla Kırım'ın Tatarlardan arındırılması politikası Rusların değişmez Kırım formülleri olarak daima gündemlerinde kaldı. Nitekim ilhakı izleyen yıllardan başlamak üzere Kırım Tatarları buldukları uygun fırsatlarda Kırım'dan göç etmeye başladılar. Bu göçler Osmanlı-Rus savaşları dönemlerinde ise kitlesel göç manzaraları ortaya çıkarmıştır. 1806-1812, 1828 yıllarında kitlesel göçler görülmüştür. Kitlesel göçlerin en kayda değer olanı ise 1853-1855 yıllarındaki Kırım Savaşından sonra 1856-1860 yıllarında gerçekleşmiş olanıdır.

ROMANYA'DAKİ KIRIM TATAR TÜRKLERİ TOPLUMU

Romanya'daki Kırım Tatar Türkleri toplumunun meydana gelişi için yukarıdaki paragrafta sözü edilen kitlesel göçlerin iyi anlaşılması gerekmektedir. Zira bugün de Romanya'daki Tatar Türklerinin yoğunluklu olarak yaşadıkları bölge olan Dobruca; Kırım'dan kitlesel göçler için hedef coğrafyaların başında gelmektedir. Dobruca Tuna nehri ile Karadeniz arasında kalan toprakları ifade eder. Bölge 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında çekişmeli biçimde Romanya'ya katılmıştır. O zamana kadar Osmanlı Devleti toprağı olan ve Eflak-Boğdan'dan Tuna nehri ile ayrılan Dobruca; Kırım'a en yakın “Ak Toprak” idi. “Ak Topraklar” deyimini Kırım Tatarları arasında öz

---

¹ Potyamkin Grigori Aleksandroviç'e gönderdiği emirnamede şöyle diyordu: “Tatarları Belbek'ten, Kaçı'dan, Sudak'tan, Üsküt'ten, Eski Kırım'dan ve genel olarak dağlık bölgelerden çıkarmak; steplerde yaşayan Tatarlardan hiç birisini bırakmamak; mirzalardan gitmek isteyenler olursa bunları ve şimdi cetvelde yazılı olanların hepsini çıkarmak gerekir” Müstecip Ülküsal, **Kırım Türk Tatarları**, İstanbul, 1980. s.134.

kültür ve inançları ile yaşayabilecekleri yerleri tanımlamak için kullanılmaktaydı. Rus baskılarından kurtularak göç etmeyi düşünen her bir Kırım Tatar Türkünün gözü ve gönü “Ak Topraklar”da idi.

1828 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında küçük bir kitle Tatar Türkü Kırım’dan Dobruca’ya göçmüştü. Ancak Rusların Kırım topraklarında Osmanlı-Fransız-İngiliz ittifakına yenildikleri Kırım Savaşından sonraki göçler Paris Anlaşmasını izleyen yıllarda büyük kitlesel hareketliliğe dönüştü. Bu göçlerle Dobruca’ya yerleştirilen Kırım Tatar Türkleri bölgenin demografik yapısını esaslı biçimde değiştirecek yoğunlukta idiler.² Yeri gelmişken önemle vurgulanması gereken nokta şudur: Bugün de yoğunluklu olarak Dobruca’da Köstence vilayetinde yaşamakta olan Romanya Tatar Türkleri toplumunun oluşumunda bu göçler çok önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak bu göçlerin yapıldığı yıllarda Dobruca Osmanlı toprağı olduğundan **Kırım Tatar Türkleri Romanya’ya değil Osmanlı topraklarına göçmüşlerdi.**

Bu son büyük kitlesel göçün üzerinden daha bir nesil bile geçmeden 1878 yılında Dobruca bölgesi Rusya ile Romanya arasında yaşanan kısa süreli bir gerginlikten sonra Romanya’ya katıldı. Yaşadıkları toprakların tekrar bir Hıristiyan idare eline düşmesinden endişe eden Tatar Türklerinin büyük bir kısmının bu kez Dobruca’yı terk ederek başta İstanbul olmak üzere memleketin muhtelif yerlerine göç ettiklerine tanık olunmaktadır.³

Tatar Türklerinin boşalttıkları köylere ve arazilere Romanya idaresi tarafından Romen göçmenler getirilerek yerleştirilmeye başlanmıştır. Böylelikle 1860’larda %60’ın üzerinde bir oranla Dobruca’da yoğunlukta olan Müslüman nüfus 1880’lerde %10’lara inmiştir. Dobruca’dan –yeni idareyi göz önüne alacak olursak Romanya’dan göçler arkası kesilmeden devam etmiştir. Ailelerin kendi imkânlarıyla yaptıkları göçler “perakende” olarak nitelendirilebilir. Romanya’dan son kitlesel göç 1936 yılında yapılan bir anlaşma ile gerçekleşmiş; 20.000 kişi için yapılan bu anlaşma ile 1937-1940 yıllarında yaklaşık 70.000 kişilik bir kabile Türkiye’ye getirilmiştir.⁴

² Bu göçlere ilişkin küçük hacimli bir çalışma: Cezmi KARASU, “Kırım Savaşı Sonrasında Kırım’dan Dobruca’ya Göçlere İlişkin Bazı Notlar”, Prof. Dr. Yavuz ERCAN’a Armağan, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008. s.595-602.

³ Müstecip Ülküsal bu göçlerle Köstence vilayetindeki 62, tulça vilayetindeki 52 köyün Müslüman nüfusunun tamamen boşaldığını kaydeder. Ülküsal, **Dobruca ve Türkler**, Ankara, 1987. s. 40.

⁴ Cezmi Karasu, “Romanya Türk Basınında Atatürk Döneminde Romanya’dan Türkiye’ye Göçler”, **Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi**, Bildiriler, I.cilt. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. s.561-580.

ROMANYA TATAR TÜRKLERİ TOPLUMUNUN SOSYO- KÜLTÜREL DURUMU

Kırım Tatar Türklerinin sosyo-kültürel durumlarının pek parlak olmadığı anlaşılıyor. Bu dönemde yeni idarenin uygulamalarına karşı bir kayıtsızlık ve zaman zaman mukavemet eğilimi toplumu içine kapalı ve gelişim hamlelerinden uzak bir hale sokmuştur. Topluluk içinde yetişmiş insan azlığı bir yandan; gazete ve dergi gibi haberleşme ve kültür mecralarının olmayışı diğer yandan bir gerilik manzarası göstermektedir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru topluluk kabuğunu kırmaya başlamıştır. Öncelikle eğitim imkânlarından yararlanma eğilimi görülmeye başlanmıştır. Tulça’ya bağlı Babadağ kazasındaki Gazi Ali Paşa Medresesinin programı yenilenerek 1888 yılında modern eğitim veren bir okul haline getirilmiştir. Köy mektepleri canlanmaya başlamıştır. Önemli bir değişim olarak aileler Romen okul ve liselerine çocuklarını göndermeye başlamışlardır. Örneğin Refik Kadir Romanya’daki ilk Tatar Türkü subay olurken kardeşi Ali Kadir 1899’da Köstence Belediye başkan yardımcılığına seçilmiştir.

XX. yüzyıl başlarından itibaren topluluk içinde gazete-dergi çıkarma çabaları görülmeye başlanmıştır. I. Dünya Savaşı sarsıntısına rağmen bu eğilim giderek yükselmiş ve 1930’larda hatırı sayılır sayı ve hacimde dergi ve gazete toplum hayatı içinde yerini almıştır. Başta Emel Mecmuası olmak üzere bu gazete ve dergiler bir yandan memleketteki gelişmelerden Tatar Türklerinin haberdar olmasını sağlarken diğer yandan toplumun sosyo-kültürel gelişimine ciddi katkılar yapmışlardır.⁵

Toplumdaki bu sosyo-kültürel gelişimler değişik alanlardaki teşkilatlanmaları da önünü açmıştır. 1910’lu yılların başında kısa süreli bir “*Dobruca Tamim-i Maarif Cemiyeti*” deneyimi yaşanmıştır. Öğretmenler arasında bir faaliyet ve program birliği gerçekleştirmeyi hedefleyen bu teşkilat “*Dobruca Sedası*” adlı bir gazete de çıkarmış; ancak şahsi çekişmeler sonucu dağılmıştır.⁶

1930’lu yıllar teşkilatlanma açısından daha esaslı faaliyetler göze çarpar. Bunların en kayda değer olanı kuşkusuz her yerleşim oluşturulan hars heyet-

⁵ Söz yeri gelmişken Romanya Türk Tatar Basını Tarihi kitabını yayına hazırlamakta olduğumuzu belirtmeliyim.

⁶ Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s.180.

lerinin katılımıyla oluşturulan “*Dobruca Türk Hars Birliği*”dir. Bu birlik toplumun sosyo-kültürel gelişimine yüksek düzeyde ivme kazandırmıştır.⁷ Bu sayede Tatar Türkleri toplumu Avukat Salim Abdülhakim’in şahsında ilk kez Romen Meclisinde senatör düzeyinde temsil imkânı bulmuşlardır.

Toplumun aydınlarını bir araya getiren diğer bir teşkilat da “*Mecidiye Müslüman Seminarı Mezunları Cemiyeti*”dir. Bu cemiyet öğretmenleri ve din adamlarını bir araya getiren önemli bir platform olarak etkili bir cemiyet rolü üstlenmiştir.⁸

Tatar Türkü aydınların katıldığı bir toplantıdan:

- Sol üstte: Müstecip Hacı Fazıl (Ülküsal) -Sol üstten ikinci: Müftü Nuri Resül
- Sağ üstte: Avukat Fahrettin Ömer -En sağda: Sait Osman
- Sol altta: Mehmet Halim Vani-Aşağıda ortada: Tahsin İbrahim

En sonucusu (Emel) 1940 Eylülüne kadar hayatini devam ettiren canlı ve hatta çekişmeli bir matbuat hareketi de bu dönemdeki canlı kültür hayatının önemli bir katalizörü işlevi görmüştür.

Bildirimizin ilerleyen bölümlerinde bu saydığımız teşkilatlanmalar içinde bulunan aydınların sıkı takibata ve hapslere maruz kaldıkları görülecektir.

⁷ Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür- Hatıralar*, Ankara,1999. s. 181-184.

⁸ Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s.180.

MECİDİYE MÜSLÜMAN SEMİNARI FAKTÖRÜ

Romanya'daki Tatar Türklerinin içinden bir aydın elitinin çıkmasındaki en büyük pay kuşkusuz Mecidiye Müslüman Seminarsı olarak adlandırılan lise seviyesindeki okuldur. Yukarıda Tulça/Babadağ kazasındaki Gazi Ali Paşa Medresesinden söz etmiştik. 1610'lu yıllarda Tuna Serdarı Gazi Ali Paşa Külliyesi içinde kurulan bu medrese Sebil köyünde büyük vakıf arazilere sahipti. Yine yukarıda 1888 yılında okulun Romanya idaresi tarafından modernize edildiğinden de bahsedilmişti. XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren Tatar Türkü ailelerin bu okula teveccüh göstererek çocuklarını buraya göndermeye başladıkları anlaşılıyor. Ancak Köstence'ye 100 kilometre mesafede orta-kuzey Dobruca'da bulunan okula ulaşım ciddi problem oluşturuyordu. Bu nedenle öğrencilerinin büyük çoğunluğu güney Dobruca köylerinden gelen okul 1901 yılında ahalisi kâmilen Tatar Türkü olan Mecidiye'ye taşındı. Bütçesi Eğitim Bakanlığından sağlanan ve müdürü, fen, sağlık, matematik dersleri öğretmenleri Romen; dil, edebiyat, din dersleri öğretmenleri Tatar Türkü olan okul bundan sonra "*Mecidiye Müslüman Seminarsı*" adını aldı.⁹

Okul 1940'lı yıllara kadar altın çağını yaşadı ve Dobruca Müslüman Türk aleminin öğretmen ve imam, hatip gibi toplum önderlerini yetiştirdi. Şair ve düşünür Mehmet Niyazi bu okulda Türkçe öğretmenliği yaptı. Aralarında Mehmet Halim Vani, Tahsin İbrahim, Necip Hacı Fazıl gibi önemli şahsiyetleri yetiştirdi. Ünlü tarihçimiz Kemal Karpat da orta eğitimini bu okulda almıştır.

Yukarıda teşkilatlanmalar bahsinde sözünü ettiğimiz teşkilatların kurulmasında, yayılmasında başarıları oynayan önemli şahsiyetlerin hep bu okuldan mezun olduklarını görürüz. Güçlü kişiliklere sahip Türk dili ve İslâm dini öğretmenleri sayesinde okul sadece "öğretme" misyonu ile sınırlı kalmamış aynı zamanda "Tatar Türkü" kimliğinin Türk dünyası içinde seçkin bir yer kazanmasına da vesile olmuştur.

II. DÜNYA SAVAŞI VE DEĞİŞEN DENGELER

II. Dünya Savaşı yıllarına kadar Dobruca Tatar Türklüğünün nispeten huzurlu bir hayat sürdürdüğünü ve sosyo-kültürel açıdan gelişmeye müsait bir iklime sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemdeki gazetelerde Romen idaresinin adil idaresine sıkça vurgu yapıldığı görülmektedir.

Ancak II. Dünya Savaşının ağır şartları Romanya'da da kendisini hissettirmiştir. Romanya'nın savaşın başlarındaki Alman ittifakı (dolayısıyla anti-

⁹Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s.125-127.

Rus cepheye yer alması) Tatar Türkleri arasında bir memnuniyet duygusu yaratmıştır. Hatta Müstecip Hacı Fazıl (Ülküsal) başta olmak üzere Almanlar nezdinde girişimlerde bulunarak Kırım'ın bağımsızlığı yolunda girişimlerde bulunan aydınlar olmuştur. Ancak Almanların Stalingrad yenilgisiyle başlayan gerilemeleri dengeleri değiştirmiştir. Romanya Alman ittifakını terk ederek Ruslara yanaşmıştır. Savaşın sonunda ise artık Rus nüfuz alanında olan bir Romanya manzarası karşımıza çıkar.

1947 yılından itibaren artık iktidarı ele komünist yönetimle birlikte Romanya Sovyetler Bloğunun diğer bir deyişle “Demir Perde”nin bir parçasıdır. Komünist idare öncelikle ulusalcı düşünce sahipleri üzerinde baskı kuracaktır.¹⁰ Her unsurdan aydın bu devirde baskılardan nasibini almıştır. Özellikle anti-komünist fikir sahiplerinin uğradığı baskıların kıyım derecesinde olduğunu söylemek mümkündür.

Bu baskının Tatar Türk aydınları üzerindeki etkilerinin daha sert olduğu gözlemleniyor. Tatar Türklerinin Kırım meselesi dolayısıyla doğal olarak sahip buldukları anti-Sovyet tavrın bu sert baskıda en önemli etken olduğunu söyleyebiliriz. Dünya Savaşı sürecindeki Kırım bağımsızlığı faaliyetlerinin de bu yöndeki baskılarda rolü olduğu muhakkaktır. Tatar Türkü aydınların uğradıkları takip, sorgulama ve işkencelere yerel Romen teşkilatların yanında Sovyet Gizli Servisi NKVD elemanlarının da katıldığı gözlemlenmektedir.

Burada bir noktayı daha eklememiz gerekir. Kırım'da 18 Mayıs 1944'te yaşanan büyük sürgünden kaçabilen veya büyük sürgün esnasında Kırım'da olmayıp Dobruca'ya sığınan Tatar Türklerinin takibi de ayrı bir problem alanı oluşturmaktaydı. Bu kişilere sahte kimlik ve pasaport temini işlerini de başta Necip Hacı Fazıl olmak üzere Tatar Türklerinin kurduğu teşkilatları yürütmekteydi.

1940'lı yılların sonundaki bu manzara Kırım Tatar kimliği ile Rus çıkarlarının Romanya düzleminde çatışmaya başladığı nokta olmuştur.

BASKI SÜREÇLERİ VE DÖNEMLERİ

Romanya'daki Tatar Türkü aydınların uğradıkları baskıları eldeki verilere göre üç döneme ayırmak mümkündür:

1-Korkutma ve yıldırma dönemi: 1950'li yıllar boyunca ve 1960'lı başlarında devam eden bu politika ile Tatar Türkü aydınlar gözaltılar, tutuklamalar ve hapis cezalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Kendi dillerini kullan-

¹⁰ Mihai Bărbulescu ve diğerleri, *Istoria Romaniei*, Editura Corint, București, 2007. s.413 vd.

maları veya inançlarını savunmaları şovenist sayılmaları ve bu suçlama ile takibata uğramaları için yeterli nedenlerdir. Başta öğretmenler ve din adamları olmak üzere her meslekten insan bu takibattan nasibini almıştır. Bu baskının önemli yanları aydınlarda bir “kuşatılmışlık” duygusu uyandırarak yılmıya düşmelerini sağlamak ve unutturmaktır. Unutturmak eylemi herhangi bir takibata uğrayan kimsenin başta yakınları ve komşuları olmak üzere toplum tarafından tamamen unutturulmasına yöneliktir. Dönemin tanıklarının (off the record şartıyla) anlattıklarına bakılırsa Romen Gizli Servisi (Securitate) tarafından götürülen bir kişiyi artık komşuları derhal unutmak zorundaydılar. Üzerlerindeki gizlilik kaydının kalkmasıyla bir kısmına ulaşılabilen belgeler işte bu döneme aittir. Kuşkusuz gizli servis belgelerinden bütün uygulamaları her yönüyle aktarmaları beklenmemelidir.

Köstence Ovidius Meydanı-Dönemin Securitate binası ve işkencelerin yapıldığı bodrum katı

Sosyalist idarenin tesisinin hemen ardından ülke çapında başlatılan sindirme politikası derhal Dobruca Tatar Türkü aydınları arasında da kendisini gösterdi. 1948 yılındaki bu ilk dalganın kurbanlarından en önemlisi Necip Hacı Fazıl’dır. Kendisine aşağıda ayrı bir başlık açacağımız Necip Hacı Fazıl yukarıda sözünü ettiğimiz sindirme ve unutturma siyasetinin en çarpıcı isimlerindedir. Öyle ki sosyalist dönemin sona erdiği 1990’larda toplumun yeni bireyleri Necip Hacı Fazıl’dan tamamen habersizdir.

Sosyalist idarenin ilk yıllarında şovenist olarak takip edilen öğretmen ve din adamı¹¹ aydınlara hemen tamamının Mecidiye Semineri bağlantılı olduk-

¹¹ İçişleri Bakanlığı Arşivi (MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generală a Securității Statului) “1950 Tabel nominal privind geamiile și clerul musulman de raza Direcției Regionale a Securității Poporului Constanța” dosyasında Köstence vilayetindeki yetmiş ve Tulça vilayetindeki yedi cami hocasının takip listeleri vardır.

ları görülmüştür. Bunun üzerine Seminar mezunları hakkında genel bir fişleme operasyonuna başlanmıştır.¹² Bu fişlemelerin daha sonraki takibatlarda kullanıldığı anlaşılıyor. Aşağıda iki ayrı liste halinde sunduğumuz sosyalist dönem mağdurlarının büyük bölümünün Mecidiye Seminarı mezunları arasından çıkmış olması bu durumun delili olsa gerektir.

Securitate belgelerinin içinde önemli şahsiyetler için kapsamlı fişleme raporları göze çarpmaktadır.

1947-1989 yılları arasında Romanya müftülüğünü yürütmüş olan İakup H. Mehmet hakkındaki rapor hayli kapsamlıdır.¹³ İakup Mehmet henüz müftülüğünün ilk yıllarındadır. İakup Mehmet raporda “*Faşizm karşıtı, hükümete sadakatini ispatlamış bir kişi*” olarak tanımlanmaktadır. Başka genel raporlarda da hakkında benzer ibarelerle tanımlanan Müftü bu intibaların karşılığını görmüştür.

4 Temmuz 1952 tarihli bir analiz raporunda;

“-12 din adamının toprak zengini olduğu

-10 din adamının Kırım Milli Hareketi taraftarı olduğu

-10 din adamının eski müftü olduğu

-8 görevlinin yabancılarla yazıştığının tespit edildiği

-2 görevlinin ise Türkiye bağlantılı olduğu duyurularının alındığı bu nedenle de Müftülük tarafından ayrıntılı bir görevli tablosu yapılması gerektiği” yazılmıştır.¹⁴ Müftülük bu listeyi derhal hazırlayarak 10 Temmuzda cevaplamıştır. Ancak bu tabloda sadece cami ve din görevlilerinin isimler bulunmaktadır. Duyumlarla bağlantılı bilgi yoktur.

En çok etki yapan raporlardan birisinde İrsmambet İusuf, Mustegep Hussein, Memet Mendu, Ali Osman Bekmambet, Memet Halim Vani, Abibula Teofic İslam, Şerafedin İbram, Sultan Fazıl, Saliya Mendu, Nazif Geanacai, Geafer İusuf, Saib Veli Abdul, Amet Mustafa, Enan Kurt Molla gibi isimler hakkındaki tahkikat raporudur.¹⁵ Tatar Türkleri toplumunun bu en önde gelen üyelerine yönelik en önemli suçlama kuşkusuz “*Kırım bağımsızlığını savunan şövenist*” olduklarıdır. Müttefik Sovyetler Birliğinin bütünlüğünü bozmaya ve

¹² MAI, 1950 Tabel Nominal cu absolvenții Seminarului Musulman de la 1895 până în present. Bu dosyada 1895-1950 yılları arasındaki Mecidiye Seminarının 334 mezunu haklarındaki fişleme notlarıyla listelenmiştir.

¹³ MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generala a Securității Statului, D.S.R.P. Contața, S.I/132.

¹⁴ 343/4 Iulie 1952. ACNSAS F.Doc. D 14718.

¹⁵ A.S.R.I. Fond P. Dosar 2.280. Proces Verbal.

iç işlerine karışmaya yönelik bu savlar ağır suç sayılmıştır. Kapsamlı raporda adı geçen kişilerin ayrıntılı öz geçmişleri, bağlantıları, maddi varlıkları da tüm detaylarıyla verilmiştir. Bu raporun gereği kısa zamanda yerine getirilmiş ve adı geçen kişiler sorgulanarak mahkum edilmişlerdir. Buna göre Irsmbet Iusuf müebbet, Memet Mendu müebbet, Ali Osman Bekmambet 20 yıl, Memet Halim Vani 15 yıl, Abibula Teofic İslam 12 yıl, Şerafedin İbram 10 yıl, Sultan Fazıl 10 yıl, Salia Mendu 5 yıl, Nazif Geanacai 5 yıl, Geafer Iusuf 8 yıl, Enan Kurt Molla 10'ar yıl hapse mahkum edilmişlerdir. Toplumun önde gelen şahsiyetlerine yönelik bu kapsamlı operasyonun sindirme politikası bakımından etkili olduğu kuşkusuzdur. Bu uzun raporun daha ilginç yanı şudur: Müstegep Iusein ve Ali Osman Bekmambet Securitate'de çapraz sorguya alınmışlardır. Müstegep Iusein Kırım Yardım Komitesinin başında IRSMAMBET Iusuf'un olduğunu; Ali Osman Bekmambet'in Tatar Milli Teşkilatı (Organizația Națională Tătară) reisi olduğunu söylemiştir.¹⁶ Ali Osman Bekmambet'e ise eğitimi ve kaç kardeş oldukları sorulmuş "verdiğim cevaplar yüzüme okundu bana aittir" ibaresi ifadesine yazılarak imzalatılmıştır.¹⁷ Sonra arkasına yukarıda sözünü ettiğimiz kapsamlı rapor Ali Osman Bekmambet'in ifadesi imiş gibi eklenmiştir. Mustegep Iusein'in ceza almadan kurtulmuş olmasına bakılırsa toplumun ileri gelenlerini suçlayan raporun hazırlanmasında kendisinin rolü olabileceği izlenimi doğuyor.

Eski baş müftü Etem Kurt Molla¹⁸ ve kardeşi Enan Kurt Molla¹⁹ hakkındaki raporlardaki kanaatler pek de hoş değildir. Etem Kurt Molla'nın "*Hocalar üzerindeki etkisinin devam ettiği, savaş mağdurlarına yardım için para ve kıyafet topladığı*" kaydı vardır. Enan Kurt Molla'nın ise Milli Vatan Partisi (Partidul Național Țaranist) üyesi olduğu kaydedilmiştir. Ardından açılan soruşturmalarla Etem Kurt Molla 5 yıl, yukarıda da zikredildiği üzere Enan Kurt Molla ise 10 yıl hapse mahkum edilmişlerdir.

Sadık İbraim²⁰ hakkındaki suçlamalar ise oldukça ağırdır. Kendisinin "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Köstence Başkonsolosluğu ile işbirliği yaparak*

---

¹⁶ A.S.R.I. fond P. Dosar. 2.280. 11 Şubat 1953 Saat 18.30.

¹⁷ A.S.R.I. fond P. Dosar. 2.280. 12 Şubat 1953 Saat 9.30.

¹⁸ MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generala a Securității Statului, D.S.R.P. Constanța, S.I/132.8 Haziran 1950 tarihli rapor.

¹⁹ MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generala a Securității Statului, D.S.R.P. Constanța, S.I/132.27 Mayıs 1950 tarihli rapor.

²⁰ MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generala a Securității Statului, D.S.R.P. Constanța, S.I/132.8 Haziran 1950 tarihli rapor.

bazı kanun kaçağı Tatar Türklerini Türkiye'ye kaçırdığı" rapor edilmiştir. Nitekim 15 yıl hapse mahkum edilen Sadık İbrahim cezasını tamamlayamadan Pitești'de hapiste ölmüştür.

Cemaatin din işlerini yürüten en üst kurum olan (Halen faal bulunan) Şuray-ı İslâm üyelerinin de izlenerek haklarında kapsamlı raporlar düzenlendiğini görüyoruz.²¹ Şura üyelerinden Sait Osman ilk hac kafilesinde bulunurken Emin Ömer'in 12 hapse mahkum edildiğini görüyoruz.

1956 yılına ait bir belgede Bükreş'te Ramazan ayında ve bayramda yapılan takibatın raporunu görmekteyiz. Burada özellikle Edip Mehmet'in "*İnançların, kültürün yaşatılması gerektiği yönündeki konuşmaları rejim aleyhinde tahrik olarak yorumlanmış bu tahrikin aynı ortamları paylaşan Müslüman Arnavutlar arasında da yayılması tehlikesine*" dikkat çekilmiştir.²² Edip Mehmet bu suçlamalarla 15 yıla hapse mahkum edilmiş ve Gherla'da hapiste hayatını kaybetmiştir.

1959 yılındaki aksiyon planında ise yaklaşık 33.000 Tatar Türkünün Türkiye'ye olan bağlılığına dikkat çekiliyor ve "Türkiye'nin düşman kampta olması nedeniyle Türkiye ilgisinin düşmanla işbirliği anlamına geleceğinin eğitim ve din çevrelerinde işlenmesi gereğine" dikkat çekiliyor.²³

Bu planın gereği olarak hazırlanan Dünya Gençlik Festivali eylem planında şu hususlara yer veriliyor:²⁴

"-Kafilerle irtibat anlık olarak sağlanacaktır.

-Müftülük Şubesi Müftü Camii (Muhtemelen Kral Camii) hakkında, Mecidiye Şubesi ise Seminar hakkında önceden bilgilendirme yaparak kafileleri gezdirecektir.

-Şura üyelerinden Ahmet Halil, İsmail Osman, Resul Ömer, Sait Osman ve Süliman Halil Türk diplomatlara hediye takdim edecektir.

Şura üyeleri festival süresince katılımcı gençlere dost ve düşmanlar hakkında bilgi verecektir."

2-Sınırlı imkân dönemi: Sovyetler Birliğinde Kruşçev ile görülen nispi yumuşama Romanya'ya da yansımış aydınlara bazı imkânlar sağlanmaya başlanmıştır. Ancak sağlanan imkânlar benzer durumda olanlar ile aynı niteliğe sahip değildir. Örneğin; Tatar dilinin öğretimine bir serbestlik getirilmiştir.

²¹ MAI, Direcția Reg.Constanța, Serv:III. Nr:340/14561.

²² MAI. DIR. Regională București, 353/20.III.1956.

²³ Direcția Reg.Constanța, Serv:III/4 Script Secret. 16 Aralık 1959.

²⁴ M.S.S.Reg:Constanța, S.III/4. ACNSAS, F.Doc.D 14719.

Ancak kullanılan ders materyalleri Sovyetler Birliğinden, Tataristan'dan getirilmiştir. Kırım lehçesinde konuşan Dobruca Tatar Türkleri kendilerine uzak olan Kazan Tatar lehçesini hem de Kril alfabesiyle kullanmaya ve öğretmeye zorlanmışlardır. Din adamlarının görevlerini yapmalarına izin verilmiş ancak maaşları aileleri bir yana kendi ihtiyaçlarını bile göremeyecek bir düzeye indirilmiştir. 1960'lı yılların belgeleri kullanıma açıldığında bu dönemdeki uygulamalara ilişkin ayrıntılara sahip olabileceğiz.

Bu dönemde Tatar Türklerinden üniversiteye devam etmek isteyenlere izin verilmiş ancak mühendislik ve fen bilimleri gibi alanlara yönlendirilmişlerdir. Mustafa Ali Memet,²⁵ Mehmet Ali Ekrem, Tasin Cemil, Mahmut Ekrem gibi sınırlı sayıdaki kişinin tarih ve edebiyatla uğraşmalarına imkân tanınmış ancak çalışmaları çok sınırlı şartlarda gerçekleşebilmiştir.

3-Sıkı kontrollü serbestlik dönemi: Bu dönem Romanya'da 1968 yılından sosyalizmin sona erdiği 1989 yılına kadar sürer. 1968'deki Avrupa'daki değişim rüzgârlarının etkisiyle yaşanan bu dışa açılım dönemi aydınların hareket alanını bir nebze olsun genişletmiştir. Aydınların yurt içi ve yurt dışı faaliyetleri çok sıkı kontrol altında serbesttir. Aydınların bu devirde Romanya'daki yönetim ve uygulamalara ilişkin olarak herhangi bir şekilde fikir beyan etmekten uzak durduklarına tanık olunmuştur.

Romanya'nı ilk hac organizasyonu bu dönemde 1973 yılında gerçekleşmiştir. Müftü İakup Mehmet başkanlığındaki beş kişilik kafile sosyalist Romanya'nın ilk Tatar Türkü hacıları unvanını almışlardır.

Romanya'nın İlk Hac Kafilesi (1973)²⁶

²⁵ Mustafa Ali Memet özel görüşmede Komünist Partinin gençlik kolları üyesi (pioner) olduğundan bahisle kendi yolunun daha kolay olduğunu dile getirmişti.

²⁶ Fotoğraf Müftü İakup Memet'in önsözüyle yayınlanan Marin Ivan, **Prezențe Musulmane în România**, Editura Meridiana, București, 1976 kitabından alınmıştır.

Soldan: Sait Osman, Sabri Emurla, Mustafa Şefket, Mehmet İakup(Müftü), Gelal Turan

DÖNEMİN ÖRNEK KİŞİLİĞİ: NECİP HACI FAZIL

Necip Hacı Fazıl- Eşi Sultan Fazıl- Çocuklar Bora ve Süyüm Fazıl²⁷

Necip Hacı Fazıl'ın Azaplar (şimdi Tataru) köyündeki mezarı

²⁷ Aile arşivlerindeki fotoğrafları ve anılarını paylaşan Necip Hacı Fazıl'ın yeğenleri Lamia ve Şayzer Hanımefendilere şükranlarımı sunarım.

Necip Hacı Fazıl kuşkusuz sosyalist dönemde Romanya Tatar Türkü aydınlarına yönelik baskı politikasının sembol ismidir. Romanya Tatar Türkleri aleminin en mühim şahsiyeti Müstecip Ülküsal'ın kardeşi olan Necip Hacı Fazıl, toplum davası bayrağını 1940 yılında Türkiye'ye göç eden ağabeyinden devralmıştır.

Mecidiye Semineri ve Yüksek Tarım Mektebini bitirmiştir. Tarımla uğraşmayı tercih etmiştir. Toplumda yardımseverliği ile temayüz etmiştir. II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Kırım'dan kaçan pek çok soydaşının Türkiye'ye kaçırılmasını temin etmiştir. Sosyalist dönemde anti-Sovyet faaliyetlerinin rejimi rahatsız ettiği muhakkaktır. Bazı belge eksikliklerini tamamlamak bahanesiyle Köstence'ye davet edilmiş ve daha tarla yollarında iken bir araca bindirilerek kaçırılmıştır. 22 Kasım 1948 günü ailesine “sorguda intihar ettiği” bildirilerek naşının Securitate'den alınması istenmiştir. Ancak vücudundaki yara ve bere izleri ölümünün intihar değil işkenceden olduğunu göstermekte idi. Korkudan sinmiş topluluk içinde az sayıdaki köylü tarafından Azaplar (Tataru) köyünde babası ve annesinin yanında toprağa verilmiştir.²⁸ Ölümünden sonra bütün akrabaları takibata uğramış eşi Sultan Fazıl da 1953'te 8 yıl hapisle cezalandırılmıştır.

SONUÇ

Bildirimizde Romanya'da sosyalist idarenin tesisinden sonra Tatar Türkü aydınlarına yönelik olarak özellikle 1950'lerde uygulanan baskılara değindik.

Sovyetler Birliğinin nüfuz alanı içinde diğer bir deyişle bir “Demir Perde” ülkesi Romanya'da yaşanan olaylara temas etmeye çalıştık. Romanya Gizli Servisi' (SECURITATE) nin artık görebildiğimiz bazı belgelerini kullanarak yaşanan dramatik hadiselerle bir parça ışık tutmaya gayret ettik.

Şunu söylememiz gerekir ki Romanya diğer sosyalist blok ülkelerinde görülen katı yasakçı uygulamalardan nispeten uzak durmuştur. Bunun yerine kısıtlayıcı, özgürlüklerin kullanılmasını zorlaştıran dar imkân sağlama yolunu tercih etmiştir. Ancak aydınların karşı karşıya kaldıkları gizli servis uygulamalarını daha iyi anlamak için belgeler üzerindeki kısıtlamaların kalkmasını dolayısıyla 2030'lu yılları beklemek durumundayız.

---

²⁸ Agi-Amet Gemal, **Dicționarul Personalităților Turco-Tătare din România**, Editura Metafora, Constanța, 1999. s.84-86.

KAYNAKÇA**A-Arşiv Belgeleri:**

Romanya MAI Ministeria Afacerilor Interne Direcția Generala a Securității Statului belgeleri

B-Kitap ve Makaleler

ACMOLA, Güner, “Originea și Evoluția Problemei Naționale a Tătarilor”, **Tătarii în Istoria Românilor**, Editura Muntenia, c.I. s.46-47.

AGÎ-Amet Gemal, **Dicționarul Personalităților Turco-Tătare din România**, Editura Metafora, Constanța, 1999.

BĂRBULESCU Mihai ve diğerleri, **Istoria Romaniei**, Editura Corint, București, 2007.

İVAN Marin, **Prezențe Musulmane în România**, Editura Meridiana, București, 1976.

KARASU, Cezmi, “Kırım Savaşı Sonrasında Kırım’dan Dobruca’ya Göçlere İlişkin Bazı Notlar”, **Prof. Dr. Yavuz ERCAN’a Armağan**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.

KARASU, Cezmi, “Romanya Türk Basınında Atatürk Döneminde Romanya’dan Türkiye’ye Göçler” **Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi, Bildiriler**, I. Cilt., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

ÜLKÜSAL, Müstecip, **Kırım Türk Tatarları**, İstanbul, 1980.

ÜLKÜSAL, Müstecip, **Dobruca ve Türkler**, Ankara, 1987.

ÜLKÜSAL, Müstecip, **Kırım Yolunda Bir Ömür- Hatıralar**, Ankara, 1999.

LİSTE 1. TUTUKLU VEYA HAPİSTE ÖLENLER²⁹

Necip Hacı Fazıl	Securitate'deki sorgusunun 5. gününde 22 Kasım 1948'de öldü
Ali Zekeriya	14 yıla mahkum oldu hapiste öldü
Ali Şaban	Craiova'da hapiste öldü.
Asım M. İusein	Poarta Alba'da kampta öldü
Bekmambet Asan	13 yıla mahkum edildi. Hapiste öldü
Demirbek Mecit	Beştepe kampında öldü
Edip Memet Ali	15 yıla mahkum edildi Gherla'da öldü
İslâm Fazıl	Köstence Limanında çalışma hapsinde öldü
İsmail Abdişa	Văcăreşti hapishanesinde öldü
İsmail Osman Emurla	Văcăreşti hapishanesinde sorgulamada öldü
İzet Abdula	Hapiste öldü
Iusuf Duacı	14 yıla mahkum oldu hapiste öldü
Mutalip Sacit Ali	15 yıla mahkum oldu, Gherla'da öldü
Memet Naim	Ömür boyu hapse mahkum edildi Aiud'da öldü
Osman Nuri	15 yıla mahkum edildi hapiste öldü
Reşat Kamil	15 yıla mahkum edildi hapiste öldü
Sadık İbrahim	15 yıla mahkum edildi Piteşti'de hapiste öldü
Şevket Musa	8 Yıla mahkum oldu hapiste öldü.
Şükrü İbrahim	Sorgulama sırasında öldü

²⁹ Güner ACMOLA, "Originea și Evoluția Problemei Naționale a Tătarilor", **Tătarii în Istoria Românilor**, Editura Muntenia, c.I. s.46-47.

**LİSTE 2: SİYASİ SUÇLU OLARAK HAPİS CEZASINA
ÇARPTIRILANLAR**

ADI	SÜRE	AÇIKLAMA	ADI	SÜRE	AÇIKLAMA
Abdula Ab- lay	8 yıl		Ablamit İzet	10 yıl	
Abduraman Anis	2 yıl		Abduraman Latif	15 yıl	7 yıl hapis yattıktan sonra serbest bırakıldı
Abduraman İsmail	4 yıl		Adil Bekirov	1 yıl	Kırım'dan gel- mişti. Sibiu'da tutuklandı
Akı Denis- lam	7 yıl		Ahmet Daut		Gözaltında öl- dürüldü
Ali Osman Bekmambet	20 yıl	14 Temmuz 2013'te 101 yaşında öldü	Ali Zecheria	14 yıl	Hapiste öldü ve tüm varlığına el konu
Amet Mus- tafa	3 yıl	Müftü ve hoca	Amdi Nazar Nazım	10 yıl	Kanal inşaa- tında öldü
Amet Iusein	8 yıl		Amet Lütü	3 yıl	
Amet Zul- hefil	1 yıl	Kanalda ça- lışma hapsi	Asan Bek- mambet	13 yıl	Hapiste öldü
Asan Rıza	3 yıl	Kanalda ça- lışma hapsi	Cairi Halil	12 yıl	
Cherim Latif	5 yıl	İyi halden tah- liye	Daut Mu- ratcea	1,5 yıl	
Duagi Iusuf	14 yıl	Hapiste öldü	Edip M. Ali	15 yıl	Müftü. Gherla'da öldü
Emin Nihat Omer	12 yıl	Çalışma hapsi	Emin Ali Mustafa	Müeb.	
Enan Kurtmolla	10 yıl		Etem Kurtmolla	5 yıl	Başmüftü
Eyup Menali Sali	10 yıl		Eyüp Musa	8 yıl	Sağlıkçı

ADI	SÜRE	AÇIKLAMA	ADI	SÜRE	AÇIKLAMA
Facredin Omer	5 yıl	Avukat	Fazıl İslam		Sorguda öldü
Ferat Faic	10 yıl		Geafer İusuf	8 yıl	
Geafer Salim	8 yıl		Gevdet Gelal	8 yıl	
İbrahim Eşakay	7 yıl		İbrahim Musa	8 yıl	
İlyas Menseyit	10 yıl		İsmail Osman		Gözaltında öldü
İsmail S. Sami		1 yıl gözaltında kaldı	Iusuf İrs-mambet	Müeb.	
Izzet Abdula	5 yıl		Kalil Zubeir	Sorgu	Avukat, Öğr.
Kiazim Aktuan	10 yıl	Çalışma hapsi	Malik Kadir	7 yıl	
Mehmet H. Vani	15 yıl	Hoca, yazar	Mendu Memet	Müeb.	
Müstegep Samedin		Ömür boyu çalışma hapsi	Nazif Geanakay	5 yıl	
Nuri Osman		Hapiste öldü	Nuriye Bari	1,5 yıl	
Osman A.Nedres		Tutuklama ve sorgu	Refic Giu-mali	5 yıl	
Reşat Camil	15 yıl	Sağlıkçı. Hapiste öldü	Reşit Cadir	7 yıl	
Salıa Memet Fazıl	5 yıl	Müstecip ve Necip Hacı Fazıl'ın kız kardeşleri	Sagit Ali Mu-talip	15 yıl	Hapiste öldü
Seidula Bolat	10 yıl		Sadık İbrahim	15 yıl	Hapiste öldü
Sultan Fazıl	8 yıl	Necip Hacı Fazıl'ın eşi	Suliman Mu-sin	3 yıl	
Şuaip Veli	7 yıl		Şerafedin İb- raim	10 yıl	

ADI	SÜRE	AÇIKLAMA	ADI	SÜRE	AÇIKLAMA
Şefket Musa	8 yıl	Hapiste öldü	Şerif Denis- lam	7 yıl	Çalışma hapsi
Şerif Şerif	7 yıl		Şucri İbrahim		Hapiste öldü
Sali Regep	Müeb.		Tasin İbrahim	8 yıl	
Teufik İslam	12 yıl		Teufik Same- din	10 yıl	
Uzeir Mus- tafa		Varlığına el kondu tüm ai- lesiyle sürgün edildi	Vani Mustafa		Tutuklama ve sorgu
Zia Resül	12 yıl		Zeiadin Mus- tafa	12 yıl	

О РАССУДОЧНОСТИ РЕВОЛЮЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ И ОГРАНИЧЕННОСТИ ЕГО СОЗИДАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ (РАЗМЫШЛЕНИЯ О 100-ЛЕТИИ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В РОССИИ)

Damir Yusufoviç ŞAPSUGOV*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается рассудочность революционного мышления и ограниченность его созидательных возможностей с учетом опыта Октябрьской революции в России.

Ключевые слова: рассудок, разум, революционное мышление.

---

* д. ю. н., проф., заслуженный юрист России, директор центра правовых исследований, зав. кафедрой теории и истории государства и права ЮРИУ– филиал РАНХиГС при Президенте Российской Федерации.

**DEVİRİMCİ DÜŞÜNENİN AKILCILIĞI VE YARATICI
OLANAKLARININ SINIRLILIĞI ÜZERİNE (RUSYA'DA EKİM
DEVİRİMİNİN 100. YILDÖNÜMÜNDE YANSIMALAR)**

ÖZET

Makalede, Rusya'daki Ekim Devrimi deneyimini de dikkate alarak, devrimci düşüncenin rasyonalitesi ve yaratıcı yeteneklerinin sınırlamaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akıl, mantık, devrimci düşünce.

**ON THE RATIONALITY OF REVOLUTIONARY THINKING AND
THE LIMITED NATURE OF ITS CREATIVE POSSIBILITIES
(REFLECTIONS ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE
OCTOBER REVOLUTION IN RUSSIA)**

ABSTRACT

In the article, the reasonableness of revolutionary thinking and limitation of his creative opportunities are considered taking into account the experience of the October revolution in Russia.

Keywords: Mind, Reason, Revolutionary Thinking.

Октябрьская революция оставила неоднозначный, но весьма заметный след в мировой истории, связанный, в частности, и со становлением светской республиканской государственности в Турции, ставшей новой точкой отсчета в ее дальнейшем развитии.

Обозревая богатый опыт прошедших революций, приходится обращать первоочередное внимание на постоянно остающийся в тени вопрос об особенностях революционного мышления и исследовательских практиках его познания, приобретающий в современных условиях особую актуальность.

Как известно, в содержательном плане оно воспринималось как бескомпромиссное очищение человеческого сознания от сложившихся и устаревших стереотипов в мышлении и стандартов в поведении, имеющее исключительно положительное значение.

Сегодня, по прошествии целого века, нельзя не видеть рассудочной односторонности¹ сложившихся к моменту революции стандартов и ценностей, и необходимости перехода к разумному новому, так и безусловной несовместимости, односторонности, и потому, рассудочности новых стандартов и ценностей, названных социалистическими и уже отвергнутых современными поколениями людей.

Кратко эту односторонность четко зафиксировал большевистский тезис о сущности революции в политической сфере, состоящей в переходе государственной власти от одного господствующего класса к другому, что означает смену господства одной части общества на господство другой части общества, при безусловном подавлении возможного сопротивления первой, а развитие страны идет от полного разгрома прошлого к несовершенному закономерно отменяемому настоящему, без которого обходится строительство нового будущего. Разрушая старый мир до основания, приходится всегда начинать строительство нового во всех отношениях и вопросах практически с нуля. Ускоренный процесс созидания становится невозможным или крайне ограниченным.

Революционное мышление (в данном контексте – мышление революционеров, – Д. Ш.), чтобы оказывать влияние на ход событий

---

¹ См.: **О разграничении рассудка и разума.** Шапсугов Д. Ю. Рассудок – разум – право. Ростов н/Д, 2016. С. 22 – 28; 74 – 76.

должно носить непосредственный характер, а знание, получаемое при этом, должно быть непосредственным, а значит рассудочным.

Оно является идеологическим мышлением, назначение которого состоит в обеспечении такого воздействия на людей, при котором идеи, предлагаемые им, должны были бы в состоянии «овладеть массами». Для этого вполне достаточно, чтобы они были точными формулами их вполне эмпирических интересов, и были бы предложены как безусловно эмпирически, наглядно и непосредственно выгодные своим адресатам. Такие идеи выдвигались в период любой революции и побеждали хотя бы на короткий период времени. Однако в процессе их осуществления раскрывал рассудочный характер как изначально выдвинутых идей, так и действий по их осуществлению, когда приходилось выдвигать на место старых рассудочных односторонних идей, новые, но тоже рассудочные.

Этот принцип пронизывает весь ход изменений марксистских идей о социалистической революции в России. Идеи о необходимых предпосылках социалистической революции, о возможности ее победы одновременно во всех или в подавляющем большинстве развивающихся капиталистических стран, о судьбах государства и права в ходе революции, об их сущности и форме, высказанные К. Марксом и Ф. Энгельсом, были рассудочно заменены на новые.

Как считалось, выдвижением новых односторонних рассудочных положений, например, о возможности победы социалистической революции в одной отдельно взятой стране и при отсутствии указанных К. Марксом необходимых экономических, культурных и нравственных предпосылок социалистической революции, обеспечивается не их отрицание, а развитие.

О рассудочности революционного мышления в России XX века свидетельствует сформированная для ее подготовки и осуществления замкнутая система знаний², не допускающая никакого свободного мышления, никакого отклонения от идей Маркса, Энгельса и В. И. Ленина, часто и грубо искажавшиеся в угоду действующего революционного режима, присвоившего себе право произвольно трактовать их содержание.

---

² См.: Курпатов А., Алехин А. М., **Философия психологии. Новая методология.** М., 2006.

Изучение трудов известных революционных деятелей Октябрьской революции и их оставшихся последователей убедительно демонстрирует эту особенность. Таковы труды И. В. Сталина, чрезвычайно догматизировавшего К. Маркса, В. И. Ленина, когда непрерываемым доказательством обосновываемой истины становились очередная цитата из их произведений, «убедительно» прекращавшая необходимость проведения специальных исследований новых обстоятельств и действий.

В качестве примера такого подхода можно привести многочисленные оценки известного среди большевиков деятеля – Н. И. Бухарина³, ставшие традиционными «изысками» в российской политической литературе XX века.

Доказательством ограниченности созидательных возможностей революционного мышления является и решение национального вопроса, реализация права на самоопределение народов на Кавказе. Долгое время большевики как бы не замечали естественно и стихийно провозглашавшиеся республики как формы национальной государственности народов, как выражение свободы самоопределения, пока им не «сшили» национальные мундиры для каждого народа (автономная область, национальный район, автономная республика), и, при ультимативном настаивании В. И. Ленина, вопреки известному плану «автономизации» Сталина И. В., – союзные республики.

При этом практически не устояли не только традиционные внутренние формы самоопределения народов, но и возникавшие внешние формы их объединения. Так, совершенно была проигнорирована идея конфедерации народов Кавказа, исторически созданная и естественная для народов Кавказа форма их совместного сосуществования.

Конфедерация фактически существовавшая до и после Кавказской войны, вместе с тем, служившая одним из способов формирования отдельных этнических общностей в нацию, становление государственности народов Кавказа, переставала существовать на территориях, оказывавшихся под властью различных империй, как это имело место и после Кавказской войны в Российской империи. Практически немедленно после ее распада уже в 1917 году возникает

---

³ Бухарин Н. И., *Теория пролетарской диктатуры. Ленин как марксист. О новой экономической политике и наших задачах* // Н. И. Бухарин. *Избранные произведения*. М., 1988.

союз объединенных горцев Кавказа, Горская республика как бы восстанавливая угасающий генетический код, сформировавшийся у народов Кавказа в предшествующие столетия. Кавказ покрывается целой сетью республиканских образований, призванных возродить общественный строй огромного числа вольных обществ как основной формы объединения людей, не признающих над собой никакой другой власти, кроме власти их собственного объединения, существовавшего до и частично в период Кавказской войны, к разновидностям которой бесспорно может быть отнесена и конфедерация. Но, вследствие «победного шествия Советской власти по Кавказу» созданные на основе права наций на самоопределение, национальные государства, проявившие традиционное стремление к созданию конфедеративных отношений, были уничтожены. Об их существовании еще долгое время свидетельствовали кавказские правительства в изгнании, пытавшиеся создать Кавказскую конфедерацию.

Как известно, идея Конфедерации обосновывалась и реализовывалась представителями разных народов в различных формах, уже начиная с 1921 года, (а в октябре 1924 года уже был создан Комитет Кавказских конфедералистов, в который входили представители от Грузии (А. Асатиани, Д. Вачнадзе, М. Церетели, Н. Жордания), Азербайджана (д-р Хосров-бек Султанов, Фуад Эмирджан, шейх Уль-Ислам) и Северного Кавказа (В. Г. Джабаги – бывший министр иностранных дел Горской республики, А. Кантемир, А. Намиток), нацеленный на создание государственного союза Грузии, Азербайджана и Северного Кавказа.

В июне 1926 года в Стамбуле был создан Комитет независимости Кавказа, а 14 мая 1934 года подписан пакт Конфедерации народов Кавказа объявлявший национальный и суверенный характер входящих в нее республик, единство во внешней политике, создание армии под единым командованием, Верховного совета, конфедерации – высшего ее органа⁴.

Выдающимся поборником идеи Кавказской Конфедерации, как известно, был А. М. Топчибашев, за осуществление которой он боролся с 1907 – 1910 гг. всю свою жизнь. Составленная им Декларация, обнародованная 10 июля 1921 года в Париже, под которой стояли

---

⁴ См.: Мамулия Г. Г. Идея Кавказской конфедерации в рамках движения «Прометей» (к истории пакта Кавказской конфедерации) / <https://iberiana.wordpress.com/caucasus/konfederacia>; он же. Кавказская конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей» / Сборник документов. М., 2012.

подписи представителей трех закавказских республик и Северного Кавказа устанавливала фундаментальные принципы Кавказской конфедерации, воспроизведенные впоследствии в названном выше пакте Конфедерации народов Кавказа от 14 мая 1934 года.

На исходе XX века идеи Конфедерации народов Кавказа вновь зримо заявляет о себе в политическом пространстве. В августе 1989 года представители кавказских национальных движений провели в Сухуми I съезд Народов Кавказа и создали Ассамблею горских народов Кавказа, признанную 13 – 14 октября 1990 года на II-ом съезде представителями 12 народов Кавказа. Создается Конфедерация горских народов Кавказа (1989), переименованная затем в Конфедерацию народов Кавказа, получившая значительный политический вес особенно перед началом и в ходе грузино-абхазской войны 1992 – 1993 гг.

В целом проблема взаимодействия народов Кавказа до сих пор остается недостаточно исследованной, но появляющиеся в последние годы научные труды вселяют уверенность, что накопленный ими богатый опыт в этой сфере будет востребован⁵.

Анализируя причины столь трогательного отношения к конфедерации, как форме государственного взаимодействия народов Кавказа и формирования их единства можно объяснить ее исторической укорененностью, возможностями свободного и независимого развития объединяющихся народов, которое не ограничивается, а поддерживается объединением, носящим добровольный и разумный характер.

2. Об исключительной рассудочности и идеологичности революционного мышления свидетельствует и историческая судьба основных лозунгов Октябрьской революции выражавших его содержание: земля – крестьянам, фабрики и заводы – рабочим, мир и право на самоопределение народам, отмирание государства и права, имевшим завораживающее значение для подавляющего большинства населения страны, как выражение непосредственной достоверности, подлинности их интересов.

Как известно, земля, фабрики и заводы стали собственностью государства, хотя и объявленного «отмирающим», но реально превратившимся в невиданного доселе Левиафана, поглотившего и общество, лишавшееся многообразия, стремящееся к социальной

---

⁵ См.: Алиева С., **Азербайджанская Демократическая Республика и государственные образования Северного Кавказа в 1918 – 1920 гг.** Ростов-на-Дону, 2017.

однородности, и индивида, становящегося обезличенным, стандартизированным элементом унифицированного общества, лишаящегося своей этнической самобытности и культуры в процессах слияния наций.

Право на самоопределение, закованное в строго ранжированные государством формы, хотя и было известным шагом вперед по сравнению с российским имперским опытом унитаризма, фактически не являлось подлинным самоопределением, предполагающим самодостаточность и свободный выбор каждым народом формы своей собственной самоорганизации⁶.

3. Не следует заблуждаться насчет созидательных возможностей рассудочного мышления, способного порождать и постоянно поддерживать борьбу в обществе, основанную на его разделении, когда каждая часть общества односторонне объявляет себя носителем объективной истины, за которой прячутся её субъективные интересы, оформляемые как его идеология, переходящая в политику и социальную практику, выступая как выражение силы, лишённой разума. Рассудочное революционное мышление разрывает прошлое, настоящее и будущее, будучи неспособным осознать их единство. Разум «выращивает» настоящее из прошлого, будущее из настоящего, сущностно сохраняя преемственность между ними, как основу гармоничного развития целого. Необходимость перехода от рассудка к разуму остается недоступной революционному мышлению.

Только Дух народа, неоднократно подвергавшийся необоснованной критике, как его развивающийся разум в формате свободного мышления, порождает и сохраняет истину, заставляя всех революционеров всех времен и народов возвращаться к ней, убедившись в несостоятельности противопоставленной ей, но уже реализованной идеологии, созидательность которой оказалась сомнительной.

Когда мы говорим об ограниченности созидательных возможностей революционного мышления, то, в первую очередь имеем в виду его воздействие на человека и его развитие, формирование новой системы ценностей. Революционное мышление лишает человека свободного мышления, задавая ему жесткие парадигмы, стандарты поведения, превращая, формируя его как односторонне ограниченного индивида, социальная ценность которого заключается в этой ограниченности.

---

⁶ Коркмасова К. Д., **Национальная государственность в СССР**. Ростов н/Д., 1970.

Происходит подчинение исследования произволу рассудочного исследователя, поиск истины переходит в формирование очередной односторонней рассудочной идеологии, приходящей на смену уже доказавшей свою несостоятельность.

Сама человеческая жизнь утрачивает свою безусловную ценность, а индивиды, уверовавшие в революционную идеологию, напоминают современных шахидов, готовых принести себя в жертву ради утверждения того, что они считают высшей ценностью.

Революционное мышление в России в его большевистском варианте не допускало ни в науке, ни в социальной практике иной сущности государства, кроме как диктатуры господствующего класса⁷, иной сущности права, кроме как возведенной в закон воли господствующего класса, а демократия не могла быть рассмотрена иначе, как в связке с диктатурой, осуществляемой по отношению к свергнутому господствующем классу, и поддерживающим его социальным силам.

Такие установки выступали непреодолимыми оковами в исследовательской деятельности ученых, деформируя сам предмет исследования и методологию его познания, обусловив глубочайший кризис гуманитарного знания в социалистических странах. В этом можно убедиться, изучая научную юридическую литературу советского периода практически вплоть до конца 80-х годов XX века. Характерно, что сама методология познания обосновывается и разрабатывается преимущественно через анализ процессов формирования абсолютизируемых взглядов революционных вождей, что становится новыми оковами для развития теории познания.

Свободное мышление, о котором Гегель говорил как о единственной форме мышления, позволяющей познать истину⁸, в такой ситуации оказывалось просто невозможным, а следовательно, и истина не может трактоваться иначе как идеологически, т. е. субъективно, утрачивая свой объективный характер. В этом можно усмотреть огромную социальную опасность, заключенную казалось бы, в мелочи – отказе от свободного мышления, означающего отказ от истины, без которой гармоничная, достойная человеческая жизнь просто невозможна.

В заключение можно отметить, что в современных условиях привитое целым поколениям советских людей безусловное восхищение

---

⁷ Ленин В. И., **Государство и революция**, Полн. собр. соч. Т. 33.

⁸ Гегель. **Философия права**. М., 1990. С. 53.

революцией, выросшее на весьма поверхностном анализе причин их возникновения и реальной значимости содержания происходящих в процессе ее осуществления перемен, свойственное населению и ряда других государств, должно смениться объективной оценкой ее действительной роли в социальном развитии.

Понятно, что для этого историко-политические исследования революционных процессов, которыми до сих пор предпочитали ограничиваться, совершенно недостаточны. Необходимо исследовать культуру мышления людей, осуществляющих революцию, для объяснения социальных последствий революционных действий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- АЛИЕВА С., **Азербайджанская демократическая республика и государственные образования Северного Кавказа в 1918 – 1920 гг.**, Ростов-на-Дону, 2017.
- БУХАРИН Н. И., **Теория пролетарской диктатуры. Ленин как марксист. О новой экономической политике и наших задачах** // Н. И. Бухарин. Избранные произведения. М., 1988.
- ГЕГЕЛЬ., **Философия права.** М., 1990.
- КОРКМАСОВА К. Д., **Национальная государственность в СССР.** Ростов н/Д., 1970.
- КУРПАТОВ А., Алехин А. М. **Философия психологии. Новая методология.** М., 2006.
- ЛЕНИН В. И., **Государство и революция.** Полн. собр. соч. Т. 33.
- МАМУЛИЯ Г. Г., **Идея Кавказской конфедерации в рамках движения «Прометей» (к истории пакта Кавказской конфедерации)** / <https://iberiana.wordpress.com>caucasus/konfederacia>
- МАМУЛИЯ Г., **Кавказская конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»** / **Сборник документов.** М., 2012.
- О разграничении рассудка и разума** // См. Д. Ю. ШАПСУГОВ. **Рассудок – разум – право.** Ростов н/Д, 2016.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA TÜRK MİZAHINDA SOVYET RUSYA VE BOLŞEVİZM (1919-1930)

Fevzi ÇAKMAK*

ÖZET

Türk Milli Mücadelesi'nin önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Anadolu'ya çıkmasının hemen ardından gerçekleştirmeyi düşündükleri arasında önceliği Sovyet Rusya ile askeri, siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmektir. Ve bu yönde atılan adımlar, meyvesini verecek, sadece Milli Mücadele dönemi değil, Cumhuriyet'in ilk on beş yılında Sovyet Rusya Türkiye'nin en önemli müttefiki olacaktır. Cumhuriyeti kuran kadro bu gerçeği her zaman göz önünde tutarak, Ruslarla yürütülen her türlü siyasi, askeri ve iktisadi ilişkide, ihtiyatlı olmayı ihmal etmemiştir. Elbette ki Rusya'nın Türklere karşı olan tavrı dönemin Türk mizah dergilerine yansımış; yeri geldiğinde Batı'ya karşı bir denge unsuru olan Ruslar, yeri geldiğinde saldırgan, yayılmacı olarak Türk mizahındaki yerini almıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'de yayın yapan *Karagöz*, *Akbaba*, *Zümrüdüanka*, *Güleryüz*, *Ayine*, *Diken*, *Papağan*'ın da içinde bulunduğu mizah dergileri temel kaynak olarak kullanılarak, Türkiye-Rusya ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Sovyet Rusya, Milli Mücadele, Gazi Mustafa Kemal Atatürk

---

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, fevzi.cakmak@deu.edu.tr.

**SOVIET RUSSIA AND BOLSHEVISM IN TURKISH WIT AND
HUMOR FROM NATIONAL STRUGGLE PERIOD TO THE FIRST
YEARS OF REPUBLICAN ERA (1919-1930)**

ABSTRACT

The leader of Turkish National Struggle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk's priority among the things he thought of achieving immediately after he arrived in Anatolia was to improve military, political and economic relations with Soviet Russia. And the steps taken in this direction would yield results; Soviet Russia would be Turkey's most important ally not only in the National Struggle period but also during the first fifteen years of the Republican era. The founding cadre of the Republic has always kept this fact in mind and has not neglected to be cautious in all the political, military and economic relations executed with the Russians. Of course, Russian attitude towards the Turks has been reflected in the Turkish humor magazines of the period; Russians, who were seen as a balanced element against the West, have sometimes taken their place in Turkish humor magazines as aggressive and expansionist, as the case may be.

In this study, we have tried to reveal the Turkey-Russia relations by using humor magazines published in Turkey including *Karagöz*, *Akbaba*, *Zümrüdü-anka*, *Güleryüz*, *Ayine*, *Diken*, *Papağan* as the main source.

Keywords: Humor, Soviet Russia, National Struggle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk

СОВЕТСКАЯ РОССИЯ И БОЛЬШЕВИЗМ В ТУРЕЦКОМ ЮМОРЕ ОТ ПЕРИОДА НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ ДО ПЕРВЫХ ЛЕТ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ЭРЫ (1919-1930)

АННОТАЦИЯ

В мнении лидера Турецкой Национальной борьбы Гази Мустафа Кемаль Ататюрк одним из приоритетов, которых он думал достичь сразу после своего прибытия в Анатолию, было улучшение военных, политических и экономических отношений с Советской Россией. И шаги, предпринятые в этом направлении, дали бы результат; Советская Россия была бы самым важным союзником Турции не только в период Национальной борьбы, но и в первые пятнадцать лет Республиканской эры. Основатели Республики всегда помнили об этом и не пренебрегали осторожностью во всех политических, военных и экономических отношениях с россиянами. Конечно, российское отношение к туркам нашло отражение в турецких журналах юмора того времени, Русские, которые рассматривались как сбалансированный элемент против Запада, иногда занимали свое место в турецких журналах юмора как агрессивные и экспансионистские, в зависимости от обстоятельств.

В этом исследовании мы попытались раскрыть отношения между Турцией и Россией, используя журналы юмора, опубликованные в Турции, включая Карагёз, Акбаба, Зюмрюдюанка, Гюлерюз, Аинэ, Дикен, Папаган в качестве основного источника.

Ключевые Слова: Юмор, Советская Россия, Национальная Борьба, Мустафа Кемаль Ататюрк.

1917 yılı Kasım ayında Bolşeviklerin Rusya’da yönetimi ele almasının ardından, hareketin lideri Vladimir Lenin, Çarlık Rusya’sı toprakları içinde yaşayan halklara kendi geleceklerini belirleme hakkının (Self-Determination) verilmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Lenin’e göre Self Determination, emperyalizme karşı mücadelede, çok önemli bir araç işlevi görecekti. Sömürge halklar ve esir milletler ayaklanarak, iç savaş çıkaracak, kapitalizm çökecek, ardından enternasyonal sosyalist ihtilal gelecekti. Lenin, emperyalizmle mücadelede, ülkeleri çeşitli gruplara ayırırken; Çin, İran ve Türkiye’yi ayrı bir grupta niteliyor ve bu ülkelerdeki burjuva-demokratik hareketlerin ya yeni başladığını ya da tamamlanmış olmaktan uzak olduklarını ifade ederek; sosyalistlerin görevinin, burjuva-demokratik hareketlerin en ihtilalci unsurlarına muhakkak yardım etmek ve bunları, kendilerine zulmeden emperyalist devletlere karşı ayaklanmaya kışkırtmak olduğunun üzerinde duruyordu¹. Fakat Lenin’in ve Bolşeviklerin ülke içindeki iktidarları sağlamlaştıkça, ihtilalden sonraki birkaç yıl içinde bu görüşleri değişecek; Rusya toprakları içinde yaşayan milletleri, daha merkeziyetçi bir yapı altına alma gayretleri, kimi zaman zor kullanarak, özellikle Josef Stalin tarafından gerçekleştirilecekti. 1919 yılına gelindiğinde, Rusya toprakları içindeki self-determination hakkı duyulmaz olmaya başladı. Fakat dış politikada, sömürge halklarına ve batılılara karşı milli mücadele yapan milletlere, özellikle Türklere karşı propagandalarının başlıca sloganı self-determination hakkıydı².

Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet Rusya İlişkileri

Milli Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkmasından yaklaşık bir ay sonra Sovyet Rusya ile en kısa sürede bir temas sağlanması gerektiği hususundaki ilk ifadelere Mustafa Kemal Paşa’nın Kazım Karabekir Paşa’ya göndermiş olduğu 23 Haziran 1919 tarihli kişiye özel şifrede rastlıyoruz. Bu şifrede ilk teklifin karşı taraftan gelmesi beklenmeksizin, Bolşeviklerle temas sağlamak adına birkaç değerli şahsın kılık değiştirerek bölgeden içeriye doğru gönderilmesi isteniyordu. Yapılacak olan temasta gelecek planları, silahlar, savaş gereçleri ve teknik araçlar ve para ve gerektiğinde insan vermek gibi konuların konuşulabileceği; Bolşevikleri İtilaf kuvvetlerine karşı bir silah gibi kullanılmasının uygun olacağı belirtiliyordu³. Yani Bolşeviklerle olası bir yakınlaşma sonucu onlardan hem maddi ve askeri yardımlar alınacak

¹ Fahir H. Armaoğlu, “Bolşevik İhtilali ve Self-Determination Prensibi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 17, S 2 (1962), ss. 230-233.

² Armaoğlu, “Bolşevik İhtilali ve...”, s. 247.

³ **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 49; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 56-57.

hem de olası bir yakınlaşmanın İtilaf Devletleri nezdinde bir endişe yaratması sağlanacaktı. Komutanlar arasında yapılan bir dizi görüşme sonrası Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, Bolşeviklerle yapılması düşünülen temaslara bizzat Kazım Karabekir Paşa aracılığıyla sağlanmasını uygun görmüştü. Sonrasında biri Moskova diğeri Bakü olmak üzere iki kişi gönderilmişti⁴. Öte yandan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ülkeyi terk eden Enver-Cemal-Talat Beylerin, Rusya'da yürüttüğü resmi olmayan görüşmeleri de burada zikretmek gerekir.

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının ardından, 26 Nisan'da Meclis Başkanı Mustafa Kemal imzalı bir mektubun Lenin'e gönderilmesi⁵ ve akabinde 3 Haziran 1920'de Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in bu mektuba verdiği cevapla, iki taraf arasındaki gayri resmi ilişkiler resmi bir nitelik almıştır. 16 Mart 1921'de imza edilen Moskova Antlaşması, iki taraf arasındaki ilişkilerde önemli bir ilerleme sağlamasına karşın; Rusların Anadolu'da komünizmi yaymaya yönelik düşünce ve girişimleri iki taraf arasında tam bir güven duygusunun oluşmasına imkan vermemiştir⁶.

Milli Mücadele günlerinde komünist ideolojiyi savunan oluşumlar içinde adından en fazla söz ettiren yapı "Yeşil Ordu"ydü. Sivas Kongresi günlerinden başlayıp, giderek etkisini arttıran ve Sovyet Rusya'dan yardım alınması talebini dile getiren bu gayri resmi örgüt içerisinde aralarında Tokat mebusu Nazım, İzmir mebusu Yunus Nadi, Çerkes Ethem'in abisi Saruhan Mebusu Reşit, Maliye Vekili Hakkı Behiç, Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Adıvar gibi vekil, mebus ve ileri gelen aydınlar bulunuyordu⁷. Cemiyetin Katip-i Umumiliğini Tokat mebusu Nazım Bey yapıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu teşkilattan haberi olduğunu Nutuk'ta ifade etmektedir⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın başlangıçta bu tür Marksist faaliyetlere ses çıkarmamasında, Türk- Sovyet Rusya ilişkisinde olumsuz bir durumun yaşanmasını istemediği açıktır. Çünkü o günlerde Sovyet Rusya'nın Milli Mücadele'ye olan ilgisi giderek artış göstermektedir. 13 Eylül 1919'da "Türkiye İşçi ve Köylülerine" hitaben, Dışişleri Komiseri Çiçerin ile Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne bağlı "Müslüman Yakın Doğu Dairesi" Başkanı Neriman Nerimanov'un imzasıyla bir demeç yayın-

⁴ Karabekir, a.g.e., s. 73.

⁵ Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 27.

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 314.

⁷ Necip Hablemitoğlu, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu Cemiyeti*, Bir Harf Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45-46.

⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 319-320.

lanmıştı. Bu demeç, Sovyetlerin Milli Mücadeleyi desteklemeye hazırlandıklarının somut göstergesiydi⁹. Yeşil Ordu, ittihatçısı, aşırı milliyetçisi ve bolşevigiyle¹⁰, farklı inanç ve ideolojiye sahip insanları bir araya getiren; “Doğucu Ülkü” adı altında, Rus İhtilalinden etkilenerek, Türkiye’yi Batı’nın tahakkümünden kurtarmayı hedefliyorlardı¹¹. Ayrıca Milli Mücadeleyi, Bolşeviklikle suçlayarak, kafir saydırmaya çalışan İstanbul’un tutucu çevrelerine karşı, Anadolu’da halk kütelleri ve özellikle askerler önünde aynı silahı kullanarak temize çıkmak ve Bolşevikliği İslamlığın uygulanmasından başka bir şey olmadığını söyleyerek, Sovyetlerle yapılması zorunlu işbirliğine elverişli bir ortam hazırlamak adına da Yeşil Ordu önemli bir işlev görmüştü¹². TBMM’nin açılmasının ardından Yeşil Ordu, biri Ankara, diğeri Eskişehir’de olmak üzere iki şube açmıştı. Ayrıca Eskişehir’de “Seyyare-i Yeni Dünya” adı altında Arif Oruç tarafından yayımlanan gazete, Yeşil Ordu’nun propaganda ayağını oluşturuyordu. Mayıs 1920 tarihinde Başkır Cumhuriyeti adına Şerif Manatov’un Ankara’ya gelmesiyle birlikte, Bolşevizm propagandası etkisini arttırmaya başlamış; 14 Temmuz 1920’de Türkiye Komünist Partisi, gizli olarak Ankara’da kurulmuştu. O günlerde Bakü’de, Türkiye Komünist Fırkası’nın başında bulunan Mustafa Suphi ile Şerif Manatov arasında sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir¹³. Gerek Yeşil Ordu’nun gerekse Türkiye Komünist Partisi’nin yasal olmayan faaliyetlerinin, Milli Mücadele’ye zarar vermesi üzerine; Mustafa Kemal Paşa, ülke içindeki Marksist faaliyetleri kontrol altına almak adına, 18 Ekim 1920 tarihinde resmi olarak Türkiye Komünist Fırkası’nı kurdurmuştur. Yeşil Ordu yapılanmasını bertaraf etmek; Meclis içinde faaliyet gösteren “Halk Zümresi” grubunu dağıtmak ve Sovyet yöneticileri, yardım konusunda ikna etmek, Fırka’nın kuruluş amaçları arasında yer alıyordu¹⁴. Türkiye Komünist Fırkası’nın kurulmasına itiraz eden Tokat Mebusu Nazım Bey tarafından 7 Aralık 1920’de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adı altında bir siyasi parti kurulmuş; Yeşil Ordu yapılanmasının bir kısmı bu örgüt çatısı altına geçmiştir. Fakat birkaç ay içinde Fırka’nın yöneticileri, Ankara İstiklal Mahke-

⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 309.

¹⁰ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz: Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2002.

¹¹ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 54-55.

¹² Mete Tuncay, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, 3. Bs. Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978, ss. 133-136.

¹³ Mustafa Suphi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz: Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

¹⁴ Hablemitoğlu, **a.g.e.**, s. 195.

mesi'nin haklarında yürüttüğü tahkikat sonrasında, çeşitli cezalara çarptırılmıştı. Böylece Anadolu'daki Bolşevik propaganda zayıflamıştır. Milli Mücadele'nin geneline baktığımızda, kazanılan başarılar sonrası Marksist faaliyetlerde azalma görülürken, milli hükümetin bu tür faaliyetleri engellemeye yönelik girişimleri hız kazanmış, komünist faaliyetler yer altına inmiştir. Aksi durumlarda ise Marksist faaliyetlerin arttığı görülmektedir¹⁵.

Milli Mücadele boyunca Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türk Hükümetleri ile Sovyet Rusya arasında devam eden ilişki trafiğini ortaya koyacak mizahi unsurlara, İstanbul'da yayın yapan dönemin mizah dergilerinde rastlamıyoruz. Elbette bunun nedeni duyarsızlıktan ya da görmemezlikten kaynaklanmamaktadır. Bu daha çok Gazi Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Anadolu hareketinin başarılarına yönelik olarak İstanbul Hükümetlerinin ve İtilaf Devletlerinin uyguladığı sansürle açıklanabilir. Dönem mizah dergileri sık sık sansür baskısıyla karşılaşırken, resimlerini ve yazılarını sansür idaresinin isteği doğrultusunda değiştirmek zorunda kalmış; baskıya direnenler belli zamanlarda sayfalarında boşluklar bırakarak yayınlanmışlardı. O günlerde Milli Mücadele yanlısı yayın yapmak kadar bu mücadeleye muhalif olan kişileri eleştirmek bile tehlikeli ve zordu¹⁶. O günlerde Anadolu'da yayın faaliyetlerine devam eden basın organları, İstanbul'a oranla görece daha özgürlerdi. Anti-emperyalist yönü ağır basan "Kemalist Anadolu Basını", Sovyetlerdeki rejime hoş görüyle bakar bir tutum takip ederken; önceleri kullanılmayan komünizm, emperyalizm, emek kavramları sık sık kullanılır hale gelmişlerdi¹⁷.

Mütareke dönemi olarak isimlendirilen savaş yıllarında, İstanbul'da yayın yapan *Karagöz* ve Sedat Simavi tarafından çıkarılan *Diken* önde gelen mizah yayınları arasındadır. Savaşın sonlarına doğru Sedat Simavi *Güteryüz*'ü yayın hayatına başlatır. Bu dergiler milli mücadelenin yanında yer tutarken; Refik Halit Karay tarafından çıkarılmaya başlanan *Aydede* Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele karşıtı bir yayın siyaseti izler. Bu dönem karikatüründe işgalci güçler, işbirlikçiler ve kurtuluş savaşçıları ele alınır; ama ana düşman Yunanistan'dır ve bu nedenle Yunan Kralı Konstantin, Venizelos ve

¹⁵ Hablemitoğlu, a.g.e., s. 201.; Armaoğlu, a.g.e., s. 315.

¹⁶ Cüneyd Okay, *Dönemin Mizah Dergilerinde Milli Mücadele Karikatürleri: 1919-1922*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2004, ss. 13-15.

¹⁷ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yay., İstanbul, 1992, s. 62.

Eftoslar çok sık görülür. Türk askerleri yiğit, cesur, atak, bağışlayan ve savaşkan Yunan askerleri ise korkak, kaçkın, teslimiyetçi, kalles, uyuşuk, beceriksiz ve yağmacıdır¹⁸.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle 26 Ağustos 1922 günü başlayan Büyük Taarruz sonrası Yunan kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratılmış; ilerleyen günlerde tüm Batı Anadolu Yunan işgal kuvvetlerinden temizlenmişti. Türk ilerleyişine, İtilaf Devletlerinin Mudanya'da ateşkes görüşmelerini kabul etmesiyle ara verilmiş; 3 Ekim'de başlayan görüşmeler, 11 Ekim'de sonuçlanmıştı. İmza edilen Mudanya Ateşkes Antlaşmasıyla, Yunan birlikleri tüm Doğu Trakya'yı, Meriç nehri sınır olmak üzere 15 gün içinde boşaltırken; Türk birlikleri Trakya'ya adım atmışlardı. Ateşkesin ardından, taraflar İsviçre'nin Lozan kasabasında barış görüşmelerin başlanması kararını almışlardı. Barış konferansında gündeme gelecek olan "Boğazlar Sorunu"nun görüşmelerine katılması için Sovyet Rusya'da İtilaf Devletleri tarafından Lozan'a davet edilmişti. Türkiye, Sovyet Rusya'nın boğazlar konusunda konferansa katılımını olumlu görüyordu, fakat Sovyetler görüşmelerin tamamında yer almak istiyor, bu duruma diğer taraflar gibi Türkiye'de olumlu bakmıyordu. Türklerden de beklediği desteği bulamayan Sovyetlerde bu ısrarından vazgeçerken; Boğazlar konusunda kendi görüşlerini Türk tarafının tamamen benimsemesini bekliyordu. Rusların teklifi boğazların tamamen kapanması ve savaş gemilerinin geçmemesiydi. Türk tarafı ise, İstanbul ve Marmara'nın güvenliğinin sağlanması şartıyla, boğazların ticarete ve ulaşımına açık tutulmasına olumlu bakıyordu. Rusların nezdinde Türk boğazları hem sıcak denizlere açılmasına imkan sağlayacak olan geçiş yolu hem de kendi topraklarına yönelik güneyden gelecek bir saldırının merkezi, yani "Aşil'in Topuğu"ydü¹⁹. Görüşmelerde Rusları temsilen bulunan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, yeri geldiğinde taleplerinde çok ısrarcı olmuş, bu durum Türk Heyetini ve Heyet Başkanı Türk Dışişleri Bakanı İsmet İnönü'yü zor durumda bırakmıştır. İsmet İnönü anılarında, Çiçerin'le yaşadıkları sıkıntılara şöyle değinmektedir: "*Ben Çiçerin ile Boğazlar meselesini ciddi olarak görüştüm. Ben ona giderdim, o bana gelirdi... Buluştuğumuz zaman diyordum ki: Boğazları kapalı tutmayı talep etmek, sulh ihtimalinden vazgeçmeye varır. O da biz sulh kararındayız, ama Karadeniz'i feda etmek Rusya aleyhine bir politika takip etmek demektir, diyordu. Bunu bana en acı kelimelerle söylüyordu*"²⁰.

¹⁸ Turgut Çeviker, **Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III, Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 23.

¹⁹ Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 6-7.

²⁰ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s. 347.

Barış görüşmeleri devam ederken, 4 Aralık'ta Boğazlar konusu gündeme geldiğinde, Türk tarafının öne sürdüğü basit ve sade çözümün aksine, Sovyet temsilci Çiçerin'in ortaya koyduğu son derece ayrıntılı ve içinde öneriler getiren ve Türk çıkarlarını savunan teklifi damgasını vurmuştu. İngiltere'yi temsilen görüşmelerde bulunan Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Sovyet açıklamalarını dinlerken, Çiçerin'in yanılarak rol değiştirdiğini ve İsmet Paşa'nın kalpağını giydiğini düşünmüştü. Çiçerin, Türkiye'yi temsil eder görünüyordu. Curzon, Rusların, Türk kisvesine bürünmüşçesine onların adına kendi görüşlerini ortaya koyduklarını söyleyerek, eğer gözlerini kapatarak dinliyor olsaydı Çiçerin'in kafasına bir kalpak geçirip İsmet'in kılığına girmiş olduğuna da inanabilirdi²¹.

İngiliz temsilci Lord Curzon'un "kalpak"la ilgili ifadeleri, Türk kamuoyunda ve mizah sütunlarında, farklı yorumlarla kendisine hemen yer buldu. Bu sayede Sovyet Rusya ve Bolşeviklere ilişkin çizimler Türk mizahında kendisine yer buldu. *Karagöz*, başlık konusuna sütunlarında yer verirken, Türk Milli Mücadelesinin İngilizlerin üzerinde yaratmış olduğu psikolojik tahribata vurgu yaparak; kalpağın onlar üzerinde yarattığı etkiyi gündeme taşıyordu.

LOZANDA AĞIZ ATIŞMASI

Lord Curzon: İsmet Paşa'nın kapağını Çiçeri'nin başında görüyorum!

İsmet Paşa: Kalpaktan çok yılmışsınız da her tarafta gözünüze o görünüyor! Biz külahları değişsek bile Mösyö Çiçerinle değil galiba....!

Kaynak: *Karagöz*, 9 Kanunuevvel 1338

Resim 1

²¹ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 244-245.

Akbaba, başlık konusunu işlerken, İngiltere'nin her konuya ve soruna müdahil olma tavrı ile her devlet adına konuşma arzusunun sütunlarına taşıyarak; Lord Curzon'un başında farklı ülkeleri temsil eden başlıkları giymiş bir şekilde okuyucusuna sunuyordu:

YA KENDİ BAŞINDAKİLER

Lozan Konferansında:

Lord Curzon: Efendiler! İsmet Paşanın kalpağını Çiçerinin başında görüyorum!

Kaynak: *Akbaba*, 14 Kanunuevvel 1338

Resim 2

Mizahın üzerinde durduğu nokta İngiltere'nin, tüm tarafları Türklere karşı tek bir düzlemde birleştirmek adına gösterdiği çabalarıdır. İsmet İnönü, İngiltere'nin Lozan'da izlediği siyaseti şu ifadelerle ortaya koyuyordu: “İngiliz Hükümeti, Lozan Konferansı başladığı zaman müttefikleri bizim karşımızda yekvücut olarak, bir bütün olarak göstermek için mütemadiyen gayret sarf ediyordu. Biz bunu seziyor ve tahmin ediyorduk. Fakat tatbikatta, her gün biraz daha görüldü ki, İngilizlerin çalışmasıyla müttefikler arasında beraberlik sağlanması, tahminimizden de çok daha kuvvetli ve ileri bir derece de temin olunmuştur”²². İngilizler, Türk tarafını zorda bırakmak, Türklere daha fazla taviz koparmak adına, görüşmelere taraf olan tüm devletlerle işbirliği halinde hareket etmeye özen gösteriyordu. Örneğin; Trakya sınırına ilişkin görüşmelerde Balkan devletlerinin ortak hareket etmesi konusuna yakın ilgi gösterdi. Lord Curzon, İngiltere'ye gönderdiği bir mesajında, Balkan devletle-

²² İnönü, a.g.e., s. 334.

riyle yürüttüğü ilişkiyi şöyle betimliyordu: “*Trakya sınırlarıyla ilgili antlaşmaların yırtılıp atılmasını reddetmeli ve Meriç sınırını kabul etmeliyiz dedim. Sapasağlam bir müttefik cephe olduğumuzu Türklere gösterdik*”²³. Elbette ki, İngilizlerin Balkan devletleri ve coğrafyası üzerinde bu denli söz sahibi olmaya yönelik çabalarından en fazla rahatsızlık duyan ülkelerin başında Rusya geliyordu. Zaten çok fazla zaman geçmeden, Bulgaristan’dan başlayarak, Balkanlarda Sovyet Rusya etkisi ve Sosyalizm kendini göstermeye başlayacaktı. Lozan günlerinde ise, Balkan ülkeleri üzerindeki İngiliz siyaseti karşısında Türk tarafının en önemli kozu Rusya ile olan yakınlığıydı. *Karagöz*, bu gerçeği mizah sütunlarına taşımıştı. İsmet İnönü ve O’nun arkasında heybetli bir şekilde duran Çiçerin ile eli silahlı bir Rus askerini resmeden *Karagöz*, onların karşısında diz çöken Balkan ülkelerinin liderleri ile onların arkasında duran İngiliz Lord Curzon’u okuyucunun dikkatine sunuyor ve konuyu şöyle işliyordu:

Lord Curzon: Azizim
İsmet Paşa, pazarlığı
bunlar yapacak!

Yavuz İsmet Paşamızı:
Azizim! Onların ağa
babası arkamda duru-
yor, bu yedilerin sıvış-
ması için bir öksürmesi
yetiştir!

Kaynak: *Karagöz*, 2
Kanunuevvel 1338

Resim 3

Lozan görüşmelerinin sonlanmasının ardından, şapka konusunu bir kez daha gündeme taşıyan *Akbaba*, Türk heyetinin başarısını vurgulamak adına, İsmet Paşa’nın kalpağı altında İtilaf devletlerini resmederek, Lord Curzon’un ifadelerini Çiçerin’in ağzından veriyordu:

²³ Şimşir, a.g.e., s. 168.

Resim 4

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Mizahında Sovyet Rusya

1920'li yılların ortalarından, sonlarına kadarki dönem içindeki Türk mizahı incelendiğinde Sovyet Rusya, İngiltere ile geçmişteki rekabetini sürdüren; Balkanlar ile Doğu'daki İngiliz sömürgeleri olan Çin ve Hindistan da karışıklıklar çıkararak; yayılmacı faaliyetlerine devam eden ve her an bir savaş çıkaracak teşebbüslerde bulunan bir ülke olarak resmedilmektedir. Ayrıca zaman zaman Türk-Rus Dostluğu işlenerek, Batı'ya karşı ortak hareket etmek isteyen Doğulu Milletlerin birlikteliği ön plana getirilmektedir.

Batılı devletler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile resmi ilişkilerini bu devleti 1924 yılında resmen tanıyarak başlattılar. Ocak 1924'te İtalya, Şubat 1924'te İngiltere, Ekim 1924'te Fransa ve 1933 yılında ABD, Sovyetleri tanıdı²⁴. Fakat Sovyetlerin, Batılı ülkelerdeki Komünist faaliyetleri yönlendirme isteği, iki taraf arasında güveni hiçbir zaman tam olarak sağlamamıştır. *Zümrüt-ü Anka*, etrafı toplar ve tüfeklerle dolu olan ve elinde süngü tutan bir Kızıl Ordu mensubu bir askere el uzatan bir İngiliz'in karikatürünü sütunlarından paylaşarak; kendilerine yönelik artan İngiliz ilgisinden Rusların duydukları endişeleri gündeme getiriyordu.

²⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 165.

İlk Lozan Konferansında

Curzon: İsmet Paşanın kalpağını Çiçerinin başında görüyorum!

Son Lozan Konferansında

Çiçerin: İsmet Paşanın külahını hepsinin başında görüyorum!

Kaynak: Akbaba, 30 Temmuz 1339

“İngiltere Rusya’yı Tanıyacak mı?”

- Ver şu elini, artık barışalım.
- Evvvela hazırlanalım, sonra görüşürüz!

Kaynak: Zümrüt-ü Anka, 21 Şubat 1340

Resim 5

Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Versay Barış Antlaşması, Almanya sorununu Batı'nın gündemine taşımıştı. Almanya, kendisine dikte ettirilen ağır barış koşulları altında sıkıntılarla boğuştuğu ortamda, Almanya ile Sovyet Rusya arasında bir yakınlaşma kendini gösterdi. 16 Nisan 1922'de imzalanan *Rapallo Antlaşması* iki taraf arasında karşılıklı işbirliği sağlarken; bu antlaşma Batılı devletleri büyük bir endişeye sevk etmiştir. Bu gelişmeyi süntunlarına taşıyan *Karagöz*, Alman-Rus birlikteliğini karı koca birlikteliği şeklinde vererek; Almanları karnı burnunda olan bir kadın olarak resmetmekte ve iki ülke arasındaki ilişkilerindeki olumlu havayı açık olarak ortaya koymaktadır.

Hacivat: Aman baylırım Karagöz, bunlar daha geçen gün karı koca oldular. Bugün Madam Fon Fon'un karnı burnunda. Anlaşılan bunlar evvel-den iş pişirmişler, ister misin birkaç gün içinde nur topu gibi bir çocuk doğursun.

Karagöz: Belli ki doğuracak ama nur topu gibi mi Krup topu gibi mi bilemem!

Kaynak: Karagöz, 29 Nisan 1338

Resim 6

1917 İhtilalini takip eden birkaç yıl boyunca içerde ve dışarıda rejimini sağlamlaştırma adına mücadele veren Bolşevikler, 1920'li yılların başında ülke içinde istikrarını sağlamlaştırmış; Batılı devletlerle siyasi-ekonomik ilişkiler sağlar olmuşlardı. Öte yandan başta Balkanlar olmak üzere, rejimini dünya geneline yayma yolunda politikalar üretmeye çabalayan Sovyet Rusya, geçmişte olduğu gibi kendisine rakip ve engel olarak İngiltere'yi görüyordu. Bu dönem Türk mizahında en fazla işlenen konuların başında dünya üzerindeki İngiliz-Rus rekabeti geliyordu. Özellikle *Akbaba*, mizah sütunlarında çok çarpıcı karikatürlerle yer verilmişti. "*İngiltere ve Rusya arasında dünyaya hakim olmak için rekabet başladı*" başlığı altında verilen bir karikatürde, İngiltere ve Rusya dünyayı yutmak için mücadele verirken resmediliyordu.

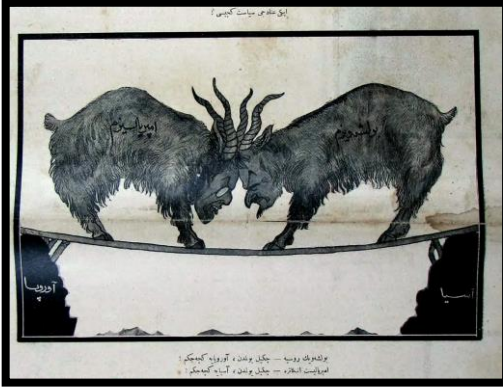
**İngiltere ve Rusya arasında
dünyaya hakim olmak için
rekabet başladı**

Bakalım hangisi yutacak!..

**Kaynak: Akbaba, 28 Şubat
1927**

Resim 7

İngiltere ile Rusya arasındaki bu rekabet aynı zamanda Emperyalizm ile Bolşevizm'in, Avrupa ile Asya'nın bir savaşımı olarak okuyucuya sunuluyordu. İngiltere ile Rusya, Avrupa ile Asya'yı bağlayan bir köprü'nün üstünde kafa kafaya gelen iki keçi şeklinde *Akbaba*'da resmediliyordu. Üzerinde "Emperyalizm" yazan keçinin yüzü İngiliz Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'e aitken; üzerinde "Bolşevizm" yazan keçinin yüzü Georgiy Çiçerin'e aitti.

Resim 8

Kendi ideolojilerini dünyaya hakim kılma konusunda İngiltere ile Rusya arasındaki bu rekabetin sonucunda, kaybeden taraf “Barış” olurken, kazanan tarafta “Savaş” olacaktı. Bu noktaya dikkat çeken *Akbaba* iki ayrı sayısında, barışın kaybedilişine ve savaşın kazanışına dikkat çekiyordu. 3 Mart 1927 tarihinde yayınlanan sayısında, elinde kılıç tutan bir İngiliz ile orak çekiç tutan bir Rus’u baş sayfasına taşıyordu. İngiliz, üzerinde “*Bolşevizm*” yazılı bir kayayı; Rus’ta üzerinde “*Emperyalizm*” yazılı bir kayayı uçurumdan aşağı yuvarlıyordu. Uçurumun dibinde ise “Sulh Perisi” bulunuyordu.

Resim 9

Akbaba, gelenekselleşen İngiliz-Rus rekabetini, elinde tırpanla insanları biçmeye hazırlanan ve “savaşı” simgeleyen bir iskelet resmiyle okuyucusuna

İki İnatçı Siyaset Keçisi

Bolşevik Rusya: Çekil yoldan, Avrupa’ya geçeceğim!

Emperyalist İngiltere: Çekil yoldan, Asya’ya geçeceğim!

Kaynak: Akbaba, 2 Haziran 1927.

Rusya Emperyalizmi, İngiltere Bolşevizmi yıkmaya çalışıyor...

Altta kalanın canı çiksin!

Kaynak: Akbaba, 3 Mart 1927

sunarak; iki ülke arasında yüz yıllardır devam eden mücadelenin, rejimler değişse de devam ettiği ve sonucunda çıkan çatışmalarda binlerce insanın hayatını kaybedeceği gerçeğini ortaya koyuyordu.

Hasat Yaklaşıyor!

Harp: Her zaman böyledir, İngilizlerle Ruslar eker ben biçirim!

Kaynak: Akbaba, 30 Mayıs 1927.

Resim 10

Karagöz'de, dünya üzerindeki Rus-İngiliz çekişmesini okuyucularıyla paylaşıyordu. İki ülkenin yıllardır tüm dünyayı yeme konusunda doymak bilmez iştahlarını öne çıkaran bir karikatürü okuyucusuyla paylaşmıştı:

İki Doymaz Boğaz Karşı Karşıya!

İngiliz: Ah şunu bir lokmada yutabilsem!

Rus: Ah şunu bir hamlede gövdeme indirebilsem!

Karagöz: Ah ne olur, ikiniz birbirinizi yeseniz de dünya alem rahat etse!

Kaynak: *Karagöz*,
11 Temmuz 1341

Resim 11

1920'li yılların Türk mizahında en çok işlenen konular arasında, Türk-Sovyet Rusya dostluğu ile Türkiye'nin komşu ülkelerle kurduğu iyi ilişkiler

ve Batılı devletlere karşı Asyalı devletlerin oluşturdukları ittifaklar yer alıyordu. *Akbaba*, Türk-Rus yakınlaşmasını işlediği karikatürlerde dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı sütunlarına taşırken; *Karagöz*, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ile Başbakan İsmet İnönü'ye sık sık yer verirdi. Her iki mizah dergisi de Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin'i Rusları temsilen kullanıyordu. 1922 yılından başlayarak, Ruslar her şekilde Batı'ya karşı Türklerin arkasında yer alan bir dost olarak resmedilir; son derece yapılı, heybetli, güçlü bir Rus imajı okuyucularla paylaşıldı. Özellikle *Karagöz*'de, Sovyet Rusya'yı temsil eden karakter Gazi Mustafa Kemal'in ya da İsmet İnönü'nün arkasında bulunurdu. Bazı karikatürlerde ise Ruslar, olup biteni uzaktan izleyen, olayları sürekli takip eden bir taraf olarak resmedilirdi.

(Kılıcını bileyen İngiliz Dış İşleri Bakanı Chamberlain ile Rus Askerinin omuzladığı Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey konuşurken)

Chamberlain: Biz Avrupa'nın sulhu için toplandık.

Tevfik Rüştü Bey: Bizde Asya'nın muhafazası için!

Kaynak: *Akbaba*, 31 Kanunuevvel 1341

Resim 12

(Rus Çiçeri'nin eli dostça Mustafa Kemal Paşa'nın omuzunda)

Hacivat: Şu üç köşeli saç ayağının üstünde durdukça Avrupa rahat bir gün görmeyecek Karagöz!

Karagöz: O ayaklardan hayır yok Hacivat, bak-sana her köşenin dibini kazan birkaç kişi var!

Kaynak: Karagöz, 28 Mart 1339.

Resim 13

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Lozan'dan arta kalan sorunların çözümü dış politikanın öncelikleri arasında yer alırken; devletin kurucu lideri ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi etrafında, Cumhuriyet idaresi, komşularıyla dostane ve barışçıl bir siyaset takip ediyordu. Bu siyaset etrafında, Batı'da ve Doğu'da yer alan devletlerle dostluk ve ittifak arayışlarına yönelen Türkiye, çok kısa sürede hayli mesafe kat etmeyi başardı. 17 Aralık 1925 tarihinde Türk- Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmasıyla, her iki taraf birbirleri aleyhine yönelen ittifaklara katılmayacaklarının garantisini veriyordu. Türkiye, 22 Nisan 1926 tarihinde İran'la Güvenlik ve Dostluk Antlaşması; 25 Mayıs 1928 tarihinde Afganistan ile Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı imzalamıştır. Böylece Türkiye, Batı'nın yayılcılığına karşı Doğu'lu komşularıyla bir güvenlik seti oluşturmuştu.

Harici Politikamızın Umumi Manzarası

(Afganistan-İran- Rusya-Türkiye omuz omuza resmedilerek)

İngiliz: Bu Şark devletleri de gittikçe birbirlerine sokulup duruyorlar, aralarından su sızıyor, bakalım altından ne çıkacak.

Karagöz: Hiç korkma azizim Kikirik. Biz dostta dost, düşmana düşmanız. Medeniyet dünyasında emniyet lazım değil mi ya, işte onu yapıyoruz.

Kaynak: Karagöz, 6 Teşrinsani 1926

Resim 14

Asya İttifakı Önünde

(Bir elin beş parmağında, Avrupa'ya karşı Doğu'da bir araya gelen Türkiye, İran, Rusya, Çin ve Afganistan resmedilerek)

Emperyalist Avrupa: Bu beş parmak birleşip yumruk olarak kafama inecek diye korkuyorum!

Kaynak: Akbaba, 15 Teşrinsani 1926

Resim 15

Resim 16

Şark Milletleri Aralarında Anlaşıyorlar

(Türk, Rus, Afgan ve İran temsilcileri Garp Barı'ndan çıkarken)

Çiçerin Yoldaş: Burada çok gürültü yapıyorlar.. Gelin, başımızı dinleyecek bir yer bulalım!..

Kaynak: Papağan, 14 Teşrinisani 1926.

Kaynak: Akbaba, 30 Mayıs 1927.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında dış politikada Türk- Sovyet Rusya dostluğu ön plandayken; iç siyasette Cumhuriyet rejimi ülke içindeki komünist faaliyetleri sürekli denetim altında tutuyordu. 1920 yılında gayri resmi olarak kurulan Türk Komünist Partisi (TKP), Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın imzalandığı 1925 yılına kadar yayın ve eğitim alanında faaliyet gösterebilmiştir. Fakat 1925 yılı içinde Şeyh Said İsyanı sonrası kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu ile birlikte, Mart ayında *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* isimli sol yayınlar kapatılmış, ileri gelen komünist önderler tutuklanmıştı. İstiklal Mahkemesi ile sıkıyönetim mahkemelerinde görülen yargılanmalar sonrası 13 Ağustos 1925'te, 4'ünün gıyabında, 17 komünist önder hakkında toplamda 159 yıla varan mahkûmiyet kararları çıkmıştı²⁵. Bu kararların ardında ülke içindeki komünist faaliyetler yer altına itilmişti. O günlerin hareketli dış politik gelişmeleri karşısında Sovyet Rusya, Türkiye Cumhuriyeti'nin ülke içindeki komünist

²⁵ Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, s. 16.

faaliyetlere yönelik yürüttüğü sert politikaları görmezden gelmeyi uygun görmüştü. Rusların önceliği İngiliz emperyalizm karşısında Türklerle ortak hareket etmekte. Türkiye’de, başta Musul sorunu olmak üzere, dış politik sorunlarda Sovyet Rusya’nın desteğine ihtiyaç duyuyordu. 1925-1933 seneleri Türk-Rus ilişkisinin doruk noktasına ulaştığı dönemdir. İki ülke arasında siyasi işbirliğinin sıkışmasına rağmen, ilişkilerde tam bir itimat havasının mevcut olduğunu söylemek yanıltıcı olur. İki ülke rejimlerinin farklı olması kadar, Rusya’nın Türkiye üzerinde kurmak istediği hakimiyet, tam bir işbirliği önündeki engel olmuştur²⁶.

1925 yılı tutuklamalarının ardından, 1926 yılında kabul edilen Türk Ceza Kanunu’na dayanarak, cezalarda yapılan iyileştirmelerle birlikte, komünistler salıverilmişti. Fakat devlet ülke içindeki komünist faaliyetleri sıkı bir şekilde takip etmekten geri kalmıyordu. 1927 yılı Kasım ayında, ülke içinde komünistlere yönelik bir dizi tutuklamalar yapılacak; tutuklananlar hükümeti zorla devirmeye kalkışmak gibi ağır bir suçlama ile karşı karşıya kalacaklardı. 1927 yılı içinde yapılan tutuklama ve yargılamalarda, sanık olarak bulunan 56 kişiden, birinin davası hastalığından dolayı ertelenmiş; 25’i beraat etmiş, 30’u ise çeşitli hapis cezalarına mahkum olmuştur²⁷.

Vakit ve Cumhuriyet gibi o günlerde yayın yapan ulusal basında, komünist faaliyetlerle ilgili Sovyet Rusya devleti arasında doğrudan bir ilişki olduğuna dair her hangi bir olumsuz ifadeye yer verilmemektedir. Takrir-i Sükun dönemi içinde gazetelerde birbirine benzer pek çok yayın çıkmış olmakla birlikte; Ağaoğlu Ahmet’in *Cumhuriyet* gazetesinde 28 Teşrinisani 1927 tarihinde yayınladığı makalesinde şu ifadeler rejimin komünist faaliyetlere bakışını yansıtıyordu²⁸: “*Cumhuriyet hükümeti hiçbir zaman ve hiçbir veçhile yoktan gürültüler çıkarılmasına ve avam ve nasım efkarı ihlal edilerek tahrikat yapılmasına müsaade edemez! İcra edilmiş olan vasi ve şümüllü islahatın takarrür ve teessüsü için dahilde sükun ve huzura, hariçte emniyet telakkisine muhtacız*”.

Bu bakış açısı dönemin mizah sütunlarına da hakim olmuş; ülke için zararlı görülen komünist düşünce, devlet tarafından temizlenmesi gereken bir zararlı olarak işlenmiştir. Örneğin, *Akbaba* Başbakan İsmet İnönü’yü elinde orak ve çekiçle resmederek, ülke içindeki komünist tutuklamalarını sütunlarına taşımıştır.

²⁶ Kamuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, 2. Bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 118.

²⁷ Tuncay, *a.g.e.*, s. 54.

²⁸ Tuncay, *a.g.e.*, ss. 50-53.

Resim 17

Memleket dahilinde nizamı içtimaiyi ihlale cereyan eden komünizm propagandacılarının oraklarıyla çekiçleri hükümetimizin kudretli eline geçti

İsmet Paşa: Bu sefer kökünden kesip atacağım!..

Kaynak: Akbaba, 21 Teşirinisani 1927

Karagöz, komünist düşüncenin işçi ve köylü kesim üzerinde yaratacağı olumsuz etkilere değinerek; Türk işçi ve köylüsünün bu tür yıkıcı fikirlere itibar etmeyeceği üzerinde durmakta; bu yönde karikatürler yayınlamaktadır. 1927 yıl komünist tutuklamaları başlamadan önce, tütün fabrikalarının bazılarında işçiler arasında komünist faaliyetlerde bulunanların olduğuna yönelik çıkan haberler sonrası, Türk işçisine seslenen *Karagöz*, “*Türk amelesi ‘Bolşeviklik’ gibi milleti darmadağın edecek bir fikirden uzaktır*” başlığı altında, ellerinde O’na ve rejime olan bağlılıklarını göstermek adına Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in portresini taşıyan işçileri resmeden bir karikatüre yer vermektedir²⁹:

²⁹ *Karagöz*, 21 Eylül 1927.

Resim 18

Türk amelesi ‘Bolşeviklik’ gibi milleti darmadağın edecek bir fikirden uzaktır.

Türk Amelesi: Biz içimize fesat katan kötü fikirli insanlarla bağdaşmayız. Canımızla, kanımızla bu mübarek vatana, şanlı büyük Gazimize bağlıyız.

Karagöz: Aferin size delikanlılar, bizim gibi toprağını düşman ayağından taze kurtarmış, medeniyet hayatına daha yeni girmiş bir millet, Türk vatanına yabancı fikirlerle zehirlenemez. Gazimizin çizdiği yoldan dönmenin ne yaman bir afet olduğunu yıllarca düşman kahrı çeken bizler çok iyi biliriz.

Kaynak: Karagöz, 21 Eylül 1927.

Karagöz, 1927 yılı Kasım ayında ülke içinde komünistlere yönelik gerçekleşen tutuklamalarda destek çıkararak, yaşananların olağan olduğunu; Bolşevik düşüncenin işçiye ve köylüye çok büyük zarar veren siyasi düşünceler olduğu ifade ediliyordu.

Orak ve çekiç siyasi ellere geçince işçinin ve rençberin katili olur

(Türkiye’de de Bolşeviklik yapanlar dünyanın her tarafında olduğu gibi muhakeme olunurken)

Karagöz: Ey fedakar Türk amelesi, Türk işçisi ve Türk rençberi. Senin rahatını bozan, canına susayan insanlardan kaç. Sana ekmek getiren orakla çekiç, siyasi ellerle girince nafakanı, rahatını ve hayatını mahv edecek bir alet olur.

Kaynak: Karagöz, 23 Teşrinisani 1927.

Resim 19

SONUÇ

Milli Mücadele dönemi ile birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türk-Sovyet Rusya ilişkileri ve Bolşevizm konularının mizah dergileri tarafından ne şekilde işlendiğini ortaya koyma adına yaptığımız bu çalışma bize bazı tespitler yapma imkanı sağladı. Öncelikle Milli Mücadelenin genelinde mizah dergilerinde, Sovyet Rusya ve Bolşevizmle ilgili görsel mizahi unsura rastlamadık. Türk-Rus birlikteliği sütunlarda kendine yer bulamadı. Elbette ki bu-

nun en önemli nedeni İstanbul'da çıkan süreli yayınları kontrol etmeye yönelik olarak İstanbul Hükümetleri ve İtilaf devletlerinin uyguladıkları sansür siyasetiydi³⁰.

Mizah sütunların da ilk Rus tasvirlerine Lozan görüşmeleri sırasında, 1922 yılı sonlarında rastlıyoruz. Bir başka tespitimiz, incelediğimiz dönemde, Cumhuriyet hükümetlerinin Ruslarla yürüttüğü dostluk ilişkileri ile paralel olarak, Türk dış politikasını ilgilendiren konularda Rusları doğrudan hedef alan, eleştirel mizah unsurlarına yer verilmemiştir. Bu dönem mizahında Türk-Rus dostluğu, Doğulu devletlerin, Batı'ya karşı bir araya gelmesinin temelini oluşturan bir birliktelik olarak işlemektedir. Türkler, Rusları da yanlarına alarak, Asyalı komşularıyla Batı'ya karşı bir güç dengesi oluşturmaktadır. Öte yandan zaman zaman Türkiye içindeki Bolşevik faaliyetler ve bunlara yönelik devletin uyguladığı önleyici siyaset mizahın malzeme konusu olmaktadır. Özellikle Takrir-i Sükun dönemi olarak bildiğimiz 1925-1929 yıllarına kapsayan dönem içinde ülke içindeki komünist faaliyetlere yönelik sert önlemlere, mizah sütunlarının destek verildiği görülmektedir. Elbette ki devletin basın üzerindeki sıkı denetiminin bunda payı çok büyüktür.

Sovyet Rusya'ya ilişkin işlenen mizahi unsurlar içinde, Rusların İngiltere ile olan ilişkisi ve aralarındaki dünyaya hakim olma rekabeti en fazla işlenen konular arasında yer alır. Ayrıca Rusların Avrupa ile olan ilişkileri; Çarlık döneminde olduğu gibi yeni Bolşevik rejimi altında da Balkanlarda yayılmacı bir siyaset izleyen, bu coğrafyayı karıştıran ve ideolojisini yaymaya istekli bir Rusya sık sık resmedilmektedir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

A. Dergiler

Akbaba

Karagöz

Papağan

Zümrüt-ü Anka

³⁰ İstanbul'daki işgal yönetiminin basına yönelik uyguladığı sansür hakkında bkz: Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, ss. 460-480.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

AKAL, Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2002.

ARMAOĞLU, Fahir H., “Bolşevik İhtilali ve Self-Determination Prensibi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 17, S 2 (1962).

_____, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul.

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006

BOZKURT, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.

ÇEVİKER, Turgut, **Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III, Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1991.

GÖKAY Bülent, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2. Bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

HABLEMİTOĞLU Necip, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu Cemiyeti**, Bir Harf Yayınları, İstanbul, 2006.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

KARABEKİR Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.

KOLESNİKOV, Aleksandr **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

KOLOĞLU, Orhan, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İletişim Yay., İstanbul, 1992

OKAY, Cüneyd, **Dönemin Mizah Dergilerinde Milli Mücadele Karikatürleri: 1919-1922**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

TUNCAY Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, 3. Bs. Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978.

_____, **Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)**, BDS Yayınları.

ERMENİCE BELGELERİN IŞIĞINDA ERMENİSTAN'DA BOLŞEVİK HAREKETLERİ, ERMENİ BOLŞEVİKLERİN KEMALİST TÜRKİYE'YE BAKIŞLARI VE FAALİYETLERİ

Gafar Mehdiyev ÇAKMAKLI*

ÖZET

Ermeni Bolşevikler ve onların izledikleri Türkiye siyasetini Ermenice belgelerle araştıracağımız bu çalışmayı şartlı olarak iki bölüme ayıracağız.

Birinci bölümde Ermenice kaynaklar ışığında Ermenistan'da Bolşevik hareketleri ve faaliyetleri neticesinde bu ülkede Taşnak hakimiyetinin (1918-1920) devrilmesi ve Sovyet Ermenistan'ın kurulması (1920 Kasım) zaman diliminde Ermeni Bolşeviklerin rolünden bahis edeceğiz. 1917 yılının Şubat ayında Rusya'da yaşanan ve Çarlık otokrasisinin yıkılıp Çarlık yönetimine son verilmesi ve siyasi egemenliğin Geçici Hükümet'e bırakılması neticesinde Ermeni Bolşevikler hareketlendiler. Şubat 1917 de yönetime gelen Geçici Rus hükümeti henüz 9 Mayıs 1917'de "Geçici Hükümet'in Türk Ermenistan'ı Hakkındaki Düzenlemesi" adı ile beş kişilik Kafkasya Özel Komitesi kurmuştu. Kurumun tek Ermeni üyesi M.I. Papacanyan idi, "Türk Ermenistan'ı" diye istenen Osmanlı arazileri – Karsın yanı sıra Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis vilayetleri, bu vilayetlerin oluşturduğu hattın doğu kısmında Rusya sınırına kadar uzanan bölgelerin tamamıydı. "Türk Ermenistan'ı" olarak adlandırılan Türk topraklarına Ermeni bir vali ataması Ermenileri memnun etmişti. Bunu Bolşevikler de desteklemişti. 1917 Ekim Devrimi neticesinde Rusya'da yeni kurulan Bolşevik hükümetinin Ermenilere yönelik takip ettiği siyaset önceki hakimiyetten farklı olsa da, Ermeni iddiaları ve buna destek niteliği taşıyan faaliyetler değişmemişti. Lenin tarafından Ermeni kökenli Stepan Şaumyan'ın 1917 Aralık ayında Bakü'ye Olağanüstü Komiser olarak atanmasından sonra Kafkasya'da Ermeni Bolşeviklerin etkinliği daha da artmağa başladı. Onlar Bolşevik bayrağı altında bir taktik değişikliğine gittiler ve daha önce başka bir görüş ve partiye ait olan şahıslar Bolşevik partisine

---

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ermeni Dili ve Edebiyatı, qafar56@gmail.com.

girdiler ve Kafkasya”da, Rusya’ya bağlı Kars vilayetinde faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Ermeni Bolşeviklerinin de Doğu Anadolu vilayetleri ile ilgili planları vardı. Ermenistan arşivlerinden edindiğimiz yeni belgelerle bunları gün ışığına çıkaracağız

İkinci bölümde Ermeni dilinde yeni ortaya çıkarılan belgeleri inceleyeceğiz ve Türk- Ermeni ilişkilerinin bilinmeyen yönlerinden bahis edeceğiz. 1920 yılının Kasım ayında Bolşevikler Ermenistan’da hakimiyeti Taşnak hakimiyetinden devir alandan sonra Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti’nin başkanı S. Kasyan’ın imzası ile ortaya çıkarılan belge bugün Ermenistan’da tartışma konusudur. S. Kasyan Türkiye ile sorunları araştırmak, yeni ilişkiler kurmak amacı ile 1920 9 Aralık tarihli bir dekret imzalanmış ve bu belge şimdiye kadar gizli tutulmuştur. Sovyet Ermenistan’ı ve SSCB’nin önemli liderlerinden olan Anastas Mikoyan 1919 Aralık ayında Lenin’e yazdığı raporunda da vurgulamaktaydı ki, "bugüne kadar partimizin merkezi organları, örnek olarak Gürcü meselesinden, ya da diğer Kafkas milletlerinin meselesinden daha çok “Ermeni meselesine” önem vermiştir. Bunun nedeni Ermenilerin savaştan önceki durumları ile ilgilidir ve bu Türkiye Ermenistan’ı ile ilgili konulardan kaynaklanmıştır. Savaştan sonra oluşan durumda “Ermeni meselesi" ile ilgili bu politikalar temeli olmayan, yanlış ve hatta dünya devriminin ve emperyalizme karşı savaşın çıkarları anlamında çok zararlı olduğu ortaya çıktı". Bu doğrultuda Ermenistan SSC Türkiye siyasetini dizayn etmeğe başladı.

Daha bir belge.Ermenistan'ın Ulusal Arşivinde ortaya çıkarılan “Çok gizli” kodu ile yeni bir belge ise "Türk-Ermeni Savaşı zamanı Ermenistan Komünist Partisine bağlı parti örgütlerinin taktik hareketleri" adlanır. (Ermenistan Ulusal Arşivleri, fon 1022, liste 3, Dosya 275, s1) Belgede bu fikir doğrulanmaktadır ki, Moskova’dan talimat alan Ermeni Bolşevikler Türkiye ile savaş halinde olmağın, düşmanlık politikası yürütmenin zararlı olacağını anlamıştılar. Örnek olarak sunacağımız bu belgede Ermenistan Komünist / Bolşevik/ Partisinin Merkez Komitesi askeri bölgeleri kapsayan tüm kuruluşlara, özellikle Kars Garnizonuna bildiriyordu ki, savaşa karşı propaganda yapınlar ve bununla ilgili aşağıdaki maddeleri içeren broşürleri yayınsınlar.

1. Türkiye eski Türkiye değil ve Ermenistan'a yönelik hiçbir saldırgan niyetli değildir.
2. Kemalist Türkiye Sovyet Rusya'nın müttefikidir ve emperyalizm (İngiltere, Fransa, Yunanistan) aleyhinde ulusal özgürlük mücadelesi veriyor.

3. Ermenistan'ın Türkiye üzerinde zaferi Ortadoğu'da emperyalizmi güçlendirilmesi anlamına gelebilir ve böylece daha sonra Sovyetlerin Doğuda, Güney Kafkasya'da devrimin zaferini tehlikeye sokabilir.
4. Ermeni Komünist Bolşeviklerin görevi Ermenistan yenilgisini hızlandırmak olmalıdır, bu, Ermenistan'ın Sovyetleşmesini hızlandıracaktır.

Diğer bir belge “Pravda” gazetesinde (4 Aralık 1920) yayınlanan makalesinde Stalin gururla Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden bahis ediyordu. Stalin Müslümanlar arasında ve çevresindeki azınlıklar içinde sorunlarının çözüldüğünü açıklıyordu. Stalin'in bu makalesinde Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye arasında işbirliği ve dostluk oluşturulmasından memnuniyetini ifade ediyordu: “Rusya müttefiki olan "Bolşevik Türkler"le birlikte Ermenileri "Ermeni Taşnakların" ellerinden kurtaracaktı.¹ (Сталин И. Сочинения, М., Госкомиздат 1954, Т.4, sayfa 413-414;

Bu çalışmada Ermeni ve Türk Bolşeviklerin ilişkileri de yer alacaktır. Son zamanlar Ermenistan'da yayınlanan kitaplarda ve yayınlarda Türk Bolşeviklerin etkisi ile devrimin gerçekleşmesi ve Ermenilere karşı bir kıyım yapıldığı fikrinin de gerçeği yansıtmadığı Ermeni dilinde olan belgelerle kanıtlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Bolşevikler, Ermenistan Komünist Partisi, Azerbaycan, Türkiye, Güney Kafkasya, Taşnak Hakimiyeti, Sovyet Rusya'sı.

---

¹ Сталин И., Сочинения, М., Госкомиздат 1954, Т.4, sayfa 413-414.

BOLSHEVIK MOVEMENTS IN ARMENIA, ARMENIAN BOLSHEVIKS' VIEWS ON KEMALIST TURKEY AND THEIR ACTIONS IN ARMENIAN DOCUMENTS

ABSTRACT

In February 1917, the Tsarist government was abolished and political sovereignty was left to the Provisional Government and Armenian Bolsheviks were mobilized. The Provisional Russian government, which came to power in February 1917, established a five-member Caucasus Special Committee on May 9, "Regulation of the Provisional Government on Turkish Armenia". Kars, Erzurum, Erzincan, Muş, Van and Bitlis provinces and all the regions that extended to the Russian border in the eastern part of the line formed by these provinces, were territories of "Turkish Armenia". Armenians were pleased to appoint an Armenian governor to the Turkish territory, as "Turkish Armenia". The Bolsheviks also supported this. After the October Revolution of 1917, the new established Bolshevik government in Russia had different politics from previous against Armenia. Nevertheless supporting of Armenian claims did not change. After Lenin's appointment of Armenian-born Stepan Shaumyan as an extraordinary commissioner in Baku in December 1917, the Armenian Bolsheviks' activity began to increase more from then on in the Caucasus.

In November 1920, after the domination of the Dashnak administration in Armenia was taken over by Bolsheviks, Russians politics changed against Turkey. The document, which was revealed by the signature of S. Kasyan, the chairman of the Soviet of the SSC People's Commissars of Armenia, reason of the hard discussions in Armenia today. On December 9, 1920, S. Kasyan signed a declaration which aimed to investigate the problems with Turkey and establishing new relations. This document has been confidential for many years. In December 1919, Anastas Mikoyan, one of the most important leaders of the Soviet Armenia and the USSR, reported to Lenin: "After the war these politicians regarding the "Armenian issue" turned out to be unreasonable, wrong and even harmful in the sense of the interests of the world revolution and the war against imperialism." In this direction Armenia began to develop the Turkish policy. A new document with the "top secret" code was found in the National Archives of Armenia and this document named "Tactical Movement of Party Organizations Associated with the Communist Party of Armenia during the Turkish-Armenian War". This document is also important in terms of understanding the cooperation of the Turkish and Armenian Bolsheviks. S. Vratsyan, President of "National Salvation Committee" making some

remarks on the reasons of the February rebellion in 1921, points out that they are mainly conditioned by the wrong policy of the Bolshevik authorities. The policy of arrests, confiscations and persecutions by the Armenian Bolshevik authorities, annihilation of Armenian army and officers, their inefficiency to solve problems with the neighbors made the nation rebel. Speaking about the results of the rebellion Vratsyan emphasizes the willingness of the Armenian nation to fight for its rights. In S. Vratsyan's opinion as a result of the rebellion the Bolshevik persecution policy towards nation in Armenia was somehow moderated.

Keywords: Armenian Bolsheviks, Armenian Communist Party, Azerbaijan, Turkey, South Caucasus, Dashnak Administration, Soviet Russia.

БОЛЬШЕВИСТСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В АРМЕНИИ, ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВЗГЛЯДЫ АРМЯНСКИХ БОЛЬШЕВИКОВ НА КЕМАЛИСТСКУЮ ТУРЦИЮ В АРМЯНСКИХ ДОКУМЕНТАХ

АННОТАЦИЯ

Февраль 1917 года, царское правительство было упразднено и политический суверенитет оставлен Временному правительству, а армянские большевики были мобилизованы. Временное российское правительство, которое пришло к власти в феврале 1917 года, учредило специальный советник Верховного Совета 9 мая «Постановление Временного правительства по турецкой Армении». Карс, Эрзурум, Эрзинджан, Муш, Ван и Битлис и все регионы, которые простирались до восточной части провинции, были образованы этими провинциями, были территориями «турецкой Армении». Армяне были рады назначить на турецкую территорию армянского губернатора, как «турецкую Армению». Большевики также поддержали это. После Октябрьской революции 1917 года большевистское правительство в России отличалось политикой против предыдущей Армении. Тем не менее поддержка армянских претензий не изменилась. После назначения Ленина армянского происхождения Степана Шаумяна в качестве чрезвычайного комиссара в Баку в декабре 1917 года активность армянских большевиков на Кавказе стала увеличиваться.

Ноябрь 1920 года, после того как власть над правительством Дашнака в Армении была захвачена большевиками, русская политика изменилась против Турции. Документ, который был обнародован подписью С. Касьяна, председателя СНК, Народных Комиссаров Армении, является причиной жестких дискуссий в Армении сегодня. 9 декабря 1920 года С. Касьян подписал Декларацию, направленную на расследование проблем с Турцией и установление новых отношений. Этот документ был смущен в течение многих лет. Декабрь 1919 года Анастас Микоян, один из самых важных лидеров Советской Армении и СССР, доложил Ленину: «После войны армянский вопрос оказался необоснованным, неправильным и даже вредным в смысле интересы мировой революции и войны против империализма». В этом направлении Армения начала развивать турецкую политику.

Этот документ также важный, чтобы понять сотрудничество между Турками и Армянскими большевиками. Председатель Комитета национального спасения С. Врациан, высказывающий некоторые

замечания о причинах февральского мятежа в 1921 году, указывает, что они обусловлены большевистскими властями. Вращан подчеркивает готовность армянского народа бороться за свои права. По мнению С. Вращана, в результате восстания большевистской политики преследования в отношении нации Армения была как-то смягчена.

Ключевые слова: Армянские большевики, Армянская Коммунистическая П артия, Азербайджан, Турция, Южный Кавказ, администрация Дашнака, Советская Россия.

Ermeni Bolşevik örgütleri genel olarak XX yüzyılın başlarında ve o zamana kadar ise XIX yüzyılın sonlarında sosyal-demokrat örgütlerden oluşan gruplar şeklinde ortaya çıkmıştır, esasen gizli faaliyette bulunmuşlardı. Bu örgütlerin ilki, 1899 yazında Celaloğlu'da (şimdi Stepanavan'da) Stepan Şaumyan'ın çabaları sonucu kurulmuş olan gizli marksist grubuydu. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin 1903 II Kongresi'nden sonra şimdiki Ermenistan'da Gağpat, Allahverdi ve Sanahin'de Marksist- Leninci (iskracı) sivil toplum örgütleri kuruldu. 1905-1907 ilk Rus devrimi sırasında, gizli yeraltı Bolşevik örgütlerine bazı faaliyetler yapma konusunda bir takım özgürlükler verildi. Yasal konferanslar ve istişareler düzenlemekle Ermeni Bolşevikler meşru Ermenice gazeteler (« Kayts-Kıvılcım», « Nor xosk-Yeni söz », « Orer-Günler » ve « Факты » (Fakt-rusca)) yayınlamaya başladılar. Devrimci hareketin yükselişi Bolşevik örgütlerin ideolojik ve örgütsel konsolidasyonuna katkıda bulundu. Burjuva Devrimin yenilgisiyle Ermeni Bolşevikler yasal ve yasadışı çalışmalarla devam ettiler. 1907-1909 yılları arasında Partinin Erivan, Borçalı, Kars, Yeni Beyazıt, Gafan ve Eçmiadzin teşkilatları oluşturuldu. Birinci Dünya Savaşı Bolşevikler için hakimiyete yeni meydan okumalara neden oldu. 1915-1916'da, RSDİP'nin Kafkas Bürosu liderliğinde Ermenistan Bolşevikleri örgütlerini yeniden kurdular, veya yeni parti grupları yarattılar. Onların faaliyeti 1917 Ekim Devrimi sırasında daha da aktif hale geldi. Fakat 1918 yılının ilk aylarında oluşan Güney Kafkasya Seymi (Parlamentosu) bölgede "bağımsız" burjuva cumhuriyetlerinin ilanına neden oldu, Bolşevikleri tekrar gizli faaliyete gitmeğe zorladılar. 1918-1920 Taşnakların yönetimi sırasında Ermenistan'da Bolşeviklerin faaliyetleri zor günlerden geçti, Kasım 1920'ye kadar süren ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu faaliyet zafer getirdi. Ermenistan'ın Bolşevik örgütlerinin 20 yıllık faaliyetleri Sovyet iktidarının zaferiyle sonuçlandı. Ve bu 1991'e kadar sürdü.

I Dünya savaşından sonra Güney Kafkasya'da oluşan siyasi sosyal- ekonomik durum Ermenilerin devlet yaratmak planını bu arazilere geçirmek düşüncesini doğurmuştu. "Ermeni meselesini" her fırsatta gündeme taşımak Ermeni siyasi örgütlerinin önceliklerindendi. Şubat 1917 de yönetime gelen Geçici Rus hükümeti henüz 9 Mayıs 1917'de "Geçici Hükümet'in Türk Ermenistan'ı Hakkındaki Düzenlemesi" adı ile beş kişilik Kafkasya Özel Komitesi kurmuştu.

Bu ülkede Taşnak hakimiyetinin (1918-1920) devrilmesi ve Sovyet Ermenistan'ın kurulması (1920 Kasım) zaman diliminde Ermeni Bolşeviklerin rolü devrimci niteliği taşımaktadır. 1917 yılının Şubat ayında Rusya'da yaşanan ve Çarlık otokrasisinin yıkılıp Çarlık yönetimine son verilmesi ve siyasi egemenliğin Geçici Hükümet'e bırakılması neticesinde Ermeni Bolşevikler

hareketlendiler. "Geçici Hükümet'in Türk Ermenistan'ı Hakkındaki Düzenlemesi" adlı Kafkasya Özel Komitesinin tek Ermeni üyesi M.I.Papacanyan idi.

"Türk Ermenistan'ı" diye istenen Osmanlı arazileri – Karsın yanı sıra Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis vilayetleri, bu vilayetlerin oluşturduğu hattın doğu kısmında Rusya sınırına kadar uzanan bölgelerin tamamıydı. "Türk Ermenistan'ı" olarak adlandırılan Türk topraklarına Ermeni bir vali atanması Ermenileri memnun etmişti. Bunu Bolşevikler de desteklemişti. 1917 Ekim Devrimi neticesinde Rusya'da yeni kurulan Bolşevik hükümetinin Ermenilere yönelik takip ettiği siyaset önceki hakimiyetten farklı olsa da, Ermeni iddiaları ve buna destek niteliği taşıyan faaliyetler değişmemişti. Lenin tarafından Ermeni kökenli Stepan Şaumyan'ın 1917 Aralık ayında Bakü'ye Olağanüstü Komiser olarak atanmasından sonra Kafkasya'da Ermeni Bolşeviklerin etkinliği daha da artmağa başladı. Onlar Bolşevik bayrağı altında bir taktik değişikliğine gittiler ve daha önce başka bir görüş ve partiye ait olan şahıslar Bolşevik partisine girdiler ve hem Kafkasya'da, hem de Rusya'ya bağlı Kars vilayetinde faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Ermeni Bolşeviklerinin de Doğu Anadolu vilayetleri ile ilgili planları vardı. Bu her hangi bir partiye ait program değildi, o siyasi görüşlerine bakmaksızın tüm Ermenilere ait plan idi. Her kes bunu desteklemekteydi, Ermenistan arşivlerinden edindiğimiz yeni belgelerde Moskova'nın talimatlarının bu ermeni planlarını gerçekleştirmeğe engel olduğu ortaya çıkıyor. Moskova Atatürk Türkiye'sini kendi tarafına çekmek politikası yürütmekte idi ve Ermeni Bolşevikler de bunu desteklemek zorunda idiler.

1917 Ekim Devrimi neticesinde Rusya'da yeni kurulan Bolşevik hükümetinin Ermenilere yönelik takip ettiği siyaset önceki hakimiyetten farklı olsa da, Ermeni iddiaları ve buna destek niteliği taşıyan faaliyetler değişmemişti. Lenin tarafından Ermeni kökenli Stepan Şaumyan'ın 1917 Aralık ayında Bakü'ye Olağanüstü Komiser olarak atanmasından sonra Kafkasya'da Ermeni Bolşeviklerin etkinliği daha da artmağa başlamıştı. Yine "türkiye Ermenistan"ı gündemde idi.

Bolşevikler Hâkimiyeti ele geçirdikten hemen sonra "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili yeni bir genelge ortaya çıktı. V.Lenin, İ.Stalin, V.Bonç-Bruyeviç, N.Korbunov tarafından imzalanan bu genelge hiç de bu kişilerin uzun ve kolektif çalışmaları sonucunda ortaya çıkmamıştır. Üçüncü Genel Rusya Sovyetler Kurultayınca 15 Ocak 1918'de onaylanan bu genelgenin 29 Aralık 1917'de acelece verilmesi ve uygulanması Ermeni Bolşeviklerinin ne derecede etkin durumda olduklarının işareti idi.

Türkiye'deki Ermenilerin haklarının korunması konusunda özel yetki verilen S.Şaumyan Kafkasya'daki Ermenilerin aktif konumuna da destek veriyordu. O, "3 yıl boyunca Kafkasya'nın sınırlarını özveriyle savunan, savaş alanında ve Ermenistan dağlarında on binlerce kardeşini bırakmış olan" (S.Şaumyan) Ermenileri Rusya Cumhuriyeti'ne ait silahları ellerinde bulundurmamak konusunda uyarıyordu. Kafkas Cephesinde savaşan Ermenilere hak kazandırdığı gibi, Türkiye Ermenilerinin başı olan ve Kafkasya'da Müslümanlara karşı katliamlarıyla ün kazanan Andranik'i de "halk kahramanı" olarak görüyordu. S.Şaumyan'ın 3 yıllık fedakârlık gibi takdir ettiği "Ermeni kahramanlığının" Rusya devletinin himayesi sayesinde gerçekleştiğini Andranik minnettarlıkla anıyordu. Andranik 15 Mayıs 1917'de Erivan'dan Rusya Devlet Duması Başkanı Rodzyanko'ya gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: **"Türkiye Ermenilerinin Erivan'daki I. kurultayı, kovulan çilekeş halka 3 yıl boyunca sığınmak verdiğiniz için ve oldukça samimi misafirperverliğiniz sebebiyle sizin simanızda büyük ve özgür Rus halkına derin minnettarlığını ifade ediyor"**.² Düzenli orduya sahip olan, hem de Ermeni haydut birliklerini çevresinde toplayan Andranik Müslümanlardan Ermenistan hükümetine boyun eğmeyi, aksi durumda yaşadıkları bölgelerden çıkmaları gerektiğini talep ediyordu. Ermeni Bolşevik, Lenin'in güvendiği kişi Şaumyan Andranik'e her türlü destek veriyor ve onu hette Bolşeviklerin en yakın dostu gibi görmeği tavsiye ediyordu.

Çar hükümetinin ve Geçici Rus hükümetin uyguladığı "Ermeni devleti" planını gerçekleştirmek için Bolşevik hâkimiyetinin ilk adım olarak "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili genelge ilan etmesi bu desteğin işareti idi. Ama Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile resmen icra edilemez duruma gelen "Türkiye Ermenistan'ı" genelgesi bildirge olmaktan ileri gidemedi. "Türkiye Ermenistan'ı" genelgesi öncelikle Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla, daha sonra 20. yüzyılın 20'li yıllarında Mustafa Kemal'in başkanlığında yürütülen ulusal özgürlük mücadelesinin zaferle sonuçlanması sebebiyle ve Sovyet Rusya'sıyla kurulan işbirlikleri nedeniyle gerçekleşemedi. Bunu gerçekleştirmek ödevi verilen S.Şaumyan "Türkiye Ermenistan'ı" özerkliğini gerçekleştiremediği gibi, ne Kafkasya'da, ne de Bakü'de Sovyet hâkimiyetini kuramadı.³

Kafkasya Fevkalade Komiserliği'ne atanan Şaumyan'a "13 Nolu Dekret'le Kafkasya'yı Sovyetleştirmek görevi verildiği gibi, bir de Rus ordusunun işgali altındaki Türk topraklarında bir Ermenistan kurma yetkisi de verilmişti. Bu amaçla hareket eden Şaumyan önce Tiflis'e gelmiş ve 22 Ocak'ın bir çıkışta

² RDSSTA, f.71, s.33, iş.101, v.26.

³ Dokumenni Vneşney Politiki SSSR, C.I, Ves.43, 5.74-75; A.B.Kadişev, *Imerventsiya i Grajdanskaya Voina v Zakavkazye*, Moskova, 1960, 5.43.

bulunarak, Kafkasya'yı Sovyetleşmeye çağırmişti. Bu teşebbüs üzerine, zaten Bolşevik İhtilaline muhalif olan Maveray-ı Kafkasya Komiserliği, Şaumyan'ı 24saat zarfında ülkeyi terk etmeğe mecbur etti. Şaumyan ve yanındakiler de, bu durum nedeniyle Bakü'ye kaçmışlardır.

Bu süre zarfında yapılan çalışmalardan sonra 29 Aralık 1917/11 Ocak 1918 tarihinde, Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom), daha çok 13 Nolu dekret diye bilinen "Türk Ermenistanı"na ait ünlü kararmameyi kabul etmişti. Lenin ve Stalin'in imzalarıyla 2 gün sonra- yani, 13 Ocak 1918'de "Pravda" gazetesinde yayımlanan bu dekret, bundan sonraki Türk-Rus ve bilhassa Türk-Ermeni ilişkilerine yön verecekti. 13 Nolu dekret şu şekildeydi: "Rusya'nın işgali altında bulunan "Türk Ermenistan"ındaki Ermenilerin kendi kaderlerini, hatta tam bir istiklale varıncaya kadar, serbestçe tayin hususundaki haklarını Rusya İşçi ve Köylü Hükümeti'nin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilan eder. Halk Komiserleri Sovyeti'ne göre bu hakların gerçekleştirilmesi, ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak birtakım önlemlerin önceden alınması ile mümkün olacaktır. Halk Komiserleri Sovyeti, bu önlemlerin şöyle olacağı düşüncesindedir:

1- Rus Ordusunun "Türk Ermenistanı" sahası dışına çıkması ve "Türk Ermenistanı"ndaki ahalinin şahsi mal ve mülkünün emniyetini korumak maksadıyla hemen bir Ermeni Halk Milisinin kurulması.

2- Ermeni muhacirleri ve çeşitli memleketlere dağılmış olan Ermeni mültecilerinin, "Türk Ermenistan"ı ülkesine herhangi bir engelle karşılaşmadan dönebilmeleri.

3- Harp esnasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç vilayetlerine zorla gönderilmiş olan Ermenilerin, "Türk Ermenistanı"na serbestçe dönmelerinin mümkün kılınması; Türk makamları ile barış müzakereleri devam ettirilirken, Halk Komiserleri Sovyeti bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır.

4- "Ermeni Halk Mümessilleri Sovyeti" adıyla "Türk Ermenistanı"nda geçici bir idarenin kurulması kararlaştırılmıştır. Kafkas İşleri Geçici Fevkalade Halk komiseri Stepan Şaumyan "Türk Ermenistanı" ahalisine 2. ve 3. maddelerin tatbiki ve "Türk Ermenistanı" sahasından Rus askerlerinin çıkarılması (Madde I) işini tanzim edecek karma komisyonun teşkili hususlarında her türlü müzaharete bulunmakla vazifelendirilmiştir.

İlave: "Türk Ermenistanı"nın coğrafi sınırlarını demokratik esaslara göre seçilen Ermeni halk murahhasları ile birlikte ve münakaşa (İslam ve

başka) vilayetlerin ahalisinden demokratik esaslara göre seçilen murahhaslar, Kafkas İşleri Geçici Fevkalade Komiseri ile birlikte tayin ve tespit edecektir.

*Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı V.Ulyanov (Lenin)
Milliyetler İşleri Halk Komiseri I.Cugaşvili (Stalin)
Halk Komiserleri Sovyeti Kalem Amiri V.Bonç Brueviç
Halk Komiserleri Sovyeti Sekreteri N.Gorbunov⁴.*

Dekretle kısaca; Rusya'nın savaş sırasında işgal etmiş olduğu Türk topraklarını terk etmesi ve buna karşılık bölgedeki sivil halkın korunması için bir Ermeni milis kuvvetinin kurulacağı, tehcir dolayısıyla yerlerinden ayrılmış olan Ermenilerin serbestçe yerlerine dönebilmeleri ve geçici olarak kurulmuş olan "Ermeni Halk Müessesileri Sovyeti'nin başına Şaumyan'ın geçmesi gibi meseleler "Ruslara göre" çözüme kavuşturuluyordu. Bolşeviklerin bu tür kararname kabul ederek, Ermenilerin "müdafii" durumuna geçmelerinin menfaatleri gereği birtakım nedenleri vardı; Rus sosyalistleri ve Bolşevikleri arasında birçok Ermeni de vardı. Bolşevik liderleri Avrupa ve Amerika'daki sosyalistlerin gözüne girmek maksadı ile "Türk boyunduruğu" altında bulunan "zavallı" Ermenilerin haklarını korumayı kendileri için bir vazife telakki etmişlerdi.⁵

Bolşevikler Kafkasya'da ikinci kez iktidara geldikleri zaman daha önce bahsi geçen "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili politikalarında taktiksel değişiklikler yaptılar. 1918 yılı deneyiminin yanlış olduğunu söyleyen Kafkas komünistlerinin bir kısmı 1920 yılında yeni jeopolitik ortamın gerçekleri doğrultusunda konuşuyorlardı. Onlara karşı olan Ermeni milliyetçileri gerçek durumu kabullenmek istemiyor, "Türkiye Ermenistan'ı"nın bağımsızlığını ret etmeyi "Türk zalimlerinin ve cellâtlarının yanında olmak" gibi değerlendiriyordu.

Ulusal Kurtuluş Komitesi Başkanı S. Vratsyan, Şubat 1921'deki Ermeni ayaklanmasının nedenleri üzerine yorum yaparak, çoğunlukla Bolşevik yetkililerin yanlış politikasıyla bağlantılı olduklarını belirtti. Ermenistan'daki Bolşevik liderleri, Ermeni ordusunun ve memurlarının yıkımı, komşuları ile sorunları çözememe gibi tutuklamalara, el koymalara ve zulümlere maruz kalmaları ile halkı silahlı bir ayaklanma haline getirdi. Ayaklanmanın sonuçlarına değinen Vratsyan, Ermeni halkının bir kez daha haklarına kavuşmaya hazır olduklarını ispatladığına dikkat çekti. Ayaklanmanın bir sonucu olarak, S.

⁴ Enis Şahin, **Bolşevik Hükümeti'nin Ermeni Siyaseti Ve "Türk Ermenistanı" Meselesi.**

⁵ Firdovsiyye Ahmedova, "Rusya'nın "Türkiye Ermenistan'ı" Politikası (1917-1920)", **Yeni Türkiye**, 2014, No 60, s. 5.

Vratsyan'a göre, Ermenistan'daki Bolşeviklerin halk karşıtı politikasının yumuşatılması olmuştur.

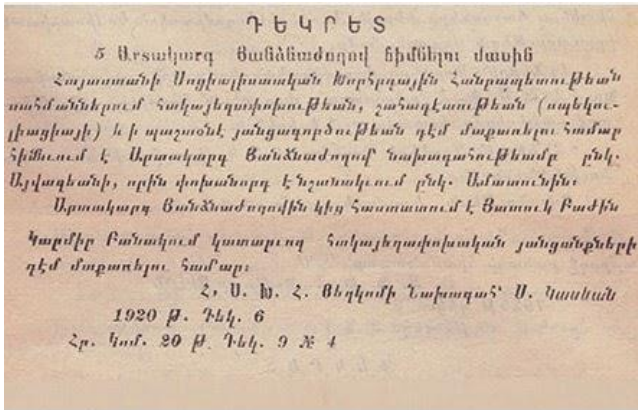
Güney Kafkasya'da Rusya ile Türkiye arasında kurulan ittifak yeni manzara oluşturmuştu. Artık “şimdiki” (Kafkas) Ermenistan'daki gelecek Sovyet yönetiminin sadece sözde değil, uygulamada da “Büyük Ermenistan” düşüncesinden vazgeçmesinden sonra Kafkasya'da kalan Türkiye - Ermeni muhacirlerinin “vatana” iadesi öneriliyordu. Ayrıca Ermenistan'da Müslümanları sıkıştırmak, huzursuz etmek politikasına bir kerede son vermekle, Müslüman kitlelerinin güvenini kazanıp, Türk halkıyla ve Ermenilerle iyimser ilişkiler kurmayı ve böylece, Ermenileri Türkiye'ye, yerleşim bölgelerine geri döndürmeyi becerebileceklerini ve oluşmuş olan bu durumdan tek kurtuluş yolu olarak bu çözüm yolunu öngörüyorlardı. Ermeni Bolşevik A. Mikoyan'ın “şimdiki Ermenistan” ifadesinde parantezde “Kafkas” yazması gerçek jeopolitiği anlatmaktadır.

Dünya Savaşının ortaya çıkardığı jeopolitik sonuçlardan bir diğeri de “Kafkas Ermenistan'ı” devleti olmuştur. Bu devleti Ermenistan Komünist Partisinin III. Komünist Enternasyonalinin I. Kongresindeki temsilcisi şöyle nitelemiştir: “Ermenistan Cumhuriyeti - küstah bir sahtekârlıktır, Ermenistan halklarının kendi kaderini gerçekten belirlemesinin tahrif edilmesidir”. Ermenistan Komünist Partisinin temsilcisinin konuşmasında dikkat çeken bir husus daha bulunmaktaydı. O, Taşnakların “alçak oyunu” nedeniyle “çilekeş Ermeni” insanının 30.000 kurban verdiğini” söylerken Türkiye Ermenilerinin kayıpları ile kıyaslamaktaydı.⁶ Osmanlı İmparatorluğunu, Türkiye Devletini, Türkleri Ermenilere karşı soykırım yapmakla itham eden Ermeniler 1,5-2 milyon soydaşlarının öldürüldüğünü yaymakta devam ettikleri halde, Ermeni komünisti uluslararası tribünden Türkiye Ermenilerinin 300.000 ve 500.000 kurban verdiğini kaydetmiştir. Türkiye Ermenilerinin bu kaybının Taşnakların “ileriye görmeyen ve maceracı politikaları” sonucunda gerçekleştiğini belirtmiştir. I. Dünya Savaşının sonunda, 1915 olaylarına yakın zamanlarda Ermeni komünistinin söylediği rakam, ileri sürdüğü nedenler bugünkü Ermeni politikacılarının, aydınlarının iddia ettikleriyle tamamen çelişiyor. Türkiye ulusal istiklal savaşıyla Sovyet Rusya'sı arasında kurulan müttefiklik ilişkileri sonucunda “Türkiye Ermenistan'ı” sorunu uzun süreliğine dondurulmuş oldu. Hatta Ermeni komünistlerinden A. Mikoyan Türkiye Ermenileri arasında komünist faaliyetinde bulunmak için Ermeni komünistlerine Türkiye Komünist Partisinde birleşmeyi ve gerekirse bu partinin özel Ermeni Fırkasını oluşturmayı öneriyordu. Türkiye Ermenileri arasında komünist faaliyette bulunmak

⁶Lalayan A.A., **Kontrrevolyusionnaya rol partii Daşnaksutyun**. İstoriçeskiye zapiski, 1928, №2, s.101.

için Ermenistan'ın Ulusal Komünist Partisi adlandırılan siyasi gücünü Miko-yan yeterli bulmuyordu. Şöyle ki, bu partiyi “bir bütün” (Kafkasya ve Türkiye) Ermenistan konumunda bulunan, “komünizm perdesi altında Ermeni milliyetçiliğini” yayan, Sovyet hâkimiyeti için mücadele adı altında Müslümanları katleden parti olarak niteliyordu. Henüz “Ermeni Sorunu”na özel bir tutum sergilenmesi konusunda ortak bir düşünce hakim değildi. Bolşevikler Rusya’da iktidarı ele geçirdikten sonra Rusya hükümetinin “Ermeni Sorunu”na yaklaşımının değişmediğini söyleyebiliriz. Yeni Rusya için “Ermeni Sorunu” Ermenilerin savaştan önceki durumundan ve “Türkiye Ermenistan’ı” ile ilgili sorundan oluşmaktaydı. Savaştan sonraki ortam ise bu tutumun değişmesini zorunlu hale getirmişti. Yeni jeopolitik koşullarda “Ermeni Sorunu”na geleneksel yaklaşımı temelsiz, yanlış, hatta zararlı olarak kabul eden komünistler arasında Ermeniler de bulunmaktaydı. 1920 yayında artık Azerbaycan, Bolşevik lideri İ.Stalin tarafından Türkiye ile birlikte desteklenmekteydi.

Bununla birlikte, dış politikasında, Türkiye’ye yaklaşımında Ermeni halkının kaderine “kayıtsız kalmayan” Sovyet yönetimi toprak iddiasını uzun süre sürdürdü. Ermenilerin ise bugün bile devlet düzeyinde Türkiye topraklarına karşı iddiaları geçerliliğini korumaktadır.

Bu belge 1920 Aralık ayının 6-da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesinin başkanı S. Kasyanın imzaladığı ilk dekret- genelgedir. Ermeni araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılan yeni bir belgedir, ona Ermenistan’da “ihamet belgesi” adı verilmiştir.

Bu dektetle Ermenistan’da olağanüstü bir komisyon oluşturuyordu, devrim komisyonunun başına Ayvazyan getiriliyordu, onun yardımcısı ise Amatuni adlı Bolşevik olacaktı. Esas amaç bundan önceki Taşnak hakimiyeti önderlerine divan kurmak, onları siyasi sahneden uzaklaştırmaktı. Merkezden

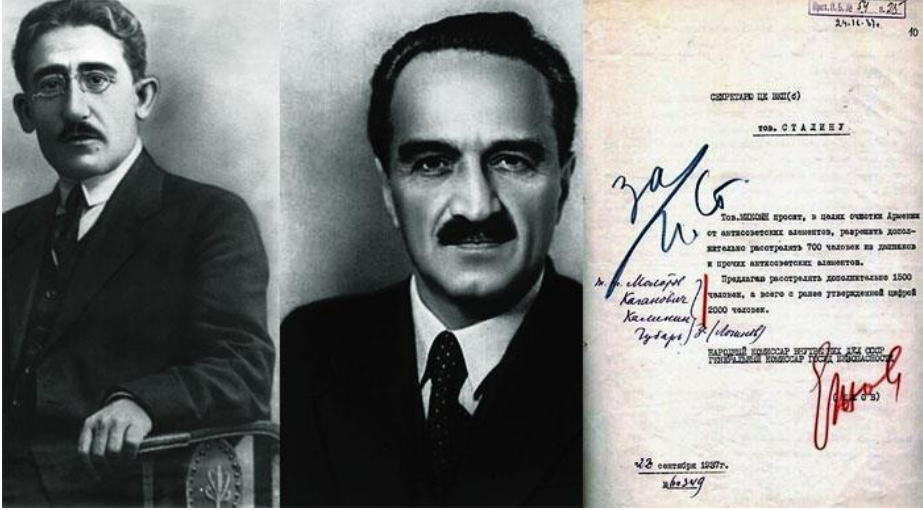
gelen talimatla hareket eden Kasyan Türkiye'ye karşı düşmanlık siyasetini yürütmüş 21 kişiyi habise attırdı. Türklerle Serdarabat savaşında kahraman olarak bilinenler- Gorganyan ve Hamazasp de dahil olmak üzere 21 Ermeni siyasi ve askeri figür hapsedildi. 1920 29 Kasım'da de Azerbaycan'dan geçerek 11. Kızıl Ordu ile Ermenistan'a giren Avis Nuricanyan'ın kendisi bu tutukluları dövüyor, onları aşağılıyordu.

Bolşevik-Kemalist işbirliğinin ilk adımları Halil Paşa (Menteşe) tarafından gerçekleştirilir. bir başka paşa Ali Fuad Şubat 1921'de ilk büyükelçi olarak Moskova'ya hareket etti. 1919 sonlarında Halil Paşa Mustafa Kemal'in emri ile Bakü ye geldi ve ardından Moskova'da Çiçerin ve Karahanla ile bir araya geldi .. Türk vilâyetlerinde durumun ayrıntılarını Ruslara anlatarak Ermenilerin ve İngilizlerin planlarından bahis etti. Türklerin İngiliz hükümetini yenme kararlılığını söyledi. Yeni bir hükümetin yakında kurulacağı yönündeki fikirleri ile Bolşevikleri inandırdı, ilişkilerin kurulmasının her iki ülke için yararlılığını vurguladı ve silah ve mühimmat gönderilmesine ikna etti.

Bakü, Kemalistlerin çalışmaları için bir merkez haline gelmişti. 1920 20 Temmuz'da Halil Paşa, Moskova'dan Bakü'ye geri döndü ve Sovyet yetkilileri tarafından ciddiyle törenle kabul edildi. Gönüllülerin toplandığı Gusar'da kayıt ve ve askeri eğitim işleri hızlandırıldı, yeni İslam ordusu derhal örgütlendi. Sovyet iktidarı, ordunun masraflarını, kıyafetlerini, silahlarını ve mühimmatını karşılayarak Halil Paşa'ya destek verdi. Ordu başındaki adam Sovyet subayıydı. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Müslümanlar, Kırım, Kazan, Ufa ve Türkistan'dan gelen gönüllü Müslüman gruplar orduya girdiler. Halil Paşa, Sibiry'a'dan dönen Türk esirleri de ordusuna alıyordu. Askeri birlikler hızlıca hazırlanıyor, Halil Paşa Karabağ ve Zengezur'u geçerek Türkiye sınırına ulaşacaktı. Bolşevikler Böyle bir ordunu kurulmasına yardım ediyorlardı.

Ermenistanda yayınlanan "Lragir" isimli gazete Vahram Tokmaçyan ("Bilinçli Yurttaşlar Derneği") imzalı ilginç bir yazı yayınlamıştır. O böyle adlanır:

“A. Mikoyan ve S Kasyan’ın anti-insani ve anti- ermeni sayfa ları”⁷

“Ermenistan’ın siyasi örgütlerinden olan “Yelk” (Kalkınma) bloğunun müzakereye sunduğu bir teklif tartışılmaktadır. Onlar başkent Erivan’da Kasyan, Mikoyan ve Frunze sokaklarının isimlerini değiştirilmesini teklif ediyorlar. Onların fikrinde, bu şahıslar sokak adı taşımağı hak etmiyorlar. Örnek olarak Kasyan anti-ermeniler hangi faaliyette bulunmuştur:

1920 2 Aralık antlaşması ile Ermenistan’daki güç Bolşevikler’e geçti. Hükümetin gerçek yönetim organı Sargis Kasyan’ın başkanlığındaki Devrim Komitesi idi. Ermenistan’da iktidara gelmeden önce Kasyan, ülkeden kaçmayı başarmıştı ve hükümet karşıtı faaliyetleri nedeniyle hatta Gürcistan’da iki kez gözaltına alınmıştı. Türk-Ermeni savaşı sırasında kendisi ve diğer bazı Ermeni yetkililer Ermenistan’daki Bolşevikler’e bir mektup göndermiştiler. Mektuba göre:

Ermeni Bolşeviklerin esas görevi bu olmalı idi:

“... Savaşan Ermeni ordusunu her ne yolla olursa olsun imha etmek, yani:

a) Ordunun çöküşünü organize etmek ve orduya seferberliği herhangi bir şekilde engellemek;

⁷ Lragir.am- 04.09.2017 (04 Uluquntüptüñ 2017)

b) Askerlerin cephelerde bunu anlamalarını sağlamak: onlar ilerleyen Türklere ateş açmasınlar, mevzileri bırakarak arka cebheye dönsünler.

c) Komutanların emirlerine uymasınlar ve gerekirse onları mahvetsinler.

Bütün bunlarla birlikte daha önemli olan bir şey de vardı: Ermenistan Cumhuriyetinin askerlerine bunu anlatmak gerekmekteydi ki, **muzaffer Türk askeri devrim askeridir, o sadece olarak yenilgiye uğramış ülkeye karşı herhangi bir kötü harekete izin vermemekle kalmayıp aynı zamanda emperyalist maşası Taşnaksütyun'dan kurtarmak için Ermeni ulusunu destekleyecek.**

Bir daha ve bir daha anlatmak lazım ki, Taşnaksütyun'un egemenliğinden kurtarılmak o demektir ki, Ermenistan daima Rusya ile bağlantılı olacak, savaş sonsuza kadar son bulacaktır ve kıtlık ve sürekli çatışmalardan yıkılan ülkenin eli Rusya'nın ekmeğine ulaşacaktır ve dünya devriminin büyük işine bir katkısı olacaktır.

Not - Bu yazıyı sınırlı bir toplantıda okumalı ve okuduktan hemen sonra yakmalı.

Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyeleri; S. Kasyan, A. Mravyan, A. Nurijanyan, Ş. Amirhanyan, İ. Dovlatyan, A. Hovhannisyen.

No: 218, Bakü, 1920, 20 Eylül. »

2 Aralık tarihinden hemen sonra anlaşma hükümlerine bakmaksızın Sargis Kasyan başkanlığındaki hükümet tutuklamalar emri verdi. Erivan'a ulaştıktan sonra Bolşevikler, 11. Ordu'nun yardımıyla derhal toplu tutuklamalara başladılar, birçok eski hükümet üyelerini hapse attılar. Yaklaşık 1.000 eski hükümet üyesi ve subaylar tutuklandı, yalnızca 1921'in 24 Ocak gününde hayatta kalan yaklaşık 1400 Ermeni subayı giyecek ya da yiyeceksiz Rusya'ya sürgün edildi. Devrimci Komite'nin kararnamesiyle Erivan cezaevinde birkaç Ermeni siyasi ve askeri liderler kurşuna dizildi.

Anastas Mikoyan neler yapmıştır:

Bu şahısın ismi zaten son zamanlarda Ermenistan'da geniş ve ateşli tartışmalara konu olmuştur. Asıl Bolşevik olan Mikoyan SSCB tüm hükümetlerinde yerini almış birisidir. Bununla birlikte, son zamanlar ortaya çıkan belgeler onun Ermenilerin aleyhinde faaliyetlerde bulunması gerçeklerini tasdik ediyor.

Henüz 1919'da, Lenin'e yazdığı mektupla "Ermeni meselesi"ni ve "Ermeni birleşik devleti"nin problemini kapatmalarını tavsiye eden Mikoyan, Türk yanlısı olarak gözüktüyor. Ermeni davasını sürdürenleri ise o 'şovenistler' adlandırmıştı.

1920. yılın 19 Haziranında Njde ve Dro Zengezur'da Azerbaycan'la gerçek savaş içinde iken Mikoyan bundan memnun değildi, 1920'de Karabağ ve Zengezur Bolşeviklerin eline geçenden sonra Mikoyan Çiçerine böyle bir mektup göndermişti: **"Ermeniler Azerbaycan'la gerçek savaş içindeler. Sovyet Azerbaycan'ın terkinde bulunan, ama tartışmalı hale getirilmesi istenen Zengezur ve Karabağ'a gelince, kesin olarak bildiriyoruz ki, bu arazilerin süresiz olarak ve bundan sonra da Azerbaycan'ın sınırları içinde yer alması gerekmektedir".**

Bununla birlikte, Mikoyan bunları yeterli bulmadan 29 Temmuz 1920'de kendisinin görevi olarak bildiği bir mektup da Grigori Orconikidze'ye göndermişti: **"Merkezin Karabağ ve Zengezur politikasına öfkeliyiz. Sen Merkezde bizim bakış açımızı ısrar et. Biz Ermenistan'la barışmaya karşı değiliz, ama bu Karabağ ve Zengezur'un hesabına olmalıdır."**

Hancyan'ın öldürülmesinden sonra, 1937'in sonbaharında Anastas Mikoyan Lavrenti Beriya ile Ermenistan'ı ziyaret etmişti, o buraya parti ve devlet görevlilerini temizlemeğe, aslında onları mahvetmeğe gelmişti. Rusya Devlet Arşivinde, 22 Eylül 1937'ye ait bir belge bulunmuştur. Yejev'un imzasıyla bulunan bu tarihi belgede Yejev Stalin'e bildiriyor ki, Mikoyan, kurşunlanacak "Taşnaktsütyun ve diğer anti-Sovyet unsurların" sayısının 700 kişiye kadar artırılmasını rica ediyor. Aynı belgede, Yejev kendisi kurşunlanacakların eski sayısına 1500 kişi ekleyerek onun 2000'e ulaştırılmasını önermektedir. Belge Stalin, Molotof, Kaganoviç, Çubar ve Loginov tarafından imzalanmıştır⁸.

Ermeni dilinde yeni ortaya çıkarılan belgeler Türk- Ermeni ilişkilerinin bilinmeyen yönlerini anlamak açısından ehemiyetlidir. 1920 yılının Kasım ayında Bolşevikler Ermenistan'da hakimiyeti Taşnak hakimiyetinden devir alandan sonra Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin başkanı S. Kasyan'ın imzası ile ortaya çıkarılan belge bugün Ermenistan'da tartışma konusudur. S. Kasyan Türkiye ile sorunları araştırmak, yeni ilişkiler kurmak amacı ile 1920 9 Aralık tarihli bir dekret imzalanmış ve bu belge şimdiye kadar gizli tutulmuştur. Sovyet Ermenistan'ı ve SSCB'nin önemli

⁸ Lragir.am "A. Mikoyan ve S Kasyan'ın anti-insani ve anti- Ermeni sayfaları" 04.09.2017 (04 Utıqntıptıh 2017).

liderlerinden olan Anastas Mikoyan 1919 Aralık ayında Lenin'e yazdığı raporunda da vurgulamaktaydı ki, **"bugüne kadar partimizin merkezi organları, örnek olarak Gürcü meselesinden, ya da diğer Kafkas milletlerinin meselesinden daha çok "Ermeni meselesine" önem vermiştir. Bunun nedeni Ermenilerin savaştan önceki durumları ile ilgilidir ve bu "Türkiye Ermenistan"ı ile ilgili konulardan kaynaklanmıştır. Savaştan sonra oluşan durumda "Ermeni meselesi" ile ilgili bu politikalar temeli olmayan, yanlış ve hatta dünya devriminin ve emperyalizme karşı savaşın çıkarları anlamında çok zararlı olduğu ortaya çıktı".** Ayrıca Mikoyan yazıyordu:

"...Ermeni milletçileri emperyalist müttefiklerine ve grupçu general Denikin'e güvenerek, Karadeniz'den Akdeniz denizine mesafeyi kapsayan yedi vilayetin dahil olduğu "Büyük Ermenistan" ın kurulması gibi artık suç sayılacak görüşe çevrilmiş hayallere umut besliyorlar. Bu bölgede Ermenilerin olmaması ve sadece Müslüman nüfusun yaşaması da onları rahatsız etmiyor. "Büyük Ermenistan" nüfusun büyük çoğunluğunun iradesini ifade etmeğe bilir, çünkü onu emperyalistler silah zoruyla dayatıyorlar, onlar düşünüyorlar ki, bunu "Ermenistan" ın güya "suç örgütlerinden", Müslümanlardan temizlenmesi yoluyla, enkaz ve masum "yabancıların" cesetleri üzerinde kanla başaracaklar. Böyle bir cehennemin ve şiddet dehşetinin oluşturulması programı Ermenilerin şahsında en iyi, becerikli, sadık ajanlar bulmayı hedefliyor ve onların aracılığıyla Türkiye'yi soymak, müstemlekeye, müttefiklerin mali sermaye kapsamına çevirmek isteyen müttefik emperyalizm tarafından başarıyla desteklenmektedir..."

1919 Aralık başlarında RK (b) P'nin Kafkas Diyar Komitesi üyesi Anastas Mikoyan'ın Sovyet lideri Lenin'e gönderilmiş olduğu "Kafkas meselesine dair" raporunda da Ermeni planlarının nelerden ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Onun fikrinde , Sovyet Rusya'sı için "Türkiye Ermenistan"ının bağımsızlığıyla ilgili çıkan bu genelgenin hiç bir olumlu sonuç doğurmadığını, tam tersine sadece Türkiye'nin değil, hem de Kafkasya'nın tüm Müslüman nüfusunu Sovyetlerin aleyhine kışkırttığını belirtiyordu. Mikoyan Ermeni arkadaşlarının küçük bir grubuyla "Türkiye Ermenistan'ı" konusunda çıkan genelgenin ilan edilmesinin ilk günlerinden itibaren ona karşı olduğunu ve bu hatayı düzeltmek konusunda geç kaldığını kaydediyordu. Muhtemelen, 1917'nin sonbaharında Bakü Bolşeviklerine katılan, partinin Bakü komitesinin Yönetim Kurulu üyesi olan A. Mikoyan'ın düşüncesi ve tutumu "Kafkasya'nın Lenin'i" olarak adlandırılan S.Şaumyan'ın düşüncesini ve mantığını alt edememişti. Şöyle ki, "Türkiye

Ermenistan'ın özerkliği düşüncesinin ilham perisi ve bununla ilgili genelgenin uygulayıcısı olan St.Şaumyan'ın farklı bildirimleri ve eylemleri olmuştur. Bu konuya milletin kendi kaderini tayin hakkı düzleminde yaklaşım sergilenmiştir.

Daha bir belge. Ermenistan'ın Ulusal Arşivinde ortaya çıkarılan "Çok gizli" kodu ile ortaya çıkarılan yeni bir belge ise "Türk-Ermeni Savaşı zamanı Ermenistan Komünist Partisine bağlı parti örgütlerinin taktik hareketleri" adlanır.⁹ (Ermenistan Ulusal Arşivleri, fon 1022, liste 3, Dosya 275, s1) Belgede bu fikir doğrulanmaktadır ki, Moskova'dan talimat alan Ermeni Bolşevikler Türkiye ile savaş halinde olmanın, düşmanlık politikası yürütmenin zararlı olacağını anlamışlardır. Örnek olarak sunacağımız bu belgede Ermenistan Komünist / Bolşevikler/ Partisinin Merkez Komitesi askeri bölgeleri kapsayan tüm kuruluşlara, özellikle Kars Garnizonuna bildiriyordu ki, savaşa karşı propaganda yapsınlar ve bununla ilgili aşağıdaki maddeleri içeren broşürleri yaysınlar.

1. Türkiye eski Türkiye değil ve Ermenistan'a yönelik hiçbir saldırgan niyetli değildir.

2. Kemalist Türkiye Sovyet Rusya'nın müttefikidir ve emperyalizm (İngiltere, Fransa, Yunanistan) aleyhinde ulusal özgürlük mücadelesi veriyor.

3. Ermenistan'ın Türkiye üzerinde zaferi Ortadoğu'da emperyalizmi güçlendirilmesi anlamına gelebilir ve böylece daha sonra Sovyetlerin Doğuda, Güney Kafkasya'da devrimin zaferini tehlikeye sokabilir.

4. Ermeni Komünist Bolşeviklerin görevi Ermenistan yenilgisini hızlandırmak olmalıdır, bu, Ermenistan'ın Sovyetleşmesini hızlandıracaktır.

Diğer bir belge "Pravda" gazetesinde (4 Aralık 1920) yayınlanan makalesinde Stalin gururla Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden bahis ediyordu. Stalin Müslümanlar arasında ve çevresindeki azınlıklar içinde sorunlarının çözüldüğünü açıklıyordu. Stalin'in bu makalesinde Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye arasında işbirliği ve dostluk oluşturulmasından memnuniyetini ifade ediyordu: "Rusya müttefiki olan "Bolşevik Türklerle" birlikte bütün Ermenileri "Ermeni Taşnakların" ellerinden kurtaracaktı.¹⁰

24 Ağustos tarihinde Sovyet Rusya hükümeti Mustafa Kemal hükümeti ile "Ön dostluk anlaşması" imzaladı. Türkler emperyalizme karşı "mücadele

⁹ Ermenistan Ulusal Arşivleri, fon 1022, liste 3, Dosya 275, s.1.

¹⁰ Сталин И., Сочинения, М., Госкомиздат 1954, Т.4, sayfa 413-414.

etmek” ve İtilaf devletlerinin “müdahalesini” önlemek için Türkiye’ye askeri yardım yapacaktı.

Antlaşmanın diğer önemli noktası o oldu ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi buna kadar imzalanan hiçbir anlaşmayı tanımıyordu (Sevr Antlaşması da dahil), daha önce Ermenistan’la imzalanan bütün antlaşmaları TBMM tanımıyordu. Sovyet Rusya’sı bir Türk hükümetiyle imzaladığı uluslararası anlaşmalar da buraya dahildi.¹¹ Aslında, bu anlaşma Ermenistan karşıydı ve Ermeni araştırmacı Yuri Barsegov’a göre Rusya’nın Ermenistan’a ihaneti idi.¹²

" Türkiye ile dostluk ön anlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra 1-7 Eylül’de Bakü’de Doğu Halklarının Birinci Kongresi düzenlendi. Bolşevikler Zinovyev ve Radek’in iştirak ettiği bu Kongreye Enver paşa, Behaettin Şakir ve Halil paşa da katılmışlardı. Bolşevik A.Mikoyan bu önemli konferansa katılmış ve anlarında Ermenilerin kabul etmedikleri gerçekleri söylemişti¹³ .

Tabii ki Ermeni Bolşevikler de Doğu Halkları Konferansı'na katıldılar, bu tartışmalardan habersiz değildiler. Ermeni Bolşeviklerin Merkez Komitesi'nde Bakü'den 20 Eylül’de "Çok gizli" kodu ile Ermenistan’a talimat-belge göndermişti, Türk askerlerine karşı mücadeleden vazgeçilmeli ordunun seferberlik işi durdurulmalı idi, emperyalizme çalısan Taşnakların mahvedilmesine yardım edilecekti. Ermeni Bolşevikler anlamışlardı ki, Türk askeri ile savaş halinde olmak bu ülkenin sonunu getirecek. Belge Sargis Kasyan, Askanaz Mravyan, Avis Nuricanyan, Şavarş Amirhanyan, Isahak Dovlatyan ve Aşot Hovhannisyan tarafından imzalanmıştı. Bu belgeyi imzalayanlar çok iyi biliyorlardı ki, Türkiye ile barış Ermenistan’ın yararına. 29 Eylül’de Bolşeviklerin Politbürosundan karar çıktı. Kemalistlere para ve silah yardımı yapılacaktı ve 11. Kızıl Orduyu silah ve mühimmatla donatmağa, buna devam etmeğe karar verildi¹⁴.

KAYNAKÇA

1. **АВПР**, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, մաս 1, էջ151-152 .
2. **АВПР**, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, մաս 1, էջ151-152.

¹¹ АВПР, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, մաս 1, էջ151-152.

¹² АВПР, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, մաս 1, էջ151-152.

¹³ Балабанова А. И. **Моя жизнь –борьба. Мемуары русской социалистки 1897-1938**, М., 2007, էջ 258-259.

¹⁴ **РГАСПИ**, Ф.64, Оп.1, Д.21, Л.172,.

3. Firdovsiyye AHMEDOVA, “Rusya’nın “Türkiye Ermenistan’ı” Politikası (1917-1920)”, **Yeni Türkiye**, 2014, No. 60 s. 5.
4. Enis ŞAHİN, **‘Bolşevik Hükümeti'nin Ermeni Siyaseti Ve "Türk Ermenistanı" Meselesi.**
5. СТАЛИН И. **Сочинения**, М., Госкомиздат 1954, Т.4, sayfa 413-414.
6. Ա. Չարինյան « Նավթը յեւ «հայկական հարցը» Մոսկվա-1929, s.12.
7. "Türk-Ermeni Savaşı zamanı Ermenistan Komünist Partisine bağlı parti örgütlerinin taktik hareketleri." **Ermenistan Ulusal Arşivi**, fon 1022, liste 3, Dosya 275, sayfa «Հայաստանի Կոմկուսի հրահանգը Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների տակտիկայի վերաբերյալ թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ». Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 1022, ցուցակ 3, գործ275, թերթ 1.
8. Թաթուլ Հակոբյան “Հայերը, թուրք-քեմալականները և բոլշևիկները” . (Tatul Hakopyan (Ermeniler, Türk kemalistler ve bolşevikler) aniarc.am/2015/09/26/.
9. Телеграмма А.Микояна Г.Орджоникидзе. 29.06.1920 // **РГАСПИ**, ф.64, оп.1, д.17, л.134:
10. *Ահրա Հովհաննիսյան* Հայաստանի համար եւ ինչու նրա արձանը պետք է դրվի(Aida Hovhannisyanyan Ermenistan”da neden onun heykeli olmalı? Lragir.am 23.09.2013 .
11. DEMİRCİ, Hasan, "Ermenistanın Bolşevikleşmesi Sürecinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921) ", **Ermeni Araştırmaları**, 2015, Issue 51, p301-327. 27p.
12. ÇAKMAKLİ MEHDİYEV, Gaffar, **Ermenice Basın-Yayın Organlarında Ermenistan Devlet Koordinasyon Komisyonu'nun 1915 Olaylarının 100. Yılına Yönelik Hazırlık Faaliyetleri.**
13. Հայկական Մովետական Հանրագիտարան (Soviet Armenian Encyclopedia) 2.djvu/508
14. Hamazasp SRVANDZTYAN. Ermeni Bolşevikler sayesinde Türk soyunun intikamı çözüldü)
15. <http://archive.ankakh.com> DECEMBER 21, 2011(.Համազասպ Սրվանձտյան. Հայ բոլշևիկների շնորհիվ թուրքը նրանից լուծեց իր ցեղի վրեժը)
16. STALİN İ., **Eserleri**, Moskova Qoskomizdat 1954, Т.4, sayfa 413-414 (Сталин И. **Сочинения**, М., Госкомиздат 1954, Т.4, sayfa 413-414);

17. LALAYAN A.A., **Kontrevolyusionnaya rol partii Daşnaksutyun. İstoriçeskiye zapiski**, 1928, №2, s.101
18. **RDSSTA**, f.71, s.33, iş.101, v.26.
19. **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.I, Ves.43, 5.74-75; A.B.Kadişev İmerventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkazye, Moskova, 1960, 5.43
20. **АВПР**, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, փու 1, էջ151-152
21. **АВПР**, Ф.04, Оп.39, П. 322, Д.52997, Л.35-36, հրատարակված է Ю.Барсегов, հատոր 2, փու 1, էջ151-152
22. БАЛАБАНОВА А. И., **Моя жизнь—борьба**. Мемуары русской социалистки 1897-1938, М., 2007, էջ 258-259
23. Lragir.am “A. Mikoyan ve S Kasyan’ın anti-insani ve anti- ermeni sayfaları” 04.09.2017 (04 Մեպտեմբերի 2017)

EKİM 1917 İHTİLALİNDEN SONRA KAZAKİSTAN'DAKİ SİYASİ DURUM VE ALAŞ-ORDA HÜKÜMETİNİN FAALİYETLERİ

Gülнар KARA*

ÖZET

Kazakistan toprakları XVIII. Yüzyıldan itibaren Rusya'nın sömürgesindeydi ve 1917 İhtilalleri başladığında Çarlık Rusya'nın eyaletleri durumundaydı. Kazak topraklarında Orınbor Genel Valiliği, Türkistan Genel Valiliği ve Bozkır Valiliği olarak üç idari yapı bulunuyordu. Ekim 1917'de Geçici Hükümeti devirerek iktidarı ele geçiren Bolşevikler kendi rejimini ülke genelinde kabul ettirmek ve destek kazanmak için birtakım vaatlerde bulunmuşlardı. Onlardan biri de Rusya'da yaşayan tüm milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkında sahip olduklarıydı. 2 Kasım 1917'de yayınlanan "Rusya Halklarının İnsan Hakları Bildirgesi"ne göre Rusya'ya bağlı tüm uluslara istedikleri takdirde Rusya'dan ayrılarak bağımsız devlet kurabilme hakkı veren "kendi kaderlerini tayin hakkı" (self determinasyon) vaat edilmişti. Bundan yararlanarak Rusya sömürgesindeki uluslar kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Kazakistan da Rusya İhtilallerinden etkilenen bölgelerden biriydi. Bölgede tam anlamıyla bir kargaşa hâkimdi. Bir taraftan Sovyet yönetimi, diğer taraftan Sovyet karşıtı özerk yönetimler kurulmaya başladı. Şubat 1917 İhtilalinden sonra Kazak aydınları tarafından kurulan "Alaş" Partisi, 5-13 Aralık 1917'de Orınbor şehrinde gerçekleşen Kazakların II. Genel Kurultayında Kazak-Kırgız Özerkliğinin ilan edilmesine karar kılarak Alaş-Orda hükümetini kurdu. Ancak yeni kurulan hükümet 1917-1920 yılları arasında Sovyetler ve Sovyet karşıtı grupların kuvvet mücadelesinin ortasında kaldı. Bu çalışmanın amacı, Kazakistan'da Ekim 1917'den sonra yaşanan siyasi ve toplumsal değişim süreçlerini Rusya ve Kazakistan arşiv materyalleri, Sovyet hükümeti kararnameleleri, dönemin çeşitli basın materyalleri, son dönemlerdeki yeni araştırmalar ışığında muhtelif yönlerden incelemektir. Bu şekilde Kazakistan'da kurulan Alaş-Orda hükümetinin neden

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, FEF, Tarih Bölümü, gulnarkara06@gmail.com.

başarısız olduğunun sebeplerini ve neticelerini ortaya çıkarmayı umut ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: 1917 Ekim İhtilali, Sovyetler, Kazakistan, Alaş Partisi, Alaş-Orda Hükümeti.

THE POLITICAL SITUATION IN KAZAKHSTAN AFTER THE OCTOBER 1917 REVOLUTION AND THE ACTIVITIES OF THE ALASH-ORDA GOVERNMENT

ABSTRACT

The Territory of Kazakhstan had been in Russia's colonization since the 18th century and when the 1917 Revolutions began, it was in the states of Tsarist Russia. There were three administrative buildings in the Kazakh territory as the General Governor of Orenburg, the General Governor of Turkistan and the General Governor of Steppe. In October 1917, the Bolsheviks who had seized power by overthrowing the interim government had made some promises to endorse and support their own regime throughout the country. One of them was that all nations living in Russia had the right to self determination. According to the "Declaration of Human Rights of the People of Russia" published on November 2, 1917, all the nations connected to Russia were promised "self determination", which allowed them to leave Russia and establish an independent state. Taking advantage of this, the nations of the Russian colonies began to declare their independence. Kazakhstan was one of the regions affected by Russian Revolutions. The region was literally in turmoil. Soviet administrations from one side and anti-Soviet autonomous governments from the other started to be established. The "Alash" party, founded by the Kazakh intellectuals after the February 1917 Revolution, decided Kazakh-Kyrgyz autonomy is declared in the second General Conference of the Kazakhs in the city of Orenburg on 5-13 December, 1917 and established the Alash-Orda government. But the newly established government remained in the midst of the force struggle of Soviet and anti-Soviet groups between 1917-1920. The purpose of this study is to examine the political and social change processes in Kazakhstan after October 1917 from various aspects of Russian and Kazakh archival material, Soviet government decisions, various press materials of the period, and recent researches. We hope to reveal the causes and consequences of the failure of the Alash-Orda government established in Kazakhstan in this way.

Keywords: October 1917 Revolution, Soviets, Kazakhstan, Alash Party, Alash-Orda Government.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВИТЕЛЬСТВА АЛАШ-ОРДА

АННОТАЦИЯ

Территория Казахстана была в колонизации России с 18-ого века и когда началась революция 1917 года, она была в государствах царской России. На территории Казахстана было три административных здания: Генеральный директор Орынбора, Генеральный губернатор Туркестана и Генерал-губернатор Степи. В октябре 1917 года большевики, захватившие власть путем свержения временного правительства, дали некоторые обещания одобрить и поддержать свой собственный режим по всей стране. Одним из них было то, что у всех народов, живущие в России есть право на самоопределение. Согласно Декларации прав народов России, опубликованной 2 ноября 1917 года, всем нациям, связанным с Россией, было обещано «самоопределение», что позволило им покинуть Россию и создать независимое государство. Воспользовавшись этим, народы русских колоний начали декларировать свою независимость. Казахстан был одним из регионов, затронутых российскими революциями. Регион был буквально в смятении. Советские администрации с одной стороны и антисоветские автономные правительства с другой начали создаваться. Казахстанско-кыргызская автономия объявлена на второй Конференции Казахов в городе Орынёре 5-13 декабря 2017 года и основала Алаш-Орду правительство. Но новое созданное правительство оставалось в разгар борьбы советских и антисоветских групп в период с 1917 по 1920 года. В этом документе рассматриваются процессы политических и социальных изменений в Казахстане после октября 1917 года и рассматриваются различные аспекты архивных материалов России и Казахстана. Мы надеемся выявить последствия неудачи правительства Алаш-Орды, созданного в Казахстане таким образом.

Ключевые слова: Октябрьская Революция, Советы, Казахстан, партия Алаша, правительство Алаш-Орда.

GİRİŞ

1917 Ekim İhtilali Öncesinde Kazakistan'da Siyasi Durum

1905-1917 yılları arasında peş peşe patlak veren isyanlar ve I. Dünya savaşı, zaten ihtilalci örgütlerin propagandalarının etkisiyle zayıflayan Rusya İmparatorluğunda Çarlık yönetimin sonunu getirdi. Rusya'da monarşinin yıkılması, Rusya sömürgesindeki halkların uzun zamandır hayalini kurduğu bağımsız devlet kurma umutlarını canlandırmıştı. Şubat İhtilalinin zafere ulaştığına dair haberler Kazak bozkırlarına da hızlıca yayılmış, Kazakların Rusya'nın sömürgesinden kurtulmaya dair beklentileri artmıştı. Çar'ın tahttan düştüğü zaman Minsk'de bulunan Kazak aydınları A. Bökeyhan ve M. Dulatov, Bozkır Genel Valiliği ve Türkistan Genel Valiliğinde 25 merkeze telgraf çekerek yeni hükümeti desteklemeye çağırdılar. (Bökeyhanov: 232-233). Çarlık yönetimin düşmesinden sonra iktidara gelen ve çoğunluğunu Kadet Partisi¹ temsilcilerinin oluşturduğu Kerenskiy başkanlığındaki Geçici Hükümet, Kazakistan'daki Genel Valilikleri tasfiye ederek sınır eyaletlerde kendi mahalli organlarını kurmaya başladı. Kazak aydınlarından o dönem Kadet Partisinin üyesi olan A. Bökeyhan, Torgay eyaleti; M. Tınışbay, Yedisu eyaleti; M. Çokay da Türkistan eyaletinde Geçici Hükümetin komiserleri olarak görevlendirildiler. Ancak çok geçmeden Geçici Hükümetin ülkede baş gösteren sorunlarla baş edemediği açıkça belli oldu. Rusya'nın her yerinde baş gösteren işçiler ve köylülerin grevleri, açlık ve sefalet, ordu içindeki hoşnutsuzluk, Geçici Hükümetin iktidarını sarsmaya başlamıştı. Ülkenin her yerinde ciddi bir huzursuzluk vardı. Kazakistan'da da durum pek değişmemişti. Kazakların Çarlık Rusya döneminde elinden zorla alındığı topraklar geri verilmedi, 1. Dünya savaşı devam ediyordu, Rus köylülerinin Kazak topraklarına göçü durdurulmadı, Kazak özerkliği meselesi hiç konuşulmuyordu. Dolayısıyla Kazak aydınları Geçici Hükümet'in mahalli organlarına paralel olarak eyalet merkezlerinde milli komiteler kurmak için gayret gösterdiler ("Kazak", 1917:222). Bu komitelerin görevi taşradaki halkı bilinçlendirmek, gelişmekte olan olaylardan onları haberdar etmek, siyasi faaliyetlere aktif katılmasını sağlamaktı (Koygeldiyev: 220). Şehirdeki Kazak gençleri de dernekler kurarak siyasi faaliyetlere katılmaya başladılar. Orınbor'da (Orenburg) "İyi İş", Oral'da "Umut", "Genç Kazak" gibi siyasi-kültürel faaliyetler yürüten derneklerin sayısı artmıştı. "Yedisu Eyaleti Müslüman İşçileri Derneği", "Müslüman İşçileri Birliği" (Almatı), "Birlik" (Ombı), "Jas Jürek" (Merke), "Janar"

---

¹ Kadetler (Konstitusyonno-Demokratiçeskaya Partiya), Anayasalıcı-Demokratlar Partisi (1905-1917), diğer adı Halk Özgürlüğü Partisi, Rusya'daki liberal-monarşist burjuvazinin partisi. Rusya için Batı Avrupa ülkelerinde emsalleri mevcut olan meşruti monarşi sistemini önermişlerdi.

(Semey), “Talap” (Kızılyar), “Jas Kazak” (Akmola) gibi dernekler daha çok sosyalist akımların etkisindeydi ve Geçici Hükümete karşı tutum içerindeydiler (Nurpeyisov, 1995:111)

Kazak aydınları, Geçici Hükümet ile işbirliği yapmakla beraber ulusal meseleleri tartışmak maksadıyla eyalet kurultaylarının düzenlenmesini de istiyorlardı. 2-8 Nisan 1917’de Orınbor şehrinde gerçekleşen Turgay eyaleti kurultayına 300’e yakın delege katılmıştır. Kurultay’da görüşülen önemli meseleler şunlardır: Geçici Hükümet’e destek vermek, Sivil komitelerin kurulması, din ve eğitim meseleleri, Zemstvo meselesi², basın ve posta teşkilatı, mali konular, işçiler ve savaş meseleleri, faydasız memurluklar ve kurumların tasfiye edilmesi, Genel Kazak Kurultayının toplanması ve Müslümanlar Kongresine delegeler gönderilmesi (“Kazak”, 1917:233). Bundan sonra Nisan-Mayıs ayı boyunca sırasıyla Yedisu, Oral, Ombı, Semey eyaletleri kurultayları düzenlenerek, aşağı yukarı yukarıda belirttiğimiz meseleler görüşüldü. Yeni siyasi gelişmeler ışığında yeni Rusya devletinin içinde Kazak eyaletlerinin hangi statüde olacağı konusunda Kazak aydınları iki türlü yolun olduğunu savunuyorlardı. 1. Milli Özerklik; eğer milli özerklik elde edilirse Kazaklar kendi meclisini oluşturabilecek, kanunlarını kendileri belirleyecek, para basabilecek, işlerinde merkezden bağımsız olacak, sadece dış ilişkilerde Rusya’ya bağlı kalacaktı. 2. Eyalet Özerkliği; bu koşulda her konuda Rusya’ya bağlı kalacak onun kanunları uygulanacaktı, sadece Rusya Duma’sına vekil gönderme hakkı olacaktı. (“Kazak”, 1917:234).

Uzun hazırlıklardan sonra Kazak halkının siyasi geleceğine yön verme maksadıyla 21-28 Temmuz 1917’de Orınbor’da I. Genel Kazak Kurultayı düzenlendi. Kurultayda A. Baytursunov ve M. Dulatov, özerk devlet fikrini savundular ise, A. Bökeyhan, Rusya federasyonuna bağlı, milli sınırlara sahip eyalet özerkliğinin doğru olacağını savundu. Ayrıca Kazakların ihtiyaçlarına cevap verebilecek Alaş Partisinin kurulacağı duyuruldu (“Kazak”, 1917:244). A. Bökeyhanov, M. Dulatov v. b. tarafından hazırlanan Alaş Partinin programının temel felsefesi, Kazak halkının kendi kendini yönetecek milli bir devlet kurma hakkı olduğunu merkez hükümete kabul ettirmek ve sonunda bağımsız bir devlet kurmaktır. Parti, kendi mahalli organlarını kurmayı, bunları işler hale getirmeyi hedefliyor, din, adalet, eğitim gibi konularda ilerici bir yaklaşım sergiliyordu. (Kapağan, 2015:262). A. Bökeyhanov başta olmak üzere Kazak

² Rusya Çarlık hükümetinin kırsal bölgelerdeki özyönetim organıdır. 1864’te hükümetin yetersiz kaldığı hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla kurulmuştur. Zemstvo’ların görevlerinin bir bölümü zorunlu (yolların, kamu yapılarının, posta ağının bakımı), bir bölümü de seçmeseydi (tarıma, köylülere teknik eğitim ve yerel sanayiye yardım, kamu sağlığı, ilköğretim). Zemstvolar, Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra tasfiye edildi.

aydınlarının sahip olduğu layık anlayış, parti programının şekillenmesinde etkili olmuştur. “Alaş” Partisi programında Rusya'nın iç bölgelerinden devam eden Rus köylülerinin göçünü durdurmak, I. Dünya savaşıdan çıkmak, federasyon çatısı altında demokratik cumhuriyet kurmak, kadın-erkek eşitliği (ki buna 250 molla karşı çıkmıştır), çok eşlilik ve başlık parası geleneğini kaldırmak, 8 saatlik iş günü, zorunlu ve bedava ana dilde ilkökul eğitimi elde etmek gibi maddeler yer alıyordu (“Kazak”,1917:244).

Alihan Bökeyhan, milli ekonomiyi geliştirmek için Kazaklarda mahalli özyönetim sistemi olan Zemstvo'nu hayata geçirmenin doğru olacağını düşünüyordu: “...Günlük hayatta Zemstvo yönetmeyen iş olmayacak. Zemstvo ambarlar yaparak, halka ucuz ekin ekip biçme araç gereçleri verecek... Zemstvo'nun elinde mahkeme de olacak. Hakimleri Zemstvo seçecek. Milisleri Zemstvo kiralayacak. Zemstvo, yolları tamir edecek, köprüler yapacak, kanallar kazacak, su baskını görmüş ekin alanlarını kurutma işlerini yapacak. Zemstvo, ekini, hayvanları sigortalayacak. Halkın kendi kendisini yönetmesi işte budur”. “...Tırpan, ekin biçme makinaları olmadan Kazak gelişmez. Birçok zemstvo birleşerek ortaklaşa fabrika açmayı düşünüyor. Gerekli araç gereçleri bu fabrikada üretecekler” (“Kazak”,1917:236). Kazakların kendi ordusu olması gerektiğini savunan Alaş Partisi üyeleri bu meselede Rus askerî düzenini örnek almayı planlıyorlardı. Kazak süvari birliğinin eğitilmesi için Orınbor, Yedisu ve Oral Kozak birliklerinden yardım alınması gerektiği de düşünüldü. Geçici Hükümet'in Torgay eyaleti komiseri görevindeyken A. Bökeyhanov, Orınbor Kozak askerî Yunker (Junker) Okulu müdürüne yazdığı mektubunda “Biz Kazaklar acilen Halk milisleri birliklerini kurmalıyız diye kararlaştırdık. Kazak gençlerinden subaylar hazırlamamız lazım. Sizin Yunkerler Okuluna masrafları tamamen Kazakların kendileri tarafından karşılamak suretiyle Kazak gençlerini kabul etmeniz meselesini Sizinle görüşmek için bana randevu vermenizi rica ederim”, diyordu. (KC, OMM, 17: 203.)

Yani Şubat-Ekim arasındaki alacakaranlık dönemde Kazak siyasetçilerinin çoğunluğunun genelde bekleme pozisyonunda olduklarını, siyasi gelişmelere temkinli yaklaştıklarını, çoğunlukla da Geçici Hükümeti destekleyen tarafta olduklarını anlayabiliriz.

I. Bolşeviklerin Darbesinden Sonra Rusya ve Kazakistan'da Siyasi Durum. Alaş-Orda Hükümetinin Kurulması

Ekim 1917'de Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra Rusya'da durum daha da karmaşık bir hal aldı. Geçici Hükümetin devrilmesi, Kurucu Meclis'in tasfiye edilmesi, Bolşeviklerin sert ekonomik, siyasi kararları ülkedeki burjuva, kilise ve subayların tepkisine neden olmuştu. Böylece Bolşeviklerin siyasi yöntemlerine Demokrat aydınlar, Kozaklar ve zengin köylüler destek

vermediler. Bolşevikler kendi rejimini ülke genelinde kabul ettirmek ve destek kazanmak için birtakım vaatlerde bulundular. Onlardan biri de Rusya’da yaşayan tüm milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkında sahip olduklarıydı. 2 Kasım 1917’de yayınlanan “Rusya Halklarının İnsan Hakları Bildirgesi”ne göre Rusya’ya bağlı tüm uluslara istedikleri takdirde Rusya’dan ayrılarak bağımsız devlet kurabilme hakkı veren “kendi kaderlerini tayin hakkı” (self determinasyon) vaat edilmişti. Bunun neticesinde Rusya sömürgesindeki uluslar kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Sovyet hükümeti, Rusya İmparatorluğu topraklarının büyük çoğunluğunu kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldılar. Hal böyle olunca Bolşevikler tekrar “Emekçi ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi”ni yayınlayarak Rusya Sovyet Federasyonunun kurulduğunu ilan etti ve eski Rusya sınırları içindeki uluslar otomatik olarak federasyona dahil oldular. Sadece Finlandiya ve Polonya bağımsızlıklarını koruyabildiler, diğerleri tekrar Sovyet Rusya’sına dahil olmaya zorlandılar. *Bu sırada* Rusya’nın Asya topraklarında da bir takım mahallî hükümetler kurulmuştu. Bazıları birkaç ay, bazıları ise birkaç sene ayakta kalabilen bu hükümetlerin Bolşeviklerin kurduğu Sovyet hükümetinin siyasetine karşı faaliyetler yürüttüğünü söyleyebiliriz. Eylül 1917’de Taşkent’te birçok yönetim Bolşevik yanlılarının eline geçince Kazak aydınlarından M. Çokay Kokand şehrine geçti ve burada Türkistan Özerkliği kurma faaliyetlerine başladı. Bu hükümet Kasım 1917’den 11 Şubat 1918’e kadar ayakta kalabildi. Aralık 1917’de Orınbor’da gerçekleşen II. Genel Kazak Kurultayına M. Çokay, Türkistan (Kokand) özerkliği lideri olarak katılmıştı. 15 Kasım 1917’de Başkurt Özerkliğinin kurulduğu ilan edildi ve merkezi Orınbor olan bu hükümetin sınırları içine Orınbor, Ufa, Perm ve Samara eyaletleri girmesi planlanmıştı. 8-20 Aralık 1917’de Orınbor’da gerçekleşen III. Genel Başkurt Kurultayına Kazakların temsilcileri olarak S. Kadirbayev ve M. Çokay gözlemci olarak katılmışlardı. (Togan, 1999:158). Samara şehrinde KOMUÇ³ (1918 Eylül-Kasım), Ombı’da (Omsk) Sibirya Geçici Hükümeti (1918 Eylül-Kasım) kurulmuştu. Kazakistan’da Alaş partisi liderleri de Özerk Kazak-Kırgız hükümeti kurmanın zamanı geldiğini düşünüyorlardı. Böylece Aralık 1917’de II. Genel Kazak Kurultayı düzenlendi. 3 Aralık 1917’de kurultay işlerini tamamlamıştır ve Alaş-Orda hükümetini kurmaya karar vermiştir. Alaş-Orda liderlerinin anıları ve belgelerinde Alaş-Orda hükümetinin kurulduğu gün olarak 12 Aralık gösteriliyor. Kurultaya delege olarak katılan Alimhan Ermekov’un makalesinde “12 Aralık, öğleden sonra saat 3’te Alaş Özerkliği dünyaya geldi ve adı koyuldu. Alaş bayrağı yükseklere kaldırıldı... Yaşasın Alaş Özerkliği!” diye bil-

³ KOMUÇ (Komitet Çlenov Uçreditelnogo Sobranya), Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi.

dirmiştir. (“Sarıarka”,1918) Kurultay, Kazak Özerkliği meselesi ile ilgili Hallel Gabbasov’un bildirisini tartıştıktan sonra şu şekilde karar almıştır: “Özerklik hakkında Hallel’in bildirisi dinlendikten sonra Ekim ayının sonunda Geçici Hükümet’in düştüğü, Rusya’da halka güven verecek bir hükümetin olmadığı... ve bu kargaşanın Kazak-Kırgızların başına da gelme ihtimalini düşünerek... kurultay şöyle karar almıştır:

“Alaş topraklarını şimdi devam etmekte olan kargaşadan korumak amacıyla Geçici Milli Hükümet kurulsun. Onun adı Alaş-Orda olsun! Alaş-Orda hükümetinin kabinesi 25 kişiden oluşmakta olup, 10 koltuk Kazak-Kırgız arasında yaşayan diğer millet temsilcilerine bırakılsın. Alaş-Orda’nın merkezi geçici olarak Semey şehri⁴ olsun. Alaş-Orda, bugünden itibaren Kazak-Kırgız halkının yönetimini kendi eline alıyor. Kazak-Kırgız Özerkliğinin toprağı, suyu, altı üstü, Alaş-Orda’nın malı olacak. Kazak-Kırgız arasında yaşayan azınlık halkların hukuku eşit olacaktır. Alaş Özerkliğine bağlı olan milletlerin hepsi tüm makamlarda sayısına göre koltuk sayısına sahip olacaktır. (“Sarıarka”, 25.11.1918). Alaş-Orda Özerkliğinin sınırları, Bökey Ordası, Oral, Torgay, Akmola, Semey, Yedisu, Sırderya eyaletleri, Fergana, Semerkant eyaletlerindeki ve Amuderya bölgesindeki ve Hazar Ötesi (Zakaspiy) ve Altay eyaletlerinde Kazakların ikamet ettiği ilçeler olarak belirlendi. Ancak 12 Aralıkta Alaş Özerkliği hukuki olarak (de-jure) ilan edilmemişti. Alaş Özerkliğinin resmi ilan edilmesi konusunda Alaş Partisi liderleri arasında görüş ayrılığı yaşandı. A. Bökeyhanov ve taraftarları Rusya’nın tepkisini çekeceği düşüncesiyle Kazak özerkliğinin ilan edilmesini sonraya bırakmayı teklif ettiler. Ayrıca Türkistan bölgesine bağlı Kazak ilçelerinin Alaş-Orda’ya dahil olup olmayacağı netleşene kadar beklenmesi gerektiğini bildirdiler. Böylece Alaş özerkliğinin ilan edilmesi 1 ay ertelenmiş oldu. Hükümet kabine üyeleri seçildi ve başkanı da en çok oyu alan A. Bökeyhan oldu. Alaş-Orda liderleri, profesyonel eğitilmiş millî ordu kurmanın en öncelikli işlerden biri olduğunu savunuyorlardı. A. Bökeyhan, 1918’de “En öncelikli acil yapmamız gereken işlerden biri milis birliği kurmak. Milis birliği kurma meselesinde eğitilmiş bilimini, parası varlar parasını, vatan evlatları canlarını verecekler elbet... Biz kendi yönetimimizi kendi elimize alarak, millî kimliğimizi muhafaza ettirecek devlet olma umudu taşıyoruz. Bu maksadımıza ulaşmak için, ulaştıktan sonra güçlenmemiz için de asker lazım” (“Abay”,1918:7). “Kazak” gazetesindeki “Ne yapsak yurt oluruz?” makalesinde M. Dulatov da özerk devlet olmanın yollarını sıralarken “Özerklik elde edelim, bağımsız hükümetimiz, kendi ordumuz olursa herkes bizi tanı” diye görüş bildirmekle beraber “Bunun cevabı

⁴ Semey şehrinin sol yakası 10 sene boyunca Mart 1917’den Eylül 1927’e kadar resmi olarak Alaş şehri olarak adlandırılıyordu.

bir tane, o da askerimiz olursa devlet oluruz” diye sonuç çıkarıyor. A. Bökeyhan, cahil askerlerden fayda gelmeyeceğini düşünüyordu: “Eğitim almazlarsa, düzene alışıp, eğitilmezse kendi başlarına buyruk türlü kargaşaya sebep olurlar. Rusların kırk bölünüp bir biriyle savaşmalarının sebebi askerlerinin cahil olmasından...” (“Abay”,1918:8). “Bizim subaylarımız da kendimizden olmalı. Yoksa yabancı yöneticilerden zülüm görecekler, suçsuz yere ceza alacaklar. Kazakların huyunu, geleneğini, dilini bilmeyen yönetici ceza vermekten başka bir şey yapmaz.” Böylece Alaş-Orda hükümetinin ilk ele aldığı meselelerden biri Milis birlikleri kurmak olduğunu görebiliriz. Temmuz 1917’deki I. Genel Kazak Kurultayında “anarşi olma tehlikesi bulunuyor, dolayısıyla Halk Milisleri kurulsun!” diye karar alındıysa, II. Kurultayda ülkeyi koruyabilecek Halk ordusunun kurulması tekrardan görüşülmüştür ve 26.500 kişiden oluşan askeri birliklerin kurulması gerektiği bildirilmiştir. Bu fikrin sahibi Jakıp Akbayev idi. Kurultay kararlarında gösterildiği gibi Alaş ordusunu kurmak için önce milis birliklerini oluşturacak kişi sayısının belirlenmesi, onlar için silah, at, giysi ve yiyecek temin etmek, askeri eğitmenler hazırlama meselesini çözmek için gerekli parayı altı eyaletin Kazakları arasından toplanmasına karar verilmiştir. Bökeyhanov’un imzaladığı karara göre her volost (belde) milis birlikleri için kendi silah, at ve giysileriyle 30 kişi çıkarılması gerekiyordu. Semey şehrinin “Zareçnaya Slobodka” diye bilinen bölgesi, Aralık 1917’de Alaş şehri olarak adlandırılmaya başlamış ve burada I. Alaş süvari alayı kurulmuştur. İlk başta alaya Kazak gençleri, onun içinde Seminarya öğrencileri, yani bekar gençler alındı. Alaş süvari alayının listesinde 18 volosttan çağırılan 430’dan fazla kişinin ismi bulunuyor. Onların içinde M. Auezov, A. Bökeyhanov, H. Gabbasov, A. Kozıbagarov, Kazak halkının ünlü şairi Abay’ın oğlu Turagul İbragimov da vardı. Alaş-Orda hükümeti, Kazak ordusunu kurabilmek için Rusya’daki askeri hükümetlerden silah ve eğitmenler temin etmek için de uğraştılar. İlk görüşmeler Jahanşa ve Halel Dosmuhamedov kardeşler ile KOMUÇ (Kurucu Meclis Üyelerinin Komitesi) arasında gerçekleşmişti ve onlardan silah yardımı aldılar. Alaş-Orda’nın askeri işleriyle ilgilenen Yüzbaşı H. Toktamısov, Geçici Sibiry hükümeti ile Alaş-Orda ordusu kurulması için yardımlarda bulunulması için görüşmeler yapmıştır. 1 Ocak ve 18 Şubat 1919’da Semey eyaleti Kazakları Alaş-Orda’ya 13.800 ruble topladılar. Alaş-Orda hükümetine dış Kazaklardan da yardım eli uzanmıştır. Bunu Çin Kazaklarının mektuplarından açıkça görebiliriz: “Çin egemenliğindeki Alaş’ı destekleyen Abak-Kerey boyundan: Gazeteden öğrendiğimize göre Rusya egemenliğindeki Kazak-Kırgız birleşip, bağımsız devlet olup, Alaş-Orda’sını ilan etti, Alaş bayrağını kaldırdı diye duyduk. Hükümdarımız ayrı olsa da sloganımız Alaş, milletimiz Kazak olduğundan, Alaş evlatlarının başı birleşip, devlet olması için biz de duacıyız. Maksatlarına ulaşsın,

işleri hayırlı olsun! Millet hazinesine yardım eli sunan Çin Kazakları.” Mektubun sonunda Altay bölgesi Abak Kerey boylarının ileri gelenleri imza atmış ve yaptıkları yardımın miktarını göstermişler. Mektup 1918’de Semey’de “Sarıarka” Gazetesinde yayımlanmıştır. Aynı manadaki mektup, Çin’e bağlı Tarbagatay bölgesi Kerey Nayman boylarından da gelmiştir. Yine milis birlikleri kurmak istendiği kadar hızlı gitmiyordu ve birçok engelle karşılaşıyordu. Yerel makamlardan çok sayıda şikâyetler geliyordu ve bu işin ertelenmesini, istenen at, erzak ve silah sayısının azaltılması talep ediliyordu. Bölgede salgın hastalıkları ve açlığın bas göstermesiyle bu durum daha da kötüleşti. Bazen açıktan açık reddetmeler de oluyordu. Örneğin Akköl volostunun 9 No’lu köyünün 6 yöneticisi (starşin) ordu için verilmesi gereken 5 kişiyi vermeyi reddetmişlerdir. Sadece Semey eyaleti komisyonu ordu için toplanan atlardan 53’ini işe yaramaz olarak buldular. Ağustos’ta Alaş-Orda hükümetine sunduğu raporunda A. Kozibagarov insan ve atların toplandığını, ancak subaylar için atlar ve alay için gerekli diğer malzemelerin halktan satın alma yoluyla toplanması gerektiğini bildirmiştir. Askeri birliklerdeki kötü koşullardan dolayı askerler birliklerini terk ederek kaçtıkları da oluyordu. Alaş-Orda, ilk seferberlik ilanının başarılı olmadığından dolayı ikinci defa seferberlik ilan etti. 1918’in yazında Semey’de 1.200 milis olduysa da silah ve diğer malzemelerin yetersizliği dolayısıyla Alaş-Orda hükümeti onları dağıtmak zorunda kaldı. Ekim’de süvari alayında hoşnutsuzluklar büyüdü ve büyük çoğunluğu şehri terk etti. Aynı anda Yedisu’da da Alaş askeri birlikleri kurulmaya başlamıştı. Bu Verniy (Almatı) şehrinde Sovyet ve Kozak askeri güçlerinin çatışmalarından dolayı başladı. Verniy’de kurulan İ. Ye. Mamontov komutasındaki Sovyet askeri birliklerinin Yedisu eyaleti kasabalarına doğru ilerlediği zaman Kozak birlikleri ve Alaş birlikleri birlikte karşı koydular. (<http://www.kazportal.kz/alash-orda-i-antisovetskie-pravitelstva/>).

Alaş Özerkliği, Batıcı Kazak aydınların etkisiyle dini işleri devlet işlerinden ayrı tutan demokratik devlet olmayı maksat edinmiştir: “Fransız, Rus ve diğer halkların tarihinden görüyoruz ki mollalar hükümetten para alırsa satılır, dinin manevi tarafı ayaklar altına alınır. Maaş alan mollalar hükümetin dediğini yapar, karşı gelemeler. Bizim Kazak-Kırgız, dini işlerini geliştirmek istiyorsa onun hükümet siyasetinden ayrı olması doğru olacak...” (“Kazak”,1917:256). Bununla birlikte A. Bökeyhan toprağı özelleştirmeye de karşı çıkarak toprağın kolektif şekilde kullanılmasına destek veriyordu: “Toprak özelleştirilse bizim Kazaklar, Başkurtlar gibi toprağını komşu Rus köylüsüne satıp, birkaç sene için çırılçplak kalır” (“Kazak”,1917:256).

Alaş Özerkliğinin bayrağı hakkında birkaç malumat vardır. İnternette dolaşan yeşil renkli veya kırmızı renkli sarı ay yıldızlı bayrakların gerçeği yansıtmadığını araştırmacılar söylüyorlar. 1918-1919 yıllarındaki basında, “Sibirskaya Jizn” gazetesinin haberine bakılırsa Semey’de Alaş alayının kurulmasıyla ilgili törende A. Bökeyhanov’u askerî komutanların karşıladığı bildirilmiştir. Burada Kazak askerlerinin bayrağının renginin beyaz olduğu ve “Allah yardımcımız olsun! Alaş Özerkliği Yaşasın!” Kurultay Yaşasın!” gibi sloganların yazıldığı bildirilmiştir.

Ocak 1918’den itibaren Rusya’da Bolşeviklerinin hakimiyetini altına geçmesiyle birlikte Alaş-Orda hükümetinin faaliyetleri zorlaştı. Ocak 1918’de Ornbör şehrini de Sovyetler ele geçirince Alaş-Orda hükümeti Batı Alaş-Orda ve Doğu Alaş-Orda olarak bölünmeye mecbur kaldı. Merkezi Jımpıyıtı kasabasında bulunan Batı Alaş-Orda, Jahaşa ve Halel Dosmuhamedov kardeşlerin yönetimi altındaydı. Doğu Alaş-Orda’nın merkezi Semey şehrinde ve yönetimi A. Bökeyhan’ın elindeydi. Ancak, bu bölünmenin mecburiyetten dolayı ortaya çıktığı ve haberleşme sıkıntısı olduğu dönemlerde Batı Alaş-Orda şubesinin Alaş-Orda hükümetinin tüm haklarına sahip olduğu bildirilmiştir (Koygeldiyev, 1996:397). Alaş-Orda’nın faaliyetleri ve bildirgelerinin yayımlandığı “Kazak” gazetesi de Haziran 1918’de Ornbör’un Ataman Dutov tarafından Bolşeviklerden temizlenmesine kadar faaliyetlerini durdurdu.

Alaş-Orda hükümeti bundan sonra Sovyet karşıtı siyaset yürütmüştür. 24 Haziran 1918’de Alaş-Orda hükümeti, tüm Alaş ülkesinde Sovyetlerin kararlarının geçersiz olduğunu ve Geçici Hükümet dönemindeki bazı kanunlar ve bildirgelerinin geçerli olduğunu bildiren karar almıştır. Özerklik halkının vergilerini toplama hakkı, Kazakistan’da demir yolu inşaatı izninin Alaş-Orda hükümetinin elinde olduğu bildirildi. Üç kişiden oluşan Askeri heyet kuruldu ve onların görevi halk milisleri birliğinin kurulmasını sağlamak ve Sovyetlere karşı savaşmaya örgütlemek oldu.

II. Alaşorda Hükümetinin Diğer Hükümetler İle İlişkileri

Alaş-Orda ve Türkistan (Kokand) Özerkleri yönetimindekiler Kazak devletini kurma meselesinde aynı görüşteydiler. Türkistan hükümeti liderleri M. Çokay ve M. Tınışbay, Alaş kurultaylarına katıldılar ise Alaş-Orda hükümeti adına M. Dulatov, B. Kulmanov, T. Kunanbayev v.s. Alaşordacılar 6-9 Ocak 1918’de gerçekleşen Sırderya Kazaklarının kurultayına katıldılar. Her iki hükümetin de ortak noktası Sovyet hükümetine karşı siyaset izlemeleriydi ve bu konuda birlikte hareket ettiler. Ancak milli devlet kurma meselesinde görüş ayrılığına düştüler. A. Bökeyhanov, Alaş Özerkliğinin Türkistan (Kokand) Özerkliği ile birleşmesine karşı çıktı. M. Dulatov, onun bu tutumunu şu şe-

kilde ifade etmektedir: “Orta Asya halkları, onun içinde Özbekler ile birleşmemiz doğru değildir. Onlarda dini fanatizm ve gerici gelenekler muhafaza edilmektedir. Orta Asya halkları şeriat kanunlarına göre yaşamaktadırlar. Onlar kültürel bağlamda bizden bir basamak alttalar. Dolayısıyla onlarla birleşmeden hiç iyi sonuç alamayız.” Kokand Özerkliği yönetimindeki Özbeklerin de A. Bökeyhanov’a karşı tavırları olumlu değildi. Kazakların Sırderya eyalet kurultayına delege olarak gelen B. Kulmanov, T. İbragimov, M. Dulatov’a onların “Sizin liderleriniz Kadet partisi üyesi A. Bökeyhanov Rus yanlısı bir insandır” diye eleştiride bulunmuşlardı. Türkistan Özerkliği temsilcileri de Sırderya eyaletinin Kazak Özerkliği sınırlarına dahil olmasına karşı idiler. Alaş-Orda’nın II. Genel Kazak Kurultayına katılan M. Çokay ise tüm Kazak topraklarının Türkistan Özerkliği çatısı altına birleştirelim dediği kendi teklifinden vazgeçerek iki tarafı yakınlaştırmak için çabaladı.

Alihan Bökeyhan, o sırada merkezi Ombı’da bulunan Sibirya Geçici hükümeti ile birleşmenin doğru olacağını düşünüyordu ve bu görüşünü şu şekilde ifade ediyordu: “Kazak milleti... Sibirya Özerkliğine geçici olarak dahil olacaktır. Sonra kendileri bağımsız özerklik olmak isteği vakit ayrılacaklar. Bu sene yaz boyunca gerçekleşen komite seçimleri, bizim Kazak halkının kendi kendini yönetme konusunda yaptığı işleri ortaya koyuyor: iş bilen kişilerin azlığı, halkın genelinin cahilliğini göz önünde bulundurarak önce Sibirya’ya dayanarak, onlarla birlikte ayağa kalkalım; güçlü devletin baskısından kurtulduktan sonra bağımsız olarak bölünürüz diye düşünüyoruz” (“Kazak”,1917:251) Burada A. Bökeyhan’ın güçlü devlet dediği Rusya İmparatorluğudur. Rusya’nın Kazakların Rusya’dan ayrılmasını bırak, Rusya’ya bağlı Özerk Cumhuriyet olmasına dahi Rus demokratlarının karşı çıkacağını biliyordu. Böylece A. Bökeyhanov Geçici Sibirya hükümetine “Alaş-Orda ve Sibirya hükümeti arasında geçici ilişkiler kurulması hakkında” proje sunarak şu tekliflerde bulundu: 1) Sibirya hükümeti ve Alaş-Orda Özerkliğinin birbirlerini karşılıklı tanımsınlar; 2) Alaş topraklarında yaşayan tüm halkların tanıdığı hükümet kurulana kadar Alaş-Orda’nın Kazak-Kırgız halkının hükümet organı olarak kalsın; 3) Ordu millet ve sınır baza alınarak kurulsun, savaş döneminde ise Geçici Sibirya Hükümetinin askerleri ile ortak bir yönetime tabii olsun. Sibirya hükümeti orduya silahlar, erzak ve askeri eğitmenleri sağlasın. 4) Alaş-Orda hükümeti, kendi sınırlarını Bolşeviklerden temizlemeyi, Türkistan ve Yedisu’ya yardım etmeyi birincil görevi olarak kabul edecek; 5) Bankalar ve diğer maliye daireleri şimdilik Geçici Hükümet’e tabi olacak; 6) Fazla gecikmeden Bolşeviklerden azat edilen halklar ile kenar bölgelerin delege kongresi federatif hükümet kurmak amacıyla toplansın; 7) Sibirya, Alaş-Orda, Başkurt ve Türkistan federasyonları kurulsun. Geçici Sibirya hükümeti, Alaş-Orda hükümetinin teklifini 4 gün boyunca görüştüktan sonra şöyle bir

karar almıştır: Alaş-Orda hükümeti Kazak halkını yönetecek hükümet organı olarak tanınsın; ona her haneden vergi toplama izni verilsin. Alaş-Orda'ya milli mahkeme kurmaya hak verilsin; Milli ordusu Sibiryaya askeri makamlarının belirlediği düzenle kurulsun. Ordunun başkomutanı ve askeri şubelerin komutanlarını Alaş-Orda hükümetinin onayı da alınarak Sibiryaya askeri bakanlığı tarafından tayin edilsin. Ancak Sibiryaya Hükümeti Alaş-Orda'yı milli sınırları olan bir özerklik olarak tanımaya yaklaşmıyordu. (Nam, 1996:78) Hatta KOMUÇ hükümetinin Alaş-Orda hükümetini tanımasına tepki göstermiş, bunu Sibiryaya topraklarındaki ilişkilere karışmak olarak nitelendiriyordu (Nam, 1996:81).

Alaş-Orda hükümetinin Samara'da kurulan KOMUÇ hükümeti ile temasları olmuştu. KOMUÇ, Alaş-Orda hükümetini tanımış ve 25 Eylül 1918'de Alaş-Orda hükümeti hakkında bildirge kabul ederek Kazak hükümeti ile ilişkileri yürütecek vekil bile görevlendirmişti. Görüşmeler neticesinde KOMUÇ, Alaş-Orda hükümetine silah yardımı yapmıştır. 1918'in yazında Alaş-Orda KOMUÇ'tan 600 tüfek ve birkaç makineli tüfek satın alarak Orınbor ve Jımpıyıtı üzerinden göndermiştir. KOMUÇ hükümeti, Alaş-Orda'nın şubelerinden Oyl Eyaleti hükümetine 2 Mercedes araba hediye etmiştir" (Mursalim, 2015:132). Sonbaharda KOMUÇ'tan gelen silah yardımının miktarı 2000 tüfek, 58 makineli tüfek, 2 top ve 2 araba olmuştur (Mursalim, 2015:133).

8-12 Eylül 1918'de Ufa şehrinde gerçekleşen kurultayda Alaş-Orda, Başkurt, KOMUÇ, Geçici Sibiryaya Hükümeti ve İrkutsk Kozakları temsilcileri bir araya geldiler (Kasımov, 1997:105). Uzun tartışmalardan sonra Kazaklar, Başkurtlar ve Türk-Tatarların Özerk olarak tanınma talepleri yine kabul edilmedi ve Rusya'daki tüm yönetimin 5 kişiden oluşan heyetin eline verildiği ve hükümete Ufa Direktoryası ismi verildiği konusunda karar alındı (Kasımov, 1997:106). Ancak 18 Kasım'da Ombı'da Kozak askerleri isyan ederek Direktorya'yı düşürdüler ve yönetim Amiral Kolçak'ın eline geçti. 4 Ocak 1920'ye kadar Sibiryaya hükümeti yönetimini elinde tutan Amiral Kolçak da Rusya topraklarının bütünlüğü siyaseti yürüttüğünden dolayı Alaş-Orda dahil diğer hükümetlerin özerkliklerini tanımayı reddediyordu. Amiral Kolçak, Alaş-Orda hükümetinden kendisine tabi olmasını talep edince, Batı Alaş-Orda hükümeti bu talebi reddederek kendilerine bağlı topraklarda kendi yönetimini devam ettireceklerini bildirmiştir. Batı Alaş-Orda'nın merkezi olan Jımpıyıtı köyüne 80 asker ile Kolçak'ın temsilcisi General Lebedev geldiğinde J. Dosmuhammedov yönetimi vermeyi reddetti (Süleymenova, 2007:114-115). Buna rağmen Alaş-Orda Sovyet askerlerine karşı birlikte savaşmak için Amiral Kolçak hükümetiyle temaslarını kesmemişti. A. Bökeyhanov, 11 Şubat 1919'da Kolçak hü-

kümetinin resmi heyeti ile görüşmelerinde o dönem iç savaş cephelerinde Kızıl Ordu'ya karşı savaşa iştirak eden Alaş-Orda silahlı birliklerinin sayısının 3000'den fazla olduğunu söylüyordu. Sibiryaya heyetinin sorularına A. Bökeyhanov “ Milisler, bizim askerlerimiz. Şu an halı hazırda mevcut: 700 kişi Yedisu meydanında, 540 kişi Troisk yakınlarında, 2000 kişi Oral eyaletinde savaşmaktadırlar” diye cevap vermiştir. Alaşordacılar Orınbor'da (Orenburg) Ataman Dutov, Yedisu'da Ataman Annenkov'un da askeri desteklerini almayı umuyorlardı. Böylece Alaş-Orda Beyazlar ile birlikte Sovyet hükümetine karşı mücadele faaliyetlerini yürütmeye çalışmıştır. Kozak askeri birlikleri ve Kızıl ordu çatışmalarının tam ortasında kalan sivil Kazak köyleri zor durumda kaldılar. Her iki tarafın da Kazak köylerini yağmalaması, zorbalıkları eksik olmuyordu. Örneğin, Ataman Annenkov'un komutanları 3 gün içinde 15 at, 5 inek, yiyecekler ve çanak-tabaklar, at koşumları toplanmazsa Semey zemstvosunun yöneticisini idam etmekle tehdit ediyordu (Semey İl Arşivi, f. 37, op. 1, d. 34, l. 2:11, 34, 82, 63). Alaş-Orda'nın tayin ettiği mahalli Zemstvo yöneticileri halkı zorbalardan koruyamadılar. Bölgede durumu daha fazla kötüleştirmemek için Alaşçılar artık Sovyet hükümeti ile barışmanın yollarını aramaya başladılar.

III. Alaş-Orda'nın Sovyet Hükümeti İle İlişkileri

1918 yılının sonunda Sovyet ordusunun başarılı ilerleyişi Kazakistan'da güç dengelerini değiştirmişti. Sovyet hükümeti Beyazları destekleyen Geçici hükümetlerden umduğunu bulamayan Alaş-Orda hükümetini kendi tarafında çekmeye çalışıyordu.

Batı Alaş-Orda'nın Ocak 1918'de Karatöbe mevkiinde gerçekleşen kurtayında Sovyet hükümeti ile görüşmeler yapmak için Moskova'ya J. Dosmuhamedov başkanlığında heyet göndermeye karar alındı. Onun diğer bir sebebi de V. İ. Lenin'in J. Dosmuhamedov ile onun Rus eşi Olga'yı önceden tanınması idi. (Majitov: 2007:73). Alaş-orda hükümetinin görevlendirmesi ile Mart 1918'de Halel ve Jahanşa Dosmuhamedov kardeşler Moskova'ya giderek Lenin ve Stalin ile görüşerek II. Genel Kazak kurultayının kararlarını teslim ettiler. Görüşmeler esnasında Alaş-Orda liderleri Sovyet hükümeti yöneticilerinin talepleri doğrultusunda Sovyet hükümetini Rusya'daki tüm özerk halkların merkez hükümeti olarak tanımaya mecbur edildiler. Araştırmacılara göre görüşmeler olumlu havada geçmiştir. Alaş-Ordacılar Sovyet hükümetinden Alaş-Orda Özerliğini tanımalarını ve Sovyet hükümetine bağlı Kazak Komiserliğinin kurulmasını istediler. Stalin, Semey'deki Alaş-Orda liderleri A. Bökeyhanov ile H. Gabbasov'a telegraf çekerek “... Kazak-Kırgız temsilcileri yerel Sovyet yöneticileri ile birleşerek milletin niyetini yoklamak için kurultay

organize etmek için komisyon kurulması lazım” diyerek bu konuda görüş bildirmelerini istedi. Kardeş Dosmuhamedovler görüşmelerin tamamlandığını bildirmekle beraber Semey’e gönderdiği telgrafında Sovyet hükümetinin eyaletlerde tutuklu bulunan Kazak liderlerini serbest bırakma konusunda talimat verdiğini, Alaş-Orda’nın taleplerini çok yakınlarda görüşmeye söz verdiklerini ve Rusya Federasyonu’nun Milli meseleleri Komiserliğine bağlı Kazak şubesinin kurulmasını elde ettiklerini haber vermişlerdi. Görüşmeler neticesinde Moskova Alaş-Orda’nın istediği 40. Milyon rublenin 12 milyonunu vermişlerdir. Ancak bu paraya yarı yolda Saratov şehrinde Oral eyaleti Sovyet yönetimi üyelerinden D. İ. Yakovlev el koydu. Bu olay Alaş-Ordacıların Sovyet hükümetine güvensizliğini doğurdu.

Alaş-Orda hükümetine düşmanca yaklaşanlardan biri de Sovyetlerin de desteklediği Kazakların sosyalist görüşlü “Üç Jüz” Partisi üyeleri olmuştur. Onlar sadece fakirler ve işçilerin partisi olduğunu savunarak Alaş Partisinin üyelerini zengin çocukları, Geçici Hükümet taraftarları diye suçlamalarda bulunuyordu. Basın üzerinden birbirine çok sert ifadeler savuran iki Kazak partisinin arasındaki anlaşmazlık bir türlü çözülemedi. Ombı’da basılan Bolşeviklerin “İzvestiya” gazetesinin Nisan’daki no. 23 sayısında “Üç Jüz” partisinin lideri Kölbay Togısov, A. Bökeyhanov’u tutuklayıp getirene 10.000 ruble, A. Baytursunov’u getirene 3.000 ruble verileceğini ilan etmişti. Alaş-Orda hükümeti liderlerinin Sovyet hükümeti ile ilişkiler kurmaya çalıştığını öğrenince K. Togısov, Stalin ile telgraf ile konuşarak Alaş partisi hakkında olumsuz sözler sarf etmiştir. Buna rağmen Sovyet hükümeti Alaş-Orda liderlerinin Kazaklar arasındaki etkisini göz ardı edemiyor, onlardan yararlanmaya çalışıyordu. Kazakistan’da Sovyet hükümetinin kurulmasında önemli rol oynayan A. Jangeldin, Mayıs 1919’da Lenin ile görüşmeye gittiğinde yanında A. Baytursunov’u da götürmüştü. Bu görüşmelerde Lenin, Alaş liderini Bolşevikler ile birlikte Alaş-Orda liderlerinin de görev alacağı idari sistemin kurulması gerektiğine ikna etmiş olmalı ki A. Bökeyhanov Bolşevikler partisine üye bile olmuştu. 1919’da Bolşeviklerin önerisi ile Kazak Özerk Cumhuriyetinin kurulması meselesi ile uğraşan Kazak İhtilal Komitesi kuruldu (KazRevKom).

Alaş-Orda hükümetinin A. Bökeyhan’ın yönettiği Semey şubesi Kasım 1919’da gerçekleştirdiği olağanüstü toplantıdan sonra Sovyet tarafında yer almaya karar verdi. Batı Alaş-Orda’nın durumu, Oral Kozak askeri birliklerinin bölgede güçlü olmasından dolayı biraz karmaşıktı. Burada Oral Kozak birlikleri ve Kızıl Ordu arasında çatışmalar devam ediyorlardı. Kasım 1919’da bir kararname ile Sovyet iktidarını kabul eden tüm Alaş üyeleri için af çıktığı duyuruldu. A. Baytursunov’un teklifi ile Batı Alaş-Orda ile KazRevKom arasında görüşmeler yapılması gündeme getirildi. Aynı senenin Aralık ayında

KazRevKom temsilcileri, Jahanşa ve Halel Dosmuhamedov kardeşler ile görüşmeler yapmak için geldiler. Bolşevikler, Batı Alaş-Orda liderlerine Batı Alaş-Orda hükümetinin tasfiye edilmesini talep eden mektup gönderdi. Ancak bu görüşmeler sırasında Alaş-Orda hükümeti KazRevKom'un tekliflerini kabul etmedikleri için net bir cevap vermemişler. (Alaş Kozgalısı, 2008: 235).

31 Aralık 1919'da Türk Cephesi komutanı (Turkfront) Frunze, 1. ve 4. Sovyet askeri birliklerine gönderdiği telgrafında Alaş-Orda hükümetini hiçbir koşulda tanınmadığını ve onlarla eşit taraflar olarak görüşmeler yapılmayacağını bildirmiştir. (Telgraf, no. 04295/op) 11 Ocak 1920'de ise Alaş-Orda askeri birliklerinin bundan sonra 3. Tatar alayına dahil olacağı bildirilmiştir. 9 Mart 1920'de KazRevKom (Kazak İhtilal Komitesi), Alaş Özerkliği ve onun şubelerinin dağıtılması hakkında karar aldı. Alaş-Orda liderlerinin bir kısmı Sovyet hükümetinde görev aldılar. 1920'de Bökeyhanov'un istediği sınırlar içerisinde Rusya Sovyet Federasyonu'na bağlı Kırgız (Kazak) Özerk Cumhuriyeti kuruldu. Başkenti Orınbor şehri olarak belirlendi. Kazak halkının bağımsızlık hayalleri bu şekilde 70 seneye tekrar ertelenmiş oldu.

SONUÇ

Rusya'da Şubat 1917 İhtilalinin neticesinde Çarlık hükümet düşmüş ve iktidar demokratik değişimler vaatlerinde bulunan Geçici Hükümetin eline geçmişti. Geçici Hükümet'in ülkedeki sorunlarla baş edemediği kargaşa ortamında Bolşevikler darbe yaparak Ekim 1917'de yönetimi ele geçirdiler. Çarlık hükümetin düşmesinden sonraki ılımlı havayı Kazak milliyetçileri aydınları sömürgecilikten kurtulmak için bir umut olarak görmüşlerdi. Böylece Kazak özerk devleti kurmak için girişimlerde bulundular. Ancak bu hiç de kolay olmadı. Ne Geçici Hükümetin, ne de Bolşeviklerin kurduğu Sovyetler hükümetinin sömürgecilik siyasete son vermek gibi bir niyetleri yoktu. Ayrıca bu dönemde kurulan çeşitli mahalli Türk hükümetlerinin kendi aralarında birlik oluşturulamadı. Böylece Kazak aydınlınının büyük umutlarla kurduğu Alaş-Orda hükümeti, komşu bölgelerde kurulan mahalli hükümetlerden destek bulamadı. Zaten Kazak aydınlınının kendi arasında da görüş ayrılığı vardı. Rusya'da başlayan iç savaşta Kızıl Ordu ve Beyazların iktidar kavgasının tam ortasında kalan Alaş-Orda hükümeti her ne kadar durumu idare etmeye çalışsa da başarılı olamamıştır. Askeri kuvvetlerin yetersizliği, hızla değişen siyasi ortam, halkın siyasi bilincinin yetersizliği, Kazak siyasi partilerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve şahsi hesaplaşmalar, Kazak halkının iyi niyetle başlayan bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşmasına imkân vermedi. Alaş-Orda hükümeti sonunda pes ederek, Sovyetler hükümeti tarafından tasfiye edilmeye zorlandı.

KAYNAKÇA

- Abay Dergisi**, “Acele Etmeliyiz”, № 7, 12.07.1918, Semey.
- Alaş KOZGALISI**, Haz: Ye. Tileşov, D. Kamzabekulu, İ. Nurahmetov, Almatı, Sardar Yayınevi, 2008.
- Alaş Partiyası, **Kazak Gazetesi**, 1917, no. 234.
- Alihan BÖKEYHAN, “Şimdiki iki gerekli mesele”, **Abay Dergisi**, no. 8, 01.08.1918, Semey).
- Alihan BÖKEYHAN, “Şimdiki iki gerekli mesele”, **Abay Dergisi**, no. 8, 01.08.1918, Semey.
- Alihan BÖKEYHAN, Baytursunoğlu Ahmet, Alaş Partisi programının taslağı, **Kazak Gazetesi**, no. 251, 21.11.1917, Orınbor).
- Alihan BÖKEYHANOV, **Şıgarmalar**, s. 233-233.
- Amanjolova, **Na İzlome. Alaş v Etnopolitiçeskoj İstorii Kazahstana**, Almatı, Taymas Yayınevi, 2009.
- B. H. YULDAŞBAYEV, **Natsionalno-Gosudarstvennoye ustroystvo Başkortostana (1917-1925). Dokumenty i materiyaly v 4-h Tomah**, t. 2, Ufa, 2002.
- B. S. MURSALİM, **Voyska Alaşskoy Avtonomii**, Almatı, 2015.
- Ben Kadet Partisinden neden ayrıldım, **Kazak Gazetesi**, no. 256, 23.12.1917, Orınbor.
- D. SÜLEYMENOVA, **Batıs Alaşorda Tarihi – Ölke Tarihının kuramdas bölüğü**, almatı, Arıs Yayınevi, 2007.
- Enver KAPAĞAN, “Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi”, **Journal of World of Turks**, ZFWT, Zeitschrift für die Welt Türken, vol. 7, no. 1 (2015)
- <http://www.kazportal.kz/alash-orda-i-antisovetskie-pravitelstva/>
- K. NURPEYISOV, **Alaş hem Alaşorda**, Almatı, Atatek Yayınevi, 1995.
- K. NURPEYİSOV, **Alaş Jane Alaş-Orda**, Almatı, 1995.
- Kazak Gazetesi**, “Kazak Partiyası”, 1917, no. 244.
- Kazak Gazetesi**, “Rettenu Kerek”, 1917, no. 222.
- Kazak Gazetesi**, 21 Kasım 1917.
- M. KOYGELDİYEV, **Alaş Kozgalısı**, Almatı, 1996.
- MAJİTOV. A. S., **Jahanşa Dosmuhamedov**, Almatı, Arıs Yayınevi, 2007.
- N. MARTYENKO, **Alaş-Orda**, Alma-ata, 1992.
- N. V. NAM, “Natsyonalnaya Politika Vremennogo Sibirskogo Pravitelstva”, **Voprosy İstoriyografii, İstorii i Arheologii**, Omsk, 1996.

S. F. KASIMOV, **Avtonomiya Başkortstana: Stanovleniye Natsiyonalnoy Gosudarstvennosti Başkirkogo Naroda (1917-1925)**, Ufa, 1997.

Sarıarka Gazetesi, 22 Ocak, 1918

Sarıarka Gazetesi, 22 Ocak, 1918.

Sarıarka Gazetesi, 25 Kasım, 1918.

SAYLAUBAY. Ye, "Doğu Alaşorda", **Kazak Gazetesi**, no. 51-52, 2011, 23-30 Aralık,

Semey İl Arşivi, f. 37, op. 1, d. 34, l. 2:11, 34, 82, 63.

"Tagı Jalpı Kazak Siyezi", **Kazak Gazetesi**, 1917, no. 234.

TOGAN Zeki VELİDİ, **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleri**. Ankara, 1999.

ZEMSTVO, **Kazak Gazetesi**, no. 236, 17.07.1917, Orınbor, Kır Balası.

ҚР ОММ, 17 қор, 1 тізбек, 17 іс, 203)

SOVYET İHTİLALİ'NİN YUNANİSTAN'DAKİ YANSIMALARI: ANTI-BOLŞEVİK RUSYA OPERASYONU VE VENİZELOS'UN “ZOR” KARARI, 1918-1919

Gürhan YELLİCE*

ÖZET

Bu çalışma temelde iki soruya yanıt aramaktır. Birincisi Sovyet İhtilali'nin Yunan siyasetinde nasıl bir etki yarattığı ve ikincisi bu İhtilalın Venizelos Hükümeti'nin Anadolu'ya yönelik yayılmacı siyasetinin ne ölçüde etkili olduğu. İngiltere ve Fransa, devrim sonrası Rusya'ya ortaya çıkan iç savaşı Bolşeviklerin kazanması halinde Lenin'in başlatmış olduğu antikapitalist kampanyanın genel savaş yorgunluğunun da etkisiyle tüm Avrupa'yı kapsayan bir devrime dönüşebileceği kaygısını taşıyordu. Bu nedenle iki ülke iç savaşta Çar yanlılarını desteklemek amacıyla Rusya'nın kuzeyine, Ukrayna'ya gerçekleştirilecek anti-Bolşevik operasyon için bölgeye askeri yardım gönderme kararı aldı. Bu karardan hareketle Fransa Kasım ayında söz konusu bu harekâta katkıda bulunması için Venizelos yönetimine resmi teklifte bulundu. Savaş sonrası dünya sınırlarının yeniden belirleneceği Paris Barış Konferansı'nda Anadolu'ya yönelik planlarını hayata geçirmeye hazırlandığı sırada gelen bu teklif Venizelos'u oldukça zor durumda bıraktı. Venizelos, harekâta dâhil olunması halinde sınırlandırılması konusunda büyük bir çaba sarf edilen “Bolşevik Fikirlerin” Yunanistan'da etkili olabileceği kaygısı taşıyordu. Ancak özellikle Fransa'nın Venizelos'un Anadolu'ya yönelik planlarına ilişkin açık tehdidi 1918 yılı sonunda Venizelos'u zorunlu olarak bir karar vermek durumunda bıraktı: Ya harekâta dâhil olunarak bu planların hayata geçirilmesi konusunda İngiltere ve Fransa'nın tam desteği alınacak ya da Fransa'nın teklifi geri çevrilerek Komünist İdeoloji'nin Yunanistan'da etkili olma ihtimalinin önüne geçilecek buna karşın Anadolu'ya yönelik planlar büyük bir riske atılmış olacaktı. Çalışma İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivlerine

---

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, gurhan.yellice@deu.edu.tr.

(FO 371), yayınlanmış İngiliz ve Amerikan Arşiv Belgelerine, Yunan Dışişleri Bakanlığı Arşivine (AYE), Yunan Dili ve Edebiyatı Arşivi (ELIA), Benaki Müzesi Venizelos Arşivlerine ve Yunan Basın Arşivine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Anti-Bolşevizm, Ukrayna Harekâtı, Yunanistan, Venizelos, Anadolu Harekâtı.

**THE IMPACTS OF THE SOVIET REVOLUTION IN GREECE:
ANTI-BOLSHEVIK SOVIET OPERATION AND VENIZELOS'
"DIFFICULT" DECISION, 1918-1919**

ABSTRACT

This study aims to seek answers to the following two questions: How the Soviet Revolution influenced Greece and to what extent this Revolution affected the Venizelos' Government's expansionist policy towards Anatolia. Britain and France in the event of Bolsheviks' triumph in the Civil War were both worried that the anti-capitalist campaign which was initiated by Lenin could turn into a general revolution drifting Europe as well. For this reason they decided to send military forces to Ukraine, in North Russia, in order to support the anti-Tsarist forces. To this end, in November 1918, France made an official proposal to the Venizelos' Government, to contribute to this campaign. This proposal had put Venizelos, who was already preparing to apply his own plans for Anatolia at the Paris Peace Conference, in a very difficult position. He worried that "Bolshevik Ideas", which his Government had been putting great effort to restrict, would gain ground in Greece. However, the open threat of France, related with his expansionist plans for Anatolia, forced him to come to a decision at the end of the year, on the dilemma: To participate in the campaign and get the full support of Britain and France at the Peace Conference or to reject the proposal and prevent a possible Communist threat, risking his personal plans for Anatolia? The study is based on British Foreign Ministry Archives (FO 371), published British and American Documents, Greek Foreign Ministry Archives (AYE), the Greek Language and Literature Archive (ELIA), the Venizelos Archives at Benaki Museum and the Greek Press Archive.

Keywords: Soviet Revolution, Anti-Bolshevism, Ukraine Campaign, Greece, Venizelos, Anatolian Campaign.

ОТРАЖЕНИЯ СОВЕТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ГРЕЦИИ: АНТИ-БОЛЬШЕВИСТСКАЯ СОВЕТСКАЯ ОПЕРАЦИЯ И «ТРУДНОЕ» РЕШЕНИЕ ВЕНИЗЕЛОСА, 1918-1919

Это исследование направлено на поиск ответов на следующие два вопроса: как повлияла советская революция на Грецию и в какой степени Революция повлияла на экспансионистскую политику правительства Венизелоса в отношении Анатолии. Британия и Франция в случае победы трибуны большевиков в Гражданской войне были оба обеспокоены тем, что инициатива против капиталистической кампании была превращена в общую революцию, дрейфующую и в Европе. По этой причине они решили отправить войска в Северную Россию, чтобы поддержать царские силы в гражданской войне. С этой целью в ноябре 1918 года Франция сделала официальное предложение правительству Венизелоса внести свой вклад в эту кампанию. Это предложение поставило Венизелоса в очень сложной положении. Венизелос был обеспокоен тем, что «большевистские идеи» могут быть эффективными в Греции, если они включены в операцию. Однако открытая угроза Франции, связанная с его экспансионистскими планами для Анатолии, заставила его прийти к выводу в конце года о дилемме: принять участие в кампании и получить полную поддержку Великобритании и Франции на Мирной конференции или предотвратить предложение и предотвратить возможную коммунистическую угрозу, его личные планы относительно Анатолии. Исследование основано на архивах МИД Великобритании (FO 371), опубликовало британские и американские документы, архивы МИД Греции (AYE), архив греческого языка и литературы (ELIA), архив Венизелоса в Музее Бенаки и архив греческой прессы.

Ключевые Слова: Советская революция, антибольшевизм, кампания Украины, Греция, Венизелос, Анатолийская кампания.

Giriş

İngiltere ve Fransa devrim sonrası Rusya'ya ortaya çıkan iç savaşı Bolşeviklerin kazanması halinde Lenin'in başlatmış olduğu antikapitalist kampanyanın genel savaş yorgunluğunun da etkisiyle tüm Avrupa'yı kapsayan bir devrime dönüşebileceği kaygısını taşıyordu. Rusya'da ortaya çıkan Sosyalist Ekim devriminin etkileri sadece Rusya ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda Avrupa'da da büyük bir yankı uyandırmış, adeta bir şok etkisi yaratmıştı. Yeni yönetimin benimsemiş olduğu ekonomik model, galip devletlerin bölgedeki ekonomik çıkarlarına vermeye başlaması bir yana İngiltere, Fransa ve İtalya'da mağlup devletler Almanya ve Avusturya'da olduğu gibi büyük işçi grevleri baş göstermeye ve Avrupa'da ilk kez komünist partiler kurulmaya başlamıştı. Bu partilerin çok büyük bir bölümü Ekim devriminden ilham alıyor ve toplumsal iyileştirmelerin reform yoluyla değil bir devrim yoluyla ortaya çıkacağını iddia ediyorlardı. Bu nedenle iki ülke 1918 yılı Ekim ayında komünizmin tüm dünya için ciddi bir "tehdit" oluşturmadan önce "ortaya çıktığı yerde" sonlandırılması için iç savaşta Çar yanlılarını desteklemek amacıyla Rusya'nın kuzeyine, Ukrayna'ya gerçekleştirilecek anti-Bolşevik operasyon için bölgeye askeri yardım gönderme kararı aldı¹.

Ancak Fransız Genelkurmayı Rusya'ya yalnızca Fransa'nın asker göndermesine karşı durması nedeniyle Fransız Başbakanı George Clemenceau zorunlu olarak buraya gönderilecek askeri birlik için destek arayışına girdi². Bu amaçla Clemenceau 8 Kasım 1918'te Rusya'ya gönderilecek askeri birliğe katkıda bulunması için Yunanistan'a resmi başvuruda bulundu. Clamanceau'nun düşüncesine göre Yunan orduları Makedonya'da önemli bir başarı göstermişti ve şimdi Rusya'daki operasyonun başarılı bir şekilde sonlandırılmasına önemli bir katkı sağlayabilirdi³.

¹ **The National Archives(TNA)**: Foreign Office (FO) 371/3142, Lord Dorby to FO, Telegram No.1200, Paris, 4 October 1918; Stefanou Sarafi, **Istorikes Anamniseis, Ekdoseis Ekikero-tita**, Athina, 1980, s.156-158; Leonidas Paraskevoupoulou, Stratos, **Anamniseis 1896-1920**, Tomos B, Ekdoseis Pirsu, Athina, 1935, s.37-38; "I Politiki ton Symmahon eis tin Rosian", Embros, 29 November 1918.

² **Archeio İpourgiou Eksoterikon(AYE)**1919/A/4/I-A/5/VI "Ekstrateia Rosias", AP: 42844, Thessaloniki pros YE, 30 Decemvrio 1918.

³ Genikon Epitelion Stratou, **To Ellinikon Ekstratefikon Soma eis Mesimbrinin Rosian 1919**, Ekdoseis Diefthiniseos Istorias Stratou, Athina, 1955, s.26-28. Venizelist yazar Ventiris'e göre Almanya'nın yenilgisi Makedonya'da başlamıştı; Yunan ordularının yardımı olmaksızın İtilaf Devletlerinin savaştan galip ayrılması mümkün olmayacaktı. Bkz. Georgios Ventiris, **I Ellas tou 1910-1920, Istoriki Meleti**, Tomos II, Ekdoseis Ikaros, Athina, 1970, s.385; "The Greek Contribution", **The Times**, 7 January 1919, s.6.

Avrupa’da yarattığı etkinin aksine devrim, Yunanistan’da büyük bir yankı uyandırmamıştı. İngiltere’nin Atina Büyükelçisine göre bunun temel nedeni neredeyse tüm köylülerin kendi topraklarını işliyor olması ve oldukça muhafazakâr yapıda olmasından kaynaklanıyordu. Bu toprak sahiplerinin yanında çalışan işçi sayısı oldukça azdı ve hiçbir şekilde örgütlü değildi. 1917 yılında yayın hayatına başlayan komünist *Rizospastis* gazetesi oldukça sınırlı bir okur kitlesine sahipti ve 1918 yılında kurulan Yunan Komünist Partisi KKE (*Kommunistiko Komma tis Elladas*) ise henüz hiçbir toplumsal desteğe sahip değildi. Bunun temel nedenlerinden birisi Yunan siyaseti ve kamuoyunda *ir-redentist* duyguların ve milliyetçiliğin belki de şimdiye kadar hiç bu kadar güçlü olmamasıydı. Büyükelçiye göre Kasım ayı sonunda bu partinin düzenlenmiş olduğu kongreye çok az sayıda kişinin katılmış olması bunun bir göstergesiydi⁴. Dolayısıyla mevcut koşullarda Yunanistan’da sosyalist güçlerin ciddi bir “tehdit” oluşturması mümkün değildi. Marksist yazar Orfeas Oikonomidis’e göre devrim, Yunanistan’da sempati ile karşılanmıştı. Yazarın iddiasına göre Rus yazarları ve sanatçıları Yunanistan’da toplumun ileri gelenleri tarafından hayranlıkla ve oldukça yakından takip ediliyordu. Yunan yazar ve sanatçılar Rusya’daki meslektaşlarına benzemeye çalışıyorlar buna karşın, Çar rejimine yönelik ciddi bir nefret besliyorlardı⁵. Ancak devrimin Yunanistan’daki etkisi Avrupa’daki ile kıyaslanamayacak ölçüde sınırlı kalmıştı⁶.

Buna karşın Venizelos devrimi Yunanistan açısından büyük bir tehlike olarak görüyordu⁷. Venizelos’a göre Bolşeviklerin Bulgaristan ve Arnavutluk’ta zemin kazanması halinde benzer bir durum Yunanistan’da da ortaya çıkabilir ve komünist etkiye girmesi halinde Yunanistan Slavlaşabilirdi⁸. Venizelos’un 1930 yılında parlamentoda döneme ilişkin kendisine yöneltilen “200.000 Rum’un Yunanistan’a gelmesine neden izin vermediniz” sorusuna vermiş olduğu şu yanıt onun bu konuya ilişkin yaklaşımını ortaya koymaktadır: “Rusya’da yaşayan Yunanlılar Yunanistan’a gelirken valizlerinin içerisinde komünizm mikrobunu da getiriyorlar. Hâlihazırda ülkemizde bulunan komünizm bizim için yeterlidir. Daha fazlasını istemiyoruz”. Komünizmi “mikrop” olarak değerlendiren Venizelos iktidarda bulunduğu süre içerisinde

⁴ TNA: FO 371/3146, “Panhellenic Socialist Party: Greek Socialists”, Athens, 24 November 1918.

⁵ Orfeas Oikonomidis, *O Megalos Oktovris kai I Ellada*, Ekdoseis Kaktos, Athina, 1979, s.41.

⁶ Yannis Kordotou, *Istoria tou Ellinikou Ergatikou Kinima*, Ekdoseis Bokoumanis, Athina, 1972, s.292.

⁷ MB: AEB/15/74, “Note Sur la Situation en Russie”, Paris, 30 Novembre 1918.

⁸ Eleftherios Stavridis, *Ta Paraskinia tou KKE*, Ekdoseis Eleftheris Skepseis, Defteros Anaptiposi, 2008, s. 5-7

komünizmin Yunanistan'daki etkisini en az seviyede tutmak için elinden geleni yaptı. Basın üzerinden yaptığı propaganda girişimleri ile Venizelos Hükümeti komünizmi Bolşevizm ile özdeşleştiriyor ve halk kitlelerinde ciddi bir sempati kazanmaması için büyük bir çaba sarf ediyordu. Dahası Sovyet devrimi sonrası Rusya'dan Yunanistan'a yönelik başlayan göçleri sınırlı tutmak için büyük bir çaba sarf etmişti⁹. Bunun için Venizelos Lenin'in Rusya'da yaşayan Rumlara yönelik göç ettirme siyaseti benimsemesi üzerine burada yaşayan Rumları "komünizm tehdidi" konusunda uyarmak için Rusya'ya ajanlar dahi göndermişti. Örneğin 1919 yılı Mayıs ayında Nikos Kazancakis'in liderliğinde bir grup yazar ve sanatçı Kafkas bölgesine gönderilmişti¹⁰. 1920 yılı Ekim ayına kadar olan süreçte bölgede kalan Kazancakis'in görevi Rus Devriminden sonra bölgeden ayrılan Rumların ayrıldıkları yerlere geri yerleştirilmesi hadisesiyle ilgilenmekti.

Komünizmin Yunanistan'da dikkat çekici bir etki yaratamamasının en önemli nedenlerinden birisi de savaş sonrası Yunanistan'da *Megali İdea* konusunda hâkim olan "milli histeri"¹¹ (*national hysteria*) atmosferiydi. Rusya'da devrim patlak verdiğinde Yunanistan, yaşadığı "milli bölünme" nedeniyle Venizelos'un deyimiyile bir iç savaşın eşiğinden dönmüş ve tam üç yıllık bir "gecikmenin" ardından henüz Birinci Dünya Savaşına dâhil olabiliyordu¹². Savaşa dâhil olmasının ardından Yunanistan Makedonya cephesinde savaşmış ve nihayet birkaç ay sonra son bulan savaşta Yunanistan kazananlar safında yer almayı başarmıştı. Venizelos'un savaşa İtilaf Devletleri'nin yanında dâhil olmaındaki en önemli amacı *Megali İdea* projesini hayata geçirmektir. Venizelos'un düşüncesinde Osmanlı Devleti'nin resmen "yok sayıldığı", Alman, Rus ve Avusturya İmparatorluklarının çöktüğü bir atmosferde İtilaf Devletleri "Doğu Sorunu"nu kesin olarak çözüme kavuşturmayaya karar vermişlerdi. Venizelos İzmir ve Trakya gibi çok büyük toprak tavizlerinin Yunanistan'a verilmesi gerektiğine yönelik girişimlerde bulunurken kamuoyunda *Megali İdea*'nın gerçekleşebileceğine yönelik ciddi bir beklenti oluşmuştu¹³. Devri-

⁹ Orfeas Oikonomidis, *a.g.e.*, s.18-19.

¹⁰ Kostas Avgitidis, s.124-125. Nikiforos Vrettakos, *Nikos Kazancakis: I Agonia tou kai to Ergo tou*, Ekdoseis Oikos P.Sipsas-Hr. Siamantas, Athina, 1960, s.59.

¹¹ Aleksander Karagiannis, *Greece's Quest for Empire at the Paris Peace Conference, 1919-1920*, unpublished PhD thesis, Indiana University, 1981.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan Yellice "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), ss. 205-242.

¹³ Özellikle Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte Yunanistan siyasetini ve toplumsal hayatını meşgul eden en önemli konu Yunanistan'ın savaş sonrası hangi

min etkilerinin Yunanistan'da daha hissedilir bir şekilde görülmeye başlanması Fransa'nın Yunanistan'a yapmış olduğu teklife yönelik Venizelos'un siyaseti ile doğrudan bağlantılı olacaktı.

Venizelos'un Yunan siyaseti ve kamuoyunu işte bu amaç çerçevesinde bir araya getirmeye çalıştığı bir aşamada Fransa'dan gelen bu beklenmedik teklif Venizelos yönetimini zor durumda bıraktı. Tam üç yıllık bir "mücadele"nin ardından Yunanistan'ı savaşa dâhil etmeyi ve savaştan galip ayrılanlar yanında yer almayı başaran Venizelos şimdi savaş sonrası paylaşımında Yunanistan'ın payına düşeni almayı ve Megali İdea'yı sonunda gerçekleştirmeyi planlarken İtilaf Devletleri Yunan Megali İdeası ile hiçbir ilgisi olmayan bir yere asker gönderilmesini talep ediyordu. Bu noktada Venizelos'un iki endişesi vardı. Birincisi Megali İdea ile hiçbir bağlantısı olmayan bir bölgeye, Rusya'ya asker gönderilmesi içeride Anti-Venizelist cephenin güç kazanmasına yol açabilirdi. Yunanistan tam üç yıllık bir süreçte yaşadığı "milli bölünme" nedeniyle bir iç savaşın eşiğinden dönmüştü ve şimdi Büyük Yunanistan projesine oldukça yaklaşıldığı bir aşamada yeni bir milli bölünme ortaya çıkabilirdi. İkincisi böylesi bir harekâta dâhil olunması ve başarısız kalınması halinde Bolşevikler, Rusya'da gerçekleştirmiş oldukları "*devrimci fikirleri*" Yunanistan'a taşıyabilirlerdi. Venizelos bu kaygı ve çekincesini 29 Kasım'da Paris Büyükelçisi Athos Romanos aracılığıyla Clamencau'ya şu şekilde iletenecekti: "*Bolşevik fikirlerin Yunanistan'a taşınmasından kaynaklanan korkudan ötürü Yunan Hükümeti bu teklifi kabul etmekte tereddüt etmektedir*"¹⁴. Ancak Fransa Yunanistan'ın bu harekâta askeri katkıda bulunması konusunda oldukça kararlıydı. 25 Kasım'da Amerika'nın Paris Büyükelçisi bir an önce bölgeye askeri kuvvetler gönderilmemesi halinde Ukrayna'nın tümüyle Bolşeviklerin egemenliğine girmek üzere olduğunu dile getirecekti¹⁵. Dolayısıyla Fransa bir an önce Yunan birliklerini de dahil ederek bölgeye git-

---

toprakları egemenlik altına alacağı meselesiydi. Neredeyse tüm Yunan basını Yunanistan'ın Kuzey Epir, Oniki adalar, Kıbrıs, Trakya ve Küçük Asya'nın Kuzey Batı kıyısı (İzmir ve çevresi) hatta İstanbul ve Küçük Asya'nın Kuzey Batı sahillerinin Yunanistan'a bırakılacağından söz ediyordu. Yunan toplumundaki hâkim kanı "adil olanın" bu yönde olduğu yönündeydi. İngiltere'nin Atina Büyükelçisine göre Yunanlılar tüm bunları yazdıkça ve okudukça bu iddiaların doğruluğuna ve adil olduğuna yönelik kanaatleri güçleniyordu. Bkz. FO 371/3147, "Memorandum Respecting the Unredeemed Greeks", 7 December 1918; Georgios B. Leondaritis, **I Ellada ston Proto Pankosmio Polemo, 1917-1918**, Met. Basilis Oikonomidis, Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis, Athina, 2000, s.502.

¹⁴ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 11340, Venizelos pros Romanos, 29 Novevmbriou 1918.

¹⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, (FRUS), 1918, Russia, Volume II, Sharp to Secretary of State, Telegram No.6008, 25 November 1918.

meyi planlıyordu. Bu nedenle Venizelos'un bu "çekimser" tavrı kabul edilemezdi. Romanos aynı gün Atina'ya gönderdiği telgrafta Clamencau'nun tepkisini şu şekilde rapor edecekti:

*"Eğer Yunanistan bizi yarı yolda bırakırsa biz de onu yarı yolda bırakırız"*¹⁶

Bu görüşmeden sadece iki gün önce 27 Kasım'da Venizelos Paris'ta Clamencau ile gizli bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu görüşmede Venizelos kısa bir süre sonra başlayacak ve dünyanın yeni sınırlarının belirleneceği Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ın İzmir ve Trakya'ya yönelik planlarına destek olmasını talep etmişti. Romanos telgrafında Başbakan'ın bu sözleriyle açık bir şekilde bu talepleri kastettiğini dile getirecekti. Başka türlü söylersek Venizelos Anadolu'ya yönelik planları konusunda Fransa'nın "onayını" almak istiyorsa operasyona katılmak zorundaydı; Megali İdea'ya giden yol Rusya'dan geçiyordu. Dolayısıyla bu noktada Venizelos'un önünde iki seçenek vardı: Operasyona dâhil olmayı reddetmek ve Batı Anadolu konusunda İtalya ile rekabeti göze almak ya da operasyona dâhil olmak ve bu konuda İngiltere ve Fransa'nın tam desteğini alarak Anadolu'ya yönelik genişleme siyasetini hayata geçirmek ve İtalya'nın Anadolu'ya yönelik planlarını bertaraf etmek. Venizelos içerdiği tüm risklere rağmen ikinci seçeneği tercih etti. Anadolu'ya yönelik planları için bu üç devletin siyasi desteğine ihtiyacı olan Venizelos, bu devletlerin anti-Bolşevik bir siyaset benimsediği bir atmosferde Fransa'nın teklifine sırt çevirmenin akıllıca bir siyaset olmadığına inanıyordu¹⁷. Yunanistan Birinci Dünya Savaşı'na savaşın bitmesine aylar kala bir süre katılmıştı, İtilaf Devletlerinin son dört yılda yaşadığı büyük trajedinin çok küçük bir kısmını son birkaç aylık süreçte yaşamıştı. Özellikle Fransız Başbakanı Clamanceau, savaşa sonradan dâhil olan Yunanistan'ın yeterince "fedakârlık" yapmadığı düşüncesindeydi. Ona göre bu savaşa dâhil olarak Yunanistan talep ettiği toprak taleplerinin hakkını vermesi vermeliydi. Anadolu'ya yönelik planları konusunda Venizelos İngiltere ile tam bir uyum içerisindeydi. İngiltere Hindistan'a giden sömürge yollarının güvenliğini sağlayabilmek için

¹⁶ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 11341, Romanos pros YE, Paris, 29 Novebriou 1918.

¹⁷ Kostas Avgitidis, **İ Stratiotiki Epembasi ton Kapitalistikon Horon Enanti sti Sovietiki Rosia kai Ellada 1918-1920**, Synhroni Epohi, Athina 1999, s.124; TNA: FO 371/3142 "Supplies to Greece", Translation of Memorandum from the President of the Council of French Republic of the Prime Minister, Paris, 14 January 1918; TNA: FO 371/3142 "Supplies for the Greek Army", FO to Athens, Telegram No. 105, London, 28 January 1918; G. Kordatos, **Megali İstoria tis Elladas**, Neoteri B, Tomos 13, s.52; Georgios Tsontos-Barda, **I Venizeliki Tyrannia: Imerologio 1917-1920**, Ekdoseis Petsiba, Athina, 2006, s.439. Bkz. Arxeio tis P.S. Delta, **Ekstrateia sti mesibriani Rosia 1919**, Ermis, Athina 1982, s.7-8.

bölgede güçlü bir Yunanistan fikrini destekliyordu. Ancak Fransa bu konuda henüz tam olarak ikna edilebilmiş değildi. Fransa Batı Anadolu ve Trakya'nın tümüyle Yunanistan'a bırakılmasına karşı çıkıyordu. Bunun yanında Yunanistan ekonomik açıdan İngiltere, Fransa ve Amerika'ya bağımlı bir ülkeydi. Sadece 1917 yılı içerisinde Venizelos Hükümeti Fransa'dan 300 bin Frank, İngiltere'den 12 milyon Pound ve Amerika'dan 50 milyon Dolar borç almıştı. Dolayısıyla ekonomik olarak bu ülkelere borçlu (bağımlı demek daha doğru olacaktır) olunması dış politikadaki hareketini kısıtlanmasının önemli nedenlerinden birisiydi.

İşte bu karardan hareketle iki taraf arasında başlayan gizli görüşmeler Aralık ayı sonunda uzlaşma ile sonuçlandı¹⁸. Bu uzlaşmaya göre Yunanistan bölgeye gönderilecek ve toplamda 12 birlikten oluşacak Fransız yönetimindeki orduya toplamda 42.000 kişiden oluşan üç ayrı birlikle destek olacaktı¹⁹. Bunun karşılığında Fransa Yunanistan'ın Trakya ve İzmir konusundaki taleplerine destek olacaktı. Bu uzlaşmanın hemen ardından Venizelos 25 Aralık'ta Paris'ten Yunan halkını bilgilendirmesi amacıyla Dışişleri Bakanı Emmanuel Repules'e yazdığı mektupta bu operasyona Yunanistan'ın katılmasının zorunluluğunu şu şekilde ortaya koyacaktı:

“Durumumuzun bir ay öncesine göre çok daha iyi olduğuna inanıyorum. Şimdi eskiye nazaran çok daha iyimserim. Uzun bir süre iyimser kalabilen bir karakter olmadığım malumunuzdur. [Mevcut koşullarda] İzmir ve Trakya'nın bize verilmesinde hiçbir zorluk yaşanmayacağı kanaatindeyim. Kral Konstantinos'un izlemiş olduğu politikalara rağmen şimdiki koşullar başarılı olmamız için yeni bir fırsat doğurmuştur. Size özellikle vurgulamak isterim ki istediklerimizin tümünü başarabileceğimizi beklemiyorum ancak bunun gerçekleşebileceğine yönelik büyük bir olasılık görüyorum. Rusya'ya gerçekleştirilecek askeri harekât konusunda henüz kesin bir kanaate varmış değilim. Oldukça zor görünüyor olması ve ciddi riskler barındırıyor olması yanında kamuoyunun böylesi bir operasyona karşı duruyor olmasından dolayı umudum nihai olarak böylesi bir operasyonun gerçekleşmemesi yönündedir. Ancak gerçekle-

¹⁸ Genikon Epitelson Stratou, **To Ellinikon Ekstrateftikon Soma eis Mesimbrinin Rosian 1919**, Ekdoseis Diefthiniseos Istorias Stratou, Athina, 1955, s.40; Arhegeion Stratou, **Dieythynsis Istorias Stratou, Anefodiasmoi kai Metaforai kata tin Mikrasiatikin Ekstrateian (1919-1920)**, Ekdoseis Diefthiniseos Istorias Stratou, Athina, 1969, s.40.

¹⁹ Plastiras, **a.g.e.**, s.9; Operasyona katılan komutanlardan Karakassonis'e göre bu sayı 30.000 dolaylardaydı. Petros G. Karakassonis, **Istoria tis eis Oukranian kai Krımaian İperpontiou Ekstrateias**, Ekdoeseis Pelasgos, Athina, 1934, s.55.

mesi halinde bu operasyona askeri birlik göndererek dâhil olmamız gerektiği görüşündeyim. Eğer bu yönde bir adım atarsak hedeflerimizi gerçekleştirme konusunda bazı haklara sahip olacağımıza inanıyorum"²⁰.

Yeni Bir "Milli Bölünme"

Operasyona dâhil olma kararı Yunan siyasetinde adeta bir bomba etkisi yarattı ve yeni bir "milli bölünmenin" fitilini ateşledi. Venizelos Hükümeti'nin muhalefet ve kamuoyunu ikna etmek için öne sürdüğü temel tez suydurdu: İzmir ve Trakya'ya giden yol ancak bu operasyona dâhil olmakla mümkündür. Ancak bu argüman ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Savaş yorgunu ve ekonomik olarak güç durumda olan Yunan toplumu Megali İdea ile hiçbir ilgisi olmayan bir savaşı kabul etmek istemiyordu. Operasyon muhalefet ve Kral yanlıları nezdinde büyük bir tepkiyle karşılanmış ve Venizelos "emperyalist" Fransa ve İngiltere'nin "uşaklığını" yapmakla itham edilmişti. Muhalefet, Venizelos'u İngiltere ve Fransa'nın her istediğini yapmakla gerek Rusya'da yaşayan Rumları gerekse Yunanistan'ı büyük bir risk altına atmakla itham ediyor, Venizelos'un öne sürdüğü üzere İzmir'in Yunan egemenliğinde kalabileceğine itimat etmiyordu. Komünist parti SEKE'ye (*Ergatikou Kommatos tis Ellados*) göre "Yunanistan'da oligarşinin temsilcisi ve İngiliz-Fransız emperyalizminin ortağı" Venizelos, Yunan askerlerini bu iki devletin ve Çarın çıkarları uğruna kan dökmeleri için gönderiyordu²¹.

Bu operasyona dâhil olan komutanların anılarına bakıldığında genel olarak bu operasyonun büyük en azından komuta cephesinde ciddi bir heyecan yarattığı anlaşılıyor. Örneğin Panagiotis Gargalidis anılarında "bu heyecanı" şu şekilde aktarıyor:

"Tüm Büyük Devletler Yunanistan'ın Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşında Yunan ordularının göstermiş olduğu başarıyı büyük bir takdirle karşıladılar. Biz, 500 yıl Osmanlı köleliğine maruz kalmış Yunanlılar bölgede yaşayan Rusların Bolşevizm nedeniyle neler yaşadığını çok iyi anlıyoruz. Amacımız ve hedefimiz bölgede yaşayan Ruslar ve ihtiyacı olan herkese yıllarca uğrunda savaştığımız ve başarılı olduğumuz özgürlük ruhunu kazandırmaktır. Dolayısıyla operasyona dâhil olma kararı duygularımızı ve ruhumuza tercüman oldu. Ordu bu operasyon konusunda oldukça heyecanlıydı. Ayrıca bu operasyona katılarak bölgede

²⁰ *Biblios Eleftheriou Venizelou: I Istoría tis Neoteris Ellados*, Tomos III, Istoriká Ekdoseis, Athina, s.286-287; 324.

²¹ *To Kommounistiko Komma tis Elladas Episimi Keimena 1918-1924*, Tomos I, Politikes kai Logotehnikes Ekdoseis, 1964.

yaşayan kardeşlerimiz Yunanlılara kölelik dönemimizde bize yardımcı olmaları²² karşısında onlara olan şükran borcumuzu ödemiş olacağız”²³.

Ancak ordunun alt kademelerinde operasyona ilişkin ciddi kuşkular vardı. Rusya’ya gidecek olan birliğin komutanlarından Plastiras anılarında ordunun genel olarak bu operasyonu “maceraperest ve tehlikeli” olarak gördüğünü ve tüm girişimlere rağmen özellikle de buraya gönderilecek olan birliğe operasyonun önemini anlatma konusunda ciddi güçlük çekildiğini ifade ediyor²⁴. Plastiras’ın aktardığına göre operasyon konusunda ikna edici olabilmek için maddi ve manevi tüm imkânlar kullanılmıştı. Hükümet, buraya gitmeye gönüllü olacak askerlere 1000 drahmi daha fazla para ödeme taahhüdünde bulunuyordu²⁵. Operasyon konusunda askerleri motive etmek için kullanılan en önemli unsurlardan birisi, bu operasyona katılma halinde Küçük Asya’ya gitmeye hak kazanılacağı ve hatta İstanbul’un alınması konusunda hak iddia edileceği dile getiriliyordu. Operasyondan kısa bir süre öncesinde Plastiras askerlere yönelik yaptığı konuşmayı anılarında şu şekilde aktarıyor: “*Bu operasyona katılmamız bize oldukça fazla yarar sağlayacaktır. Bu operasyona dahil olmamızın bize getireceği en büyük fayda Trakya ve Küçük Asya’ya yönelik planlarımız konusunda müttefiklerimizin bizim yanımızda olacağı gerçeğidir. Trakya ve Küçük Asya’ya giden yolumuz Rusya’dan geçmektedir*”²⁶. Sözünü ettiği amaç için kullanılan ordu içerisinde slogan ise şuydu:

*Nereye, ah bre nereye
Önünüzde uzunca bir yol,
Kumandanınız sizi nereye götürüyor?
İzmir’e giden yol Rusya’dan geçiyor*²⁷

²² Odissa’da kurulan ve Osmanlı Devleti’ne karşı başlatılan isyana öncülük eden Filiki Eteryia örgütü kastediliyor.

²³ Elliniko Logotechio kai Istoriko Archeio (ELIA): Archeio Panagiotis Gargalidis, Anamneiseis, Decemvrio 1918, s.1.

²⁴ Nikolaos Plastiras, Ekstrasia Oukranias 1919, Kinima 6is Martiou 1933: Allilografia, Epi. P.A. Zannas, Ekdoseis Ermis, Athina 2007, s.9. “Bulgarlar hiçbir koşul öne sürmeksizin teslim oldular. Yunan orduları eski sınırlarımıza egemenlik altına almıştı. [Ancak] hedefimize henüz tam olarak ulaşabilmiş değildik. Ruhumuzda müttefiklerimizin Sofya ve İstanbul’u egemenlik altına almamıza imkân tanıyacıklarına oldukça güçlü bir umut taşıyorduk. Ocak ayının hemen başında hükümet Ukrayna’ya yapılacak operasyona katılma kararını alması beni oldukça heyecanlandırdı. Bu sırada hissetmiş olduğum duyguyu hala unutamıyorum. Mutluluğumu gizlemekte oldukça güçlük çekiyordum”. Plastiras, a.g.e., s.1-4.

²⁵ Hristos Karagiannis, **I Istoría Enos Stratioti 1918-1922: Mia Syklonistiki martiria gia tis Ellinikes Ekstrateias**, Ekdoseis Kedros, Athina, 2013, s.65.

²⁶ Plastiras, a.g.e., s.12.

²⁷ Romaios Giorgos, “Milon tis Eridos apo 1853”, To Vima, 9 Martiou 2014.

Operasyona dâhil olunması konusundaki bu sıkıntılar Venizelos'u özellikle kamuoyunun ikna edilmesi açısından bir şeyler yapmaya zorladı. Bu nedenle Venizelos bu kampanyaya katılmanın önemi konusunda kamuoyunu "bilgilendirmek", belki de bir umut ve beklenti yaratabilmek amacıyla hem ordu içerisinde hem de kamuoyunda büyük bir propaganda kampanyası başlattı²⁸. Basın üzerinden yapılan propaganda girişiminde ise genel olarak Yunanistan "barış koşullarının" sağlanması ve Yunanistan'ın hiçbir şekilde tartışılmaması gereken hakkı olan "kurtarılmamış Yunanlıları" (*Unredeemed Hellenes*) özgürleştirme konusunda büyük devletlerin desteğini alabilmek için bu operasyona kesinlikle katılmalıydı. Hükümet yanlısı Astir ve Akropolis gazeteleri, Yunanistan'ın operasyona katılması halinde Trakya'nın Yunanistan egemenliğine geçeceğini iddia edecekti²⁹. Aksi bir durumda bu bölgenin Bulgaristan egemenline geçmesi tehlikesi vardı. Diğer taraftan Venizelos yanlısı bir başka gazete *Eleftheros Typos*, Bolşevik rejiminin Rus toplumu hiçbir şekilde bağımsızlık ve özgürlük getirmediğini öne sürüyor ve bu koşulların sağlanması adına Bolşevizm'in ortadan kaldırılması gerektiğini şu sözlerle savunuyordu:

"Olgun ve sivil bir devlet olmasına karşı Almanya ile savaşmak durumunda kaldık. Şimdi Rus toplumunun boğazına sarılmış olan bu anarşist tiranlar karşısında ne yapmalıyız? Elbette Rusya'ya destek olmalıyız. Ayrıca insanlık yeni bir savaşın yükünü kaldırabilecek durumda değildir. Rusya'da ortaya çıkan anarşi, barış koşullarının oluşmasının önündeki en büyük engeldir. Bolşevikler anarşi propagandası yapmakta ve tüm dünyayı tehdit etmektedir. Tüm milletler buna engel olmak için elinden geleni yapmalıdır. Rusya'ya asker gönderilmesi tüm insanlığa faydası olacak "barış koşullarının oluşması" için hayati önem arz etmektedir".

Gazete ayrıca, Yunanistan'ın temel yiyecek gereksinimlerini sağladığı önemli bir merkez olduğunu, dolayısıyla operasyona katılacak ve Çar rejiminin egemenliğinin yeniden sağlanmasına yardımcı olacak olan askerlerin oldukça fakir durumda olan Yunan halkının daha iyi hayat koşullarına sahip olmasına yardımcı olacağını iddia edecekti³⁰. Dönemin en büyük gazetesi *Patris* 400 kişiden oluşan bir gönüllü asker örneğini temel göstererek Yunan toplumu

²⁸ TNA: FO 371/3147, "The Confidence of Greece is unshaken", Athens to FO, Athens, 7 July 1918.

²⁹ "I Katalipsis tis Trakis kai I Ekstrateia eis Rosian", Akropolis, 31 Dekembriou 1918; Istatı Stigmi: Pos ta geini I Katalipsis tis Trakis", Astir, 30 Dekemberiou 1918.

³⁰ "I Ekstrateia tis Rosias", Eleftheros Typos, 28 Dekembriou 1918; "Koinos o Skopos", Eleftheros Typos, 31 Dekembriou 1918.

ve Yunan askeri büyük bir memnuniyetle karşıladığını ve bu harekete katılmayı bir onur olarak gördüğünü öne sürecekti³¹.

Ancak hükümet yanlısı gazetelerin öne sürmüş olduğu bu argümanlar muhalif gazeteler nezdinde genel olarak “emperyalizmin” uşaklığını yapmak olarak görüldü. Bu konuda en sert muhalefeti yapan gazete “komünist” *Rizospastis*’e³² göre Venizelos yanlısı basın tarafından öne sürülen tüm bu argümanlar adeta bir “komedi” idi ve “hilekâr” bir yaklaşımdı. Diğer tüm hükümetler kendi toplumlarını “insanlığı Bolşevik tehlikesinden kurtarmak için” gidiyor diye ikna etmeye çalışırken benzer hatayı Yunan Hükümeti de yapıyor ve toplumu “aptal” yerine koyuyordu³³. Küçük bir ülke olan Yunanistan, İtilaf Devletleri tarafından kullanılmak isteniyordu. 27 Aralık’taki yazısında Rizospastis hâlihazırda Makedonya’da bulunan Yunan ordusunundaki seferberlik durumunun dolayısıyla yaşadıkları güçlüklerin bir an önce sonlandırılması ve bu askerlerin ülkeye dönmesi gerektiğini dile getiriyor ve Hükümete önemli bir soru yöneltiyordu: “Hangi düşmana karşı savaşmak için onbinlerce Yunan askeri Rusya’ya gidiyordu ve bu askerlerin sağ salım dönebilecek miydi?”³⁴. Diğer ülkeler buna karşı gelmesine rağmen Yunanistan’ın böylesi bir operasyona dahil olmayı kabul etmesinin hiçbir şekilde kabul edilemez olduğunu savunan *Rizospastis*’e göre Yunanistan açısından Rusya’daki harekete katılmak büyük bir kumar olacaktı. Operasyona katılması halinde Yunanistan’a toprak vaadinde bulunulmasını “bir yem” olarak değerlendiren gazete buna inanılmasını büyük bir hata olarak değerlendirecekti. Gazete ayrıca Venizelos

³¹ Hatta operasyon devam ederken dahi basın üzerinden propaganda girişimleri devam ediyordu. 5 Şubat 1919 tarihli Estia gazetesi operasyonun bölgede yaşayan Rumları “oldukça heyecanlandırdığını” operasyona katılan “askerlerden birinin mektubu üzerinden” okuyucusuna şu şekilde aktaracaktı: “Buradaki koşulları size tarif etmemiz mümkün değil. Yaşamış olduğumuz hayali sana sözlerle tarif etmemiz mümkün değil. Nereden başlayayım ki: Odissa’ya nasıl geldiğimizden mi yoksa yolculuğumuzdan mı başlayım bilmiyorum. Bölgede yaşayan ve sayıları yaklaşık olarak 15 bin dolaylarında olan Yunanlılar hiçbir şekilde orada değildiler. Ancak inmemizden sadece bir saat sonra sessizlik yerini inanılmaz bir çılgılık ve gürültüye ve safi heyecana bırakmıştı. Gördüklerim karşısında büyük bir şaşkınlık içerisindeydim. Herkes yanıma geldi ve dua etmeye başladı. “Çok yaşayın çocuklar, sayenizde hayata yeniden döndük”. Gözlerinden yaşlar dökülerek ve dudakları titreyerek. Tahmin edin nerede kamp yaptık: “Çarın sarayında!” Burada her şey çok güzeldi. Fakat Almanlar, Avusturyalılar her şeyi yerle bir etmişler. İzin verin size Bolşeviklerle ilgili bir şey söyleyeyim. Her şeyden önce Rusya’da 26 siyasi parti var, birbirlerine girmiş ve kavga etmekte olan. Burada çok fazla işsizlik var. Burada çok fazla soğuk var. Sıfırın altında 10 derece. Burada hiçbir şekilde soğuğu bile hissetmiyoruz. Yunan heyecanı bunu hissetmemize izin vermiyor”. Bkz. “O Ellinikos Enthousiasmos”, Estia, 5 Flevari 1919.

³² Gazete 1919 yılından sonra KKE’nin resmi yayın organına dönüşecekti.

³³ “Ta Anthallagmata”, Rizospastis, 30 December 1917, s.1.

³⁴ “Apo tin Aposi mas”, Rizospastis, 27 Dekembriou 1918.

yanlısı basının öne sürmüş olduğu "Rusya'ya asker gönderilmesi halinde Yunanistan'a toprak verileceği" tezine kesin bir dille karşı çıkıyor ve "Yunanistan zaten yakın bir gelecekte kendisine vaat edilen bu topraklar üzerinde egemenlik kuracağını bunun için İtilaf Devletlerinin dümen suyuna gidilmesine gerek olmadığını öne sürüyordu. Diplomatların Yunan halkı ne isterse onun yapılması gerektiğini anlaması gerektiğini savunan gazete göre her toplum kendi kaderini belirlemede özgür olmalıydı. 400 kişiden oluşan asker kendi kariyerleri için istiyorlar, kişisel kariyerleri için istiyorlar. Biz gazete olarak diğer taraftan çok sayıda insandan gelen mektubu gösterebilir ki bu mektuplarda "bu yaklaşımı diktatörce gördüklerini ve bu yaklaşımdan dolayı artık bıkkınlık noktasında olduklarını" gösteren birçok mektubu örnek gösterebileceğini dile getirdi. Yunan toplumu açık bir şekilde düşüncesini ortaya koydu mecliste. Kaldı ki ordu içerisinde bulunan binlerce askerden sadece 400 kişinin (darbeci askerin, amirlerine karşı gelen) böylesi bir gönüllülük içerisinde olması bu askerin de böylesi bir niyet içerisinde olmadığını gösteriyordu. 28 Aralık'ta *Rizospastis* "Neden Rusya'ya asker gönderiyoruz" başlıklı makalesinde hükümet haricindeki tüm sosyalist ve demokratların bu operasyona temelde iki nedenden ötürü karşı olduğunu iddia edecekti. Birincisi bu operasyon Rusya'da halkın kendi tercihini belirleme özgürlüğüne dışarıdan müdahale olduğu anlamına geliyordu. İkinci olarak İtilaf devletleri nereye giderlerse gitsinler kendi çıkarlarına hizmet edecek kesimlere yardımcı olurlar. Sonuç olarak Bu açık bir şekilde bu operasyon Rusya'daki egemen sınıfın çıkarına hizmet etmekten başka hiçbir şeye hizmet etmeyecektir.

Herhangi bir bloğa dâhil olmayan *Politeia* 14 Aralık'taki "Bolşevizm tehlikesi var mı?" başlıklı yazısında bunu şu şekilde dile getiriyor. "Neden böylesi bir operasyona katılıyoruz. İtilaf Devletleri ve Venizelos bölgede anarşi olduğunu iddia ediyor. Bolşevizm doğduğu yerde ortadan kaldırılması gerektiğine yönelik yaklaşım Bu sadece emperyalizmin planını ortaya koymak için ortaya koymuş olduğu "bahaneden" ibaretti. Gazete şu soruları yöneltiyor: Gerçekten de Yunanistan'da bir Bolşevik tehlikesi var mı? Kötü olmadığını ortaya koymaya çalışıyor. Belki de siyasi ideolojiye karşı toplumsal bir ideolojydi. Rusya'da Bolşevizm ortaya çıktı, çünkü koşullar buna yol açtı. Ancak Yunanistan'da kesinlikle böylesi toplumsal koşullar yoktu. İşçilerin böylesi sorunları yok, ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar Rusya ile aynı değil. Yunanistan'da birçok insan kendi işine sahip ve koşullar aynı değil. Eğer gerçekten bir askeri operasyona ihtiyaç varsa Yunan orduların gitmesi gereken yer benzer bir anarşinin olduğu ve yok olma tehdidiyle karşı karşıya kaldığı Batı Anadolu ve Bulgaristan'da yaşayan Rumları kurtarmak için böylesi bir operasyon

gerçekleştirilmeliydi³⁵. Bolşevizm korkusu, tehdidi bir bahaneydi. Operasyona katılma konusunda ortaya konulan argümanlara bakıldığında bunlar birer bahaneydi. Birincisi böylesi bir operasyon oldukça tehlikeliydi. Nasıl bir siyasi kazanç elde edileceği kesin ve net değildi. Neden gidelim. Bunun herhangi bir amacı yoktu. Rusya'nın liberalleri iktidarı kaptırmamak için neden gereken çabayı göstermemişti de biz bunu yapmak için gidiyoruz. Ayrıca diyelim ki gittik ve Çarı yeniden yerine koyduk, kim bize söylüyor Rusya'da ortaya çıkacak yeni yönetimin Almanya ile ittifak yapıp yapmayacağını kim garanti ediyor. Ayrıca pratik olarak bu mümkün değil, Rusya oldukça büyük bir ülke. Yunan orduları burada kaybolabilir³⁶. Rusya Çar zamanında Bulgarlara yardımcı olmuştu. Bunu unutmayalım. Bulgarlar Müslüman ve Ortodoks Hıristiyanlara yönelik katliamlar gerçekleştirirken (Makedonya mücadelesi zamanında) tüm bunlardan çok daha önemlisi Rusya Bulgarlara yardımcı oluyordu³⁷. Ayrıca Ethnos da Yunan ordularının Ukrayna'ya gitmesine karşıydı. Muhafazakâr *Ethnos* Bolşeviklerin Yunanistan'da egemenlik kurmak isteyecekleri şüphesizdir. Bolşevizmi “zehirli meyve” olarak tanımlıyor. Ancak Yunanistan'da egemenlik kazanması mümkün değildi, çünkü Yunanistan muhafazakârdı ve Yunanistan'da sınıf mücadelesi yoktu. İşçiler iyi gidiyor³⁸. Hükümet dikkatli olması halinde korkulacak hiçbir şey yok. Hükümet parası olanları desteklerse bu konuda korkmalıyız.

Harekâta Katılmanın Bedeli

Bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere kararı bir kez daha Yunanistan'ı ikiye bölmüştü. Ancak Venizelos'un bu harekâta katılma konusunda hiçbir şüphesi yoktu. Dolayısıyla muhalefet ve kamuoyundaki tüm olumsuzluklara rağmen Venizelos planını hayata geçirmekte hiç tereddüt etmedi. Yunanistan'da bu tartışmalar devam ederken Leonidas Paraskevopoulos komutasında 3600 kişiden oluşan ilk Yunan birliği 20 Ocak 1919'da, Paris Barış Konferansı'ndan sadece iki gün sonra Odessa'ya çıktı³⁹. Ancak Yunan ordusu bölgede oldukça travmatik bir tecrübe geçirdi. Başlangıçta buraya çıkan Yunan birliklerine telkin edilen ve birliklerin genel olarak beklentisi Bolşevizm'e karşı yardımına gittikleri Rus halkının kendilerine oldukça sıcak davranacağı ve hatta operasyonun başarıyla sonuçlanmasında yardımcı olacakları yönündeydi. Ancak bu “beklentinin” tam aksine kendileri için oldukça yabancı olan

³⁵ “Iparhei Kindinoe Bolsevismou;”, Politeia, 14 Dekemvriou 1918.

³⁶ I Ekstrateia eis tin Rossian kai Ellinika Simferonda”, Politeia, 29 Dekemveriou 1918.

³⁷ “Ta Ellinika Dikaia pro tou sinedriou tis Eirinis”, Politeia, 22 Dekemvriou 1918.

³⁸ “14 Dekembriou O Thorivos”, Ethnos, 14 Dekembriou 1918.

³⁹ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, “Ekstrateia Rosias”, AP: 1195, Diomidis pros Parisi, 2 Flevari 1919.

bu topraklarda Yunan askerleri tam bir şaşkınlığa uğramışlardı. Rus halkı İtilaf Devletleri'nin bu operasyonuna karşı açık bir tepki göstermiş, Yunan birlikleri bölgede hâkimiyeti sağlamakta güçlük çekmişlerdi. Üstelik Yunan birlikleri bölgede ciddi bir erzak sıkıntısı çekmeye başladı⁴⁰. Bölgedeki Yunan birliği, sürekli olarak Atina'ya gönderdiği telgraflarda bölgede yiyecek bulmakta büyük sıkıntı yaşadıklarını dile getirecekler ve bu konuda yardım talebinde bulunacaklardı⁴¹. Buradaki Yunan birlikleri açısından belki de en şok edici gelişme Mart ayından itibaren Fransız birliklerin bölgeden ayrılmaya başlamasıydı. Bu operasyonun Mart ayı itibariyle artık tam bir fiyaskoya dönüştüğünün kanıtıydı. 10 Mart'ta Yunanistan'ın Londra Büyükelçisi Kaklamanos Atina'ya gönderdiği telgrafta Fransız birliklerinin artık sadece kâğıt üzerinde var olduklarını ancak gerçekte çoktan bölgeden ayrıldıklarını dile getirecekti⁴². Öyle ki Nider 22 Mart'ta İstanbul üzerinden Atina'ya gönderdiği telgrafında 600 kişiden oluşan Yunan birliği ve sadece 200 kişiden oluşan Fransız birliğinin 10.000 kişiden fazla Rus birliğine karşı mücadele etmek durumunda kaldığını dile getirecekti⁴³. Bu durum Yunan birliklerinin moral olarak ciddi bir çöküntü yaşamasına yol açarken Venizelos yönetimi yavaş yavaş bölgeden çekilmenin yollarını aramaya başlayacaktı. Nisan ayı başında Venizelos yaklaşık bir milyon Bolşevik askeri karşısında Yunan birliklerinin tutunmasının imkânsız olduğunu, Yunan birliklerinin bölgede yalnız kaldığını ve bu nedenle birliklerin çekilmesi gerektiğini dile getirecekti⁴⁴. Nisan ayından itibaren Yunan birlikleri bölgeden çekilmeye başlayacaktı. Yunanistan'ın operasyon sonucunda toplam kaybı 400 ölü ve 600 yaralı idi.

Sonuç olarak Ukrayna operasyonu büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Peki başarısızlıkla sonuçlanan bu operasyona dahil olma Yunanistan açısından ne tür sonuçlar doğurdu? Operasyona dâhil olmak kısa vadede Venizelos'un istediğini almasına yardımcı oldu. İtilaf Devletleri daha önceden prensip anlaşmasına vardıkları üzere Paris Barış Konferansı'nda Venizelos'un İzmir'e yönelik tezine destek verdiler. Uzun süren pazarlıkların ardından Venizelos Anadolu'ya yönelik planlarını hayata geçirmek için İtilaf Devletlerinden vize almayı başarmıştı⁴⁵. Nitekim buradan çekilen birlikler 17 Temmuz

⁴⁰ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 693, Venizelos pros UE, 5 Flevari 1919;

⁴¹ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 47667, Geniko Strateigeio stin Oukrania pros UE, 2 Flevari 1919.

⁴² AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 1794, Kaklamanos pros UE, 10 Martiou 1919.

⁴³ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 2097, Kanelloulos (Presvis tou Konstantinopoli) pros UE, 22 Martiou 1919.

⁴⁴ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 2617, Venizelos pros UE, 3 Aprili 1919.

⁴⁵ MB: AEB/17/09, Venizelos pros YE, Paris, 16 Flevari 1918.

1919'a kadar olan süreçte İzmir'e sevk edilmişti. 15 Mayıs Venizelos orduya gönderdiği telgrafta bunu şu şekilde ifade edecekti. *“Büyük Güçler Yunan ordularının İzmir'e çıkarma yapmasına ve bu şekilde şehrin güvenliğini sağlanmasına karar verdiler. Milli ordumuzun uzun tarihi boyunca böylesi onurlu bir görevin parçası olma şansı oldukça az rastlanılan bir durumdur. Tüm Yunan halkının iyi dilekleri sizinledir”*⁴⁶.

Ancak uzun vadede operasyona dâhil olmak Venizelos ve Yunan toplumuna pahalıya mal oldu. Öncelikle Yunanistan'ın Rusya'daki operasyona katılmasının en ağır bedelini bölgede yaşayan Rumlar ödedi. Yunanistan'daki temel kaygı Lenin yönetiminin bölgede yaşayan Rumları zorunlu göçe tabi tutturacağına ilişkin ciddi bir kaygı ortaya çıktı. 11 Nisan'da Dışişleri Bakanı Aleksandros Diomidis Kaklamanos'a gönderdiği telgrafta Rusya'nın bölgede yaşayan Rumlara yönelik katliama ve zorunlu göç ettirmeye yönelik Venizelos Hükümeti'nin ciddi kaygılar taşımaya başladığını ve İngiltere ve Fransa'ya buradaki Rumları kurtarmak için girişimlerde bulunması talimatını verecekti⁴⁷. 1453'ten sonraki süreçte çok sayıda Rum Rusya'ya göç etmişti ve 1918 yılı sonu itibarıyla burada yaşayan Rum sayısı 200.000 kişinin üzerindedi. Bu Rumlar bölgedeki ticaret ve endüstri konusunda oldukça iyi durumdaydı. Ancak operasyon nedeniyle Yunanistan'a karşı açık bir şekilde cephe alan Bolşeviklerin baskısı nedeniyle Rusya'dan ayrılmak durumunda kalmıştı. 1918-1920 yılları arasında yaklaşık olarak 100.000 civarında Rum bölgeden ayrılmak durumunda kalacaktı. İşte bu göçler, Venizelos Hükümeti'ni Sovyet Devrimi sonrasında en fazla tedirgin olduğu konulardan birisiyle yüzleşmek zorunda bırakacaktı: Bu göçlerin Yunanistan'da komünizmin güçlenmesine büyük bir katkı sağlayacağı korkusu. İşte bu korku nedeniyle Venizelos gerek savaştan gerekse Sovyet baskısından dolayı Rusya'dan Yunanistan'a yönelik göçleri mümkün olduğunca sınırlı tutmaya çalışmıştı. Venizelos'un ilk tercihi bu Rumların Rusya'da kalmasıydı⁴⁸. Ancak bunun mümkün olmadığı anlaşılınca Venizelos bu göçmenlerin İstanbul'a yerleştirilmelerini isteyecekti. 3 Nisan'da Dışişlerine verdiği talimatta Kırımdan göç etmek durumunda kalan Rumların Atina'ya değil Romanya ya da İstanbul'a gönderilmeleri isteyecekti⁴⁹. Bir başka telgrafta bunun gerekçesini şu şekilde ortaya koyacaktı:

⁴⁶ Georgios Ventiris, I Ellas tou 1910-1920, Istoriki Meleti, Tomos II, Ekdoseis Ikaros, Athina, 1970, s.386.

⁴⁷ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, “Ekstrateia Rosias”, AP: 2729, Kanellopoulos pros UE, 11 Apriliou 1919.

⁴⁸ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI “Ekstrateia Rosias”, AP: 2667, Kanellopoulos pros UE, 5 Apriliou 1919.

⁴⁹ AYE /1919/A/4/I-A/5/VI “Ekstrateia Rosias”, AP: 2617, Venizelos pros UE, 3 Aprilu 1919.

"Yunanistan'ın içerisinde bulunduğu ekonomik güçlükler ve bu insanların barınması için yeterli kalacak yer olmaması sıkıntısından öte buraya çok sayıda gelen göçmenler beraberinde getirmiş oldukları ideolojileriyle buradaki toplum ve hükümet için ciddi bir soruna dönüşebilir".

Venizelos'un bu talimatından hareketle Kanellopoulos bu göçmenlerin İstanbul'da "en azından geçici bir süreliğine olsa" yerleştirilmesi konusunda büyük bir çaba harcadı⁵⁰. Ancak bu konuda Venizelos'un beklediği başarıyı gösteremedi ve⁵¹ Venizelos Hükümeti yaklaşık olarak 60.000'den fazla Rum'un Yunanistan'a gelmesine razı gelmek durumunda kaldı. Bu göçmenler ağırlıklı olarak Pire ve Selanik'e yerleştirilecekti⁵². İşte bu Rumlar "valizlerinde" getirdikleri "komünist fikirlerle" yakın gelecekte Yunanistan'da sosyalist-komünist ideolojinin güçlenmesine ciddi bir katkı sağlayacaklardı⁵³. Bu etki sadece buraya gelen Rumların getirdiği "devrimci" düşüncelerle sınırlı kalmamıştı. Bu operasyona dâhil olan askerler Bolşevik ideoloji ile yakın temas kurmuşlar, Rusya'da kaldıkları sınırlı bir süre zarfında ihtilal, siyasi propaganda sivil halka yönelik yürütülen savaş, güçlü bir müttefik ülke askerlerinin nasıl başkaldırdığı gibi konularla tanışmışlardı⁵⁴. Dahası bu operasyona dahil olan birçok komutan daha sonra Yunan siyasi hayatında oldukça önemli roller üstlenmişlerdi⁵⁵. İkinci olarak bu harekâta dâhil olmanın Venizelos'un 1 Kasım 1920'de yapılan genel seçimleri kaybetmesine olan etkisinden söz edilebilir. Yunan yazar Markenizis'e göre Venizelos, 1917-1920 yılları arasında Yunanistan'ı tam bir diktatörlükle yönetmiş, onun bu süreçteki uygulamaları Metaksas'ın 1936-1940 yılları arasındaki diktatörlük döneminden daha

⁵⁰ AYE /1919/A/5/VI (18), "Ekstrateia Rosias", AP: 2651, Kanellopoulos pros UE, 28 Apriliou 1919.

⁵¹ Bunun en önemli nedenlerinden birisi Paraskevopoulos'un sürekli olarak İngiliz ve Fransız hastaneleri haricinde burada kalacak yer bulmalarının imkânsızlığına vurgu yapıyor olmasıydı. Dahası bu göçmenler bu yerlerde dahi kalma imkanına sahip olamayacaktı. Bunun nedeni Fransa'nın buna izin vermemesiydi. Kanellopoulos daha sonra Venizelos'a gönderdiği telgrafta özellikle Fransa'nın Rusya'dan göç etmek durumunda kalan Rumların İstanbul'a yerleştirilmesine kesin bir şekilde karşı olduğunu dile getirecekti. Bkz. AYE /1919/A/5/VI (18), "Ekstrateia Rosias", AP: 2651, Kanellopoulos pros UE, 28 Apriliou 1919; AYE /1917-1919, "Ekstrateia Rosias", AP: 2667, Kanellopoulos pros UE, 5 Apriliou 1919; AYE /1917-1919, "Ekstrateia Rosias", AP: 2800, Venizelos pros UE, 9 Apriliou 1919.

⁵² AYE /1919/A/4/I-A/5/VI, "Ekstrateia Rosias", AP: 2800, Venizelos pros YE, 9 Apriliou 1919.

⁵³ N.Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukranian Campaign", **Balkan Studies**, Vol.XIII, No.2, 1972, s.231-242.

⁵⁴ **Istoria tis Elladas tou 20tou aiona: Oı Opseis Politikis kai Oikonomikis Istorias 1900-1940**, Epi. Hristos Hatzihiosif, Ekdoseis Bibliorama, Athina 20019, s.186.

⁵⁵ Bu isimler arasında en önemlisi Nikolas Plastiras idi. Plastiras, 1922 yılı Eylül ayında İzmir'den Atina'ya gelecek ve Kral Konstantinos'u deviren hareketin liderliğini yapacaktı.

sert bir nitelikteydi⁵⁶. Kamuoyunun olumsuz tutumuna karşın Venizelos'un operasyon konusundaki "ısrarı" ciddi bir tepkiye neden olurken Yunanistan'daki Kralcı kesimin güçlenmesine yol açmış ve bu kesimin savaş yorgunu Yunan toplumu üzerinde etki yaratmasına zemin hazırlamıştı. Muhalefet ve Kral yanlıları Kuzey Rusya'ya gönderilen bu birlikleri siyasi bir argüman olarak kullanmıştı. Seçim kampanyası sırasında muhalefet lideri Gounaris'in "Biz onları öpüp koklamanız, bağrınıza basarak kucaklayabilmeniz için çocuklarınızı geri getireceğiz" yaklaşımı kampanyasının başarılı olmasında ve Kral yanlılarının "İzmir'i de Trakya'yı da istemiyoruz" çılgınlıklarını güç kazanmasında büyük bir rol oynayacaktı. Dolayısıyla Venizelos'un bu kararı Yunan kamuoyu nezdinde Anti-Venizelos cephenin güçlenmesine ve 1920 seçimlerini kaybetmesine giden süreçte önemli bir rol oynayacaktı⁵⁷.

Üçüncüsü ve en önemlisi Yunanistan'ın bu anti-Sovyet kampanyaya dahil olması Anadolu'daki hareketin başarısız olmasında önemli bir rol oynamış olmasıydı. Karayannis'in sözleriyle operasyona dâhil olmak Yunan Megali İdeası için sonun başlangıcı olmasıydı. Peki nasıl? Öncelikle operasyonda başarısız olunması ordunun moralinin bozulmasında önemli bir rol oynamıştı. Yunan orduları Balkan Savaşları sırasında elde etmiş olduğu "olağanüstü başarı" ve Birinci Dünya Savaşı'na dahil olunmasından sonra Makedonya cephesinde "büyük bir başarı" elde etmişti ve bu nedenle motivasyonu oldukça güçlüydü. Anadolu'ya yönelik harekât bu motivasyonu daha da güçlendiriyordu. Ancak bu hareket öncesi ortaya çıkan bu "talihsiz" durum genel olarak ordunun moralinin bozulmasına yol açmıştı. Buraya giden askerler üslerinin tüm motivasyon girişimlerine rağmen hareketin başarıyla sonlandırılması konusunda ciddi bir isteklilik ortaya koyamamışlardı⁵⁸. Bu üç tümen için daha da dramatik olanı Rusya'daki bu başarısız müdahale girişiminin ardından işgale katkıda bulunmak üzere İzmir'e sevk edilmiş olmalarıydı. 17 Temmuz'da kadar olan süreçte Rusya'da bulunan tüm Yunan askerleri İzmir'e sevk edilmişti⁵⁹. Yunanistan açısından daha da trajik olanı bu operasyonun ordu içerisinde bölünmeyi daha da tırmandırmış olmasıydı. Üst rütbeli subaylar dâhil

⁵⁶ Markezinis, Tetartos Tomos, s.225'ten akt. Pavlos N. Tsermias, **O Eleftheros Venizelos kai I Politarhi Epohi tou: Dialogismoi me püksida tin nifaliotita**, Ekdoseis I. Sideris, Athina, 2014, s.373.

⁵⁷ Dido Sotiriou, **I Mikrasiatiki Katastrofi kai i Stratigiki tou Imperialismou stin Anatoliki Mesogeio, Ekdoseis Kerdos**, Athina, 1975, s.76-77.

⁵⁸ Philip Carabott, "The Greek 'Communists' and the Asia Minor Campaign", sto Deltio Kentrou Mikroasiatikon Spoudon, **Mikraiatiki Katastrofi kai Elliniki Koinonia**, Tomos Enatos, Athina 1992, s.102-103.

⁵⁹ N.Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukranian Campaign", *Balkan Studies*, Vol.XIII, No.2, 1972, s.249.

birçok asker "Yunanistan'ın bu emperyalist kampanyaya" dâhil olmasını sorgulamaya başlamıştı. Yunanistan açısından harekâta ilişkin bir başka olumsuzluk Sovyetlerin Anadolu harekâtına yönelik yaklaşımıydı. Yunanistan'ın Anti-Bolşevik kampanyaya katılması Sovyetler nezdinde büyük bir hayal kırıklığı ve tepkiyle karşılanmıştı. Bolşevikler 1917 yılından çok daha önce Balkanlarla özel olarak ilgileniyorlardı. Örneğin Lenin'e göre Balkan Savaşları oldukça "yenilikçi" bir savaştı ve gelecekte komünist bir balkan federasyonu kurulması yönünde atılan önemli bir adımdı. Ekim devriminden sonraki süreçte Balkanlardaki komünist yapılanma konusunda umutluydu. Nitekim savaştan sonraki süreçte Bulgaristan ve Yugoslavya bölgesinde sosyalist güçler ciddi bir yükseliş içerisindeydi⁶⁰. Benzer bir şekilde Ekim Devriminden sonraki süreçte Sovyet Rusya'da Lenin'in Yunanistan'dan temel beklentisi buradaki sosyalist güçlerin güç kazanmasıydı. 1918 yılında Yunanistan'da KKE kurulması bu yönde umut verici bir gelişmeydi. Ancak Yunanistan'ın "emperyalizm" ile birlikte hareket etmesi Lenin'de büyük bir tepkiye yol açmıştı. Lenin'e göre Yunanistan İngiltere'nin bölgedeki planlarının "uşaklığını" yapıyordu. Yunanistan açısından bu operasyona dahil olmanın belki de en yıkıcı sonucu İzmir'in işgali ve sonrasındaki süreçte Bolşeviklerin Mustafa Kemal'e yardım etmeleriydi. Yunanistan'ın Anadolu'ya yönelik yayılmacı siyaseti Bolşevikleri endişelendirmişti. Bolşeviklerin düşüncesinde Yunanistan'ın Anadolu'daki varlığı "ezeli düşman" İngiltere'nin bölgedeki etkinliğini artıracığı gibi bu durum Rusya'nın Akdeniz'e yönelik planlarının tehlikeye girmesi anlamına gelecekti⁶¹.

SONUÇ

Sonuç olarak Venizelos Hükümeti'nin Anti-Bolşevik Rusya operasyonuna dâhil olma kararı, "Bolşevik fikirlerin" Yunanistan'da etkili olabileceği korkusunu gerçeğe dönüştürmekle kalmadı başta Venizelos'un siyasi kariyeri olmak üzere beş deniz ve iki kıtada hüküm sürmesi amaçlanan Büyük Yunanistan idealinin büyük bir fiyasko ile neticelenmesine giden yolun başlangıcı oldu. Venizelos 1910 yılında iktidara geldikten sonra Megali İdea'nın gerçekleştirilebileceğine yönelik Yunan kamuoyunda ve siyasetinde büyük bir beklenti yaratmıştı. Kamuoyu onu Yunan toplumunu yeniden "ayağa kaldıracak" lider olarak görüyordu. Kral ile girdiği zorlu bir mücadelenin ardından Yunanistan'ı Birinci Dünya Savaşı'na dahil eden Venizelos, Anadolu'ya yönelik planlarını hayata geçirebilmesi için Rusya'ya asker göndermesi gerektiği koşulu öne sürüldüğünde içerdiği tüm risklere rağmen bunu kabul etmişti. Amacı

⁶⁰ Andrea H. Zapantis, *Ellino-Sovietikes Sxesis 1917-1941*, Met. Angelou S. Blaxou, Estias, Athina, 1989, s.29-36.

⁶¹ Zapantis, *a.g.e.*, s.54-55.

komünizmin Yunanistan’da etkili olmasını önüne geçmek, Yunan toplumunu Megali İdea konusunda birleştirmek ve İtilaf Devletlerinin bu konuda onayını alarak Büyük Yunanistan’ı gerçekleştirmektir. Ancak sonuçta Venizelos tüm bu hedeflerinde büyük bir başarısızlığa uğradı. Komünizm Yunanistan’da giderek güç kazandı, ordu ve toplum Anadolu’ya yönelik harekât konusunda ikiye bölündü, Venizelos Türk-Yunan savaşının en kritik aşamasında seçimleri kaybederek büyük bir şok yaşadı ve son olarak Yunanistan’ın Megali İdea projesi büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Operasyona katılma kararına ilişkin en trajik ve aynı zamanda ironik olan yan belki de şu: Venizelos Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşayan Rumları “köle” olarak değerlendiriyor; bu Rumların bir an önce “Osmanlı İmparatorluğu’nun despotik yönetiminden” kurtarılacakları anavatana dâhil edilmesi ve özgürlüklerine kavuşturulması gerektiğini savunuyordu. Bu amaçla Venizelos iktidarda olduğu süreç içerisinde özellikle Büyük Devletler nezdinde yaptığı propaganda girişimlerinde bu argümanı öne sürerek destek talep ediyordu. Nitekim savaş sonrasındaki Paris Barış Konferansı’nda da Venizelos’un Trakya ve İzmir’e yönelik öne sürmüş olduğu tezlerin özünde de bu yaklaşım vardı. Ancak bu görüşün tam aksine ve oldukça çelişkili bir şekilde Venizelos Rusya’da Çar ve Bolşevikler arasındaki mücadelede Çar yanlılarının kazanması için Rusya’ya asker göndermeye razı geliyordu. Elbette Venizelos bunu Anadolu’ya yönelik tezleri konusunda Büyük Devletleri ikna etmek için yapıyordu, ancak onun bu “çelişkili” yaklaşımı ve amacını gerçekleştirmek için izlemiş olduğu “maksimalist” siyaset Yunan kamuoyunda hem de Megali İdea’ya çok yaklaştığı bir aşamada ciddi bir bıkkınlığın ortaya çıkmasına yol açacak ve tüm bunların bedelini Venizelos 1920 seçimlerini ve genel olarak Yunanistan Megali İdea hayalini kaybederek ödeyecekti. Asker Karayannis’in deyişiyle operasyona dâhil olma kararı Yunanistan için “felakete sonuçlanacak bir sürecin” başlangıcı olacaktı.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

British Foreign Office Papers (FO 371)

Archeio İpourgiou Ekseterikon (AYE)

Mousio Benaki, Archeio Venizelou (MB:AEB)

Elliniko Logotechio kai Istoriko Archeio (ELIA)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, (FRUS), 1918, Russia, Volume II,

Arxeio tis P.S. Delta, Ekstrateia sti mesibriani Rosia 1919, Ekdoseis Ermis, Athina 1982.

To Kommounistiko Komma tis Elladas (KKE), Episimi Keimena 1918-1924, Tomos I, Politikes kai Logotehnikes Ekdoseis, 1964.

Genikon Epitelion Stratou, Dieythynsis Istorias Stratou, To Ellinikon Ekstrateftikon Soma eis Mesimbrinin Rosian 1919, Ekdoseis Dieftiniseos Istorias Stratou, Athina, 1955.

Arhegeion Stratou, Dieythynsis Istorias Stratou, Anefodiasmoi kai Metaforai kata tin Mikrasiatikin Ekstrateian (1919-1920), Ekdoseis Dieftiniseos Istorias Stratou, Athina, 1969.

Anılar

Nider KONSTANTİNOS, **I Ekstrateia tis Oukranias (Ianouarios-Maiou 1919, Ekdoseis Kedros**, Athina 2015

Nikolaos PLASTİRAS, **Ekstrasia Oukranias 1919, Kinima 6is Martiou 1933: Allilografia**, Epi. P.A. Zannas, Ekdoseis Ermis, Athina 2007.

Georgios TSONTOS-BARDA, **I Venizeliki Tyrannia: Imerologio 1917-1920, Ekdoseis Petsiba**, Athina, 2006.

Stefanou SARAFİ, **Istorikes Anamniseis, Ekdoseis Ekikerotita**, Athina, 1980.

Leonidas PARASKEVOUPOULOU, **Stratos, Anamniseis 1896-1920**, Tomos B, Ekdoseis Pirsu, Athina, 1935.

Hristos KARAGİANNİS, **I Istorika Enos Stratioti 1918-1922: Mia Syklonistiki martiria gia tis Ellinikes Ekstrateias**, Ekdoseis Kedros, Athina, 2013.

Petros G. KARAKASSONİS, **Istoria tis eis Oukranian kai Krmaian İperpontiou Ekstrateias**, Ekdoseis Pelasgos, Athina, 1934, s.55.

TSONTOS-BARDA, Georgios, **I Venizeliki Tyrannia: Imerologio 1917-1920, Ekdoseis Petsiba**, Athina, 2006, s.439. Bkz. Arxeio tis P.S. Delta, Ekstrateia sti mesibriani Rosia 1919, Ermis, Athina 1982.

Stylianou Ep. GONATA, **Apomnymoneumata**, X.E, Athinai, 1959, s.87-113.

Kitaplar

Ventiris, GEORGİOS, **I Ellas tou 1910-1920, Istoriki Meleti**, Tomos II, Ekdoseis Ikaros, Athina, 1970

- Istoria tis Elladas tou 20tou aiona: Oi Opseis Politikis kai Oikonomikis Istorias 1900-1940, Epi. Hristos Hatzihiosif, Ekdoseis Bibliorama, Athina 20019, s.186.
- Zapanti H. ANDREA, Ellino-Sovietikes Sxesis 1917-1941, Met. Angelou S. Blaxou, Estias, Athina, 1989.
- SOTIRIOU, Dido, I Mikrasiatiki Katastrofi kai i Stratigiki tou Imperialismou stin Anatoliki Mesogeio, Ekdoseis Kerdos, Athina, 1975.
- TSERMÍAS, N. Pavlos, O Eleftheros Venizelos kai I Politarhi Epohi tou: Dialogismoi me puskida tin nifaliotita, Ekdoseis I. Sideris, Athina, 2014.
- VRETTAKOS, Nikiforos, Nikos Kazancakis: I Agonia tou kai to Ergo tou, Ekdoseis Oikos P.Sipsas-Hr. Siamantas, Athina, 1960.
- LEONDARÍTIS B. Georgios, I Ellada ston Proto Pankosmio Polemo, 1917-1918, Met. Basilis Oikonomidis, Morfotiko Ídrima Ethnikis Trapezis, Athina, 2000, s.502.

Makaleler

- N. PETSALÍS-DÍOMÍDÍS, “Hellenism in Southern Russia and the Ukranian Campaign”, **Balkan Studies**, Vol. XIII, No.2, 1972.
- Philip CARABOTT, “The Greek ‘Communists’ and the Asia Minor Campaign”, sto Deltio Kentrou Mikroasiatikon Spoudon, **Mikraiatiki Katastrofi kai Elliniki Koinonia**, Tomos Enatos, Athina 1992.

1917 YILI EKİM DEVRİMİ ARİFESİNDE KUZEY AZERBAJCAN'DA SOSYO-POLİTİK DURUMUN TEMEL ÖZELLİKLERİ HAKKINDA

Hacı HASANOV*

ÖZET

Mevcut raporda, güvenilir kaynaklara dayanılarak 20. Yüzyılın başında Ekim devrimi arifesinde Kuzey Azerbaycanda oluşmuş ana sosyo-ekonomik ve sosyo-politik süreçler ve temel sonuçları gözden geçiriliyor.

Bu süreçlerin bir bütün olarak Kuzey Azerbaycan'daki tüm yaşam alanlarında güçlü bir etkisi olduğu, sosyal ve politik bilincin yeni bir gelişme aşamasına geldiği ve bu dönemde tevekkül etmiş tüm kamu ve siyasi figürlerin Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulması ve faaliyetinde önemli bir rol oynadığına dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Güney Kafkaz, “Musavat”, dilekçe, “Açık söz”, “Difai”.

---

* Doç. Dr. , AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d., dosent, hacıhasanov@mail.ru, +994704406835.

REGARDING MAJOR CHARACTERISTICS OF SOCIO-POLITICAL STATE IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE REVOLUTION OF OCTOBER 1917

ABSTRACT

In the current report, referencing reliable sources, major socio-economic and socio-political processes and the corresponding consequences that took place during the “October Revolution” at the beginning of the 20th century in Northern Azerbaijan, are being discussed.

It's been remarked that in a nutshell, these processes had huge impact on all aspects of Northern Azerbaijani society. Social and political mindset had step on to a completely new level. The new generation of social and political personalities, reaching their peak evolvement played crucial role in the settlement of Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Northern Azerbaijan, South Caucasus, “Musavat”, Petition, “Achig soz”, “Difai”

ОБ ОСНОВНЫХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ, НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА

АННОТАЦИЯ

В текущем докладе обсуждаются надежные источники, основные социально-экономические и социально-политические процессы и соответствующие последствия, которые произошли во время «Октябрьской революции» в начале XX-ого века в Северном Азербайджане.

Отмечено, что вкратце эти процессы оказали огромное влияние на все аспекты северного азербайджанского общества. Социальное и политическое мышление было совершенно новым. Новое поколение социальных и политических личностей, достигшее своего пикового развития, сыграло решающую роль в урегулировании Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Южный Кавказ, «Мусават», «Ачык соз», «Дифай».

XVI yüzillikdən başlayaraq çar Rusiyasının geniş işğallar yolu ilə, qonşu xalqların torpaqların qəsb edilməsi hesabına yaratdığı, dünya qurusunun altıda birini əhatə edən böyük imperiya XIX yüzilliyin sonu – XX əsrin əvvəllərində dərin böhran içərisində idi. 1900-1903-cü illərin ümumdünya iqtisadi böhranı feodal qalıqlarının güclü surətdə mövcud olduğu Rusiya iqtisadiyyatının durumunu daha da gərginləşdirdi, ictimai-siyasi problemlərin daha da kəskinləşməsinə şərtləndirdi. Bütün bunlar, habelə xarici siyasətdəki ciddi uğursuzluqlar (xüsusən də 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsindən biabırçı məğlubiyyətlər) bütün imperiyanı öz ağışuna almış 1905-1907-ci illərin coşqun hadisələrinə gətirib çıxardı.

XX yüzilliyin əvvəlində romanovlar imperiyasının müstəmləkə ucqarı olaraq qalan Quzey Azərbaycanda əmtəə-bazar təsərrüfatının genişlənməsi, kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində muzzdlu əməyin geniş tətbiqi, bəy-mülkədar təsərrüfatlarının bir çoxunun bazar təsərrüfatı sisteminə keçməsi, sənaye və bank kapitalının kənd təsərrüfatına sirayət etməsi və nəhayət ticarət-sənaye kapitalının güclənməsi nəticəsində Quzey Azərbaycan kəndində geridə qalmış torpaq sahibliyi sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq, istehsal üsulu artıq kapitalist istehsal üsulu idi. Əmtəə təsərrüfatının əmtəə-kapitalist səviyyəsinə yüksəlməsində alıcı-sələmçilər kapitalist istehsal üsulunun təşkilatçılara çevrilirdilər.¹ Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanın kənd həyatına yaxından bələd olan H.b.Məlikov qeyd edirdi ki, “bizdə kənd təsərrüfatının bütün sahələri üzrə inhisarlar mövcuddur”,² yəni kəndlilər öz məhsullarını ayrı-ayrı şəxslərə, firmalara satmağa məcbur idilər.

Hər firmanın isə onlarla alıcıları var idi və onlar ölkənin bütün hissələrini gəzərək avam camaatı yumşaq hörümçək toruna salırdılar... Alınmış torpaq məhsullarının Cənubi Qafqaz dəmiryolunun ən yaxın stansiyalarında hörümçək kimi oturmuş, öz ağalarına, alıcı komissiyonerlərə təhvil verirdilər”.³ O, qeyd edirdi ki, “bu əsarət... kənd təsərrüfatında kapitalizmin ilk addımlarından başqa bir şey deyildi”.⁴

XX əsrin əvvəlində Quzey Azərbaycan sənayesində də ciddi proseslər baş verirdi. Quzey Azərbaycan sənayesinin aparıcı sahəsi – neft sənayesi əsrin lap başlanğıcında – 1901-ci ildə neft hasilatının səviyyəsinə görə (672 mln. pud)

¹ **Azərbaycan tarixi**, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.23.

² Гасан Зардаби. **Избранные письма и статьи**. Баку, 1962, с. 185.

³ **Каспий**, 1901, 7 июля.

⁴ Гасан Зардаби. **Указ. раб.** Баку, 1962, с. 185.

dünyada birinci yerə çıxaraq dünya neftinin 50%-dən çoxunu, Rusiyada hasil olunan neftin isə 95%-ni verdi.⁵

Lakin 1900-1903-cü illərin ümumdünya ifrat istehsal böhranı Bakı neft sənayesindən də yan keçmədi. Quzey Azərbaycanında bu sənaye böhranının xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, neft sənayesinə başqa sənaye sahələrinə nisbətən bir qədər gec, lakin çox güclü təsir etmişdi.⁶ Neft və neft məhsullarına tələbat xeyli məhdudlaşmış və artıq 1901-ci ilin martında Bakıda 86 mln. Neft qalıqları, 46 mln. pud xam neft və 26 mln. pud kerosin (cəmi 160 mln puda yaxın) yığılıb qalmış, Bakı neft birjasında ciddi təşviş yaranmışdır.⁷ Neftin qiyməti həmin il 48,3% ucuzlaşmışdı. Hətta ağ neft xam neft qiymətinə satılırdı. Bütövlükdə 1900-1903-cü illərdə Bakıda kerosin 3,4 dəfə, xam neft isə 2,3 dəfə ucuzlaşmışdı.⁸ 1900-1902-ci illərdə neft qazıma işləri 2 dəfə azalmış, 1901-1902-ci illərdə qazılan quyuların sayı 172 ədəd əksilmiş, 1900-1903-cü illərdə fəaliyyətdə olan quyuların sayı 1710-dan 817-ə enmiş, 1903-cü ildə fasilələrlə işləyən quyuların sayı bütün işlək quyuların yarısını təşkil etmişdir.⁹

Neft hasilatı isə 1902-ci ildə 656 mln. puda, 1903-cü ildə 597 mln. puda, 1908-ci ildə 467 mln puda, 1913-cü ildə isə təxminən 450 mln. puda endi, 1901-1913-cü illərdə Quzey Azərbaycanında neft hasilatı 33,2%, yəni üçdə bir qədər azalmış, 1913-cü ildə Ümumrusiya neft hasilatında Bakının payı 79,6%-ə enmişdi.¹⁰

Mütəxəssislərin haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, bütün bunlar dünya neft sənayesində bütün Rusiya imperiyasının xüsusi çəkisinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu.¹¹ “Əgər 1901-ci ildə dünya neft hasilatında Rusiyanın payı 51, ABŞ-ın payı isə 43 faiz idisə, 1910-cu ildə Rusiyanın payı 22 faizə enmiş, ABŞ-ın payı isə 62 faizə qalxmışdı”.¹²

⁵ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.24.

⁶ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.25.

⁷ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.25; *Нефтяное дело*, 1901, 22 апр., №7, с.368.

⁸ *Монополитический капитал на нефтяной промышленности России. 1883-1914. документы и материалы*. Москва – Ленинград, 1961, с. 694.

⁹ *Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1903 год, часть I*. Баку, 1904, с.76-77; *Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1906 год, часть I*. Баку, 1906, с.62.

¹⁰ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.25, 29, 32; *Государственный исторический архив Российской Федерации*, ф.92, оп.1, д.628, в.27, 30, 55.

¹¹ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.132.

¹² Бахман Ахундов. *Монополитический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности*. Москва, 1959, с.23.

1910-1913-cü illər ərzində neft emalı zavodlarının sayı 64-dən 54-ə enmişdi ki, sonunculardan da cəmi 30-u fəaliyyət göstərirdi.¹³ Onu da qeyd edək ki, Bakı, İrəvan, Dərbənd, Yelizavetpol, Şəki və b. sənaye mərkəzlərinin mövcudluğuna baxmayaraq Quzey Azərbaycan hər halda əsasən aqrar diyar olmaq qalırdı. Quzey Azərbaycan torpaqlarının bölündüyü Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında, habelə Zaqatala dairəsi, Dərbənd və Borçalı bölgələrimizdə əhalinin başlıca məşğuliyyətini kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Adı çəkilən quberniyaların hər birində milyonlarla baş iri və xırdabuynuzlu mal-qara saxlanılır, yüz minlərlə desyatin sahələrdə müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilirdi.

İmperiyanın mərkəzi quberniyaları, xüsusən də Avropa hissəsindən fərqli olaraq çar Rusiyası bu müsəlman-türk ucqarında kənd təsərrüfatında heç bir ciddi yenilik etmək istəmirdi.

1870-ci il 14 may tarixli “Kəndli əsasnaməsi” qəbul edildikdən 40 il keçəndən sonra da, demək olar ki, reallaşdırılmamış qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bundan düz 42 il sonra – 1912-ci il dekabrın 20-də çar hökuməti yeni əsasnamə qəbul edərək, 1913-cü il yanvarın 1-dən Quzey Azərbaycanın sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndliləri çox baha ödənc müqabilində öz pay torpaqlarının sahibi elan elətdi.¹⁴

Ancaq məsələ burasında idi ki, sahibkar, yəni bəy, xan, ağa, mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndlilər Quzey Azərbaycanın bölündüyü quberniya, dairə və vilayətlərdə bütün kənd əhalisinin orta hesabla 25-30 faizini təşkil edir, qalan kəndlilər isə çar hökumətinin heç bir vəchlə əldən vermək istəmədiyi, istifadəsində hələ də yarımfeodal istismar üsullarının toxunulmadan qorunub saxlanıldığı xəzinə-dövlət torpaqlarında məskunlaşaraq xəzinə qarşısında yenə də ağır vergi və mükəlləfiyyətlər ödəmək təhəddüdlərini daşımaqda idilər. Doğrudur, 1900-1904-cü illərdə Peterburq hökuməti xəzinə torpaqlarında yaşayan Azərbaycan kəndlilərinin torpaq quruculuğunun, guya ki, dəyişdirilməsinə yönəli bir neçə qanunvericilik addımı atdı. Lakin istər 1900-cü il 1 may qanunu, istərsə də 1903-cü il aprel qanunu ancaq islahat görüntüsü yaradaraq kəndli torpaq sahibliyinə heç bir yenilik gətirmədi: kəndlilərin yüz illərdən bəri istifadə etdikləri dədə-baba pay torpaqları, sadəcə olaraq, xəzinə kəndlilərinə

¹³ **Azərbaycan tarixi**, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.23; **Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1915 год., часть I**. Bakı, 1916, с.64.

¹⁴ **Azərbaycan tarixi**, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.58-64.

məskunlaşdıqları “kənd cəmiyyətlərinin daimi i s t i f a d ə s i n ə” (seyrəltmə bizimdir – H.H.) verildi.¹⁵

XX əsrin əvvəllərində, bilavasitə oktyabr çevrilişi ərəfəsində Quzey Azərbaycan torpaqlarının Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyaları, Zaqatala dairəsi və Dağıstan vilayəti arasında parçalanmasına, Azərbaycan müsəlmanlarının dövlət idarəçiliyindən əslində tamamilə uzaqda saxlanılmaqlarına baxmayaraq, yerli cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında ilk baxışdan asanlıqla hiss olunmayan dərin proseslər gedirdi. Əvvəla, azərbaycanlılar arasında H.Z.Tağıyev, A.M.Muxtarov, A.M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, A.Quliyev və b. kimi milyonlarla sərvətə malik olan iş adamları yetişir, onlar həyatın müxtəlif sahələrində təcridən nüfuzlu söz sahiblərinə çevrilir, iqtisadi qüdrətə yiyələndikcə onların bir çoxu millətin, Vətənin ən ümdə mənafeləri haqqında düşünməyə başlayır, məktəblər açdırır, anadilli təhsilə, bütövlükdə millətin savadlanmasına himayəçilik edir, mətbuat orqanlarının yaradılıb genişləndirilməsinə, xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılmasına dəstək verir, yerli özünüidarə orqanlarına millətin arzu və istəklərini dilə gətirirdilər. Bakı, İrəvan və Yelizavetpol şəhər dumalarında H.b.Məlikov, H.Z.Tağıyev, Səfərəlibəyov qardaşları, Aşurbəyovlar, H.Ağayev, Usubbəyovlar, Xasməmmədovlar, Xoyskilər və başqa azərbaycanlı deputatlar böyük nüfuza sahib idilər. Elə təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bəlkə də H.Z.Tağıyevin qəti mövqeyi, kəsərli sözü olmasaydı, çox güman ki, çəkilişi on milyonlarla rubla başa gəlmiş, 100 ildən çoxdur ki, Bakı əhalisini təmiz içməli su ilə təmin edən az qala 200 km.-lik Şollar-Bakı su kəməri çəkilməzdi.¹⁶

Digər tərəfdən bu dövrdə əhalinin tərkibində ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verirdi. 1896-1913-cü illərdə Quzey Azərbaycan əhalisi içərisində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 17 faizdən 24 faizə yüksəlmişdi.¹⁷

1897-1917-ci illər ərzində Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin sayı təxminən 1,5 mln. nəfərdən təxminən 2 mln. nəfərə çatmışdır.¹⁸ Əhalinin

¹⁵ Вах: Гаджи Гасанов. *Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв.* Баку, 2007.

¹⁶ Вах: Гаджи Гасанов, Зейнаб Кафарова. «Из истории водоснабжения города Баку». **Материалы Международной научно-практической конференции. XIV Дзагуровские чтения (Посвященная памяти В.П. Дзагуровой. //Сборник трудов.** ДГУ. 26 апреля 2016 г. Махачкала, 2016.

¹⁷ **Численность, состав, естественное и механическое движение населения Азербайджанской ССР.** Баку, 1958, с.30; **Весь Азербайджан.** Баку, 1924, с.5.

¹⁸ **Кавказский календарь на 1914 год.** Тифлис., 1913, с.110-133; **Кавказский календарь на 1917 год.** Тифлис, 1916, с.178-221.

tərkibində fəhlələrin sayı da bu dövr ərzində təxminən 15 min nəfərdən 40000-50000 nəfərə çatmışdı.¹⁹

Sosial-iqtisadi həyatda gedən bu ciddi proseslər diyarın ictimai-siyasi durumuna da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Böyük fəsadlara gətirib çıxarmış ümumdünya ifrat istehsal böhranının ardınca romanovlar Rusiyasının Uzaq Şərqdə bir-birinin ardınca uğursuz addımlar ataraq rus-yapon müharibəsi kimi çox ağır nəticələrə gətirib çıxaran, imperiyanın beynəlxalq nüfuzuna ciddi zərbələr vuran avantüraya rəvac verməsi, hələ müharibə başa çatmamış, 1905-ci ilin əvvəllərindən bütün imperiyadaxili həyatda da çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı.

Hələ böhrandan əvvəl feodal-monarxist rejimə qarşı güclənən etirazların dalğasında qeyri-leqal antimonarxist siyasi qurumların yaranması Quzey Azərbaycanda da özünəməxsus əks-səda yaratmışdı. Lakin Rusiyanın mərkəzindən qaynaqlanan siyasi təşkilatların Bakıda yaradılan yerli bölmələri, ilk növbədə də 1901-ci ilin yazında meydana çıxmış Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının Bakı komitəsi ancaq qeyri-müsəlman əhali arasında çalışa bilirdi, yerli müsəlman əhalisi arasında onun heç bir nüfuzu yox idi.²⁰ Ona görə də müsəlman əhalisi içərisində sosial-demokrat ideyalarını yaymaq üçün 1904-cü ilin oktyabrında Bakıda müsəlman aləminin ilk sosial-demokrat təşkilatı – «Hümmət» (M.Rəsulzadə, M.Hacıyev, A.Kazımzadə, M.Hacinski və b.) təşkilatı yaradıldı.²¹ Eserlərin təsiri ilə yaradılmış «İttifaq», «Əs-Şəms» təşkilatlarında da R.Məlikov, M.Cuvarlinski, R.Şərifzadə kimi müsəlman nümayəndələr yaxından iştirak edirdilər.²²

1904-cü ilin payızından Bakıda sinfi toqquşmaların güclənməsi, «mazutlu konstitusiyaya» ilə bitən möhtəşəm tətil, 1905-ci ilin fevralında Bakıda baş vermiş qanlı erməni-müsəlman toqquşmaları, ondan dərhal sonra Qafqazda canişinliyin bərpa edilməsi, Quzey Azərbaycanın əksər ərazilərində hərbi vəziyyətin və fəvqəladə rejimin tətbiq olunması bir tərəfdən burada ictimai-siyasi həyatın hərərətini yüksək həddə çatdırdı, digər tərəfdən isə müsəlman kütlələri içərisində milli mənlik şüurun güclənməsinə, mütəşəkkilliyin artmasına, siyasi durumun yeni mərhələyə yüksəlməsinə güclü təkan verdi.

¹⁹ *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.95.

²⁰ *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv*, f.389, s.7, iş 827, v.34-84; *Очерки истории коммунистических организации Закавказья*, ч.І. Тбилиси, 1957, с.57.

²¹ *Из прошлого*. Баку., 1923, с.27; Вячеслав Самедов . *Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане*, т.І. Баку., 1962, с.596.

²² *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv*, f.1, s.1, iş 2, v.9; *Azərbaycan tarixi*, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.111.

1905-ci ilin aprelində Azərbaycan burjuaziyası və qabaqcıl ziyalıları nümayəndələrinin H.Z.Tacıyevin mülkündə keçirilmiş məşhur müşavirəsində Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanan, Ə.Ağayev, Ş.Əsədullayev, Ə.Ziyadxanov, Ə.Topçubaşov və b. tərəfindən imzalanan petisiya – Azərbaycandan çar hökumətinə təqdim olunan ilk proqram sənədi bütün Quzey Qafqaz müsəlmanlarının arzu, istək və tələblərini özündə əks etdirirdi [9, 64; 20]. Bu petisiya milli-azadlıq və cəmiyyətin demokratikcəsinə yenidən qurulması uğrunda mübarizənin əsl ümummilli proqramı idi.²³

Bunun ardınca Quzey Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən yerli, Qafqaz və mərkəzi hökumət idarələrinə eyni ruhlu çoxsaylı petisiyalar daxil oldu ki, bütün bunlar siyasi şüurun oyanışı və yeni mərhələyə qalxmasına dəlalət edirdi.

1905-ci ilin yayında Gəncədə və Şuşada nüfuza malik olan, gələcəkdə əsl bir partiyanın əsası olmuş «Qeyrət» siyasi qrupu yaradıldı.²⁴ 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda Azərbaycan nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə proqram sənədləri görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi Ə.Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış «İttifaqi-müslümün» yaradıldı, bir il sonra bu partiyanın rəhbər orqanlarının əksəriyyəti Bakıda məskunlaşdı. Bu faktın özü də bütün Rusiya imperiyası müsəlmanları içərisində Azərbaycanın nüfuzunun yüksək olmasına dəlalət edən bir fakt idi.²⁵

1905-ci ilin avqust-sentyabr aylarında rejimin dəstəklədiyi ermənilərin müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliklərini dəf etmək üçün Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında «Difai» partiyası, həmin ilin payızında «Müsəlman əyanları, ziyalılara və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı və müdafiə cəmiyyəti» meydana çıxdı.²⁶ «Difai» partiyasının K.B.Mehmandarov tərəfindən idarə olunan «Qarabağ birlik məclisi» adlı Qarabağ şöbəsi yerli müsəlman əhalisinin erməni fitnələrindən qorunmasında mühüm rol oynadı.²⁷

²³ Azərbaycan tarixi, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.137.

²⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.7, s.1, iş 620, v.162; yənə orada, f.12, s.13, iş 250, v.44-45.

²⁵ Azərbaycan tarixi, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.142-143.

²⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.62, s.1, iş 59, v.207; Государственный исторический архив Российской Федерации, ф.102, ПДХШ, д.108, ч.19, л. 35; Ирада Багирова. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997, с.167.

²⁷ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.62, s.1, iş 59, v.81-110.

1907-ci ilin mayında Quzey Azərbaycanda İ.Ziyadxanovun başçılığı altında yeni bir partiya - «Müdafiə» yaradıldı.²⁸

1911-ci ilin oktyabrında Bakıda yaradılan, 1912-ci ildə proqramı nəşr olunan, «Açıq söz» adlı qəzeti ilə millətin dərd-sərini ortaya qoyan, çox tezliklə Məmmədəmin Rəzulzadənin şəriksiz liderliyi altında fəaliyyət göstərən «Müsəlman Demokratik Müsavat («Bərabərlik») Partiyası» Azərbaycan xalqının siyasi cəhətdən birləşməsində mühüm rol oynadı.²⁹

Quzey Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi içərisində siyasi şüurun yeni inkişaf mərhələsinə qalxmasında, milli siyasi liderlərin yetişib təşəkkül tapmasında müxtəlif siyasi kampaniyalarla (petisiya, zemstvo və b.) yanaşı Rusiya imperiyasının I-IV dövlət dumalarına seçkilər, bir sıra azərbaycanlı deputatların (Ə.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, F.Xoyski, M.Şaxtaxtinski, M.Mahmudov, X.Xasməmmədov, M.Səfərov və b.) bu dumaların siyasi bataliyalarında yaxından iştirakı çox böyük rol oynadı.³⁰

Beləliklə, 1917-ci ilin oktyabr-bolşevik çevrilişi ərəfəsində Quzey Azərbaycan romanovlar imperiyasının ucqar müstəmləkə ucqarlarından biri olaraq qalırdı, onun torpaqları Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyaları, habelə Zaqatala dairəsi və Dağıstan vilayəti arasında səpələnmişdi.

Lakin 1901-1917-ci illərdə baş vermiş bir sıra mühüm sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi hadisələr bu diyarın ictimai-siyasi mühitində də böyük təbəddülat yaratmışdır. Quzey Azərbaycanda milli şüur keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qalxmış, burada vətənpərvər milli liderlərin bütöv bir nəslə yetişmişdi.

1917-ci ilin əvvəllərində, romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyətinə son qoymuş Fevral burjua-demokratik inqilabının nəticəsində leqal siyasi fəaliyyət üçün geniş şəraitin yaranması 1917-ci oktyabr çevrilişi, ərəfəsində Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının başlıca səciyyəsinə təşkil edirdi.

1917-ci ilin fevral və oktyabr aylarında Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında baş vermiş ictimai-siyasi təbəddülatların nəticələri

²⁸ Каспий, 1901, 7 июля, с.30.

²⁹ Azərbaycan tarixi, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.145.

³⁰ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, f.13, s.27, iş 52, v.28; Azərbaycan tarixi, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001, s.146-160; Государственная Дума. Стенографические отчеты. Сессия первая. Санкт-Петербург., 1906, ч.II, стб. 1228-1231, с.25.

imperiyanın, demək olar ki bütün keçmiş müstəmləkə ucqarlarında çox ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Bu genişmiqyaslı, dərin ictimai-siyasi mahiyyətə malik proseslərin gedişində Şimali Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə qalxmış, milli siyasi qüvvələrin geniş demokratik dünyagörüşlü bütöv bir nəslə yetişmiş, XIX əsrin ilk sülüsündə çar işğalları nəticəsində romanovlar imperiyasının əli ilə məhv edilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasının müxtəlif yolları və formaları uğrunda mübahisələrə girən, mübarizə aparən ciddi siyasi qüvvələr təşəkkül tapmışdır. Məhz bu proseslər Azərbaycanın sonrakı siyasi taleyində mühüm rol oynamış, məhz bu qüvvələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurub az da olsa yaşatmışdılar.

İstifadə edilmiş qaynaqlar və ədəbiyyat siyahısı

1. АХУНДОВ Бахман. **Монополитический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности.** Москва., 1959.
2. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.1, s.1, iş 2.
3. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.7, s.1, iş 620.
4. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.12, s.13, iş 250.
5. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.13, s.27, iş 52.
6. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.46, s.3, iş 360.
7. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.13, s.27, iş 52^a.
8. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.62, s.1, iş 59.
9. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi**, f.389, s.7, iş 827.
10. **Azərbaycan tarixi**, V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, 2001.
11. БАГИРОВА Ирада. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, 1997.
12. **Численность, состав, естественное и механическое движение населения Азербайджанской ССР.** Баку, 1958.
13. ГАСАНОВ Гаджи. **Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв.** Баку, 2007.
14. ГАСАНОВ Гаджи, Кафарова Зейнаб. «**Из истории водоснабжения города Баку**». **Материалы Международной научно-практической конференции. XIV Дзагуровские чтения (Посвященная памяти В.П. Дзагуровой. //Сборник трудов. ДГУ. 26 апреля 2016 г. Махачкала, 2016.**
15. **Из прошлого.** Баку, 1923.
16. **Кавказский календарь на 1914 год**, Тифлис, 1913.
17. **Кавказский календарь на 1917 год**, Тифлис 1916.
18. **Государственная Дума. Стенографические отчеты. Сессия первая.** Санкт-Петербург, 1906, ч.II, стб. 1228-1231.

19. **Государственный исторический архив Российской Федерации**, ф.102, ПДХШ, 1907, д.108, ч.5.
20. **Государственный исторический архив Российской Федерации**, ф.102, ПДХШ, д.108, ч.19.
21. **Государственный исторический архив Российской Федерации**, ф.102, ПДХШ, д.119.
22. **Государственный исторический архив Российской Федерации**, ф.92, оп.1, д.628.
23. **Государственный исторический архив Российской Федерации**, ф.1278, оп 1, 1906, д.54.
24. **Каспий**, 1901, 7 июля.
25. **Каспий**, 1905, 23, 26 июля.
26. САМЕДОВ Вячеслав. **Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане**, т.1. Баку, 1962.
27. **Монополитический капитал на нефтяной промышленности России. – 1883-1914. Документы и материалы.** Москва –Ленинград, 1961.
28. **Нефтяное дело**, 1901, 22 апр., №7.
29. **Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1903 год., часть I.** Баку, 1904.
30. **Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1905 год., часть I.** Баку, 1906.
31. **Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1906 год., часть I.** Баку, 1906.
32. **Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1915 год., часть I.** Баку, 1916.
33. **Очерки истории коммунистических организации Закавказья, ч.1.** Тбилиси, 1957.
34. **Весь Азербайджан.** Баку, 1924.
35. ЗАРДАБИ Гасан. **Избранные письма и статьи.** Баку, 1962.

ХРОНОЛОГИЯ НЕСОСТОЯВШЕГОСЯ ВОССТАНИЯ В ДАГЕСТАНЕ И ЧЕЧНЕ В 1922-1925 ГГ

Хаджи Мурад ДОНОГО*

АННОТАЦИЯ

В мае 1921 г. закончились боевые действия частей Красной армии и партизанских отрядов по подавлению антисоветского восстания. Предводитель восстания Нажмуддин Гоцинский, скрываясь в Хасавюртовском округе, прилагал усилия, чтобы вновь организовать восстание. В феврале 1924 г. в ставку Гоцинского прибыли два агента английской разведки, которые заверили его в поддержке со стороны Англии и передали последнему деньги для подготовки организации борьбы. Весной 1924 г. оперативный отряд ОГПУ начал операцию по ликвидации ставки Гоцинского. 12 мая операция была успешно завершена ликвидацией «дылымской» базы Гоцинского с взятием в плен около 100 повстанцев. В сентябре 1924 г. через Батуми от англичан поступила партия оружия и мануфактура. В апреле 1925 г. в сел. Зумсой состоялась встреча Гоцинского с майором английской армии Вильямсом. От англичан вновь была получена гарантия на поддержку восстания. ОГПУ на Северном Кавказе разработало план решительных действий по ликвидации очагов враждебных группировок, началось окружение отрядов Гоцинского, которые стали отходить в лесистые места горной Чечни. 5 сентября специальная оперативная группа арестовала Гоцинского и некоторых его сподвижников. 15 октября 1925 г. суд приговорил Гоцинского к высшей мере наказания – расстрелу.

Разгром Гоцинского в значительной степени был осуществлен силами отдельных частей 11-ой Красной армии, краснопартизанских отрядов, отделами ОГПУ, а также благодаря планомерной работе советскими органами по закреплению достигнутых успехов.

Ключевые слова: Гоцинский, восстание, Дагестан, Чечня, Северный Кавказ, повстанцы.

---

* Prof. Dr., Доктор исторических наук, профессор Дагестанского государственного университета, заместитель генерального директора Национального музея Республики Дагестан.

1922-1925 YILLARI ARASINDA DAĞISTAN VE ÇEÇENİSTAN'DA BAŞARISIZ AYAKLANMANIN KRONOLOJİSİ

Hacı Murad DONOGO*

ÖZET

Mayıs 1921'de, Kızıl Ordunun ve partizan müfrezelerinin Sovyet karşıtı ayaklanmayı bastırmaya yönelik mücadelesi sona erdi. Ayaklanmanın lideri olan Nazhmuddin Gotsinsky, Khasavyurt ilçesinde saklanarak, ayaklanmayı yeniden örgütlemek için çaba sarf etti. 1924 yılının Şubat ayında, İngiliz istihbaratının iki temsilcisi Gotsinsky'nin merkez ofisine geldi, İngiltere'nin desteğini iletti ve savaş organizasyonunu hazırlaması için son parayı verdi. 1924 baharında, OGPU'nun operasyonel grubu Gotsinsky tarafını tasfiye etmek için bir operasyon başlattı. 12 Mayıs'ta, operasyon Gotsinsky'nin Dylim üssünün tasfiyesi ve yaklaşık 100 direnişçinin esir alınmasıyla başarıyla tamamlandı. Eylül 1924'te, Batum üzerinden İngilizler tarafından bir dizi silah ve manifaktür gönderildi. Nisan 1925'te Zumsoy köyünde İngiliz ordusundan Williams ile Gotsinsky'nin bir araya geldiği bir toplantı düzenlendi. İngilizlerden yeniden ayaklanma için destek garantisi alındı.

Kuzey Kafkasya'daki OGPU, düşman grupların merkezini ortadan kaldırmak için kararlı bir eylem planı geliştirdi, dağlık Çeçenistan'ın ormanlık yerlerine çekilmeye başlayan Gotsinsky müfrezelerini kuşatmaya başladı. 5 Eylül'de, özel bir görev gücü Gotsinsky'yi ve bazı iş arkadaşlarını tutukladı. 15 Ekim 1925'te mahkeme Gotsinsky'yi en yüksek ceza olan idam cezasına çarptırdı. Gotsinsky'nin yenilgisi, büyük ölçüde Kızıl Ordu'nun 11. Kolu, kızıl partizan birlikleri, OGPU departmanları ve Sovyet organlarının elde edilen başarıları güvence altına almak için planlanan çalışmaları sayesinde gerçekleştirildi.

Anahtar kelimeler: Gotsinsky, İsyan, Dağıstan, Çeçenistan, Kuzey Kafkasya, İsyancılar.

---

* Доктор исторических наук, профессор Дагестанского государственного университета, заместитель генерального директора Национального музея Республики Дагестан.

THE CHRONOLOGY OF THE FAILED UPRISING IN DAGESTAN AND CHECHNYA BETWEEN 1922-1925

The struggle of the Red Army and the partisan detachments to suppress the anti-Soviet uprising ended in May 1921. Nazhmuddin Gotsinsky, the leader of the uprising, hid in the Khasavyurt district and made efforts to reorganize the insurgency. In February 1924, two representatives of British intelligence came to the headquarters of Gotsinsky, conveyed the support of the United Kingdom and gave the final money to prepare the war organization. In the spring of 1924, the operational group of the Joint State Political Directorate launched an operation to liquidate Gotsinsky. The operation was successfully completed on May 12 with the liquidation of Gotsinsky's Dylim base and the capture of about 100 resistance fighters. A series of weapons and textiles were sent by the British through Batumi in September 1924. In April 1925, a meeting was held in the village of Zumsoy, where Williams from the British army met with Gotsinsky. A guarantee of support for the rebellion was received from the British.

The Joint State Political Directorate in the North Caucasus developed a decisive action plan to eradicate the center of hostile groups and began to encircle the Gotsinsky detachments that began to withdraw into the forested areas of the mountainous Chechnya. On September 5, a special task force arrested Gotsinsky and some of his colleagues. On October 15, 1925, the court sentenced Gotsinsky to capital punishment, the highest penalty.

Gotsinski's defeat was largely due to the planned efforts of the Red Army's 11th Branch, the red partisan troops, the departments of the Joint State Political Directorate and the Soviet organs to secure the achievements.

Keywords: Gotsinsky, Rebellion, Dagestan, Chechnya, the North Caucasus, Rebels.

К середине мая 1921 г. закончились боевые действия частей Красной Армии и партизанских отрядов по подавлению антисоветского восстания в Дагестане. Советское правительство объявило амнистию всем рядовым членам вооруженных отрядов, добровольно сложившим оружие. Часть участников восстания явились с повинной, но их лидер Нажмуддин Гоцинский и другие активные участники группировок борьбу против советских органов не прекращали. Уже к осени 1921 г. в 8 округах Дагестана из 10 они вновь активизировали свою деятельность.

30 января 1922 г. в Дагестане было образовано Республиканское военное совещание по борьбе с бандитизмом, в состав которого вошли представители ДК РКП (б), ДагЦИКа, чекистского органа и военного командования. С августа 1922 г. Дагестан был объявлен на военном положении.

Скрываясь в Хасавюртовском округе, Гоцинский прилагал усилия, чтобы вновь организовать единомышленников к дальнейшей борьбе. Аулы Андийского и Аварского округов в Дагестане представляли собой базу по снабжению Гоцинского, когда тот скрывался в Чечне. Они информировали его о деятельности органов Советской власти, предупреждали о всех мероприятиях по его розыску. Для восстановления прерванной связи с эмигрантскими центрами за границу был отправлен бывший офицер «Дикой дивизии» Ахмед Хан Аварский, который в 1922 г. возбудил перед Советом Лиги Наций ходатайство о признании Гоцинского главой «будущего независимого государства на Кавказе» и оказании помощи в свержении Советской власти. Идею поддержали, и Гоцинскому была обещана помощь. Этому, в частности, способствовала активная деятельность различных кавказских эмигрантских организаций. Последние были объединены парижским центром «Мусавато-горско-дашнак-меньшевистским комитетом», в свою очередь тесно связанным с французским правительством, русской эмиграцией, а также с генералами Врангелем и Шкуро. Между парижским центром, объединяющим все кавказские политические партии, и работающими непосредственно на Кавказе имелись промежуточные организационные разветвления, расположенные в Турции и Персии. Силы горских белогвардейцев располагались главным образом в Турции, дашнаков – в Персии, мусаватистов – в обеих странах. Со стороны местных турецких и персидских властей организации получали негласную поддержку. Такие организации как «Западное бюро дашнаков» и «Комитет освобождения Азербайджана и горцев Северного Кавказа», находящиеся в Стамбуле, объединяли работу

националистических белогвардейских организаций Азербайджана и горцев Северного Кавказа. Одним из филиалов этих организаций являлся город Трапезунд, откуда осуществлялось руководство организациями не только на Кавказе, но и в Персии, через Эрзурум, Баязет, Маку и Тавриз. По сведениям, полученным от агентов, руководство ГПУ констатирует факт, что «...Турция становится ареной противосоветской деятельности мусаватистов и горских белогвардейцев. Несомненным является тот факт, что анкарское правительство принимает конкретные меры на случай своего разрыва с Советской Россией, в первую очередь, использовав кадры кавказских мусульманских белогвардейцев. Соответственно усиливается и самостоятельное шпионское воздействие турок на кавказские советские республики»¹.

При материальной и моральной поддержке Франции, которая задавала тон в послевоенной Европе, Грузия и Польша разработали проект военного союза, предполагавший поставку оружия в этот регион и через Польшу, а также подготовку военных специалистов (эмигрантов с Северного Кавказа, грузин, азербайджанцев, туркестанцев, татар) через II отделение Генштаба польской армии. В этом направлении активно действовал «Паритетный комитет» Грузии, образованный с целью ее освобождения и восстановления независимости, а Тифлиско-автуринский штаб в его составе осуществлял координацию действий повстанцев. Эмигрантское грузинское правительство, переехавшее в 1922 г. в Париж спонсировалось через II Отдел польского Генштаба из Варшавы. В Париже и других европейских столицах имелись представительства национальных объединений, которые разрабатывали план создания Северо-Кавказской конфедеративной республики.

В 1922 г. в Стамбуле создается политическая организация «Анатолий (Анадолу) Шеркет», законспирированная под коммерческое предприятие. «Фирма «Анатолий Шеркет» была организована Ханом Аварским на 1 млн. рублей, которые дал я, – сообщал впоследствии на допросе Н.Гоцинский. – Кроме того Франция ежемесячно выплачивала фирме по 9 тыс. рублей. Доходы с этой фирмы должны были идти на дело освобождения Кавказа»².

---

¹ Совершенно секретно: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934). М., 2001, т. 1, ч. 1. С.272.

² Дело № 7695. Архивное уголовное дело на Н. Гоцинского // Ахульго, 1999. № 3. С. 20.

В сентябре того же года главная контора «Анатолий Шеркет» переместилась в Париж, а в Лондоне было открыто ее отделение. В фирме состояли кавказские эмигранты, имеющие опыт контрреволюционной работы. Учредитель организации Ахмед Хан Аварский через посредников держал связь с Гоцинским, получая сведения о его деятельности, о положении дагестанской интеллигенции и бывших царских офицеров, кто какой пост занимает в Дагестане, насколько сохранились среди горцев традиции и др. Кроме того, из Турции нелегальным путем пробирались эмиссары, которые доставляли нужные сведения. На Кавказ регулярно направлялись и представители партии «Иттихад ислам» («Единение ислама»), в частности С. Эфендиев, установивший связь с предводителями повстанцев: Джабагиевым – в Ингушетии, Митаевым – в Чечне и Гоцинским – в Дагестане. Гоцинский, в свою очередь, установил связь с главарями действующих группировок в Чечне и Ингушетии А. Митаевым и А. Шамилевым, готовых по первому сигналу выступить против Советской власти, а также с К. Челокаевым – ставленником военного центра «Паритетного комитета меньшевиков», созданного в августе 1922 г. в Грузии.

«При первом же сигнале со стороны Гоцинского должно было восстать, как он полагал, поголовно все население Шатоевского и Веденского округов Чечни, Андийского и Хасавюртовского округов Дагестана, захватить крепости Шатой, Ведено и Ботлих, а затем восстание должно было распространиться на остальную территорию. По расчетам Гоцинского и Митаева людские ресурсы, которые они могли выставить, составляли около 15 тысяч человек»³.

Однако некоторые общества, опасаясь за последствия со стороны советских карательных органов, не решались подниматься на восстание. В непростой внутривластной обстановке, сложившейся в данном регионе органы Советской власти применяли меры по предотвращению действий группировок, такие как, административная высылка пособников, укрывателей, изъятие оружия у населения, а также агитационно-массовая работа. Чекистам Дагестана удалось ликвидировать несколько крупных группировок. Так, в январе 1923 г. был разгромлен отряд Кахтаева в Хасавюртовском округе, а августе того же года – группа Ибрагима Хаджи Кучринского в Гунибском округе.

---

³ Сулейманов С.И. *Из истории чекистских органов Дагестана*. Махачкала, 2000. С. 61.

В конце ноября 1923 г. при содействии советских органов в с. Кахиб был проведен съезд мусульман Дагестана. В своем воззвании съезд призвал верующих к борьбе против Гоцинского и его банд⁴. Эти и другие действия чекистов затруднили деятельность повстанцев и в декабре 1923 г. Гоцинский через своего родственника подполковника царской армии З.Доногуева сообщил в Даготдел ОГПУ о своем желании прекратить сопротивление.

Однако, вскоре ситуация изменилась. В 20-х числах февраля 1924 г. в ставку Н. Гоцинского прибыли два агента английской разведки под видом инженеров, производивших промышленную разведку в горах. Агенты заверили Гоцинского в поддержке со стороны Англии и передали последнему деньги для дальнейшей подготовки организации борьбы. Заинтересованность Англии в происходящих событиях на Северном Кавказе была очевидной, хотя и мало результативной. Во всяком случае, определенная работа британскими спецслужбами в натравливании мусульманских окраин СССР против Советской власти, проводилась. Обещания английских агентов в помощи ободряюще подействовали на Гоцинского, что видно из материалов «Обзора политэкономического состояния СССР за февраль 1924 г.», где говорилось: «Отмечается оживление деятельности партии «Иттихад Ислам», причем действия ее становятся более конспиративными. Имел место ряд совещаний видных деятелей организации (Гоцинского, Али Митаева, Бело Хаджи и турецких агентов), вслед за коими усилилась агитация за неподчинение Советской власти, и распространялись слухи о приходе турок. В округах Новочеченском и Надтеречном ведется усиленная агитация за укрепление религии со стороны мулл, руководимых Бело Хаджи. По директивам последнего ведется вербовка в отряды для весенней повстанческой работы. Всей работой по Чечне руководит Гоцинский, держащий связь с Северо-Кавказским ЦК этой организации... Положение в Ингушетии аналогично с Чечней. Из материала, изъятого у одного из мулл Назрановского округа, явствует о существовании в Ингушетии сети иттихадистских организаций с окружным комитетом. Отмечается большой спрос на оружие среди ингушей»⁵.

Изменив свое решение выйти с повинной, Гоцинский сочиняет «Ноту Советскому правительству», в которой обращается к большевикам: «..Вы должны покинуть все города Кавказа и Астрахань,

⁴ Красный Дагестан. 1923. № 262. С. 3.

⁵ Совершенно секретно: 2001. Т. 2...Указ. соч. С. 51-52.

т.е. те, которые признавали вашу власть и которые принадлежали с морями нашим предкам.

Вы должны оставить все, что на суше и море: военное имущество, пароходы, крепости, оружие, промыслы, доходы. Границей отхода определен Ростов.

Вы должны возместить с того дня, когда я был избран имамом Кавказа на собрании в местности, именуемой Анди, на собрании всех узденей, алимов, главарей, известных лиц Кавказа и других мусульман и христиан и наций, населяющих Кавказ. У нас определены крепкие условия, как и подобает имамствующему над своим народом, как это диктует шариат и адат.

Вы должны возместить убытки тем, кто пострадал от вашего захватничества. Вы должны удовлетворить владельцев земли, промышленности, фабрик и заводов, кавказцев, русских и других иностранцев, имевших владения на Кавказе. Удовлетворить с таким расчетом, чтобы выше упомянутые предприятия возвращались в таком виде, какой они имели до захвата их вами. С долгами должны расплачиваться путем продажи необъятной русской земли и морских богатств, в которых нужды не терпит правительство. Вы должны освободить христианскую религию, оставив ее в руках высшего духовенства: попов, архиереев и т.д. Вы должны вернуться в отношении религии к положению, существовавшему до захвата вами власти, не вмешиваться в дела религии, а так же возратить все имущества, которые вы взяли у церкви, также монастырские земли, церковные ценности, которые вы сложили в ваши сундуки...»⁶.

В «Ноте» Гоцинский клеймит политику большевиков и через посредников пытается переслать ее руководителям Советской власти для ознакомления. Гоцинский активизировал свои действия, рассылая своим людям послания, в которых сообщал о готовящихся событиях, отдавал приказы, заранее намечал надежных людей на руководящие посты. В одном из таких посланий говорилось: «Старайтесь уничтожить большевистские дела с корнями. Это вы обязаны сделать, поскольку я вам приказываю...распространяйте ложные слухи по поводу большевиков, так как этим мы можем помочь нашему делу... Старайтесь тайно склонить народ в нашу сторону, чтобы и он был в союзе с нами.

---

⁶ Магомедов М. **Нота Нажмудина Гоцинского Советскому правительству** // Ахульго. 1999. № 3. С. 7.

Не ведите никаких переговоров с теми, которые признали большевиков...»⁷. Копии писем Гоцинского распространялись по аулам, в некоторых из которых созывались сходы, где обсуждались его предложения.

15 апреля 1924 г. на хуторе Нижелой Шатоевского округа Гоцинский созывает сбор (около 100 чел.) на котором было оглашено письмо Саид Бея Шамиля (*внук знаменитого имама Шамиля, находящийся в то время в Турции. – Авт.*). В послании говорилось о скором приезде внука Шамиля, о получении партии оружия, о денежной помощи и др. Собравшиеся наметили мероприятия для дальнейшей борьбы против Советского аппарата, который, по мнению уполномоченного Наркомфина, «в дагестанской республике чрезвычайно слаб, ибо фактически республика вышла из гражданской войны и бандитизма полтора года назад и не могла окрепнуть, как следует»⁸.

В донесениях в Центр отмечалось, что власть на местах фактически принадлежала муллам и старейшинам, а не сельским советам. Поэтому, как только в начале мая 1924 г. в селении Дылым Хасавюртовского округа (*здесь в районе 4-го участка округа находилась ставка Н.Гоцинского. – Авт.*) вспыхнуло небольшое волнение, к нему сразу же присоединилось несколько окрестных аулов. Первая попытка отряда 48-го дивизиона ГПУ изъять наиболее активных участников восстания потерпела неудачу, и ему пришлось отойти и ждать подкрепления. Вскоре для разоружения Дылыма и окрестных селений был сформирован отряд в составе подразделений 37-го и 38-го стрелковых полков Красной Армии и дивизиона ОГПУ, которые к 12 мая завершили операцию и захватили заложников⁹. Операция была успешно завершена полной ликвидацией Зубутлинской (300 чел.) и Дылымской (70 чел.) группировок, «дылымской» базы Гоцинского с взятием в плен около 100 повстанцев, т.е. «верхушка этих групп была изъята и привлечена к ответственности»¹⁰. В это же время Чеченским отделом ОГПУ был арестован Али Митаев, что лишило Гоцинского опоры в Чечне.

⁷ Рукописный фонд ИИЯЛ ДНЦ РАН. Д. 2568. Л. 8.

⁸ РГВИА. Ф. 25896. Оп. 3. Д. 27. Лл. 58-59 об.

⁹ Там же. Лл. 63, 64.

¹⁰ Архив УФСБ РД. Уголовное дело № 64764. Л. 2.

19 мая 1924 г. Гоцинский вновь через З.Доногуева обратился в Даготдел ОГПУ с предложением о встрече, однако, со стороны чекистов в переговорах было отказано.

В сентябре 1924 г. через Батуми от англичан поступила партия оружия и мануфактура. Захват Гоциным крепостей Ботлих, Ведено, Шатой должен был послужить сигналом для начала нового антисоветского восстания.

В апреле 1925 г. в с. Зумсой состоялась встреча Гоцинского с майором английской армии Вильямсом и турком-переводчиком Халилом. От англичан вновь была получена гарантия на поддержку восстания. «Он (*Вильямс. – Авт.*) заверил меня, что Англия твердо решила изгнать большевиков из Кавказа, а для этого готова организовать восстание, обеспечить оружием и всем необходимым, в том числе и высадкой десанта на черноморском побережье»¹¹. Такой поворот дела поднял дух в повстанческом лагере.

В свою очередь представительство ОГПУ на Северном Кавказе разработало план решительных действий «по ликвидации очагов враждебных группировок и в составе сотрудников и бойцов Дагестанского, Чеченского, Владикавказского, Терского, Кабардино-Балкарского отделов ОГПУ совместно с частями Красной Армии под общим руководством полномочного представителя ОГПУ на Сев. Кавказе Е.Г. Евдокимова и командующего войсками Северо-Кавказского военного округа И.П. Уборевича, действуя по плану, начали одновременно сжимать кольцо вокруг банд Гоцинского...»¹². Командование СКВО под наблюдением местного партийного руководства подготовило план операции по разоружению населения Чеченской автономной области, в инструкции которого говорилось: «Производство операции по разоружению Чеченской автономной области в целом возлагается на военное командование всех степеней, выделяемых для названной операции войсковых соединений и органов ОГПУ, через своих представителей на местах... Намеченный к разоружению аул окружается войсковой частью с таким расчетом, чтобы жители были лишены возможности сношения с прилегающими районами... После полного окружения аула представители Чеченского ЦИКа, ОГПУ и военного командования предъявляют на аульном сходе требование о сдаче всего имеющегося оружия. Для сдачи оружия

---

¹¹ Дело № 7695. Указ. соч. С. 20.

¹² Сулейманов С.И. 1974. Указ. соч. С. 74.

устанавливается срок не более 2 часов. Жители предупреждаются об ответственности за сдачу оружия. Если население аула не выполнит требование о сдаче оружия, то командование отряда в качестве угрозы открывает артиллерийский огонь в течение 10 минут на высокие разрывы и полупоражения, а затем после отбоя снова вместе с представителями ОГПУ и ЦИКа отдает приказание о сдаче оружия в более краткий срок.

По истечении означенного срока оперативная группа ОГПУ начинает поголовный обыск и изъятие бандитского элемента... В случае выполнения условий сдачи оружия поголовный обыск не производится, а изымается только порочный и бандитский элемент. В зависимости от обстановки артиллерийский огонь может открываться несколько раз, но на поражение допускается лишь в случае сопротивления войскам...

В исключительных случаях при наличии злостного активного или пассивного сопротивления разоружению допускается производство арестов влиятельных лиц аула, причем к этой мере прибегать как к крайней, соблюдая максимальный такт»¹³.

25 августа артиллерийским огнем был обстрелян чеченский аул Ачхой, после чего жители начали сдавать оружие. Аналогично шло разоружение и в следующие дни, разница была лишь в степени упорства жителей и количестве выпущенных по аулу снарядов. Например, 27 августа бомбардировке подвергся аул Зумсой. На следующий день обстрел этого селения, как артиллерийский, так и с самолетов был повторен, далее такая же участь постигла аулы Келой, Химой, Хакмалой. Бомбардировка и обстрел Дая 29 августа стоили аулу четырех убитых, пятерых раненых и 20 разрушенных домов. Здесь скрывался сподвижник Гоцинского Мухаммад Амин Ансалтинский. На отказ жителей выдать его, 2 сентября по аулу был открыт артиллерийский огонь, и к вечеру того же дня Ансалтинскому пришлось сдаться.

30 августа 1925 г. под хутором Ведучи произошел бой, в результате, которого повстанцы отступили в Дайское ущелье, а затем в течение четырех дней были разбиты.

5 сентября специальная оперативная группа в составе начальника Чеченского отдела ОГПУ С.Н. Миронова, его заместителя Г.Г. Крафта, бывшего заместителя начальника Даготдела ОГПУ Л.И. Когана и других арестовала Гоцинского, а также шейха Джаватхана, предводителя

---

¹³ Аптекарь П. **Война без края и конца** // Родина. М., 2001. № 1-2. С. 162.

ингушских группировок А. Шамилева, бывшего председателя Ножаюртовского окрисполкома М. Гебертиева, военного советника турецкого полковника Хусейна Эфенди, телохранителей Гоцинского братьев Ш. и И. Мусаевых и др.

Операция по разоружению Чечни была закончена. «Потери участвовавших в операции частей составили 5 убитых, 9 раненых и 10 лошадей. Репрессии выразились в воздушной бомбардировке 16 аулов, ружейно-пулеметном и артиллерийском обстреле 101 населенного пункта из общего количества 242 аула. Среди населения во время обстрела было убито 6 человек и ранено 30, убито 12 бандитов, взорвано 119 домов. Изъято более 300 человек бандэлемента, самыми видными из которого являются: Нажмуддин Гоцинский, Атаби Шамилев и Эмин Ансалтинский. За время операции изъято 25299 винтовок, 4319 револьверов, 1 пулемет и около 80 тысяч патронов»¹⁴.

В то время, когда на севере шли бои против отрядов Гоцинского, на юге Дагестана велась борьба против, так называемой «Ванашимахинской банды», охватившей своими действиями Даргинский, Кайтаго-Табасаранский, Дербентский округа и Махачкалинский район.

После проведения операции по разоружению Чечни руководство Северо-Кавказского края решило провести такое же мероприятие и в Дагестане. Органы ОГПУ оценивали запасы оружия в Дагестане к тому моменту в 100 тысяч стволов и отмечали производство в отдаленных селениях не только патронов, но и револьверов¹⁵.

К операции по разоружению дагестанского населения привлекались: 2, 22 и 28-ая стрелковые и 5-ая кавалерийская дивизии, сводный национальный кавполк, автобронедивизион, окружная военно-политическая школа, две школы ГПУ, авиационные части общей численностью около 16 тысяч человек, 350 пулеметов, более 30 орудий, 6 бронемашин, бронепоезд и 18 самолетов. В первую очередь войска должны были разоружить Даргинский, Кайтаго-Табасаранский и Кюринский округа, а затем приступить к остальным¹⁶. К 1 сентября границы Дагестана были блокированы войсками Кавказской Армии, Чеченского и Терского отделов ОГПУ. Для ликвидации сопротивления «был применен административный нажим, полное окружение аулов и

---

¹⁴ РГВИА. Ф. 25896. Оп. 3. Д. 66. Л. 164.

¹⁵ РГВИА. Ф. 25896. Оп. 3. Д. 66. Л. 155.

¹⁶ Там же. Л. 5.

рейдирование авиации, после чего в настроении населения произошел известный перелом. К 15 сентября поступление оружия вновь прекратилось, что свидетельствовало о том, что главная часть оружия действительно изъята»¹⁷.

С арестом «крупнейшего лидера контрреволюции на Северном Кавказе» произошел перелом в повстанческой борьбе против Советской власти.

На основании данных госинформации Информотдела ОГПУ, дополненных материалами отделов ОГПУ: Секретного (антисоветские партии и группировки) и Контрразведывательного (бандитизм) подтверждается факт, что в захвате и аресте Гоцинского не обошлось без предательства. «...В процессе проводимой операции по разоружению Чечни нам населением выдан известный имам Нажмуддин Гоцинский, арестован правая рука Гоцинского Атаби Шамилев-Умаев. Добровольно сдался шейх Ансалтинский и захвачены другие видные главари», - так говорится в оперативных сведениях¹⁸.

В Андийском округе Дагестана в связи с арестом Гоцинского наблюдались некоторые волнения и велись разговоры о том, что какой бы ни был Гоцинский, но он мусульманин, и если его убьют русские, то для мусульман это будет позором. В срочном порядке Гоцинский был вывезен из Чечни в Ростов, где дожидался суда. 15 октября 1925 г. суд приговорил Гоцинского к высшей мере наказания – расстрелу. По приговору Советской власти были расстреляны также его 16-летний сын, две дочери и другие родственники.

Разгром Гоцинского в значительной степени был осуществлен силами отдельных частей 11-ой Красной Армии, краснопартизанских отрядов, отделами ОГПУ, а также благодаря планомерной работе советскими органами по закреплению достигнутых успехов. Политические, социально-экономические и культурные изменения, происшедшие в Дагестане и Чечне, вызвали к середине 20-х годов перелом в настроении трудовой массы горцев, взявшей курс на мирное созидание.

---

¹⁷ Там же. Л. 11.

¹⁸ Совершенно секретно: 2002. Т. 3. Ч. 1...Указ. соч. С. 466.

Литература

1. АПТЕКАРЬ П. **Война без края и конца** // Родина. М., 2001. № 1-2.
2. **Архив УФСБ РД**. Уголовное дело № 64764.
3. **Дело № 7695**. Архивное уголовное дело на Н. Гоцинского // Ахульго. 1999. № 3.
4. **Красный Дагестан**. 1923. № 262.
5. МАГОМЕДОВ М. **Нота Нажмуддина Гоцинского Советскому правительству** // Ахульго. 1999. № 3.
6. Совершенно секретно: **Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934)**. М., 2001. Т. 1. Ч. 1.
7. СУЛЕЙМАНОВ С.И. **Из истории чекистских органов Дагестана**. Махачкала, 2000.
8. **РГВИА**. Ф. 25896. Оп. 3. Д. 27.
9. **РГВИА**. Ф. 25896. Оп. 3. Д. 66.
10. **Рукописный фонд ИИЯЛ ДНЦ РАН**. Д. 2568.

THE NEW YORK TIMES GAZETESİNE GÖRE ERMENİSTAN'DA SOVYETLEŞME SÜRECİ VE AMERİKAN KAMUOYUNUN BU SÜREÇTEKİ TUTUMU (1920-1921)

Hasan DEMİRCİ*

ÖZET

Bu çalışmada, 28-29 Kasım 1920'de fiili, 2-3 Aralık 1920'de hukuki olarak gerçekleşen Ermenistan'da Sovyet hükümetinin kuruluşu hadisesinin ve bu hadise sürecinde yaşanan gelişmelerin, Amerika Birleşik Devletleri'nin en önemli yayın organı *The New York Times* Gazetesi'ndeki yankıları ve gazetenin bu süreçteki tutumu ele alınmaktadır. Çalışma bu hadiseyi ele aldığı gibi *The New York Times* ekseninde Amerikan kamuoyunun bu hadiseye karşı tutumunu yansıtmaya açısından son derece önemlidir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Ermenistan'ın bir manda yönetimi olarak ABD'ye verilmek istendiği bir dönemde Ermenistan'da yönetimin bütünüyle Sovyet Rusya'ya geçmesi, ABD'nin de dikkati çeken bir konu olmuştur. Bu sebeple *The New York Times*, 1920 yılının ilk aylarından 1921 yılının ilk aylarına değin gelişmeleri dikkatlice takip etmiş ve gazete sütunlarında Ermenistan'ın Sovyetleşmesi olayına ve bu süreçteki gelişmelere geniş bir yer ayırmıştır. Çalışmada, *The New York Times* Gazetesi'nde Ermenistan'daki Sovyet devrimi ve Sovyet iktidarının kuruluşu neden genişçe yer buldu? Gazete bu konuyla ilgili hangi haberlere yer verdi? Bu haberlerde Ermenistan'ın Sovyetleşmesi ile ilgili nasıl bir tutum sergilendi? Gazete Ermenistan'daki bu Sovyet devrimini ABD çıkarları açısından nasıl karşıladı? gibi sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır. Sorulara yanıt aranırken şu yöntem izlenmiştir: Öncelikli olarak giriş bölümünde I. Dünya Savaşı'ndan 1920 yılına kadar olan süreçte Ermeni sorunu ve Batılı devletlerin bu soruna bakışı kısaca ele alınmış ve ardından Ermenistan'da Sovyet idaresinin nasıl kurulduğu hakkında bilgiler verilmiştir. Bu giriş bölümünden sonra çalışma üç ana bölüm etrafında toplanmıştır. İlk bölümde Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulması süreci gazete yazılarının

---

*Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, hasan.demirci.1315@gmail.com.

dan takip edilmiştir. Bu bölümde bu olayın gazeteye nasıl yansıdığı verilmiştir. Bundan sonra ikinci bölümde Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulması ve sonrasındaki gelişmelerin gazeteye nasıl yansıdığı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise gazetenin sürece bakışı ve tutumu irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: The New York Times, Ermenistan, Sovyetleşme, ABD, Türk-Sovyet.

**THE SOVIETIZATION PROCESS OF ARMENIA BASED ON THE
NEW YORK TIMES AND ATTITUDES OF AMERICAN PUBLIC
OPINION IN THIS PROCESS (1920-1921)**

ABSTRACT

This study covers the repercussion of the de facto establishment of the Soviet government in Armenia on 28-29 November 1920 and de jure on 2-3 December 1920 and the developments that occurred during this event in The New York Times, one of the prominent newspapers of the USA, and its attitude during the process. As the work studies this event, it is quite significant in, regarding The New York Times news, reflecting the position of American public opinion on the issue. The transfer of the government to Soviet Russia in Armenia after World War I, especially in a time when the USA was planning to mandate Armenia, became an attention-grabbing issue in the USA. Therefore, The New York Times attentively followed the entire developments from early months of 1920 to early months of 1921, its columns extensively gave place to the event of Armenia's Sovietization and the process of this event. In this study, it is tried to answer the questions such as why did the Armenia's Sovietization find a place in the New York Times? What news did the newspaper include with regard to this subject? What kind of attitude did the newspaper have as to Armenia's Sovietization? How did the New York Times react to the Soviet Revolution in Armenia in terms of American interests? To answer the questions, the following methods are used: Firstly, in introduction, the Armenian Question from World War I to 1920 and Western Powers' overlook to this question are shortly examined, and how the Soviet government was established in Armenia is told. After the introduction, this study consists of three main chapters. In the first chapter, the process of Armenia's Sovietization is studied according to news texts. How the issue was presented by the newspaper is explained in this part. After that, in the second chapter, this study examines how the establishment of Soviet Administration in Armenia and successive developments were reflected in the newspaper. In the third chapter the impressions and approach of the newspaper as to the process are studied.

Keywords: The New York Times, Armenia, Sovietization, USA, Turkish-Soviet.

ПРОЦЕСС СОВЕТИЗАЦИИ В АРМЕНИИ В ГАЗЕТЕ НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС И ОТНОШЕНИЯ АМЕРИКАНСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ (1920-1921)

АННОТАЦИЯ

Данное исследование охватывает последствия фактического создания Советского правительства в Армении 28-29 ноября 1920 года и (по закону) 2-3 декабря 1920 года, а также события, произошедшие во время этого события в одной из известных газет США "Нью-Йорк Таймс", и его отношение в ходе этого процесса. По мере того, как работа изучает это событие, оно является довольно значительным в отношении новостей "Нью-Йорк Таймс", отражая позицию американского общественного мнения по этому вопросу. Передача власти Советской России в Армении после Первой Мировой Войны, особенно в то время, когда США планировал поручить Армении, стала предметом пристального внимания в США. Поэтому "Нью-Йорк Таймс" внимательно следил за развитием событий с первых месяцев 1920 года до первых месяцев 1921 года, ее колонны активно уступали место событию Советизации Армении и процессу этого события. В этом исследовании пытаются ответить на такие вопросы, почему Советизация Армении нашла место в "Нью-Йорк Таймс"? Какие новости газета включила в связи с этой темой? Какое отношение имела газета к Советизации Армении? Как Нью-Йорк Таймс отреагировала на советскую революцию в Армении с точки зрения американских интересов? Для ответа на вопросы используются следующие методы: во-первых, во введении рассматривается армянский вопрос от первой мировой войны до 1920 года, а также вопрос о том, как западные державы упускают из виду этот вопрос и как было создано Советское правительство в Армении. После введения, это исследование состоит из трех основных глав. В первой главе рассматривается процесс Советизации Армении в соответствии с новостными текстами. В этой части объясняется, как газета представила этот вопрос. После этого во второй главе данного исследования рассматривается вопрос о том, как в газете отразились становление Советской Администрации в Армении и последующие девемопленты. В третьей главе изучаются впечатления и подход газеты к процессу.

Ключевые слова: Нью-Йорк Таймс, Армения, Советизация, США.

GİRİŞ

Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulması olayı, gerek Batılı güçler gerekse Türk ve Sovyet Rusya tarihi için önemli olduğu gibi Kafkasya tarihi için de büyük öneme sahiptir. Bu hadise, 1917'de Çarlık Rusya'sında meydana gelen Bolşevik Devrimi'nin Batılı emperyalist devletlere karşı izlediği Kafkasya'yı Bolşevikleştirme (*Sovyetleştirme*) politikalarının bir sonucudur. XIX. yüzyıldan itibaren Ermenilerin hamiliğini üstlenen İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi devletlerin I. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi savaş sonrasında da "Büyük Ermenistan" vaatlerini yerine getirmemesi, Kafkasya'yı dünyaya açılan kapı olarak gören ve böylece bütün dünyada komünist devrim amaçlayan Bolşeviklerin Ermenistan'da Sovyet rejimini kurması için kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Nitekim bunu daha iyi anlamak için I. Dünya Savaşı sonrasında Batılı devletlerin Ermeni sorununa nasıl yaklaştıklarına ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesi olayına kısaca değinmek gerekmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı devletler özellikle de İngiltere, Osmanlı Devleti ile imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Türkiye'nin doğu vilayetlerini "Altı Ermeni ili" olarak tanımlamış bir nevi bu toprakları "Büyük Ermenistan"ın bir parçası saymıştı¹. Bundan başka savaş sonrası dünya barışını kurmak üzere 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda da Ermeni sorunu gündeme alınmış, konferansta iki heyetle temsil edilen Ermenilerin talepleri dinlenmiş ve bağımsız ve büyük Ermenistan kurulması, Ermenilerce Batılı güçlerden talep edilmişti². Batılı güçler, Ermeni sorunun Ermenistan ile birlikte Türkiye'nin bir manda altında olmasıyla çözülebileceği düşüncesindeydi. Fakat şurasını belirtmek gerekir ki, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı güçler özellikle İngiltere ve Fransa, Orta Doğu'daki politikalarına daha da önem vermekteydi. Bu sebeple Ermenistan gibi meseleyle ABD'nin meşgul olmasını kendi çıkarları için yeğlemekteydiler. Bu sebeple Ermeni sorunun çözümü için bir manda konusu gündeme geldiğinde ABD ön plana çıkarıldı. Bunda Wilson'un manda konusuna yaklaşımı da önemli bir etkendi³. O sıralarda dünya barışının öncüsü ve "14 Nokta" ile savaş sonuna damga vuran Wilson için bu bir reddedilemeyecek bir görevdi. Ermeniler için de ABD o günün şartlarında kendi hedeflerini gerçekleştirecek

¹ Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 2-3.

² Harry N. Howard, **The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923**, New York 1966, s. 225-226.

³ Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981, s. 46-50.

bir devlet konumundaydı. Fakat ABD Başkanı Wilson, bilmediği bir coğrafya için de Amerikan çıkarlarını hemen ön plana atmamakta kararlıydı. Bu sebeple 1919 yılının yaz aylarında Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya Türk-Ermeni ilişkilerinin durumu, Ermeni nüfusu ve Amerikan çıkarlarının ne olacağı konularını soruşturmak üzere heyetler gönderildi⁴. Heyetler, raporlarında Ermeni taleplerinde iddia edildiğinin aksine Türklere de bir mezalim uygulandığını ve Ermeni nüfusunun hiçbir yerde çoğunlukta olmadığı ve olası bir manda idaresi halinde bunun Amerika'ya çok maliyetli olacağını da dile getirdiler⁵. Nitekim raporlar, ABD'de birçok tartışmaya sebep oldu ve Ermenistan mandası 1 Haziran 1920'de Amerikan Senatosu'na getirildiğinde kabul edilmedi⁶. Fakat buna rağmen Batılı güçler, Ermenistan'a ve Ermenilere yardım vaatlerinden vazgeçemediler. 10 Ağustos 1920'de Batılı güçler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Sevr Andlaşması, "Büyük Ermenistan"ı kurmaktaydı⁷. Fakat bu andlaşma, Anadolu'da başlayan "Müdafaa-ı Hukuk" hareketi liderleri tarafından kabul edilmedi. Ermeniler, Batılıların desteklerine hala güveniyorlardı. Fakat 1920 Mayıs ayından itibaren Bolşeviklerin Kafkasya'da Bolşevizmi yaymak amacı ve Batılı güçlerin Ermenistan'a yeterince yardım yapmaması ve vaatlerini yerine getirmemesi, onlar arasında sol eğilimleri artırdı. Batı kapitalizminden beklediği yardımı göremeyen Ermeniler, bu defa Bolşeviklere yanaştı. Batılıların desteğiyle ilk başları Bolşevik Ruslara karşı gelseler de bir süre sonra Rus Kızıl Ordusu'nun 28-29 Kasım 1920'de Ermenistan'a girmesiyle Ermenistan'da Sovyet Hükümeti ilan edildi⁸. O sırada Türkiye, Doğu'daki Ermeni mezalimini önlemek, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve Doğu sınırını güvence altına almak için yaptığı Erme-

⁴ Savaş sonrasında Haziran-Temmuz 1919'da bölgeye önce Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği (AYDYD) üyelerinden Niles ve Sutherland Heyeti gönderildi. Sonrasında Ağustos-Eylül 1919'da General Harbord Heyeti gönderildi. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Demirci, **1919'da Amerikan Heyetlerinin Doğu Anadolu ve Transkafkasya Gezileri ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman 2016.

⁵ Demirci, **1919'da Amerikan Heyetlerinin...**, s. 82-141.

⁶ Mine Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun 1972, s. 19.

⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 653-654; Mim Kemâl Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 243.

⁸ Samvel Digrani Alihanyan, **G. K. Orjonikidze ve Ermenistan'da Sovyet İktidarı'nın Kuruluşu**, (Çev: Armenak Çaparitze), Umut Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 52-53; Firuz Kazemzadeh, **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, Birmingham 1951, s. 288-289.

nistan Harekâtı neticesinde Ermenistan ile 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Andlaşması'nı imzaladı⁹. Fakat aynı gün Ermenistan'da resmen Sovyet hükümeti kuruldu ve Gümrü Andlaşması'nı geçersiz saydı. Ermenistan'da Sovyet devrimi hiç şüphesiz Batılı güçlerde de büyük bir tesir yaptı. Özellikle ABD, manda meselesiyle meşgul olduğu Ermenistan'a, özel bir ilgi göstermekteydi. Ermenistan, Türk-Ermeni ilişkileri ve Bolşevik-Ermeni ilişkilerini dikkatle takip etmekteydi. Bu sebeple ABD'nin en mühim yayın organı olan The New York Times, bu konuya da yer verdi. Ermenistan'ın Sovyetleşme sürecinden sonrasında da bölgedeki olaylara gazete sütunlarında yer ayırdı.

I- ERMENİSTAN'DA SOVYETLEŞME SÜRECİNİN *THE NEW YORK TIMES*'A YANSIMALARI

Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulması süreci hemen olmamış kurulmasından birkaç ay önceden başlamıştı. O sıralarda ABD'nin Ermenistan mandasıyla meşgul olması ve Batılı devletler nazarında Ermenistan'ı Türklerin elinden kurtaracak bir devlet olarak görülmesi nedeniyle ABD, Ermenistan'ı ve Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatlice takip etmekteydi. Nitekim The New York Times gazetesi, Ermenistan'ın Sovyetleşme süreci hakkında 1920'lerin ilk aylarından itibaren haberlere yer ayırmıştı. Haberlere yer vermesindeki bir başka önemli sebep, Amerika'daki Ermeni kuruluşlarının The New York Times ile ilişkiler kurması ve bu kuruluşa üye olanlardan Ermenistan-Amerika Kurumu Yöneticisi George R. Montgomery ve Vahan Cardashian gibi kişilerin bazen Ermeni meselesiyle ilgili yazılar kaleme alıyor olması¹⁰.

The New York Times'in, 1920 yılının ilk aylarından itibaren Rusya'daki Bolşevik hareketinin Kafkasya'ya, oradan da İran, Mezopotamya ve Hindistan'a ulaşacağından tedirgin olduğu anlaşılmaktadır. Gazete Bolşeviklerin Pan-Turancularla işbirliği yapmasının İngiliz çıkarlarına zarar geleceğinden endişe etmekteydi. Haberde ise şu satırlara yer veriyordu:

---

⁹ Bu andlaşma ile ilgili geniş bilgi için bkz. İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001; Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi sürecinde Türk-Ermeni ilişkileri için bkz. Hasan Demirci, "Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sürecinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 51, Ankara 2015, s. 301-327.

¹⁰ "Armenians at London", **The New York Times**, 5 April 1921; "A Revised Turkish Treaty", **The New York Times**, 13 February 1921.

“Panturancılar, Asya haritasına geçme hayaliyle yeni bir siyasi koridor yapmaya çabalamaktadır. Bu koridor İstanbul Boğazı’ndan başlayıp Küçük Asya, Ermenistan, Kafkaslar, Transhazar Vilayeti, Türkistan, Afganistan, Belucistan, Tibet ve İç ve Dış Moğolistan’ı kucaklamaktadır.

Enver Paşa, kuzey ve doğu Ermenistan’a operasyonlar düzenledi. Kendisini Kürdistan kralı olarak ilan etti ve Güneydoğu Asya ve Hindistan’daki İngiliz prestijine karşı çalışmaktadır. Müttefiklere Enver Paşa’nın Moskova’daki Sovyet hükümetiyle bir anlaşma çalışması yaptığı ve Bolşevikler ve Panturancılar arasında işbirliği için bir görüşme gerçekleştirdiği bilgisi ulaştı. Bolşevikler, Hindistan’da Kafkasya vasıtasıyla darbeyi şekillendiriyor.”¹¹

Gazete’nin 1920 yılının Mart ayındaki sayısında Harold Williams’a ait bir yazıda, Bolşevizm’in Rusya’nın güney kesiminde gittikçe güçlendiğini ve bu akımın Ermenistan ile birlikte bölgedeki bütün yeni milletleri etkilediğini dile getirmekte ve şunları söylemekteydi:

“Ermenistan ve tüm yeni devletler bu propagandadan etkilendiler. Karadeniz’deki son seyahatimde Bolşevik propagandasının Kafkasya’da yayıldığını haber aldım. Enver’in kardeşi Nuri Paşa, Dağıstan’da Bolşevik propaganda yapmaktadır... Zayıf Ermeni Hükümeti, ülkesinde Bolşevik bir kongreye izin verdi. Bolşeviklerle çatışma daha bir karmaşaya sebep oluyor.”¹²

Batılı güçlerin Bolşevizm’in Kafkasya’da yayılmasından ve Ermenistan’ı etkisi altına almasından bir hayli endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gazetenin Mayıs 1920’deki sayısında İngiliz Akademisi üyesi Fred C. Conybeare, İngiliz akademisyen Ermenilerin yeni ve gerçek bir Ermenistan ümidini beslediklerini ve Türk Ermenistan’ından gelen mülteciler için güvensiz bir göçün olduğunu sunduklarını söylemekteydi. Her ne zaman üç cumhuriyet (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan kastedilmektedir) Rusya’daki karşı devrimden etkilenseler İngilizlerin Kolçak ve Denikin’i desteklediklerini anladığını bildirmekteydi. Ermenistan ve Gürcistan’da çok zaman harcadığını ve bu iki ülkenin halkının Rus boyunduruğundan çıkmak istediklerini yazmaktaydı¹³.

Bu gelişmeler yaşanırken gazete, 1 Haziran 1920 tarihli sayısında ABD Senatosu’nda Ermenistan mandası için oylama yapılacağını bildiriyordu. Gazete yazının devamında mandanın çoğunlukla kabul edileceğini fakat bazı

¹¹ “The Open Gateway to Asian Turmoil”, **The New York Times**, 1 February 1920.

¹² “Bolshevism Gains in South Russia”, **The New York Times**, 21 March 1920.

¹³ “Peril of Armenia”, **The New York Times**, 21 May 1920.

üyelerin buna karşı çıktığını ifade etmekteydi. Gazete, Demokratlardan Reed'in Ermenistan mandasının "bir delilik" olduğu şeklindeki beyanatına yer veriyordu. Haberin devamında gazete, Ermenistan'a Bolşevik tecavüzlerine değinerek şöyle bir açıklama yapıyordu:

*"İki Rus süvari alayı 21 Mayıs'ta Uzuncala'da Ermeni cephesini geçti ve Tiflis'ten alınan tehir edilmiş bir resmi telgrafa göre Ermenistan'a ilerliyor. Ermenistan, Moskova'daki Sovyet hükümetini protesto etti ve birliklerini bu bölgeye sevk etti."*¹⁴

The New York Times, Temmuz 1920 tarihli sayısında, Ermenistan-Sovyet Barışı'na yer ayırmıştı. Gazeteye göre, Bolşeviklerle Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalar bir anlaşmayla son bulmuştu. Ermenistan temsilcisi Şant ile Bolşevikleri temsilen Karahan arasında bir anlaşmanın imzalandığı haberi veriliyordu. Bununla birlikte gazeteye göre, İngilizlerin Batum'u tahliye etmesiyle Bolşevikler tarafından bütün Kafkasya'nın hızlı bir şekilde ele geçirilmesi kaçınılmaz görünmektedir¹⁵. Gazete 20 Temmuz 1920 tarihli sayısında ise Bolşeviklerle Ermenilerin arasının açıldığı, Ermenilerin Bolşeviklerin ultimatomeni reddetmesinden dolayı Türklerin Bolşeviklerle işbirliği yapıp Ermenistan'a doğru ilerlediğini yazmaktaydı¹⁶.

22 Temmuz tarihli 1920 tarihli sayıda ise Amerika'daki Rus Büyükelçisi olan Boris Bakhmeteff'in kardeşinin Bolşevikler tarafından öldürüldüğü bildirilmekteydi. Gazete bu haberden sonra Kafkasya'da bulunan Amerikan Yakin Doğu Yardım Derneği (AYDYD)'den bahsetmiş ve Batılı güçler tarafından Ermenistan Yüksek Komiseri olarak Ermenistan'da görev yapan Albay William Haskell hakkında şunlara yer vermişti:

*"Ermenistan Müttefik Yüksek Komiseri Albay William Haskell bu yardım işinden sorumluydu. Kendisi ve memurları 5 Mayıs'ta Tiflis'i terk etti. AYDYD'nin kadın çalışanlarının Ermenistan'ı güvenli bir şekilde terk ettiği Dışişleri Ofisi'ne bildirdi. Amerikalı bir misyoner olan Mr. Yarrow, dış ilişkileri geliştirmek üzere Tiflis'te kaldı. Misyonerler dışındaki AYDYD'nin çalışanları Albay Haskell ve memurları gibi Karadeniz üzerinden Tiflis'ten Batum'a gittiler."*¹⁷ Gazete 26 Temmuz 1920 tarihli sayısında ise Bolşeviklerin Ermenistan'a doğru ilerlemeye devam ettiğini

¹⁴ "Senate Will Vote on Armenia Today", **The New York Times**, 1 June 1920.

¹⁵ "Armenia-Soviet Peace", **The New York Times**, 11 July 1920.

¹⁶ "Bolsheviki Invade Armenia to Co-operate with Turks", **The New York Times**, 20 July 1920.

¹⁷ "Reds Shoot Brother of M. Bakhmeteff", **The New York Times**, 22 July 1920.

ve Ermenilerin Bolşevikleri anlaşmayı ihlal ettikleri için protesto ettiğini bildiriyor ve şunları kaydediyordu:

“Önemli Rus Bolşevik güçleri, görünüşte Türk milliyetçilerine katılmak için “Siyah Bahçe” olarak bilinen Ermenistan’ın Karabağ bölgesini istila ediyor. Enver Paşa’nın bu güçlere eşlik ettiği rapor edildi. Ermeniler sadece muhtemelen 25.000 birlik toplayabildi ve Bolşevik hareketine karşı Ermeni direnişi bu sebeple etkisiz olacaktır. Yabancı gözlemciler Bolşeviklerin uygun buldukları zamanda Kafkasya’da bütün kontrolü alabileceklerini ifade etmişlerdir. Bolşevik yardımı geldiği için Türkler kendilerini tatmin edici bir duruma gelene kadar doğuya doğru ilerleyecektir.”¹⁸

Bu arada AYDYD’nin Bolşeviklerin Ermenistan’a girmesini şüpheli bulduğu, The New York Times’ın 4 Ağustos 1920 tarihli sayısından anlaşılmaktadır. AYDYD’ne göre, Bolşevikler Karabağ ve Zengezor’u ele geçirerek burada Sovyet hükümetleri kurmuşlar, Ermenistan’a ise henüz saldırıya başladıklarını rapor etmişlerdi¹⁹. Ertesi günkü sayısında ise bu saldırılar karşısında Ermenilerin Bolşevikleri mağlup ettiği bildirilmekte ve Enver Paşa’nın amcası Nuri Paşa’nın Ermenilere karşı savaşmak için Şerur’da asker topladığını haber vermektedir²⁰. 9 Ağustos 1920 tarihli sayıda ise Transkafkasya’dan dönen Amerikan temsilcisi Yarbay James Ulio’nun beyanatına yer verilmekteydi. Ulio, “Ermenilerin bütün komünist düşüncesine karşı düşman olduğunu belirtmiş ve Ermenilerin Sovyet hükümetiyle savaşmak ve onların Türklerle işbirliği yapmalarını engellemek için 18 ila 45 yaş arasındakileri askere çağırıldığını ifade etmişti²¹.”

Moskova’dan alınan bir rapora yer veren gazete, Ermenilerle Bolşeviklerin yeniden anlaşacağını söylemekteydi²². Gazete, Ermenilerin özellikle Başbakan Hatisyan’ın bir taraftan da Batılı güçlerden gelecek yardım için ümitli olduğunu belirtmekteydi. Nitekim haberde, Wilson’ın Ermenistan sınırını belirleyeceğine ve İngiltere’nin de yardım edeceğine dair bilgi vermişti²³. Hiç şüphesiz The New York Times, Ermenilerin sorunlarına eğilirken aslında bir yandan da bilmeyerek Ermenilerin Batılı güçler ve Bolşevikler nezdinde ikili politikalarını da açığa çıkarıyordu.

¹⁸ “Bolsheviki Marching to Join the Turks”, **The New York Times**, 26 July 1920.

¹⁹ “Doubt Armenia is Invaded”, **The New York Times**, 4 August 1920.

²⁰ “Armenians Defeat Bolsheviki”, **The New York Times**, 5 August 1920.

²¹ “Kuropatkin Leads the Reds in Persia”, **The New York Times**, 9 August 1920.

²² “Soviet Treaty with Armenia Reported”, **The New York Times**, 14 August 1920.

²³ “Armenian Premier Hopeful for Future”, **The New York Times**, 19 August 1920.

ABD mandası senatoca reddedilse de Ermenistan mandası talepleri karşısında muhalefetin gösterdiği tepki yine gazetenin sütunları arasındaki yerini almaktaydı. Nitekim gazetenin 21 Ağustos 1920 tarihli sayısında Edward T. Perry, “*Bir Mesele Olarak Ermenistan*” başlıklı yazısında mandaya karşı çıkıyor ve şunları söylüyordu: “*Yakındoğudaki mevcut koşullarda bir tehdidin olması uzak olmayacaktır. Doğal olarak Amerika, çocuklarını onlar gönüllü olsalar da, Doğu’ya göndermek istemeyeceklerdir. Biz niçin Ermenistan’a burnumuzu sokuyoruz? Orası Almanya’nın yakın doğuya uzanan yoludur ve Bolşeviklerle Türkler arasında etkilenmektedir.*”²⁴

Gazete 22 Ağustos 1920 tarihli sayısında Bolşeviklerin Mustafa Kemal’in Türk milliyetçileriyle bağlantı kurduğunu ifade ederek devamla şunları belirtmektedir: “*İki Bolşevik süvari alayı Güney Ermenistan üzerinden Türk bölgesine geçti ve Beyazıt’ta M. Kemal ile bağlantı kurdu. Kazım Karabekir Bolşevik ilerleyişinden ötürü genel bir kutlama emretti. Kazım Karabekir, Ermenilerin ilerlemesinin mümkün olmadığını ve onların artık katliam yapamayacaklarını ve Müslüman köylerini tahrip edemeyeceklerini belirtti. Karabekir’e göre, onlar Bolşeviklerle anlaşma yapmak zorunda kalacaklardı.*”²⁵ 24 Ağustos tarihli sayıda ise Washington’un Sovyetlerin Türklere yaptığı yardımları küçümsediğini dile getiriyordu. Yakın Doğu ile ilgilenen yetkililerin Yakın Doğu’daki Bolşevik tehdidin abartıldığını bildiriyordu²⁶.

The New York Times, Ekim 1920 tarihinden itibaren Türkler ile Ermeniler arasında patlak veren savaşı aktarmıştı. Gazetede Türklere ziyade Ermenilerin durumu hakkında bilgiler verilmişti. Buna göre, “*Gümrü’deki Ermeni Bürosundan alınan bir raporda Ermenistan’daki kötü koşullar anlatılmaktadır. İfade edildiğine göre Ermenistan’da halk çoğu yaşam gerekliliklerinden yoksundur fakat onlar doğuda, güneydoğuda ve güneybatıda sürekli bir savaş halindedir. Gümrü’deki gözlemci kutlıktan dolayı kadın ve çocukların yiyecek araştırması için bölgede gezdiğini görmüştür. Ermenistan erkeklerinin çoğu silah altındadır çünkü Ermeni Hükümeti, Zengezor ve Oltu bölgelerindeki Türk taarruzlarına karşı askere almak zorunda kalmıştır.*”²⁷ Gazete’nin bu haberde de görüleceği üzere Ermeni yanlısı ve Türkleri her şeyin sorumlusu olarak gösterir tarzda haberle yaptığı dikkat çeken bir husustur.

Gazete’nin Türklerle Ermeniler savaşa başladıktan sonra müttefiklerin ve ABD’nin dikkatini çekici haberler yaptığı görülmektedir. Nitekim 15 Ekim

²⁴ “Armenia As An Issue”, **The New York Times**, 21 August 1920.

²⁵ “Red Troops Form Link with Kemal”, **The New York Times**, 22 August 1920.

²⁶ “Washington Minimizes Soviets’ Aid to Turks”, **The New York Times**, 24 August 1920.

²⁷ “Armenia Exhausted But Still Fighting”, **The New York Times**, 3 October 1920.

tarhli sayısında Batılı güçlerin Ermenistan'a yardım etmeye çalıştığını ve bunun temel sebebinin Bolşevizmin yayılmasının Batılı güçlerce önlenmek olduğu aktarılmaktaydı²⁸. Bir başka sayıda ise Ermenilerin Bolşeviklerin bir notasını reddettiği ve Bolşevik baskısı karşısında Batılı devletlerden yardım istediği fakat şimdilik Batılı devletlerce bir karar alınmadığı söyleniyordu²⁹.

8 Kasım 1920 tarihli sayıda Gümrü'nün ve Kars'ın Türkler tarafından ele geçirildiği ve Ermeniler tarafından yapılan barış isteğinin Türkler tarafından reddedildiği bildiriliyordu. Bundan başka Sovyetlerin, Ermenistan'a Batı ile münasebetlerini kesmesini, Türkler ile anlaşmayı reddetmesini ve Sovyet ordularının Ermenistan'a girmesine izin vermesini içeren bir ultimatom verdiği aktarılıyordu³⁰. Bir gün sonraki sayıda ise Tiflis'ten alınan raporlara göre, Ermenistan'ın kızillarin kontrolü altına girdiği yazılıyordu³¹. 16 Kasım tarihli sayıda ise Ermenilerin Bolşeviklere karşı Batılı devletlerden yardım gelmemesi karşısında onları suçladığı belirtilmekte ve Ermenistan sınırının Başkan Wilson tarafından belirleneceği söylenmekteydi³². 18 Kasım tarihli sayıda ise Türklerin Ermenistan'da Sovyet yönetimini talep ettiği belirtiliyordu³³. Gazete 22 Kasım tarihli sayısında Bolşeviklerle Türklerin aralarında anlaşmazlık yaşadığını bildiriyordu³⁴. The New York Times 25 Kasım tarihli sayısında Türk-Bolşevik işbirliğinin İslam'ı özgürleştirdiği ve iki tarafın karşılıklı menfaatler doğrultusunda anlaşacağını beyan ediyordu³⁵. Bir müddet sonra gazetede, Bolşeviklerle Türkler arasında bir çıkar çatışmasının olduğu yönünde haberler yer almaktaydı. Buna göre, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin, Türklerin Arpaçay'ın batısına geçmeleri gerektiğini ve Brest-Litovsk Andlaşması'nın geçersiz olduğu yönünde bilgi veriyordu³⁶. Gazete 30 Kasım tarihli sayısında Ermeni gazetelerine dayanarak Kars'ın Ermeniler tarafından yeniden ele geçirildiğini duyurmaktaydı. Haberin devamında AYDYD'nin de İstanbul'daki Ermeni temsilcilerinden Kars'ın ele geçirildiğine dair bir telgraf aldığı fakat bu haberi şüpheyle karşıladığı ifade edilmişti. Yine de Dr .Garo

²⁸ "Chase Red Ships in the Black Sea", **The New York Times**, 15 October 1920.

²⁹ "Armenia Rejects Soviet Ultimatum", **The New York Times**, 22 October 1920.

³⁰ "Turkey Refuses to Ratify Peace", **The New York Times**, 8 November 1920.

³¹ "Armenia Passing Under Red Control", **The New York Times**, 9 November 1920.

³² "Armenia Blames Powers", **The New York Times**, 16 November 1920.

³³ "Turks Demand Rule of Soviet in Armenia", **The New York Times**, 18 November 1920.

³⁴ "Reds and Turks At Odds", **The New York Times**, 22 November 1920.

³⁵ "Kemal and Soviet Plan Free Islam", **The New York Times**, 25 November 1920.

³⁶ "Reds Warn Kemal to Stop Advance", **The New York Times**, 27 November 1920.

Pastırmacıyan'ın Kars'ın Ermenilerce yeniden ele geçirilmesinin mümkün olduğu yönündeki beyanatına yer verilmişti³⁷. Haberin devamında ise şu önemli bilgiler aktarılıyordu:

*“Başkan Wilson Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi tarafından Müttefiklere Ermenistan'ın birleşik olması yönündeki verdikleri sözü tutmalarında ısrarcı olmasını etti. Otonom bir Ermenistan'ın değil birleşik Ermenistan'ın tanınmasını istedi. Komite Dünya savaşında Amerika'daki Ermeni tecrübelilerinin Ermenistan'ı savunmak için gönderilmesi için Milletler Cemiyeti'ne telgraf çekti. Cenevre'de Milletler Cemiyeti Ermenistan'ı Türk boyunduruğundan nasıl kurtaracağını tartışırken Ermenistan'ın muhtemelen Sovyet Rusya himayesinde olacağı ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın kurtarıcısının Milletler Cemiyeti'nden ziyade Sovyet Rusya'nın olması daha muhtemeldir.”*³⁸

The New York Times, yukarıda ifade edilen düşüncesinde haklı olduğu 6 Aralık 1920'deki sayısında çıkan bir haberle ortaya çıktı. Habere göre, onaylanmamış raporlara göre, Ermenistan'da bir Sovyet Hükümeti tesis edilmişti³⁹. 10 Aralık 1920 tarihli sayıda ise Türkler ile Ermeniler arasında 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Andlaşması'nın yapıldığı bildiriliyor ve Ermenistan'ın küçük bir devlete düşürüldüğü belirtiliyordu. Haberin devamında I. Dünya Savaşı'ndan sonra mütteliklerin Ermenistan'a atadığı ortak Yüksek Komiser Albay William N. Haskell ve savaştan sonra Yakın Doğu'da araştırma komisyonunu başkanı olarak Ermenistan'a giden ve AYDYD'nin Başkanı olan Dr. James Barton'un, Başkan Wilson'ın düşünmesi gereken karmaşık durumu anlattığına değiniliyordu. Haberde Haskell'in ifadelerine göre, Ermenilerin Sovyet düzenine karşı olduğu yazılıyordu. Bundan başka Haskell ve Barton'un açıklamalarına yer veren gazete, onların nazarında Ermenistan'ın Ruslar ve Türkler için bir “futbol” ve “tampon devlet” görünümünde olduğu ifade ediliyor ve Ermenistan'da silahlı bir güç olmaksızın bütün imtiyazın Wilson tarafından Ermenistan'a verilebileceğini ya da Mustafa Kemal'in hiçbir şeyi elinde tutamayacağı aktarılıyordu. . Yine aynı haberde gazete, Ermenistan'ın

---

³⁷ “Kars Recaptured by the Armenians”, **The New York Times**, 30 November 1920; Aslında The New York Times'in verdiği bu haber gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü hatıralarda ve akademik eserlerde 30 Ekim 1920'de Kars'ın Türkler tarafından alınmasından sonra bu şehir bir daha Ermenilerin eline geçmemiştir. Bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008; A. Şemsutdinov –, Y.A. Bağirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, (çev: A. Hasanoğlu), Bilim Yayınları, İstanbul 1979.

³⁸ “Kars Recaptured by the Armenians”, **The New York Times**, 30 November 1920.

³⁹ “Report All Armenia Red”, **The New York Times**, 9 December 1920.

20 milyon dolarlık bir borç verilmediği takdirde Türklere ve Bolşeviklere karşı korunamayacağını açıkça ifade etmişti⁴⁰.

21 Aralık 1920'de çıkan sayıda M. Kemal Paşa'nın himayesi altında Ermenistan'da bulunan AYDYD çalışanlarının Kars'a nakledildikleri bildirilmekteydi. Kafkasya'daki başkanlığını Dr. Ernest Yarrow'un yaptığı AYDYD'nin, Kars'ta Türk koruması altına alındığı belirtiliyordu⁴¹. Gazete 22 Aralık 1920 tarihli sayısında Amerika'nın eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun bir beyanatına yer vermektedir. Morgenthau, beyanatında Ermenistan'ın kurtarılmasının Moskova'nın tanınmasına bağlı olduğunu söylüyordu. Gazete, Başkan Wilson'ın ise bu öneriye Avrupa için potansiyel bir tehlike olacağından Moskova'yı tanıma önerisine karşı çıktığını ifade ediyordu⁴².

Ermenistan'daki gelişmeleri ve Bolşevikler ile Türklerin Ermenistan politikalarına yer veren The New York Times, Batılı güçlerin özellikle de ABD'nin Ermenistan politikalarını da yakın izlemişti. Bu ilgi, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra da devam etmişti. Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere gazete, devletlerin Ermenistan politikalarına yer verdiği gibi bu politikalara yön vermeye çalışmıştı.

II- ERMENİSTAN'IN SOVYETLEŞMESİNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELERİN *THE NEW YORK TIMES*'A YANSIMALARI

Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulduğunu Tiflis, İstanbul ve Londra'da gelen raporlardan aktaran The New York Times, Ermenistan Sovyetleştikten sonra ilgili gelişmelere yer vermeye devam etti. Nitekim gazetenin 23 Aralık 1920 tarihli sayısında Ermenistan'daki Sovyet hükümetinin Ermenistan'a ait bütün borçlarının kaldırıldığını bildiriyordu. Gazete bu habere yer verirken bu borçları ödemek için AYDYD çalışanlarının için ne türlü zahmetlerde bulunduğunu da ifade etmekten geri durmamıştı. Ermenistan'da özel mülkiyetin de kaldırıldığı belirtiliyordu⁴³. The New York Times, 24 Aralık'ta verdiği haberde; "*Sovyet Ermenistan bütün borçları özellikle de Amerikan borçlarını iptal etti. Bu devrimin ilk meyvesidir. Bolşevik liderler kapitalist*

⁴⁰ "Armenia Reduced to A Tiny State by Turkish Peace", *The New York Times*, 10 December 1920.

⁴¹ "Near East Workers Leave Armenia", *The New York Times*, 21 December 1920.

⁴² "Soviet-Armenia Problem", *The New York Times*, 22 December 1920.

⁴³ "Soviet Armenia Annuls All Loans", *The New York Times*, 23 December 1920. Ermeni tarihçi Levon Maraşlıyan, kaldırılan bu borcun içinde un karşılığında verilen 35 milyon doların da olduğunu belirtmiştir. Bkz. Levon Maraşlıyan, *Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923*, (Türkçesi: Şen Süer), Belge Yayınları, İstanbul 2000, s. 45.

Amerika'nın Ermeni proleteriyasını köleleştirdiğini savunmuş ve mazlumları temsil etmeyi uygun bulmuştur. Morgenthau eğer müttefikler Bolşevikleri tanırsa Ermenistan'ın kurtulabileceğini düşüncesindedir. Fakat Bolşevikler şüphesiz Ermenilerin zaten kurtulduğunu söylemektedir. Ermenistan Kızıl Ruslar ile Türk milliyetçileri arasında bölüşüldü." demektedir ve bir geçişi de şu satırlarla dile getirmektedir: "*Herkes Ermenilere sempati duymaktadır fakat hiç kimse onların derdini üzerine almak istememektedirler. Ermenistan'a ordularını gönderen Ermeni sorunu derdini almak isteyen tek halk Türkler ve Ruslardır.*"⁴⁴ 25 Aralık'ta ise gazete, ABD'nin soruna Batılı diğer güçlerden daha çok eğildiğini ve bu konuda daha sorumlu olduğuna dikkat çekerek Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan konusundaki tavrını da şu cümlelerle eleştirmektedir: "*Wilson'un Ermenistan'da soruşturma talebini Milletler Cemiyeti başkanı Paul Hymans ertelemektedir. Cevabında bu ertelemenin müttefikler arasındaki belirsizlikten kaynaklandığını söylemektedir. Cannes'de yapılacak toplantıda arabuluculuk sorununun yeniden ele alınacağı ve Başkan Wilson'un soruşturma önerisinin erteleneceği düşünülmektedir.*"⁴⁵ 27 Aralık'taki sayıda, AYDYD'nin Türkler ile olan ilişkilerine değinen gazete, Başkan Ernest Yarrow'un Bolşeviklere karşı Türklerden yardım talep ettiğini yazmaktaydı⁴⁶.

Gazetenin 2 Ocak 1921'deki sayısında verilen bilgiler ise Bolşeviklerin izledikleri politika bakımından oldukça dikkat çekiciydi. Nitekim haberde, Bolşeviklerin bir yandan Ermenistan Sovyetleştiği için Türklerin burayı boşaltması gerektiğini söylediğini bir yandan da İngiliz Avam Kamarası'ndan Sir Robert Horne'un İngiltere'nin Bolşeviklerle yapılacak ticaret anlaşmasını açıkladığını yazmaktaydı. Haberin devamında ABD'nin Bolşeviklere tepkisi olarak Amerika'daki Bolşevik yanlısı Rus Büyükelçi Ludwig C. A. K. Martens'in yurt dışına çıkarılmasına karar verildiği bildirilmekteydi⁴⁷. Bir sonraki gün çıkan sayıda ise Ermenistan'da bir anarşi durumunun hüküm sürdüğü ifade ediliyor ve şu satırlara yer veriliyordu: "*Ermenistan'dan kafa karıştırıcı haberler devam ediyor. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti bölgesi Rus askeri birliklerinin önemli bir yeridir. Ülkenin tam bir anarşide olduğu görülmektedir. Ermenistan ordusunun esas kısmı bu tepeleri aldı ve birçok kasaba ve köy tahrip ediliyor.*"⁴⁸ Ocak'ta çıkan haberde ise Lord Curzon'un Wilson'a

⁴⁴ "Armenia and Its Masters", **The New York Times**, 24 December 1920.

⁴⁵ "Expect More Delay in Armenia Reply", **The New York Times**, 25 December 1920.

⁴⁶ "Ask Turks for Protection", **The New York Times**, 27 December 1920.

⁴⁷ "In and around Soviet Russia and Lenin's Efforts to Subdue Civilization", **The New York Times**, 2 January 1921.

⁴⁸ "Anarchy in Armenia", **The New York Times**, 3 January 1921.

ABD'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri'ne Türkler ve Ermeniler arasında arabuluculuk için bir talimat göndermesini önerdiği belirtiliyor ve Wilson'un arabuluculuk için Henry Morgenthau'yu görevlendireceği kaydediliyordu⁴⁹. Gazetenin 6 Ocak günlü sayısında Wilson'un Ermenistan için hazırladığı plana bağlı olduğunu vurgulayarak Wilson'un bu konudaki planının arkaplanını şu sözlerle dile getiriyordu: “22 Kasım'da Milletler Cemiyeti meclisi Ermeni trajedisinin en kısa zamanda sona erdirmek için birlikte çalışmak için endişelerini dile getirdi. Milletler cemiyeti derhal, Başkan Wilson'un arabuluculuk görevini üzerine alması için ona bir davet gönderdi. O da bunu kabul etti.” Ancak gazete devamında Milletler Cemiyeti'nin bundan sonra üzerine düşeni yerine getirmediği ve buna karşın Wilson'un ise çok çaba harcadığını şu şekilde ifade ediyordu: “Milletler Cemiyeti Başkan Wilson'un soruşturma isteğine asla cevap vermedi. Başkan Wilson, İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin cesaretsiz davranmasına rağmen arabuluculuğa teşebbüs edecek.”⁵⁰

Ermenistan'da Sovyetleşme sürecinin devam ettiği gazetenin 8 Ocak 1921 tarihli nüshasında açıklanmaktaydı. Haberde Bolşeviklerin, Kars'taki AYDYD çalışanlarını çağırdığını ve bir konferans yaparak kendilerine anti-Bolşevik faaliyet içerisine girmemeleri şartıyla çalışmalarına müsaade edilebileceğini belirttiklerini duyuruyordu. Ermenistan'da Sovyetleşme sürecinin devam ettiği ise şu cümlelerle ifade ediliyordu: “Ermenistan'daki güçlü Rus kuvvetlerinin varlığından dolayı Erivan hükümetinin bütün ordunun terhis edildiği ve sadece Bolşeviklerle bağlantılı Bolşevik ordusunun olacağı rapor edildi. Bir eğitim treninin Ermenistan köylülerini ve işçilerini komünizme geçirmek amacıyla Erivan'a geldiği söylenmektedir. Ermeni komünistleri toplanacak ilk Ermeni Sovyet Kongresi için hazırlıklar yapmaktadır.”⁵¹

Gazete, 7 Şubat 1921'de çıkan nüshasında Ermenistan İçin Amerikan Askeri Heyeti Üyesi Paxton Hibben'in Ermenistan meselesi ve Batılı güçlerin tutumu hakkındaki görüş ve düşüncelerine genişçe yer vermektedir. Haberde, Ermenistan Amerika Kurumu'nun dün St. John Katedrali'nde Synod Hail'de Ermeni çözümleri için bir toplantı düzenlendiğini ve bu toplantıda Ermenistan İçin Amerikan Askeri Heyeti Üyesi Paxton Hibben, Cenevre'deki Ermeni Dostluğu Konferansı'ndan geri dönen Walter George Smith ve Amerika Ermeni Misyoner Kurumu Genel Sekreteri Mihran T. Kalaidjian gibi kişilerin konuşmacı olarak yer aldıklarını belirtiyordu. Hibben'in Batılı güçlerin Ermeni sorununa yaklaşımı konusunda şu sözleri The New York Times tarafından özellikle vurgulanmıştı: “İki senedir Batılı Avrupa milletleri Ermenistan

⁴⁹ “Urges Direct Move in Armenian Parley”, **The New York Times**, 5 January 1921.

⁵⁰ “Wilson to Adhere to Armenian Plan”, **The New York Times**, 6 January 1921.

⁵¹ “Armenia Being Sovietized”, **The New York Times**, 8 January 1921.

için timsah gözyaşları akıttılar. İngiltere, Fransa ve İtalya birlikte Ermenistan'daki maden, su gücü hakları, demiryolu ve sanayi imtiyazlarına sahip çıkıyorlarken Ermeniler gelecek yurtlarını kurmayı bekliyorlardı. Sovyet Rusya eğer araya girmeseydi bugün ne Ermenistan ne de Ermeniler olacaktı.”⁵²

The New York Times, 1 Mart 1921 tarihli sayısında Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti hakkında bilgi vererek şunları söylemekteydi: “*Ermenistan'ın başkenti Erivan'da yaklaşık iki haftadır anti-Bolşevik hükümet ilan edildi. Fakat Bolşevikler yeniden bir Sovyet cumhuriyeti kurdu. Anti-Bolşeviklerin çoğu tutuklandı ve geri kalanı kaçtı.*” Yine aynı haberin devamında Türk-Bolşevik ilişkilerine yer veren gazete iki tarafın Batum yüzünden çatışabileceklerini dile getiriyordu⁵³.

III- THE NEW YORK TIMES AÇISINDAN ABD KAMUOYUNUN ERMENİSTAN'IN SOVYETLEŞMESİ SÜRECİNDEKİ TUTUMLARINA KISA BİR BAKIŞ

Yukarıda görüldüğü üzere The New York Times'ta Ermenistan'ın Sovyetleşme sürecinde çıkan haberler, ABD'nin bu süreçteki tutumlarını yansıtmaktadır. Bu tutumları değerlendirirken dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bir defasında the New York Times'ın ABD'deki Ermeniler ve Ermeni kuruluşlarıyla olan ilişkisi göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Nitekim gazete yazılarında Ermenistan Amerika Kurumu Başkanı Montgomery ve Vahan Cardashian gibi kişilerin makalelerinin çıkması bunun bir kanıtıdır. Yine Ermeni milliyetçisi ve komitacı Dr. Garo Pastırmacıyan'ın düşüncelerine yer verilmesi örnek olarak gösterilebilir⁵⁴. Bu kişiler yazılarında Ermeni sorununa eğilmişler ve ABD başta olmak üzere Batılı güçlerin desteğini sağlamaya çalışmışlardır⁵⁵. İkinci olarak dikkat edilecek husus, gazetenin ABD'de çıkıyor olması ve tabii olarak ABD politikalarını ve çıkarları ön planda tutmuş olmasıdır. Bu durum çeşitli yazılarda açık bir şekilde görülmektedir⁵⁶.

The New York Times ekseninde ABD'nin Ermenistan Sovyetleşmene kadar Batılı güçlerle birlikte hareket ettiği gözlemlenmektedir. Ermenistan'da

⁵² “Armenia's Friends Plead for Rights”, **The New York Times**, 7 February 1921.

⁵³ “Turks and Bolsheviki May Clash at Batum”, **The New York Times**, 1 March 1921.

⁵⁴ “Kars Recaptured by the Armenians”, **The New York Times**, 30 November 1920.

⁵⁵ “A Revised Turkish Treaty”, **The New York Times**, 13 February 1921; “Armenians at London”, **The New York Times**, 5 April 1921.

⁵⁶ “Turks Doubt Wilson Can Aid Armenia”, **The New York Times**, 6 December 1920; “\$25,000,000 Loan Judged Ample for Armenia; Government Ready to Act If Congress Will Assent”, **The New York Times**, 8 December 1920; “Washington Minimizes Soviets' Aid to Turks”, **The New York Times**, 24 August 1920; “Wilson to Adhere to Armenian Plan”, **The New York Times**, 6 January 1921.

Sovyet idaresi kurulduktan sonra ve Ermenilerin Batılı devletlere karşı suçlamaları karşısında ABD de müttefiklerini suçlamış ve Ermeni sorununa sadece Başkan Wilson'un eğildiğini önemle belirtmişlerdir⁵⁷. Belirtilecek bir diğer nokta da Türklerle Ermeniler arasında yapılan Gümrü Andlaşması'nın, ABD kamuoyunca Ermenistan'ın aleyhinde olan bir andlaşma olarak görülmesidir. Gazeteye göre, bu andlaşma ile Ermenistan toprakları küçültülmüştür⁵⁸. Görüldüğü üzere Türkiye'nin doğu toprakları, gazete tarafından Ermenistan olarak kabul edilmiştir.

Gazete Bolşevikler hakkında da tutum ve görüşlerini açıklamıştır. Buna göre, Bolşevizmin temel doğuş sebebinin Amerikan kapitalizmine karşıtlık olduğunu belirtmiştir. Bolşeviklerin mazlum milletlerin savunucusu olarak ortaya çıktığı görüşünde olmuşlardır⁵⁹. Bolşeviklerin ve Türklerin Ermenilere karşı baskı yaptıklarını ve bu baskı neticesinde aç, susuz kalan ve fakir düşen Ermeni kadınları ve çocukları için AYDYD'nin Kars, Gümrü ve Erivan'da hizmet verdiğine değinmişlerdir⁶⁰. Böylece gazete, AYDYD üzerinden ABD'nin Ermenilere yakın olduğu ve her zaman onlara yardım ettikleri imajını vermeye çalışmışlardır.

SONUÇ

The New York Times Gazetesi, gazetede ki bilgilerden de anlaşıldığı üzere ABD'deki Ermeni kuruluşlarının tesirinde olan bir gazete olduğundan Ermenistan ile ilgili bütün meselelere dolayısıyla Ermenistan'daki Sovyet temayüllerini ve Sovyetleşme sürecini de yakından takip etmiştir. Gazete, Ermenistan'ın Sovyetleşme olayını ve Türk-Sovyet Rusya yardımlaşmasını önemsemediği belirtse de, bu konuda geniş ve sürekli haberlere yer vermesinden olaya ne kadar ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Gazetenin manda Amerikan Senatosu'nda kabul edilmese bile ABD'nin ilgisini Ermenistan'a yoğunlaştırma gayreti içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. Gazete, 1920'lerdeki Türk-Sovyet yakınlaşmasının temel maksadının Türklerin Ermenistan'ı ele geçirmek istemesi olduğu görüşündedir. Gazete, 1920 Mayıs ayından itibaren Sovyet Rusya'nın Kafkasya'yı Sovyetleştirme girişimlerine yönelmesi, Ermenistan'da Sovyet faaliyetleri, Ermenistan-Sovyet Rusya Andlaşması, Türk-Sovyet yakınlaşması ve Türklerin Doğu Harekâtı ve Gümrü Andlaşması, Ermenistan'da Sovyet Hükümeti'nin kurulması ve sonrasında

⁵⁷ "President Reaches Decision on Armenia; Is Said to Blame Allies for Country's Plight", **The New York Times**, 20 January 1921.

⁵⁸ "Armenia Reduced to A Tiny State by Turkish Peace", **The New York Times**, 10 December 1920.

⁵⁹ "Armenia and Its Masters", **The New York Times**, 24 December 1920.

⁶⁰ "200,000 Armenians Dying", **The New York Times**, 15 January 1921.

1921 Şubat ayında Ermenistan'da çıkan anarşi olayları, Erivan'daki Amerika Ermenistan Yüksek Komiseri Haskell ve faaliyetleri ve Ermenistan'daki Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin faaliyetleri hakkında önemli bilgilerin verildiği görülmüştür. Ermeni sorunu konusunda gazete, ABD'nin elinden geleni yaptığını ve her zamanda yapacağını dile getirmiş ve Ermenistan'a gereken yardımın yapılmamasından dolayı İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletleri suçlu görmüştür.

KAYNAKÇA

I- Telif Eserler

- AKGÜN, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981.
- ALİHANYAN, Samvel Digrani, **G. K. Orjonikidze ve Ermenistan'da Sovyet İktidarı'nın Kuruluşu**, (Çev: Armenak Çaparitze), Umut Yayıncılık, İstanbul 2010.
- DEMİRCİ, Hasan, "*Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sürecinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)*", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 51, Ankara 2015, s. 301-327.
- _____, **1919'da Amerikan Heyetlerinin Doğu Anadolu ve Transkafkasya Gezileri ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman 2016.
- EROL, Mine, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun 1972.
- HOWARD, Harry N., **The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923**, New York 1966.
- KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- KAZEMZADEH, Firuz, **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, Birmingham 1951.
- MARAŞLIYAN, Levon, **Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923**, (Türkçesi: Şen Süer), Belge Yayınları, İstanbul 2000.
- MERAY, Seha L. -OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri(Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.
- ÖKE, Mim Kemâl, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, İrfan Yayımcılık, İstanbul 2012.

ŞEMSUTDİNOV, A. –BAGİROV, Y.A., **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, (çev: A. Hasanoğlu), Bilim Yayınları, İstanbul 1979.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

II-Gazeteler

“*The Open Gateway to Asian Turmoil*”, **The New York Times**, 1 February 1920.

“*Senate Will Vote on Armenia Today*”, **The New York Times**, 1 June 1920.

“*Armenia Death Loss Half of Population*”, **The New York Times**, 3 December 1920.

“*Armenia Exhausted But Still Fighting*”, **The New York Times**, 3 October 1920.

“*Doubt Armenia is Invaded*”, **The New York Times**, 4 August 1920.

“*Armenians Defeat Bolsheviki*”, **The New York Times**, 5 August 1920.

“*Reds Seize Erivan, Capital of Armenia*”, **The New York Times**, 5 December 1920.

“*Armenia’s Plight Almost Hopeless*”, **The New York Times**, 5 December 1920.

“*Turks Doubt Wilson Can Aid Armenia*”, **The New York Times**, 6 December 1920.

“*\$ 25,000,000 Loan Judged Ample for Armenia; Government Ready to Act If Congress Will Assent*”, **The New York Times**, 8 December 1920.

“*Turkey Refuses to Ratify Peace*”, **The New York Times**, 8 November 1920.

“*Kuropatkin Leads the Reds in Persia*”, **The New York Times**, 9 August 1920.

“*Armenia Passing Under Red Control*”, **The New York Times**, 9 November 1920.

“*Report All Armenia Red*”, **The New York Times**, 9 December 1920.

“*Armenia Reduced to A Tiny State by Turkish Peace*”, **The New York Times**, 10 December 1920.

“*Armenia-Soviet Peace*”, **The New York Times**, 11 July 1920.

“*Soviet Rule in Armenia*”, **The New York Times**, 12 May 1920.

“*Soviet Treaty with Armenia Reported*”, **The New York Times**, 14 August 1920.

- “*Chase Red Ships in the Black Sea*”, **The New York Times**, 15 October 1920.
- “*Armenia Blames Powers*”, **The New York Times**, 16 November 1920.
- “*Turks Demand Rule of Soviet in Armenia*”, **The New York Times**, 18 November 1920.
- “*Armenian Premier Hopeful for Future*”, **The New York Times**, 19 August 1920.
- “*Bolsheviki Invade Armenia to Co-operate with Turks*”, **The New York Times**, 20 July 1920.
- “*Armenia As An Issue*”, **The New York Times**, 21 August 1920.
- “*Near East Workers Leave Armenia*”, **The New York Times**, 21 December 1920.
- “*Reaction in the Near East*”, **The New York Times**, 21 November 1920.
- “*Turks' Grip on Armenia*”, **The New York Times**, 21 November 1920.
- “*Bolshevism Gains in South Russia*”, **The New York Times**, 21 March 1920.
- “*Peril of Armenia*”, **The New York Times**, 21 May 1920.
- “*Red Troops Form Link with Kemal*”, **The New York Times**, 22 August 1920.
- “*Soviet-Armenia Problem*”, **The New York Times**, 22 December 1920.
- “*Armenia Rejects Soviet Ultimatum*”, **The New York Times**, 22 October 1920.
- “*Reds and Turks At Odds*”, **The New York Times**, 22 November 1920.
- “*Reds Shoot Brother of M. Bakhmeteff*”, **The New York Times**, 22 July 1920.
- “*Soviet Armenia Annuls All Loans*”, **The New York Times**, 23 December 1920.
- “*Washington Minimizes Soviets' Aid to Turks*”, **The New York Times**, 24 August 1920.
- “*Armenia and Its Masters*”, **The New York Times**, 24 December 1920.
- “*Expect More Delay in Armenia Reply*”, **The New York Times**, 25 December 1920.
- “*Kemal and Soviet Plan Free Islam*”, **The New York Times**, 25 November 1920.
- “*Bolsheviki Marching to Join the Turks*”, **The New York Times**, 26 July 1920.
- “*Ask Turks for Protection*”, **The New York Times**, 27 December 1920.
- “*Reds Warn Kemal to Stop Advance*”, **The New York Times**, 27 November 1920.

- “*Kars Recaptured by the Armenians*”, **The New York Times**, 30 November 1920.
- “*Turks and Bolsheviki May Clash at Batum*”, **The New York Times**, 1 March 1921.
- “*In and around Soviet Russia and Lenin’s Efforts to Subdue Civilization*”, **The New York Times**, 2 January 1921.
- “*Anarchy in Armenia*”, **The New York Times**, 3 January 1921.
- “*Armenians at London*”, **The New York Times**, 5 April 1921.
- “*Urges Direct Move in Armenian Parley*”, **The New York Times**, 5 January 1921.
- “*Wilson to Adhere to Armenian Plan*”, **The New York Times**, 6 January 1921.
- “*Armenia’s Friends Plead for Rights*”, **The New York Times**, 7 February 1921.
- “*Armenia Being Sovietized*”, **The New York Times**, 8 January 1921.
- “*A Revised Turkish Treaty*”, **The New York Times**, 13 February 1921.
- “*200,000 Armenians Dying*”, **The New York Times**, 15 January 1921.
- “*President Reaches Decision on Armenia; Is Said to Blame Allies for Country’s Plight*”, **The New York Times**, 20 January 1921.

THE IMPACT OF THE BOLSHEVIK REVOLUTION 1917 IN INTERNATIONAL POLITICS: ITS INFLUENCE IN BRITISH APPEASEMENT POLICY TOWARD GERMANY 1918-1922

Haydir Sh. Obaid AL-SULTANI*

Many valuable studies have dealt with the great and widespread effects of the Bolshevik Revolution in Russia (1917) politically, economically, socially and even diplomatically. Such studies have also presented judgments and discussions of its broad historical scope. However, some points and aspects related to the effects of the Bolshevik Revolution still need to be highlighted because of their importance in guiding the diplomatic tracks of the great countries. This paper deals with the dimensions of the Bolshevik Revolution effects on the events of Germany (1918-1919), and the attempts of the radical socialists to emulate the experience of the Bolsheviks in Russia, in accordance with its title, concerned with the reflection of the above mentioned events on the prospects of British policy alongside the German problem and the nature of David Lloyd George's Government (1918-1922) response to the challenges posed by the Bolsheviks influence on Germany, which posed a serious threat to the interests, goals and constants of British-European policy. It should be recalled that the nature and relevance of this research paper does not allow us to delve deeper into the details of these events, except to the extent that it serves the basic idea of its content, which revolves around the questions: How did the British government deal with the attempt of the German communists to emulate the Bolshevik experience? Did this affect Britain's adoption of appeasement toward Germany as a means of reducing the dangers and threats posed by the spread of communism?

The Bolshevik Revolution in Russia in 1917 was a pivotal event that brought about geo-political, economic and intellectual changes that shook Europe and the world. Politically, the revolution not only undermined the Tsarist system of Russia, but also established a new political system based on the principle of the "proletariat dictatorship", which focused on workers and peasants as a new phenomenon in history, radically different from the existing regimes.

---

* Asst. Prof., Al-Mustanserya University, College of Education.

Lenin clearly pointed to the dictatorial approach of the new theory of governance in December 1917, after the Bolsheviks failed to achieve success in the election of Constituent Assembly:

" When a revolutionary class is struggling against the propertied classes which offer resistance, that resistance has to be suppressed, and we shall suppress it by the same methods by which the propertied classes suppressed the proletariat. "(Carr, 1952, vol. I: 113).

Economically, instead of concentrating the economic system on the bourgeoisie in the capitalist system, the revolution ideology was instituted of communism which based on workers' control over the state (Degras (ed.), 1955, vol. I: 7-15), state control over the sources of income and production, and distribution according to the new economic theory. Thus, Soviet authorities nationalized banks and national institutions and evaded foreign debt) (About economic policy see: Carr, 1952: 149- 269; Sukanov, 1962, vol. 2: 659-662).

The Bolshevik Revolution was extended to the international system by the Bolsheviks' adopting the principle of the "Permanent Revolution". Their theoretical vision extended to the field of international politics when the revolution was founded by a revolutionary labor system that sees itself responsible for exporting the socialist revolution abroad. Intellectually, Marxist political theory made workers and marginalized classes the main focus of the state. This made its political philosophy contain parallel, intellectual and cultural values and competition to the prevailing systems. Communist thought was opposed to Western capitalism and saw itself as an inevitable global alternative. The Bolsheviks formally adopted Marx's ideas (with some modification). At the same time, the economic theory embraced by the Bolsheviks threatened to build the capitalist economy and its imperialist tendencies at that time. (Appignanesi and Zarate, 2003: 25. A. T. ^Ψ) As far as the impact is concerned in British foreign policy, Neilson wrote:

"Bolshevism had the greatest impact on Britain and British strategic foreign policy... Communism was a different matter. Its tenets, if not its practice, were universalist. This meant that it could act (or could be perceived as acting) as a revolutionary force domestically in Britain. At least as importantly, Lenin's concept of imperialism as the highest stage of capitalism led the Bolsheviks, through the agency of the Communist International (the Comintern, set up in Moscow in 1919 as a co-ordinating

---

^Ψ These letters (A. T.) are short for the term (Arabic translation) and its presence at the end of the reference, means that the researcher relied on the Arabic translation of the book.

body for ideologically pure socialists and as an arm of Soviet policy), to attempt to subvert European colonial empires. This made Bolshevism a threat to the British Empire and a prime consideration in questions of imperial defence. Thus, an examination of Anglo-Soviet strategic matters forces us to look at how ideology affected the formulation of British policy" (Neilson, 2006 :3-4)

Russian Revolution and the German Revolution: Ties and Influence

Subsequent events showed indications of the geographical expansion of the Bolshevik Revolution. The radical socialists in many European countries began to move. This was what the Russian Bolsheviks counted on. Joseph Stalin hinted at the importance of the socialist revolutionary movement in Europe, although he later criticized the principle of the "permanent revolution"(Stalin, 2000: 117ff), which adopted by the Bolshevik leaders for ideological reasons and also a means of relieving pressure from "Anti-Revolution" powers. It seemed that the prophecies of Leon Trotsky began to materialize when declared in Hungary and Bavaria Soviet republics, and the Bolsheviks suspended their hopes that the revolution will reach Vienna and Berlin (Deutscher, 1952: 454-455). For the Bolsheviks, Germany was the main axis of the European Revolution after the Russian Revolution; Broue wrote:

"The Bolsheviks were convinced that Germany was the decisive center of the European revolution. They saw the Russian Revolution as the first stage in the world revolution, which would find a decisive and early field of battle in Germany"(Broue, 2005: 119-120).

At the Seventh Congress of the Communist Party, Lenin declared on March 7, 1918:

"The Russian Revolution will be a hopeless process if it remains alone, and if there are no revolutions in other countries ... It is an absolute fact that without the German revolution we will perish ... we will perish, In spite of all possible transformations, if the German revolution does not ignite"(Al-Banna, 1977: 195. A. T.).

In line with this trend, the Russian Bolsheviks have taken various steps and mechanisms to support the revolutionary labor movement in Germany, such as propaganda, incitement, support and coordination with the leaders of the German Revolutionary Socialists. The Russian Bolsheviks considered the building of links with Germany and establishing a German organization as a primary question. prior to his journey to Russia, Vladimir Lenin (1870 – 1924), depended on Vatslav Vorovsky (1871 – 1923), Yakov Ganetsky (1879

—1937) and Karl Radek (1885 – 1939), who remained in Stockholm, to run the foreign bureau of the Central Committee. One of its tasks was to circulate *Russische Korrespondenz-Prawda*, which carried information about Russia and the arguments of the Bolsheviks in Germany (Broue, 2005: 119-120).

In addition, the Russian Bolsheviks had a significant influence on directing the activities of the German revolutionary socialist groups. There were 165,000 prisoners of war in Russia and about 2,000 officers, most of them Social Democrats. The Bolsheviks were planted among them for incitement and propaganda for the revolution in Germany, and the German-language *Die Fackel* (The Torch) was distributed among them to achieve the desired propaganda effect. The outcome of such activities was as Broue wrote

"The first practical results of this effort to construct nuclei of foreign Communists... Whilst the signing of the Brest-Litovsk Treaty put an end to this work of recruitment, at the same time it would enable its full benefit to be felt, because many prisoners influenced by the Russian Communists returned to their homelands. The troops themselves frequently carried the revolutionary virus to the rear or to the other fronts" (Broue, 2005: 117).

The Bolsheviks also took advantage of the diplomatic relations that resumed with the Germans after the signing of the Brest-Litovsk peace. Nikolai Bukharin (1888 –1938) himself spent some time in the Soviet embassy in Berlin. But the most influential primary act of the Soviet ambassador in Berlin was Adolf Joffe. On November 6, German Chancellor Max von Baden accused Ambassador Joffe of making the embassy the headquarters of incitement and preparation of the revolution, and he (Joffe) spent 105,000 marks to buy weapons and ammunition for the rebels. Joffe who did not deny that even confirmed that he spent more than these sums noted by the German authorities (Al-Banna, 1977: 127-128; Possony, 1953: 96).

Stressing that the conditions, chaos and the effects of the war in Germany made it ready for the revolution, but was this revolution designed to be a Bolshevik revolution? There is no doubt that the echo of the Bolshevik Revolution was heard among the Germans from an early date, and the Socialists generally sympathized with the news from Russia. On 12 November 1917, a socialist newspaper *Leipziger Volkszeitung* published:

"The working class has taken political power in Russia. This is an event of world significance. Never has the working class faced such an important task" (Broue, 2005: 101).

On 14 November, the same newspaper wrote:

"We, German workers are with all our hearts with our Russian comrades in struggle in these days. They are also fighting for our cause. They are the vanguard of humanity, the vanguard of peace" (Broue, 2005: 101).

In view of the feverish propaganda activity carried out by the Russian Bolsheviks in Germany and the ideological ties between socialists in the two countries, a German Bolshevik revolution was expected to be announced in Germany. But the nature of Germany's conditions, industrial progress, the features developed by German Socialism, the labour movement which reflected on the diversity of intellectual assets, theoretical differences, and the difference between the theoretical framework of Marxism and the actual reality of the labour movement in Germany, all of these led to the organizational divisions of German Socialists, and fragmentation to several parties and trade union movements. Although they all belong to the general socialism framework, they did it with different theories and crossed ideological elements" (Broue, 2005: 11-129; For more information, see Luxemburg, 1925: Online; Nettel, 1965: 65-95; Haro, 2007: 14-38; Scott, (ed.), 2008: 1-98).

These factors hindered revolutionary action similar to what happened in Russia. The majority of German Socialists had a democratic, parliamentary reformist orientation. Their ideology and social tendencies were moderate. They belonged to the Social Democratic Party led by Friedrich Ebert (1871-1925) and Philipp Scheidemann (1865 - 1939) (See: Nettel, 1965: 65-95). The other group, the least numerous, adopted a radical revolutionary approach, espousing the Marxist philosophy of political action. These were led by Rosa Luxemburg (1871-1919) and Karl Liebknecht (1871-1919), who had virtually declared their secession from the Social Democratic Party in 1916, they established the German Independent Social Democratic Party led by Ernest Däumig (1868-1922) and in 1917 founded the Spartacus League) Morgan, 1975: 42; Al-Banna, 1977: 150 ff).

The Spartacus League and the Revolutionary Delegates who represented trade unions, moved under the shadow of the independent party, which attracted the most extreme elements. Revolutionary Delegates did not have a theory but their influence on the ground was stronger but limited to Berlin only, unlike the Spartacus who relied on the views of Luxembourg but their audience and their sanctuary on the ground is very limited. They were eager to imitate the experience of their Bolshevik comrades in Russia, the revolutionary enthusiasm, rumors, the ruckus of war, and its emotions helped them to create favorable climates for action. At the same time, the conservative parties and the military institution fought both the socialist groups (the moderates and the

extremists). But, in view of the complexities of the international situation and its repercussions on German politics and the great weight placed by the Social Democratic Party among the working circles, the two were forced to cooperate against Radical socialist activities and prevent or contain the Bolshevik infection (See: Broue, 2005: 111-209).

What happened in November 1918 gave clear indications of the nature of the political movement that was intensely crystallized in Germany. The country was invaded by an open "class war", with mounting protests, large-scale strikes and armed insurgencies. Armed workers clashed with anti-revolutionary paramilitary forces. For at least three occasions, German capitalism was on the verge of collapse. These were the first appropriate events, as workers threatened to seize power. This revolution almost eliminated the isolationism of the Russian Revolution and increased the possibility of a comprehensive revolution spreading throughout Europe. The rise of the socialist revolution in Germany, and then the most advanced industrial state in Europe, cast doubt on the survival of the capitalist system itself. The revolution began in November 1918, when the German sailors assembled at the port of Kiel to declare their disobedience to the "Kiel Rebellion" and founded the Soviet Kiel in the morning of November 4, 1918. This experience was repeated in the northern German cities of Lübeck, Hamburg, Bremen and Munich. Within days, Berlin witnessed similar events, and the workers, Soviets of soldiers and sailors were founded in all German cities, often backed by an armed force, which made them exercise power and actual hegemony over public affairs (Al-Banna, 1977:124-130; Muhlhausen, 2015: 39-58).

On November 9th, 1918, Prince Max Von Baden handed over the duties of Chancellorship to Ebert. Schidmann rushed to the Reichstag to declare the republic. The first signs of the movement of the revolutionary elements emerged when Liebknecht made a significant contribution, from a balcony of the Kaiser's *Berliner Stadtschloss*, Liebknecht declared Germany as a "Free Socialist Republic" (Morgan, 1975: 42-45). It is clear that the Spartacus League and the independent Socialists were preparing the general strike since October 4, but it was postponed to 8-9 of the same month and then to November 11 to force the Tsar to step down and to declare a "Soviet Republic" in Germany. The police arrested Ernest Däumig and found with him a detailed plan for the revolution on November 11, 1918 (Al-Banna, 1977:124-130). Anyway the social extremists failed in their first attempt to declare the Soviet Republic in Germany.

But these forces still have some elements of power, since the early days of the revolution, workers' and soldiers' councils have gained considerable

political weight and have become somewhat of a source of authority. Ebert tried to contain the powers of these councils on which the extremists depended. Many of them, especially outside of Berlin, were less fanatical and more motivated to transform power to elected assembly. But the big obstacle is the Council of Berlin, which is the most powerful and fanatic of revolutionary trends. So when it was decided to convene a German congress of Soviets on December 16-20, 1918, Ebert managed to persuade the majority of members to support transfer legislative power to elected Constituent assembly" (Morgan, 1975: 42). In his Speech at Congress, December 19, 1918, Däumig said "The National Assembly Means the Councils' Death" (Kuhn (ed.), 2012: 40-50), so when he made a proposal to make these councils the source of authority, they rejected his proposal by a majority of 334 against 98, at the same time, nearly 300 members delegated the interim government to the Executive power. The Congress elected a central committee of 27 members and it gave a right of parliamentary censorship until the National Assembly elections (Al-Banna, 1977:179-180; Muhlhausen, 2015: 50-57).

The Soviet authorities in Russia sent a delegation that included Nikolai Bukharin, Christian Rakovsky, Ignatov and Karl Radek, to Germany but were prevented from crossing the borders. Only Radek managed to enter Germany on 19 December 1918 to support Liebknecht in pursuing the revolutionary approach. the revolutionary elements led by Liebknecht, possessed by the spirit of the Bolshevik Revolution, were discontented with the government's approach. After failing to block Ebert's efforts to win the Soviet Councils, they waited for an opportunity to seize power and to declare a Soviet republic. The activities and unrest caused by the independent socialists escalated dangerously. On December 24, 1918, the "Christmas Battle" clearly demonstrated the nature of their anti-government instigator activities" (Kuhn(ed.), 2012: 51-75; Haffner, 2013: chapter 9).

On December 30, 1918, following Radek's guidance, the *Spartakusbund* formally renamed itself the Communist Party of Germany (KPD). At the Constituent Conference of KPD, the Communists resolved to continue the struggle for the elimination of capitalism and the establishing of socialist state (Haro, 2007: 38; Scott, (ed.), 2008: 29). In an attempt to get rid of the extremist elements, Ebert dismiss a head of the Berlin police, Emil Eichhorn, on January 4, 1919. who was an independent socialist party and accomplices with the Soviet ambassador, Jofa. Ebert was displeased by his negative attitude toward the government in the Christmas crisis. These events were a pretext for declaring the strike, on January (4-15), 1919, the KPD, along with the Independent Socialists, launched the Spartacist uprising. However, this included staging

massive street demonstrations intended to destabilize the Weimar government, led by the centrists of the SPD under Chancellor Friedrich Ebert. The Ebert-Gruener Pact, on November 10, 1918, between the government and army commanders (Balderston, 2002: 5), stipulate a cooperation to keep Germany away from the threat of Bolshevism and prevent it from transformation into a Soviet republic. The government accused the opposition of planning a general strike and communist revolution in Berlin. With the aid of the Freikorps (Free Corps), Ebert's administration quickly crushed the uprising. Luxemburg and Liebknecht were killed (Carsten, 1966: 13-14; Haro, 2007: 38).

Reflections of the Bolshevik Revolution in Germany on Britain's Policy towards the German Problem 1918-1919

Communist activity in Germany showed clearly the dangers to Britain's interests and the objectives of its European policy, and many British politicians warned of these events, as some saw it is a matter of time before the revolution took place and the Bolsheviks won in Germany, on 10 November 1918. Prime Minister David Lloyd George (1863-1945) warned House of Commons members of the danger of transmission of the Bolshevism "virus" in British soldiers in Germany. Winston Churchill (1874-1965) was also invited to the House of Commons to support the German army. Because he is the only one capable of making Germany stand on its feet again and prevent the spread of Bolshevism (Gilbert, 1966: 40-42). British Foreign Secretary, Arthur James Balfour (1848-1930) also confirmed that cooperation between German and British forces would create a very strong regime against the Bolsheviks (Foglesong, 1995: 256).

In light of this events, the British government adopted preventive measures to limit the effects of the Bolshevik Revolution and its staid risks to the future of international and European policy tracks in general, and Germany in particular. This interest is soon translated into Britain's involvement with the United States, France, Italy and Japan in the war of intervention and the support of white Russians to overthrow the Revolution (1918-1923), despite the exhaustion of these countries as a result of the war and the problems that ensued (Lloyd George, peace treaties, 1938, Vol. II: 437; Schultz, No. D.: 310; Abgenianzi and Zaret, 2003. A. T).

The British government closely followed developments in German affairs and was aware of the extent of damage to its interests if communist principles were established among German workers and soldiers (Broue, 2005: 41-45). This meant that Germany's resources and organizational power would be at

the disposal of Soviet Russia. British interests were unable to return to German markets. Germany has given up its position as a major business client of the British economy (Temberley, 1967: 263 A. T.). With the economic downturns in Britain, one of the problems addressed by many studies and much research (See for example: Taylor, *Struggle for Mastery*, 1971: XXX ff; Taylor, "*The Coal Industry*", 1968: 37-71), the government has focused on restoring Europe's economic growth as a prelude to the return of the British economic recovery, but the construction of Europe was dependent on the return of the German economy to normal.

The British delegation, at the Paris Conference, is influenced by the ideas of John Maynard Keynes (1883-1946), a well-known economic expert and economic adviser to the British delegation. Keynes's vision, which was later presented in his book "*The Economic Consequences of Peace*", which was first published (1919), was based on the fact that the demands of the Allies were unjustified because Germany had lost everything, and the revolution threatened it at home and Bolshevism at its doorstep, and forcing it to pay reparations which would lead to poverty, famine and revolution. The collapse of Germany, which will be a candidate for Soviet Russia dominance (Keynes, 1920: 13-23 and about Keynes' criticism of the treaty and reparation see: pp. 25-45, 53-99; Ferguson 1990: 336-370), will add to the sensitivity of the British economic situation and its internal effects after the war, and the extent of Britain the reliance on the resumption of international trade activity in alleviating its negative effects at the internal level (Boyce, 1987: 31-34; Wrigley, 2003: 502ff). Germany was a stronghold to stop the communist tide and penetrate it into Europe. The British government's goal was to make Justice peace with it than France wanted. At a meeting on November 12, 1918, with members of the Liberal Party to discuss the terms of peace with Germany, Lloyd George was opposed to holding a "peace of revenge" with her (Grayson, 1996: 11). On several occasions, Winston Churchill has emphasized these dangers when dealing with Germany (Grayson, 1996: 11), and not to have peace with it as "Carthaginian peace" (See: Keynes, 1920: 4-33) as France wanted (Dentler, 2005: 6). This is consistent with the conclusion of British historian Alan Tayler opinion: "Those who grew up under the stable global economy of the late nineteenth century assumed that the state would not be able to thrive without a balanced budget and a balance of gold. Germany had a long way to go, the test seemed to benefit everyone that work on raising them was more important than working to refute them" (Tayler, 1971: 46 A. T.).

Another factor related to geopolitical predictions, is that we do not rule out its influence on the formulation of this vision, in particular the effects of the theory of "Heart Land," by famous British geographer Halford Mackinder (1861-1947) in his research entitled "*The Geographical pivot of history*" (Mackinder, 1904: 421-437). In his theory (modified in 1919 and 1942 (See: Mackinder, *Democratic Ideals*, 1942), Mackinder predicted the transition of global domination from the naval forces to the land forces (Germany and Russia), in contrast to the theory of Alfred Thayer Mahan (1840-1914), which emphasizes the dominance of the maritime states (See: Mahan 1918: 1-450). Mackinder pointed out that these forces, if he is able to impose control over Eastern Europe and specifically on the buffer zones between Germans and Slavs extending from Estonia to Bulgaria, they will, in the view of Mackinder, the key to global control (Mackinder, 1904: 437-440; Riyadh, 2012: 181-182 A. T.). In this vein will pave the way for any German-Soviet cooperation to apply such theory. A deadly blow to the principle of balance and harmony in European politics and a serious threat to Europe.

Absolutely, the assumptions designed to demonstrate the influence of the Mackinder theory in the British official position towards Germany with extreme precision need a wider space and an independent subject to discuss. Therefore, the general features and some indicators will be presented to give a vision that reveals some aspects of this effect. From which, for example, Lloyd George's statement: "the most dangerous of this situation is the risk of Russia entering the German sphere" (Renoven, 1978: 181-182 A. T.). On the other hand, we do not have evidence to deny the influence of these ideas in the British mind completely, and at the same time we cannot exclude the impact of these proposals on the German mind, according to the results of a scientific research (Schnitzer, 1955: 407-409). These ideas were present in the mentality of the German intellectual elite, it was an extension of the ideas of the professor of geography at the University of Leipzig, Friedrich Ratzel (1844-1904), who presented his ideas in this regard in an article published in 1896 "*Petermanns Geographische Mitteilungen*", and Moreover, the writings of many of German historians such as Heinrich von Treitschke (1824-1896) who believed in Germany's right to European hegemony and to obtain a living space called "*Drang nach Osten*" (Costachie and Damian, 2010: 307-308). As well as the additions, which was influenced by Germanic culture, of the historian and the Swedish political scientist, Rudolf Kjellen (1864-1922), which was influenced by Germanic culture, who reduced such ideas by a new term called "Geopolitic" in 1899 and re-used it in his book "*Der Staat als Lebensform*" (The state is a manifestation of life) (Heffernan, 2000: 27), describing the role of geographical factors in determining national behavior (Chapman,

2011: 7). the establishment of the Pan-Germanism Movement was an indication of the German elites' response to the challenge posed by the geopolitical arguments (late 19th and early 20th centuries). These schemes were developed by Karl Haushofer (1869 - 1945), who developed his theory of "continental extension block" that gave justification to Germany in the search for "Living Space", which focused on the German expansion into Eastern and South Eastern Europe in the 1920s, which the Nazis later adopted (Barnes and Abrahamsson, 2015: 64-73).

Lloyd George was aware that the German elite was saturated with these perceptions, coupled with his conviction of Germany's great ability to rise up and expressed at the peace conference. "The German people have always proved to be among the most powerful people in the world capable of advancing (Lloyd George Memorandum March 25, 1919: 728-729). Therefore, it is not far from him to realize that these ideas will give the German elite, if they were forced to do so, an incentive to work towards the Soviet-German rapprochement, and coupled with the rapid rise of Germany, it will inevitably endanger the most important objectives and constants of British-European policy and the balance of power. Will also provide favorable climates for Germany' revenge because the cruelty with it at the peace conference. On this basis, the best way to avoid such a gloomy outlook for the future of European policy was to isolate and remove Germany from the sphere of Bolshevism. In addition, it is a barrier between Europe and the Soviet Union and central component of the anti-Soviet Western Europe.

From this vision, the government of David Lloyd George sought all available means to adopt a policy of appeasement as a diplomatic means to deal with Germany flexibly and distance it from the influence sphere of Soviet, and even to help rebuild itself and not to weaken it as a bulwark against a communist incursion into Europe. To be peaceful and satisfied, it was natural for Lloyd George to try to use his influence to ease the terms of peace with Germany (Fisher, 1972: 559 A. T.; See also: Neilson, 2006 :43-87)

The recall of these expansionist ideas coincided with the continued penetration of communist thought in Germany at this time, in the period between the opening of the Paris Conference (18 January 1919) and the signing of the Treaty of Versailles (28 June 1919), Germany witnessed the declaration of Soviet republics in many of its regions and cities. For example, On January 10, 1919, a Soviet republic was proclaimed in Bremen, but the government was able to destroy it on February 4, 1919 (Kuhn(ed.), 2012: 161-164). In Munich, the socialist regime of Kurt Eisner collapsed, it was replaced by a Soviet Republic On April 7 (Haffner, 2013: Ch. 13), the army and the Free

Corps crushed it on May 1, 1919. On April 17, 1919, the government and the Free Corps abolished the socialist republic proclaimed in Brunswick (Kuhn (ed.), 2012: 147-148). On March 3-16, a large-scale strike was declared by Richard Müller, the government declared emergency provisions declaring, and it forces and the Free Corps intervened harshly the victim of these operations was 2000 dead and 1,600 arrested, and the leader of the Communist party Leo Jogiches was killed on March 10 (Kuhn (ed.), 2012: 200-205; Haffner, 2013: Ch. 13).

In the context of this confused and dangerous atmosphere in Germany, the British government was looking for ways to break the deadlock in which it found itself. The important questions that we are trying to answer: Was the appeasement the policy adopted by the British government towards Germany to contain the risks of these events? In practice, was it possible to pursue a policy of appeasement toward Germany, with many obstacles? There is no doubt that the British government has faced great obstacles that have to some extent impeded the application of this policy, the most important of which are the repercussions of national policies and the attitude of the public opinion in Britain at this time, which was demanding penalize Germany and was characterized by the desire to take revenge and punish it (Bond, 1988: 157. A. T.). All this was made clear by the atmosphere of the general elections in Britain (December 14, 1918), the British historian Herbert Fischer, and minister of education (1916 -1922) described that:

"Voters overwhelmed the rare spirit of wild freaks wishing to abuse the enemy, these freaks have increased by the voices of women who had won the right to vote, the voices demanded Germany to pay the expenses of the war, and to hang the emperor, and that all Germans who violated the laws of war be brought to trial and punished (Quoted in: Fischer, 1972: 588 A. T.; see also Roberts, 1970: 304-306; Breach, 1993 :81-85; Scally, 1975; Morgan, 2011: 32-37).

Winston Churchill also described the situation when he said the people have suffered a lot and the press has stepped up its pace, the mutilated soldiers and the disabled presented a bleak view of the streets, raising feelings of hatred for the defeated enemy and the desire to be punished (Gilbert, 1966: 31; See also: Rose, 1999: 1-19).

In addition, the Liberal Party was suffering from a serious divided that forced Lloyd George to split from the Herbert Esquith group and form a coalition with the Conservative Party (See: Goldman, 2009: 5-10) whose slogans coincided with the calls of the public opinion and his inclination, for electoral

reasons of course, which made Lloyd George subject to the vision of the conservatives and their orientations, so he was forced to raise electoral slogans that do not intersect with those popular tendencies, he even raised the slogan "German lemons must be whipped up ... until the creaking of the kernel is heard (Bentley, 2003: 26).

The results of the elections were another burden on Lloyd George, The Liberal won 133 seats out of the 707 seats. The Conservative Party won 335 seats and the Labor Party had 10 seats, So the coalition government formed by Lloyd George was the majority of ministers from the Conservative Party (Cowling, 1971: 22-23; Reynold and Brasher, 1966: 83-86), As long as the party enjoys a heavyweight in the House of Commons and a majority of its members, with few exceptions, have not adopted an appeasement approach to Germany yet and they have also insisted on punishing Germany, this created a split in visions between them and the prime minister about peace with Germany (Grant and Temperley, 1967: 648 A. T.; Grayson, 1996: 11). In addition, the other big stalemate was electoral promises that Lloyd George had to adopt because of pressure from the public and the Conservative Party (Grant and Temperley, 1967: 648 A. T.; Grayson, 1996: 11). As a result, he had to agree on certain articles of the Versailles Treaty contrary to his personal convictions and the convictions of many members of the British delegation at the conference, Historians Grant and Temperley have expressed this impasse by saying, "If it is true that Lloyd George had the bad effect of the treaty, this would have reflected the influence of these 'internal' forces in honesty and accuracy" (Grant and Temperley, 1967: 263. A. T.)

The second obstacle, Lloyd George, was to address the problem of reconciling the views of his colleagues (Clemenceau and Woodrow Wilson) in the conference and his own views. Firstly, he had to reconcile them, the former wants a settlement based on absolute power, and the latter wants a perfectly exemplary peace. He had to reconcile these two points of view. The conciliation was a difficult burden to a greater extent than perception, and this meant to erase his character and sacrifice his promises and his composure and even dignity sometimes (Grant and Temperley, 1967: 263. A. T.), The German problem was the most prominent manifestation of this dialectic, the French policy was designed to weaken Germany and retaliate against it because of the humiliation and the great losses suffered by France because of the invasion of its territory by Germany (1870, 1914). Therefore, France's insistence on all its guarantees for Germany's military, economic and political weakness as a guarantee for its territorial security (McCrum, 1987: 628; Stevenson, 2005: 10-15). Wilson's focus was on exemplary values and the attempt to establish rules

of collective security by an international organization its mission is to preserve world peace. Lloyd George's point of view, it was necessary to look at the dangers of harsh peace with Germany because it would make it the gateway to the spread of Communism in Europe.

With these obstacles, Lloyd George was aware that the implementation of his vision and his convictions in the peace conference was very difficult, so he designed his project in stages and gradually, trying to maneuver to alleviate the harshness of some items and points that he felt able to alleviate them on the one hand, he also said to Advisor of President of the United States, Colonel Edward House (1858-1938 / 1913-1921) on 6 March 1919, that the subsequent conferences would deal with these issues (Tillman, 1961: 239). On the other hand, he sought to postpone the decision on some issues which he felt that the atmosphere of peace was not conducive to the decision (for example, the Reparations problem), and another type of Versailles material was overlooked, there is no pressure on Germany to Adhere it (The war crimes), all this eases the burden of the Germans and tries to move as far as possible from what can be directed towards the Soviets, this explains the assessment of Grant and Temperley to Lloyd George's work at the conference when they wrote, "In any case he succeeded in many points, although there are other points where he is subjected to harsh criticism" (Grant and Temperley, 1967: 263. A. T.).

Lloyd George was able to alleviate the harshness of some of Versailles' articles, for example, when the French delegation called for a return to the borders of 1814-1815 with Germany, instead of the 1870 borders, it meant that France included the Landau and Saarbrücken, which controlled most of the German good coal mines and that the rest of the Saarlands were linked to France by a customs and monetary union (Stevenson, 2005: 11-12). Lloyd George and Wilson strongly objected to this, and warned of creating a new problem that would have consequences for the stability of Europe, and stressed that this region, no doubt, Germany and must remain so (Nouar and Na'an'ai, N. D.: 481.A. T.). another example, He stood firm against France's demand for a buffer state on the left bank of the Rhine under the control of the Allies, meaning that the survival of more than a million Germans outside the borders of Germany, these demands represented part of the strategic border or the theory of Western French security, which was emphasized by the chief of staff of the Allies Marshal Ferdinand Foch (Stevenson, 2005: 12).

When France withdrew from these claims, Andre Tardieu made a memorandum known as the "Tardieu Memorandum" on 25 February 1919 to the foreign ministers of the Conference, demanding the imposition of permanent occupation of the Rhine and its bridges. This demand was met with strong

opposition from Wilson and Lloyd George, who argued that the renegade of the Rhine from Germany meant "creating new Alsace-Lorraine, and sowing the seeds of a future war" (Fischer, 1972: 556 A. T.). On the other hand, Lloyd George strongly protested France's proposal that the entire high-tech province of Silesia should be handed over to the Poles, and because of the French insistence and the pressures exerted, these issues were settled in the following manner: it gave the Allies the right to occupy German territory on the left side of the Rhine for fifteen years and the prohibition of fortifying the territory of the Rhine on the right side and a depth of 50 km. Lloyd George also has won the right of Silesia to decide its destiny in a plebiscite among its people. He also proposed signing two treaties by Britain and the United States separately with France, in which the two countries pledge to defend French territory against future German aggression. Clemenceau was forced to bow to the will of Anglo-Saxon politicians. (Fischer, 1972: 557, 560. A. T.).

The problem of German reparations is another manifestation of British appeasement. In view of the direct effects of this problem on the subject of the subsequent German-Soviet rapprochement, we need to provide an introduction to the basic idea of research. We will try to trace some important details that provide an answer to the hypothesis of appeasement in the peace conference and the role of fear of communism in its adoption.

Some researchers based on the contents of some texts and positions to infer that Britain did not follow appeasement in this problem, but was determined to impose large reparations on Germany and this is inconsistent with the logic of appeasement. For example, Britain's demand to include the costs of war and pensions under the paragraph reparations. In addition to the proposal by the representative of Britain to the Compensation Commission, Walther Conliffe (1855-1920), the amount of reparations exceeded the amounts proposed by the representatives of other States in the Committee (Tillman, 1961: 23). However, this method of inference lacks the necessary elements for the logic of historical treatment. The cutting of texts from the context of the historical event to which it belongs and from the historical space in which it has moved, and without regard to the organic connection between it and other elements of the event, does not help to accurately understand to the historical truth. The precise interpretation of the merits, details and circumstances surrounding this problem reveals other objectives for such positions and statements, this requires some clarification:

To clarify more, the pressures of the political situation prompted Lloyd George to go in two contradictory ways: the jittery British public opinion, his

calls for revenge against Germany, the demand of many members of the House of Commons, as well as the Dominion states, and the insistence of all of them to impose heavy reparations on Germany. New paragraph on April 8, 1919, 370 members of the House of Commons sent a cable asking the prime minister to carry out his electoral promises, criticizing his weakness towards Germany (Jordon, 1971: 104; for more information, see: Rose, 1999: 22-46.), their electors were demanding new assurances from the prime minister to receive substantial reparations from Germany (Gilbert, 1966: 46), and on November 26, 1918, at the headquarters of the War Department, Australian Prime Minister William Morris Huyhes (1862-1952 / 1915-1923) requested Australia's reparations of £ 3,000 million (Sharp, 1991: 82). On the other hand, France intransigent and insisted on huge amounts of reparations, British Foreign Secretary Balfour pointed out that "the French are very greedy", also USA undersecretary of State Warin Hardinge told the British delegation that "the French opened their mouths very broadly and that they want to subdue Germany and put them under slavery for twenty years" (Dockrill, 1984: 204).

Lloyd George explained from the outset his point of view, on November 26, 1918, in response to Australia's request for £ 3,000 million in reparations, saying it was easy for the Allies to ask for this huge sum, but that meant that for two generations "we would make German workers our slaves." (Lloyd George, *The Peace Treaties*, 1938: 454). At the opening of the peace conference, he questioned the ability of Germany to pay a large sum of reparations. On January 25, 1919, he pointed out that public opinion in all the Allied countries was demanding substantial reparations from Germany and asked how much Germany could pay. Explaining that Germany does not have a very large amount of debentures outside it, and it has only 150 million pounds of gold and other materials (Lloyd George, *The Peace Treaties*, 1938: 483-487). As a statesman, Lloyd Georg had to think about the strategic goals of peace with Germany, his vision of peace was supported by the majority of the British negotiating team at the peace conference, such as the Minister of War Affairs Maurice Haenkey (1877-1963) and Sir Henry Wilson (1864-1922), The head of the Imperial Staff, Philip Kerr (1882-1940) (Dockrill, 1984: 209), private secretary to Prime Minister, and economist John Maynard Keynes and others. They believed that the harsh and unjust conditions for peace with Germany could prompt them to refuse to sign the treaty and join it in the arms of Bolshevik Russia. Philippe Kerr maintained his conviction that the German people must give some hope and independence, but the French insistence will eliminate that. We will find ourselves impulsive to the occupation of Germany, and warned that not to ease the conditions of peace, will generate Germans feel the injustice and will refuse to sign the treaty and heading towards the Soviets

(Lentin, 2001: 73). Lloyd George found that this climate fraught with revenge, greed and clamour of public opinion which would keep Germany weak in the face of the dangers that threaten it and threatens Europe. So, this was not an entirely appropriate way to resolve the reparations problem, but he had to show that he was not. In front of the public opinion, he had broken his electoral promises to meet the popular demands in his country. However, his real aim is to block a settlement of the reparations and to postpone the decision about it to the time when the war emotions and negative feelings towards Germany decline, then this problem can be decided according to the principles of moderation and taken into account the ability and possibilities of Germany economy, in such a disturbing atmosphere would be unrealistic and expensive, and the determination of a fixed amount which requires a quiet financial study (Lloyd George, *The Peace Treaties*, 1938: 489). In his meeting with members of the reparation Commission's sub-committee charged with determining the total amount of reparation on March 26, 1919, he objected to the committee's guesses, saying: "I see the real benefits of not giving any number representing the total amount now ... believe me whatever the number, many people in Britain or France will cry very little" It will be more than Germany's ability to meet, and this will cause a crisis that will push Germany toward the Soviets and may abandon all its obligations with the Allies (Sharp, 1991: 91). It seems that Lloyd George and Woodrow Wilson were aware of these "astronomical" estimates of the amounts of reparations which is practically useless and out of moderation, and reached that the issue of reparations must be removed from the effects of extreme public opinion in France and Britain (Nouar and Na'ani, no. t.: 488 A. T.). On this basis, the attempt to add the cost of war to reparations and big Conliffe's guesses can be read as a way to stifle the situation and not the insistence of the British delegation to impose substantial reparations on Germany.

As long as the allies did not reach a decision on the amount the claim that the costs of the war will increase the share of Britain at the expense of France's share without the expense of increasing the total amount of reparations (Trachtenberge, *Reparation at Parise Conference*, 1979: 33), this is, if we consider that the increase in the share of Britain, in addition to its economic benefit, significant when discussing the issue of reparations later on.

An important point in the development of these events occurred on 22 March 1919, when the members of the British delegation met in the French city of Fontainebleau after the crisis of their rejection of the terms of peace reached, resulting in the meeting a memorandum known as the "Fontainebleau

Memorandum" dated March 24, 1919, the policy of appeasement toward Germany was officially announced in this memorandum which called for "A calm and moderate peace that avoids the creation of new causes of war" (Rudman, 2015: 18; Trachtenberg, *Reparations in World Politics*, 1980: 61-62), and urged that some articles and paragraphs of the Treaty draft of Versailles should be amended in order to avoid German rejection (Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, 1980: 62). One of the points of the document stated clearly that the terms of the treaty would make Germany an open field for communism and would take the Germans into the arms of Soviet Russia (German information service, No date: 16; Trachtenberg, *Reparation at Parise Conference*, 1979: 37-38). The memo was sent to Clemenceau on March 26, 1919, and indicated in its preamble that a short peace could be created through reprisals against the Germans, but that " unless the Germans were placated, they would go to Bolshevik, and Russian Bolshevism would then have the advantage of the organizing gift of the most successful organizers national resources in the world" (Gilbert, 1966: 47).

The document also stressed that the setting of a limit time to pay reparations must end with the generation that made the war (Trachtenberg, *Reparation at Parise Conference*, 1979: 37-38), and that Germany must pay an amount annually and for a specified number of years. Against the backdrop of the Fontainebleau memorandum, Lloyd George reiterated his speech on postponement of the amount of reparations when meeting with heads of delegation at the Conference on April 5, 1919 noted that "Reaching a specific amount of reparations now looks like asking a man to set the price of a horse in a stormy storm in Nigeria" (Jordon, 1971: 104), Lloyd George threatened on June 2, 1919, the Council of Four that Britain will not work to get Germany to accept the terms of the treaty without modification (Jordon, 1971: 35; Dockrill, 1984: 212), but he succeeded, after the agreement with Wilson, in postponing the consideration subject after the end of the peace conference, to appoint a special committee to consider the amount of Germany reparations "and the public opinion understanding that behind this committee efforts to increase the value of reparations while Wilson and Lloyd George aim to reduce it" (Nouar and Na'ani, no. t.: 488 A. T.).

It seems that this formula of dealing with Germany, which is governed by the fear of the spread of communism from the German gate to Europe, was characterized by a diplomatic colour was not seen in British public opinion only when Charles Prestwich Scott (1846-1932) the editor of *The Manchester Guardian*, wrote in an article entitled "The German Protests" published on May 10, 1919, during the Paris Peace Conference. the term "Appeasement"

first appeared in this article (Gilbert, 1966: 54). The profound implications of the Bolshevik Revolution were a major factor behind the British appeasement of Germany, the treaty of Versailles contained material that clearly indicated the widespread fear among the Entente states, especially Britain, of Bolshevism and of the German-Soviet rapprochement, the Articles of the Treaty (116), (117), (292) and (293) were designed to prevent any possible German-Russian rapprochement (Kochan, 1954: 21). These articles laid out everything that could serve the purpose of establishing a protective barrier between Russia and Germany, spread Communist ideas outside of Russia (Hale, 1989: 67), for example, Article (116) provides for the independence of States that were part of the Russian Empire before August 1, 1914 (Baltic States), Article 293 states that the Entente states shall provide assistance to any state or regional government that was formerly a part of the Russian Empire, by granting it public authority and certain privileges in order to be recognized as independent states (Foreign Relation of USA, 1942: 740, 743). The purpose of this article was to create a barrier between Germany and Soviet Russia and to prevent them from converging on the other side. (Lloyd George, Peace Treaties, 1938: 455-456), perhaps in this, a clear indication of the threat that Mackinder mentioned about the rapprochement between the Soviets and Germany.

The Problem of Reparations 1920-1922 and its Impact on the German-Soviet Rapprochement

The need for Germany has the potential to prevent the infiltration of Communist influence in Europe; it was an essential objective of Britain. After the signing of the Treaty of Versailles on June 28, 1919, many British politicians felt that some provisions of the treaty were still an obstacle to reaching this goal. This will affect Germany's immunity for achieving its mission, from his point of view, Lloyd George found it necessary to reconsider some of Versailles's articles. The exposure to the problem of reparations was a suitable opportunity to prove more about the sympathy of his country towards the Germans to feel reassured and to give them moral momentum that could contain the risk of the German coup on the Entente state and the direction towards the Soviets. After reduce of the British public opinion raged against Germany, he insisted on the need to fix the amount of reparation and determine Germany's total indebtedness, which increases its chances of receiving international credit to repay its debt. That was more reasonable from demanding that payments be made under the account, in the hope of agreeing with them in the future on a huge amount will probably not be paid at all (Rudman, 2015: 23). Grant and Temperley think he was not going to impose heavy reparations on Germany,

he later asked a question: " Was it reasonable to treat her as a cow, asking for milk and meat at the same time?" (Grant and Temberley, 1967: 62-63).

The main obstacle to a moderate solution to the problem of reparations lies in the imbalance suffered by the reparations Commission, which was formed under the provisions of the Treaty of Versailles, which was to determine the total amount of German reparations. After the withdrawal of the representative of the United States from the Committee, Britain's representative to the Commission, John Bradbury (1872-1950), was the only voice of moderation within the Commission and was working alone to make estimates or reasonable sums within the limits of Germany's ability to pay reparations. He had to face the hardness of the French and Belgian members who were they offer huge sums and support each other every time (Artand, 1998: 89-91).

Conferences diplomacy is the philosophy that Lloyd George dealt with in order to reduce the stresses of the decisions of the Reparations Commission because of its emphasis, and intended to provide those conferences an appropriate atmosphere to discuss the problem of compensation face to face with the Germans and reach a compromise formula for a solution accepted by Germany rather than imposing it by force (Rudman, 2015: 50; Jordon, 1971: 50) This would help to pull out the Germans and prevent them from strengthening their ties with the Soviets (White, 1985: 21, 147; Mcmeekin 2009: 203-204), and their control of German power and its resources (Kochan, 1954: 15). The British ambassador to Germany, Lord D'Abernon (1920-1925), always warned of this rapprochement: "Germany has begun to tend seriously to cooperate with the Soviets and may happen very soon" (Lord D'Abernon's Diary, 1930: 75, 224).

A series of international conferences were held between January 1920 and December 1922 to reach an acceptable settlement of the reparations problem. At the Spa Conference on July 5-16, 1920, Lloyd George insisted on attending the representatives of Germany, and managed to persuade the French in practicality of this step. After this progress, Lloyd George tried to be supportive of the German point of view. In most of these conferences (the Paris Conference of 24-29 January 1921, the London Conference 21 February to 14 March 1921, another conference held in London April 29 - May 5, 1921 and others) a great sympathy for German delegations was shown and was closer to the point of view of Germany, according to Martin Gilbert:

" Lloyd Georg became, unwittingly, the sole non- German spokesman for the German view... he emerged as the only European statesman

willing to examine each allied proposal in the light of pragmatism rather than of passion" (Gilbert, 1966: 69).

But the French hardening, the unwillingness to walk with the British and the insistence on sanctions against Germany because of their reluctance to pay did not allow the British side to maneuver freely. When the British government felt the French were committed to the sanctions, Foreign Minister Lord Nathaniel Curzon threatened France on 7 April 1920 and clearly indicated that France would take full responsibility and would not have the backing and support of the British Government in any move towards Germany (Gilbert, 1966: 73). At the Paris Conference (24-29 January 1921), the representative of France presented exaggerated figures for reparations. Lloyd George demanded that the proposals of the French side be practical, logical and acceptable because the "current" French proposals were beyond debate and unreasonable. He added that the British government determined to correct errors and determined the numbers of reparations which are applicable and fair to all, adding that the broad hopes lead to negative results (Lloyd, George, Reparations, 1932: 43). Overall, the British government's positions were generally supportive of Germany, these efforts, despite all their difficulties, resulted in a reduction in reparations from (226 billion marks) to (150 billion marks), and eventually stabilized at (132 billion marks), as well as the freezing of (82 billion marks). This achievement prompted Keynes to call it a "triumph of the spirit of justice" (Keynes, 1920: 137), and that is why Gilbert believed that appeasement was never a sympathetic view but practical applications" (Gilbert, 1966: 76).

Germany, for its part, showed the inability to pay the installments of reparations and was always demanding to postpone the payments due from the reparations, on the pretext of economy weakened, it adopted diplomatic maneuvers designed to stimulate the stimulation of Britain to activate appeasement more. Richard Debo points out that since the spa conference, German politicians have recognized the hostility of France and the weakness of Britain in curbing such hostility, so Germany thought of investing German-Soviet rapprochement as a factor in putting pressure on Britain, and to strike the British-French relations (Richard, 1992: 301-302; See also: Rose, 1999: 12-124; Kuss, 2012, 71), Gustav Stresemann (1878-1929) pointed out that rapprochement with the Soviets was a very important issue for Germany, because it would make western powers aware of the dangers of it (Radomsk, 2006: 32-33).

The signing of the Treaty of Trade between Germany and Russia in September 1921 contributed greatly to the strengthening of diplomatic relations

and paved the way for a more important development (Zidane, 2015, 200-217). At the Genoa Conference (10 April-19 May 1922), the German-Soviet understandings had come a long way. The French hardening and threatening to occupy German territory if it failed again to pay the dues from the reparations (Lloyd George, *Reparations*, 1932: 69-70), is another reason for closer diplomatic ties between Germany and Soviet Russia, especially after France rejected a British plan to hold a British-French alliance as a guarantee of French security in exchange for France to tolerate Germany. The German-Soviet talks ended with the signing of the Rapallo Treaty on April 16, 1922. This German move was designed to press on Western powers to reconsider their policies toward Germany and amend the terms of the Treaty of Versailles, which Stresemann described as "a necessary political evil" (Radomsk, 2006: 33).

This was a major surprise for the Allies, especially Britain, because the obsession with Germany's transformation into communism and the danger of this event on Europe. The other question, were that the actions of Soviet Russia provoked them when they renounced all the debts of war? So the leaders of Europe felt that if Germany would turn to communism, it will abandon all its commitments in the Treaty of Versailles and refuse to paying the war reparations as Russia did. If we consider the context in which the problem of reparations has developed, we will find that it is a coup against the Versailles system (Falla and Park, 2005: 44-45), and one of its most important repercussions of this event. It will lead to the outbreak of the Ruhr crisis in 1923.

The Entente states sent a memorandum to Germany on April 18, 1922, accusing it of violating the terms of the Treaty of Versailles because of the signing of Rapallo treaty. Lloyd George sent to German delegation, on the same day, a memorandum denying the individual behavior of Germans, he explained that the signing of the Rapallo Treaty was a clear violation of their obligations (Mcmeekin, 2009: 208; White, 1985: 160). When Lloyd George met German Chancellor Karl Joseph Wirth (1879-1956) and his Foreign Minister Walther Rathenau (1867 –1922) on April 19, 1922, he expressed dissatisfaction with the German-Soviet rapprochement and described this step as "regrettable" (White, 1985: 161). He also stressed that Britain was struggling to persuade France to amend its view on reparations, but the German delegation destroyed the opportunity to solve the problem, he then said: "You have no idea about the difficulties facing Britain to prevent France from going to Ruhr, he continued explaining that " Great Britain has always stood between Germany and France " (D. B. F. P., 1954: 152-462.), and that the avoidance of this matter is only to withdraw from the treaty (White, 1985:162-163).

The event had large internal repercussions in Britain, the popular and official circles had the conviction that it was pressure on Germany pushed it to sign the treaty (White, 1985:162-163). This was also confirmed by Churchill, who called for strengthening Germany as a dam against the Bolshevik tide, he believed that the ideal policy with Germany should depend on the principle of "peace with the German people and the war against Bolshevism" (Richard, 1992: 11). After Rapallo's signing, Churchill described the German-Russian rapprochement as "a friendship born from the misery" (Bernd,1997: 12) and blamed the Entente states for their hard-line stance on Germany.

On the other hand, *The Times* expressed a position that is closer to the views of the British government. In an article published on April 21, 1922, it criticized the German position and described the treaty as "a stab in the back" (White, 1985: 163). It seems that this British sympathy caused an embarrassment to the Prime Minister, Lloyd George, who was distressed by the German-Soviet rapprochement, and was thinking about ways to contain the dangers of such a rapprochement. He referred to that in his address to the House of Commons on May 23, 1922, when he described this event as a "terrible coup and possibly a rebellion, which would soon spread dangerously". He also stressed that the efficient Germans will run their revolution in ways that will be more attractive to our people than what the Bolsheviks did (Trachtenberg, *Reparation in world politics*, 1980: 244).

Paradoxically, Lloyd George found himself in a conflict with the situation at the peace conference, this time, public opinion called for more appeasement for Germany. Although he felt the need to appease Germany, he's preoccupied with ways of containing the risk of Germany-Soviet rapprochement which might have forced him to put some punishment on Germany, as a deterrent to force it to abandon Rapallo, who was not able to speak out or to adopt open policies in this regard, so it remains a question of whether he has used it or not. This view is the most preponderant: French intransigence and cruelty against the Germans is an appropriate means of punishment to Germany by leaving the French carrying out their threat to occupy the heart of Industrial Germany in Ruhr. At this level of action, the British government would achieve a set of goals simultaneously, first to punish the Germans, and this could deter Germany from strengthening cooperation with the Soviets. Second, France's implementation of its plans to occupy Ruhr inevitably will provoke a crisis that will exhaust France and Germany, which will also lead France to ease its intransigence to reach an acceptable settlement with the Germans. Then both states will be more receptive to the British government's view of resuming appeasement toward Germany in an encouraging and appropriate atmosphere.

These assumptions seem to have played a significant role in drawing the dimensions of the reality, after the 1923 Ruhr crisis forced France and Germany to comply with the British vision that established a new phase in the design of the 1924 Dawz project, which provided a solution to the reparations problem and paved the way for the signing of the 1925 Locarno Agreements.

Conclusions

1. The ideological dimension of the Bolshevik Revolution in Russia has had serious repercussions on international politics because of the potential dangers of the spread of communism in Europe and the world over the structure of capitalist systems. For this reason, the Entente powers tried to destroy or, at the very least, eliminate, the Bolsheviks' experience in Russia, so they intervened militarily to eliminate the Bolshevik Revolution in Russia, but its inability to achieve its goals forced the siege through the so-called "the healthy belt": an attempt to stifle this experience and to prevent the spread it.
2. The Bolshevik Revolution in Russia influenced the European policy in a critical way to the extent that the Great powers lost their balance in dealing with many other pivotal and dangerous issues. The preoccupations of the Great powers, especially Britain, focus on how to limit the Russian Revolution and how to weaken it. Or else, the arrival of extreme nationalist political parties to power in Germany and Italy (Nazism and Fascism), as one of the means to contain the Communist tide in those countries, without taking into account the threat of these regimes to European security and world peace. This was a major cause of the outbreak of World War II.
3. The principle of the "permanent revolution" was a confirmation of the desire of the Bolshevik leaders to export the revolution and spread its principles in Europe and the world. The Bolshevik Revolution in Germany was the central part of the application of that principle, and the German Revolution became the first line of defense of the Bolshevik experience in Russia. This perception guided British diplomacy and defined the objectives of its European policy on the one hand, and its German policy on the other. This element had a significant impact on the formulation of the policy of appeasement towards Germany as a tool to prevent the outbreak of the Bolshevik revolution in Germany, at the same time, this gave room for Germans to adopt diplomatic maneuvers to get rid of, or dilute, the articles of the cruel Treaty of Versailles.

4. Stability of the position of the British government to appease Germany and deal with it flexibly in order to attract and remove it from the influence of Soviet sphere during the years 1918-1922, was a priority in the Britain policy toward Europe, in contrast to the French position, which was aimed to weaken Germany and insist on the strict implementation of Versailles items. This intersection of the two-state vision has largely hampered the British government's approach to appease Germany. This appearance, which the events developed and overlapped on it, confused the vision of researchers and historians and hindered the interpretation of the historical event, precisely to the point that prompted many of them to deny the existence of appeasement during this period.

RESOURCES

Documents and Documentary Books

Document on British Foreign Policy (D. B. F. P.), Vol. I, (Her Majesty Stationery Office, London, 1954).

100 Documents on the origin of the war selected from the official German white book presented by the German information service, (Deutscher Verlag, Berlin, No date), no.1.

Foreign Relations of the United States, **The Paris peace conference**, 1919, VOL. II, Washington, 1942.

KUHN, Gabriel (ed.), **All Power to the Councils! A Documentary History of the German Revolution of 1918-1919**, Trans. by Gabriel Kuhn, (PM Press Ltd., Oakland, 2012)

Books and Studies

BALDERSTON, Theo, **Economic and Politics in the Weimar Republic**, (Cambridge Uni. Press, U. K., 2002).

BERND, Wegher, **from Peace to war Germany – Soviet Russia and world (1939-1941)**, (Oxford, 1997).

BOYCE, Robert W.D., **British Capitalism at the Crossroads 1919-1932 A study in politics economics, and international relations**, (Cambridge University Press, New York, 1987).

BREACH, Hartrell, **British Economy and Society (1870-1970)**, (London, 1993).

BROUE, Pierre, **The German Revolution (1917-1923)**, Trans. by John Archer and Edited by Ian Birchall and Brian Pearce With an Introduction by Eric D. Weitz, (Brill Leiden, Boston, 2005).

- CARR, Edward Hallett, **The Bolshevik Revolution 1917-1923**, (Macmillan Co., New York, 1952), Vol. I, pp, 1952, vol. I.
- CARSTEN, F. L., **The Reichswehr and Politics: 1918-1933**, (Clarendon, Oxford, 1966).
- CHAPMAN, Bert, **Geopolitics: A Guide to the issues**, (Opraeger, California, 2011).
- KOCHAN, Lionel, **Russia and the Weimar Republic**, (Cambridge, 1954).
- COWLING, Maurice, **The impact of Labour (1920-1924)**, (Cambridge University Press, Cambridge, 1971).
- DENTLER, Alexander, **A Concise Presentation of the Works of John Maynard Keynes and Etienne Mantoux on the Treaty of Versailles**, (Rue Joseph Piller 4, Fribourg, 2004).
- DEUTSCHER, Isaac, **The Prophet Armed Trotsky 1879-1921, translation to Arabic Kamil Kaiser Dagher**, (Arab Institution for Studies and Publishing, Damascus, 1981).
- FALLA, P. S. and R. J. Park, **The Weimar Republic**, (London, 2005).
- FOGLESONG, David. S, **America's Secret War against Bolshevism**, (London, 1995).
- FRIEDRICH Ebert **1871-1925 A Social Democratic Statesman**, Tran. Christine Brocks, (Verlag J. H. W. Dietz Nachf, Germany, 2015).
- GILBERT, Martin, **The roots of Appeasement**, (Weidenfeld and Nicolson, London, 1966).
- HAFFNER, Sebastian, **Failure of a Revolution Germany 1918-1919** by Trans. from the German by Georg, (Rapp Plunkett Lake Press, 2013).
- JORDON, W.M, **Great Britain, France and the Germany problem (1918-1939)**, (Frank Cass & Company Ltd., Oxford, 1971).
- KEITH Neilson, Britain, **Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939**, (Cambridge University Press, Cambridge, 2006).
- KEYNES, John Maynard, **The Economic Consequences of the Peace**, 2nd Pub., (Harcourt, Brace and Howe, New York, 1920).
- KOCHAN, Lionel, **Russia and the Weimar Republic**, (Cambridge University Press, Cambridge, 1954).
- LENTIN, Antony, **Lloyd George and the lost Peace from Versailles to Hitler (1919-1940)**, (Basingstoke, Palgrave, 2001).
- LLOYED George, David, **The Truth about Reparation and War-Debts**, London, William Heinemann Ltd, 1932.
- ....., **The Truth about the peace treaties**, (Victor Gollanz Ltd., London, 1938), 2 Vols.

- Lord D' ABERNON, **An Ambassador of Peace: Lord D'Abernon's Diary**. Vol. 1, (Hodder. & Stoughton, London, 1930).
- LUXEMBURG, Rosa, **The Mass Strike, the Political Party and the Trade Unions**, Tran. **Patrick Lavin**, (Marxist Educational Society, Detroit, 1925). Online Version: Rosa Luxemburg Internet Archive (marxists.org) 1999.
- MACKINDER, Halford J., **Democratic Ideals and Reality A Study in the Politics of Reconstruction**, (National Defense Uni. Press, Washington D C, 1942.).
- MAHAN, A. T., **The Influence of Sea Power upon history 1660-1783**, 11th Ed., (Little Brown & Co., Boston, 1918).
- MCMEEKIN, Sean, **the Bolshevik**, (Yale University Press, New Haven, 2009).
- MORGAN, David W., **The Socialist Left and the German Revolution: A History of the German Independent Social Democratic Party, 1917-1922**, (Ithaca, Cornell, 1975).
- MUHLHAUSEN, Walter, Friedrich Ebert **1871-1925 A Social Democratic Statesman**, Tran. **Christine Brocks**, (Germany, Verlag J. H. W. Dietz Nachf, 2015).
- NIAL, Keynes and the **Germany Inflation**, Vol. 110, No. 436, (Jstor, Oxford University Press, 1995).
- POSSONY, Stefan T., **A Century of Conflict: Communist Techniques of World Revolution**, (Chicago, Henry Regnery Co. 1953).
- RADOMSK, Sofia, **Soviet-Germany relation in the inter war period**, (Stockum University, 2006).
- REYNOLD. E.E. and Brasher N. H, **British in the twentieth century (1900-1964)**, (Cambridge University Press, Cambridge, 1966).
- RICHARD, K. Debo, **Survival and consolidation the foreign policy of soviet Russia (1918-1921)**, (University Cgill- Queen's, Canda, 1992).
- ROBERTS, J. M., **Europe 1880-1945**, (Longman Group Ltd., London, 1970).
- ROSE, Inabl, **Conservatism and foreign policy During the Lloyd George Coalition 1918-1922**, (Frank Cass Co. Ltd., London, 1999).
- ROSE, Tania, **Dispatches from the Weimar Republic: Versailles and Germany fascism**, (Pluto Press, London, 1999).
- RUDMAN, Stilla, **Lloyd George and the Appeasement of Germany 1919-1945**, Cambridge, Cambridge scholars publishing, 2015.
- SCALLY, Robert J., **The Origins of the Lloyd George Coalition: The Politics of Social-Imperialism, 1900-1918**, (Princeton Uni. Press, Princeton, 1975).

- SCHULTZ, Harold, **History of England**, (Barnes and Noble Books, New York, No date)
- SUKANOV, N. N., **The Russian Revolution 1917 Eyewitness Account**, Edited, abridged and translated by Joel Carmichael, 2nd Ed., (Harper & Brothers, New York, 1962), vol. 2.
- SCOTT, Helen (ed.), **The Essential Rosa Luxemburg Reform or Revolution & The Mass Strike**, (Haymarket Books, Chicago, 2008).
- SHARP, Alan, **the Versailles settlement: Peacemaking in Paris 1919**, (Macmillan, Basingstoke, 1991).
- TAYLOR, A. J. P., **Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**, (Oxford Uni. Press, Oxford, 1971).
- TILLMAN, Seth P., **Anglo- American Relation at the Paris Peace Conference of 1919**, (Princeton Uni. Press, U. S. A., 1961).
- TRACHTENBERG, Marc, **Reparation in World Politics: France and European Economic Diplomacy 1916-1923**, (Columbia Uni. Press, New York, 1980).
- WHITE, Stephen, **the Origins of Détente: The Genoa and Soviet Western relation (1921-1922)**, (New York, 1985).

Arabic books and books translated into Arabic

- Abgenianzi, Richard and Oscar Zaret, **Lenin and the Russian Revolution**, Translated by Mohieddin Mezid, (Supreme Council of Culture, Cairo, 2003). (A. T.).
- AL-BANNA, Jamal, **The Rise and Fall of Weimar Republic The Tragedy of Decision-Making**, (Hassan Press, Cairo, 1977) p. 195.
- BOND, Brian, **War and Society in Europe 1870-1970**, translated by Samir Abdul Rahim Al-Chalabi, (Dar Al-Ma'amun, Baghdad, 1988).
- FISCHER, H. A. L., **History of Europe in the Modern Era 1790-1950**, translation. Ahmed Hashim and Wadea Al-Dabaa (Dar Al-Ma'aref in Egypt, Cairo, 1972).
- GRANT, A. G. and Harold Temberley, **Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries 1789-1950**, translation by Muhammad Ali Abu Durra and Louis Iskandar, Review by Ahmed Ezzat Abdel Karim, (Foundation of Sjel Al-Arabs, Cairo, 1967)
- NOUAR, Abdel Aziz Sleiman and Abdel Meguid Na'ani, **Contemporary History Europe from the French Revolution to World War II**, (Dar al-Nahda al-Arabiya, Beirut, no. t.)
- RIYADH, Mohamed, **Public Assets in Geopolitical and Geopolitical**, (Hindawi for Education and Culture, Cairo, 2012).

RENOVEN, Pierre, **The History of International Relations: The Crisis of the Twentieth Century (1914-1945)**, Tran. Jalal Yahya, (Dar Al Ma'arif, Cairo, 1978)

TAYLOR, A. C. B, **Origins of World War II**, trans. Kamal Khamis, (Egyptian General Authority for Publishing, Cairo, 1971).

Researches

ARTAND, Denise, "Reparation and War debts: the restoration of French financial power 1919-1929", in: Robert Boyce, **French Foreign and Defence Policy 1918-1940**, (Routledge, London, 1998).

BARNES, Trevor J. and Christian ABRAHAMSSON, "Tangled complicities and moral struggles: the Haushofers, father and son, and the spaces of Nazi geopolitics", **Journal of Historical Geography**, No. 47, 2015.

BENTLEY, Michael, "The Liberal Party, 1900-1939: Summit and Descent" in: Chris Wrigley(ed), **A Companion to Early Twentieth-Century Britain**, (Blackwell Publishers Ltd., London, 2003).

COSTACHIE, Silviu and Nicolae Damian, " Ratzel and the German Geopolitical School - the Inception of culture as an essential element and factor in the political geography", **Revista Română de Geografie Politică** Year XII, No. 2, November 2010.

DOCKRILL, M. L, "Britain, the United states, France and German settlement 1918-1920", in: Mckercher and D. J. Moss, **shadow and substance in British foreign policy 1895-1939**, (The University of Alberta press, Canada, 1984).

GOLDMAN, Lawrence, "Asquith and the Liberal legacy a hundred years on ", **Journal of Liberal History**, Issue 61, winter 2008–09.

GRAYSON, Richard S., "The Liberal Party and Peace-making: Versailles and the League of Nations", **Liberal Democrat history group newsletter**, 10 March 1996.

HEFFERMAN, Michael, "Fin De Siecle, Fin Du Monde? On the origins of European Geopolitics, 1890–1920", in: Klaus Dodds and David Atkinson (Ed.), **Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical thought**, London, Routledge, 2000.

MACKINDER, H.J., "The Geographical pivot of history", **The Geographical Journal**, Vol. 23, No.4, April 1904.

MORGAN, Kenneth O., " The Liberals in coalition 1916-1922 ", **Journal of Liberal History**, No. 72, Autumn 2011.

MCCRUM, Robert, French Rhineland Policy at the Paris peace Conference 1919" in: **the Historical Journal**, (Cambridge Uni. press, 1987), vol. 21, No. 3.

- NETTL, Peter, "The German Social Democratic Party 1890-1914 as a Political Model", **Past and Present**, No. 30. (Apr., 1965).
- SCHNITZER, Ewald W., "German Geopolitics Revived ", **The Journal of Politics**, Vol. 17, No. 3, (Aug. 1955).
- STALIN, J. V., "The October Revolution and the Tactics of the Russian Communists", Stalin Reference Archive (marxists.org) 2000. Online Version: **Problems of Leninism, Peking**, (Foreign Languages Press, 1976), p. 117ff. Transcription/HTML markup: Charles Farrell.
- STEVENSON, David, "France at the Paris Peace Conference: addressing the dilemmas of security", Robert Boyce(ed.), **French foreign and defense policy, 1918–1940 The decline and fall of a great power**, London, Taylor & Francis e-Library, 2005.
- TAYLOR, "The Coal Industry ", in: Derek H. Alderof (ed.), **The development of British Industry foreign Competition 1875-1914**, (London, 1968).
- TRACHTENBERY, Marc, "Reparation at the Paris peace conference", **Journal of modern History**, Vol. 51, issue I, the University of Chicago, 1979.
- WRIGLEY, Chris, "The Impact of the First World War", in: Chris Wrigley(ed), **A Companion to Early Twentieth-Century Britain**, London, Blackwell Publishers Ltd., 2003.
- Master theses and Ph. D. dissertations**
- HALE, Card Anne, **German–Soviet Military Relations in the era of Rapallo, (Master thesis)** (McGill University, Montreal, 1989).
- HARO, Lea, **The Beginning of the end: the political theory of the German Communist Party to the third period**, (Dissertation), (Business and Social Science, January 2007).
- KUSS, Mark Davis, **Collective Security or World domination the Soviet Union and Germany (1917-1939)**, (Dissertation), (Louisiana State University, 2012).
- RADOMSK, Sofia, **Soviet-Germany Relation in the inter war period**, (Stockum University, 2006).
- SAUNTRY, Victor, **Canadian Newspapers and the Paris Peace Conference of 1919: A Study of English-Language Media Opinion**, (Master Thesis) (University of Waterloo, Canada, 2008).
- ZİDANE, Muhammad Ahmad, **German-Soviet Relations (1917-1922)**, (Master Thesis), (Diyala University, Iraq, 2015).

RUS DEVRİMİNİN DÖNEMLEŞTİRME KLİŞELERİ

İgor TURİTSİN*

ÖZET

Makalede XX. Yüzyılda gerçekleşen büyük Rus devriminin dönemleştirme sorunu araştırılmıştır. Sovyet tarihçiliğinde kurulmuş olan dönemleştirmenin bir takım nedenlerden dolayı oldukça garip bir görünüm kazandığı belirtilmektedir. Şubat ve Ekim devrimleri, büyük devrimin bileşenleri olarak, özel, bağımsız devrimlere dönüştürülerek kendine yeten bir değer kazanmıştır-“Şubat ve Ekim”. Bu bağlamda, dünya tarihi açısından önem taşıyan, ders kitabı niteliğinde olan, oldukça bilinen (1555-1648 Hollanda devrimi, 1640-1660 İngiliz burjuva devrimi, 1789-1794 Fransız Devrimi) ve hatta Marksist (Sovyet) devrimin tanımı, siyasi, ekonomik ve sosyal sistemin temellerini kökünden koparan bir bütün olarak göz ardı edilmiştir. Sovyet sonrası Rusya’da, genel olarak, devrimin ayrı devrimler ve iç savaş içeren bir çağ temsil ettiği klasik düzen yeniden inşa edilmiştir. Bu bakış açısı hakim olmuştur. Ancak, bu noktada, fiili olarak, devrimin çeşitli aşamalarında, genel mantığı, özü ve devrimci çağın temel içeriği hakkında derin bir kavrayışa sahip olmadan mekanik bir birleşme gerçekleşmiştir.

Makalede, devrimci olayların 1927’ye kadar tamamlanmasını sağlamak için gerekli olan çıkarıma ulaşılmak istenmiştir. İç siyasi çatışma alanına, büyük sosyo-politik ve ekonomik kampanyalara dönerek, ülkenin dış politika konumlandırmasının karakterini kavramak ve ana öğretisel dış politika kılavuzlarını belirlemeye çalışan yazar 1927 yılının ülkenin niteliksel olarak yeni bir aşamaya geçiş anlamı olan bir kilometre taşı olduğu fikrini yürütmüştür.

Özellikle, bu yıl devlet karşıtı Suçlarla Mücadele konularının yasal düzenlenmesinde bir dönüm noktası vardı. Tam olarak 1927 yılında - kısa bir süre sonra 1926 yılında RSFSR suç Kanunu kabul edildikten sonra, bunu "takiben", aniden 1927 yılında devlet suçları Hakkında Tüzük kabul edilmiş, normları önemli ölçüde anti-devlet olarak algılanan faaliyet yasal düzenleme sırasını değiştirmiştir. Aynı zamanda, 1926’daki adil "liberal" ceza yasasından

---

* Prof. Dr., Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırmaları Enstitüsü, i.turitsyn@mail.ru.

sonra, devlet suçları listesini önemli ölçüde genişlettiler, özellikle de Sovyet karşıtı, anti-parti siyasi faaliyetin cezai kovuşturmanın baskıcı durumunu önemli ölçüde arttırdılar.

Sonuç olarak, büyük Rus devriminin dönemlendirilmesine yönelik en uygun yaklaşımın, her şeyden önce, 1917-1927 yılları arasında devrimin kronolojik çerçevesinin belirlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu çağ açan olayın çerçevesi şu etaplarla bağlantılıdır: 1917 Şubat ve Ekim devrimleri, 1920-1922'deki iç savaş, 1920-1922'deki küçük iç savaş ve 1922-1927 yılında uygulanan NEP (Yeni Ekonomi Politikası).

Anahtar Kelimeler: Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, Dönemleştirme Sorunu, Devrimin Sorunu, Devrim, İç Savaş.

PERIODIZATION CLICHES OF THE RUSSIAN REVOLUTION

İgor TURİTSİN*

ABSTRACT

The periodization problem of the Great Russian Revolution, which took place in the 20th century, was examined in the article. It is stated that the periodization, established in Soviet historiography, took on a rather strange appearance for a number of reasons. February and October revolutions, as components of the great revolution, gained a self-sufficient value turning into special, independent revolutions. In this context, the definition of Marxist (Soviet) revolution, which is of significance for world history, fairly well known and has the characteristics of a textbook, (1555-1648 Dutch Revolution, 1640-1660 British Bourgeois Revolution, 1789-1794 French Revolution) has been ignored as a whole which eradicated the foundations of political, economic and social system. The classical order in which the revolution represented an era involving separate overthrows and civil war was rebuilt generally in the post-Soviet period in Russia. This point of view prevailed. However, at this point, a mechanical merger took place at various stages of the revolution, without actually having a deep understanding of the general logic, essence, and the basic content of the revolutionary age.

In the article, it was desired to reach the necessary conclusion to ensure the completion of the revolutionary events until 1927. The author, trying to understand the character of the foreign policy positioning of the country and to determine the main teaching foreign policy guidelines, by turning to the field of internal political conflict, major socio-political and economic campaigns, maintained that 1927 was a milestone, which meant that the country was qualitatively transitioning to a new stage.

This year, in particular, there was a turning point in the legislative regulation of issues related to fight against anti-state crimes. The Regulation on Crimes against State was adopted in 1927 and the activity the norms of which were perceived to be anti-state to a considerable extent, changed its legal regulation order. At the same time, after the just “liberal” criminal law in 1926, they expanded the list of crimes against state considerably and particularly

---

* Prof. Dr., Institute for History, Economics and Law Studies, i.turitsyn@mail.ru.

increased the oppressive status of criminal proceedings of Anti-Soviet, anti-party political activities significantly.

Consequently, it was concluded that the most appropriate approach to the periodization of the Great Russian Revolution should, above all, be the determination of the chronological framework of the revolution between 1917 and 1927. The framework of this epoch-making event is related to the following stages: The February and October revolutions of 1917, the civil war in 1920-1922, the small civil war in 1920-1922 and the NEP (New Economic Policy) practiced in 1922-1927.

Keywords: The Great October Socialist Revolution, Periodization Problem, Revolution Problem, Revolution, Civil War.

СТЕРЕОТИПЫ В ПЕРИОДИЗАЦИИ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Игорь ТУРИЦЫН*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется проблема периодизации Великой российской революции XX столетия. Отмечено, что утвердившаяся в советской историографии периодизация, в силу ряда причин, приобрела довольно неуклюжий вид. Февральский и октябрьский перевороты, как составные части Великой революции, получили самодавляющее значение, превратившись в особые, самостоятельные революции – Февральскую и Октябрьскую. При этом совершенно игнорировались и широко известные, «хрестоматийные» примеры революций, имевших всемирно-историческое значение (Нидерландская революция 1555-1648 гг.; Английская буржуазная революция 1640-1660 гг., Великая Французская революция 1789-1794 гг.), и даже собственное марксистское («советское») определение революции, как целой эпохи коренной ломки основ политического, экономического и социального строя. В постсоветской России, в целом, была восстановлена классическая схема, в которой революция представляет собой эпоху, включающую отдельные перевороты и гражданскую войну. Эта точка зрения стала преобладающей. Однако при этом фактически произошло механическое объединение различных этапов революции без глубокого осмысления ее общей логики, сущности, фундаментального содержания революционной эпохи.

В статье обоснован вывод о необходимости относить завершение революционных событий к 1927 году. Обращаясь к сферам внутривнутриполитической конфликтности, к крупным социально-политическим и экономическим кампаниям, осмысливая характер внешнеполитического позиционирования страны и определения основных доктринальных внешнеполитических установок, автор проводит мысль о том, что 1927 год знаменовал собой принципиальный рубеж, означавший переход к качественно новому этапу развития страны. В частности, переломное значение этот год имел и в плане правового регулирования вопросов борьбы с антигосударственными преступлениями. Именно в 1927 г. - вскоре после принятия УК РСФСР 1926 года, «вдогонку» ему, вдруг было принято Положение о

---

* доктор исторических наук, профессор, президент НИИ истории, экономики и права. Россия, Москва, i.turitsyn@mail.ru.

преступлениях государственных 1927 года, нормы которого существенным образом изменили порядок правового регулирования сферы активности, воспринимавшейся как антигосударственная. При этом после довольно «либерального» УК 1926 года, они существенно расширили перечень государственных преступлений, значительно усилили репрессивную составляющую уголовно-правового преследования несанкционированной (тем более, антисоветской, антипартийной) политической активности.

В итоге, обоснован вывод о том, что наиболее целесообразным подходом к периодизации Великой российской революции прошлого столетия является, прежде всего, установление новых хронологических рамок революции - 1917-1927 гг. В рамках данного эпохального события выделяются этапы, связанные с Февральским и Октябрьским переворотами 1917 года, Гражданской войной 1920-1922 г., малой гражданской войной 1920-1922 гг. и нэпом 1922-1927 гг.

Ключевые слова: Великая Октябрьская социалистическая революция, проблема периодизации, революция, переворот, гражданская война.

Приверженность стереотипам является одним из основных факторов, тормозящих развитие науки. К числу таких стереотипов в рамках новейшей российской истории, в частности, принадлежит традиционная периодизация Великой революции, начавшейся в России в 1917 году.

Как известно, в советской историографии при освещении данных драматических и, вместе с тем, героических событий руководствовались официальной, «канонизированной» точкой зрения, заложенной еще на заре Советской власти. В силу вульгарно-бытовых трактовок, предложенных самими участниками событий, склонными рассматривать все, прежде всего, сквозь призму личного опыта, в ней утвердилась довольно странная теоретическая конструкция, в соответствие с которой в 1917 году в России произошло целых две революции – Февральская и Октябрьская. Иными словами, в попытке предложить периодизацию событий, проще всего оказалось попросту разделить их на те, которые происходили «до нас» (Февральская революция) и «после нас» (с Великого Октября). Полагаем, что для революционеров – практиков такой подход был вполне естественен. Ведь в эти бурные дни чрезвычайного ускорения социального времени они в месяц проживали порой целую жизнь. Высокий динамизм и насыщенность политической жизни, масштабность перемен превращали в великие события даже исторически незначительные эпизоды. На этом фоне тем более высоко должны были оцениваться события, имевшие по-настоящему «веховое» значение. Именно так февральский и октябрьский перевороты, как составные части великой революции, приобрели самодавлеющее значение, превратившись в особые, самостоятельные революции – Февральскую и Октябрьскую.¹

При этом большевиками совершенно игнорировались и очевидные параллели с широко известными, «хрестоматийными» революционными потрясениями, имевшими всемирно-историческое значение (Нидерландская революция 1555-1648 гг.; Английская буржуазная революция 1640-1660 гг., Великая Французская революция 1789-1794 гг.), и даже собственное марксистское («советское») определение революции, как целой эпохи коренной ломки основ политического, экономического и социального строя. Разумеется, такие перемены не могут происходить в считанные дни. Или, несколько перефразируя советскую «схему» Октября, - 24-го было «рано», 25-го «поздно, а в ночь

---

¹ Минц И.И. **История Великого Октября**. В 3 т. М.: Наука, 1977.

с 24 на 25-е – строго выверено, гениально прозорливо и обречено на успех. Так, вопреки базовым марксистским канонам, в советской историографии утвердился банальный штамп, далекий от научного осмысления масштабного исторического явления. Причем большевикам (коммунистам) даже не приходило в голову, что тем самым они откровенно принижают истинные масштабы и значение российской революции, как таковой.

Между тем, так легкомысленно отбрасывать опыт периодизации великих революций в истории человечества, вряд ли было оправданно. Величие революции определяется именно ее эпохальными трансформациями, затрагивающими жизненный уклад миллионов людей. Как, к примеру, писал о Великой Французской революции Ф. Минье (кстати, существенно расширявший ее рамки): «Эта революция не только изменила соотношение политических сил, но и произвела переворот во всем внутреннем существовании нации».²

Уточним – каждая великая революция меняла жизнь не только отдельного народа или государства, но целых континентов, имела всемирно-историческое значение. Ее идеями, образами, практиками даже спустя столетия руководствовались новые поколения революционеров.

Естественно, что странная схема «Февральская революция – Октябрьская революция – Гражданская война» абсолютно выпадала из самой простой логики развития революционного процесса. Тем не менее, раз санкционированная свыше, она доминировала многие десятилетия.³

В постсоветской России, когда появилась возможность более свободных трактовок, российские историки признали необходимость отказа от явно устаревшей схемы. В итоге, они сформулировали новый подход, суть которого состояла в объединении прежде «автономных» периодов Февральской, Октябрьской революций и Гражданской войны в рамках единого периода Великой российской (русской) революции 1917-1920 годов (вариант – 1917-1922 гг.). Необходимость подобной

---

² Минье Ф. **История Французской революции** с 1789 по 1814 гг./ пер. в фр. И.М. Дебу и К.И. Дебу; под ред. И со вступ. ст. Ю.И. Семенова. М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2006. С.35.

³ **Исторический опыт трех российских революций:** [В 3 кн.] // Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Гл. ред. Голуб П. А. (руководитель) и др. -М. : Политиздат, 1985-1987.

периодизации еще в 1990-е годы доказывал и автор данной статьи. В принципе, это казалось логичным.

Как это уже было в период французской революции, лозунг «Да здравствует король!» (царь) в России уже в феврале был сокрушен лозунгом «Да здравствует нация!» (свобода и пр.). Но, как и когда-то во Франции, это стало только началом. Массы жаждали большей свободы, не подозревая, что дорога к ней изобилует сложными лабиринтами и требует непосильно большой платы. Поэтому за Февралем наступил Октябрь российских якобинцев – большевиков, реализация программы которых обернулась масштабной Гражданской войной. Бойтесь своих желаний...

Таким образом, восстанавливалась классическая схема, в которой революция представляла собой эпоху, включавшую отдельные перевороты и гражданскую войну. Однако сегодня, на наш взгляд, очевидно, что при этом фактически произошло механическое объединение различных этапов революции без глубокого осмысления ее общей логики, сущности, фундаментального содержания революционной эпохи.

Несмотря на то, что именно эта «новая» схема и утвердилась в научной и учебной литературе в качестве господствующей, углубленный анализ событий, происходивших в России с 1917 года, показывает, что такая периодизация, при всех ее очевидных преимуществах в сравнении с прежней советской схемой, все же не вполне отражает логику исторического процесса. В частности, она явно оставляет в его картине много противоречий.

Прежде всего, в рамках новой конструкции по-прежнему совершенно невнятным осталось осмысление значения НЭПа. Его место и содержание, как некоего «слепого» периода (то ли эпохи «временного отступления», то ли «восстановления» разрушенного хозяйства, то ли попытки создания некоей государственно-монополистической модели, то ли просто времени экспериментов) между периодами революции и социалистической реконструкции является более чем двусмысленным.

Однако даже если вести речь о классическом «временном отступлении» (о прекращении которого, кстати, было заявлено еще на XI съезде РКП(б)), то очевидно, что этот термин однозначно предполагает, что начатая кампания (революция) осталась не завершенной. Ведь «отступлением» революция завершаться не может. Конечно, если она не терпит поражения.

В целом, следует ясно понимать, что революция, как эпоха коренной ломки основ политического и социально-экономического строя, не завершилась ни в 1920, ни в 1922 году. В рамках центрального для любой революции вопроса о власти, представляются существенными сторонами советской действительности и набравшая силу борьба внутри правящей партии, и подавление политических оппонентов, и продолжавшиеся военные действия.

В первой половине 1920-х гг. во многих регионах, особенно на окраинах, все еще отмечались масштабные военные столкновения с повстанцами («бандитизм»). И после окончания так называемой «малой гражданской войны» 1920-1922 гг. политические «банды» по-прежнему не давали большевикам вполне чувствовать себя хозяевами положения. Об актуальности дальнейшей активизации борьбы с политическим бандитизмом красноречиво свидетельствовало принятие все новых нормативных актов, регулировавших данную сферу. К примеру, 8 марта 1923 г. ВЦИК и СНК РСФСР приняли Положение «О чрезвычайных мерах охраны революционного порядка».⁴ Спустя еще 9 месяцев, непрекращающиеся бандитские нападения на железных дорогах потребовали принятия в развитие этого положения нового важного документа. Уже 5 декабря 1923 г. НКПС направил в СНК проект Постановления ЦИК и СНК о чрезвычайных мерах охраны революционного порядка на железных дорогах, разработанный специальной комиссией НКПС, Штаба РККА, ГПУ, НКЮОста, НКВД.⁵ Продвигавший данный правовой акт Ф. Дзержинской, в письме во ВЦИК от 17 декабря 1923 года аргументировал необходимость его принятия участвовавшими нападениями и диверсиями: «За последнее время на дорогах сети СССР и в особенности на Московско-Курской (Тульский, Орловский и др. участки – авт.) имел место целый ряд происшествий с подвижным составом и даже крушений поездов».⁶

Подчеркнем, что подобного рода меры были обусловлены реальным положением дел в стране, в целом ряде регионов которой политический бандитизм имел критические параметры, угрожавшие не просто стабильности, но даже власти, как таковой. Наиболее заметными антибольшевистскими выступлениями в 1924 году стали восстания в Грузии, Якутии, на Северном Кавказе и пр. Особенно большой резонанс

---

⁴ СУ РСФСР. 1923. №21. ст.249.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.393. Оп.6. Д.712. Л.1.

⁶ ГАРФ. Ф.5446. Оп.6. Д.712. Л.15.

имело восстание в Грузии, где 28 августа повстанцы захватили город Чиатура, объявив о создании Временного правительства.⁷ Крайне сложное положение в 1923-1925 гг. сохранялось и в Восточной Сибири, и на Дальнем Востоке. В связи с фактическим продолжением здесь военно-коммунистических практик, «бандитизмом» оказались охваченными целые регионы. К примеру, на Дальнем Востоке только в январе 1924 года было ликвидировано и захвачено в плен 1362 человека.⁸ В течение длительного периода широкое повстанческое движение наблюдалось в Якутии и на Охотском побережье. Для Якутии современники вообще выделяли период 1922-1927 г. («до ликвидации восстания») как время перманентного антиправительственного движения.⁹

Власти зачастую старались квалифицировать такие банды как уголовные, либо уголовно-политические. Даже в центре страны, согласно справке «Бандитизм Центрально-промышленного района», составленной Центросрозыском по 12 губерниям, в 1924-25 гг. такие банды характеризовались и как уголовно-политические, и как «устойчивые уголовные группировки». В частности, в их числе выделялись «из числа разложившейся белогвардейщины отряды Оберона, Зубренко, Жердова-Корытина, Нехороших, Фон-Бывшего, Алешечкина и Тарханова, численность коих колебалась от 5 до 25 человек, не считая пособников и покрывателей. Руководителями банд в большинстве случаев являлось бывшее офицерство или казачество. Деятельность их продолжалась длительный период...». Часть банд была ликвидирована, часть распалась. Соответственно, данные события трактовались как процесс перерождения «остатков белогвардейщины».¹⁰

Определенный политический потенциал имели и отдельные банды на Северном Кавказе. В частности, в Чечне и Дагестане наиболее значительной повстанческой силой являлись отряды Н. Гоцинского (расстрелян в сентябре 1925 г.), против которого в течение 1923-1925 гг. была проведена целая серия операций ОГПУ с привлечением армейских частей. В финальной военно-чекистской операции против этой банды в августе 1925 года были задействованы силы Дагестанского, Чеченского, Владикавказского, Терского, Кабардино-Балкарского отделов ОГПУ.

---

⁷ Топтыгин А.В. **Неизвестный Берия**. СПб., 2002. С.18.

⁸ **Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)**. Ф. 17. Оп. 84. Д. 217. Л.14.

⁹ Мамет Л. О **Якутской экспедиции // Революционный Восток**. 1931. №11-12. С.295.

¹⁰ **ГАРФ**. Ф.393. Оп.73. Д.16. Л.482.

В контексте сохранения актуальности вооруженного протеста, 26 января 1925 года на заседании Оргбюро ЦК РКП (б) И.В. Сталин предельно откровенно заявил: «Вы имейте в виду, что на основе новых условий, при НЭПе, новый Тамбов или новый Кронштадт вовсе не исключены. Большое предостережение дало закавказское, грузинское восстание. Такие восстания возможны в будущем, если мы не научимся преодолевать и вскрывать наши язвы, если будем создавать видимость внешнего благополучия».¹¹

Лишь определенные успехи нэпа и восстановление хозяйства к 1926-1927 гг. позволили ликвидировать политический бандитизм, за исключением отдельных отдаленных национальных регионов.

Однако даже в самые спокойные и стабильные годы нэпа (1925-1926 гг.), на наш взгляд, нерешенность ключевого вопроса революции – вопроса о власти оставалась очевидной. Это становится ясным и при анализе фракционной борьбы в правящей партии, и при обращении к избирательным кампаниям в Советы 1925-1926 годов и т.д. Что касается вопроса о ломке социально-экономической системы, то эпоха НЭПа убедительно показывает, что основные задачи революции решены также не были.¹²

Явная незавершенность революции была вполне ясна и современникам. Поэтому после полосы относительной стабильности и даже затишья в 1926-1927 гг. наступает перелом, выразившийся в переходе к программе свертывания нэпа. Анализ имеющегося документального материала, на наш взгляд, показывает, что завершение основных процессов (внутри и внешнеполитических, экономических, социальных, правовых и т.д.), свидетельствующих о завершении революции, следует отнести к 1927 году.

Здесь можно выделить массу знаковых перемен, свидетельствовавших о завершении политики неопределенности, о прекращении экспериментов эпохи нэпа и переходе к системным изменениям в экономической и социальной сфере. В частности, среди отличительных черт принципиально нового периода особо отметим завершение в основном разгрома внутривнутрипартийной оппозиции

---

¹¹ Сталин И.В. Соч. Т. 7. С.24.

¹² Виноградов С.В. **Начало нэповской реформы в промышленности: создание трестов и синдикатов (1921-1922 гг.)** // Современная научная мысль. 2017. №4. С.38-46.

(троцкисты). Логическим продолжением данного курса стала и общая актуализация репрессивной составляющей.

В частности, об этом свидетельствовал разгоревшийся на XV съезде ВКП(б) «спор между сторонниками «революционной законности» и «революционной целесообразности»». При этом большинство яростно атаковало сторонников «профессионального юридического уклона в советской юстиции». Бурные дискуссия на съезде между сторонниками «революционной законности» и «революционной целесообразности», в принципе, завершились осуждением «юридического фетишизма» и «бумажного формализма».¹³

В текущей практике эта линия первоначально воплотилась, в частности, в активизации административной высылки «неблагонадежного элемента». К примеру, в ходе борьбы с «политическим бандитизмом» в станице Темижбекской Майкопского округа, в 1927 г. за пределы Северо-Кавказского края были выселены около 40 «пособников» банд.¹⁴

Из относительно менее известных акций отметим, к примеру, довольно громкую кампанию 1927 года по «выселению помещиков», «освобождению деревни от тех "бывших людей"». Речь в данном случае шла о простых обывателях, которые вели обычное трудовое хозяйство по принятым нормам. Однако вдруг власть выяснила, что эти люди вели антисоветскую агитацию, подрывали авторитет власти, навязывали крестьянам «кабальные сделки», «пролезали» в коллективные хозяйства и т.д. Соответственно, их немедленно взяли на учет, лишили права на землепользование и проживание в своих прежних хозяйствах, изъяли землю, постройки, орудия труда и, в итоге, выселили, предоставив «право получения земельного надела в пределах трудовой нормы только из колонизационно-переселенческого земельного фонда (Сибирь)». Изъятые же у выселенных, было решено использовать «на общественные нужды деревни». Конечно, количество пострадавших в ходе «выселения помещиков» было относительно небольшим. К примеру, в Ленинградской губернии были выселены 86 семейств (в т.ч. 47 дворянских). Причем 294 семейств избежали нелегкой судьбы ввиду

---

¹³ Ширвиндт Е. **Вопросы судебной-карательной политики на XV съезде ВКП(б)** // Советское право. 1928. №1(31). С.4-5.

¹⁴ Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК). Ф. 2816. Оп.1. Д.492. Л.17.

«заслуг перед революцией» отдельных их членов.¹⁵ Однако нельзя не видеть, что именно здесь, впервые после частичной реанимации рыночных отношений, власть пошла по пути насильственных экспроприаций, фактически проведя репетицию масштабной кампании раскулачивания конца 1920-х – начала 1930-х годов.

На этом фоне уже не кажется случайным, что именно в 1927 г., вскоре после принятия УК РСФСР 1926 года, «вдогонку» ему, вдруг принимается Положение о преступлениях государственных 1927 года, нормы которого существенным образом изменили порядок правового регулирования сферы активности, воспринимавшейся как антигосударственная. При этом после довольно «либерального» УК 1926 года, они существенно расширили перечень государственных преступлений, значительно усилили репрессивную составляющую уголовно-правового преследования несанкционированной (тем более, антисоветской, антипартийной) политической активности.

Обращаясь буквально к любой сфере, можно заметить, что 1927 год знаменовал собой принципиальный рубеж. Это очевидно, к примеру, в характере внешнеполитического позиционирования страны и определения основных доктринальных внешнеполитических установок.

Напомним, что 1927 год принес с собой повсеместные эпохальные перемены (в Европе, Азии и пр.). В частности, вспомним поражение коммунистов в Китае, всеобщей забастовки в Англии и т.д. Обострение международных отношений прямо отразилось на СССР, который стал объектом мощного давления извне. Уже весной 1927 года систематический характер приобрели теракты, «налеты» на советские посольства (8 - 7 марта налет на советское посольство в Пекине - клика Чжан Цзолина; 12 мая в Лондоне налет на торгпредство и англо-русское торговое общество «Аркос» и т.д.). В итоге, все закончилось разрывом дипломатических отношений с Англией и «военной тревогой» 1927 года.

К лету ситуация стала критической настолько, что власть фактически призвала население готовиться к войне. В «Обращении ЦК ВКП(б) ко всем организациям ВКП(б)! Ко всем рабочим и крестьянам!», в связи с разрывом дипломатических отношений с Великобританией, прямо отмечалось, что эта страна готовит войну против СССР. Напоминая о торжестве реакции в Китае и роли в этом империалистических стран, прежде всего, той же Англии, ЦК ВКП(б)

---

¹⁵ Никитин П. **Вычищаем сор (Как прошло у нас выселение бывших помещиков)** // Красная деревня. 1927. №6. 6 февраля. С.3.

призвал трудящихся: «Быть на чеку, смотреть прямо в глаза опасности, быть готовым к отпору - такова первейшая обязанность рабочих и крестьян нашей страны». При этом выражалась уверенность в том, что в предстоящей битве «сгорит капитализм Европы», который сменится «диктатурой пролетарских советов». Одновременно с аналогичным воззванием - «К рабочим и крестьянам всего мира! Ко всем угнетенным народам! К солдатам и матросам!» выступил исполком Коминтерна.¹⁶

В это же время существенно осложнилось и положение внутри страны. В частности, 1927 год стал годом значительного оживления террористов. Хорошо известен громкий теракт 1927 года – взрыв в «Деловом клубе» в Ленинграде. Отметим также попытку взрыва на Лубянке в Москве (июнь - «группа Опперпута» - «банда колчаковцев, направляемая упомянутым Уэйтом (британский вице-консул в Москве – авт.), пыталась взорвать дом, примыкающий к зданию ОГПУ в Москве»). В течение лета 1927 года ОГПУ был уничтожен целый ряд таких групп, что позволило остановить террористическую серию лета 1927 года.¹⁷

«Военная тревога» 1927 г., в частности, привела к существенной активизации диверсионных банд, базировавшихся в Китае. Они предпринимали неоднократные попытки прорыва на советскую территорию, в связи с чем пограничные отряды, а также территориальные органы ОГПУ, милиции, угро, фактически находились на военном режиме работы и нередко вели с ними настоящие бои. Причем «политические» аспекты обнаружались и в действиях традиционных уголовных банд.¹⁸

Среди наиболее заметных проявлений вооруженного политического протеста в 1927 г. особое место занимает новая эскалация борьбы в Якутии, где возникла даже Младоякутская национальная советская социалистическая партия середняцко-бедняцкого крестьянства (конфедералистов) в своей программе поставившая цель политического самоуправления, вплоть до выхода из состава СССР. Начавшиеся в сентябре 1927 г. аресты участников «заговора» привели к открытому восстанию, и 15 ноября постановлением ВЦИК ЯАССР на два месяца

---

¹⁶ Красная деревня. 1927. №24. 12 июня. С.2-5.

¹⁷ Минаев В.Н. Подрывная деятельность иностранных разведок в СССР. Ч.1. М.: Воениздат, 1940. С.90.

¹⁸ РГАСПИ. Ф.17. Оп.87. Д. 321. Л.Л. 69-72.

была объявлена неблагополучной по «бандитизму».¹⁹ Впрочем, к серьезным боевым действиям это не привело. Повстанцы избрали тактику «военной демонстрации» и организации переговоров с властями. Лишь в ноябре 1927 года «вооруженная демонстрация» переросла в ограниченные столкновения. В целом, восставшие, численность которых составляла 150-200 человек, стремились к максимально мирному разрешению конфликта.²⁰

Общая активизация ОГПУ сопровождалась новым расширением его полномочий. В частности, 9 июня 1927 г. ЦИК восстановил практику внесудебных расправ ОГПУ (по контрреволюционным преступлениям - вплоть до высшей меры). Причем ОГПУ вновь получило право создания внесудебных структур («троек»). В отмеченном контексте, в 1927 году в СССР прошла целая полоса процессов над «шпионами», «диверсантами». Процессы проводили стремительно, приговоры приводились в исполнение немедленно. Как объяснял это зарубежной общественности И. Сталин: «ГПУ или ЧК ... карает главным образом шпионов, заговорщиков, террористов, бандитов, спекулянтов, ... Он представляет нечто вроде военно-политического трибунала, созданного для ограждения интересов революции от покушений со стороны контрреволюционных буржуа и их агентов».²¹

В целом, уже приведенный материал, в основном связанный с решением центрального вопроса революции – вопроса о власти, показывает, что 1927 год стал тем водоразделом, который принципиально отделил две эпохи – эпоху борьбы за власть (с ее переворотами, гражданской войной и нэпом) и эпоху собственно социалистического строительства.

Обращение к другим сферам, которое вряд ли целесообразно в рамках данной статьи, на наш взгляд, также позволяет убедиться в справедливости данного вывода. В частности, отметим, что в тяжелейшей внешнеполитической ситуации 1927 г., когда страна жила ожиданием скорой войны, вдруг оказалось, что и воевать то с

---

¹⁹ Винокурова Л.Е., Винокуров А.Д. **Репрессивная политика власти в Якутии в 20-е гг. XX в.** // Известия Иркутского государственного университета. 2014. Т. 9. Серия «История». С. 132-137.

²⁰ Иванова Т.С. **Из истории политических репрессий в Якутии (конец 20-х 30-е гг.)**. Новосибирск, 1998. С.28-29.

²¹ Сталин И.В. **Из беседы с иностранными рабочими делегациями 5 ноября 1927 г.** // Вопросы ленинизма. Изд.9. С.312.

«империалистами» СССР, строго говоря, не с чем. Троцкистские реформы разрушили армию, заменив ее политически вычурной, но профессионально невнятной «милиционной» системой. Вооружение также не соответствовало характеру сложившейся обстановки. Страна не производила практически ничего из сколько-нибудь значимой военной техники (танки, самолеты и пр.). Единственным ответом на этот вызов могла стать только форсированная индустриализация.²² Впрочем, этот вопрос требует более детального освещения.

Подводя итоги статьи, отметим, что наиболее целесообразным подходом к периодизации Великой российской революции прошлого столетия является, прежде всего, установление новых хронологических рамок революции - 1917-1927 гг.

В рамках данного эпохального события выделяются этапы, связанные с Февральским и Октябрьским переворотами 1917 года, Гражданской войной 1920-1922 г., малой гражданской войной 1920-1922 гг. и нэпом 1922-1927 гг.

Литература и источники

1. ВИНОГРАДОВ С.В. **Ликвидация частной промышленности и торговли в конце 1920-х гг.** (на примере городов Поволжья) // Современная научная мысль. 2014. №1.
2. ВИНОГРАДОВ С.В. **Начало нэповской реформы в промышленности: создание трестов и синдикатов (1921-1922 гг.)** // Современная научная мысль. 2017. №4.
3. ВИНОКУРОВА Л.Е., Винокуров А.Д. **Репрессивная политика власти в Якутии в 20-е гг. XX в.** // Известия Иркутского государственного университета. 2014. Т. 9. Серия «История».
4. ГАРФ. Ф.393. Оп.73. Д.16.
5. ГАРФ. Ф.5446. Оп.6. Д.712.
6. **Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).** Ф.393. Оп.6. Д.712.
7. ИВАНОВА Т.С. **Из истории политических репрессий в Якутии (конец 20-х 30-е гг.).** Новосибирск, 1998.
8. **Исторический опыт трех российских революций:** [В 3 кн.] // Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Гл. ред. Голуб П. А. (руководитель) и др. -М. : Политиздат, 1985-1987.

---

²² Виноградов С.В. **Ликвидация частной промышленности и торговли в конце 1920-х гг.** (на примере городов Поволжья) // Современная научная мысль. 2014. №1. С.61-69.

9. **Красная деревня.** 1927. №24. 12 июня.
10. МАМЕТ Л. О **Якутской экспедиции** // **Революционный Восток.** 1931. №11-12.
11. МИНАЕВ В.Н. **Подрывная деятельность иностранных разведок в СССР.** Ч.1. М.: Воениздат, 1940.
12. МИНЦ И.И. **История Великого Октября.** В 3 т. М.: Наука, 1977.
13. МИНЬЕ Ф. **История Французской революции с 1789 по 1814 гг./** пер. в фр. И.М. Дебу и К.И. Дебу; под ред. И со вступ. ст. Ю.И. Семенова. М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2006.
14. НИКИТИН П. **Вычищаем сор (Как прошло у нас выселение бывших помещиков)** // **Красная деревня.** 1927. №6. 6 февраля.
15. РГАСПИ. Ф.17. Оп.87. Д. 321. Л.Л. 69-72.
16. **Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ).** Ф. 17. Оп. 84. Д. 217. Л.14.
17. СТАЛИН И.В. **Из беседы с иностранными рабочими делегациями 5 ноября 1927 г.** // **Вопросы ленинизма.** Изд.9.
18. СТАЛИН И.В. **Соч.** Т. 7. М., 1952.
19. **СУ РСФСР.** 1923. №21. ст.249.
20. ТОПТЫГИН А.В. **Неизвестный Берия.** СПб., 2002.
21. **Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК).** Ф. 2816. Оп.1. Д.492.
22. ШИРВИНДТ Е. **Вопросы судебно-карательной политики на XV съезде ВКП(б)** // **Советское право.** 1928. №1(31).

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-NİN PARTİYA-DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ STRUKTURLARINDA KADRLARIN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

İlqar Vahid oğlu NİFTƏLİYEV*

XÜLASƏ

1923-ci ilin aprelində XII partiya qurultayında və həmin ilin iyun ayında Moskvada keçirilmiş milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində qəbul edilmiş qətnamələrdə sovet milli siyasətinin mahiyyəti sxem şəklində öz əksini tapmışdır. Bu siyasət sonralar rəsmi sənədlərdə milliləşdirmə və ya yerliləşdirmə adı almışdı. Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda partiya-dövlət hakimiyyəti strukturlarında kadrların yerliləşdirilməsi siyasəti bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərilə seçilirdi. Belə ki, Respublikanın ali hakimiyyət orqanlarının təşkilati forması və strukturu Azərbaycan SSR Konstitusiyası ilə tənzimləndiyi halda, onların tərkibi Azərbaycan Kommunist partiyasının Mərkəzi komitəsi tərəfindən müəyyən edilirdi. Onun qəbul etdiyi qərarlar nəinki yerli partiya təşkilatları, eyni zamanda qanunverici və icraedici orqanları tərəfindən məcburi icra olunmalı idi. Milliləşdirmə siyasətinin ilk illərində hakimiyyət aparatının yerli kadrlarla doldurulması zamanı iki əsas şərt gözlənilirdi - siyasi loyallıq və sosial mənşə. Bundan başqa yerliləşdirmə mexaniki və funksional üsullarla həyata keçirilirdi. Əgər birinci üsül kəmiyyət göstəricilərindən çıxış edirdisə, ikincisi daha çox kadrların peşəkarlığına üstünlük verirdi. XX əsrin 20-30-cu illərində azərbaycanlılar əsasən respublikanın kənd əhalisini təşkil etdiyi üçün, onlar arasında savadsızların sayı üstünlük təşkil edirdi. Milli proletariat əsasən Bakıda cəmləşmişdi, lakin sayca və siyasi cəhətdən daha fəal olan ruslar və ermənilərdən geri qalırdı. İqtisadiyyatının modernləşdirilməsi şəraitində bolşevik hakimiyyəti fəal islahatlar yolu ilə xüsusilə təhsil sahəsində vəziyyəti dəyişdirməyə çalışırdı. Artıq yerlilərin ha-

---

* t.e.f.d., AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın Sovet dövrü tarixi” şöbəsinin müdiri, ilg4352@yandex.ru; Mob:+994558997664

Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi A.A. Bakıxanov adına Tarix Enstitüsü, “Azərbaycan’ın Sovyet Dönemi Tarihi” şöbəsinin müdürü, ilg4352@yandex.ru; Mob:+994558997664

kimiyət nomenklaturasının pillələrində irəli çəkilməsində peşəkarlıq və təhsil səviyyəsi əsas önəm təşkil edirdi. Bu mənada partiya üzvü olan diplomlu mütəxəssisin vəzifə pilləsində irəli çəkilməsinə daha çox imkanı var idi. Buna baxmayaraq hakimiyyət partiya daxilində sosial qruplar arasında ənənəvi bölgünü saxlamağa çalışaraq, proletar mənşəli kadrların irəli çəkilməsinə üstünlük verirdi. Ümumiyyətlə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən fərqli olaraq 20-ci illərin sonu- 30-cu illərin əvvəllərində həyata keçirilən sözün əsl mənasında inqilabi islahatlar nəticəsində partiya-dövlət aparatının yerləşdirilməsi və milli kadrların hazırlanması istiqamətində böyük işlər görülmüşdü. Nəticədə XX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Azərbaycan SSR-nin hakimiyyət strukturlarının müxtəlif pillələrində azərbaycanlıların sayının ümumi çəkisi xeyli artmışdır.

Açar sözlər: Partiya, Təhsil, Əhali, Fəhlə, Milliləşdirmə, Respublika.

XX. YÜZYILIN 20-30'LU YILLARINDA AZERBAIJAN SSC'NİN PARTI-DEVLET HAKİMİYƏTİ KURULUŞLARINDA PERSONEL MİLLİLƏŞTİRME POLİTİKASI

İlgar NİFTALİYEV*

ÖZET

Nisan 1923 yılında XII. parti kurultayında ve aynı yılın Haziran'ında Moskova'da düzenlenen milli cumhuriyetlerin ve vilayetlerin sorumlu görevlilerinin IV. toplantısında kabul edilmiş kararnamelere Sovyet milli politikasının mahiyeti program şeklinde yansımıştır. Bu politika daha sonra resmi belgelerde millileştirme veya yerelleştirme (lokallaştırma) adı almıştı. Tetkik edilen dönemde Azerbaycan'da parti-devlet hakimiyeti kuruluşlarında uygulanan personel yerelleştirme politikası birtakım özgün özelliklere sahipti. Şöyle ki, Cumhuriyetin yüksek yönetimlerinin kurumsal biçimi ve yapısı Azerbaycan SSC Anayasası ile ayarlandığı takdirde, onların terkihi Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi tarafından tespit ediliyordu. Onun aldığı kararlar sadece yerel parti kuruluşları tarafından değil, aynı zamanda yasal ve yürütme organları tarafından zorunlu icra olunmalı idi. Millileştirme politikasının ilk yıllarında iktidar kuruluşlara yerel personellerin atanması sırasında iki temel şart izlenilmekteydi - siyasi sadakat ve sosyal köken. Ayrıca yerelleştirme mekanik ve işlevsel yöntemlerle yapıldı. Eğer birinci yöntemde miktar göstergeleri önemli idise, ikincide daha çok personelin profesyonelliği tercih ediliyordu. XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Azerbaycanlılar esasen ülkenin köy halkını oluşturduğu için, onlar arasında bilgisizliğin sayısı üstünlük teşkil ediyordu. Milli proletarya esasen Bakü'de toplanmıştı, fakat sayıca ve siyasi açıdan daha etkin olan Ruslar ve Ermenilerden geri kalıyordu. Ekonomisinin modernizasyonu koşullarında Bolşevik hakimiyeti etkin reformlar yoluyla özellikle eğitim alanında durumu değiştirmeye çalışıyordu. Artık yerlilerin hakimiyetin yönetim seviyelerinin basamaklarında ileri çekilmesinde profesyonellik ve eğitim düzeyi esas önem teşkil ediyordu. Bu anlamda parti üyesi diplomlu uzmanın görev basamağında ileri çekilmesine daha çok imkanı vardı. Buna rağmen iktidar parti kapsamında sosyal gruplar arasında geleneksel bölünümü tutmaya çalışarak, proleter kökenli personelin ileri çekilmesine tercih ediliyordu. Genel olarak Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarından

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, "Azerbaycan'ın Sovyet Dönemi Tarihi" şubesinin müdürü, Ilg4352@yandex.ru.

farklı olarak 20'li yılların sonu 30'lu yılların başlarında gerçekleştirilen gerçek anlamda devrimci reformlar sonucunda parti-devlet aygıtının yerlileştirilmesi ve milli kadroların hazırlanması yönünde büyük çalışmalar yapılmıştı. Sonuçta XX. yüzyılın 30'lu yıllarının sonlarında Azerbaycan SSC'nin iktidar yapılarının çeşitli basamaklarında Azerbaycanlıların sayısının toplam ağırlığı hayli artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Parti, Eğitim, Nüfus, İşçi, Millileştirme, Cumhuriyet.

**PERSONNEL NATIONALIZATION POLICY OF AZERBAIJAN SSR
IN PARTY-STATE DOMINATION ORGANIZATIONS IN THE 20-
30S OF THE 20TH CENTURY**

İlgar NİFTALİYEV*

ABSTRACT

The nature of Soviet national policy was reflected as a program in the decrees adopted at the 4th meeting of responsible officials of the national republics and provinces, held in Moscow in April 1923, during the 12th party congress and in June of the same year. This policy was later renamed as nationalization or localization in official documents. The personnel nationalization policy applied in party-state domination organizations in Azerbaijan in the period examined had a number of unique features. That's to say, as long as the institutional form and structure of the high administrations of the Republic was adapted with the Constitution of Azerbaijan Soviet Socialist Republic (SSR), their composition was determined by the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan. The decisions it made should be mandatorily executed by not only local party organizations but by legal and executive bodies as well. Two basic conditions were followed during the appointment of local staff to the organizations in power in the early years of nationalization policy: political loyalty and social origin. In addition, localization was carried out by mechanical and functional methods. If quantity indicators were significant in the first method, the professionalism of the staff was preferred in the second one. Since Azerbaijanis essentially made up the villagers of the country in the 20-30s of the 20th century, the amount of ignorance among them formed superiority. The national proletariat essentially inhabited in Baku but it was lagging behind Russians and Armenians who were more active numerically and politically. Bolshevik rule was trying to change the situation, especially in education, through effective reforms under the conditions of modernization of its economy. Professionalism and level of education were of utmost significance for the advancement of the locals at the stages of management levels of domination. In this sense, there were more opportunities at the task level for the advancement of a party member expert who had a diploma. Nonetheless, the advancement of personnel that was of proletarian descent was preferred by carrying on the traditional principle among the social groups within

---

* Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, ilg4352@yandex.ru

the party in power. Generally, unlike the first years of Soviet domination in Azerbaijan, great efforts were made towards the localization of the party-state instrument and the preparation of national cadres as a result of revolutionary reforms in the true sense that were carried out at the end of 1920s and at the beginning of 1930s. Consequently, the total number of Azerbaijanis at various levels of power structures of Azerbaijan SSR substantially increased at the end of 30s of the 20th century

Keywords: Party, Graduated, Population, Worker, Nationalization, Republic.

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛИЗАЦИИ КАДРОВ В ПАРТИЙНО- ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУРАХ ВЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1920-1930 ГГ

АННОТАЦИЯ

Официальное мнение о сущности советской национальной политики было схематически представлено в резолюциях, принятых на XII съезде Российской Коммунистической партии большевиков в апреле 1923 года и IV совещании с ответственными работниками национальных республик и областей, состоявшейся в июне 1923 года в Москве. Эти резолюции наряду с речами И. Сталина в их поддержку, стали двумя нормативными большевистскими документами по национальной политике и оставались таковыми на протяжении всей сталинской эпохи. Вскоре эта политика получила название «коренизация» и заняла центральное место в советской национальной политике. В рассматриваемый период политика национализации кадров в партийно-государственных структурах власти Азербайджана имела ряд отличительных особенностей. В то время как форма организации и структура высших органов законодательной и исполнительной власти республики регулировалась Конституцией Азербайджанской ССР, их состав определялся Центральным Комитетом Коммунистической партии Азербайджана. Его решения считались директивными не только в отношении партийных организаций, но и законодательных и исполнительных органов власти. Основными условиями политики национализации кадров были их политическая лояльность и социальное происхождение. Данная политика внедрялась механическим и функциональным методами. Если первый метод отдавал предпочтение количественным показателям, то второй больше исходил из принципа профессиональной подготовки кадров. В 1920-1930-е гг. азербайджанцы оставались в основном нацией крестьянской, к тому же с немалой долей неграмотных. Национальный пролетариат был сосредоточен в основном в Баку, где уступал по численности русским и армянам, которые к тому же отличались политической активностью. В условиях осуществления масштабной модернизации экономики власть принялась активно исправлять ситуацию при помощи кардинальных реформ, прежде всего, в области образования. Теперь к числу необходимых требований для выдвижения националов в номенклатурную среду относились их образовательный уровень и профессиональные знания. Дипломированный специалист, одновременно состоявший в партии со всем основанием мог рассчитывать на продвижение в должностной

иерархии. В то же время, власти старались сохранять прежнюю диспропорцию в соотношении социальных групп внутри партии, давая преимущество кадрам пролетарского происхождения. В целом, в Азербайджане в конце 1920-х - начале 1930-х годов, в отличие от первых лет советской власти, в результате поистине революционных реформ был сделан огромный шаг вперед в деле национализации партийно-государственного аппарата и подготовки национальных кадров. В результате, в конце 1930-х годов общее количество азербайджанцев на разных ступенях властных структур в Азербайджанской ССР значительно возросло.

Ключевые слова: Партия, Образование, Население, Рабочий, Национализация, Республика.

1923-ci ilin aprelində XII partiya qurultayında və həmin ilin iyun ayında Moskvada keçirilmiş milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində qəbul edilmiş qətnamələrdə sovet milli siyasətinin mahiyyəti sxem şəklində öz əksini tapmışdır. Bu siyasət sonralar rəsmi sənədlərdə “milliləşdirmə” və ya “yerliləşdirmə” adı almışdır. Mahiyyətinə görə bu siyasət aşağıdakı əsas sütünlərə söykənirdi: 1. Milli respublikalarda rəhbər vəzifələrdə yerli əhalidən olan kadrların sayının artması ölkədə xalqlar bərabərliyini, onların dövlətçiliyinin milli səciyyə daşdığını subut etməli idi; 2. Hakimiyyət orqanlarında yerli əhalidən olan kadrların yerləşdirilməsi, respublika və vilayətlərdə kargüzarlığı tədricən yerli dillərə keçirilməsi siyasəti milli ucqarlarda cəf Rusiyasından fərqli olaraq sovet sisteminin üstünlüklərini və yerli xalqların gələcək taleyinin onların öz əllərində olduğu görüntüsünü yaratmalı idi; 3. Bu siyasətin həyata keçirilməsi sovet hakimiyyətinin yerli əhali üçün nə qədər “doğma”, ”yaxın” olduğunu göstərməli idi. Yerli dəyərləri, adətləri, dilləri bilən və eyni zamanda kommunist ideologiyasına sadıq olan milli elitanın yetişdirilməsi ucqarlarda sovet hakimiyyətinin rus-bolşevik imperializmi tərəfindən kənardan zorla qəbul edilməsinin deyil, onun yerli köklərə əsaslandığını subut etməli idi.

1924-ci yanvarın 7-də Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi tərəfindən yerlərə 1923-ci ildə RK(b)P XII qurultayının və milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində milli məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qətnamələrdən irəli gələn vəzifələri özündə əks etdirən və onların həyata keçirilməsi yollarını müəyyənləşdirən xüsusi təlimat göndərilmişdir. Təlimatda qeyd olunurdu: “Gündəlik fəaliyyətlərində milli respublikaların və vilayətlərin partiya komitələri mütəmadi olaraq partiya və dövlət vəzifələrinə yerli kadrları cəlb etsinlər. Yerli millətlərdən olan və yerli dilləri bilən yoldaşlar milli kompartiyaların Mərkəzi və vilayət komitələrinin rəyasət heyətlərinə daxil edilsinlər. Milli kompartiyaların MK və vilayət komitələrinin hər əsas şöbəsinin müdiri və ya onların müavini vəzifəsinə yerli millətlərdən olan işçilər təyin edilməlidir”¹. Milliləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsinə milli respublikaların Mərkəzi İcrayyə komitələri və Maarif komissarlıqları məsuliyyət daşıyırdılar. Öz növbəsində bu orqanlar respublikaların partiya təşkilatlarının MK Rəyasət heyəti və kadrların seçilməsinə və irəli çəkilməsinə cavab verən müvafiq şöbələr tərəfindən göndərilən qərarları icra edirdilər. Respublikaların Mərkəzi İcrayyə komitələri yanında milliləşdirmə komissiyaları yaradılarkən, onların əsas vəzifəsi

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (AR-PIİSSA), Fond 1, siyahı 5, iş 106, vərəq 14.

müvafiq proqramları tərtib edərək həyata keçirmək idi. Azərbaycan SSR-də milliləşdirmə komissiyası 1924-ci ildə yaradıldı və onun sədri vəzifəsinə Azərbaycan Kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi Əliheydər Qarayev təyin edildi².

Milliləşdirmə siyasətinin ilk illərindən başlayaraq hakimiyyət aparatının yerli kadrlarla doldurulması zamanı iki əsas şərt gözlənilirdi - siyasi loyallıq və sosial mənşə. Sovet sistemində kadrların seçilməsi və irəli çəkilməsi məsələsində onların sosial mənşəyi əsas rol oynayırdı. Kommunist partiyası daim vurğulayırdı ki, o, ilk növbədə, fəhlə və kəndli partiyasıdır və istehsalatdan olan fəhlələrin, eləcə də kənd təsərrüfatında çalışan kolxozçu-kəndlilərin partiya sıralarında xüsusi çəkisinin artırılmasında maraqlıdır. Bununla nümayiş olunurdu ki, dövlətin siyasi əsasını fəhlə-kəndli sinfinin ittifaqı təşkil edir. XX əsrin 20-30-cu illərində respublika rəhbərliyi partiya sıralarında fəhlələrin, kolxozçu-kəndlilərin sayının artmasına müxtəlif inzibati tədbirlərlə nəzarət etməyə çalışırdı. Azərbaycan Kommunist partiyasında fəhlələrin sayı əsasən Bakının, kəndlilərin sayı isə qəza və rayonların hesabına artırdı. Eyni zamanda, 30-cu illərin ikinci yarısına qədər qulluqçuların və ziyalıların partiya sıralarında çəkisinin artması kifayət qədər sərt məhdudiyətlərlə tənzimlənirdi.

Milliləşdirmə siyasəti mexaniki və funksional üsullarla həyata keçirilirdi. Əgər birinci üsül kəmiyyət göstəricilərindən çıxış edirdisə, ikincisi daha çox kadrların peşəkarlığına üstünlük verirdi. Hər iki üsülün öz qüsurları vardı. Mexaniki üsulla süni şəkildə yerlilərin müəyyən vəzifələrdə sayının artırılması, dövlət idarəsi rəhbərlərinin yuxarlar qarşısında hesabat xatirinə kəmiyyət göstəricilərin süni şəkildə artırılması, işin kefiyyətinə böyük zərbə vururdu. Çünki təyin olunmuş şəxslərin peşəkarlıq və təhsil səviyyəsi onlara tapşırılan vəzifənin öhdəsindən gəlməyə imkan vermirdi. Funksional üsulla təyinatın həyata keçirilməsi yerli əhalinin təhsil sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərdən asılı idi. Yerli əhali arasında savadsızlıq səviyyəsinin yüksək olması (30-cu illərinin əvvəllərində Azərbaycan SSR-də 15-45 yaş arasında olan 600 mindən çox insan savadsız idi³) bu prosesə əngəlliyən əsas amillərdən idi.

Milliləşdirmə siyasəti ancaq o halda nəticə verə bilirdi ki, o partiya-dövlət strukturlarında geniş vüsət alardı. Belə ki, respublikanın ali hakimiyyət orqanlarının təşkilati forması və strukturu Azərbaycan SSR Konstitusiyası ilə

² Yəni orada, Fond 1, siyahı 5, iş 227, vərəq 1-10.

³ ЦК РКП (б) –ВКП(б) и Национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933, Москва, РОССПЭН, 2005, s.683.

tənzimləndiyi halda, onların tərkibi Azərbaycan Kommunist partiyasının Mərkəzi komitəsi tərəfindən müəyyən edilirdi. Onun qəbul etdiyi qərarlar nəinki yerli partiya təşkilatları üçün, eyni zamanda qanunverici və icraedici orqanları tərəfindən məcburi şəkildə icra olunmalı idi. Dövlət və hökumət orqanları üzərində partiya nəzarəti onun üzvlərinin dövlət aparatının müxtəlif pillələrində yerləşdirilməsi yolu ilə tam həyata keçirilirdi.

Milli sovet respublikaların partiya elitası iyerarxiyasında əsas fiqur kimi Mərkəzi komitənin birinci katibi hesab olunurdu. Partiyanın birinci katibinin fəaliyyəti müttəfiq respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətini, Moskvanın ona qarşı münasibətini əhəmiyyətli dərəcədə səciyyələndirirdi. 20-ci illərin sonlarına kimi Azərbaycan Kommunist Partiyasının MK-nın katiblərinin sayı sabit deyildi və onlar arasında ierarxiyanı müəyyən etmək çətin idi. Ancaq 1929-cü ildə birinci katib vəzifəsi tətbiq edildikdən sonra ikinci, üçüncü, dördüncü və hətta beşinci katib (1939-cu ildə) vəzifələri də təsis edildi. 1920-1933-cü illərdə Azərbaycan KP MK-nın məsul, sonralar isə birinci katib vəzifələrinə əsasən rus (Y.Stasova, Q.Kaminski, S.Kirov, N.Qikalov, V.Polonski), gürcü (V.Naneyşvili, V.Dumbadze) və erməni (L.Mirzoyan, R.Rubenov) kommunistləri təyin olunurdular. Rus, gürcü və erməni kommunistlərinin partiyada yüksək vəzifələrə irəli çəkilməsinin bir neçə səbəbi vardı: 1. Onlar Azərbaycanda inqilabi sosialist hərəkatında fəal iştirak etmişdilər; 2. Azərbaycan Kommunist partiyasının tərkibi çoxmillətli idi və üzvlərinin yarıdan çoxunu Bakı partiya təşkilatının üzvləri təşkil edirdi; 3. Azərbaycan KP MK-nın katibləri bir-başına olaraq Ümumittifaq Kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi bürosu tərəfindən təyin edilirdilər.

1929-cü ildən başlayaraq Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi eyni zamanda Bakı partiya təşkilatının birinci katibi təyin edilirdi. 1933-cü ildən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə bir qayda olaraq azərbaycanlı kommunistlər təyin edilirdi. Digər katiblər arasında ənənəvi olaraq rus və erməni kommunistləri də vardı. Bu hall eyni zamanda respublika əhalisinin üç əsas millətini özündə təcəssüm edirdi. 1939-cu ildə Azərbaycanda 88 vilayət, rayon və şəhər partiya komitələri vardı. Onlardan 17- Bakı şəhər partiya komitəsinə, 6 -Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına, 5- Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinə daxil idi. 88 vilayət, rayon və şəhər partiya komitələrinin birinci katiblərinin 70,5%, ikinci katiblərinin 43,2 %, üçüncü katiblərinin 54,5% azərbaycanlılar idi⁴.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Qanunverici və İcraedici hakimiyyət orqanlarının rəhbərliyinə azərbaycanlılar təyin edilirdi.

---

⁴ ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 22, iş 546, vərəq 39.

1921-1937-ci illərdə respublikada sərəncamverici, nəzarətedici və qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən Azərbaycan Mərkəzi İcraedici komitəsinin sədri vəzifəsinə M.Hacıyev, S.Ağamalıoğlu, Q.Müsabəyov, S.M.Əfəndiyev, M.B. Qasımov təyin edilmişdilər. 1923-ci aprelin 1-nə AMİK aparatında 139 azərbaycanlı, 7 erməni, 51 rus və 13 digər millətlərin nümayəndələri işləyirdi⁵. XX əsrin 20-30-cu illərində respublikada icraedici hakimiyyəti həyata keçirən Azərbaycan Xalq komissarları Şurasının sədri vəzifəsinə N.Nərimanov, Q.Musabəyov, D.Bunyatzadə, M.C. Bağırov, Ü.Rəhmanov, T.Quliyev təyin edilmişdilər. 1923-ci aprelin 1-nə AXKŞ aparatında 60 azərbaycanlı, 1 erməni, 23 rus və 3 digər millətlərin nümayəndələri işləyirdi⁶. 20-30-cu illərdə torpaq, maliyyə, maarif, ədliyyə, sosial təminat komissarlıqlarına bir qayda olaraq azərbaycanlı kommunistlər rəhbərlik etmişdilər. 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 9 üzvündən 7 azərbaycanlı idi⁷. 20-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə komissiyasının, sonralar Baş Siyasi İdarənin (BSİ) sədri vəzifəsini azərbaycanlılar (B.Əliyev, E.Xanbudaqov, M.C.Bağırov, N.Rizayev) tutduqları halda, 30-cı illərdə Xalq Daxili İşlər komissarı vəzifəsinə (1934-ci ildən BSİ belə adlanırdı) qeyri-millətlərin nümayəndələri təyin edilmişdilər. Buna baxmayaraq 1939-cı ildə Azərbaycan SSR-nin XDİK 54 rayon şöbələrinin 30-na azərbaycanlılar rəhbərlik edirdi⁸.

20-ci - 30-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR-nin dövlət idarələri arasında Bakı Soveti, Azneft, Dövlət Bankı, Xalq torpaq, səhiyyə, təhcizat komissarlıqlarının aparatlarında milliləşdirmə siyasəti ləng gedirdi. 1931-ci ilin sonuna Azərbaycan SSR-in sovet təsərrüfatı və koorektiv müəssisələrinin mərkəzi aparatında türklər işçilərin ancaq 38 % təşkil edirdi⁹.

Respublikada həyata keçirilən milliləşdirmə siyasətinin mühüm şərtlərindən biridə dil məsələsi idi. Həyata keçirilən milliləşdirmə siyasətinə əsasən hər bir respublikanın öz rəsmi dili vardı və həmin dildən partiya-dövlət idarələrində və təhsildə istifadə edilməli idi. 1923-ci ilin iyun ayında Moskvada keçirilmiş milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi: “Partiya, xüsusilə sovet aparatını əhaliyə daha yaxın etmək üçün həmin aparat əhalinin geniş təbəqələrinə aydın olan dildə işləməlidir. Dövlət idarələrinə rəhbərlik edən şəxslər və həmin idarələr əhaliyə aydın olan dildə işləməlidirlər”. Beləliklə dil

⁵ ARPIİSSA, Fond.1, siyahı 85, iş 22, vərəq 27-31.

⁶ Yəni orada.

⁷ Йорг Баберовский «Враг есть везде. Истоки сталинизма на Кавказе», Москва, РОССПЭН, 2010, s.316.

⁸ ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 22, iş 296, vərəq 87-91.

⁹ ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Национальный вопрос Книга 1. 1918-1933, s.672

məsələsinin təkcə mədəni deyil, eyni zamanda siyasi motivasiyası vardı. RK(b)P XII qurultayının və milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində qəbul edilmiş milli məsələ ilə bağlı qətnamələrdən irəli gələn vəzifələri özündə əks etdirən və onların həyata keçirilməsinin yollarını müəyyənləşdirən 1924-ci yanvarın 7-də RK (b) P MK tərəfindən yerlərə göndərilmiş xüsusi təlimatda qeyd olunurdu: “ ...Türküstanda, Ukraynada, Belorusiyada, Azərbaycanda partiya komitələrində və sovet idarələrində kargüzarlıqda yerli dilləri tədricən tətbiq etmək lazımdır. Milli respublikaların və vilayətlərin partiya komitələrinə yerli əhalinin xidmətində olan bütün siyasi savadlıq məktəblərində yerli dillərdən istifadə edilməsi təklif olunsun. Milli respublikaların və vilayətlərin bütün təhsil ocaqlarında əsas millətlərin dili icbari fənn kimi tədris olunsun”¹⁰.

Azərbaycan MİK 31 iyul 1923-ci il tarixli dekreti ilə xalq komissarlıqlarının aparatları xalq kütlələri ilə daha sıx əlaqəsi olan aparatlar kimi milli kadrlarla təmin edilməli, onlarda Azərbaycan dili tətbiq edilməli idi. ¹¹. 1926-cı ildə AMİK və AXKŞ birgə iclasında “Sovet aparatının tezliklə milliləşdirilməsinə dair görüləcək tədbirlər” haqqında qətnamə layihəsi hazırlandı. Qətnamədə qeyd olunurdu: “ ...14. Türk dilini bilməyən şəxslərin dövlət xidmətinə qəbul edilməsini qadağan etmək; 15. Türkləşməyə mənfi münasibət bəsləyən və keçmiş müddət ərzində türk dilinin öyrənilməsinə cəhd göstərməyən dövlət idarələrinin və sənaye-ticarət müəssisələrinin əməkdaşları əvəzi ödənilmədən işdən azad oluna bilərlər”¹².

Lakin Azərbaycanda bu qərarların həyata keçirilməsi dövlət idarələrində türk dilinin rus dilindən üstün istifadəsinə deyil, onunla bərabər şəkildə işlədilməsinə şərait yaratdı. Araşdırılan dövrdə türk dili kargüzarlıqda və partiya-dövlət aparatında hakim mövqe tuta bilmədi. Azərbaycanın Kommunist partiyasının Mərkəzi və Bakı komitələrinin iclaslarının bütün protokolları, xalq komissarlıqları, mərkəzi dövlət idarələri ilə yazışmaları rus dilində aparılırdı. Bakıdan kənarında, Azərbaycanın bölgələri ilə yazışmalar əsasən türk dilində aparılırdı. Burada türk dilindən daha çox rayon və kənd sovetləri səviyyəsində istifadə olunurdu. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti ilə yazışmalar rus və erməni dillərində aparılırdı. Beləliklə XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda rəsmi dövlət dili səviyyəsində üç dildən istifadə olunurdu: türk, rus və erməni dillərindən. Baxmayaraq ki rəsmi dövlət sənədlərində qeyd olunurdu ki dövlət qulluğuna qəbul vaxtı yerli dilləri bilən şəxslərə üstünlük

¹⁰ Yəne orada, Fond 1, siyahı 5, iş 227, vərəq 1-10.

¹¹ Газета «Бакинский рабочий» 1 август 1923 г.

¹² **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**, Fond 379, siyahı 40, iş 187, vərəq 71-72.

verilməlidir, lakin əksər hallarda işə qəbul olunanın etnik mənsubiyyətinə üstünlük verilirdi. Bu cür hallara nəinki işə qəbul vaxtı, hətta xalq komissarlıqlarında və digər dövlət idarələrində vaxtaşırı aparılan ixtisarlar zamanı rast gəlmək olardı.

Lakin kargüzarlığın ana dilinə keçirilməsi heç də rusdilli qulluqçuların öz işlərindən kütləvi azad olunmasına gətirib çıxartmadı. Bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı, bir tərəfdən dövlət qulluğuna və ictimai işlərə yerli kadrların cəlb olunmasına nail olunmalı, digər tərəfdən isə, kargüzarlığın ana dilinə keçirilməsi ilə bağlı qeyri yerli millətlərin türk dilinin öyrənilməsi məsələsi qoyulurdu.¹³ Beləliklə, demək olar ki, lap əvvəldən milliləşdirmə siyasətinin kökündə beynəlmillətçilik prinsipi dururdu. Bu, o demək idi ki, milliləşdirmə siyasətinin nəticələri hətta o halda uğurlu hesab oluna bilərdi ki, respublika idarələrində işləyən, məsələn, rus, gürcü və ya erməni millətindən olan şəxslər türk dilini bilir və ondan öz vəzifəsini icra edərkən istifadə etmək imkanına malikdir.

Bununla belə, təşkilat-təyinat şöbəsinin 16 sentyabr 1927-ci il tarixində sovet, partiya, həmkarlar və kooperativ aparatında milliləşdirmə təcrübəsi haqqında ÜK(b)P MK-nə göndərdiyi məruzəsində qeyd olunurdu ki “şərq respublikaları avropalı (yerli olmayan) işçilərinin yerli millətin dilinin öyrənilməsi işində heç bir nailiyyət əldə etməyiblər. Bakı komitəsi rəhbər-kommunist işçilərin türk dilinin öyrənilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Lakin bu işlə heç bir kəs məşğul olmurdu. Bəzi milli respublikalarda əsas millətin dilinin öyrənilməsi işini stimullaşdırmaq üçün hər iki dili bilən işçilərin hətta maaşlarının artırılması haqqında qərar qəbul edilmişdir”.¹⁴

Lakin Azərbaycan Kommunist partiyasının Mərkəzi və Bakı komitəsinin Plenumlarında əvvəlki kimi əsasən rus dili üstünlük təşkil edirdi. Rus dilində danışmayan və ya danışmaq istəmiyən türk kommunistləri türk dilində danışdılar. İclaslarda hesabat məruzələri və onlar ətrafında olan çıxışlar rus və türk dillərində edilirdi. Nəticədə MK-nin plenar iclasları bir neçə gün uzanırdı. Hətta fabrik, zavod və komsomol təşkilatlarının yerli özəklərində tərcüməçilərin köməyindən istifadə olunurdu. Azərbaycan Kommunist partiyasının MK-də müzakirə olunan və səsverməyə qoyulan qətnamələrin layihələri ancaq rus dilində tərtib olunurdu. Dövlət idarələri tərcümə təcrübəsindən daim istifadə edirdilər. Bakıda yerləşən partiya və dövlət idarələrində türkləşmə siyasəti çox ləng gedirdi. Bakıdan kənar, sovet

¹³ Бахтияр Рафиев «Если снять гриф секретности. (Очерки новейшей истории Азербайджана)». Баку, Глазово, ООО «Глазовская типография», 2008, s.99.

¹⁴ ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Национальный вопрос Книга 1. 1918-1933, s.513.

aparatusunun aşağı təbəqələrində və ədliyyə aparatında dil sahəsində türkləşmə daha rəvan gedirdi, çünki orada əsasən türklər işləyirdi ki, onlarda artıq 30-cu illərin əvvəllərinə türk dilini yeni latın əlifbası əsasında mənimsəmişdilər. Lakin burada da problemlər yaranırdı. Türk dilinin latın formasında geniş istifadəsi gənc azərbaycanlı kommunistləri rus dilindən uzaqlaşdırırdı. Türk rəhbər işçiləri yuxarı orqanlardan təlimatları rus dilində alırdılar, çünki onların Bakıda oturan rəhbərləri bir çox hallarda türk dilini bilmirdilər. Respublikalarda yerli dillərin təsir sahəsinin genişlənməsi onların sovet sosiomədəni məkanına inteqrasiyanı çətinləşdirirdi¹⁵. Bu səbəblərdən 1938-ci il martın 13-də milli respublikaların qeyri-rus məktəblərində rus dilinin icbari tədrisi¹⁶ və 1939-cu il iyunun 15-də Azərbaycan SSR-də latın əlifbasından kiril əlifbasına keçirilməsi haqqında ÜK(b)P Mərkəzi Komitəsinin qərarları qəbul olundu¹⁷..

Kadrların milliləşdirilməsi onların təhsil səviyyəsi ilə sıx bağlı idi. 20-ci illərdə hətta Mərkəzi Komitənin katibləri arasında nadir hallarda ali təhsil almış şəxslərə rast gəlmək olardı. Onların bir qismi ali təhsil ocaqlarını təhsillərini tam başa çatdırmamış tərک etmişdilər (Q.Kaminski, Ə.Qarayev, V.Naneşvili), digərləri isə (N.Qikalov, Y.Qasimov, S.Kirov, Y.Stasova, V.Dumbadze, R.Rubenov) orta təhsil almışdılar. 1924-ci ildə Azərbaycan Kommunist partiyasının 26 vilayət, qəza və rayon partiya komitələrinin katiblərindən 2 ali, 7 orta təhsilli idi, qalan 17 nəfər isə ibtidai məktəbi bitirmişdilər. 1933-ci ildə rayon partiya katiblərinin təhsil səviyyəsində artıq dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, 51 katibdən 7 nəfərin ali (13,7%), 25 nəfərin isə orta təhsili (49%) vardı.¹⁸

XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi şəraitində bolşevik hakimiyyəti fəal islahatlar yolu ilə xüsusilə təhsil sahəsində vəziyyəti dəyişdirməyə çalışırdı. Partiya-dövlət aparatında irəli çəkilmək üçün subyektiv faktorlar (qohumluq və dostluq əlaqələri, həmyerlilik, qarşılıqlı qulluq göstərmək və s.) müəyyən rol oynadığı halda, sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil, elm və digər xüsusi biliklər tələb edən sahələrdə rəhbər vəzifə tutmaq üçün peşəkarlıq əsas şərtlərdən idi. Artıq yerlilərin hakimiyyət pillələrində irəli çəkilməsində onların peşəkarlıq və təhsil səviyyəsi əsas göstərici kimi çıxış edirdi. Bu mənada partiya üzvü olan

¹⁵ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. Москва, Новый хронограф, 2012, с.204.

¹⁶ ВКП(б) и Национальный вопрос 1933-1945. Книга 2. Москва, РОССПЭН, 2009, с.391-394.

¹⁷ Yənə orada, s.437.

¹⁸ Коммунистическая партия в цифрах. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1970, с.145.

diplomlu mütəxəssisin vəzifə pilləsində irəli çəkilməsinə daha çox imkanı var idi. Eyni zamanda hakimiyyət partiyaya daxilində sosial qruplar arasında ənənəvi bölgünü saxlamağa çalışaraq, proletar mənşəli kadrların irəli çəkilməsinə üstünlük verirdi. Təhsil almaq istəyi dününki fəhlə və kəndlilərə savadlarını artırmaqla bərabər, təbii keyfiyyətlərinə arxalanaraq vəzifə pillələrində tezliklə yüksəlməyə imkan verirdi.

Təkcə 1937-ci il iyun ayının 1-dən 1938-ci ilin iyun ayının 1-nə kimi Azərbaycan SSR –də rəhbər vəzifələrə 10739 nəfər, o cümlədən partiya işinə 2462 nəfər irəli çəkilmişdir. Irəli çəkilmiş yeni rəhbər kadrların milli tərkibi belə idi: azərbaycanlılar - 63,6%, ruslar - 9,6%, ermənilər - 15%, digərləri - 11,8.¹⁹ 1939-cı ildə keçirilmiş Ümumittifaq əhalinin siyahıalınmasının nəticələrinə görə respublikada rəhbər vəzifələrdə işləyən kadrların 50,3 % azərbaycanlılar təşkil edirdi.²⁰

Beləliklə, XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-nin partiya-dövlət hakimiyyəti strukturlarında kadrların milliləşdirilməsi siyasətinin bəzi xüsusiyyətləri vardı. Partiya aparatından fərqli olaraq qanunverici və icraedici hakimiyyəti orqanlarında milliləşdirmə siyasəti daha sürətlə gedirdi. 30-cu illərin sonlarında, Bakı çıxmaq şərtilə (o cümlədən DQMV), Azərbaycan SSR-də partiya-dövlət aparatı əsasən milliləşdirilmişdi. Milliləşdirmə siyasətinin bu cür xüsusiyyətləri respublikanın ayrı-ayrı regionlarının inkişafında olan qeyri-bərabərlik, azərbaycanlılar arasında 30-cu illərin ortalarına kimi savadsızlıq səviyyəsinin yüksək və müəyyən sahələr üzrə ali və orta ixtisaslı kadrların az olması, əhalinin sosial və milli tərkibində olan tənəbüsüzlük, urbanizasiya səviyyəsi, əlifba islahatları (1929-c ildə latın, 1939-cı ildə kiril əlifbasına keçid) kimi amillərlə bağlı idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**, Fond 379, siyahı 40, iş 187.
2. **Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**, Fond 1, siyahı 5, iş 106.
3. **ARPIİSSA**, Fond 1, siyahı 5, iş 227.
4. **ARPIİSSA**, Fond.1, siyahı 22, iş 296.
5. **ARPIİSSA**, Fond 1, siyahı 22, iş 546.

¹⁹ **Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана.** Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1958, s.543.

²⁰ Терри Мартин **«Империя положительной деятельности. Нация и национализм в СССР в 1923-1939».** Москва, РОССПЭН, 2011, s.533.

6. **ARPISSA** , Fond.1, siyahı 85, iş 22.
7. БАБЕРОВСКИЙ Йорг «Враг есть везде. Истоки сталинизма на Кавказе». Москва,РОССПЭН, 2010.
8. Газета «Бакинский рабочий», 1 август 1923 г.
9. **Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах**. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1970.
10. ТЕРРИ Мартин «Империя положительной деятельности. Нация и национализм в СССР в 1923-1939». Москва, РОССПЭН, 2011.
11. **Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана**. Баку, Азербайджанское государственное издательство ,1958.
12. РАФИЕВ Бахтияр «Если снять гриф секретности. (Очерки новейшей истории Азербайджана)». Глазов, ООО «Глазовская типография», 2008.
13. **ЦК ВКП (б) и Национальный вопрос. 1933-1945**. Книга 2. Москва, РОССПЭН, 2009.
14. **ЦК РКП (б) –ВКП(б) и Национальный вопрос**. Книга 1. 1918-1933. Москва, РОССПЭН, 2005.
15. **Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства**. Москва, Новый хронограф, 2012.

KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA SOVYETLERİN YAYILMA POLİTİKALARI VE YAŞANAN GELİŞMELER

İlyas TOPÇU*

ÖZET

1917 yılındaki Şubat ve Ekim İhtilalleri görünüşte Çarlık idaresine son vermiş olsalar da, gerçekte dağılma sürecine girmiş olan Rus İmparatorluğu'nun yeniden toparlanmasını sağladılar. Baskı şekil değiştirerek devam etti ve aslında Komünist devrimin ardından milliyet ve inançlar üzerindeki baskılar arttı. İlk başlarda dağılmakta olan Çarlık sömürge topraklarını tekrar bir arada tutma kaygısı ağır bastığından, Rus olmayan milletler üzerinde fazla bir baskı uygulanmadı. Asıl baskılar 1925 ile 1953 arasındaki Stalin döneminde yaşandı.

Kafkasya ve Türkistan'da yaşayan Türk ve Müslüman halklar SSCB sınırları içerisinde yaşayan diğer milletlerden daha sert bir şekilde etnik bölünme, tarihi ve kültürel değerlerin yıkılması, komünizm ve ateizm propagandası gibi, kültür, ekonomi ve din alanlarında baskılarla karşı karşıya kaldılar. Bunlara ilave olarak, Ruslar dışındaki diğer halkların ulus duygularını yok etmek ve Ruslaştırma politikasının bir uzantısı olarak tehcir ve nüfus mübadelesi yoluna gidildi. Hiçbir gerekçe gösterilmeden binlerce Türk yurtlarından zorla aldrıp gayriinsanî yollarla Sovyet Rusya sınırları içerisinde değişik topraklara sürüldüler. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki sürgünler esnasında Sovyet yetkililerinin acımasız ve zalimane uygulamaları nedeniyle başta Kafkaslarda yaşayan Türkler yurtlarından ve canlarından oldular. Bu çalışmada 1917 devriminin ardından Stalin döneminin sonuna kadar SSCB sınırları içerisinde yaşayan Türklerin maruz kaldığı baskı ve uygulamalar ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Rusya, Kafkasya, Türkistan, Türkler.

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ilyastopcu@hotmail.com.

THE SOVIET EXPANSION POLICIES AND DEVELOPMENTS IN THE CAUCASUS AND TURKESTAN

ABSTRACT

Although the February and October Revolutions of 1917 apparently ended the administration of Tsarist Russia, in fact they saved the Russian Empire, which had actually entered the process of disintegration, to regroup. The pressures continued to change, and in fact after the Communist revolution the pressures on nationalities and faiths increased. Since there was an initial concern over the collapse of the colonial lands of Tsarism, there was not more pressure on non-Russian nations. The actual pressures lived during the Stalin period from 1925 to 1953.

The Turks and Muslim peoples living in the Caucasus and Turkestan have faced tougher pressures in the fields of culture, economy and religion, such as ethnic division, destruction of historical and cultural values, propaganda of communism and atheism than other nations living within the borders of the USSR. In addition to these, other peoples of the Russians went to the destruction of the nation's emotions and to the relocation and population exchange as an extension of the Russification policy. Without any justification, they were forced from thousands of Turkish dwellers and were driven to different lands in the territory of Soviet Russia by inhuman means. Especially during exile during the Second World War, Turks living in the Caucasus mainly because of the ruthless and cruel practices of the Soviet authorities were killed by their homeland and their souls. In this study, the pressures and practices of the Turks living within the borders of the USSR will be discussed with the main lines until the end of the Stalin era following the 1917 revolution.

Keywords: Soviet Russia, Caucasia, Turkestan, Turks.

ПОЛИТИКА РАСШИРЕНИЯ СССР НА КАВКАЗЕ И В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОГРЕССЫ

АННОТАЦИЯ

Хотя Февральская и Октябрьская революции 1917 года, по-видимому, закончили управление царской Россией, фактически они спасли российскую империю, вступившую в процесс распада. Давление продолжало меняться, и фактически после Коммунистической революции давление на национальности и вероисповедания усилилось. Вначале не было большего давления на нерусские народы. Фактическое давление жило в периоде Сталина с 1925 по 1953 г.

Турки и мусульманские народы, проживающие на Кавказе и в Туркестане, сталкиваются с более жестким давлением в области культуры, экономики и религии, таким как этническое разделение, разрушение исторических и культурных ценностей, пропаганда коммунизма и атеизма, чем другие народы, проживающие в пределах СССР. В дополнение к этому, другие народы кроме Русских, пошли на разрушение эмоций нации и на переселение и обмен населением как продолжение политики русификации. Без всяких оправданий их вытеснили из тысяч турецких жителей и бесчеловечными средствами загнали в разные земли на территории Советской России. Особенно во время ссылки во время Второй Мировой Войны турки, живущие на Кавказе, в основном из-за безжалостной и жестокой практики Советской власти, были убиты.

В данном исследовании давления тюрков, проживающих в пределах СССР, будут обсуждаться с основными линиями вплоть до конца периода Сталина после революции 1917 года.

Ключевые слова: Советская Россия, Кавказ, Туркестан, Турки.

Giriş

1917 yılındaki Şubat ve Ekim İhtilâlleri görünüşte Çarlık idaresine son vermiş olsalar da, gerçekte dağılma sürecine girmiş olan Rus İmparatorluğu'nun yeniden toparlanmasını sağladılar. Bu bakımdan, 16. yüzyıl ortalarından başlayan Rusya yayılcılığı ve bunun bir sonucu olarak gelişen Rus sömürge imparatorluğunun sınırları Sovyetler Birliği (1917-1991) döneminde daha da büyüdü. İlk başlarda (1917-1918) Rus olmayan halkların desteğini kazanmak amacıyla Bolşevikler “milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı” görüşünü öne sürmüş, bir süre sonra ise milliyetçi hareketlerin karmaşıklığını özgürce gelişmesi sonucu neticenin teorik planda düşünülenin tam aksinde geliştiğini ve faydadan çok zarar getirdiğini fark ederek politikalarını değiştirmişlerdir (Özel, 2014: 105). Stalin, 1920’li yılların başlarında ulusların yalnız sosyalizm rejimini seçmeleri koşuluyla kendi kaderlerini belirleyebileceğini deklare etti. Stalin’e göre, oluşturulacak özerk bölgeler, sosyalist merkezîyetçiliği ile vahit devlet yapısına geçiş için sadece bir araç olacaktı. Dolayısıyla milli liderlerin özerklik olgusunu kabul ettirme çabalarına karşın, Bolşevik Rusya yeni düzende yalnız Sovyetler Birliği’nin olabileceğini beyan ediyordu. Aslında ise yürütülen bu politika, Bolşeviklerin gerçek planlarını kamufle etme ve sömürge eylemlerini yeni tarzda gerçekleştirme amacını güdüyordu. Dolayısıyla bu yeni durum eski sömürge düzeninin yeni bir biçimiydi (Qafarov, 2008: 140).

1905 ile 1920 yılları arasındaki Çarlık idaresinden Sovyet idaresine geçiş dönemi, çeşitli Türk halkları arasında yenileşme hareketleri (Ceditçilik), demokratik uyanış, siyasi teşkilatlanmalar (kongreler, siyasi partiler) ve muhtar (özerk) hükümetler ile bağımsız cumhuriyetler kurma girişimlerine tanık oldu. Kısmi demokratik özgürlüğün var olduğu bu geçiş döneminden sonra Sovyet egemenliğinin 1920’lerden başlayarak bütünüyle yerleşmesi sonucunda ise, başka milletlerle birlikte Türkler de temel özgürlüklerini yitirdikleri gibi, dış dünyadan da soyutlandırıldılar. Sovyet dönemini Çarlık Rusyası’ndan ayıran başlıca özellik ise, bu dönemin “Komünizm”in bir devlet ideolojisi olarak toplum hayatının bütün alanlarını, özellikle ekonomi, politika, kültür ve günlük yaşayışı tek merkezden sıkıca düzenleme çabasıdır. SSCB Komünist Partisi yöneticileri bu yeni imparatorluk içindeki Rus olmayan çok sayıdaki milleti “Sovyet” potası içinde eritebilmek için “sbljenie”¹ (yakınlaştırma) ve “sliianie” (birbirine katma) diye adlandırılan iki aşamalı bir program yürüttüler. Bu iki basamaktan sonra bütün Rus olmayan milletlerin Ruslarla birlikte

¹ Rusça “sbljenije” kelimesiyle ifade olunan milletlerin birbirine yakın olması tabirinden sadece sıkı siyasi, iktisadi ve diğer alanlarda bağlar kurmak değil, genel olarak milli fark ve ayrılıkları ortadan kaldırmak hedeflenmekteydi (Süleymanlı, 2005: 129).

Marksist-Leninist ideoloji ile yoğrulmuş ve anadili Rusça olan bir “Sovyet halkı” oluşturacağına inanılıyordu. Bu proje aslında Rus olmayan milletleri Ruslaştırma politikası idi. Çarlık Rusyası dönemindeki Ruslaştırma faaliyetleriyle karşılaştırıldığında, Sovyet dönemindeki bu politikanın tek merkezden yönetilen ve ideolojik boyut kazanmış çok daha kapsamlı bir çaba olduğu anlaşılır. Çünkü Çarlık Rusyası’nda çok sayıda milletin dil, din, kültür, gelenek-görenek ve yerel yaşayışlarına doğrudan müdahale yapılmamışken, Sovyet döneminde ise bütün bu alanlara 1949’dan sonraki Komünist Çin hariç tutulursa, başka bir devlette görülmemiş ölçüde müdahale edildi (Kocaoğlu, 2002: 741). Gerçekten büyük travmalarla dolu Rusya tarihi, 1924-53 arası pek çok açıdan Petro dönemiyle dahi karşılaştırılmayacak ölçüde şiddet ve acıya sahne olmuştur (Aksakal, 2009: 25). Bu durum ise, SSCB içindeki “milletler meselesi”ni çözümlene yerine, Rus olmayan milletlerin Ruslardan ve Sovyet yönetiminden hoşnutsuzluğunun daha da artırmasına sebep oldu. Sovyetler Birliği’nin 74 yıl kadar hayat sürdükten sonra 25 Aralık 1991’de dağılmasına yol açan sebeplerden en önemlisi kuşkusuz bu “milletler meselesi” idi. Sovyet dönemi boyunca milletler meselesinin odak noktasında ise, 1960’lardan itibaren Batılı araştırmacılar tarafından genellikle “Müslümanlar” diye tanımlanan Türkler önemli yer tutuyordu (Kocaoğlu, 2002: 741).

30 Aralık 1922’de Sovyetlerin Üçüncü kongresinde onaylanan antlaşma ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmasına karar verildi. Daha 1924’teki Sovyet anayasasından başlayarak Sovyet cumhuriyetlerinin kendi istekleriyle bu birliğe girdiği ve isteyen her cumhuriyetin bu birlikten çıkma hakkının bulunduğu hakkındaki madde bütün Sovyet anayasalarında yer aldı. Ancak, bu madde de başka maddeler gibi Sovyet dönemi boyunca yalnızca kâğıt üzerinde kaldı (Kocaoğlu, 2002: 753).

1. Sovyet Politikalarının Dönemleri

Sovyetler Birliği’nde Rus olmayan milletler üzerindeki baskılar ve Ruslaştırma dozunun şiddeti değişik dönemlerde farklılık gösterir. 1917-1924 yılları arasındaki Lenin döneminde dağılmakta olan Çarlık sömürge topraklarını tekrar bir arada toplama kaygısı ağır bastığından Rus olmayan milletler üzerinde fazla bir baskı uygulanmadı. Asıl baskılar 1925 ile 1953 arasındaki Stalin döneminde, özellikle 1925-1932 arasında ekonomik baskılar ve 1930-1938 arasında siyasî ve kültürel baskılar olarak büyük artış gösterdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin tarafından kültürel ve dinî alanda bazı ödünler verildi, ancak savaş bitimiyle birlikte baskılar yeniden arttı. Stalin’in ölümünden sonraki “Stalincilikten Arındırma” veya “Buzların Çözülmesi” diye adlandırılan Hruşçev döneminde (1953-1964) kültürel alandaki baskılar azaltılarak, edebiyat ve basında kısıtlı da olsa düşünce özgürlüğü sınırları genişletildi.

Brejnev (1964-1982), Andropov (1982-1984), Çernenko (1984-1985) dönemlerinde hem üst düzeyde SSCB Komünist Partisi hem de yerel komünist partisi yöneticileri arasındaki iç çekişmeler, gruplaşmalar, rüşvet ve yolsuzlukların dozu artırdığı gibi, Hruşçev dönemindeki özgürlükler yeniden kısıtlanmaya başlandı. Ancak, SSCB'nin her düzeyinde katı parti yöneticileri ile özgürlüklerin hafifletilmesi taraftarı genç parti üyeleri arasındaki zıtlasma artmaya başladı. Bu arada Rus olmayan milletlerin Ruslaştırma politikasından ve genel olarak Sovyet rejiminden memnuniyetsizliği daha da belirginleşti. Bu çekişme ve huzursuzlukların bir sonucu olarak başa geçen Gorbaçov (1985-1991) döneminde “açıklık” (Glasnost) ve “yeniden yapılanma” (Perestroika) diye adlanan bir dizi reformlar uygulanmaya başladı. Gorbaçov bu reformların dağılma sürecine girmiş olan Sovyetler Birliği'ni bir arada tutacağına inanıyordu (Kocaoğlu, 2002: 752).

2. Eğitim Politikaları ve Kültürel Bölünme

Eğitim daha çok Komünist propaganda ve Ruslaştırmanın aracı olarak kullanıldı. Çarlık ve SSCB dönemlerinde Profesör Khun ve Nikolay Ilminski'nin (1822-1891) yöntemleri Türk kökenli halkları bölmek için kullanılmıştır. Ilminski; Hıristiyanlığa döndürme, Rus dilinin yaygınlaştırılması ve Rusya'nın kontrolü altındaki diğer ulusların dillerini ve kültürlerini dejenere ederek bölmek gibi Ruslaştırma için çeşitli önerilerde bulunmuştu (Bal, 2002: 832). Ayrıca İlminskiy, Türk bölgelerinde açılan Rus okullarında Türk çocuklarını Ruslaştırmakla kalmayıp bunların Hıristiyanlaştırılması için de Rus Eğitim Bakanlığı ile birlikte büyük gayret sarf etmiştir (Yüce, 2006: 4).

Moskova tarafından çeşitli dönemlerde uygulanan kültür alanındaki çok sayıda girişim de Türk toplulukları arasındaki ayrılığın artmasında etkili oldu. Bu girişimlerin başında her yeni “etnik millet” için yeni bir dil yaratma planı gelir. Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman gazetesinde 1883'ten 1914'e kadar bizzat kendisi tarafından uzun bir süre sürdürülen bütün Türkleri tek bir yazı dili etrafında birleştirme düşüncesine, elbette Sovyetler Birliği döneminde sıcak bakılamazdı. Her ne kadar 19. yüzyılın sonundan itibaren önce Kazan, Kırım, Azerbaycan Türkleri, daha sonra Kazaklar ve Türkistan Türkleri (Özbekler) arasında ayrı ayrı yazı dilleri gelişmekte ise de, Arap yazısının verdiği birleştirici imlâ özelliği dolayısıyla, bu beş Türk yazı dili arasındaki farklar henüz büyük çapta değildi. Çeşitli Türk boylarının aydınları ve okur-yazar kitlesi İstanbul, Kazan, Kırım, Bakü ve Taşkent'te basılan gazete ve kitapları çok fazla sıkıntı çekmeden okuyabiliyordu. Böylelikle, Rusya içindeki Türkler hem kendi aralarında hem de Osmanlı Devleti'ndeki Türkler ile basın ve yayım aracılığıyla kültürel ve siyasî iletişim içindeydiler. Sovyet döneminde ise, 1924'ten sonra bu iletişim bütünüyle durduruldu. Yan yana yaşayan her

Türk boyu için birbirinden bütünüyle ayrı yazı dilleri yaratıldı ve daha sonraki yıllarda uygulanan alfabe değişiklikleriyle yeni Türk yazı dilleri arasındaki ayrılık uçurumları daha da derinleştirildi. 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tek yazı dili etrafında birleşmiş olan Türkler arasında önce 14. yüzyıldan sonra iki yazı dili (İdil-Ural ve Türkistan'da "Çağatayca" denilen Doğu Türkçesi ile Osmanlı Devleti'nde Batı Türkçesi) gelişmiş, sonra 16. yüzyılda bunlara Azerice denilen üçüncü bir yazı dili katılmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ilk Tatarca, ilk Kazakça, ilk Türkistanca (Özbekçe) ile Çuvaşça ve Yakutça denilebilecek yeni yazı kolları henüz emekleme dönemindeyken, Sovyetler Birliği döneminin ilk on yılında (1920-1930) ise, on sekiz yeni Türk yazı dili yaratıldı: Azerbaycanca (Azerice), Altayca, Başkortça (Başkurdça), Çuvaşça, Hakasça, Karakalpakça, Karaçay-Malkarca, Karayca (Karaimce), Kazakça, Kırgızca, Kumukça, Nogayca, Özbekçe, Şorca, Türkmence, Tuvaca, Uygurca, Yakutça (Sahaca).

1924'den sonra hızlandırılan yeni yazı dilleri yaratma programı çerçevesinde alfabe değişiklikleri ve yeni yazım uygulamaları çok önemli yer tutar. Sovyetler Birliği içindeki Rus, Ukrayna, Belarus, Gürcü, Ermeni ve başka Müslüman veya Türk olmayan milletlerin alfabelerine Sovyet döneminde hiçbir müdahale yapılmadığı halde, Türk ve başka Müslüman halkların yazıları 1926-1928 arasında Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1938-1940 arasında ise, Latin alfabesinden Kiril (Rus) alfabesine değiştirildi.² SSCB'deki Türkler 1926-1938 arasında "Birleştirilmiş Türk Latin Alfabesi" adı altında tek tip bir alfabe kullandıkları halde, 1940'dan sonra her Türk boyu için harfleri birbirinden oldukça ayrı Kiril alfabeleri uygulandı. Böyle ayrı Kiril alfabelerine dayalı olarak her Türk yazı dilinin yazımı (imlası) da birbirinden ayrı geliştirildi. Ancak, Sovyet dil politikası bütün farklı Kiril alfabelerindeki yeni Türk yazı dillerinde Rusça kelimelerin imlasında bütünlük saklanması üzerinde ısrarla durdu. Yani, yeni Türk yazı dillerinde taş, ak, kara, ölmek gibi ortak Türkçe kelimeler birbirinden farklı Kiril harfleriyle yazılırken, hepsinde revolutsiia, Moskova, konstitutsiia gibi Rusça kelime ve terimler aynen Rusça imlâ ile yazılmak zorundaydı (Kocaoğlu, 2002: 752-753).

Türkiye'nin de Latin harflerini kabul etmesiyle Türklerde yazı birliğine doğru gidiş Rusları büyük ölçüde tedirgin ve rahatsız edecektir. Zaten bundan

---

² Latin Alfabesini Kiril Alfabesine çevirmenin birçok nedeni olabilir. Öncelikle, Türkiye'nin 1920'lerde Latin Alfabesini kabul etmesinin rolü vardır. Türkiye'nin kabul ettiği alfabe ile SSCB'deki Müslüman kökenlilerin kullandığı Latin alfabeleri tamamen aynı olmasa da Ruslar yine de rahatsız olmuş ve Türkiye'nin Türk dünyasını etkilemesinden çekinmiş olabilirler. Bu neden Rusların o zamandan günümüze değin kullanılan yeni Kiril alfabesini ortaya atmasında rol oynamıştır (Bal, 2002: 832).

sonra Rusya, Türk halklarına belki de baştan beri tasarladıkları Kiril alfabe-sine geçişi zorunlu kılacaktır. Tabii bu zorunlu geçiş Türklerde dil ve alfabe birliğini savunan birçok aydının ortadan kaldırılma süreciyle birlikte olacaktır (Aslan, 2009: 102). Böyle bir uygulama ile Orta Asya'da yaşayan Müslüman halkın İslam medeniyetlerinden tamamen izole edilmeleri sağlanmıştı (Tom-bak, 2011: 364). Böylelikle Müslüman halkların kafası tekrar karışmış, kültü-rel değerler tekrar sabote edilmiştir. Bu durum ise sonuçta Sovyet vatandaşı oluşturma, ulusları parçalara bölme, kültürlerini dejenere etme, uluslarla Rus-lar arasında dostluk kurma amaçlarına da hizmet etmekteydi (Bal, 2002: 832).

Diğer taraftan, eski SSCB'de özel mülkiyet olmadığından hiç özel okul olmamıştır. Resmi okullarda ise öğrencilere Komünist fikirler aşılanıyordu. İleri yaşlardaki okula devam etmeyen kesimlere ise Komünizm propagandası yapmak için özel dersler verilmiş ve ulusların tarihi Ruslar ve diğer uluslar arasında kardeşlik ve işbirliği vurgulanarak yeniden yazılmış, "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"nin hazırlanması da bu tür bir girişimin sonucudur (Bal, 2002: 831). Sovyet Coğrafyasında yaşayan Rus olmayan diğer ulusların "Sovyet Halkı Oluşturma" adı altında Ruslaştırılmaya çalışıldığı bu dönemde söz ko-nusu politikanın psikolojik alt yapısını oluşturmak için Ruslaşmak ve Rusça konuşmak "medeni olmak, entelektüel olmak ya da şehirleşmiş olmak" gibi kavramlarla özdeş tutulmuştur (Yüce, 2006: 6).

Eğitim, devlet daireleri, iş hayatı ve Sovyetler Birliği içindeki bütün ile-tişim alanlarında Rusça kullanılması sonucunda ise, Rusçanın konuşma ve yazı dili olarak kullanımı 68-74 yıllık Sovyet döneminde hızla yaygınlaştı. Bunun sonucunda ise, bazı yörelerdeki Türk boylarının anadilleri geriledi. Bu-nun en acı örneğini Kazak Türkleri yaşadı. SSCB 1991 sonunda dağıldığı sı-rada verilen bilgiye göre, Kazakların ancak %30'u anadili olan Kazakçayı iyi derecede biliyordu. Kazakların büyük çoğunluğu birbiriyle günlük görüşme-lerinde Kazakça değil, Rusça konuşuyorlardı (Kocaoğlu, 2002: 753).

3. Böl ve Yönet Politikası

1917 devriminden önce, Orta Asya'da (en azından kültürel konularda) birlik mevcuttu. Baymirza Hayit, 1925'ten önce Orta Asya halkının Türkis-tanlılar (Türkistan halkı) olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Sonradan bu halklar farklı ünitelere bölünmüşlerdir. Ruslar için Müslüman (ya da Türk) bir birlik tehlikeliydi (Bal, 2002: 832). Bu nedenle Sovyet yönetimi milletler po-litikasında Çarlık Döneminden kalma "böl ve yönet" metodunu kullanmayı gerekli görmüşlerdir (Tombak, 2011: 360).

Türk boylarına (Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Tatar ve Azeri) birer komünist parti kurduruldu ve daha sonra bu partiler Rus Komünist Partisine

bağlandı. Böylece Türklerin kontrol altına alınması hedefleniyordu.³ Ancak bu partiler Sovyetler Birliği içinde de kültürel birlik fikrinden vazgeçmeyince, Komünist Parti yöneticileri çözüm olarak Türklerin siyasi birliğini bozma planını uygulamaya koydular. Türk boyları arasındaki eski düşmanlıkları kışkırtarak ve kabileler arasındaki rekabeti körükleyerek onları birbirine düşürdüler (Yüce, 2006: 5). Böyle bir uygulamanın temel amacı kısa süre için mahalli farklılıkların birbirlerine karşı kullanılması olurken, uzun vadede Rus egemenliğini garanti altına alma çabasıdır (Tombak, 2011: 360).

Sovyetleri basmacı hareketi ile tehdit eden Orta Asya'nın gücünü zayıflatmak amacıyla 1925'teki Moskova planı ile (daha sonraki bazı değişikliklerle birlikte) Sovyetler bölgeyi tek tek ünitelere ayırdılar. Bölgede yaşayanlara resmi birer milliyet verildi. Bu yapay bir bölünme oldu. Kabile veya Klanların (boyların) isimleri Özbek, Kazak, Tatar gibi, sıklıkla kullanıldı. Sovyetler Birliği idarecileri bu halkların aynı kökenden geldikleri gerçeğini mümkün olduğunca örtmeye ve birçok küçük ulus yaratmaya çalıştılar. Türk Cumhuriyetlerinin halkları da bu yolla eğitildi. Özbek, Kazak, Azeri, vb. olma bilinci Türk halkları arasında arttı. Orta Asya halkından belirli sayıda sıradan kişilerle yapılan görüşmeler, Orta Asya'daki her cumhuriyetin halkının kendilerini Türkistanlı ya da Türk olmak yerine bireysel cumhuriyetlerin kimlikleri ile tanımladıklarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim için gelen öğrencilerin ciddi bir bölümü Türkiye ile kendilerini birleştiren en önemli faktörün din olduğunu vurgulayıp, Türklüğe ikinci planda yer vermişlerdir. Bölge halkı tarafından "Türk" terimi genellikle Türkiye vatandaşlarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Bal, 2002: 832).

3.1. Etnik Bölünme

Moskova çoğunlukla Türklerin bulunduğu bölgelerde Sovyet egemenliğini yerleştirme yolunda çeşitli Türk toplulukları tarafından kurulmuş olan hem yerel muhtariyet hükümetlerinin (Kırım Muhtariyeti, Ufa'daki Bütün Rusya Müslüman Türk-Tatarları Muhtariyeti, Kokand'daki Türkistan Muhtariyeti ve Alaş-Orda Muhtariyeti) hem de bağımsız cumhuriyetlerin (Azerbaycan Cumhuriyeti, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyeti) tehlikeli olacağını öngördüğü için onları Kızılordu'nun silah gücüyle birer birer ortadan kaldırdı (Turaeva, 2016: 33). İnanmış komünist olmakla birlikte Türkçülükleri de ağır basan Sultan Galiyev'in (1880-1939) "Komünist Turan

---

³ 70 yıl boyunca Bolşevikler eskiden beri mevcut böl ve yönet sistemini en iyi şekilde kullandılar. Mesela, Türkistan'ın hatta asırlarca iç içe yaşayan Başkırtlar ile Tatarların bile birleşmesine müsaade etmediler. Bunu gerçekleştirmek için Tatar ve Başkırt komünistleri kullandılar (Devrisheva, 2014: 69).

Devleti” ve Turar Riskulov’un (1894-1938) “Türkistan Sosyalist Cumhuriyeti” projeleri de Moskova’daki Bolşeviklerin Türk toprakları üzerindeki sömürgecilik amaçlarına karşı çok ciddi tehdit olarak algılandı. Sovyet yöneticileri başta Sultan Galiyev’i 1923’te Komünist Partisi’nden kovdular. Sultan Galiyev 1930 başlarında gizlice tutuklandığı için uzun bir süre ortadan kaybolmuş gibi göründü ve 1939’da kurşuna dizildi. Daha sonra başka çok sayıda öne çıkmış Türk önderi de 1930 başlarından itibaren tutuklanmaya başladı. Tutuklanmalar 1930 ortalarında çok fazla arttı ve 1937-1939 yılları arasında toplu idamlar gerçekleşti. Bu kanlı dönem daha sonra Stalin’in “Aydınları Temizleme” programı olarak anılacaktır.

Çeşitli Türk topluluklarının bölgesel siyasî birlikler kurmalarının önünü almak içinse, Türklerin etnik özerk bölgeler ve cumhuriyetlere parçalanması görüşü Moskova’da ağırlık kazanınca, “böl ve hükmet” gayesine uygun olarak özellikle İdil-Ural ve Türkistan bölgelerinde bu proje başarıyla uygulandı. İdil-Ural bölgesinde Başkurdlar ve Tatarlar arasındaki ayrımcılık körüklenecek o bölgede merkezi Ufa olan Başkurdistan (23 Mart 1919) ve merkezi Kazan olan Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kuruldu (27 Mayıs 1920). Türkistan’daki üç bölgesel cumhuriyet (Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezim Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri) de 1924 sonunda ortadan kaldırılarak, bu bölge beş etnik cumhuriyete bölündü: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri. Özbekistan içinde ayrıca Taşkent’e bağlı Karakalpakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yaratıldı. Kırım’da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne (RSFSC) bağlı olarak Kırım’da Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (18 Ekim 1921) kuruldu. 28 Mayıs 1918’de kurulmuş olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ne 27 Nisan 1920’de Kızılordu tarafından son verildikten sonra, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte 1922 ile 1936 yılları arasında Kafkas ötesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer aldı (Smith, 2015: 2). 1936’da yapılan değişiklikle Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (Verda, 2014: 32).

İkinci Dünya Savaşı’ndan önce 21,258,970 km² olan SSCB’nin yüzölçümü savaş sonrasında 22,402,200 km²’ye arttı. Litvanya ve Estonya bağımsız cumhuriyetleri de Sovyet topraklarına katıldı. Ukrayna’da Sovyet işgaline karşı silahlı direniş hareketleri 1948’e kadar devam etti. Sovyet döneminde Türklerin dinsel (İslam) veya geniş milliyetçilik (Türkçülük) dünya görüşü altında her türlü birleşme girişimleri çoğu kez kanlı yöntemlerle önlediği gibi, “parçala ve yönet” siyasetine uygun olarak Türkler arasında yerel milliyetçilik

diyebileceğimiz “etnik” ayırmacılıklar körükledi. Etnik cumhuriyetler ve etnik muhtar bölgeler de bu parçalanma ve ayrışmayı destekleyen en önemli etmenlerin başında geldi. Her Türk boyu için birbirinden farklı tarihsel geçmiş yaratıldı ve yazıldı. Bunun sonucunda genel “Türk” adı ve kimliği hafızalardan silinerek yeni “etnik milletler” yaratıldı (Kocaoğlu, 2002: 754).

4. Dini ve Ahlaki Değerlerin Yıkılması

1917-1924 yılları arasındaki Lenin döneminde dağılmakta olan Çarlık sömürge topraklarını tekrar bir arada toplama kaygısı ağır bastığından Rus olmayan milletler üzerinde fazla bir baskı uygulanmadığını daha önce belirtmiştik. Gerek muhtar hükümetler, gerekse bağımsız cumhuriyetlerin kurulmasına yol açan asıl önemli olay, 25 Ekim Bolşevik İhtilâli'nden kısa bir süre sonra, Bolşevik Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi'nin Rusya'daki bütün Müslümanlara yönelik genel çağrısıdır. Lenin ve Stalin tarafından 20 Kasım 1917'de imzalanan bu çağrıda şöyle deniliyordu:

“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiryâ, Türkistan Kırgız, Kafkas ötesi Türkleri ve Tatarlar, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları; Çarlar ve Rusya zorbaları tarafından cami ve ibadet evleri yıkılmış, inanç ve gelenekleri ayakaltına alınmış olan sizler!

Sizin inanç ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız bugünden başlayarak hür ve dokunulmazdır. Kendi milli hayatınızı özgürce ve herhangi bir engel olmadan kurun. Sizin buna hakkınız vardır. Rusya'daki bütün halkların hakları gibi, sizin haklarınızın da Sovyetlerin koruması altında olduğunu biliniz. Bu yüzden, bu ihtilâli ve onun bağımsız hükümetini destekleyiniz! (Kocaoğlu, 2002: 745).

Bu kadar ılımlı bir tavrın esas nedeni devrim neticesinde oluşan kaotik durumdan oldukça güçlü bir devlet olarak çıkmaktır. Bu tavır Sovyet politikasının ana stratejisini oluşturmuştur (Tombak, 2011: 360).

Aslında Sovyet yöneticilerin gözünde bilim ve din, Marksizm-Leninizm ve dini ideolojiler uzlaştırılmaz nitelikteydiler. Bu nedenden ötürü, tüm dinler; Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam ve diğer dinler katı bir biçimde kontrol edildi ve baskı altında tutuldu. Sovyet yöneticiler, İslam'a karşı başlattıkları kampanyada iki türde tartışmaya başvurdular. İlki tüm dinler için geçerlidir; Marksizm'e göre, din “halkın afyonudur”, bir tepki ve bilimsel olmayan ideolojidir. Fakat İslam, Sovyet yetkililerinin asıl iftira hedefi olmuştur. Orta Asya Cumhuriyetlerinin ve Azerbaycan halklarının çoğunluğunun Müslüman olmaları Komünist ideoloji ve SSCB'nin bütünlüğü açısından bir tehdit olarak

değerlendirilmekteydi. Komünist yetkililer, İslam'ın etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla İslam'a karşı çok çirkin suçlamalarda bulundular. Örneğin İslam ilkel ve fantastik bir din olarak sunulmuş, Hıristiyan, Yahudi ve Pagan öğretilerinin düzensiz bir karışımı ve Mekke'nin feodal ticari sınıflarının bir üyesince kurulmuş bir din olarak gösterilmiştir. Müslüman halka “İslam'ın asırlar boyunca tüm emperyalistlerin, başta Arapların, Perslilerin, Afganların, Türklerin ve şimdi de İngilizlerin ve Amerikalıların hizmetinde” olduğu öğretilmiştir. Komünist yönetim altında, halkın özgürlüklerinin kısıtlı olmasından dolayı bu suçlamaların doğru olup olmadığını araştırma, objektif değerlendirmeler yapma fırsatı olmamıştır. “Time” dergisinin 10 Nisan 1989 tarihli “yeni SSCB” başlıklı özel sayısında belirtildiği gibi “ülkenin 26.000 camisi ve 24.000 dini okulunun çoğu kapatılmıştır.⁴ İslam dinini öğreten öğretmenlerin birçoğu ya öldürülmüş ya da hapsedilmiştir”. Ateizmin propagandası için özel dersler düzenlenmiş ve halkın bunlara devam etmesi için zor kullanılmıştır (Bal, 2002: 833).

Örneğin Kırım'da, Hem cami, hem de kiliseler kapatıldığı gibi mollalar ve Ortodoks papazları cezalandırılıyorlardı. Ancak buna rağmen Kırım'da onlarca Hıristiyan tapınak ve manastır korundu; oysa eski camilerden yalnız birkaç tanesi korumaya alındı. Bunun yanı sıra Hıristiyan din adamları hiçbir zaman mollaların suçlandığı gibi suçlanmazdı. Mollalar, komşu ülkeler (yani Türkiye) hesabına casusluk yapmak konusunda suçlandığı için cezalandırılıyordu (Vozgrin, 2002: 124). Aslında İslam'ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmak, Sovyet Cemiyetinden kovmak ve Müslümanlardan dinsiz insanlar yaratmak Sovyet Rusya'nın resmî devlet politikasıydı (Tombak, 2011: 361). 1925 ile 1930 yılları arasında ülkedeki Müslümanlara ait bütün “vakıf”lar ortadan kaldırıldı. Sonrasında ise halk arasında yaşamaya devam eden İslam dini adetleri ve Şeri'at kurallarına karşı savaş açıldı. 1928 ile 1941 yılları arasında çok sayıda imam tutuklandı ve devlet güdümündeki “Allahsızlar” dernekleri yayıldı.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve özellikle Alman ordu birliklerinin Sovyet sınırını geçmesi üzerine, SSCB'deki Müslümanlardan orduya asker alınmasını kolaylaştırmak için 1941'de aceleyle dört resmî müftülük kuruldu:

1. Avrupa Rusyası ve Sibiryâ Sünnî Müslümanlar Başkanlığı. Merkezi Başkordistan'ın Ufa şehrinde olan bu müftülük Tatar ve Başkurt Müslümanlarına yönelikti.

⁴ 1917'den önce tahminen yirmi altı bin cami mevcutken (yedi sekiz bin kadar da Buhara Emirliği'nde ve Hive Hanlığı'nda bulunacaktı), 1942 yılında bu rakam Sovyet istatistiklerine göre 1.312'ye inmişti. Bu sayı 1980'lerde ise 400 civarına kadar düşmüştü. (Tombak, 2011: 363).

2. *Orta Asya ve Kazakistan Sünnî Müslümanlar Başkanlığı: Merkezi Özbekistan'ın Taşkent şehrinde olan bu müftülük Orta Asya'daki beş Sovyet Cumhuriyetindeki Müslümanlara yönelikti.*

3. *Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Sünnî Müslümanları Başkanlığı: Merkezi Dağıstan'ın Buynaksk şehrinde olan bu müftülük Çeçen-İnguş, Kuzey Osetya, Kabarda-Balkar, Dağıstan Muhtar Cumhuriyetleri ile Adige ve Karaçay-Çerkes muhtar vilayetleri (oblastları)'ndeki Müslümanlara yönelikti.*

4. *Kafkas-ötesi Sünnî ve Şîî Müslümanları Başkanlığı: Merkezi Azerbaycan'ın Bakü şehrinde olan bu müftülük Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki Sünnî ve Şîî Müslümanlara yönelikti.*

Artık Sovyetler Birliği içindeki bütün din işleri devlet tarafından sıkıca kontrol edilen bu dört müftülük aracılığıyla idare edilecekti. Sovyet okullarında din dersleri yasaklandığı gibi, öğrencilere din karşıtı “ateizm” (Allahsızlık) dersleri verildi. Yukarıda adı geçen dört müftülük idaresindeki cami ve mescitler için gerekli resmi imam ve müezzinlerin yetiştirilmesi için de, Buhara'daki Mir-i Arap medresesi 1945'ten sonra açıldı. Sovyetler Birliği içindeki Müslümanlara yönelik hiçbir dini yayına izin verilmezken, dış ülkelerde Sovyetlerin propagandasını yapmak için İngiliz, Alman, Rus ve Arap dillerinde Sovyet Müslümanları adlı bir dergi çıkarılarak dağıtılıyordu. Taşkent'teki Orta Asya Müslümanları müftülüğü özellikle Arap ve başka Müslüman ülkelerinde Sovyet propagandasının merkezi olarak çalıştı. Bu dört müftülük Sovyet hükümeti ve KGB tarafından hem yönetildi hem de yönlendirildi (Kocaoğlu, 2002: 755).

Sovyet rejimi din eğitimi, tıpkı camileri yok ettiği gibi yok etmeye çalışmıştı. Nitekim her caminin yanında yer alan medrese (ilkokullar) Sovyet yetkililer tarafından kapatıldı. Dine karşı yürütülen faaliyetler üst düzey Sovyet idarecilerinden önemli ölçüde destek görüyordu. Din aleyhtarı propaganda kurallarını öğretmek için bu üst düzey Sovyet yetkilileri mevcut olan beyin gücünü etkili bir şekilde kullanmışlardır. Yüksek öğretim kuruluşlarından (Vuzy) toplumbilimler ve tabii bilimler alanında uzman olan profesörleri, tarih, dil eğitimi, tıp ve ekonomi alanında bilimsel araştırma yapan enstitü üyelerini, teknik üniversite profesörlerini ve diğer öğretim elemanlarını temin etmiş ve bu profesyonel kişilerin teorik ve metodolojik din aleyhtarı dersler vermeleri zorunlu hale getirilmişti. Yine bu kişiler bilimsel olarak ateizm üzerine makale ve broşürler hazırlayarak birçok propaganda aracı hazırladılar. Bu doğrultuda 1967 yılında sadece 5 vilayette doktor ve öğretmenler tarafından 1.362 defa din aleyhtarı konuşma yapılmıştır (Tombak, 2011: 263-364).

1980'lerde eski SSCB sınırlarındaki Müslümanlar üzerinde yapılan birçok sosyolojik araştırmalara göre Sovyet Müslümanları arasındaki ateistlerin oranı nüfusun yüzde yirmisi civarındadır. Ancak resmi olarak kaydı yapılan ateistlerin de sünnet, dini evlilik ve dini merasimle gömülme gibi, dinle bazı bağları olmuştur. Araştırmalara göre Müslüman nüfusun yüzde doksan beşi ile yüzde doksan dokuzu bu tür ilişki içinde yer almıştır. Bu sonuçlar Sovyetlerin dine karşı suçlamalarında hedefin gerçekleştirilemediğini, çok sınırlı başarıya ulaşıldığını kanıtlamaktadır. Başka bir deyişle Sovyetler İslam'ın etkilerini tümüyle ortadan kaldıramamışlardır (Bal, 2002: 834).

5. Propaganda ve Medyadaki Devlet Kontrolü

SSCB döneminde medya halkın bilgi kaynağı olmaktan çok politik liderliğin bir propaganda aracı olarak ele alınmıştır. Sovyetler Birliği, medyayı, eğitimi, spor ve sosyal etkinlikleri kontrol altına almış ve bunları Komünist ideolojinin propagandası için kullanmıştır.

Propaganda, Sovyetlerin SSCB'yi oluşturan ulusları kontrol etmek için kullandığı önemli araçlardan birisiydi. Propaganda aracılığıyla bir Komünist vatandaş modeli yaratılması ve eski SSCB'nin tüm uluslarının tehlikeli olarak algılanan düşüncelerden korunması amaçlanıyordu. Sovyet Komünist Partisi liderleri güçleri ellerinde topladıklarından ve hükümeti kontrol ettiklerinden dolayı bu propagandayı gerçekleştirmek çok zor değildi. Özel mülkiyetin olmaması (özellikle medyada) ve yasaklamalar ile sosyal ve politik hayat kontrol altına alındı. Özel okullar, özel gazete, dergi, radyo ya da TV mevcut değildi. Bunların tümü devlete aitti. Halk, hükümetin duyulmasını istediği haberleri, bilgileri duymaktaydı. Son dönemde uluslara bazı özgürlükler tanındı. Bu özgürlük ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler Sovyet halkının dışarıdaki dünyayı tanınmasına ve kendi politik, ekonomik taleplerini arttırmasını sağladı. Bu süreç SSCB'nin çözülmesine hız kazandırdı (Bal, 2002: 835).

6. Merkezden Kontrol Edilen Ekonomi

Sovyet döneminde hem etnik hem de kültürel bölünmeye maruz kalan Türkler, Sovyet öncesi dönemde sahip oldukları ekonomik, sosyal ve siyasî özgürlüklerinden de çoğunu kaybettiler. Bunların başında toprak sahipliği gelir. SSCB Merkez Komitesi'nin ilk Beş Yıllık Plan'ında (1928-1932) şahsî mülkiyet, özellikle toprak sahipliğine son verilerek, kolhoz (kolektif çiftlik) ve sovhozlar (devlet çiftliği) kuruldu. Bu yeni Sovyet kolektifleştirme düzeni başka milletlerde olduğu gibi, özellikle çeşitli Türk boylarındaki oymaklar (aşiretler), geniş aile toplulukları, köyler gibi geleneksel dayanışma birimlerini ortadan kaldırarak, emek ortaklığına dayalı yeni bir sosyal oluşum meydana getirdi. Bu yeni sosyal oluşumlarda ise, Sovyet ideolojisi ve düzenini

yerleştirme işi epey kolay oldu. Böylece, çeşitli ve zengin geleneksel sosyal yapılar tek tipe indirgenerek kolhozlaştırıldı. 1930 başında 10 milyona yakın bağımsız çiftlik kolhozlaştırılarak kolektif tarım düzenine sokulmuş oldu.

27 Aralık 1929'da "kulak" diye adlandırılan toprak sahibi çiftçiler tasfiye edildi. Ancak, Türk yurtlarının çoğunda "kulak" diye sınıflandırılacak kadar büyük çiftlik sahipleri yoktu. Bu yüzden, bazen ufak toprak parçası veya tek ineği olanlar bile "kulak" diye tutuklanarak Sibiry'a sürüldü veya öldürüldü. "Kulak"ların tasfiyesi, kolhozlaştırma ve 1932-1933 yıllarındaki genel açlık salgını sonucunda, Sovyetler Birliği'nde 13,5 milyon insan öldü (Kocaoğlu, 2002: 755).

Bu kapsamda; 1930-1932 yılları arasında "kulak" olarak adlandırılan 1,8 milyon köylünün zorunlu olarak "kulaklar için yeniden iskân alanlarına" göç ettirilmesi "toplumsal mühendislik girişiminin" uygulama alanı olmuştur. 1932 yılı başında ise bunlardan sadece 1,3 milyonunun gönderildiği yerlerde bulunması; yarım milyon insana ne olduğu sorusunu akıllara getirmektedir (İpek, 2015: 93).

Kolektifleştirme, onu izleyen sanayileşme sonucunda Türk yurtlarına çok sayıda Rus ve başka milletlerden kimseler getirilerek yerleştirdi. Çarlık döneminde işgal edilen Türk topraklarına Rus göçmen yerleştirme politikası, Sovyet döneminde de başka gerekçelerle sürdü (Kocaoğlu, 2002: 755). Türk Cumhuriyetleri özellikle ham madde deposu olarak kullanılmıştır. Yaygın sürgünler yoluyla, Stalin halkı "köle-işçiler" olmaları için zorlamış ve böylelikle endüstri için oldukça ucuz işgücü bulunabilmiştir. Ayrıca özel mülkiyetin olmaması da Orta Asya ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (Bal, 2002: 835).

7. Devlet Baskısı

Devlet baskısı çok sayıda ulusun bir arada tutulmasında başlıca faktör olmuştur. Baskı kurmada gizli polis ve ordu önemli araçlar olmuşlardır. Yetişkin nüfusun %30'u farklı şekillerde de olsa, KGB için çalışmıştır. Stalin döneminde 20 milyondan fazla insanın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Örneğin, gerçek bir Komünist olan Trotsky bile Stalin tarafından öldürülmüştür. Stalin'in elindeki temel güç kendi gizli polisleri, özellikle daha sonra KGB olarak isimlendirilecek NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) olmuştur.

Rus İmparatorluğu ve SSCB döneminde, tüm uluslar, özellikle Türk kökenli halklar kültürel ve etnik nedenlerden dolayı baskıya maruz kalmış, defalarca katliam ve göçe zorlanmışlardır. Şubat 1918'de Taşkent Sovyet birlik-

leri tarafından Kokand nüfusunun katledilmesi, 1930'larda yerleştirme teşebbüsleri sırasında bir milyondan fazla göçer Kazak'ın soykırımı uğraması, bir milyonu aşkın Çeçen'in, İnguş'un, Karaçaylı'nın, Balkarlı'nın ve Kırım Tatarı'nın 1943'teki başarısız soykırım girişimi döneminde sürgün edilmeleri, iki milyon Kırım Tatarı'nın, Kuzey Kafkasların ve Misket (Ahıska) Türklerinin, Budist Kalmukların ve Volga Almanlarının sürgün edilmeleri olaylarını örnek gösterilebilir (Bal, 2002: 832).

8. Zorunlu Göçler

Sovyetler Birliği rejimini yerleştirdikten ve Rus olmayan diğer uluslar üzerindeki hâkimiyetini sağladıktan sonra Ruslar dışındaki diğer halkların ulus duygularını yok etmek ve Ruslaştırmak için tehcir ve nüfus mübadelesi yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Stalin hiçbir gerekçe göstermeden binlerce Türkü yurtlarından zorla aldırıp gayriinsanî bir yolla değişik yerlere dağıtmıştır. Diğer taraftan Sovyetler ekonomik kalkınmayı sağlamak iddiasıyla, yüz binlerce Türk işçisini yurtlarından alıp Sovyetlerin diğer bölgelerine, yine aynı şekilde yüz binlerce Rus ve Rus olmayan başka milletleri Türkistan'a (ya da diğer memleketlere) ekonomik ve endüstri yönünden kalkınmasını sağlamak bahanesiyle uzman işçiler sıfatıyla göndermiştir. Yıllarca sürdürülen bu göç hareketinin asıl maksadı ekonomik olmaktan ziyade siyasiydi. Zira izlenen bu politikayla Rus olmayan milletleri bir potada kaynaştırarak onların milliyet duyguları yok edilmek istenmiştir (Yüce, 2006: 7).

Bu politika ile her Orta Asya devletinin ya da özerk bölgenin kendi ulusal kimliğini oluşturması ve diğerlerinden farklılaştırılması amaçlanarak, böylece bu devletlerin, dönemin sosyolojik yapılanmasına yaklaştırılması da istenmiştir. Ancak halkın kendi kimlik, töre, anlayış ve kültürünü koruma yönünde gösterdiği direnç neticesinde bu politika tam anlamıyla istenilen sonucu vermedi. Bu durumda, bunlara direnen aydınlar ortadan kaldırılırken, topluluklar da çeşitli bahanelerle sürgün edildiler (Şahin, 2015: 331).

Sovyetler Birliği'nin temel hedeflerinden biri, ulusal ve etnik bağlılıkların yerine geçecek yeni bir Sovyet kimliği oluşturmaktı. Bu hedefi gerçekleştirmek için, Sovyet yetkilileri, halkları kendi topraklarından sürmek, öz dillerini kullanmalarını önlemek ve gelenek, etnik tarih ve diğer bireysel kültür biçimleri yeni kuşaklara aktarmalarını engellemek üzere zora dayalı ve çoğunlukla şiddet içeren önlemlere başvurmuşlardır. Sovyetler Birliği'ndeki hemen hemen tüm azınlıklar bu diktatörce asimilasyona maruz kalmış olmasına karşın küçük Türk azınlıkları -Azeriler, Balkarlar, Kırım Tatarları, Karaçaylar, Ahıska Türkleri- en zalimane muamelelere uğrayan etnik gruplar olmuştur.

Azeriler hariç, bu halklar tümüyle yerlerinden edilmiş, Orta Asya ve Sibiryadaki yüzlerce çalışma kampına dağıtılmış ve etnik ve ulusal kimlikleri yok etme amacı taşıyan organize ayrımcılığa maruz bırakılmıştır.

Bu sürecin mirası, sürekli olarak Sovyetler Birliği'ndeki tüm azınlıkların tek bir ulusüstü varlık olacak şekilde asimile edilmesi gereğinden bahseden Joseph Stalin'dir. Stalin'in Kafkasya ve Kırım'daki Türk halklarını yok etmeye yönelik özel bir arzusu da vardı. Çünkü Karadeniz'in kontrolü ve Karadeniz'e erişim konusunda gelecekte çıkacağına kesin gözüyle baktığı bir savaşta bu halkların Türkiye'ye bağlılığından korkuyordu (Richmond, 2002: 872).

Sovyet hükümetinin ilk adımlarından birisi Azerbaycan Türklerini Türkiye Cumhuriyeti'nden uzaklaştırmak oldu. 1918 ile 1920 yılları arasında, 200,000'den fazla Türk, Ermenistan'daki Erivan ve Zangezür bölgelerinden çıkarıldı. Aynı zamanda, Azerbaycan'daki Türk aydınları dönemin Azerbaycan genel valisi olan I. Bagirov'un emri üzerine tutuklanıp hapse atıldı. Bununla birlikte, Azerbaycan Türklerinin kitlesel olarak Orta Asya'ya sürgün edilmesi 1932 Mayıs'ında, Sovyetlerin "gulaglardan arınma" (dekulakization) süreci sırasında oldu. İfade edildiğine göre amacı tarım sanayisindeki Sovyet karşıtı unsurları yok etmek olan bu politika, devletin hedeflerini gerçekleştirmek üzere ayırım gözetmeksizin uygulandı. Böylelikle, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerde yaşayan Türkler "gulag" ilan edildi ve yanlarına yiyecek ve giyecek almalarına izin verilmeksizin sığır arabalarına dolduruldu. Kazakistan'daki Shortandy'ye ulaşan bu grup buradan daha da kuzeye gönderildi ve burada kendilerine barınma amacıyla baraka inşa etmeleri söylendi. Ama kış geldiğinde ancak barakaların çatı ve duvarlarını inşa edebilmişlerdi. Günlük azıkları 400 gram donmuş kara ekmekten oluşuyordu. Ayrıca kendilerine donmuş patates de veriliyordu. Yaşlılar ölmeye başladı; bunları kadınlar, çocuklar ve ergenler izledi. Donmuş zemini kazmak çok zor olduğu için ölümler toplu mezarlara gömülüyordu. Ayrıca ölümleri birkaç gün barakalarda saklayarak onların azıklarını almaya çalışıyorlardı. Ama barakalar aranmaya başlandı ve ceset sakladıkları ortaya çıkanlar şiddetli cezalara çarptırıldı (Richmond, 2002: 872).

Kolektifleştirmenin faturası Türkistan halkı için çok ağır oldu. Daha 1930 yılı başlarında Kazakistan ve Kırgızistan'dan 95 bin aile, Türkmenistan'dan 2 bin aile Sibiryaya veya başka yerlere sürüldü, Özbekistan'dan da 40 bin ailenin çiftliklerine el konuldu. Sibiryaya sürülmeyen ailelerin fertleri ellerinden alınarak kolhozlaştırılan kendi çiftliklerinde işçi olarak çalışmak zorunda kaldılar. Sığır ve koyunları ellerinden alınan Kazak ve Kırgızlar kolhozlarda ça-

alışma yerine büyük gruplar halinde Çin'deki Doğu Türkistan'a kaçtı. Türkmenlerden çok kimse İran ve Afganistan'a, çok sayıda Özbek de Afganistan'a ve Doğu Türkistan'a kaçtı (Kocaoğlu, 2002: 756).

Kazakistan'ın Sovyet dönemindeki en belirgin özelliği, bir yandan bu topraklarda olan Rus ve başka millet mensupları (Ukrayna, Belorus, Alman) sayısındaki artış ve kolektifleştirme (1929-1937) ve bunun sonucu ortaya çıkan suni açlık (1932-1933) sırasında milyonlarca ölüm ve Doğu Türkistan'a göçlerle, Kazakların kendi cumhuriyetlerinde sayıca azınlığa düşürülmesidir. 1950'lerde Kruşçev'in Kazakistan'daki buğday üretimini artırmak için başlattığı "Bâkir Topraklar Planı" çerçevesinde on binlerce Rus çiftçisi Kazakistan'ın kuzeyindeki verimli topraklara yerleştirildi. Kazakistan'a Rus göçleri daha sonraki yıllarda da artarak 1989'a kadar sürdü. 1937-1938 yıllarında Stalin'in aydınları ortadan kaldırma operasyonunda komünist parti yöneticileriyle birlikte çok sayıda Kazak aydını da nasibini aldı (Turar Rıskulov, Ahmet Baytursunov, Mircakıb Devletov gibi). Bu dönemde Kazakistan toprakları (özellikle Semey ve çevresi) Rusların atom ve nükleer deneme alanına çevrildi (Kocaoğlu, 2002: 757).

1937-38'in büyük terörü tüm Sovyet halkları etkiledi, ama Balkarlar, Kırım Türkleri, Karaçaylar ve Ahıska Türkleri küçük azınlıklar olduğu için tasfiye süreci özellikle bu toplulukları yıkıma uğrattı. Yerel yetkililer 1938'lerin başlarında tasfiye edildi ve Türk nüfuslu bölgeler NKVD (Narodnyı Komissariat Vnutrennih Del-İçişleri Halk Komiserliği) yetkileri tarafından yönetilmeye başlandı. Türk entelijensiyası ve tüm dini liderler rasgele seçilen vatandaşlarla birlikte yok edildi. Sadece Karaçay'da 875'i kadın en az 8000 çiftçi tutuklandı. Tutuklananların çoğu idam edildi, birçoğu da Kafkasya'daki çeşitli kamplara gönderildi. Gürcistan'ın güneybatısında Meshet bölgesindeki 212 köydeki Türkler 1937'de başka yerlere gönderildi ve resmi uyrukları ya Gürcü ya da Azeri olarak değiştirildi; adları da yeni etnik "kimliklerine" uyacak şekilde değiştirildi (Richmond, 2002: 872).

Sovyet döneminin Türkler açısından bir başka acı olayı ise, çeşitli Türk topluluklarının İkinci Dünya Savaşı sırasında topyekun sürülmesidir. Almanlarla işbirliği yapması ihtimali gerekçesiyle, Stalin'in emriyle Ekim 1943 ile Temmuz 1944 arasında yedi millet mensupları "Vatana ihanet" suçuyla Orta Asya ve Sibiryaya sürüldü: 1 milyon Volga Almanı, 238 bin Kırım Tatarı, 408 bin Çeçen, 134 bin Kalmuk, 92 bin İnguş, 75 bin Karaçay ve 43 bin Balkar (Kocaoğlu, 2002: 756; Tishkov, 2004: 26).

1942 yazında Alman ordusu Kafkasya'ya yaklaştığında, Sovyet hükûmeti cepheye en yakın iki Kafkasya cumhuriyeti olan Karaçay ve Balkarya'da olağanüstü hal ilan etti. Yaşları 18 ile 55 arasında değişen 15,000'i aşkın Karaçay erkeği seferber edildi ve yaklaşık 2,000 kadın ve savaşımayacak durumdaki erkeğe savunma görevleri verildi. Bu arada tüm nüfus silahtan arındırılmıştı. Almanlar Ağustos'ta geldi ve 1943'ün başlarında geri püskürtüldü. Kızıldoru Karaçay ve Kabarday-Balkarya'yı geri aldıktan hemen sonra kendilerinden kuşku duyulan tüm işbirlikçiler tutuklandı; bu da ayrılıkçı direniş bölgesinde bulunan tüm köylerdeki insanların tutuklanması anlamına geliyordu. Çalışacak durumda olanlar zorla Nalçik ve Kislovodsk'a kadar yürütüldü ve buradan da çalışma kamplarına gönderildi. Bu şansız köylülerin hiçbiri geri dönmedi. Çocuklar, sakat gaziler ve yaşlılar da dahil, yürüyemeyecek durumda olanlar hemen orada kurşuna dizildi. İki yıl önce Karaçay ve Balkar ayrılıkçılarına karşı başlatılan bombalama operasyonunun şiddeti artırıldı ve sonuçta çok sayıda köy tamamen yok edildi.

12 Ekim 1943'te, Yüksek Sovyet Prezidiyumu, Nazi işgali sırasında "hacine davrandıkları" suçlamasıyla tüm Karaçayların "SSCB'nin diğer bölgelerine" sürülmesi emrini çıkardı. 2 Kasım sabahında, NKVD askerleri Karaçay köyleri kuşatmaya aldı ve makineli tüfekler altında köylerde yaşayan herkes Studebaker kamyonlarına dolduruldu. Yanlarına 100 kilogramı geçmeyecek eşya almaları için köylülere bir saat verildi. Bu operasyonda 68,938 Karaçay yerlerinden edildi. Genç erkeklerin çoğunluğu Nazilere karşı savaşan orduda olduğu için, yerlerinden edilen köylülerin yüzde 50'si 16 yaşın altında çocuklardan, yüzde 30'u kadınlardan ve yalnızca yüzde 15'i erkeklerden oluşuyordu. Trenlerde geçen yaklaşık üç haftadan sonra bu grup, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki 550 yerleşim yerine yerleştirildi. Balkarlara karşı yürütülen operasyon, Kabarday-Balkarya'nın Cherek bölgesindeki dört köyde 200-300 köylünün katledilmesiyle Kasım ayının sonlarında başladı. Her ne kadar sürgün emri yine Nazi işbirlikçiliği bahane edilerek 8 Nisan'da verilmiş olsa da geri kalan nüfusun sürgün edilmesi 8 Mart 1944'te gerçekleştirildi. Yine çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 37,733 Balkar sığır arabaları içinde Orta Asya'ya götürüldü ve buradan da aynen Karaçaylar örneğinde olduğu üzere tüm bölgeye dağıtıldı. Kırım Tatarları da 11 Mayıs'ta benzer bir emirle mahkum edildi ve 19 Mayıs'ta toplam 183,155 kişi sınır dışı edildi (Richmond, 2002: 873).

1944'ün sürgüne mahkûm edilen son halkı, Kasım ayının 14'ünü 15'ine bağlayan gece sürülen Ahıska Türkleridir. 100.000-120.000 dolayındaki Ahıska Türkü o gece evlerinden toplanarak tren istasyonlarına götürüldüler. Yurdundan sürülen on binlerce insan, Asya içlerine doğru ve yaklaşık bir ay

sürecek yolculuk için normal temizlik şartları taşımayan, su ve yiyeceğin çok az olduğu, herhangi bir sağlık hizmetinin sağlanmadığı, büyükbaş hayvanların taşındığı vagonlara bindirildiler. Bu şartlarda tifüs salgını başladı ve sürgüne tabi tutulanlardan birinin daha sonra aktardığı gibi “Ölüleri, uzaklarda, terk edilmiş yerlerde verilen kısa molalarda, trenlerin hemen yanına, lokomotifin isinden daha kara bir karın içine gömdüler (Hasanoğlu, 2015: 6). Kış aylarında, bir buçuk ay süren yolculuk esnasında soğuk hava ve olumsuz koşullar nedeniyle birçok insan hayatını kaybetti. Yolculuk sonrasında Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan çöllerine yerleştirilen Ahıska Türklerinden ise 20.000’inin yolculuk esnasında, 25.000’inin Rus-Alman savaşı esnasında, 30.000’inin ise soğuk ve açlıktan öldüğüne dair veriler bulunmaktadır (İpek, 2015: 95).

Türk uyrukluların sürgün edilmesine gerekçe olarak “sınırların güvenliğinin tahkim edilmesi” ihtiyacı dile getiriliyordu. Sürgün edilen diğer halklarda olduğu üzere, Ahıska Türkleri de tren istasyonlarına Studebaker kamyonlarında götürüldü. Yine diğer sürgün operasyonlarında olduğu üzere, trenler yalnızca yol kenarlarına atılmış ceset arabalarını temizlemek için duruyordu. İktisadi ve maddi yardım vaatlerine rağmen, sürgün edilenler hayatta kalmak için kendi olanaklarıyla baş başa bırakıldı. Mevcut konut imkanları genellikle uzun zamandır terk edilmiş barakalardan oluşmaktaydı ve birçok yerleşim alanında konut imkanı hiç yoktu. Birinci yılda hiç hayvan temin edilmemişti, bu da kitlesel açlığa yol açtı. Sürgün edilenlere ilişkin güvenilir kaynaklar mevcut değildir, ancak Sovyet Devlet belgelerinden anlaşıldığına göre, ilk on sekiz ay içinde, tüm özel yerleşimcilerin yüzde 46.2’si ölmüştür. Bir tahmine göre, ilk iki ay içinde 17,000 Ahıska Türkü hayatını kaybetmiştir (Reisman, 2012: 20). Genç kadınlar çoğunlukla ailelerine yiyecek bulabilmek için yerli halktan insanlarla evleniyordu; böylelikle, sürgün edilen halklar kaçınılmaz bir asimilasyonla yüz yüze kalıyordu. Su çok az bulunuyordu ve çoğunlukla kirliydi; sürgün edilen halklar bu duruma alışkın değildi. Dolayısıyla, başta çocuklar arasında olmak üzere sık sık dizanteri baş gösteriyordu ve hemen hemen tüm halk sıtmadan muzdaripti. Aralık 1944’te ortaya çıkan tifüs ertesi yıl salgına dönüştü. Orta Asya’nın aşırı iklim koşulları da sürgün edilenlerin sağlığını derinden etkiliyordu.

Sürgün edilenlere çoğunlukla en yorucu işler veriliyordu. Bu tür projelerden biri de Sir Derya ırmağından elle sulama kanallarının kazılması işiydi. Çalışanların çoğunluğunu kadınlar ve çocuklar oluşturuyordu. Burada aileler toptan öldü ve genellikle cesetler yeraltı sığınakları ve çamur kulübelerde çürümeye terk edildi, çünkü etrafta onları gömecek kimse yoktu. Sürgün edilen-

lerin Nazi işbirlikçileri olduğu söylendiğinden yerli halk yeni gelenlere haydut, amansız katil ve yamyam olarak bakıyordu. Cepheye çarpışanlar akrabalarıyla olan haberleşmenin kesilmesi üzerine kendi bölgelerinde bir şeylerin kötü gittiğini düşünmeye başladılar. Savaş sona erdiğinde, hayatta kalan binlerce asker akrabalarının sürgün edildiğinden habersiz bir halde evlerinin yolunu tuttu. Neler olduğunu öğrendikten sonra, Orta Asya'ya doğru yola çıktılar. Orta Asya'da aylarca ve hatta yıllarca aileleri aradılar. Çoğunlukla da hayatta kalabilen akrabalarının sadece bir kaçına ulaşabildiler. Orta Asya'ya ulaştıklarında, savaşta kazandıkları tüm ödülleri teslim etmeleri emredildi ve sürgün edilen diğerleriyle aynı muameleye tabi tutuldular.

Sınır dışı edilenlerin yerleştirildikleri yerleşim birimlerine spetsposele-niia (özel yerleşim birimi) statüsü verilmişti. Bu terim, Sovyetler Birliği'nin standart yasalarının İçişleri Bakanlığı (MVD) tarafından belirlenen ve öngörülen katı bir yönetmelikler sistemi ile değiştirildiği bir ceza sömürgesini belirtmekte kullanılıyordu. Yerleşim birimleri on evden oluşan gruplara ayrılıyor; her bir grubun başına bir müfettiş tayin ediliyor ve bu müfettiş on günde bir grupta olanları MVD komutanına bildiriyordu. Tüm "özel yerleşimcilerin" ayda bir kez MVD'ye adreslerini bildirmesi gerekiyordu ve komutanın izni olmaksızın yerleşim birimini terk etmelerine izin verilmiyordu. Öte yandan, yerleşim yerlerinin dışında sürgün edilenlerin izin belgeleri taşımaları zorunlu-ydu. Yollara engeller ve kontrol noktaları kuruldu ve cumhuriyetlerin arasındaki sınırlar takviye edildi. 26 Kasım 1948 tarihinde, Yüksek Sovyet Presidiyumu bir emir yayınlarak sürgün edilen halkların geri dönme hakkını sonsuza kadar kaldırdı, özel bir yerleşimden kaçmaya teşebbüs edenlere 20 yıl ağır çalışma cezası ve özel bir yerleşimcinin kaçmasına yardım edenlere de beş yıllık ceza getirdi (Pohl, 2012: 208). Komutanlar despotça davranıyorlar, kuralları işlerine geldiği gibi yorumluyorlardı. Sürgün edilenler kadın-erkek ayrımı gözetilmeksizin kırbaçlanıyordu ve sayısız tecavüz vakası rapor edili-yordu. Yerleşimcilerin kendi ana dillerinde konuşması, geleneksel dans, müzik, vb. pratikleri yapması yasaktı. Çocukları eğitimin yerel dilde verildiği ve ders kitaplarının yerel dilde hazırlandığı okullara gönderildi. Okul müdürleri MVD yetkilerinden korkuyor ve genellikle özel yerleşimcilerin çocuklarını okullarına kabul etmiyordu. Orta ve yüksek eğitim kurumlarında, özel yerleşimcilere burs ve konut imkanı sağlanmıyordu (Richmond, 2002: 873-874).

Sovyet hükûmeti, sürgün edilenlerin kendi topraklarındaki tüm varlıklarını silmek üzere önlemler aldı. Rus yerleşimciler çoğunlukla kendi istekleri dışında hızlı bir şekilde bu bölgelere yerleştirildi ve kasabalar, bölgeler ve hatta cumhuriyet adları değiştirildi ya da parçalara ayrıldı. Kabarday-Bal-

karya'nın adı Kabardinya olarak değiştirildi; Karaçay Cumhuriyeti parçalanarak Stavropol ve Krasnodar (Kaleşho) İdari Bölgeleri ve Gürcü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında paylaştırıldı; Kırım Özerk Cumhuriyeti, Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edildi; Meshet bölgesi ise tümüyle Gürcü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edildi. Ulusal anıt ve mezarlıkların kökü kazındı; halı, kilim, çanak, çömlek, bıçak ve müzik aletleri gibi kültürel nesnelere toplandı; tarihi ve kültürel arşivler Moskova'ya götürülüp mühürlendi; sürgün edilen halkların kendi dillerinde yazılmış kitapları yok edildi. Ansiklopedi ve ders kitapları yeniden yazılarak sürgün edilen halklardan bahseden bölümler çıkarıldı.

Sürgün işlemlerini organize eden hiç kimse yargılanmadı ve hatta eylemleri için hesap vermeye bile çağrılmadı. Kafkasya'ya zorla yeniden yerleştirilen yerleşimcilerin varlığı aşırı bir konut sıkıntısına da yol açtı. Geri dönenlerden çalışabilecek durumda olanlar çeşitli sanayi ve tarım tesislerindeki barakalara yerleşirken geri kalanlar en ilkel koşullarda yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldı. Tıbbi tesisler hemen hemen hiç yoktu ve 1958 yılının yazında ortaya çıkan bir şap hastalığı salgını çitlik hayvanlarını tümüyle yok etti. Dağlık bölgelerin önceki sakinleri kentsel alanlara göç etmek zorunda kaldı; dolayısıyla geleneksel nüfus yapıları değişti ve farklı etnik kökenden olan insanlar arasında gerilimin artmasına yol açtı (Richmond, 2002: 874).

Bütün bunlara karşın gerekçeleri ne olursa olsun; sürgüne uğrayan halkların yolculuklarının başından itibaren yaşamları için hiçbir çaba gösterilmemesi, Rusya'nın zorlu coğrafyasıyla baş başa bırakılması ve geri dönüşleri için 1989 yılına kadar izin verilmemesi insani değerlerle bağdaşmayacak hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır (İpek, 2015: 96).

KAYNAKÇA

- AKSAKAL, Hasan. “*Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 6, sayı: 21, Bahar 2009, s. 23-30.
- ASLAN, Betül. “*Sovyet Rusya Hakimiyetindeki Türk Halklarının ‘Birleştirilmiş Türk Alfabesi’ne Geçişi ve Bu Olayda Azerbaycan’ın Rolü*,” **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 6, sayı: 6, 2009, s. 81-111.
- BAL, İdris. “*Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli Veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar*,” **Türkler**, 17. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.827-836.
- DEVİRİSHEVA, Leyla. “*Rusya’dan Türkiye’ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali*,” **Mediterranean Journal of Humanities**, IV/2, 2014, s. 61-70.

- HASANOĞLU, İbrahim. “Sovyetler Birliği’nde 1944 Sürgünleri ve İnsan Kayıpları,” **Bizim Ahıska**, Sonbahar 2015, s. 6-10.
- İPEK, Alper. “Sovyetler Birliği’nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanın Tepkisizliğinin Nedenleri,” **Savunma Bilimleri Dergisi**, Cilt: 14, sayı: 1, 2015, s. 89-118.
- KOÇAOĞLU, Timur. “Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti / Komünist İhtilâl ve Türk Halkları, Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905-1991),” **Türkler**, 17. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.741-759.
- ÖZEL, Merve Suna. “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları,” **Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, sayı: 2, 2014, s. 99-122.
- POHL, J. Otto. “Soviet Apartheid: Stalin’s Ethnic Deportations, Special Settlement Restrictions, and the Labor Army: The Case of the Ethnic Germans in the USSR”, **Hum Rights Review**, 2012, sayı: 13, ss. 205–224.
- REISMAN, Ande. **Being without Belonging: Seattle’s Ahıska Turks and the Limitations of Transnationalism for Stateless Diaspora Groups**, Master of Arts Thesis, University of Washington 2012.
- RICHMOND, W. Comins. “Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi,” **Türkler**, 17. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 872-876.
- SMITH, Jeremy. **The South Caucasus Beyond Borders, Boundaries and Division Lines Conflicts, Cooperation and Development**, Edited by Mikko Palonkorpi, Finland, 2015.
- SÜLEYMANLI, Ebülfez. “Sovyetlerin Milli Kimliği Yok Etme Faaliyetleri: ‘Sovyet Halkı’ Denemesi,” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, sayı: 6, 2005, s. 128-134.
- ŞAHİN, Cemile. “Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türklerinin Sürgünü,” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, sayı: 39, 2015, s. 326-340.
- TISHKOV, Valery. **Chechnya: Life in a War-Torn Society**, University of California Press, USA, 2004.
- TOMBAK, Fatma. “20. Yüzyıl Sovyet Rusyası’nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme,” **History Studies**, 3/2, 2011, s. 359-370.
- TURAEVA, Rano. **Migration and Identity in Central Asia The Uzbek Experience**, New York: Routledge, 2016.
- YÜCE, Mehmet. “Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası,” **Akademik Bakış Dergisi**, sayı: 9, 2006, 1-12.
- VERDA, Matteo. **Azerbaijan: An introduction to the Country**, Edizioni Epoké, Italy, 2014.

VOZGRİN, Valeri. “*Bolşevik İhtilâlinde Sonra Kırm,*” **Genel Türk Tarihi,** Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt: IX, s.103-126.

QAFAROV, Vasif. “*Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu,*” **Akademik Bakış Dergisi,** Cilt: 2, sayı: 3, s. 139-151.

BOLSHEVIK REVOLUTION IN RUSSIA 1917 AND ITS IMPACT ON IRAQ

Inaam Mahdi Ali AL SALMAN*

Introduction

The socialist revolution against the Tsarist regime in Russia in October reflected the depth of the crisis that Russia experienced under that regime. The Bolshevik Revolution was the second stage of the Russian Revolution, it was preceded by the revolution that took place in February and the abdication of Tsar Nicholas II (1868-1918) for the throne and the provisional government of the old regime was replaced during the first revolution in February 1917. In October the interim government was removed and replaced by the Bolshevik government, This revolution was led by Vladimir Lenin ¹ and his assistant Joseph Stalin, the cadres of the Bolshevik party and the workers' masses, to establish a socialist state and topple the interim government.

This revolution left profound implications on various aspects in the Middle East. A major change in the balance of power led to a change in the plans of the great powers of the region represented by the terms of the Sykes-Picot Agreement, which was held in May 1916 between the allied countries of the World War I, Britain, France and Tsarist Russia. British Prime Minister Lloyd George (1916-1922) explicitly stated this in a speech in 1918 when he called for a free debate on the conditions for peace because Russia had emerged from the game.² It abandoned all treaties and secret and public agreements of the tsarist regime and at the same time withdrew Russian forces from the battlefield, leaving every place it occupied³.

The Bolshevik revolution drew the attention of the Arabs, because its goal was to resist tyranny and to stand up to the tyranny exercised by the colonial

---

* Prof. Dr, College of Arts / University of Baghdad, dr.inaam_mahdi@yahoo.com.

¹ Lenin was born on April 22, 1870 in Smyrsk. His father was a primary school inspector who succeeded in leading the revolution that led to the control of the state departments and became the head of the new government in Russia died in 1924. <https://ar.wikipedia.org/wiki>.

² Kamal Mazhar Ahmad, *Kurdistan in the Years of the First World War*, translated by Mohammed Mulla Abdul Karim, Baghdad, 2014, p. 183.

³ *Ibid*, p. 313.

powers, especially since Britain and France were determined to implement the Sykes-Picot Agreement signed in 1916. Not only did the Bolshevik government do so, but it declared its goal of uniting the Eastern Front against European colonialism. Since the first month of its rule, it has established what is known as the "League of the Liberation of the Peoples of the East" to achieve this goal, and urged the Asian countries to revolt against colonialism and the rule of Muslims themselves⁴.

The Impact of the Bolshevik Revolution on Iraq

The victory of the Bolshevik Revolution in 1917 was the first catalyst for the spread of Marxist ideas in Iraq, especially in the 1920s. This revolution was one of the most important factors that precipitated the political development in Iraq after the Bolsheviks declared the right of self-determination unconditional, which encouraged the national movement to talk about independence and the need to work for it.⁵

The news of the revolution reached the Arab countries, including Iraq, through Iranian visitors who were coming to Najaf and Karbala continuously for the purpose of visiting the holy sites, It was reported in a British intelligence report in Iraq: "**The news of the Bolsheviks and their publications are circulated in the holy sites, including the book of the principles of the Bolsheviks**"⁶, the students abroad also contributed to the transfer of ideas and principles of the Bolshevik revolution whenever they had the opportunity to visit their relatives in Iraq, as well as that a number of Russian Muslims have left their country and sought stability in Iraq. The prisoners of the Ottoman army who fought in Russia and were released by the Bolsheviks also contributed to the publication news of the revolution. Not only that, even a number of Iraqi Kurds who lived in the northern region were serving officers and soldiers in the Ottoman army and signed prisoners With the grip of the Russians. When they returned to the country, they circulated the Bolshevik revolution. For this reason, the Kurds were called "Bolsheviks"⁷ in that time. People in Baghdad and large Iraqi cities have also said that "**an important revolution in Russia against the rich and for the benefit of the poor**". Mr. Abdullah

---

⁴ Muayad Shaker al-Tai, October 1917 revolution? .. How the Iraqis knew it and knew its news? Supplements Almada, 12/5/2013.

⁵ Hassan Alwan Yassin, **The Russian Revolution and its Impact on the Arab and Islamic Orient 1917-1924**, Damascus, 2012, p. 239.

⁶ Amer Hassan Fayyad, **The Roots of Socialist and Progressive Thought in Iraq 1920-1934**, Beirut, 1980, P.28.

⁷ Aziz Sebahi, **Decades of the history of the Iraqi Communist Party**, Vol, 1, Damascus, 2002, p. 93.

Jadoua (an old socialist) who was working in the city of Khanaqin, he said that an employee from Tehran told them about the October revolution: "**People in Russia have become equal in social life, not poor and not rich. Everyone gets what he wants and gets what they deserve**"⁸.

Russian troops in northern Iraq were fighting face-to-face against the Ottoman forces. When the Russian revolution broke out, Russian troops in Iraq came to a halt. Iraqi Kurdish soldiers once felt an unusual movement in the Russian camps, heard the sound of sporadic shots and saw some soldiers brandishing white flags calling for a halt to the fighting. Iraqi soldiers did not realize the real reason for lifting the white flags and calling for a halt to the fighting. Shortly thereafter, one of the Russian soldiers took a daring adventure and crossed the Diyala River. He told the Ottoman units that the Russian units had reached it a cease-fire order.

The news of the Russian revolution, which spread and became known in Iraq, led the British occupation government (1914-1920) to meet it with distorted news through newspapers that were funded by the occupation. The Arab newspaper, funded by the British administration in Iraq, wrote an article entitled "**It came in. Most of what the reader is looking at these days is Russian news that has become a source of sedition, unrest, hatred and conflict**" and said: "**The Russian leaders have likened their revolution to the French revolution, but they did not resemble the French in their homeland. The French did not throw weapons in the hands of the enemy, but the enemy threw weapons into their hands,**". The intention of the newspaper was clear: the desire to insult the men of the revolution by saying that they had laid down their arms against their enemies. Russia's withdrawal from the First World War was seen as a concession to the enemies. this misleading is false.

Magazine (Dar al Salaam) wrote about the Russian revolution an article entitled "The pillars of the state four, religion, justice, advice and money" stating "**The reason for the miserable situation in which the Russian state is living is the sedition of the parties, and this is a punishment for those who despise religion and act unjustly.**" (Basra times) newspaper talked about the Russian system and its fairness and equality, even indirectly, it said: "**The emergence of Bolshevism has two reasons: resentment and the tendency to realize the right to the world by universalizing equality and prosperity. As a result of these two statements, the world plunged into diving and**

---

⁸ Abdullah al-Atabi, **The Bolshevik Revolution of 1917 in the Memory of the Iraqis**, The Light of Memory, June 29, 2013.

misery" and said "The government fell into the hands of the workers' councils, who had no experience in running things." The newspaper then increased its criticism of the Russian government and its actions: "The Soviet government, which is based on the service of the public, is a system of violence and brutality against of the rich and noble, and the government of the Soviets is engaged in acts of annulment, revocation of the right of ownership and the dismantling of the conditions of production." Despite the newspaper's derogation of the revolution, it clarified important things about which many were ignorant. It was a government led by workers and it wanted equality and brotherhood. It was against of the rich and the exploited.⁹

With this information directed by the British occupation in Iraq against the Russian revolution, but the occupation government began to feel the fear of the new regime in Russia since the early days of the revolution. Especially as the impact of the revolution has been reflected on the working class in Iraq, the workers who worked in the company (Leng) river navigation, a British company founded in the 1830s and monopolizing river transport in Iraq since then, have made demands for equalization of foreign workers in terms of wages, vacations, But the company refused the order and despite the continuation of the strike, it broke by force and the workers staged their strike on May 1, 1918, which marks the International Labor Day.¹⁰

The Soviets, on the other hand, signed the Treaty of (Brest-Litovsk) with Germany on 3 March 1918 to withdraw the Russian military units that had come from Iran to northern Iraq during the First World War (whose goal was to occupy some parts of the country to ensure Russia's control of the territory of the Berlin-Baghdad railway close to the Russian sphere of influence in Iran.) After the success of the Bolshevik Revolution and the cessation of war by Russia, the British Quickly rushed to occupy the northern regions of Iraq because of a change in power. British Prime Minister Lloyd George explicitly admitted this during his speech on December 5, 1918, When he was invited to a free debate that Russia's exit from the game led to "change the situation of things seriously." So the British forces have moved towards occupying Iraq much faster than expected.

Local newspapers quoted the Bolshevik revolution in Russia and its policies, especially the publication of secret colonial agreements. The Bolshevik revolution affected the peoples of the Middle East, including Iraq, after the

---

⁹ Muayad Shaker al-Tai, Op.Cit.

¹⁰ Hassan Alwan Yassin, Op.Cit , P.233.

Bolsheviks exposed the Sykes-Picot agreement, which included the division of the Middle East between Britain and France and their disavowal of their articles. This prompted the Iraqi intellectuals to search for the Bolsheviks and their intellectual and political orientations, especially that the Soviet government appealed to the Middle East workers, Mesopotamia, which fueled their feelings against the British, and the Soviet-British conflict took on a violent form since the Soviets withdrew from World War I until 1924¹¹, which drew the attention of politicians and intellectuals to the nature of intellectual conflict between the two powers at the time. The newspaper "Basra times," spokesperson of the British occupation, tried to distort the image of the Bolsheviks. So it wrote about the danger of Bolshevism to the world and its destructive principles, and that the end of the Bolsheviks in Russia has become inevitable and close. And it tried to provoke the conservative Iraqi society, on Bolshevism to touch on the influence of the Bolshevik thought in the laws of heavenly and especially Islamic law.

The newspaper "Iraq" pro-British occupation also attacked the Bolshevism with articles talk about the danger of the Bolsheviks and the perception of the peoples of the East this danger, the evidence of not bringing them closer to the Bolshevik forces for fear of its future. The newspaper also criticized the Bolsheviks for their excessive social issues in a way that did not suit the Eastern societies, and preferred democracy - despite its disadvantages - on Bolshevism.

The "Independence" newspaper, which was issued in Najaf during the revolution of the twentieth, wrote the news of the Bolshevik revolution. The newspaper also published the news of the meeting of the representatives of the peoples of the East in Baku (capital of Soviet Azerbaijan) in September 1920 at the invitation of the Government of Soviet Russia, the participation of delegates from the Arab countries, He made the decision expand the Bolshevik movements in the Arab countries, In another article entitled "Bolshevik victories," **it explained that the Russians had special military plans that were not available to other nations.**"

Despite the lack of numbers of those influenced by Marxist thought, the Iraqi intelligentsia was following the publications of the Bolsheviks and the

---

¹¹ Ibid , P. 8.

foreign events in Russia, through these and the admiration of a number of intellectuals in the Bolsheviks increased through the warring parties to stop the First World War and their rejection of the occupation¹².

The British believed that there was an impact of the Russian revolution in Iraq, which encouraged them to revolt in 1920 and said one of the British officials in Iraq about the revolution of 1920: **"I believe that the Arab uprising was the direct result of a conspiracy that was orchestrated in Syria and fell in the soil prepared for it. The Iranian delegations that visited Karbala, Najaf and Kadhimiya were influenced by the Bolshevik call. It is difficult to say. In any case, The explosion in Iraq helped a little bit of adding another reason to complicate the problem."**

Miss Bell, one of the most prominent British figures who worked in Iraq since the beginning of the British occupation until her death in 1926, expressed her concern about the news that was reaching Iraq from Syria and transfer reports of its revolution, Russia's expression of its friendship to the peoples neighboring Iraq, she said in one of her letters to her father's wife dated 12/1/1920: **"When you open the newspapers, you find that the world seems windy, but one does not need to read the newspapers to know this fact. The Turk on the north of us accepts Bolshevik propaganda and tends to Bolshevik ideas destructive"**

Al-Furat newspaper, which was published in Najaf during the 20th revolution, wrote in its first issue about the possibility of relying on the Bolsheviks and getting help from them to confront the British presence in Iraq. It pointed to the doubts that the Iraqi public is thinking about the truth of the Bolsheviks', therefore, their true purposes must be examined after they prevented the governments of Azerbaijan, Armenia and the Caucasus from the right to represent the external, which affirms full independence. It declared its reservation on the compatibility of religious and Bolshevik principles. In the article (the concept of Bolshevism and its divisions) is shown: Bolshevism is not necessarily Russian. The newspaper also stressed that **"the Bolshevik revolution, which has become a public influence urged people to seek their freedom"**¹³.

The news of the October Revolution and the influence of the Bolsheviks on the internal situation in Iraq came in the reports and memoirs of British

---

¹² Saif Adnan Erheem al-Qaisi, **Iraqi Communist Party and its role in the Iraqi National Movement 1949-1958**, Baghdad, 2010, P. 8.

¹³ Muhammad Ali Muhammad al-Duri, History of the Iraqi Revolution, **New Culture Magazine**, No. 14, 1970, p

officers in Iraq during and after the British occupation of Iraq. These reports reflected in their nature the British views, and the fears of the British from the Bolshevik tide in the eastern countries, including Iraq. Although it was exaggeration, but it is difficult to ignore. Mis Bill, accused the Bolsheviks of helping in the revolution of the twentieth, asserting that Mirza Mohammad Reza, the son of Shirazi, was an agent of the Bolsheviks in Karbala, she said that the events of the twentieth revolution in Karbala had been encouraged and supported by the Bolsheviks. Other reports (exaggerated) indicate that events in Russia have begun to be discussed at the holy sites and that they have received much sympathy there, it said: **"the main subject of the people's talk was the entry of Russian troops at the end of April 1920 to Baku and occupied in May 1920 the port of Anzli,"** it also said that the great Mujahid al-Imam Shirazi issued a fatwa stating that the Bolsheviks has become friends of Islam. In fact, nothing has been found to support the existence of any connection between Mirza Muhammad Reza and the Bolsheviks, nor the truth of the Fatwa issued by Imam Shirazi, which was reported by British reports. The events of this revolution took place and ended with a military fracture without the Bolsheviks having any military role. However, it is not denied that the Iraqi working class, influenced by the Russian revolution and its principles, participated in the revolution. The demonstrations were issued by a number of workers who demanded independence and supported the leaders of the national movement. These were Sheikh Taha bin Khudair (wood seller), Abdul Razzaq Ali (was working as a printing in the locality of Fadl) and the first martyrs of the revolution was Hassan Al- akhras (was working as a carpenter)¹⁴

On the other hand, the 1920 revolution in Iraq won the support of the Soviet state and the Communist International. In May 1920, shortly before the outbreak of the 1920 Revolution, Pravda newspaper published: **"O farmers of Mesopotamia that the British have declared the independence of your country, but there are eighty thousand soldiers of the occupation on your land, they rob you and kill you and rabad your symptoms"**¹⁵. Marxism spread in the Arab Mashreq after the Russian Revolution of 1917, through the Arab communist parties, which demanded the enactment of legislation to improve the conditions of workers and peasants and the struggle against colonialism that dominated most of the Arab countries at the time. Soviet Russia made a great effort to disseminate Marxist ideas and communist organizations in the

---

¹⁴ Hassan Alwan Yassin, Op.Cit , P.236.

¹⁵ Ibid, P. 255.

countries of the East, foremost among them the activity of the Third Communist International (Comintern), which held its first meeting in March 1919. The Conference of the Peoples of the East was held in Baku, the capital of Azerbaijan, in September 1920 and attended by 1891 delegates, including six Arabs, in which the peoples of the East called for workers and peasants to extricate the British occupation from their lands and eliminate capitalism and colonialism¹⁶.

By 1922, Pew Vasili, a revolutionary Bolshevik, had come to Iraq through Iran and during his time in Basra, Baghdad, Baquba, Sulaymaniyah and Nasiriyah, he had worked as a seamstress and had taught people sewing, it turned out that his real work was working as a former officer and his goal was to spread socialist principles in Iraq. Other personalities such as Mesz Kerr, who was appointed at the Teachers' House, came from Uzbekistan and started to spread socialist thought. She influenced some of the students, including Saadia al-Rahal¹⁷, the sister of the pioneer of socialist thought in Iraq, Hussein al-Rahal, one of the pioneers of the feminist movement in Iraq.

In 1922, Muhammad Saleh al-Qazzaz and his group formed railway workers in Chaljia, the first trade union, but government authorities refused¹⁸. In 1923, a detailed report on the situation in Iraq was written on social and economic aspects. The report was sent to Lenin via the Soviet embassy in Iran. Lenin's book (State and Revolution) contributed to the crystallization of Marxist thought in Iraq.

The Hussein al-Rahhal Group is the first socialist group in Iraq formed in Baghdad area neighborhoods and has included a number of intellectuals who have gathered the desire to find Marxist interpretations of their country's political, economic and social conditions, He was educated in Germany and the supporters of the Bolshevik Revolution provided him and his colleagues with revolutionary publications, which were known as the "Council Government". Most of these publications were printed in the regions of Hungary, among the publications that Hussein al-Rahhal read during this period was a pamphlet entitled "Government of the Soviets in Hungary", he also read the newspaper

---

¹⁶ Salman Rashid Mohammed Hilali, **Secular Intellectual Currents in Royal Iraq**, Low Dialogue, No. 5351,24 / 11/2016

¹⁷ Hassan Alwan Yassin, Op.Cit,P. 247.

¹⁸ Ibid, P. 238.

(red pen)¹⁹. Books and pamphlets carrying Marxist thought have reached Hassan Rahal and his colleagues from Syria and Lebanon²⁰.

The first Marxist group was formed in 1924 by Hassan al-Rahhal (a student of the law school and the first supporter of Marxism). This group focused on the application of Marxist thought, the economic and social conditions of Iraq under the British colonial domination represented by the Mandate. They submitted their report to Lenin through Persia²¹.

Hassan al-Rahhal, influenced by the Bolshevik Revolution, met with a number of young people in the mosque (Haidarkhana) and entered into closed discussions in an internal room in the mosque and established a newspaper called (the press) which lasted between 1924-1925. The magazine's editorial stated that it was a "bi-monthly magazine, headed by Hussein al-Rahhal." The topics addressed were solutions to Iraq's economic, social and intellectual problems, calling for women's liberation and education, and attacked feudalism and reactionary²² and the other members who contributed to founding of the first communist cell in Iraq, like Mohamed Salim Fattah, Mustafa Ali, Awni Bakr Sidqi and Mahmoud Ahmed Al-Sayed, the first Iraqi novelist and was a prominent member by a large margin, because he was impressed from the first moment with the treatments of Marxist thought. As the Iraqi poet Jamil Sidqi al-Zahawi declared his support for Bolshevism, he wrote about it in 1921 a poem entitled Life and Death²³.

On the other hand, the Iraqi working class staged a comprehensive and systematic strike in 1924 when port workers staged a strike in protest against the hard working conditions and demanded their equality with Indian, American and British workers²⁴. This strike was led by Fahd²⁵. From that time until the post-World War II years, those influenced by the Bolshevik revolution were still active in Iraq and had an influential role in political events in Iraq.

---

¹⁹ Amer Hassan Fayyad, Op.Cit,P.34.

²⁰ Hassan Alwan Yassin, Op.Cit,P. 239.

²¹ Saif Adnan Erheem al-Qaisi, Op.Cit, P. 10.

²² Abdullah Al-Attabi, Secrets of the First Marxist Seminar, **Al-Sabah Newspaper**, June 22, 2013.

²³ Hanna Batato, **Iraq, Communists**, Book II, Beirut, 1992, p.45.

²⁴ The name of the founder of the Iraqi Communist Party, Yusuf Salman Yusuf, a member of the Chaldean family, founded the Iraqi Communist Party in 1934, executed on February 14, 1949. Hanna Batato, Op. Cit ,P. 190.

²⁵ Hassan Alwan Yassin, Op.Cit,P.238.

Conclusion

In conclusion, it must be said that the Bolshevik revolution contributed to the dissemination of Marxist thought in Iraq and revealed the secret agreements and the British betrayal of the Arabs. The Iraqi people looked for freedom and independence, So they found in the Bolshevik revolution the hope Iraqi intellectuals wanted to benefit. Soviet Russia has paid great attention to the Iraqi revolution that broke out on 30 June 1920.

The October Socialist Revolution was one of the most important factors that precipitated political development in Iraq after the Bolshevik Revolution proclaimed the right of peoples to self-determination.

BIBLIOGRAPHY

Abdullah AL-ATTABÌ, **Secrets of the First Marxist Seminar**, Al-Sabah Newspaper, June 22, 2013.

-----, **The Bolshevik Revolution of 1917 in the Memory of the Iraqis**, The Light of Memory, June 29, 2013.

Amer Hassan FAYYAD, **The Roots of Socialist and Progressive Thought in Iraq 1920-1934**, Beirut, 1980.

Aziz SEBAHÌ, **decades of the history of the Iraqi Communist Party**, Vol, 1, Damascus, 2002.

Hassan Alwan YASSÌN, **The Russian Revolution and its Impact on the Arab and Islamic Orient 1917-1924**, Damascus, 2012.

Hanna BATATO, **Iraq, Communists**, Book II, Beirut, 1992.

Muayad Shaker AL-TAÌ, **October 1917 revolution? .. How the Iraqis knew it and knew its news?** Supplements Almada, 12/5/2013

Muhammad Ali Muhammad AL-DURÌ, **History of the Iraqi Revolution**, **New Culture Magazine**, No. 14, 1970.

Salman Rashid Mohammed HÌLALÌ, **Secular Intellectual Currents in Royal Iraq**, Low Dialogue, No. 5351,24 / 11/2016.

Saif Adnan Erheem AL-QAÌSÌ, **Iraqi Communist Party and its role in the Iraqi National Movement 1949-1958**, Baghdad, 2010.

<https://ar.wikipedia.org/wiki>

SOVYET VE SOVYET SONRASI DÖNEMLERDE KUZEY KAFKASYA'DA VE DAĞISTAN'DA İSLAM (1917-2000'LER)

Kamil ALİYEV¹

ÖZET

Bu makalenin konusu, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemlerde (1917'de ve 2000'nin başında Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'daki devlet-din ilişkilerinin örneği temelinde) Bolşevik yetkililerle İslam dini arasındaki ilişkilerin sorunlarına adanmıştır. Yazar, bölgede İslam tarihinin çeşitli aşamalarını ortaya koymakta, İslam, Müslümanlar ve bu ya da şu dönemde şekillenen dinî durumun kendisiyle ilgili olarak yetkililerin politikalarının özelliklerini incelemektedir. 1917-1921'de Dağıstan'da ve Kuzey Kafkasya'da Sovyet resmî makamlarının kurulmasında ve sonrasında, din-devlet ilişkilerinin ilk dönemi, İslam'ın iktidara gelen Bolşevizm ile barış içinde bir arada olmasıyla ve mecazi bir ifade ile de birleşmeleriyle yani "Yıldız ve Hilal Birliği" ile başladı.

Ancak, Sovyet hükümetinin İslam ile ittifakı uzun sürmedi. 1929-30'lu yıllarda, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki din karşıtı (İslam karşıtı) terör daha da güçlendi ve 1937'de en yüksek seviyeye ulaştı. Çeşitli tahminlere göre, Stalinci terör yıllarında, hem tüm ülkede hem de Dağıstan'da ve Kuzey Kafkasya'da İslam'ın manevi eliti - yaklaşık 30.000 ve 50.000 kişi öldürüldü.

Militan ateizm çağında ve 1920'lerden neredeyse 1980'lerin sonuna kadar küçük bir "çözülme" dönemiyle devam eden dinsel kültürün azaldığı çağlar ortaya çıktı. 1990'ları ve 2000'leri kapsayan ve İslam'ın siyasileşmesi, dinî aşırılıkçı olanlar da dahil İslami sosyopolitik kurumların ortaya çıkışı ve siyasi hakimiyet ve iktidar mücadelesinde bölgesel mafya-klan gruplaşmaları tarafından "İslami etken" in kullanımıyla şekillenen yepyeni ("post-Sovyet") sahne, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle başladı.

---

¹ Д. ф.и., главный редактор ГБУ «Республиканская общественно-политическая газета» «Елдаш», председатель Кумыкского республиканского общества науки и культуры, gu-ner47@mail.ru; alievkms@gmail.com; Mob:+ 7989 488 63 06

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Sovyet otoriteleri, İslam, baskı ve zulüm, Sovyet sonrası İslam, "İslami canlanma", siyasallaşma ve İslam'ın radikalleşmesi.

ISLAM IN DAGESTAN AND IN THE NORTH CAUCASUS DURING THE SOVIET AND POST-SOVIET PERIODS (1917-2000s)

ABSTRACT

This article is devoted to the problem of relationships between the Bolshevik authorities and Islam in the Soviet and post-Soviet periods (on the example of state-confessional relations in Dagestan and the North Caucasus in 1917 and early 2000. The author reveals several stages in the history of Islam in the region, analyzes the peculiarities of the policy of the authorities in relation to Islam and Muslims and the religious situation itself that took shape at this or that period. In and after the establishment of the authorities of the Soviets in Dagestan and in the North Caucasus in 1917-1921, the first period of state-confessional relations started with the peaceful coexistence of Islam and the Bolshevism that came to power, figuratively speaking, with their union, the "Union of the Star and the Crescent."

However, the alliance of the Soviet government with Islam did not last long. In the 1929-30s, the anti-religious (anti-Islamic) terror in the North Caucasus and Dagestan was even stronger, reaching its highest peak by 1937. According to various estimates, during the years of Stalinist terror, the Islamic spiritual elite - about 30,000 and 50,000 people were killed, both in the whole country and in Dagestan and the North Caucasus.

There came the era of militant atheism and the decline of religious culture, which with small periods of "thaw" continued from the 1920s until almost the end of the 1980s. The completely new ("post-Soviet") stage began with the collapse of the Soviet Union, covering the 1990s and the 2000s, characterized by the politicization of Islam, the emergence of Islamic sociopolitical associations, including religious extremist ones, the use of the "Islamic factor" by regional mafia-clan groupings in the struggle for political domination and power.

Keywords: North Caucasus, Dagestan, Soviet Authorities, Islam, Repression and Persecution, Post-Soviet Islam, "Islamic Revival", Politicization and Radicalization Of Islam.

ИСЛАМ В ДАГЕСТАНЕ И НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ В СОВЕТСКИЙ И ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОДЫ (1917-2000 гг.)

В истории взаимоотношений большевистских властей и Ислама в России и на Северном Кавказе, в частности, можно выделить несколько принципиально отличных по своему конкретно-историческому и политическому содержанию периодов.

Период «Союза звезды и полумесяца»

В ходе и после установления в 1917-1921 гг. власти советов в Дагестане и на Северном Кавказе первый период государственно-конфессиональных отношений начинался вполне мирным сосуществованием ислама и пришедшего к власти большевизма, образно говоря, с их союза - «Союза звезды и полумесяца». Это продиктовано было, очевидно тем, что большевики во главе с В. Лениным верили в то, что большевизму удастся в ближайшие же годы «освободить» раньше всего народы Востока с тем, чтобы потом произвести без особого затруднения свою «перманентную революцию» и на Западе, и во всем мире. Такой расчет, по всей видимости, казался Ленину с первого взгляда тем более правильным и возможным, что в случае успеха их теории и практики большевизм привлек бы на свою сторону свыше миллиарда людей, т. е. половину населения всего земного шара. В этой огромной людской массе ислам господствовал безраздельно над умом и сердцем 400 миллионов верующих. Кроме того, в самой советской империи к 1921 году, т. е. ко времени восстановления старых российских границ, числилось около 30 миллионов мусульман².

Уже 24 ноября 1917 года - меньше, чем через месяц после состоявшегося октябрьского переворота - Совнарком РСФСР распространил обращение "Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока". *"...Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно. Вы имеете право на это. Знайте, что ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции и ее органов, Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов..."*, - говорилось в документе, который подписали

---

² Джабаги Васан-Гирей. *Советский Союз и Ислам* // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3. 1954. С.42-55.

предсовнаркома Владимир Ленин и нарком по национальным делам Иосиф Сталин³. Из этого видно, что вначале большевики делали серьезную ставку на мусульманскую часть населения бывшей империи, старательно показывая ему свою лояльность и покровительство. В зашифрованной телеграмме, отправленной 2 апреля 1920 года в Реввоенсовет Кавказского фронта Григорию Орджоникидзе, Ленин предписывал "действовать осторожно и проявлять максимум доброжелательности к мусульманам, особенно при вступлении в Дагестан. Всячески демонстрируйте и притом самым торжественным образом симпатии к мусульманам, их автономию, независимость и прочее".

Полгода спустя, на Чрезвычайном съезде народов Дагестана Сталин говорил о необходимости управления Дагестаном "согласно его особенностям", выделяя "серьезное значение Шариата": "Советское правительство считает шариат таким же правомочным, обычным правом, какое имеется и у других народов, населяющих Россию", - подчеркивал Сталин. Это, разумеется, признавалось из тактических соображений. Эту же мысль он проводил позже на одном из пленумов ВКП (б) он высказывался на этот счет следующим образом: «дагестанские массы сильно заражены религиозными предрассудками, идут за коммунистами «на основании шариата», то ясно, что прямой путь борьбы с религией в этой стране должен быть заменен путями косвенными, более осторожным и т. д. и т. п. Короче, от кавалерийских набегов по части «немедленной коммунизации» нужно перейти к продуманной и осмотрительной политике постепенного вовлечения этих масс в в русло советского развития»⁴ (Сталин).

Тем более что уже на этом этапе во взаимоотношениях власти и Ислама проявились линии наибольшего разлома и расхождений в понимании Ислама, в политике по отношению к мусульманам, и роли ислама в жизни общества. В этом плане показательна нижеследующая тревожная телеграмма:

"Сов. секретно"

Порт-Петровск, 19 июля 1920 г.

---

³ Декреты Советской власти. Т.1. / М., 1957; Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока"// Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства № 6, 19 декабря 1917 г.

⁴ Сталин И.В. Сочинения. Т. IV. – С.361–362; Сталин И. Съезд народов Дагестана . 13.11.1920 г."Советский Дагестан" № 76,17 ноября 1920 г.

Москва, Ленину, Дзержинскому, Крестинскому - О Дагестане и Коркмасове - О политическом положении на Северном Кавказе.

Особо уполномоченного ВЧК на Кавказе К. Ландера, особоуполномоченному по восточным делам ВЧК Луканову, члена РВС Трифонову.

...Посетил Дербент, Порт – Петровск, Темир – Хан – Шуру. Тут еще больше (чем в Азербайджане) самостоятельности и национальных предрассудков.

В полном объеме восстановлен шариат.

Работающий с местными коммунистами председатель Дагревкома Коркмасов провозглашен святым. К нему стекается народ на поклонение.

Советская власть здесь утверждается на основе Корана... Муллы за Советскую власть, но ведут двойственную политику. Коркмасов, пользуется большим влиянием в народе.

Смертный приговор был вынесен Ревтрибуналом при мне 600 муллам, хаджиям и бекам.. Я настоял на утверждении приговора, но Ревком (Коркмасов) этого ходатайства не поддержал... местные коммунисты заражены шариатом... Коркмасов едет в Москву... желательно его не возвращать по политическим соображениям...»⁵.

Таким образом, видно, что большевики, по мере укрепления своей власти с середины 1920-х годов не собирались реализовывать свои первоначальные декларации и постепенно перешли к подавлению исламской религиозной жизни и культуры.

Первый период борьбы и «изничтожения» Ислама (1929-1938 гг.)

Этот период характеризуется массовыми ссылками священнослужителей, разрушением церквей, мечетей, синагог, закрытием религиозных кладбищ и т.д.⁶. Было уничтожено (расстреляно и сослано) почти все духовенство (1936-1938), закрыто и разрушено около 12 тыс. мечетей, прекратили существование 87 % мухтасибатов, до 90 % мулл были лишены возможности вести богослужения. Религиозные книги изымались и публично сжигались. Священников подвергали принудительному вызову в ОГПУ, где их под угрозой

⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, Д. 75, л.л. 1, 1 об.

⁶ Гречко В.М.. **Коммунистическое воспитание в СССР.** – Мюнхен. 1951, изд. Института по изучению истории и культуры СССР. – С.42.

физической расправы заставляли подписывать антирелигиозные декларации. Против духовных руководителей органами госбезопасности фабриковались дела по обвинению в "контрреволюционной деятельности" и шпионаже в пользу Турции⁷. Всего же за годы сталинского террора была уничтожена почти вся исламская духовная элита страны – от 30 до 50 тыс. человек.

В 30-е годы террор в Дагестане и на всем Северном Кавказе еще более усилился, достигнув наивысшего своего пика к 1937-38гг.⁸. Репрессии со второй половины 1937 г. в Дагестане проводились согласно лимиту, утвержденному решением Политбюро ЦК ВКП(б) от 10 июля 1937 г. (протокол № 51, и.206-2) "Об антисоветских элементах", по первой категории (подлежащие к расстрелу .-К.А.) — 600 человек и по второй — 2478. Однако, 26 сентября в 0 часов 05 мин. в ЦК ВКП(б) обратился первый секретарь обкома партии Н.Самурский с просьбой увеличить установленным лимит с 600 человек по первой категории до 1200 человек и с 2478 человек второй категории до 3300 человек. В срочном порядке в тот же день решением Политбюро ЦК ВКП (б) просьба была удовлетворена⁹.

В ночь с 31 июля на 1 августа 1937 г. органами НКВД во всех северокавказских аулах проводилась "генеральная операция по изъятию антисоветских элементов", в ходе которой было арестовано свыше 14 тыс. человек. Объектом массового террора стали не только священнослужители, но и ученые-алимы, лица, получившие традиционное исламское образование, вообще все, умеющие читать по-арабски, поскольку после проведения в 20-30 годы двукратной смены алфавита одно лишь хранение в доме книг и рукописей арабской графики уже рассматривалось органами госбезопасности как антисоветское преступление. Арестовывались даже просто уважаемые в аулах люди — старики, являвшиеся хранителями древних исламских традиций. Подобный факт приводит в своих воспоминаниях многолетний узник сталинских лагерей писатель Л. Разгон: "В 1937 году пришел из Дагестана в Котлас целый эшелон, в котором были одни

⁷ Алов А.А., Владимиров Н.Г. **Ислам в России** М.: Институт Наследия, 1996.С. 102.

⁸ Гречко В.М.. **Коммунистическое воспитание в СССР**. – Мюнхен. 1951, изд. Института по изучению истории и культуры СССР. – С.8; Джабаги Васан-Гирей. **Совестный Союз и Ислам** // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3. 1954. С.42-55.

⁹ **Репрессии 30-х годов в Дагестане.** (Документы и материалы). Редколлегия: Бутаев М.Д., Какагаганов Г.И., Османов А.И.(ответственный редактор). М-ла. 1996.С.277-278; Газ. «Московские новости». 1992, 21 июня. №25.

старики от 80 лет и старше. Они не знали русского языка и не выражали никакого желания с кем-нибудь общаться и рассказывать, почему они очутились здесь. В своих косматых папахах и домотканых одеждах они сидели молча на корточках, закрыв глаза. Пробуждались они от этой неподвижности только для того, чтобы делать намаз. Трущиеся около УРЧ (учетно-распределительная часть) зеки объяснили нам, что все они были "изъяты" для ликвидации в Дагестане феодальных пережитков. Дело в том, что многие дагестанцы не признавали советские суды и предпочитали обращаться к этим старикам, судившим по обычаям и традициям. Чтобы обратить жителей Дагестана к более прогрессивным формам судопроизводства, всех стариков забрали, дали им — без исключения — по десятке (10 лет заключения в концлагере) и отправили умирать на Север"¹⁰.

Самый сокрушительный удар по Исламу Советская власть нанесла, когда был произведен повсеместный переход с арабской графики на латинскую, позже замененную кириллицей. В ходе "революции алфавитов" была уничтожена масса книг на арабском - прежде всего, религиозных. В результате ислам в Дагестане и на Северном Кавказе, как и в целом в СССР лишился всех своих основ. Так, запрет религиозной собственности лишил его экономического базиса. Уничтожение религиозной литературы выбило из-под него духовную основу. Запрет на выезд из страны и въезд в нее, невозможность совершать паломничество (хадж) прекратил связи с мусульманской Уммой и привел к культурной изоляции и геноциду. А закрытие мечетей, борьба с религиозными праздниками и постами оставили Ислам и без его социального основания.

Наступила эпоха воинствующего атеизма и упадка религиозной культуры, которая продолжалась с 1920-х до конца 1980-х годов. К этому времени из 1700 мечетей, 5000 мулл, 7000 муталимов, 2311 медресе, имевшихся накануне установления советской власти в Дагестане, осталось 27 мечетей и несколько десятков священнослужителей.

Тем самым советский режим благодаря своему воинствующему атеизму, а также жестокому преследованию вместе с христианской религией и ислама и, наконец, вследствие варварской депортации тюркомусульманских народов Крыма и Северного Кавказа в Среднюю Азию

---

¹⁰ Разгон Л.Э. **Непридуманное**. - М.: Книга, 1989. С.175-176.

вызвал всеобщее негодование и вражду к коммунизму и Советскому Союзу, дискредитировал себя перед всем мусульманским.

Все это вызвало сопротивление горцев, вылившееся в ряд восстаний в Дагестане, Чечне, Кабарде, Карачае, в ходе которых были выдвинуты лозунги газавата и восстановления Имамата. Власти жестоко подавили эти движения, органами ОГПУ было арестовано и расстреляно свыше 35 тыс. человек

Период политического прагматизма (1941-45 гг.)

После начала войны с фашистской Германией советское руководство пришло к осознанию необходимости использования религиозного фактора, и в частности Ислама, в борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Соответственно отношение советской власти к исламу изменилось в сторону **политического прагматизма**. Духовное управление мусульман Европейской части России и Сибири опубликовало "Обращение ко всем мусульманам Советского Союза", в котором призвало верующих подняться на борьбу с агрессором. И это дало свои плоды: среди советских мусульман, в т.ч. и мусульман Дагестана и Северного Кавказа сотни Героев Советского Союза, тысячи награжденных боевыми орденами и медалями. Еще в 1943 г. в г. Буйнакске (Дагестан) было учреждено Духовное управление мусульман Северного Кавказа (ДУМСК). Еще в 1943 г. в г. Буйнакск (Дагестан) было учреждено Духовное управление мусульман Северного Кавказа (ДУМСК). Однако вплоть до конца 80-х годов религиозная жизнь северокавказских мусульман носила по преимуществу полуподпольный, домашний характер: в конце 80-х годов в Дагестане, к примеру, действовало всего 17 зарегистрированных мечетей, тогда как количество нелегальных религиозных объединений достигало 146.

В то же время (в 1943-1944 гг.) сталинский режим предпринял беспрецедентную по своим масштабам депортацию в северные и восточные районы страны тюрко-мусульманских народов (балкарцы, ингуши, карачаевцы, крымские татары, карачаевцы, чеченцы). Частично эта этноцидная политика сталинского режима коснулась некоторой части аварцев, даргинцев и тарковских кумыков, которые также были насильственно выселены из традиционных обжитых мест обитания. Депортация сопровождалась массовым геноцидом: уничтожалось население аулов, оказавших сопротивление, и аулов, вывоз населения из которых был затруднен ввиду их удаленности. В результате, по данным А. Авторханова, из 600 тыс. высланных вайнахов погибло свыше 200

тыс., а из 160 тыс. карачаевцев и балкарцев — более 60 тыс.¹¹. В Дагестане это коснулось 70 тыс человек¹². В свою очередь, германское командование имело на советских мусульман свои виды, о чем, к примеру, говорит известная "Зеленая папка" - "Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных областях", подготовленные Берлином осенью 1942 года. Там прямо говорилось о важности использования для закрепления оккупационных сил на Кавказе исламского фактора¹³. Гитлеровцы "педантично подчеркивали свое уважение к Исламу, - описывает Алексей Малашенко. За относительно короткое время военных действий на Северном Кавказе, в период его оккупации здесь даже имело место своего рода возрождение Ислама¹⁴.

Вскоре после войны верующие мусульмане почувствовали некоторое послабление, некоторую «оттепель». Власти менее строго, чем прежде, относились к деятельности религиозных общин, иногда удовлетворяли просьбы об открытии новых мечетей и даже разрешали хадж - паломничество в Мекку и Медину. Первое такое паломничество в Мекку после нескольких десятилетий запрета **состоялось после войны только один раз, а именно в 1946 году**. Тогда во главе с муфтием Абдуррахманом Расулевым отправилась в Мекку группа советских мусульман, состоявшая из наиболее рьяных коммунистов. Настоящая цель поездки была не паломничество к святым местам Ислама, а советская пропаганда на арабском Востоке (Джабаги). Момент для «Хаджа» оказался плохо выбранным, так как еще свежо было горестное впечатление, произведенное во всем мире Ислама поголовной депортацией – всего лишь два года перед тем (1944) – татар из Крыма и чечено-ингушей и карачай-балкарцев – из Северного Кавказа. После такой неудачи первого дипломатического паломничества «Хадж» советских мусульман в Мекку больше не повторился ¹⁵.

---

¹¹ Авторханов А. **Империя Кремля: Мусульманские народы в России и СССР**. // Дружба народов.- 1991.- № 3. С.138-146.

¹² Алиев Ю.М., Гаджиев А.С. **Беспамятство смерти подобно**. М-ла. 2010.С.12; Материалы V Гражданского форума «Депортация 1944 года и современные проблемы тарковских кумыков». М-ла. 2016.С.14.

¹³ Гилязов И. **На другой сторон** (Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны) Казань.1998. Фактор тюрский С. 22-36 Фактор исламский.С.37-46.

¹⁴ Малашенко А. В. **Ислам в России: религия и политика** // Исламоведение. — 2010. — № 3. с.18.

¹⁵ Джабаги Васан-Гирей. **Совесткий Союз и Ислам** // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3. 1954. С.42-55.

Новый поход властей против Ислама (1954-1970 гг.)

Вскоре после смерти Сталина в 1953 г. начался новый поход против религий. Директивой к нему стало постановление ЦК КПСС "О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения" от 7 июня 1954 года. В нем, в частности, были даны указания о противодействии исламской пропаганде, запрещалось открытие новых мечетей и возвращение верующим отобранных у них культовых зданий, выросло налогообложение отправления обрядов.

С конца 70-х роль Ислама в СССР начала меняться. Это было связано с исламской революцией в Иране и с войной в Афганистане. В страну стали проникать идеи радикализма под исламскими лозунгами, и власти, опасаясь их распространения в нелегальных кружках и организациях, то шли по пути их легализации, регистрации новых общин и даже открытия новых мечетей, то вновь "закрывали гайки".

В 80-е годы власти предпринимали еще ряд попыток решительного наступления на религии, в том числе - и конкретно на Ислам. Но становившаяся все более ожесточенной идеологическая война звезды с полумесяцем завершилась с падением СССР, наступил период реисламизации региона, который некоторые ученые окрестили «исламским возрождением».

Ислам в постсоветский период (1990-2000 гг.)

Совершенно новый («постсоветский») этап начался с распадом СССР, ознаменованный процессом реисламизации («возрождения»), который некоторые политические аналитики поспешили «окрестить» термином «исламский ренессанс». Возрождение исламской религиозной жизни в Дагестане и на Северном Кавказе стало возможным лишь на рубеже 90-х годов. В 1990-1993 гг. происходило массовое открытие мечетей: сейчас в регионе их действует уже свыше 1,5 тыс., в том числе более 1 тыс. — в Дагестане. К маю 2000 года в Дагестане насчитывается до 1670 мечетей, функционирует 12 исламских высших учебных заведений, 25 медресе, 650 примечетских школ. Сотни юношей проходили обучение религиозных учебных заведения: Египта, Сирии, Ирана и Турции. Ежегодно совершали хадж 10-12 тыс. человек. В республике действует около 40 тарикатских шейхов со своими многочисленным мюридами. Здесь в республике имеется 839 зияратов (сакральные объекты), часто посещаемых дагестанцами-

мусульманами¹⁶. **В силу большей устойчивости исламских традиций именно Дагестан стал лидером в исламском возрождении народов Северного Кавказа.** Вместе с тем, изначально существовавшая разобщенность традиционного ислама в на Северном Кавказе и особенно в Дагестане с их мусульманским населением свыше 6 млн. человек усилилась. Напротив началась фрагментация мусульманской общины по национально-территориальному (и этноклановому) принципу. Когда-то единое Духовное управление мусульман Северного Кавказа (ДУМСК) распалось. В республиках и краях (областях) Северного Кавказа образовались «свои» религиозные администрации. Все эти процессы в 1989 г. сопровождались обострением противоречий и борьбы за власть между различными фракциями исламского руководства. Здесь главную роль сыграли два фактора. Во-первых, контроль над муфтиятом открывал доступ к огромным финансовым ресурсам. Во-вторых, в условиях идеологического вакуума Ислам рассматривался как важный политический ресурс в нарастающем противоборстве между различными этнополитическими элитами республик, в Дагестане, например, прежде всего, аварской, даргинской и кумыкской.. Отлично понимая мобилизационный потенциал религиозного фактора, ведущие этнополитические группировки стремились установить свой контроль над официальными исламскими административными структурами¹⁷.

Первоначально, 1989-191 гг. , в руководстве муфтията Дагестана задавали тон представители неаварского духовенства. Первым муфтием ДУМД в июне 1989 г. стал один из авторитетнейших молодых кумыкских шейхов Магомед-Мухтар (Бабатов) Кахулайский, вынужденный уйти с этой должности под давлением и неприкрытыми угрозами жизни. После него был избран даргинский алим Абдулла-хаджи Алигаджиев, а в январе 1990 года на Первом съезде мусульман Дагестана руководителем новоизбранного ДУМД стал кумык Багаутдин-хаджи Гаджиев, который впоследствии, во время его нахождения на хадже был насильственно смещен аварской группировкой, а на его место поставлен аварец Саид-Ахмед Дарбишгаджиев, близкий к оппозиционной Исламской партии Абдурашида Саидова. С этого времени ДУМД находится под контролем аварских религиозных группировок («этнопартий»).

---

¹⁶ Ибрагимов М-Р. А. **Современный Дагестан: лики этничности и ислама** // КНКО: Вести.2000. Вып..2-3. С.14-16.

¹⁷ Макаров Д.В. **Официальный и неофициальный ислам в Дагестане.** М.2000.С.8-9.

В этих условиях интегрированность тарикатского ислама в традиционную этноклановую структуру общества и политики не могла не привести к возникновению альянсов между представителями духовенства и соответствующими геополитическими группировками правящей элиты, ведущими борьбу за перераспределение власти и собственности. Таким образом, этническая структура основных группировок традиционного духовенства практически совпадает с конфигурацией ведущих групп политической элиты, которые, при доминировании одного этноса, все же не являются моноэтническими образованиями.

При этом, однако, тарикатизм настолько прочно интегрирован в этноклановую структуру общества, что может выступать лишь в роли *системной* оппозиции - т.е. силы, способной поддерживать одну этнопартию против другой, но не несущей угрозы самой политической системе Дагестана, базирующеися на балансе интересов этих этнопартий¹⁸.

Поскольку в руководстве ДУМД прочно утвердилась одна из тарикатских группировок, лидером которой является аварский шейх Саид-Афанди Чиркейский, другие фракции традиционного духовенства (в основном - даргинцы и кумыки, а также часть аварцев) фактически не признают авторитет и легитимность муфтията. Несмотря на все усилия и неоспоримые достижения в деле религиозной пропаганды, воспитания и укрепления институциональной базы ислама, ДУМД не сумело пока стать общенациональным интегрирующим центром традиционного ислама¹⁹. Все это привело в те годы закономерно к расколу Духовного управления на несколько независимых управлений по территориальному признаку: Чеченское, Ингушское, Североосетинское, Карачаево-Черкесское, Кабардино-Балкарское и Дагестанское; последнее в свою очередь раскололось еще на несколько мелких (этнических по своему характеру) религиозных организаций: Аварское (оно функционировало под названием Духовное управление мусульман Дагестана), Кумыкское, Лакское управления и Даргинский казият²⁰.

Противоречия между различными шейхами и их сторонниками, по признанию самих представителей духовенства, носили весьма

---

¹⁸ Кисриев Э.Ф. Дагестан // *Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах*. Ежегодный доклад. 1998.С. 39.

¹⁹ Макаров Д.В. *Официальный и неофициальный ислам в Дагестане*. М.2000.С.12-13.

²⁰ Ибрагимов М-Р. А. *Современный Дагестан: лики этничности и ислама* // КНКО: Вести.2000. Вып..2-3. С.14-16.

серьезный характер. Критика ДУМД его оппонентами из числа авторитетных имамов и шейхов, а также гос. чиновников, занимающихся проблемами религии, сосредоточена на следующих основных вопросах: клановости, местничества и нетерпимости к инакомыслию; отсутствии легитимности (муфтии с 1992 г. избираются не съездами мусульман); меркантильности; некомпетентности и этнополитической ангажированности, поскольку ДУМД традиционно тяготеет к борющимся за власть аварским этнополитическим группировкам, или этнопартиям²¹.

В силу вышеизложенного официальному (традиционному) духовенству не удалось пока существенно поднять уровень религиозного образования и в полной мере восстановить традицию «высокого», интеллектуального ислама. Пока что уровень профессиональной подготовки многих представителей традиционного духовенства не соответствует запросам современного дагестанского общества. При всем влиянии шейхов, алимов и имамов на локальном уровне, особенно в сельской местности, они пока не выдвинули из своей среды духовных и политических лидеров общенационального масштаба, которых поддерживали бы широкие слои населения, а не только их односельчане или мюриды. Официальное духовенство постепенно превратилось в субъект внутривнутриполитической борьбы и один из центров силы.

Спецификой религиозной ситуации 90-х гг. и на рубеже веков здесь является резкий рост политизации ислама, возникновение исламских политических общественно-политических объединений («Союз мусульман России», «Исламская партия возрождения», «Джамаатуль муслимин» и др.), в том числе и религиозно-экстремистского толка, использование «исламского фактора мафиозно-клановыми группировками в политических целях, для обеспечения политического доминирования своих финансово-экономических группировок, возникших на этноклановой основе. И причины **радикализма и терроризма, видимо, на постсоветском пространстве нужно искать среди последствий распространения глобализации и технологической революции, в отсутствии необходимых институтов политической и экономической демократии и, прежде всего, неразвитости структур гражданского общества, либеральных демократических элит. И несомненно, в сопротивлении тоталитарных**

---

²¹ Макаров Д.В. **Официальный и неофициальный ислам в Дагестане.** М.2000.С.12-13.

(и) постсоветских региональных элит демократической модернизации и глобальному рынку, снижающим или ликвидирующим их политическую ренту; участия некоторых постсоветских спецслужб в криминализации политического протеста и инакомыслия, что позволяет им контролировать или формировать правящий класс; восстание носителей патриархальных и религиозных ценностей и норм против подрывающей авторитет духовенства и других религиозных деятелей и активистов толерантности и секуляризации постиндустриального общества.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Декреты Советской власти. Т.1. / М., 1957.

Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока"// Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства № 6, 19 декабря 1917 г

СТАЛИН И.В. **Сочинения.** Т. IV. – С.361–362.

СТАЛИН И. **Съезд народов Дагестана .** 13.11.1920 г."Советский Дагестан" № 76,17 ноября 1920 г.

Образование Дагестанской АССР. 1920-1921 гг.Сб.док.и материалов.М-ла. 1962.

Репрессии 30-х годов в Дагестане. (Документы и материалы). Редколлегия: Бутаев М.Д., Какагасанов Г.И., Османов А.И.(ответственный редактор). М-ла. 1996.

РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, Д. 75, л.л. 1, 1 об.

СТАЛИН И. **Съезд народов Дагестана .** 13.11.1920 г."Советский Дагестан" № 76,17 ноября 1920 г.

САМУРСКИЙ Н. **Дагестан.** М.-Л.,: Госиздат, 1925.

МАКАРОВ Д.В. **Официальный и неофициальный ислам в Дагестане.** М.2000.

АВКСЕНТЬЕВ А. **Ислам на Северном Кавказе.** - Ставрополь, 1984.

АВТОРХАНОВ А. **Империя Кремля: Мусульманские народы в России и СССР.** // Дружба народов.- 1991.- N 3.- С.138-146.

АВТОРХАНОВ А. **Убийство чечено-ингушского народа: Народоубийство в СССР.** / М.: Вся Москва, 1991. - 81 с.

АЛИЕВ К.М. **Ваххабизм: идеология практика** // Махачкалинские известия. №5.20.01.2000; №6.4.02.2000;»8. 18.02.2000.

АЛИЕВ Ю.М., Гаджиев А.С. **Беспамятство смерти подобно.** М-ла. 2010.

- АЛОВ А.А., Владимиров Н.Г. **Ислам в России** М.: Институт Наследия, 1996.
- БЕННИГСЕН А. **Мусульмане в СССР**. Париж. 1983.
- ГИЛЯЗОВ И. **На другой сторон** (Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны) Казань.1998. Фактор тюрский С. 22-36 Фактор исламский.С.37-46.
- ГРЕЧКО В.М.. **Коммунистическое воспитание в СССР**. – Мюнхен. 1951, изд. Института по изучению истории и культуры СССР. – С.8; Джабаги Васан-Гирей. **Совесткий Союз и Ислам** // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3. 1954. С.42-55.
- ДЖАБАГИ Васан-Гирей. **Совесткий Союз и Ислам** // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР, № 3. 1954. С.42-55.
- ИБРАГИМОВ М-Р. А. **Современный Дагестан: лики этничности и ислама** // КНКО: Вести.2000. Вып..2-3. С.14-16.
- КИСРИЕВ Э.Ф. **Дагестан // Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах**. Ежегодный доклад. 1998.
- ЛАНДА Р.Г. **Исламский фундаментализм**. // Вопросы истории.- 1993.- N 1- С.32-41.
- МАЛАШЕНКО А.В. **Исламские ориентиры Северного Кавказа** / Моск. Центр Карнеги. - М.: Гендальф, 2001.
- МАЛАШЕНКО А.В. **Ислам в России: религия и политика** // Исламоведение. — 2010. — № 3.
- Материалы V Гражданского форума «Депортация 1944 года и современные проблемы тарковских кумыков»**. М-ла. 2016.
- Политическая религия**. Теория и методология исследования проблемы. Ставрополь. 2010.
- РАЗГОН Л.Э. **Непридуманное**. - М.: Книга, 1989.
- Сведения о количестве религиозных обществ в СССР**. // Наука и религия.- 1992.- N 1- С.7.
- СТАНКЕВИЧ Г. **Политический ислам и современная Россия (на примере религиозной ситуации в Дагестане)** // Политическая религия. Теория и методология исследования проблемы. Ставрополь. 2010.
- СУЛАЕВ И.Х. **Мусульманское духовенство Дагестана и светская власть: борьба и сотрудничество (1917–1921 гг.)**. – Махачкала, 2004.

Кумыкское Народное Движение «Тенглик». Материалы и исследования. Сост.К.М. Алиев. М-ла.1996.

ALİYEV, Kamil. **Sovyet İktidarları ve Kumuk Türkleri//Yeni Türkiye.** Kafkaslar özel sayisi X. Temmuz-Arlık.2015. Sayı 80. S.214.

MÜHLEN, Patrik von zur. 19.. **Gamalhaç ile Kızılyıldız Arasında- İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği.** çev: Eşref ... ROSE, Peter I. 1986.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNÜNDE BOLŞEVİZM

Mahmut BOLAT*

ÖZET

I. Dünya Savaşı sonlarında gerçekleşen devrimle Rusya’da oluşturulan Bolşevik yönetim ve kendine dayatılan şartları kabul etmeyen ve tam bağımsız bir devlet yaratmak amacıyla mücadeleye girişen Türkiye Batı’nın temel hedefi haline gelmişlerdir. Ortak tehdide karşı bir işbirliğine giden iki ülke, Batıya istediklerini kabul ettirme ve üzerlerine olan baskısını ortadan kaldırma noktasında yapacakları ittifakı Batıya karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmışlardır.

Bu süreçte Türkiye’de, Bolşevik rejimi yoğun olarak tartışılmış, kimileri bu rejimin Türkiye’de ihdas edilmesi gerektiğini ve kimileri de bu sistemden kesinlikle uzak durulması gerektiği şeklinde tutum sergilemişlerdir.

Bu doğrultuda, bu bildiride genel itibarıyla, Türk entellektüel çevresinde oluşan Bolşevizm yanlısı ve karşıtı tutumlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevizm, Türkiye, Sovyet Rusya.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bolatmahmut@gmail.com

BOLSHEVISM IN TURKISH THOUGHT OF NATIONAL STRUGGLE PERIOD

ABSTRACT

At the end of the First World War, the bolshevik revolution took place in Russia created management and does not accept the conditions imposed on yourself and to create a fully independent state casualties Turkey the main goal of the West, they become. A common threat to the two countries to cooperate, The alliance they will make in accepting what they want to the West and lifting the pressure on them They used it as a threat to the West.

This process in Turkey, the Bolshevik regime is heavily debated, some argue that this regime should be established in Turkey and that some should be absolutely avoided from this system.

Generally in this report, the pro-Bolshevism and anti-Bolsheist attitudes that occurred in the Turkish intellectual environment.

Keywords: Bolshevism, Turkey, Soviet Russia.

БОЛЬШЕВИЗМ В ТУРЕЦКОЙ МЫСЛИ В ПЕРИОДЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ

АННОТАЦИЯ

В конце первой мировой войны Большевистское руководство, состоявшаяся в России и Турция становятся главной целью Запада. Они пошли на сотрудничество против общей угрозы. Они использовали это сотрудничество как угрозу для Запада.

Этот процесс в Турции Большевистским режимом сильно обсуждается, некоторые утверждают, что этот режим должен быть установлен в Турции и что некоторых следует абсолютно избегать от этой системы.

В этом докладе обсуждалось мнение большевизма и анти-Большевизма которые произошли в турецкой интеллектуальной среде.

Ключевые Слова: Большевизм, Турция, Советская Россия.

GİRİŞ

Rusya’da 1917’nin Ekim ayında¹ sosyalist devrim başarıya ulaştınca Batı emperyalizminin temel hedefi Sovyet Rusya olarak ortaya çıkmıştır. Uluslar arası kapitalizme ciddi bir tehdit oluşturan ve Rusya’da ortaya çıkan yeni rejimin ortadan kaldırılması veya tecrit edilmesi gerekliydi. Batı devletleri Türkiye sorununu da, Anadolu’ya Türk bağımsızlık savaşını bastırmak amacıyla gönderdikleri Yunanlılar vasıtasıyla çözmeyi amaçlamışlardı.²

Bu bağlamda Batı tarafından, Türkiye ve Sovyet Rusya üzerinde uygulanan benzer politikalarından hareketle, Türk-Sovyet dostluk ilişkileri ortak tehlikenin, zorunlulukların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Rusya’da Bolşevik Devrimi başladığında I. Dünya Savaşı dördüncü yılına girmişti. Kafkasya, Bolşevik Devriminin ardından İngiliz çıkarları açısından en hayati bölge konumuna gelmiştir. Bolşeviklerin ateşkes önerisi ile İngiltere’yi bölgenin kontrolü noktasında endişeye düşürmüştü. İngiltere gerek bölgenin stratejik konumu ve gerekse de zengin doğal kaynaklarını İttifak Devletlerine kaptırmamak için bölgeye doğrudan müdahale etmiştir.³

İngilizlerin Anadolu’daki Yunan ordularını himaye etmesi ve Rusya’daki anti- Bolşevik Rus ordularına verilen İtilaf Devletleri desteği, Kafkaslarda İngilizlere karşı Türk-Sovyet dayanışmasını ortaya çıkarmıştır.⁴

Doğal olarak bu yakınlaşmada, ortak tehdit olarak algılanan Batı ile mücadeleye etme zorunluluğu temel etken olmuş ve iki taraf Batı ülkelerine karşı bu ittifakı bir tehdit unsuru ve Batıya istediklerini kabul ettirme noktasında bir araç olarak kullanmışlardır.

Türk-Sovyet ittifakının temelini Lenin’in 3Aralık 1917’de “Rusya’nın ve Doğu’nun Tüm Müslüman Emekçilerine” hitaben yaptığı konuşmasında Türkiye için söylediği sözler atmıştır. Lenin bu konuşmasında, İstanbul’un işgali

¹ İhtilal, Petrograd’da Kasım ayında gerçekleşmiş ve ona Üçüncü İhtilal denilmiştir. Bu tarih eski resmi takvime göre, Ekim ayında gerçekleştiğinden ona Ekim İhtilali denilmiştir. Leyla DEVRİSHEVA, “Rusya’dan Türkiye’ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali”, *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/2, 2014, s. 68.

² Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 5. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2001, s.22.

³ Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998, s. 9, 18-19.

⁴ a.g.e., s. 2.

için Çar tarafından yapılan gizli antlaşmaların hükümsüz olduğunu ve İstanbul'un Türklerin elinde kalması gerektiğini ve yine Türkiye'nin taksimi ve ondan Ermenistan Koparılmasına dair anlaşmanın yırtıldığını ifade etmiştir.⁵

1. BOLŞEVİK DEVRİMİ VE BOLŞEVİZME KARŞI TUTUMLAR

İstanbul gazetelerine "Bolşevik" tabiri ilk olarak "Tasvir-i Efkar" gazetesini ile girmiştir. Gazetenin 3 Temmuz 1917 tarihli sayısında Rusya'nın durumu hakkında haberler verilirken Bolşeviklerin büyük gösterilerde bulduklarını belirtilmiştir. Bu durum bir süre sonra Petrograd'da 1917 Temmuz'unda ortaya çıkan Bolşevik ayaklanması'nın ilk göstergesiydi. Sovyet ifadesine de Türk basınında ilk defa yine Tasvir-i Efkar gazetesinin 28 Eylül 1917 tarihli sayısında, "Sovyet Nihayet Sulh Yapacak mı?" başlığını taşıyan yazısında rastlanmaktadır.⁶

Gazeteler Bolşevikler hakkında bilgiler vermeye devam ederken özellikle Bolşeviklerin derhal barış istemesi konusuna odaklanmışlardı. Bununla birlikte İstanbul basınına barış konusunda tedirgin eden bir olay vardı ki o da karmaşık durumun devam ediyor olmasıydı. Tanin gazetesinde 13 Kasım 1917'de yayımlanan "Yeni Rus Hükümeti" adlı köşe yazısında, Sovyet hükümetini, tıpkı Fransız İhtilali sonrası Fransa'da yaşanan karışıklıklar gibi çok ağır bir dönemin beklediği dile getirilmiştir. Nihayetinde 1918 yılındaki gazetelerdeki haberler de bu doğrultuda, Rusya'da ortaya çıkan karışıklar, çatışmalar, suikastlar ve idamlarla ilgiliydi.⁷

Türk kamuoyunda, sosyalizmin, Marksizm'in, Bolşevizm'in ekonomipolitik, tarih, siyaset bilimi v.b. bir çerçevede kurumsal ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi o dönem için istisnai bir durumdu. Bunun için ne kuramsal birikim ne de sosyal pratik uygundu. Gelişmeler sürekli olarak barış ve Osmanlı-Sovyet ilişkileri gibi dar bir açıdan değerlendirilmiştir. Bununla birlikte zamanla, özellikle barış sağlanıp da Bolşevik yönetim ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda kendi ideolojik hedeflerine uygun kararlar ve politikalar üretmeye başladıktan sonra, Bolşevizm'in ne olduğu, Bolşeviklerin ne yapmak istedikleriyle daha fazla ilgilenilmeye başlanmıştır. Bu süreçte, kişilerin

⁵ Emel Akal, "Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye'ye Etkileri/Yansımaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Sol, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 127-128.

⁶ Recep Koçyiğit, *1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi Ve Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 41-42.

⁷ a.g.t., s. 44-45, 47.

sınıfsal konumları, bilgi düzeyleri, politik ve ideolojik beklentileri farklı değerlendirmelerin yapılmasına neden olmuştur.⁸

Bu dönemde sosyalizm konusunda verilen konferans ve gazete yazıları dışında bazı yazarların bu konuda kitap yazdıkları, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin de halkı aydınlatmak için yayınlarının önemli bir kısmını bu konuya ayırdığı görülmektedir.⁹

1.1. Bolşevizm Yanlısı Görüşler

15 Ocak 1918 tarihli Atı gazetesinde Celal Nuri Bey, Sosyalizmin genel olarak İslam dünyasına ve Osmanlı İmparatorluğuna yardımcı olduğunu ve benimsenmesi gerektiğini Bolşevikliğin uygarlık olduğunu dile getirmiştir.¹⁰

Açıksöz Gazetesinde "Bolşeviklik ve Biz" başlığıyla verilen haberde; Çiçerin-Mustafa Kemal mektuplaşması değerlendirilmiştir. Bu yazıda dikkat çeken bir değerlendirme; Bolşeviklerin mazlum ve esir milletlere kurtarıcı ellerini uzatmaktan hiçbir zaman çekinmeyecekleri ve emperyalist Avrupa zulüm ettikçe, Bolşevikliğe karşı daha derin ve samimi bağlanılacağı vurgulanmasıdır. Yine aynı gazetede, İngiltere'nin Bolşevik İhtilalinin yanı sıra Asya'da da bir İslam tehlikesinden çekindiğini bunun için İslamcı ve Bolşevik güçlerin müttefik olmaları gerektiği dile getirilmiştir.¹¹

Mehmet Akif, Sovyet Rusya'nın düşmanımızın düşmanı olduğundan bahisle, ortak menfaatler doğrultusunda Bolşeviklerle ittifak edebileceğimizi ve hatta bizi yok etmeye çalışan Batı'ya karşı mücadele eden Ruslara yardım bile edeceğimizi belirtmiştir.¹²

Anadolu'daki sol akımlar da İslam'ın sosyal adaletle yönelik ilkeleriyle Komünizm ve Bolşevizm arasında bağ kurarak Anadolu halkına Bolşevizm'i benimsetme noktasında yoğun çaba göstermişlerdir.¹³

Kastamonu'da Açıksöz, Eskişehir'de Yeni Dünya, Konya'da Öğüt, Afyon'da İkaz, Erzurum'da Albayrak, Adana'da Yeni Adana v.b. gazeteler İslami Bolşevizm doğrultusunda yayınlar yapmışlardır. Bunun yanı sıra, Yeşilordu kurucularından olan Bursa mebusu Şeyh Servet'in, Bolşevizm prensipleri ile İslamiyet'teki asr-ı saadet arasında bir fark olmadığına yönelik görüşler

⁸ a.g.t., s. 48-49.

⁹ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 153.

¹⁰ Koçyiğit, a.g.t., s. 49.

¹¹ a.g.t., s. 66-67.

¹² Akal, a.g.m., s. 134.

¹³ Koçyiğit, a.g.t., s. 71.

savunduğu görülmektedir.¹⁴ Şeyh Servet, Bolşevizm'i İslamiyet'le özdeşleştirmeye çalışmış ve Anadolu'da bir çeşit İslam sosyalizmi düşüncesini geliştirmeye çabalamıştır. Hz. Ebubekir'i sosyalist olarak nitelendiren Şeyh Servet'in görüşlerini Muhittin Baha Bey destekleyerek sosyalizmin Rusya'dan önce İslamiyet içinde doğduğunu fakat bu düşüncenin İslam dünyasında ihmal edildiğini söylemiştir. Tunalı Hilmi Bey ise, sosyalizmin tarihsel kökenini Hindistan'a kadar götürmüş ve yaşama geçirilen sosyalizmin kaynağının şeriat olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁵

TBMM'nin ilk yılında, Türkiye'yi Bolşevik ilkeler doğrultusunda yeniden kurmak ve güçlendirmek amacıyla planlar, programlar yapılmış, partiler kurulmuş ve zümreler oluşturulmuştu. Bununla birlikte, milletvekillerinin ortaya attıkları düşüncelere bakıldığında, Bolşevizm'in dayandığı ideolojik taban hakkında bilgi sahibi olmadıkları, Bolşevizm'in emperyalizme karşı oluştundan yararlanmaya çalıştıkları ve bağımsızlığın elde edilebilmesi için Bolşevizm'in benimsenmesini istedikleri görülmektedir.¹⁶

TBMM'nin 18 Eylül 1920 tarihli oturumunda hükümet programı üzerine değerlendirmeler ve tartışmalar yapılırken Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey Anadolu'daki Bolşevik cereyanını ile ilgili olarak, Rusya'daki inkılaptan tüm dünyanın etkileneceği gibi Türkiye'nin de etkileneceğini fakat eskiden yapıldığı gibi taklit edilirse memlekette büyük bir nifak sokulacağı ve Bolşeviklerin yaymaya çalıştıkları gayenin insanlığa faydası olduğunu; bununda İslam'la örtüşüğünü ifade etmiştir.¹⁷

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'de, Tanzimatçı ruhlu taklitçi bir komünizm ile değil, Türk toplumsal yapısına uygun ve Türkiye'yi selamete çıkaracak feyizli bir komünizmden yana olduğunu açıklamıştır.¹⁸

26.10.1920'de Türkiye Komünist Partisi'nin kurulması hükümetçe tasdik edilmiştir.¹⁹ Mustafa Kemal Paşa, Yeşilordu çalışmalarına son verirken, sol akımları denetim altına alabilmek için bu akımın resmi bir örgüt çatısı altında faaliyet göstermesini gerekli görmüş ve bu düşünce doğrultusunda Türkiye Komünist Partisi'nin kurulduğunu ve Yeşilordu'nun bu partiye dönüştüğünü

¹⁴ Akal, a.g.m., s. 133-134.

¹⁵ Güneş, a.g.e., s. 161.

¹⁶ a.g.e., s. 160.

¹⁷ Koçyiğit, a.g.t., s. 78.

¹⁸ Güneş, a.g.e., s.154.

¹⁹ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 374-375.

açıklamıştır.²⁰ Mustafa Kemal Paşa partinin kurucularına Komintern'e de katılma başvurusu yapma direktifi vermiştir. Her ne kadar Komintern bu başvuruyu reddetse de bunun pek önemi yoktu. Çünkü bu girişim açıkça Sovyet yardımının sağlanmasına yönelikti.²¹

Bursa Mebusu Muhittin Baha, Komünist Partisine girenlerin bu ülke için canlarını feda edecek insanlar olduğunu söyledikten sonra, Bolşevikliğin esaslarının memleketi kurtaracak esaslar olduğunu ve bu esasların bir parti halinde teşekkülünün kimsenin gücüne gitmemesi gerektiğini ve bununla birlikte bu Komünist partinin Rusya komünistleriyle dayanışma ve uygunluk içinde olacağını belirtmiştir.²²

Yine bu dönemde Mete Tunçay'ın deyimiyle yerli sol akımlar; Yeşilordu Cemiyeti, Halk Zümresi, (Resmi) Türkiye Komünist Partisi, (Gizli) Türkiye Komünist Partisi, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası tarafından temsil edilmekteydi.²³

TBMM'nin 20 Şubat 1922 tarihli oturumunda söz alan Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey, Rusların da Türkler gibi çok zulüm gördüklerini onların bağımsızlıkları için emperyalizme savaş açtıklarını anlatmıştır. Hiçbir ihtilalin başladığı noktada kalmadığını vurgulayan Hamdullah Suphi, fikirlerden doğan ihtilallerin yüzyıllarca gelişmesine devam ettiğini, tıpkı Fransız İhtilali'nin yıllarca gelişip yeni bir Avrupa vücuda getirdiği gibi Fransız İhtilali'nden daha samimi olan Rus İhtilali'nin de aynı etkiyi göstereceğini belirtmiştir. Hamdullah Suphi, Rus İhtilali'nin büyüklüğünün arkasında yatan en önemli etkenin düşünce üstünlüğüne sahip olan bir milletten çıkmış olduğunu övgü dolu sözlerle açıklamıştır.²⁴

1.2. Bolşevizm Karşıtı Görüşler

Ulusalçılar ve tam bağımsızlıkçı İslamcılar Bolşevizm'e karşı olumsuz bir tutum takınmışlardır. Sebilürreşad dergisi, bizi boğmak isteyen Batı medeniyetini yıkmak için ortaya çıkan komünizme kayıtsız şartsız tabi olmayı

²⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 236; Timur, **a.g.e.**, s. 38.

²¹ Gökay, **a.g.e.**, s. 133.

²² Koçyiğit, **a.g.t.**, s. 79-80.

²³ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s. 133-169,

²⁴ Koçyiğit, **a.g.t.**, s. 83-84.

onun prensiplerini olduğu gibi derhal benimsemeyi milletin selameti için lüzumlu görenlerin olduğunu vurgulayarak, kurtuluşu yabancı cereyanların arkasında aramayı yadırgamıştır.²⁵

Daha önceleri ortak çıkarlarımız doğrultusunda Bolşeviklerle ittifak yapabileceğimizi belirtmiş olan Mehmet Akif, Müslümanlıkla Bolşevizm'in ayrı şeyler olmadığını bunların bir olduğunu iddia edenlerin ya İslam esaslarını anlamadıkları ya da Bolşevikliği incelemedikleri kanaatindedir. Hoca Şükrü Efendi'ye göre de, İslam ülkelerinde ne Bolşevizm'i doğuracak etkenler ve ne de uygulanmasına imkan vardır.²⁶

Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur Bey Rusya'daki Bolşevik iktidarını sert bir dille eleştirmiş, Rusya'nın dostluğunun ve Bolşevizm'in ayrı şeyler olduğunu izah ettikten sonra Rusya'ya dost ama Bolşevikliğe düşman olmamız gerektiğini çünkü Bolşevik Hükümeti'nin nazarında tüm dünyanın Bolşevik olarak Rusya'ya bağlanmasına çalıştığını söylemiştir.²⁷

Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, Bolşevizm'i yasaları oldukça zehirleyici bir din olarak nitelendirmiş, Durak Bey ise, Bolşevizm'i; Dinsizlik, Milliyetsizlik, Vatansızlık ve Kölesizlik gibi dört ilkeye dayandırmıştır.²⁸

Başlangıçta Bolşevizm yanlısı yayınlar yapmakla birlikte, hükümetin politikalarına paralel yazılar yazan ve TBMM'nin yarı resmi yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye, 1921'lerde, Türkiye'deki din ve millet unsurlarını komünizmin kurulmasını engelleyen faktörler olarak değerlendirmiştir. Komünizm enternasyondur. Milletten dışında dünya hükümeti demektir. Milli bayrakları ortadan kaldırır diyerek sosyalizmin olumsuz yanlarını öne çıkarmaya başlamıştır. Yine, biz şimdi bütün vasıfları ile tam, temiz ve heyecanlı bir milliyetperverlik içinde gelişen bir milletiz. Bu hududu geçip komünizme gitmek, başımızı sert bir duvara vurup kırmaya benzer şekilde yorumlarda bulunmuştur.²⁹

Bolşevizm hakkında söz alan milletvekillerinin çoğunun bu sistem hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları görülmektedir. Bunu zaman zaman kendileri de itiraf etmişler Meclis ya da İcra Vekilleri Heyetinden bu düşüncüyü açıklayıcı bilgi istemişlerdir. Bolşevizm'i yeterince bilmeyen bu millet-

²⁵ Güneş, a.g.e., s. 156-157.

²⁶ a.g.e., s. 159.

²⁷ Koçyiğit, a.g.t., s. 82.

²⁸ Güneş, a.g.e., s. 162.

²⁹ a.g.e., s. 156.

vekillerinin bir kısmı, ülkede sosyalist ilkeler çerçevesinde bir toplumsal devrim yapmaya yöneldikleri, program oluşturdıkları ve hatta yani düzen ve kurları TBMM'ye sokmak için Sovyet elçilik heyetinden faydalanmaya çalıştıkları da görülmüştür.³⁰

TBMM'deki sosyalist milletvekillerinin güven kaynağı olarak görünen Çerkez Ethem'in asi duruma düşmesi, düzenli ordu birliklerinin İnönü'de Yunan Kuvvetlerini mağlup etmesi TBMM hükümetinin yurt içindeki etkinliğini arttırırken Bolşeviklerin gücünü azaltmış ve bu tarihten sonra TBMM'de Bolşevizm karşıtı değerlendirmelerin, görüşlerin arttığı gözlemlenmiştir.³¹

2. ATATÜRK'ÜN BOLŞEVİZME DAİR GÖRÜŞLERİ

Mustafa Kemal Paşa 11.04.1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Bolşeviklerle bir an evvel ilişkilerin tesis edilmesi gerektiğini bildirmiştir.³² Mustafa Kemal Paşa'ya göre Bolşeviklerle kurulan bu ilişki, Bolşevikliği kabul etmek anlamına gelmemekteydi. Çünkü TBMM hükümeti tarafından izlenen yol halkçılık politikası idi.³³

Atatürk'e göre, Bolşeviklerle temas eden ya sosyal ya da politik hareket birliğine veya ona karşı silahla muhalefete mecbur olmuştur ve bizimde iki şıktan birini seçmemiz gerekmektedir. Fakat bu noktada, İtilaf Devletlerinin, bizim Bolşeviklere karşı silahla mukavemetimizi ümit edebilmeleri için de bir takım fedakarlıklarda bulunması ve en azından işgal altında bulundurdıkları Arap olmayan toprakları bize geri vermeleri gerekmektedir demiştir.³⁴

Yine 1920'de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "Bizim için, milletimiz için Bolşevik olalım olmayalım meselesi mevzu-u bahis değildir. İlla Bolşevik olmak için bir mesele yoktur. Yine bu hususta kraldan ziyade kral taraftarları olanlar da var. Biz bir milletiz. Kendimize ait adatumuz vardır. Prensiplerimiz vardır ve bunların sadıkıyız. Biz Bolşeviklerden bahsettiğimiz zaman bir Bolşevik Rusya'sı, Sovyet Cumhuriyeti var ve onların da vesaiti var; menabii var ve bizim düşmanlarımızın da düşmanıdır. Biz kendi maksadımızı bırakıp da onlara köle olalım meselesi mevzu-u bahis değildir."³⁵

³⁰ a.g.e., s. 162-163.

³¹ a.g.e., s. 172-173.

³² ATTB, s. 305.

³³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, 4. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 201.

³⁴ Timur, a.g.e., s. 23.

³⁵ Enver Ziya Karal, **Atatürk'ten Düşünceler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 16.

Mustafa Kemal Paşa 1924'te; Bolşeviklerin millet içinde bir azınlıkla, ekonomik esaslara dayanan bir diktatörlük kurduğunu, bu diktatörlüğün kişisel hürriyet ve eşitliği tanımadığını, halk egemenliğine saygıları olmadığını belirtmiştir. İçte halkın çoğunluğunu baskı ile görüşlerini kabul etmeye zorladıklarını ve dışta ise propaganda ve ihtilal teşkilatları ile dünya milletlerine kendi prensiplerini yaymaya çalıştıklarını söylemiştir.³⁶

Yine, Bolşevizm'in, millet içinde haksızlığa uğramış bir sınıf halkını göz önüne aldığını fakat bizim milletimizin bütünüyle haksızlığa uğradığını ve zulüm gördüğünü belirten Mustafa Kemal Paşa'ya göre; Bolşevizm, hiçbir şekilde Türkiye'de uygulanamazdı. Çünkü dinimiz, adetlerimiz ve sosyal bün-yemiz bu fikrin yerleşmesine uygun değildi.³⁷

Yine bu doğrultuda, Hasan Rıza Soyak'ın da aktardığı 21 Haziran 1935'te yaptığı konuşmada Atatürk: "Türkiye'de Bolşeviklik olmayacaktır; çünkü Türk hükümetinin ilk gayesi, halka hürriyet ve saadet vermek, askerlerimize olduğu kadar, sivil halkımıza da iyi bakmaktır" demiştir.³⁸

Yine 1922'de Petit Parisien muhbirine verdiği demeçte: "*Biz ne Bolşevikiz, ne de komünist; ne biri, ne diğeri olamayız. Çünkü, biz ulussever ve dinimize saygılıyız. Özet olarak bizim hükümet biçimimiz tam bir demokrat hükümetidir. Ve dilimizde bu hükümet "halk hükümeti" diye anılır.*

Bu hükümet, doğrudan doğruya milletin isteklerini yerine getirmeye çalışan ve millet ve ülkenin yönetimine kendisi sahiptir. Bu bakımdan kendi yazgısını kendisi belirler. Yönetim kollarımızın tümünde uygulanacak olan yöntem de budur" demiştir.³⁹

1920'de yaptığı bir konuşmasında; bizim prensiplerimizin, Bolşevik prensipleri olmadığını ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmeyi şimdiye kadar hiç düşünmediğini ve girişimde bulunmadığını belirtmiştir. Bizim inancımızın, milletimizin hayatının sağlanması ve yükselmesinin kendi görüşleri doğrultusunda olacağını ve bizim görüşümüzün de halkçılık oldu-

³⁶ **Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri**, Türkiye Tekstil Sanayi İşverenleri Sendikası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 29; **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Hazırlayan: Utkan Kocatürk, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999, s. 221.

³⁷ **Atatürk'ün Görüş ve ...**, s. 31; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C. I, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 102; **ATTB**, s. 86.

³⁸ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, 6. Baskı, YKY, İstanbul, 2010, s. 492; **ASD**, C. III, S.139.

³⁹ **ASD**, C. III, S. 72; **Atatürk'ün Fikir ve ...**, S.222.

ğunu ve bu görüşe göre de kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, yönetimin doğrudan doğruya halka verileceği ve halkın elinde bulundurulacağını ifade etmiştir.⁴⁰

SONUÇ

Ortak çıkarların ve zorunlulukların sonucu olarak ortaya çıktığı görülen Türk-Sovyet dostluğu, iki taraf içinde gerek Batılı devletlerin kendi üzerlerindeki baskılarını ortadan kaldırmak ve gerekse de bu devletlere kendi isteklerini kabul ettirmek noktasında kullandıkları bir araç olmuştur.

Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'nın sahip olduğu rejimle dünya için bir tehdit olarak algılandığı bu dönemde, Türkiye'de de doğal olarak Bolşevizm'in etkileri görülmüştür. Fakat onun yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak için Batılılar gibi silahla mücadele yolunu değil düşünce yolunu seçen Mustafa Kemal Paşa, bu sisteminin özenilir bir sistem olmadığını halka göstermek adına komünist parti ve zümrelerin faaliyetine imkan tanıdığı gibi Türkiye Komünist Partisini de kurdu muştur. Bu şekilde Bolşevizm'in Türkiye üzerindeki olası olumsuz tesirlerini bertaraf etmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAL, Emel, “Rusya’da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye’ye Etkileri/Yansımaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Sol, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Hazırlayan: Utkan Kocatürk, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999.
- Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri**, Türkiye Tekstil Sanayi İşverenleri Sendikası Yayınları, İstanbul, 2008.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C. I, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- DEVİRİSHEVA, Leyla, “Rusya’dan Türkiye’ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali”, **Mediterranean Journal of Humanities**, IV/2, 2014.
- GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.
- GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

⁴⁰ ASD, C. I, s. 102; **Atatürk’ün Fikir ve ...**, s. 220-221.

- KARAL, Enver Ziya, **Atatürk'ten Düşünceler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.
- KOÇYİĞİT, Recep, **1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi Ve Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Yankıları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, 6. Baskı, YKY, İstanbul, 2010.
- TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 5. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
- TUNÇAY, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.
- TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, 4. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

EKİM DEVRİMİ'NDEN 100 YIL SONRA: YASAL BELİRSİZLİK VE SOVYET SONRASI DEVLETLERİN ULUSAL HUKUK SİSTEMLERİNİN GELİŞİM YOLUNUN ALTERNATİFİ

Marietta SHAPSUGOVA*

ÖZET

Belirsizlik insan yaşamında temel bir faktördür. Bu, olaylar arasındaki bağlantının, onların birbirine sürekli geçişinin, değişen olayların kimliğinin yokluğunun kendileriyle bir ifadesidir. Belirsizlik aynı zamanda bir risk faktörüdür, tamamen ortadan kaldırılamaz. Hukuk alanında yasal belirsizlik şeklinde kendini göstermektedir. Ekim Devrimi, Sovyet iktidarının kurulduğu devletler için yasal belirsizliğe yol açtı. Yasal kesinlik arzusu, kendi yasal sistemini - Sovyet yasasının sistemini - doğurdu. SSCB'nin yasal mirasının, Sovyet sonrası alanın ülkelerinin hukuk sistemlerinin gelişim yolunun seçimi üzerinde önemli bir etkisi vardır. Fakat bölgede, yasal sistemlerin geliştirilmesi ve rekabetinin Anglo-Amerikan, Avrupa, Müslüman, ulusal ve geleneksel hukuk, uluslararası hukuk gibi çok yönlü vektörleri bulunmaktadır. Sovyet sonrası boşluk ülkelerindeki yasal belirsizlik, ulusal-yasal ve uluslararası yasal araçlarla aşılmaktadır. Uluslararası ve uluslararası özel hukukun faaliyetleri, uluslararası hükümetler arası ve sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması yasal belirsizliğin üstesinden gelmede özel bir rol oynamaktadır. Ulusal hukuk sistemlerinin uyumlaştırılması, Sovyet sonrası alanda devletler arasındaki yasal ilişkilerde yasal belirsizliğin üstesinden gelmenin bir yoludur. Yasal belirsizlik, giderek artan uluslararası yasal değişim ile hukukun ulusal kimliğini koruma faktörüdür.

Anahtar Kelimeler: Yasal belirsizlik, Sovyet sonrası devletler, hukuk sistemleri.

---

* к.ю.н., доцент, доцент кафедры гражданского и предпринимательского права Южно-Российского института управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы, г.Ростов-на-Дону, ул. Пушкинская 70, shapsugova@gmail.com, +79282261671.

**100 YEARS AFTER THE OCTOBER REVOLUTION: LEGAL
UNCERTAINTY AND ALTERNATIVE OF THE WAY OF
DEVELOPMENT OF THE NATIONAL LEGAL SYSTEMS OF THE
POST-SOVIET STATES**

ABSTRACT

Uncertainty is a fundamental factor in human life. It is an expression of the connection between phenomena, their constant transition into each other, the absence of the identity of changing phenomena with themselves. Uncertainty is also a risk factor, it can not be completely eliminated. It appears itself in the sphere of law in the form of legal uncertainty. The October Revolution led to legal uncertainty for the states in which Soviet power was established. The desire for legal certainty gave birth to its own legal system - the system of Soviet law. The legal heritage of the USSR has a significant influence on the choice of the way of development of the legal systems of the countries of the post-Soviet space, but in the region, there are multi-directional vectors of development and competition of legal systems - Anglo-American, European, Muslim, national and customary law, international law. Legal uncertainty in the countries of the post-Soviet space is overcome through national-legal and international legal instruments. Acts of international and international private law, the creation of international intergovernmental and non-governmental organizations play a special role in overcoming legal uncertainty. Harmonization of national legal systems is also a way of overcoming legal uncertainty in legal relations between states in the post-Soviet space. Legal uncertainty is a factor of preserving the national identity of law with an ever-increasing international legal exchange.

Keywords: Legal Uncertainty, Post-Soviet States, Legal Systems.

100 ЛЕТ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ: ПРАВОВАЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЬ И ВЫБОР ПУТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Ключевые слова: правовая неопределенность, постсоветские государства, правовые системы.

Неопределенность является фундаментальным фактором жизнедеятельности человека. Она есть выражение связей явлений, их постоянного перехода друг в друга, отсутствие тождества изменяющихся явлений с самими собой.

Категория неопределенности связана с категориями возможности и действительности.

Неопределенность потенциального бытия обусловлена существованием в нем множества возможностей. Материальный субстрат, заключенный в данной вещи, содержит в себе возможность принять любую форму из бесконечного числа форм, которые она имеет. Однако в действительность реализуется только одна из общего числа возможностей. Поэтому потенциальное бытие неопределенно по отношению к актуальному бытию (к реализовавшейся возможности). Этот факт обуславливает неоднозначность (и связанную с ней неопределенность) связей между возможностью и действительностью.¹ Процесс реализации возможности, перехода неопределенности в определенность зависит от воздействия формы на материальный субстрат. Роль формы, таким образом, состоит в отграничении разнообразия, в выборе из всего ансамбля возможностей и реализации в действительность лишь одной из них.²

Неопределенность является также фактором риска, она не может быть полностью устранена, проявляясь и в сфере права в форме правовой неопределенности.

Правовая неопределенность может пониматься в двух ипостасях: как онтологическая правовая неопределенность и как гносеологическая правовая неопределенность.

---

¹ Визир П.И., Урсул А.Д. **Диалектика определенности и неопределенности.** – Кишинев: Изд-во «Штииница», 1976. С. 17.

² Визир П.И., Урсул А.Д. **Диалектика определенности и неопределенности.** – Кишинев: Изд-во «Штииница», 1976. С. 17.

Правовая неопределенность с одной стороны может рассматриваться как дефект права, с другой – как триггер его развития в странах постсоветского пространства.

В основе правовой неопределенности лежит открытость правовой системы новому опыту, рецепции, гармонизации права

Правовая неопределенность может проявляться в юридических рисках возникающих при взаимодействии между странами и организациями.

Революция является способом преодоления неопределенности в общественном развитии.

Состояние неопределенности в общественном развитии практически всегда предшествует революционным преобразованиям в любой стране. В истории это состояние фиксируется многократно. Это и период известной великой смуты и начало XIX века, озаменованное восстанием декабристов и, особенно, начало XX века, когда длящееся состояние неопределенности действующая власть пыталась снять практическим введением представительных органов и частичным ограничением абсолютной власти российского императора. Затем последовали две революции, выборы Учредительного собрания, через которое предполагалось снять сложившуюся неопределенность в развитии российского государства и общества. Реальным же выходом из названного состояния явилась Октябрьская революция, означавшая коренное и полное изменение не только системы власти, но и социальной структуры общества, сложившихся форм его функционирования. Однако революция породила новую неопределенность.

Так, согласно п. 5 Декрета СНК о Суде от 5 декабря (22 ноября) 1917 г. местные суды решают дела именем Российской Республики и руководится в своих решениях и приговорах законами свергнутых правительств лишь постольку, поскольку таковые не отменены революцией и не противоречат революционной совести и революционному правосознанию. Закрепленная материально-правовая норма расширяла сферу судейского усмотрения при том что понятия «революционной совести» и «революционного правосознания» оставались неопределенными.

Изложенное свидетельствует о том, что несмотря на имеющийся огромный исторический опыт, состояние неопределенности как

политико-правовое состояние общества остается теоретически неизученным. Сказанное имеет отношение и к юридической науке и практике, для которых преодоление состояния неопределенности является едва ли не главным способом обеспечения определенной социальной направленности развития. Итак, что представляет собой состояние неопределенности на современном этапе развития государств постсоветского пространства и какие предпосылки содержатся в нем самом, позволяющие выход из него, без которого развитие общества не может быть гарантированно гармоничным?

Как изначально из различных возможностей развития Российской империи реализовалась единственная – возможность революции, так и единственной реализовавшейся возможностью из множества других стал распад СССР.

Распад СССР также снял накопившуюся неопределенность. Однако неопределенность – это всегда процесс. Определенность переходит в неопределенность непрерывно. Новая определенность порождает новую неопределенность.

Октябрьская революция имела целью достижение определенности, и в то же время привела к правовой неопределенности для государств, в которых была установлена советская власть. Стремление к установлению правовой определенности на этих территориях на постреволюционном этапе породило собственную правовую систему – систему советского права, было создано единое правовое поле. Сложившиеся в советский период хозяйственные и экономические связи в последствии способствовали трансформации советской правовой системы в фундамент правовых систем постсоветских государств.

Постсоветские государства сейчас находятся в стадии формирования возможностей, каждая из которых может реализоваться в действительность.

Правовая неопределенность в странах постсоветского пространства преодолевается посредством национально-правовых и международно-правовых инструментов. На пути преодоления правовой неопределенности особую роль играют акты международного и международного частного права, создание международных межправительственных и неправительственных организаций, поэтому, созданию единого правового поля и укреплению сотрудничества между постсоветскими странами способствует участие в международных организациях.

Страны постсоветского пространства сегодня находятся в поиске собственного пути развития, сохранения суверенитета и идентичности. Отсутствие политической определенности может вести к негативным экономическим и правовым эффектам, правовой неопределенности, однако участие в международных организациях, созданных на постсоветском пространстве и выход из них отражают эту тенденцию.

Так, в Содружество независимых государств (СНГ) вошли все бывшие республики СССР, кроме прибалтийских, Грузия перестала быть членом СНГ августа 2009.

В Организацию Договора о Коллективной Безопасности (ОДКБ) входят Россия, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Армения. Из ОДКБ вышли Азербайджан, Грузия и Узбекистан.

Туркменистан старается выдерживать нейтралитет не вступая в международные организации постсоветского пространства.

Если страны Балтии изначально тяготели к Евросоюзу, то для многих государств актуально создание противовеса доминированию России в регионе.

Одной из организаций выполняющих эту функцию считается Организация за демократию и экономическое развитие — ГУАМ, в которую после выхода Узбекистана входят четыре члена: Грузия, Молдавия, Украина, Азербайджан.

Важную роль на постсоветском пространстве играет и Евразийское экономическое сообщество.

Развиваются международные отношения и по пути заключения двусторонних международных договоров, в том числе договоров о правовой помощи.

Гармонизация национальных правовых систем также является способом преодоления правовой неопределенности в правоотношениях между государствами на постсоветском пространстве.

Правовое наследие СССР оказывает значительное влияние на выбор пути развития правовых систем стран постсоветского пространства, однако в регионе наблюдаются разнонаправленные векторы развития и конкуренция правовых систем — (англо-американское, европейское, мусульманское, национальное и обычное право, международное право).

Большая часть стран постсоветского пространства развивает свое право по романо-германскому типу.

Исторически романо-германское право оказывало значительное влияние на развития правовых систем прибалтийских стран (Литва, Латвия и Эстония).

Нельзя не отметить, что обычаи и религиозные верования оказывают значительное влияние на правовую жизнь постсоветских государств.

Однако, такие страны с преимущественно мусульманским населением, как Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Туркменистан, Таджикистан, Киргизстан также можно отнести к романо-германской правовой семье с сохранением элементов советского права.

Огромную роль в формировании единого правового поля на постсоветском пространстве играет модельное законодательство СНГ.

Например, ГК Азербайджана имеет сходство с Модельным ГК стран СНГ, однако претерпел значительное влияние германского права в части вещных прав, поскольку при подготовке его значительное участие принимали немецкие юристы.

Видимо, в вопросах права в действительность реализуются правовые возможности тех систем, хозяйственные связи с которыми окажутся наиболее прочными.

Из вышесказанного мы можем сделать вывод, что правовая неопределенность является фактором сохранения национальной идентичности права при все более усиливающемся международно-правовом обмене.

Именно неопределенность позволяет праву держать руку на пульсе жизни и не утрачивать связь с действительностью. С позиции современной науки все более отчетливо обнаруживается тот факт, что в объективном мире не существует абсолютной определенности явлений, их свойств и связей, что объективная определенность всегда выступает в единстве с неопределенностью.³

Неопределенность позволяет использовать гибкий подход в правовом регулировании. Не зря многие международные акты носят рамочный характер. Именно такая гибкость является залогом устойчивости национальных правовых систем, выживания

---

³ Визир П.И., Урсул А.Д. **Диалектика определенности и неопределенности.** – Кишинев: Изд-во «Штииница», 1976. С. 37.

международного права и сохранения его связи с правом внутригосударственным.

ЛИТЕРАТУРА

1. ВИЗИР П.И., Урсул А.Д. **Диалектика определенности и неопределенности.** – Кишинев: Изд-во «Штииница», 1976.

BATYRBEK ABUKOV'UN İRAN'DAKİ SOVYET OTORİTESİ OLUŞTURULMASINDAKİ ROLÜ

Murad DIŞEKOV*

ÖZET

Rusya'da 1917 devrimi, Avrupa ve Asya'daki birçok ülkenin gelişimini ciddi biçimde etkilemiştir. Bolşevik Rusya örneği, Avrupa'da devrimci sürecin güçlenmesine ve bir dizi devlette Sovyet sisteminin ilan edilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, 1920 yılına gelindiğinde, Bremen, Bavyera, Macar, Slovak Sovyet Cumhuriyetleri ortadan kalkmış ve Avrupa'daki dünya devrimi fikrinin gerçekleşmesi başarısız olmuştur. Bu koşullarda Sovyet Rusya'nın liderleri dikkatlerini Asya'ya çevirdi. Devrimci hareketi harekete geçirmek ve Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Afganistan, İran, Harezmi, Buhara ve Moğolistan'da Sovyet rejimlerinin kurulmasına yardım edilmeye çalışıldı. Denikin tarafından Enzeli limanına getirilen Rus filosunun geri dönüşü kisvesi altında, 18 Mayıs 1920'de liman ele geçirildi. Bunu takiben, Jangali Hareketi'nin desteğiyle, Reşt alındı ve Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu açıklandı. İran'ın diğer eyaletlerinde devrimci sürece katılma ve Tahran'ı ele geçirme girişimleri başarısız olmuştur. 1921'de Anglo-Sovyet ve Sovyet-İran anlaşmalarından sonra, Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kaderine terk edildi ve sonra da dağıldı. Genç bir komünist olan Batyrbek Lukmanovich Abukov İran'ın devrimci olaylarında önemli bir rol oynamıştır. Meşhur ve varlıklı bir Kabardey (Abazin) ailesinden gelen B. Abukov, 1918'de Bolşevik Parti'ye katıldı ve iç savaşta onların safında yer aldı. Tüm kara kuvvetlerinin askerî komiseri olarak Bakü'nün ele geçirilmesine katıldı. Mayıs 1920'de, seferberlik kolordu askeri komiseri olarak Enzeli limanının ele geçirilmesine katıldı. Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, B. Abukov Fars vatandaşlığını almış ve İran Devrim Askeri Konseyi'ne girmiştir. Aynı zamanda B. Abukov, Rusya'daki Bolşeviklerin Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Kafkasya bürosunun temsilcisi olarak atandı. B. Abukov haklı olarak İran Kızıl Ordusu'nun yaratıcısı olarak kabul edilir.

---

* Заведующий кафедрой теории и истории государства и права Кабардино-Балкарского государственного университета им. Х.М. Бербекова. к.и.н., доцент. Dugur1@mail.ru; Mob.: +79280842184.

Teori ve Devlet ve Hukuk Tarihi Bölümü Başkanı, Kabardey-Balkarian Eyalet Üniversitesi, Kh.M. Berbekov. Dugur1@mail.ru; Mob.: +79280842184.

İran Komünist Partisi'nin radikal üyeleri ile Jangalis Kuchik Han'ın lideri arasında patlak veren çatışma, 1920'de, B. Abukov'un Moskova'ya geri çağrılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnan, İsyen, Sovyet hükümeti, Kızıl Ordu, Abukov.

К ВОПРОСУ О РОЛИ БАТЫРБЕКА АБУКОВА В УСТАНОВЛЕНИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ИРАНЕ

Мурат Владимирович ДЫШЕКОВ

АННОТАЦИЯ

Революция в России, произошедшая в 1917 году, серьезным образом повлияла на развитие многих государств Европы и Азии. Пример большевистской России, способствовал усилению революционного процесса в Европе и провозглашению советского строя в ряде государств. Вместе с тем, к 1920 году Бременская, Баварская, Венгерская, Словацкая советские республики перестают существовать, и реализация идеи мировой революции в Европе окончилось неудачей. В этих условиях руководители советской России, все чаще обращают свое внимание на Азию. Ставится задача активизировать революционное движение и содействовать установлению советских режимов в Азербайджане, Армении, Грузии, Турции, Афганистане, Персии, Хорезме, Бухаре, Монголии. Под видом возврата российского флота отведенного деникинцами в порт Энзели, 18 мая 1920 года был осуществлен десант и захват этого порта. Вслед за этим, при поддержке дженгелийцев был взят г. Решт и объявлено о создании Гилянской Советской Социалистической Республики. Попытки вовлечь в революционный процесс другие провинции Персии, равно как и завладеть Тегераном не увенчались успехом. После заключения в 1921 году англо-советского и советско-иранского договоров Гилянская Советская Социалистическая Республика была обречена и пала.

Значительную роль в революционных событиях Персии играл молодой коммунист Батырбек Лукманович Абуков. Выходец из известной и состоятельной фамилии кабардинских (абазинских) дворян Б. Абуков в 1918 году вступил в партию большевиков и участвовал на их стороне в гражданской войне. В качестве военкома всех десантных войск участвовал во взятии Баку. В мае 1920 года в качестве военкома экспедиционного корпуса он участвует в захвате порта Энзели. После провозглашения Гилянской Советской Социалистической Республики Б. Абуков принимает персидское гражданство и входит в Реввоенсовет Персии. Одновременно Б. Абуков был назначен представителем Кавказского бюро ЦК РКП(б) в Персии. Б. Абуков по праву считается создателем Персидской красной армии.

Конфликт, разразившийся между радикально настроенными членами иранской компартии и лидером джангелийцев Кучек-ханом, привел к тому, что в октябре 1920 года Б. Абуков был отозван в Москву.

Ключевые слова: Иран, восстание, советская власть, Красная армия, Абуков.

ON THE ROLE OF BATYRBEK ABUKOV IN THE STATUS OF THE SOVIET AUTHORITIES IN IRAN

ABSTRACT

The revolution of 1917 in Russia seriously affected the development of many countries in Europe and Asia. The example of Bolshevik Russia, contributed to the strengthening of the revolutionary process in Europe and the proclamation of the Soviet system in a number of states. However, by 1920 Bremen, Bavarian, Hungarian, Slovak Soviet Republics ceased to exist, and realization of the idea of world revolution in Europe failed. In these circumstances, the leaders of Soviet Russia, turned their attention to Asia. It was tasked to activate the revolutionary movement and help establish Soviet regimes in Azerbaijan, Armenia, Georgia, Turkey, Afghanistan, Persia, Khorezm, Bukhara, and Mongolia. Under the guise of the return of the Russian fleet assigned by Denikin to the port of Anzali, on May 18, 1920, the port was seizure. Following this, with the support of the Jangalis, Mr. Rasht was taken and the creation of the Gilan Soviet Socialist Republic was announced. Attempts to engage in the revolutionary process other provinces of Persia, as well as to take over Tehran failed. After the conclusion of the Anglo-Soviet and Soviet-Iranian treaties in 1921, the Gilan Soviet Socialist Republic was doomed and fell. A significant role in the revolutionary events of Persia played a young Communist Batyrbek Lukmanovich Abukov. Coming from a well-known and wealthy family of Kabardian (Abazin) nobles, B. Abukov joined the Bolshevik Party in 1918 and was on their side in the Civil War. As a military commissar of all the landing forces he participated in the capture of Baku. In May 1920, as a military commissar of the expeditionary corps, he participated in the seizure of the port of Anzali. After the proclamation of the Gilan Soviet Socialist Republic, B. Abukov takes Persian citizenship and enters the Revolutionary Military Council of Persia. At the same time B. Abukov was appointed representative of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks in Persia. B. Abukov is rightly considered the creator of the Persian Red Army.

The conflict that erupted between the radical members of the Iranian Communist Party and the leader of the Jangalis Kuchik-khan led to the fact that in October 1920, B. Abukov was recalled to Moscow.

Keywords: Iran, the Insurrection, the Soviet government, the Red Army, Abukov.

В этом году отмечается 100 лет революции в России. Как и всякая Великая революция, она имела огромное историческое значение, повлияв на развитие как народов, входивших в состав России, так и на международное сообщество. Идеи, провозглашенные большевиками, нашли отклик у миллионов людей по всему свету. Установление советской власти в России произошло в результате кровопролитной гражданской войны. Вместе с тем в революционный процесс были втянуты и многие государства. Усилилось революционное движение в Испании, Франции, Германии. Были провозглашены Бременская, Баварская, Венгерская, Словацкая советские республики. Становление советских республик происходило не только в Европе, но и в Азии.

После поражения революций в Германии, Венгрии, Финляндии, Австрии и других странах большевики укрепились во мнении, что потери в Европе можно компенсировать за счет продвижения социалистических идей и даже революций в Азии, в первую очередь на Ближнем и Среднем Востоке.¹ Первым кто высказал подобную идею, был Лев Троцкий. Лишив Англию своих колоний в Индии, Иране и Афганистане он рассчитывал подорвать её экономику и обезопасить Советскую Россию.

В апреле 1920 года была установлена советская власть в Азербайджане. Азербайджанское руководство, поддержанное российским руководством и Коминтерном, приступило к советизации северной части Ирана. Незадолго до того как части красной армии освободила Баку денкикинцы спасаясь от неминуемого поражения отвели свои корабли в персидский порт Энзели. Замирение региона и установление безопасного режима плавания в каспийском море требовали от командующего Волжско-Каспийской флотилией Ф.Ф. Раскольникова принятия определенного решения. Ф.Ф. Раскольников предложил руководству страны три варианта: 1) решить вопрос дипломатическим путем, потребовав от шахского правительства возврата судов; 2) заблокировать вражеские корабли в Энзели; 3) высадить десант и попытаться захватить корабли. В последнем случае вставал вопрос об экспорте революции.

Предложения Ф.Ф. Раскольникова были рассмотрены руководством страны, и он получил санкцию на десантирование. При этом ему

---

¹ Джамиль Гасанлы. «Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на южном побережье Каспия (1920-1921 гг.) // Кавказ и глобализация. 2012. Т. 6. В. 1. С. 137-138.

вменялось довести до сведения шахского правительства, что территориальная целостность персидского государства остается неприкосновенной, и по выполнении боевого задания красные части будут отведены.

В мае 1920 года советские войска десантировались в Энзели, а затем взяли город Решт. В результате чего была провозглашена Гилянская Советская республика. Определенный вклад в становление Гилянской Советской республики внес Батырбек Лукманович Абуков.

В исторических источниках чрезвычайно мало освещается его роль в истории революционного Ирана, вместе с тем это была заметная фигура в иранской компартии. На его примере можно проследить влияние социалистических идей на рядовых граждан. За короткий срок его взгляды эволюционировали от неприятия большевистской идеологии до апологета революции.

Батырбек Абуков происходил из знатного абазинского рода уже давно осевшего в Кабарде. История рода Абуковых тесно связана с политической жизнью народов Северного Кавказа и Турцией. Одним из самых известных общественно-политических и религиозных деятелей на Кавказе в конце XVIII-начале XIX вв. был Исхак Абуков. В 1764 году он получил фирман турецкого султана о распространении им ислама среди карачаевцев. Религиозная деятельность осуществлялась И. Абуковым и в Кабарде. Османское правительство материально поддерживало его, посылая ежемесячно через анапскую таможню 30 курушей².

Другой видный представитель рода Абуковых - Атажуко (1795-1868 гг.) поступил на службу в российскую армию и дослужился до звания подполковника. В качестве проводника и разведчика он участвовал в походах российских войск в Закубанье, подавлении восстания в Кабарде в 1823 году, строительстве Военно-грузинской дороги, покорении Карачая в 1828 году. Участвовал он и в научной экспедиции генерала Г.А. Емануэля, в результате которой в 1829 году была покорена гора Эльбрус. В 1861 году он во главе 200 человек эмигрировал в Турцию.

Еще один видный представитель рода Абуковых – генерал турецкой армии Абука Ахмед-паша (1857-1923 гг.) Родился он в Турции. В 1879 году Абука Ахмед-паша окончил военное училище, а в 1881 году

---

² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi.** СМ. 943 2. S. 1212. (Архив османского правительства, Турция).

военную академию. С этого времени он продвигается по службе. В годы Балканской войны он был военным атташе Турции в Белграде и в России, занимал в правительстве Турции должности военного министра и министра общественных работ.

Таким образом, мы видим, что Батырбек Абуков происходил из старинной дворянской фамилии и был достаточно обеспечен. Родился Батырбек в 1899 году. Учился в Кисловодской гимназии, которую успешно окончил в 1916 году. Осенью того же года он поступил Екатеринославский горный институт. Именно там и застала его Февральская революция 1917 года. Идеи революции захлестнули его. Батырбек избирается членом студенческого исполкома института. В июне 1917 года Батырбек Абуков возвращается на родину.

В это время он работает в Нальчике секретарем Окружного продовольственного комитета, затем агентом по реквизиции скота. В начале 1918 года Батырбек переехал в Кисловодск, где работал секретарем Горного Народного Совета при Кисловодском Совдепе. Батырбек Абуков был избран делегатом на II съезд народов Терка начавший работу 16 февраля 1918 года. Это был поистине исторический съезд для многих народов Кавказа.

Батырбек Абуков активно участвовал в деятельности съезда. Так, после доклада сделанной военной комиссией он заявил: «Борьба с анархией есть дело всей демократии. К сожалению, демократия не располагает сейчас достаточными вооруженными силами. Вы слышали, что осетинский полк еще не готов и что кабардинский не может оставить Нальчик и другие места Кабарды, ибо у нас тоже начинаются грабежи и анархия.

Но прежде всего /ль\ должны выяснить вопрос о власти. Ибо, отдавая вооруженные силы и средства, мы должны знать, кому мы даем, на каких основах будет работать наша власть, не признает ли она власть Совета Народных Комиссаров. Как избранные народа мы должны прямо говорить обо всем».³ Неопределенность больше всего тревожила народ, и это обстоятельство не осталось без внимания Батырбека Абукова.

Как видно, на этом съезде Батырбек выступает как противник большевиков. Он опасается того, что создаваемые II съездом народов Терка органы признают власть большевиков (СНК). Главное что его

---

³ Съезды народов Терка. Т. I. Орджоникидзе: Издательство «Ир», 1977. С. 93.

заботит это анархия и разворачивающиеся в большом масштабе грабежи. Именно к концу февраля-началу марта 1918 года относится инициатива кабардинской молодежи из числа интеллигенции по формированию в Кабарде добровольческих отрядов для обороны её от большевиков. По воспоминаниям К.А. Чхеидзе, личного адъютанта З. Даутокова-Серябрякова, одним из деятельных энтузиастов в этом вопросе был Батырбек Абуков.⁴

Во второй половине 1918 года отчетливо прослеживается полевание взглядов Б. Абукова. Решающую роль в этом вопросе, на наш взгляд, играло знакомство с семейством Булле. Франц Христианович Булле был видным большевиком. В сентябре 1918 года он стал председателем Совнаркома Терской Советской Республики. Его жена Мильда также разделяла взгляды большевиков. Как, когда и при каких обстоятельствах Батырбек завязал с ними знакомство не известно. Батырбек сильно увлекся Мильдой, а в конце 1918 года женился на ней. Полагаем, что именно под её воздействием он примкнул к большевикам.

Он принимал активное участие в политической жизни региона. Так, Батырбек Абуков участвовал в работе V съезда народов Терека, состоявшегося 28 ноября – 9 декабря 1918 года во Владикавказе. События последних месяцев 1918 года отчетливо врезались в память Б. Абукова. «Положение на фронте все ухудшалось. Белые все сильнее теснили Красную армию, тиф косил ее ряды. Казачьи станицы были охвачены восстанием» - вспоминал он. Тогда же Батырбек вступил в партию большевиков.

После объявления партийной мобилизации в конце декабря 1918 года Б. Абуков вступил в 1-й Советский полк обороны Северного Кавказа. Начал военную службу Батырбек рядовым в полку Кофанова. Первое боевое крещение он получил под Эссентуками.

Буквально через несколько дней в бою был убит помощник командира роты, и на его место был назначен Батырбек. После смерти ротного он возглавил роту.

Развернувшееся в январе 1919 года наступление Добровольческой армии на Северном Кавказе привело к фактическому уничтожению XI армии. Чрезвычайный комиссар Юга России Г. К. Орджоникидзе в

---

⁴ Чхеидзе К.А. **Генерал Заурбек Даутоков-Серебряков. Гражданская война в Кабарде.** Нальчик, 2008. С. 35.

телеграмме на имя В. И. Ленина от 24 января 1919 года так сообщал о положении дел: «XI армии нет. Она окончательно разложилась. Противник занимает города и станицы почти без сопротивления. Ночью вопрос стоял покинуть всю Терскую область и уйти в Астрахань».⁵

Разрозненные остатки XI армии через степи отступили к Астрахани. В этот период Батырбек Абуков был назначен помощником командира полка, затем уполномоченным по борьбе с дезертирством.

В ноябре 1919 года по просьбе командующего Волжско-Каспийской военной флотилией Раскольников Батырбек Абуков был направлен в его расположение. Как указывал Б. Абуков: «Получил назначение н-ка 4-го десантного отряда моряков, участвовал под Танюшкиным. Затем был выдвинут Военкомом всех десантных отрядов моряков, которыми командовал тов. Кожанов И.К. Участвовал в захвате Баку и очищении Ленкоранского уезда от остатков муссаватийских отрядов. В мае 1920 г., в качестве военкома экспедиционного корпуса (командир корпуса т. Кожанов) участвовал в захвате Каспийского флота белых в Энзели (Персия)».⁶

18 мая 1920 года началась операция по захвату порта Энзели (ныне г. Пехлеви, Иран). Вечером того же дня остатки англичан капитулировали и были пропущены в г. Решт. Утром 19 мая советские корабли вошли в гавань, а после обеда военком Батырбек Абуков организовал митинг для населения. «Весь двор, — сообщал один из будущих функционеров Иранской компартии Т. Чилингарьян, — был переполнен слушателями, многие залезли на деревья. Тов. Абуков сказал двухчасовую речь, которая прерывалась переводом на фарси. Он говорил о том, что большевики пришли в Энзели, во-первых, для получения российского государственного имущества (пароходов и орудий), оставленного в Энзели денкинцами; во-вторых, приняв приглашение персидского революционного вождя Мирзы Кучек-хана, для того, чтобы прогнать англичан. Несмотря на это, большевики оставят Персию сейчас же, если только персидский народ не захочет, чтобы они остались».⁷

---

⁵ Бурда Э. Терское казачество в период революций и гражданской войны 1917-1921 гг. // <http://osetia.kvaisa.ru/ibrannoe/izbrannye-publikacii/terskoe-kazachestvo-v-period-revolucij-i-grazhdanskoj-vojni-1917-1921-gg-chast-tretya/>

⁶ Архивы и общество. Нальчик, 2010. Вып. 14.

⁷ Цит. по: Генис В.Л. Большевики в Гиляне: провозглашение Персидской Советской Республики // Вопросы истории. 1999. № 1. С. 66.

Батырбек явно забегал вперед, т.к. лишь в тот же день 19 мая отправил письмо Кучек-хану. Содержание письма во многом повторяла сказанное на митинге, ибо Батырбек Абуков писал: «Дорогой товарищ Мирза Кучек-хан! Советской России давно известно о твоих подвигах в деле освобождения некогда великого и могущественного персидского народа от английского ига и предавшего за английское золото свою родину шахского правительства... Мы считаем своим долгом поставить тебя в известность о целях нашего прихода в Энзели. Мы пришли сюда не в качестве завоевателей и не для того, чтобы вместо английского ярма наложить на исстрадавшуюся Персию новое русское ярмо».⁸

Б. Абуков прямо указывал, что красный десант выполнил стоящую перед ним задачу – вернул принадлежащие советской России корабли и теперь предлагал ему помощь. «Мы готовы всеми силами помочь персидскому народу избавиться от английского ига. Если наша помощь нужна тебе, то ты должен со своей стороны связаться с нами. Было бы очень желательно лично повидаться с тобой, обо всем подробно переговорить и условиться о дальнейшей совместной работе. Если твой приезд в Энзели почему-либо невозможен, то назначь время и место для личных переговоров» - писал он.⁹

Через несколько дней в Энзели прибыл лидер повстанцев Мирза Кучек-хан. Как сообщал Кожанов: «23 утром Кучук прибыл в Энзели. В результате беседы выяснилось, что он хочет начать революционное движение в Персии под советскими лозунгами, для чего считает необходимым образование советского правительства в Персии. Население Кучук-хана встречает восторженно. Все ждут переворота. Принимаем все меры для предотвращения преждевременных шагов, но думаю, что вряд ли удастся удержать революционное движение».¹⁰

Переговоры с Кучек-ханом привели к соглашению сторон. В обмен на поддержку в борьбе с англичанами Кучек-хан согласился на провозглашение Персидской советской республики. Чтобы завуалировать участие Советской России в дальнейших акциях десантный отряд был формально распущен.

4-5 июня захватив г. Решт, столицу провинции Гилян, Кучек-хан возглавляет созданное им Временное революционное правительство.

---

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Аптекарь П. Восточный экспресс Льва Троцкого //Режим доступа: <http://rkka.ru/oper/pers/pers.htm>.

Вслед за этим создается Реввоенсовет Персии, куда вошли три перса, а также И. Кожанов (Ардашир) и Б. Абуков принявшие персидское подданство. Одновременно по предложению Серго Орджоникидзе Б. Абуков был назначен представителем Кавказского бюро ЦК РКП(б) в Персии.

Б. Абуков по праву считается создателем Персидской красной армии. Основное ядро этой армии составили военные моряки, прибывшие в составе десанта, дженгелийцы – сторонники Кучек-хана, и добровольцы, набранные в Баку. Возглавил армию генерал-майор В. Каргалетели («Шапур»).

Предприняв ряд походов, персидская советская армия не добилась существенных успехов. Одной из главных причин неудач в военных действиях персидские коммунисты увидели в нерешительности Кучек-хана. Уже 10 июля под давлением Мдивани ЦК ИКП принял секретное постановление, предписывавшее «убрать» Кучек-хана и его правительство как якобы «переставших быть вождями национально-освободительного движения».¹¹

Кучек-хан, предчувствовавший угрозу поспешил укрыться в лесах. 31 июля г. Решт без единого выстрела был захвачен отрядом под руководством Якова Блюмкина (Якуб-заде).¹² Главой нового правительства стал левый джангелиец Эхсанулла. Власти сразу же преступили к экспроприации буржуазии, что было воспринято местными жителями как очередная оккупация.

Кучек-хан обатился с письмом лично к В.И. Ленину. В письме он обрисовал создающуюся ситуацию, обратив особое внимание на роль Б. Абукова в ней. В частности, Кучек-хан писал: «Тов. Абуков, который рекомендует себя то представителем России, то представителем партии “Адалет”, с несколькими персидскими коммунистами, прибывшими из России, не знающими ни обычаев, ни характера населения, несмотря на договоренность о несвоевременности проведения коммунистической пропаганды, собирает население на митингах, рассылает воззвания, с помощью которых стремится к достижению успеха, вмешивается во внутренние дела, тем самым, подрывает авторитет Советской власти,

---

¹¹ Генис В. **Поход на Тегеран**. В 1920 году Советская Россия попыталась оккупировать Персию// Политический журнал. Режим доступа: <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=50&tek=423&issue=14>.

¹² Яков Блюмкин известен большей частью как убийца немецкого посла графа Мирбаха.

бывали даже случаи, когда они отзывались обо мне и моих сторонниках, как о сподвижниках буржуазии, с каждым днем запутывают дело революции и ставят меня в безвыходное положение».¹³

В конечном итоге письмо Кучек-хана сводились к следующим требованиям:

1. Реализация обещаний Советской России свободному народу Персии о невмешательстве Советского Азербайджана в дела Персии...
2. Признание границ и прав Советской республики...
3. Ограждение жизни и имущества персидских граждан в пределах Советского Азербайджана.
4. Устранение т. Абукова из Персии и откомандирование в распоряжение советской Персии т. Кожанова, который в противоположность Абукову содействовал развитию революции в Персии...¹⁴

Лишившись поддержки населения, Гилянская республика была обречена. Город Решт несколько раз переходил из рук в руки. В это время Б. Абуков участвовал в боях против английских частей и частей ханского правительства в качестве политического руководителя курдских партизанских отрядов.

Постоянной подпиткой Персидской революции людскими и материальными ресурсами из России еще некоторое время удавалось удерживать занятые территории. В конце октября 1920 года война приобрела позиционный характер.

В октябре 1920 года Батырбек Абуков был отозван партией в Москву. После подписания советско-иранского, а вслед за ним и англо-советского договора судьба Гилянской советской республики была окончательно решена. Летом 1921 она перестала существовать. Неудачи Персидской революции связываются со многими факторами – экономическими, политическими, социальными. А некоторые исследователи корень всех проблем видят лишь в человеческом факторе. Так, современные исследователи И.Б. Линдер и С.А. Чуркин, видят причины неудачи революции в Персии в «... самодеятельность части руководства Иранской компартии (Б.Л. Абуков, М.О. Булле), а также

¹³ Аптекарь П. Восточный экспресс Льва Троцкого // Режим доступа: <http://rkka.ru/opet/pers/pers.htm>

¹⁴ Там же.

ультралевых из Иранского бюро коммунистических организаций (Б. Мдивани, А. Микоян и В. Ломинадзе)». ¹⁵ Возможно, доля правды в этом есть. Но, не стоит забывать, что для советского руководства революция в Персии была нужна во многом только для того чтобы иметь рычаги давления на Англию. Персия стала разменной монетой в дипломатической игре советского Кремля.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. **Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi**. СМ. 943 2. S. 1212. (Архив османского правительства, Турция).
2. АПТЕКАРЬ П. **Восточный экспресс Льва Троцкого** // Режим доступа: <http://rkka.ru/oper/pers/pers.htm>
3. **Архивы и общество**. Нальчик, 2010. Вып. 14.
4. БУРДА Э. **Терское казачество в период революций и гражданской войны 1917-1921 гг.** // <http://osetia.kvaisa.ru/ibrannoe/izbrannye-publikacii/terskoe-kazachestvo-v-period-revoljucij-i-grazhdanskoj-vojny-1917-1921-gg-chast-tretya/>
5. ГЕНИС В. **Поход на Тегеран**. В 1920 году Советская Россия попыталась оккупировать Персию // Политический журнал. Режим доступа: <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=50&tek=423&issue=14>
6. ГЕНИС В.Л. **Большевики в Гиляне: провозглашение Персидской Советской Республики** // Вопросы истории. 1999. № 1.
7. ДЖАМИЛЬ Гасанлы. **«Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на южном побережье Каспия (1920-1921 гг.)** // Кавказ и глобализация. 2012. Т. 6. В. 1.
8. ЛИНДЕР И.Б., Чуркин С.А. **Диверсанты. Легенда Лубянки – Яков Серебрянский** // Электронная книга. 2011. // Режим доступа: http://fictionbook.ru/author/iosif_borisovich_linder/diversantyi_legenda_lubyanki_yakov_serebryanskiyi/read_online.html?page=8
9. **Съезды народов Терека**. Т. I. Орджоникидзе: Издательство «Ир», 1977.
10. ЧХЕИДЗЕ К.А. **Генерал Заурбек Даутоков-Серебряков. Гражданская война в Кабарде**. Нальчик, 2008.

---

¹⁵ Линдер И.Б., Чуркин С.А. **Диверсанты. Легенда Лубянки – Яков Серебрянский** // Электронная книга. 2011. // Режим доступа: http://fictionbook.ru/author/iosif_borisovich_linder/diversantyi_legenda_lubyanki_yakov_serebryanskiyi/read_online.html?page=8

AKŞAM GAZETESİ BAŞYAZARI NECMEDDİN SADIK BEY'İN GÖZÜYLE BOLŞEVİK İHTİLÂLİ

Mustafa ÖZYÜREK*

ÖZET

Necmettin Sadık Bey, Türkiye'nin ilk sosyologlarından olup, aynı zamanda Osmanlı Devleti, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde gazetecilik yapmış önemli aydınlardan biridir. Milli Mücadele döneminde "Akşam Gazetesi"nin başyazarlığını yaptığı yıllarda özellikle dış politika üzerine yazılar kaleme almış ve bunu yaparken olaylara bir sosyolog gözüyle bakmıştır.

Ankara Hükümeti'nin 1920 yılının ikinci yarısından itibaren Rusya ile yakın ilişkiler kurmaya başlaması birtakım eleştirilere sebep olmuş ve Milli Mücadele'nin ileri gelenleri, Anadolu hareketini öteden beri zararlı bir oluşum gibi göstermek isteyenler tarafından "Bolşevik" olmakla itham edilmişti. Necmettin Sadık Bey ise sosyal değişmeyi meydana getiren sebeplerin her ülkede birbirinden farklı olmasından hareketle, Anadolu ile Rusya arasında siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan önemli farklar bulunduğunu, bundan dolayı Anadolu'nun siyasi ve sosyal bakımdan bolşevikleşmeyeceğini savunmuştur.

Necmettin Sadık Bey'e göre; uzun yıllar boyu büyük toprak sahiplerinin baskıları altında ezilen Rus halkı kendini her anlamda esaret altında hissetmiş, I. Dünya Savaşı ve ilan edilen seferberlik neticesinde ihtilali gerçekleştirmiş; daha sonra iş başına geçenler ise büyük toprakları köylüler arasında dağıtmak suretiyle işçi sınıfını hâkim kılarak burjuvaziyi yıkmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Anadolu'da ne büyük toprak sahibi, ne işçi sınıfı ve ne de çarlık idaresi vardı. Yani Türk milletinin içinde bulunduğu şartlar Bolşeviklikle hiçbir benzerlik taşımadığı için Türk milleti Bolşevik siyasetini asla örnek almaya-caktır. Buna karşın Ankara ile Moskova arasında Milli Mücadele yıllarında vukuu bulan yakınlaşma ise yalnızca siyasi zorunluluktan kaynaklanmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Bolşevizm, Siyaset, Sosyalizm, Basın, Değerlendirme.

---

*Araştırma Görevlisi Doktor, Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mozyurek25@gmail.com.

**BOLSHEVIK REVOLUTION THROUGH THE PERSPECTIVE OF
THE EDITOR-IN-CHIEF NECMETTIN SADIK BEY FROM THE
AKŞAM (NEWSPAPER)**

ABSTRACT

Necmettin Sadık Bey is one of the first sociologists of Turkey and also one of the important intellectuals who worked as a journalist during the Ottoman Empire, National Struggle and Republican era. Necmettin Sadık Bey is one of the first sociologists of Turkey and also worked as a journalist during the Ottoman Empire, National Struggle and Republican era.

In the second half of 1920, the government of Ankara had begun to establish close relations with Russia, and the leaders of the National Struggle were accused of being "Bolshevik" by those who wanted to present the Anatolian movement as a harmful formation for a long time. Necmettin Sadık Bey argued that because of the fact that the reasons leading to social change are different in every country, there are important political, economical and social differences between Anatolia and Russia and therefore Anatolia cannot be Bolshevik in political and social terms. According to Necmettin Sadık Bey; the Russian people, who had been oppressed under the pressure of large landowners for many years, felt themselves under captivity in every sense and realized the revolution in the wake of World War I and the declared mobilization; and those passing on the job later destroyed the bourgeoisie by dominating the working class by distributing large lands among the peasants. From this point of view, there was no landowner, nor working class, nor tsarist administration in Anatolia. In other words, the Turkish nations will never take Bolshevik politics as it has no similarities with the Bolsheviks. On the contrary, the rapprochement between Ankara and Moscow in the years of National Struggle was only due to political necessity.

Keywords: Bolshevism, Politics, Socialism, Press, Evaluation.

БОЛЬШЕВИСТСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ ЧЕРЕЗ ПЕРСПЕКТИВУ РЕДАКТОРА НЕДЖМЕТТИНА САДЫКА БЕКА ИЗ ГАЗЕТЫ АКŞАМ

АННОТАЦИЯ

Неджметтин Садык Бек является одним из первых социологов Турции, а также одним из важных интеллектуалов, которые работали в качестве журналиста во время Османской Империи, Национальной Борьбы и Республиканской эры. Неджметтин Садык Бек является одним из первых социологов Турции, а также работал в газете АКŞАМ во время Национальной Борьбы.

Во второй половине 1920 года правительство Анкары начало налаживать тесные отношения с Россией, а лидеров Национальной Борьбы обвиняли в "большевицкой" со стороны тех, кто долгое время хотел представить Анатолийское движение как вредное образование. Некметтин Садык Бей утверждал, что из-за того, что причины, приводящие к социальным изменениям, различны в каждой стране, между Анатолией и Россией существуют важные политические, экономические и социальные различия и поэтому Анатолия не может быть Большевиком в политическом и социальном плане.

По словам Неджметтина Садыка; русский народ, который много лет угнетался под давлением крупных землевладельцев, чувствовал себя в плену во всех смыслах и осознал революцию после Первой Мировой Войны и объявленной мобилизации; и те, кто проходил работу, позже уничтожили буржуазию, доминируя в рабочем классе, распределяя большие земли между крестьянами. С этой точки зрения в Анатолии не было ни помещика, ни рабочего класса, ни царской администрации. Иными словами, турецкие народы никогда не будут воспринимать Большевицкую политику, поскольку она не имеет никакого сходства с большевиками. Наоборот, сближение Анкары и Москвы в годы Национальной борьбы было обусловлено лишь политической необходимостью.

Ключевые слова: большевизм, политика, социализм, пресс, оценка.

GİRİŞ

Rusya 1917 yılına -40 dereceyi bulan aşırı soğuklar, Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu ekonomik kriz, yiyecek sıkıntıları, bıkınlık, huzursuzluk ve grevlerle girmişti.¹ Savaş Rusya ekonomisine çok ciddi zararlar verdiğinden, halk Çarlık rejimine karşı tavrı almıştı. Halkın bu tavrını isyana dönüştürmeye çalışan bazı ihtilalci gruplar sürekli propaganda yapıyorlardı. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle ülkenin hemen her yerinde grevler ve çeşitli eylemler yapılmakta, sokağa dökülen halk, savaşın bir an önce sona erdirilmesini istemekteydi. Fakat Çar Nikola ve hükümet yetkilileri ise halkın huzursuzluğu ve talepleri karşısında tamamen kayıtsızdı.²

1917 şubatına gelindiğinde Rusya'da sokak çatışmaları artmış, hatta bazı askerler de halkın tarafına geçerek hükümet güçlerini zor durumda bırakmıştı. İsyancılar önce devlet binalarını, ardından başkent Petrograd'ı ele geçirmişler, bu nedenle Çar Nikola başkenti terk etmek zorunda kalmış ve Prens Lvov'un başkanlığında geçici bir hükümet kurulmuştu. Ülke ekonomisi tamamen felç olduğu o günlerde fabrikalar kapanmakta, enflasyon hızla artmakta, halk ise açlıkla mücadele etmekteydi. 1917 yılının mayıs-temmuz aylarında 439 fabrikanın kapandığı ülkede hükümet, ekonomik krizden kurtulma hususunda çaresiz kalmıştı. Aynı yılın yaz aylarına gelindiğinde, çalışma saatlerinin uzun olması ve yaşam standartlarının kötü durumundan muzdarip olan işçiler grevler yaparken, orduda da birtakım sıkıntılar mevcuttu. Hatta askerler bazen savaşmayı bile reddetmekteydiler. Köylüler de isyan etmekte, arazisinde çalıştıkları toprak sahiplerinin emlaklarını gasp ederek evlerini yakmaktaydılar. Halkın hükümete karşı bu hoşnutsuz durumunu fırsata dönüştürmek isteyen Bolşevikler, bir yandan başkentten kenar semtlerindeki işçi sovyetlerini ele geçirmekte, diğer yandan ordu içinde propagandaya ağırlık vermekteydiler. Birinci Dünya Savaşı'nda uzun bir süredir alınan askeri başarısızlıklara dur demek isteyen geçici hükümet, 16 Haziran 1917'de bütün bir cephe hattında taarruza geçmişse de birkaç gün sonra şiddetli bir Alman taarruzu karşısında Rus kuvvetleri yaklaşık 60 bin kayıp vererek Galiciya'dan tamamen atılmıştı. Geçici hükümetin içinde bulunduğu bu buhranlı durumdan faydalanmak isteyen Bolşevik ve Menşeviklerin tüm işçi ve askerleri de davet etmeleri üzerine 18 Haziranda büyük bir gösteri yapılmış ve ülkenin hemen her yerinde yapılan bu gibi gösteriler bir hafta sürmüştü. 3-4 Temmuzda yüz binlerce işçi, asker

¹ Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Ankara, 1994, s. 33.

² Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXIX/48, (Ankara Üniversitesi DTCF Yayını), Ankara 2010, s. 102.

ve halk başkent sokaklarına dökülerek gösterilerde bulunmuş, burada konuşma yapan Lenin, iktidarın Sovyetlere verilmesi gerektiğini söylemişti. Gösterilerin giderek artması üzerine geçici hükümet 5 Temmuzda çeşitli tedbirler almış, yüzlerce kişi öldürülmüş, isyan yanlısı gazeteleri kapatmış ve Lenin'in de içinde bulunduğu üç Bolşevik liderin yakalanmasına karar vermişti. Bunun üzerine Lenin, çareyi Finlandiya'ya kaçmakta bulmuştu.³

1917 Temmuzuna gelindiğinde Kerenski'nin başkanlığında sosyalist ağırlıklı yeni bir hükümet kurulmuştu. İngiltere'nin isteğiyle ölüm cezası yeneden yürürlüğe konulmuş, isyan yanlısı basın susturulmuş ve askeri bir diktatörlük kurulmuştu. Başkomutan General Korrilov, ülkenin tek sahibi olma hevesine kapılmıştı. Bolşevikleri ve diğer devrimci partileri ortadan kaldırmak isteyen General Korrilov'a başlangıçta Kerenski hükümeti de destek vermişti. Hatta Rusya'da sosyalist bir devrimin gerçekleşerek Avrupa'ya sıçramasından endişe eden batılı ülkeler de desteklemekteydi. Ancak ülkenin tamamını kendi eline almak isteyen Korrilov 26 Ağustos sabahı isyan etmişse de bu olay bastırılmıştı. İsyanın bastırılmasında Bolşevik örgütlerin çok büyük etkisi olmuş, bundan dolayı nüfuzları daha da artmış, hatta ülkenin tek kurtarıcısı olarak görülmeye başlanmıştı. Eylül ayı başından itibaren Petrograd, Moskova ve diğer büyük şehirlerin yönetimleri Bolşeviklerin eline geçmişti. Cephede bulunan askerler arasında da Bolşevik propagandası başlatılmıştı. Açlık ve sefalet içinde kıvranan halkın hükümete olan güveni kaybolmuştu. 1917 mart-kasım döneminde ülke genelinde 800 fabrika kapanmış, 170 bin işçi işsiz kalmış, hatta burjuva ve kapitalistler yüzünden ekme kıntılığı başlamıştı. Tüm bu olumsuzluklar nedeniyle Eylül ayı sonlarına doğru 300 bin demiryolu ve fabrika işçisi greve gitmişti. Bu sırada Lenin, Finlandiya'dan gönderdiği mektuplarla, mevcut durumdan yararlanılarak yönetime el konulması gerektiğini bildirmekteydi. Fakat Lenin'in yakın arkadaşları olan Kamanev ve Zinovyev Lenin'e göre daha ılımlı oldukları için, Bolşeviklerin tek başlarına güç kullanarak iktidara sahip olmalarını değil, diğer sosyalist partilerle işbirliği yaparak koalisyon hükümeti şeklinde iktidara gelmeyi doğru buluyorlardı.⁴

Lenin, Finlandiya'dan mektup göndermeye devam ederek, 20 Ekim'de toplanacak olan Rusya Genel Sovyetler Kongresi'nden önce hiç zaman kaybetmeden isyan edilmesi gerektiğini ısrarla belirtmekteydi. Lenin daha sonra 7 Ekim'de Petrograd'da dönmüş ve 12 Ekim'de Petrograd ve diğer yerlerde

---

³ Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", s. 102-105.

⁴ Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", s. 107-109.

Askeri Devrim Komitesi kurulmuştu. Bu komite, isyanın kurmay heyeti olacaktı. Yürütülen propagandalar sonucu, kuzey birliklerdeki askerlerin büyük kısmı Bolşeviklerin safına geçmeye başlamıştı. 16 Ekim'deki Bolşevik Merkez Komitesi'nde Stalin'in de desteğiyle silahlı isyan kararı alınmıştı. Ertesi gün komitenin Petrograd ve Moskova büroları da Lenin'i desteklediklerini bildirmişlerdi. Fakat bu karara karşı çıkan Kamanev ve Zinovjev, 18 Ekim günü bir Menşevik gazetesine yazı göndererek, Bolşeviklerin II. Sovyet Kongresi'nden birkaç gün önce isyan ederek iktidarı ele geçireceklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine geçici hükümet, güvenlik önlemlerini daha da artırmıştır. Bu sırada askeri devrim komitesine bağlı 200 binin üzerinde asker son hazırlıklarını da tamamlayarak, 22-23 Ekim gecesi isyanı başlatmışlardı. Kızıl birlikler köprüleri, demiryolu garlarını ve telgraf idarelerini ele geçirmişlerdir. 25 Ekim sabahı geçici hükümet devrilmiş, kışlık sarayın da ele geçirilmesiyle II. Sovyet Kongresi resmen açılmıştı. Hükümet yerine "Halk Komiserleri Konseyi" kurulmuş ve başına da Lenin getirilmişti. Troçki dış işlerden, Stalin ise millet işlerinden sorumlu komiser görevini üstlenmişlerdi.⁵

25 Ekim 1917 tarihinde meydana gelen Bolşevik devrimi sonucunda Geçici Hükümetin yönetimi bırakmasından sonra, 25-26 Ekim tarihlerinde Smolnı'da toplanan Sovyetler Kurultayı "İşçi ve Toprak Hakkında Kararlar" kabul etmiş ve Vladimir İliç Lenin başkanlığındaki Bolşevik Rusya'nın temelleri atılmıştır.⁶

A. OSMANLI BASININDA BOLŞEVİZM

1917 yılı başında Osmanlı basını, rakibi olan Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumunu Avrupa'daki haber ajansları aracılığıyla yakından takip etmekteydi. 1917 kışında Rusya'dan gelmeye başlayan haberler, savaşın açlık, yenilgi ve perişanlığı ile boğuşan Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı dönemine denk gelmekteydi. Sabah, İkdam, Tanin ve Tasvir-i Efkâr gibi İstanbul gazeteleri, 1917'nin ilk günlerinden itibaren Rusya'da bir şeyler olduğunu sezinlemekteydi. Şubat ayında Rusya'da meydana gelen olaylarla alakalı İstanbul basınındaki ilk haberler; 16 Mart 1917'de Tanin'de "*Petersburg'da İhtilâl*", İkdam'da "*Rusya'da Âzim İhtilâl Kopmuştur*" şeklinde yayınlanmış, ertesi gün Tanin'de "*Moskof İmparatorluğu Sarsılıyor*" başlığı altında da bir haber çıkmıştı.⁷

⁵ Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", s. 111-116.

⁶ Vasif Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, S. 3, Ankara 2008, s. 139.

⁷ Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, s. 43-45.

Bu dönemde Osmanlı Devleti yöneticileri, savaşı sona erdirir umuduyla Bolşevik ihtilâlini olumlu değerlendirmiştir. Tanin'de 5 Nisan 1917'de "*Sadrazam Paşa'nın Beyanâtı*" başlıklı habere göre; Talat Paşa "*çarlığın istilacı emelleri nedeniyle Türk ve Rusların birkaç asırdan beri düşman olduğunu, fakat özür ve çağdaş bir devlet kurmak için kaderini eline alan Ruslarla artık iyi münasebetler kurmamak için hiçbir neden kalmadı, Rus ihtilâlini sevgiyle karşıladık*" demiştir. Yusuf Osman Bey, 5 Haziran 1917 tarihli Tasvir-i Efkâr'da "*Sosyalizm Nedir?*" başlıklı bir makale kaleme almıştı. Ancak, geçici hükümetin dışişleri bakanı Milyukov'un Mayıs'ta harbe devam kararını açıklamasından sonra barış umudu Bolşeviklerden beklenmeye başlamıştı.⁸

1917 Ekim ayına gelindiğinde İstanbul basını, Rusya'da meydana gelen olaylara ağırlık vermeyi sürdürmekteydi. Bu olaylar, savaşın bitmesi için umut verse de Sosyalizm/Bolşevizm konusunda endişe uyandırmıştı. Kasımda meydana gelen asıl ihtilal ise İstanbul basınında şu üç başlıkla verilmişti: "*Rusya'da Hercümerç*", "*Rusya'da Kıyam ve Suriş*", "*Rusya'da Mukabil İhtilâl*". İhtilâlin gerçekleşmesine dair ilk haberler ise 10 Kasımdan itibaren İstanbul basınında yer almaya başlamıştı. İkdâm "*Sulhe Doğru Gidiyor muyuz?*", Sabah "*Rusya'da Yeni İhtilâl*", Vakit "*Rusya'da Kıyam*", Tasvir-i Efkâr "*Kerenski'nin Sükûtu*" şeklinde yer vermişti. Yazılara dikkat edildiğinde Osmanlı basınının Bolşevik İhtilâli'nin daha çok savaşı sona erdirip erdirmeyeceği ihtimali ile ilgilendiği görülmektedir. Bolşeviklerin gizli anlaşmaları açıklamasını İkdâm "*Aferin Bolşevikler*" şeklinde duyururken, 27 Kasım 1917 tarihli Vakit'te Bolşevikleri övücü bir makale kaleme alınmıştı.⁹

B. BOLŞEVİK İHTİLÂLİ SONRASI TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda rakip olarak savaşmışlarsa da savaşın sonuna doğru meydana gelen birtakım gelişmeler sebebiyle zamanla birbirlerine yakınlaşmaya başlamışlardır. 1917 Ekim'inde Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile Çar Nikola tahttan çekilerek çarlık rejimi yıkılarak monarşik sistem ortadan kalmış, bu sistemin yerine Bolşevik Hükümetler kurulmuştur.

Bolşevikler iş başına geldiklerinde, Çarlık Rusya'sının İtilaf Devletleri'yle yaptıkları gizli anlaşmaları açıklamış ve bu anlaşmaları reddettiklerini duyurmuşlar, hatta bu gizli anlaşmaları yayımlayarak, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'la barış görüşmelerine başlamışlardı. 18 Aralık 1917'de Rusya ve Osmanlı Devleti arasında

⁸ Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, s. 59-68.

⁹ Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, s. 68-107.

Erzincan Ateşkes Anlaşması yapılarak iki ülke arasındaki çatışmalara son verilmiş, daha sonra Osmanlı Devleti 12 Şubat 1918'de askeri harekâta başlayıp Rus işgali altındaki bölgelerin çoğunu kurtarmıştı. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır.¹⁰ Buna göre; Rusya işgal ettiği yerlerden 6-8 hafta içerisinde çekilmeyi ve Ermeni çetelerin silahsızlandırılmasını taahhüt etmişti. Böylece 1877-1878 sınırına dönülerek Kars, Ardahan, Batum ve İğdir Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti.¹¹

Rusların ve Türklerin içinde bulunduğu şartlar, 1917 yılından itibaren iki ülkenin birbirine yaklaşmasına sebep olmuştu. Bolşevik İhtilalinin etkileri Osmanlı Devleti'nde de görülür olmuş, 1919 yılı ve sonrasında Türkiye'de işçi haklarından, halk idaresinden, Bolşevizm ve komünizmden söz edilmeye başlamıştı. 1918-1919'da Talat ve Enver Paşaların Avrupa'da gördükleri işçi ayaklanmaları, grevler, Sosyalist Enternasyonel ve Redek'le yapılan görüşmelerden sonra Bolşevizme olan eğilimleri başlamıştı. 1919 sonu ve 1920'de Anadolu'da komünizmin ideolojik etkisi görülmeye başlanmış, Bolşeviklerle işbirliği yapma, Anadolu'da Sovyet, Şûra veya Halk Hükümeti kurma, Bolşevizmi kendi örf ve geleneklerine uyarlayarak uygulama çabaları görülmeye başlamıştı.¹²

Monarşinin yıkılması üzerine Rusya'da birçok bölgede merkezden ayrılmalar başlamış ve Bolşevik hükümetin en önemli meselesi, ayrılan parçaların tekrar toparlanması konusu olmuştur. Türkiye'de ise savaş sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ile Türk ordusu küçültülmüş; silah ve mühimmatları toplanmış ve ülke toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. İşgale karşı merkezî hükümetin etkisiz kalması üzerine ülkenin çeşitli yerlerinde Kuvâ-yı Milliye olarak adlandırılan yerel direniş birlikleri ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla, Türk Milli Mücadelesi teşkilatlanmaya başlamıştı. Ankara'da meclis açılıncaya kadar olan pek çok Türk ve Rus heyeti karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmişler; para, silah, sağlık malzemesi ve yiyecek gibi çeşitli ürünleri kapsayan karşılıklı yardımlar yapmışlardır. Ancak bu yardımların büyük çoğunluğu

¹⁰ Özlem Çolak, **Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) ,Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2010, s. 12-13.

¹¹ Rem Kazancyan, **Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri**, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul, 2000, s. 9.

¹² Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat ve Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2002, s. 85-87.

Rusya'dan Türkiye'ye yapılmıştır.¹³ Yani Türk-Rus işbirliği, sadece silah arkadaşlığı düzeyinde olmuştur.¹⁴

Batılıların Türkiye'yi parçalama planlarını bilen Mustafa Kemal Paşa Rusya'nın desteğini aramakta idi. Bolşevikler, aynı düşmana karşı mücadele ettikleri için başından beri Mustafa Kemal Paşa'ya karşı dostane bir tutum içinde olmuşlardı. Bolşevikler Kırım'da bir Ortadoğu bürosu açmışlar ve bu büronun İstanbul'daki bir yetkilisi Kara Vasıf'a Bey ile temas kurarak iki temsilci göndermesini teklif etmiştir. Ruslar, Türkiye'de demokrat bir hükümet şekli kurulmasını, işçi ve köylüleri korumasını, büyük sermaye sahibi ve imtiyazlı şirketler ile bankaların devredilerek Fransız ve İngilizlerin ülkeden çıkarılmasını istemekteydi. Bunlara karşılık, Kırım'dan altın ve gümüş göndermeye ve ortak bir askeri harekâta yardımcı olmaya hazır olduklarını bildirmişlerdi.¹⁵

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra hükümet adına Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile Yusuf Kemal Bey, Ruslarla anlaşmak için 1920 yılı temmuzunda Moskova'ya gönderilmişlerdi. Türklerle Ruslar arasında 24 Ağustos 1920'de bir anlaşma projesi hazırlanarak Rusların Türklere yardımı kararlaştırılmış, fakat Rusların Van ve Bitlis'te Ermeniler lehine toprak talebinde bulunmaları anlaşmanın yapılmasını engellemiştir.¹⁶

Daha sonra Rus Elçisi Medivani Ankara'ya gelmiş ve Ermenilere Türkiye'den toprak verilmesine dair Rus talebinin bir yanlış anlaşılma olduğuna dair teminat vermiştir. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey başkanlığında yeni bir heyet Rusya'ya giderek Türk dostluğuna önem veren Lenin'in müdahalesi sayesinde Türk görüşünü kabul ettirmiş ve 16 Mart 1921'de¹⁷ Moskova Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, Büyük Millet Meclisi adına Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa tarafından imzalanmıştır.¹⁸ Türk-Rus

---

¹³ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, Konya 2008, s. 278.

¹⁴ Rem Kazancyan, **Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri**, s. 10.

¹⁵ Gotthard Jaeschke, "1919-1939 Yıllar Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında)", (Çev. Hüseyin Zamantılı), İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, IXI/1, İstanbul 1981, 159; Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s. 155-156.

¹⁶ Aptülâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 67-68.

¹⁷ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 450.

¹⁸ Âli Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s. 134-135.

dostluğunun temelini oluşturan bu anlaşmaya göre; Rusya, Türkiye'nin tanımadığı hiçbir uluslararası anlaşmayı tanımamayı kabul etmiştir. Böylece Sevr Antlaşması Ruslar tarafından da reddedilmiştir. Ayrıca bu anlaşmada ifade edilen Türkiye tabirinden, 28 Ocak 1920'de İstanbul Hükümeti tarafından ilan ve bütün hükümetlere tebliğ edilen Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazinin anlaşıldığı belirtilmiştir. Ardahan ve Kars Türkiye'de kalırken Batum Gürcistan'a bırakılmıştır.¹⁹ Nahçıvan özerk bir statüye kavuşturularak kontrolü Azerbaycan'a verilmiştir. İki ülke arasında yapılmış olan eski anlaşmalar iptal edilmiş ve Türkiye'nin Çarlık Rusya'sına olan mali yükümlülükleri sona ermiştir. Anlaşmanın yedinci maddesi uyarınca kapitülasyonlar kaldırılmıştır.²⁰

C. NECMEDDİN SADIK BEY VE AKŞAM GAZETESİ

Necmettin Sadık Bey 1890 yılında Isparta'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Konya, Edirne ve İzmir'de tamamladıktan sonra lise tahsili için İstanbul'a gitti. ²¹ 1910 yılında Mekteb-i Sultânî'den (Galatasaray Lisesi) mezun olup,²² ardından yüksek öğrenim için Fransa'ya giderek önce Felsefe, sonra Sosyoloji öğrenimi gördü ve 16 Haziran 1913'te İstanbul'a döndü. Yurda dönünce Maarif Nezareti Fransızca Tercümanlığında, ardından Telif ve Tercüme Dairesinde çalışmaya başladı. Bu görevindeyken yaptığı başarılı çalışmaları sayesinde Ziya Gökalp'in dikkatini çekti ve 1916 yılı sonlarında doğru İstanbul Darülfünunu sosyoloji müderris muavinliğine getirildi.²³

Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık Bey "İçtimâiyât Darülmesai" adı altında Türkiye'deki ilk Sosyoloji Enstitüsünü kurdular ve sosyolojinin toplum meselelerine ilmi çözümler getireceği inancını yaymak amacıyla, "İçtimâiyât Mecmuası"nı yayımladılar.²⁴ Ziya Gökalp'in yardımcısı ve halefi olan Necmettin Sadık Bey, onun 1918'de İttihatçılarla birlikte Malta'ya sür-

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)**, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955, s. 150-151; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920-1945), s. 29; Kâmurân Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 68-69.

²⁰ Mehmet Gönüllübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, ATAM Yay., Ankara, 1997, s. 22-23; **Türk Dış Politikası**, I, (Editör: Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 173-174.

²¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi)**, Tercüme-i Hâl Kâğıdı, "Necmeddin Sadık", Devre: III, Sicil No: 751.

²² Tahsin Berküren-Ahmet Kazancıgil, **Galatasaray Lisesi Mezunları (1871-1996)**, İstanbul, 1997, s. 28.

²³ **Emekli Sandığı Arşivi (ESA)**, "Necmettin Sadık Sadak", Dosya No: MO 110. 054.

²⁴ Mehmet Yalvaç, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) I", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, 1, İstanbul, (Ocak 1985), s. 60; Recep Şentürk, "İçtimaiyyat", **İslam Ansiklopedisi**, XXI, s. 448-449.

gün edilmesi nedeniyle 24 Mart 1919'da fakültenin "Ulûm-u İçtimâiyât Muallimliği"ne getirilerek sosyoloji kürsüsünün başına geçti ve sosyoloji derslerini yürüttü. 22 Nisan 1925'te fakültenin sosyoloji müderrisi olduktan sonra, 1926'da sosyoloji ve ahlak derslerini edebiyat ve ilahiyat fakültelerinde müş-terek okuttu ve içtimaiyât kürsüsündeki görevine, 1 Kasım 1927'ye kadar devam etti.²⁵

Sosyolojinin yanı sıra Necmettin Sadık Bey'in son derece verimli bir basın hayatı olmuş, birçok gazete ve dergide gerek siyasi, gerekse sosyal konularda yazılar yazmıştır. Fransa'da sosyoloji okuduğu dönemde Lyon'da yayımlanan *Progress* adlı gazetede Türkiye'nin sosyal durumu hakkında makaleler kaleme almış,²⁶ İstanbul'a döndükten sonra Tanin ve İkdâm gazetesinde ilmî makaleler yazmaya başlamıştır. Daha sonra *Sabah Gazetesi* başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey ile tanışmış ve onun I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Almanya'ya gitmesi üzerine başyazar sıfatıyla Sabah Gazetesi'nde düzenli olarak yazı yazmıştır. Necmettin Sadık Bey, aynı zamanda Ahmet Cevdet (Oran) Bey'in de ricasıyla "*İkdâm Gazetesi*"nin de başyazarlığını yürütmüştü.²⁷ Bir müddet sonra *Vakit Gazetesi*'ne geçerek burada da başmakaleler yazan²⁸ Necmettin Sadık Bey'in basın hayatının en verimli ve uzun süreli dönemi, 1918 yılı sonlarına doğru Kâzım Şinasi (Dersan), Ali Naci (Karcacan) ve Falih Rıfki (Atay) Beylerle birlikte kurdukları ve ölünceye dek yazılarını yazdığı *Akşam Gazetesi* olmuştur.

Necmettin Sadık Bey'in başyazarlık görevini üstlendiği *Akşam Gazetesi*'nin müdürlüğünü Kâzım Şinasi Bey, yazı işleri müdürlüğünü ise Ali Naci Bey üstlenmişti.²⁹ Gazetenin ilk sayısı 20 Eylül 1918'de yayımlanmış,³⁰ kısa bir süre sonra askerden dönen Falih Rıfki (Atay) Bey de bin lira ile gazeteye dördüncü ortak olarak katılmıştır.³¹ Necmettin Sadık Bey ayrıca, gazetelerin her çeşit neşriyatın sınırlı olduğu Osmanlı Devleti'nde halkı eğitme ve yol

---

²⁵ **Emekli Sandığı Arşivi (ESA)**, "Necmettin Sadık Sadak", Dosya No: MO 110. 054; Mehmet Yalvaç, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihi (1912-1982) I", s. 58-63.

²⁶ **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, S. 10469, s. 3.

²⁷ Naci Sadullah, "Gazetelerimizi Kimler Çıkıyor? Akşam", **Yedigün**, III/65, (6 Haziran 1934), İstanbul, s. 15.

²⁸ **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, S. 10469, s. 3; Ahmet Cemalettin Saraçoğlu, **Mütareke Yıllarında İstanbul**, (Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, 2009, s. 94.

²⁹ **Milliyet**, 23 Eylül 1953, S. 1211, s. 1.

³⁰ **Akşam**, 20 Eylül 1968, s. 1, 7; Erdoğan Tokmakçioğlu, **Türk Basın Tarihi**, İsim Yay., Ankara, 2011, s. 18.

³¹ **Akşam**, 20 Eylül 1968, s. 1, 7.

gösterme göreviyle mükellef olduğunu, Akşam Gazetesi'nin de bu amaç doğrultusunda üzerine düşeni elinden geldiğince yapma azmiyle çıktığını, sabah gazetelerinin gittikçe çoğaldığı başkentte, akşam gazetelerinin öneminin arttığını, Avrupa'da akşamları çıkan birçok önemli gazete olduğu gibi, iç ve dış istihbarata önem vermenin yanı sıra, basının asıl vazifesi olduğuna inandığı fikir kısmına da büyük yer ayırma amacında olduklarını belirtmişti.³²

Akşam Gazetesi Mütareke döneminde başlangıçta dengeli bir dil kullanmış, ancak 1921'den sonra Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'yı net bir şekilde desteklemeye başlamıştır.³³ Milli Mücadele lehine yayın yapan Akşam Gazetesi'nin³⁴ başyazarı Necmettin Sadık Bey, hem Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu şartlardan yararlanarak Türk vatani aleyhinde çeşitli faaliyetlerde bulunan azınlıklar hem de bu duruma sebep oldukları gerekçesiyle ittihatçılar aleyhinde her fırsatta şiddetli yazılar kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına şahit olan Necmettin Sadık Bey, bu yıkılışı hazırlayan ve gerçekleştiren sebeplere Mustafa Kemal Paşa'nın başkaldırmasına bütün ümidini bağlayarak, bütün umutların kırıldığı ve halkın menfi tarafa çekilmesi için tüm zararlı faaliyetlerin yapıldığı mütareke döneminde, İstanbul efkârını İstiklâl Mücadelesi'ne inandırmaya çalışan gazetecilerden biri olmuştur.³⁵

D. NECMEDDİN SADIK BEY VE BOLŞEVİZM

Ankara Hükümeti'nin Milli Mücadele yıllarında Rusya ile yakın ilişkiler kurmaya başlaması birtakım eleştirilere sebep olmuş ve Anadolu hareketini öteden beri zararlı bir oluşum gibi göstermek isteyenler onu Bolşevik olmakla itham etmekteydiler. Necmettin Sadık Bey de Anadolu'nun Bolşeviklerle anlaşma yapmasından çekinenler olduğunu söylemiştir. O'na göre; Anadolu'nun Bolşeviklerle ilişkisi iki konuda olabilir. Birincisi diplomatik münasebettir. Bu da izlenen dış siyaset ve milli menfaatlere bağlıdır. Bunun haricinde "*Anadolu Bolşevik oldu*" diyenler, olaylar hakkında "bilgi sahibi olmadan havadan söz söylemekteydiler". Bu nedenle Anadolu hareketi siyasi ve sosyal bakımdan Bolşevikleşmeyecektir. Bolşevizmin Rusya'daki mevcut siyasi ve sosyal düzeni kökünden yıkan bir ihtilal olduğunu ve dünyadaki hiçbir ihtilâlin muhalif bir ülkede de aynen gerçekleştirilemeyeceğini ifade eden Necmeddin Sadık Bey'e göre; her memlekette sosyal değişmeyi meydana getiren sebepler farklı olduğu için bu değişimin şekli de farklıdır.³⁶

³² Akşam, 20 Eylül 1968, s. 1, 7.

³³ Tevfik Çavdar, *İz Birakan Gazeteler ve Gazeteciler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 151.

³⁴ Bünyamin Ayhan, *Milli Mücadele'de Basın*, Konya, 2007, s. 241.

³⁵ H. Ali Yücel, "*Hocam N. Sadık, Kürsüye Hazırlanarak Çıkan Nadir Hocalardan Biri*", Resimli 20. Asır, III/61, (8 Ekim 1953), İstanbul, s. 9.

³⁶ Necmeddin Sadık, "Anadolu ve Bolşevikler", Akşam, 23 Kanun-u Evvel 1920, S. 809, s. 1.

Necmettin Sadık Bey, Anadolu'nun asla Bolşevikleşmeyeceğini ortaya koyma adına Rusya ile Anadolu'daki siyasi, ekonomik ve sosyal farklılıkları dile getirdiği yazısında, uzun yıllar boyunca büyük toprak sahiplerinin baskıları altında ezilen Rus halkının siyasi, iktisadi ve sosyal bir esaret hissederek I. Dünya Savaşı ve seferberlikle beraber ihtilâli gerçekleştirdiğini, daha sonra iş başına geçenlerin büyük arazileri köylüler arasında dağıttıklarını, işçi sınıfını hâkim kılıp, burjuvaziyi yıktığını söylemiştir. Oysaki Anadolu'da ne büyük toprak sahibi, ne işçi sınıfı ne de çarlık idaresi vardı. İstanbul'dan giden heyeti "padişahımızın kokusunu getirdiniz" diye gözyaşlarıyla karşılayan Anadolu'nun, Bolşeviklerin saltanat ve hilafete aykırı siyasetlerini örnek alamayacağını ileri sürmüştür.³⁷

Türk milletinin içinde bulunduğu şartların Bolşeviklelikle hiçbir benzerlik taşımadığını ifade eden Necmettin Sadık Bey'e göre, hiç kimsenin samimiyetlerinden şüphe edemeyeceği Türk temsilcileri, İtilaf Devletleri'yle gerçek anlamdan bir sulh yapmak için gittikleri Londra Konferansı'ndan eli boş dönmeleri üzerine, Türk bağımsızlığı hakkında batıdan ümidini keserek Rusya ile dostluk kurulmasını savunanlar çoğalmıştı. Anadolu'nun hayat ve bağımsızlığını kurtarmak için siyasi bir dost bulmanın zorunluluğuna değinen Necmettin Sadık Bey, Bolşevizm'in Türk sosyal yapısı, iktisadi, sanayi ve zirai hayatı karşısında hiçbir anlam ifade etmediğini, ancak Ankara ile Moskova arasında vukuu bulan yakınlaşmanın siyasi zorunluluktan kaynaklandığını belirtmiştir. Yusuf Kemal Bey'in "*biz zulümden kurtulmak istiyoruz, Ruslar da zulümden kurtulmak istiyorlar*" sözlerinden hareketle, Türk milleti ile Ruslar arasında değil, zulüm gören iki millet arasında bir yakınlaşma olduğunu ileri sürmüştür.³⁸ Yani iki ülke arasındaki yakınlaşma, siyasi şartlar gereğince zorunluluktan kaynaklanmakta olup, Bolşevizm ile ilgisi yoktur.

Necmettin Sadık Bey, sınır komşusu olan Rusya ile ilişkide bulunmanın siyasi bir zorunluluk olduğunu belirterek, Türk milletinin bağımsızlığını ilk tanıyan devletin Rusya değil de batılı devletler olmasını çok arzu ettiğini ve Anadolu'nun bağımsızlık güneşi arayan yorgun gözlerini doğuya değil batıya çevirmesi gerektiğini belirtmiştir. Türk ordusunun direnmesi ve Yunan ordusunun Türkiye sınırları dışına çıkarılması halinde İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Türk bağımsızlığını tanıyacak bir sulh yapmaya razı olacaklarını ümit ederek, böylelikle Yunan işgalinin sona ereceği ve bu konuda asıl İngiltere ile anlaşılması gerektiği hususunu Ankara hükümetinin de gayet iyi bildiğini söylemiştir. Ayrıca, Türklerin hiçbir zaman Bolşevik olamayacağını ifade

³⁷ Necmeddin Sadık, "Anadolu ve Bolşevikler", **Akşam**, 23 Kanun-u Evvel 1920, S. 809, s. 1.

³⁸ Necmeddin Sadık, "Ankara-Moskova Münasebâtı", **Akşam**, 30 Temmuz 1921, S. 1025, s. 1.

ederek, yakında toplanacak Meclisin, Anadolu'nun yönünü İtilaf Devletleri'ne çevirerek başka taraflarda zaruri dost ve hâmileler aratmamasını ümit etmiştir.³⁹ Bu sözlerinden anlaşılacağı üzere, Necmeddin Sadık Bey de Bolşevizm karşıtı olup, Ankara Hükümeti'nin Rusya yerine ileride başka ülkelerle işbirliği yapmasını arzu etmektedir.

Necmeddin Sadık Bey, 6 Kasım 1922 tarihli “*Türkiye İdaresi ve Bolşevizm*” adlı makalesinde, Türkiye’de saltanatın kaldırılmasının Avrupa’daki birtakım Türk düşmanı propagandacılar için önemli bir mevzu teşkil ettiğini belirtmiştir. Batı dünyasından gelen haberler, bu inkılâbın Bolşevizm ile alakalandırılmaya çalışıldığını göstermekteydi. Güney Amerika’da veya bazı Asya ülkelerinde meydana gelen inkılâpları bile tuhaf bulmayan Avrupalılar, roman ve şiir tasvirlerinden öğrendiği Türklerdeki bu idari değişikliği doğal olmayan bir durum gibi kabul etmekteydiler. Ona göre; Padişahların şahsi saltanatlarının yerini milli iradenin alması ve saltanat ile hilafetin ayrılmasını sağlayan bu önemli inkılâp, doğuya ilişkin meseleleri padişah debdebe-tantaneleri, vezir sırmaları ve harem ağaları dekoru içinde görmeye alışmış olan batı zihniyetinin kısa sürede kavrayamayacağı bir meseledir.⁴⁰

İki idare şeklinin birbirine benzetilmeye çalışılmasındaki en önemli etken ise Milli Mücadele Döneminde Ankara hükümeti ile Moskova arasındaki dostane ilişkilerdi. Olayları yüzeysel ve üstünkörü inceleyen bazı art niyetli kişiler, iki ilke arasında dostluk münasebetleri kurulmasına dayanarak, Türklerin yönetim anlayışı bakımından Rusları örnek aldıklarına dair asılsız iddialar ortaya atmaktaydılar. Ancak her yerde olduğu gibi Türkiye’de de Avrupa’dan gelen her haberi dikkatle sorgulamadan doğruymuş gibi kabul eden kişiler var olsa da, uzun bir tetkike gerek kalmadan sadece ana hatları bakımından incelediğinde bile Türk idare tarzı ile Bolşevizm arasında bir benzerlik şöyle dursun, münasebet bulmak bile mümkün değildir. Çünkü Bolşevizm sosyal bir umdedir ve özellikle iktisadi bir inkılâptır. Bolşevizmin esası, sermayenin ilgası ve sermayedarlık esasına dayanan üretim tarzı yerine iştirak usulünün hâkim kılınmasıdır. Bu nedenle Bolşevizm mülkiyet ve veraset hakkı tanımaz. Türk milletinin kamu vicdanı, dini, ananeleri ve bünyevi teşkilatı bu sisteme uygun değildir. Çünkü Bolşevizm veya Komünizm, sanayileşmiş ve büyük işçi sınıflarından meydana gelen ülkelerde söz konusu olabilir. Türkiye’de sanayii kuruluşlar ve işçi sınıfları olmadığı gibi kendi arazisine sahip köylerden

³⁹ Necmeddin Sadık, “Ankara-Moskova Münasebâtı”, **Akşam**, 30 Temmuz 1921, S. 1025, s. 1.

⁴⁰ Necmeddin Sadık, “Türkiye İdaresi ve Bolşevizm”, **Akşam**, 6 Teşrin-i Sâni 1922, S. 1481, s. 1.

meydana meydana gelmektedir. Hatta Türk halkı yalnızca hissi, dini ve ananevi değil, iktisadi durumu dolayısıyla da komünizme karşıdır.⁴¹

Bolşevizm sosyal bir umde olmasının yanısıra aynı zamanda bir idare sistemidir. İki toplum arasındaki zıtlık, idare sistemi bakımından da mevcuttur. Çünkü Bolşevizmde idare teşkilatı diktatör ve baskıcıdır. Bolşevikler sosyal umdelerinin tamamıyla kabulü için işçi sınıfının diktatörlüğünü ilan ederler ve ülkede işçi sınıfından başka hiçbir sınıf söz sahibi değildir. Bu nedenle özgürlük yoktur; maddi, manevi ve dini hürriyetlerden söz edilemez. Her türlü faaliyetler komünizm taraftarı olmalıdır. Bütün faaliyetler işçi sınıfının baskısı altındadır. Oysaki Türkiye’de devlet yönetiminin hâkimi Türk milletidir. Yani Türkiye’de her alanda, her fert hürdür. Hiç kimsenin baskısı olmadığı gibi en büyüğünden en küçüğüne kadar burjuvaziden köylüye kadar her ferdin hâkimiyeti söz konusudur. Bu nedenle Ankara hükümeti, Türk Milli Mücadelesini en erken tanıyan Rusya ile iyi ilişkiler kurmuşsa da, kendi sosyal yapısına, teşkilatına, dinine uymayan siyasi ve sosyal umdeleri taklit veya kabul etmeyi hiçbir zaman düşünmemiştir.⁴²

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu olumsuzlukların Rus halkını siyasi, idari, sosyal ve özellikle ekonomik anlamda olumsuz etkilediği görülmektedir. Bu durum Rusya’da fabrikaların kapanmasına, yiyecek sıkıntısına, bundan dolayı grevler ve sokak eylemlerine yol açmıştır. Ülkenin bu durumdan yararlanmak isteyen Lenin, Finlandiya’dan gönderdiği mektuplarla sürekli silahlı bir ihtilal yapılması gerektiği hususundaki telkinlerinde ısrar etmekteydi. Ona göre, 20 Ekim 1917’de toplanacak olan Rusya Genl Sovyetler Kongresi’nden önce ülke yönetimi ele geçirilmeliydi. Kendisi ülkeye döndükten sonra 16 Ekimde toplanan Bolşevik Merkez Komitesi’nde silahlı isyan kararı alınmıştı. Bu karar üzerine 22-23 Ekim gecesi başlayan ihtilâl girişimi, 25 Ekimde Rusya’da çarlık rejiminin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır.

Rusya’da meydana gelen tüm bu gelişmeler, özellikle İkdam, Sabah, Tanin ve Tasvir-i Efkâr gibi İstanbul basını tarafından yakından takip edilmekte, başta Reuters olmak üzere Avrupa merkezli haber ajansları aracılığıyla öğrenilmekteydi. Ancak İstanbul basını daha ziyade, Rusya’daki olayların siyasi, ekonomik ve sosyal yönünden ziyade, Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya ile rakip olduğu için olası bir barışa sebep olma ihtimali ile ilgilenmekteydi.

---

⁴¹ Necmeddin Sadık, “Türkiye İdaresi ve Bolşevizm”, **Akşam**, 6 Teşrin-i Sâni 1922, S. 1481, s. 1.

⁴² Necmeddin Sadık, “Türkiye İdaresi ve Bolşevizm”, **Akşam**, 6 Teşrin-i Sâni 1922, S. 1481, s. 1.

Osmanlı Devlet idarecileri de Bolşevik olaylarını olumlu karşılamışlardır. İhtilâl ile ilgili haberler 10 Kasım 1917'den itibaren İstanbul gazetelerinde ayrıntılı olarak yer almıştır. İhtilâlden sonra kurulan Bolşevik hükümetinin, Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan gizli anlaşmaları açıklamaları, Türk-Rus ilişkilerinde yakınlaşmaya yol açmıştır. Bolşevizmin ideolojik etkisi 1918-1919 yıllarında Anadolu'da da görülmeye başlamıştır. Ruslar ve Türkler, Batı emperyalizmi gibi ortak bir düşmana karşı mücadele ettiklerinden, Milli Mücadele Döneminde Ruslar Ankara hükümetine silah ve mühimmat yardımında bulunmuşlardır. İki ülke arasında elçiler gidip gelmiş ve 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu yakınlaşma birtakım olumsuz eleştirilere sebebiyet vermiş ve Anadolu hareketinin Bolşevikleştiği iddia edilmeye başlamıştır.

20 Eylül 1918'de İstanbul'da kurulan Akşam Gazetesi'nin başyazarı Necmeddin Sadık Bey, dış politika ile ilgili yazılar kaleme almakta ve olaylara sosyolog kimliğinin gerektirdiği gibi bilimsel açıdan yaklaşmaktaydı. Ona göre; Anadolu ile Bolşevik hükümet arasındaki ilişkiler diplomasinin bir gereğidir. Anadolu hareketinin bolşevikleştiği yolundaki asılsız iddialar, art niyetli bazı kişiler tarafından kasıtlı olarak ortaya atılmaktadır. Çünkü Anadolu hareketi ile Bolşevizm arasında bir benzerlik değil, herhangi bir bağ kurmak bile mümkün değildir. Çünkü Bolşevizm, ekonomik ve sosyal bir inkılâptır. Bolşevizm, büyük işçi sınıflarına sahip sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkar ve büyük sermaye sahiplerinin yerine ortak üretim anlayışını savunur, mülkiyet ve veraset hakkı tanımaz. Oysaki Türkiye'de sanayi kuruluşları ve işçi sınıfları olmadığı gibi köylü kendi toprağına sahiptir. Bolşevizmde diktatörlük olduğundan maddi, manevi ve dini özgürlükler yoktur.

KAYNAKÇA

Arşivler

TBMM Arşivi

SGK Emekli Sandığı Arşivi

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Resimli 20. Asır

Yedigün

Kitaplar ve Makaleler

- AKAL Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat ve Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2002.
- AKŞİN Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- AYHAN Bünyamin, **Millî Mücadele'de Basın**, Konya, 2007.
- BENHÜR Çağatay, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, Konya 2008, s. 277-313.
- BERKÜREN Tahsin - KAZANCIGİL Ahmet, **Galatasaray Lisesi Mezunları (1871-1996)**, İstanbul, 1997.
- CEBESOY Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2010.
- CEBESOY Fuat, **Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)**, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955.
- ÇAVDAR Tevfik, **İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- ÇOLAK Özlem, **Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2010.
- GÖNLÜBOL Mehmet – SAR Cem , **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, ATAM Yay., Ankara, 1997.
- GÜRÜN Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Yay., Ankara, 1991.
- JAESCHKE Gotthard , "1919-1939 Yıllar Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında), (Çev. Hüseyin Zamantılı), **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, IXI/1, İstanbul 1981, s. 159-175.
- KAZANCYAN Rem, **Bolşevik-Kemalist-ittihatçı İlişkileri**, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul, 2000.
- KOCABAŞOĞLU Uygur – BERGE Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Ankara, 1994.
- QAFAROV Vasif, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Gazi Akademik Bakış**, S. 3, Ankara 2008, s. 139-151.
- SADIKOV Ramin, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", **Tarih Araştırmaları Dergisi**,

- XXIX/48, (Ankara Üniversitesi DTCF Yayını), Ankara 2010, s. 101-118.
- SARAÇOĞLU Ahmet Cemalettin, **Mütareke Yıllarında İstanbul**, (Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, 2009.
- SARIHAN Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, III, TTK Yay., Ankara, 1995.
- SOYSAL İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920-1945), TTK Yay., Ankara, 1983.
- ŞENTÜRK Recep, "İçtimaiyyat", **İslam Ansiklopedisi**, XXI, (TDV Yay.,) s. 448-449.
- TOKMAKÇIOĞLU Erdoğan, **Türk Basın Tarihi**, İsim Yay., Ankara, 2011
- Türk Dış Politikası**, I, (Editör: Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- TÜRKGELDİ Âli, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948.
- YALVAÇ Mehmet, "**İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) I**", Kubbealtı Akademi Mecmuası, 1, İstanbul, (Ocak 1985), s. 51-71.

FRANSIZ BASINININ 1917 SOVYET İHTİLALİNE BAKIŞI

Mustafa KIRIŞMAN*

ÖZET

XIX. yüzyıldan itibaren güç kaybına uğramaya başlayan Rusya, ihtilal yanlısı grupların faaliyetleriyle çalkalanmaktaydı. Avrupa'dan Rusya'ya sıçrayan sosyalist akımlar belli çevrelerce benimsenerek ülke içerisinde yönetim karştı güçlü bir grubun oluşmasına yol açmıştı. Siyasi mahkûmiyetler ve arka arkaya gerçekleşen suikastlar bir yana, 1904 yılında Japonya ile girilen savaş ve arkasından patlak veren Birinci Dünya Savaşı, Rusya'yı siyasi ve ekonomik açıdan zor duruma düşürmüştü. İtilaf Devletleri'nin Boğazlardan geçerek gerek Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak ve Rus İmparatorluğu'nu savaşın içinde tutabilecek gerekli desteği ulaştırmak adına giriştiği Çanakkale Savaşları'nda yenilgiye uğraması ülkedeki yılgınlığı daha da artırmıştı. Halk sokaklara dökülerek savaşın durmasını istiyor, ihtilalci gruplar propaganda faaliyetlerine son hız devam ediyor, ülkenin hemen her yerinde grevler yapılıyordu. Tüm bu olumsuzluklar neticesinde 7 Kasım 1917'de Sovyet İhtilali gerçekleşti.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus İmparatorluğu'yla aynı safta yer alan Fransa'da basın, Rusların savaştıkları cephelerde olup bitenleri sütunlarına taşıdığı gibi ülkenin içinde olup bitenlerle de yakından ilgilenmekteydi. Patlak veren ihtilalle ilgili, gazeteler çeşitli fikirler ortaya atıyorlardı. Ayrıca, ihtilali gerçekleştiren Aşırıların nasıl bir politika izleyeceğiyle ilgili gelişmeler yakından takip edilmekteydi.

Bu bildiride, Fransız basınında farklı siyasi görüşlere sahip gazetelerin Sovyet İhtilaline bakışları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet İhtilali, Aşırıları, Fransız Basını.

---

* Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, mustafa.kirisman@gmail.com.

THE VIEW OF FRENCH PRESS ON 1917 SOVIET REVOLUTION

ABSTRACT

Russia, which started to lose power agitated with activities of pro-revolutionist groups since 19th century. Socialist movements that have leapt from Europe to Russia have been adopted in certain circles, leading to the formation of a powerful anti-government group within the country. Aside from political convictions and consecutive assassinations, war against Japan in 1904 and the subsequent outbreak of war demolished Russia in political and economic aspects. Allies sustained a defeat that undertook in Dardanelles Campaign in order to eliminate the Ottoman Empire by passing from Bosphorus and to transport necessary support which may keep Russia in the war, increased the frustration in the country. People wanted to stop the war by pouring into the streets, the propaganda activities of revolutionary groups continue at the last pace, almost everywhere in the country were strikes. As a result of all these negativities, the Soviet Revolution took place on November 7, 1917.

France, which took place in the same line with Russia in the First World War, its press was closely interested in what was happening at the fronts where Russians combatted, as in what was going on inside the country. Regarding the outbreak of revolution, journals were presenting various ideas. In addition, the developments regarding how Maximalists who carried out the revolution would follow the policy was closely monitored.

In this paper, views of journals with different political tendencies in the French press against Soviet Revolution will be examined.

Keywords: Soviet Revolution, Maximalists, French Press.

ВЗГЛЯД ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЫ НА СОВЕТСКУЮ РЕВОЛЮЦИЮ 1917 ГОДА

АННОТАЦИЯ

России, который начал терять силу возбужденным с деятельностью про-революционер групп, начиная с XIX-ого века. В определенных кругах были приняты социалистические движения, которые перескочили из Европы в Россию, что привело к формированию мощной антиправительственной группы внутри страны. Помимо политических убеждений и последовательных убийств, война против Японии в 1904 году и последующее начало войны разрушили Россию в политическом и экономическом аспектах. Союзники потерпели поражение, которое предприняло в кампании Дарданеллы, чтобы ликвидировать Османскую Империю, пройдя от Босфора и транспортировать необходимую поддержку, которая может удержать Россию в войне, увеличило разочарование в стране. Люди хотели остановить войну, выливаясь на улицы, пропагандистская деятельность революционных групп продолжается быстрыми темпами, практически везде в стране были забастовки. В результате всех этих негативов 7 ноября 1917 года произошла Советская Революция.

Франция, которая проходила в той же линии с Россией в Первой мировой войне, ее пресса была тесно заинтересована в том, что происходило на фронтах, где Русские сражались, как то, что происходило внутри страны. Что касается начала революции, то журналы представляли различные идеи. Кроме того, внимательно отслеживались события, касающиеся того, как Максималисты, проводившие революцию, будут следовать этой политике.

В данной работе будут рассмотрены взгляды журналов с различными политическими тенденциями во французской прессе против Советской революции.

Ключевые слова: Советская революция, Максималисты, французская пресса.

Giriş

Uzun zamandan beri süregelen köhnemiş Çarlık zihniyeti, siyasi, ekonomik ve toplumsal konular başta olmak üzere pek çok alanda kendi halkını yok sayıyordu. Bu durumu sorgulan küçük kesimler türlü zulümlerle tasfiye edilmekteydiler. XX. yüzyıla gelindiğinde Rusya'nın giriştiği savaşlar Çarlık yönetiminin çağdışı zihniyetiyle birleşerek, ülkedeki durumu daha da kötü duruma getirmişti. Düşünen ve sorgulayan küçük azınlık, ezilen halktan aldığı destekle 1917 yılında ihtilal gerçekleştirmişti. Tam da bu sırada, Rusya'nın da içinde olduğu I. Dünya Savaşı yaşanmaktaydı. Ülke yönetimini ele geçiren ihtilalcilerin izleyeceği siyasa müttefiklerini yakından ilgilendirmekteydi. Bu müttefiklerden biri de Fransa'ydı. Rusya'yla aynı safta yer alan Fransa'da basın, ihtilalle birlikte ülkede yaşanan gelişmeleri dikkatle takip etmekteydi. İhtilalcilerin dış politikada atacağı her adım Fransızları doğrudan ilgilendirmekteydi.

Bu çalışmanın amacı, Rusya'da yaşanan ihtilale Fransız basınının hangi sebeplerden ötürü, nasıl yaklaştığını irdelemeye çalışmaktır. Gazeteler arasında konuya bakış farklılıkları olabileceği düşünülen farklı siyasi eğilimlerde gazetelerle, tirajı yüksek olan gazeteler araştırma kaynakları olarak seçilmiştir. İhtilalin yaşandığı günden, Rusya'yı savaşın dışında bırakan Brest-Litovsk Antlaşması'na kadar olan süreç Fransız gazetelerinden taranmıştır.

İhtilali Tetikleyen Etkenler

Yirminci yüzyıl başladığında, Batı'da eğitim ve öğretimde baş gösteren bilimsel gelişmeler, teknik alanda buluşların artmasına ve sanayileşmenin hızla ilerlemesine yol açmıştı. Şehir hayatını ön plana çıkaran bu gelişim, toplumun sosyal ve politik hayatında ayrışmalara yol açmaya başlamıştı. Devletlerin askeri alanda yaptıkları aşırı harcamalar, burjuva sınıfının daha da zenginleşme adına hükümetlerin tarafında yer alması, tüm bunların gerçekleşmesi adına emekçi sınıfının daha da fazla çalışmaya itilmesi, beraberinde kapitalizm, sosyalizm gibi kavramların sorgulanmasına sebep olmuştu.

Batı'da bunlar yaşanırken, Avrupa'nın diğer ucunda yer alan Rusya'da durum daha farklıydı. Her ne kadar Rusya'da da sanayileşme hareketi artarak devam ettiyse de eğitim alanında gelişim yaşanmamıştı. I. Dünya Savaşı'nın başında, okuma yazma oranının %24 olduğu bu büyük ülkede eğitim görenler de son derece sığ bilgilerle donatılıyorlardı. (Liebman, 2017:42).

Köhneleşme, ülkenin yönetsel anlayışında da hüküm sürüyordu. Çarlık yönetimi küçük bir otokrasi kurarak sanayileşmeyi sürdürüyor ancak büyük

halk kitlelerini çağdaş toplum seviyesine taşımayı tercih etmiyordu. Ülke nüfusunun çok büyük bir kısmını köylüler oluşturmaktaydılar. Serflik Avrupa'da kaybolmaya yüz tutmuşken, Çarlık Rusyası'nda köleliğe daha yakın bir hale gelmişti. Bu yıldırıcı düzenin alttan gelmesi muhtemel bir kalkışmayla yıkılma ihtimaline karşın göstermelik reformlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmişti. XX. yüzyılın başlarında yapılan reformlar ise adına *kulak* denen toprak sahibi köylü azınlığı yaratmış, sefalet içinde yaşamaya devam eden köylü çoğunluğun durumunu değiştirmemişti. Sanayileşmenin XIX. yüzyılın son yıllarında gözle görülür hızlanması ve bunun XX. yüzyılda da devam etmesi ülkede geniş bir işçi kesiminin oluşmasına neden olmuştu. İşçi sınıfını oluşturan en büyük kesim köylerden kaçanlardan ya da dönemlik çalışmak için köylerden gelenlerden oluşuyordu. Düşük ücretler, kötü barınma şartları, iş güvenliği yetersizliği bu sınıfın en önemli sorunlarını oluşturmaktaydılar. Burjuva sınıfı ise gerek etki alanı gerek nicelik bakımından son derece kısıtlıydı. Ayrıca ülke yönetimine bağımlı haldeydi. Ne yozlaşmış Çarlık otokrasısından bağımsız hareket edebilecek alana, ne de ülkede etkili bir muhalif ses olabilecek yetiye sahipti. Bunlara ek olarak bir gerçek daha vardı: Devlet mekanizmasının kendi toplumuyla hak ve adalet konularında bağlaşıklık olmadığı ülkelerde, kesimlerin birbirinden güç alamadığı bir gerçek olarak ortada dururken, burjuva sınıfının kendi haklarını aramak adına muhalif tavır geliştirmesi işçi ve köylü sınıfını galeyana getirebilirdi. Dolayısıyla Rus burjuvazisine, düşen rol Çarlık otokrasisiyle iyi geçinmekten başka bir şey değildi.

Mevcut düzenin ortaya çıkardığı muhalif gruplara göre, onları baskı, tehdit ve öldürmeyle dizginleyen Çarlık rejimini alaşağı etmenin iki yolu görünüyordu: şiddet ve eğitim. Bir grup muhalif iktidar temsilcilerine suikastlar düzenleyerek devrimi ateşleyebileceğini savunurken, diğer grup halkı eğitimden geçirip örgütleyerek bunu gerçekleştirebileceğini iddia ediyordu (Liebman, 2017:49). Birbiri ardına kurulan işçi derneklerini ve örgütlerini tek bir çatı altında toplamak adına, 1903 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi kuruldu. Parti kongresinde Lenin ve Martov'un zıt teşkilatçılık prensipleri parti içerisinde iki karşıt grubun oluşmasına yol açtı. Lenin'in yanında olan grup Bolşevik (çoğunluk), Martov'un başını çektiği grup Menşevik (azınlık) adını aldı. Lenin, partinin kemikleşmiş üyelerden oluşturularak sıkı bir örgüt şeklini almasını savunuyordu. O bununla da yetinmiyordu. Partinin, halk ayaklanmasının nasıl başarıyla gerçekleştirilebileceği konusunda bilinçlendirilmesi üzerinde çalışıyordu. Ayrıca partiyi savaşabilecek meziyetlerle donatmayı da amaçlıyordu. Menşevikler ise partinin rejimin kurallarına uygun, daha liberal şekilde ilerlemesini savunuyorlardı. Lenin, 1912 yılının Ocak

ayında kendi gibi düşünen parti üyelerini Prag'da toplayarak, parti içerisindeki karşıt görüşlere sahip olanlarla bağlarını kopardılar ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin söz sahibi oldular (Liebman, 2017:81).

1914 yılının Temmuz ayına gelindiğinde, Avrupa Devletleri olası bir savaşa karşı seferberlik yarışlarına girerlerken, Rusya'daki işçi sınıfı devlete karşı büyük protestolar düzenliyordu. Duma'da yer alan Bolşevik ve Menşevik vekiller savaş kredilerinin kabul edilmesini önlemek adına ortak bildiri yayınladılar. Bunun karşılığında Rus hükümeti, kendileri aleyhinde propaganda yapan gazeteleri ve yönetim aleyhtarı bazı örgütleri kapattı. Rus hükümeti, çıkabilecek büyük bir savaştan çok çekinmiyordu. Almanlar Belçika üzerinden Fransa'ya doğru yürüdüklerinde, Rus ordusu Doğu Prusya'ya doğru ilerlemişti. Bu ilerleme İngiliz ve Fransız basını tarafından zafer olarak nitelendirilmişti. Ne zaman ki Ruslar Tannenberg'de Almanlara karşı 300.000 asker kaybedip yenilgiye uğradılar, o zaman gerçekler ortaya çıkmaya başlamıştı (Liebman, 2017:84). Çünkü ülkedeki ulaşım, sağlık ve askeri mühimmat yetersizliği savaştan çekinmeme eğilimini doğrulamıyordu.

1916 yılına gelindiğinde on beş milyon civarı Rus seferber edilmiş, ülkenin tüm üretim imkânları orduya sunulmuştu. Demiryolları ticaret ve gıda yerine, olduğu gibi mühimmat ve askerlerin cephelere taşınmasında kullanılmaktaydı. Ülkede ihracatın durmasıyla tüccarlar iş yapamaz olmuş, köylüler daha da sefil duruma düşmüşlerdi. Askeri yenilgiler, idari düzensizlikler burjuva sınıfının savaşa ilgili devlet yönetimine olan inançlarını bitirmişti. Ordu komuta kademesinde önemli bir kesim gelinen noktadan rahatsızdı.

1917 yılında ülkedeki ekonomik ve sosyal kriz had safhaya ulaşmıştı. İnsanlar yiyecek ekmek, ısınabilecek kömür bulabilmekte zorlanıyorlardı. Şubat İhtilali gerçekte bu yoksunluklardan yaka silken halkın kendi kazanımıydı. Hükümet yönetimi Çar hükümetinin halefi olan Geçici hükümet ile İşçi Temsilcileri Sovyeti tarafından oluşturulmuştu. İhtilalin başında Sovyet içerisindeki Menşevikler etkin grup olarak öne çıkmaktaydılar.

En başından beri ülkenin savaşa girmesinin karşısında duran Lenin, savaş başladığında İsviçre'ye sığınmıştı. Orada toplayabildiği kadar Bolşevik yanlısı kimselerle görüşmeler yapıyor, izlenmesi muhtemel yol haritası üzerinde fikir alışverişlerinde bulunuyordu. 3 Nisan 1917'de Rusya'ya dönerek, izlenmesi gereken yolla ilgili görüşlerini etrafındakilerle tartışmaya devam etti (Carr, 2012:83). 7 Kasım 1917 sabahında Bolşevik kuvvetler kentin kilit noktalarını işgal ederek, Geçici Hükümet üyelerini tutukladı. Tüm iktidarın İşçi Köylü Asker Temsilcileri Sovyetleri'ne devredildiği duyuruldu.

Fransa'da Basın

Bu çalışmada faydalanılan gazeteler üzerinde tanımlama yapmak gerekirse, ilk olarak Beş Büyükler olarak anılan ve tirajları en yüksek olan *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Journal*, *Le Matin* ve *L'Echo de Paris* gazetelerinden bahsedebiliriz. Bu gazetelerin haber alma imkânları da çok genişti. Savaş ve benzeri olayların yaşandığı yerlere özel muhabirler gönderebiliyorlardı (Akyüz, 1988:14-15). Her ne kadar savaşın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan sansürden ötürü uzunca bir süre gazetelerin sayfa sayılarında azalma meydana gelse de *Beş Büyükler*, ortalama 5-6 sayfadan ibaret olmaktaydılar. İlk sayfalarında, günün en önemli siyasi gelişmeleri çoğu zaman olayın başrolünde yer alan kişinin vesikalık fotoğrafıyla yer alırdı. Diğer sayfalarda ise sırasıyla ikincil öneme sahip uluslararası ve ulusal haberler, günlük yahut haftalık hikâye serisi, çeşitli ilanlar ve reklamlar yer alırdı.

Çarmıha gerilmiş İsa tasviri ve altında “*Tanrı Fransa'yi korusun!*” ibaresiyle *La Croix* gazetesinin Katolik kiliseye yakın bir yayın organı olduğunu belirtmek zor olmaz. *La Bonne Presse* adlı Katolik cemaatine de yakın oldukları bilinen bir gerçektir. Bu gazetenin sayfa düzeni kurgusu, yukarıda bahsedilen gazetelerdekilerle hemen hemen aynıydı. Ancak Kızılhaç'a ve Papalık'a dair haberler diğer gazetelere göreli olarak daha çok yayınlanmaktaydı. Günde 100.000'in üzerinde basılmaktaydı (Manevy, 1945:9).

Le Temps, tirajı çok yüksek olmasa da (ortalama 70.000-80.000) devletin resmi yayın organıymış gibi yayın yapmasından ötürü dikkate değer bir gazeteydi (Manevy, 1945: 9). Bu özelliğinden ötürü, diplomatik meselelerle ilgili güvenilir ve detaylı bilgiler paylaşılabildiği gibi, zaman zaman da devletin propaganda aracı haline de gelebiliyordu.

Radikal solun en önemli yayın organı olan *l'Humanite* 100.000'den fazla basılan ideolojik bir gazeteydi. *L'Humanite* radikal sola dair ulaşabildiğimiz tek gazete olması nedeniyle, elimizdeki önemli kaynaklardan biridir.

Le Figaro ve *Journal des Debats* siyasi ideoloji olarak merkezde bulunan, tirajları orta seviyede olduğu halde etkileri küçümsenmeyecek derecede olan gazetelerdendi. *Journal des Debats* daha çok burjuva kesiminin rağbet gösterdiği, buna bağlı olarak son sayfasında sürekli olarak borsa endeksiyle ilgili tablolara yer veren, görsel kullanmayı tercih etmeyen bir gazeteydi. *L'Ouest Eclair* ise Nantes, Caen ve Rennes şehirlerinde çıkan bölgesel bir gazeteydi (Manevy, 1945:9).

Fransız Basımında İhtilal

İhtilalin yaşandığı günlerde I. Dünya Savaşı da hızla devam etmekteydi. Fransız gazeteleri cephelerden gelen haberleri ilk sayfalarında detaylıca işlemekteydiler. Yine aynı günlerde Fransa'da genel seçim olmuş ve Clemenceau kabinesini kurmuştu. Gazeteler bir yandan savaşa ilgili haberleri sütunlarına taşırlarken bir yandan da yeni seçimlerle ilgili haberlere yer veriyorlardı. Ayrıca Alman ajanı olduğu iddiasıyla yargılanan Bolo Pacha, kamuoyunda şok etkisi yaratarak basının gündeminden günlerce düşmemişti. Fransız basını Rusya'da yaşanan gelişmelere Şubat İhtilalinden beri kayıtsız kalmamıştı. Ancak Ekim İhtilalinin başarıya ulaşarak yeni bir yönetim anlayışının oluşması, tam da savaşın devam ettiği dönemde Fransız basını tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Sonuçta Fransa ile Rusya aynı safta Almanlara karşı yer almaktaydılar. Rus devrimcilerin bundan sonra nasıl hareket edecekleri büyük öneme sahipti.

Bolşevik İhtilali miladi takvime göre 7 Kasım 1917 tarihinde gerçekleşmişti. Dönemin haberleşme kabiliyetinden ötürü, gazeteler gün içinde yaşanan olayları çoğu zaman ertesi günkü nüshalarına taşıyamıyorlardı. Haber niteliği taşıyan olaylarla ilgili haberdar olunsa dahi, teknolojik şartlar ve sansür mekanizması mevcut haberin baskıya yetişmesine imkân tanımabiliyordu. Tüm bunlar düşünüldüğünde, 7 Kasım'da gerçekleşen ihtilalin ilk olarak 9 Kasım'da yayınlanan gazetelerde yer almasında gariplik yoktu. Fransız gazeteleri, ihtilalcileri “*Maximalistes*” yani Aşırıcular olarak tanımlamaktaydı.

9 Kasım 1917 tarihli gazeteler Bolşevik ihtilalini gazetelerinin ilk sayfalarından ve manşetten şöyle vermişlerdi: “*Sovyetler ve Rus Anarşisi*” (Journal des Debats), “*Zavallı Rusya*” (La Croix), “*Aşırıcular Kazandı*” (Le Figaro), “*Petrograd'da Ciddi Karışıklık*” (Le Matin), “*Aşırıcular Petrograd'da Kazandı*” (Le Petit Journal), “*Lenin Şimdilik Kazandı*” (Le Petit Parisien), “*Karışık Aşırıcular Petrograd'da*” (Le Temps), “*Kerenski Aşırıcular Tarafından Devrildi*” (L'Echo de Paris), “*Aşırıcular Petrograd'a Hâkim Oldular*” (L'Humanite), “*Petrograd Aşırıcuların Hâkimiyetinde*” (L'Ouest Eclair).

Journal des Debats sürgünden dönen bir avuç Rus ihtilalcinin Çarlığı yıktığını yazarken, kimi olaylar sonrasında M. Gauvain'in ihtilalle ilgili görüşlerine yer vermişti. Gauvain, Rusya'nın bu noktaya gelmesini gerek ülkedeki iç dinamiklere gerekse cephelerde alınan başarısızlıklara bağlarken, ülkenin ayağa nasıl kalkacağına dair reçete sunuyordu. Ona göre Rusya'nın ilacı Amerika'ydı. Kapitalist Amerika, Avrupa'da kurulacak bu ilk Sosyalist Cumhuriyet'e finans, endüstri ve idari konularda katkıda bulunabilirdi. Ancak

bunun için otoritenin ve düzenin yeniden sağlanması ön şarttı (Journal des Debats, 9 Kasım 1917).

Kiliseye yakın olan *La Croix*, gerçekleşen ihtilali *çözülme* olarak niteliyordu. Dün gelen haberlerin kendilerini kaygılandırmadığını, aşırıların Petrograd'da hâkimiyet sağlayıp Kerenski yönetimini devirdiklerini yazıyordu. Geçici hükümetin şovenizm sarhoşluğunun sonucunda aşırıların, orduyu düşünsel anlamda ayrıştırdıkları iddia ediliyordu. Gazete, eğitimi olmayan, Çarları için savaşan ve köylü sınıftan oluşan orduya evlerinize dönün, efendilerinize ait olan arazileri paylaşıp özgürce yaşayın denildiğinde onların dönmeyi seçtiğini iddia ediyordu. Çarın çevresi, Rusya ve müttefiklere karşı ihanet içerisindeyken ihtilal patlak vermişti. Şu aşamada, vatansever Rusların ihanet karşısında başkaldırmasını görmek istedikleri vurgulanıyordu (La Croix, 9 Kasım 1917). *La Croix*'nın konuyla ilgili bu bakışının arkasında yatanın, Rusların İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa devam etmelerini beklemekten ibaret olduğu pekâlâ söylenebilir.

Genellikle haberleri mevcut haliyle vermeyi tercih eden *Le Figaro*, ilk etapta, ihtilalle ilgili haberlerde bu tutumunu sürdürmekteydi. Aşırıların şehre hâkim olduğuna, Kerenski yönetiminin devrildiğine yönelik haberleri salt biçimde sütunlarına taşımışlardı (Le Figaro, 9 Kasım 1917).

Gazetelerin yurtdışı muhabirleri ve Fransa'nın Rusya'daki resmi misyonları, yaşananları her gün Fransa'daki ofislere bildiriyorlardı. 10 Kasım'da, gazeteler ihtilalle ilgili daha somut bilgiler paylaşıyordu. Bolşeviklerin kesin zafer elde ettikleri, hükümetin devrildiği, Kerenski'nin ise kaçtığı tüm basın organları tarafından yazılıyordu. Ancak *L'Ouest Eclair* ve *Le Petit Journal* Kerenski'nin yakalandığını iddia ettiler. Çar'ın kışlık sarayı Bolşevikler tarafından işgal edildi. İhtilalciler oluşturacakları yeni rejimin ilkelerini deklare etmişlerdi. Bu ilkeler dört maddeden oluşmaktaydı. Bir defa derhal demokratik barış talep etmekteydiler. Kırsaldaki mülklerin derhal köylülere teslim edileceği belirtildi. Ülkedeki tüm otorite Sovyetlere teslim edilecekti. Son olarak hızla ulusal bir meclisin toplanacağı duyurulmuştu. İhtilal Komitesi'nin emriyle eski kabinedeki bakanlar tutuklandı. İhtilalden önceki kabinenin Büyükelçi olarak Fransa'da görevlendirdiği Maklakof'un verdiği röportaj hemen hemen tüm gazetelerde yer almıştı. Kendisi yaşananlarla ilgili resmi bilginin kendisine henüz ulaşmadığını ancak Kerenski'nin Başbakanlıktan el çektiğine dair bir telgrafın kendisine ulaştırıldığını ifade etti. Bununla ilgili yorumu sorulan Maklakof'un verdiği cevap netti: “*Bu, patlayan çibandır*” (Journal des Debats, 10 Kasım 1917)!

Çok geçmeden, aşırıların ülke yönetimini tam anlamıyla devralmadığı iddia ediliyordu (Le Petit Parisien, 11 Kasım 1917). Bolşeviklere karşı bir grubun ortaya çıktığı haberleri yayılıyordu. Kimi gazetelere göre grubu örgütleyen kişi Kerenski'den başkası değildi (L'Humanite, 11 Kasım 1917). Sovyetler Kongresi'nde azınlığı oluşturan Sosyal demokrat azınlıklar ve sosyalist ihtilalciler Geçici Hükümet'e bağlılık gösterenlerle bu direniş örgütünü kurmuşlardı. Aşırıları ise bunun karşılığında, Geçici Hükümet'e bağlılık gösteren askerlerin derhal silah bırakmasını şart koştu (L'Humanite, 11 Kasım 1917). Bu arada gazeteler Kerenski'nin nasıl kaçtığına dair kendilerine ulaşan bilgileri okuyucularıyla paylaşıyordu. Bir iddiaya göre Kerenski ambulansla şehrin dışına çıkarılmıştı. Aracı üç kez durduran aşırı devriyelere yakalanmamak için aracın içinde saklanmıştı (L'Humanite, 11 Kasım 1917).

Le Figaro yazarı Alfred Capus Aşırıların ortaya koydukları ilkeleri köşesinde eleştirmişti. Yazar “demokratik barış” ifadesinin başındaki “derhal” kelimesine takılmıştı. “Derhal”, “mümkün olan en kısa sürede”, “hemen” ifadelerinin öne sürülen maddelerde adeta bir leitmotif olduğunu savunuyordu. Özellikle “demokratik barış” ifadesinin başındaki “derhal” kelimesinin Almanların işine yarayacağını düşünüyordu. Yazar eleştirisinin dozunu arttırarak; Lenin ve Aşırıları sinsi yollar ve kandırmalarla, Alman oyununu hızlandırmak için kendi görünürdeki güçlerinden istifade ettiklerini iddia ediyordu (Le Figaro, 12 Kasım 1917). Siyasi eğilim bakımından görece merkezde yer alan *Le Figaro*'nun ihtilal akabinde yaşanan gelişmelere bu şekilde bakması anlaşılacak bir durum değildi. Devam eden I. Dünya Savaşı'nda Fransa, Rusya'yla aynı safta yer almaktaydı. Dolayısıyla iki ülke de Almanya'ya karşı savaşıyorlardı. Rusların savaştan çekilmesi halinde, Almanların açık hedefi haline geleceklerinin bilincindeydiler. İşte bu yüzden, *Le Figaro* diğer Fransız gazeteler gibi Rusların savaştan çekilmek istemelerini şiddetle eleştirmeye başlamıştı.

Ülkenin yüksek tirajlı gazetelerinden olan *Le Matin* Aşırıların dünya kamuoyuyla paylaştığı ilkeleri sert biçimde eleştiriyordu. Yayınlanan manifestonun Rusya'nın parçalanmasını amaçladığını ve mevcut askeri durumu ateşkesle güçlendirmek istediğini savunuyordu. Lenin'in Alman ajanlığıyla suçlayan gazete, manifestonun Lenin tarafından yazılıp Almanya'nın kabul etmediğini; Almanlar tarafından yazılıp Lenin'in kabul ettiğini ifade ediyordu (Le Matin, 12 Kasım 1917).

Le Petit Parisien, Aşırıların ateşkes imasına, 1915 yılında İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında yapılan Londra Antlaşması'yla cevap veriyordu: “Ortada bir Londra Antlaşması olduğu düşünülürse; bu önerinin, savaşın en başından beri Ruslar için savaşan Fransızlara ve İngilizlere, daha

sonradan İngilizler ve Fransızlarla güçlerini birleştiren Amerikalılara ve İtalyanlara yapılmaması şaşırtıcıdır” (Le Petit Parisien, 12 Kasım 1917).

L'Ouest Eclair, Aşırıların, orduyu ve köylüyü düşman olarak gördüğü tezini ortaya atıyordu. Bu tezi, Kerenski'ye bağlı 200.000 kadar askerin Petrograd'a yürümesine ve köylülerin Aşırı karşıtı güçleri yaşadıkları topraklara davet etmesine dayandırıyordu (L'Ouest Eclair, 12 Kasım 1917).

Aşırıların ateşkes talebinin Fransız kamuoyunda bütünüyle önemsenmediğini dile getiren *Le Temps*'da, “*Aşırıların Fiyaskosu*” başlığıyla yazının belirtilmediği bir yazı kaleme alınmıştı. Görkemli dille yazılan manifestonun, Alman ayartmasıyla güçsüz Aşırıların kaleme aldığı sözde manifesto olduğu ifade edilmekteydi (Le Temps, 13 Kasım 1917).

Fransa'da basın, ağız birliği etmişçesine, bir yandan Aşırıların Almanlara ateşkes önerisi anlamına gelen manifestosunu şiddetli biçimde eleştirirken, diğer yandan da elde edilen zaferin kalıcı olmayabileceğine dair haberler yapmaktaydılar. Kerenski'nin Gatçına üzerinden Petrograd'a yürüdüğü haberleri hızla yayılmaktaydı. Gelişmeyle ilgili bilgileri, *Le Petit Journal* “*Aşırıların Düşüşü Başlamış Görünüyor*” başlığıyla veriyordu (Le Petit Journal, 13 Kasım 1917). “*Aşırıların Muhtemel Yenilgisi*” başlıklı bir haberde Rusya'da iç savaşın olduğu, Geçici Hükümet yanlılarının savaşı kazanmaya yakın olduğu belirtiliyordu (Le Matin, 13 Kasım 1917). *Le Matin* Rusya'daki başkaldırının sona erdiğini iddia ederek Aşırıların Kerenski'ye bağlı birlikler tarafından yenilgiye uğratıldığını yazıyordu (Le Matin, 14 Kasım 1917).

Kerenski'nin Aşırılara karşı zafer elde ettiğini iddia eden gazeteler, 15 Kasım 1917 tarihli nüshalarında bir önceki günkü haberlerini tekzip edersine; ortada bir belirsizliğin olduğunu, Kerenski'nin kesin zaferinin tam olarak doğrulanmadığını belirtiyorlardı (Journal de Debats, Le Figaro, Le Petit Parisien, L'Echo de Paris, 15 Kasım 1917).

Fransız basınında Kerenski'nin zafer elde ettiğine dair haberler, yerini gelişmelerle ilgili ihtiyatlı davranmaya bırakırken, *La Croix*, Kerenski'nin zafer elde ettiğine dair haberler yayınlamaya devam ediyordu. Hatta bu haberleri dış kaynaklara dayandırdığı da oluyordu. Örneğin; Kopenhag'dan gelen bir bilgiye göre, Lenin'in yakalandığı belirtiliyordu. Kerenski'nin zaferi Alman basınından edinildiği iddia edilen bilgiler ışığında veriliyordu (La Croix, 16 Kasım 1917).

Le Petit Journal'in 16 Kasım 1917 tarihli sayısında bir karikatür yer almaktaydı. Karikatürün üstündeki Boche-Viks yazısının mizahi bir anlamı vardı.

Fransız basını Bolşevikleri Alman yanlısı olarak görüyordu. Bolşevik yerine Boches-Viks yazılmasının sebebi ise Boche'un İngilizce'de Alman anlamına gelmesiydi. Karikatürde gazete okuyan bir Fransız askeri, Bolşevik yanlısı Rus askerle karşılaşılıyor ve ona "Almanlar için kirli darbe! Ben, kendilerini Boche-Viks olarak tanımlayan yüzüzlere asla güvenmedim"!

Lenin, Rusya'nın tüm taraflarla ateşkes yapmak ve barış görüşmelerine başlamak adına bildirge yayınlamıştı. Fransız basınına buna en sert tepkiyi "Lenin'in İhaneti" başlığıyla *Le Matin* vermişti. Bildirgenin altında, ona imza atanların isimleri ve görevleri yazıyordu. *Le Matin* burada bir ayrıntıya dikkat çekmişti. Halk Komiserleri Sovyet Başkanı ibaresinin karşısında Lenin'in gerçek adı olan Vladimir Ulyanov yazıyordu. Dışişleri Bakanı ibaresinin karşısında yine Lenin yazıyordu. Gazete bu usulü garip bulduğunu ve kendileri tarafından hazırlanmış olamayacağını açıkça belirtiyordu (*Le Matin*, 23 Kasım 1917). Yine aynı gazetede Lenin'in ateşkes teklifinin Rus Genelkurmay Başkanı Dukhonin tarafından kabul edilmediği "Rus Trajedisi" başlığıyla anlatılıyordu. *Le Petit Journal*, 25 Kasım 1917 tarihli sayısında, kaynağı New York'a dayandırılan, "Lenin'e bir Fikir" başlıklı bir haber yayınlamıştı. Rusların ateşkes yapması halinde Amerika Birleşik Devletleri'nin düşmanları arasında yer alacağını bildirmişti.

Fransa, Rusya'nın ateşkes yapmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı. Rusların savaştan çekilmesi halinde Almanya'nın açık hedefi haline geleceklerinden endişelenen Fransız Hükümeti, Aşırıların kararlarından vazgeçmeleri için baskı yapmaya devam ettiler. Ülke basını bu uğurda kullanılmaktan geri durmayan Fransa'nın çabaları sonuç vermedi ve 3 Mart 1918'de Rusya, Almanya ile Brest Litovsk Antlaşmasını imzaladı. Rusya'nın ateşkes yapması bir yana, antlaşma maddeleri Fransız kamuoyunda öfkeyle karşılanmıştı. *Journal des Debats*, Almanlarla Rusların yaptığı antlaşmayı "Ama ne ateşkes!" serzenişiyile karşılıyordu. Hatta Aşırı delegelerin ateşkes maddelerini ve eklerini okumadan imza attıklarını iddia ediyordu (*Journal des Debats*, 5 Mart 1918). Rusların verdiği topraklar sayesinde Almanların savaşı daha geniş cephelere yayabileceği de öne sürülüyordu. Hele ki Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılması Fransız basını tarafından anlaşılammıştı. Yine aynı gazetenin aynı nüshasında, 93 Harbinde kazanılan toprakların Osmanlı Devleti'ne geri verilmesini "Enver ve Talat için ne zafer ama!" şeklinde dile getirilmişti. *Le Matin*, antlaşmayı "Utanılacak Barış" başlığıyla vermişti. Rus-Alman antlaşmasının Almanlara bırakılan topraklar sayesinde, Rusya'nın yok olmasını onayladığı iddia ediliyor, bu durumun tamamıyla Bolşeviklerin korkaklığından kaynaklandığını belirtiliyordu (*Le Matin*, 5 Mart 1918). *Le Petit Parisien* antlaşmayı, Ruslar adına "aşağılayıcı barış" olarak niteliyordu (*Le Petit Parisien*, 5 Mart 1918).

Sonuç

Çarlık Rusyası'nın yıllardan beri süre gelen köhneleşmiş zihniyeti ve bu zihniyeti koruma adına kendisine muhalif olanları baskılamış olması, yılmış halk kitlelerini yeni bir arayışa itmişti. 1905 yılında Japonya'yla girişilen savaş ve arkasından patlak veren I. Dünya Savaşı Rus toplumu her alanda sefaletle sürüklemişti. Sovyet İhtilali, ülkede kendini öteki hissedenlerin tepkimesi olmuştu. İhtilal gerçekleştiğinde Rusya'nın müttefikleri yeni yönetimin alacağı kararları merak ediyordu. Müttefikler arasında belki de en endişeli bekleyiş Fransızlarınkiydi. Çünkü I. Dünya Savaşı boyunca iki ülkenin de en büyük düşmanı Almanya olmuştu. İhtilalin ilk günlerinde, Fransız basınında karmaşa mevcuttu. İhtilalden iki gün sonra, ellerine geçen ilk bilgileri olabildiğince nesnel biçimde okuyucularıyla paylaşmışlardı. Lenin'in ateşkes söylemleriyle birlikte Fransız basını İhtilalcı karşıtı söylemler geliştirdi.

Yukarıda da belirtildiği üzere Fransa'da basın çok çeşitliydi. Bunların arasında devlete yakın olan gazeteler olduğu gibi, kiliseye yakın olan, merkezde yer alan gazeteler ve sosyalist gazeteler de vardı. Ancak Lenin'in ateşkesteki yana olması Fransız kamuoyunda kabul edilmesi mümkün olmayan bir tutumdur. Çünkü I. Dünya Savaşı devam etmekteydi ve iki ülke aynı tarafta

yer almaktaydı. Bu durumu ihanet olarak kabul eden Fransız gazetelerinin, solcusu, sağcısı, merkezi, demeden topyekûn ihtilal aleyhtarlığına soyunarak ortak tavrı sergiledikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

CARR, Edward Hallett, **Bolşevik Devrimi 1**, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

LIEBMAN, Marcel, **Rus Devrimi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

MANEVY, Raymond, **Histoire de la Press 1914-1939**, Editions Correa, Paris, 1945.

Gazeteler

Journal des Debats

La Croix

L'Echo de Paris

Le Figaro

L'Humanite

Le Matin

L'Ouest Eclair

Le Petit Journal

Le Petit Parisien

Le Temps

1920-CI IL GƏNCƏ ÜSYANI FRANSANIN ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ

Natiq MƏMMƏDZADƏ*

ÖZET

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından az müddət sonra - 1920-ci il mayın 22-də Gəncə şəhərində keçmiş Milli Ordunun zabitlərinin başçılığı ilə yerli qarnizon qoşunlarının üsyanı baş verdi. Üsyançılar yerli kəndlilərin dəstəyi ilə Gəncədə dislokasiya olunmuş sovet hərbi hissələrinin qərargahını tərksilah etməyə və bir neçə gün ərzində Ağstafa ilə Bakı arasında dəmir yol rabitəsini kəsməyə nail ola bildilər. Lakin əlavə hərbi dəstək alan və üsyançılara qarşı ağır artilleriyadan istifadə edən sovet qoşunları mayın 31-də üsyanı yatırmağa müvəffəq olmuş, bu zaman dinc əhali arasında kütləvi qırğın baş vermişdir.

Gəncə üsyanı Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimətin ən mühüm təzahürü olmuşdur. Bu hadisə ilə bağlı tarixi həqiqətlər sovet dövründə gizlədilmişdi, müvafiq arxiv sənədləri isə tədqiqatçılar üçün əlçatmaz idi. Halbuki Gəncə üsyanı ilə bağlı sənədlər nəinki Azərbaycan və Rusiyanın, eləcə də digər ölkələrin, o cümlədən Fransanın arxivlərində saxlanılmaqdadır. Bu onunla bağlıdır ki, məhz Fransa dövləti və onun Qafqazdakı hərbi, kəşfiyyat və siyasi missiyaları bölgənin sovetləşdirilməsinin ilkin mərhələsində Azərbaycanın və Qafqazın başqa xalqlarının milli-demokratik qüvvələrini Sovet Rusiyasına qarşı səfərbər etməyə can atmışdır.

Fransa Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Arxivində saxlanılan o dövrə aid fransız diplomatik yazışmalarında qeyd olunur ki, Sovet hakimiyyətinə qarşı Gəncədə və Azərbaycanın digər yerlərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyinin itirilməsi ilə barışmadığını göstərir. Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının məlumatlarına görə,

---

* Doç.Dr. Natiq Memmedzade. Hüseyin Cavidcaddəsi 115, Bakü 1143. Azərbaycan Milli Bilimler Akademiyası A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü. natigmamedzade@yandex.com Tel: (+) 99 455 880 30 99

Sovetlərə qarşı üsyançı hərəkata Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçmiş baş naziri Fətəli Xan Xoyski, “Müsavat” partiyasının rəhbərləri, eləcə də Azərbaycan Milli Ordusunun komandirləri başçılıq etmişdir.

Gəncə üsyanının başçılarından biri də keçmiş Rusiya imperiyasının Müqəddəs Georgi ordenlərinin kavaleri, Birinci dünya müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Fransanın “Şərəf legionu” ordeninin kavaleri adına layiq görülmüş briqada generalı Teymur bəy Novruzov idi. O, Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının başçısı leytenant-polkovnik Emil Avqust Korbələ məktub göndərərək Azərbaycanın bolşevik hakimiyyətindən azad olunması işində Fransadan hərbi yardım istəmişdir. Eyni zamanda Korbelin özü Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda antibolşevik üsyanının hazırlanması planlarını cızmışdır.

Lakin Azərbaycanda üsyançı hərəkatın təşəbbüsləri sovet kəşfiyyatına bəlli oldu. Sovet Rusiyası Azərbaycanda antibolşevik hərəkatını yatırmağa, eləcə də Fransanın Qafqazla bağlı hərbi-siyasi planlarının reallaşdırılmasının qarşısını almağa müvəffəq olmuşdur.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Sovet Rusiyası, bolşeviklər, Gəncə, üsyan.

1920s GANJA REBELLION IN FRANCE ARCHIVAL DOCUMENTS**ABSTRACT**

Shortly after the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic and the establishment of the Soviet power in northern Azerbaijan, on May 22, 1920, a rebellion of local garrisons led by officers of the former National Army took place in Ganja. The rebels were able to break off the headquarters of Soviet military units deployed in Ganja with the support of local peasants and to break the rail link between Agstafa and Baku within a few days. However, Soviet troops who used additional military support and heavy artillery against rebels succeeded in rebelling on May 31, when mass casualties were reported among civilians.

The Ganja rebellion was the most important manifestation of resistance to Soviet rule in Azerbaijan. Historical facts about this event were concealed in the Soviet era, and relevant archival documents were inaccessible to investigators. However, the documents on the Ganja revolt are being kept not only in the archives of Azerbaijan and Russia, as well as other countries, including France. It is connected with the fact that the French state and its military, intelligence and political missions in the Caucasus have been trying to mobilize the national-democratic forces of Azerbaijan and other peoples of the Caucasus against Soviet Russia at the initial stage of Soviet sovietization.

The French diplomatic correspondence of that period, kept in the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the French Republic, notes that the rebellion against the Soviet power in Ganja and other parts of Azerbaijan shows that the people of Azerbaijan did not agree with the loss of their independence. Former Prime Minister of the Democratic Republic of Azerbaijan Fatali Khan Khoyski, heads of the Musavat party, and the commanders of the Azerbaijani National Army led the rebel movement against the Soviets, according to the French military mission in the Caucasus.

One of the leaders of the Ganja rebellion was Teymur bey Novruzov, the brigadier general of the Order of the Honor Legion of France, for the heroism of the Order of Saint Georgi of the former Russian Empire, for the heroism shown in the First World War. He sent a letter to Lieutenant-Colonel Emil Auguste Corel, the head of the French military mission in the Caucasus, asking for military assistance from France for the liberation of Azerbaijan from the Bolshevik government. At the same time, Korbelt himself has been frustrating plans for the anti-Bolshevik rebellion in the Caucasus, including Azerbaijan.

However, the initiatives of the rebel movement in Azerbaijan became clear to the Soviet intelligence. Soviet Russia managed to prevent the anti-Polish movement in Azerbaijan, as well as the implementation of France's military-political plans on the Caucasus.

Keywords: The Democratic Republic of Azerbaijan, Soviet Russia and Bolsheviks, Ganja, Rebel.

ГЯНДЖИНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1920 ГОДА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ ФРАНЦИИ

АННОТАЦИЯ

22 мая 1920 года, вскоре после оккупации Азербайджанской Демократической Республики Советской Россией и установления в Северном Азербайджане Советской власти, в Гяндже вспыхнуло крупное восстание войск местного гарнизона под командованием генералов бывшей Национальной Армии. Восставшим войскам, при поддержке местных крестьян, удалось разоружить штаб дислоцированных в Гяндже советских частей и прервать на несколько дней железнодорожное сообщение между Акстафой и Баку. Восстание было подавлено 31 мая. Ключевую роль в поражении повстанцев сыграло использование большевистскими войсками тяжелой артиллерии, в результате чего имели место массовые жертвы со стороны мирного населения Гянджи.

Гянджинское восстание стало самым крупным и героическим актом сопротивления большевистской власти в Азербайджане. В советский период правда об этом событии умалчивалась, многие архивные документы были недоступны исследователям. Между тем, Гянджинское восстание нашло свое отражение не только в архивных документах Азербайджана и России, но и Франции. Это связано, прежде всего, с тем, что именно Франция и ее военные, разведывательные и политические миссии на Кавказе в начальный период советизации региона пытались мобилизовать национально-демократические силы Азербайджана и других стран Кавказа на борьбу с Советской Россией.

В содержащейся в Дипломатическом архиве МИД Франции французской дипломатической переписке того периода утверждалось, что события в Гяндже и других районах Азербайджана, где имели место восстания против большевиков, свидетельствуют о том, что народ Азербайджана не смирился с потерей независимости. По данным французской военной миссии на Кавказе, «серьезное повстанческое движение против Советов» возглавляли бывший премьер-министр Азербайджана Фатали Хан Хойский, руководители партии «Мусават», а также ряд командиров армии низвергнутой АДР. К числу последних относился и бригадный генерал Теймур-бек Новрузов, кавалер орденов Святого Георгия (всех 4-х степеней) Российской империи, кавалер французского ордена Почетного легиона, один из руководителей Гянджинского восстания. Он обратился с письмом к главе французской

военной миссии на Кавказе подполковнику Эмилю Августу Корбелю с просьбой оказания помощи в деле освобождения Азербайджана от большевиков. В то же время сам Корбель разрабатывал планы антибольшевистского восстания на Кавказе, в том числе и в Азербайджане.

Однако инициативы азербайджанского повстанческого движения стали известны большевистской разведке. Советской России удалось подавить антибольшевистское сопротивление в Азербайджане, а также не допустить реализации военно-политических планов Франции на Кавказе.

Ключевые Слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Советская Россия, большевики, Гянджа, восстание.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından az müddət sonra - 1920-ci il mayın 22-də Gəncə şəhərində keçmiş Milli Ordunun zabitlərinin (Cavad bəy Şıxlinski, Məhəmməd Mirzə Qacar, Cahangir bəy Kazımbəyli və başqaları) başçılığı ilə yerli qarnizon qoşunlarının üsyanı başladı. Üsyançılar yerli kəndlilərin dəstəyi ilə Gəncədə dislokasiya olunmuş sovet hərbi hissələrinin qərargahını tərk-silah etməyə və bir neçə gün ərzində Ağstafa ilə Bakı arasında dəmir yol rəbitəsini kəsməyə nail ola bildilər. Qısa müddətdə Gəncə şəhərinin mühüm obyektləri, hərbi anbar, mərkəzi həbsxana, dəmir yolu stansiyası ələ keçirildi. Lakin əlavə hərbi dəstək alan və üsyançılara qarşı ağır artilleriyadan istifadə edən sovet qoşunları mayın 31-də üsyanı yatırmağa müvəffəq olmuşdur.

Gəncə üsyanının fəal iştirakçılarından Qaçaq Qəmbər, general-mayor Mirzə Qacar, hüquqşünas İsmayıl xan Ziyadxanov, ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli, mühəndis Abuzər bəy Rzayev, müəllim Mirzə Abbaszadə və başqaları bu hadisələrin qurbanı oldu. Azərbaycan ordusunun 12 generalı, 27 polkovnik və podpolkovniki, 46 kapitanı, ştabs-kapitanı, poruçik və podporuçiki, 146 praporşik və podpraporşiki, 267 digər hərbi qulluqçusu bolşeviklər tərəfindən güllələndi. Təkcə Nargin adasında Gəncənin general-qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birlikdə 79 nəfər yüksək çinli zabit məhkəməsiz, sübutsuz qətlə yetirildi.

Gəncə üsyanı Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı müqavimətin ən mühüm təzahürü olmuşdur. Bu hadisə ilə bağlı tarixi həqiqətlər sovet dövründə gizlədilmişdi, müvafiq arxiv sənədləri isə tədqiqatçılar üçün əlçatmaz idi. Halbuki Gəncə üsyanı ilə bağlı sənədlər nəinki Azərbaycan və Rusiyanın, eləcə də digər ölkələrin, o cümlədən Fransanın arxivlərində saxlanılmaqdadır. Bu onunla bağlıdır ki, məhz Fransa dövləti və onun Qafqazdakı hərbi, kəşfiyyat və siyasi missiyaları bölgənin sovetləşdirilməsinin ilkin mərhələsində Azərbaycanın və Qafqazın başqa xalqlarının milli-demokratik qüvvələrini Sovet Rusiyasına qarşı səfərbər etməyə can atmışdır.

Fransa Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Arxivində saxlanılan o dövrə aid fransız diplomatik yazışmalarında qeyd olunur ki, Sovet hakimiyyətinə qarşı Gəncədə və Azərbaycanın digər yerlərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyinin itirilməsi ilə barışmadığını göstərir. Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının məlumatlarına görə, “bolşeviklərə qarşı ciddi üsyançı hərəkata” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-

nin keçmiş baş naziri və xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski, “Müsavat” partiyasının rəhbərləri, eləcə də Azərbaycan Milli Ordusunun komandirləri başçılıq etmişdilər.¹

Üsyançılarla əlaqədə olan Fətəli Xan Xoyski iyunun 9-da Tiflisə gəlmişdir. Üsyanın yatırılmasından sonra o, bu hadisəni, eləcə də onu törədən səbəbləri qısa və dəqiq təsvir edən yazı hazırlamışdır. Xoyskinin sözlərinə görə, bolşevik ordusunun Azərbaycana daxil olmasından sonra 6 gün ərzində Bakıda vəziyyət sakit idi. O, yalnız Rusiya kommunist (bolşeviklər) partiyası (RK(b)P) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz bürosunun üzvü Georgi Orconikidze və XI Qırmızı Ordunun komandanı Mixail Levandovskinin Bakıya gəlməsindən sonra dəyişdi. Bolşeviklər Azərbaycan Ordusunun hissələrini ya buraxır, ya da XI Qızıl Ordunun tərkibinə daxil edirdilər. Eyni zamanda Sovet hakimiyyəti qurumları Azərbaycanın daxili həyatında rusifikasiya siyasətini açıq şəkildə həyata keçirməyə başladılar. Azərbaycan dili bütün dövlət müəssisələrində istifadədən çıxarılaraq rus dili ilə əvəz edildi. Azərbaycanlı məmurların əksəriyyəti də ruslarla əvəz olundu. Artıq 1920-ci il mayın sonuna qədər Bakı tamamilə qarət edilmişdi. Xoyskikin yazdığına görə, bolşevik işğalına qədər Azərbaycan paytaxtında ərzaq və sənaye mallarının bolluğu hiss olunurdu, lakin işğaldan sonra onlar Azərbaycandan Mərkəzi Rusiyaya çıxarılmaya başladı. Məhz buna görə də, Bakı şəhərində çörəyin xroniki çatışmazlığı nəzərə çarpırdı. Anneksiyadan əvvəl çörəyin bir funtu 16 manat, ətin bir funtu 30 manat idisə, işğaldan sonra 400 qramlıq çörəyin qiyməti 120 manatdan 200 manata qədər, bir funt ətin qiyməti isə 120 manata qədər qalxdı. Çörəyin çatışmazlığı şəraitində əhali düyü ilə qidalanmağa məcbur oldu. Bütün bunlar cəmiyyətdə kütləvi narazılığa səbəb oldu. Hətta bolşeviklərin Azərbaycana müdaxilə etməsinə kömək edən “Hümmət” və “İttihad” partiyalarının üzvləri də narazı idilər. Bolşevik qəzetləri kütləvi şəkildə güllələnən “əks-inqilabçılar”ın siyahısını çap edirdi. Xoyskinin fikrincə, elə Gəncə üsyanını törədən səbəblər də bunlardan ibarət idi.

Xoyski daha sonra qeyd edir ki, etirazı bildirənlər Azərbaycanın ikinci iri şəhəri, milli-azadlıq hərəkatının ənənəvi mərkəzi olan Gəncədə cəmləşdi. Burada onlara bolşeviklərin silahsızlaşdırmağa nail ola bilmədikləri Azərbaycan Ordusunun hissəsi birləşdi. Üsyanın yatırılması məqsədilə bolşeviklər Gəncə şəhərinə çoxsaylı artilleriya silahlarını çəkib gətirdilər. 6 gün ərzində şəhər istiqamətinə 8 min mərmə buraxılmışdı. Bu, dinc əhəlinin kütləvi qırğını ilə nəticələndi. Üsyançılar axıra qədər mübarizə aparmış və hücumlar etdikləri zaman 2 minə yaxın Qırmızı Ordu döyüşçüsünü əsir

¹ Les archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de la République Française. Dossier 630 (Caucase, V). Fol. 136.

götürmüşdü. 1 500 düşmən əsgəri məhv edildi. Qisas almağa can atan bolşeviklər şəhərə soxularaq dinc sakinlərin evlərini dağıtmağa və rastlarına gələn insanları öldürməyə başladılar. Şəhərin müsəlman hissəsi tamamilə darmadağın edildi. Öldürənlər arasında hətta 2-3 yaşlı uşaqlar, zorakılığa məruz qalmış qadınlar içində 8 yaşlı qızlar da var idi. Məhv edilən müsəlmanların sayı 10 minə çatmışdı. Bu hadisələr nəticəsində Gəncə şəhərində faktik olaraq müsəlman əhali qalmadı. Xilas olunanlar dağlara qaçmağa məcbur oldu.²

Iyunun birinci yarısında Tiflisdəki Azərbaycan müqavimət hərəkarının rəhbərləri Sovet Rusiyasının işğalçı siyasətini ifşa edən rəsmi bəyanatlarla çıxış etdilər. Belə ki, 8 iyunda keçmiş Azərbaycan parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev Fransa xarici işlər nazirinə nota ilə müraciət etdi. Müraciətin mətni Fransanın Qafqazdakı komissarı de Martelə verildi. Ağayev qeyd etmişdi ki, Azərbaycan hökumətinin bolşevik Rusiyası ilə münasibətləri normallaşdırmaq arzusuna baxmayaraq, təcavüzkarlıq siyasətini yürüdən bolşevik Rusiyası Azərbaycana işğal etdi. Lakin Azərbaycan xalqı işğalçıların törətdiyi zorakılıqla barışmamışdır. Ağayevin notasında bəyan olunurdu ki, hal-hazırda dəhşətli zorakılığa məruz qalan Azərbaycan xalqı xarici işğalçılara qarşı qanlı mübarizə aparır. Bu mübarizə gedişində Gəncə şəhərinin bütün müsəlman hissəsi bombardman olunaraq məhv edilmiş, 8 min müsəlman həlak olmuş, 1 500 müsəlman qadını zorlanmışdır. Lakin bütün bunlar Azərbaycan xalqının öz taleyinə sahib çıxmaq naminə nümayiş etdirdiyi əzmkar iradənin göstəricisidir. Ağayev Fransa hökumətindən Azərbaycanda baş verən qırğının dərhal dayandırılması, rus ordusunun ölkədən çıxarılması, Azərbaycan xalqına dinc və azad həyatı qurmaq imkanı verilməsi üçün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırırdı.³

Gəncə üsyanının başçılarından biri keçmiş Rusiya imperiyasının Müqəddəs Georgi ordenlərinin kavaleri, Birinci dünya müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Fransanın “Şərəf legionu” ordeninin kavaleri adına layiq görülmüş briqada generalı Teymur bəy Novruzov idi. O da Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının başçısı leytenant-polkovnik Emil Avqust Korbelə məktub göndərərək Azərbaycanın bolşevik hakimiyyətindən azad olunması işində Fransadan hərbi yardım istəmişdir. Novruzovun məktubunda qeyd edilirdi ki, iki illik müstəqil həyat ərzində demokratik prinsipləri müdafiə edən hökumətə malik və nizam-intizama meylli olan Azərbaycan xalqı heç vaxt anarxiyaya yol verə biləcək bir aktın təşəbbüskarı olmamışdır. Yalnız Bakı şəhərinin rus fəhlə ünsürləri türk mühacirlərinin

² İbidem. Dossier 639 (Azerbaïdjan, II). Fol. 109-111.

³ İbidem. Fol. 113-118.

dəstəyinə arxalanaraq, Anadoluda millətçi hərəkatın sovet Rusiyası ilə alyansa girməkdən istifadə edərək Azərbaycanda bolşevizmin bərqərar edilməsi və sovet Rusiyası ilə ittifaqın bağlanmasına yönəlmiş təbliğata başladılar. Kommunistlərin və türk mühacirlərinin atdığı addımları Qırmızı Ordunun müdaxiləsinə yardım edərək, 28 aprelə keçən gecə baş vermiş dəyişikliklərə yol açdı. Rus Qırmızı Ordusunun Azərbaycana daxil olması ilə Azərbaycan xalqı başa düşdü ki, yenidən əsarət altına alındı... Xalqın məhv olunmasının, ölkənin talan edilməsinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan öz xilasını silahlı müdafiədə və bolşevik bandalarına qarşı mübarizədə görür.

Novruzovun məktubunda deyilir ki, artıq hər yerdə Qırmızı Ordu ilə toqquşmalar baş verməkdədir. Bütün ölkə silahlanmış düşərgəyə çevrilib, lakin üsyançı qruplar mütəşəkkil deyil. İlk döyüş Tərtərdə, Qarabağdakı Cavanşir bölgəsində baş vermişdir. Buranın əhalisi kiçik saylı yerli qarnizonun dəstəyi ilə 500 Qırmızı Ordu əsgərini məhv etmişdir. Üsyan Gəncədə daha geniş vüsət almışdır. Burada 20-ci sovet diviziyası darmadağın edilmişdi. Üsyançılarda silah və sursatın çatışmazlığından istifadə edən bolşeviklər üsyanı yatıra bilməmişlər...

Novruzov bəyan etdi ki, Azərbaycan Ordusunun generalı olaraq və silahdaşlarının və Vətənin nüfuzlu siyasi xadimlərinin razılığını alaraq o, xalq hərəkatına başçılığı və Azərbaycanın müstəqilliyi naminə mübarizədə silahlı, nizam-intizamlı qüvvələrin təşkilini öz üzərimə götürməyi özünə borc bilir. Azərbaycan generalı hesab edirdi ki, xalqının dəstəyi və Fransa hökumətinin maddi və maliyyə yardımını ilə o, müvəffəqiyyətə nail ola biləcəkdir.

Novruzov əminliklə bildirdi ki, 6 min nəfərlik diviziya ilə fəal hücumə keçmək mümkündür. Konkret olaraq diviziyanın təşkili üçün o, Fransa hökumətiindən təcili olaraq 2 süvari artilleriya batareyası, 3 dağ batareyası, 100 pulemyot, 6 min tüfəng, 20 milyon patron, artilleriya mərmiləri, lazımı telefon təchizatı, 6 min nəfər üçün təchizat və 25 milyon rubl istəmişdi.

Məktubun sonunda general Novruzov söyləmişdir ki, zəngin sərvətlərə malik Azərbaycan xalqı qısa müddət ərzində Fransa hökumətinin sərf etdiyi xərcləri ödəyəcəkdir.⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, Fransanın Qafqazdakı hərbi missiyasının başçısı leytenant-polkovnik Korbəlin özü də bölgədə, o cümlədən Azərbaycanda antibolşevik üsyanının hazırlanması planlarını cızmışdır. Fransa hərbcilərinin fikrincə, Gəncədə və Azərbaycanın digər yerlərində baş verən bolşeviklərə qarşı üsyanlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı müstəqilliyin itirilməsi,

⁴ İbidem. Dossier 630. Fol. 57-58.

ölkəsinin işğalı ilə bərişməmişdir. Üsyançıların tərəfində keçmiş Azərbaycan Ordusunun hissələrinin çıxış etməsi fransızlara xüsusi olaraq ümid verirdi. Fransanın Hərbi Nazirliyinə göndərdiyi 15 iyun 1920-ci il tarixli məktubunda Korbəl yazırdı ki, azərbaycanlı qoşunların artan düşmənçilik mövqeyi Qırmızı Ordunun vəziyyətini ciddi şəkildə laxladır.⁵ Sovet Rusiyasının həyata keçirdiyi qanlı repressiyalar siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqının və ordusunun narazılığı üsyanlara gətirib çıxarır. Bu hərəkətin başında yenə populyarlaşan millətçi “Müsəvat” partiyasının rəhbərləri durur.⁶

Qafqazda ehtimal olunan üsyan planına azərbaycanlıların qoşulması istiqamətində ilk konkret addım Korbəlin Fransa Hərbi Nazirliyinə 14 iyun tarixli göndərdiyi şifrlı teleqram idi ki, orada da qeyd olunurdu: “Azərbaycanda və Şimali Qafqazda inkişafda olan üsyançı hərəkət bolşeviklər üçün olduqca çətin bir vəziyyət yaradır və bizim tərəfimizdən bundan yararlanmamaq bağlışlanmaz olardı».⁷

Korbəl detallı şəkildə gələcək hərbi əməliyyatın planını tərtib etmişdi. 17 iyunda Fransanın baş qərargah rəisi marşal Foşa və Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə Korbəlin göndərdiyi sənəd “Bolşeviklərə qarşı üsyançı hərəkətin təşkili” adlanırdı. Sənəddə qeyd olunurdu ki, bolşeviklərə qarşı üsyançı hərəkət sovet Rusiyasının cənubunda ümumi xarakter daşımağa başlayıt. Qafqazda Kuban, Dağıstan və Azərbaycan təlatüm içindədir...⁸

Korbəl qeyd edirdi ki, Azərbaycanda Qırmızı Ordunun fəaliyyəti ilə bağlı narazılıq genişləndiyindən burada artıq qanlı üsyanlar baş vermişdir. Azərbaycanın keçmiş baş naziri və xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski, bitərəf, gözəl reputasiyaya malik dürüst bir insan, dünən Bakıdan gələrək xüsusi olaraq mənimlə görüşmüşdür. O, mənə bəyan etmişdi ki, Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı xalqın etirazından istifadə etmək üçün əlverişli məqam yaranmışdır.⁹

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, Fransa hökuməti gələcək antibolşevik Rusiyasının federativ quruluşa malik olması ideyasını müdafiə edirdi. Buna görə də Korbəl Fransa hökumətindən Qafqazda silahlı üsyan planının həyata keçirilməsi ilə bağlı razılığı almaq üçün məktubunda qeyd etmişdir ki, adı çəkilən silahlı əməliyyatın keçirilməsi imperiyanın gələcək federativ quruluşu

⁵ İbidem. Fol. 47.

⁶ İbidem. Dossier 629 (Caucase, IV). Fol. 49.

⁷ İbidem. Dossier 630. Fol. 51.

⁸ İbidem. Fol. 54.

⁹ İbidem. Fol. 54-55.

ideyasına arxalanır və bu, istər rus xalqı, istərsə də digər xalqlar üçün münasibdir.¹⁰

Ancaq Fransanın siyasi və hərbi dairələrini təmsil edən Korbel çox gözəl başa düşürdü ki, qafqazlılar Rusiyanın imperiyaparəst qüvvələrinə, məsələn general Denikinın varisi sayılan general Vrangelə tabe olmağa razılıq verməyəcəklər. Buna görə də Fransanın hərbi missiyasının başçısı Ukraynadan Qafqaza qədər böyük bir məkanda üsyançılara bilavasitə rəhbərlik etmək və onların fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədilə Mərkəzi Üsyançı komitəni yaratmağı təşkil edirdi. Bu qurumun tərkibinə “Maxnonun başçılıq etdiyi ukraynalılardan tutmuş azərbaycanlılara qədər” bütün antibolşevik qüvvələrin nümayəndələri daxil olmalı idi. Korbelin fikrincə, azərbaycanlılara və dağlılara silah çatdırmaq üçün gürcü hökumətinin köməyindən də istifadə edilə bilərdi.¹¹

Lakin Azərbaycanda üsyançı hərəkatın təşəbbüsləri, eləcə də Fransanın hərbi-siyasi dairələrinin planları sovet kəşfiyyatına bəlli oldu. 19 iyunda Fətəli Xan Xoyski Tiflisdə terrorçuların əlindən həlak oldu. Sui-qəsd nəticəsində Azərbaycanın keçmiş ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov isə yaralandı. Xoyskinin qətlinə bilavasitə günahkar olanlar erməni millətçi partiyası “Daşnaksütyun”un üzvləri idi. Lakin Korbel düşünürdü ki, bi cinayətin arxasında Azərbaycanda üsyançı hərəkatı başsız qoymağa çalışan bolşeviklər dururdu.¹²

Bir ay sonra, 24 iyulda, həmin faciəvi aqibət Həsən bəy Ağayevi də gözləyirmiş.¹³

Sovet Rusiyası Azərbaycanda antibolşevik hərəkatı yatırımağa, eləcə də Fransanın Qafqazla bağlı hərbi-siyasi planlarının reallaşdırılmasının qarşısını almağa müvəffəq olmuşdur.

Mənbələr:

1. Les archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de la République Française. Dossier 629 (Caucase, IV).
2. Les archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de la République Française. Dossier 630 (Caucase, V).
3. Les archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de la République Française. Dossier 639 (Azerbaïdjan, II).

¹⁰ İbidem. Fol. 56.

¹¹ İbidem.

¹² İbidem. Fol. 74, 94, 136.

¹³ İbidem. Fol. 154.

THE RUSSIAN REVOLUTION AND ITS ATTITUDE TOWARDS THE INTERNAL AND EXTERNAL ISSUES ABOUT THE FUTURE OF OTTOMAN EMPIRE (1917-1923)

Nizar Alwan Abdullah AL-HASNAWI*

ABSTRACT

During World War I when settlements about the future of the Ottoman Empire were made pursuant to Sykes-Picot Agreement in April 1916 between the Allies themselves, especially Britain, France, and Russia, didn't realize that a revolution was to take place in Russia in 1917 and that such revolution would change the balance of international forces. The Russian revolution, and what came after the establishment of a new political system in Russia and the reach of Bolsheviks to power, produced a new political and international situation. The new leaders quickly disavowed all previous agreements and treaties, and they pulled out of the War and head toward focused on re-establishing relations of Russia with the Ottomans. On 14th of November 1917, Russia made a call for Muslim workers in the east, and refused any type of division of the Ottoman Empire. When the Turkish war of independence, led by Mustafa Kemal Atatürk with a group of nationalists, broke out in 1919, the Bolsheviks supported it from the beginning, and a clear cooperation emerged between them. The Russian government supplied the Turkish liberation forces with weapons and ammunition to be used against the Greeks in Izmir, in addition to 10 million golden Ruble. Atatürk adopted a policy of rapprochement with Russia because the latter support his national fight and considered his revolution against the Allies a liberation revolution against colonization. As a result of those facts, the Russian gave him all material and military supplies. Atatürk sent a message to Lenin on 18th of December 1920, confirming his readiness and desire to strengthen the relations between the two countries, valuing Russia's policy and cooperation with him. On the other side, the Russian press welcomed the Turkish national fight against the victorious forces in World War 1, referring to such forces as Imperialist. On 21st of March 1921, the Turkish nationalists contacted the Bolsheviks and the two sides signed a

---

* Asst. Prof. at College of Education, Al-Mustansiriyah University, nazar12933@gmail.com.

military agreement and mutual understanding. Then, Ankara government felt safe on its northern borders. The Soviet Union was the first country to recognize the Turkish Republic when it was declared by the Grand National Council on 29th of December 1923, and provided it with economic and military assistance.

**RUS DEVRİMİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN
GELECEĞİ İLE İLGİLİ İÇ VE DIŞ MESELELERE KARŞI
TUTUMU (1917-1923)**

ÖZET

Müttefikler, özellikle de İngiltere, Fransa ve Rusya, kendi aralarında Nisan 1916 Sykes-Picot Anlaşması uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkında I. Dünya Savaşı ile ilgili anlaşmalar yaptıklarında, 1917'de Rusya'da bir devrimin gerçekleşeceğini ve bu devrimin uluslararası güçler dengesini değiştireceğinin farkında değildiler. Rusya devrimi ve Rusya'da yeni bir siyasal sistemin kurulmasından ve Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra ortaya çıkanlar yeni bir politik ve uluslararası durumu meydana getirdiler. Yeni liderler önceki tüm anlaşmaları ve antlaşmaları çabucak reddettiler ve savaştan çekilip Rusya ile Osmanlı ilişkilerini yeniden kurmaya odaklandılar. 14 Kasım 1917'de, Rusya doğudaki Müslüman işçilere çağrıda bulundu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir şekilde bölünmesini reddetti. Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki bir grup milliyetçi tarafından yönetilen Türk Bağımsızlık Savaşı 1919'da patlak verdiğinde, Bolşevikler onu başından beri destekledi ve Türkler ile aralarında açık bir işbirliği ortaya çıktı. Rus hükümeti, Türk kurtuluş güçlerine 10 milyon altın Ruble'nin yanı sıra İzmir'de Yunanlılara karşı kullanılmak üzere silah ve mühimmat sağladı. Atatürk, Rusya ile yakınlaşma politikasını benimsedi; çünkü Rusya, Atatürk'ün ulusal mücadelesini destekledi ve müttefiklere karşı gerçekleştirdiği devrimini sömürgeleştirmeye karşı bir kurtuluş devrimi olarak gördü. Bu gerçeklerin bir sonucu olarak, Ruslar Atatürk'e tüm maddi ve askerî kaynakları sunmuştur. Atatürk 18 Aralık 1920'de Lenin'e bir mesaj göndermiş, iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmeye hazır ve istekli olduğunu tasdik etmiş ve Rusya'nın politikasına ve kendisiyle olan işbirliğine kıymet vermiştir. Öte yandan, Rus basını, I. Dünya Savaşı'ndaki muzaffer güçlere karşı Türk Kurtuluş Savaşı'nı destekleyerek bu devletlerden emperyalist olarak bahsetmiştir. 21 Mart 1921'de, Türk milliyetçileri Bolşeviklerle görüşmüş ve iki taraf askerî bir anlaşma ile karşılıklı mutabakata imza atmışlardır. Ardından, Ankara hükümeti kuzey sınırlarında kendini güvende hissetmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği, 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti TBMM tarafından ilan edildiğinde onu tanıyan ilk ülke olmuş ve ekonomik ve askeri yardımlarda bulunmuştur.

РОССИЙСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ЕЁ ОТНОШЕНИЕ К ВНУТРЕННИМ И ВНЕШНИМ ВОПРОСАМ, СВЯЗАННЫМ С БУДУЩИМ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1917-1923)

АННОТАЦИЯ

Союзники, особенно Великобритания, Франция и Россия, не знали, что в России в 1917 году произойдет революция и что эта революция изменит баланс международных сил, когда они заключат соглашения между собой о будущем Османской Империи в соответствии с Соглашением Сайкс-Пико в апреле 1916 года. После русской революции и создания в России новой политической системы и прихода к власти большевиков они создали новую политическую и международную ситуацию. Новые лидеры быстро отвергли все предыдущие соглашения и договоры и сосредоточили свое внимание на восстановлении российско-османских отношений через войну. 14 ноября 1917 года Россия призвала мусульманских рабочих на восток и отказалась от какой-либо дивизии Османской Империи. Когда в 1919 году началась турецкая война за независимость, возглавляемая группой националистов во главе с Мустафой Кемалем Ататюрком, большевики поддержали его с самого начала, и открылось сотрудничество с турками. Российское правительство предоставило оружие и боеприпасы для турецких освободительных сил, которые будут использоваться против греков в Измире, а также 10 миллионов золотых рублей. Ататюрк принял политику сближения с Россией; потому что Россия поддерживала национальную борьбу Ататюрка и рассматривала революцию против союзников как революцию освобождения от колонизации. В результате этих фактов россияне представили Ататюрку все материальные и военные ресурсы. Ататюрк направил послание Ленину 18 декабря 1920 года, подтвердив готовность чтобы укреплять отношения между двумя странами и ценить политику и сотрудничество России с ним. С другой стороны, российская пресса поддерживала турецкую войну за независимость от победоносных сил в Первой мировой войне и называла их империалистами. 21 марта 1921 года турецкие националисты встретились с большевиками, и обе стороны договорились о военном соглашении. Затем правительство Анкары начало чувствовать себя в безопасности на северных границах. Советский Союз, 29 октября 1923, когда он был объявлен парламентом Республики Турция была первой страной, признавшей его и обеспечил экономическую и военную помощь.

First: Introduction

The Russian-Ottoman relations were not always in harmony along the periods of its long history. This is due to the effect of geographical factor which imposed itself on the foreign policy of Caesars in dealing with the Ottomans. This factor stems basically from the adjacency of the Ottoman Empire to Aegean Sea and the Mediterranean, as well as the latter's control on the Black Sea and green lands opposite the Bosphorus Strait, Dardanelles, and Sea of Marmara¹. This limited the penetration of the Russians into the center of Europe through those straits, especially that the latter had 1100 miles of the shore of the Black Sea which represents its southern borders².

In the nineteenth century, Russia became more active and effective to recognize the importance of straits and reaching the warm waters after the British dominated the Ottoman markets under the trade treaty signed between the two parties in 16th of August 1838³, which made Russia adopt a policy built on getting out of its seclusion through the expansion to the west at the expense of Poland and Sweden across the Baltic Sea, and to the south at the expense of Ottoman Empire for the purpose of dominating Mediterranean and Sea of Marmara⁴.

Beside the geographical factor previously mentioned, the ethnicity factor also contributed indirectly in defining the nature of the Russian – Ottoman relationships due to the presence of Turkish groups living in Russia, known as Asia Minor Turks, whom the Committee of Union and Progress called for unifying under the name of Turanism, a source for constant concern and fear for the Russian Caesars⁵.

Russia believed that the war against the Ottoman Empire presented her with an opportunity to accomplish its traditional goals in dominating the straits and reaching the warm waters, and perhaps breaking down this Empire and

---

¹ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, Amman, 2010, P.13. (Arabic Source).

² Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkey and North Atlantic Treaty Organization**, Amman, 1981, P.60. (Arabic Source).

³ Ortali, Alber, **the Ottoman Caliphate modernization and modernism in the 19th century**, translated by: Abdul Kadir Abdulillee, Beirut, 2007, P.108. (Arabic Source).

⁴ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, P.18.

⁵ Jom'a, Mohammed Lutfi, **Eastern Life its countries, its nations, its history, and its present**, Cairo,( ), P.228-229. (Arabic Source).

taking ensuing spoils. For this reason, Russia didn't hesitate to declare war on the Ottomans on November 4, 1914⁶.

With the acceleration of the World War I events between the warring parties, the allies had managed to make the secret Sykes-Picot Agreement on May 16, 1916, by which it was decided to divide the properties of Ottoman Empire among the parties to the agreement. Russia's share was the state of Trabzon, Erzurum Vilayet, Tbilisi, Van Vilayet, and an area north of Al-Amadiya near the Iranian borders. France was given Syria, Adana Vilayet, and Cilicia. As for Britain, its share was Baghdad Vilayet with the southern part of Iraq, and Haifa and Acre port. An independent Arab country was founded in the region between the French and British property, while Palestine was to be internationalized⁷.

Second: Bolsheviks Reconciliation with Ottoman Empire

The Russian Revolution in October, led by Bolsheviks, couldn't affect the course of war and its events. After the victory, the Foreign Minister of the Bolsheviks government, Chicherin, issued an announcement which confirmed that the policy of his country was built on retreating from the War and the desire to put an end to it, the immediate call for peace negotiations without taking over the lands of other countries or controlling the people of other nations⁸. The announcement included the following: "Since November Revolution (1917), Socialist Russia has been declaring for all eastern nations that it will concede all of its concessions, and it is even willing to help those nations until they become able to undo the great injustice inflicted upon them and recover their lost freedom"⁹.

Furthermore, the Bolsheviks Government published all the secret agreements made between the previous Russian Government and the Allies regarding the future of the Ottoman Empire. It was decided by the Bolsheviks government to consider it as cancelled, which dealt a powerful hit to the great colonial countries because it alerted other nations to the deceit practiced by

---

⁶ Lenshovisky, George, **Middle East in the International Affairs**, Translated by: Jaafar Al-Khayat, Baghdad, (), Volume 1, P. 107. (Arabic Source).

⁷ Antonios, George, **Arab Awakening Arab National Movement History**, Translated by: Nasser Al-Deen Al-Assady, Ehsan Abbas, Beirut, 1987, P.578-582. (Arabic Source).

⁸ Al-Qaisy, Abd Al-Wahab, Abdul Jabbar uteywi, Tarek Nafe'e Al-Hamdani, **The history of Modern World 1914-1945**, Mosul, 1983, P.37-38. (Arabic Source); Yolikoof and others, A Brief in Soviet Society History, Moscow, 1978, P.46. (Arabic Source).

⁹ Unknown Author, **East between Colonialism and Bolsheviks**, Al-Hilal (Journal), Volume 2, Year 30, 1st November, 1921, P.117. (Arabic Source).

the English and French propaganda which strived to present the allies countries as if they are waging fair war without revealing that they are targeting their resources¹⁰.

Because of the importance of peace and their desire to obtain support, the Bolsheviks famous announcement came through Lenin on December 1, 1917. Lenin addressed the Muslim workers in Russia and the East, calling upon them to fight for their freedom against imperialism. Mentioning twelve countries by name¹¹, the speech included special affirmation for the Ottomans: "We declare that the secret agreements made by the Caesarean Government, reconfirmed by the defeated Kerensky's government, stating the seizure of Constantine, have been changed and destroyed... The Soviet Government and Commission of People's Delegates strongly oppose the seizure of foreign regions. Thus, Constantine will remain in the hands of Muslims. We also announce that the agreement for the division of the Ottoman Empire and taking over Armenia is revoked. As soon as this war ends, Armenians will be given the freedom to decide their destiny "¹².

This announcement created general relief among the Ottomans¹³, thus strengthening the Russian-Ottomans rapprochement, and as a result, a treaty was signed between them on December 18, 1917¹⁴. By the agreement, all military operations, in land, water, and air, were ceased, and a line separating the two armies was fixed, with both of them remaining in their positions without additional reinforcements. The treaty further emphasized that neither party was allowed to breach or disclaim any of the Treaty provisions without a 2-week notice sent to the other party¹⁵.

1918 began with the two parties signing, on February 14, an agreement to establish postal and telegraphic communications, seemingly an attempt to build a base of mutual understanding. The Ottomans and Bolsheviks undertook to establish direct postal, telegraphic, and marine communications based

---

¹⁰ Ahmed, Kamal Muthher, **Kurdistan in the Years of World War 1**, Beirut, 2013, P.322-323. (Arabic Source).

¹¹ Al- Janabi, Entesar Zidane, **Turkish- Soviet Relations 1923-1929**, PhD Dissertation (unpublished), College of Education, Al- Mustansiriya University, 1997, P.3. (Arabic Source)

¹² Hurewitz, J.C., **Diplomacy in Near and Middle East, Documentary Record 1914 – 1956**, Vol.II, New York, 1972, P.28-30.

¹³ Al-Manoufi, Kamal, **the Turkish-Soviet Relations Development, the National Policy** (Journal), No.24, Year 7, 1st April 1971, P.116. (Arabic Source).

¹⁴ Shatab, Jassem Mohammed, **Turkish-Soviet Relations 1917-1923**, PhD Dissertation (unpublished), College of Arts, Baghdad University, 1995, P.61. (Arabic Source).

¹⁵ Ibid, P.73.

on a number of conditions which fixed the terms of postal services and their types, along with the resumption of navy services, which stopped during the war, between Russian and Ottomans ports. The agreement indicated also to restoration of telegraphic communications after reestablishing the wires just like before the war¹⁶.

The above-mentioned agreement was followed by a treaty between Russia and Axis countries and Russia, known as the Treaty of Breast-Litovsk, signed in March 1918. As a result, Russia got out of World War I. As for its items regarding the Ottoman Empire, it stated that transportations which included, train lines, land roads, and bridges, would remain standing between the two sides for supplying people in Caucasus area with food. It gave the subjects two countries who possess immovable properties on the other side of the borders the right to exploit, use, manage, rent and dispose with the same through People authorized for that. Another article obliged the two countries to compensate their nationals for the damages and loses which they suffered because of the military operations¹⁷. Russia also pledged to cede Kars, Ardahan, and Batum Province to the Ottoman Empire¹⁸.

It is obvious that the Breast-Litovsk Treaty was the beginning for achieving peace between Russia and the Ottoman Empire¹⁹. As soon as the agreement was approved, mutual diplomatic representation started between them. Some of the Russian cities opened Ottoman Consulates, after the two parts accepted to issue visas for consuls at all ports, cities, and other inhabited areas²⁰.

In light of the above, it can be said that the outbreak of the Russian revolution gave the Ottoman a sense of pride that it considered itself the real victor. But that didn't change anything of the war result for its favor. The benefits for Ottomans after the occupation for Baku on September 16, 1918, or the preventing the British attack on the southern front, came very late. As a result, they found themselves among the losing sides, and they were forced to accept the Armistice of Mudros on October 30, 1918²¹.

---

¹⁶ Ibid, P.65-66.

¹⁷ Ibid, P.64.

¹⁸ Lenshovisk, George y, Op. Cit, P.99-100.

¹⁹ Al- Janabi, Entesar Zidane, Op. Cit, P.4.

²⁰ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.64-65.

²¹ Bozersalan, Hameed, **Turkish Contemporary History**, Translated by: Hussein Omar, Casablanca, 2010, P.33. (Arabic Source).

Third: Bolsheviks and their position of Kemalism

The Russian-Ottoman relations weren't destined to remain perfect, and began to fade in the late 1918. There were several reasons for this fade in their relations, one of them was the Ottoman desire to expand in the Caucasus area²², and the Ottoman occupation of Baku on September 15, 1918. The Ottomans actions upset the Bolsheviks because of economic importance of the area due to its abundant petroleum production²³. Russia considered that as a violation of the treaty of Breast-Litovsk. As a result, Russia submitted a protest note to the ministry of foreign affairs. It presented the violations made against the mentioned treaty, especially the Ottomans occupation of Baku. Russia requested the Ottomans to withdraw their forces from the city²⁴.

When Russia saw no positive response, she cancelled the articles concerning the Ottomans Empire in the treaty of Breast-Litovsk on September 20, 1918²⁵. On November 13, the All-Russia Central Executive Committee decided to cancel the whole treaty²⁶.

While the Ottoman Empire started moving toward collapse after it signed the Mudros Treaty, the relationship between Ottomans and Bolsheviks reached a stalemate and was not meant to continue²⁷.

The rising of the Turkish national tide led by Mustafa Kemal Atatürk, resulting from the surrender of Istanbul government to the Allies, and the Greek occupation of Izmir on September 15, 1919, indicated a state of closeness between Russia and Turkey²⁸.

Despite the ideological differences between the Bourgeoisie, represented by Atatürk, and Communism, represented by the Bolsheviks, the latter found in the Kemalism a suitable opportunity to establish bridges of cooperation

---

²² Bahnan, Hana Azoo, **Political Development In Turkey 1919-1923**, Master Thesis (unpublished), College of Arts, Baghdad University, 1989, P.18. (Arabic Source).

²³ Lenczowski, George, **Russia and the West in Iran, 1918-1948 a study in Big-Power Rivalry**, New York, 1949, P. 17-22.

²⁴ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.92.

²⁵ Al- Janabi, Entesar Zidane, Op. Cit, P.8.

²⁶ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.95.

²⁷ Ahmed, Ibrahim Khalil, Murad, Khalil Ali, **Iran and Turkey a Study in the Modern and Present History**, Mosul, 1992, P.229-230. (Arabic Source).

²⁸ Al- Jumaili, Kassim Khalaf Assee, **Iraq and Kemalism Movement 1919-1923**, PhD Dissertation (unpublished), College of Arts, Baghdad University, 1990, P.13-14. (Arabic Source).

with it, on the condition that this cooperation to be free of the goals and ambitions of the Russian expansion toward Turkey²⁹.

Lenin strongly believed in the need for making an alliance with the National Movement in the east, which he called the national revolution. The third Communist International³⁰, he thought, must enter into a temporary alliance with the democratic Bourgeoisie, on the condition that it didn't merge with it, hoping that the national movements would transform into socialist revolutions³¹.

As a result, Russia found a strategic ally in Kemalism, albeit a non-ideological ally³², but it represented an utmost necessity for the pillars of the Russian foreign policy, as a tactical action to stand against the help and support Britain gave to the anti- Bolsheviks movements, especially the one led by the white Russian General, Denikin, in the Caucasus Area³³. It's not a coincidence that the Russian government followed with great interest what was unfolding in Turkey, to make the Bolsheviks leaders believe that the Kemalisms would ask for their help sooner or later³⁴.

Indeed, Atatürk believed in the necessity for Russian assistance due to the nature of fatal challenge awaiting both countries, as they faced a mutual enemy represented by the Western forces and their persistent avarice³⁵. This necessity wasn't intellectually oriented as much as it was a means to obtain military and financial support, and as a mean to make Kemalisms more flexible in their relations with the Allies, through capitalizing on the state of concern prevailing at the time in such countries because of their fear the Socialist expansion into Turkey³⁶.

---

²⁹ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.99.

³⁰ International Revolutionary Organization and a command central for the international Labor Movement, the third communist international formed in January 1919 in the first establishment Conference which includes communist parties and factions from 30 Countries, for more details: Bonomarioov, B.N., **Political Dictionary**, Translated by Abdul Razak Al-Safee, (), 1974, P.70-75. (Arabic Source).

³¹ Laqueur, Walter Z., **Soviet Union and the Middle East**, New York ,1959, P.18.

³² Fischer, Louis, **The Soviets in World Affairs, A History of Relations Between the Soviet Union and the Rest of the World 1917-1929**, New York, 1960, P.280.

³³ Abdul Rahman, Mahmoud, **Caucasus History Chechnya Eagles in facing the Russian Bear**, Beirut, 1999, P.85,88. (Arabic Source).

³⁴ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.107.

³⁵ Op. Cit, P.13.

³⁶ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.107.

Fourth: Bolsheviks and the Development of their Relations with Turkey

At the beginning of 1920, Atatürk realized that courting Russia was inevitable to break the isolation imposed on Turkey, and that it was time to contact the Bolsheviks³⁷. So he sent a message to the Bolsheviks government on April 26, three days after the Turkish National Council opening in Ankara, asking for establishing diplomatic relations with it, and expressing the desire to obtain financial and military support for his national movement to keep his fight against imperialism which had occupied his country³⁸. The message contained the following: "... We take upon ourselves the responsibility to unite our actions and all of our military operations with the Russian Bolsheviks who share with us the same fight against imperial governments to liberate all the oppressed, and to dismiss the imperial forces occupying our lands, and to strengthen our interior forces to keep the mutual fight on... We seek from Soviet Russia an initial help to give five millions golden Turkish Lira, weapons, and ammunition in quantities to be decided during negotiations, as well as some military means, health materials, and food for our forces"³⁹.

Georgi Chicherin, People's Commissioner for Russian Foreign Affairs, replied to Atatürk's message with a message containing the following: "the Russian Government takes in consideration, the National Association determination to coordinate our works, military operations against the imperial government, with the High Commissioner for the Liberation of Oppressed People."⁴⁰

Based on those messages, the Russian government expressed its desire to establish diplomatic and consulate relations with the new government in Ankara. It also acknowledged the Grand National Council, making Russia the first country to do so⁴¹.

On June 2, 1920, the effective implementation of diplomatic relations started between the two sides. The Bolsheviks government gave Turkey 10

---

³⁷ Al-Manoufi, Kamal, Op. Cit, P.115.

³⁸ Ibid, P.116.

³⁹ Al- Janabi, Entesar Zidane, Op. Cit, P.14.

⁴⁰ Ponomaryov, B. Khvostor, V., Gromyko, A., **History of Soviet Foreign Policy 1917-1945**, Moscow, 1969, P.172.

⁴¹ Ibid, 172.

million golden Rubles, 220 kg of gold⁴² and huge amounts of military ammunition, and received Turkish workers in Moscow to be trained⁴³.

Yousif Kamal Bey, member in the Grand National Council, valued the Russian-Turkish relations by saying: "It's natural that the Russians supply us with these aids, because the geographical, historical, economical, and political circumstances dictate them to do so."⁴⁴

The Commissioner of the Russian People for Foreign Affairs sent a message to the Turkish leaders: "We are following your progress in independence and sovereignty. Unification of points of view between the Russian and the Turkish peoples will make us glad."⁴⁵

The already mentioned developments paved the way for the two countries to negotiate making treaty of friendship and cooperation between them. Those negotiations, which started on July 24 and ended on August 23, 1920, reached an initial agreement: the Turkish committed that they will consult Russia before they sign any treaty with the Allies, and the Russians committed to support the Turkish national demands spiritually and materially. They resolved that this treaty was to form the basis for the later negotiations aimed at reaching final agreement for organizing the relations between the two countries⁴⁶.

The signing of this agreement synchronized with the signing of the Istanbul government of the Treaty of Sèvres with the Allies on August 10, 1920. As a result, it looked as a reply to it⁴⁷.

On October 18, 1920, Atatürk ordered one of his close friends, Haqi Bahjet, to establish the Communist Party⁴⁸ in Turkey⁴⁹. This step was interpreted

---

⁴² Yaseen, Hassan Alwan, **Russian Revolution and its effect on the Islamic Arab 1917-1924**, Baghdad, 2012, P.264. (Arabic Source).

⁴³ Ahmad Noori Al- Nu'umi, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, P.28.

⁴⁴ Ibid, P.28.

⁴⁵ Ibid, P.27.

⁴⁶ Al-Haj, Louis, **Straits Problem and Russian-Turkish relations**, Beirut, 1947, P.32. (Arabic Source).

⁴⁷ Shatab, Jassem Mohammed, Op. Cit. P.117.

⁴⁸ The third Communist International didn't recognize this party because there was a recognized Turkish Communist party established in Baku in spring 1920. This party was dominated by a group of Turkish people of them Mustafa Sofi who succeeded to spread the communist's ideas between 60000 Turkish political prisoner. But when he tried to enter Anatolia through Trabzon, he was forced to return, then he was drowned with a group of his friends of an order of the national command there. Seen at Zurcher, Erik, *History of Modern Turkey*, Translated by: Abdul Lateef Al-Hares, Beirut, 2013, 231-232.

⁴⁹ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkey and North Atlantic Treaty Organization**, P.53.

as an attempt to comprehend the international reality and to drag the Allies to negotiate with Turkey because of their fear of the communism spreading in it, but that party remained under the strict control of Atatürk⁵⁰.

The case of Armenia, a cause of dispute between Russia and Turkey, was settled after the communist government established by the Bolsheviks in Armenia had ceded most of its western lands, including Kars and Ardahan to Turkey by the treaty of Alexander-Paul made on December 3, 1920⁵¹. As a result, the Russian-Turkish relations made wide steps and the two parties became convinced that close cooperation would enable them to accomplish the sought goals against imperialism. In a letter sent to Lenin on January 18, 1920, Atatürk praised the Russian attitude: "I thank you very much for the far-sighted policy adopted by the Soviet Republic in your sublime initiative in the East, as for the rest of the world."⁵²

Fifth: Moscow Treaty and its Impact on the Elimination of Foreign Presence in Turkey

1921 started with an agreement to hold negotiations between Turkey and Russia to reach to an agreement about the treaty to be made between them⁵³.

Despite the friendly atmosphere dominating those negotiations, which started with Moscow in February, there were many challenges: the Russian Government faced the remnants of the civil war and the danger of the allies lending support to it, while Ankara Government faced British-aided Greek invasion of Izmir⁵⁴.

The two sides finally signed on March 16, 1921 Moscow Treaty, which was known as the treaty of "Friendship and Brotherhood"⁵⁵. One of the prominent articles was to not recognize any international agreement imposed on the other part by force. The Treaty also cancelled all of the treaties made prior to it between Istanbul government and Russia⁵⁶ and determined the borders

---

⁵⁰ Radhwan, Waleed, **Turkey between Secularism and Islam in the second half of 20th Century 1950-2000**, Beirut, 2006, P.48. (Arabic Source).

⁵¹ Lenshovisky, George, Op. Cit, P.154.

⁵² Ahmed, Kamal Muthher, **Lights on International Issues in Middle East**, Baghdad, 1978, P.233. (Arabic Source).

⁵³ Zurcher, Erik, Op. Cit, P.226.

⁵⁴ Op. Cit, P.16.

⁵⁵ Al-Dosuki, Mohammed Kamal, **Ottoman Empire and the Eastern Issue**, Cairo, 1976, P, 423. (Arabic Source).

⁵⁶ Al- Janabi, Entesar Zidane, Op. Cit, P.20.

shared between them in Caucasus, with Russia taking Batumi and Turkey taking Kars and Ardahan Provinces⁵⁷.

for the straits, article five of the treaty stated: "the two contracting parties see, with an eye on developing the economic relations among people of all countries, that the countries located on the Black Sea should hold a conference to establish a system for the Turkish straits and navigation in the said sea, on the condition that such system won't affect the sovereignty of the Turkish State and its capital Istanbul"⁵⁸.

This treaty supported the position of Turkey for its independence and establishing the features of the new Turkish system. It was also an opportunity to determine the suitable conditions for negotiating with other countries for the purpose of eliminating foreign presence in the country⁵⁹. The National Turkish Movement succeeded on the October 20, 1921 to make a treaty with France for total evacuation of Cilicia⁶⁰. Before that, Turkey had reached an agreement with Italy on March 13, 1921 for the retreatment from Adalya in return for the latter receiving wide-range economic privileges⁶¹.

Having insured the Russian help and the reconciliation with Italy and France, Atatürk mobilized all of his forces to fight Greece and Britain. His mission with the Greeks wasn't easy, because of their occupation for Izmir, and their rush towards Anatolia and occupation of a number of Turkish areas including Afyonkarahisar, Eskişehir, and Kütahya⁶².

The battle of Sakarya, which took place between the two sides in the period from August 24, till September 16, 1921, was the actual beginning of the elimination of the Greeks existence in Turkey. The victory achieved made Turkish rush toward Izmir, on which they launched a fierce attack in August 1922 until they kicked the Greeks out of the city, which they entered on September 11. They inflicted great losses on the Greek army and forced it to retreat to the shores of the Mediterranean⁶³.

That victory made Britain fear Turkey, and the Prime Minister Lloyd George demanded the allies to defend the straits, but his demands didn't meet the

---

⁵⁷ Al-Dosuki, Mohammed Kamal, Op. Cit, P.423.

⁵⁸ Al-Haj, Louis, Op. Cit, P.33.

⁵⁹ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, P.29.

⁶⁰ Ahmed, Ibrahim Khalil, Murad, Khalil Ali, Op. Cit, P.235-236.

⁶¹ Lenshovisky, George, Op. Cit, Volume 1, P.154-155.

⁶² Ibid, Volume 1, P.156.

⁶³ Ahmed, Ibrahim Khalil, Murad, Khalil Ali, Op. Cit, P.236.

desired response. So the British forces surrounded a castle on the Asian shore of the Dardanelles. This drove the Kemalism forces to move towards them seeking confrontation. The tension reached an alarming level, but the two countries showed self-control. The impending clash ended by signing Mudanya Agreement on October 11, 1922. According to the agreement, Thrace and Adana were to be returned to Turkey, while Atatürk accepted a proposal for placing the straits under international control⁶⁴.

Those developments paved the way for opening the road for a full-fledged discussion of all the issues of peace concerning all countries involved, especially Turkey, the legitimate heir of the Ottoman Empire. This discussion found its way to the Conference of Lausanne, which was opened on October 20, 1922⁶⁵.

Sixth: Russian Position towards Lausanne Treaty and the Declaration of the Turkish Republic

When the Turkish war of independence reached its end with Mudanya Agreement on October 11, 1922, it was clear for the Allies that Turkey, the victor, would refuse the treaty of Sèvres, and thus a substitute for the latter should be provided. The Turks insisted that in any new action they should be granted the same position as the victorious countries as a result of Turkey's victory over Greece⁶⁶.

Eventually, Lausanne Treaty was signed on July 24, 1923, to review the Treaty of Sèvres in light of the new developments occurring in Turkey⁶⁷. The treaty contained a number of articles based on the recognition of the political independence of Turkey and its sovereignty⁶⁸. But the treaty also included an article which caused controversy between Russia and the countries participating in Lausanne Conference. This article was related to the freedom of navigation of commercial and military ships through Dardanelles and Bosphorus straits under international supervision⁶⁹. The Bolsheviks objected to that as they thought that the straits should be closed for all foreign military ships,

---

⁶⁴ Lenshovisky, George, Op. Cit, Volume 1, P.157.

⁶⁵ Ibid, Volume 1, P. 157.

⁶⁶ Al-Haj, Louis, Op. Cit, P.34-35.

⁶⁷ Al-Manoufi, Kamal, Op. Cit, P.116.

⁶⁸ Ahmed, Ibrahim Khalil, Murad, Khalil Ali, Op. Cit, P.237.

⁶⁹ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, P.48-49.

because that guaranteed equality between all countries on the one hand, and ensured peace on the other hand⁷⁰.

As a result, the decisions of the conference, especially on the straits issue, came contrary to the Russian desire, and that made her refuse to continue with the special international committee for acknowledging Lausanne treaty based on Lenin's suggestions⁷¹

Those political developments taking place in Turkey after the War of Independence and thereafter the signing of Lausanne Treaty contributed to the building of a national country. In October 1923, the Grand National Council met and issued a law naming Ankara city as the official capital of Turkey instead of Istanbul. It also declared the establishment of the Republic of Turkey and the election of Atatürk as the first president. The Bolsheviks government was the first to recognize that republic, and offered it economic and military aid⁷².

Despite the role played by the dignitaries and the newly formed bourgeoisie in the national fight and in the creation of the republic, they were supported by the educated class which included military and civil groups which formed the backbone for the Kemalism. This educated class was influenced by the Russian ideas imported to Istanbul by some of the Turks returning from concentration camps of the World War I⁷³.

In the end, the Russian Revolution represented the important variables which imposed its effect on the positions of the victorious Allies, and offered Turkey a chance to play a new role as an anti-Communism wall⁷⁴, and which aimed later to attract the Turkish entity to the western world to stand against the Soviet Union⁷⁵.

---

⁷⁰ Al-Manoufi, Kamal, Op. Cit, P.116.

⁷¹ Al- Nu'umi, Ahmad Noori, **Turkish-Russian Relations a study in the struggle and Cooperation**, P.48.

⁷² Jamil, Sayyar, **Arabs and Turks Restriction and modernization from Ottomonization to secularization**, Beirut, 1997, P.115. (Arabic Source).

⁷³ Ahmed, Fayrouz, **Modern Turkey Made**, Translated by Salman Dawood Al-Waseti, Hamdi Hameed Al-Douri, Baghdad, 2000, P.175. (Arabic Source).

⁷⁴ Al- Bayati, Eethar Anwar Mohammed Mustafa, **Turkish Geographical Depth in Middle Asia and Southern Caucasus a Study in Political Geography**, PhD Dissertation (Unpublished), College of Education for Women, Baghdad University, 2014, P.76. (Arabic Source).

⁷⁵ Hamza, Kareem Mohammed, Daham Mahmoud Ali Al- Joubori, **Effective Powers in the Turkish Society**, Baghdad, 2002, P.20. (Arabic Source).

Conclusions

The Russian Revolution marked a new era in the history of World War I and the ensuing events and developments. This was in turn reflected in the future of Ottoman Empire and modern Turkey, because of the importance of the Russian role in their future. This can be shown through the results reached by this research.

1. The Ottoman Empire couldn't employ the revolutionary changes occurring in Russia in 1917 to its own benefit. Those changes could have positively affected the course of victory and power in favour of the Axis Powers in World War I.
2. On the other hand, Russia tried to be more open and supportive to the Ottomans in their fight against the Allies. But that ran into their old enmity, which their constant interest in Caucasus was one of its most obvious signs.
3. When the Bolsheviks realized that their revolutionary dreams couldn't be realized through the war-torn Ottoman Empire, they found their sought aim in Kemalism Movement, which shared the same ideas as theirs in relation to the fight and struggle against imperialism represented by Britain and their Allies in the War.
4. Because Russia and Turkey shared the same enemy and destiny, Atatürk recognized the value of the Russia role in achieving his national dreams, as Russia was capable of offering him material and military assistance to support the drive for independence.
5. The ideological dimensions were not the only thing that brought the two countries together, as much as it was the strategic and political dimensions with common liberal boundaries between them.
6. In the final result, Atatürk's cleverness and political shrewdness enabled him to understand well how to employ the internal and international situations for the benefit of his country to create modern Turkey as an alternative for the Ottoman Empire.

TÜRK BASININDA (ATİ-İKDAM-SABAH GAZETELERİNDE) RUSYA’NIN DURUMU (1918-1920)

Nebahat ARSLAN* - Nesrin HANGÜL**

ÖZET

Bu bildiride Osmanlı Devleti’nin döneminde yayınlanmış olan günlük gazetelerden, İkdam, Ati ve Sabah’ta 1918-1920 yılları arasında yayınlanan Rusya ile ilgili haberler incelenmiştir. İncelenen gazetelerdeki yazılar, Rusya’da meydana gelen devrim ve sonrasındaki gelişmeleri içermektedir. Bunların arasında bolşeviklerin tutumu, iç savaş, çar ve hanedan üyelerinin durumu, başkent Petersburg’daki gelişmeler gibi meselelere değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ati, Sabah, İkdam, SSCB, Bolşevik Devrimi.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, nebahatarслан@hotmail.com

**Doktora Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, nesrin_soyer@hotmail.com.

**THE STATE OF RUSSIA IN THE TURKISH PRESS (ATI, İKDAM,
SABAH NEWSPAPERS) 1917-1920**

ABSTRACT

In this report, news about Russia are investigated which was published between 1918-1920 in İkdam Ati and Sabah that was published as daily newspaper during Ottoman Empire. Writings in the newspaper contains revolution which occurred in Russia and improvement after that. Among these, issues such as attitude of Bolsheviks, civil war, status of tsar and Dynasties and improvements in Capital Petersburg are mentioned.

Keywords: Ati, Sabah, İkdam, USSR, Bolshevik Revolution.

**СОСТОЯНИЕ РОССИИ В ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЕ (АТИ, İKDAM,
SABAH ГАЗЕТЫ) 1917-1920 гг.**

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании есть новости о России, которые были опубликованы в 1918-1920 годах в Икдам, Ати и Сабах, которые были опубликованы как ежедневная газета во время Османской империи. Писания в газете содержат революцию, которая произошла в России и развития после этого. Среди них упоминаются такие вопросы, как отношение большевиков, гражданская война, статус царя и династий и развитий в столичном Петербурге.

Ключевые слова: Ати, Сабах, Икдам, СССР, большевистская революция.

Giriş

Çarlık Rusya'sı 20. yy. başlarında ekonomik ve siyasi buhrana sürüklenmesine rağmen dönemin en güçlü ülkelerinden biri olarak görülüyordu. Son dört yüzyıl zarfında güneye ve batıya doğru genişlemiş, nüfusu artmış ve silâhındaki ordusu Avrupa'nın en büyük ordusu olmuştu. Rusya'nın askeri alanda hızla büyümesi ve sınırlarının Galiçya, İran ve Çin'e kadar genişlemesi ittifak ülkelerini sevindirirken çatışmada olduğu ülkeleri tedirgin etmekteydi. Bununla beraber Çarlık Rusya'sında 1914'ten önce ekonomik sıkıntılar da bir o kadar büyüktü. Bu sıkıntılar Rus toplumunun büyük oranda köylü olması ve sanayinin büyük bir bölümü yabancı sermaye elinde bulunmasından kaynaklanıyordu. 1900'lü yılların başından itibaren ekonomik sorunlar ortaya çıkınca "Köylü Sorunu" Çarlık Rusya'yı büyük bir devrime sürüklemeye başladı. Rus fabrikalarının faaliyetlerinin düşmesiyle birlikte işsizlik ortaya çıkmıştı. Halkın ekonomik sıkıntılarını kullanmak isteyen sosyalistler (Bolşevikler) faaliyetlerini arttırdılar. Özellikle Üniversite öğrencileri bu girişimlere ön ayak oluyordu. 1 Mayıs 1900'de üniversite öğrencilerinin başlattığı protestolar işçi sınıfına yayılmış ve büyük bir greve dönüşmüştür. Yönetim, asker ve jandarma kuvvetiyle grevi bastırdı. Rusya'dan 1902'deki kıtlık köylülerin durumunu kötüleştirmiş ve bazı yerlerde tek tük ayaklanmalar olmuştu.¹

1904'te Japonya ile yapılan harbin kaybedilmesi, yine aynı yıl Bakü petrol işçilerinin grevi ve 1905 yılı başında Petersburg'daki bir fabrikadan bazı işçilerin işten çıkarılması ve 22 Ocak 1905'te işçilerin Petersburg'da saraya doğru yürüyüşe geçmeleriyle askerler tarafından ateş açılmak suretiyle püskürtülmeleri olayların bütün Rusya'ya yayılmasına sebep oldu. "Kanlı Pazar" diye anılan bu olay ülkede geniş bir greve neden oldu. Ülkenin her yerinde protestolar başladı. Hükümet vaziyete hâkim olabilmek için sıkı tedbirler aldı ve işçilerin arasından seçilen bir heyet hallerini anlatmak için Çar'ın huzuruna çıkarıldı. Ayrıca işçilerin sorunlarını çözmek için bir komisyon kurulmasına karar verildi.²

Rusya'da bu olayların ardından 1906 yılında Duma'nın açılması için seçim yapıldı. Duma 10 Mayıs 1906'da çalışmalarına başlamış ve ancak 10 hafta çalıştıktan sonra Çar tarafından 22 Temmuz 1906'da dağıtılmıştı. Yeni bir meclisin seçilmesi için Şubat 1907'de yeni seçimler yapılmıştı. Yeni Duma daha solcu, ılımlı ve zayıf olduğu için 16 Haziran 1907'de ikinci Duma kapandı. Duma'nın dağıtılması karışıklıklara yol açtı ancak 1907 yılının so-

¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1993, s.375-376.

² Kezban Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi**, İstanbul 2004, s.267.

nunda üçüncü Duma açıldı. Bu dönemde hükümetin isteği doğrultusunda muhafazakâr ve nasyonalist partiler büyük üstünlük kurmuşlardı. Bu durum “Gayri Rus” milletlerin üzerinde büyük baskılar kurulmasına sebep oldu. Ancak bu dönemde Arazi Reformu yapılması için çalışmalar başlatıldı ve Köylü Bankası kuruldu. Yapılan bu siyasi ve ekonomik reformlar ülkenin durumunu değiştirmede ve 1914 yılında Rusya büyük bir savaşa doğru yol aldı.³

Birinci Dünya Savaşı Rusların aleyhine cereyan ederken artık Çar Yönetimi ülkedeki asayişin, ekonominin ve siyasi gelişmelerin kontrolünü de kaybetmişti.

Bolşevik ihtilâli savaşın neticesinin kötü olması ve Rusya'daki toprak sahipleri ile yoksul köylüler arasındaki problemlere çözüm bulunamamasını fırsat bilen komünistlerin olayları körüklemesiyle 1905'ten itibaren baş göstermekte idi.

Komünist Parti (RSDİP) Minsk'te dokuz kişinin katıldığı bir kongrede 13-15 Mart 1898'te kuruldu. Fakat bu partinin Merkez Komitesi tutuklandı. Lenin bu partinin örgütleyicisi idi ve 1895 devrimci eylemi yüzünden tutuklanan Lenin hapse ve sürgünde 5 yıl geçirdi. Sürgünden sonra Rusya dışına gitmek zorunda kaldı. Lenin partinin bir program ve tüzüğünü hazırlayıp RSDİP'nin II. Kongresi toplandı. 1903'te toplanan kongre önce Brüksel'de sonra Londra'da çalıştı. RSDİP 1903'te ikiye bölündü Menşevikler (azınlık) ve Bolşevikler (çoğunluk). Aslında bu dönemde Rusya'da üç siyasi hareket bulunmakta idi. Rus-Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP), Anayasal Demokrat Parti (KADET) ve Sosyal Demokrat Parti.⁴

Böylece Rusya 1917 yılına kadar çözülemeyen problemlerle karşı karşıya kaldı ve savaş ülke ekonomisini bitirmiştir. Halkın Çarlığa karşı tavrı küçük bir kıvılcımla isyana dönüşebilirdi. İhtilâlciler grupların propagandaları, grevler ve savaşın durdurulmasını isteyen milyonlara karşı çareler aranılmaktaydı. Ancak ne Çar Nikola, ne de hükümet yetkilileri bunu başaramayacaklardı.

Bu çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için gazete haberleri alt başlıklar şeklinde gruplandırılmıştır. Bu başlıkların temel ayırım noktası gazetelerin vermiş olduğu haberlerin kronolojik aktarımına dayanmaktadır. Bildiri şu başlıklar altında toplanmıştır: Rusya'da İç Savaş ve Bolşevikler, Devrim ve Başkent Petersburg, Çar ve Hanedanın Durumu.

³ Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi**, s.272-273.

⁴ Kurat, **Rusya Tarihi**, s.401.

1- Rusya'da İç Savaş ve Bolşeviklerin Tutumu

Rusya'da 1917'de gerçekleşen Şubat İhtilâli 1905-1907 ihtilâli ile aynı sebeplere, aynı karaktere ve aynı hedeflere dayanmaktadır. Üstelik çatışan güçler de aynıdır. Sınıflar ve partiler arasındaki mücadelenin iki hedefi vardır: birincisi Rusya'da tepeden tırnağa bir reform sayesinde Meşrutî Monarşi rejimi kurmak, ikincisi de Çarlığı tamamen ortadan kaldırmak. Liberaller Çarlığın yönetme yetkisini paylaşmaktan yanadırlar ve bunu Çar kabul etmeyince Şubat ihtilali kaçınılmaz olur.

25 Şubat 1917'de ilan edilen genel grev sonucunda sokak çatışmaları başlar ve 27 Şubat 1917'de Duma asker ve işçiler tarafından sarılır, cepheden başkente doğru yola çıkmış olan Çara ve oğluna tahtta el çektiklerine dair belge imzalatılır. Bu belge çarlık iktidarının sonunu işaret eder.⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu olarak Rusya'da Bolşevikler ayaklanmış Lvov hükümeti düşürülmüş, bu hükümetin yerine Kerenski Hükümeti getirilmiştir. Bu değişime rağmen iç karışıklıklar devam etmiş bunun sonucu 7 Kasım 1917'de Rusya'da hükümet değişmiştir. Bolşevik hareketinin lideri V.İ. Lenin Halk Komiseri Divanına geçerken Bolşevik hükümetinin de bakanı olmuştur.⁶ Fakat Bolşevik Devrimini içine sindiremeyen Rus toplumu açıkça yeni iktidara karşı direnmeye başlamıştır. Toprak sahipleri, burjuvazi, zengin köylüler ve eski Çar ordusu mensupları, Kazaklar, Tatarlar geniş bir muhalefet oluşturmuş ve Bolşeviklere karşı harekete geçmişlerdir. Böylece iç savaş başlamış ve 1917 sonbaharında 1922 yılı sonlarına kadar beş yıl sürmüştür. Dış ülkelerden destek alan muhalifler başarılı olamamış ve Rusya'yı terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷

Rusya'daki iç savaşla ilgili bilgilere *Atı*, *Sabah* ve *İkdam* gazetelerinin çeşitli nüshalarında detaylı olarak rastlanmaktadır. Ancak Rusya'da devrim 7 Kasım 1917'de cereyan etmiş olsa da Şubat 1917'den itibaren meydana gelen olaylar yaklaşık ve Rusya'nın iç karışıklık yaşamasına neden olmuştur.

Bu dönem Türk basınında çeşitli gazetelerde ki yazılarla oldukça geniş yer almaktadır. *İkdam* Gazetesinin "*Rusya'da Mukabil İhtilal ve Teşebbüs Başladı*" manşetinin yer aldığı haberde "*Rusya'da Kan Dökülüyor*" alt başlığı

⁵ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998, s.198-202.

⁶ Hasan Karacan, "*İstiklal Harbi Gazetesi*" *Haberlerinde Rusya'nın Durumu: 15 Mayıs 1919-14 Mart 1920 Tarihler Arası*", Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt15, Sayı:1, 2013, s.247.

⁷ Ramin Sadigov, "*Rus İç Savaşından Sonra Türkiye'ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri*", Karadeniz Araştırmaları, Güz 2016, Sayı:51, s.115.

ile Kiyef'in yakınlarında gayet şiddetli çarpışmaların olduğunu, silahlı çetelerin askerlerin silahlarını aldıktan sonra hükümeti ele geçirdiklerini fakat Kiyef'ten gönderilen kıtaatın bu çetelerle çatıştığını, Birusilof kasabasında Musevilere karşı bir katliam gerçekleştiğini, memleketin birçok yerinde anarşi ve hükümete karşılık devam ettiğini, Odesa'da 12 kişinin hükümet aleyhinde oldukları için tutuklandığını yazmaktadır.⁸

İkdam Gazetesi şubat ihtilâlinde sonra 25 Mart 1917'de "Rusya'da Söz Ayağa Düşüyor" ana başlığı altında "Rusya Müfrit İhtilâlciler Elinde" alt başlığı ile Bulgaristan'ın Berlin sefiri Rizof'un Rusya ile ilgili fikirlerine yer vermektedir.⁹ Rizof "ihtilâli yapanların aksay-ı yesar olduğundan şüpheye mahal yoktur. Duma ihtilâli ancak kendi menfaatine hizmet maksadıyla kabul etmiştir. Hâlbuki hedef-i siyasilerine vasıl için bir isyan-ı milliden istifade etmeği düşünenler ihtilâlin böyle bir renk ve mahiyet alacağını asla hatırlarına getirmemişlerdir". Rizof aynı yazının devamında Rus ihtilâlinde itilaf ricalinin özellikle Fransa'nın memnun olmadığından bahsetmektedir.

İkdam gazetesinin verdiği haberlere bakıldığında Şubat 1917 sonrası ülkenin tamamen bir iç karışıklığa gittiği görülmektedir. Fransız gazetelerinin Ruslara nasihat verdiklerini "Rusya'da ahalinin okumak yazmak bilmediğinden dolayı Rus kavminin tarik-i terakkiye ancak kemal-i dikkat ve ihtiyat ile isal edebileceğini" belirterek gelişmeleri endişeyle karşılamaktadır.¹⁰

İkdam Gazetesi "Rus Bayrağı Yerine İhtilal Bayrağı" başlığı altında verdiği yazıda artık Rusya'da kırmızı ihtilal bayraklarının devrimin simgesi olmaya başladığından bahsederek "Finlandiya'da bütün binalar kırmızı ihtilal bayrakları ile donatılmıştır. Askerler, kendileri gibi kırmızı bayrakları hamil bulunmayan eşhası tevkif ediyorlar. Finlandiya'da Rus bayrağı tamamen ortadan kalkmış ve bunun yerine ihtilal bayrakları kaim olmuştur".¹¹

Gazete aynı nüshasında Rusya'da herkesin tepeden tırnağa silahlandığını, Sibiryada da şimendifer nakliyatının berbat olduğunu haber vermektedir.¹²

Anlaşılan odur ki Şubat 1917 sonrası Rusya'nın durumu belirsizliğini korumaktadır. İkdam Gazetesi 29 Mart 1917'de "Rus Hükümeti Muvakkatesinin Siyaseti" başlıklı yazıda "Muharebe vesaiti kâmilan hükümet-i muvakkatenin

⁸ İkdam, 21 Nisan 1917, Numara:7254.

⁹ İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

¹⁰ İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

¹¹ İkdam, 25 Mart 1917, Numara: 7227.

¹² İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

*elinde olduğundan mutlakiyet ve Çar taraftarlarının ne yaptıklarına dair malumat alamıyoruz. Herhalde şurasını söyleyebiliriz ki eski idare taraftarları yeni idareye kolaylıkla teslimiyet göstermemişlerdir. Rusya yine bir imparatorluk mu yoksa bir cumhuriyet veya konfederasyon, federasyon şeklinde mi müceddiden teşekkül edecek? Henüz harekât-ı ihtilaliyenin vech-i istikameti anlaşılmadığından bu suale şimdilik mühmel bakabiliriz”.*¹³

Devrim’in sonrasında Türk basınında Brest Litovsk müzakereleri hakkında çok sayıda haber görmek mümkündür. Her üç gazetede barış anlaşmasının her safhasını sütunlarına taşımaktadır. Bu konunun ardından en fazla işlenen konu Rusya’daki iç savaş ve hükümetin kurulması, güçlenmesi ve aldığı kararlarla ilgili yazılardır.

İkdam Gazetesi 29 Mart 1917 tarihli nüshasında “*Rusya’nın Vaziyeti ve İtilaf*” başlıklı yazıda “*Rusya memurini İngiliz, Fransız, Belçika, Amerika tebaasından birçoğunu tevkiif eylemiştir*” ve itilaf devletleri tarafından buna aynen karşılık verileceğini, Rusya hükümetine bildirmişlerdir. Özellikle İngiltere Finlandiya körfezinde faaliyette bulunan İngiliz gemileri mürettebatının tahliyesini istemektedir.

4 Ocak 1918 tarihli Sabah gazetesi “*Rusya Ahvali*” başlıklı haberinde artık Maksimalist hükümetin oluşturulduğunu bildirmektedir: “*Bu hükümete karşı yapılan tüm teşebbüsler başarısız olmuş, Güney Rusya’da hükümet aleyhine hareket bastırılmış, bir aralık muhaliflerin eline geçmiş olan Odesa tekrar alınmıştır. Ukrayna ile süren ihtilaf henüz halledilememiştir. Fakat Barış görüşmeleri sonuçlandığında bu sorunda çözülecek ve Rusya’da mutlaka sükûn tesis edilecektir*” şeklinde açıklama yapılmaktadır.¹⁴

Aynı haberin devamında “*Rusya’da İnkılâbın zuhurundan beri hakiki kuvvet sahibi olarak ilk defa teşkil eden hükümet şimdiki hükümettir*”.¹⁵ Bu hükümet Lenin tarafından kurulmuş olan hükümettir.

7 Ocak 1918 tarihli Sabah gazetesi yine “*Rusya Ahvali*” başlıklı haberde Bolşeviklerle Ukraynalılar arasında Podolya’da devam etmekte olan çatışmalara beş günlük bir mütareke ile son verildiğini, Çin hükümetinin de Rus kuvvetlerine silahları bırakması hususunda 48 saatlik bir ultimatoma verdiğini yazmaktadır.¹⁶

¹³ **İkdam**, 29 Mart 1917, Numara:7231.

¹⁴ **Sabah**, 4 Ocak 1918, Numara:10108.

¹⁵ **Sabah**, 4 Ocak 1918, Numara:10108.

¹⁶ **Sabah**, 7 Ocak 1918, Numara:10111.

Rusya'nın devrim sonrası iç savaş'a girmesi ve ülkedeki karışık durum yabancı büyükelçilerin ülkeyi terk etmelerine sebep olmuştur. 10 Ocak 1918 tarihli Sabah gazetesinde “*Sefirlerin Petersburg'dan Hareketi*” başlığı altında İngiltere'nin Petersburg sefirinin Rusya'dan ayrılacağını belirtmiştir. Ayrıca Bolşeviklerin Fillandiya'nın istiklalini tasdik ettiklerini ve Rus askerinin barış yapıldıktan sonra Fillandiya'dan çekileceğini aktarmıştır.¹⁷

Ocak 1918 boyunca Sabah gazetesi hemen hemen her gün Rusya'daki gelişmelerden bahsetmektedir.

9 Ocak 1918'deki haberde Güney Rusya'da iç savaşın devam ettiği ve Reykitofka istasyonu civarında Bolşevikler ve Kazaklar arasında şiddetli çarpışmaların olduğu belirtilirken¹⁸ yine aynı tarihli diğer bir habere göre ise “*Romen cephesindeki Asker ve Amele Cemiyeti murahhasları Odesa'da ikinci kez toplanarak Romen cephesindeki orduların Asker ve Amele Cemiyeti tarafına geçmelerini sağlamışlardır.*”¹⁹ Şeklinde gelişmelerin olduğu, bir taraftan Bolşevikler iç savaşı sürdürürken bir taraftan da Lenin'in Muharip Milletler Amelisi'ne hitaben bir beyanname yayınlamakla “*her şeyden evvel sulha ihtiyacımız var ve bu husustan dolayı herkesi akd-i sulha davet eyledik*” şeklinde açıklamasına yer verilmekteydi.²⁰

Rusya'daki iç savaş devam ederken Bolşevikler Fransa-İngiltere gibi devletlerin Rusya içerisindeki hareketlerini kısıtlamaya gitmişlerdir. Fransa'nın Petersburg'daki istihbarat bürosu kapatılarak telsiz telgraf istasyonu tahrib edilmiş ve buradaki Fransız askerlerinin Fransa'ya iade edileceği açıklanmıştır. Ayrıca Baltık denizinde bulunan İngiltere savaş gemilerinin asker ve mürettebattan 250 kişi alınmış ve bunların Petersburg'dan İngiltere'ye gönderilecekleri belirtilmiştir.²¹ Bolşevikler bazı kişilerin memleket dışına çıkarılmasına dair komiserler meclisine yetki vermişlerdir. Sadece yabancılar için bu kural geçerli değildir. Aynı zamanda Melikof ve Kerenski de yurt dışına çıkarılacak kişiler arasındadır.²²

Sabah gazetesindeki diğer bir habere göre Bolşeviklerin nüfuzu artmaktadır. Haber şöyledir: “Sovyetleri mevki-i iktidardan düşürmek için icra edilmekte olan hareket mecnunana akim kalmaktadır. General Dubof mağlup edilmiş, asakiri ile kızıl hassalar tarafından takip edilmekte bulunmuştur. Kaldin kıtaatı müteaddid hizmetlere uğrayarak geri çekilmişlerdir. Cephe

¹⁷ **Sabah**, 7 Ocak 1918, Numara:10111.

¹⁸ **Sabah**, 9 Ocak 1918, Numara:10113.

¹⁹ **Sabah**, 9 Ocak 1918, Numara:10113.

²⁰ **Sabah**, 9 Ocak 1918, Numara:10113.

²¹ **Sabah**, 13 Ocak 1918, Numara:10117.

²² **Sabah**, 13 Ocak 1918, Numara:10117.

*bulunan Kazaklarda Kaladin aleyhinde bulunmaktadırlar. Kaladin tekaüde çıkmak niyetindedir. Don havalisine doğru tevci edilen Kaladin ile Ukrayna Radası arasındaki münasebet cinayetkarane işfasi ve bunların Fransız ve Amerikan parasıyla iş gördüklerinin tezahürü Ukraynalıların gözünü açmış ve kendilerine hamle, asker ve gönüllülerin kanının ne kadar alçakça maksatlarla affedilmiş olduğunu anlatmıştır. Harikof Kongresi neticesinde mahallinde teşkil eden Sovyet hükümetinin nüfuz ve iktidarı gittikçe artmaktadır”.*²³ Böylece Bolşeviklerin aldıkları önlemler ve iç savaşta başarıları gittikçe artacak ve 15 Ocak 1918’de Bolşevikler bütün istasyonları ele geçirmektedirler diye haberler yer alacaktır.²⁴

Bolşeviklerin Ocak ayı sonu itibariyle Meclis-i Müessesanı kurdukları ve karmaşa içinde bunu başarmış olmalarını içeren bir haber 22 Ocak’ta Sabah gazetesinde yer almaktadır. Bu meclisin çalışmalarının önemli olduğu, Lenin hükümetinin amele ve asker heyetlerinden kuvvet aldığını ve merkezi devletlerle görüşmeler yaptığı için bir mevki sahibi olduğunu fakat bu mevkiinin Rusya’nın her tarafında henüz aynı nüfuza sahip olmadığı anlatılmaktadır. Bu habere göre Lenin hükümetinin akıbeti pek parlak ve Pembe görülme bile pek karanlık olduğunu şimdiden iddia etmek de doğru olmayacaktır. Aynı zamanda bu hükümetin veya başka bir hükümetin mutlaka sulh yapacağını Rusya’da her kesimin sulh istediğini sulhu uzak tutan bir siyasetin yaşayamayacağı da vurgulanmaktadır.²⁵

3 Mart 1918 tarihli Sabah gazetesinin “*Rusya-Japonya Münasebeti*” başlıklı yazıda Japonya hükümetinin Rusya’ya ilan-ı harp etmeğe çalıştığını, Japonya hükümetinin Sibiryaya demiryolu ile nakledilmek üzere Vladivostok’da İngilizler tarafından idhar olunan levazımı Rus anarşistlerinin tahribatından muhafaza için müdahale etmek tasavvurunda bulunduğunu, ayrıca Rusya’da cereyan eden olayların Japonya üzerinde büyük etki yarattığı vurgulanmaktadır.²⁶

Tabi Mart ayının en önemli haberi 3 Mart 1918’de imza edilen Rusya ile barış antlaşmasının imzalanmasıdır.²⁷ Barışın imzalanmasından sonra uçak uçuşları hariç bütün askeri harekât durdurulmuştur.²⁸

²³ **Sabah**, 13 Ocak 1918, Numara:10117.

²⁴ **Sabah**, 13 Ocak 1918, Numara:10117.

²⁵ **Sabah**, 22 Ocak 1918, Numara:10126.

²⁶ **Sabah**, 3 Mart 1918, Numara:10163.

²⁷ **Sabah**, 4 Mart 1918, Numara:10164.

²⁸ **Sabah**, 10 Mart 1918, Numara:10170.

Rusya'daki iç savaşın Mart ayı içerisinde şiddetlendiği görülmektedir. Kiyef şehrinin harabe haline geldiği, ihtilalci kıtaatın Novgoraddaki yağmaya son verdikleri ve burayı ele geçirdikleri, Petersburg'u Almanlara karşı muhafaza ve müdafaa etmek için Kronştad'tan Petersburg'a bahriye müfrezeleri getirildiği görülmektedir.²⁹

Bolşeviklerin bu tutumu, Rusya'da yeni hükümetlerin kurulmasına yol açmıştır. Sabah gazetesinin haberine göre önce Dinyester ile Prut şehirleri arasında Moldovya Cumhuriyeti kurulmuş ve merkezi Kişinef şehri olmuştur, sonra şarki Sibirya'da müstakil bir hükümet Prens Livof tarafından kurulmuştur,³⁰ ardından da Kırım'da Kırım Tatar hükümeti, Kırım Müfettişi Çelebi Cihan Efendi tarafından ilan edilmiştir.³¹

Rusya'nın gerçek durumunu 15 Mart 1918'deki "Rusya'da Neler Oluyor?" Başlıklı yazıda açıkça görmek mümkündür;

"Ahiren gelen Kırım gazeteleri Rusya ahvali hakkında pek mühim haberler vermektedir. Bu haberlerden anlaşıldığına göre Rusya'da alalen sükün ve asayiş tesis edememiştir. Dâhili muharebe her tarafta vakit vakit şiddetlenmek suretiyle devam eylemektedir. Bunun neticesi olarak memleketin hayat-ı iktisadiyesi tevakkuf etmiş gibidir.

Ak mescitte intişar eden (Albayrak) gazetesi 5 Mart tarihli nüshasında bundan bahs ederken diyor ki: "muhabere bitti mi askerler dağıldı mı? Her yer bütün Rusya işsizlerle doldu. Açlık bazı yerlerde tagün bile getirdi. Hayat-ı ictimaiye ise son başsızlıklardan dolayı zeyrüzeyr edildi. İşsiz, güçsüz, aç halk her yeri ve her şeyi talamaya yağma etmeye başladı. Ne büyük toprak sahipleri vaktinde ekin ekebildiler ne de köylüler günlük sabanlarını sürüp saçabildiler. Bütün mal ve mülkleri talanıp tarumar edildiğinden kendileri de dağılıp gittiklerinden toprak sahiplerinin pek çoğu artık yazlıkları bile sürüp ekemeyecektir. Yağmaya girişenler ise hep talamak peşinde uğraştıklarından onlarda işlerini yoluna koyamayacaklardır. Bunun neticesi olarak gelecek sene bütün memleket sabancı Rusya başka senelerde aldığı mahsultün beşte birini bile alamayacaktır. Sulh neticesinde merkezi devletlerinde aşlık isteyeceklerini düşünecek olursak o vakit Rusya'yı baştanbaşa açlık kaplayacağını anlarsız".

"Geleceği hangi bir taraftan düşünürsek düşünelim pek ağır gözüküyor. Yalnız ziraat değil sanayi ve ticaret de bir gözden geçirecek olursak yine bu hal karşısında bulunuruz. Fabrikalar kapatıldı, ticaret durdu ve tamamıyla

²⁹ Sabah, 4 Mart 1918, Numara:10164.

³⁰ Sabah, 10 Mart 1918, Numara:10170.

³¹ Sabah, 15 Mart 1918, Numara:10175.

söndü. Memleketin can damarı olan demir yolları da o halde bulunuyor. Bütün ticaret ve sanayi vasıtaları yıkılmakta, bunlar dolayısıyla geçinen milyonlarca insanlar ise işsiz güçsüz kalmaktadır. Gözümüzün önünde duran bütün bu haller pek yakın bir geleceğin bizim için pek muhataralı olacağını anlatıyorlar. Bu hal yalnız bir yerde değil, Rusya'nın her köşesinde hüküm sürmektedir. Dehşetler, felaketler, açlıklar bize her ne kadar şimdi bütün tehlikesiyle gözükmeğe de şimal-i yerler hususuyla Petrograd, Moskova gibi büyük şehirler bu hal karşısında bulunmaktadırlar. O taraflarda baş gösteren bu sari ve tedavisi gayri kabul hastalık azar azar bize de yaklaşmağa başladı. Bizim malik olduğumuz ihtiyat-ı erzak, ekmek o yerlerin imdadına gönderiliyor. Bu hal böyle devam edecek olursa belki çoğa varmadan biz de gördüklerimizin beş on kat ziyadesini göreceğiz. Bugün işsiz ve boş gezenler bizim de aramızda gözükmeğe başladılar. Bugün herkes ahval-i ruhiyesini ve ortalığın fenalığını ileri sürüp işsizliğe doğru arttırıyor, birbirlerinin ruhlarını söndürüyorlar. Köylülere ekin işleri sorulunca kim baka ona diye bezginlikten bahsetmeğe başladılar. Albayrak makalesine bu zeminde devam ettikten sonra bir intibah baş göstermesini yoksa ahvalin böyle devam ederse felaketin muhakkak olduğunu beyan etmektedir".³²

Sabah gazetesinin 15 Mart tarihli haberine göre Odesa şehrinin Almanlar tarafından işgal edildiği görülmektedir. "Odesa şehri malum olduğu vechle Rusya'nın Karadeniz sahilindeki en büyük en işlek bir limanıdır. Ukrayna hükümetinin teşkili üzerine Ukrayna'ya geçen Odesa beş yüz bine yakın nüfusa malik ve pek ticaretgâh bir şehirdir. Odesa'nın başlıca ticaretini buğday ihracatı teşkil eder. Sulh zamanında bütün cenub-i Rusya'nın buğdayları Odesa tarikiyle memalik-i ecnebiyeye sevk edilirdi. Bu münasebetle Odesa'da cisim buğday anbarları tesis edilmiştir. Odesa'da harbin ibtidaından beri kalmış kitli hububat bulunması muhtemeldir. Odesa'nın işgali üzerine bu hububatın nakli esbabının temin edileceği şüphesizdir". Diğer taraftan Rusların Odesa'yı tahliye ederken şehri ateşe verme teşebbüslerinin Almanların Rusları takip etmeleri sonucu başarısız olmuştur.³³

Sovyetler bir taraftan sulh yapmak için çabalarken, yeni kurulan mecliste "Sovyet Hükümeti Sulh Muahedenamesini kabul oylamasında 109 kişi derhal sulh yapılması lehinde 83'ü aleyhinde olmak üzere oy kullanmışlardır. Köylü Sovyetlerin %13'ü Amele Sovyetlerin %27'si Belediye Sovyetlerin %35'i kayıtsız şartsız sulh aleyhinde oy vermişlerdir. Hatta sulh muahedesine karşı protesto olması için sol ihtilalci sosyalist grubuna mensup ahali komiserleri

³² Sabah, 15 Mart 1918, Numara:10175.

³³ Sabah, 21 Mart 1918, Numara: 10181

maksimalistleri yerlerine vekil tayin etmişlerdir." şeklinde bir durumun olduğu belirtilmektedir.³⁴

Nisan 1918 ayı itibarıyla Rusya'da iç savaş devam ederken itilaf devletlerinin Fillandiya'da bulunan Bolşeviklere yapılan antlaşma gereğince erzak yardımı yapacakları ve Alman-Rus ve Ukrayna arasında yapılan anlaşmaya göre de Odesa ve Nikolayef limanlarında mevkufl bulunan Avusturya ve Alman vapurlarının serbest bırakıldığı ve bu vapurların Güney Rusya'da hububat nakli yapacakları açıklanmaktadır.³⁵

Sabah gazetesi 6 Mayıs 1918 tarihli nüshasında "*Rusya Haberleri*" başlığı altında özetle şöyle bahsetmektedir;

*"Rusya'dan hiç de iyi haberler gelmiyor. Brest Litovsk musalahanamesi bir taraftan hal-i harbiye nihayet verip diğer taraftan memleket içinde bir harb-i dâhilîyi kurcalamış gibi Rusya'nın şimal, vast, cenub memalikinde kanlı hadiseler baş gösterdi. Ve hala devam edip duruyor. Hükümet-i müttefika kıtaatı kâh kızıl hassalarla kâh Bolşevik çetelerle bazen muntazam harp şeklinde bazen çete musaddimatı tarzında hülasa takip ve tedip suretiyle çarpışmaktadır. Finlandiya'da Bolşeviklerin mağlubiyeti Kiyef'te Rada'nın iskatu Kırım şibaceziresinde Sivastopol'un işgali haberleri şu iki üç günün mahsulüdür. Şu hallere göre Rus ihtilalinin kapanıp bitmek şöyle dursun bilakis tezyid-i faaliyet ettiğine hüküm vermek zaruridir. Vakia biz çarlığı deviren o muazzam hareket-i inkılabiyenin çarçabuk sükûn bulacağına... muhtelifesi yekdiyegirinden pek esaslı fikir ve amel firkalarıyla tebaid eden Rusluk âleminde sulh ile beraber bir devre-i rahat ve huzur başlayacağına hiçbir zaman ihtimal vermemiştik. Yalnız ihtilalin dehşet ve şiddetini görerek bu hale düşmüş bir memleketin hiç olmazsa harp harici bilmeceinden acele kurtulması bir zaruret olduğunu söylemiştik. Doktorlar bazı hastalıkları tedavi ederken her şeyden evvel yüksek dereceye çıkan harareti düşürmeye uğraşırlar. Çünkü hamali bir vücudda alacak tesirat şifaiyesi pek mahduddur. Rusya'da da ihtilalin zehirlediği beriye-i ictimaiyeyi kurtarmak için harbin zayıf düşürücü hararetini izale etmek mecburiyeti vardı. Nitekim Brest Litovsk muahedenamesiyle vaziyet-i umumiyede nesyi bir sükûn ve sulh vücuda geldiği kabil inkâr değildir. Ancak ihtilâlin büyüklüğü şiddet vehameti safhat haşinesini akibeti hakkında da hiç aldanmamış böyle bir ihtilâlden bir hal tabii çıkarmak o ihtilâli yapmaktan daha güç olduğunu söylemiştik. Bu bir kehanet değil tarihten ve hesab-ı mün-tekaydın çıkarılmış bir hakikat idi.*³⁶

³⁴ Sabah, 22 Mart 1918, Numara:10182.

³⁵ Sabah, 6 Nisan 1918, Numara:10197.

³⁶ Sabah, 6 Mayıs 1918, Numara:10227.

Rusya'daki gelişmelerle ilgili 1919 yılında da haberleri görmek mümkündür ancak 1918 yılındaki haberler kadar sıklıkla yer almamaktadır.

Sabah gazetesi 14 Şubat 1919 tarihli haberinde Rusya Hariciye Nazırı Sazanof'un Morning Post muhabirine beyanatını sütunlarına taşımaktadır. Bu beyanatta Sazanof Rusya'nın ileride bir devlet halinde doğmasının bütün devletlerin menfaatine olduğunu belirterek şöyle devam etmiştir;

“Bu nedenle Düvel-i mezkûra Rus gönüllü ordusuna muavenette bulunmak suretiyle o müthiş Bolşevizme karşı giriştiğimiz mübarezede bize müzahir olmalıdırlar. Rusya'nın hangi şekil ve heyette iadeten tesisi olunacağı meselesi ayrı bir konudur. Ancak şurası muhakkaktır ki Rusya'nın cenubunda ve şarkında teşkil eden bilcümle cumhuriyetler, Rusya'ya her ne surette olur ise olsun yeniden ihya ve tesis etmek lüzumuna mütahiden kani bulunuyorlar. Lakin bu hal-u tavsiyesi atıye bırakılabilen bir meseledir. Muhabir tarafından Rusya'nın hudud mustakilesine dair sorulan suale cevaben Sasanof Rusya'da herhangi bir şekil hükümet tekarrür eder ise etsin Rusya'ya harbden evvelki hududu dâhilinde tecdid etmek lazım geldiğini söylemiş ve ilaveten demiştir ki: bittabi Lehistan müstakil olacaktır. Bu icrası lakayd olan bir lazıme-i adalettir ki Çar bunu şiddetle iltizam ve tervic ediyor idi. Bunu bizzat düşünüp Çara teklif ettiğimden dolayı müftehirim... Lehler Rusya için iyi harb ettiler ve diğer bazı akvamın yaptıkları hilafına olarak bize sadık kaldılar. Binaen aleyh tarafımızdan kendilerine adalete hareket muamele olunmasına kesb-i istihkak ettiler. Sasanof vaziyet-i haziranın ne merkezde olduğuna dair malumat edinememiş olduğundan dersaadet ve boğazların mikdarat atıyesi hakkında beyan mütalaa etmekten imtina eyledi. Kendisinin müstakil bir Ermenistan teşkiline razı olamayacağı hakkında geçen kanuni evvelde bazı Ermeni mebusları vaki olan beyanatını derhatır ettirmekliğim üzerine: Rusya vilayeti sitteden müteşekkil müstakil bir Ermenistan'ı hoş bir nazar ile görecektir. Lakin Kafkasya Ermenistan'ı Rusya'dan tefrik etmek, esbab-ı sevkülceyşiyeden naşı gayri mümkündür.”³⁷

1919 yılında iç savaşta Çar kuvvetlerinin Bolşeviklere karşı üstünlük sağladıkları zaman zaman başarılı oldukları görülmesine rağmen, sonuç Bolşeviklerin lehine gelişecekti. 4 Kasım 1919 tarihli İkdam gazetesi iç savaştan bahisle “Kızillara Karşı” başlığı altında General Yudenic'in Fraskoyaslu'nun batısındaki ordusunun taarruza geçerek 2000 esir, 16 mitralyöz ve birçok harp malzemesi ele geçirdiğini anlatmaktadır. Ayrıca Yudenic'in 11 Ekim'den itibaren 30.000 esir aldığı, Bolşeviklerin erzak tedarik ettikleri yerlerin Volga

³⁷ Sabah, 14 Şubat 1919, Numara:10506.

Nehri gibi General Denikin'in eline geçtiği için Bolşeviklerin kötü durumda oldukları yazıda yer almaktadır.³⁸ Bir taraftan Fillandiya ile Rusya arasında yardımlaşma kararı alınırken diğer taraftan Letonya kıtaatı mütteliklerin yardımı ile Bolşeviklere Goben Gölünün kuzeyinde saldırmışlar ve birçok esir almışlardır.³⁹

15 Kasım 1919'daki Sabah gazetesinin haberine göre iki yıl önce 15 Kasım'da Rus gönüllü ordusunun kurulduğunu, bu ordunun Bolşeviklere karşı mücadele ettiği, General Denikin'in gönüllü orduları Kuzey-Doğu, amiral Kolçak kumandasında bulunan kuvvetlerle ve kuzey-Batı tarafından General Yudenic'in askerleriyle takviye edildiği belirtilerek, Gönüllü ordular karşısında Bolşevikler kısa zaman sonra teslim olacakları tahmin edilmektedir.⁴⁰

23 Kasım 1919 tarihli İkdam gazetesinin haberi Rusya'daki durumun değişmediğini hatta olayların daha da şiddetlendiği yönündedir. Bu haber şöyledir;

“Rusya'ya ait mesail hakkında: Bir Rus ricali siyasisinin beyanati: Sabık (Duma) Meclis azasından mösyö (Gregovar Aleksiski) nin cenub-u Rusya'da icra ettiği uzun bir seyahatten şehrimize avdet ettiğini yazmıştı. Mösyö Aleksiski Kolçak hükümetinin murahhas-ı mahsusı sıfatıyla İngiltere ve Amerika'ya gitmekte ve Bolşevik idaresinin tahribkar idaresine aid müteaddid vesaiki bulunmaktadır. Rus Sosyalist fırkalar erkânında bulunan mösyö Aleksiski'nin Bolşeviklere karşı mücadalatıyla temayir etmiştir. Mumaileyh Rusya'nın ahval ve vaziyeti hazırası hakkında atideki izahını vermektedir. Rus amelesi arasında Bolşeviklere karşı daima mütezayid bir mücadele milli husule gelmektedir. Bolşeviklerin son duhullerinde (Grener) fabrikası amelesi ile şimendifer amelesi Bolşeviklere silahla mukabele etmişlerdir. (Pilehanuf) tarafından teşkil edilen “ittihad” sosyalist fırkasının teşebbüsüyle amele müfrezeleri ihdas edilmiştir. Harbin devam ettiği müddetçe “Enternasyonalizm” ve “milliyetperverliği” takviyeye muvaffakiyetle çalışan bu fırka ameleyi gönüllü orduya calib etmek için sarf-ı mesai etmektedir. “Mösyö Aleksiski sol cenah (Sosyalistler) fırkalarının hükümet-i hazıra ile birlikte çalışmalarını temin etmek için General Denikin” gönüllü ordu Rus hükümeti erkânıyla görüşmüştür. Gönüllülerin pek ziyade.... bulunduğu arazi vüzera meselesine seri bir netice-i hal verilmesinde ısrar etmektedir. (Petlura) ve (...)köylerinin bu ihtiyacatını vasi maksatda su-istimal etmektedir. Rusya'daki milliyet mücade-

³⁸ Sabah, 4 Kasım 1919, Numara: 10764.

³⁹ Sabah, 4 Kasım 1919, Numara: 10764.

⁴⁰ Sabah, 15 Kasım 1919, Numara: 10775.

lelerinin kati bir suretde teskini için milliyet meselesinde adi tedbirler ittihazına lüzum vardır. Ukrayna meselesine gelince bu mesele Galiçyalıların (Penlura)yı terk etmeleri ve gönüllü orduya iltihakları ile hal edilmiştir. Yahudi meselesi henüz muhtaç bir halde bulunmaktadır. Çünkü bazı havalide Bolşevik mücadeleleri Yahudi mücadelelerine inkılâp etmiş bir haldedir ki Bolşeviklerle pek müsaid bir hareket teşkil eylemektedir.

*Hayat-ı iktisadiye, ticaret ve sanayi teşkilatının ıslah ve ihyasında bir ilk görülmektedir. Ancak ruble rayici Rusya ile Avrupa arasında mübadelatı iskân etmektedir. Fakat bu cihette tedricen hal ediliyor. Amerika, İtalya, Lehistan, Çekoslovakya vesair yerlerden Rusya'ya heyeti mahsusa gelerek Bolşevik ihtilâlleri ile düşar-ı inkita olan münasebeti tesis ve ihyaya çalışmaktadır.*⁴¹

27 Şubat 1920 tarihli İkdâm gazetesinin haberine göre ise Bolşeviklere karşı Rusya'nın güneyinde yalnız başına Denikin mücadele etmektedir. Yani Bolşevikler iç savaşta üstün duruma gelmişlerdir. Denikin bir beyanatta bulunarak "Sovyetlerle müzakereye girişmeğe asla razı olmayacağım. Gönüllü ordu onlara karşı olan mücadelelerine devam edecektir. Bolşevikler Cenub cephesine büyük kuvvetler tahşid ettiklerinden vaziyetimiz müşküldür. Fakat Bolşevikler bütün düşmanlarıyla sulh akdi etseler ve bütün kuvvetlerini cenube çekseler ben yine kendileriyle mücadeleden vazgeçmeyeceğim. Ben başka türlü hareket edemem. Muzafferiyetimiz beklide taahhir edecektir. Lakin muzafferiyet-i nihaiye katiyen bizimdir" demektedir.⁴²

Daha sonra 23 Mart 1920 tarihli İkdâm gazetesinde ise Rus Sovyet hükümeti mümessili Mösyö (Litvinof) bir Amerikalı gazeteciye verdiği beyanatta Denikin'in sözlerine karşılık veriyormuş gibi mücadelenin devam edeceğinden bahisle şunları belirtmektedir: "Sovyetler Cumhuriyetine gerçekleşen taarruzlar üzerine kuvvetli bir ordu teşkili lazımdır. Bugün Sovyet ordusu muzaffer bulunuyor. Yudenic, Denikin ve Kolçak'ın azimeti en ziyade Bolşeviklere taraftar olmayan ahalinin hukukundan menbadır.

Sovyetler intikam almak veya diğerlerine taarruz etmek arzusunda değildir. Her memleketin kendi şekl-i hükümeti tayin etmesi için haiz olduğu hürriyete riayetkârdır. Bu suretle Rusya'yı ihata eden küçük cumhuriyetler arzu ettikleri tarz hükümeti intihab etmekte serbesttirler. Cihan, içtimai tecrübesini icra etmek için Rusya'ya müsaade etmelidir. Umur-ı dâhiliyemize müdahale edilmesini arzu etmiyoruz.

⁴¹ İkdâm, 23 Kasım 1919, Numara:8183.

⁴² İkdâm, 27 Şubat 1920, Numara:8362.

Siyaset-i Hariciyeye gelince Sovyetler kimse ile ittifak etmek istemedikleri gibi hiçbir millete de taarruz etmek istemiyorlar. Rusya tehdit edilmediği takdirde terk-i silah etmek tasavvurundadır. Bütün cihanla münasebat-ı iktisadiyede bulunmak arzusundayız. Umur-ı milliyyeye gelince Rusya'nın faizleri de dâhil olduğu halde eski düyununu tanımağa amade bulunuyoruz.”

Yazının devamında ise Almanya ile İtilaf devletlerine karşı müttefik olmayacaklarını, Lehistanı karşı bir ordu bulunduracaklarını ve Sovyetlerin cihan milletlerine teklif ettiği sulh şartlarının özetle şunlardan ibaret olduğu açıklamasını yaptığı görülmektedir; “1. Sovyet cumhuriyetinin tasdiki 2. Rusya'da Sovyetlik hürriyesinin bila mani hak inkışafı 3. Sovyetler diğer memleketlerin umur-ı dâhiliyesine müdahale etmemeği kabul etmektedir. 4. Teminat müteakabile ile münasebat-ı iktisadiyenin yeniden tesisi 5. Sulh temin edilir edilmez Kızıl ordunun terk-i teslimatı 6. Sovyetler tarafından eski Rusya istifrasatının tanınması⁴³

2- Çar ve Hanedanıyla İlgili Haberler

25 Mart 1917 tarihli İkdam gazetesinin haberine göre Sabık Çar Nikola'nın tevkif edilmesi için hükümet-i muvakkata Adliye Nazırı tarafında emir verilmiştir. Çar tutuklanmış ve yine Adliye Nazırının emriyle İrkuçok val-i umumisi, Dük Demeklenburg Moskova Belediye Reisi Tetişef ve Vali-i umumisi İştarmar, Monarşist cemiyeti azaları tevkif edilmiştir.⁴⁴

Yine Prens Aleksandır dö Oldenburg ve Çariçe'nin de tevkif edildiği haberi yer almaktadır. Çariçe sarayın ablukası sırasında ağlamış fakat kendisini almaya gelen heyeti sükûnetle karşılamış ve kendisine imparatoriçe olarak değil, hasta bir çocuğun bakıcısı olarak muamele edilmesini istemiştir.⁴⁵

23 Martta Petersburg'da sokağa dökülen halkın “arazi ve hürriyet isteriz, zalimler, mevkuf erkân-ı sabıka yaşamamalıdır” cümleleriyle gösteri yaptığı ve Çariçe ile sabık vükelanın başlarını istedikleri görülmektedir.⁴⁶ Ayrıca Çar ise Çarisenkoseluya⁴⁷ götürülmüştür. Çariçe ise buradan alınmıştır. Bütün dostları tarafından terk edilen çariçe'nin oğluna bakacak bir doktor bile bulunmamaktadır. Bu nedenle Duma Meclisi çocuğun bakımı için doktor gön-

⁴³ İkdam, 25 Mart 1920, Numara:8301.

⁴⁴ İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

⁴⁵ İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

⁴⁶ İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227.

⁴⁷ Çar köyü demektir.

dermiştir. Ayrıca kışlık saray önünde halkın onları rahatsız etmemesi için derin bir hendek açılmıştır.⁴⁸ İkdâm gazetesi 29 Mart 1917’de verdiği haberde Çar ve ailesinin itilaf hanedanları tarafından muavenet göreceklerini belirtmektedir.⁴⁹

Şubat ihtilâli sonucunda Çar ve hanedan üyelerinin öncelikle yönetimden el çektirildiklerine dair bir yazı imzalattıkları ve bundan sonra Çar ve hanedan üyeleri için hiçte iyi olmayan günlerin başladığı görülmektedir. 20 Ocak 1918 tarihli Sabah gazetesinin haberine göre Çiftçi Meclisleri İcra Komitesi (Romanof) ailesinin Petersburg’a getirilerek bütün Çar ve Hanedanının tevkif edilerek bir ihtilal mahkemesine verilmesini teklif etmiştir.⁵⁰

Sabah gazetesinin 22 Mart 1918 tarihli haberine göre Petersburg’da Müdafaa-i İhtilal Komitesi bütün Romanof hanedanı mensuplarının şehri üç gün zarfında terk etmelerini istemiştir.⁵¹

İkdâm gazetesi 23 Mart 1918’de verdiği habere göre Grandük Mihail Aleksandroviç serbest bırakılmıştır. Çar Nikola’nın yerine hükümet naibi olarak gösterilen Grandük o zamandan beri ikametgâhında mevkuf olarak bulunmaktaydı. Onun tahliye edilmesi tereddütle karşılanmıştır.⁵²

24 Mart 1918 tarihli Sabah gazetesinin haberine göre sabık Çarıçe oğlunu sağlık durumu dolayısıyla güneye götürüp götürmeyeceğini ahali komiserlerinden sormuştur.⁵³

30 Mart 1918 tarihli Sabah’ın haberine göre Çarla ilgili şu haberi vermektedir:

“Rusya’da cereyan eden son olaylar Rusya’nın Sabık Çarı Nikolayı unutturmuştur. Senelerce müddet-i Ruysa’nın mikdaratına hâkim olan dünyanın en büyük bir hükümeti kendi arzu ettiği tarzda idare eden Nikola Romanof ne yapıyor, nasıl bir hayat geçiriyor?”

Malumdur ki Nikola tahttan iskad edildikten sonra Sibiry’a da Tobolsk şehrine sevk edilmiştir. Tobolsk’ta derece-i hararet nadiren yukarı çıktığı için buraya (ölüm mahalli) namı verilmiştir. İşte Çar bu ölüm mahallinde küçük bir evde ikamet etmektedir. Tobolsk’taki evlerin ekseriyesi ahşap iken Çarın

⁴⁸ İkdâm, 25 Mart 1917, Numara:7227.

⁴⁹ İkdâm, 29 Mart 1917, Numara:7231.

⁵⁰ Sabah, 22 Ocak 1918, Numara:10126.

⁵¹ Sabah, 22 Mart 1918, Numara:10182.

⁵² İkdâm, 23 Mart 1918, Numara:7575.

⁵³ Sabah, 24 Mart 1918, Numara:10184.

ikamet ettiği ev hafif kargirdir. Evin alt katında muhafaza bölüğü ikamet etmektedir. Bunun üzerindeki iki kat Sabık Çar ve ailesine tahsis edilmiştir. İki katta on dört oda mevcut olup odalar pek sade bir surette tefriş edilmiştir. Su, havagazı, elektriği, banyo gibi şey mevcut değildir. Hizmetçiler daima civardaki bir kuyudan su getirmektedirler. Odalar soba ile ısıtılmaktadır. En büyük odanın talu 5 arzi 3 metredir. Evin hemen hiçbir nezareti yoktur. Kışlık sarayın vasi salonlarına alışmış olan Çar açıkta bir koridorda gezmekte ve küçük bir balkondan sokağı seyir eylemektedir. Nikola ve refikası yalnız haftada bir defa sokağa çıkarak civardaki kilisede icra-yı ayin eylemekte ve Bolşeviklerin müsaide mahsusa üzerine haftada iki defa umumi hamamda istilam eylemektedir. Çar ve ailesinin bütün mübayaatını muhafaza zabitleri yapmaktadır. Çarın sofrasındaki yemekler de pek pistir. Çar şimdi mütemadiyen Rusların şu yemeklerini yemektedir: Havyarlı çörek, Porsiç, ismindeki pancar çorbası, ka-laça denilen peynirli börek.⁵⁴

Çar ile Refikası ve kerimelerinden biri Sovyet'in emri üzerine ve Ekaterinburg'a nakl edilmişlerdir. Bunun nedeni Topolks ahalisinin ve hükümdarlık taraftarlarının bunları korumak istemeleridir.⁵⁵ 11 Mayıs 1918 tarihli Sabah gazetesinin haberine göre “Çar ve ailesinin” Tobolsk'tan Ekaterinburg şehrine nakledilmesinin sebebi Sabık hükümdarın şehir-i mezkûr ahalisi tarafından kaçırılmak istemesinden ileri geldiğini viyana gazeteleri yazıyor. Birçok yerde Çarlığın iadesine taraftar olanların mikdarı artmaktadır. Tobolsk merkezden çok uzaktır Ekaterinburg Avrupa-yı Rusya'nın en müntehesinde bulunmakla beraber tabi merkeze daha yakındır.”⁵⁶

Ati Gazetesi 17 Temmuz 1918 tarihli nüshasında Çar'ın Petersburg'da yayımlanan bir gazetede yayımlanan mektubuna yer vermektedir. Bu mektuptan anlaşıldığına göre Çar ve ailesi öldürülmek istenmiş fakat vazgeçilmiştir. Çar mektubuna şöyle devam etmektedir: “Bize lazım olan her nevi eşyadan mahrumuz. Gelen şeyler pek sıkı bir tetkikattan geçtikten sonra bize vasıl olabiliyor. (Ekaterinburg'dan hareketimiz esnasında bir hudut olayı bizi mahvetmek istedi. Çarevia o kadar ürktü ki hala kendisini toplayamadı. Bu tehlikeyi ancak ahali komiseri sayesinde atlatıp sağ salim kurtulduk”.⁵⁷

Ardından aynı gazete 22 Temmuz 1918'de Çar'ın kurşuna dizildiği haberini vermektedir. Haber şöyledir: “Sabık Çar Ekaterinburg'da (Ural) Sovyeti'nin verdiği bir hüküm üzerine kurşuna dizilmiştir”. Sovyet hükümeti Çar

⁵⁴ Sabah, 30 Mart 1918, Numara:10190.

⁵⁵ Ati, 7 Mayıs 1918, Numara: 127.

⁵⁶ Sabah, 11 Mayıs 1918, Numara:10232.

⁵⁷ Ati, 17 Temmuz 1918, No:196.

ve Hanedanının hükümetin malı olduğunu ve Çar'ın Rus ve ecnebi bankalarındaki mevduatlarına el koyduğunu da belirtmektedir.⁵⁸

Çar II. Nikola'nın vefatı münasebetiyle Rusya'nın Paris sefarethanesi, Paris'teki Rus kilisesinde bir ruhani ayin icra edileceğini açıklamıştır..⁵⁹

28 Temmuz 1918 tarihli *Ati* gazetesi “*Çar'ın İdamı ve Son saatleri*” başlıklı haberde şu bilgileri vermektedir. Habere göre “ Çar Ekaterinburg'da Çek ve Slovakların eline geçer endişesiyle Troçki tarafından buradan alınmış ve kendisine dokunulmaması emri verilmiştir. Çek ve Slovaklar şehre hücumla başlayınca Çar buraya 20 dakika mesafede bir yere götürülmüş, yolda katledilmek istenmişse de bundan vazgeçilmiş, Çar Nikola iki hafta sonra tekrar Ekaterinburg'a getirilmiştir. Birkaç gün içerisinde Çarı tekrar tahta geçirmek isteyen bir grup keşfedilmiş, bunun üzerine Ekaterinburg Sovyetleri, korunması zor olan Çar'ın idamını Moskova hükümetine teklif etmiştir. Moskova hükümeti bunu tasdik etmiş ve Çar Temmuzun 16. günü sabahı Ekaterinburg'daki büyük hapisaneden çıkartılarak şehrin dışına götürülmüş, Sovyetler hükümeti reisi Çar'a idamına dair olan kararı okumuştur. Çar sükûnetini korumuş yalnızca çarîçeyi bir kez görmek istediğini söylemiştir. Fakat buna müsaade edilmemiştir. Bundan sonra idam edilen Çarın naaşı bir otomobil ile götürülmüştür”.

Bu haberin devamında Çar'ın son saatlerinde ise kendisine bir rahip isteyerek duasını yaptığı birkaç mektup yazdığı ve çok yorgun ve bitap olduğu ayakta duracak halinin olmadığı belirtilmektedir.⁶⁰

8 Eylül 1918'de Çarîçe'nin katledildiğine dair haberlerin yalan olduğu ve İspanya'nın Moskova Sefirinin Çarîçe ve ailesinin tahliyesi için müdahalede bulunduğu Çarîçe'nin San Sebestiyen'da ikamet edeceği bildirilmektedir.⁶¹

Ancak 15 Eylül tarihli habere göre Çarîçe ile dört kerimesi Bolşevikler tarafından katledilmiş, Sabık Çarın validesine bir suikast tertip edilmiş fakat Karadeniz donanması mürettebatı bu olayı önlemiştir.⁶²

⁵⁸ *Ati*, 22 Temmuz 1918, Numara:201.

⁵⁹ *Ati*, 26 Temmuz 1918, Numara:204.

⁶⁰ *Ati*, 28 Temmuz 1918, Numara:206.

⁶¹ *Ati*, 8 Eylül 1918, Numara: 244.

⁶² *Ati*, 15 Eylül 1918, Numara:251.

3- Başkent Petersburg'la İlgili Haberler

1917 yılı başından itibaren Rusya'nın başkenti Petersburg bütün olayların odak noktası haline geldi. Dolayısıyla bu şehirdeki gelişmeler gazetelerin sütunlarına taşınmaktaydı. Petersburg'da grevler ve sokak çatışmaları yüzünden asayişi sağlamak mümkün değildi.

Uzun süren bu karışıklık başkenti yaşanılması zor bir hale getirdi ve bir süre sonrada yeni hükümetin başkenti Moskova'ya taşıdığı görüldü. Bu taşınma zorunlu bir hal alınca şehir her türlü tehlikeye maruz kaldı. İkdam gazetesi 19 Kasım 1917'de verdiği haberde Petersburg'da asayişin tamamen bozulduğu ve hapishanelerden tahliye edilen binlerce kişinin bir gün içerisinde beş yüz haneyi yağma ettiklerini, iyi giyinmiş insanların evlerinden çıkmaya cesaret edemediklerini ve Nermitaj müzesinin tamamen yağma edildiğini okuyucularına bildirmektedir.⁶³

3 Mart 1918'deki Sabah gazetesinin haberine göre Almanların ilerlemesiyle birlikte Petersburg'daki Kızıl hassa müfrezeleri şehirden çekiliyorlardı. Fransa ve İngiltere sefaretleri de Petersburg'u terk etmekteydiler.⁶⁴

Ati Gazetesinin 8 Mart 1918 tarihli "Rus Payitahtı nakl oluyor" başlığı altında "*Petersburg'daki Ceride-i Resmiye ve Müessesat-ı Umumiyyenin Moskova, Ninji Novgorod ve Kazan'a nakline devam edildiği*" haberi yer almaktadır. Buradaki bazı bakanlıkların taşındığı bir beyanname ile başkent tamamen nakl edileceğinin bildirildiği ve Petersburg'un serbest liman olacağı açıklanmaktadır.⁶⁵

Aynı haberde Ahali Komiserleri Meclisi ve Nezaretlerin Moskova'ya yerleştiği ve Lenin'in imzasıyla ilan edilen bir emirnamede Petersburg'daki "*müessesat-ı emriyenin tahliye edilmekte olduğu resmen beyan edilmekte ve lazım gelen talimat ita olunmaktadır. Ahal-i komiserleri Meclis Erkân-ı bugün Moskova'ya azimet edecektir. Maarif Komiseri (Lonerşerski) hükümetinin mümessili olarak Petersburg'da kalacak ve kendisine salahiyyet fevkalade ita edilecektir.*" açıklaması yapıldıktan Sovyetlerin resmi gazeteleri olan İzvestiya ile Pravda gazetelerinin idarelerinin dahi Moskova'ya taşınacağı, hatta Petersburg tramvaylarının o gün için çalışmayacağı belirtilmektedir.

15 Martta Petersburg tamamen taliye edilmiştir. Şehir halkının şehri terk etmesi yasaklanmış ve bütün yolcu trenleri hatta şehrin vesait nakliyesi bile 15 Mart 1918 sabahı itibariyle tatil edilmiştir. Ahali komiserleri meclisi bütün

⁶³ İkdam, 19 Kasım 1917, numara:7461.

⁶⁴ Sabah, 3 Mart 1918, No:10163.

⁶⁵ Ati, 8 Mart 191, Numara:67.

gazetelerin yeniden çıkarılmasına müsaade etmiştir. Ayrıca Almanların Ukrayna'da ilerlemeleri haberi Petersburg'da büyük etki yapmaktadır. Bu arada Japonların Sibirya'ya asker sevk etmeleri ekmek kıtlığına et kıtlığını da ekleyecektir. Bu durum milli bir afet olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶

Bir hafta içerisinde İzvestiya ve Pravda gazeteleri Moskova'ya taşınmıştır. Ayrıca Ahali Komiserleri Erkânı 23 Mart 1918'de Moskova'ya ulaşmışlardır.⁶⁷

Petersburg'da ki büyük değişim 15 Mart 1918'de Sabah gazetesi şu haberle duyurmaktadır: "Petersburg'da Karl Marks'ın heykeli, Asker ve Amele Cemiyeti Petersburg'un büyük meydanlarından birinde meşhur Alman Sosyalist Karl Marks'ın bir heykelini rez etmeğe karar vermiştir."⁶⁸

Nisan ayı içerisinde şehirde açlık yüzünden isyanlar başlamıştır. Bu nedenle halk hükümet aleyhine gösteriler yapmakta ve Kızıl hassalar bunları dağıtmaktan ve ahali üzerine ateş etmekten imtina ediyorlar. Petersburg'da bu durumu önlemek için sıkıyönetim ilan olunmuştur.⁶⁹

Sabah gazetesi 2 Mayıs 1918 tarihli nüshasında Petersburg'dan son günlerde haber alamadıklarını Fillandiya'da alınan haberlere göre de Petersburg'da karışıklığın devam ettiği, mukabil bir ihtilal olacağından şüphe edildiği hatta Sabık Çariçenin Çar ilan edildiğine dair haberlerin alındığını yazmaktadır.⁷⁰

Temmuz 1918'e gelindiğinde ise gazeteler Petersburg ahvalinden bahsederken durumun ne kadar vahim olduğu ortadadır. Bu haberlere göre her gün birçok nüfusun açlıktan telef olduğu, şehrin nüfusunun evvelce 2.300.000 iken, bugün ancak 1.430.000 kişinin kaldığı, bunun bir tek faydasının ise saklanmış olan erzakın meydana çıkarılacağı ümidinin olduğu, sokaklarda birçok insanın açlıktan düşerek bayıldığı, ne doktor ne de hasta bakıcı olmadığı ve Moskova'nın iâşe durumunun Petersburg'a göre daha iyi olduğu ve bu nedenle ahalinin de daha iyi olduğu belirtilmektedir.⁷¹

⁶⁶ **İkdam**, 17 Mart 1918, Numara:7569.

⁶⁷ **İkdam**, 23 Mart 1918, Numara:7575.

⁶⁸ **Sabah**, 15 Mart 1918, Numara:10175.

⁶⁹ **Atı**, 14 Nisan 1918, Numara:104.

⁷⁰ **Sabah**, 2 Mayıs 1918, Numara:10223.

⁷¹ **Sabah**, 29 Temmuz 1918, Numara:10308.

Sonuç

Rusya'da devrim sonrası gelişmelerin Türk basınında dış kaynaklı haber olarak ayrıntılarıyla görmek mümkündür. Atı, Sabah ve İkdam gazeteleri özellikle savaş, devrim, barış ve iç savaşı anlatan yazılarını "Rusya Ahvali" başlığı altında 1918 yılı daha yoğun olmak 1919 ve 1920'de okuyucularına aktarmaktadır.

Bolşevikler 1917 Kasım'ında Rusya'da yönetimi ele geçirmiş olsalar da ülkede istikrarlı bir yönetim için oldukça çaba sarf etmeleri gerekecekti. Bolşevik aleyhtarları ile meydana gelen çatışmalar neticesinde kurulan yeni sistem, ülkede birçok şeyi değiştirdi. Bir taraftan Birinci Dünya Savaşını bitirmek için barış isteyen Bolşevikler, diğer taraftan kendisinden olmayan milletlere özgürlük vermeği planlıyordu. Ancak başta Almanlar ve İngilizlerin yardımıyla Lehistan, Litvanya, Romanya, Ukrayna ile doğrudan savaşa girmek zorunda kadı. Çar taraftarlarının orduları ile dört yıl gibi bir süre iç savaşı sürdürmek zorunda kaldı. Rusya Müslümanları Kırım ve Kafkasya Müslümanları muhtariyetlerini ilan etse de tıpkı Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi bir süre sonra Kızıl ordu tarafından bu bölgeler ele geçirildi. Yani Bolşevikler Sovyet Rusya'yı bu zaman içerisinde kurmuş oldular.

Mart 1917'den Şubat 1920'ye kadar olan gazete nüshalarındaki haberler çoğunlukla iç savaşla ilgili olmak üzere mevcut sistemin kurulması ve yerleşmesini de gözler önüne sermektedir. Brest-Litovsk antlaşması, Petersburg'un durumu, Çar ve hanedanı ile ilgili gelişmeler ve İstanbul'a göç eden mültecilerin durumu da yer almaktadır.

Şüphesiz ele alınan konular içerisinde en fazla iç savaş dikkat çekmektedir. Milyonlarca insanın öldüğü savaşta kıtlıklar ve trajediler inanılmaz boyutlara ulaşacaktır. Özellikle yoksul olan halk büyük bir felakete sürüklenmiştir.

Diğer önemli bir sonuç ise 1920 yılı içerisinde Türkiye'ye gelen Rus muhacirleridir. Bunların genellikle Çar taraftarı olmaları hasebiyle iç savaş çıktığında ülkelerini terk ettikleri görülmektedir.

Ayrıca Çar ve hanedan üyelerinin katledilmeleri ve Başkent Petersburg'da yaşanan bir hayli dikkat çekicidir. Böylece Türk basınındaki haberler Rusya'daki rejim değişikliği ve sistemin kurulmasını, bunun sonuçlarını ve sosyolojik yapının değişikliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA**Sürelî Yayınlar**

- Atı**, 8 Mart 1918, Numara:67
Atı, 14 Nisan 1918, Numara:104
Atı, 7 Mayıs 1918, Numara: 127
Atı, 17 Temmuz 1918, No:196
Atı, 22 Temmuz 1918, Numara:201
Atı, 26 Temmuz 1918, Numara:204
Atı, 28 Temmuz 1918, Numara:206
Atı, 8 Eylül 1918, Numara: 244
Atı, 15 Eylül 1918, Numara:251
İkdam, 25 Mart 1917, Numara:7227
İkdam, 29 Mart 1917, Numara:7231
İkdam, 19 Kasım 1917, numara:7461
İkdam, 21 Nisan 1917, Numara:7254
İkdam, 17 Mart 1918, Numara:7569
İkdam, 23 Mart 1918, Numara:7575
İkdam, 23 Kasım 1919, Numara:8183.
İkdam, 27 Şubat 1920, Numara:8362
İkdam, 25 Mart 1920, Numara:8301
Sabah, 4 Ocak 1918, Numara:10108
Sabah, 7 Ocak 1918, Numara:10111
Sabah, 9 Ocak 1918, Numara:10113
Sabah, 13 Ocak 1918, Numara:10117
Sabah, 22 Ocak 1918, Numara:10126
Sabah, 3 Mart 1918, Numara:10163.
Sabah, 4 Mart 1918, Numara:10164.
Sabah, 10 Mart 1918, Numara:10170.
Sabah, 15 Mart 1918, Numara:10175.
Sabah, 21 Mart 1918, Numara: 10181
Sabah, 22 Mart 1918, Numara:10182.
Sabah, 24 Mart 1918, Numara:10184
Sabah, 30 Mart 1918, Numara:10190
Sabah, 6 Nisan 1918, Numara:10197

- Sabah**, 2 Mayıs 1918, Numara:10223
Sabah, 6 Mayıs 1918, Numara:10227
Sabah, 11 Mayıs 1918, Numara:10232
Sabah, 29 Temmuz 1918, Numara:10308
Sabah, 14 Şubat 1919, Numara:10506
Sabah, 4 Kasım 1919, Numara: 10764
Sabah, 15 Kasım 1919, Numara: 10775

Telif Eserler

- ACAR, Kezban, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi**, İstanbul 2004.
DEVLET, Nadir, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, İstanbul 1998.
KARACAN, Hasan “*İstiklal Harbi Gazetesi*” *Haberlerinde Rusya'nın Durumu: 15 Mayıs 1919-14 Mart 1920 Tarihler Aras'ı*, **Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 15**, Sayı:1, 2013, s.245-274.
KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara 1993.
SADIĞOV, Ramin “*Rus İç Savaşından Sonra Türkiye'ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2016, Sayı:51, s.113-128.

SOSYALİZMİN RUSYA ERMENİLERİ ARASINDA YAYILMASI VE BUNUN RUSYA'DA MEŞRUTİYET İLAN EDİLMESİNE ETKİSİ

Nejla GÜNAY*

ÖZET

Rusya, 1878 yılında başlattığı Anadolu'daki Ermeni devrimci faaliyetlerini destekleme politikasından XIX. yüzyılın sonlarında vazgeçti. İngiltere'nin Ermenileri kullanıp kendisini Kafkasya'da oyalamayı düşündüğünü fark etti. Çünkü Rusya, kendi sınırları içindeki Ermeni, Gürcü, Türk gibi unsurlar arasında milliyetçilik duygusunun arttığını gördü ve bunun top yekûn bir harekete dönüşmesinden endişe etmekteydi. Sosyalizm fikrini benimseyen Hınçak Komitesi, Ermeni işçilerin yoğun olarak yaşadığı Bakü'nün dış mahallelerinde ve diğer endüstriyel bölgelerde örgütlenmişti. Taşnaklar ise Anadolu ile birlikte Rusya İmparatorluğu içinde de örgütlenmeye ağırlık vererek Kars, Gümrü, Tiflis, Erivan, Bakü, Nor-Nakhiç ve Moskova'da komiteler ağı kurmuştu. Ermenilerin sınırları içerisinde komitacılık yapmasından rahatsız olan Rusya, Ermenilerin hoşuna gitmeyecek çeşitli tedbirler aldı.

Rus-Ermeni gerilimi, Eçmiyazin Kilisesi'nin mallarının 1903 yılında müsadere edilmesiyle doruğa çıktı. Bu da Taşnakların Rusya'ya karşı komitacılık faaliyetleri yürütmesine ve sosyalizmi savunup sosyalistlerle işbirliği yapmasına yol açtı. Bu durumdan bölgedeki Müslümanlar olumsuz etkilendi. Rusya genelinde grevler, boykotlar arttı, Kafkasya'da bunlara ilaveten etnik çatışmalar yaşanmaya başladı. Rusya'da iç karışıklıklar sürerken Rus ordusunun Japonya'ya yenilmesi Çarı, Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda bıraktı.

Bu bildiride; Rusya'da rejim değişikliğine yol açan sosyalist işçi olayları Rusya'nın Ermeni tebaası ile ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışmada ayrıca; Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanlara karşı yürüttüğü baskı ve katliamlar, bunlara karşı Osmanlı Devleti'nin tutumu kendi iç yazışmalarına bakılarak değerlendirilecektir. Bildiri metninde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde

---

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, ngunay@gazi.edu.tr.

bulunan belgeler temel kaynaklar olarak kullanılacaktır. Ayrıca Ermeniler tarafından kaleme alınmış bazı Rusça kaynaklar da değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermeni, Meşrutiyet, Azerbaycan Türkleri, Sosyalizm.

THE SPREADING OF SOCIALISM AMONG RUSSIAN ARMENIANS AND ITS EFFECTS ON THE ADMINISTRATIVE CHANGES IN RUSSIA

ABSTRACT

Russia gave up its policy on supporting Armenian Rebels in Anatolia towards the end of the 19th century, which they initiated in 1878, because they realized that England was planning on delaying Russia in the Caucasus by using the Armenians. This was because Russia realized the rise in nationalistic thoughts within its elements such as the Armenians, Georgians and the Turks, and it was worried about it becoming a total uprising act. Hunchakian Committee, which adopted the Socialist ideas was organized around the suburbs and industrial regions in Baku, where a lot of Armenian workers resided. The Dashnaks; however, were giving equal importance to being organized in Russian Empire as well as Anatolia, and they created organizational webs in Kars, Gyumri, Tbilisi, Erevan, Baku, Nor-Nakhichevan and Moscow. Russia, which was disturbed by the committee actions within its borders, took some precautions which the Armenians did not like.

The tensions between Russians and Armenians peaked in 1903 when the assets of the Etchmiadzin Church were confiscated, which led to the committee acts and forming alliances with the socialists by the Dashnaks. The Muslims around the region suffered from this situation. The number of strikes and boycotts throughout Russia increased, and on top of that ethnical clashes started happening in the Caucasus. During these complications, the Russian Army was defeated by the Japanese, which forced the Tsar to make administrative changes.

In this study, the Socialist worker acts that led to a change in the regime in Russia will be investigated by considering the relations between Russia and the Russian Armenians. Moreover, the suppression and massacres performed by the Armenians on Muslims in the Caucasus, and the stance of the Ottoman Empire against these will be investigated by looking at Ottoman Internal Correspondences. The main sources will be the documents from the Ottoman Archives, as well as some Russian sources written by the Armenians.

Keywords: Russia, Armenian, Turks of Azerbaijan, Socialism, Revolution of 1905.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ СОЦИАЛИЗМА СРЕДИ РОССИЙСКИХ АРМЯН И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В РОССИИ

АННОТАЦИЯ

Россия отказалась от политики поддержки армянских повстанцев в Анатолии в конце XIX-ого века, которую они инициировали в 1878 году, потому что поняли, что Англия планирует задержать Россию на Кавказе, используя Армян. Это было потому, что Россия осознала рост националистических мыслей в своих элементах, таких как армяне, грузины и турки, и она беспокоилась о том, что это станет полным актом восстания. Хинчакский комитет, принявший социалистические идеи, был организован вокруг пригородов и промышленных районов Баку, где проживало много армянских рабочих. Дашнаки, однако, придавали не меньшее значение организации в Российской империи, а также в Анатолии, и создали организационные сети в Карсе, Гюмри, Тбилиси, Ереване, Баку, Нор-Нахичи и Москве. Россия, которая была обеспокоена действиями комитета в пределах ее границ, приняла некоторые меры предосторожности, которые армянам не нравились.

Напряженность в отношениях между русскими и армянами достигла своего пика в 1903 году, когда были конфискованы активы Эчмиадзинской Церкви, что привело к действиям комитета и формированию союзов с социалистами Дашнаками. Мусульмане всего региона пострадали от этой ситуации. Количество забастовок и бойкотов по всей России увеличилось, и к тому же на Кавказе начались этнические столкновения. Во время этих осложнений русская армия потерпела поражение от японцев, что вынудило царя произвести административные изменения.

В данном исследовании действия социалистического рабочего, приведшие к смене режима в России, будут расследоваться путем рассмотрения отношений между Россией и российскими армянами. Более того, подавление и массовые убийства армян в отношении мусульман на Кавказе, а также позиция Османской империи против них будут расследоваться, глядя на Османской внутренней корреспонденции. Основными источниками станут документы из Османских архивов, а также некоторые российские источники, написанные армянами.

Ключевые слова: Россия, Армянин, Турки Азербайджана, социализм, революция 1905 года.

Giriş

Rusya'da Politik, Ekonomik ve Toplumsal Değişimler

1850'lerde imparatorluğun ihtiyaçları, Rus ekonomisini, insan ve doğal kaynaklarından yararlanarak güçlendirme düşüncesine itti. Bunun için yapılması gereken başlıca şeyler; kaynakları daha iyi harekete geçirmek, nüfusun refah gücünü artırmak, sanayi yatırımları için kaynak yaratmak ve ödemedi kaçınması en az mümkün olan dar gelirli sosyal sınıflar yerine, gerçek zenginleri vergilendirerek devletin maliyesini sağlam bir yapıya oturtmaktı. 1860'larda Rus yöneticiler ekonomiyi canlandırabilmenin bir başka yolu olarak demiryolları yapılmasını gördüler. Böylece savaş zamanı iletişim ve ulaşım kolaylaşacak ve imparatorluğun o güne kadar ulaşılabilir olmayan uzak bölgelerindeki eşsiz kaynakları kullanıma açılacaktı. 1862'de Maliye Bakanı olan M. H. Reiter, Çara yazdığı bir raporunda “*demiryolları ve mekanik endüstri olmadan Rusya'nın kendi sınırları içinde bile güvende olmasının düşünülemeyeceğini*” belirtti. Böylece Rusya'da köylülerin üzerindeki vergi yükü artırılarak demiryolu ağı ile örülmesi süreci başladı. Demiryolları on yıl içerisinde Kafkasya bölgesine ve Karadeniz sahillerine indi. Büyük yatırım ihtiyacı karşısında ciddi kaygılarla başlatılan Trans-Sibirya Demiryolu, 1903 yılında tamamlandığında bütün eksikliklerine rağmen dünyanın en geniş işletmeye açılmamış coğrafi bölgesini dış dünyaya açma sürecini başlattı. Diğer Avrupa ülkelerinin deniz yolu üzerinden nüfuz ettiği Mançurya, Çin ve Kore ile ulaşımı teşvik ettiği gibi Hazar bölgesine kadar olan hatları da devletin Orta Asya üzerindeki kontrolünü güçlendirdi, İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti canlandırdı. Bütün bu gelişmeler Rusya'nın tahıl üretim bölgeleri ve mineral kaynaklarıyla şehirlerini ve limanlarını birbirine bağladı.¹ Demiryolunun açılmasından sonra Rusya, Uzakdoğu'da İngilizler için bir rakip hâline geldi. Orta Asya'da nüfus arttı ve buradaki pamuk üretimi Rus tekstil sanayiinin büyük gelişme kaydetmesi sonucunu beraberinde getirdi.²

1860'lı yılların sonlarından itibaren Güney Kafkasya'ya kapitalizm yavaş yavaş girdi. Demiryollarının özellikle Bakü-Batum ve Rostov-Bakü hatlarının yapılması, bölgenin yalıtılmışlığını sona erdirdi ve hem tarımsal hem de endüstriyel gelişimini kolaylaştırdı. 1898 ile 1901 arasında, uluslararası sermayenin, Rus ve Ermeni yüksek mali çevrelerin etkisi altında, Bakü dünyanın en önde gelen petrol üretim merkezi oldu. Ayrıca Şitauri'deki manganez,

¹ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, İletişim, İstanbul 2011, s. 485-487.

² Seymour Becker, “Russia's Central Asian Empire 1885-1917”, **Russian Colonial Expansion to 1917**, Ed: Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited London and New York, London 1988, p. 235, 241.

Tkvibuli'deki kömür ve Zanzegur'daki bakır yatakları da çeşitli küçük firmalarla işletiliyordu. Sohum'da tütün, Erivan'da brendi, Gürcistan'da ipek büküm ve dokuma gibi işleme endüstrileri, küçük ve orta büyüklükteki, nadiren de Tiflis ve Bakü'deki pamuk gibi büyük çaplı işletmelerin elindeydi. Endüstriyel gelişme, köyle ve ev imalatıyla ilişkileri kopmamış bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı.³

Demiryollarının yapımı pazarlama olanaklarını artırdı ve büyük fabrikalar, üretim merkezleri ve madenlerin sayısı hızla arttı. St. Petersburg'da gemi, lokomotif ve ağır makine ekipmanı üreten Putilov işletmesi, Avrupa'daki en büyük fabrikalardan biriydi ve başkent; gemi, demiryolu, makine ekipmanı, metalürji, kimyasal ve elektrikli aletler üretiminde son gelişmelere uygun daha birçok endüstri devine sahipti. İmparatorluğun diğer bölgeleri, kendi uzmanlık alanlarına sahiptiler: Polonya'da ve Moskova çevresinde tekstil; Ukrayna'da kömür ve demir-çelik; Kafkasya'da petrol; Baltık bölgesinde ise limanlar ve tüketiciye yönelik limanlar hâkimdi. Bu endüstriyel atılım işçi ihtiyacını artırdı. Köylüler, evlerinde yerel pazarlar için ürünler ürettiler veya fabrikalarda çalışmak için büyük şehirlere gittiler. Daha sonra, çocuklarını ve eşlerini nadiren yanlarına alabildikleri için aileler uzun dönemde parçalandı. Erkekler, kendi başlarına bir oda köşesinde veya diğer erkeklerle birlikte kalabalık baraka veya yatakhanelerde yataklar kiraladılar. Tehlikeleri ve cezbedici özellikleriyle ve endüstriyel çalışma disipliniyle şehir hayatına çok çabuk adapte olmak zorunda kaldılar. Öte yandan Rus hükümeti ekonomideki istikrarı korumak adına bazı vergileri artırdı. Bu politika hararetli bir muhalefet grubunun oluşmasına yol açtı. Toprak sahipleri tarım makinelerinin pahalı olmasından; onların ülke dışındaki ticaret ortakları ise Rusya'nın yüksek ithalat vergisi politikasına kendi gümrük vergilerini yükselterek karşılık verdiği için buğday ihracatının daha da zorlaşmasından şikâyetçiydiler. Köylüler ise köy komününe bağlıydılar ve bu yüzden ödeme güçleri ve hareket imkânları son derece kısıtlıydı. Hububatlarını zararına satmaya zorlandılar, kendileri için bir sermaye oluşturamadılar ve gittikçe derinleşen bir borç ve yoksulluk döngüsünün içine düştüler.⁴

Rus devriminin tohumları 1860'lar ve 1870'lerde bir sosyalist grup olan "*Narodniki*"* hareketi tarafından atıldı. Narodniki, idealize edilmiş köylü ko-

³ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev. Mete Tunçay, İletişim, İstanbul 2012, s. 41.

⁴ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 488-490.

*Halkçılık hareketi

münlerine dayandırılan bir çeşit tarımsal sosyalist modeli sunuyor, aynı zamanda Çar yönetimini parçalamanın ve kitleleri harekete geçirmenin en iyi yolu olarak da üst düzey memurlara karşı terörist aktiviteler yapılması gerektiğini savunuyordu. Bu grubun radikal aydınlar üzerindeki tekelleşmiş etkisi 1890'lardan itibaren Marksizmin Rusya'da yükselişe geçmesiyle kırıldı.⁵ Narodniki hareketinin yara almasının bir diğer nedeni, 1881'de Çar II. Aleksander'a suikast düzenlenmesinden sonra, yürütülen soruşturmalarda üyelerinin birçoğunun tutuklanmasıyla hareket kabiliyetinin ciddi ölçüde kısıtlanmasıydı. Partilerin hücreleri polislerin ilgi odağı hâline geldi. Suikast sonrası rejimin aldığı tedbirlerden biri de güvenlik polisi teşkilatını yenileyip üst düzey devlet adamlarını koruma ve terörist organizasyonların üyelerini soruşturma görevlerini sorumluluk alanına eklemektir.⁶ 1881 yaz sonunda yayımlanan, "Halkın İradesi Örgütü"ne karşı, devlet güvenliği ve kamu düzenini korumak için getirilen "Geçici Düzenleme" ile belirli bölgelerde memurlara basın ve kamu düzenini bozabilecek kişilere karşı geniş yetki verdi. Üst arama, tutuklama, hapsedme, sürgün ve askerî mahkemede yargılama sıkça rastlanan şeyler olmuştu. Halkın İradesi Örgütü, yeni Çar III. Aleksander'dan af ilan etmesini ve kendilerine seçilenler meclisine giriş hakkı verilmesini istediler. Halkın İradesi Örgütü, İmparator II. Aleksander'a suikasttan önce büyük ölçüde dağıtılmış ve üyelerinin çoğu gözaltına alınmış olsa bile "Geçici Düzenleme" yürürlüğe girmiş ve içindeki ifadelerin belirsizliğine dayanarak yönetimin şüphelendiği veya hoşlanmadığı kişilere uygulanmıştı. Geçici Düzenleme üç yılda bir yenilendi ve sonuç olarak Rusya, Çarlık idaresi sona erinceye kadar olağanüstü hal yönetimi altında yaşadı.⁷

Avrupa'da 1848 yılında ortaya çıkan işçi hareketlerinden sonra, tüm ülkelerin işçilerinin birleşmesi gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştı. Yaklaşık on yıl süren refah döneminden sonra işçi hareketleri 1857'de yeniden başladı. Bu işçi hareketlerinden Avrupa'daki birçok ülke etkilendi ve Enternasyonal 1871'de, endüstriyel bakımdan gelişmiş ülkelerin işçilerine, ulusal işçi sınıfı partilerini kurmalarını tavsiye etti. Bundan sonra Almanya başta olmak üzere Avusturya, Fransa, İtalya, İspanya, Hollanda gibi birçok ülkede işçi sınıfı tarafından kurulmuş sosyalist partiler ortaya çıktı. Bu partiler mevcut anti-sosyalist partiler tarafından engellenmek istendi ama bu genellikle başarısız bir hamle olarak kaldı ve sosyalist partiler farklı ülkelerde varlıklarını devam et-

⁵ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, çev. Doğukan Mızrak&Egemen Ç. Mızrak, Selenge, İstanbul 2009, s. 325.

⁶ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 491.

⁷ Nicholas V. Riasanovsky&Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, çev. Figen Dereli, İnkılâp, İstanbul 2011, s. 405.

tirip çeşitli eylemleri organize etmeye devam etti. Yeni ulusal işçi sınıfı partileri kapitalist toplumu sınıfsız bir topluma dönüştürme amacıyla birleştiler ve değişik ülkelerde benzer sorunlarla karşı karşıya geldiler. Bu partilerin tümü politik güç temelini genişletmek, iş koşullarını ve ücretleri iyileştirmek, işçilere hastalık, iş görmezlik ve işsizliğe karşı güvenceler sağlamak istiyorlardı. İşçilerin sendikalar ve partiler içerisinde örgütlenmeleri onları politik gelişmelerde etkili hale getirdi ve hükümetler işçi haklarını vermeye zorlandı.⁸

Rusya’da iki farklı politik görüş öne çıkmaktaydı. Birinci grup olan Liberaller, ideolojik olarak çeşitlilik göstermekteydi. Aralarında meşrutiyet yanlıları, cumhuriyetçiler, ılımlı reformistler ve radikal demokratlar bulunuyordu. Ancak hukuk devleti ilkeleri, temel sosyal haklar, seçilmiş parlamento, yerel öz yönetim ve kamusal eğitim, ılımlı toprak reformu ve koruyucu iş hukuku başta olmak üzere sosyal reformlar gibi Rusya’nın dönüşümü için ortak amaçlara sahiptiler. Sosyalistler liberallerin demokratik hedeflerine ve liberal demokrasinin temel felsefesine katılıyorlardı; politik ve sosyal değişim bireyin üzerindeki sosyal, kültürel ve politik sınırlamaları kaldırarak özgürlük ve insanlık onurunu ön plana çıkarmalıydı. Sosyalistler ise bu ideale yaklaşımlarında, Rusya’nın özgürleştirilmesinde tüm sosyal ve politik ilişkilerin kökten değişmesi gerektiğini radikal bir şekilde savunuyorlardı. Bu dönemde çeşitli siyasi partiler kurulsun da politik özgürlüklere getirilen uzun süreli kısıtlamalar büyük siyasi grupların kurulmasını imkânsız hâle getirmişti. Yüzyılın ilk yıllarında bazı gizli sosyalist oluşumlar kurulmaya başlandı. Popülist sosyalistler 1901 sonrasında “*Sosyalist Devrimci Parti*” etrafında toplandı. İdeolojik olarak işçileri, seçmenler olarak cemiyet ve özgürlük değerlerine vücut verecek güç ve gelecekteki toplumu sosyalizm olarak görüyorlardı. Marksistler veya sosyal demokratların sayıları ve etkileri gün gittikçe artıyor ve çoğu zaman işçi hareketleriyle yakın görülüyorlardı.⁹ İlk Rus Marksist grup 1883’te İsviçre’de “*İşçilerin Özgürlüğü*” adıyla örgütlendi. Bu grubu örgütleyen Georgi

⁸ Wolfgang Abendroth, **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, Türkçesi: Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1992, s.26, 48-59, 68. İşçilerin sahip olduğu gücün kaynağını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: Örgütsel güç; işçiler tarafından kurulan (en önemlileri sendikalar ve siyasi partiler olmak üzere) kolektif örgütlerden doğan güç. Yapısal güç; işçilerin ekonomik sistem içindeki konumları. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Beverly Silver, *Emeğin Gücü 1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, çev. Aslı Önal, Yordam Kitap, İstanbul 2009, s. 26-27. Bakü’de petrol işçilerinin grevini Gürcü Cugaşvili (Stalin)’nin organize ettiği hakkında bkz. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 85.

⁹ Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 420-421. Ayrıca krş. Hasip Saygılı, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, Ötügen, İstanbul 2016, s. 62.

Plehanov'un 1889'da kurulan İkinci (Sosyalist) Enternasyonel ile yakın ilişkileri vardı.¹⁰ Rusya'da ilk Marksist grup ise 1895 yılında St. Petersburg'ta, "İşçi Sınıfının Özgürlüğü İçin Mücadele Birliği" adı altında partide Lenin olarak bilinen Vladimir Ulianov ile "Martov" adıyla bilinen Yuli Tsederbaum adlı entelektüeller tarafından kuruldu. Ancak bu birliğin üyelerinin çoğu gözaltına alındı. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kuruluş kongresi 1898'de Minsk'te gerçekleştirildi. Ama yeni tutuklamalar oldu ve organizasyonla ilgili sıkıntılar yaşandı.¹¹ Dolayısıyla Rusya'da dönemin siyasi örgütleri ya gayrimeşruydular ya da yeraltı teşkilatları biçiminde varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu örgütlerin planları ve etkinlikleri farazi beyannamelerdi ve halkın ihtiyaçlarını yansıtmıyordu. Siyasi platformlar, genellikle devlete karşı tutumları yüzünden sürgüne gönderilmiş ve halkın yaşantısından uzaklaştırılmış entelektüellerden oluşuyordu.¹²

Rusya'daki politik reformlar ve ekonomik değişimler, sosyal ilişkileri çok derinden etkiledi. Bütün toplum, akrabalığı, toplumsal sınıfları, devlet hizmetini ve geleneksel köy kültürünü temel alan, kilisenin önemli rol oynadığı yapıdan uzaklaşmaya başladı. Çekirdek aileyi, hareketli sosyal sınıfları, ekonomik işlerliği ve şehirleşmiş ticaret kültürünü temel alan kilisenin rolünün azaldığı bir modele dönüşmeye, iş ve aile birbirinden ayrılmaya başladı. Bu, beraberinde birçok sosyal problem getirdi ve bunların sonucunda şehirlerde politik tansiyon sürekli arttı. 1880'ler ve 1890'larda çeşitli iş kollarında çalışmak üzere şehirlere gelenler umutlarını ve acılarını ifade edebilecekleri hiçbir kurumsal yapı bulamadılar; hatta ortak kimlik hissine bile ulaşamadılar. Sendikalar yasaktı ve henüz sivil toplum örgütleri bile yoktu. Belediyeler, fakir sınıfın kendini ifade etmesine hiçbir olanak vermeyen zengin oligarşinin kontrolündeydi. Kilise de bu sınıfın ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli olmadı. Bu da kuralsız toplum davranışlarının artmasına yol açtı.¹³

Rusya'da sosyalizmi benimseyenler arasında da şiddetli görüş ayrılıkları vardı. 1893-1897 yılları arasında şiddetli krizler geçiren Sosyal Demokratlar, nihayet kesin olarak Menşevikler (azınlık kanadı) ve Bolşevikler (çoğunluk kanadı) şeklinde parçalanarak aslında ayrıldı. Menşeviklerin benimsediği mutedil cereyan, Bolşeviklerin ihtilalci faaliyeti karşısında akademik bir rejim cereyanına döndü.¹⁴ XX. yüzyılın başında Rusya çok karışıktı. Ülkenin dört

¹⁰ Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 325.

¹¹ Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 420.

¹² Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, s. 84; Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 324.

¹³ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 496-499.

¹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 242.

bir yanında işçi gösterileri ve grevler oluyordu. 1898 yılından beri neredeyse sürekli olarak öğrenci gösterileri gerçekleşiyor, huzursuzluk artıyordu. Zaman zaman köylülerin de olay çıkarmaları kırsal alanlarda da gerilimi artırmıştı. İşçi hareketinin büyümesiyle Sosyal Demokratlar güçlenirken köylü olayları vasıtasıyla Sosyalist Devrimciler güçlenmekteydi.¹⁵ Sosyalist partiler, kır çalışanları aracılığıyla¹⁶ 1905'ten önceki yıllar boyunca köylüler arasında devrimci grupları örgütlemişler ve yasal olmayan politik düşünceyi yaymışlardı. 1905'te Rus ordusunun Japonya'ya yenilmesinin etkisiyle politik tahrikler arttı ve kitlesel boyutlara ulaşarak yeraltından çıktı.¹⁷ Ama aslında Japon Savaşı, 1905 Rus devriminin görünürdeki sebebiydi. İhtilalin gerçek sebepleri ise sosyal şartların içinde saklıydı. 1905 devrimi öncesinde Rus toplumu farklı sosyal sınıflara ayrılmakta bu da hoşnutsuzluk yaratmaktaydı.

Rusya'da meydana gelen 1905 devrimi de işçilerin genel greve gittiği 1905 yılında gerçekleşti. Bu işçi sınıfının devrimci rolünü belirginleştirdi ve aslında devrimde işçilerin nasıl rol oynayabileceğinin pratik bir kanıtı oldu.¹⁸ Kendilerini köylülerin temsilcisi kabul eden Sosyalist Devrimciler, köylülerin toprakları da dâhil olmak üzere tüm toprakların devletleşmesini istiyorlardı. Bu fikir, geniş toprak parçalarının kendi aralarında paylaşılmasını isteyen köylülerin talepleriyle ters düşüyordu.¹⁹

Bu çalışmada; XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'da meydana gelen politik, sosyal ve ekonomik değişikliklerin Kafkasya'daki etkisine odaklanılacaktır. Kafkas toplumları arasında sosyalist fikirlerden etkilenen Ermenilerin, Rusya'da Meşrutiyet rejiminin ilan edilmesinde itici rolü olup olmadığı araştırılacaktır. Ayrıca Sosyalist Devrimci Ermenilerin bölgedeki diğer halklara davranışları ve özellikle Müslümanlara yönelik tutumları ve Müslümanların katliama uğratılması sorularına cevap aranacaktır.

Rusya Ermenileri Arasında Sosyalizm Düşüncesinin Yayılması

XIX. yüzyılda Avrupa ve Balkanlarda meydana gelen milliyetçilik hareketlerinden Ermeniler de etkilendiler. Ermeni milliyetçiliğinin en büyük hedefi Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma projesi oldu. 1887 yılında Hınçak Komitesi'nin kurulmasından itibaren Ermeni milliyetçiliği sosyalizm ile birlikte yürüdü. Kafkasya Ermenileri, millî hareketin evrimine sosyalizmi dâhil ettiler. Daha sonra buna Marksizmi de kattılar. Fakat Gürcüler arasında hızla

¹⁵ Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 421.

¹⁶ Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Slavoj Žižek, **Lenin Üzerine**, çev. Nilgün Aras, encore, İstanbul 2004, s. 107.

¹⁷ Lev Troçki, **1905**, çev. Ufuk Demirsoy, **Tarih Bilinci**, İstanbul 2000, s. 175.

¹⁸ Abendroth, **Avrupa İşçi Hareketleri**, s. 76.

¹⁹ Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 327.

yayılan Marksizm, Ermeniler arasında yavaş ilerledi. Kafkasya Ermenileri, Pan-Ermeni örgütleri kurmak suretiyle Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'ndeki devrimci hareketlere yön veren bir unsur oldular. Çünkü onlar, Avrupa'daki özellikle de Balkanlardaki millî hareketleri yakından takip edip örnek almış ve bütün bunlardan, millî bir halk ayaklanmasına dayandırılırsa zaferin kendileri için muhakkak olduğu sonucuna varmışlardı.²⁰

Ermeni toplumunun genel karakteristiği şu şekildeydi: Ermeniler, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti sınırları içinde yoğunlaşmakla birlikte dünyanın dört bir yanında yaşayan bir toplumdur. Kendilerine özgü dil, din ve yazıları vardı. Ermeni toplumunda soyluluk yoktu ve geniş bir köylü tabanı, gelişkin bir orta sınıf ve millî bir ruhban sınıfı Ermeni toplumunun ana dinamiklerini oluşturmaktaydı. Ermenilerin hiçbir yerde gerçek bir millî vatanları yoktu ve buldukları bölgelerde çoğunlukla Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar. Köy, kasaba ve şehirlerde, Ermeni zanaatkâr ya da tüccarlar eski sanat ve işlerle uğraşmaktaydılar. Tiflis, Bakü gibi sanayi merkezleri Ermeni kapitalistlerinin hâkim olduğu yerlerdi. Tebriz'den Tiflis'e, Van'dan İstanbul'a, yoksul hamallar, uşaklar, seyyar satıcılar ve küçük kâtipler kitlesinin üstünde biraz daha varlıklı ama Asyalı nitelikte zanaatkârlar, tüccarlar ile genellikle züğürt gazeteciler, yazarlar, öğretmenler bulunmaktaydı. Ayrıca varlıklı, Avrupalılaştırmış serbest meslek erbabı da vardı. Küçük fakat çok zengin Ermeni burjuvazisi uluslararası ticaretin kesişme noktasındaki Van ve Erzurum'da gelişti. Ama bu zümre daha çok İsfahan, Tebriz, Tiflis, Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de etkiliydi. Tüccar, sarraf ve kuyumcular; Madras, Nijni-Novgorod, Marsilya, Anvers, Amsterdam, Londra ve Manchester gibi uzak yerlere yayıldılar. XIX. yüzyılın son on yıllarında, Güney Kafkasya'da bir endüstri burjuvazisi ortaya çıktı. Tiflis'te pamuk, deri ve tütün alanlarında gelişen bu sınıf Bakü'de zafer kazandı. Mirzoevler, Lianozovlar, Ğugasovlar ve Mantaşevler gibi öncü Ermeni petrolcüler, Nobeller ve Rothschildlerle rekabet edecek durumdaydılar.²¹ Öte yandan bir Ermeni işçi sınıfının oluşmaya başlaması da, yine Ermenistan'ın köylük yörelerinden uzakta, Güney Kafkasya'nın endüstriyel merkezleri Bakü, Tiflis ve Batum'da oldu. Ekonomik nedenlerle Karabağ, Zanzekur, Aderbadakan, Sason ya da Van'daki köylerinden yollara döken Ermeni zanaatkâr ve köylüleri, önce "geçici göçmenlik" yaparken sonraları yavaş yavaş çok uluslu bir işçi sınıfı içinde eridiler. Ermeni din adamları

²⁰ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde**, s. 10-11.

²¹ A. B. Karinyan, **Ermeni Milliyetçi Akımları**, çev. Arif Acaloğlu, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 22-25.

ve kurumları, Ermeni toplumunun geçirdiği bu dönüşümde ortaya çıkan sorunları çözümlenemediler hatta siyasal ve kültürel tekellerinin yeni ortaya çıkan laik aydınlar tarafından tehdit edildiğini düşündüler. Ermeni toplumunun dört bir yana saçılmışlığı ve köy dünyası ile diaspora burjuvazisi arasındaki uçurum, siyasal sınırların yarattığı bölünmeleri büyütmiş ve Ermeni devrimci hareketinin özgün niteliklerini belirlemiştir.²²

1887’de Plehanov’u tanıyan ve kendilerini Marksist sayan altı Rus öğrenci Cenevre’de “*Hınçakyan Sosyal Demokrat Parti*”yi kurdu. 1890 yazında ise Tiflis’te; halkçı, milliyetçi ve Marksist öğrenciler ve aydınların bulunduğu ortamda “*Taşnaksutyun*” doğdu. Hınçakyan ve Taşnaksutyun partileri sosyolojik olarak özdeşti ve amaçları birdi. Her ikisi de “*Ermeni Devrimi*” ni; Avrupa diplomasisini harekete geçirmek ve Ermeni Sorunu’nun siyasal çözümünü gerçekleştirmek için bir araç olarak görüyorlardı. Ancak bu iki parti sosyalizm konusunda farklı düşünmekteydi.²³ 1895-1896 Zeytun ayaklanmasından sonra, bu ayaklanmayı organize eden Hınçak Partisi kendi içinde fikirsel çatışmalar yaşadı ve ikiye ayrıldı.²⁴ 1898 yılında partinin reformist kanadı “*Vergezmiyal Hınçak Partisi*” adını aldı ve Türkiye, Mısır ve ABD’de etkin çalıştı. Diğer Hınçaklar ise sosyalist ve Marksist görüşlerini korudular ve Güney Kafkasya ve Bulgaristan’da varlıklarını devam ettirdiler. Taşnaklar ise başlangıçta daha milliyetçi bir görüntü vermekle beraber gevşek bir dille de olsa 1892’de hazırladıkları programlarında sosyalist bazı kavramlara yer verdiler. 1894’ten itibaren sosyalist raporlar yazıp yayımladılar ve 1896’dan itibaren İkinci Enternasyonal’in bütün kongrelerine katıldılar. Bunun sonucunda Avrupalı Jean Jaurès, J. Longuet, Pierre Guillard gibi isimlerle işbirliği yapıp 1900’de Pro Armenia’yı yayımlamaya başladılar.²⁵ Ermeni sosyalistler,

²² Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi*’nde, s. 13-15.

²³ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Third Printing, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1975, p. 151.

²⁴ Hınçak Partisi mensupları yaklaşık dört ay süren ve birçok Müslümanın hayatını kaybetmesine sebep olan Zeytun ayaklanmasından sonra Büyük Devletlerin kendileri için devreye gireceğini ve Ermenistan kurulacağını umuyorlardı. Ancak öyle olmadı ve Osmanlı Devleti, Büyük Devletlerin bazı tavsiyelerini yerine getirmek suretiyle bazı Ermeni taleplerini yerine getirdi. Bu durum Ermenilerin beklentilerinin karşılanmamasına yol açtı. Ermeniler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaşandı ve Ermeni gruplar birbirlerini suçlamaya başladı. Bu da Hınçak Partisi’nin parçalanmasına zemin hazırladı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, *Maras’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 323.

²⁵ Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924*, OEMME Edizioni, Milan 1990, p. 57-61; Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi*’nde, s. 29-30.

Rusya'da ve fırsat bulduklarında Osmanlı topraklarında sosyalizmi anlatan, halkı devrim yapmaya hazırlayan bazı yayımlar çıkardılar.²⁶

Rusya'daki ilk Ermeni aydınlar kuşağı 1840'larda ve 1850'lerde Rusya ya da Avrupa'daki üniversitelere gönderilen iyi aile çocukları yahut burslu öğrencilerdi. Ermeni din adamlarının gayretleri ve Ermeni zengin hayırseverlerin bağışlarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Güney Kafkasya'da ve Rus İmparatorluğu'nda bir Ermeni ilk ve ortaokul ağı geliştirildi. Zanaatkârlar ve köylülerin çocukları, çoğu kez Ermeni mahalle kilise okullarının yarı eğitilmiş ve kendi kendini yetiştirmiş ürünleriydi. Aralarından en zekileri, Rusya İmparatorluğundaki Ermeni eğitiminin doruğunda bulunan üç kurumdan birine gidiyorlardı: Tiflis'teki Nersesyan Akademisi, Eçmiyazin'deki Kevorkyan Akademisi ve Moskova'daki Lazaryan Akademisi. Bunlardan ilk ikisi papaz seminerleriydi ama öğretmen okulları gibi işliyorlardı. Son ikisine İran ve Osmanlı Devleti'nden öğrenciler geliyordu. Bunlar yoksul ama “*millî*” öğretmen, gazeteci ve yazar yetiştirmekteydi. Bunlar yüzyılın sonunda zaten oluşmuş bulunan profesyonel devrimci kitlesiyle Hınçaklar, Taşnaklar gibi Ermeni Sosyal Revolüsyonerleri ve Sosyal Demokratlarıyla karışacaklardı.²⁷

Ermeniler, Kafkasya'da toplam nüfusun yüzde 12'siyle üçüncü büyük-
lükteki milli grup olmakla birlikte gerçek bir ülkeye sahip değillerdi. Kafkasya'daki Ermenilerin yüzde kırkının yaşadığı Erivan'da bile, ancak nüfusun yüzde 53'ünü oluşturuyorlardı. Ermenilerin yüzde 79'u köylerde, yüzde 21'i şehirlerde yaşamaktaydı. Ermeni erkeklerin çoğu Bakü, Batum ve Tiflis'te işçi olarak çalışmaktaydı. Bunlar ekseriyetle petrol işçisiydi. Bu sektörde sayıları az ama servetleri göz kamaştırıcı aileler vardı. Ermeni din adamları ve bu kişilerden hayır yapmak suretiyle kendi milletlerini himaye etmelerini ve kendi kurumlarında Ermeni işçi çalıştırmalarını istedi. Aynı anlayış Müslüman önderlerde de vardı ve bunun anlamı aslında kapitalizmin kendi işçilerini hayırhahlık kisvesi altında sömürmesiydi. Firmaların yöneticileri de Ermeniler olunca, Ermeni işçiler 1901-1903 bunalımı patlak verinceye kadar, patronu kendilerine iş ve para sağlayan bir hayır sahibi gibi düşündüler. Azerbaycan Türkü işçiler için de durum aynıydı; oysa Bakü, Tiflis ve Batum'daki Gürcü işçiler için, bir Gürcü endüstriyel burjuvazisinin yokluğunda mal sahibi her

---

²⁶ Trabzon'da Taşnaklar tarafından çıkarılan “Sosyalist Gençlik” adlı dergiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT);** 2850/66, 1327 C 1.

²⁷ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde**, s. 20-21.

zaman bir yabancı, çoğunlukla da bir Ermeni'ydi. Dolayısıyla Gürcüler arasında sınıf bilincinin millî bilinçle ve yabancı düşmanlığıyla el ele geliştiği daha çabuk ortaya çıktı.²⁸

Ermeni işçi hareketleri arasındaki en önemli gelişmelerden biri de 1902 yılında Tiflis'te St. Şaumyan, B. Knunyanets ve A. Zurabyan önderliğinde Ermeni Sosyal Demokratlar Birliğinin oluşmasıdır. Birlik Leninist yönelimli "Proletariat" dergisinin ilk sayısını da yasal olmayan yollardan aynı yıl Tiflis'te yayımlar. Güney Kafkasya'ya hâkim olan çok uluslu yapıda "Proletariat" dergisi günden güne Leninist fikirleri Rusya'daki işçi ve köylülere ulaştırılmakta, onları ulusal ve sosyal özgürlüklerini kazanmaları için burjuva ile savaşa çağırıyordu. Ermeni Sosyal Demokratlar Birliğinin oluşumu ve çalışmaları Rusya'daki sosyal demokratların da dikkatini çekmiştir, öyle ki 1 Şubat 1902 tarihli "İskra" dergisinde Lenin'in "*Ermeni Sosyal Demokratlar Birliğinin Manifestosu Hakkında*" başlıklı bir makalesi yayımlanır. 1902 yılından itibaren Rusya sosyal demokrat işçi partisi komitelerinin Tiflis ve Bakü'deki çalışmalarıyla yakın çevrede de Marksist grup ve toplulukların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Erivan'da daha 1903 yılında bile farklı sosyal demokrat gruplar vardı. 1904 yılında ise bu grupları bir araya getirmeye ve hepsi ortak bir şehir örgütü altında toplamaya çalışılır. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin Güney Kafkasya Birlik Komitesinin girişimiyle 1905 yılında, komitesinde Malhasyan, Sokolovski, Mravyan gibi isimlerin bulunduğu Sosyal Demokrat Şehir Örgütü Erivan'da kurulur. Örgüt özellikle işçiler arasında çok aktif çalışmakta, öğrencilerin konuşmalar yaptığı toplantılar düzenlemektedir. Bölgede etkin olan bir diğer grup ise St. Şaumyan'ın liderliğini yaptığı Borçalı Sosyal Demokrat Örgütüdür. Bölgedeki işçi ve köylülerin devrimci faaliyetlerine destek olan örgüt, emekçilerin haklarını savunur ve küçük burjuva partileriyle savaşmayı sürdürür. Ermeni sosyal demokrat örgütleri ilk günden itibaren küçük burjuva yanlısı, ulusalcı örgütlerden Hınçak, Sletsifikos ve özellikle Taşnaksutyun'a karşı savaş vermek zorunda kalır.²⁹

Azerbaycan Türkleri, genellikle yüksek yerlerde yaşayıp geçimlerini büyükbaş hayvancılığı, narenciye ve zeytin üreticiliği ile sağladılar. Azerbaycan Türkleri yüzyıllarca İran hâkimiyetinde yaşadıkları için Şiiliği benimsemişlerdi. Azerbaycan Türkleri arasında, küçük kentli bir entelektüel grup vardı.

²⁸ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 42-44.

²⁹ Arutyunov, G., *Revolütsionnoye dvijeniye v Armenii v oktyabre-dekabre 1905 goda* (Революционное движение в Армении в октябре—декабре 1905 года) [1905 Yılı'nın Ekim-Kasım Aylarında Ermenistan'daki Devrimci Hareketler], *İzvestiya Akademii Nauk Armyanskogo SSR*, No:10, Yerevan 1955, c. 4-5.

Petrol endüstrisinin gelişmesiyle birçok Azerbaycan Türkü, Hazar kıyılarında niteliksiz işçiler olarak iş bulmak için tepelerden aşağıya indiler.³⁰Bu da Ermenilerin Müslümanlara yönelik düşmanca tavır takınmasında etkili oldu.

Çarlığın Ruslaştırma Politikası

Rusya'da birbirinden tamamen farklı etnik unsurlar ile çarın yüksek kişisel otoritesini öne çıkararak bütünlüğü olan bir organizma oluşturmak amacıyla Katkov tarafından şöyle bir formül ortaya atılmıştı: “*Rusya’da yüzyıllardır devam eden tarihi yaşam sonucunda gelişen tek bir tane hâkim millet ve tek bir tane dil bulunmaktadır. Fakat Rusya’da, ayrıca kendi dilini konuşan, kendi geleneklerine sahip çok sayıda kabile mevcuttur. Farklı geleneklere ve karakterlere sahip ülkeler vardır. Fakat büyük Rus dünyasının sınırlarındaki bütün bu farklı kabileler ve bölgeler, çarın yüksek gücü ve devletin birliği esasında, onun yaşam parçalarını ve onunla bir birlik oluştururlar.*” Katkov’un bu önerisi ancak Rus olmayanlar, az gelişmiş ve uysal kalırlarsa mümkündü. Bu politika, imparatorluğun doğu bölgelerinde başarılı olabilirdi fakat sürekli uygulanması durumunda, Batı Rusya’da, Polonyalılar, Finlandiyalılar, Almanlar veya Yahudiler gibi kültürel olarak çok daha gelişmiş halklarda kararlı bir direnişe zemin hazırlayabilirdi.³¹ Millî ve Panslavist bir hareket olan Rus popülizmi, Rus olmayan unsurların millî sorunları için herhangi bir çözüm getirmemekteydi. 1880’lerde Rus hükümeti Ortodoksluk ve milliyetçilik değerlerine sıkıca sarılmıştı. Ancak Ortodoksluk çok uluslu imparatorlukta çok farklı inançları olan insanları birleştiremeyeceği gibi resmi olarak Ortodoks olan ancak kimlik hayatlarında dine önem vermeyen kişisel inanç ve değerler edinmiş insanları da kapsayamazdı. Milliyetçilik ise çar ve halkı arasında mistik bir sevgi ve adanmışlık idealine dayanırken Rusların politik ve sosyal arzularını yerine getirmekten uzaktı ve Ruslaştırma politikası çok uluslu imparatorluğu sadece daha da çok bölebilirdi.³²

Kafkasya’daki Rus idaresi, buradaki prenslikleri ve hizmet karşılığı verilen toprakları, aralarındaki düşmanlıklara son vererek ve genellikle şiddetli bir direniş karşısında tutarsızlıkları ve anormallikleri gidererek imparatorluğun öyle ya da böyle homojen eyaletlerine dönüştürdü. Gürcü aristokratlar ve Ermeni tüccarlar, imparatorluğun eğitim sistemi içine çekildikçe, aralarında “*millî devlet*” in de yer aldığı bazı Avrupa kavramlarını özümstediler ve kendilerini millî dili ve kültürü, kendi diyalektlerini konuşmakta olan köylülere

³⁰ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 466.

³¹ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 456-458.

³² Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 404.

getirmekle yükümlü potansiyel elitler olarak görmeye başladılar. Bu millî bilinç, kendisini, genellikle Müslüman halklara ve etrafındakilere giderek artan bir nefret şeklinde gösterdi. İmparatorluğun ekonomik sistemi bir bütün olarak şarap, brendi, zeytin, narenciye gibi Kafkasya'ya özgü ürünler için büyük bir pazar yaratarak bu halkların, özellikle Ermenilerin zenginleşmelerini sağladı. Gürcü aristokratların durumu, özellikle 1861'de serflüğün ilgasından sonra daha az gelişme gösterdi. Rus toprak sahipleri gibi Gürcü aristokratların çoğu, bu duruma ellerinde kalan topraklarını satarak ve şehirlerde iş bırakarak karşılık verdiler. Şehirdeki çoğu mesleğe ve ticarete Ermenilerin hâkim olmasından rahatsızlık duydular. Bazıları gizli milliyetçi ve sosyalist örgütlere üye oldular. Gürcistan'daki Ermeni karşıtlığı, kendisini kapitalizm karşıtlığı olarak ifade etti ve böylece milliyetçilikle sosyalizm birlikte, el ele gelişti. 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun Partisi eylem alanı olarak genellikle Osmanlı topraklarını tercih etti. Ancak Rus Çarının 1896-1903 yılları arasında Ermenilere yönelik baskısını artırıp Ermeni okullarını kapatması üzerine Taşnaklar silahlarını Çara doğrulttu.³³ Çünkü Ruslaştırma politikası XIX. yüzyılın sonlarında Rus hükümetinin genel politikası hâline gelmişti Bu politika, imparatorluğun altında yaşayan farklı halkların millî duygularına ve devlet bütünlüğüne yönelik oluşturdukları tehdide karşı bir tepki ve aynı zamanda Ruslar arasında hızla büyüyen milliyetçiliğin yansımasıdır. İlk milliyetçi Rus hükümdarı olarak anılan III. Aleksander döneminde Ruslaştırma politikası sadece isyankâr Polonyalılara değil Kafkasya'da Gürcülere ve Ermenilere karşı da uygulandı.³⁴ 1885-1886 yıllarında, Rusya'nın Ermeni okullarına el koyması, ilk defa Çarlık aleyhinde Ermenice bir risale yazılmasına yol açtı.³⁵

Çarlık hükümeti Ermeni devrimcilerini desteklemek şöyle dursun, fena halde sıkıştırıyordu. Otokrasiye düşman Hınçaklar, Doğu Anadolu'da olabilecek bir Rus işgaline karşı çıktılar. Taşnaklarsa, 1903 yılına kadar daha belirsiz bir tutum izlediler. Ruslaştırma politikasını ve Rusya'da Ermenilerin uğradığı kıyımı lanetlemekle beraber iki cephede birden savaşmamak için Çarlığa karşı mücadeleye katılmıyorlardı. Taşnaklar; işçi hareketlerini engellemekte, grevleri kırmakta, grevcilere karşı terör faaliyetleri düzenlemekte, devrimcileri, işçi aktivistleri öldürmekteydi. 1904 yılında yayımlanan Bolşevik dergisi "Listok "Borby Proletariata" da Taşnaksutyun'un Kafkasya'daki işçi hareketlerine engel olmak için her yolu denediğinden bahsedildi. Hatta 1905 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Kuzey Kafkasya Birliğinin konferansında, tüm sosyal demokrat örgütler ve devrimcileri Taşnaksutyun'a karşı

³³ Hosking, **Rusya ve Ruslar**, s. 465-466.

³⁴ Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 408.

³⁵ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde**, s. 34.

savaşmaya davet edildi. Taşnaksutyun'un en önemli liderlerinden Kaçaznuni'nin “Çarlık yönetiminin; sadakatimiz, acılarımız ve yardımlarımız karşılığında bize Ermenistan'ın özerkliğini vereceğine emindik” sözleri de dönemin sosyal demokratlarının Taşnaksutyun'a karşı bir tavır takındıklarını göstermektedir. Taşnaksutyun'un zengin Ermeniler tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmesi de bu düşünceleri kanıtlamaktadır. Aldığı destekle işçi hareketlerini engelleyen Taşnaksutyun, zenginlerin can ve mal güvenliğini sağlamaktaydı.³⁶ Taşnaksutyun'un bu tavır çok büyük tepki çekmesine neden olmaktadır. Ancak 13 Haziran 1903 tarihinde “*Ermeni kilisesinin menkul ve gayrimenkul bütün mal varlıklarının devlete devredildiği*” açıklandı. Bu, Taşnakların sosyalist devrimcilere bakışını çok değiştirdi. Ermenilerin mallarına el konması Ermeni halkın Rusya'ya karşı sonunda isyana dönüşen bir eylemler zinciri başlatmasına sebep oldu. Bu, Ermeni komitelerinin üye sayısının kısa sürede artmasına zemin hazırladı.³⁷ Taşnakların da sosyalizme kaymasına sebep oldu. Taşnaksutyun'un 1904 yılında Sofya'da yapılan III. Kongresinde partinin belirlenen yeni programına göre; özellikle işçi çoğunluğun hakları korunacak ve emekçiler sosyalist idealler çerçevesinde eğitilip politik ve sosyal savaş için hazırlanacaktır. Köylerde toprak sahiplerine ve tefecilere karşı yürütülecek çalışmalar için ise toprağı olmayan ya da çok az olan köylüler bir araya getirilecektir. Ancak bu düşünceler Ermeni meseleleri arasında verilir. Taşnak partisi, fikirlerini proleter savaşında değil de Ermeni sorunları üzerinde yoğunlaştırarak solcu fikirlerini sınırlandırır.³⁸

1904 yılının Kasım ayında, Rusya devrimci partilerinin ilk gizli toplantısı Paris'te gerçekleştirildi ve bu toplantıya Taşnaklar da katıldı. Konferansta Çarın zalim egemenliğine son vermeye ve bir halk düzeni kurulmaya karar verildi. Ayrıca Rusya'nın boyunduruğu altında bulunan bütün halklara, kendi kaderini tayin ve özgür gelişme hakları prensibi kabul edildi. Taşnaklar adına bu belgeyi Mikayel Varantyan imzaladı. Böylece Taşnaklar Rusya'daki sosyalist devrimci hareketin unsurlarından biri oldu. Ancak Rus sosyalistler on-

³⁶ Arutyunov, *Revoljutsionnoye dvijeniye v Armenii*, c. 6.

³⁷ Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, s. 60.

³⁸ Oganisyan, R. “**Formirovaniye političeskoy partii Daşnaksutyun doktrin v kontse XIX naçale XX vekov**” (Формирование политической партии Дашнакцутюн доктрины в конце XIX начале XX веков) [Taşnaksutyun Partisi'nin 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başındaki Doktrinlerinin Oluşumu]. *Vestnik Kazanskovo tehnologiçeskovo universiteta*, No:3, Kazan, 2009, c. 185.

lardan siyasi çizgilerini net olarak ortaya koymaları konusunda baskı yapmaktaydı. Bunun sonucunda Taşnaklar, 1907 yılında Cenevre’de gerçekleştirilen genel konferansta sosyalist çizgiyi benimsedi.³⁹

Taşnaksutyun’un 22 Şubat-4 Mayıs 1907 arasında Viyana’da yapılan Dördüncü Dünya Kongresi, Taşnaksutyun tarihinin en önemli toplantılarından biridir. Bu kongrede; Osmanlı ve Rus Ermenilerinin birliği, Kafkasya’da izlenecek yol, sosyalist program kabul edilmesi, devrim yapılabilmesi için izlenecek yolları konuşup kararlaştırdı. Savunma, propaganda, silahlanma, ekonomik ve politik olarak güç kazanma esasları benimsendi. Dini, dili, ırkı ne olursa olsun başkalarıyla işbirliği yapılması tezi benimsendi. Öte yandan Taşnaksutyun örgütlenmesinde değişiklik yaparak Merkez Komiteyi; Merkez Komite ve Gomidah olarak ikiye ayırdı. Varto’da bir askerî birlik oluşturulması için seçim yapıldı. Sosyalizm politik program olarak kabul edildi. Taşnakların, Beşinci Dünya Kongresinde, aldığı “*Güney Kafkasya’da devrimsel siyasi propaganda*” kararı almaları parti tarihinde bir dönüm noktasıdır. Parti merkezi, Kafkas faaliyetleri konusunda özel bir bildiri yayımlayarak izleyecekleri yeni yolun gerekçelerini açıkladılar ve Çarlık rejiminin Ermenilere yönelik baskısına atıf yaptılar.⁴⁰

1903-1905 Yılları Arasında Kafkasya’da Çatışmalar

1901-1903yıllarındaki ekonomik çöküntü, fazlasıyla donanmış endüstriyel yörelerin geleneksel bir köy ekonomisiyle yan yana var olduğu Güney Kafkasya’yı derinlemesine etkiledi. 1900 ile 1903 yılları arasında iktisadî grevler demiryolu işçilerini, köylüleri, hepsinden çok da Tiflis, Don üzerindeki Rostov, Bakü, Batum ve Guria ilçesinin çok uluslu işçilerini felce uğrattı. 1901 ve 1902’de Rus, Gürcü ve Ermeni Sosyal Demokratları tarafından kurulan Tiflis, Bakü ve Batum komitelerinin çabalarıyla grevler siyasileşti ve Ermeni işçiler bu grevlere kendiliklerinden katıldılar.⁴¹ Ancak Kafkasya’da grevlerin Rusya’nın merkezindeki diğer bölgelere göre daha az olduğu söylenebilir. Bunun sebebi, Kafkasya’da işçi sınıfının sayısının az olması ya da sosyal demokrat organizasyonun yetersizliği değildi. Rusya, Ermeni komitelerinin etkinliğini azaltmak için bölgede Ermenilerle Azerbaycan Türklerini karşı karşıya getirmiş, bu da bölgedeki kargaşanın etnik çatışmalara dönüşmesine sebep olmuştu.⁴² Sınırları içerisinde komitacılık yapılmasından rahatsız olan

³⁹ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003, s. 127, 135.

⁴⁰ Dasnabedian, **History of the Armenian**, p. 85.

⁴¹ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi’nde**, s. 44-45.

⁴² İstoriya Armyanskovo naroda (История Армянского народа) [**Ermeni Halkının Tarihi**], red. Avakyan S. İzdatelstvo Yerevanskovo universiteta, Yerevan 1980, c. 251.

Rusya, Ermeni gazetelerini ya sansüre tabi tuttu ya da kapattı. Ermenicenin kullanılmasını kısıtlayıp Ermeni okullarına ve kiliselerine sıkı bir denetim uyguladı. Ermeni din adamlarının başka ülkelerdeki meslektaşlarıyla yazışmaları Rus hükümeti tarafından kontrol edildi. Rus-Ermeni gerilimi, 1896-1904 yıllarında Kafkasya Genel Valiliği yapan Prens Golitsyn'in önerisi üzerine, Eçmiyazin Kilisesi'nin mallarının 1903 yılında müsadere edilmesiyle doruğa çıktı. Genel Vali ayrıca Azerbaycan Türklerinin yerel yönetimde nüfuslarıyla orantılı görev alamadıkları konusundaki şikâyetlerini haklı bulup görev dağılımını bu doğrultuda yapmaya başlamış, bu da Ermenilerin valiye duydukları öfkeyi daha da artırmıştı.⁴³

Ermeniler arasında kendiliğinden gelişen bir milliyetçi dalga ortaya çıktı. 1903 yazında köylüler, zanaatkârlar, işçiler, tacirler ve aydınlar ayaklandılar. Ermenilerin Rus hükümetine öfkesi arttıkça gösteriler büyüdü ve yönetime karşı bir tavır hâlini aldı. Çıkan çatışmalarda ölü ve yaralılar olduğundan söz edilmeye başlandı ve nihayet gösteriler 2 Eylül 1903'te Bakü'de büyük bir isyana dönüştü.⁴⁴ Başlangıçta işçi ve insan haklarına saygı talebiyle ortaya çıkan çatışmalar kısa sürede siyasi bir mahiyet kazandı ve bazı etnik taleplerin ortaya konmasına ve buna bağlı etnik çatışmalara dönüşmeye başlamasına sebep oldu. Kafkasya'da 1901-1903 arasında da karışıklıklar çıkmış ama bunlar çoğunlukla ekonomik sebeplerden kaynaklandığı için taleplerin karşılanması ile problemlerin çözüme kavuşturulması mümkün olmuştu. Ancak 1905 yılının başlarından itibaren Kafkasya'daki eylemlerin büyük çoğunluğu, işçilerin birliği ilkesi yerine etnik gruplarla cemaatlerin taleplerinin öne çıkarılmasından kaynaklanmaktaydı.⁴⁵

Resmî binalar önünde yapılan gösteriler genellikle çatışmayla sonuçlandı. Bazen bu çatışmalar etnik çatışmaya dönüşürken bazen de sosyalist propaganda öne çıktı ve Rus, Gürcü ve Ermenilerden oluşan sosyalistlerin önderliğinde eylemler ve gösteriler gerçekleştirildi.⁴⁶ Bu gösteriler kısa sürede demiryolu ve matbaa işçilerinin katıldığı çatışmaya dönüştü. Hükümet, gösteri ve toplantı yapmayı yasaklamakla yetindi ve eline herhangi bir şey geçmedi.

---

⁴³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, srt, Ankara 2015, s. 259-264. Ayrıca bkz. Candan Azer, **Babadan Oğula Güney Kafkasya Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri**, Truva, İstanbul 2011, s.135.

⁴⁴ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde**, s. 49-50.

⁴⁵ A. Holly Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 193.

⁴⁶ Tiflis belediye binası önünde yapılan böyle bir gösteri için bkz. BOA. **Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı** (HR. SYS), 1378/21 (1905 09 12).

Üstelik çatışmaların seyri değişti ve etnik sebepler öne çıkarılmaya başlandı. Bu, durumun çok daha tehlikeli bir vaziyet alması demekti.⁴⁷

Bu etnik çatışmalar; Ermeni, Gürcü, Azerbaycan Türkleri ve Çerkez kabileleri arasında oldu. Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne 9 Mart 1905 tarihinde gönderilen raporda belirtildiğine göre; Ermeniler Rus hükümetine karşı Müslüman ahalinin desteğini temin etmeye çalışmıştır. Ermenilerle Müslümanların birleşmesini istemeyen hükümet, buna engel olmak için tarafların arasına nifak sokmuş ve taraflar birbirini katletmeye başlamıştır. Olayların çığırından çıkması üzerine Tiflis'te görev yapan yetkililer, Bakü'de meydana gelen üzücü olayların burada da yaşanmaması için dini önderlerden yardım istedi ve onlardan cemaatlerine mukayyet olmalarını talep etti. Çünkü 3-9 Şubat 1905 tarihleri arasında Ermeni tüccarlarından Bodakof, Maylov ve Karasyaynikov'un evleri yağmalanmış; Tomafov'un da evi gazyağı dökülmek suretiyle içindekilerle birlikte yakılmıştır. Adamov ve karısı da aynı şekilde evlerinde yakılarak öldürülmüştür. Babicenov ve Lazarov'un evleri de yıkılmıştır. Müslümanların önde gelen isimlerinden Mirza Balbidesov, Ali Ekber Ali Ekberov, Ağa Baba bin Aşomahanov, Cebrail Aliyev, Ali Mahmut Hüseyinov, Mirza Ali Mikailov ve Esaeddin Zeynelov'un mağazalarındaki malları yağmalanmış ve 100 bin ruble civarında bir hasar oluşmuştur. Dini liderler bu duruma son vermek için bazı müşterek çalışmalar yürütüp "*Kafkasya bizim vatanımız!*" düşüncesini işlediler.⁴⁸ Ancak Ermeni komitelerinin özellikle Taşnakların sosyalizmin getirdiği devrimcilik fikrini işçi kesim üzerinde işleyip memnuniyetsiz kitleler oluşturduğu ve bu durumu etnik amaçları için kullandığı görülmektedir. Ermenilerin baskı ve katliamına maruz kalan Müslümanlar bir heyet oluşturarak Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a gittiler. Heyet, Kafkasya'da meydana gelen müessif olayların Ermenilerin iddia ettiği gibi Müslümanlardan kaynaklanmadığını, Ermenilerin her fırsatta Müslümanları eğitimsizlikle suçlayıp hor gördüklerini, asıl Ermenilerin Müslümanları bölgeden kaçırmak için onlara zulmetme yolunu seçtiklerini ifade edip bu konuda tedbirler alınmasını istediler.⁴⁹ Tiflis'teki Müslümanlar, Ermenilerin Bakü ve Suşa'da yaptığı mezalim üzerine Osmanlı pa-dışahı ile İran şahını da bilgilendirme ihtiyacı duydu.⁵⁰

Ermeniler, Rusya'nın Japonya ile savaşması sırasında Kafkasya Genel Valisi Golitsyn'i öldürmeye kalkıştılar. Rusların Japonlara yenilmesinden

⁴⁷ BOA. Yıldız Arşivi Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 485/64 (1322 M 12).

⁴⁸ BOA. Y. A. HUS, 486/59, (1323 S 05).

⁴⁹ BOA. Y. A. HUS, 491/80, (1323 C 16).

⁵⁰ BOA. Y. A. HUS, 492/96, (1323 B 09).

sonra ise Kafkasya'daki birçok memuru katlettiler. Katillerin hiçbirinin yakalanamaması Ermenilerin cesaretini daha da artırmış ve Kafkasya'da komitelelerin etkinliği önlenemez bir noktaya ulaştı.⁵¹

Batum Şehbenderliği, Hariciye Nezareti'ne 1 Ağustos 1905 tarihinde gönderdiği tahriratta; Batum jandarmasının Elizabetpol (Gence)'deki Ermeni komitelerine Batum ve Poti üzerinden gönderilen çok sayıda silah ve bu silahlara ait mühimmatı ele geçirdiğini bildirdi.⁵² Ermenilerin silahlanmasının sonucunda bölgede kısa sürede Müslümanlara yönelik katliamlarda artış gözlemlendi. Elizabetpol eyaletinin Civanşir kazasında, Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda dokuz kişi öldü. Elizabetpol Valisi yanına aldığı 200 Kazak süvarisiyle olaylara müdahale etti. Suşa'da da durumun çok gergin olduğu, her an istenmeyen olaylar patlak verebileceği haberleri gelmekteydi. Hükümet buna meydan vermemek için çeşitli tedbirler aldı.⁵³ Ancak bu yeterli olmadı ve 12 Ağustos 1905 tarihinde Ermenilerin Müslümanlara saldırması sonucunda 81 Müslüman şehit oldu. Şehirde çıkarılan yangınla birçok insan evsiz kaldı.⁵⁴ 22 Ağustos 1905 tarihinde Suşa'da sükûnetin sağlandığı haberleri geldi. Fakat Bakü'de 270 Müslümanla 130 gayrimüslimin öldüğü, Bakü'nün her tarafında yangınların devam ettiği, 300 petrol kuyusunun yakılmış olmasının yangını söndürmeyi güçleştirdiği, petrol sevkiyatı yapılan hatlarla birçok fabrikanın tahrip olduğu ve hasar tespiti yapmanın mümkün olmadığı bildirildi.⁵⁵ Bu durum bir anda Kafkasya'yı dünyanın ilgi odağı hâline getirdi. Çünkü petrol piyasasındaki dengeler bozuldu. Bakü'de toplam 150 milyon varil civarında petrolün yanması ve hatların tahrip olmasıyla bütün sevkiyatın durması petrol fiyatlarının artmasına sebep oldu. Petrol yan ürünlerinin bulunması zorlaştı. Özellikle piyasada petrol tedarik etmek çok güçleştirdiğinden bu ürün fahiş fiyata satılmaya başlandı.⁵⁶ Rusya'daki bütün sanayi dalları bu gelişmeden olumsuz etkilendi.⁵⁷

Sosyal Demokrat gruplar, bu karışıklıkları kendi yararlarına kullanmak için büyük çaba gösterdiler. 3 Ekim 1905 tarihinde Tiflis Belediyesinde Şura-

⁵¹ Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 8.

⁵² **BOA.**, Dâhiliye Nezareti Tesrii Muamelat Komisyonu Belgeleri (DH. TMIK. M), 204/47, lef 1-2, (1323 C 26).

⁵³ Sadrazam Ferit Paşanın 24 Eylül 1905 tarihli padişaha arzı için bkz. **BOA.** Y. A. HUS; 493/63, (1323 Ca 23).

⁵⁴ **BOA.** Y. A. HUS, 493/110, (1323 Ş 04).

⁵⁵ **BOA.** Y. A. HUS, 494/036, (1323 Ş 12).

⁵⁶ **BOA.** Y. A. HUS, 494/79, (1323 Ş 19).

⁵⁷ **BOA.** Y. A. HUS, 495/1, (1323 N 01).

yı Devlet'e seçilecek üyeler hakkında görüşmeler yapılırken aralarında Rus, Gürcü ve Ermenilerin bulunduğu bir sosyal demokrat grup toplantı salonuna baskın yapıp zabita kuvvetlerine ateş açtı. Kazak süvarileriyle piyade devriye kollarının karşı ateş açması sonucunda bunlardan 30'u öldürüldü, birçoğu yaralandı. Ölenlerden yedisinin, yaralılarından 70'inin kadın olduğu belirlendi. İki saat kadar süren çatışma sonrasında çok sayıda insan da tutuklandı.⁵⁸ Sosyal Demokratlar bu olaydan sonra daha büyük karışıklıklara yol açabilecek eylemlere giriştiler. Olayda ölenlerin cenaze töreni nedeniyle bir beyanname yayımladılar ve tehditle şehirdeki bütün mağaza, dükkân, lokanta gibi ahalinin ihtiyaçlarını karşılayabileceği yerleri kapattırdılar.⁵⁹

Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne bildirildiğine göre; 7 Kasım 1905'te karışıklıklar iyice arttı. Tiflis'in değişik mahallelerine bombalar atıldı. Hatta Genel Vali'nin sarayını korumakla görevli olan Kazak Alayları doğrudan hedef alındı ve onların üzerine bomba atılmasıyla birçok Kazak askeri hayatını kaybetti. Olaylarda 200'den fazla ölü ve birçok yaralı olduğu belirlendi.⁶⁰Tiflis'te meydana gelen saldırılardan en çok etkilenenler Müslüman köylere oldu. Osmanlı hükümeti, katliamların önlenmesi ve köylere basılıp yakılan Müslümanlara yardım edilmesi için bazı girişimlerde bulundu. Bunun sonucunda Tiflis askeri deposundan Müslüman köylülere çadır dağıtıldı.⁶¹ Ermeniler baskın yapıp kontrol altına aldıkları Müslüman köylere, dışarıdan erzak sokulmasını önleyince buralarda açlık baş gösterdi.⁶² Bölgede yaşayan ve yangınlardan, asayişsizlikten bunalan Müslüman tebaa, demiryollarının kapalı olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin Batum'a bir vapur gönderip oradaki Müslümanları tahliye etmesini talep etti.⁶³

Kuzey Kafkasya'da bazı Çerkez boylarının özellikle İnguşların Piliyevski ve Taderski köylerinde Kazaklarla müsademeye girdikleri, iki taraftan da can kayıpları olduğu, taraflar arasındaki anlaşmazlığın büyüyerek devam ettiği ve İnguşların silahlı Kazaklara karşı canlarını koruyabilmek için silahlanma çabalarını yaptıkları haberlerinin gelmesi pek hayra alamet değildi ve Kafkasya, bütün etnik grupların katıldığı bir iç savaşa gebeydi.⁶⁴

⁵⁸ BOA. Y. A. HUS, 494/81, (1323 Ş 19).

⁵⁹ Sosyal Demokratların yayımladığı beyannamenin tercümesi için bkz. BOA. Y. A. HUS, 495/16, lef 3, (1323 N 02).

⁶⁰ BOA. Y. A. HUS, 496/28, lef 3, (1323 L 07).

⁶¹ BOA. Y. A. HUS; 493/59, (1323 B 24).

⁶² BOA. Y. A. HUS; 499/57, (1323 Z 12); BOA. Y. A. HUS, 500/21, (1323 M 06).

⁶³ BOA. Y. A. HUS; 499/12, (1323 Z 03).

⁶⁴ Tiflis Başşehbenderliğinin Hariciye Nezareti'ne 25 Ağustos 1905 tarihinde gönderdiği tahriyat için bkz. BOA. Y. A. HUS; 493/91, (1323 Ş 01).

Rusya 1905 yılında Japonya'ya yenilmesinden sonra iç ve dış politikasını yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı. Çarlık yönetimi, Kafkasya'daki şiddet olaylarını Ermeni devrimcilerin organize ettiğini anlamakta gecikmedi ve buna engel olmak için daha önce el koyduğu Ermeni kilisesine ait mal ve emlakı Kafkasya Ermeni Ruhani Heyeti'ne iade etti.⁶⁵ Rusya, kendi tebaası Ermenilerin milliyetçi çalışmalar yapmalarını engellemeye yönelik tedbirler alma ihtiyacı duydu ve Taşnakların kendi topraklarında barınmasını göze alamadı.⁶⁶ Rusya, kendi sınırları içerisindeki komitecileri temizledikten sonra Ermeni halkının sadakatini garantiye aldı. Ardından Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmaya yönelik çalışmalar yaptı. Ermeniler ise Müslümanların bölgeyi boşaltması için insanlık dışı yollara başvurdular. Rusya'nın da desteğiyle bölgedeki Müslümanlara yönelik katliamlar başlatıp Müslüman köylerindeki ahaliyi acımasızca öldürdüler.⁶⁷ Kafkasya Genel Valiliği'nde çalışan üst düzey Ermeni memurları aracılığıyla silahlandırılan Ermeni çeteleri, 1905-1906 yıllarında Bakü, Erivan, Nahçıvan, Zenzegur, Karabağ, Gence, Tiflis ve diğer yerlerde yaşayan Azerbaycan Türklerine ve diğer Müslüman ahaliye karşı katliam başlattılar. Ermeniler bu şekilde bölgede nüfus üstünlüğü sağlamaya çalışıyorlardı. Çünkü o dönemde bölgedeki 54 kazadan sadece beşinde Ermeni nüfus daha fazlaydı.⁶⁸

Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki Müslümanların maruz kaldığı katliamları çok yakından takip etti. Tiflis, Batum şebhenderlikleri kendilerine müraعات eden kişilere yardım elini uzattı. Saldırıları sonucunda birçok Müslüman yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, Rusya hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak bu duruma son verilmesi çağrısı yaptı. Rusya ise Petersburg Sefirine, konuyla ilgili olarak Kafkasya Umumi Valisinin görevlendirildiğini, bölgede meydana gelen karışıklıkların sona erdirilmesi için çaba gösterildiği bilgisini verdi.⁶⁹

---

⁶⁵ Petersburg Sefareti'nin Osmanlı yönetimini bilgilendirdiği yazı hakkında bkz. **BOA**. Y. A. HUS, 493/24 (1323 B 17).

⁶⁶ Musa Qasımlı, **Kafkaslarda Ermeni Sorunu 1724-1920**, İpek Üniversitesi Yay., Ankara 2014, s.179, 186-187, 193, vd.

⁶⁷ Bu konuyla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çok sayıda belgeden biri olan Revan'daki 25 Müslüman köyünün Ermeniler tarafından basıldığı ve ahalisinin katledildiği bilgisi için bkz. **BOA**. Y. A. HUS; 500/6, (1323 M 02).

⁶⁸ Nazim Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", **Atatürk Dergisi**, cilt 3, sayı 1(2014), s. 3.

⁶⁹ **BOA**. Y. A. HUS; 498/121, (1323 Za 27).

1905 Devrimi'ne Giden Süreç ve Rusya'da Meşrutiyetin ilan Edilmesi

Devrimin fitilini ateşleyen olayları çok ilginç bir şekilde hükümet başlattı. 22 Ocak 1905 tarihinde polis Kışlık Saray'a doğru yürüyen ve çara taleplerini bildirmek isteyen dev bir işçi gösterisinde ateş açarak resmî tahminlere göre 130 kişiyi öldürdü ve yüzlercesini yaraladı. Rus tarihinde "*Kanlı Pazar*" olarak bilinen bu olay, tüm imparatorluk çapında daha önce benzeri görülmemiş politik ve sosyal değişim sürecini başlattı. Katliam birçok kesim tarafından şiddetle kınandı ve devrimci harekete olan destek arttı.⁷⁰

1905'te yaşanan Kanlı Pazar'ın etkileri Güney Kafkasya'da özellikle demir yollarında kendini gösterdi. Ekim ayında başlayan iş bırakma eylemleri "*İleri yoldaşlar! Güçlerimizi birleştirelim!*" sloganıyla tüm bölgeye yayıldı. Ermenistan'da bu hareketi başlarında Bolşeviklerin olduğu bir grev komitesidir. Tüm Rusya'daki Bolşevikler gibi Ermeni Bolşevikler de bildirimler yayımlayarak Çarlık rejimine karşı mücadelesini sürdürdü. Örneğin, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin Kars grubu 2 Ekim 1905 tarihindeki bildirimlerinde tüm vatandaşlara hitap ederek Çar tarafından verilen sözde özgürlüğün, açlıktan ölme ve protestolar yüzünden hapse atılma özgürlüğü, asker için farklı baronların yumruklarına tahammül etme ve kokmuş lahana ve kurtlu lapa yeme özgürlüğü olduğundan bahsedildi. Bildiride köylülere verilen özgürlüğün tececiler ve toprak sahiplerinin pençesine düşme ve onurunu satma özgürlüğü olarak kaldığı belirtildi. Bütün işçi, köylü ve askerlere birleşme çağrısı yapıldı ve "*Silahlarımızı bizi ezenlere karşı çevrilme vakti geldi*" diyerek halk silahlı savunmaya teşvik edildi. Bildiri "*Kahrolsun çarın sahte senetleri! Kahrolsun lütfü! Yaşasın devrim ve demokrasi cumhuriyeti! Yaşasın sosyalizm!*" sözleri ile tamamlandı.⁷¹

Ermenistan'daki emekçi kitlelerin liderliğini üstlenen Bolşevik gruplar, Çarlığın politikalarını yapılan toplantılarla halka anlatarak işçilerle köylülere Çarın manifestosuna inanmamaları ve Çarlık rejimine karşı verilen savaşta bir araya gelip güç birliği yapmaları gerektiği fikrini yaymaktaydı. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Kafkas Birliğinin 30 Aralık 1905'te düzenlediği IV. Konferansta; "*Yoldaşlar hazırlanın! Devrim karşıtları güçlerini ulusal özgürlüğün cellatları etrafında birleştiriyor. Siz de sosyal demokratlar, bizim öncü yoldaşlarımızın etrafında toplanın! Onlar ki ilk defa bizim özlerimizi açanlar, bizi düşmana karşı savaşa götürülenler, Ekim zaferini kazanmamızı sağlayanlardır. Şimdi ise yeni bir halk hükümeti kurmamızda bize yardım edecekler,*

⁷⁰ Saygılı, **1905 Rus Devrimi**, s. 96-100; Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 423.

⁷¹ Arutyunov, **Revolutsionnoye dvijeniye v Armenii**, c. 9.

bizi hayal ettiğimiz dünyaya, sosyalizme sadece onlar götürebilecek.” Komutan Vorontsov Daşkov 25 Kasım 1905 tarihinde, II. Nikolay’a gönderdiği telgrafta “*Transkafkasya’daki devrimci hareketler her yerde gittikçe şiddetleniyor, demiryolu grevi Tiflis ile diğer tüm bölgelerin bağlantısını tamamıyla kesti. Yolu tutan devrimciler sadece kendi seçtikleri trenlerin geçişine izin veriyor.*” mesajını gönderdi.⁷²

Bolşevik örgütler, işçiler ve köylülerin yanı sıra askerlerin de desteğini almak için çalışmalar yaptı. Güney Kafkasya’daki ilk yasal Bolşevik gazetesi olan “Kavkazskiy raboçi listok”ta “*Asker Kardeşler*” başlığıyla bir bildiri yayımlandı. Bildiride; askerlerin kötü çalışma şartlarından bahsedilerek askerlerin insan olarak görülmediği, onların iradesi ve düşünme yeteneği olmayan ruhsuz makineler yapılmaya çalışıldığından bahsedildi. Askerlere birleşmeleri ve yönetimden hak ettikleri insanî şartları istemeleri çağrısında bulunuldu. Ordu içinde propaganda yapmaları için 1905 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Kafkas Birliği Komitesi tarafından Tiflis’te askeri bir örgüt kuruldu. Ardından Güney Kafkasya’nın farklı yerlerinde de bu tür askeri örgütler kuruldu. Bu örgütler ordu içinde büyük propaganda yaptı. Sosyal demokratların bildirimleri askerler arasında büyük bir ilgiyle karşılandı. Özellikle Aleksandropol’deki Askerî Sosyal Demokrat Örgüt, diğer şehirlerdeki askeri örgütlerle de iletişim halinde çalışarak etki alanını her gün genişletti. “Proletarii” gazetesinde, 1905 yılında çıkan haberlerde, örgütün kendi yayınevi olduğundan, bu yayınevinde orijinal metinleri askerler tarafından yazılan bildirimlerin çoğaltılıp Kafkas şehirlerine dağıtıldığından bahsedilmektedir. Askerler için gayet anlaşılır bir dilin kullanıldığı bildirimlerde ortak sloganlar arasında “*Kahrolsun Savaş!*” “*Yaşasın yaklaşan devrim!*” vardır.⁷³

Artan baskı karşısında Çar II. Nikolas, Mart ayının başında bir danışma meclisi kurma niyetini açıklamış, barışın tesis edilmesi için dini gruplara tolerans verileceğini ilan etmiş ve etnik azınlıkların aleyhinde olan bazı kanunları geri çekmişti. Buna rağmen devrimci hareket güçlenmeye devam etti ve işçi ve öğrenci gösterileriyle grevlerin önü alınamadı. Ülkenin ekonomik imkânları teker teker ortadan kaldırıldı. Demiryolları kontak kapattı ve ülkede hayat durdu. Ekim ayının onundan itibaren St. Petersburg ve diğer metropollerin bağlantı hatları durdu. Güney -Kafkasya ve Sibiryaya hatları da bu furyaya dâhil edildi. Öte yandan ülkedeki bütün çalışma sektörleri sekteye uğradı. Ticari hayat durdu, üniversiteler ve okullar kapatıldı.⁷⁴ İmparatorluğun en ücra

⁷² Arutyunov, *Revoljutsionnoye dvijeniye v Armenii*, c. 12-16.

⁷³ Arutyunov, *Revoljutsionnoye dvijeniye v Armenii*, c. 18-19.

⁷⁴ Troçki, 1905, s. 92-93.

noktalarından bile karışıklık haberleri gelmeye devam edince 19 Ağustos tarihinde yayımlanan bir manifesto ile danışma gücü bulunan ve seçimle görevlendirilen Yasama Meclisi (Duma) kuruldu. Ancak devrimciler bununla tatmin olmayıp daha fazlasını istedi. Bunu elde edebilmek için de 20-30 Ekim tarihleri arasında süren kapsamlı bir grev başlatıldı. Sendikalar ve meslek örgütleri birlikte hareket edip otokrasiye meydan okudular. Sanayi işçileri, resmi onay aramaksızın sosyalist işçi ve entelektüellerin liderlik yaptığı sendikalar kurdular. II. Nikolas bu kararlı direniş karşısında 30 Ekim'de Meşrutiyet'i ilan ettiğini gösteren manifesto yayımlamak zorunda kaldı.⁷⁵

1905 Devrimi Güney Kafkasya'da alışılmadık bir şiddet iklimine yol açtı. Dalga dalga hem köylü ayaklanmaları hem de demiryolu işçilerinin, büro çalışanlarının, zanaatçıların ve orta öğrenim öğrencilerinin grev ve kalkışmaları ortaya çıktı. Posta memurların görev yapmadılar. Rusya'da bütün haberleşme ve iletişim hizmetleri durdu, okullar kapandı. Hükümet, güvenlik görevlilerine bu suçları işleyenlere karşı harekete geçme emri verdiyse de sükûneti sağlamak kolay olmadı.⁷⁶1907 yılının sonuna kadar, yetkililer saldırı, el koyma, adam kaçırma ve haydutluk eylemleriyle başa çıkmada çaresiz kaldılar. Ayrı milliyetlerden insanların başkaldırıp kendi aralarında çatışmaları olayı daha da karmaşık hâle getirdi.⁷⁷

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da demiryollarının yapılmasıyla ülkenin ücra noktalarında bulunan kaynakların kullanabilmesi imkâmı doğdu. Ülkenin Güney Kafkasya'da bulunan yer altı kaynaklarının dağıtımının yapılabilmesi burayı önemli bir sanayi bölgesi hâline getirdi. Bu, bölgede bir işçi sınıfının doğmasına yol açtı. Ancak işçilerin ailelerinden uzakta, çok kötü şartlar altında yaşamak zorunda kalması bazı sosyal problemlere zemin hazırladı. İşçi sınıfının yaşam şartlarının gündeme getirilmesi konunun politize olmasına ve bunu görev edinen bazı siyasi teşkilatların oluşmasını beraberinde getirdi. Öte yandan sanayileşmeyle birlikte bazı kesimler zenginleşirken bazıları yoksullaştı ve hâlimden memnun olmayan kitleler rejim için tehdit oluşturmaya başladı.

Rusya'da sosyalizm 1860'larda Norodniki hareketi ile başladı. Bu harekete ilaveten 1880'ten itibaren Marksizm de yükselişe geçti. Ancak Çarlık rejimi sosyal demokrat ve Marksist gruplara göz açtırmadı, üyeler ya tutuklandı ya sürgüne gönderildi. Bu durum söz konusu örgütlerin faaliyetlerini yer altına

⁷⁵ Saygılı, **1905 Rus Devrimi**, s. 129-132; Riasanovsky&Steinberg, **Rusya Tarihi**, s. 423.

⁷⁶ BOA. Y. A. HUS, 495/2, (1323 N 01).

⁷⁷ Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde**, s. 63.

kaydırmalarına sebep oldu. Sosyalizmi savunan örgütlenmeler çalışmalarını köyden kente göç etmiş ve çoğunlukla yalnız yaşayan işçilerle öğrenciler üzerinde yürüttü. Bunun sonucunda bütün ülkede işçi gösterileri, öğrenci eylemleri ve grevler yapıldı. Rusya'nın 1905 yılında Japonya'ya yenilmesiyle sosyalist partiler yeraltından yürüttükleri faaliyetlerini açığa çıkardı ve politik tahrikler daha da arttı.

Rusya Ermenileri, 1887 yılında Hınçak Komitesi'ni kurduklarında Ermeni milliyetçiliğiyle sosyalizmi benimsediler. Kafkasya'da Tiflis ve Bakü gibi sanayi merkezlerinde Ermeni kapitalistler hâkimdi. 1890 yılında kurulan Taşnaksutyun Partisi ise programında bazı sosyalist fikirlere yer verse de bu gevşek bir bağlılıktı. Taşnakların arası Ermeni burjuvazi ile iyiydi ve bu, onların halkın sorunlarını anlamadıkları eleştirisine maruz kalmalarına sebep olmuştu. 1902 yılında Tiflis'te Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin kurulmasıyla sosyalizm Ermeniler arasında ivme kazandı ve başka örgütlenmeler de ortaya çıktı. Taşnaklar Çarlık rejimiyle ilişkilerini bozmamak için bu örgütlere mesafeli bakıyorlardı. Ancak hükümetin Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koyup Ermeni okullarını kapatması üzerine bu politikalarını değiştirdiler. Sosyalist söylemleri artırıp sosyalizmi programlarına aldılar.

Ermeniler işçi eylemlerini ve grevleri organize etmeye başladılar. Ancak Güney Kafkasya'da farklı etnik unsurların birlikte yaşaması buradaki karışıklıkların kısa sürede karakter değiştirip etnik çatışmaya dönüşmesine sebep oldu. Çok sayıda Müslüman Ermenilerin saldırısına maruz kaldı. Kafkasya'daki durumun bir iç savaşa sebep olabileceğini gören Çar, Ermeni Kilisesi'nin mallarını iade etti. Ancak olayların önlenmesi yine mümkün olmadı. Ermeniler bölgede nüfus üstünlüğünü sağlamak için Müslümanlara yönelik saldırılarını devam ettirdi. Ülke genelinde de grevler ve işçi hareketleri sürmekteydi.

Çar II. Nikolas, Mart 1905'te bazı tepki çeken kanunları geri çekip bir danışma meclisi kurulacağını ilan etti. 19 Ağustos 1905'te Yasama Meclisi kuruldu. 30 Ekim'de de Meşrutiyet ilan edildi. Bunda Ermenilerin Güney Kafkasya'da başlattığı saldırıların ülke geneline yayılma riski oluşturmasının çok büyük etkisi oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT); 2850/66, 1327 C 1.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 1378/21 (1905 09 12).

Dâhiliye Nezareti Tesrii Muamelat Komisyonu Belgeleri (DH. TMİK. M),
204/47, lef 1-2, (1323 C 26).

Yıldız Arşivi Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 485/64 (1322 M 12).

Y. A. HUS, 486/59, (1323 S 05).

Y. A. HUS, 491/80, (1323 C 16).

Y. A. HUS, 492/96, (1323 B 09).

Y. A. HUS; 493/63, (1323 Ca 23).

Y. A. HUS, 493/110, (1323 Ş 04).

Y. A. HUS, 494/036, (1323 Ş 12).

Y. A. HUS, 494/79, (1323 Ş 19).

Y. A. HUS, 495/1, (1323 N 01).

Y. A. HUS, 494/81, (1323 Ş 19).

Y. A. HUS, 495/16, lef 3, (1323 N 02).

Y. A. HUS, 496/28, lef 3, (1323 L 07).

Y. A. HUS; 493/59, (1323 B 24).

Y. A. HUS; 499/57, (1323 Z 12).

Y. A. HUS, 500/21, (1323 M 06).

Y. A. HUS; 499/12, (1323 Z 03).

Y. A. HUS; 493/91, (1323 Ş 01).

Y. A. HUS, 493/24, (1323 B 17).

Y. A. HUS; 500/6, (1323 M 02).

Y. A. HUS; 498/121, (1323 Za 27).

Y. A. HUS, 495/2, (1323 N 01).

Araştırma ve Tetkik Eserler

ABENDROTH, Wolfgang; **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, Türkçesi: Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1992.

ARUTYUNOV, G., **Revoljutsionnoye dvijeniye v Armenii v oktyabre-dekabre 1905 goda** (Революционное движение в Армении в октябре—декабре 1905 года) [1905 Yılı'nın Ekim-Kasım Aylarında Ermenistan'daki Devrimci Hareketler], İzvestiya Akademii Hauka Armyanskoco SSR, No:10, Yerevan 1955, cc. 3-24.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

AZER, Candan; **Babadan Oğula Güney Kafkasya Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri**, Truva, İstanbul 2011.

- BECKER, Seymour; “**Russia’s Central Asian Empire 1885-1917**”, **Russian Colonial Expansion to 1917**, Ed: Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited London and New York, London 1988.
- ÇELEBYAN, Antranik; **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003.
- DASNABEDIAN, Hratch; **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924**, OEMME Edizioni, Milan 1990.
- DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- GÜNAY, Nejla; **Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları**, IQ Yayınları, İstanbul 2007.
- GÜNAY, Nejla; **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- HOSKING, Geoffrey; **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, İletişim, İstanbul 2011.
- İSTORİYA ARMYANSKOVO NARODA** (История Армянского народа) [Ermeni Halkının Tarihi]; red. Avakyan S. İzdatelstvo Yerevanskovo universiteta, Yerevan 1980.
- KARINYAN, A. B.; **Ermeni Milliyetçi Akımları**, çev. Arif Acaloğlu, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- MINASSIAN, Anaide Ter; **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev. Mete Tunçay, İletişim, İstanbul 2012.
- NALBANDIAN, Louise; **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, Third Printing, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1975.
- NAZİM MUSTAFA; “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, **Atatürk Dergisi**, cilt 3, sayı 1(2014), ss. 1-12.
- OGANISYAN, R. “**Formirovaniye političeskoy partii Daşnaksutyun doktrinı v kontse XIX naçale XX vekov**” (Формирование политической партии Дашнакцутюн доктрины в конце XIX начале XX веков) [Taşnaksutyun Partisi’nin 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başındaki Doktrinlerinin Oluşumu]. Vestnik Kazanskovo tehnologiçeskovo universiteta, No:3, Kazan, 2009, cc. 181-185.
- QASIMLI, Musa; **Kafkaslarda Ermeni Sorunu 1724-1920**, İpek Üniversitesi Yay., Ankara 2014.
- RIASANOVSKY, Nicholas V.&STEINBERG, Mark D.; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, çev. Figen Dereli, İnkılâp, İstanbul 2011.

- SAYGILI, Hasip; **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, Ötüken, İstanbul 2016.
- SERTÇELİK, Seyit; **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, srt, Ankara 2015.
- SHISSLER, A. Holly; **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- SILVER, Beverly; **Emeğin Gücü 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme**, çev. Aslı Önal, Yordam Kitap, İstanbul 2009.
- TROÇKI, Lev; **1905**, çev. Ufuk Demirsoy, **Tarih Bilinci**, İstanbul 2000.
- VERNADSKY, George; **Rusya Tarihi**, çev. Doğukan Mızrak&Egemen Ç. Mızrak, Selenge, İstanbul 2009.
- ŽIŽEK, Slavoj; **Lenin Üzerine**, çev. Nilgün Aras, encore, İstanbul 2004.

SOVYET SAVAŞ PROPAGANDA POSTERLERİNİN GÖRSEL AÇIDAN ANALİZİ

Özgür AKTAŞ* - Hasan ASLAN**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Sovyetler Birliğinin yaptığı propaganda posterlerini görsel açıdan değerlendirmektir. Çalışma doküman analiz yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla çeşitli kaynaklardan ulaşılan posterler değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken daha önceden belirlenmiş olan kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Posterlerde kullanılan renk, sloganlar, cinsiyet, yaş, savaş aletleri, düşman ülkeler posterleri analiz etmede önemli kriterlerdir. Savaş propaganda posterleri ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından kullanıldığı gibi Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği tarafından da yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmıştır. Posterler değerlendirildiğinde genellikle kadın, çocuk figürlerinin çok kullanıldığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus propaganda posterleri din ve güzel kadın temalarını çok kullanırken Sovyet Devrimi'nden sonra Sovyet lideri Lenin'in de tavsiyesi üzerine kadın figürü değişmiştir. Güzel Slav kadın imajı yerini vatanını savunan vefakâr kadın imajına bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Rusya Alman işgaline uğramıştır. Bu nedenle propaganda posterlerinde vatanını savunma, düşmanı anavatandan çıkarma ve Almanlara karşı halkı savunmaya çağıran posterler üretilmiştir. Bu posterlerde kullanılan kadın ve çocuk figürleriyle sivil halkın zarar göreceği vurgusu yapılarak halkın bu savaşta ülkesinin yanında olması gerektiği vurgulanmıştır. Kullanılan renkler genellikle koyudur ve savaşın acımasızlığını ifade etmektedir. Posterlerin üzerindeki yazılarda Moskova Savunmasına yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Görsel Materyal, Savaş propaganda Posterleri, Bolşevik Devrimi, İkinci Dünya Savaşı.

---

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ozgurkafkas@gmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, hasanaslan_25@hotmail.com.

VISUAL ANALYSIS of SOVIET WAR PROPAGANDA POSTERS

ABSTRACT

The aim of this study to evaluate Soviet's propaganda posters in the care of visual perspection. The study based on document analysis. For this aim we evaluated these poster which come from different sources. When evaluated these posters we took into account predetermined criteria. There are important criteria when posters evaluated like: Colours, gender, slogan, age, the tools of war, enemy countries. These are basic criteria. Propaganda posters were used in the Russian Empire and Soviet Union like USA, UK, France, Germany, Austro-Hungarian monarchy. In the posters women and children image used intensive manner. In the Russian Empire's poster beatiful women and religion image used very frequently but after Lenin poster designer gave up that style, after that time we could see altruistic women and patroit women. Russia were inveded from Germany when World War II. For this reason, propaganda posters were produced aim of the calling for defence of the country against the Germans and removal of the enemy from the homeland. It was emphasized that the civilian people and women would be hurt by the Nazis for this reason people have to support to the Soviet soldiers. The colours used in the posters are often dark and express the brutality of war. The writing on the posters focused on the defensive of Moscow.

Keywords: Soviet Union, Visual Material, War propaganda posters, Bolshevik revolution, World War II.

ВИЗУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОВЕТСКИХ ВОЕННЫХ ПРОПАГАНДИСТСКИХ ПЛАКАТОВ

АННОТАЦИЯ

Цель данного исследования оценить советские пропагандистские плакаты в заботе о визуальной прозорливости. Исследование основано на анализе документов. Для этой цели мы оценивали эти плаката, которые приходят из разных источников. При оценке этих плакатов мы учитывали заранее определенные критерии. Есть важные критерии, когда плакаты оцениваются как: цвета, пол, лозунг, возраст, инструменты войны, вражеские страны. Это основные критерии. Военные пропагандистские плакаты использовались в Российской Империи и Советском Союзе, таких как в США, Великобритании, Франции, Германии, Австро-венгерской монархии. В плакатах женщины и дети использовали образ интенсивной манеры. В плакате Российской Империи очень часто использовались красивые женщины и образ религии, но после того, как Ленин отказался от этого стиля, после этого времени мы могли видеть альтруистических женщин. Россия была захвачена из Германии во время Второй Мировой Войны. По этой причине военные пропагандистские плакаты были подготовлены с целью призыва к обороне страны от немцев и выведения противника с родины. Было подчеркнуто, что Гражданский народ пострадают от фашистов, поэтому люди должны поддерживать советских солдат. Цвета, используемые в плакатах, часто темные и выражают жестокость войны. Надпись на плакатах ориентирована на оборонительную Москву.

Ключевые слова: Советский Союз, Визуальный Материал, военные пропагандистские плакаты, Большевицкая революция, Вторая мировая война.

Giriş

Geçmişten günümüze bilgi aktaran yazılı veya yazısız bütün malzemeler tarihin kaynakları arasında yer almaktadırlar. Fakat geçmiş ile ilgili bilgi aktarımını sağlayan her malzemeyi de bir kaynak olarak değerlendirmek doğru değildir. Çünkü bir malzemenin kaynak olarak değerlendirilebilmesi için ya günümüze aktardığı bilgilerin meydana geldiği dönemde yazılmış olması ya da o döneme yakın dönemlerde oluşturulmuş olan kaynaklardan yararlanılarak meydana gelmiş olması gerekmektedir (Kütükoğlu, 1998). Tarihi kaynaklar a-Yazılı kaynaklar, b-Görsel kaynaklar, c-Sözlü kaynaklar olarak üç grupta ele alınabilir (Acun, 2011:128).

İnsanların beş duyu organından biri olan görme organına hitap eden görsel kaynakları¹, afişler (posterler), gravürler, minyatürler, tablolar, reklamlar, resimler, fotoğraflar, haritalar, planlar, krokiler, pullar, afişler, ilanlar, gravürler vb. şeklinde sıralamak mümkündür (Acun, 2011).

Görsel kaynaklar içerisinde yer alan poster, TDK (1998) sözlüğünde “duvarlara asılan büyük boy resim veya bilimsel toplantılarda panolara asılan kısa bildiri”, (Bayram, 2006:206) tarafından da “bilgi verme, tanıtım ya da reklam amacı ile kullanılan resimli ya da resimsiz bir metin içeren, bir duyuruyu yaymak amacı için halka açık yerlere asılan duvar ilanı” olarak tanımlanmaktadır. Günümüz tarih araştırmalarında önemli bir veri kaynağı olarak kullanılan posterlerin (Acun, 2011) Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşında propaganda amacıyla kullanıldıkları görülmektedir. Propaganda posterleri televizyonun ve radyonun yaygın olmadığı dönemlerde propaganda işlevini gören önemli iletişim araçları arasındadır. Orduya asker toplamak, halkı savaş için teşvik etmek, cephe gerisinde savaşı kazanmaya yönelik etkinliklerin mesajları propaganda posterleri aracılığıyla verilmiştir. Propaganda posterlerinin ilk defa Napolyon savaşlarında kullanıldığı bilinmektedir. Bununla beraber Birinci Dünya Savaşı propaganda posterlerinin etkili ve yoğun şekilde kullanıldığı savaştır. Fransa’da, Almanya’da, İngiltere’de ve Amerika’da Birinci Dünya Savaşı’nda posterler altın çağını yaşamıştır (Rawls, 1988: 9).

Rusya’daki İç Savaşta, İspanya İç Savaşı’nda ve İkinci Dünya Savaşı’nda ABD, İngiltere, İspanya, Fransa ve Avustralya gibi birçok devlet tarafından, televizyonun yaygın olmadığı dönemde asker toplamak, para toplamak, düşman imajı oluşturmak, insanları savaşa hazırlamak, cepheyi ve cephe gerisini psikolojik açıdan üstün tutmak gibi görsel açıdan güçlü mesajlar içeren propaganda posterlerinin kullanıldığı görülmektedir. Propaganda posterleri

¹ Araştırılan konu gereği diğer kaynak türlerine değinilmemiştir. Sadece görsel kaynaklar ele alınmıştır.

Rusya’da da etkili bir şekilde kullanılmıştır. (Aktaş, 2012:282). Rusya tarihinde Bolşevik Devrimi ve İkinci Dünya Savaşı önemli bir dönüm noktasıdır. Ruslar bu savaşları kazanmak amacıyla propagandadan önemli ölçüde yararlanmışlardır. Sovyetler Birliği propaganda posterlerinde yeni rejimini tanıtmak, halka sevdirmek, insanları etkilemek amacıyla kullanmıştır. Propaganda posterleri yoğun olarak savaşları kazanmak amacıyla da kullanılmıştır. Bolşevikler iç savaş sırasında propaganda kökü Lubki resimlere kadar giden posterleri kullanmaya başladılar. Doğal olarak Bolşevik propaganda posterlerinde Komünist devrimin gerçekleştiği Petrograd şehri yerini aldı. Bunun yanında orak ve çekiç, kırmızı yıldız, kahraman işçi ve köylüler Sovyetlerin sembolleriydi ve posterlerde yoğun şekilde yer aldılar. Bolşevikler Kızıl Orduyu posterlerle desteklerken Beyaz Ordu tarafları da Bolşevikler aleyhine poster üretmeye başladılar. Bolşeviklerin en önemli poster tasarımcıları arasında Dmitri Moor, Viktor Deni ve Kukriniksy vardı (Aulich, 2003, 137).

İkinci Dünya Savaşı ise Sovyetler Birliği tarihinde büyük öneme sahiptir. İkinci Dünya Savaşı yeni rejimin uluslararası alandaki büyük bir savaşıdır. Bu savaş ayrıca Hitler’in Rus topraklarını ele geçirmek için yaptığı büyük bir seferdir. Rusya Napolyon’dan sonra ikinci defa işgal edilme tehlikesi yaşamış ve topyekûn bir mücadele vermiştir. Bu nedenle 1812 savaşı ve İkinci Dünya Savaşı Rusça’da vatan savaşı olarak adlandırılmaktadır. Bu simgeler Sovyet propaganda posterlerine de yansımıştır. Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı’nda en büyük kaybı veren devlettir. Propaganda Komünistler için en başından önem verilen bir alandı. Sovyet propagandası görsellere hep önem vermiş, geniş kitlelerin görebilmesi amacıyla uygun, hareketlendirici sloganlarla desteklenmiştir. Komünist propaganda iç savaş dönemine ait posterlerde Rus halk sanatını güncel konulara uyarlamıştır (Gulland ve Dejevskiy, 1993,170).

1941 yılında Almanya’nın Rusya’ya saldırmasıyla Almanlar Ukrayna’nın tamamına yakını ele geçirdiler. Stalin Komünist ilkeler yerine eski tip milliyetçi yurtsever duyguların Rus halkının ana yurdunu savunmada etkili olacağına karar verdi. Ortodoks Kilisesinin bir nebze canlanmasına göz yumulurken, İkinci Dünya Savaşı yerine İkinci Büyük Anayurt (Anavatan) savaşı denildi. 1812 yılında Napolyon istilasına karşı verilen mücadeleye atf yapılmaya başlandı. Sonuç kitleler arası yurtsever dalgalar artmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği’nin bu savaşta kaybını 20 milyon olduğu düşünülmektedir (Gulland ve Dejevskiy, 1993:175). Sovyet posterleri savaşın ilk haftalarında öldürülen, esir edilen milyonlarca Rus’un dramını anlatmak için kullanıldı. Daha sonra Almanlara karşı sivil halkın direnişine yer verildi. Posterlerde sempati ve kızgınlık görülmekteydi. İnsanları mücadeleye ve düşmanı toprak-

lardan atmaya teşvik etmekteydi. Sovyet posterleri diğer ülkelerin aksine insanların savaşlardaki yorgunluk ve umutsuzluk taşıyan figürlerine de yer vermiştir (Paret and Lewis, 161). Savaş sırasında yaklaşık 800 dizaynda 34 milyon propaganda posterleri üretilmiştir.

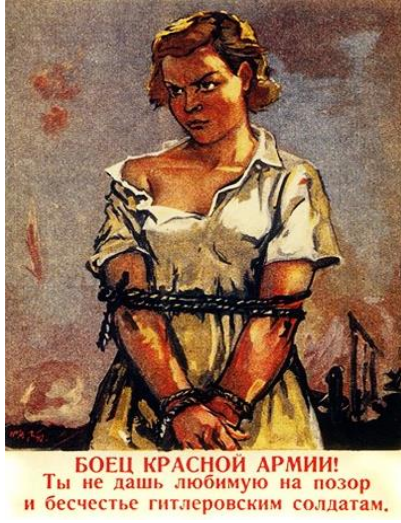
Rus iç savaşında Kızıl Ordu'ya karşı Beyaz Ordu ve Çarlık yanlıları da poster üretmiştir. Bu posterlerde Rusya'nın bir ve bütün olarak kalabilmesi için Bolşeviklerin yenilgiye uğratılması gerektiği mesajı verilmiştir. Sovyetler Birliği'nin posterlerine karşılık olarak Nazi Almanya'sı da posterler dizayn etti. 1934 yılında Nazilerin Propaganda bakanı Goebbels propagandanın önemini en fazla kavrayanlar arasındaydı. Nazi posterlerinde ırk, formda olmak, sağlık, düzen en önemsenen figürlerdi. Alman posterleri Ukrayna ve Polonya'nın işgal edilmesi sırasında Komünizmin yanında Yahudileri de hedef aldı. Rus-İngiliz ittifakı ve Amerika Birleşik Devletleri de Nazi posterlerinin hedefine girmişti (Aulich, 2003: 165).

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı Sovyetler Birliği tarafından yapılan savaş propaganda posterlerini görsel açıdan değerlendirmektir. Çalışma doküman analizine dayanmaktadır. Doküman incelemesi, “araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2013:217). Çalışma tarih eğitimi alanında uzman iki araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle görsel analizlerin değerlendirilmesinde iki araştırmacı arasında fikir birliği sağlanmıştır. Posterlerin analizinde kullanılan değerlendirme ölçütleri; kadın imajı, sloganlar, dost ve düşman imajı, semboller ve figürleri içermektedir.

Bulgular

Kadın İmajı: Diğer devletlerde olduğu gibi Rus posterlerinde de kadın sembolleri çok yoğun kullanılmıştır. Rusya toprakları “anavatan” adı ile nitelendirilmiştir.

Savaşlarda Rus kadınlar önemli destek verdiler. Kadınlar kahramanlığın simgesi, sağlıklı, mutlu ve üretken olarak da tasvir edilmiştir (Aulich, 2003:173). Rus kadınları cephede savaş verirken cephe gerisinde ise üretimi arttırmak için çalışmaktadır. ABD posterlerinde de sık kullanıldığı üzere Almanların kadınlara ve çocuklara acımadan zarar vereceği vurgulanmıştır. Yine askerlere çağrı yapılarak hem vatanın hem de kadınların namusunun Almanlardan korunması için zaferin şart olduğu dile getirilmiştir.

Sloganlar: Bolşevik Devrimi sırasında yapılan posterlerde kapitalizm, Batılı devletler ve Rus Çarlarına yönelik olumsuz sloganlar kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetlerin hedefinde Hitler ve faşizm vardır.

Tablo-1. Sloganlar Tablosu

Sloganlar	
“Kızıl Ordu çok yaşa, uyanık ol”	“Napolyon başarısız oldu, kibirli Hitler de öyle olacak”
“Aldatılmış kardeşlere, eğer geçmişe dönmek istemiyorsan silahını al ve Polonya cephesine yardım et”	“Cesuruz, savaşta ustayız, Su- vorov’un torunları, Chapayev’in çocuklarıyız”
“Üç milyon kişilik kızıl ordu çok yaşa”	“Savaşçı Anavatan seni çağırıyor”
“Genç kızlar, delikanlılar vatanın, özgürlüğü ve onuru savun. Ataların zaferi kazandı”	“Partizan Düşmanı acımadan yen”
Cephede ne yaptın?	“Alman canavarını yen, Hitlerin Ordusunun yok edilmesi mümkün ve gereklidir”
“Düşmanı, babalarının, abilerinin- Ekim denizcileri gibi yen”	“Hidrayı öldür”
“Anavatan Moskova’yı savuna- cağız”	“Kahramanlara selam”
“Dinyeper ananın suyunu içece- ğiz”	“Zafer ellerine çok yakın, cepheye daha fazla yardım”
“Özgürlüğümüzü düşmanın ka- nıyla vaftiz etmemize izin verin. Faşist yılanlara ölüm”	“Buralı Dnieper’in, Prut’un, Nie- man’ın, ve Bug’un suyunu içiyoruz. Sovyet topraklarını vatanını kirden temizleyin”
“Ukrayna’nın kurtarıcılarını se- lamlayın”	
“Kızıl ordu her şey senin için”. Torunların kahramanlığının köklerinde büyük babaları görü- yorum, Düşman halkın intika- mından kurtulamayacak, intika- mımızı alacağız”	“Tarlada traktör savaşta tank gibi- dir”

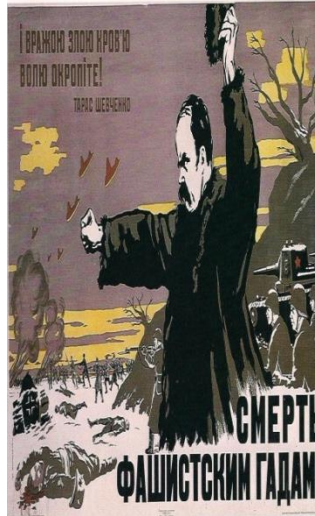
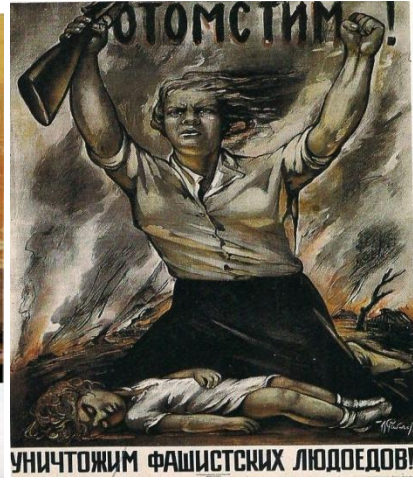
Sloganlar batılı devletlerin mesajlarıyla benzerlik taşımaktadır. Hitlerin Rusya seferi Napolyon'un 1812 Seferinin yıldönümüne yakın tarihte olmuştur. İki sefer de Rusya'yı istila amacı taşımaktadır. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı'nda Napolyon'un 1812'deki yenilgisine atıf yapılarak Hitlerin de aynı akıbeti beklediği dile getirilmiştir. Bunun yanında ülkeye anavatan sembolü yakıştırılmıştır. Sloganlarda zaferlerin kadınları ve çocukları koruyacağı aksi takdirde Almanların tüm kötülüğü yapacağı vurgulanmaktadır.

Dost ve Düşman İmajı: İç savaşta kapitalistler ve Çarlık yanlıları ve beyaz ordu İkinci Dünya Savaşında Almanya, Hitler ve Faşizm en büyük düşmandır.

“Posterlerden anlaşılabilceği gibi Sovyetlerin düşmanı İkinci dünya Savaşı’nda Nazi Almanya’sıdır. Dostlar ise Almanya’ya karşı savaşan devletlerdir. Burada dost kavramından ziyade müttefik kelimesi de tercih edilebilir. Çünkü Sovyetler Birliği ile Batı dünyasının ittifakı geçici olmuştur. Batılı Devletlerin İkinci Dünya Savaşı’ndan yani Almanya’ya diz çöktürüldükten sonraki en büyük düşmanı Sovyetler Birliği olmuştur ve Komünizm olmuştur.

Semboller ve figürler: Sovyet propaganda posterleri diğer Batılı devletlerin kullandığı sembolleri de kullanmıştır. Ancak Sovyet rejimini sembolize eden simgeler burada farklılık yaratmaktadır.

Sovyet posterlerinde diğer Batılı Devletler gibi insanları savaşa teşvik etmek için kullanılan figürler benzerdir. Batılı ve Sovyet posterleri arasındaki en büyük fark din ögesidir. Sovyetler Birliği posterlerinde din ögesini kullanmaktan kaçınmıştır. Kimi propaganda posterlerinde ise din kötülük kaynağı olarak kullanılmıştır. Rus Ortodoks kilisesi, Komünistler tarafından 1920 ve 1930'lu yıllarda hedef haline getirilmiştir. 1921 yılından sonra Rusya'daki manastırların yarısından çoğu kapatılmıştır. Sayısız kilise tahrip edildi ya da din dışı amaç için kullanılmaya başlandı. Ancak ikinci Dünya Savaşı'nın zor yıllarında Stalin, yurtseverlik duygusu uyandırmak amacıyla kiliselerin yeniden canlanmasını uygun buldu. (Gulland ve Dejevskiy, 1993,168) Sovyet posterlerinde asker figürü doğal olarak kullanılmıştır. Sovyetlerin simgesi olan orak ve çekiç de kullanılan simgeler arasındadır. Kadın figürü oldukça yoğun kullanılmıştır. Sovyet propaganda posterlerinde kadın figürü estetik ve güzel kadın imajı yerine savaşı yaşayan, acı çeken, mücadele eden gerçekçi biçimde kullanılmıştır. Çocuk figürü de önemli ölçüde kullanılmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Sovyetler Birliği'nin savaş propaganda posterlerine önemli ölçüde değer verdiği ve gerek iç savaşta gerekse İkinci Dünya Savaşı'nda posterlerden önemli ölçüde yararlandığı görülmüştür. Sovyet propaganda posterlerinde devrimin simgesi olan orak-çekiç, yıldız simgesi sık sık vurgulanmıştır. Renklerde ise hem devrimin hem de savaşın rengi olan kırmızı (kızıl) renk yoğunudur. Sovyet propaganda posterlerinin kökenleri Lubok adlı resimlere kadar gitmiştir. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan posterler daha sonra yapılacak olan posterleri önemli ölçüde etkilemiştir. Sovyet posterleri ABD, İngiltere, Almanya, Avusturya gibi devletlerin yaptığı posterlerle tema olarak ortak noktalar taşımaktadır. Bu ortak noktalar arasında, kullanılan sloganlar, düşmanın zalimliğine dikkat çekme, bayrak simgesi, kadın ve çocuk simgesi, cephe gerisinde üretimin önemi söylenebilir.

Sovyet propaganda posterlerinin diğer devletlerden ayrılan özellikleri de vardır. İlk olarak Sovyetler Birliği din simgesini kullanmaktan mümkün olduğu kadar kaçınmıştır. Bolşevik propaganda posterlerinde din kötülük kaynağı olarak da gösterilmiştir. Stalin İkinci Dünya Savaşı'nın yoğunlaştığı dönemde zafere katkı sağlayabileceği, yurtseverlik duygusu aşılayabileceği için din simgesinin kullanılmasına da izin vermiştir. Sovyet propaganda posterleri ABD posterleri gibi her zaman güzel kadın imajı kullanmak yerine savaştan acı çeken, üretim sağlayan kadın figürleri de yoğunlaşmıştır. Alman, ABD, Fransız posterlerinde çok sık kullanılan hayvan simgeleri Sovyet posterlerinde onlar kadar sık kullanılmamıştır. ABD; kartalı, İngiltere; aslanı, Fransa; ho-

rozu kullanırken Sovyet propaganda posterlerinde savaşın sembolü olan at figürü tercih edilmiştir. Düşmanı vurgulamak için ise yılan ve ejderha figürlerinin de tercih edildiği görülmüştür.

İngiliz posterlerinde silah gücünün ve hava gücünün kudretine yer verilmiştir. ABD posterlerinde de bu görülmektedir. Sovyetler Birliği posterlerinde ise dehşet verici silahlar nadir vurgulanmıştır. Askerlerin elindeki silahlar teknolojik açıdan güçlü silahlar değildir. Bilindiği üzere Rusya'nın Hitlerlere karşı savunması insan direncine de dayanan cansiperane bir savunmadır. Bu nedenle Sovyetler İkinci Dünya Savaşı'nın en büyük insan kaybını veren devlettir. ABD posterlerinde savaşı çeşitli alanlara yayan posterler vardır. Üretimin önemi, israfın önlenmesi, istihbaratın önemi, cephede kitap okuma, siyahlara yapılan ayrımcılığın önlenmesi, Siyahlarla beyazların kardeş olduğu vurgusu posterlerde savaş sahneleriyle beraber vurgulanmıştır (Dover design, 2005). Sovyet posterlerinde bayrak simgesi tek başına ABD ve İngiliz posterlerinde olduğu kadar vurgulanmamıştır. Aslında Bolşeviklerin iç savaş sırasında da iç savaşla beraber rejimin iletileri de verilmiştir. Lenin'in resimleri, Din'in çocuklara zehir aşıladığı, Kilise yerine çocukların okullara gitmesine yönelik mesajlar vardır. Ancak ikinci Dünya Savaşı Ruslar tarafından ölüm kalım mücadelesi olarak görüldüğü için posterler savaşı kazanmak amacıyla ve faşizmle mücadeleye yoğunlaşmıştır.

KAYNAKÇA

- ACUN, F. (2011). **Tarihin Kaynakları**. Ahmet Şimşek (Ed). **Tarih Nasıl Yazılır? (119-149)**. İstanbul: Tarihçi Kitapevi.
- AKTAŞ, Ö. (2012). **Propaganda posterlerinde savaş ve barış temasının işlenişi üzerine öğrenci görüşleri**, GEFAD/GUJGEF 32(2):282-309.
- AULICH, J. (2007). **War Posters weapons of mass communication**, Thames & Hudson: New York.
- BAYRAM, S. (2006). **İlköğretimde Materyal Kullanımı**. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Dover Publication (2005). **Dover Publications**, INC, Mineola New York.
- KÜTÜKOĞLU, M. (1998). **Tarih Araştırmalarında Usul**. 6. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- MILNER, R ve Dejevskiy G.N. (1993). **Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi**, Çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- PARET, P., Lewis B.I and Paret.P.(1992). **Persuasive Images**, Princeton University press, Princeton and New Jersey.
- RAWLS, W. (1988). **Wake up America! World War I and the American Posters**, Abbeville Press, New York.

TDK. (1998). **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Cilt:2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

YILDIRIM, A., ŞİMŞEK, H. (2013). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Ankara: Seçkin Yayınları.

<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html#7>

<https://digitalcollections.hoover.org/objects/22595/-doloi-germanskoe-igo--ideiaslavianskago-edineniia?ctx=2533dc91-6a03-4507-832c-9e4a11d76e46&idx=56>

1917 ŞUBAT RUS İHTİLALİNİN I. DÜNYA SAVAŞINA ETKİSİ VE DÖNEMİN GÜRCÜ BASININA YANSIMASI (04.03. – 24.10. 1917)

Roin KAVRELİSHVİLİ*

ÖZET

Rusya Sosyal-Demokrat Partisi'nin Maveray-i Kafkas, Sosyal – Demokrat İşçi Partisi'nin yayın organı olan “Ertoba”, günlük siyasi ve edebi yayın organı olan “SakhalhoPurtseli” ve Milli Demokrat Parti yayın organı olan “Sakartvelo” gazetelerinde çeşitli başlıklar altında, Rus İhtilali'nin I. Dünya Savaşı'na yaptığı etkisinin ayrıntıları irdelenmiştir.

“Sakartvelo” gazetesinde Rus İhtilali etkisinden Almanya'da meydana gelen genel değişikliklerden, Rus Sosyal-Demokrat partisi ile Avrupa ülkelerinde faaliyet gösteren Sosyal-Demokrat partiler arasındaki temaslardan, Rusya Geçici Hükümeti'nin ilhaksız ve tazminatsız barıştan kaçtığından ve savaşı devam ettirerek Çar Hükümeti'nin eski emellerini gizlice yerine getireceğinden, İtilaf Devletleriyle işbirliği içerisinde bulunduğundan söz edilmiştir.

“Sakhalho Purtseli” adlı basın organında ilhaksız ve tazminatsız barıştan, Stokholm'da toplanacak Sosyal-Demokrat Partilerinin görüşmelerinden, bu görüşmeler esnasında Alman Sosyal-Demokratları tarafından Avrupa ve Avrupa dışında olan ülkelerde kurulacak düzenden bahsedilmiştir.

“Ertoba” gazetesinde yayımlanan makalelerde, Paris'te gerçekleşecek müttefikler konferansında gizli anlaşmaların yeniden gözden geçirileceğinden, küçük milletlerin geleceğinin belirlenmesinden, Osmanlı Devleti'nin, Avusturya-Macaristan'ın, Almanya'nın geleceğinden, ilhaksız ve tazminatsız barışa doğru olan yaklaşımlardan, gizli diplomasiden, Avrupa ülkeleri sosyalist partilerinin savaşı bitirmek için gösterilen çabalardan, Prens Leopold tarafından yapılan barış teklifinin Rusya tarafından nasıl karşılandığından, dönemin Alman Hükümeti başkanı Bethman Hollveg tarafından I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın amaçlarına dair açıklamalardan, İngiltere ile

---

* Prof. Dr., Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi/Gürcistan, roinkav@rambler.ru.

Fransa'nın Rus ihtilali'nden memnun olmadığından, savaşa Japonya'nın katılacağı ihtimalden ve döneme dair diğer olası gelişmelerden söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ertoba, Sakartvelo, SahalhoPurtseli, Rus İhtilalı, Almanya.

**THE EFFECTS OF RUSSIAN REVOLUTION IN FEBRUARY, 1917
UPON WORLD WAR I AND REFLECTIONS IN GEORGIAN PRESS
(04.03. – 24.10. 1917)**

ABSTRACT

The detailed effects of Russian Revolution in February, 1917, on World War I were handled under different headings in “Maveray-i Caucasus”, the official newspaper of the Russian Social –Democratic Party; “Ertoba”, the official newspaper of Social-Democratic Labor’s Party; “Sakhalho Purtseli”, a daily political and literary newspaper; and “Sakartvelo”, the official newspaper of National-Democratic Party.

In “Sakartvelo” newspaper, some of the issues handled were the effects of Russian Revolution, the transformations taking place in Germany, the relations between Russian Social-Democratic Party and the Social-Democratic Parties in other European countries, how the Transitory Russian Government avoided peace with no stipulations or invasions and decided to continue the war to fulfill the old aims of the Tsar Government, and how it made coordination with the Entente Countries.

“Sakhalho Purtseli” mainly focused upon peace with no stipulations or invasions, the negotiations to be made among Social Democratic Parties gathering in Stockholm, and the order to be established by the German Social Democratic Party in both European and non-European countries.

In articles published in “Ertoba” newspaper, the following issues were brought to the fore: that secret agreements would be re-visited in the cooperation conference to be held in Paris; the prospect of small nations would be determined; the prospect of Ottoman State, Austria-Hungary and Germany would be discussed; the approaches to ward peace with no stipulations or invasions; the efforts exerted by socialist parties in European countries in order to end the war; how the peace offer made by Prince Leopold was evaluated by Russia; the declarations by Bethman Hollveg, the president of German Government as regards the aims of Germany during the World War I; that Britain and France were not happy with the Russian Revolution; the likelihood of Japan’s participation in the war, and other pressing issues of the day.

Keywords: Ertoba, Sakartvelo, Sakhalho Purtseli, Russian Revolution, Germany.

ВЛИЯНИЯ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ФЕВРАЛЕ 1917 ГОДА НА ПЕРВУЮ МИРОВУЮ ВОЙНУ И ОТРАЖЕНИЯ В ГРУЗИНСКОЙ ПРЕССЕ (04.03. - 24.10. 1917)

АННОТАЦИЯ

В этом докладе были рассмотрены детали влияния русской революции на Первую мировую войну и её отражения в “Маверай Кавкас” Российской социал-демократической партии, в официальной газете Российской Социал-демократической партии; “Эртоба”, в ежедневной политической и Литературной газете “Сахалхо Пурцели”; и в официальной газете национально-демократической партии “Сакартвело”.

В газете “Сакартвело” есть общие изменения, которые произошли в Германии из-за влияния русской революции, коммунистическая партия и социал-демократические партии в других европейских странах, как временное российское правительство избегало мира без каких-либо условий или вторжений и решило продолжить войну, чтобы заполнить старые цели Правительства Царя, и как оно осуществляло координацию со странами Антанта.

"Сахалхо Пурцели" в основном сосредоточился на мире без каких-либо условий или вторжений, переговорах между социал-демократическими партиями, собравшимися в Стокгольме, и порядке, который будет установлен немецких социал-демократов как в европейских, так и Неевропейских странах.

В статьях, опубликованных в газете «Эртоба», на первый план выдвигались следующие вопросы: секретные соглашения будут пересмотрены в рамках конференции по сотрудничеству в Париже; будет определена перспектива малых стран; будут обсуждаться перспективы Османской Империи, Австро-Венгрии и Германии; подходы к верховной речи без оговорок или вторжений, как мирное предложение принца Леопольда было оценено Россией; заявления Президента Германии Бетмана Холлвега в отношении целей Германии во время Первой Мировой Войны; что Великобритания и Франция не были довольны русской революцией; вероятность участия Японии в войне и другие актуальные проблемы дня.

Ключевые Слова: "Эртоба", "Сакартвело", Сахалхо Пуртсели, Русская Революция, Германия.

Dönemin Gürcü basınında,1917 Şubat Rus İhtilali ile akabindeki gelişmelere oldukça fazla ilgi gösterildi. Basın organları, farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen, Gürcü toplumuna dış dünya ile Rusya’da meydana gelen siyasi olayları akıcı bir şekilde anlatıyorlardı.

“Sakartvelo” gazetesi, ihtilalin ilk günlerinden itibaren Petersburg’daki gelişmeleri takip ediyordu. “Rusetis Revolutsia (Rus İhtilali)”(Sakartvelo, 04.03.1917.) başlıklı makalede belirtildiği gibi, ihtilalcilerin amacı savaşı devam ettirmek ve zafer kazanmaktı. Gazetede “*İhtilalciler eski hükümeti savaşı kaybetmekle suçlayarak devirdiler. Toplumun güvendiği kişilerden oluşan yeni bir hükümet kurdular. Bu hükümet meclis karşısında sorumlu olacaktır. Anayasa kuralları uygulanmaya başladı. Benzeri bir anayasa Batı Avrupa ülkelerinde eskiden beri vardır...*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı yazıda İhtilalin sıradan vatandaş ile Rusya’da oturan farklı milletler için fazla faydalı olmayacağı “*Bu sadece sıradan bir vatandaşlık haklarını kazanmaktır. Fakat çeşitli milletlerin milli ve siyasi haklarının çözümü değildir. Bütün bu olaylar gerçek anlamıyla değerlendirilmelidir. Biz bu olayları basitçe ve bilinçli karşılamalıyız...*” gibi ifadelerle değerlendirilmiştir.

Aynı başlıkla (Sakartvelo, 05, 03. 1917) gazetenin bütün sayfasında yer alan farklı bir makalede ihtilal sonrası haberlerden söz edilmiştir. Burada Gürcü halkına yönelik bir çağrı yapılarak bilinçli, birlik içinde ve sakince davranmaya davet edilmişlerdir. Aynı sayfada 2 Mart 1917 tarihinde Rusya Geçici Hükümeti İcra Komitesi tarafından yayımlanan emrin bir kısmı yer almıştır (Sakartvelo, 07. 03. 1917). Emirde “*Ağır geçici süreç sona ermiştir, geçici hükümet kuruldu. Halk vatandaşlık görevini yerine getirdi ve çile çeken vatanın eski hükümetini devirdi. Yeni hükümet sorumlulukları üstlenerek ülke bütünlüğünü bozmadan özgürlüğe dayalı nizam için bütün gayretlerini sarf edecektir...*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Burada vatandaş ve askerlere bir çağrı yapılarak normal ve sakin hayata dönmeleri istenmiştir. Makalede P. N. Milyukov¹ tarafından Rus Çarı II. Nikola’nın tahttan indirilmesi etraflıca anlatılmıştır. Aynı yerde Çar II. Nikola’nın kardeşi Mihail Aleksandroviç Romanov’un tahttan istifa ettiğine dair beyannamesi de mevcuttur. Mihail Romanov’un⁸ Mart 1917 tarihli beyannamesinde, vatandaşlar Devlet Duma’sı tarafından kurulan ve hak verilen Geçici Hükümet’in emirlerine saygı göstermeye, gerekli merciler ise en kısa zaman içerisinde doğrudan ve gizli oy kullanılarak Kurucu Meclisi’nin genel seçimlerini düzenlemeye davet edilmiştir.

---

¹ Milyukov Pavel Nikolayeviç(1859-1943), Geçici Hükümeti’nin Dış İşleri Bakanı, Rus Siyasetçisi, Kadetler Partisi Başkanı, Tarihçi, Yazar.

Yine aynı başlıklı diğer bir makalede Gürcü halkına hitaben bir yazı vardır. Burada 1801’de Rus Çarı I. Pavel tarafından çıkarılan manifesto ile önce Kartl-Kaheti Krallığı’nın fesh edilmesi, daha sonra ise bütün Gürcistan Toprakları’nın Rusya’ya bağlanması ve bunun olumsuz sonuçları anlatılmıştır. Gazetede, Gürcü halkı, Rusya’nın yeni hükümeti ile temaslarda bulunduğu dikkatli davranması hususunda uyarılmıştır, çünkü bu hükümet de eski Çar Hükümeti’nin siyasetini devam ettirebilirdi. Buna örnek olarak Fransa, İngiltere ve Almanya’nın davranışlarından bahsedilmiştir.

“Revolutsiis Depeşebi (İhtilal Telgrafları)” (Sakartvelo, 06.04.1917) adlı makalede 1 Nisan 2017’de Petersburg İşçi ve Askeri Temsilciler Şurası toplantısında, Tsereteli² tarafından sunulan savaşın devam etmeme konusunu içeren bir karar üzerine yapılan müzakerelerden söz edilmiştir. Habere göre, Bolşevikler adına Kamenev³ konuşmuş ve savaşın bir an önce sona ermesini talep etmiştir. Kamenev’in taleplerine tepki olarak cephe temsilcileri tarafından gerginlik çıkarılmış. Kararnameye asker Rom tarafından değişiklikler eklenecek 325 kabul, 55 ret ve 20 boş oyla bu kararname kabul edilmiştir. Kararnameye göre “*Rus ihtilalci toplumu milletlerin eşitlik ve kardeşliğine dayalı barışın akdedilmesine gayret gösterecektir. Bütün savaşçı devletler işgalci politikalarını reddederek savaşın sona ermesini sağlayacaktır. Rus demokrasisine göre, bahsedilen şartlar yerine getirilmediğinde, savaş bitmediğinde, ordunun zayıflayarak mağlup olması özgürlüğü mağlup edecektir*”.

“Ori Politika (Çifte Standart Siyaseti)” başlıklı makalede (Sakartvelo, 07. 04. 1917) Rusya’nın dış siyasetindeki iki eğilimden bahsedilmiştir. Birincisi ve olumlu değerlendirilen- Petersburg İşçi ve Askeri Şurası tarafından beyan edilen ilhaksız ve tazminatsız barış imzalaması talebidir. Habere göre bu talep sonucunda Kopenhag ve Stockholm’da Alman ve Rus Sosyalistleri bir araya gelerek barış şartlarını görüştüler. Burada bu görüşmelerin manevi öneminden bahsedilmiştir. Buna göre, görüşmelere katılan temsilcilere II. Wilhelm⁴ ve Bethman-Hollweg⁵ tarafından izin verilmemesine rağmen, Rus İhtilali Alman sosyalistleri daha güçlü kılmış ve barış konusunda da söz sahibi yapmıştır. Yazıda, telgraf acenteliğinden alınan haberlere dayalı olarak Kopenhag’da Alman ve Rus temsilcileri barış şartları üzerine şu şekilde anlaşmışlardı: “*Alsace-Lorraine bölgesi yeniden Almanya’ya iade edilecekti. Ordu kurmaya izin*

² İrakli (Kaki) Tsereteli, Gürcü siyasetçisi, Rusya Sosyal-Depokrat Partisi ve Menşeviklerin tanınmış lideri, Şubat İhtilalinden sonra teşkil edilen Rusya Geçici İkinci Koalisyon Hükümeti’nin PTT Bakanı. Daha sonra Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti’nin Hükümet Başkanı.

³ Lev Borisoviç Kamenev (Rozenfeld), Bolşevik Partisi’nin tanınmış lideri.

⁴ Friedrich Wilhelm Albert Victor vonHohenzolern (1859-1941), Alman Başbakanı ve Prusya Kralı.

⁵ Theobald Theodor Friedrich Alfred Von Bethman-Hollveg (19156-19121).

verilmemek şartıyla Polonya'ya bağımsızlık verilecek, Belçika'nın bağımsızlığı yeniden tanınacaktı. Romanya'nın toprak bütünlüğü yeniden tesis edilecekti. Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna-Hersek Avusturya himayesi altında birleşecekti. Osmanlı Ermenistanı'na Osmanlı Devleti himayesinde özerklik verilecekti". Makalede yukarıdaki yaklaşımlar olumlu olarak değerlendirilmiş ve "Bu programda Emperyalist ve ilhakçı emeller reddedilmiştir. Tam tersi halkların kendi kaderlerini tayin etme hakları korunmuştur. Gerçi, Sırbistan kendi bağımsızlığını kaybediyor, ancak bütün Sırp Halkı birleşiyor ve özerklik kazanıyor" gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı yerde Kopenhag Toplantısı'nın bir maddesi tenkit edilmiştir. Madde Alman Sosyalistleri tarafından Ostzea bölgeleri talebi ile ilgilidir. Tenkitlere rağmen, Kurlandiya ve Liplandiya bölgeleri üzerine Almanların tarihi hakları olumlu değerlendirilmiştir. İkincisi ve olumsuz olarak değerlendirilen – Rus liberallerinin dış politikasıdır. Habere göre, benzeri bir siyaset belirsiz ve muğlaktır. Burada, Geçici Hükümet tarafından olağanüstü bir beyannamenin çıkarılması ve savaşta emellerinden söz edilmiştir. Buna göre, "Özgür Rusya'nın amacı diğer milletlere hükmetmek, topraklarını ele geçirmek değil, tam tersi, halkaların özgür iradesine dayalı bir barış oluşturmaktır". Bu düşünce anılan haberde tenkit edilmiş ve "Benzeri ifadeler geneldir" şeklinde değerlendirilmiştir. Bu açıdan "Rusya Halk Özgürlük Partisi" lideri Rodiçev'in⁶ ifadeleri de tenkit edilmiştir. Habere göre "Bu ifadeler Rus Emperyalistlerin emelleri ile örtüşüyordu. Çünkü Rodiçev'e göre bağımsız Polonya, özgür Galiçia ve özgür Ermenistan Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'ne değil de Rusya'ya bağımlı olacaktı". Gazetede Rodiçev'in İstanbul üzerindeki gizli emelleri açıklanmış ve "Rodiçev İstanbul'u değil ama boğazları talep ediyor" gibi ifadeler kullanılmıştır. Burada Rus liberalleri barış hakkında kesin bir fikir ortaya koymaya davet edilmiştir. Devamında II. Nikola ve II. Wilhelm'in politikaları karşılaştırılmış ve Wilhelm Hohenzolern'in siyaseti daha olumlu değerlendirilmiştir. Çünkü Alman lideri Rus İhtilali'nden örnek alarak demokrasiye karşı tavizlerde bulunmuştu. Bu yüzden Alman Ordusu daha güçlenip dağınık Rus Ordusu'na karşı üstün mücadele verebilirdi.

"Rusetis İmperialistebi da Zavi (Rus Emperyalistleri ve Barış)" adlı makalede (Sakartvelo, 25. 04. 1917) Rusya Geçici Hükümet ile İşçi ve Amele Şurası arasındaki siyasi gerginlikten bahsedilmiştir. Makaleye göre, gerginliğin asıl sebebi bu iki teşkilat arasında dış siyaset ile savaş konusunda olan çelişki idi. Burada merkezi Avrupa Devletlerin sosyal-demokrat partilerinin

---

⁶ Rodiçev Fiyodor İzmailoviç, Rusya Anayasa Demokrat (Halk Özgürlük) Partisi'nin kurucularından birisi, Geçici Hükümeti'nin Finladya Komiseri.

ilhaksız ve tazminatsız barış üzerine olan yaklaşımları tetkik edilmiştir. Makalede bahsedildiği gibi, Rusya Geçici Hükümeti aslında barış taraftarı değildi. Bütün bunlar Rusya Geçici Hükümeti üyesi Rodiçev'in ifadelerinden belli olmaktadır. Rodiçev, Cumhuriyet – Demokrat Partisi toplantısında yaptığı açıklamalarda, Rusya tarafından İstanbul'un değil boğazların tutulmasını, Galiciya'nın, Polonya'nın ve Osmanlı Devleti'nin Kuzey-Doğu bölgelerinin Rusya'ya ilhak edilmesini uygun görmüştü. Gazete Geçici Hükümet'in bu yaklaşımlarını olumsuz değerlendiriyor. Aynı yerde Rusya Geçici Hükümet ile İngiltere-Fransa hükümetleri arasında savaşın devam ettirilmesi üzerine yapılan olumlu görüşmelerden söz edilmiştir. Gazeteye göre, Rusya Geçici Hükümeti ile İşçi ve Askeri Şurası arasında anlaşmazlık çıktığında tehlikeli "Jacobins'li"⁷ Lenin'e yol açılacaktı.

"Zavis Sakithi da Germanetis Demokratia (Barış Konusu ve Alman Demokrasisi)" adlı makale (Sakartvelo, 28. 04. 1917) Geronti Kikodze'ye⁸ aittir. Makalede Almanya'da meydana gelen radikal değişiklikler, devlet içinde var olan politik ve sosyal gelişmeler arasındaki çelişkiler tetkik edilmiştir. Yazarı göre "Ekonomik ve sosyal durum açısından Almanya dönemin en gelişmiş ülkelerindendi. Ülke içindeki yasalar dış dünya için örnek sayılırdı. Bütün bunlara rağmen, derebeylik avantajlarının henüz geçerli ve başbakanın meclise değil de imparatora karşı sorumlu olduğundan, eşit, gizli ve doğrudan seçim sisteminin olmamasından dolayı Almanya henüz yarı yapısal devlet sayılırdı. Rusya ihtilali Alman demokrasisini etkiledi ve Kayser Hükümeti reformlara başvurmak zorunda kaldı. Buna göre, başbakan meclise karşı sorumluluk taşıyacaktı ve Almanya başbakanlık sistemine geçecekti". Burada ileri sürülen ifadelerle göre, Rus ihtilali Almanya'nın dış siyasetini de etkilemişti. Makalede belirtildiği gibi, Petersburg'dan gelen haberlere göre Rusya İşçi ve Askeri Şurası Yürütme Kurulu'nu Danimarka Sosyal-Demokrat Partisi lideri Borg Wierg ziyaret edip Almanya Sosyal-Demokrat Partisi'nin düşüncelerini iletmişti. Buna göre, Almanya Sosyal-Demokrat Partisi milletlerin özgür iradesini ve uluslararası arabulucu yargı sisteminin kurulmasını, silahların teslimini, Almanlar tarafından işgal edilen toprakların tahliyesini, Rusya'nın Polonya için tam özgürlük tanınmasını, Belçika, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın devlet olarak yeniden teşkil edilmesini, Bulgarların yaşadığı Makedonya bölgesinin Bulgaristan'a bağlanmasını ve Sırbistan'a denize açılacak yolun verilmesini, Lorraine sınırının Fransa lehine düzeltilmesini kabul etmişti.

⁷ Jakobins'ler, Fransız Devrimi döneminde radikal-siyasi teşkilat üyeleri. İsimleri teşkilatın Paris Aziz Jakob Kilisesi'nde bulunduğundan dolayı verilmiştir.

⁸ Gürcü yazarı, Siyasetçi, Gürcistan Kurucu Meclisi Üyesi.

“Germaniis Tsda Zavistvis (Almanya’nın Barış İçin Teşebbüsleri)” başlıklı makalede (Sakartvelo, 6(18). 06. 1917) 22 Mayıs 1917’de Rus askeri radyotelgraf istasyonuna aktarılan Almanların telgraf metninden bahsedilmiştir. Telgrafta Alman Doğu Cephesi komutanı Prens Leopold’un⁹ barış için çağrısı, savaşı devletlerin barış için hazır oldukları ve Rusya tarafından barış müzakerelerini yapmak üzere temsilcilerin gönderilmesi talebi mevcuttur. Makaleye göre, bu çağrı Petersburg İşçi ve Askeri Şurası tarafından Rusya Geçici Hükümeti Askeri ve Denizcilik Komiseri Kerensky¹⁰ de buna katılarak bir provokasyon olarak değerlendirildi. Şura tarafından Rusya’nın bu görüşmelere katılması ihtimalini genel olarak yapılacak ilhaksız ve tazminatsız barış şartına bağladı ve “*Tek taraflı ateşkesin kabul edilmeyeceği*” debelirtildi. Makalenin devamında açıklandığı gibi “*Gerçi Leopold beyannamesinde Almanya için de tek taraflı ateşkesin hiç bir değerinin olmadığı belirtildi, fakat Rus Hükümeti buna inanmıyor, çünkü Almanya Rus cephesinden askeri güçlerini çekip İngiliz – Fransa cephesine göndermiştir*”. Makalenin sonunda belirtildiğine göre “*Rusya savaşı devletlerin demokrasisinin birleştirmesi vazifesini üstlendi. Alman emperyalistleri ise Rusya tarafından teklif edilen barış konusundan istifade ettiklerinde ve İtilaf Devletleri’ni birbirinden ayırdıklarında, bu gayret boşuna çıkacaktı*”.

“Separatuli Zavi (Tek Tarafı Barış)” başlıklı makale(Sakartvelo,14 (26). 06. 1917) M. Adamaşvili’nin¹¹ yazısıdır. Yazıda savaşı devletlerin menfaatleri arasındaki çelişkiye zorlaşan yaşam koşulları anlatılmıştır. Buna göre “*Zaten zor hale gelmiş yaşam koşulları Rus İhtilali nedeniyle daha fazla güç hale geldi. Rusya ise zor diplomatik ve stratejik ağ içine düştü. Kendisi buradan bir çıkış aramakta, fakat yolunu henüz bulamadı*”. Devamında Rus İhtilali’nin abartılan öneminden bahsedilmiş ve ihtilalcilerin talepleri eleştirilmiştir. Bunu anlatırken yazar, “*İhtilalin ilk günlerinde Sosyalist Rusya uluslararası proletaryaya yönelik, Rusya’da olduğu gibi tahtların ve egemen sınıfın devrilmesi için çağrıda bulundu. Fakat bu davranış boşuna çıktı. İlk günlerde özgürlükle sarhoş olan Rusya bir Mesih olacağına inandı. Kendisi bütün dünyayı ve özünü “özgürlük güneşinin” Rusya’dan çıktığı iddiasına inandırıp özgür Rusya tarafından bütün insanlık alemine özgürlük getireceği düşüncesiyle ikna etmeye kalktı*” gibi ifadelerini kullanmıştır. Yazarın tespitine göre, “*Gerçi sosyalist ve demokratik Avrupa Rusya’nın özgürlük kazanmasını tebrik etti, fakat tahtların yıkmasını kesinlikle kabul etmedi. Böylelikle, Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile barışın akdedilmesi yolunu kapattı. İlk hayaller ve*

⁹ Leopold Maximilian Joseph Maria Arnulf von Wittelsbach (1846-1930), Bavyera Prensi, Alman Komutan.

¹⁰ Kerensky Aleksandr Fiyodoroviç (1881-1970), Rus siyasetçisi, “Eserler” Partisi Üyesi.

¹¹ Miheil Cavahişvili (Adamaşvili), ünlü Gürcü yazarı ve siyaset adamı.

ilhamlar sükunete kavuştu. Rusya'da Mesih olduklarını da unuttular. Şimdilik Rusya, diğerlerini kurtarmak yerine hiç beklemeden elde ettiği özgürlük ile devlet yapısını kurtarmak için gayret gösteriyor". Aynı makalede yazar tarafından Rusya'nın müttefik ve düşman ülkelerin ilhaksız ve tazminatsız barış üzerine olan yaklaşımları tetkik edilmiştir. Konuya değinirken yazar, "Fransa parlamentosu barış için belirsiz bir rızada bulunmuştur: yani ilhaka karşıyım, fakat Alsaceve Lorraine bölgelerini geri almam gerek. Tazminat da istemiyorum, ancak savaştan gördüğüm zarar ödensin" gibi açıklamalar yapmıştır. Devamında İngiltere'nin politikasında bahsederken "İngiltere Almanya'nın elinden aldığı sömürgelerinden, Mısır ve Kıbrıs'tan vazgeçmiyor" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Yazara göre Rusya'nın müttefikleri ilhaklı ve tazminatlı barıştan yana iken, Rusya tam tersini talep ediyordu. Yazar "Bu durum Rusya'nın müttefikleri arasında henüz savaş gücünün ve zafer ümidinin var olmasından, Ruslarda ise her ikisinin kaybolmasından dolayı oluştu" şeklinde açıklıyor. Kendisi Rusya düşmanı olan İttifak Devletleri'nin düşüncelerine de değinmiş ve "İngiltere ve Fransa ilhaksız ve tazminatsız barış şartlarını kabul etmedikleri ve savaşı devam ettikleri için İttifak Devletleri Rusya tarafından ileri sürülen teklifleri tamamen kabul ediyorlar ve Rus topraklarını tahliye etmek, Sırbistan, Karadağ, Romanya devletlerini yeniden kurmak için söz veriyorlar. Avusturya-Almanya ittifakı Rusya tarafından ileri sürülen teklifleri kabul ediyor. Bu yüzden ister istemez Merkezi Devletler ile Rusya arasında ortak bir mutabakat, müzakere ve barış meselesi söz konusu oldu" gibi iddialar ileri sürmüştür.

"Separatiuli Zavi Tu Gadacgupeba (Tek Taraflı Barış, Yoksa Yeniden Gruplaşma)" isimli makale (Sakartvelo, 15(27). 06. 191) daha önceki makalenin devamıdır ve yine M. Adamaşvili tarafından yazılmıştır. Yazar savaş meselesini anlatırken "Rusya ve Avusturya-Almanya'nın barış şartları bir nevi örtüştüğünde iki tür sonuç ortaya çıktı: Birincisi – Rusya stratejik ortaklığı bozdu ve siyaset açısından da müttefiklerinden uzaklaştı. Bu tür davranışlar Rusya'nın müttefiklerini öfkeliendirdi. Bu durum ise müttefikler için ölümcül olabilir" açıklamalarda bulunmuştur. Yazara göre "Ortak savaşmanın kendi amaçları var ve koalisyonda bulunan devletler birbirine anlaşma şartlarıyla bağlıdır. Ancak, Rusya tarafından müttefiklerle yapılan anlaşmaların metni gizli olduğu için amacın ne olduğu bilinmiyor. Fakat, bu durumda Rusya'nın en sıkışık durumda olduğu aşikardır, çünkü Rusya örümcek ağından kendini kurtarmaya çalışıyor. İhtilalci Rusya'nın beyanatına göre kendisi amaçlarını değiştirmiştir. Buna göre İstanbul talebinden, Avusturya'nın parçalanması ile Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasından vazgeçmiştir. Ancak, Rusya müttefiklerinin amaçları tamamen aksinedir". Yazarın düşüncelerine göre "Rusya'nın savaş ve genel kabiliyeti tükenmek üzeredir. Bu yüzden

Rusya'ya tek taraflı barışın imzalanması veya ülkenin yıkılması ile özgürlüğün kaybetmesi bir seçecektir". Yazar "Bu durumda savaşın durdurulması mümkün değildir, yalnız tek taraflı barış akdedilerek ateşkes yapılır. Bu da bir formalite anlamına gelir. Gerçeği ise tek taraflı ateşkesin ardından askeri kuvvetlerinin bir yerden diğere aktarılması ve dost ile düşmanın değişimidir" gibi tespitlerde bulunmuştur.

M. Adamaşvili'nin aynı başlıklı diğer bir yazısında (Sakartvelo, 17(29). 06. 1917) Rusya'nın müttefikleri ile düşmanlarına karşı ilişkilerden bahsedilmiştir. Buna göre "İlk defa Çar Hükümeti savaşta mağlup olduğunu daha 1915'in yaz aylarında hissetti. O zaman düşman 16 çok zengin bölgeyi ilhak etti. Bu yüzden Çar'ın tahtı sarsılmaya başladı". Yazar Avrupa'da faaliyet gösteren yetkili çevreler tarafından ileri sürülen düşünceleri de dile getirmiştir. Buna göre "Avusturya'lular ile Almanlar cephedeki askeri ilerlemelerini durdurdular. Bunu kendileri yaptılar, çünkü teçhizatsız ve bölünmüş Rus ordusunun bunu yapmak için gücü yetmezdi". Yazara göre "Avrupalılar bu durumu o yaz ileri sürülen tek taraflı barış teklifine bağlıyorlar". Yazar, devamında okuruna yine de Avrupalıların düşüncelerini tanıtmıştır. Buna göre "Rusya'nın bu düşünceleri yüzünden İngiltere Sibiryaya doğru Japonya'nın elini açtı ve Rusya'ya Sibiryaya'nın kaybolmasının mümkün olabileceğini gösterdi. Bu yüzden Rusya savaşa daha derin girmek zorunda kaldı. Müttefikler Rusya'ya tehditle, borç vermekle ve doğru kombinasyonlarla savaşa dahil ettiler ve kendilerine o kadar sağlam bağladılar ki, Rusya tek taraflı barış için sesini artık çıkaramadı". Yazar Rusya'nın son durumunu değerlendirerek "Rusya'nın şimdiki durumu eskisinden çok farklıdır ve şimdilik tek taraflı barışın talep edilmesi oldukça mümkündür. Bu durum ise Rusya'ya toparlanmak için imkan sağlayacaktır. Ancak, buna benzer ihanet, yani tek taraflı barış, müttefikleri tarafından affedilmez. Çünkü, onlar ortak işin içine milyarlarca para koydular ve milyonlarca kurban verdiler. Tek taraflı barış müttefikleri mağlup eder ve parçalar. Bunu yapmak yeni bir savaş açmak anlamına gelir ve yeni gruplaşmalara yol açar" gibi tespitlerde bulunmuştur. Yazara göre Rusya'nın Sibiryaya dışında zayıf noktaları daha vardı örneğin: İstanbul Boğazları. Çünkü Osmanlı Devleti İngiltere'ye buradan yol açabilirdi. Aynı Afganistan ve diğerlerinde olduğu gibi. Makalenin sonunda yazar "Rusya şimdiki kendi müttefiklerini püskürtmek ve ülkeyi kurtarmak için Avusturya-Almanya ile ittifak kurmak zorunda kalacaktır. Eğer tek taraflı barışın sonuçları zaruri bir gruplaşmayla sonuçlanırsa, bu barışın hiç bir anlamı kalmaz, çünkü bir kısmı kağıt üzerinde kalır. Rusya ise barış şartları yazıldığında Merkezi Devletlerle bir ittifak kurma talebinde bulunacaktır" gibi ifadeler kullanmıştır.

“Rusetis Demokratia da Omi (Rus Demokrasisi ve Savaş)” adlı makale (Sakartvelo, 18(30). 06. 1917) R. İngilo¹² tarafından yazılmıştır. Yazara göre “*Rus ihtilali Rusya politikasına iki türlü yön verdi. Birincisi – Savaşı bir an önce bitirmek ve tek taraflı barış imzalamak. İkincisi – Halkların kendi kaderlerini kendileri tarafından belirlemek ve bütün savaşçı devletlerin proletaryasının katılımıyla ilhaksız ve tazminatsız barışı sağlamak*”. Devamında yazar, Rus Halkı ile Bolşevikler’in savaşa yönelik düşüncelerini “*Rus demokrasisinin çoğu kısmı savaşa karşıdır. Bolşeviklerin sloganı – savaşa bir an önce son vermek, halkın barışa muhtaç olan kesiminde destek buldu. Halk tek taraflı ve erken barışın ne tür sonuç getireceğini dikkate almıyor*” şeklinde anlatmıştır. Aynı makalede Rusya İşçi ve Askeri Şuralar tarafından Petersburg’da düzenlediği toplantı kararının kısa içeriği mevcuttur. Buna göre, ülkelerinin bütün proletaryası ve demokrasisi savaşın bir an önce bitmesine teşvik edecekti, halkların mukadderatı kendileri tarafından belirlemekle birlikte ilhaksız ve tazminatsız barış imzalanacaktı. R. İngilo’ya göre “*Aynı toplantıda katılımcılar ezici çoğunlukla tek taraflı barışın imzalanmasını kınadı. Rus ihtilalciorudusu müttefiklerini eski sadakatle destekleyecekti ve Merkezi Hükümetleri’nin emperyalist eğilimlerine karşı çıkacaktı*”.

“Stokholmis Konperentsiaze (Stokholm Konferansı’nda)” başlıklı makalede (Sahalho Purtseli, 7. 07. 1917) 02 Haziran 1917’de Stokholm’da Alman Sosyal-Demokrat partisi tarafından savaşın bitirilmesi hakkında sunulan bir muhtıranın içeriği yer almıştır. Muhtıraya göre: “*1) Alman demokrasisi başkalarının topraklarının zorla ilhak edilmesine karşıdır. Ortak anlaşmalar sonucunda sınırların değişikliğine gerek kalırsa, orada yaşayan halklara istedikleri topraklara göç etmek için izin verilecektir. 2) Alman Sosyal-Demokratları Doğu Afrika’da Almanlardan alınan yerleşimlerini ve Pasifik Okyanus’taki Tsingtao adasının Almanya’ya iadesini talep ediyor. 3) Alman Sosyal-Demokratları askeri tazminata karşıdır*”. Devamında Alman Sosyal-Demokratları tarafından milletlerin özgür iradesi ili ilgili yaklaşımlar etraflıca açıklanmıştır ve düşünceleri “*Alman Sosyal-Demokratları bir ülkeye yasal olmadan Belçika Devleti’nin yeniden kurulmasını, Sırbistan’ın yeniden bağımsızlığa kavuşturulmasını, Finlandiya, Polonya ve diğer küçük ülkelere özerklik verilmesini kabul ediyorlar. Alman Sosyal-Demokratları İrlanda, Mısır-Trablus, Fas, Hindistan, Tibet, Kore, Siyam’ın ulusal dirilişlerini destekliyorlar. Alman Sosyal-Demokratları Kuzey Silezya’da, Poznan’da, Batı*

¹² Rapiel İvanitsky (1886-1966), hukukçu, politika yazarı, din adamı, Gürcistan Milli-Demokrat Partisi Üyesi, İngilo- takma adıdır.

Prusya'da, Alsace-Lorraine'deki milli hakları ezen grupları kınıyorlar. Alsace-Lorraine için iç yönetimden tam özgürlük talep ediyorlar” şeklinde ortaya konulmuştur.

“Tavisupleba da Mşvidibianoba (Özgürlük ve Barış)” adlı makale (Ertoba, 17.03.1917) tamamen propaganda tarzındadır. Makalede Petersburg İşçi ve Askeri Şurası'nın emperyalistlere karşı çıktığı anlatılmıştır. Burada uluslararası demokrasiye ve Avusturya-Almanya işçi kitlesine bir çağrı gönderilerek işgalci ülkelerinin ilhak politikasını kınamaya ve Prusya junkerlerinin ve Vilhelm'in hakimiyetine son vermelerine, Alman ve Avusturya işçilerinin Rus işçilerine destek olmalarına davet edilmiştir.

“Germania da Zavi (Almanya ve Barış)” başlıklı makalede (Ertoba, 21.03.1917) Rus İhtilalinden sonra Alman yöneticileri tarafından barış konusu üzerine ileri sürülen ifadeler anlatılmıştır. Burada Alman Başbakanı Bethman Hollveg'in Rus İhtilali hakkında dile getirdiği düşünceler mevcuttur. Buna göre Hollveg, Çar II. Nikola'yı alman taraftarı, ihtilalcileri ise gerici ve savaş taraftarları olarak göstermiştir. Hollveg'e göre, Almanya yeni Rusya'yı yalnız doğru yola çıkmak için destekleyecek ve bu da gelecekteki barışın garantisi olacaktır. Aynı Hollveg “*En kısa zaman içerisinde her iki taraf için kabul edilecek onursal ateşkes anlaşması imzalanacaktır*” gibi kelimeler kullanmıştır. Gazeteye göre, Rus İhtilali etkisinden dolayı Almanya ve Avusturya'da başlatılan işçi hareketleri yüzünden barış için bu tür yaklaşımlar ortaya çıktı ve Avrupa ülkelerinin monarşik sistemleri sarsılmaya başladı.

“Omis Şesaheb (Savaş Hakkında)” ve “Emigrantebi (Göçmenler)” adlı makalelerde (Ertoba, 22.03.1917) anlatıldığı gibi İşçi ve Askerler Şurası Rusya Geçici Hükümeti'ne bir teklifte bulunarak savaşın hedefi üzerine açıklamaları, aldıkları kararları ve İtilaf Devletleri'nin savaş hakkındaki düşüncelerini resmen ilan etmesini talep etti. İkinci makaleye göre, Alman Sosyal-Demokratları'nın bir grubu Rus Sosyal-Demokratlarla görüşmek için Stokholm'a gitmişti. Bunlar Rus partidaşlarına herkes için kabul edilecek barış şartlarını sunmuştu. Bu şartlara göre Alsace ve Lorraine bölgeleri Almanya'ya kalacaktı, Belçika'ya ordusu olmamak şartıyla bağımsızlık hakkı tanınacaktı, Osmanlı Devleti hamiliğinde bağımsız Ermenistan kurulacaktı, yine Osmanlı Devleti hamiliğinde kalmak şartıyla boğazların tarafsız olması ilan edilecekti.

“Zavis Garşemo (Barış Üzerine)” başlıklı makalede (Ertoba, 22.03.1917) aynı Almanya tarafından Stokholm'a gönderildiği temsilciler tarafından Rus Sosyal-Demokratlarla yaptıkları barış müzakerelerinden söz edilmiştir. Makaleye göre, Alman Sosyal-Demokratları ilhaksız ve tazminatsız barış şartlarını

muhakkak destekleyeceklerdi. Çünkü onlar arasında Haase¹³ ve Mehring¹⁴ taraftarlarının sayısı arttı, Scheidemann¹⁵ ve Heine taraftarların sayısı ise azaldı. Makalede “*Stokholm’de iki asıl düşman olan ülkenin sosyal-demokratları birbirine el uzatıyorlar ve barış şartlarını üzerine görüşmeler yapıyorlar. Bu yüzden uluslararası demokrasi savaşı kendi menfaatlerine göre bitirecektir*” gibi tespitler ortaya konulmuştur.

“Omi da Demokratia (Savaş ve Demokrasi)” başlıklı makalede belirtildiği gibi uzun vadeli savaş Rusya’ya fazlasıyla zarar verdi. Habere göre, “*Rusya İşçi ve Askeri Şurası 20 Mart toplantısında aldığı karara dayanarak Geçici Hükümet’ten diğer ülkelerinin topraklarının ilhak etmesine karşı olduğunu, diğer savaşçı ülkeler ilhak ve tazminattan vazgeçtikleri takdirde, her an barış imzalamak için hazır olduğunu resmen ilan etmesini talep etti*”. Devamında bahsedildiği gibi, burjuva milliyetçi kitlesi savaşın başlangıcından beri “Internacional”ın söndürülmesine çalıştı. Özellikle, ilhaksız ve tazminatsız barış sloganını ilk defa ortaya koyan Zimmervald¹⁶ grubuna karşı harekete geçtiler. Gazeteye göre, Rusya Geçici Hükümeti demokrasinin taleplerini yerine getirmek zorunda kalacaktı. Makalede bütün dünyanın sosyal-demokratları Rus işçilerini desteklemek için davet edilmiştir.

“Zavis Garşemo (Barış Üzerine)” adlı makalede(Ertoba, 25. 03. 1917) uluslararası basından alınan haberle aktarılmıştır: “Paris. 22 Mart. Almanya Batı Cephe’de ileri sürdüğü taleplere göre Belçika’nın tahliyesini yalnız bu ülkenin büyük şehirlerinde askeri birliklerini bırakarak kabul ediyor. Fakat, demiryollarının kontrolü de elinde kalacak ve Saint-Brieuc ve Longrien şehirleri elinde kalmak şartıyla Fransa topraklarını da tahliye edecekti. Savaş tazminatı olarak da kendisine 15 milyon Frank ödenecekti”.

“Germania Ganahlebis Tsin (Yenileme Öncesinde Almanya)” başlıklı (Ertoba, 30. 03. 1917) makalede Rus İhtilalinin Alman monarşik devleti üzerine yaptığı etkiden ve İmparator Wilhelm tarafından çıkarılan fermanın bahsedilmiştir. Fermana göre, Alman Anayasası tamamen yenilenecekti, iç siyaset ve seçim sistemi değişecekti, halk devletin yönetiminde yer alacaktı. Makaledeki tespite göre, “*Alman İmparatorunu Rus İhtilali korkuttu. Devamında anlatılanlara göre “Alman İşçi kitlesi ve sosyal-demokrat partisi iç ve dış siyasetinin değişmesini talep etti. Bunlar savaş ve barış meselesinin çözümünü*

¹³ Haaze Hugo (1863-1919), Alman Sosyal-Demokrat Partisi Üyesi

¹⁴ Fransız Erdmann Mehring (1846-19191), Alman politik yazarı, siyasetçi ve tarihçi.

¹⁵ Philipp Heinrich Scheidemann (1865-1939), Alman politik yazarı, siyasetçi ve sosyal-demokrat partisi üyesi.

¹⁶ 11 ülkeden 38 kişinin katılımıyla 5-8 Ekim 1915’de gerçekleşen Zimmervald Sosyalistler Konferansı.

yalnız sistemin tamamıyla değiştiğinde görüyorlardı". Konu ile ilgili Alman Sosyal-Demokrat Partisi üyesi Haaze'nin Reichstag'da yaptığı konuşmaları da örnek olarak gösterilmiştir.

"Sapatio Zavi (Onursal Barış)" adlı makalede (Ertoba, 07.04.1917) başka ülkeleri ilhak etmeye kalkan savaş eden devletlerin burjuvaları eleştirilmiştir. Gazeteye göre "*Rus Liberalleri İstanbul ve boğazların alınmasını ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını ısrarla talep ediyorlardı. Fakat, Petersburg İşçi ve Askeri Şurası'nın talebi üzerine Geçici Hükümet bu taleplerden vazgeçti. Rus demokrasisi İstanbul ve boğazları ele geçirmek için bir damla kan dahi akıtmayacaktı*". Makaledeki tespitlere göre, Rus İhtilali bütün dünyayı etkiledi ve bu yüzden uluslararası demokrasi Rusya'nın dış siyasetine de fazla dikkat çekti.

"Germania Revolutsiis Molodişi (Almanya'da İhtilal Beklentisi)" başlıklı makalede (Ertoba, 20. 04. 1917) Rusya müttefikleri olan Fransa ve İngiltere'nin Rus İhtilali'ne karşı olumsuz yaklaşımları, Rus proletaryasını örnek alarak ayaklanan Avusturya-Almanya proletaryası kendi hükümetlerini sıkıştırdıkları, Alman işçileri tarafından işçi şuralarının kurmasına yönelik hareketleri ve buna Alman Başbakanın karşı çıktığı anlatılmıştır. Gazetenin tespitine göre, Rus İhtilali bütün dünyaya yayılıp Avrupa kıtasını yenileyecekti ve Almanya ve Avusturya'daki monarşik rejimleri yok edecekti.

"Saerto Tu separatiuli Zavi (Genel Yoksa Tek Taraflı Barış)" adlı makalede (Ertoba, 21. 04.1917) göre "*Petersburg İşçi ve Askeri Şurası tarafından ileri sürülen barış teklifi gerek müttefik, gerekse düşman devletlerin sosyal-demokratları tarafından desteklendi. Fakat, hiç bir hükümet barışa doğru bir adım dahi atmadı*". Burada Almanya Sosyal-Demokrat Partisi'nin ikiye bölünmesinden söz edilmiştir. Buna göre "*Azınlıklar çoktan beri barış talebinde ve hükümete karşı çıkıyorlar. Son zamanlarda çoğunluk da Rus sosyal-demokratlarının fikirlerine katılma kararını aldı.*" Makalede Alman Sosyal-Demokrat partisi lideri Scheidemann'ın barış açıklamasından bahsedilmiştir. Scheidemann'a göre, "*Birincisi – bir ülkenin işçi sınıfı diğer ülkenin işçi sınıfının iç işlerine karışmamalı. İkincisi – genel barış tesis edilemezse, tek taraflı barışın imzalanması gerekir*". Makalede buna cevaben "*Her ihtilalin kendi mantığı var ve sesini çeşitli tarzlar kullanarak duyurur. Bu yüzden, Rus İhtilali diğer ülkelerin iç ilişkilerine karışmak anlamına gelmiyor... Tek taraflı barışa gelince, bu konu zor bir meseledir ve iki kelime ile çözülmez. Cevap vermek yalnız iş ve dış faktörler göz önünde bulundurulduğunda mümkündür. Fakat, peşinen denilebilir ki, Rus işçi sınıfının amacı tek taraflı barış değildir*" şeklinde ifadeler kullanılmıştır.

“İmperializmi da Demokratia (Emperyalizm ve Demokrasi)” adlı makalede (Ertoba, 23.04. 1917) Dünya Savaşı üzerine Rusya Geçici Hükümeti’nin yaklaşımları eleştirilmiştir. Yazıya göre “*Rusya Geçici Hükümeti Dış İşleri Bakanı Milyukov*¹⁷ Rusya’nın Müttefikleri olan devletlere bir diplomatik nota göndererek tek taraflı barış hakkında yayılan dedikoduları reddetti ve Rus Halkı’nın savaşı kazanmak için her türlü gayrette bulunacağını bildirdi”. Makalede “*Rusya Geçici Hükümeti 25 Mart’ta Rus Halkı’na hitaben yaptığı açıklamalarını 27 Mart’ta reddetti ve ilhaksız ve tazminatsız barıştan yana olduğunu belirtti*” gibi ifadeler mevcuttur. Gazeteye göre, 27 Mart açıklaması 14 Mart Petersburg İşçi ve Askeri Şurası tarafından ilhaksız ve tazminatsız barış talebi etkisinden dolayı yapıldı. Devamında Rusya Askeri Bakanı Guçkov’un¹⁸ orduda demokrasiye karşı propagandası ve İngiliz ve Fransız burjuvalarını destekleyen olumlu ifadeleri eleştirilmiştir. Gazetenin tespitine göre, “*Emperyalistler güçlendiler, demokrasiye karşı açıktan ilk adımlar atmaya başladılar. Bunun ispatı da 18 Mart’ta çıkardıkları notadır*”¹⁹. Aynı tespitlere göre, bütün bunlara rağmen demokrasi propagandasını güçlendirdikten sonra Geçici Hükümet benzeri emellerinden vazgeçecekti.

“Demokratia da Sapatio Zavi (Demokrasi ve Onursal Barış)” başlıklı makalede (Ertoba, 25. 04. 1917) Rusya Geçici Hükümeti tarafından müttefikleriyle birlikte savaşı devam ettireceğine dair çıkarılan nota yüzünden 20 Nisan’dan itibaren Geçici Hükümet ile İşçi ve Askeri Şurası arasında meydana gelen çelişkilerden bahsedilmiştir. Makaleye göre, İngiltere ve Fransa Geçici Hükümet’e destek oluyorlardı. Rusya bu iki devletin taleplerini kabul etmezse Uzak Doğu’da İngiltere’nin müttefikleri olan Japonya’yı Rusya’ya karşı kıskırtacaklardı.

“Sotsialistebis Samşvidobo Programa (Sosyalistlerin Barış Programı)” adlı makalede (Ertoba, 26. 04. 1917) ilhaksız ve tazminatsız barış konusunda Rus ve Alman Sosyalistlerin ortak tutumundan bahsedilmiştir. Buna göre, barışın akdedilmesi ilk başta Rusya ve Almanya’nın işi idi. İlk adımlar bunlar tarafından atılacaktı. Bundan sonra ise diğerleri takip edecekti. Haberde barış taraftarları olan askerler tarafından Rus-Alman Cephesi’nde 1 Mayıs’ta kırmızı bayrakların asılması ve o gün bir ateşkesin yapıldığından söz edilmiştir. Devamında verilen bilgiler aktarıldığında “*Alman Sosyal-Demokratları Rus İşçi ve Askeri Şurası tarafından Rusya Geçici Hükümeti’ne sundukları “Barış*

¹⁷ Milyukov Pavel Nikolayeviç (1859-1943), Anayasa-Demokrat Partisi lideri, politika yazarı, tarihçi.

¹⁸ Guçkov Aleksandr İvanoviç, (1862-1936), “17 Ekim Birliği” lideri.

¹⁹ Geçici Hükümeti’nin müttefik hükümetlerine gönderdiği nota (“Milyukov Notası”). Notada Geçici Hükümet müttefik devletler hükümetlerin savaşın zafere kadar götürmesinde Rus Halkı’nın arzusu olduğu bildirilmiştir.

Programını” tamamen kabul ettiler. Rusya Geçici Hükümeti bu programı tamamen kabul etti. Aynı şekilde, Alman Sosyal-Demokratları “Barış Programlarını” Alman Hükümeti’ne sunup kesin cevap talep ettiler” gibi ifadeler yer almıştır. Gazetenin tespitine göre, Rus ve Alman proletaryası birleşmeye kalktı ve savaşın sonu çok yakındı.

“Rusetis Demokratia da Zavi (Rus Demokrasisi ve Barış)” başlıklı makalede (Ertoba, 04. 05. 1917) Petersburg İşçi ve Askeri Şurası tarafından bütün dünya sosyalistlerine ilhaksız ve tazminatsız barışı desteklemek için yapılan çağrıdan bahsedilmiştir. Buna göre, Almanya ve Avusurya’nın işçi sınıfı bütün Avrupa’nın yarısını silah gücü ile işgal eden hükümetlerine karşı çıkmaya davet edilmişti. Devamında İngiltere’nin savaşı devam ettirme siyaseti eleştirilmiştir. Gazeteye göre, bütün dünya sosyalistlerinin birleşmesiyle “İnternasional”ın yeniden kurulması mümkündü. Bu yüzden Petrograd İşçi ve Askeri Şurası proletaryanın bütün siyasi ana dallarının katılımıyla bir uluslararası sosyalist konferansını düzenlemek için girişimde bulundu. Adı geçen şura bu konferansta barış konusu üzerine alınan karar “İnternasional”ın zaferi ve emperyalistlerin siyasetinin sonu olacaktı.

“Germaniis Kantsleri da Zavi (Alman Başbakanı ve Barış)” adlı makalede (Ertoba, 07. 05. 1917) I. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Avrupa ile Doğu’da yeni sömürgeleri ele geçirme emelleri ve bu amaçla ordusu ile donanmanın güçlendirilmesi konuları irdelenmiştir. Buna Bismarck’ın²⁰ “*Almanya yalnız aşırı militarizm sayesinde sanayi ile ekonomisini sağlayabilirdi ve uluslararası ticarete kendine layık yer tutabilirdi*” ifadeleri örnek olarak gösterilmiştir. Gazeteye göre II. Wilhelm de Bismarck’ın düşüncelerini takip etti. Haberin devamında verilen bilgilere göre, Alman Sosyal-Demokrat partisi ilhaksız ve tazminatsız barışın destekçisi iken, Fransa Sosyalistlerinin bir kısmı ile İngiliz Pacifistleride Almanlarla hemfikirdi. Gazetenin tespitine göre, oluşan duruma rağmen Alman başbakanı BethmanHollveg ilhaksız ve tazminatsız barışa karşı çıkıyordu.

“Brdzola Zavistvis Germaniaşi (Almanya’da Barış İçin Mücadeleler)” başlıklı makalede (Ertoba, 13. 05. 1917) Rus İhtilali’nden sonra Alman işçi sınıfı arasında başlatılan hareketlerden söz edilmiştir. Makalede ilk sırada Rus İhtilali’nin savaşa engel olabileceği ve benzeri ihtilalin Almanya’da da meydana gelebilme ihtimali tartışılmıştır. Makalede Rus İhtilali’nden sonra Almanya’da cereyan eden çok sayıda işçi protestoları ile grevlerden bahsedilmiştir. İşçilerin sloganlarında hükümetinden barış için bir an önce müzakerelerin başlatılması, ilhaksız ve tazminatsız barışın imzalanması, Almanya’nın

---

²⁰ OttoEduard Leopold von Bismarck-Scsönhausen (1815-1898), İlk Alman Başbakanı.

demokratikleştirilmesi ve mahkumların affedilmesi talep edilmiştir. Makalede bahsedildiğine göre, Almanya’da “Yeni Bağımsız Sosyal-Demokrat Partisi” eski Sosyal Demokrat Parti’den yani “Scheidemann Partisi”nden ayrıldı ve Berlin’de İşçi Şurası’nı kurdu. Bunun üye sayısı 30.000’e kadar yükseldi. Scheidemann’ın partisinin üyesi ise 6.000 kadardı. Burada bahsedildiğine göre yeni parti eski sosyal demokrat partisinin programında bir değişiklik yaparak savaş ve emperyalizme karşı mücadele etmek ve parti mülkiyetini yürütmek için yeni maddeler koyacaktı. Makalenin sonunda verilen bilgilerden işçi grevlerinde siyasi taleplerin ileri sürüldüğü andan itibaren hükümet işçilerin iki liderini hapsetti, fabrikalarda askeri yönetim kurdu ve 19 Nisan’dan itibaren grevleri yasakladı. Bu yüzden bir hafta sonra bütün grevler kesilmeye başladı.

“Zavisken (Barışa Doğru)” adlı makaleye (Ertoba, 17. 05. 1917) göre savaş dolayısıyla çıkan kriz Rus İhtilali etkisi yüzünden barış imzalama ihtiyacını yarattı ve uluslararası demokrasiyi birleştirdi. Rus İşçi ve Askeri Şurası tarafından ileri sürülen barış talebi Merkezi Hükümetleri’nin Sosyal-Demokratları tarafından desteklendi. Rus İşçi ve Askeri Şurası çağrısı üzerine icra edilecek Stokholm Sosyalistler Barış Konferansı’na Avusturya, Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan, İtalya, Almanya, Fransa (Sosyalistlerin azınlık kısmı), İngiltere (Bağımsız İşçi Partisi), İsviçre, ABD ve Rusya sosyalistleri katılacaktı. İngiltere sosyalistlerinden Haindman²¹ grubu katılmaktan vazgeçti. Fransa sosyalistlerin durumu belirsizdi. Belçika Sosyalistleri Vandervelde²² başta olmak üzere konferansa katılacaklardı.

“İmperialistta Gamosvla da Sapatio Zavi (Emperyalistlerin Açıklamaları ve Onursal Barış)” başlıklı makaleye (Ertoba, 19. 05. 1917) göre, savaşçı ülkelerin başkanları savaşı başlatma konusunda birbirini suçluyorlardı. Bütün dünya demokrasisine Bethman Hollveg ile Liloyd George’nin²³ mücadelesinin küçük milletleri özgürlüğe kavuşturmak için değil de başka ülkelerin soyması için olduğu aşikardı. Burada Alman Sosyal-demokratlar’ın hareketleri değerlendirilmiş ve “*Zimmeraldlilerin küçük grubu günümüze kadar ilhaksız ve tazminatsız barışı savunuyordu. Şimdi ise, Alman Sosyal-Demokratların çoğunluğu da emperyalistlere karşı çıkıyor ve savaşın bitmesini istiyor. Bu talep Scheidemann tarafından Alman Meclisi’nde başbakana açıklandı. Ancak, başbakan Rusya’nın Almanya ile barışacağını ve tek taraflı barışın akdedileceğini düşünüyor. Alman Sosyal-Demokratların çoğunluğu ise 2 Mayıs’ta ön*

²¹ Haindman Henry Meiers (1842-1921), İngiliz sosyalist hareketleri lideri, avukat, gazeteci.

²² Emile Vandervelde (1866-1938), Belçika Sosyalist partisi Üyesi, uluslararası şube başkanı.

²³ David Liloyd George (1863-1945), İngiliz siyasetçisi.

*çalışmalarını başlatan Stokholm Uluslararası Sosyalistler Konferansına gide-
miyor” şeklinde ifadeler kullanmıştır.*

“Saidumlo Diplomatas Parda Ehsneba (Gizli Diplomasisinin Perdesi Açılıyor)” başlıklı makalede (Ertoba, 25. 05. 1917) Rus İhtilali’nin gizli dip-
lomasisi üzerine yaptığı etkiden bahsedilmiştir. Yazıya göre Rusya İşçiler ve
Askeri Şurası Geçici Hükümet’ten çeşitli ülkelerle, özellikle müttefiklerle
Rusya’nın imzaladığı gizli anlaşmaların kamuya açıklanmasını talep edi-
yordu. Ancak, Milyukov ve Guçkov buna karşı çıkıyorlardı. Makalede bahse-
dildiği kadarıyla Rus işçilerinin talepleri gibi Fransa Sosyalistleri de kendi hü-
kümetinden aynısını talep etmişlerdi. Buna göre, Fransa Başbakanı Ribot²⁴
Fransa tarafından imzalanan bütün gizli anlaşmaların kamuya açıklanacağını
beyan etmişti. Devamında gizli anlaşmaların yıkıcı ve kötü yönleri anlatılmış-
tır. Gizli diplomasisinin zararlı olduğunu göstermek için Bismarck’ın “*Gizli
diplomasi günümüz devletlerin elinde güçlü bir silahtır ve çoğu zaman dış sa-
vaşlardan fazla iş görüyor*” gibi ifadeleri kullanılmıştır. Gazeteye göre tam
gizlilik diplomasisi üzerine İtilaf ve İttifak Devletlerinin siyaseti kuruldu ve
yarım asır boyunca bu iki emperyalist birlik savaş için hazırlanıyordu. Gaze-
tenin tespitine göre, ilhaksız ve tazminatsız barış için harekete geçen prole-
tarya gizli anlaşmaların kamuya açıklanmasını talep edecek ve hükümetlerine
feshettirecekti.

“Zavi da İmperializmi (Barış ve Emperyalizm)” adlı makalede (Ertoba,
27. 05. 1917) Stokholm Konferansı’na gidecek olan temsilcilere İtilaf Devlet-
leri hükümetleri tarafından pasaport sıkıntılarının çıkarıldığı belirtilmiştir. De-
vamında Avusturya İmparatoru Karl’ın²⁵ ifadesi bulunur. Buna göre, Rusya
müttefikleri ilhaksız ve tazminatsız barış teklifini kabul ettiklerinde Avusturya
da kabul edecekti. Aksi taktirde, savaşa devam etmek zorunda kalacaktı. Ga-
zetenin tespitine göre İngiltere, Merkezi Devletler ona rakip olduğunda bun-
ları tamamen mağlup etmesini talep edecekti. Bu yüzden görüşmelerden kaçır-
mıyordu.

“Sapranget-İnglisis Burjuazia İmperialistur Politikaze Hels Ar İgebs
(Fransa-İngiltere Burjuvaları Emperyalist Politikalarından Vazgeçmiyorlar)”
başlıklı makalede (Ertoba, 30.05.1917) Fransa ve İngiltere’nin burjuva sınıfı
ve işgalci dış politikaları eleştirilmiştir. Makalede belirtildiği gibi, “*Son alman
telgraf haberlerine göre Fransa ve İngiltere büyükelçileri Rusya Geçici İhtilal
Hükümeti’nin 27 Mart’ta beyan ettiği barış teklifine karşı çıktılar ve barışın*

²⁴ Alexandre Felix Joseph Ribot (1847-1923), Fransız siyasetçisi ve devlet adamı, defalarca
Fransa başbakanı görevini yapmıştır.

²⁵ Karl Franz Joseph von Habsburg-Lothringen (1887-1922).

temelini bozmaya kalktılar. Fransa Milletvekilleri Odası, 1871’de Milli Meclis tarafından Alsace-Lorraine bölgelerinin yeniden Fransa’ya bağlanması talebini oy birliği ile kabul etti ve ayrıca, savaş tazminatı talebinde de bulundu. İngiliz büyükelçisi yalnız Rusya’ya bağlı Polonya topraklarının iadesi değil Prusya’ya bağlı Polonya topraklarının da Prusya’dan ayrılmak şartıyla barış müzakerelerine gireceklerini açıkladı. Aksi takdirde, her iki devlet savaşın devam ettirilmesinden yanadır. Çünkü, bunlar Almanya’dan eski topraklarını koparma niyetindedir. Kendilerine bağlı geniş sömürgelerden ise söz etmek istemiyorlar”. Makalede bu talepler üzerine yorumlar yapılmış ve “Prensipte uluslararası proletarya Alsace-Lorraine ve Prusya’ya bağlı Polonya toprakların tahliye edilmesi ile burada oturan halkların kendi mukadderatını kendileri tarafından belirlemesine karşı değildir. Ancak, İngiltere ve Fransa Almanya’dan buna benzeri taleplerde bulduklarında kendi emperyalist emellerinden vazgeçmiyorlar ve yalnız kendi rakiplerinden işgalci politikaları ile yabancı toprak ilhaki siyasetinden vazgeçmelerini istiyorlar” gibi ifadeler kullanılmıştır. Gazetede yapılan tespitte göre, milletlerin, işgal edilen halkların ve bölgelerinin özgürlüklerine kavuşturulması genel bir konudur ve yalnız bir koalisyon için değil de bütün devletler için geçerli olmalıdır.

“Saertaşoriso Konperentsia (Uslararası Konferans)” adlı makalede (Ertoba, 04. 06. 1917) Stokholm’da planlanan uluslararası konferanstan bahsedilmiştir. Habere göre ilerdeki günlerde İsveç Başkenti Stokholm’da Uluslararası Sosyalistler Konferansı açılacaktı ve hemen hemen bütün ülkelerin sosyalist partilerinin delegeleri katılacaktı. Bu delegelerden çoğu artık Stokholm’de bulunuyordu. Makalede bahsedildiği gibi Petersburg İşçi ve Askeri Şurası İcra Heyeti tarafından Vandervelde Thomas Da Debrucker’e bir yazı gönderilerek eski barış teklifleri daha açıklandı ve bu şartlara herkes için kabul edilecek hal verildi.

“İmperialistebi da Separatuli Zavi (Emperyalistler ve Tek Taraflı Barış)” (Ertoba, 06. 06. 1917) başlıklı makalede belirtildiğine göre, “Almanya Hükümeti savaşın bu kadar uzayacağını düşünmediğinden ötürü tek taraflı barışın imzalanması için hazır olduğunu beyan etmiştir. Buna karşı olarak, İngiltere ve Fransa Hükümetleri savaşın bir kaç yıl daha uzatılması, Almanya’nın tamamen mağlup edilmesi ve dünyada kendi hegemonyalarını kurmak için harekete geçmişlerdi”. Almanya’nın bu tür bir hareketi Doğu Cephesi Komutanı Bavyeralı Prens Leopold tarafından Rusya Hükümeti’ne gönderilen telgraftan belli olmaktadır. Buna göre Almanya ve Avusturya Rusya ile barış müzakerelerine girmek için temsilcilerin tayin edilmesini talep ediyorlardı. Devamında Alman teklifi eleştirilmiş ve “Tek taraflı barış savaşın bitmesi değil de farklı şekillerde yeniden başlatılması anlamına geliyor. Almanya ve Rusya arasında

barış, Rusya ve İngiltere arasında gerginlik yaratacaktır. Bu durumda Japonya'nın İngiltere'ye destek verme ihtimali de vardır” şeklinde ifadeler mevcuttur. Gazeteye göre genel barışı imzalamak için gizli diplomasinin ve düzenli orduların kaldırılması ve uluslararası adalet divanının kurulması gerekiyordu.

“Saidumlo Diplomatii Gadasinceva (Gizli Diplomasininin Revize Edilmesi)” adlı makaleye (Ertoba, 07.06.1917) göre Rus İhtilali çeşitli devletlerin dış siyasetini etkiledi. Gizli diplomatik yazışmalar açıklanacaktı ve İtilaf Devletlerinin emelleri belli olacaktı. Gizli anlaşmalar Guçkov ve Milyukov'un bakan oldukları zaman da açıklanacaktı, fakat bakanların bir kısmı çoğunluk hakkıyla İşçi ve Askeri Şurası'nın taleplerini reddetti. Buna rağmen, aynı talepler devam ettiği için Fransa Sosyalistleri de kendi hükümetinden gizli anlaşmaların kamuya açıklamasını talep ettiler. Sonuç olarak, İtilaf Devletler arasında imzalanan gizli anlaşma sosyalistler tarafından kamuya açıklandı. Aynı habere göre, Rusya Geçici Hükümeti 5 Eylül 1914'te Londra'da imzalanan ve tek taraflı barışı reddeden anlaşma gündeme getirilmemek şartıyla İtilaf Devletleri temsilcileri arasında bir konferansın düzenlenmesini teklif ediyordu. Gazetenin tespitlerine göre, gizli anlaşmaların kamuya açıklanması için ilk adımlar atıldı ve bu da gizli emellerin ifşa edilmesi ile savaşın sona ermesine yol açacaktı.

“Omi da İmperialistebi (Savaş ve Emperyalistler)” başlıklı makalede (Ertoba, 11. 06. 1917) Dünya Savaşı'na katılan ülkeler ve özellikle savaş devam ettirmek niyetinde olan İngiltere eleştirilmiştir. Habere göre, Rus İşçi ve Askeri Şurası'nın barış çağrısına daha örgütlü Almanya ve Avusturya proleteryası uydu. Makaledeki tespitlere göre, uluslararası proletarya Stokholm Konferansı'nda işlediği barış şartlarını ileri sürerek savaşın sona erdirilmesini hızlandıracaktı.

“Germaniis Sotsial-Demokratebis Umrvalesoba Gamophizlda (Alman Sosyal-Demokratların Çoğu Uyandı)” adlı makalede (Ertoba, 14. 06. 1917) Alman Sosyal-Demokratları tarafından Rusya İşçi ve Askeri Şurasınca ileri sürülen barış sloganlarına verilendestek anlatılmıştır. Buna göre, Almanların esas prensibi – ilhaksız ve tazminatsız barış ile milletlerin kendi mukadderatını kendileri tarafından belirlenmesi olmak üzere Petrograd İşçi ve Askeri Şurası tarafından başlatılan konferansa katılmak için hazır olduklarını beyan etmişlerdi. Devamında belirtildiği gibi, aynı prensipler Avusturya işçileri tarafından da paylaşılmıştı. Makalede savaş dolayısıyla Avrupa Ülkelerinde meydana gelen ağır ekonomik durumdan da ayrıca söz edilmiştir. Haberdeki tespitlere göre, Rusya ve Almanya demokrasisinin birleşmesi, savaş konusunda

ortak karara varılması, diğer ülkelerin demokrasisini de birleştirmek ve savaşa son vermek anlamına gelecekti.

“Omis Sakithi Muşata da Cariskatsta Krilobaze (İşçi ve Askeri Kurultayında Görüşülen Savaş Meselesi)” başlıklı makalede (Ertoba, 17. 06. 1917) Rusya İşçi ve Askeri Şurası Kurultayında görüşülen savaş meselesi değerlendirilmiştir. Buna göre, Rusya'nın ihtilalci güçleri uyumlu eylemlerde bulunacaktı. Dünya Savaşı'nın kaderini uluslararası demokrasi güçleri birlikte çözeceklerdi. Çünkü tek taraflı barış savaş eden taraflardan birisini güçlendirirdi. Bu yüzden kurultay tek taraflı barışa karşı çıktı.

“Şeteva da Revolutsia (Askeri Hareket ve İhtilal)” adlı makalede (Ertoba, 21. 06. 1917) Rusya Askeri Bakanı'nın orduya savaş hazırlıklarına başlamak için verdiği emri eleştirilmiştir. Makalede yapılan tespitlere göre, savaşın bir an önce bitmesi ihtilalci güçlerin kazanması, savaşın uzatılması ise aynı güçlerin mağlup olması anlamına gelirdi. Bütün ümitler Stokholm Konferansı'na bağlanmıştı. Burada alınan kararlar barışın imzalanması ile savaşın bitmesine imkân sağlayacaktı.

“Stokholmis Konperentsia (Stokholm Konferansı)” başlıklı makalede (Ertoba, 24. 06. 1917) bu konferansın ertelenmesi ile Ağustos ayından daha önceki aylarda yapılamayacağı haber mevcuttur. Makalede belirtildiğine göre ihtilalci partiler arasında savaşın sona erdirilmesine ile barışın imzalanmasına dair fikir farklılığı vardı. Yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla, bu farklılık sosyalist partilerini birbirinden uzaklaştıracak ve ilhaksız ve tazminatsız barış yerine emperyalistlere savaşı devam ettirmek için yol açacaktı. Makalede ileri sürülen fikirlere göre, barış için “İnternational” temsilcileri savaş cephelerinde öncelikle propaganda yapıp düşman askerler arasında “Kardeş olma” metotlarını kullanacaklardı. Bunun nasıl yapılacağına ise uluslararası sosyalistler kongresinde karar verilecekti. Bu yüzden söz konusu kongrenin bir an önce toplanması gerekiyordu. Aksi takdirde, savaş devam ederdi ve Rus İhtilali ile birlikte bütün Avrupa demokrasisi de batardı.

“Helşekrulebata Gadasincva (Anlaşmaların Revize Edilmesi)” adlı makalede (Ertoba, 04. 07. 1917) “*Rus ihtilali etkisi yüzünden Batı Avrupa İttifak Devletleri, Rusya tarafından gizli anlaşmaların revize edilmesi teklifini kabul etmek zorunda kaldılar. Daha fazlası, resmi telgraflara göre İngiltere Dış İşleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Nesli Avam Kamarası'nda İngiliz Hükümeti'nin Rusya Geçici Hükümeti'ne gizli anlaşmaların revize edilmesi için teklifte bulunduğunu açıkladı*” gibi haberler mevcuttur.

“İmperialistebi Martshdebian (Emperyalistler Mağlup Oluyorlar)” başlıklı makale (Ertoba, 09. 07. 1917) propaganda tarzındadır ve Rus İhtilali'nin

tarafsız ülkelerin proletaryasını harekete geçirmesinden bahsedilmiştir. Buna göre, Rusya İşçi ve Askeri Şurası ile birlikte Hollanda ve İskandinavya Sosyalistler Komitesi savaş eden ülkelerin sosyalistlerine bir mektup yazarak uluslararası sosyalistler konferansına davet etmişlerdi. Ön görüşmeler yapıldıktan sonra, Alman sosyal-demokratlarından azınlık kısmı (Libkneht²⁶ grubu), Avusturya sosyalistleri, İtalya sosyalistleri, Fransa ve İngiltere sosyalistlerin azınlık kısmı ve tarafsız ülkeler sosyalistleri tarafından bu teklif kabul edilmişti. Konferansa katılma kararı Alman ve Fransız sosyalistlerinin çoğunluğu tarafından da beyan edildi. Alman sosyalistleri tarafından yapılan beyanatta Rus İhtilalci Sınıfı tarafından teklif edilen ilhaksız ve tazminatsız barış koşullarının tamamen kabul edildiği açıklandı. Aynı Victor Adler²⁷ başta olmak üzere Avusturya sosyalistleri tarafından da yapıldı. Aynı habere göre, Avusturya Hükümeti'nde çıkan krizden dolayı Avusturya Demokrasisine emperyalistlere karşı harekete geçmek için yol açıldı. Almanya'da yapılan değişiklikler sayesinde ise Prusya'da genel seçim kanunu çıkarıldı ve Sorumluluk Bakanlığı kuruldu. Alman Parlamentosu milletvekillerinin çoğunluğu tarafından ilhaksız ve tazminatsız barış sloganları ortaya konuldu. Burada yapılan tespitlere göre barış için gerekli zemin hazırды.

“Saertaşoriso Sotsialisturi Konferentsia (Uluslararası Sosyalist Konferansı)” adlı makalede (Ertoba, 04. 08. 1917) anlatıldığına göre, Uluslararası Stokholm Konferansı'na İngiltere İşçi Partisi de katılacaktı. Katılımları İngiltere İşçi Partisi Başkanı ve Bakan Henderson²⁸ tarafından da desteklendi. İngiltere, ABD ve bazı devletlerin hükümetleri Stokholm Konferansı'nın bozulması için her türlü engel yaratıyorlardı ve delegelerin gitmesine karşı çıkıyorlardı. Henderson ve hükümeti arasında çıkan gerginlik yüzünden kendisi görevinden istifa etti.

“Zavis Garşemo (Barış Üzerine)” adlı makale (Ertoba, 12. 08. 1917) Stokholm Konferansı hakkında İngiltere Hükümeti tutumlarının eleştirilerinin devamıdır. Buna göre, Çalışma Bakanı Henderson'un istifasından dolayı meydana gelen tartışmalarda, Lioyd George İngiltere Sosyalist Partisi delegelerin Stokholm'a gitmelerini desteklemedi ve Fransa, İtalya, ABD Hükümetlerinin benzeri kararlarını örnek olarak gösterdi. Aynı makalede yer alan diğer bir habere göre, Bonar Law²⁹ Avam Kamarası'nda yaptığı açıklamada İngil-

²⁶ Karl Paul Friedrich August Liebknecht (1871-1919), Alman ve Uluslararası İşçi Hareketlerinin Lideri, Almanya Komünist Partisi'nin Kurucularından Birisi.

²⁷ Victor Adler (1852-1918), Avusturya Sosyal-Demokrat Liderlerinden Birisi.

²⁸ Arthur Henderson (1863-1935).

²⁹ Andrew Bonar Law (1858-1923), Büyük Britanya Başbakanı.

tere'nin bir an önce barış müzakerelerine girmesi için 221,617 vatandaş tarafından imzalanan bir dilekçenin sunulduğunu açıkladı. Makaledeki yoruma göre “*Bir kısım devletlerin hükümetleri tarafından koyulan engellere rağmen, proletarya barış için harekete geçti ve er yada geç amacına ulaşacaktır*”.

“Stokholmis Konperentsia (Stokholm Konferansı)” başlıklı makalede (Ertoba, 18. 08. 1917) anlatıldığına göre, Rusya İşçi ve Askeri Komitesi tarafından üstlenilen Stokholm Konferansı'nı düzenlemek için Batı Avrupa ülkelere gerekli zemin hazırlamak üzere Akselrod³⁰ ve Panin³¹ isimli yoldaşlar gönderildi. Haberde adı geçen delegelerin çalışmaların başarılı geçtiğinden bahsedilmiştir. Komite 8 Ağustos'ta düzenlenen toplantıda barış konusunu bir kez daha gündeme getirdi ve dünya proletaryasına Stokholm Konferansı çağrısının bir davet haline geldiğini müjdeledi. Aynı haberde “*Rus sosyal-demokratlarından bir grup konferanstan ziyade savaş cephesinde askerler arasında “Kardeş Olma” tarzını daha uygun görüyordu ve konferansa katılma niyetini proletaryaya ihanet olarak kabul ediyordu. Fakat aynı grup Kamenev³² başta olmak üzere Stokholm Konferansı'nın daha faydalı olacağını açıkladı*” gibi bilgiler aktarılmıştır. Makalede yapılan tespitlere göre, konferansta ileri sürülecek farklı görüşmeler genel barış talebine bir engel yaratmayacaktır.

“Gza Mşvidobisaken (Barışa Doğru Giden Yol)” adlı makalede (Ertoba, 22. 08. 1917) İngiliz, Alman, Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya, Yunanistan, İsveç, Belçika ve diğer ülke sosyalistlerinin Stokholm Barış Konferansı'nı düzenlemek için ortak arzu ve gayretlerini anlatan haberlerin yanısıra 1859 Rus-Kafkas Savaşı'ndan da söz edilmiştir. Buna göre, Rusya, Şamil³³ ve genel olarak dağlı Kafkasyalılara karşı savaştığında eski “İnternational” bu zulmü protesto edip uluslararası proletaryayı katı grevlere davet etti.

“Gareşe Saprthe (Dış Tehdit)” başlıklı makalede (Ertoba, 24. 08. 1917) Almanya'nın Baltık Ülkeleri'ni ele geçirdiğinden, Almanya'nın Avrupa'nın Doğu Cephesindeki üstünlüğünden ve Baltık ile Karadeniz havzasına hakim olduğundan bahsedilmiştir. Makaledeki yorumlara göre, savaşta galip çıkan ülkeler iç ve dış ezici politikasını güçlendirerek uluslararası demokrasinin menfaatlerini bastırır. Uluslararası proletarya ise çoğu zaman kendi ülkesinin

³⁰ Akselrod Aleksandr Efşmoviç (1879-1954), Rusya Sosyal-Demokrat Partisi Üyesi.

³¹ Panin Nikolay Nikolayeviç (1877-1955), Rusya Sosyal-Demokrat Partisi Üyesi.

³² Kamenev Lev Borisoviç (1883-1936), Rus İhtilalcisi.

³³ Şeyh Şamil (1798-1871), Özgür Kafkasya için mücadele eden Çeçenistan ve Dağıstan'ın üçüncü imamı.

menfaatlerini korumakla meşguldür. Rusya konusuna gelince “*Rusya’nın yegane çaresi barıştır*” gibi ifadeler kullanmıştır.

“Germania da Zavi (Almanya ve Barış)” başlıklı makalede(Ertoba, 01. 09. 1917) Almanya Hükümeti tarafından barış için yeni şartların hazırladığından bahsedilmiştir. Aynı makalede “SchutgarterZeitung”da basılan Alman Başbakanı Michaelis’in³⁴ açıklaması mevcuttur. Buna göre, başbakan Alsace ve Lorraine’nin bağımsız devlet olarak tanınmasından veya her iki bölgenin bölünmesinden bahsetmiştir. Makaleye göre, Almanya tarafından teklif edilen barış şartları henüz belli değildi. Fakat, anlaşıldığı kadarıyla Almanya Batı sınırlar yani adı geçen bölgeler konusunda belli bir tavizde bulunacaktı ve anılan meseleyi çözmek için hazırdu. Makalede Alsace ve Lorraine bölgeleri için 1871’de Almanya ve Fransa arasındaki savaştan, sonucundan ve Almanya’nın Doğu politikasından söz edilmiştir. Anlatıldığı kadarıyla, bu politikaya Avrupa Ülkeleri, ABD ve Asya’nın büyük devletleri karşı çıktılar. Makaledeki yorumlara göre, savaşta kazanılan başarılarla rağmen Almanya, Avrupa Kıtası’nda kendi hegemonyasını kuramazdı. Çünkü savaş Alman ekonomisini zor duruma soktu. Rus İhtilali ve ardından milletlerin kendi kaderlerini kendileri tarafından belirlemek esaslarına dayalı ilhaksız ve tazminatsız barış teklifi ise gerek Avrupa, gerekse Alman işçi sınıfını savaşa karşı harekete geçirdi. Makaledeki tespitlere göre, mevcut durumdan dolayı Alman Hükümeti barış şartları üzerine çalışmak ve Rusya tarafından teklif edilen barış şartlarına bir nevi yakınlaşmak zorunda kalacaktı.

“Stokholmis Koperentsiis Garşemo (Stokholm Konferansı Üzerine)” adlı makalede(Ertoba, 07. 09. 1917) bahsedildiği gibi,Stokholm Konferansı³⁵ Düzenleme Komitesi tarafından bir bildiri çıkarılarak Fransa, İtalya, Büyük Britanya, ABD işçi sınıfı bu konferansın bir an önce düzenlenmesine davet edilmişti.Bu bildiri bir propaganda tarzında olup uluslararası işçi sınıfına savaşın sona erdirilmesi ile gelecekte benzeri savaşlara engel olması için tedbir almalarını talep ediyordu.

“Stokholmis Komitetis Manipesti (Stokholm Komitesi Bildirisi)” başlıklı makale (Ertoba, 16. 09. 1917) de aynen Stokholm Konferansı Düzenleme Kurulu tarafından çıkarılan başka bir bildiri üzerinedir. Buna göre, çıkarılan zor-

---

³⁴ Georg Michaelis (1857-1936).

³⁵ Konferans için çalışmalar 1917’de başlatıldı. Gündemi ve öncelikleri belirlemek için çok sayıda toplantı yapıldı. Ancak, savaşın taraflar konferansın düzenlenmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Büyük Britanya ve Fransa konferansa gidecek olan delegelere ülkeden çıkmak için izin vermediler. Defalarca yapılan girişimlere rağmen, 1917 Ağustos’ta düzenleme kurulu vazgeçmek zorunda kaldı ve barış konferansı düzenlenmedi.

luklara rağmen konferans yine de düzenlenecekti. İngiltere ve Fransa'dan katılacak delegeler pasaportlarını alabilseydiler eğer konferans 27 Ağustos'ta düzenlenecekti. Bütün işçi sınıfının konferans için hazır oldukları "*Rus heyeti İngiltere, Fransa ve İtalya'da bulunduğu bu ülkelerinin işçi sınıfı tarafından Stokholm Konferansı'nın düzenlenmesi ve genel barışın imzalanması taraftarı olduklarını gördü*" şeklinde anlatılmıştır. Bu bildiri de diğeri gibi propaganda tarzındadır ve işçi sınıfı direnmek ve haklarını korumak için mücadeleye davet edilmiştir. Buna göre, uluslararası proletarya birleşip demokrasiye dayalı ülke düzenini kuracaktı, gelecekteki savaşlara karşı gerekli önlemleri alacaktı, Avrupa'nın ve bütün dünyanın siyasi ve ekonomik hayatını düzeltecekti. Bildirideki iddialara göre, bütün engellere rağmen Stokholm Konferansı yine de düzenlenecekti.

"Zavi da Omi (Barış ve Savaş)" başlıklı makalede (Ertoba, 17. 09. 1917) barışa yönelik çeşitli yaklaşımlardan bahsedilmiştir. Buna göre, bir taraftan Bern'de hemen hemen bütün tarafsız devletlerin ve savaşa katılan bazı devlet temsilcilerinin katılımıyla devam eden barış konferansının yanısıra Avrupa diplomasisi gizli çalışmalarını sürdürüyordu ve bu çalışmaların sonuçları da yer yer belli oluyordu. Makalede ABD ve Japonya ilişkilerinden de söz edilerek "*Bu iki ülke arasında savaş öncesi ilişkiler değişti ve şimdi her ikisi de merkezi Avrupa Devletleri'ne karşı birlikte hareket ediyorlar*" şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Makalede Avrupa'da basılan gazetelerden alınan haberlerden istifade ederek "*ABD Avrupa'ya Rusya yerine Japonya'ya sokmanın peşindedir*" gibi yorumlar kullanılmıştır. Makaledeki tespitlere göre "*Rusya'yı izole ederek mağlup etmek için hazırlıklar yapılıyordu. Avrupa ikiye: proletarya ve burjuvalar grubuna bölünmüştü. Rus İhtilali Avrupa'daki iç barışı bozmuştu yani işçi sınıfı uyandı ve burjuva sınıfına karşı çıktı*".

"Omi da Zavi (Savaş ve Barış)" adlı makalede (Ertoba, 04. 10. 1917) İngiltere İşçi Partisi tarafından çıkarılan muhtıradan bahsedilmiştir. Buna göre, İngiltere İşçi Partisi İcra Komitesi 14 Şubat 1915'te Londra'da İtilaf Devletleri Sosyalist Partileri temsilcileri tarafından yapılan beyanata tamamen katılıyordu. Muhtıradan Avrupa'daki çekişmelerin sebepleri açıklanmış ve bu savaş için bütün savaşan devletler suçlu gösterilmiştir. Muhtıradan Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan sosyalistlerine hitap edilerek bütün dünya işçilerinin birleşmesi teklif edilmiştir. Burada barış şartlarından bahsedilerek "*Belçika'nın bağımsızlığı yeniden tanınacak ve savaştan gördüğü zararı karşılanacaktır, Almanya, Sırbistan ve Karadağ'a topraklarını iade edecektir. İsviçre himayesi altında bütün balkan halkların katılımıyla bir konferans düzenleyerek Balkanların geleceği belirlenecek ve bu konuda Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve diğer devletlerin tutumları hesaba*

katılmayacak, milli ve dini eşitlik konusu görüşülecek, Balkan ülkeleri ortak gümrük sınırları içerisinde birleşecek ve iç sistemin düzeni kendi aralarında çözülecektir. Fransa'dan zorla koparılan Alsace ve Lorraine bölgeleri yeniden Fransa'ya bağlanacaktır. İtalya'ya dil ve ırk olarak yakın olan ve uzun süredir İtalya'ya kavuşmak isteyen halklar bağlanacaktır. Adriyatik ve Ege Denizlerinde diğer ülkelerin menfaatleri ile birlikte İtalya'nın stratejik ve ticari menfaatleri göz önünde bulundurulacaktır. Polonya'nın ve benzeri milletlerin kendi kaderlerinin kendileri tarafından belirlenmesi prensibine uygun biçimde çözülecektir. Yahudilere sivil haklar tanınacak ve Filistin topraklarında bir devlet kurma hakkı verilecektir. Ermenistan, Mezopotamya ve Arap Devletleri, Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmayacak ve bu ülkeler Millet veya Milletler Cemiyeti Komisyonu tarafından yönetilecektir. İstanbul'a "Ücretsiz Liman" statüsü verilecek ve tarafsız kurul tarafından yönetilecektir" şeklinde kelimeler mevcuttur. Devamında olası savaşların önünü almak için gizli diplomasinin kaldırılması, uluslararası mahkemenin ve meclisin kurulması, her devlet için zorunlu olan uluslararası kanunların işlenmesi, ekonomik ilişkilerin sözleşmelere dayalı olarak düzenlenmesi gibi öneriler ortaya konulmuştur. Savaşta imha edilen bölgelerin kalkınmasına gelince, savaşan her devlet tarafından orana göre katkıda bulunması ve uluslararası komisyon tarafından gerekli işlemlerin yönetilmesi teklif edilmiştir.

"Zavi da Saidumlo Diplomatia (Barış ve Gizli Diplomasi)" başlıklı makalede (Ertoba, 06. 10. 1917) Paris'te İtilaf Devletleri tarafından gelecekte düzenlenecek barış konferansından söz edilmiştir. Habere göre, burada gizli anlaşmalar gözden geçirilecekti ve barış için ortak zemin hazırlanacaktı. İtilaf Devletlerinin bu savaşı bir kurtuluş ve demokrasinin güçlendirilmesi savaşı olarak değerlendirmeleri eleştirilmiştir. Haberde açıklamalara göre "*Bir kaç gizli anlaşmadan Osmanlı Devleti ile Avusturya'yı parçalayacakları, Almanya'yı çöktürecekleri ve Ren Irmağı'nın sol kenarındaki bölgeleri koparacakları belli oldu. Bu ise Alman yerleşimlerinin Fransa'ya bağlanması ve yeni bir savaşın meydana gelmesi anlamına gelirdi*". Yapılan yorumlardan gazetenin İtilaf Devletleri tarafından düzenlenecek konferansa güvenmediği belli oluyor. Buna göre, bu devletler emperyalist emellerinden kolay kolay vazgeçmezdi. Makalede savaşan devletlere yönelik bütün gizli anlaşmaların feshedilmesi ve milletlerin kendi kaderlerini kendilerininintayin etmeleri esaslarına dayalı ilhaksız ve tazminatsız barışı imzalamaları için bir çağrı yapılmıştır.

"Saertaşoriso Solidarobisken (Uluslararası Dayanışmaya Doğru)" adlı makalede (Ertoba, 08. 10. 1917) anlatıldığına göre, Fransa proletaryası burjuva sınıfından ayrıldı ve Bordeaux Kongresi'nde barış meselesini öne sürdü. Devamında Merkezi Devletlerde özellikle Almanya'da uluslararası barış için

başlatılan hareketlerden bahsedilmiştir. Buna göre, “*Alman Sosyal-Demokratların sağcı ve solcu kolları Vortsburg’da yıllık kongre için bir araya gelmişlerdi. Bu toplantı parti başkanı Erbert tarafından açıldı ve kendisi dünyanın barışa muhtaç olduğundan bahsetti*”. Makalede yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla, “*Alman Sosyal-Demokratlarının çoğu fırsatçılıktan vazgeçti ve uluslararası dayanışmaya doğru harekete başladı. Bu da milletlerin kendi kaderlerini kendileri tarafından belirlemesi prensiplerine dayalı ilhaksız ve tazminatsız barış için bir temel atma anlamına geliyordu*”.

“Stokholm Konperentsia (Stokholm Konferansı)” adlı makalede (Ertoba, 10. 10. 1917) Stokholm Uluslararası Barış Konferansı Düzenleme Komitesi tarafından yayımlanan başka bir beyannameden bahsedilmiştir. Burada barış şartlarından ve dış siyaset konularından söz edilmiştir. Makaleye göre, bütün bunlar konferans sırasında görüşülecekti.

“Omi da Zavi (Savaş ve Barış)” başlıklı haberde (Ertoba, 11. 10. 1917) Belçika işçi sınıfının çoğunluğunun konferanstan yana olduğu anlatılmıştır. Burada Belçika yayın organı olan “Sosyalisti Belvili” tarafından neşredilen bilgilere göre, Belçika Sosyalistleri Stokholm Konferansına katılacaklardı.

“Zavis Sakithi Evropaşı (Avrupa’da Barış Meselesi)” başlıklı makalede (Ertoba, 13. 10. 1917) Avrupa’daki barışa yönelik hareketlerden söz edilmiştir. Buna göre “*İttifak Devletleri’nin parlamentolarında barış meselesi gündeme gelmişti. Alman Hükümeti Papa notasına cevap verdiğinde barıştan bahsetti. Fransa milletvekili Brooker Fransa Hükümeti’nden Wilson Prensiplerinin paylaşılmasını istedi ve Papa’nın notasına verecekleri cevabı sordu. Bunun dışında Fransız Sosyalistleri gizli anlaşmalarının neşredilmesini talep ettiler. İmparator II. Wilhelm Papa’nın barış çağrısına etraflıca cevap yazdı ve barış arzusundan bahsetti*”. Haberin devamında savaşın uzamasının bütün insanlığa her açıdan getireceği zarardan bahsedilmiştir.

“Zavis Pirobebi (Barış Şartları)” adlı makalede (Ertoba, 24. 10. 1917) bahsedildiği gibi, Rus Sosyalistleri Paris Konferansı’na Skobelev³⁶ adlı temsilcisine talimatlar vererek delege olarak görevlendirmişlerdi. Verilen talimatlar parti içinde fikir ayrılıkları yaratmıştı. Bu farklılık genellikle barış konularından kaynaklanıyordu. Özellikle, deniz ve boğazlar konusu ve milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi prensipleri münakaşalar yaratmıştı. Plehanov’a³⁷ göre talimattaki prensipler Almanya ile Merkezi Devletlere dış

³⁶ Skobelev Matvey İvanoviç (1885-1938), Rusya Sosyal-Demokrat Partisi üyesi.

³⁷ Plehanov Giorgi Valentinoviç (1856-1918), Marksizm’in propagandacısı, Rus ve dünya sosyalist hareketlerinin lideri, Rusya Sosyal-Demokrat Partisi kurucularından birisi.

politikada üstünlük sağlardı ve bunları gelecek barış konferansında galip çıkarırdı. Makaledeki yorumlara göre, şimdilik bunu tartışmaya gerek yoktu, çünkü her şey gelecekte uluslararası ekonomik ve politik güçlerinin dengesine bağlanacaktı.

Sonuç olarak denilebilir ki, Gürcistan’da basılan dönemin muhtelif gazetelerinde yer alan ve Rus İhtilali sonrasında meydana gelen gelişmeleri anlatan haberler o devir tarihini araştırmak için çok önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- “**Ertoba**” gazeteleri (17.03.1917 - 24.10.1917 arasındaki tüm sayılar).
“**Sakartvelo**” gazeteleri (04.03.1917 – 30.06.2017 arasındaki tüm sayılar).
“**Sahalho Purtseli**” gazetesi, 07. 07. 2017.

ПОЛИТИКА БОЛЬШЕВИКОВ, ПО ОСТАТКАМ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

Руслан Карнетович КАРМОВ*

АННОТАЦИЯ

После победы большевиков в начале XX века, как в России, так и на окраинах новая власть стала показывать свое истинное «лицо». Начались притеснения и истребление всех более или менее несогласных элементов. Искоренение всех личностей, имеющих собственное мнение, в том числе и тех, кто воевал на стороне большевиков.

Этот процесс был завуалирован и многие документы рассказывающие настоящую историю потом исчезли из архивов. Но, к счастью невозможно уничтожить все бумаги, остаются хоть и косвенные, но доказательства, свидетельствующие о тех беззакониях, которые происходили в период становления новой власти. Представленные ниже цитаты только из одного выступления, ярко свидетельствуют о том, что именно и как происходило в России в тот период. Эти, так сказать перегибы начинались не на местах, как иногда пытаются представить, а именно с подачи центра. И именно поэтому люди, проводившие в жизнь жесточайшие указания из центра, были потом уничтожены этой же властью. Они являлись живыми свидетелями настоящей истории, которая потом была скрыта от последующих поколений.

Именно поэтому мы представляем читателям данный материал, как документальное свидетельство тех событий, которые происходили после установления советской власти в России.

Ключевые слова: Кабардино-Балкария, Калмыков, архив, документы, цитаты, большевики, учитель, школы, репрессии, дворянство, кабардинцы, советская власть.

---

* Заведующий отделом редких книг Научной библиотеки Кабардино-Балкарского государственного университета. Karmov_ruslan@mail.ru. Тел. +79604311307. Kabardey-Balkar Eyalet Üniversitesi Bilimsel Kütüphanesi Nadir Kitaplar Bölümü Başkanı. Karmov_ruslan@mail.ru. Tel. +79604311307

ARŞİV KALINTILARINDA BOLŞEVİKLERİN POLİTİKASI

ÖZET

20. yüzyılın başında gerek Rusya gerekse de eteklerinde bolşeviklerin zaferinden sonra yeni hükümet gerçek "yüzünü" göstermeye başladı. Az ya da çok muhalif unsurların ezilmesi ve yok edilmesi başladı. Bolşeviklerin tarafında savaşanlar da dahil olmak üzere kendi düşüncelerine sahip tüm kişiliklerin ortadan kaldırılması.

Bu süreç örtülmüştü ve gerçek hikayeyi anlatan birçok belge arşivden kayboldu. Fakat neyse ki, dolaylı olarak kalmalarına rağmen tüm belgeleri yok etmek imkansız ancak yeni hükümetin kurulduğu dönemdeki kanunsuzluğa tanıklık eden deliller. Sadece bir konuşmadan yapılan aşağıdaki alıntılar, o dönemde Rusya'da tam olarak neler olduğunu açıkça gösteriyor. Bu konuşmalara göre aşırılıkların sahada başlamadığı, bazen hayal etmeye çalıştıkları, yani merkezin sunuşundan kaynaklanıyordu. Ve bu yüzden, merkezden gelen acımasız talimatları yürüten insanlar daha sonra aynı makamlar tarafından yok edildi. Daha sonra nesillerden gizlenen gerçek bir hikayenin canlı tanıklarıydı.

Bu nedenle, bu materyali Rusya'daki Sovyet iktidarının kuruluşundan sonra meydana gelen olayların belgesel kanıtı olarak okuyuculara sunuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kabardey-Balkar, Kalmykov, arşiv, belgeler, alıntılar, Bolşevikler, öğretmenler, okullar, baskılar, soylular, Kabardeyler, Sovyet iktidarı.

THE POLICY OF THE BOLSHEVIKS, ON THE REMNANTS OF ARCHIVAL DOCUMENTS

ABSTRACT

After the victory of the Bolsheviks at the beginning of the 20th century, both in Russia and on the outskirts, the new government began to show its true "face". The oppression and extermination of all more or less dissenting elements began. Eradication of all personalities who have their own opinion, including those who fought on the side of the Bolsheviks.

This process was veiled and many documents telling the real story then disappeared from the archives. But, fortunately, it is impossible to destroy all the papers, although they remain indirect, but evidence that testifies to the lawlessness that occurred in the period when the new government was being formed. The following quotes from just one speech clearly show what exactly happened in Russia at that time. These, so to speak, excesses did not begin in the field, as they sometimes try to imagine, namely, from the center's submission. And that's why the people who carried out the brutal instructions from the center were later destroyed by the same authorities. They were living witnesses of a true story, which was later hidden from subsequent generations. That is why we present this material to readers, as a documentary evidence of those events that occurred after the establishment of Soviet power in Russia.

Keywords: Kabardino-Balkaria, Kalmykov, archive, documents, quotations, Bolsheviks, teacher, schools, repressions, nobility, Kabardians, Soviet power.

В основе этой работы мы хотели бы привести некоторые цитаты из неопубликованной речи председателя Кабардино-Балкарского областного исполкома Калмыкова Бетала Эдыковича. Он родился 24 октября 1893 года в селении Атажукино-3 (ныне селение Куба Баксанского района КБАССР) и был расстрелян 27 февраля 1940 года. Согласно официальных данных, он был «...один из организаторов и руководителей борьбы горцев за Советскую власть на Северном Кавказе, советский государственный и партийный деятель. Член коммунистической партии с 1918 года. ... В 1918 году делегат всех пяти съездов народов Терской области, член Терского народного совета; руководил работой 1-го съезда Нальчикского округа, провозгласившего Советскую власть в Кабарде и Балкарии; член Терского СНК – чрезвычайный комиссар Кабардино-Балкарии... После разгрома белогвардейцев (март 1920) председатель ревкома Кабардино-Балкарии. В 1920-1930 пред. Кабардино-Балкарского областного исполкома»¹. С 29 мая 1930 года по 13 ноября 1938 год он работал 1-м секретарем Кабардино-Балкарского обкома ВКП(б).

Он за большие заслуги в установлении Советской власти на Северном Кавказе и в поднятии экономики и культуры Кабардино-Балкарии в 1931 году был награжден орденом Ленина. А 3 января 1934 года за большие успехи, достигнутые в развитии сельского хозяйства, Кабардино-Балкарская Автономная Область, одной из первых в Советском Союзе, была награждена орденом Ленина. Этот орден является позорным пятном для республики, которым ни в коем случае не стоит гордиться. Фактически этот орден республика получила за досрочное истребление лучших людей своего народа.

Калмыков, фанатично преданный власти, был уничтожен той самой машиной, которой он служил. Правда позже он был полностью реабилитирован и ему было возвращено его «честное имя». В 1983 году в Нальчике вышла книга «Статьи и речи Б.Э. Калмыкова»². В этом сборнике были собраны все его «лучшие» высказывания, но нам же хочется познакомить исследователей с цитатами из неопубликованной речи этого деятеля, произнесенного перед учителями 22 июля 1925 года³. Стенография этой речи обнаружена нами в фондах Центрального государственного архива Кабардино-Балкарии. То, что эта речь не вошла

---

¹ Большая советская энциклопедия, Москва, том 11, стр. 647.

² Калмыков. Б.Э. Статьи и речи. Нальчик. 1983.

³ Управление центрального государственного архива КБР Ф Р2. Оп. 1. Д. 212. Л. 86.

в сборник неудивительно, в этой речи истинное лицо большевизма, показанное в одном из большевиков.

«Я уверен, вы встретите ряд препятствий в области медресе, так и со стороны определенного духовенства, на которых мы давно обратили известное внимание, против которых мы имеем определенный план борьбы. И чем скорей мы освободим свою массу от нелепой зависимости, тем больше мы дела сделаем, тем скорей народ культурным будет, а потому необходимо еще год, два три, в нашей школе крепко держаться классового принципа, этот принцип надо вложить во все школы, чтобы ни один дворянин ни один князь, а исключительно беднота и середнота учились.

Правда сейчас много говорят о том, что все теперь равны, все хорошие люди и т.д., если кто-нибудь себя так убаюкивает, это его дело, но мы определенному проценту не верим, и не можем верить. Крестьянским детям голову морочат, говоря, что, если они будут учиться этим они бросят свою религию и обычаи. И в это время, когда крестьянских детей посылают в медресе, своих детей они посылают в советскую школу...»⁴. Хочется спросить, а где лозунги о равенстве и свободе вероисповедания, под которыми устанавливалась советская власть? Как комментарий к этой цитате хотелось бы привести данные из статьи «Народное образование» написанном министром образования КБАССР Б. Х. Балкаровым опубликованного в 1957 году. По его данным в Кабардино-Балкарии до революции насчитывалось 172⁵ учебных заведения, а в 1921 году в республике было всего 61 школа.

«...Характерный момент – мы в Москве имеем курсантов, курсантов которым мы выдаем стипендию, они имеют квартиры одеты, обуты, за все мы платим - это крестьянские дети и они все очень плохо учатся потому, что считают себя хозяевами и считать будут, они учиться будут или не будут, а Советская власть им обязана все сделать. Мы имеем в Москве двух, трех дворян, которые никакой стипендии, ничего от нас не получают. Ночью они крыши чистят, сор вычищают, в грязи возятся, зарабатывают этим и себя кормят и за квартиру платят и к тому же блестяще учатся. Те считают, что Советская власть не ихняя, но надо, как-нибудь стараться чтобы не остаться темным человеком. Крестьянин же, чувствуя, что власть его, что он хозяин, не хочет учиться. А жизнь дальше идет жизнь большие требования предъявляет и без разбора,

---

⁴ Лл. 87-88.

⁵ Кабардино-Балкарская АССР. Нальчик. 1957 г. С.509.

какого бы сорта человек не был, если я буду вполне культурным человеком, меня призовут на работу. С этими дворянами каким угодно языком можно говорить». В данном случае он имел ввиду Шарданова и Чемазокова Бетала, которых направил учиться в Москву Батый Хуранов, и которых с подачи Калмыкова хотели выгнать из университета. Им пришлось работать дворниками и окончить учебное заведение, но даже после этого они не смогли вернуться в республику.

«Приведу еще один пример одному сыну крестьянина, который окончил среднее учебное заведение я должен был отдать 20 рублей. Прошу его написать мне расписку, он окончил среднее учебное заведение и должен поступить в высшее. Я ему говорю напиши мне расписку на 20 рублей для отчета. Он пишет «напиши мне расписку на 20 рублей» Дальше я говорю пишете цифры прописью – «пишете цифры прописью». Я порвал расписку и выгнал л его и сказал, чтобы до тех пор, пока он не научиться расписок писать, ближе ко мне не подходил. Через 4 часа я встретил одного из этих дворян, задал ему ряд вопросов принципиального значения, экономических вопросов, где содержатся глубокие политические моменты. Он все блестяще изложил

Сейчас у нас среди выходцев из дворян, один ученик в состоянии заменить 50 учеников крестьянских. Дворяне чувствуют, что они находятся не в своей школе, но они своей головой и своими силами хотят себе дорогу пробить и пробивают. Надо им дать учиться? Я считаю, что надо, но дать только тогда, когда мы будем иметь сотню крестьян культурных и одного дворянина, а когда мы ни одного крестьянина не имеем, а число дворян мы будем иметь то это очень опасная штука. Поэтому хотим мы или не хотим, временно немножко надо придержать дворян и вытаскивать надо крестьян, большие усилия надо к этому приложить. Есть разложившиеся крестьянские ученики, которые сами не хотят учиться и когда другие учатся они говорят брось учиться мы лучше ударимся в сторону политики, ударимся в оппозицию, внимание на себя обратим. Скажут: они много понимают потому, что много рассуждают. Конечно с этой трибуны сколько угодно можем говорить, а если бы нас с вами заставили хоть паршивенький мостик сделать с таким расчетом, чтобы он не провалился и т.д. – вряд ли мы бы один мост поставили. Надо товарищи, все отрасли специальностей иметь.

Наше глубочайшее несчастье – наши крестьянские дети, глубоко заражены тем, что все на международного вождя бьют, никакими ответственными работниками быть не хотят, учителем не хотят, инженером не хотят, врачом быть не хотят, верховодцем хотят быть и

больше ничего. Но товарищи вряд ли мы миллионы таких вождей сумеем иметь...»⁶

Считаю, что в данном случае даже комментариев не нужно.

«Вот сейчас встала одна учительница и сказала, что ни одного крестьянина в школе нет все дворяне. Правильно товарищи ведь сколько вы не обедите дворян ни одного дворянина вы не найдете который сказал бы, что его сын не учит русского языка. Дальше я иду наши муллы, которые против советской власти, укажите одного муллу который своего сына в Медресе посылает. Возьмем хотя бы Катханова он в медресе своего сына учит? Он не только русский язык, но и немецкий и французский заставляет своего сына учить. Если он говорит, что без религии жить не может, то почему своего сына он в медресе не держит почему он другим детям советует учить арабский язык. Или взять Шогенцукова и Абукова, почему они своих детей отдают сами в Учебный городок, а не в медресе...»⁷. Нельзя не сказать о том, что Катханов и Абуков, это были одни из активнейших борцов за Советскую власть, которые действительно на деле, а не на бумаге воевали и проливали кровь. Именно они были вынуждены жить за пределами республики, потому что они могли быть уничтожены.

«Вам придется поступать проще принимать меньше дворянских и княжеских детей, больше крестьянских детей. Если вопрос станет так, что крестьяне не пошлют своих детей, лучше оставить школу пустой, но не принимать туда дворянских детей, не принимать совершенно, и пусть учителя сидят там и начнут хотя бы с 5-10 учеников, медленно так, но мы наберем учеников. Таковую работу учитель должен проводить в селении...»⁸.

А вот для сравнения скажем о том, что к 1914 году была попытка создания учебного заведения для кабардинок. Проект был составлен Марией Ивановной Шершуновой. Она предлагала открыть в Нальчике, в центре Кабардино-Балкарии школу, где кроме общеобразовательных дисциплин преподавались домоводство и правила ведения усадебного хозяйства. И удивительно то, что обучение предполагалось вести на родном языке⁹.

---

⁶ УЦГА КБР Ф. Р2. Оп. 1. Д. 212. Л. 88-89.

⁷ Л. 90.

⁸ Л. 92.

⁹ УЦГА КБР Ф. И6. Оп. 1. Д. 891. Лл. 45-46

«Многие из вас были в прошлом году на курсах. Вы знаете, старый отдел народного образования. В этом году вы других людей видите и эти люди ближе к советской власти чем те. Я не буду в подробности вдаваться о причине смены людей и т.д., но я говорю тот, кто хочет с Камбиевым работать тот учитель, значит хочет работать с советской властью и наоборот тот который не хочет с ним работать тот не с нами. Не с советской властью. Мы знаем, что Хуранову Камбиев уступает, мы великолепно знаем, что и Калмыков очень уступает полковникам Наурузову и др., что у них белая кровь, они высокого происхождения люди, что они больше образования имеют, но это не значит, что этих людей мы не можем заменить, это мы доказали это мы докажем и дальше.»¹⁰ Один из последних кабардинских князей, внук Таусултана Наурузова лично мне в 20005 году рассказывал, что когда его дед Таусултан решил покинуть родину, то его сын Али не согласился с ним. И искренне веря в светлое будущее Али Таусултанович Наурузов остался в республике, но вскоре был репрессирован, а его пятилетнего сына и жену сослали. Именно так советская власть использовала людей и потом выкидывала. То же самое можно сказать про Хуранова, который в 1921 году назначен заведующим отделом Народного образования, в 1927–1928 годах – инспектор Северокавказского краевого отдела народного образования в Ростове-на-Дону. Просветитель, автор «Русско-кабардинского словаря» и «Грамматики кабардинского языка» и др. Арестован в 1927 году, расстрелян в 1928 году. На сегодня его личный фонд хранящийся в архиве КБР насчитывает всего 18 единиц хранения¹¹.

«Вы другому человеку помогаете, что вы не бесполезную жертву приносите. Но говорить, что я вот живу хорошо этого нельзя, духовной жизни у сельского учителя совершенно нет. Это мы прекрасно понимаем. Нам неприятно видеть, когда какая-нибудь учительница вместо того, чтобы просвещать массу, опускается, поддается среде и превращается сама в кабардинку. С этим товарищи надо бороться. Лучше вам культурными десятком людей сделать, чем одному или одной сделаться кабардинцем или кабардинкой. В этом вред, когда обратное влияние, некультурное влияние на культурного человека действует. Страшный»¹². Вот откуда растут ноги у устоявшейся привычки некоторых людей унижать собственный народ. Как можно кабардинцу

---

¹⁰ УЦГА КБР Ф Р2. Оп. 1. Д. 212. Л. 93-94

¹¹ Управление центра документации новейшей истории КБР Ф. П2601

¹² УЦГА КБР Ф Р2. Оп. 1. Д. 212. Л. 96.

употреблять эпитет «кабардинец» в таком унижительном смысле совершенно непонятно. Закрадывается сомнение считал ли себя Калмыков частью кабардинского народа, хотя мы уверены что такая постановка вопроса характерна для почти всех большевиков того времени.

И в конце цитата показывающая сущность этого строя: «Таковы мысли кабардино-балкарских коммунистов, большевиков, таковы мысли руководителей, и кому угодно бороться против этой мысли с кем угодно мы бороться можем. В каждом деле имеются враги и ты должен толкать из стороны в сторону, так, чтобы голова отлетела, чтобы его обезглавить. Если хочешь мира обезглавь врага.¹³»

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ:

1. **Большая советская энциклопедия.** Москва. Т. 11. С. 647.
2. Калмыков. Б.Э. **Статьи и речи.** Нальчик. 1983.
3. **Кабардино-Балкарская АССР.** Главный редактор К. Н. Кереев. Нальчик. 1957 г.
4. Управление центрального государственного архива КБР Ф Р2. Оп. 1. Д. 212.
5. УЦГА КБР Ф. Иб. Оп. 1. Д. 891.
6. Управление центра документации новейшей истории КБР Ф. П2601

---

¹³ Л. 97.

“HER DEVRİM KENDİ ÇOCUKLARINI YER” ANLAYIŞINA İYİ BİR ÖRNEK: DEVRİM ESNASINDA VE SONRASINDA DOĞUNUN BÜYÜK DEVRİMCİSİ SULTAN GALİYEV

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

Türk Dünyasının ve Sovyet devriminin önemli isimlerinden olan Mir Seyit Sultan Galiyev üzerindeki toz bulutları hala kaldırılamamıştır. Onun devrim içindeki yeri, sonrasında Stalin ile giriştiği mücadele ve farkında olmadan hazırlanan sonu dikkat çekicidir.

Şüphesiz iktidara talip olmak önemlidir. Ama, bunun için adayların şeffaf olması herhalde çok daha önemli olsa da buna pek uyulduğunu ifade etmek de pek mümkün değildir. Devrim sonrası yaşanan iç karışıklıkların ortadan kaldırılması sonrasında Lenin’in etrafında toplanılmasına rağmen, bu fazla uzun soluklu olmamıştır. Doğal olarak da Lenin sonrası hesaplar yapılmaya başlamış, bu da devrim kadrolarının kendi içinde bölünmeleri ile neticelenmiştir.

Bu şartlarda Sultan Galiyev de, güçlü görüldüğünden kendisine karşı bir dizi komplo olarak ifade edeceğimiz operasyonlar yapılmıştır. Bu çalışmada devrim içinde ve sonrasında Sultan Galiyev’in yaşadıkları çağdaş tanıkların da yazıları ve sonrasında yapılan çalışmalar ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Devrim, Galiyev, Tatar, Lenin.

---

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, sebahattinsimsir@gmail.com.

A GOOD EXAMPLE TO “EVERY REVOLUTION DEVOURS ITS CHILDREN” EAST’S BIG REVOLUTIONARY BOTH DURING AND AFTER THE REVOLUTION SULTAN GALIYEV

ABSTRACT

A very important name for Turkish World and Russian Revolution Mir Seyit Sultan Galiyev, still has a lot of unanswered questions about himself. His place in revolution, his battle with Stalin after it and his end which was prepared unaware are remarkable.

No doubt run for the power is important. But perhaps it is more important for candidates to be genuine however not many follow it. Despite the fact that everyone gathered around Lenin after the inner turmoil of the post-revolution period had been lifted, it was not long-winded. Naturally, post-Lenin calculations have begun, resulting in the division of the revolutionary staff within itself.

In these circumstances there were also operations made that we would express as a series of conspiracies against him because of his strong appearance. In this study we will discuss about what Sultan Galiyev experienced while and after the revolution with help of writings of period’s witnesses and the researches that were made later.

Keywords: Russia, revolution, Galiyev, Tatar, Lenin.

**ХОРОШИЙ ПРИМЕР "КАЖДАЯ РЕВОЛЮЦИЯ ПОЖИРАЕТ
СВОИХ ДЕТЕЙ": БОЛЬШОЙ РЕВОЛЮЦИОНЕР ВОСТОКА
КАК ВО ВРЕМЯ, ТАК И ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ СУЛТАН
ГАЛИЕВ**

АННОТАЦИЯ

Очень важное имя для турецкого мира и русской революции мир Сейит Султан Галиев, до сих пор имеет много вопросов без ответа о себе. Его место в революции, его битва со Сталиным и его конец, замечательны.

Несомненно, бегать за властью важно. Но, более важно, чтобы кандидаты были подлинными, однако не многие следуют этому. Несмотря на то, что все собравшиеся вокруг Ленина после внутренних потрясений пост-эволюционного периода были сняты, они не были затянуты. Естественно, начались пост-Ленинские расчеты, в результате чего внутри себя произошло разделение революционного штаба.

В этих обстоятельствах были также операции, которые мы выражали в виде серии заговоров против него из-за его сильного появления. В этом исследовании мы поговорим о том, что пережил Султан Галиев во время и после революции с помощью трудов свидетелей периода и исследований, которые были сделаны позже.

Ключевые слова: Россия, революция, Галиев, татарин, Ленин.

Sultan Galiyev ve Mücadele Yolu

Sultan Galiyev, 13 Temmuz 1882 tarihinde bugün ki Başkurdistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan ve Ural Dağlarının uzantıları içindeki ormanlarda kaybolan Sterlitamak bölgesi, Krimsakayl kasabası Ufa Guberniası, Elimbetova adlı Tatar köyünde doğmuştur. Doğduğu yıllarda, Ceditçilik olarak adlandırılan milliyetçi akımın başını, Türk halkları içinde ekonomik bakımdan en fazla gelişmiş olan, Avrupa ile en fazla münasebeti olan Tatar Türkleri çekmiştir. Ceditçilerin uzun vadedeki hedefi, Müslüman Türk halklarının tümünü kapsayacak olan bir *İdil Ural Devleti* kurmak olarak ifade edilebilir. Köyünde ilkokulu tamamladıktan sonra kaydolduğu Kazan'daki Tatar Pedagoji Enstitüsü'nü 1911 yılında bitirmiştir.¹

1900 yılında Sultan Galiyev Ufa Belediyesi Kütüphanesine kütüphane memuru olarak atanmıştır. Bu dönemde Tolstoy'un eserlerini ve Zasadimski'nin çocuklar için masallarını Tatar Türkçesine çevirmiştir. 1905 devrimine aktif olarak katılmadığı gibi, bu dönemde Rusya'da başlayan hürriyet havasının da etkisi ile gazeteciliğe başlamıştır.²

1911 yılında Ahmet Bey Tçalikov'un sahibi olduğu Müsülmanskaya Gazetede Başkır kızı, Tatar'ın Rüyası, Bitmemiş şarkı, insan, siste gibi hikaye ve masallar yazmış, bu tarihten 1914 yılına kadar Galiyev, Ufa'da yayınlanmakta olan Ufinski Vestnik Gazetesinde Suhu, Ul, MS, Karmaskalinis müstear isimleri ile yazılar yazmıştır. Daha sonra Tatar zenginlerinden Gosmanof'un çıkardığı Turmuş gazetesi ile, Moskova'da Ahmet Salihov tarafından çıkarılan Muslumanskaya Gazeta gazetesinde ve Mir İslam dergisinde de yazılar yazmıştır. Katılmadığı I. Dünya Savaşı sırasında, yani 1915 yılında ise tekrar öğretmenliğe dönerek Bakü'de bir Tatar okulunda göreve başlamıştır. Burada Musavatçı Mehmet Emin Resulzâde'nin önderliğindeki milliyetçi ve ilerici harekete aktif olarak katıldığı gibi, Açık Söz, Kafkasya, Bakü, Bakinskaya gazetelerinde Mir Seyit ve Kölkebaş müstear isimleri ile yazılar yazmıştır.³ Galiyev'in edebi eserleri pek bilinmemektedir. Çünkü, onun yeteneği, o dönem arkadaşı, sonraları ise rakipleri olacak Ayaz İshaki, Abdullah Tukay ve

¹ A., Benningsen, C., Quelquejay, **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, (çev: E. Akbulut – T. A. Şensılay), İstanbul, 1995, s. 17; (Bundan sonra Benningsen 1); Mehmet Bedri Gültekin, **Sultan Galiyev Eleştirisi**, İstanbul, 1999, s. 51.

² Benningsen 1, s. 52.

³ Erol Kaymak, **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı**, İstanbul, 1993, s. 20-22, Masayuki Yamauchi, **Sultan Galiyev: İslam Dünyası ve Rusya**, İstanbul, 1998, s. 81.; Benningsen 1, s. 52-53.

Galimcan İbrahimof gibi *Tatar Rönesansı*’nın öncülerinin ki ile karşılaştırılmaz. Zira, Galiyev populist Rus gerçekliğinin temsilcilerinin etkisiyle pek edebi değeri olmayan yazılar yazmıştır. Konuları daha çok kadın özgürlüğü, bir fabrikatörünü oğlu tarafından kirletilen ve terk edilen masum genç kız ve gerici mollaların bilgisizliği, vatan sevgisi ve öğrenme isteğiyle dolu yoksul ve aç bir öğrenci...⁴ 1917 Şubat devrimine⁵ kadar Bakü’de kalmış olup, Nisan 1917 tarihi itibarı ile, Rusya’daki Müslüman dünyasını sarsan hareket içerisinde de aktif bir görev almamıştır. 1-11 Mayıs 1917 tarihinde toplanan Rusya Müslümanları Kongresi için, Kongre yürütme komitesi tarafından, kongre sekreterliğini yapmak üzere çağrılınca Moskova’ya gitmiştir. Kongre sonrası Kazan’a geçen Galiyev, Molla Nur Vahidov tarafından örgütlenen Müslüman Sosyalist Komite (MUSKOM)’ye girmiş ve komiserliğe getirilmiştir. 10 Ocak 1918 tarihinde toplanan Komünist Partisi’nin 3. Kongresi’nde İdil-Ural’da Tatar Başkurt Milli Devleti’nin kurulması için çalışmaya başlamıştır. Vahidov’un isteği üzerine Merkez Müslüman Komiserliği’nin adı Tatar-Başkurt Komiserliği’ne çevrilmiştir. 10-16 Mayıs 1918 tarihlerinde Moskova’da Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’nin Kurucu Meclis hazırlık toplantısı yapılmıştır. Bolşevik liderlerin tam bağımsızlık ilkesine itiraz etmemeleri ile umutlandılarsa da, Galiyev’in karşısında yer alan Zeki Velidi ve Sadri Maksudi önderliğindeki gruplar dar bölge özerkliği konusunda Lenin ile anlaşıklarından dolayı geniş çaplı bağımsızlık istekleri geri plana itilmiştir.⁶

Rusya Türklüğünün Bekası Hakkında:

Şüphesiz Şubat devriminin yarattığı etki ile başlayan hareketlenmenin bir neticesi olarak Rusya’daki Türkler de bir dizi kongre gerçekleştirmişlerdir. Bu kongrelere farklı gruplar içinde de olsa bütün Türkler katılma gayreti içinde olmuşlardır. Değişik konularda fikir ayrılıkları yaşamalarına rağmen, Temmuz sonunda yapılan ortak kongrede kararları oy birliği ile almayı da başarmışlardır. Hatta öyle ki, bu kongrede alınan kararlardan dolayı Galiyev ve arkadaşları, Kazan’daki Bolşevik Partisi Komitesi tarafından eleştirilmiştir.⁷ Oysa, Kazan komitesinin iki önde gelen ismi olan Galiyev ile Vahidov, bu

⁴ Benninsen 1, s. 53.

⁵ Bolşevik devrimi için bkz; , E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi 1, 2, 3**, İstanbul, 2015; , E. H. Carr, **Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917 – 1929**, İstanbul, 1992.; Lev Troçki, **Rus Devriminin Tarihi I-II-III**, İstanbul, 1998. Gorkiy, Molotov vd., **1917 Sovyet Devrimi I, II, III**, İstanbul, 2004.; Murray Bookchin, **1905’ten 1917’ye Rus Devrimi**, Ankara, 2013.; Marsel Liebman, **Rus Devrimi**, İstanbul, 1968.; Alexander Rabinowitch, **Bolşevikler İktidara Geliyor**, İstanbul, 2010.; Bolşevik ihtilalinin Osmanlı basınındaki yankıları için bkz; U. Kocabaşoğlu, - M. Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, 1994.

⁶ Benninsen 1, s. 53-4; Kaymak, **a.g.e.**, 23.

⁷ Gültekin, **a.g.e.**, s. 53.

yıllarda Müslüman milli komünizminin önemli önderleri ve kurucuları olarak gözükmektedir.

Şubat 1917 devrimi sonrasında *Bütün Kazan Müslümanları Kongresi* adı altında toplanan Tatarlar, bir Müslüman Komitesi'nin kurulmasını kararlaştırmışlardır. Molla Nur Vahidov önderliğindeki Müslüman Milliyetçi komünistlerce, Müslüman kapitalist olarak addedilen ve merkezi Kazan'da olan Müslüman Komitesi'nin nasıl bir yapılanma olduğu bütün açıklığı ile ortaya çıkınca, Vahidov Müslüman Komitesine karşılık Şehid Ahmediyef, İbrahim Koliyev, Şefuiddin, Emine Muhiddinova ve diğer devrimcilerle birlikte Kazan'da Müslüman Sosyalist Komitesi'ni kurmuştur.⁸ Komitede, sosyal demokrat, devrimci sosyalist, bağımsız sosyalist, Menşevik, enternasyonalist, maksimalist vs. çeşitli görüşten aydın yer almıştır.⁹ Burada şu cümleyi de belirtmek gerekir ki, o da, Ekim Devrimi'nin teorisyen ve pratikçileri arasında gerçekçi çözümler yapan iki Tatar Türkü Vahidov ve Galiyev'dir.¹⁰

Dönemin araştırmacılarının kanaatine göre, Ekim devriminin başarıya ulaştırılmasında Müslüman Sosyalist komitesinin azımsanamayacak düzeyde katkısı olmuştur. Hatta komite'nin lideri Vahidov, Kazan'ın Kolçak kuvvetlerine karşı savunması esnasında yakalanmış ve Bolşevik olduğu için 19 Ağustosta öldürülmüştür. Vahidov'un öldürülmesinden sonra Müslüman Sosyalist Komitesi etkinliğini ve özerkliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Stalin tarafından biraz da zoraki olarak, kurdurulan Müslüman Komiserliği bünyesine aktarılmış, yani resmileştirilmiştir.¹¹

Bu arada, dikkat çeken bir diğer konsey'de, Kasım 1917 tarihinde kurulan *Kazan Halk Komiserleri Konseyi*'nin 11 üyesinden sadece biri, Sultan Galiyev Tatar olup, Milli Eğitim Halk Komiseri¹² olarak görevini ifa etmiştir.

Gerçi, bu dönemde Türkler arasında üç önemli kurum bulunmaktadır;

- A. Petrograd'da Ahmet Bey Çalıkov'ub başkanlığını yaptığı Milli Şura;
- B. Kazan'da İlyas Alkin'in başkanı olduğu Askeri Şura;
- C. Ufa'da Sadri Maksudi (Arsal)'ın başkanlığını yaptığı Milli idare.

Bunlardan Askeri Şura'nın 8 Ocak – 3 Mart tarihleri arasında Kazan'da düzenlediği toplantıya 150 civarında delege katılmış, bunların sadece 30'u

⁸ Hakan Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov – Sultan Galiyev*, s. 215.

⁹ Reyhan, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁰ Kaan Turhan, *Dilde, Fikirde ve İşte Birlik Akçura – Galiyev – Gaspralı – Gökalp*, s. 80.

¹¹ Reyhan, *a.g.e.* s. 193. Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s. 273.

¹² A. Benningsen, C. L. Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri*, s. 100.

Bolşeviklere mensuptur. Burada İdil – Ural Devleti’nin kurulması meselesi oylanmış ve pek fazla bir tepki almamıştır. Ancak, bağımsız bir ordu kurulması gündeme gelince, Bolşevikler toplantıyı terketmiş, Askeri Konsey dağıtılıp, yöneticileri de tutuklanmıştır.¹³

Müslüman Komiserliği

Muhtemelen 1917 sonlarında Stalin Milliyetler Halk Komiserliği (Nar-komnatz)’ni oluşturmuş ve Galiyev’i Müslüman bölümünü yönetmesi için davet etmiştir. Kısa bir süre sonra da Stalin Galiyev’i bütün Müslüman bölgelerini ziyaret etmekle görevlendirmiştir. Böylece o, Batı Sibiryaya, Kırım, Kuzey Kafkasya, Türkistan’a, hatta Bakü’ye kadar gitmiştir. Kuşkusuz Galiyev bu geziler sırasında *Tanrı’ya inandıkları için ve Proleter olmadıkları için* daha fazla ezilen Müslümanlara karşı yerel Rus Bolşeviklerin aşağılayıcı ve sömürgeci davranışlarını yargılama imkanı bulmuştur.¹⁴

Ocak 1918’de Sovnarkom kararnamesi ile Rusya topraklarındaki Müslümanlar ile ilgilenmek üzere Milliyetler Komiseri Stalin’e bağlı olarak kurulan Müslüman Komiserliği’nin başına Ahmet Bey Çalıkof’u getirmeyi düşünmüş, Ahmet Bey teklifi meclise götürmüş, mecliste reddedilince de, bu kez Stalin tarafından teklif Vahidov’a yapılmış, Vahidov’da kabul etmiştir.¹⁵ Komiserliğe Galiyev’de Haziran 1918 tarihinde Komünist Partisi’nin temsilcisi olarak davet edilmiştir.¹⁶ Galiyev’in de Müskom’a katılması ile kısa sürede, yani 1918 yazında 26 ilde şube açtıkları gibi, Vahidov ve Galiyev’de etkinliklerin arttırmışlardır. Yerel şubeler açıldığı gibi, bölgesel Müslüman komiserlikler oluşturulmuştur. Müslüman halkı ve bu arada Rusya’daki esir Osmanlı – Türk askerlerini Bolşevik saflarına çekmek için çeşitli propaganda araçları oluşturulmuş ve bu atılımlar sonucu bazı siyasi başarılarda elde etmişlerdir.¹⁷

---

¹³ Benningsen 1, s. 79.

¹⁴ Benningsen 1, s. 81-82.

¹⁵ Stalin ilk olarak Sacid Engaliçef’e bu görevi vermek istemiş, fakat Engaliçef aralarında Kafkasya Dağstanlıların özgürlüğü için çarpışan Şeyh Şamil’in yeğeni de bulunan üç tanınmış Müslüman önderini tutuklayınca, bu durum kendisine karşı bir tepkiye yol açmıştır. Bunun üzerine Ahmet Çalıkof, Stalin’e Engaliçef’i bu görevden alarak, yetkilerinin bir komiteye devredilmesini salık vermiştir. Stalin, Çalıkof’un bu isteğine uyarak Müslüman İşleri Komitesini kurmuş ve başkanlığına, 1917 yılı Mart ayından beri Müslümanların proleter ihtilale katılmalarını örgütleyen kıdemli Sosyal Demokrat ve Doğunun fanatik sosyal ihtilalcisi, Kazan’daki Müslüman İhtilalci Merkezin Başkanı Vahidov’u getirmiştir. S. A. Zenkovsky, **Rusya’da Türkçülük ve İslam**, s.156-157.

¹⁶ Reyhan, a.g.e. s. 229-230.

¹⁷ Benningsen, Quelquejay, C. L., **Step’te Ezan Sesleri**, s. 107-8; Reyhan, a.g.e., s. 231.

Galiyev, daha Ocak 1918 tarihinden itibaren Narkomnatz'da ve Müslüman Merkez Komiserliğindeki faaliyetlerine paralel olarak özerk bir Müslüman Komünist Partisi'nin temellerini atmak ve böylelikle Rusya Müslümanlarını Sovyetlerin denetimi dışında kalan, kendi özgün ve bağımsız yönetimlerine kavuşturmak istemiştir.¹⁸ Her ne kadar Galiyev ve Vahidov Bolşevik Komünist Partiyeye katılmış olmakla birlikte, yoldaşlarını kendi örneklerini izlemek için cesaretlendirmek şöyle dursun, Ruslardan kuşku duydukları için daha en başından itibaren sürekli olarak Komünist Parti'nin içinde erimeye karşı çıkmışlar ve Müslüman komünizminin örgütsel özerkliğinin korunmasını savunmuşlardır. Galiyev Müslümanların, Rusların egemen oldukları Rus Komünist (Bolşevik) Partisi'ne girdikleri taktirde, çok kısa bir zamanda kendilerine düşmanlaşacak olan yabancı bir kitlenin içerisinde, dil olarak *boğulacaklarını* anlamıştır. Rusçayı ya hiç konuşamayan, ya da kötü konuşan Tatar köylü ve zanaatkârları kısa zamanda *ikinci sınıf komünistler* olarak değerlendirilecek ve Rus çoğunluğu yasalarına boyun eğmek zorunda olan bir azınlık konumuna mahkum olacaklardır.¹⁹

8 Mart 1918 tarihinde Galiyev ve Vahidov Moskova'da Rusya Müslüman Emekçileri konferansını toplamışlar ve Kazan, Moskova, Petrograd, Arhangel'sk, Murmansk, Semerkant ve Kokand'dan gelen komünistlerle sempatanları bir araya getirmişlerdir. 20 gün süren konferansta Kazan modeline uygun Müslüman Sosyalist Komünist Komitelerinin örgütlenmeleri ve Rus Komünist Partisi ile ilişkiler üzerinde durulmuştur. Öyle ki, kurulacak Müslüman Sosyalist Komünist Parti, yöneticilere göre, Komünist Parti'nin programını az veya çok kabul eden tüm Müslüman devrimcilerin örgütü olmalıdır.²⁰ Nitekim, 18 Mart 1919 tarihinde toplanan 8. Komünist Partisi Moskova Kongresi'nde alınan kararlar ile ulusal komünist örgütlerin ortadan kaldırılması, ulusal Bolşevik liderlerin saf dışı bırakılması Sultan Galiyev'in bağımsızlık ümitlerini tamamen bitirmiştir. Bundan sonra Sultan Galiyev ile Rus Bolşeviklerinin yol arkadaşılığının Komünist Parti Merkez Komitesine sunduğu İdil – Ural Cumhuriyeti'nin reddedilmesi üzerine son bulmuş olup, Onu, yani Galiyev'i muhalefete geçirmiştir. Burada şunu da ifade etmekte fayda vardır ki, 23 Mart 1918 tarihinde, yerel Rus örgütlerinin muhalefetine rağmen Milliyetler Halk Komiserliği, Sultan Galiyev ve Vahidov tarafından veya en azından onların katkılarıyla hazırlanan bu kararnameyle *Rus Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'ne bağlı Tatar – Başkır Cumhuriyetini* ilan etmişlerdir. Yani, bu

¹⁸ Benningsen 1, s. 85.

¹⁹ Benningsen 1, ay. yer.

²⁰ Benningsen 1, s. 85-6.

karamamenin yayınlanması, Volga ve Ural’daki hemen hemen tüm Rus komünist yöneticilerin muhalefetini en üst seviyeye çıkarmış ve Kazan Kongresinin *milliyetçi* gösterileri de bizzat Bolşevik yöneticilerin kaygılanmalarına yetmiştir.²¹

Türk Tatar Cumhuriyeti

Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından, 10 – 16 Mayıs 1918 tarihleri arasında Moskova’da Tatar – Başkır Cumhuriyeti’nin kurucu kongresi için, başkanlığını Stalin ve yardımcılıklarını Galiyev ile Vahidov’un yaptıkları, çoğunluğu Tatar, Başkır, Çuvaş ve Mariy olup, bunların yanı sıra birkaç tane de Rus’un bulunduğu otuz kadar delege ile toplanan bir konferans düzenlenmiştir. Stalin’in sert sözleri neticesinde, konferans Galiyev’in muhalefetine rağmen, yeni cumhuriyetin sınırlarının Çuvaş ve Mariylerin önemli bir kısmını içine alacak biçimde genişlemesi kararlaştırılmıştır. Galiyev’in *Tatar ve Başkırların özerk bir ülkeye hakları vardır, çünkü onlar bu bölgenin nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyorlar* diye karşı çıkması bir işe yaramamıştır. Ardından Galiyev ve Vahidov 23 – 31 Mayıs 1918 tarihlerinde Kazan’da Tüm Rusya Müslüman Eğitimcileri Kongresini toplamışlardır. Kongrede Müslüman bölgelerindeki halkın eğitimini yönetmek, Kazan’da bir *Müslüman Üniversitesi* bir *Doğu müzesi* ve *Müslüman Merkez Kütüphanesi* kurmak için, Bilimsel Müslüman Merkez Kurulu’nu oluşturmuştur.²²

Müslüman Merkez Komiserliği 17 – 23 Haziran 1918 tarihinde Kazan’da, Moskova, Petrograd, Kazan, Astarhan, Peran, Samara, Ural, Simbirsk ve Saratov’dan gelen İç Rusya Müslüman Komiteleri temsilcilerinin katılımıyla *Birinci Müslüman Komünistler Konferansını* toplamışlardır. Toplantıda, *Rusya Müslüman Komünistleri (Bolşevik) Partisi’ni* kurmayı kabul etmişlerdir. Teşkilatlanmalarını da Rus Komünist Partisini örnek alarak yapmayı kararlaştırmışlardır.²³

19 Nisan 1918 tarihinde oluşturulan *İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının İşleri Merkez Komiserliği’ne*, Galiyev, daha sonra Molla Nur Vahidov’un Beyaz orduya bağlı Çek Birlikleri tarafından kurşuna dizilmesinden sonra dahil olmuştur. 6 Ağustos 1918 tarihinde Kazan’ın Çek lejyonierleri ile Beyaz kuvvetlerin taarruzuna uğraması üzerine Moskova’da kurulan bir Tatar Alayı ile Kazan’a giden Molla Nur Vahidov tutuklanmış ve 19 Ağustos 1919 tarihinde idam edilmiştir. Ulusal bağımsızlığa baştan beri karşı olan Lenin ve Stalin için

²¹ Benningsen1, s. 90-91.

²² Benningsen 1, s. 92 - 93.

²³ Benningsen 1, s. 94; Benningsen 2, s. 81.

tehlikeli olmaya başlayan Sultan Galiyev, Molla Nur Vahidov'un idamı ile tek başına kalmıştır.²⁴ Ancak, yıllar sonra, 1957 yılında *Bar'ba bolsevistskoj partii za Internacional'noe spiocenie trudjascihhsja mass Rossi v 1917 godu* adlı eseri kaleme alan T. Ju Burmistrova her türlü gerçeği bir kenara bırakarak, Ağustos 1917'de Vahitov'un yerine Müslüman Sosyalist Komitesi'nin başına *Milliyetçi Sultan Galiyev'in* getirildiğini belirtmekte ve böylece komitenin *Karşı devrimci* görünüş kazandığını ileri sürmüştür.

Turan Cumhuriyeti ve İlk tutuklanması

Aralık 1921 tarihinde Galiyev'in Jizn Nacional Nostej'de "Rusların Doğu halkları üzerinde yürüttüğü zulüm politikası" üzerine kaleme aldığı makale, Moskova yönetimi ile tüm bağların koptuğunu göstermektedir.²⁵

Bu makalede, bir cumhuriyet kurulmasının milliyetçiliğin maddi zeminini bir ölçüde ortadan kaldıracacağı, milliyetçiliğin zehrini böylece kaybedeceğini vurgulamıştır. Bolşevik Partisi'nin görüşlerine rağmen, Galiyev'in bütün Türkleri kapsayacak bir devlet fikrini değiştirmemesi, önce İdil – Ural daha sonra da Turan Federal Sosyalist Cumhuriyeti ismini telaffuzu sürmüştür. O, Sovyetler Birliği'nden nispeten bağımsız olan böyle bir cumhuriyet, yani Turan Federal Sosyalist Cumhuriyetin, tüm diğer Türk ve Müslüman halklar, ki başta İran, Afganistan, Çin, Hindistan ve Arap dünyası için cazibe merkezi olacağını ve emperyalizmin çöküşüne vesile olarak, gerçek dünya devrimini başaracağını vurgulamıştır.²⁶

Bu arada, daha önce Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayında, Doğu halklarının en üst derecede proleter milletler olduğunu ileri süren Galiyev'in tezi reddedildiği gibi, doğunun ancak batılı proletaryanın zaferiyle kurtulabileceği vurgulanmıştır.²⁷

Galiyev Nisan 1923'deki XII Parti Kongresine de katılmıştır. Yani, Lenin'in yokluğunda toplanan 12. Komünist Parti Kongresinde alınan kararlarda Stalin'in etkisi dikkat çekmektedir. Nitekim, kongre sonrası, Galiyev hakkında Kuybişev'in hazırladığı ve Stalin'in kişisel görüşlerinin yer aldığı raporla, Sultan Galiyev'in diğer partili arkadaşlarına yazdığı mektuplar ve muhtelif yerlerde yazdığı tenkit edici yazılar suç unsuru gösterilerek tutuklanmıştır. Özellikle Galiyev'in ele geçtiği ifade edilen, Nisan 1923'de Edhemov'a yazdığı "sadece sen oku, sonra da yak" diye başlayan gizli mektup şu cümlelerle bitmiştir; "Türkistan'da, Buhara'da Basmacılık hareketi güçlenmekte.

²⁴ Kaymak, a.g.e., s. 24.

²⁵ Kaymak, a.g.e., s.24.

²⁶ Gültekin, a.g.e., s. 69.

²⁷ Rorlich, a.g.e., s. 294-5.

Yaza doğru daha da güçlü ve teşkilatlı bir şekilde hücumla geçecekler diye haberler geliyor. Bu nedenle de milli meselede merkez epey çekinmeye mecbur. Zeki Velidi ile temas kur, ama çok dikkatli olmak lazım, bizzat temas veya şifre vasıtasıyla.²⁸ Ayrıca, Galiyev, Tatarlar, Başkırtlar, Kırımlılar Kazaklar ve Türkistanlılar arasında bir *Müslüman Cephe* kurulmasını teklif etmiş ve partinin ileride yapılacak kongrelerine hazırlıklı gidilmesini istemiştir. Moskova hükümeti, 1923 Mart’ında bu harekete şiddetle karşı çıkmıştır.²⁹

12. Kongreden sonra, 25 Mayıs’ta Kazan’daki Tatar gazetesi Eşçi Galiyev’e karşı bir kampanya açmıştır.³⁰ Politbüro ve RCP Merkez komite, ORGBÜRO’sunun bazı üyelerinin Galiyev’in serbest bırakılması talepleri reddedilmiştir.

Moskova’da 9 – 12 Haziran 1923 tarihlerinde toplanan ve Stalin’in başkanlık ettiği RKP(b) Merkez Komitesi’nin Millî Cumhuriyetler ve Bölgeler işçileriyle Dördüncü Konferansında Galiyev fena halde yerilmiş, sapma ve ihanet ile suçlanmış ve Komünist Parti’den atılmıştır. Stalin’e göre Galiyev, Zeki Velidi aracılığıyla uluslararası emperyalizm tarafından desteklenen basmacı hareket ile de temas kurduğu iddia edilmiştir.³¹ Stalin buradaki konuşmasında daha da ileriye giderek, Galiyev’i, *Komünistlerin kampından, Basmacıların kampına* geçmekle suçlanmış, milliyetçi – Türkbirlikçi ve proleteryanın bir numaralı düşmanı ilan edilerek hapse atılmıştır.³² Ancak, yerli komünistler ile Stalin’in arası bu olaydan sonra artık bir daha kapanmamak üzere açılmıştır. İlk defa Rus olmayan bir komünist tevkif edilmiş ve milli sapmalar yüzünden partiden atılmıştır. Galiyev’in suçlanması sembol olduğu gibi, onun şahsında gelmiş ve gelecek Türkbirliği, İslambirliği ve milliyetçi fikirler yargılanmıştır.³³ Galiyev tutuklu bulunduğu sırada Tatar Komsomol’unun şeref üyeliğinin verilmesine ilişkin öneri oy birliği ile kabul edilip ayrıca devrime olan katkılarından dolayı “Doğu’nun Büyük Devrimcisi” unvanı verilerek serbest bırakılmıştır. Bir yıl sonra parti itibarı ve eski statüsüne dönebileceği kararı alınmasına karşın, gittikçe güçlenen Stalin ve politikası karşısında bu karar ne yazık ki gerçekleşmemiştir. Bunda muhtemelen Lenin’in hastalığı,

²⁸ , Rinat Muhammediyev, *Mirseyit Sultan Galiyev Sırat Köprüsü*, İstanbul, 2017, s. 410-11.

²⁹ Benningsen, A., Quelquejay, C. L., *Step’te Ezan Sesleri*, İstanbul, 1981, s. 187.

³⁰ A. Benningsen, - Winbusch A. E., *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, İstanbul, 1995, s.106. (Bundan sonra Benningsen 3).

³¹ A. Ahat Andican, *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003, s.357.

³² Benningsen 3, s. 107.

³³ Benningsen, A., Quelquejay, C. L., *Step’te Ezan Sesleri*, İstanbul, 1981, s.188.

Troçki'nin dışarıda bırakılması ve Zinovyev'in parti yönetimi ile ters düşmesinin rolü vardır.³⁴ Bu dönemde Galiyev, Haziran 1923'de Gürcistan'a gönderilmiştir. 1924 yılında yeniden tutuklanarak Moskova'ya getirilmiştir. Sekiz ay kadar tutuklu kaldıktan sonra *devrime yaptığı hizmetlerden ötürü* tekrar serbest bırakılmıştır.³⁵

Şurasını da ifade etmekte fayda vardır ki, Galiyev'in 1923 yılındaki tutuklanmasına kadar, kendisine karşı hiçbir toplu suçlama yapılmasa da, milli sapmacılara veya milli komünistlere yöneltilen suçlamalarda yer alan sıfatlarla, burjuva milliyetçilere, Menşeviklere, kuzu elbisesi içindeki kurtlara veya İngiliz, Alman, Japon veya Türk emperyalizminin ajanlarına karşı mücadelenin devrimden hemen sonra başladığını bilmek önemlidir. Kötü anlam yüklü Sultangaliyecilik fikri 1923 gibi erken bir tarihte, verilmiş ve mahkum edilmiştir.³⁶

Zaten Stalin'in 9 – 12 Haziran tarihlerinde Ulusal Cumhuriyetlerin ve bölgelerin sorumlu görevlilerinin katıldığı konferansta sarfettiği şu cümleler de dikkat çekicidir; Eğer Sultan Galiyev, Pantürkizm ve Panislamizmin ideolojik alanında kalsaydı, bu, o kadar büyük bir kötülük sayılmazdı. Benim görüşüm odur ki, partinin 10. Kongresinde ulusal sorun konusunda aldığı kararda, bu akımların yasak edilmesine karşın, ideolojik bir akım olarak Pantürkizm ve Panislamizm hoş görülebilir ve partimizin saflarında bu akımlar ancak eleştirmekle yetinilebilir.

Burada şüphesiz kafaları karıştıran soru, Galiyev'in kariyerinin yükselişinin ilk kez frenlendiği tarih hangisidir? Sorusunun cevabıdır. Tahminler içerisinde en ağırlıklı olanı ise, 9 – 12 Haziran 1923 tarihlerinde gerçekleştirilen Ulusal Cumhuriyetlerin ve bölgelerin sorumu görevlilerinin katıldığı konferansta olduğu ağırlık kazanmaktadır.³⁷

Gerçi, 1918 Ekim ayından itibaren Stalin ile Galiyev arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmışsa da, Bolşevik yöneticiler bunun farkına bile varmamışlardır³⁸ denilse de, aslında 8 Ocak – 3 Mart 1918 tarihlerinde toplanan Rusya Müslümanları İkinci Askeri Kongresi sırasında yaşananlar Galiyev ile Stalin'in arasındaki ilişkiyi bitirecek bir sürecin önünü açmıştır.³⁹

³⁴ Kaymak, **a.g.e.**, s. 25.

³⁵ A. Benningseni - Quelquejay, C., **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, İstanbul, 1981, s. 141.

³⁶ Benningsen 3, s. 93.

³⁷ Halit Kakinç, **Sultangaliyev ve Milli Komünizm**, İstanbul, y.t.y., s. 169.

³⁸ Benningsen 1, s. 100.

³⁹ Erdem Özgür (haz), **Sultan Galiyev Bütün Eserleri**, İstanbul, 2006, s.22.

Bu arada dönemin Osmanlı Basınında da ilginç bir yazıya tesadüf edilmiştir. Vakit gazetesinin 20 Şubat (1918) tarihli sayısındaki *Bolşevikler ve Müslümanlar* başlıklı yazıda; “Bolşeviklerin vaatlerinin kağıt üzerinde kaldığına ilişkin bilgiler Rusya’dan gelmeye başlamıştı. Bolşevik yönetiminin, “garip nazariyelerini ahali-i islamiyeye kabul ettirmek için” gösterdikleri şiddet, Müslümanları bütünüyle bu yönetime karşı düşmanca bir tavır almaya mecbur bırakmıştı. Bolşevik Umur-ı Milliye Ahali Komiseri (Josef Stalin) emrinde bir “Umur-u İslamiye” şubesi kurulunca, ileri gelen Müslümanlardan pek çoğu teklif edilen bu görevi kabul etmemiş ve bu görev “dolandırıcılıklarıyla” tanınan Yehan Galiçev (?) (Sultan Galiev) adlı Kırımlı bir Tatar’a verilmişti. Zamanla Stalin’in “kafadarı” olan ve bu gücünden yararlanarak kendisine düşman bildiği İslam önderlerine karşı tecavüzlerde bulunan Galiev, birçok kişiyi tevkif ettirmişti.⁴⁰

Burada kuşkusuz başta Lenin olmak üzere diğer bazı Bolşevik önderlerin düşünceleri de önemlidir. Lenin, ilk başta, ulusal özgüllüklerin üniter bir devlet çatısı altında bağdaştırılması düşünmesine rağmen, sonradan birbirleriyle akde dayalı ilişkilere girecek, etnik temelde devletlerin kurulmasını savunmaya başlamıştır. Troçki, Rakovskiyy, Mdivani, Skrypnik, Maharadze ve Sultan Galiev’de Lenin ile benzer şeyleri düşünmüşler, ama Lenin hariç hiçbiri eceli ile ölmüştür.⁴¹

Yine açıkça ifade etmemiz gerekirse, Sultan Galiev ve arkadaşları 1923 yılından sonra Rus Bolşevikleri ile açıkça çatışarak muhalefet saflarına geçtikleri sırada, *ezilmişler genel cephesi* adı verilen bir fikir ile de ortaya atılmışlardır. Bu fikir, Müslüman toplumun büyük burjuvazi ve feodal kesimleri hariç tüm sınıflarını içine almış ve geleneksel İslam ümmetine bağlanmıştır. Böylece müminler topluluğu da dahil cemiyetin tüm sınıfları, ihtilalin getirdiklerinden faydalanma durumuna girmişlerdir.⁴²

Diğer yandan da, Galiev ve arkadaşları **Turan Cumhuriyeti** adı altında büyük bir milli Türk Devleti kurmayı da amaç edinmişlerdir. Bu devlet Tataristan ve Başkurdistan adını taşıyan iki Türk otonom devletini, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan isimlerini taşıyan beş Orta Asya cumhuriyetini içine alacaktır. Bazıları, Azerbaycan, Altay, Çuvaş ülkelerinin Müslüman olmayan bölgelerini dahi bu devletin sınırları içinde

---

⁴⁰ Zikreden, Kocabaşoğlu U., - Berge, M., **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, 1994, s. 153.

⁴¹ Moshe Lewin, **Sovyet Yüzyılı**, İstanbul, 2009, s. 34.

⁴² Benningsen, A., Quelquejay, C. L., **Step’te Ezan Sesleri**, İstanbul, 1981, s.136.

göstermiştir. Devlet bağımsız ve hükümran olacak, Turan Sosyalist Federatif Halk Cumhuriyeti adını taşıyacaktır.⁴³

Şurası da muhakkaktır ki, Galiyev'in 1923 yılında ilk tutuklanması ile birlikte başlayan milli komünistlerin tasfiyesi Tatar *korenizatsiya* gayretlerini birdenbire sona erdirmemiştir. Bu durum 1929 yılına kadar devam etmiştir.⁴⁴

12. kongrede Sultan Galiyev'in dava müzakerelerinde iki isim dikkat çekicidir. Bunlardan biri Galiyev'in ipe çekilmesi hususunda en kararlı olanların başını çeken Galimcan İbrahimov, diğeri de, Galiyev'in müdafaasını yapan Kırım Adalet Komiseri İsmail Firdevsi'dir. Firdevsi açıkça, Galiyev ile ilgili meselelerin asıl yanını mahkemenin ilgilendirdiğini, parti kongresinde bunun yerinin olamayacağını açıkça ifade etmiştir.⁴⁵

Tutuklandıktan sonra GPU'nun özel hapisanesinde maddi ve manevi baskılar altında ifade vermiş, 12. Kongrede kendisini savunabileceği düşüncesi ile hazırlanmış, ancak, bırakınız savunma yapmayı, hazırladığı yazılı savunma bile kongreye gönderilmemiş, Stalin'in şahsi insiyatifi ile Bolşevik Partisi'nin en itibarlı üyesi olarak, ilk ve önemli kurbanı olmuştur.⁴⁶

Burada bir parantez açarak Stalin ile Galiyev arasında Bolşevik devriminin birinci yıl dönümünün kutlandığı günlerde geçen bir anekdotu vermekte fayda vardır. Değişik meseleler ve Sultan Galiyev'in evliliğine dair samimi bir sohbetten sonra, Stalin demir kasasını açıp oradan on saat alarak Galiyev'e uzatarak, *dostlarına, yakınlarına* verirsin diyerek vermiştir. Ancak, kaderin oyunu mu yoksa başka bir hikmet midir, nedense Mirseyit'ten o altın saatleri alan şark emekçilerinin hepsi devam eden on – onbeş yıl içinde aynı geleceği paylaşmışlardır. Tutuklanmışlar ve ortadan kaybolmuşlardır.⁴⁷

Bundan sonra Galiyev'e Moskova Üniversitesi Rektörlüğü teklif edilmiştir. Lenin tarafından gelen bu isteği Galiyev kabul etmek zorunda kalmıştır. Çünkü teklifi kabul etmezse gizli planlar yaptığı kabul edilecek, muhtemelen başına bazı olumsuzluklar gelecektir. Göreve başlamasından kısa bir süre sonra Lenin'in ölümü sonrası Stalin ile karşı karşıya kalan Galiyev'i iyi günlerin beklemediğinin de işaretidir. Nitekim, bir sabah gittiği Moskova Üniversitesi'nden bir daha dönmemiştir.

⁴³ Benningsen, A., Quelquejay, C. L.,y.a.g.e., s.142.

⁴⁴ Rorlich, a.g.e., s.306-7.

⁴⁵ Arif, Acaloğlu, RKP. MK. 4. Toplantısı Sultan Galiyev Dava Tutanakları Sultan Galiyev Davası, İstanbul, 2006, s. 49.

⁴⁶ Acaloğlu, a.g.e., s. 55.

⁴⁷ Muhammediyev, a.g.e., s. 199.

Galiyev’in, 1923 ile 1928 yılları arasında tamamladığı teorik çalışmalarından çıkan sonuç, ezilenlerin bir proletarya oluşturduğu Batı ile ezilenlerin bir ulus oluşturduğu Doğu ile arasındaki temel farkın hiçbir zaman kapanamayacağı⁴⁸ şeklinde özetlenebilir.

Galiyev’in Tekrar Tutuklanması

Galiyev’in tekrar tutuklanmasına giden yol ise, 1927 yılında, yüksek rütbeli Tatar Halk komiserlerinden oluşan bir heyet, Rus komünistlerinin şovenist ve emperyalist siyasetlerinin cumhuriyetlerinin milli çıkarları üzerindeki zararlı etkilerine RKP(b) Merkez Komitesinin dikkatini çekmek için Moskova’ya hareket etmişlerdir. İşte bu hareket Galiyev’in ikinci defa tutuklanmasına sebep olduğu gibi, Tatar milli komünistlerinin nihai tasfiyesini haklı çıkarmış ve bir din olarak İslâm’a cepheden saldırıya geçilmesine yol açmıştır.⁴⁹

Düşmanları, 1928 yılında Galiyev’i, eski bir kent soylusu olarak damgalayarak, Troçkist, karşı devrimci, 76 kişi ile birlikte “Sultan Galiyevci devrim karşıtı örgüt” kurmak⁵⁰ ve burjuva milliyetçisi ve Pan-turanist suçlamaları ile tutuklamışlardır. Bu onun son tutuklanması olup, 1929 yılında Moskova’da yargılanan Galiyev, on sene zorunlu çalışma kampı cezasına çarptırılmıştır. Cezasını çekmek üzere Solovki çalışma kampına gönderilmiştir. Bu tarihten sonraki hayatı ise meçhuldür. Verilen bilgilere göre, Galiyev 1939 yılında serbest bırakılmıştır. Ancak, Kazan’da ve öteki cumhuriyetlerde ikameti yasaklandığından, Kuybişev’e yerleşmiş olup, izi 1940 yılında tamamen kaybolmuştur. Diğer yandan B. F. Sultanbekov ve F. Muhammedyarov’un müşterek makalesinde, Galiyev’in 28 Temmuz 1931 tarihinde kurşuna dizilerek idama mahkum edildiği ve bu kararın 28 Ocak 1940 tarihinde Moskova’da infaz edildiği belirtilmektedir.⁵¹

Ayrıca, Sultan Galiyev’in sonu ile alakalı muhtelif görüşler de vardır. İlk görüş, Galiyev ile alakalı çalışan Tahirov’un tespitine göre, İlimler Akademisi üyesinin yazışmalarından anlaşıldığına göre, 1938’de Sultan Galiyev ile karşılaşmıştır. İkincisi, 1952 yılına kadar hayatta kaldığı belirtilen Sultan Galiyev, Moskova’da kendisine tahsis edilen dairede Stalin için bazı materyallerin

⁴⁸ H. Carrere D’enceusse, **Lenin**, (Çev: A. C. Akkoyunlu, İstanbul, 2002, s. 332.

⁴⁹ Rorlich, **a.g.e.**, s.309.

⁵⁰ NadirDevlet, **Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi**, İstanbul, 2011, s. 227.

⁵¹ Benningsen 3, s. 114; Kaymak, **a.g.e.**, s. 26-27.

hazırlanma çalışmalarını yürütmüştür. Üçüncüsü ise, hapis cezasını çeken Galiyev, Saratov'a gitmiş, orada yaşamış ve Yazarlar Birliği'ne kabul edilmesi için kulis çalışması dahi yapmıştır.⁵²

Sahanın önemli Türk bilim adamlarından Baymirza Hayıt ise, II. Dünya Savaşı esnasında, Türk halkları arasında etkinliğinden dolayı cezasının kaldırılıp, yüksek Kızılordu komiseri rütbesiyle cephede görev verilip, Almanlara karşı savaştığını belirtmektedir. Sahanın Türkiye'deki önemli ismi Erol Kaymak ise, KGB Arşiv belgelerine göre, 1928'de Moskova'da tutuklu bulunduğu hücrelerinde kurşuna dizilerek öldürüldüğünü belirtmektedir.⁵³

1954'lerden itibaren Sovyetlerde başlayan iade-i itibar çalışmaları Galiyev için 1983 de başlayabilmiştir. Sonunda, Sultan Galiyev'in beratına ilişkin Sovyetler Birliği Yüksek Mahkeme Savcılığı 30 Mayıs 1990 tarihinde şu kararı vermiştir:

“*Karar Metni:* Aleks Yakolev Başkanlığı'nda kurulan bir inceleme komisyonu, SSCB Yüksek Savcılığı, SSCB'nin yüksek mahkeme verilerine dayanarak yaptığı incelemede, 1928 yılı sonunda GPU tarafından 76 arkadaşı ile birlikte karşı devrimci örgüt kurmakla suçlanarak baş düşman ilan edilen Sultan Galiyev ve arkadaşları hakkında şu karara varmıştır.

Komisyon incelemeler sonucu, böyle bir organizasyonun gerçek olmadığı ve olayın GPU tarafından uydurulduğunu tespit ederek, mahkeme heyeti Sultan Galiyev'in beratına karar vermiştir.”⁵⁴

Ancak, şurasını da unutmamak gerekir ki, karşı devrimci olarak damgalanmadan önce, Galiyev yüksek ve saygın bir komünist yönetici olup, daha sonra da *yasal* bir muhalif olmuştur. Buna rağmen düşünceleri resmi görüşten ayrılmakla birlikte hiçbir zaman *yıkıcı* bir karakter taşımamıştır.

Aslına bakılırsa Galiyev yeni bir doktrin getirme iddiasında olmayıp, Rus Bolşevik yöneticilerinin siyasal çizgilerine açıkça karşı çıkmamıştır. Daha çok taktik ve stratejik planda bazı Leninci tezlere *düzenlemeler* getirmiştir. Fikirleri en azından o sırada 1919 sonunda Stalin'i çileden çıkaracak olan bir dizi *sapmanın* işaretlerini taşımamıştır.⁵⁵

⁵² Kaymak, a.g.e., s. 27.

⁵³ Kaymak, a.g.e., s. 28.

⁵⁴ Kaymak, a.g.e., s. 29.

⁵⁵ Benningsen 2, s. 80

Sonuç

Çarlık Rusyasının sömürgeci baskısı altında yaşayan Asya halkları Ekim devrimini bir kurtuluş ışığı olarak görmüş ve büyük bir ümitle desteklemişlerdir. Galiyev’de bu halkların içinden çıkmış devrimci komünist önderlerden biridir. Hatta Müslüman Komünist hareketin simge isimlerindedir.⁵⁶

Sultan Galiyev, başta Stalin hayranları tarafından zaman zaman sert eleştirilere tutulmuştur. Şüphesiz bunların başında, Ekim devriminin Lenin, Stalin ve Troçki’den sonra önde gelen lideri olarak görülüp görülemeyeceği meselesidir. Oysa, Galiyev’in Ekim devriminden sonra, özellikle Bolşevikler ile Menşevikler arasında tüm hızı ile süren savaş esnasında takındığı tavır bile onun devrim içinde önemli bir konuma yerleştirilmesi için yeterli olsa gerektir. Her ne kadar her biri ayrı bir değer de olsa Sverdlov, Kalinin, Orconikidze, Cerzinskiy, Molotof, Buharin, Radek, Zinovyev, Kamenev, Kirov, Tomsy, Kuybişev, Rikov, Kaganoviç, Mikoyan, Frunze gibi⁵⁷ isimlerle kıyaslanması bile uygun değildir.

Zaten, Lenin ve ilk Bolşeviklerin sistematize ettikleri ve Müslüman devrimcilerin de karşı çıkmadıkları devrim teorisinin ve temel devrimci programın, Stalin hakimiyetindeki Sovyet rejiminde, tersine doğru götürülmesine ve ya rafa kaldırılmasına karşı Bolşevik duyarlılığı taşıyan ilk bütüncü karşı çıkış Galiyev ve Müslüman Komünistlerden gelmiştir.⁵⁸

Benningsen – Wimbush ikilisinin dikkatimizi çektiği ve Galiyev’in kader çizgisinde önemli bir kırılma noktası olan Turan ve Turan Cumhuriyeti hususunda şu satırlar da kanaatimizce çok önemlidir; “Turan Cumhuriyeti ile ilgili bildiklerimiz, 1923 yılından sonra *milliyetçi sapmaların* özellikle de Sultan Galiyev’in maskesini düşürme görevi verilen Sovyet tarihçileri tarafından kendisine karşı yöneltilen saldırılarla sınırlıdır. O yıl tutuklanması ve daha sonra RKP(b) içinde kendisine verilen küçük düşürücü görev onu ve birçok milli komünist arkadaşını Sovyet rejimi ile açık bir karşıtlığa zorlamıştır.⁵⁹

Kuşkusuz Galiyev ve Müslüman yoldaşları, Marksizm’i kendi toplumlarında yaymakta başarılı olmak istiyorlarsa, onun öğrettiklerini İslam dininin kilerle bütünleştirmenin zorunlu olduğunu, zira bunların herhangi bir kafa kafa vuruşmalarının kuşkusuz birincinin aleyhine bir felaketle sonuçlanacağını kabul etmişlerdir. Daha sonra Galiyev ve takipçileri Sovyet yazarlarınca

⁵⁶ Reyhan, a.g.e., s. 19.

⁵⁷ Gültekin, a.g.e., s 55.

⁵⁸ Reyhan, a.g.e., s. 18-19.

⁵⁹ Benningsen 3, s. 89.

gerçek Müslüman müminler olduklarından dolayı ile sosyalist olarak kabul edilemeyecekleri şeklinde de suçlamışlardır.”⁶⁰

Galiyev, Marksizm – Leninizm doktrinini sömürge çerçevesine uygulamayı düşünmüş ve Ekim devrimini Asya’ya yöneltmeyi denemiş, Müslümanlar arasında az bulunan bir kişi, belki de tek insandır.⁶¹ Çünkü, Galiyev, Tatar Milli Komünizminin en güçlü sözcüsü ve en özgün düşünürüdür. Eğitim bakımından ceditçi bir öğretmen ve bir hayli sonra, Kasım 1917’de Marksizmi benimsemiş samimi bir komünist olup, 1920’ye kadar Bolşevik Parti hiyerarşisi içinde en fazla nüfuzu sahip Müslüman komünisttir. Marksizme yönelişi samimi olsa da bu, halkının ideallerine ve milli emellerine duyduğu inanç pahasına çıkmamış ve açıkça; “Ben orada milletimi satmak için, “kanını içmek” için bulunmuyorum. Yok. Yok.” diyebilmiştir.⁶² Yani, Galiyev Bolşevik de olsa milletini unutmadığı gibi, milli mesele konusunda Stalin’in tekliflerine açıkça da karşı çıkma cesareti gösterdiği gibi, “milletleri ve milli cumhuriyetleri kategorilere, hukuk bakımından türlü türlü derecelere ayırmak işine gelince, buna milli meseleyi halletmek denemez, aksine sadece ülkenin sağlam sağlam temeline bomba yerleştirmek”⁶³ diye bir değerlendirme de yapmıştır.

Son olarak Galiyev, sadece Rusya Müslümanlarını değil, yurt dışında da bir hayli komünist ve siyasi lideri etkilemiştir. Bunlar arasında, Endonezya Komünist Partisi Lideri Tan Malak, Cezayir Kurtuluş Hareketi lideri Ben Bella, halefi Huari Bumedi, Çinli Li Şao-Çi ve daha başkaları bu listeye ilave edilebilir.⁶⁴ Ama, vakıa şudur ki, Stalin’in ihtirasları ve Lenin sonrası için yaptığı planlar içinde kendisi için Galiyev’i rakip olarak görmesi, muhtemelen Galiyev’in sonunu da bu şekilde hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- ACALOĞLU, Arif, **RKP. MK. 4. Toplantısı Sultan Galiyev Dava Tutanaqları Sultan Galiyev Davası**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006.
- ANDİCAN, A. Ahat, **Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre yayınları, İstanbul, 2003.
- BENNINGSSEN, Alexadre – QUELQUEJAY, C., (Çev: Nezh Uzel), **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Hür Yayınları, İstanbul 1981.
- BENNINGSSEN, A., QUELQUEJAY, C. L., (Çev: N. Uzel), **Step’te Ezan Sesleri**, Selçuk yayınları, İstanbul, 1981

⁶⁰ Benningsen 3, s. 69.

⁶¹ Benningsen 2, s. 78.

⁶² Rorlich, a.g.e., s. 286.

⁶³ Muhammediyev, a.g.e., s. 382.

⁶⁴ Devlet, a.g.e., s. 227-8.

- BENNINGSEN A.- , QUELQUEJAY C., (Çev:E. Akbulut- T. A. Şensılay),
Sultan Galiyev Üçüncü Dünyaçı Devrimin Babası, *Sosyalist Yayın-
ları*, İstanbul, 1995.
- BENNINGSEN, Alexandre - A. Wimbush, S. Enders,(Çev: Bülent Tanatar),
Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm, Anahtar
Kitaplar, İstanbul, 1995.
- BOOKCHİN, Murray,(Çev: Ali İhsan Başgöl), **1905’ten 1917’ye Rus Dev-
rimi**, Dipnot yayınları, Ankara, 2013.
- CARR, E. H.,(Çev: Orhan Suda), **Bolşevik Devrimi 1-2-3**,Metis, İstanbul,
2015.
- CARR Edward Hallett, (Çev: Begüm Adaleh), **1917 öncesi ve sonrası**, Biri-
kim yayınları, İstanbul 2007.
- CARR, Edward Hallett, (Çev: Levent Cinemre), **Lenin’den Stalin’e Rus
devrini 1917 – 1929**, Mer yayınları, İstanbul, 1992.
- D’ENCAUSSE, H. Carrere, (Çev: A. C. Akkoyunlu), **Lenin**, Doğan Kitap,
İstanbul, 2002
- DEVLET, Nadir, **Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya
Türklerinin Varoluş Mücadelesi**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul,
2011,
- ERDEM, Özgür (haz), **Sultan Galiyev Bütün Eserleri**, İleri Yayınları, İstan-
bul, 2006.
- GORKİY, Molotov vd., (Çev; Alaattin Bilgi), **1917 Sovyet Devrimi I, II, III**,
Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2004.
- GÜLTEKİN, Mehmet Bedri, **Sultan Galiyev Eleştirisi**, Kaynak yayınları, İst-
anbul, 1999.
- KAKINÇ, Halit, **Sultangaliyev ve Milli Komünizm**, Bulut Yayınları, İstan-
bul, yty.
- KAYMAK, Erol, **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonali**, İrfan Ya-
yınları, İstanbul, 1993.
- KOCABAŞOĞLU, U., - BERGE, M., **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ke-
bikçeç Yayınları, Ankara, 1994.
- LEWIN, Moshe, **Sovyet Yüzyılı**, İletişim yayınları, İstanbul, 2009,
- LIEBMAN, Marsel,(Çev: Semih Tiryakioğlu), **Rus Devrimi**, İstanbul, 1968.
- MUHAMMEDİYEF, Renat, (Çev: Mustafa Öner), **Sultan Galiyev Sırat
Köprüsü**, Türk Dünyası araştırımları Vakfı Yayını, İstanbul, 1993
- RABİNOWİTCH, Alexander, (Çev: Levent Kongar), **Bolşevikler İktidara
Geliyor**, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

- REYHAN, Hakan, **Doğunun Büyük Devrimcileri**, Alter yayınları, Ankara, 2010.
- RORLİCH, Azade-Ayşe, **Volga Tatarları**, İletişim yayınları, İstanbul, 2000
- TROÇKİ, Lev, (Çev: Bülent Tanatar), **Rus Devriminin Tarihi I-II-III**, Yazın yayıncılık, İstanbul, 1998.
- TURHAN, Kaan, **Dilde, Fikirde ve İşte Birlik Akçura – Galiyev – Gaspralı – Gökalp**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.
- VOLINE, (Çev: Ramazan Macit), **Rus Devrimi**, Babil yayıncılık, İstanbul, 2000.
- YAMAUCHİ, Masayuki, **Sultan Galiyev: İslam Dünyası ve Rusya**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- ZENKOVSKY, Serge A., (Çev. A. N., Ogun), **Rusya’da Türkcülük ve İslam**, Günce yayın, Ankara, 2000.

İHTİLAL SONRASI SOVYET YAYILMACILIĞINA ANKARA'DAN BAKIŞ: TÜRK SOVYET İLİŞKİLERİNİN İLK YILINA AİT İKİ BELGE

Sadık ERDAŞ*

ÖZET

20. yüzyılın en önemli olaylarından biri olan Bolşevik İhtilali sadece Sovyet coğrafyasında değil Kafkaslar ve Türkiye gibi bölge ülkelerinin de yakın tarihinde önemli katkı ve etkilerde bulunmuş ve bölgenin şekillenmesinde rol oynamıştır. Özellikle birkaç istisna dışında düşmanlıklar ve savaşlar üzerine kurulu Türk-Sovyet ilişkileri yeni bir döneme girmiş ve taraflar arasında bir yakınlaşma dönemi başlamıştır. Bolşevik Rusya, Türkiye'deki Milli Mücadele hareketini, Batının sömürgeci politikasına karşı verilen bir mücadele olarak görüyor ve hürriyetlerin kazanılması için yaptıkları mücadelede, Müslüman dünyasına yardım etmeyi kendi politikalarına uygun buluyordu. Ancak Sevr Antlaşması'nın İstanbul Hükümeti tarafından imzalandığı ve Ermenilerin henüz Sovyet sistemine dâhil olmadığı bir ortamda Bolşevik yönetiminin uzun süredir yürütülen görüşmelerde ortaya konulan anlaşma maddelerinin kabulü için doğu vilayetlerinden belirli bir bölgenin Ermenilere terki hususunu şart koşması Ankara hükümeti üzerinde bir şok etkisi yarattı. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu iki önemli karar alarak Bolşeviklerin amaçları ve talepleri konusunda bir takım tespitler yapmıştır. Bu tespitler Sovyet yayılmacılığının ilk olarak Ankara'dan görüldüğü gerçeğini ortaya çıkardığı gibi tespitlerin doğruluğu ve isabeti açısından da ele alınmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Sovyet, Bolşevik, Kararname, Ermeni.

---

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serdas@hacettepe.edu.tr.

**A VIEW ON SOVIET EXPANSIONISM AFTER THE REVOLUTION
IN ANKARA: TWO DOCUMENTS FOR THE FIRST YEAR OF
TURKISH-SOVIET RELATIONS**

ABSTRACT

The Bolshevik Revolution, one of the most important events of the 20th century, has made significant contributions and impacts in the recent history of not only the Soviet geography, but also the neighbouring countries such as the Caucasus and Turkey, and has played an important role in shaping the region. The Turkish-Soviet relations, which is founded on hostilities and wars with a few exceptions, entered into a new era and a period of rapprochement began between the parties.

The Bolshevik Russia regarded the National Struggle movement in Turkey as a struggle against Western colonial policy and deemed it appropriate for the own policies of Bolshevik Russia to help the Muslim World in its struggle for acquisition of liberties. However, the Ankara Government was too stunned by the stipulation by the Bolshevik administration on abandonment of a certain area of the eastern provinces to Armenians for the acceptance of the treaty terms set out during the negotiations conducted for a long time in a situation where the Treaty of Sevres was signed by the Istanbul Government and the Armenians were not yet included in the Soviet system. Thereupon, the Council of Ministers took two important decisions and made some determinations on the Bolsheviks' purposes and demands. These findings reveal the fact that the Soviet expansionism was first seen in Ankara and require them to be discussed in terms of their correctness and accuracy.

Keywords: Turks, Soviets, Bolshevik, Decree, Armenian.

ВЗГЛЯД АНКАРЫ НА СОВЕТСКОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ: ДВА ДОКУМЕНТА О ПЕРВОМ ГОДЕ ТУРЕЦКО-СОВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

Большеви́стская революция, одно из важнейших событий XX-ого века, внесла значительный вклад и влияние в новейшую историю не только Советской географии, но и соседних стран, таких как Кавказ и Турция, и сыграла важную роль в формировании региона. Турецко-советские отношения, основанные на военных действиях и войнах, за редким исключением, вступили в новую эру и между сторонами начался период сближения. Большеви́стская Россия рассматривала национальное движение борьбы в Турции как борьбу против Западной колониальной политики и сочла целесообразным собственную политику большеви́стской России, чтобы помочь мусульманскому миру в борьбе за обретение свобод. Однако правительство Анкары было слишком ошеломлено положением большеви́стской администрации об оставлении армянам определенной территории восточных провинций для принятия договорных условий, изложенных в ходе переговоров, которые продолжались в ситуации, когда Севрский договор был подписан Стамбульским правительством и Армяне еще не были включены в советскую систему. В этой связи Совет Министров принял два важных решения и принял ряд решений в отношении целей и требований большевиков. Эти выводы свидетельствуют о том, что Советский экспансионизм впервые был замечен в Анкаре и требует их обсуждения с точки зрения их правильности и точности.

Ключевые Слова: Турки, Советы, Большевик, Указ, Армянины.

20.yüzyılın en önemli olaylarından biri olan Bolşevik ihtilali Rus coğrafyasında önemli değişikliklere neden olduğu gibi başta Kafkaslar, İran ve Anadolu gibi bölge ülkelerinin de yakın tarihinde önemli katkı ve etkilerde bulunmuş, bölgenin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bir kaç istisna dışında daha ziyade düşmanlıklar ve savaşlar üzerine inşa edilen Türk Rus ilişkileri ihtilalin başarıyla tamamlandığı 1917 yılı sonlarından itibaren bir yakınlaşmasına sürecine girmiştir. Bu bağlamda Brest Litovsk antlaşmasıyla 40 yıldır Rus işgalinde olan Ardahan, Kars ve Batum bölgeleri anavatana katılma imkânına kavuşmuşlardır.

Dönemin koşulları dikkate alındığında Türk Rus ilişkilerinde temas bölgesi olan Kafkasya’da “Maverayı Kafkas Cumhuriyeti” gibi konfederatif yeni oluşumlar, Bolşevik-Menşevik çekişmesinin yerel yansımaları, imzalanan ama sık sık değişen dengelerle geçersiz kalan anlaşmalarla çizilmeye çalışılan sınırlar ve yerel çatışma alanlarının yoğun ve taşların yerli yerine tam oturmadığı böylesi kaygan bir zeminde istikrarlı bir politika inşaa etmek oldukça zordur. Oluşum sürecindeki yeni Türkiye’nin hem sık sık değişen uluslararası dengeleri gözeterek içinde bulunduğu süreci başarıyla noktalaması hem de tarihi haklarını ve sınırlarını güvence altına alması bu hassas coğrafyada izlenen denge politikası ile mümkün olabilmektedir.

Kafkas Federasyonunun dağılmasından sonra Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da İngiltere yanlısı hükümetler oluşturulmuştu. Gürcistan’da ve Ermenistan’da bulunan İngiliz varlığı bir set olarak iki tarafın bağımlı engellenmektedir. Fakat bir taraftan Bolşeviklerin 1919 sonlarına doğru toparlanmaları ve Kuzey Kafkasya’dan sonra Azerbaycan’a doğru yönelmeleri, diğer yandan Anadolu’da Milli Mücadele hareketinin örgütlenerek Kafkasya sınırına doğru Ermenileri püskürtmeleri, bölgedeki İngiliz varlığını tehlikeye soktuğu gibi, Bolşeviklerle milli mücadele liderlerini her geçen gün biraz daha İngiliz karşıtı ortak politikalar yürütmeye sevk etmiştir. Türklere göre şayet bu sorun aşılırsa Sovyet yardımı sadece daha hızlı ve güvenilir bir biçimde gelmekle kalmayacak bundan da öte Anadolu’yu tehdit eden Ermenistan’da İngiliz yanlısı Taşnak Hükümetinin varlığı da son bulacaktır.

Öte yandan bu dönemde Sovyetlerden yardım sağlamak bir zorunluluk halini almıştır. Zira Milli mücadelenin öncelikli gereksinimi, İngilizlerce de kışkırtılan ayaklanmalarının parçalayıcı etkisini bastırmak ve gündün güne bir iç savaş ortamına sürüklenmekte olan ülkede başlayan Yunan ileri harekâtını durdurmaktadır. Yunanlıların Anadolu içlerine kadar ilerledikleri, Trakya’nın tamamen işgal edildiği, Adana-Antep bölgesinde Fransızlarla kanlı çarpışmalar yapılmakta, tüm dünya, Yunanlıların “asileri” kısa sürede yola getireceği inanmakta idi.

Taraflar Arasında İlk Temaslar

Bolşeviklerin 3 Aralık 1917'de "Rusya ve Doğu Müslümanlarına" hitaben yayınladığı bildiri¹ ve Komünist Enternasyonal 1 Mayıs 1919 da Dünya işçilerine yapılan çağrıda Türkiye'nin işçi ve köylülerine ayrı bir paragraf ayırmış ve Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kastederek başlattıkları ihtilali başarımlarını ve kendi "Kızıl Ordusu" ile "işçi, asker ve köylü Sovyetlerini" kurmalarını istemiş², Sivas Kongresinden hemen sonra, Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin "Türkiyeli İşçi ve Köylülere Çağrı" başlıklı bir bildiri yayımlayarak³ İngiliz emperyalizmini ve İstanbul hükümetini yermiş, hazırlanan Anadolu milli mücadelesine "Rus işçiler ve köylüler hükümetinin" kardeşlik elini uzatacağını bildirmişti.

M. Kemal Paşa ile Bolşevik heyet arasında karşılıklı strateji belirleme ve yardımlaşma konularına dayalı yapılan görüşmelerde Bolşevik tarafın gayesi özellikle Kafkaslar ve Anadolu'nun İngiliz hâkimiyetine girmesinin engellenmesiydi. Zira böyle bir durumda İngilizler Bolşevik Rusları güneyden tehdit ederek onların Kafkaslarda mevcut bulunan başta Bakü petroleri olmak üzere birçok kaynaktan mahrum kalmalarını sağlayacağı gibi, bu önemli kaynakların eline geçmesiyle daha da güçlenmiş olacaktı. Bu münasebetle Türklerle ortak politika takip etmeleri ve işbirliği yapmaları daha akıllıcaydı. Ancak en büyük engel Kafkasya topraklarında belirlemekteydi. Eğer Ermenistan ve Gürcistan'ı İngiliz etkisinden çıkarılabilirse iki taraf arasında yardımlaşma için ihtiyaç duyulan kara yolu bağlantısı kurulabilecekti. Bu şartlarda ortak düşmana karşı savaştıklarını düşünen milli mücadelenin öncü kadrosu ile Sovyet yöneticileri birbirlerine karşı iyi niyetlerini ifade etmişlerdir.

Bu bağlamda M. Kemal Erzurum Kongresinde yapmış olduğu konuşmasında Sovyetleri öven sözler söylemekten çekinmemiştir⁴. M. Kemal, Kâzım Karabekir ve Rauf Bey, Bolşeviklerle temasın Kâzım Paşa tarafından yürütülmesine karar vermişlerdi. Bu karar üzerine Kâzım Paşa, Dr. Ömer Lütfi'yi Bakü'ye, Dr. Fuat Sabit'i Moskova'ya göndermiştir⁵. Nitekim Moskova'da

¹ Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s.35-37.

² Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", **VII. Türk Tarih Kongresi**, C.II, Ankara 1973, s.893.

³ Bildiri metni için bakınız; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, Belge 34, s.130-133.

⁴ Konuşmanın metni için bakınız. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s.3-4.

⁵ Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, İstanbul 1965, s.25; Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, Ankara 1991, TTK Yay., s.-19.

Çiçerin'le görüşen Dr. Fuat Sabit, Sovyet Rusya'nın koşulsuz olarak maddi yardımında bulunacağı sözünü almıştır⁶.

1918 sonlarından itibaren İngiliz birlikleri Bakü ve Batum'da kurdukları karargâhlar sayesinde hem Bakü-Batum demiryolunu hem de Karadeniz'den Hazar'a uzanan bir koridoru denetimleri altına aldılar. Bu set bir yandan Karabekir komutasındaki birliklerin Kafkaslarda ilerleyişine son veriyor, öte yandan Bolşevikleri enerji kaynaklarından yoksun bırakarak yayılmalarına da engel oluyordu⁷. Bu dönemde resmi ilişkilerin kurulmasında ilk hareket Meclisin açılmasının hemen sonrasında M. Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektubu olmuştur.

TBMM'nin açılışını müteakip M. Kemal'in 26 Nisan 1920 tarihinde TBMM Başkanı sıfatı ile Lenin'e yazdığı mektupta en dikkat çekici nokta emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Sovyetlerden para, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesinin istenmesidir. Bu mektupla Ankara, Moskova ile arasında diplomatik münasebetlerin kurulmasını, Misâk-ı Milli'nin tanınmasını, askerî ve siyasî bir ittifak ile yabancı emperyalizmine karşı birlikte mücadele edilmesini istemişti. Bu durum, Sovyet Rusya'nın dikkatini Millî Mücadele üzerine ilk defa ciddi ve farklı bir şekilde çekmesine sebep olmuştu⁸.

Bolşevikler tarafından yukarıda değinilen bildirimler sonraki dönemlerde de Sovyetlerin telsiz telgraflarından propaganda amaçlı olarak defalarca yayımlanmıştır. Bunlardan birinin Erzurum'daki 15. Kolordu tarafından alınıp Kazım Karabekir Paşa tarafından TBMM riyasetine gönderilmesi üzerine bildiri TBMM'nin 9 Mayıs 1920 tarihli oturumunda, alkışlarla okunmuş⁹ ve Mecliste Bolşeviklik ve Bolşeviklerle ilişkiler üzerine bir tartışma başlamıştır.

Bildiride, "Dünyanın bütün milletlerini boyundurukları altına alan İngilizlerin sükût etmekte oldukları, Rus inkılâbının darbeleri sayesinde köle ve

⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s.465.

⁷ Baskın Oran (Editör), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bu Güne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I; 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.166.

⁸ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1964, Belge No; 288; Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Millî Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Cilt: II, Ankara 1973, s. 893-895; A.M.Şamsuddinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, Çeviren Ataol Bahramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s.188.

⁹ Bildirinin 13 Mayıs 1920'de okunduğuna dair yayımlar varsa da (Örnek olarak; Nilüfer Efendiyeve, "1920'lerin Başlarında Türk Halkının Millî Kurtuluş Savaşı'nın Resmî Sovyet Basınında Yansıtılması", *IX. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Cilt: III, Ankara 1989, s. 1884.) tutanaklar bildiri konusunda tartışmaların 9 Mayıs'ta yapıldığını göstermektedir.

esaret binaları yıkıldığı ifade edilerek Hükümetlerin milletlerin eline geçeceği müjdeleniyordu. Rusya'nın, dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akdedeceği, Rusya'nın bu mukaddes davada yalnız olmadığı vurgulanıyordu."Rusya'nın ve Şarkın İslamları; o camileri, ibadethaneleri, mektepleri tahrip ve hakları gasp edilen kimseler, sizin dininiz ve âdetleriniz, millî ve medeni hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Bilmelisiniz ki, Rus inkilâbı kebirinin Sovyetleri sizin hukukunuzu bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, inkılaba ve onun salâhiyettar Hükümetine yardım ediniz, Şark'ın Müslümanları, Türkler, Araplar, İraniler, Hinduler kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler, sükût eden çarlık tarafından tanzim edilen, İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahvedilmiştir. Rus Cumhuriyeti millet Sovyetleri, memleketlerinizin cebren işgalini ret ile ilân eder ki, İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk arazisinden bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede yırtılmış ve mahvolmuştur. Yine ilân ederiz ki, İran'ın imhasına dair yapılan muahede de yırtılmıştır"¹⁰ denilmektedir.

Meclis görüşmelerinde Hamdullah Suphi Bey bu çağrıya cevap verilmesini talep ederek "Bolşevizm İslâm memleketlerinde dine karşı tecavüzkar olmadı. Müessesatı milliyeyi kökünden kazımadı. Bilâkis o Müslüman kütleleri arasında hissi minnet ve şükran tevhit edecek surette onlara müzaheret etti... On beş yirmi gün geçtikten sonra hudutlarımıza vasıl olacak kuvvetlerle beraber ne yapacağız? Bu bilinmeli. İman ediyorum ki, memleketimizdeki müstevli hain kuvvetleri kovmak için bizim en tabii müzahirimiz gelen Bolşevik kuvvetleridir".¹¹

Besim Atalay Bey'de milyonlarca Müslümanı esaret altına almış, yıllardan beri inleyen ve utanmadan Kuranı Kerimi ele alarak "Ey İngilizler siz dünya yüzünden şu kitabı kaldırmadıkça dünyada ihtilâlin önünü alamazsınız, tahakküm tesis edemezsiniz" diyen Gladston'un ahfadının süngüleri altına mı gireceksiniz, onun bayrağının altına mı gireceksiniz? Yoksa Şark'tan bize ellerini açan kuvvete mi koşacaksınız? diye sorar ve "Büyük Peygamberimiz diyor ki: Dini ve Müslümanlığı yine ondan olmayan birtakım insanlar temin

¹⁰ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 1, 24 Nisan 1920-21 Şubat 1921, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, 2. İnikat, 4. celse, Tarih; 24.04.1923, s.5.

¹¹ TBMM *Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, 1. Cilt, Ankara 1959, 14. Birleşim, Tarih: 11.05.1336, s.258.

ve teyit edecek, işte Allah o kuvveti bize gönderiyor. Biz Bolşeviklere m'ümaşat etmekle bilâkis şeriata daha fazla yaklaşıyoruz” der ve bir teşekkür telgrafi çekilmesini önerir¹².

Hamdullah Suphi Bey tekrar kürsüye gelerek “Meclis kendi kararıyla, kendi ihtiyariyle onlarla anlaşsın ve bunda küçücük bir ziyan yoktur. Önündeki Müslüman milletinin hatırını sayan ve ona hürmet eden, dinî, millî müessesatını tanıyan, ona ziyan vermekten uzak kalmasını arzu eden bu kuvvet şimdi yavaş, yavaş bize geliyor” der.

İlk meclisin ateşli simalarında Ali Şükrü Bey de “Heyeti Vekile Bolşeviklerle temas etsin, anlaşsın ve müspet esas dâhilinde biz de kendileriyle anlaşalım ve her şeyi yapalım” önerisinde bulunur. TBMM’de bir grup milletvekili karşı çıkması üzerine konu TBMM’nin gizli oturumlarında ele alınır. Burada Mustafa Kemal Paşa “...iki ciheti birbirinden tefrik etmek lâzımdır. Biri, Bolşevik olmak; diğeri, Bolşevik Rusya’sıyla ittifak etmek. Biz Heyet-i İcraiye, Bolşevik Rusya’sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile bizim iştigale ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi, kemâl-i ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir ve muvaffak olacağımıza ümidimiz berkemaldir. ...Bolşevikler, bidayet-i zuhurlarında yalnız kendi prensiplerine riayet eden ve bütün manasıyla Bolşevikliği kabul edenlerle anlaşmışlar ve fakat bütün milletleri birden bu esasat-ı içtimaiyeye uydurmaya imkân olmadığına ve emperyalizme galebe çalmak için âlem-i İslâm ile ittifak lâzım geldiğine kani olmuşlar ve bir milletin esasat-ı dinîye millîyesine riayet etmeye karar vermişlerdir...”¹³

Sovyet Hükümeti’nin çeşitli yollardan Türkiye ile temas kurma çabasına girişmesi ve Millî Mücadele ile ilgisi bulunmayan kimselerin Ankara hesabına Sovyetlerle müzakerelerde bulunmaları, bu temasların yalnız bir kanala toplanmasını, resmî ve yetkili kişilerin bu müzakereleri düzenlemesini gerektirmiştir. Bu amaçla Moskova’ya bir delegeler heyeti gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul’un işgâl edilmesi, Sevr Antlaşması koşullarının açığa vurulması da Sovyetlerden bir an önce yardım sağlanmasını gerektiriyordu. Bu amaçla gönderilen heyet henüz yolda iken Çiçerin’in cevabi mektubu Ankara’ya ulaşmıştır. Hariciye Komiseri Çiçerin, 3 Haziran 1920 tarihli mektubunda şunları söylemiştir: ...Sovyet Hükümeti her iki milleti tehdit eden ecnebi emperyalizmine karşı mücadeleye iştirak edildiğini bildiren ve Sovyet

¹² a.g.e.,s.259.

¹³ Sadi Borak, **Atatürk’ün Gizli Oturumlardaki Konuşmaları**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997, s. 66.

hükümetiyle münasebat-ı muntazamaya girişilmek arzusunun mutazammın mektubun alındığını bildirerek;

1-Türkiyenin istiklalinin ilanını,

2-Gayrı kabili itiraz Türk arazisinin Türk devletine ilhakı,

3-Arabistan ve Suriye'nin müstakil devletler gibi ilanı,

4-BMM tarafından mu'ti karara nazaran Ermenistan'da, Kürdistan'da, Batum arazisinde, Şarki Trakya'da, Türklerle ve Arapların müştereken mukim bulunduğu bilcümle arazideki milletlerin kendi mukadderatlarını tayin ve tesbiti umurunda serbest bırakılmasını ve mültecilerle kerhen hicret etmiş olanların bu muntıkada serbestçe referanduma iştirak edebilmeleri zemininde yurtlarına avdetlerini tabii buluyoruz.

5-Başında BMM bulunarak teşekkül eden yeni Türk hükümetine ait arazide ekalliyet teşkil eden anasır içinde Avrupa'nın en hür memleketlerinde sakin ekalliyetler için tanınmış olan bütün hukukun tasdikini,

6-Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahili bulunan hükümetler arasında akd edilecek bir konferansa tevdi,

7-Kapitülasyonların ve devletler tarafından mevzu mali kontrolün ilgası¹⁴.

Rus Sovyet Hükümeti, tazyik altında bulunan milletlerin tahlisi gayesiyle emperyalist hükümetlere karşı tavsiye ettiği mesai ve harekâtı askeriyeyle iştirak umurunda Büyük Millet Meclisi tarafından izhar edilen arzuyu hüsnü telakki eder ve kendi mukadderatlarını kararlaştıracak milletlerin bir muktezayı hak ve adalet bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Ermenistan ve Acemistan arasında, tayini iktiza eden hudutların müzakeratı siyasiye ile tespitine Büyük Millet Meclisince müsaade edileceğini ümit eyler. Rus Sovyet Hükümeti, her zaman alakadarının daveti üzerine tavassutu memnuniyetle kabul eder. Türkiye ve Rusya arasında revabıtı dostane ve muhadeneti müstemire tesisi için doğrudan doğruya münasebatı siyasiye başlamasını teklif eder.¹⁵

¹⁴ 3 Haziran tarihli Çiçerin mektubunun ele alındığı kaynaklarda görülen okuma hatası ve eksik bırakılan kelimelerden kaynaklanan farklılıkları en aza indirmek adına 8 Temmuz 1336 tarihli Hâkimiyeti Milliye gazetesinde yer alan tercüme dikkate alınarak hazırlandı. **Hâkimiyeti Milliye**, No:44,s.3;Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.784-785; Yerasimos, **a.g.e.**, Belge No:42,s.238-239; Saime Yüceer, **Millî Mücadele Yıllarında Ankara Moskova İlişkileri**, Ekin Kitabevi, Bursa 1997,s.114-115.

¹⁵ Yerasimos, 2000: 229.

Mektup Ankara’da Heyeti Vekile tarafından incelenmiş ancak 4. Madde-nin anlaşılmasında sıkıntılar yaşanmıştır¹⁶. Kazım Karabekir de Bolşevik Rusya’sının Çarlık Rusya’sı gibi Kürdistanı her hangi bir nazariye ile bizden ayırmak ve yutmak istemelerinden kuşkulandır¹⁷. Gerçekten de mektupta yer alan ifadeler Bolşeviklerin Çarlık Rusya’sının izlediği emperyalist politikaların mirasçısı olduklarının bir göstergesidir.

20 Haziranda verilen cevapta bu kaygılar dile getirildiği görülmektedir. “Ermenistan ve Acemistan hudutlarımızı tayin için Rus Sovyet Cumhuriyeti-nin tavassutu memnuniyetle kabul ve sorunların siyasi müzakerelerle çözülmesinin tercih edildiği” bildirilerek “komşularımızla gayri kabil-i itiraz bir surette Türk olan bir araziye tahrip ve ahaliyi katliam ettiklerinden ve Garp emperyalistlerine has olan usullerde sun’i kitleler ve ekseriyetler vücuda getirmekte olduklarından şiddetle muzdarip ve müştekiyiz” denilerek “buna niha-yet verecek tedabiri aceleden olmak üzere Elviye-i Selase dâhilinde bazı mevaki’i işgal için “askeri harekât icrasına karar vermek mecburiyetinde kaldıklarımızı, mektupları üzerine haarekatı tehit ettiklerini bildirip Ermeni tecavüzle-rinin durdurulması için tavassutta bulunmaları istenmiştir¹⁸.

Umut Yolculuğu

“Müzakere-i mühimme-i siyasiyye”de bulunmak üzere¹⁹ Moskova’ya gönderilen Hariciye Vekili Bekir Sami Bey²⁰ başkanlığındaki heyette, İktisat Vekili Yusuf Kemal²¹, Dr. Miralay İbrahim Tali, Lazistan Mebusu Osman ve Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Beyler bulunmaktaydı. 8 Mayıs 1920’de heyete yapacakları temaslar konusunda verilen talimatta şu hususlar yer almaktaydı.

1-Türkiye’nin Batı devletlerinin esaretine düşmesini, Rusya kendi temel çıkarlarına kesinlikle aykırı görüyorsa, bize yardım etmesi ve bizimle anlaşması için temel bir dayanağımız var demektir.

¹⁶ Saime Yüceer, *a.g.e.*, s.115.

¹⁷ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s.785.

¹⁸ **Hâkimiyeti Milliye** No;44, 8 Temmuz 1336, s.3; **Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge,1919-1923**,Cilt 1,Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992,s.165-166.

¹⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)** , Fon Kodu :30..18.1.1 Yer No :1.1..5., Dosya :111-5, Tarih :10.05.1920 Sayı:4.

²⁰ **TBMM Arşivi, Milletvekilleri Tercüme-i Halleri**, Dönem;1-11, Bekir Sami Bey’in Tercüme-i Hali, Cilt Sıra No;1-100, Sıra No;10.

²¹ **TBMM Arşivi, Milletvekilleri Tercüme-i Halleri**, Dönem;1-11,Yusuf Kemal Bey’in Tercüme-i Hali, Cilt Sıra No; 201-300, Sıra No; 266,s.2.

2-Türkiye'nin isteği, şimdiki millî hududu içerisinde dâhili ve harici istiklal-i tam içerisinde yaşamak ve bu temel isteğin sağlanması şartıyla Rusya ile kader ve gelecek birliğini kurmaktır.

3-Türkiye Batı devletlerinin saldırılarından kurtulmak ve 2. Maddede ifade edilen amacına ulaşmak için tüm güçlerini kendi topraklarında kullanma zorunluluğunda olduğu gibi kendisine dışarıdan yardımda gereklidir.

4-Boğazlardan yararlanma, tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, İstanbul'a Rus donanmasının gelmesinin bizim takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere, Çanakkale Boğazı tahkimatını Ruslarla birlikte savunmamızdır. Bu koşullardan daha fazlası Rusların Çanakkale tahkimatını bağımsız olarak elinde buldurmaları ya da İstanbul'a donanmalarını istedikleri zaman getirmeleridir ki her iki şık da İstanbul'un elimizde bulundurulması kuralını bozar. Ruslar için Boğazların tam özgürlüğünü yalnız anlaşma koşullarıyla sağlamak ya da Boğazın savunma ve denetimini tüm Karadeniz devletlerinin bir ortak sorunu olarak kabul ettirmek çok daha uygun ve iyi bir çözüm yoludur.

5-Ortak mücadelede başarı uğrunda Türkiye dindaş ve ırkdaş arasındaki tüm manevi nüfuzundan yararlanma yoluna gidecektir.

6-Dışardan yapılacak yardım; para, savaş araçları, makineler, gerekirse askerî birlikler olacaktır.

7-Ruslarla kader birliği etmek, onların yardımından yararlanmak için ulaştırmanın engelsiz ve kesinlikle güvenilir olması gerekmektedir²².

Talimatta dikkat çeken husus Kırım harbinden bu yana Rusya'nın yumuşak karnı olan Karadeniz'in güvenliği için oldukça önemli olan Boğazların birlikte savunulabileceği fikrinin telaffuz edilmesi ve üstü kapalı da olsa milli sınırlar ifadesi ile Misakı Milliye yapılan atıftır. Heyetin Ankara'dan yola çıktığı gün Babiâli'ye tebliğ edilen Sevr Antlaşması Sovyet Cumhuriyeti'nin güvenliği için de gerçek bir tehdit oluşturuyor ve İtilâf Devletlerine, Rusya'nın güneyinde ve Kafkasya'da müdahalelerini sürdürme imkânı veriyordu.

11 Mayıs'ta Ankara'dan hareket eden heyet sıkıntılı, dolambaçlı ve uzun bir yol takip ederek ancak 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varabilmiştir²³. O günlerde başlayan III. Enternasyonal ve Bolşeviklerin bir ticaret anlaşması imzalamak üzere İngilizlerle yaptıkları görüşmeler nedeniyle Türk heyetini pek ilgi ve alaka gösterilmez. Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk Heyeti

²² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s.755.

²³ Y. Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981,s.141-145.

ancak 24 Temmuz 1920’de Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ve müsteşar Karahan tarafından kabul edilmiştir. Çiçerin, Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tespit edildiğini, ayrıntıların da Türk delegeleri ile kararlaştırılabileceğini söylemesi üzerine Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşa’ların TBMM tarafından resmen vazifelendirilmediklerini, bundan dolayı teşebbüs ve taahhütlerinin şahsî bir nitelik taşıdığını belirtmiştir²⁴.

Türk heyeti, aynı gece Karahan ile görüşmüş, muhtaç olunan silah ve mühimmatın Anadolu’ya süratle nakledilebilmesi için kapalı olan Ermenistan yolunun bir an önce açılmasını talep etmiştir. Karahan ise, kendileri açısından Lehistan meselesinin önemi üzerinde durarak oradan kuvvet getirerek yolun açılmasının sağlanmasının güç olduğunu ve Ermenistan’a karşı sebepsiz bir taarruzun Batı ve Amerika kamuoyunda fena bir etki bırakacağını, siyasî teşebbüslere başlandığı için bir iki hafta içinde yolun açılmasından ümitli olduğunu söylemişti. Bekir Sami Bey, vaziyetin beklemeye müsait olmadığını, yolun bir an evvel açılarak ulaşımın sağlanmasının hayatî bir mesele olduğunu ısrarla belirterek “Ermeni ordusunun hududumuza taarruz ihtimali var mıdır?” sorusunu sormuştur. Karahan, Ermenilerin böyle bir cürette bulunamayacakları, buldukları takdirde şiddetli bir ultiatom vererek yolu açtırmanın mümkün olacağını, ısrarları halinde ise Ermenilerle savaşın kaçınılmaz olduğu cevabını vermişti²⁵.

Türk heyetinin müzakerelere bir an önce başlamak adına yaptıkları ısrarlı müracaatlar üzerine ikinci görüşme 4 Ağustosta Karahan’la görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmelerde ilk sözü alan Karahan’ın söylemini 4 maddede toplamak mümkündür.

1-Ankara Hükümeti Brest Litovsk muahedesine dayanarak Ermenistan’a bir nota vererek muahedenin çizmiş olduğu sınırların aşılmasını lüzumu bildirilmiştir. Brest Litovsk muahedesine dayanmanızı ve Ermenistan üzerine taarruzunuzu bir takım siyasi düşüncelerle ve Avrupa umumi efkârını gücendirmek için uygun görmüyoruz. Ermenistan ile meseleyi biz halleder ve yolu biraya kadar açarız. Ermenistan’la harp yapmak bize aittir ve bunun için de elimizde bazı deliller vardır. Meselâ Türkiye’ye gönderdiğimiz yirmi beş put altını Ermeniler gasp ettiler. Kırk sekiz saat zarfında bu altının iadesi için Ermenistan Hükümeti’ne bir nota verdik. Ermenistan Hükümeti, buradaki Ermeni heyetini geri çağırmıştır. Türkiye’ye yardım lüzumunu ehemmiyetle takdir ediyoruz. İyi biliniz ki, bu ay nihayetine kadar yol açılacaktır. Mesele mah-

²⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955,s.63.

²⁵ a.g.e.,s.63.

rem tutulsun, bunu yalnız hükümetinize bildirebilirsiniz. Brest - Litovsk hududunu iddia ediyorsunuz. Fakat her şeyi elyevm mer'î olmayan bir muahedeye ibtina ettirmek doğru olmaz. Brest Litovsk muahedesini sizlere beraber bir daha gözden geçirmek istiyoruz.

2-Nahçıvan'da askerlerimiz arasında temas hâsıl oldu. Sizin askerler şehrin etrafında bizimkiler şehrin içinde. Kuryeler aracılığı ile görüşüyoruz. Doğrudan doğruya Ankara ile haberleşirsek memnun oluruz.

3-Sizdeki harp hareketlerini takip edebilmek için bir memur tayin edeceğiz. Sizin bir memurunuz ona yardım etsin yerleri harita üzerinde işaretlesin.

4-Anadolunun ahvalini, askeri durumunuzun hakikatini bir müttefik olarak bütün tafsilatıyla öğrenmek istiyoruz. Anadolu pek muzdarip halde ise ona göre hareket ederiz²⁶.

Türk heyeti 1. Madde üzerinde vereceği cevabı, asıl resmi ve kati müzakereye bırakarak evvelce Türkiye namına hareket ettiklerini söyleyen bazı kimselerin söyledikleri sözlerin yaptıkları işlerin Ankara hükümeti namına olmadığını, bunların teati ettikleri dermeyan ettikleri kâğıtlardan ve mütalaalardan hiçbirinin Ankara'nın tasvibi ile yapılmadığını belirttiler²⁷. Türk heyeti ayrıca Kızılordu ile Anadolu arasındaki ilişkilerin sürekli olabilmesi için Sarıkamış ve Şahtahtı'nın Türk ordusunca işgal edilmesi gereğine işaret eder ve bu öneri Çiçerin'in Orconikidze ile bir telgraf görüşmesi yapması sonrasında kabul edilir²⁸. Bekir Sami Bey tarafından Ankara'ya gönderilen raporda bu durum ve Sarıkamış'ın işgalinin Sovyetler tarafından kabul edildiği bildirilir²⁹. Ne var ki, Brest Litovsk'tan söz edilmesi Bolşevikleri oldukça rahatsız etmiştir. Zira bu anlaşma ile belirlenen sınırların o andaki Rus hududuyla ilgisi olmadığı halde buraları kendi egemenlik sahası içerisinde değerlendirmektedirler³⁰.

---

²⁶ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Koleksiyonu, Moskova'da bulunan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in Karahan ile yaptığı 2.mülakat hakkında şifre ve raporlar. Sıra No;3767, Kutu; 912, Gömlek; 26, Adet;14, Tarih;01.09.1336 ve Sıra No;3770,Kutu;912, Gömlek;29, Adet;4, Tarih;01.09.1336 ve Tengirşenk, a.g.e., s.153-154.

²⁷ Tengirşenk, a.g.e., s.154.

²⁸ a.g.e., s.167.

²⁹ ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Moskova'da bulunan Hariciye vekili Bekir Sami Bey'in Karahan ile yaptığı 2.mülakat hakkında şifre ve raporlar. Sıra No;3767, Kutu; 912, Gömlek; 26, Adet;14, Tarih;01.09.1336 ve Sıra No;3770,Kutu;912, Gömlek;29, Adet;4, Tarih; 01.09.1336;Ali Fuat Cebesoy, a.g.e.,s.66-68.

³⁰ Saime Yüceer, Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri, Ekin Kitapevi, Bursa 1997,s.141.

Türk-Bolşevik İlişkilerinde Kuşku Dönemi

Görüşmelerin uzamasından ve bir sonuca bağlanamamasından rahatsız olan M. Kemal özel bir kurye ile Bekir Sami Bey'e gönderdiği mektupta "Anadolu'da durumun her gün daha kötüye gittiğini ve bu nedenle Sovyetlerle bir an önce bir anlaşma imzalanması gerektiğini" bildirir³¹. Bu sıralarda Kazım Karabekir Halil Paşanın Nahcivan'dan 500 kilo altın getirdiği ve silah yardımlarının taşınması için iki yüz arabanın hazırlandığına dair mektubu Ankara'ya iletilir. Dönemin Genelkurmay Başkanı İsmet Bey, "Halil Paşanın 3 Haziran tarihli mektubunun milyon liradan söz ettiğini ve bunun birkaç güne kadar sınırimıza geleceğini" hatırlatarak "Onların yazdıkları ile şimdiki durum arasında fark ne derece? Bu adamlar bizi aldatmışlar mıdır" diye sorar³². Böylece Ankara'nın Sovyetlere karşı tutumu kaygıdan kuşkuya doğru kayar ve bu sıralarda görüşmeler yeni bir ivmeyle devam etmektedir.

13 Ağustos tarihinde yapılan görüşmede Türk heyeti bir an evvel faydalanılması için Ermenistan yolunun açılması lüzumu üzerinde ısrarla durması üzerine Çiçerin, yolun açılması için gereken teşebbüslere girildiğini belirterek Ermeniler ile bir mütareke yaptıklarından bahisle bunun metninin gazetelelerde neşredildiğini bildirir. Bu mütarekename mucibince Nahcivan'ın Bolşevik ordularınca ve Şahtahtı kasabası ile Gulfa - Şahtahtı şimendifer hattının da Ermenistan'ın işgalinde kalacağını belirtir. Kısa sürede büyük bir yardım bekleyen ve bunun için demiryolunun açılmasını gerekli gören Türk heyeti büyük bir hayal kırıklığı ile derhal itiraz etmişler, yolun açılmasını beklerken Ruslarla Türkler arasında mevcut tek irtibat ve muvasala yolunun kapanmış olduğunu ve durumun çok daha fena bir şekle girdiğini söylemişlerdir³³. Çiçerin Anadolu Ermenilerinin yerleşmesi için Van, Bitlis ve Muş vilayetlerinin bazı kısımlarının ayrılması konusunu Halil Paşa ile görüştiklerini aktarmasıyla hayal kırıklığı yerini şüpheye bırakır.

14 Ağustos 1920'de Türk heyeti Lenin ile yaptıkları görüşmede de "vaat edilen yardımın geciktiğini söyleyip açılacağı ifade edilen Ermenistan yolunun henüz açılmadığı gibi, Ruslarla Türkler arasında muvasala ve irtibatı temin edecek tek yol olan Nahçıvan - Şahtahtı şimendifer hattının Sovyet Hükümeti tarafından bu defa Ermenistan'a teslim edilmesinin hayret verici oldu-

³¹ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s.168.

³² Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.841-843.

³³ Y. Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.156-157; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 68-69; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, İnikat: 84, Celse: 4, Tarih: 16. 10. 1336, Cilt 1, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1985,s.166.

ğunu” belirtmiştir. Lenin bir hata ve haksızlığın yapıldığını kabullenerek meselenin tetkik edilmekte olduğunu ve bir hal sureti bulunacağından ümit varım” demiş³⁴ ve “mazlum milletlere yardımın Sovyet Hükümeti’nin esas prensiplerine dayandığını, emperyalistlere ve özellikle de İngiltere’ye karşı savaşa devam eden Türk milleti hakkında pek samimi hisler beslediklerini ve Türkiye’ye yardım edeceklerini” belirtmiştir³⁵.

Bu koşullar altında 17-24 Ağustos tarihleri arasında sürdürülen görüşmeler neticesinde 8 maddelik bir anlaşma parafe edilmiştir³⁶. Ancak 28 Ağustos Çiçerin, Türk heyeti reisi Bekir Sami Bey arasında Hariciye Komiserliği binasında gece yarısından sonra üç buçuk saat süren görüşmede bambaşka bir durum ortaya çıkmıştır.

Dostluk anlaşması projesinin birinci maddesi Türkiye Büyük Millet Meclisinin temsil ettiği Türkiye’nin Misakı Millinin ihtiva ettiği hudut dâhilindeki memleket olduğuna dair idi. Çiçerin bunun itiraza dışar olduğunu bu maddenin “hudut” kelimesi suretiyle değiştirilmesi teklifinde bulunur. Bekir Sami Bey Misakı Millinin tadil ve tağyirinin salahiyet ve mezuniyeti dışında olduğunu, esasen başka bir türlü hududun kabulünün de mümkün olamayacağını açıklayınca Çiçerin, böyle bir hududun Rusya tarafından tasdikinin prensiplerine aykırı olacağını ve yine prensipleri mucibince her milletin mukadderatını tayinde hür olması icap edeceğini ve Ermenistan’a mutlaka Van ve Bitlis vilayetlerinden bir arazinin ayrılması konusunu ileri sürer. Bu istek karşısında Bekir Sami Bey, Türkiye’de Ermenistan vilayetinin bulunmadığını, Ermenilerin memleketimizin her yerinde Müslümanlarla karışık bir halde yaşadıklarını, hiçbir yerde üçte bir derecesinde bile çoğunluğu oluşturamadıkları sözleriyle karşılık verir. Çiçerin, Ermenistan’a Van ve Bitlis’ten mutlaka bir kıtanın terkinin zorunlu olduğunu, Türklere yapacakları yardımın bu esaslara dayandığını, Halil ve Cemal Paşalarla yaptıkları müzakerelerde aynı esasın onlar tarafından kabul edildiğini ve Ermenistan’a bırakılacak yerlerde bir muhaceret yapılacağını tekrarlayarak³⁷ ısrarcı tutumunu devam ettirmiştir.

Bekir Sami Bey; “ tarafınızca vaadedilen yardımın buna müstenit olduğunu bilmiyorduk. Yunanlılarla Ermenilere toprak vermemek için bir buçuk seneden beri İtilâf Hükümetleri ile harp eden milletimiz, kendisine dost bildiği bir hükümetin de aynı siyaseti güttüğünü görünce bu dostluğun kendisine ne

³⁴ Cebesoy, 2002: 70-72. Tengirşenk, 1967,s.163.

³⁵ Cebesoy, a.g.e., s.72-73.

³⁶ Y. K. Tengirşenk, a.g.e., s.172-173; Suat Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992,s.47-48.

³⁷ A. Fuat Cebesoy, a.g.e., s.83-84; Y.Kemal Tengirşenk, a.g.e., s.160 vd.

fayda temin edeceğini düşünmekte haklıdır. Binaenaleyh memleketimizi tak-
 sim gayesinden ibaret her iki siyaset arasında maalesef fark kalmamış olacaktır”
 demiş ve ayrıca Halil ve Cemal Paşaların Türk milleti adına söz söyleme
 hakkının olmadığını belirtmiştir³⁸.

Çiçerin, İtilaf Devletleri'nin Sivas ve Trabzon'u da kapsayacak bir Büyük
 Ermenistan kurmak dileğinde olduklarını, oysa Sovyet Rusya'nın Ermenis-
 tan'a, nüfusuna göre küçük bir bölgenin verilmesini istediğini belirtiyordu.
 Çiçerin'in bu sözlerine sınırlanan Bekir Sami Bey, Türkiye'nin toprak bütün-
 lüğü ve ekonomik çıkarlarına aykırı bulduğu bu önerinin kabul edilemeyece-
 ğini, ama Türkiye'de yaşayan ve evlerini bırakıp kaçan Ermeni göçmenlerinin
 dönmelerini kolaylaştırmayı hükümetine tavsiye edeceğini bildirmişti. Çiçe-
 rin Ermenilerle ilgili isteğinde direniyordu. Bekir Sami Bey ise, bu sorun üze-
 rinde karar vermenin kendi yetkisi dışında olduğunu ve hükümetine danışaca-
 ğını belirtmişti.

Bekir Sami Bey, mevcut durumu ayrıntılı bir rapor halinde Ankara'ya
 bildirmek ve yeni bir talimat almak için heyette bulunan Yusuf Kemal Bey'i
 yola çıkarmıştı³⁹. Yusuf Kemal Bey uzun bir yolculuktan sonra Trabzon'a gel-
 miş⁴⁰ ve durumu 18 Eylül 1920'de bir telgrafla TBMM başkanlığına bildir-
 mişti⁴¹.

Ankara Hükümetinin Bolşevikler Hakkında Yeni Tespit ve Politikaları; İki Kararname

TBMM Hükümeti, konuyu yeniden müzakere ederek Sovyetlere karşı
 kat'î bir tavır almış, alınan kararları da bir talimat halinde telgraf ile Bekir
 Sami Bey'e bildirmiştir. Aşağıda ayrıntıları ele alınacak olan bu karar Ankara
 hükümetinin Bolşeviklere karşı uzun süredir sürdürdüğü politikayı tamamen
 alt üst etmektedir. Bolşevikler ve Bolşevik politikaları hakkında yeni bir dö-
 nemin başlangıcı olarak değerlendirilebilecek bu kararname önemine binaen
 sadeleştirilerek aşağıya alınmıştır. 11 paragraf ve metin içerisinde ele alınan 4
 maddeden oluşan bu Kararnamede dikkat çeken hususlar şunlardır.

“Bolşevik Rusya'nın kalbinde yeniden Müslüman ve Türk memleketle-
 rinde egemenlik özlemleri hüküm sürmektedir. Türkiye'nin kurtuluşunu ve
 özellikle İslam ülkeleriyle coğrafi ve siyasi bağlantısını kolaylaştırmaktan sa-

³⁸ A. Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.84; Y.Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.161-162.

³⁹ **TBMM Arşivi**, Milletvekilleri Tercüme-i Halleri, Yusuf Kemal Bey'in Tercüme-i Hali, Dö-
 nem; 1-11,Cilt Sıra No;201-300, Sıra No;266,s.3.

⁴⁰ **ATASE Arşivi**, ISH, Sıra No;4038, Kutu; 912, Gömlek; 31, Adet;3, Tarih;16.09.1336.

⁴¹ Y. Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.172-175.

kınmaktadır. Harp vasıtaları ve teknik açıdan yoksullaşmış olduğundan bu konuda büyük bir kısmı Müslüman olmak üzere dünyanın her yerinden gelen başvuruları isaf edemeyecek bir halde bulunmaktadır. Ancak iç durumu aşısından İslam dünyasını tatmin etmek ihtiyacından henüz vazgeçmediği gibi Batı devletleriyle güç dengesi meydana getirmek için İslam dünyasında tahrikât yapmak iktidarını muhafaza ve izhar mecburiyeti Batılılarla anlaşmasına kadar kalacaktır.

Bu amillerin tesiriyle Türkiye hakkında tebarüz eden hareketleri diğer İslam milletleri üzerindeki olumsuz etkiyi engellemek, özellikle İngiltere'ye karşı nüfuz ve gücünü hissettirmek için Türkiye'nin mücahidatına müşevvik görünmek ve kendisinden istenen ve büyük bir kısmı ile verebilecek güçte olmadığı araçların sağlanmasını savsaklayarak verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemek.

Batı devletleriyle anlaşma karşılığında Türkiye'nin terk ve fedası imkânını muhafaza için bizimle kati bir taahhüde girişmemek İslam milletleriyle Türkiye arasında irtibata mani olmak, Ermeniler nedeniyle Batı Hıristiyan dünyası nezdinde Türkiye'ye karşı yerleşen "telkinatı müfteriyaneyi" kıskırtmaktan sakınmak, kendilerine ve Batı devletlerine karşı Türkiye'nin müstakil bir politika ittihaz etmesini engellemek için Bolşevizm'i Türkiye içerisinde emrivaki haline getirerek Türkleri Batılılarla uyuşamayacak bir hale getirmek, ülke yöneticilerini yok ederek Türkiye kuvvetinin idaresini Moskova'ya bağlamak" gibi önemli tespit ve suçlamalar bulunmaktadır.

Bolşevikler düşünmektedirler ki, eğer Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılarla bağlantı kurarak güçlü bir duruma geçerlerse bu durum gerek Batı devletleri ve gerekse Bolşevik Rusya için kesin bir darbe vurabilecek gücü göstereceğinden bu durumda Türkler kendilerine en çok çıkarı sağlayan tarafı tutarak mücadeleden vaz geçebilirler. Asıl nüfuz sahibi Türkiye'nin en önemli çıkarları ise Batıda Avrupa'nın tahtı tazyikindedir.

Bu programı izleyen Bolşevikler şimdiye kadar hiçbir fedakârlık mukabilinde olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde olduğu propagandasını yapmışlar ve bunu İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir mübadele metaı olarak kullanmışlardır. Türkiye'ye bir kuruş vermeyerek onu avutabilmişler, Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler ve Türkiye'nin Müslümanlarla irtibatını fiilen engellemekle Ermeni davasını Ermeniler lehine halledilebilecek bir vaziyette olduklarını Ermenilere ve Batı dünyasına göstermişlerdir.

Bu müddet esnasında ümit ettikleri gibi Leh taarruzu başarı ile son bulur ve Vrangel'de bastırılarak iç engeller bertaraf edilirse Batı devletleri ile görüşmelere ve temel sorunlar konusunda hiçbir taahhülle bağlı olmadıkları Türkiye ve onun yıkıntısı üzerinde bir pazarlığa girişebileceklerdir.

Bolşevikler bu programda kısmen yani bizim yakınlıklarını çekmek için kabul ettiğimiz davranıştan yararlanmışlar ise de esas itibarıyla henüz bize ihtiyaçtan müstağni bir hale gelememişler ve hudutlarımızda ve komşu ülkelerde Türkiye'yi Bolşevize edecek teşkilatı tümüyle hazırlamakla birlikte memleketimizi Bolşevik inkılabıyla henüz ellerine geçirememişlerdir.

Bilakis Polonya saldırısı konusunda onlarca düşünülebilecek bir nokta olduğu gibi Vrangel taarruzu neticesinde Müslümanların Bolşevik vaziyeti dâhiliyesi üzerindeki tesirati da yeniden kendisini hissettirecek bir amil yerine geçmiştir. Anapa civarında karaya çıkarılmış bulunan Vrangel Kuban Kazakları mıntiksına istinad ve buradan Kuzey Kafkas Müslüman ahalisine irtibat etmektedir. Kuban Kazakları Bolşevik düşmanı oldukları gibi gerek Danikin ve gerekse Bolşevikler tarafından elde edilmiş olan Kuzey Kafkas Müslüman ahaliyle de iyi ilişkileri vardır. Vrangel ileri yürüyüşüyle Kafkas demiryollarını keserse Moskova'nın maddi-i hayatiyesi olan Bakü petroleri ile bağlantısı kesilecek, Müslümanların Vrangel'e fiilen yardımları durumunda ise Bolşevik dünyasının doğuya ulaşması ve Asya tehlikesi silahı bertaraf edilecektir. Zaten Kafkasya'daki Müslüman milletleri bu halen Bolşevikliğe bir sene evvelki gibi yatkın olmayıp son aylarda meydana gelen olaylar ve kötü yönetimle ondan çekinmişler ve zarar gördüklerinden Bolşeviklik aleyhine yapılacak kışkırtmalara kolayca kapılabilirler.

Bu ihtimaller karşısında bulunan Bolşevikler Türkiye'de komünist inkılabı vücuda getirmeyi acil ve hakiki çare addedecekler fakat bunda başarılı olamadıkları yani Türk milletini bizim elimizden alamadıkları halde bizim arzularımızla yetinerek gerçek bir ittifak temelini temin ve tetkike girişeceklerdir.

Bu silsile-i mülahazattan sonra halen Bolşevik Rusya'ya karşı bizim itti-haz edeceğimiz hattıhareket ortaya çıkmaktadır;

Evvelan, şark hudutlarımızdan ve muhtelif mıntıklardan gizli örgütlerle so-kulmaya çalışan komünist kışkırtmalarına karşı koymak ve bu akımı açık ve ılımlı bir şekilde hükümetin yönetimi altında bulundurmak, bilhassa ordu içe-risinde Bolşevik teşkilatı hafiyesinin girmesine mani olmak gereklidir.

Saniyen, Bolşeviklere meseleyi anladığımızı söylemek lazımdır. Bolşevik aleyhtarı akımlar karşısında Kuzey Kafkas, Azerbaycan, Arap, Hint ve bilumum Müslüman milletlerin Bolşevik leh ve aleyhinde bir hattıhareket ittihazı için bizim Bolşeviklerle müttefik olup olmadığımızı sorduklarını bildirmek icabeder. Filhakika gayri resmi tavır ve beyanatımızdan istiklal ederek bütün doğu milletleri bizim Bolşeviklerle müttefik olduğumuzu zan eylemekte ve Bolşevik Rusya'dan umut ve kurtuluş beklemektedir. Gerçekle örtüşmeyen bu durumun devamına imkân yoktur. Dolayısıyla arzu ettiğimiz gibi müttefik olabilecek ise bunu derhal neticelendirip ilan etmek lazımdır. Eğer ittifak yapmak mümkün değilse bunu serian bilmek ve ona göre hareket etmek mecburiyetindeyiz.

Salisen, Azerbaycan ile bağlantı kurmak için Ermeniler aleyhine bir emrivaki vücuda getirmek hususunda Moskova'nın onaylamasına bağlı hareket etmeyerek ilk imkândan istifade etmek.

Rabian, Ruslardan birçok rakamlı istekleri beklemeyerek bir kuruştan bir fişekten başlayarak Karadeniz'den nakliyata başlattırmak icap eder. Vesaiti harbiyeleri kâfi olmasa bile verecek altınları bulunduğuna şüphe yoktur⁴².

Beklenmeyen bu yeni durum karşısında Mustafa Kemal Paşa şimdiye kadar Doğu Cephesi'ndeki Ermenilerin bütün saldırı ve taşkınlıkları karşısında sabırla beklemesini istediği Kâzım Karabekir Paşa'ya, harekete geçmesi için gerekli direktifi⁴³ göndererek Kafkaslardaki inisiyatifi Ankara hükümetinin almasına vesile olur. Öbür taraftan 2 Eylül Kararnamesi uyarınca hükümetin başka tedbirlerde aldığı görülmektedir. Nitekim Hasankale'ye ilk Sovyet elçilik heyetinin geldiğini Ankara'ya bildiren Karabekir İsmet Bey'den şu bilgileri alır. Gelen Rus heyeti bir elçilik heyeti değil ülkemizde örgütlenme ve devrimlerle ülke yönetimini ele almakla görevlendirilmiş bir heyet görünümündedir.' Eylül tarihli Bakanlar Kurulu kararından da anlaşılacağı gibi komünist devrimi yapmakla ülkeyi kayıtsız şartsız Sovyet emellerine bağlı satılık bir tutsak haline getirmek için çalışmalar vardır. Hükümet aracılığı ile olmayan devrimci çalışmaların kesinlikle yasaklanması⁴⁴ istenmiştir. Kısa bir

---

⁴² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu; 030.18.01, Yer No; 01.12.2, Dosya:431-3, Karar No:220, Tarih; 02.09.1336 ve ATASE Arşivi, ISH, Ruslarla siyasi münasebetimiz hakkında hükümetin en son mütalaa ve kararını gösterir TBMM Riyasetinden Moskova'daki Türkiye murahhas heyetine yazılan şifre ve mektup. Sıra No;3859, Kutu; 912, Gömlek; 30, Adet;5, Tarih;06.09.1336; Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.75-78.

⁴³ K. Karabekir, **a.g.e.**, s.887.

⁴⁴ **a.g.e.**,s.870-871.

süre sonrada Mustafa Suphi ve adamlarının sahile çıkacağı, çıktıklarında yakalanmaları ve tedbirli olmaları istendiği görülmektedir⁴⁵.ve yine adı geçen kararname çerçevesinde Azerbaycan ile hususi irtibat için müşterek bir askeri hareket icrası ve bunu halletmek için Halil Paşanın mümkün olduğu kadar süratle yapması talep edilmiştir.

11 Ekim'de Ankara'ya gelen Yusuf Kemal Bey, ertesi günden itibaren üç gün boyunca Bakanlar kuruluna Moskova görüşmeleri hakkında bilgi verir⁴⁶. 14 Ekimde İsmet Bey cephe komutanlarına görüşmeler hakkında bilgi vererek parafe edilmiş anlaşmanın özetini gönderir ve Van ve Bitlisin Ermenilere verilmesi konusundaki Bolşevik talepleri hakkında fikirlerini sorar⁴⁷. Gelen cevaplarda ahitnamenin tetkik edildiği ve Ermenilere terk edecek hiç bir arazinin olmadığı vurgulanır ve Bolşevik talepleri protesto edilir⁴⁸. Kazım Karabekir Bolşeviklere verilebilecek en iyi cevabın “Elviyei Selase'nin işgaline devam etmektir” der⁴⁹.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin 16 ve 17 Ekim tarihlerinde yapmış olduğu ve Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği gizli oturumlarda Yusuf Kemal Bey dinlendiğini ve konunun enine boyuna tartışıldığını görmekteyiz⁵⁰. Milletvekillerinin tepkilerine bakılırsa Bolşeviklik ve Bolşevikler hakkında Mayıs ayında yine Mecliste yapılan tartışmalarda kendi gösteren iyimserlik ve ümit yerini tam bir hayal kırıklığına bırakmıştır. Nitekim Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey Rusya'da başlayan devrimin Rus dış politikasını değiştirmedigine işaretle Rusları “devrim maskesini yüzlerine takarak Çar zamanına ait sınırı tamamen ve fiilen ellerinde tutmaya çalışmakla” suçlar. İsmail Suphi Bey de istenilen sınır değişikliğinin yapılması durumunda Beyazıt'tan Culf'a'ya, İran'a bütün İslam dünyasına giden yolu kendi ellerimizle kapatmak” olacağını ifade ederek Rusların yüzyıllardan beri izledikleri politikanın komünizmle değişmeyeceğini vurgular⁵¹.

Görüşmelerin tamamlanması sonrasında TBMM Hükümeti çıkarmış olduğu 21.10.1920 tarihli bir kararname⁵² ile Bolşevik Rusya'ya karşı almış olduğu tavrı netleştirmeye başladı. Bu kararda , “ parafe edilen anlaşmanın kesin

⁴⁵ ATASE Arşivi, ISH, Sıra No;5940, Kutu; 1068, Gömlek; 33, Adet;5, Tarih;09.01.1337.

⁴⁶ Y.K. Tengirşenk, **a.g.e.**, s.182.

⁴⁷ Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara 1952,Belge No;1264.

⁴⁸ ATASE Arşivi, ISH, Sıra No;3913, Kutu; 911, Gömlek; 17, Adet;4, Tarih; 09.09.1336.

⁴⁹ Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.895.

⁵⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1,İş Bankası Yayınları, İstanbul 1985,s.158 vd.

⁵¹ **a.g.e.**, s.176-187.

⁵² **BCA**, Fon Kodu;030.18.1.1.,Yer No;01.15.09., Dosya: 431-4,Tarih;21.10.1920; A. Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**,s.88-90; Y. Kemal Tengirşenk, 183-186; **Atatürk'ün Tamim**

kabulü için Van ve Bitlis illerinden belirli bir kıtanın Ermenilere terki konusunun şart kılınmış olmasının Ankara Hükümetini emperyalizm ve kapitalizme karşı çetin bir mücadeleye katılması sebebiyle şimdiye kadar kendisine tabii bir müttefik olarak addetmekte haklı bulunduğu Rusya Şuralar Cumhuriyetinin samimiyeti konusunda şüpheye düşürdüğü” belirtilmektedir. Kuruluş niteliği bakımından aynı zamanda yürütme gücüne de sahip bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açıkça ve oybirliği ile belirttiği duygular adı geçen şartın Türkiye milletince kesinlikle kabul edilmeyecek bir mahiyete olduğunu yönündedir.

Anadolu’da emperyalist dünyaya karşı beliren azim, direniş ve mücadelenin Misakı Millide teyit ve tespit edilmiş bulunan ve milli sınırlara indirgenmiş bulunan Türkiye devlet-i müstakilesinin ne olursa olsun korunması ve savunması kutsal andı olduğundan TBMM ve onun emniyet ve güvenine sahip bulunan Bakanlar Kurulu coğrafi, ırki, siyasi ve iktisadi hiçbir prensiple açıklanamayan adı geçen öneriyi her ne pahasına olursa olsun kabul etmeyeceği bir keyfiyettir.

Van ve Bitlis vilayetlerinin yabancı ve tarafsız uzmanlarca yaptırılmış ve her tarafta muteber addedilen istatistiklere nazaran gerek mazide ve gerek hâlihazırda bir Ermeni çoğunluğu içermediği sabit ve bilakis o havalide ehli İslam’ın pek kahir bir ekseriyeti haiz bulunduğu keyfiyet iken, bir böyle bir Ermeni azınlığına anavatandan ayrılacak bir toprak parçasının terkedilmesi talebi Sosyalist ve Sovyetist Rusya Cumhuriyetinden sadır olsa bile emperyalist bir düşüncenin ürünü olmak lekesinden kurtulamaz.

Ankara Hükümetinin kuruluş nedeni yukarıda ifade edildiği üzere Misakı Milli’de tayin edilen asgari hudutlarımız dâhilinde milletin bil istiklal muhafazai mevcudiyeti olduğu ve millet tarafından da bu günkü hükümete ancak bu emanete bağlı kalması koşulu ile müzaheret edildiği cihetle hududu mezkurenin ihtiva ettiği arazide bir avuç toprağın bile bırakılması savunduğumuz kutsal davanın yıkılmasına ve milli direnişin çöküşüne sebep olacağı gibi İstanbul Hükümetinin ve onu hain maksatlarına alet itti haz eden İngiltere’nin Anadolu’da etkisinin ve egemenliğinin yayılmasına ve yerleşmesine neden olacağına kuşku yoktur. Böyle bir netice emperyalizm aleyhinde mücadele eden Bolşevik Rusya Hükümetince takip edilen asli maksat için telafisi mümkün olmayan zararlar doğuracaktır.

Telgraf ve Beyannameleri, Belge No:334.Suat Bilge “Güç Komşuluk” adlı eserinin 57. Sayfasında ve 89 numaralı dipnotta konunun Mecliste 16-17 Ekimde görüşülmesinden hareketle talimat tarihini 8 Kasım 1920 olmasının daha doğru olacağını ifade etmektedir. Ancak bu bir kararname olup karar tarihide yukarıda zikredilmiştir.

Kendi rızasıyla ayrılmayı kabul etmeyen memleketin bir parçasından her ne sebeple olursa olsun Ankara Hükümetince feragat edilmesi halinde bu hükümetin birkaç büyük vilayetimizi şarkta, şimalde ve garpta Ermenilere ve Yunanlılara bırakmakla millet nazarında ilelebet lanet ve nefretle anılacak olan İstanbul Hükümetinden hiçbir farkı kalmayacak ve Anadolu halkının Ankara Hükümetine emniyet ve itimadı tamamen yok olacaktır. Bununla beraber Rusya Şuralar Cumhuriyetiyle daha sıkı bir ahitname tesis ve idamesini samimiyetle arzu eden Ankara Milli Hükümeti Lenin ve Çiçerin tarafından şimdiye kadar verilen demeçlerden Rusya Sovyet Cumhuriyetinin de aynı amacı belediği kanısında bulunduğu göre

Hariciye komiserinin içten ve dostça güvencesine bağlı kalarak ve bu günkü durumumuzu daha yakından inceleyerek yaptığı öneriden vazgeçeceğine kuvvetle inanmaktadır. Dolayısıyla Heyeti Vekile durumu uzun uzadıya inceleyerek aşağıda açıkladığı iki maddede karşı önerinin aracılığınızla Çiçerin'e bildirilmesine kara verilmiştir.

Madde 1-Van ve Bitlis illerine ilişkin olarak evvel ve ahir yerli ve yabancı uzmanlar tarafından düzenlenen istatistiklere göre Ermeniler adı geçen illerde oranın Müslüman halkına oranla hiçbir zaman çoğunlukta bulunmamışlardır. Bu nedenle belli bir toprak parçasının bir azınlığa bırakılmasını istemek emperyalist bir düşünce ile hareket etmekten başka bir şey değildir. Ankara Milli Hükümeti emperyalizme karşı savunma ve mücadele amacıyla kurulmuş bir hükümet olduğundan emperyalizmin bilinen bir uygulamasından olan böyle bir talep ve iddiayı kabul etmemek zorunluluğundadır.

Madde 2-Ankara milli hükümeti Türkiye'den hicret etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin hicretten önce sakin buldukları mahallere dönmelerine engel olmamayı ve böylelikle gelecek ahaliye diğer ülkelerde azınlıklara sağlanan hukuku tamamen bahşetmeyi görev kabul eder.

10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Sevr Antlaşmasınının 88, 89, 90, 91, 92 ve 93. Maddeleri gereğince Ermeniler bağımsız ve geniş bir toprağa sahip oluyorlardı⁵³. Öte yandan Ermeniler yine 10 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Hükümeti ile bir anlaşma imzalayarak Eri- van-Culfa-Şahtahtı demiryolunu kontrolleri altına almış bulunuyorlardı. Sevr ve Tiflis anlaşmalarından cesaret alan Ermeniler ileri harekete geçerek 12 Ağustos'ta Oltu civarında bazı köyleri işgal ettiler, bazılarını da yaktılar ve bir Türk birliğine saldırdılar. İki Ermeni uçağının Türk mevzilerini bombalaması

⁵³ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.1, Ankara 1953, s. 559-560.

üzerine 20 Eylül'de Ankara Hükümeti, birliklerine Ermenilere taarruz emrini verdi⁵⁴. 28 Eylül'de bütün cephelerde taarruza geçildi ve 30 Eylül'de Türk kuvvetleri Sarıkamış'a girdi⁵⁵.

Ermeni harekâtının siyasi amacı, Ermeni sorununun çözümü için Ruslar ve Ermenileri ciddi görüşmelere yöneltmekti. Ankara Hükümeti hem bu nedenle hem de II. Ermeni harekâtının yaratacağı tepkileri hafifletmek amacıyla bir takım diplomatik faaliyetlere girişti. Bu çerçevede geçici Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey, 6 Ekim'de Bekir Sami Bey aracılığı ile Çiçerin'e gönderilen bir nota ile ⁵⁶ yapılan harekâtın gerekçeleri açıklanmış, bu harekâtla Ermenistan'da bir düzen değişikliği olacağıının umulduğu belirtilerek bu konuda Sovyetlerin yardımı istenmiştir.

Gümrü Barışı ile Osmanlı Devleti'nin 1918'de imzaladığı Mondros Bırakışması sınırı, ilk kez geçilmiş, 1920 Sevr Antlaşması'nın da geçersizliği fiilen kanıtlanmış oldu. Böylece Ermeni sorunu Türkiye'nin istediği şekilde sonuca bağlanırken Türk Devleti o sırada çeşitli cephelerde sürdürdüğü savaşlardan birini istediği biçimde sonuçlandırarak nefes alabilmiş ve kuvvetlerini öteki cephelerde daha rahat kullanabilme imkânını bulmuştur. Bundan başka dayanışma içine girmeye hazırlandığı Sovyetlerle ulaşım, haberleşme ve doğrudan temas imkânı sağlamış oluyordu. Ermenilerin elinden de pek çok silah almıştı.

Sonuç

Kasım 1917'de tamamlanan Bolşevik ihtilalinden 29 Aralık 1922 tarihinde Sovyetler Birliği kuruluncaya kadar geçen yaklaşık beş yıllık dönemde Bolşevik hükümetlerinin en önemli meselesi Çarlık Rusya'sından ayrılan bölge ve toprakları tekrar sınırlarına katmak olmuştur. Bütün Bolşevist ve Sosyalist söylemlerine rağmen izlenilen bu yayılmacı politikaların en fazla kendisini hissettirdiği bölge Kafkas coğrafyasıdır. Bu nedenle yeni dönem Türk Bolşevik ilişkilerinde ilişkilere yön veren en önemli faktör bu coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Sovyet Hükümeti'nin yayınladığı Halklar Beyannamesinden yararlanan Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağıstan gibi Kafkas toplumlarıyla bağımsızlıklarını ilan etmişler ya da "Ön Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyeti" gibi federatif oluşumlarla benliklerini ifade

⁵⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu :30..10.0.0 Yer No :54.354..12., Dosya: 4912 , Tarih: 20.9.1920.

⁵⁵ K. Karabekir; **İstiklal Harbimiz**, s. 848-849.

⁵⁶ S. Yerasimos; **a.g.e.** , s.252, Belge 50.

yolunu seçmişlerdi. Bu tarihten itibaren başlayan Türk-Kafkas Konfederasyonu ilişkileri bu oluşumların Bolşevikleştirilmesi üzerine ilişkilerin mahiyeti Türk-Sovyet ilişkileri niteliğine dönüşmüştür.

Bölgede bulunan İngiliz varlığı karşısında ve içinde bulunduğu durumun zorlamasıyla Bolşeviklere büyük bir umutla yaklaşan Ankara Hükümetinin ilişkilerin ilerleyen dönemlerinde karşılaştığı talepler üzerine iki önemli kararname çıkararak Sovyet yayılcılığı hakkında oldukça isabetli tespitler yaptıkları görülmektedir. Rejimin değişmesine rağmen emperyal politika ve davranışların devam ettiğini göstermesi açısından Türk Sovyet ilişkilerine ait bu kararnameler oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu :30..18.1.1 Yer No :1.1..5., Dosya :111-5, Tarih :10.05.1920 Sayı :4 M

BCA, Fon Kodu; 030.18.01, Yer No; 01.12.2, Dosya:431-3, Karar No:220, Tarih; 02.09.1336

BCA, Fon Kodu;030.18.1.1., Yer No;01.15.09, , Dosya: 431-4, Tarih;21.10.1920

BCA, Fon Kodu :30..10.0.0 Yer No :54.354..12. , Dosya :4912 , Tarih :20.9.1920.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Koleksiyonu.

Moskova'da bulunan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in Karahan ile yaptığı 2. mülakat hakkında şifre ve raporlar. Sıra No;3767, Kutu; 912, Gömlek; 26, Adet;14, Tarih;01.09.1336.

ATASE, ISH, Sıra No;3770, Kutu; 912, Gömlek; 29, Adet;4, Tarih;01.09.1336.

ATASE, ISH Sıra No;4038, Kutu; 912, Gömlek; 31, Adet;3, Tarih;16.09.1336.

ATASE, ISH, Ruslarla siyasi münasebetimiz hakkında hükümetin en son mütalaa ve kararını gösterir TBMM Riyasetinden Moskova'daki Türkiye murahhas heyetine yazılan şifre ve mektup. Sıra No;3859, Kutu; 912, Gömlek; 30, Adet;5, Tarih;06.09.1336

TBMM Arşivi, Milletvekilleri Tercüme-i Halleri, Dönem;1-11, Bekir Sami Bey'in Tercüme-i Hali, Cilt Sıra No;1-100, Sıra No;10

TBMM Arşivi, Milletvekilleri Tercüme-i Halleri, Dönem;1-11, Yusuf Kemal Bey'in Tercüme-i Hali, Cilt Sıra No;201-300,Sıra No;266

Gazete ve Dergiler

Hâkimiyeti Milliye, 8 Temmuz 1336, No;44

Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara 1952,Belge No;1264

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, 24 Nisan 1920-21Şubat 1921,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985

TBMM Zabıt Ceridesi,1.Dönem,1.Cilt, Ankara 1959

Kitap ve Makaleler

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1964

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, **Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge,1919-1923**,Cilt 1,Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992

ARMAOĞLU Fahir,"1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya" , **VII. Türk Tarih Kongresi**, C.II, Ankara 1973

BİLGE Suat, **Güç Komşuluk, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992

BORAK Sadi, **Atatürk'ün Gizli Oturumlardaki Konuşmaları**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997

CEBESOY Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955

EFENDİYEVA Nilüfer, "1920'lerin Başlarında Türk Halkının Millî Kurtuluş Savaşı'nın Resmî Sovyet Basınında Yansıtılması", **IX. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler**, TTK Yayınları, Cilt: III, Ankara 1989.

ERİM Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.1, Ankara 1953.

GÜRÜN Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, TTK Yay. Ankara 1991

KARABEKİR Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.

KANDEMİR Feridun, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, İstanbul 1965.

- ORAN Baskın (Editör), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bu Güne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I; 1919–1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- ŞAMSUDDİNOV A.M., **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çeviren Ataol Bahramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 1999.
- TENGİRŞENK Y. Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.
- YERASİMOS Stefanos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- YÜCEER Saime, **Millî Mücadele Yıllarında Ankara Moskova İlişkileri**, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.

TÜRK BASININDA BOLŞEVİK İHTİLALİ SONRASINDA KAFKASYA’NIN DURUMU (1918-1920)

Selçuk URAL*

ÖZET

Bu makalede İstanbul’da günlük olarak yayımlanan Atı ve Sabah gazetelerinde 1918-1920 yıllarında Kafkasya ile ilgili çıkan haberler incelenmiştir. Ayrıca aynı yıllar içerisinde İstanbul’da yayımlanan Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Ahval, İkdâm ve Tanin gazetelerinin de Rusya’daki gelişmelerle yakından ilgilendiği verdiği haberlerden anlaşılmaktadır. İstikbal ve Albayrak gazeteler ise bölgesel haberler verirken Rusya ve özellikle Kafkasya’dan bahsetmektedir. Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’da ortaya çıkan Bolşevik İhtilalinin sonuçlarından en çok etkilenen bölgelerin başında Kafkasya gelmektedir. Kafkasya’nın sahip olduğu zengin yer altı kaynakları, jeostratejik önemi İngiltere, Almanya, Rusya gibi büyük devletlerin çatışma alanı haline dönüşmesine neden olmuştur.

Türk basınında özellikle bu iki gazetede Kafkasya’nın durumunun ayrıntılı olarak haberlere yansıdığı görülüyor. Kafkasya’da Rus nüfuzu, Bolşeviklerin Kafkasya’ya girmeleri, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın Bolşeviklere karşı tutumları, bu üç devletin kendi aralarındaki sorunlar, bu coğrafya üzerinde bulunan önemli şehirler deki gelişmelerle ilgili genel bilgiler de haberlerde yer almıştır. Haberlerin seyrine göre kronolojik bir sıra izlenerek iki yıl içerisinde Kafkasya’daki siyasi değişim ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atı, Sabah, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan.

---

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, sural25@hotmail.com

THE STATUS OF THE CAUCASUS AFTER THE BOLSHEVIK REVOLUTION IN TURKISH PRESS (1918-1920)

ABSTRACT

In this article news about the Caucasus from 1918 to 1920 examined in the newspaper *Ati* and *Sabah* which was daily published in Istanbul. Moreover newspaper such as *Tasvir-i efkar*, *Tercüman-ı efkar*, *İkdam* and *Tanin* were also closely interested about improvements in Russia which published during the same year in Istanbul. *Istikbal* and *Albayrak* newspapers also mention about Russia and especially Caucasia while giving regional news. The Caucasus is the leading region which was most effected by the consequences of after the first WW and the Bolshevik revolution emerged in Russia. Caucasia's rich underground sources, geostrategic importance had caused it to become a conflict area for big states as England, Russia and Germany. In Turkish press it is seen that the situation of the Caucasus is reflected in the news in detail especially in these two newspaper.

The Russian influence in the Caucasus, the Bolsheviks entry into the Caucasus, the attitudes of Azerbaijan, Armenia and Georgia to the Bolsheviks, the problems of these three states themselves and general information about the developments in the major cities in this area, was also in the news. Following the chronical sequence in the course of news the political change in the Caucasia was tried to be revealed within two years.

Keywords: *Ati*, *Sabah*, Azerbaijan, Armenia, Georgia.

СИТУАЦИЯ КАВКАЗА ПОСЛЕ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЕ (1918-1920)

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривались новости о Кавказе с 1918 по 1920 г. в газете Ати и Сабах, которые ежедневно публиковались в Стамбуле. Кроме того, такие газеты, как "Тасвир-и эфкар", "Терджуман-ы ахваль", "Икдам" и "Танин", также очень интересовались улучшениями в России, которые были опубликованы в том же году в Стамбуле. Газеты Истикбал и Албайрак также упоминают о России и особенно о Кавказе, давая региональные новости. Кавказ является ведущим регионом, который больше всего пострадал от последствий после Первой мировой войны и большевистской революции, возникшей в России. Богатые подземные источники Кавказа, геостратегическое значение заставили его стать зоной конфликта для таких крупных государств, как Англия, Россия и Германия.

В турецкой прессе видно, что ситуация на Кавказе подробно отражена в новостях, особенно в этих двух газетах. Российское влияние на Кавказе, вхождение большевиков на Кавказ, отношение Азербайджана, Армении и Грузии к большевикам, проблемы самих этих трех государств и общая информация о событиях в крупных городах в этой области также были в новостях. После хронической последовательности в ходе новостей политические изменения на Кавказе пытались выявить в течение двух лет.

Ключевые Слова: Ати, Сабах, Азербайджан, Армения, Грузия.

Giriş

Rusya, 18. yüzyılın sonlarına doğru Kırım'ı işgal ederek Kafkasya ile ilgilenmeye başladı. Kafkasya'da büyük çoğunluğu Müslüman olan Türk ve yerel halklar bulunuyordu. Rusya sömürge politikası gereği bölgenin demografik yapısını barış ve savaş zamanlarında sürgün politikasına başvurarak değiştirmeye başladı. 19. yy boyunca iki milyondan fazla Türk- İslam unsur, katliam ve sürgüne maruz bırakılarak bölgedeki üstünlükleri ortadan kaldırıldı. Müslümanlardan boşalan Kuzey Kafkasya'ya Slav kökenli unsurlar, Güney Kafkasya'ya ise büyük kısmını Ermenilerin teşkil ettiği Hıristiyan unsurlar yerleştirildi. Rusya bu şekilde bölgede kalıcı hale gelmiş oldu¹.

Rusya, Birinci Dünya Savaşı'na bütün güçlerini seferber ederek girdi. Ancak savaşın uzaması birçok olumsuzluğa neden oldu. Askeri harcamaların artması, on beş milyon Rus işçi ve köylüsünün savaşa gönderilmesiyle tarımsal faaliyetlerin durma noktasına gelmesi gibi, ülkede büyük bir karmaşaya yol açtı.² Bunun sonucunda Rusya genelinde ve özellikle St. Petersburg ve Moskova gibi büyük şehirlerde daha fazla olmak üzere yiyecek kıtlığı her geçen gün artıyordu.³ Bu durumu propaganda olarak kullanan ihtilalci gruplar sokak çatışmalarının daha da şiddetlenmesine ve halkın hükümete karşı öfkesinin artmasına neden oldu. Ordunun büyük çoğunluğu isyancılar tarafında yer aldı.⁴ Bu durumda Çar yönetimden çekilmek zorunda kaldı. Yerine kurulan Geçici Hükümet ülkeyi içine düştüğü kötü durumdan kurtarma çareleri arıyordu. Fakat cephelerdeki yenilgiler geçici hükümete olan güvenin azalmasına neden olduğu için halk yeniden sokaklara çıktı. Bunu fırsat bilen Bolşevikler köprüleri, demiryolu istasyonlarını, telgraf hatlarını ele geçirerek 25 Ekim 1917'de geçici hükümeti devirmeyi başardı.⁵ Bu devrim Bolşevik ihtilali olarak anılacak ve Rusya'da yeni bir dönemin başlamasına neden olacaktı.⁶

¹ Ahmet Toksoy, "Kafkaslar ve Rusya'nın XIX. Yüzyıldaki Kafkas Politikası", **Yeni Türkiye** 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.120.

² Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılıma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı", Çankırı Karatekin Üniversitesi, **Avrasya Strateji Dergisi** 4 (1) s.34-62, s.37.

³ Kezban Acar, **Rusya Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.364.

⁴ Ramin Sadıgov, "Rus İç Savaşından Sonra Türkiye'ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri", **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2016, Sayı:51, s.113.

⁵ Sadıgov, "Rus İç Savaşından Sonra Türkiye'ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri", s.114

⁶ Sadıgov, "**Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılıma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı**", s. 41; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2014**, Der Yayınları, İstanbul 2015, s.474.

Bu arada Birinci Dünya Harbi devam etmekteydi ve Bolşeviklerin en büyük isteği barış yapmaktı. Bunun için çaba sarf eden Bolşevikler 3 Mart 1918 tarihinde Brest - Litovsk Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma ile Sovyetler ülke ekonomisini düzene koyma, orduyu yeniden oluşturma, ülkedeki iç savaşla mücadele etme imkânı elde etmiş oldu.⁷

1. Sovyet İhtilali Sonrası Bolşeviklerin Kafkasya'daki Faaliyetleri İle İlgili Haberler

1917'de Sovyet İhtilali ile birlikte Rusya savaştan çekilse de siyasi ve iktisadi öneminden ötürü Kafkasya'ya yönelik ilgisi ve yönelişi sona ermedi. Çünkü bu dönemde petrol üretiminin % 83.1'ini karşılayan Bakü, Rusya açısından kaybedilemeyecek bir öneme sahipti. Bakü, gerek petrol üretim gücü gerekse jeostratejik konumu itibarıyla büyük güçlerin de ilgisini çekmekteydi. Sovyet hükümeti ancak Bakü petrollerini elde tutarak siyasi gücünü gösterebileceği gibi, maddi kayıplarını da telafi edebilirdi.⁸

Rusya, kuruluşunun ilk gününden itibaren Bakü ile yakından ilgilenmeye devam etti. Bakü'de bulunan petrol Kafkasya siyasetinin önemli parçalarından biridir. Bakü'den petrol üretiminin millileştirilmesi ve daha fazla petrol nakletme talepleri vardı. Tüm bunlar iç savaş halinde bulunan Sovyet Rusya'nın Bakü petrolüne ne denli ihtiyaç duyduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.⁹

Atı ve Sabah gazetelerinde Bolşeviklerin Kafkasya'daki faaliyetleri ile ilgili ilk haberler Brest-Litovsk çerçevesinde verilmeye başlandı. 1918 yılı bahar, yaz ve sonbaharında ki haberlerin ana teması Türk ordusu ve Türk diplomasisi ön planda tutularak veriliyordu. Trabzon ve Batum görüşmeleri ve ardından Türk Harekâtı gazetelerde yer almıştı.¹⁰

Atı gazetesinin haberlerinde Brest-Litovsk'daki görüşmeler daha ön planda tutulmuştur. 22 Ocak 1918 tarihli Atı gazetesinin "*Rus Kafkas Ordusunun Sadakati*" başlıklı Berlin'den alınan habere göre, barış görüşmelerinin son celselerinin birinde, Alman Hariciye Nazırı Kulman Kafkasya'nın Petersburg Hükümeti ile olan münasebeti hakkında bir soru sormuş ve Troçki şu cevabı vermiştir: "*Kafkasya'daki Rus Ordusu*" tamamen ve bilâ- kayd-ü şart

⁷ Umut Bekcan, "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925", Ankara Üniversitesi, **SBF Dergisi**, Cilt:68, No:4, 2013, s.80.

⁸ Zafer Atar, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Zaptı (15 Eylül 1918)", Yeni Türkiye, **Kafkaslar Özel Sayısı V**, Sayı:75, s.401.

⁹ Vasıf Qafarof, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, Kış 2008, s.148.

¹⁰ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara 2002, s.187.

ahali Komiserleri Meclisine sadık bulunan amirlerin emri altındadır. Kafkasya cephesinin murahhasları tarafından geçenlerde akdedilen kongre de bu nokta tasdik edilmiştir”.¹¹

27 Nisan 1918 tarihli Sabah gazetesinde “*Bakü'nün Zabtı Etrafında*” başlığıyla verilen haberde, Bakü’de Müslümanların kışlaya girerek askerlerin silahlarını aldıklarını ve topları, mitralyözleri beraberlerinde götürdüklerinden, Sovyet donanması Bakü’yü bombardıman ettiğinden, Sovyet azaları ile birlikte Tiflis’ten avdet eden Ermenilerin Türk mahallesine hücum etmelerinden, bunların muhalif binaları yaktığından ve bu binalar içerisinde İslâm hastanesinin bulunduğundan bahsetmektedir.¹²

2 Mayıs 1918 tarihli Sabah gazetesinin “*Bakü’deki Bolşeviklerin Mağlubiyeti*” haberi ise şöyledir:

*“Bakü’den Gence üzerine yürüyen 10.000’den fazla Bolşevik kuvveti Gence’ye iki saat mesafede Dağıstan’dan ve civardan gelmiş iki alayın mukavemetine uğramış ve bu mukavemet karşısında muvaffak olmuşsa da bu sırada Gence havalisinden kuvve-i imdadiyenin yetişmesiyle Bolşeviklerin mağlup edildiği ve neticede 8000 Bolşeviğin esir edilerek silahlarının alındığı ve bunun üzerine Bakü’de kalan Bolşeviklere teslim olmaları için sulh teklif edilmiştir.”*¹³ Sabah gazetesi yukarıdaki haberlerde olduğu gibi Bakü katliamını takiben gelişen olaylar üzerinde durmuştur. Azerbaycan’daki milli kuvvetlerle Bolşeviklerin çatışmalarına yer vermiştir.

Ati gazetesinin “*Bakü Havalisinde Bolşeviklerin Tecavüzatı*” manşetiyle verilen haberde, Bakü havalisindeki Bolşeviklere Türkistan üzerinden yardım geldiğini, bunun üzerine İslamlara karşı harekâta başlayan Bolşevik çetelerinin Müslümanların kahramanca müdafaalarına rağmen Bakü’yü tekrar ele geçirdiğini açıklamıştır. Yine aynı haberin devamında şu açıklama yapılmıştır. “*Bakü Müslümanlarına gerek Dağıstanlılar gerek Gürcüler Kuvay-ı imdadiye göndermişse de bunların malik oldukları fişeklerin tükenmesi ve tüfekten maa’da her türlü vesait-i harbiye’den zaten mahrum bulunmaları hasebiyle Bakü’yü muhafaza etmek kabul olamamıştır ve Bolşeviklerin tecavüzatı şiddetle devam ediyor.”*¹⁴

Bakü çatışmalarının ardından Bolşevikler Kafkas geçitlerini işgale başlamışlardır. 19 Mayıs 1918 tarihli Ati gazetesinde “*Kafkasya’da Bolşeviklerin*

¹¹ **Ati**, 22 Ocak 1918, Numara:22.

¹² **Sabah**, 27 Nisan 1918, Numara: 10218.

¹³ **Sabah**, 2 Mayıs 1918, Numara: 10223.

¹⁴ **Ati**, 16 Mayıs 1918, Numara:136.

Harekâtı” manşeti yer almaktadır. Haberin içeriğine göre Bolşeviklerin Vladikafkas ile Tiflis arasında “*Daryal*” geçidini ele geçirmek üzere büyük çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır. Fakat yerli Müslüman ahalinin karşı koymasıyla Bolşevikler maksatlarına bu tarihe kadar ulaşamamışlardır. Bu makalenin devamında yine Şimali Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Bolşeviklerin Müslümanlara karşı olan zulümlerinin bir kat daha arttığı, bölgeden sürekli bu tür haberlerin geldiği bildirilmektedir. Mayıs ayı içerisinde Bolşeviklerin kendilerini müdafaadan mahrum sivil halka karşı da zulüm ettiği vurgulanmıştır. Son gelen haberlere göre Bolşeviklerin geçitlerin olduğu bölgedeki birçok yeri ele geçirdiği açıktır.¹⁵

Kafkasya'da Nisan ayından Eylül ayına kadar Bolşeviklerin nüfuzunun arttığı gelişen olaylara bağlı olarak görülmektedir. 19 Ağustos 1918 tarihli *Ati* gazetesinin “*Kafkasya'da Rus Nüfuzu*” başlıklı yazısında bunu açıkça belirtmiştir ve haber şöyledir: “*Kafkasya'daki tebdilat-ı siyasiye zahiri olmaktan ibarettir. Hakikat halde Rus nüfuzu ve Rus hırsını tebdil eylemiştir. Rus hırsı Rusya'nın hem düşmanlarını hem dostlarını taht'ül-tesirinde bulundurmaktadır. Ahalinin büyük kitleleri Rusya'ya arzû-keştir. Gürcistan'ın muhtariyeti prensiplerini temsil eden sınıf başkalarına nispetle daha ziyade Rus hırsının tahtül-tesirindedir*”.¹⁶

Ancak Gürcistan'da büyük etki yaratan Bolşeviklerin Azerbaycan'da başarılı olmadıkları aşikârdır.¹⁷ Eylül 1918 tarihli *Sabah* gazetesinin “*Bakü Zabı Edildi*” başlıklı haberde Azerbaycan'daki mücahitlerin otuz altı saatlik muharebeden sonra şehri zapt ettikleri bildirilmektedir. Haberin devamında şöyle yazmaktadır: “*Uzun müddetten beri taht-ı muhasaraya alınmış olan Bakü şehri sukut etmiştir. Dün şehrimize gelen bir telgraftamede bu mesud hadise haber verilmekte ve şehrin Bolşeviklerle İngilizlerden tathir edildiği petrol menba'larının ele geçirildiği bildirilmekte idi*”.¹⁷ Türk basınında 1918 yılı içerisinde Kafkasya ile ilgili haberler fazlaca olmasına rağmen iki yıl içerisinde bu haberlerin azaldığını görmekteyiz çünkü Osmanlı devletinin iç meseleleri yoğunlaşınca basın bunlardan bahsetme gereği duymuştur.

16 Temmuz 1920 tarihli *Ati* gazetesinin “*Bakü'de Bolşevik İdaresi*” başlıklı haberde, “*Bakü'den Tiflis'e gelen bir yolcu Bakü'nün ahvaline dair yazdığı bir mektupta diyor ki: Bir gün yok ki Bolşevikler, ihtilal aleyhtarlarından bir veya bir kaçını kurşuna dizdirmesin elli kişi idam olundu*”. Aynı haberde Azerbaycan'da fiyatların arttığından ekmeğin Azerbaycan parasıyla 120

¹⁵ *Ati*, 19 Mayıs 1918, Numara:139.

¹⁶ *Ati*, 19 Ağustos 1918, Numara:228.

¹⁷ *Sabah*, 17 Eylül 1918, Numara:10358.

ruble, şekerin 800 ruble olduğu belirtilmektedir. Yine aynı yazının devamında Bolşeviklerin Müslüman ve Ermeni gönüllülerine silahlarını teslim için yirmi dört saat süre verdikleri aksi halde köylerini bombardıman edeceklerinden, ahalinin manevi kuvvetinin bozuk olduğundan bozuk olduğundan ve Bolşeviklerin tarzı idaresinden amele sınıfının memnun olmadığından bahsedilmektedir.¹⁸

27 Temmuz 1920 tarihli *Ati* gazetesinin “*Kızılıordu, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Zengezor ve Karabağ’da Bolşeviklerin Taarruzu, Azerbaycan’ın Bazı Teşebbüsleri*” başlığı ile verdiği haberde Karabağ hadisesi anlatılmaktadır. Ermeni gazetelerine dayanılarak verilen haber şöyle devam etmektedir. Rus Bolşevik Kızıl Ordusunun bir takım bahanelerle Karabağ’ı aldıktan sonra Zengezor’a ilerlediği haberleri gibi kötü haberlerin alındığı buna karşı Azerbaycan’ın bağımsızlığını tehlikeye düşüren bu gelişmede neticesinde Bolşeviklerle çatışmaya girdiği ve mağlup olduğu, Azerilerin tehlikeyi göze alarak Zengezor yoluyla Mustafa Kemal’e iltihak etmek istedikleri fakat bunu başaramadıkları, Kızıl Ordunun Azerbaycan hükümetini dağıtarak Azerbaycan Musavat Partisine mensup bazı kişileri tutukladığı ve kurşuna dizildiği ve bunun büyük etki yaptığı anlatılmaktadır.

Haberin devamında ise Bolşeviklerle Azerbaycanlıların ittifak yapamayacağı açıklanmış ve yazı şu önemli tespitle sürmüştür:

“Lakin Rus ihtilal ve inkılaplarının bütün evrelerine vakıf olanların Bolşevik istilasından önce, Bolşeviklerin küçük milletler hakkındaki mukaddes fikirlerinin göz kamaştırıcı sözlerden ibaret bulunduğu anlamıştır. Çünkü söz ile iş arasında öyle derin bir uçurum var idi ki eski rolleri oynamakta olan adamlar karşısında bulunduğumuzu tahkik etti. İş bu rollere binaen biz Bolşeviklerden büyük şeyler ümit edemez idik. Rus, Rus olmaktan fariğ olmaz. Onun fikri istila karinesi icraatı ve siyaseti hemen bir mahiyeti haizdir. Çünkü Rus Bolşevik’i umumi bir herc ü merc içinde ma’şûş bir siyaset takip ediyorlardı ki bu da memleketin duçar olduğu izmihlal ve inhilalden inbiâs ediyordu. Fakat bir kere kendilerine gelince işler eski renk ve şeklini keşb etmiştir. Bugün ki Rusların icraatı ve siyaseti Sazonof ve Milyokof’un siyasetlerinden asla farklı değildir. Lenin, Troçki ve Çiçerin Bolşevik olmakla Rus olmaktan ve Rus gibi düşünmekten fariğ olmazlar. Onlar dün Gürcülerin istiklalini tanıyıp musâlaha yaptılar. Fakat bugün güya hasâfeti ile Gürcistan’a yüzü müteceviz memur göndermişlerdi. Bunlar mer’î ve gayr-i mer’î vesaitle suri kayıtlar ter-

¹⁸ *Ati*, 16 Temmuz 1920, Numara: 899.

*tip ediyorlar. Bu haller gösteriyor ki Bolşevikler her daim Büyük Rusya hül-yasını besliyorlar ve eski Rusya'dan ayrılmış olan kıtaat araziyi tekrar Rusya'ya ilhak etmek emel ve gayretini güdüyorlar”.*¹⁹

2. Gürcistan'ın Genel Durumu Hakkında Türk Basımına Yansıyan Haberler

26 Mart 1918 tarihli Sabah gazetesi “*Gürcistan Hakkında*” başlıklı ma-kaledde, Bir Gürcü Prensini Beyanatı'na yer vermiştir. Harp esnasında İs-viçre'de yaşayan, fakat bu tarihlerde memleketine gitmek için İstanbul'da bu-lunan Gürcü Prens ülkesi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Haberde yer alan röportajda Prens, Gürcistan sosyal demokratlarının diğer sosyal demokratlarla müşterek hareket ettiklerinden bahsederek, Kerenski Hükümeti'nin iktidarda bulunduğu dönemde Rusya'da bulunun bilumum milletlerin hükümet kurma-larına taraftar olduğunu belirtmiştir. Lenin döneminde ise Maveray-ı Kafkas Milletlerinin bir cumhuriyet halinde birleştiği, Gürcistan'da sosyal demokrat partilerin olduğunu ve bunların federalist cumhuriyetler kurulmasından yana olduğunu, İhtilalci Sosyalistlerin Rus İhtilalci Sosyalistlerin programını kabul ettiklerini, Milli demokratların ise burjuva sınıfından oluştuğunu bunlarında Gürcistan'da tarih ve ırk birliğine önem verdiklerini belirtmiş böylece Gürcis-tan'daki mevcut siyasi oluşumları açıklamış ve sözlerine şöyle devam etmiş-tir:

*“Gürcistan hükümeti taht-ı riyasetinde olmak üzere dokuz azadan mürek-keptir. Reis vaktiyle Duma azasından idi. Gürcistan arazisinde mukim üç mil-yon halk vardır. Bunun iki buçuk milyonu Hıristiyan ve İslam Gürcülerdir. Resmi Rus istatistiklerine göre İslamların mikdarı 150.000 ise de hakikat halde bunlar 300.000 kadardır. Rusça memleketin ancak münevver olan kı-sımları tarafından tekallüm edilmektedir. Ekseriyetin konuştuğu lisan Gürcü lisanıdır. Alfabemiz dünyanın en eski alfabelerindendir. Varyatımız zengin-dir. Kutayis'te ve Tiflis'de altıdan fazla gazete ve birçok mecmualar intişar etmektedir. Politikamız Hükümet-i Osmaniye ile gayet samimi münasebet tesis etmektedir. Rusya'nın ne hal-i kesb edeceği belli olmadığı için Maveray-ı Kafkas milletlerinin Hükümet-i Osmaniye ile Rusya arasında müstakil bir hükümet suretinde teşkil etmiştir.”*²⁰

12 Aralık 1919 tarihli Sabah gazetesi “*Tiflis Konferansı*” başlığı ile Ermeni-Gürcü İtilafnamesini anlatmaktadır. Ermeni Cumhuriyeti ile Gürcistan Cumhuriyeti arasında bir itilafname imza edilmiştir. Bu itilafname Gürcüler,

¹⁹ **Atı**, 27 Temmuz 1920, Numara:909.

²⁰ **Sabah**, 26 Mart 1918, Numara:10186.

Ermeniler ve aynı zamanda Kafkasya’da bulunan müttefik devletler tarafından olumlu karşılanmıştır. İtilafnameye göre her iki cumhuriyet barış içerisinde serbestçe ticaret yapacak ve tren seferlerinin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlayacaktı. Aynı yazının devamında “*Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri rüesası beyanlarında muallâk bulunan bazı arazi meselelerinin müştereken tesviyesi için Tiflis’de bir konferansın akdedildiği*” şeklindedir.²¹

1 Temmuz 1920 tarihli Ati gazetesinin “*Gürcistan ve Azerbaycan İtilafı*” başlıklı Bakü’den alınan haberde Sosyalist Komünist Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan arasında bir itilafname imzalandığı belirtilmiştir.²²

Ati gazetesinin “*Ermenistan ve Gürcistan’ın İlaşesi*” başlıklı 24 Temmuz 1920 tarihli haberde Müttefiklerin, Ermenistan ve Gürcistan’a 600 milyon rublelik ticari eşya verdiği bunun 400 milyon rubleliği Ermenistan’a, 200 milyon rubleliğinin de Gürcistan’a gönderildiği belirtilmiştir.²³

3. Ermenistan’ın Genel Durumu İle İlgili Haberler

“*Ermenistan’da Açlık*” başlıklı 17 Kasım 1919 tarihli Sabah gazetesinin Paris kaynaklı haberine göre; Ermenistan’da erkek, kadın, çocuk 700.000 kişi için derhal kışlık elbiseye ihtiyaç olduğunu, gelecek sene ürün alabilmeleri içinde tohumluk hububata gerek duyulduğu belirtilmektedir. Haberin devamında ise Amerikan yardım heyetinin Ermenistan’da birçok yerde yardımda bulunduğunu fakat bununla mevcut ihtiyaçlarının ancak bir kısmının karşılandığı belirtilmiştir.²⁴

1 Temmuz 1920 tarihli Ati gazetesinin “*Ermenistan Ahvalı*” adlı haberinde Hadisyan’ın beyanatına yer verilmiştir. Avrupa’ya Sevr Antlaşması öncesinde görüşmeler yapmaya gitmek üzere yola çıkan Ermeni Cumhuriyeti Sabık Başvekili Hadisyan birkaç gün İstanbul’da kalmış ve bu süre içinde şu beyanatu vermiştir:

“*Mesaimi istiklal istikrazının muvaffakiyetine sarf edeceğimiz bu istikraz (20.000.000) dolar olacaktır. Bu babda icra edilecek bil-cümle teşebbüsler için Ermeni hükümeti tarafından salahiyeti kâmile-i haiz bulunmaktayım. Hükümetim memleketin iktisaden inkişafı için bu parayı lüzumlu görmektedir. İstanbul’da işlerimi bitirdikten sonra İzmir, Atina, Kahire ve İskenderiye’ye gi-*

²¹ Sabah, 12 Aralık 1919, Numara:10802.

²² Ati, 1 Temmuz 1920, Numara:884.

²³ Ati, 24 Temmuz 1920, Numara:906.

²⁴ Sabah, 17 Kasım 1919, Numara:10777.

deceğim. İcab ederse Bulgaristan'a, Romanya'ya kadar temhîd seyahat edeceğim. Buralardaki maksadım hep Ermeniler arasında istikraz propagandası yapmaktır. Avrupa ve Amerika'daki vazife-i memur-i siyasilerimiz ifa edeceklerdir. Ermenistan efkâr-ı umumiyesi istikraz teşebbüsünü büyük sevinç ile karşılamıştır. Her fert bunu teşçi ediyor. Herhalde İstanbul Ermenilerini aynı derecede muavenette bulunacaklarını ümit ediyorum. Ermenistan'da vaziyet iyidir. Ayın yirmi üçünde Batum'da iken hükümetten Ermeni askerlerinin 4 günlük bir muharebeden sonra isyan eden on dört Tatar köyüne karşı muvaffakiyet kazandığına dair bir telgraf aldım. Erivan'a 6 kilometre bir mesafede bulunan bu köyler memleket için daima tehdit idi. Muhasımlarımızın kuvveti 400 muntazam Türk askeri ile 3500 Tatardan mürekkepti. Askerlerimiz üç top, birkaç yüz bin tüfek, birçok silah almıştır.”²⁵

1 Temmuz 1920 tarihli Ati gazetesinin “*Ermenistan'da Ecnebi Memurları*” başlıklı haberine göre Ermenistan'da Ermeniceyi bilmeyen yabancı memurların işlerine son verildiği ve hizmetlerinden dolayı bir senelik maaşlarının verileceği hakkında bir kanun kabul edildiğini açıklanmıştır.²⁶ Aynı tarihli Ati gazetesinin bir diğer haberine göre *Ermeni* mümessillerin tahliyesi gerçekleşmiştir. Bu haberde:

“Ermenistan'ın Bakü mümessil-i siyasi Erivan Hariciye nezaretine çektiği bir telğrafnâme de Bakü'de taht-ı tevkif de bulunan kendisi ile siyasi mümessilin memurlarının Haziran ibtidasından itibaren hep tahliye olunduklarını Ermenistan sefarethanesinin de küşad olunacağını, Azerbaycan'ın Erivan'da mümessil-i siyasi vesaire memurları da eğer muvaffak iseler tahliye olunmalarının icab ettiği” yazılıdır.²⁷

3 Temmuz 1920 tarihli Ati gazetesinde “*Ermenistan Ahvali*” manşeti yer almaktadır. Haberin içeriğinde İstanbul'da bulunan eski Ermeni başvekili Hadisyan'ın açıklamalarının devam ettiği görülmektedir. Hadisyan'ın verdiği beyanat Ati gazetesinde iki gün yayınlanmıştır.

Hadisyan şu konularda açıklamalarda bulunmuştur; Ermenistan'la İran'ın münasebeti, Ermenistan Ordusu, Ermeni başvekilinin aldığı maaş, Amerika'nın yardım faaliyetleri, Zengezor ve Karabağ söz konusu olduğunda komşu hükümetlerin Ermenistan'a karşı düşmanca bir tavır ve muamele göstermekte olduklarını, Ermenistan'a zor zamanlarında yardım eden tek devletin İran olduğu söylemiştir. Hadisyan'a göre bu mevcut durumda Ermeniler bütün dikkatlerini orduya verirken, bayındırlık ve iktisadi gelişmeyi ikinci derecede

²⁵ **Ati**, 1 Temmuz 1920, Numara:884.

²⁶ **Ati**, 1 Temmuz 1920, Numara:884.

²⁷ **Ati**, 1 Temmuz 1920, Numara:884.

düşünmektedirler. Ayrıca yeni Cumhuriyetin bu tür işlere zaman ayırabilmesi için bütün sınırlarında güvenliği sağlamış olması gerektiğini açıklamıştır.

Hadisyan, bu zaman zarfında Ermenistan sınırlarının sekiz kat genişlediğini ve Ermenistan'a gelenlerin maddi kazanç sağlamak için değil fedakârlık yapmak için gelmeleri gerektiğini, Ermenistan'daki durumun ekonomik açıdan zor olduğunu ve Ermenistan'da bir başvekil 13000 Ruble maaş aldığını bununda yedi Osmanlı lirasına karşılık geldiğini, İki sene içerisinde Amerika'nın maddi olarak yardım ettiğini, geçen yıl içerisinde 1.000.000 nüfustan 180.000 kişinin bulaşıcı hastalıktan özellikle Tifüs'ten öldüğünü, bunlara ilaveten Gürcistan, Azerbaycan ve Bolşevik Rusya ile Ermenistan ilişkilerinden bahseden Hadisyan, geçen Mayıs ayında Ermenistan'da bir ihtilal yaşandığını bunun yedi gün içerisinde bastırıldığını ancak on bir kişinin öldüğünü, bu beyanatının sonunda ise Ermenistan'ın sanayi erbabının ve uzmanlarının hizmetine ihtiyacı bulunduğunu, bu gibi kişileri ülkesine gelmesi gerektiği vurgulamıştır. Ayrıca Hadisyan'ı İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Trabzon Rum Metropoliti ziyaret etmiş ve Hadisyan metropolite Venizelos ile görüşmek üzere Atina'ya gideceğini de belirtmiştir. Hadisyan Paris'teki Ermenistan heyet üyelerinin onu Paris'e acilen davet etmeleri üzerine 2 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılmıştır.”²⁸

6 Temmuz 1920 tarihli Atı gazetesi'nin Ermenistan Cumhuriyeti ile ilgili haberinde Ermeni Hükümeti'nin yirmi milyon dolarlık bir borç aradığı bunun içinde Ermeni vatandaşlarından ve sınırları dışında yaşayan Ermenilerden yardım istendiği, bu girişimin başarıyla sonuçlanması içinde Hadisyan'ın görevlendirildiği vurgulanmıştır. Aslında Hadisyan bunu, Atı gazetesinin 1 Temmuz tarihli nüshasındaki beyanatında açıklamıştı ancak bu haberde özellikle Kafkasya'da yaşayan Ermenilerden bu borcun alınması için yapılan çalışmalarından bahsedilmektedir. Hatta Ermenistan'ın Tiflis siyasi temsilcisi Beniz Adya başkanlığında Borç Komisyonu oluşturulmuş ve burada bir toplantı düzenlenmiş, Tiflis'te yapılan bu toplantıya buradaki Ermeni Bankerler katılmıştır. Ermeni gazetelerine göre toplantıya katılanlar her türlü yardımı yapacaklarını hatta çeklerini vereceklerini vadetmişlerdir. Ardından Batum Ermeni kulübünde de bu maksatla bir toplantı yapılmış ve Hadisyan'ın Batum'da bulunduğu sırada çeşitli memleketlerde bulunan Ermenileri yardıma davet ettiği de görülmektedir.²⁹

²⁸ **Atı**, 3 Temmuz 1920, Numara: 886.

²⁹ **Atı**, 6 Temmuz 1920, Numara:889.

“*Ermenistan'daki Vaziyet*” başlığı ile 10 Temmuz 1920 tarihli *Ati Gazetesi*'nin haberine göre Ermenistan ile Bolşevik Rusya temsilcileri arasında Moskova'da başlamış olan görüşmeler neticesinde bir itilafname imzalanarak iki memleket arasında siyasi ve iktisadi ilişkiler düzenlenmiştir.³⁰ Aynı tarihteki diğer bir habere göre, Ermenistan Meclisi kararıyla Ermenistan dâr-ül-fünû'nu Aleksondropol'den Erivan'a nakletmiş ve dâr-ül-fünû'nun bir hukuk subesi açılması öngörülmüştür.³¹

30 Ağustos 1920 tarihli *Ati Gazetesi*'nin “Rusya ve Ermenistan “*Bolşeviklerin Telefatını Ermenilerin Kabulü*” Aralarında Sulh imzalandı” başlıklı haberin içeriği şöyledir: “*Son günlerin mühim haberlerinden biri de Ermenistan Hükümetiyle Bolşevikler arasında mukkedemat-ı sulhuyenin imzalanması keyfiyetidir. Bolşeviklerle Ermeni Cumhuriyeti arasında şimdiye kadar devam eden hal-i harb Kafkasya'da sükûn-u tamın tesisine mani oluyordu. Azerbaycan'la tesis-i münasebet eden Bolşevikler Erivan cumhuriyetiyle de hal-i sulhun iadesini istiyorlardı Ermenilerle Bolşevikler arasında devam eden muhaberat neticesinde geçenlerde iki taraf arasında bir mütareke akdedilebilmiş ahirinde bir itilaf mukavelesi imzalanmıştır. Varid olan telgraflara Ermenistan Hükümeti Bolşeviklerin dermeyeran ettiği bilcümle şeraiti kabul edilmiştir. Mukeddemat-ı sulhuye bu suretle kabul edildikten sonra artık şerait-i sairinin takriri geliyor demektir. Bir Sovyet murahhası Erivan'a gelerek Ermenistan hükümetiyle müzakerata girişecektir*”.³²

4. Azerbaycan'ın Genel Durumu ve İkili İlişkileri İle İlgili Haberler

21 Kasım 1919 tarihli *Sabah Gazetesi*'nin haberine göre, Bakü'den ayrılmakta olan İngiliz birliklerinin şerefine Azerbaycan Hükümeti tarafından bir ziyafet verilmişti. Bu yemekte İngiliz General Azerbaycan toprağını terk ederken hükümet tarafından alınan tedbirlerden dolayı teşekkürlerini bildirmiş ve Azerbaycan halkına refah huzur ve saadet dileklerinde bulunmuştur.³³

24 Kasım 1919 tarihinde *Sabah Gazetesi* “*Ermenistan ve Azerbaycan*” başlıklı yazıda ise, Azerbaycan Ermenistan arasında ki savaştan bahsetmektedir. Bu haberde Ermenistan hükümeti, Azerbaycan birliklerinin Ermenistan'a ait olan Zengezor'u zapt etmek için harekete geçtiğini ve yedi günden beri savaşın sürdüğünü, bu durumun bütün Maveray-ı Kafkas için yeni felaketler

³⁰ *Ati*, 10 Temmuz 1920, Numara: 893.

³¹ *Ati*, 10 Temmuz 1920, Numara: 893.

³² *Ati*, 30 Ağustos 1920, Numara:940.

³³ *Sabah*, 21 Kasım 1919, Numara: 10781.

getireceğini dolayısıyla Ermenistan Hükümeti tekrar Azerbaycan Hükümetine başvurarak mütareke istemiştir.³⁴

5 Temmuz 1920 tarihli Ati gazetesinin “*Azerbaycan Ahvali*” başlıklı haberinin içeriğinde Tatarlarla Bolşevikler arasında Azerbaycan Cumhuriyeti dâhilinde bir kanlı çarpışmaların meydana geldiği yazılıdır. Bu makalenin devamında ki açıklama, “*Kızılordu kuvvetlerinin büyük bir kısmı Tatarların hücumuna karşı mücadele için Gürcistan hududuna çağrılmıştır. Elizabtopol’den gelen demiryolu şehrin iki noktasında kesilmiştir. Resmi haberlere nazar Azerbaycan ahalisi umumiyetle Bolşevikler aleyhine kıyam etmiştir. Bu kıyam 1918 senesindeki kıyamdan daha büyüktür. Harekât-ı Askeriye-i Harbiye nazırı General Mehmandorof tarafından idare olunmaktadır. Gürcistan’la olan hudut ihtilafı hal edilmiştir.*” şeklindedir.³⁵

16 Temmuz 1920 tarihli Ati Gazetesi’nin “*Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Müzakere*” başlığının altında Gürcistan’da bulunan Ermeni siyasi heyetinin yayınladığı bir tebligata göre, Erivan hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti arasında Kazak şehrinde bir konferans yapılacak ve Ermenistan’da tutuklu bulunan vekillerle, Azerbaycan’da bulunan tutukluların mübadelesi gerçekleştirilecekti.³⁶

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı ve ardından Rusya’daki Bolşevik İhtilali neticesinde Kafkasya savaştan çok etkilenmiş ardından siyasi bir çalkantı geçirmiştir. 1917’de Rusya’nın yaşamış olduğu sorun Kafkasya’da yaşayan toplulukların bağımsız birer devlet olmasını sağlamıştır. Rusya da imzaladığı barış antlaşmasıyla sorunlarını kısa sürede hallederek aktif bir politika yürütmeye başlamıştır. 1918’de üç bağımsız ülkenin ortaya çıktığı bu coğrafyada 1920’de SSCB’nin bu ülkelerin başkentlerini ele geçirerek komünist hükümetler kurduğu görülmektedir. Yani Bolşevikler bu devletleri kendilerine bağlayarak Kafkasya’yı ele geçirmişlerdir. Bakü petrolü ile yakından ilgilenecek uğradığı zararı telafi etmeye çalışmış bu amaçla Ermenistan ve Gürcistan ile iyi ilişkiler kurarak Kafkasya’yı elinde bulundurmak istemiştir. İngiltere, Almanya’nın da bu dönemde Kafkasya ve bağımsız devlet kuran Ermenistan, Gürcistan ile yakından ilgilendikleri görülmektedir. Rusya özellikle bu iki devletle mücadele etmek zorunda kalmış bunda da başarılı olmuştur.

İncelenen gazetelerde Kafkasya’nın durumu ayrıntılı olarak haberlere yansımıştır. Kafkasya’da Rus nüfuzu, Bolşeviklerin Kafkasya’ya girmeleri,

³⁴ **Sabah**, 24 Kasım 1919, Numara: 10784.

³⁵ **Ati**, 5 Temmuz 1920, Numara: 888.

³⁶ **Ati**, 16 Temmuz 1920, Numara: 899.

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın Bolşeviklere karşı tutumları, bu üç devletin kendi aralarındaki sorunlar haberlerde sıkça yer almıştır.

Ati ve Sabah gazeteleri başta olmak üzere Türk basınında Rusya ile ilgili oldukça fazla haber yer almıştır. Bolşevik İhtilali sonrasında İhtilal ve gelişimi, kurulan hükümetler ve Brest-Litovsk barış müzakerelerini anlatan haberler ve gelişmeler üzerinde durulmuştur.

1918 yılının bahar, yaz ve sonbaharında haberlerin çoğunluğu Türk ordusu ve Türk diplomasisi ön planda tutularak verilmiştir. Trabzon ve Batum görüşmeleri ve ardından Türk harekâtı gazetelerde yer almıştır. İstanbul'da yayınlanan ulusal basın genel olayları, Trabzon-Erzurum'da yayınlanan yerel basın bölgesel gelişmeleri ele alıyordu. Ancak ulusal ve yerel basın Kafkasya'daki gelişmeleri daha büyük bir dikkatle izliyordu çünkü bölge sınırlarımıza yakındı ve burada Türkler ve Müslümanlar yaşıyordu. Ayrıca 1918-1920 yılları arasında Ermenilerin buradaki insanlık dışı tutumları herkesin ilgisini Kafkasya'ya yöneltmesine sebep olmuştu. Bolşevikler her fırsatta Kafkasya'nın hakkında tek söz sahibi olduklarını iddia etmişlerdir. 1918'de Brest-Litovsk müzakereleri ve sonrasında da Sovyet komiserleri bunu dile getirmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti dikkate alınmadan atılan her adım basında tepkiyle karşılaşmıştır. Bolşevikler, Azerbaycan'ı askeri yolla Gürcistan'ı ise diplomatik yolla ele geçirmek istemiştir. Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması için Sovyet delegasyonunun Tiflis'e gönderilmesi boşuna değildir. Ermenistan ise her zaman Bolşevikler tarafından desteklenmiştir bunu yapılan ittifaklar açıklamaktadır. Sovyet- Ermenistan ittifakı 1914 Rus-Ermeni ittifakından farklı değildir. "Temmuz 1920 Bolşeviklerin Taarruzu" adlı haberde bu politika adım adım anlatılır. Bolşevikler Kafkasya'nın genelinde "geçitler" üzerinden bölgeyi kuşatmaya çalışıyor ki bu durum İngilizlerin yukarı çıkmasını önlemek ve güneye nüfuz etmek gayesinde olduğunu gösterir.

1919-1920 yılları arasında haberler dönemin ruhuna uygun olarak Bolşevikler ve Sovyet Rusya'nın olumsuz yönleriyle ilgilidir. Kafkasya'da yaşanan hadiseler de bunu kolaylaştırmıştır. Haberlerde milli ve Türk-İslâm unsurların mücadeleleri desteklenmiş ve ön plana çıkarılmak istenmiştir. Kafkasya haberleri kapsamında Karabağ-Gence-Zengezor-Nahçıvan üzerindeki Ermeni istek ve faaliyetleri ile Sovyet Rusya ittifakı devamlı işlenen bir husus olmuştur.

1919 haberleri Ermeni sorunu üzerinde yoğunlaşmıştır. Gürcistan'daki gelişmelerde yakından takip edilmiştir. Tiflis'te İngilizlerin yaptığı toplantılar hakkında teferruatlı bilgiler satırlarda yer almıştır. Aslında 1919-1920 yılları Kafkasya'da Türklerin dışarıda bırakıldığı bir politika ile İngiltere-Sovyet

Rusya mücadelesine sahne olmuştur. Nisan 1920'de İran'a yakınlığına rağmen Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Rusların geri dönüşümünü mühürlemiştir. İngilizler Gürcistan'da Almanların 1918'deki kaderini yaşamış ve Temmuz 1920'de bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönem haberleri “katliam ve sürgünler” üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır.1919 haberleri Ermeni katliamları ve Ermenistan'daki açlık adı altında işlenmiştir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Atı**, 22 Ocak 1918, Numara:22.
Atı, 16 Mayıs 1918, Numara:136.
Atı, 19 Mayıs 1918, Numara:139.
Atı, 19 Ağustos 1918, Numara:228.
Atı, 1 Temmuz 1920, Numara:884.
Atı, 3 Temmuz 1920, Numara: 886.
Atı, 5 Temmuz 1920, Numara:888.
Atı, 6 Temmuz 1920, Numara:889.
Atı, 10 Temmuz 1920, Numara: 893.
Atı, 14 Temmuz 1920, Numara:897.
Atı, 16 Temmuz 1920, Numara: 899.
Atı, 24 Temmuz 1920, Numara:906.
Atı, 27 Temmuz 1920, Numara:909.
Atı, 10 Ağustos 1920, Numara:923.
Atı, 30 Ağustos 1920, Numara:940.
Sabah, 26 Mart 1918, Numara:10186.
Sabah, 27 Nisan 1918, Numara: 10218.
Sabah, 2 Mayıs 1918, Numara: 10223.
Sabah, 17 Eylül 1918, Numara:10358.
Sabah, 12 Aralık 1919, Numara:10802.
Sabah, 17 Kasım 1919, Numara:10777.
Sabah, 24 Kasım 1919, Numara: 10784.
Sabah, 21 Kasım 1919, Numara: 10781.

Telif Eserler

- ACAR, Kezban, **Rusya Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009 Ramin Sadıgov, “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Da-

- ğılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soy-kırımı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Strateji Dergisi** 4 (1) s.34-62.
- ATAR, Zafer, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Zaptı (15 Eylül 1918)”, **Yeni Türkiye** 75, Kafkaslar Özel Sayısı V, Temmuz-Aralık 2015, s.401-408.
- BEKCAN, Umut, “Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, Cilt:68, No:4, 2013, s.73-102.
- SADIGOV, Ramin, “Rus İç Savaşından Sonra Türkiye’ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri”, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2016, Sayı:51, s.113-128.
- TOKSOY, Ahmet, “Kafkaslar ve Rusya’nın XIX. Yüzyıldaki Kafkas Politikası”, **Yeni Türkiye** 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.119-125.
- UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, Der Yayınları, İstanbul, 2015
- QAFAROF, Vasıf, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, Kış 2008, s.139-151

BOLŞEVİKLERİN KAFKASYA'DA MİLLETLER POLİTİKASI

Sevinç İsrail kızı ALİYEVA*

ÖZET

1917 Rus Devriminden ve Kafkasya'nın sovyetleşmesinden 100 yıl geçmesine rağmen yüzyıllar boyunca çatışmaların esiri olan ve çözülmesi hatta mümkün sayılmayan, aralarında münakaşeleri olan halkların halkların Sovyet halkı adı altında bütünleşmesi bugün de ilgi dikkat çekmektedir. Milli mesele ile ilgili bolşevik liderler V.Lenin'in ve İ.Stalinin eserleri, RSFSC ve SSCB'nin milli yapılanmayla ilgili belgeleri büyük önem taşımaktadır.

Her üç Kafkasya cumhuriyeti - Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC, ayrıca Kuzey Kafkasya ÖSSR (Dağlı Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) ve DMSSR (Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) ülkeleri sınırları belirlenmiş coğrafyaya, yasama sistemine, idari, kültürel ve ulusal elite sahipti. Onların her birinde eğitim ve kültürün millileşmesi çeşitli yoğunlukla yaşanıyordu. Milli diller eğitim, basın ve kültür alanında geliyordu. Güney Kafkasya cumhuriyetleri olarak sadece bu üç ülkenin anayasalarında ulusal dil devlet dili olarak kaydedilmiştir.

Totaliter ve idari yöntemlerle SSCB'de milletlerarası dayanışma ve entegrasyon süreçleri hızlandırılıyordu. Çok uluslu Sovyet toplumunda milli zemine sorunların ortaya çıkması ve tartışılması söz konusu değildi. SSCB'nin yıkılmasının temel nedenlerinden biri milli sorunlar tabanda halk tarafından ve halkların çıkarları çerçevesinde değil, iktidar makamlarında Sovyet imparatorluğunu korumak amacı ile çözülüyordu.

SSCB topraklarında milli özerk bölgelerin kurulması saatli bomba mekanizması olarak, SSCB'nin yıkılmasından sonra ıçalışmış, bir yandan eski birlik cumhuriyetleri olan Azerbaycan'ın, Gürcistan'ın, Ermenistan'ın bağımsızlıklarının ilan edilmesine ve Kuzey Kafkasya'daki milli özerkliklerin

---

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, "Azerbaycan-Rusya ilişkiler tarihi" şube müdürü, a.sevemin.i@mail.ru, sevincaliyeva2000@gmail.com, +994503010044.

cumhuriyet statüsüne kadar yükselmesine neden olmuş, diğer taraftan Kafkasya'da etnik ve toprak sorunlarının oluşmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasiya, Rus Devrimi, V.Lenin, İ.Stalin, Bolşevik (Komünist) hükümeti, milletler politikası, millileştirme, Özerk vilayeti, baskı, sürgün.

ETHNIC POLICY OF BOLSHEVIKS IN THE CAUCASUS

ABSTRACT

100 years after the Russian revolution of 1917 and the Sovietization of the Caucasus, the experience of unification and integration of different nations, who were in disputes and conflicts for hundreds of years, under the Soviet nation name, is still an interesting topic for study.

Works of Bolshevik leaders V. Lenin and J. Stalin as well as archive documents of the RSFSR and the USSR about the national issue have great importance in this regard.

Each Caucasian republic - Azerbaijan Soviet Socialist Republic (SSR), Georgia SSR and the Armenian SSR, as well as Dagestan Autonomous Soviet Socialist Republic and Mountain Autonomous Soviet Socialist Republic in the Northern Caucasus had a fixed territory, legislature system and administrative staff as well as cultural and national elite. In each of these republics, nationalization in the fields of education and culture was taking place intensely and national languages were developing in various areas including education, media and culture. Three South Caucasus republics were the only ones in all Soviet Union territory which their constitutions had recognized national language as state language.

The process of internationalization and integration in the USSR was accelerated by repressive administrative methods. In the Soviet multinational society, the national issue was not highlighted practically and was not a subject of discussion as well. One of the main reasons behind the collapse of the USSR was the fact that the ethnic issues were being settled in power circles, in order to preserve the Soviet empire, not by people and in line with their interests.

After the collapse of the USSR, when the South Caucasian republics announced independence, and the North Caucasus remained inside the Russian Federation borders, ethnic issues and conflicts did not lose their sharpness, and moved into a protracted phase of the armed conflict. Some regions of the RSFSR once again insist on a special status within Russia, and in the South Caucasus territorial disputes, military actions and the loss of people continue.

Keywords: Kafkasiya, The Russian Revolution, V.Lenin, I.Stalin, the Bolshevik (the Communists) government, nations policy, nationalization, Autonomous region, repression, deportation.

ЭТНИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА БОЛЬШЕВИКОВ НА КАВКАЗЕ

АННОТАЦИЯ

100 лет спустя после русской революции 1917 года и советизации Кавказа, опыт объединения и интеграции разных народов, которые сто лет находились в спорах и конфликтах, под именем Советской нации, по-прежнему остается интересной темой для изучения. В этой связи большое значение имеют труды большевистских вождей В. Ленина и И. Сталина, а также архивные документы РСФСР и СССР по национальному вопросу.

Каждая Кавказская Республика, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика (ССР), Грузинская ССР и армянская ССР, а также Дагестанская Автономная Советская Социалистическая Республика и Горная Автономная Советская Социалистическая Республика на Северном Кавказе имели фиксированную территорию, законодательную систему и административный персонал, а также культурную и национальную элиту. В каждой из этих республик происходит интенсивная национализация в области образования и культуры и национальные языки развиваются в различных областях, включая образование, средства массовой информации и культуру. Три Южно-Кавказские Республики были единственными на всей территории Советского Союза, в конституциях которых национальный язык был признан государственным.

Процесс интернационализации и интеграции в СССР ускорился репрессивными административными методами. В Советском многонациональном обществе национальный вопрос практически не освещался и не был предметом обсуждения. Одной из главных причин распада СССР было то, что этнические вопросы решались во властных кругах, чтобы сохранить Советскую империю, а не людьми и в соответствии с их интересами.

После распада СССР, когда южнокавказские Республики провозгласили независимость, а Северный Кавказ остался внутри границ Российской Федерации, этнические вопросы и конфликты не утратили остроты, а перешли в затяжную фазу вооруженного конфликта. Некоторые регионы РСФСР в очередной раз настаивают на особом статусе внутри России, а на Южном Кавказе продолжаются территориальные споры, военные действия и гибель людей.

Ключевые слова: Кавказ, русская революция, В. Ленин, И. Сталин, Большевикское (коммунистическое) правительство, политика народов, национализация, автономная область, репрессии, депортация.

1917-ci il rus inqilabından və Qafqazın sovetləşdirilməsindən 100 il keçsə də, əsrlər boyu ziddiyətlərin əsiri və həll edilməsi həтта, mümkün sayılmayan konfliktləri olan ayrı-ayrı xalqların “sovet xalqı” adı altında inteqrasiyası, birləşmə təcrübəsi böyük marağ doğurur.

Tarixşünaslıqda və cəmiyyətdə sovetləşmə prosesinə bu gün də əksqütblü yanaşmalar mövcuddur. Bir qrup alimlər hesab edirlər ki, Qafqaz vətəndaş müharibəsi və qırmızı terror hesabına güc və zorla işğal edilmişdir. Digərləri iddia edir ki, sovetləşmə yerli milli bolşeviklərin və əhalinin onlarla həmfikir olan hissəsinin gözləntiləri ilə bağlı olmuşdur və sovet milli siyasəti Qafqazın modernləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Onlar hesab edirlər ki, məhz sovetləşmə etnik və dinlərarası diskriminasiyanı aradan qaldırmışdır.

Bir qrup tədqiqatçıların fikrinə görə Qafqazda tayfa, klan, din və ya yaşayış yeri ilə bağlı kimlik, 1918-ci ildə müstəqil dövlətlərin elan edilməsi ilə milli kimlik və özünəəərklə əvəz edilmiş, digər bir qrup isə bunun 1930-cu illərin əvvəllərinə təsadüf etdiyini bildirir.

Rusiya tarixşünaslığında geniş yayılmış fikir ondan ibarətdir ki, mədəni milli quruculuq əsasən sovet dönəmində başlamış və bu “böyük və nadir” milli mədəniyyətlər prosesində formalaşmışdır. Bütün sovet insanlarına öz milli mədəniyyəti ilə “fəxr” hissi aşılardı. Sovet dönəmində partiya-idarəetmə kadrları və milli ziyalıların sovet tipi olmaqla yeni elita formalaşmışdır.

Müasir Qafqaz müəlliflərinin fikrincə sovet dönəmində əsl milli elita məhv edilmiş və məcburi qaydada “sovet adamı”, “sovet xalqı” və millət obrazı yaradılmışdır.

Hər bir Qafqaz respublikası- Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR, həmçinin Şimali Qafqazda, DMSSR (Dağlı Muxtar Sovet Sosialist Respublikası) və DMSSR (Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası) fiksasiya olunmuş əraziyə, qanunvericiliyə, inzibati kadrlara, mədəni və milli elitaya malik idi. Onların hər birində təhsil və mədəniyyət sahəsində milliləşmə müxtəlif intensivliklə baş verirdi. Milli dillər təhsildə, mətbuatda və mədəniyyət sahəsində inkişaf edirdi. Cənubi Qafqaz respublikaları olaraq yalnız bu üç respublikanın konstitusiyalarında milli dil dövlət dili kimi qeyd edilmişdir.

SSRİ ərazisində milli muxtariyyətlərin yaradılması vaxtla işləyən bomba mexanizmi olaraq, SSRİ-nin dağılmasından sonra iş düşmüş, bir tərəfdən keçmiş ittifaq respublikaları olan Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ermənistanın müstəqilliklərinin elan edilməsinə və Şimali Qafqazdakı milli

muxtariyyətlərin respublika statusuna qədər artmasına səbəb olmuş, digər tərəfdən Qafqazda etnik ərazi konfliktlərinin yaranmasına rəvac vermişdir.

1917-ci il inqilabına qədər milli məsələ və bolşevikləri n vədləri

Milli burjuaziyanın maraqları və yerli xalqların öz mövcud vəziyyətlərindən narazılıqları müstəmləkəçi dövlətlərin hökmanlığı şəraitində milli özünədar kin və etirazın artmasına səbəb olaraq metropoliya və mərkəzə qarşı mübarizəyə çevrilirdi. Bu məqsədə nail olmağın yolları mürəkkəb və çoxşaxəli idi. Nəticədə müstəmləkə imperiyaları tarixə gömülmüş, yalnız Rusiya imperiyası öz ömrünü başa vurmuş monarxiyadan, mütəliyyətdən, mülkədar-kəndli münasibətlərindən yaxa qurtararaq, xalqı öz dağıdıcı və viranediciliyi ilə tənə gətirmiş Birinci Dünya müharibəsində iştirakdan uzaqlaşaraq, ideologiyayı və quruluşu dəyişdirirək keçmiş milli əyalətləri bir mərkəz altında, vahid idarəetmə sistemində toplamğa müyəssər olmuşdur.

Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi barədə məşhur şüar milli mütərəqqi fikir sahibləri tərəfindən müstəmləkə əsarətindən qurtulmaq üçün vasitə oldu.

Milli məsələ əhalinin qabaqcıl və mütərəqqi hissəsinin ağına hakim kəsilmişdi. Onlar öz xalqlarının müstəqilliyini, siyasi və iqtisadi inkişafını arzulayırdılar. Hələ 1914-cü ildə Lenin “Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ haqqında” əsərində qeyd edirdi ki, “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi dövlətin ona yad kollektivlərdən ayrılığı mənasına gələrək müstəqil milli dövlətin yaranmasını özündə ehtiva edir”.¹ O, milli ayrılmaq tələbini sinfi mübarizə maraqları ilə əlaqələndirirdi. Məzlum xalqlar kəndli və fəhlələri istismar edən, onların milli hüquqlarını pozan monarx və ya burjuaziya hakimiyyətini özləri devirməli idilər. Bu fikir bolşeviklər üçün məhək daşı idi və onların hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi.²

Rusiya imperiyasının qeyri-rus xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmə hüququ tələbi 1903-cü ildə RSDFP-nın (Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası) Londonda baş tutan İkinci qurultayında partiyanın proqramına daxil

---

¹ Ленин В.И. **О праве наций на самоопределение** // Ленин В.И. ПСС. Т. 25. С. 259, 263.

² Ленин В.И. ППС. **К вопросу о национальной политике**. 5-е издание. Т. XXV. с. 64-72; В.И. Ленин. **О праве наций на самоопределение. Решение Лондонского Международного конгресса 1896 года** // В.И. Ленин, И.В. Сталин **о национальном вопросе**. М., 2013, с.49.

edildi.³ Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ imperialist ölkələrində dövlət quruluşunun dəyişməsinə sürətləndirmək üçün ideoloqlar tərəfindən vasitə kimi istifadə edilirdi. Rusiya imperiyasında ayrılmaq haqqında milli tələblər proletariyatın məqsədi ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, çoxmillətli Qafqaz regionunda yerli bolşeviklər leninçi milli siyasətin təbliğatına və “Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” vədinə uydular.⁴

Leninin fikrincə, millətlər iki təmayül qanunu əsasında inkişaf edir: “Birincisi, milli həyatın və milli hərəkətin dirçəlişi, istənilən milli zülmə qarşı mübarizə, milli dövlətlərin yaradılması təmayülü, ikincisi isə millətlər arası əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişafı, milli maneələrin aradan qaldırılması, kapitalın, iqtisadi həyatın, siyasətin, elmin və b. beynəlmiləl birliklərin yaradılması”.⁵

Oktyabr inqilabı ərəfəsində RSDFP Mərkəzi Komitəsinin 31 avqust 1917-ci il tarixli geniş iclasında bolşeviklərin ilkin tədbirlər planı formalaşdırıldı və orada da “Rusiyada yaşayan xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun əməli surətdə həyata keçirilməsi və ilk növbədə Finlandiya və Ukraynanın bu barədə tələbinin yerinə yetirilməsi” öz əksini tapdı.⁶

İnqilabdan sonra: bolşeviklərin milli siyasəti və Qafqaz xalqların müstəqilliyə aparan yolları

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldiyi zaman milli siyasətin əsasını millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi, hətta ayrılaraq öz suveren dövlətlərini qurmaq təşkil edirdi. İnqilabdan bir həftə sonra hökumət tərəfindən Rusiya xalqlarının bərabərliyini və suverenliyini, xalqların hətta ayrılaraq müstəqil dövlət qurmağa qədər müqəddəratını azad təyin etmə hüququnun, milli və milli-dini güzəştlərin olduğunu və bütün məhdudiyətlərin ləğv edilməsini bəyan edən

³ В.И. Ленин. **О праве наций на самоопределение. Программа 1903 года и ее ликвидаторы**// В.И.Ленин, И.В.Сталин **о национальном вопросе**. М., 2013, с. 61-64.

⁴ Ленин В.И. **ПСС. Т. XXVII**. 5-е издание. М.: Изд-во пол. лит-ры, 1973, с. 257, 437.

⁵ Ленин В.И. **ПСС. Т. XXIV**, с. 124.

⁶ О власти (Революция, оглашенная большевистской фракцией на заседании ЦИК 13 сентября (31 августа)// Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1953). М., 1953. Ч. 1. (1898-1925), с. 396.

“Rusiya xalqlarının hüququ Deklarasiyası” qəbul edildi. 1918-ci ilin iyulunda RSFSR-nin ⁷ Konstitusiyasında bu prinsip qanun şəklini aldı.

Konstitusiyanın “Zəhmətkeşlərin və istismar edilən xalqın hüquqları Deklarasiyası”nın 1-ci bölməsində (fəsil 1, bənd 2) qeyd edilmişdir: “Rusiya Sovet Respublikası azad millətlərinin sərbəst ittifaqı əsasında sovet milli respublikalarının federasiyasını təsis edir”. “Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının Konstitusiyasının Ümumi müddəaları”nın 2-ci bölməsində qeyd edilir ki, “Rusiya Sovet Respublikaları Federasiyasının əsasının müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşaraq, hər millətin fəhlə və kəndlilərinə səlahiyyətli sovet qurultayında, federal hökumətdə və digər federal sovet qurumlarında iştirak etmək istəyi və hansı əsaslarla iştirakı barədə müstəqil qərar qəbul etmək imkanı verilir”. ⁸

Lakin 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklərin milli siyasəti kökündən dəyişdi. Bolşeviklər milli öz müqəddəratını təyin etmə tələblərinin proletariyatın sinfi maraqlarına uyğun gəlmədiyini əsas gətirərək onu qəti surətdə rədd edirdilər. Sovet hökuməti tərəfindən Litva, Latviya, Estoniya, Polşa və Finlandiyanın dövlət müstəqilliklərinin tanınması da keçmiş Rusiya imperiyasının tərkib hissələri olan – Ukrayna, Belorusiya, Zaqafqaziya və Orta Asiya əldən “verilmədi”. RSFSR-nin Xalq Komissarları Soveti Finlandiya Seyminin xahişinə cavab olaraq 31 dekabr 1917-ci ildə Finlandiyanın müstəqilliyi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar şəxsən Lenin tərəfindən baş nazir Svinxuvuda təqdim edildi. Əslində bunu könülsüz və zəruri taktiki manevr olaraq etmişdilər.

Hakimiyyətə gəlmək üçün çox güc sərf etmiş bolşeviklər yalnız rus ərazilərini deyil, keçmiş imperiyadan ayrılmış milli əyalətləri də aqılmaq əsəylər hesabına toplayaraq sovet hökumətinin qurulmasına çalışırdılar. Bunun üçün xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini şüar etməyi məqsəduyğun sayırdılar. Düşünülürdü ki, milli əyalətlərdəki sovet hökumətləri dünya inqilabı naminə Mərkəzə meyl edəcəklər. Məhz buna görə, yəni Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra öz müstəqilliklərini elan etmiş milli əyalətləri toplayan Moskva əməldə əksini etdiyinə görə, 1920-ci illər qırmızı bayraq altında imperiyanın dirçəlməsi dövrü hesab edilir. Müxalif partiyalar və nəşrlər, həmçinin ÜRKП (b)-nin daxilindəki müxalifətin fəaliyyəti də qadağan edildi.

---

⁷ Основной Закон (Конституция) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. принят V Всероссийским съездом советов в заседании от 10 июля 1918 г.// <http://constitution.sokolniki.com/rus/history/russianconstitutions/10265.aspx>

⁸ Yene orada

Bolşeviklər sosial baza- bolşevik özək təşkilatları olduqları yerdə möhkəmlənə bilir, etnik azlıqlar olan yerdə isə hissələrlə oynayırdılar. Onlar “Parçala, hökm sür” prinsipinə tam uyğun şəkildə əyalətlərdə olan, metropoliyaya loyallıq münasibət bəsləyən, quruluş və ideologiyasından asılı olmayaraq istənilən rus mərkəzi hökumətindən asılı vəziyyətdə olan etnik azlıqlara -xristianlara- ruslara və ermənilərə istinad edirdilər. Qırmızı ordunun Zaqafqaziyaya yürüşü burjuaziya hökumətinin devrilməsi şuarı altında həyata keçirilirdi. Onlar Türküstanda, Belorusiyada və Ukraynada olduğu kimi sosializmi burada da süngü gücünə qururdular.

1917-ci il inqilabı dalğasında Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda müxtəlif dövlət quruluşları elan edildi və bu quruluşlar öz müstəqilliklərini qorumaq uğrunda mübarizəyə başladı (11 may 1918-ci ildə Dağlı Respublikası, 26 may – Gürcü Respublikası, 28 may – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Erməni Respublikası). Bolşeviklərin Vətəndaş müharibəsində qələbəsi əvvəlcə bunun qarşısını aldı, sonra isə ümumilikdə Qafqaz cəmiyyətinin bütün siyasi və iqtisadi həyatını tamamilə dəyişdi. Yeni sosialist regionlarının idarə edilməsi və milli siyasətin həyata keçirilməsi Stalin başda olmaqla 1917-ci ilin oktyabrında yaradılmış Milli məsələlər üzrə Xalq Komissarlığına tapşırıldı. Milli məsələlər üzrə Xalq Komissarlığının Müsəlman Bölməsinə Mirseyid Sultanqaliev rəhbərlik edirdi.⁹ 1918-ci ilin yanvarında Milli məsələlər üzrə Xalq Komissarlığı nəzdində Müsəlman Komissarlığı və həmçinin yerli müsəlman komissarlıqları yaradıldı. 1918-ci ilin noyabrında Mərkəzi müsəlman-kommunist bürosu, 1919-cu ildə RKP (b) –nin müsəlman seksiyaları meydana gəldi.

Bolşeviklərin müsəlman xalqlarına aldadıcı vədləri və cəbr siyasəti

Sovet rəhbərləri Qafqaz xalqları üçün dinin böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq əhalini sakitləşdirmək və tələblərini qarşılamaq üçün müxtəlif üsul və vasitələr axtarırdılar. Bərabərlik ideyası öncə müsəlmanları özünə cəlb etdi. Dağıstan SSMR-nın MİK-nin sədri (dekabr, 1921-1928) N.Samurski qeyd edirdi ki, 1920-ci illərdə islamın modernləşdirilməsi cəhdləri edilirdi. Onun fikrincə, islam və sovet hakimiyyətinin oxşar cəhətləri var idi: kollektivçilik, köləliyin ləğv edilməsi, yoxsullara kömək, bərabərlik və sosial ədalətə səylər və s. “...Müridizm Dağıstanda son zamanlar genişlənir və kommunizmə uyğunlaşdırılır. Müasir müridlər özlərini əsaslı olaraq kommunistlər adlandırırlar. Onların moizələrində, şübhəsiz, kommunizm əlamətləri vardır, lakin bunlar dini, asketik, ibtidai kommunizm- eramızın ilk

⁹ Выступал за федерализацию, был против сталинской идеи.

əslərində mövcud olan xristian cəmiyyətlərinin kommunizminə uyğun gəlir.¹⁰

Dağıstanın ruhani ziyalıları isə Sovet hakimiyyətini kommunist hakimiyyəti kimi deyil, “allahsız”, “kafir” və “günahkar, lənətlənmiş” qərb sivilizasiyasının daşıyıcısı kimi qiymətləndirirdi. Sovet rəhbərliyi tədricən təşkilati-izahedici fəaliyyətlərini genişləndirirdi (inqilab komitələrinin, kasıbların, qırmızı partizanların, Şərq xalqlarının nümayəndələrinin qurultayları). Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rus mənşəli çar məmurları yerli milli kadrlarla əvəz edildi. Azərbaycanlılar Dağıstanın Daxili İşlər Komissarlığında (DİXX) vəzifələr tutdular. Kumıqlar – torpaq komissarlığında, ləzgilər – müxtəlif partiya və inzibati strukturlarda məsul vəzifələrə təyin edildilər. Moskva hakimiyyəti milli qruplar arasındakı ziddiyətlərdən və onların maraqlarından məharətlə istifadə edirdilər. Yeni rəhbərlər və hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri çoxsaylı sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşdilər. Kütlələrlə iş, vəziyyətin izah edilməsi və tabe olmaq zərurəti barədə bolşeviklər geniş təbliğat işləri aparır və bu fəaliyyətdə uğur əldə edirdilər.

Sovet dövründə mədəni- maarif işi “proletar sinfi düşüncəsinin tərbiyəsi”, “kommunist məfkurəsinin formalaşdırılması”, “kütlələrin sosial fəaliyyətinin artırılması”, “mədəni səviyyənin yüksəldilməsi və şəxsiyyətin hərtərəfli mədəni inkişafı”na yönəldilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyətinin aılıqla mübarizəsi, dinc quruculuq həyatının bərqərar edilməsi, Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirləri həyata keçirilməsi heç də asan olmadı. Belə ki, yerli millətlərin nümayəndələrinin ölkənin idarə edilməsində iştiraka cəlb edilməsinin çətinliyi, yerli kadrların azlığı və yerlərdə işləyən ilk kommunist kadrların təsrübəsizliyi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Bütün bunlar bolşeviklərin keçmiş Rusiya imperiyasının separatçı əhval-ruhiyyəli əhalisini öz tərəfinə çəkmək üçün zəruri idi. Bu xalqların taleyi bolşeviklərin özləri arasında fikir ayrılıqlarına səbəb oldu. Ölkənin dövlət quruluşu ətrafında “suverenlik” və “muxtariyyət” istiqamətli düşüncələrlə bağlı diskussiya kəskinləşdi. Lenin mədəni-milləti muxtariyyət ideyasına qarşı çıxdı.

---

¹⁰ Ханбабаев К.М. Нажмуддин Самурский (Эфендиев) – **видный общественно-политический и государственный деятель Дагестана**. Махачкала: Изд.дом “Народы Дагестана”, 2007. С. 181- 182.

Milli quruculuq layihələri: muxtariyyət və ya federasiya?

1919-cu ilin martında Kommunist Partiyasının VIII qurultayında bu prinsipi partiya özünün proqram tələbi kimi élan etdi: “Məzlum ölkələrin zəhmətkeş kütlələrinin onlara zülm etmiş ölkələrin proletar dövlətinə inamsızlığını aradan qaldırmaq məqsədi ilə, hər hansı milli qrupların bütün və hər cürə güzəştləri ləğv edilməli, millətlərin bərabərliyi, müstəmləkələrin və hüquqsuz millətlərin ayrı dövlət qurmaq hüququ tanınmalıdır”.¹¹ Kommunist Partiyasının VIII qurultayı millətlərin müqəddəratını təyin etmə hüququna və federasiyaya qarşı idi, lakin Leninə münasibətin nəticəsi olaraq bu prinsiplər sonda partiyanın Proqramına daxil edildi. Qurultayda millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun tanınması mövqeyində dayanan leninçi baxışı ilə, bu hüququ inkar edən Buxarin və Pyatakovun baxışı arasında mübarizə gedirdi. Sovet rəhbərlərinin kabinetlərində və iclaslarda daha tez-tez “təmayülçülər” sözü səslənirdi. “Təmayülçü” damğası milli əhval-ruhiyyəyə malik olan, sovet hakimiyyətinin tədbirlərinə qarşı çıxan, fərqli fikirli şəxslərə vurulurdu.

Respublikalarda üstün mövqeyə sahib olaraq ruslara qarşı düşmənçilik oyatmağa cəhd edənlər də Millətçi təmayül adlandırılırdı. RKP(b)-nin VIII qurultayında partiyanın ikinci Proqramının müzakirəsində partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü, RKP(b)-nin MK-nin Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd N.İ.Buxarin “zəhmətkeşlərin öz müqəddəratını təyin etmə” şuarını partiyanın millətlərin siyasi öz müqəddəratını təyin etmə şuarına qarşı qoyaraq “hər millətin zəhmətkeş siniflərinin öz müqəddəratını təyin etmə”sini təklif etdi.¹² Lenin onun mövqeyini kəskin tənqid etdi. Digər natiq D.B.Ryazanov Buxarinə qarşı çıxaraq Lenini müdafiə etdi: “Məhz indi, Sovet hakimiyyətinin xilasını mümkün qədər daha çox məzlum millətləri imperialist qurdlarının üzərinə təhrik etməkdirsə, o zaman millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ şuarının ləğv edilməsi barədə məsuliyyətsiz çıxışlara yol vermək olmaz”. Ümumittifaq Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurasının rəyasət heyətinin sədri M.P.Tomskinin də fikri maraqlı idi: “Mən düşünürəm ki, bu zalda millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsini, milli hərəkəti normal və arzuolunan hesab edən bir nəfər də yoxdur. Buna biz qaçılmaz şər kimi

¹¹ Программа Российской Коммунистической Партии (большевиков) принята 8 съездом партии 18-23 марта 1919 года. VIII съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков). Москва, 18-23 марта 1919 года. Стенографический отчет. Изд. "Коммунист", Москва, 1919.

¹² Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Партиздат, 1937, с. 83.; Ленин В.И. Соч. Т. XXXVIII, с. 156-160; Ленин В.И. Соч. Т. XX. с. 325; Ленин В.И. ПСС. Т. XXIV, с. 136, 138, 155, 176 – 177

yanaşırıq. Beynəlmiləlçilik nöqteyi- nəzərindən riskli olsa da, deməyə məcburuq ki, müəyyən dərəcədə hələ bir müddət milli müqəddəratı təyin etmə hüququ ilə hesablaşmalı olacağıq”.¹³

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ haqqında Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarı Stalinin düşüncələri belə idi: “millət yalnız özü öz taleyini müəyyən etmək hüququna malikdir, heç kimin ixtiyarı yoxdur ki, millətin həyatına müdaxilə etsin, onun məktəblərini və digər təsisatları dağıtsın, adət və ənənələrini ləğv etsin, onun dilini sıxışdırsın, huquqlarını azaltsın”.¹⁴ “Millətin muxtariyyət hüququ var. O hətta ayrılmaq hüququna da malikdir. Lakin, bu o demək deyil ki, bunu hər bir şəraitdə edə bilər. Muxtariyyət, ayrılma heç də həmişə və hər yerdə millətin xeyri üçün, yəni onun çoxluğunun, zəhmətkeş təbəqəsinin xeyrinə ola bilər. Zaqafqaziya tatarları,¹⁵ millət olaraq, belə deyək ki, seymdə yığışaraq, öz bəyləri və mollalarının təsirinə düşərək, özlərində köhnə qayda-qanunu bərpa edərək, dövlətdən ayrılmağa qərar verə bilərlər. Öz müqəddəratını təyin etmə bəndinin mənasına görə onların bunu etməyə tam hüquqları vardır. Lakin bu tatar millətinin zəhmətkeş təbəqələrinin marağındadır mı? Sosial-demokratlar bəy və mollaların milli məsələsinin həllində kütlələri öz arxasınca aparmalarına biganə qala bilərlər mi? Məgər sosial-demokratlar bu işə qarışmalı və müəyyən mənada millətin qərarına təsir etməli deyillər mi? Məgər onlar məsələnin həlli üçün və tatar kütlələrinin xeyrinə olan konkret plan ilə çıxış etməli deyillər mi?”¹⁶

Stalin hesab edirdi ki, “Qafqaz şəraiti baxımından mədəni-milləti muxtariyyət- mənasız və cəfəngdir... Mədəni-milləti muxtariyyət millətin az və ya çox inkişafını, mədəni, ədəbi inkişafını şərt olaraq nəzərdə tutur. Bunlarsız muxtariyyət özəl mənasını itirir. Lakin Qafqazda bir sıra xalqlar primitiv mədəniyyətə, xüsusi dillərə malik olsalar da, onların öz ədəbiyyatları yoxdur və həmin xalqlar keçid dövrünü yaşayaraq, qismən assimilyasiya, qismən də inkişafdadırlar. Onlara mədəni-milləti muxtariyyəti necə tətbiq etmək olar? Müxtəlif dillərdə danışan, lakin öz ədəbiyyatına malik olmayan minqrellərlə, abxazlarla, acarlarla, svanlarla, ləzgilərlə və digər xalqlar necə olsun?... Gürcü dilində danışan, lakin türk mədəniyyəti ilə yaşayan və islam dininə etiqad edən acarları hansı milli ittifaqa aid edək?... Bəs kabuletlər? Bəs inqışlar? Bəs inqiloylar?... Bu nə muxtariyyətdir ki, bir sıra xalqlar bu siyahıdan kənar qalmışdılar?... Məsələn, götürək Zaqafqaziya tatarlarını... mollaların rəhbərlik etdiyi azsaylı məktəblərini, dini ruhlu mədəniyyətlərini... Başa düşmək çətin

¹³ Сталин И. **Марксизм и национально-колониальный вопрос**. Партиздат, 1937, с. 312.

¹⁴ Сталин И.В. **Марксизм и национальный вопрос**, 310.

¹⁵ Речь шла об азербайджанцах, которых называли закавказские татары или тюрки.

¹⁶ Сталин И.В. **Марксизм и национальный вопрос**, с. 312-313.

deyil ki, mədəni-millî muxtariyyətin təşkili mollaları rəhbər qoymaqla, onları mürtəcə mollaların əsarətinə verməkdir... Qafqazda millî məsələnin həlli inkişafdan geri qalmış millətlərin və xalqların yüksək mədəniyyət axarına cəlb edilməsi ilə mümkündür. Yalnız belə qərar sosial-demokratlar üçün progressiv və qəbul ediləndir”.¹⁷

Lenin və Stalin millətçilikdən istifadə zərurətini eyni şəkildə qəbul edirdilər. Bolşeviklər ilk əvvəl milliləşmənin tərəfdarı olaraq federasiyanın qəti əleyhdarları idilər. Lenin tədricən milliləşdirmə prinsipini sosiallaşdırma prinsipi ilə, mərkəzləşmə prinsipini federasiya prinsipi ilə əvəz etdi. Lenin qeyd edirdi ki, “marksizm hər cür millətçiliyin əvəzinə bütün millətlərin birlikdə ali birləşməsinə ehtiva edən internasionalizmi irəli sürür, belə ki, bu dəmir yolunun hər versti, hər beynəlxalq trest, hər (öz iqtisadi fəaliyyətinə görə beynəlxalq olan, sonra isə öz ideyasına və səylərinə görə) fəhlə ittifaqı ilə gözümüzdə yüksəlir”.¹⁸

Sonralar nəzəriyyəçilər və tarixçilər qeyd edirdilər ki, millî azadlıq üçün ayrıca millî dövlətin yaradılması vacib deyil. Yalnız müstəmləkə və asılı dövlətlərin millî azadlığı zamanı imperialist ölkələrin siyasi və iqtisadi hökumranlığının tam ləğv edilməsi zəruridir. Lenin xəbərdar edirdi ki, millətin sosialist ölkəsindən siyasi ayrılması onun imperialist dövlətlər tərəfindən əsarətə alınmasına gətirib çıxara bilər. Qurultayda RKP(b)-nin Proqramı, o cümlədən millî məsələ bölməsi yekdilliklə qəbul edildi.

26 sentyabrda Lenin (Stalinlə söhbətdən sonra) L.B.Kamenevə, RKP(b)-nin Siyasi Büronun üzvlərinə məktub göndərdi. Orada Lenin Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yaradılması barədə özünün formasını təklif edirdi: müstəqil millî respublikaların könüllü birliyi. Lenin layihəsi “suverenləşdirmə” adlandırıldı. Lenin ölkənin birləşmə forması kimi konfederasiya təklif etdi.

Kommunist partiyası və sovet hakimiyyəti öz sənədlərində millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə etmə hüququnun dövlətdən ayrılmağa qədər olduğunu göstərirdilər. Lakin, əməldə isə mərkəzləşmə siyasəti həyata keçirilirdi.

1920-ci illərin əvvəllərində keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində altı müstəqil sovet sosialist respublikası mövcud idi: RSFSR, Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası (USSR), Belorusiya Sovet Sosialist Respublikası

¹⁷ Сталин И. **Марксизм и национально-колониальный вопрос**. Партиздат, 1937, с. 350-355.

¹⁸ Ленин В.И. **ПСС**, т.24, с.131–132.

(BSSR), Gürcüstan SSR, Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR. 30 sentyabr 1920-ci ildə Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlandı. 21 may 1921-ci ildə RSFSR ilə Gürcüstan SSR arasında analoji müqavilə bağlandı.¹⁹

Bir çox tarixçilər Leninlə Stalin arasında milli məsələ barəsində strateji deyil, taktiki fikir ayrılıqlarının olduğunu bildirirlər. Keçmiş imperiya müstəvisində sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə dövründə bolşeviklər onlarca müxtəlif sovet respublikaları və inqilab komitələrinin əsasını qoydular. Milli əyalətlərdə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra formal olaraq müstəqil sovet respublikaları (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Zaqafqaziya) yaradılsa da, respublika kommunist partiyaları RKP(b)-nın yerli təşkilatı hüququnda idilər. Birpartiyalı sistemdə Fəhlə Kəndli Qırmızı Ordusu (FKQO) və bir sıra xalq komissarlıqlarının vahid komandanlığı mövcud idi. Hətta, 1922-ci ildə bir sıra milli əyalətlər Genuya konfransında öz maraqlarını təmsil etmək üçün RSFSR-ni müvəkkil etmişdilər. Mərkəzdən şaquli idarəetmə sistemi yaradılmışdı.

Yeni qaydaların həyata keçirilməsi üçün bolşeviklərə bunları başa düşən və icra edən elektorat lazım idi. İlk vaxtlar kadr çatışmamazlığı, cəmiyyətdə yad fikirliliyin və anlaşılmamazlığın olması səbəbindən kömək üçün əhalinin müxtəlif təbəqələrinə və nümayəndələrinə müraciət edirdilər. Bir tərəfdən işgüzarlıq, digər tərəfdən populist taktika son nəticədə Şimali Qafqazın əksər xalqlarını bolşeviklərin tərəfinə cəlb etdi ("Rusiya xalqlarının hüquq Deklarasiyası" öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu elan edərək şəriət məhkəmələrini və s. saxlamaq vədini verdi).

1920-ci il aprel ayının 8-də Şimali Qafqazda Kuban-Qara dəniz Vilayət İnqilab Komitəsinin yanında yeni sovet idarəetmə orqanı – heyəti yalnız müsəlmanlardan ibarət olan Müsəlman Bölməsi yaradıldı. Yeni orqan həm də məhkəmə işlərinin şəriət əsasında aparılmasını tələb edirdi. "Panislamist ideyalarla" mübarizə bəhanəsi adı altında Müsəlman Bölməsi 16 iyun 1920-ci ildə buraxılaraq Sovet hakimiyyətinə müxalif adlandırıldı. Buna baxmayaraq, 1920-1921-ci illərdə sovet rəhbərləri S.M.Kirov və İ.V.Stalin şəriət məhkəmələrinin lehinə çıxış edirdilər. Yekaterinodar Bölməsi dağlılarının qurultayının təşəbbüsü ilə 1920-ci ilin iyun ayın ortalarında Kuban-Qara dəniz İnqilab Komitəsinin əmri ilə Dağlı Bölməsi yaradıldı və bu bölmə adıgeylərdə şəriət məhkəməsini bərpasına cəhd etdi. Lakin, şəriət

---

¹⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. М. 1920 № 85, ст.; **История Советской Конституции (1917-1956)**, с. 240-241.

məhkəmə icraatı sovet hakimiyyətinin kilsənin dövlətdən ayrılması dekretinə, bağışlama və vərəsəlik qaydasının ləğv edilməsinə zidd hesab edildi.

Kuban- Qara dəniz İnqilab Komitəsi şəriət məhkəmələrinin əvəzinə niğah işlərinə baxan qazilərin də iştirak etdiyi Dağlı Xalq Məhkəmələrinin yaradılmasını təklif etdi. 1921-ci ildə 2-8 mart tarixlərində keçirilən Kuban və Qara dəniz Zəhmətkeş Dağlılarının İkinci Vilayət Qurultayında şəriət məhkəmələri məsələsi və Kuban- Qara dəniz dağlı əhalisinin yeni özünüidarəetmə orqanlarının yaradılması əsas müzakirə mövzusu idi. Həmin qurultayın işində 279 nəfər iştirak edirdi, onlardan 13 nəfəri əfəndi (din xadimi) idi. Qurultayda yenə də Şimali-Qafqaz Dağlı Respublikasının dağlıların 1800-ci ilə gədər tuttuqları ərazi hüdudlarında müstəqillik ideyası səslənirdi. Dağlıların belə əhval-ruhiyyəsi hakimiyyəti Dağlı Bölməsini Dağlı İcra Komitəsi adlandırmağa və Krasnodarda, Maykopda, Tuapsədə Dağlı İcra Komitələri yaratmağa sövq etdi. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirməmək üçün Dağlı Xalq Məhkəmələrində şəriət normalarının istifadəsinə imkan verildi.

Dağlı respublikasının süqutundan və Sovet hakimiyyətinin Şimali Qafqazda hər hansı dövlət quruluşlarının tanınmamasından sonra Sovet hökuməti müqaviməti aradan qaldırmaq üçün muhacirətdəki Dağlı hökumətinin liderlərinin irəli sürdükleri federasiya yaradılması ideyasını həyata keçirilmək qərarına gəldilər. Dağlı Muxtar Sovet Sosialist Respublikası dövlətin birləşmə modeli olaraq Sovet Rusiyasının regionlarının idarəetmə forması kimi təcəssüm edirdi. RSFSR Ümumrusiya İcraiyyə Komitəsinin 20 yanvar 1921-ci il tarixli qərarına əsasən Dağlı Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına keçmiş Terek vilayətinin dairələri, o cümlədən Şimali Osetiya da daxil oldu və onun paytaxtı Vladıqafqaz şəhəri elan edildi.

Beləliklə, 1918-1920-ci illər ərzində muxtar vilayətlər əsasında Rusiya Sovet Federasiyası yaradıldı. 1920-ci ilin aprel ayından noyabr ayına RSFSR-da 14 muxtar respublika və vilayət yaradıldı.

Qafqaz respublikalarının işğalından və sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Federasiyası yaradıldı. (Zaqafqaziya sovetlərinin 1922-ci il I qurultayında Zaqafqaziya Sovet Federasiya Sosialist Respublika (ZSFSR) yaradılmasını elan etdilər)²⁰.

3 noyabr 1921-ci ildə RKP(b)-nin Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun plenumu Zaqafqaziya respublikalarının hərbi, təsərrüfat və xarici

²⁰ Съезды Советов в документах, 1917-1936, т.2. с. 350, 384, 408; Борьба за упрочение Советской власти в Грузии (1921-1925). Тбилиси, 1959, с. 108.

siyasət sahələrində federativ ittifaqda birləşməsi zərurəti barədə qərar qəbul etdi.

RKP(b)-nin Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu 1921-ci il noyabr ayının 29-da Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması barədə Lenin tərəfindən hazırlanmış qərar qəbul etdi. (Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsi ideyası mühacirətdə də öz yerini tapdı. Belə ki, mühacirətdəki Qafqaz hökumət nümayəndələri 1921-ci ilin iyulunda öz aralarında müqavilə bağladılar. Zaqafqaziya respublikalarının federasiyada birləşməsi milli sülhə nail olmaq üçün zəruri idi). 27 fevral 1922-ci ildə Sovetlərin I Ümumgürcü qurultayı Zaqafqaziya Federativ İttifaqının yaradılması haqqında qətnamə qəbul etdi. 1922-ci ilin fevralında Ermənistan SSR-in I Sovetlər qurultayı və 1922-ci ilin mayında Azərbaycan SSR-in II Sovetlər qurultayı bu ideyanı müdafiə etdi. 12 mart 1922-ci ildə Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikalarının İttifaq müqaviləsinin imzalanması baş tutdu.

21

11 avqust 1922-ci ildə RKP(b)-nin Siyasi Bürosunun təklifi ilə Təşkilat bürosu RSFSR ilə milli respublikaların qarşılıqlı münasibətlər məsələsinin nizamlanmasını hazırlayan xüsusi komissiya yaratdı.

Sentyabrda komissiya Mərkəzi Komitənin Baş Katibi İ.V.Stalinin təklif etdiyi qətnamə layihəsini təsdiq etdi. "Muxtarlaşma" adını almış həmin layihəyə görə, milli respublikalar Rusiya Federasiyasına daxil olmalı və beləliklə, muxtar respublikalara çevrilməli idilər. Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələri bu layihənin əleyhinə çıxdılar. Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində çoxluq təşkil edən B.Mdivaninin milli qrupu Gürcüstanın xüsusi ayrılığının saxlanılmasına çalışaraq, SSRİ-nin və Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılmasına qəti etiraz edirdilər. Azərbaycan və Ermənistan "muxtarlaşma" layihəsi ilə razılaşa da, Gürcüstan belə birləşmə formasına qarşı çıxdı.

1922-ci ilin yay-payızında gələcək dövlət quruluşu barədə iki konsepsiya, Stalinin "muxtarlaşma planı" və Leninin federallaşma ideyası arasındakı mübarizə sona yetdi. Leninçi mövqə qəbul edildi. (1917-ci ilin oktyabrına qədər federasiya yaradılması haqqında məsələ qaldırılmırdı və Lenin bəyan edirdi ki, "muxtariyyət demokratik dövlətin qurulması üzrə bizim planımızdır"²²). Həmin dövrdə Leninin çıxışlarında milli əsasda vilayət

²¹ Съезды Советов в документах, 1917-1936, т.2. с. 350, 384, 408; Борьба за упрочение Советской власти в Грузии..., с.108.

²² Ленин В.И. ПСС. Т.48, с. 235.

muxtariyyətinin yaradılması zərurəti barədə birbaşa göstərişlər var idi: “Tam ayrılıq azadlığı, daha böyük yerli (və milli) muxtariyyət, milli azlıqların hüquqlarının hərtərəfli işlənilib hazırlanmış təminatı – inqilabi proletariyatın proqramıdır”.²³

Kadr siyasətində milliləşdirmə taktikası, sovet xalqının formalaşdırılması siyasəti, yadfikirlilərə qarşı dözümsüzlük

1920-ci ilin noyabrından sovet hökumətinin qəbul etdikləri iqtisadi və siyasi qərarlar Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarlığında təsdiq edildikdən sonra milli ucqarlara münasibətdə qanun şəklini alırdılar. 1922-ci ilin yayından isə Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarlığı Rusiya Federasiyasının xalq komissarlarının ucqarlarla əlaqədar fəaliyyətlərinə nəzarət hüququ əldə etdi.

Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarlığının şəxəli şəbəkəsi – onun şöbələri və komissarlıqları (1918-ci ilin sonuna onların sayı 18 idi), yerlərdə milli şöbələr bu məsələnin həllini təmin edirdi. RF Maarif Komissarlığının köməkliyi ilə ana dilində milli məktəblər yaradıldı. Milli rayonlarda iqtisadiyyatın inkişafı məqsədi ilə, Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarlığı hər millətin öz istehsal güclərinin imkanlarını artırmaq prinsipini həyata keçirmək üçün onların ərazilərində sənayeləşmə işləri aparırdı. Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və sənaye müəssisələri üçün yerlər də müəyyən edilirdi. Milli Məsələlər üzrə Xalq Komissarlığının iştirakı ilə milli rayonlarda böyük miqyaslı meliorasiya işlərinin aparılmasına başlandı mərkəzdən əhaliyə kənd təsərrüfatı alətləri və səpin materialı ilə köməklik göstərirdi.

Hakimiyyətin dəyişməsi, yeni rəhbərliyin aqrar sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər, silkərin ləğvi, mülkədar torpaqlarının və əmlakının müsadirəsi, yeni ərazi rayonlaşdırması və digər icbari yeniliklər yerli əhalidə məyusluq yaradaraq, ümumilikdə kütlənin əhval-ruhiyyəsinə təsirsiz ötürmədi.²⁴

Beləliklə, 1920-ci ilin əvvəllərində milli hakimiyyət qollarına malik yeni respublikalar meydana gəldi. Eyni zamanda məlum oldu ki, milli dövlət qurumlarında az sayda milli kadrlar da vardır. Bu vəziyyətdən çıxış kimi sovet hakimiyyəti “korenizasiya” (“yerliləşdirmə”) kursunu seçərək, yerli əhalinin nümayəndələrinin partiya və dövlət aparatında say tərkibinin artırılmasına çalışdılar. Rusiya Kommunist (b) Partiyasının 1921-ci ildə keçirilən X qurultayında “korenizasiya” və “milliləşdirmə” kursu- SSRİ-nin milli

²³ Ленин В.И. ПСС. Т.31, с. 168.

²⁴ Декрет ВЦИК и СНК от 10 ноября 1917 г. “Об уничтожении сословий и гражданских чинов”// Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 4693. Л. 1-1 об.

siyasətinin yeni istiqaməti qəbul edildi. Bu qurultayda “pantürkizm” və “panislamizm” “burjua demokratik millətçiliyinin” təzahürü kimi qiymətləndirilirdi. Bolşeviklərin müsəlmanlarla əlaqədar siyasəti mövcud ənənəvi institutların məhdudlaşdırılması və sıradan çıxarılması yönündə inkişaf edirdi. Çoxmillətli ölkənin xalqlarının dilində orta və ali məktəb müəssisələri sistemi yaradılır, yeni əlifbalar əsasında milli ədəbiyyat hazırlanır, buna malik olmayan xalqlar üçün isə yeniləri yaradılırdı. Dəftərxana, məhkəmə, təhsil, nəşriyyat sahələrində milli dillərdən istifadə edilirdi. Bu siyasət mədəni-maarif müəssisələrinin yaradılmasında, bu məsələ ilə bağlı çoxsaylı icaslarda və verilən təkliflərlə işin aparılmasında özünü ifadə edirdi. Milli azlıqlara diqqət göstərilməsi ilə yanaşı başqa dil və mədəniyyətlərə tolerantlıq təbliğ edilirdi. Ümumsovet idarəetməsinin həyata keçirilməsi üçün qısa zaman ərzində milli kadrlar təmin edildi və yerlərdə mütəmadi olaraq onların hazırlanması mexanizmi quruldu. Beləliklə, əsasını kəndlərdən gəlmiş gənclər təşkil edən sovet ziyalıları formalaşmağa başladı. İlk dövrlərdə Xalq Maarif Komissarlığı köhnə kadrlardan istifadə barədə Leninin ideyasını yerinə yetirirdi. Lakin son dərəcədə sadıq, siyasi və ideoloji mübarizədən kənar, siyasi təcrübəyə malik olmayan, irəli çəkilmələrində, karyeralarına və güzəştlərinə görə sovet quruluşuna minnətdar olan yeni kadrların meydana gəlməsi ilə rəhbər orqanlar, o vaxt deyildiyi kimi, “kommunist partiyasına ideoloji yad elementlərdən” uzaqlaşdırılması prosesinə başladı. Tədrisən bu “təmizləmə”, “düşmənlərlə”, “təmayülçülərlə” “mübarizə” yadfikirlərə qarşı böyük terrora çevirildi. 1922-ci ilin dekabrında Sovetlərin I Ümumittifaq Qurultayında çoxmilli bolşevik dövlətinin – SSRİ-nin yaradılması elan olundu. Sovet respublikaları və muxtar vilayətləri üçün müəyyənləşdirilmiş sərhədlər əksər hallarda onların tarixi ərazilərini əks etdirmirdi. 1920-ci ilin əvvəllərində əsası qoyulan inzibati-ərazi bölgüsü gələcək milli münacişələr və etnik problemlərin təmali qoydu.

1921-ci ildə Sovet Gürcüstanı təkidlə Abxaziyanı öz tərkibinə daxil etmək istəyirdi. Gürcüstanın rəhbərliyi 1921-ci ilin dekabrında Abxaziya ilə xüsusi ittifaq müqaviləsinin bağlanmasına nail oldu. Abxaziya ittifaq respublikası statusunu saxlasa da o SSRİ-yə birbaşa deyil Gürcüstan vasitəsi ilə daxil olurdu.²⁵ Gürcüstan 1922-ci ildə SSRİ tərkibində Cənubi Osetiyaya muxtar vilayət statusu verməklə öz tərkibində saxlamağa müvəffəq oldu. Rusiya Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun 1921-ci il 5 iyul plenumu Qarabağa müxtar vilayət statusu verərək Azərbaycan SSR-nin tərkibində saxladı. 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-nin

²⁵ *Борьба за упрочение Советской власти в Грузинэ, с. 59; История Абхазской АССР. 1917-1937. Сухуми, 1983, с. 103.*

tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. 28 iyul 1920-ci ildə yaradılmış Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası 27 fevral 1923-cü ildə Naxçıvan Muxtar diyarına çevrilərək 16 iyun 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-nin tərkibində təsdiq olundu.²⁶ 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Vilayəti Naxçıvan Muxtar Sosialist Sovet Respublikasına çevirildi (5 dekabr 1936-ci ildən isə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası adlandırıldı).

Dağlı Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyə Komitəsinin (ÜRMIK) 7 iyul 1924-cü il tarixli Dekreti ilə “xalqların istəyinə uyğun olaraq” ləvğ olundu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun reallaşdırma forması kimi milli muxtariyətlər meydana gəldi. Lakin hakimiyyətin milli tərkibi və ərazilərin bu və ya digər xalqa mənsub olması səbəbi ilə mübaisələr baş verirdi.

1924-cü ildə daha bir inzibati-ərazi vahidi – sonralar Şimali Qafqaz Diyarı adlanan - Cənub-Şərq Diyarı yaradıldı. Onun tərkibinə bütün Şimali Qafqaz, Dağıstan SSR və Kalmık Muxtar Vilayəti daxil edildi. 7 iyul 1924-cü ildə ÜRMİK qərarı ilə Dağlı Muxtar Respublikası Şimali Osetiya və İnuşetiya olmaqla iki muxtar vilayətə bölündü. Sunja Dairəsi, Vladıqafqaz və Qroznı – ayrıca inzibati vahidlər oldular. 1929-cü ildə Sunja Kazak Dairəsi Çeçen Muxtar Vilayətinə birləşdirildi. Türk karaçay-balkar xalqı bölünərək, inzibari cəhətdən, şimalıqafqaz dilində danışan abxaz-adıq qrupundan olan kabardin və çərkəzlərlə birləşdirildi: Karaçay – Çərkəz və Kabardin-Balkar Muxtar Vilayətləri yaradıldı. Abxaz-adıq qrupunun bir bölümü olan adıqlara isə Krasnodar diyarının tərkibində Adıgey Muxtar vilayəti (1922-1991) yaradıldı (1991-ci ildən onun tərkibindən çıxaraq Adıgey Respublikası yaradıldı). Bununla yanaşı yaxın qohum xalqlar olan inuşlar və çeçenlər (nax-dağıstan dillərinin nax qolu) bir Respublikada – Çeçen-İnuş MSSR-də birləşdirildi (1936-1944, 1957-1991). 1991/93 –cü illərdə Çeçenistan Respublikası və İnuş Respublikası meydana gəldi. Şimali Qafqazın türk xalqları olan noqaylar və kumıqlar dövlət statusu almayaraq, müxtəlif inzibati vahidlərə daxil edildilər. Noqaylar Stavropol diyarında, Karaçay-Cərkəsiyada (yerli karaçay və çərkəzlərlə birlikdə, həmçinin abazinlər, ruslar və b.), Dağıstanda (nax-dağıstan xalqları: avarlar, darginlər və b. birlikdə) parçalanmış halda yaşayırlar. Kumıqlar Dağıstan Respublikasının tərkibinə daxil oldular. Bütün bunlar hüquqları pozulmuş xalqların narazılıqlarına və tələblərinə səbəb olaraq SSRİ-nin dağılmasından sonra etnik münaqişələrə

²⁶ Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. М., 1992; ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933. М., 2005.

gətirib çıxarmışdır. Bu proseslər zamanı tarixi, mədəni, sosial və demografik amillər, millətlərin istəyi nəzərə alınmırdı.

Xalqlara “azadlıq” və “milli dövlətçilik” verən bolşeviklər əksər müsəlman nümayəndələrini öz tərəfinə çəkə bildilər (“Rusiya xalqlarının hüquq deklarasiyası”, “Rusiya və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə”). Onların bir çox vədləri deklarasiya xarakteri daşıyırdı. “Gücləndirilmiş tədbirlərlə” həyata keçirilən kollektivləşmə, təhsil sisteminin dəyişdirilməsi, şəriət məhkəmələrinin qadağan olunması, ruhanilərin və dindarların təqib olunması yerlərdə narazılıq doğururdu. Qafqazda yeni güclü kütləvi antisovet siyasi çıxışlar baş qaldırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsi “Bakı şəhərinin və Azərbaycanın bütün əhalisinə” müraciətlə çıxış edərək, “Musavat” partiyasının cinayətkar hökumətinin ləğv edildiyini və fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qurulduğunu bəyan etmişdi. Bu bəyanatda ilk dəfə olaraq “xalq düşmənləri”, “Denikin ağqvardiyaçı bandaları”, “qarətçi ingilis-fransız imperalizmi”, “daşnak və gürcü menşeviklərinin quldur niyyətləri” ifadələri, fikirləri qeyd edilirdi. Xəbərdarlıq dəqiq və qəzəblə səslənirdi: “Burjuazianın və mülkədarların ağ terroruna biz amansız qırmızı terrorla cavab verəcəyik... Vay o kəslərə ki, zəhmətkeşlərin qanına susamışlar!”²⁷

Sovet hakimiyyətinin planlarının iflası, antisovet hərəkəti və “gunahkərlərə” qarşı terror

Bu bəyanat qırmızı terror, gələcək repressiyalar üçün signal idi. Repressiyalar, həbslər və müsadirələr 1920-ci il 29 aprel tarixli əmrlə başlanmışdır. Aprel ayının 29-da Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (AzÇeka, AÇK) yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin “Əksinqilabla mübarizə haqqında” 1920-ci il 2 iyun tarixli əmri çoxsaylı ittihamlara əsas oldu. 1920-ci il may ayının 17-də Azərbaycan SSR K(b)P-nın Siyasi Bürosu Bakıda əmək düşərgəsinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi.²⁸

Kütləvi represiyalar dövrü “sosialist rekonstruksiyası”na keçid şəraitində başladı və Azərbaycan kəndi ərzaq bölgüsü siyasəti ilə bağlı bolşeviklərin iqtisadi eksperimentlərinə cəlb edildi.

1930-cu ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, Tacikistan, Ermənistan kommunist partiyalarının Mərkəzi komitələrinin katiblərinin, həmçinin

²⁷ Декреты Азревкома 1920-1921. Сборник документов. Баку: 1989, с.11-12.

²⁸ Назарли А. Э. XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку: изд-во “Elm və Təhsil”, 2014, с.44-45.

Dağıstan, Buryat vilayət partiya komitələrinin və digər rayon komitələrinin katiblərinin də iştirak etdiyi Ümumrusiya Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin kollektivləşmə və qolçomaqların sinif kimi ləğv edilməsi məsələsinə həsr edilmiş 11-16 fevral tarixlərində keçirilən müşavirənin nəticəsi olaraq “Kollektivləşmə və milli, iqtisadi cəhətdən geri qalmış rayonlarda qolçomaqlarla mübarizə haqqında” 1930-cu il 20 fevral tarixli qərarı qəbul olundu.

Həmin qərara əsasən dini zəmində narazılıq bildirenlər, aparılan aqrar siyasət və idarəetmədən razı qalmayanlar qolçomaq adlandırılaraq, qətlərdə, yanğınlarda və qara malın baş sayının azaldılmasında, “ziyankarlıqda” və “sinfi qisasda” ittiham edilərək daha çox represiyalara məruz qaldılar.

Ümumrusiya Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun 4 may 1932-ci il tarixli “1932-ci ildə qolçomaqların sürgün edilməsi planı haqqında” qərarına əsasən 38300 qolçomaq ailəsinin Orta Asiyaya, Azərbaycan SSR üzrə isə 1200 ailənin Qazaxstana köçürülməsi planlaşdırıldı.²⁹

1933-cü ildə Cənubi Qafqazın pambıqçılıq və sərhəd rayonlarından 1500 təsərrüfatın, o cümlədən 900 qolçomaq təsərrüfatının ailələri ilə sürgün edilməsi haqqında qərar qəbul edildi.³⁰ Növbəti il Ümumrusiya Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu 25 dekabr 1934-cü il tarixli “Azərbaycandan antisovet ünsürlərin sürgün edilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərar Azərbaycandan əmlakları müsadirə edilməklə 87 qolçomaq ailəsinin inzibati qaydada konsentrasiya düşərgələrinə sürgün edilməsini sanksiyalaşdırdı.³¹

Kəndli narazılıqları 1930-cu ildə Azərbaycan SSR-nin Nuxa-Zaqatala, Naxçıvan, Gəncə bölgəsində qəddarlıqla yatırılan bir sıra silahlı çıxışlara səbəb oldu. Lakin, 2 mart 1930-cu ildə Stalinin “Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə” məqaləsi işıq üzü gördü və o, məqalədə sonrakı kollektivləşməni

²⁹ Постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) «О плане выселения кулаков в 1932 году» Из приложения к протоколу заседания политбюро № 98, п.57/33// **Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940:** В 2 кн. Кн.1. М.: РОССПЭН, 2005, с.537.

³⁰ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении кулаков по Закавказью». Из протокола заседания Политбюро №136, п.94/70// **Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение...**, с.605.

³¹ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О высылке из Азербайджана антисоветских элементов» Из протокола заседания Политбюро № 17, п.256, от 25 декабря 1934 года, // **Политбюро и крестьянство...**, с. 659.

dayandırmağa çağırırdı. Bundan sonra kolxozçulara kolxozdan çıxmağa və xırda şəxsi təsərrüfatlar yaratmağa icazə verildi.³²

Stalin represiyalarının ideoloji əsasını sosializm və proletar dikturası inkişaf etdikcə sinfi mübarizənin güclənməsi və formasının dəyişməsi tezisi təşkil edirdi.

V.İ.Lenin Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, 1919-cu il may ayının 27-də “Macar fəhlələrinə salam” məktubunda yazırdı: “Siniflərin məhvi – uzun, çətin, gərgin sinfi mübarizədir, kapital hakimiyyətinin devrilməsindən, burjuaziya dövlətinin dağılmasından, proletar dikturasının qurulmasından sonra da aradan qalxmır..., ancaq öz formasın dəyişir, bir çox hallarda isə daha da kəskinləşir”.³³

Ümumrusiya Kommunist(b) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1928-ci il 9 iyul tarixli Plenumunda Stalin bu leninçi tezisi inkişaf etdirərək deyirdi: “Məgər aydın deyilmi ki, bizim bütün irəliləyişlərimiz, sosializm quruculuğunda bizim hər-hansı bir ciddi uğurumuz ölkəmizdə sinfi mübarizənin təcəssümü və nəticəsidir? Bütün bunlardan o nəticə doğur ki, biz irəlilədikcə, kapitalist ünsürlərin müqaviməti artacaq, sinfi mübarizə kəskinləşəcək, Sovet hakimiyyətinin isə, gücü daha da artaraq bu ünsürlərə qarşı təcrid siyasəti, fəhlə sinfinin düşmənlərinə qarşı dağıtma siyasəti və ən nəhayət istismarçıların müqavimətini yatırmaq siyasəti yürüdərək, fəhlə sinfinin və əsas kəndli kütlələrinin irəliləməsinə baza yaradacaqdır ».³⁴

“Böyük terrorun” qızğın zamanında- 3 mart 1937-ci ildə Ümumrusiya Kommunist(b) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Plenumunda Stalin bir daha proletariyatın dikturası şəraitində sosialist cəmiyyəti inkişaf etdikcə sinfi mübarizənin kəskinləşməsi tezisində toxundu: “Bizim hər irəliləyişimizlə guya sinfi mübarizənin getdikcə daha çox zəifləyəcəyi, uğurlarımız artdıqca sinfi düşmənin daha çox idarəolunan olacağı barədə çürük nəzəriyyəni dağıtmaq və kənara atmaq zəruridir... Əksinə, biz daha çox irəlilədikcə, daha çox uğur qazandıqca, istismarçı siniflərin qalıqları daha böyük qəzəblə mübarizənin kəskin formalarına əl ataraq, sovet dövlətinə daha çox pislik edəcək, məhvə məhkum olunanlar kimi ən ağılasığmaz mübarizə vasitələrinə əl atacaqlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, SSRİ-də məğlub edilmiş siniflərin qalıqları yalnız deyillər. Onlar SSRİ-dən kənarda olan bizim düşmənlərimizdən birbaşa dəstək alırlar. O fikir səhvdir ki, Sinfi mübarizə sahəsinin SSRİ-nin hüduqları

³² Эльдар Исмаилов. *Очерки по истории Азербайджана*. М.: Флинта, 2010, с. 294-297.

³³ Ленин В.И. *Привет Венгерским рабочим* // ПСС. Т.38, с.387-388.

³⁴ Сталин И.В. Об индустриализации и о хлебной проблеме. Речь на Пленуме ЦК ВКП(б). 9 июля 1928 г. // *Сочинения*, т.11. М., 1949, с.171-172.

ilə məhdudlaşması fikri səhvdir, yanlışdır. Əgər sinfi mübarizənin bir tərəfi SSRİ çərçivəsində fəaliyyət göstərsə, digər tərəfi isə bizi əhatə edən burjuaziya dövlətlərinə gedib çıxır. Məğlub edilmiş siniflərin qalıqları bunu bilməmiş deyillər. Onlar məhz buna görə, bunu bildiyi üçün gələcəkdə də öz təhlükəli hücumlarını davam etdirəcəklər. Tarix bizi belə öyrədir. Leninizm bizi belə öyrədir. Bütün bunları yadda saxlamalı və diqqətli olmalıyıq».³⁵

Stalin xalqın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görmək və milli ucqarlara xüsusi diqqət ayırmaq əvəzinə siyasi qərarlar qəbul edərək narazı elektoratı və iqtisadi müvəfəqiyyətsizlikdə “günahkar” olanları represiyalara məruz qoymdu.

Ümumrusiya Kommunist(b) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin “Antisovet ünsürlər haqqında” 2 iyul 1937-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan SSR-də Sumbatov, Teymur Quliyev və Cahangir Axundzadədən ibarət üçlük təsdiq edildi. Sənəddə güllələnmək üçün 500 nəfər qolçomaq, 500 nəfər cinayətkar, sürgün üçün 1300 nəfər qolçomaq təsdiq edildi. Təsdiq olunan üçlüyə əksinqilabçı üsyançı təşkilatların işlərinə baxarkən 500 nəfərə güllələnmə, 750 nəfərə sürgün, bandit dəstələrinin üzvləri siyahısı üzrə DİXX-nın(NKVD) düşərgələrinə 150 ailə köşürülməsinə icazə verilirdi.³⁶

SSRİ Daxil İşlər Xalq Komissarının keçmiş qolçomaqlar, cinayətkarlar və digər antisovet ünsürlərlə bağlı əməliyyat aparılması barədə 30 iyul 1937-ci il tarixli əmrindən məlum olur ki, “antisovet” dəstələrin axtarışı məqsədi ilə çoxsaylı cinayət işi saxtalaşdırılıb. Sovet hakimiyyəti keçmiş antisovet partiyaların üzvlərini, o cümlədən musavatçıları və ittihadçıları aşkar edərək onları hər cür antisovet, kolxoz və sovxozlarda, həm də nəqliyyatda və sənayenin bir çox sahələrində təxribatçı cinayətlərin təşkilində ittiham edirdilər.³⁷

Bütün represiya olunmuş qolçomaqlar, antisovet ünsürləri və b. iki kateqoriyaya bölünürdü:

³⁵ Сталин И.В. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад на Пленуме ЦК ВКП(б). 3 марта 1937 года. // Сочинения. М., 1997, т.14, с.166.

³⁶ Из постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах» от 10 июля 1937 года// Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938/ Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004, с.241.

³⁷ Записка м.и.Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с Приложением оперативного приказа НКВД СССР №00447//Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина..., с. 273.

- birincilərə ən qatı düşmən ünsürlər aid edilirdi. Onların təcili həbs edilməsi və cinayət işlərinə “üçlük”də baxılaraq güllələnməsi nəzərdə tutulurdu.
- ikincilərə isə daha az fəaliyyəti olan qalan düşmən ünsürlər aid edilirdi. Onlar həbs edilməli və 8 ildən 10 ilə qədər həbs düşərgələrində saxlanılmalı idi. Sosial cəhətdən daha təhlükəli hesab olunanlar isə “üçlüyün” qərarı ilə həmin müddətə həbsxanalara salınırdılar.

Respublika Xalq Daxili İşlər Komissarlıqlarının təqdim etdiyi məlumatlardan aydın olur ki, repressiyaya məruz qalacaq insanların sayı hətta əvvəlcədən müəyyən edilmişdir.³⁸

Birinci və ikinci kateqoriya üzrə repressiya olunmuşların ailələri, bir qayda olaraq repressiya olunmurdu. Lakin, “fəal antisovet hərəkətlərə qabil şəxslər” üçün isə istisnalar nəzərdə tutulmuşdu.³⁹

5 avqust 1937-ci ildən 1 iyul 1938-ci ilə qədər Daxili İşlər Xalq Komissarlığının əmrinə əsasən həbs edilmiş 1 420 711 nəfər içərisində 13 356 nəfər azərbaycanlı da repressiyaya məruz qalmışdı. Habelə, 14 994 nəfər İran təbəəli azərbaycanlı da həbs olunmuşdu.⁴⁰ Ümumrusiya Kommunist (b) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun İran vətəndaşları haqqında 19 yanvar 1938-ci il qərarına əsasən Ümumrusiya Kommunist partiyası (b) Mərkəzi Komitəsinə və Azərbaycan Xalq Komissarlığına təklif edilmişdi ki, İranla həmsərhəd rayonlardakı vətəndaşlar özlərini İran təbəəsi hesab edirlərsə 10 gün ərzində sovet təbəəliyini qəbul etsinlər. Sovet təbəəliyini qəbul etmiş “iranlıların” bir ay ərzində Qazaxstana köçürülməsi göstərişi verilmişdi. Sovet təbəəliyinə keçməkdən imtina edənlər İrana qayıtmalı idilər, əks halda isə həbsləri nəzərdə tutulmuşdu.⁴¹ Bu Dağıstanda yaşayan İran təbəəliyində olan azərbaycanlılara da aid idi.⁴²

³⁸ Yenə orada, s.274-275.

³⁹ Yenə orada, s.273, 278, 280.

⁴⁰ Данилов В.П. **Советская деревня в 1938-1939 годах//Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы.** В 5 тт. / Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939. М., 2006. С. 18.

⁴¹ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об иранских гражданах (69)// Лубянка..., с. 464.

⁴² Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940). **Документы и материалы.** Махачкала, 2007, с. 196-198; Справки НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 года// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: **Документы и материалы...**, с. 305, 573.

Bundan başqa antisovet çıxışlar əhalini gərçinlikdə saxlayırdı. Torpaq münaqişələri silahlı toqquşmalara, etnik münaqişələrin kəskinləşməsinə və yerli əhalinin hökumət orqanlarından narazılıqlarına səbəb olurdu. Sovet hakimiyyət orqanları öz növbəsində bütün problemlərdə aşağı idarəetmə aparatını ittiham edərək onların “feodal-dini aristokratiyadan ibarət olduğunu” qeyd edirdi. Keçmiş ali silkin nümayəndələri rüşvətdə, özbaşınalıqda və antisovet ünsürlərlə əlaqədə günahlandırılırdı. Baş siyasi idarə ruhaniləri kapitalist ölkələrinin SSRİ-yə müharibə elan edilməsi barədə şaiyələr yaymaqda, kommunistlərə və sovet hakimiyyətinə qarşı təbliğatda ittiham edirdilər.⁴³ Sovet rəhbərliyi və peşəkar kadrlar, həmçinin “antisovet ünsürlər” repressiya olmuş “xalq düşmənlərinin” ilk sıralarında idi.

Ağlasığmaz fakt həmdə ondan ibarət idi ki, represiya olunacaq insanların limiti (plan) və hətta əlavə limitlər müəyyən olmuşdu. Bu da o faciəyə gətirib çıxarırdı ki, nəzarət və cəza orqanları işə formal yanaşaraq nəyin bahasına olursa olsun “xalq düşmənlərini” aşkar etmək istəyirdilər. Limitlərin təyin edilməsi barədə SSRİ DXK-nın 1937-ci il 30 iyul tarixli əmri ilə Azərbaycan SSR üzrə 1-ci kateqoriya üzrə 2 min nəfər müəyyən edilmişdir.⁴⁴ Həmin əmr ilə bağlı XDİK-nın Dövlət Təhlükəsizliyin Baş İdarəsinin 33 nömrəli hesabatında göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-də 5 min nəfər 1-ci kateqoriya üzrə, 4250 nəfər 2-ci kateqoriya üzrə həbs edilməlidir.⁴⁵ Stalinin ifadəsinə görə, Naxçıvan Respublikası “Bütün Zaqafqaziyada ən təhlükəli məntəqədir”.⁴⁶

Ümumrusiya Kommunist (b) Partiyası Mərkəzi Siyasi Bürosunun “Antisovet ünsünlər” haqqında 31 yanvar 1938-ci il tarixli qərarına əsasən Azərbaycan SSR-də 2 min nəfər 1-ci kateqoriya, 1 min nəfər - 2-ci kateqoriya üzrə repressiyalara məruz qalmalıdır.⁴⁷

⁴³ Обзор политического состояния СССР за сентябрь 1925 г.// Совершенно Секретно": Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг), т.3 1925 г., Москва, 2002.

⁴⁴ Постановление ЦК ВКП(б) об утверждении дополнительных лимитов на репрессии по приказу НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г.// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание..., с.34.

⁴⁵ Сводка № 33 ГУГБ НКВД об арестованных и осужденных на основании приказа НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г.// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы..., с. 57.

⁴⁶ Шифртелеграмма И.В.Сталина в ЦК КП(б) Азербайджана об арестах руководства Нахичеванской АССР ЦК компартии Азербайджана Багирову от 26 сентября 1937 г. № 15566// Лубянка..., с.380.

⁴⁷ Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «Об антисоветских элементах» от 31 января 1938 года// Лубянка..., с.467.

SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarlığı 1-ci Xüsusi Şöbəsinin “SSRİ Daxil İşlər Xalq Komissarlığı orqanları tərəfindən 1 oktyabr 1936-ci ildən 1 iyun 1938-ci ilə qədər həbs və ittiham olunların sayı barədə” arayışında bildirilir ki, bu müddətdə 1420711 nəfər həbs edilmişdir. Bunlardan Azərbaycan SSR üzrə 25222 nəfər, onlardan 13356 nəfəri azərbaycanlılar, ⁴⁸ 14994 nəfər isə “iranlı” (əksəriyyəti azərbaycanlılar) adı altında həbs edilmişdir.⁴⁹

SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 27 iyul 1939-cu il tarixli “1934-1937-ci illərdə məhkum edilmiş kolxoz və sovxoz fəallarından olan şəxslərin cinayət işlərinə yenidən baxılması haqqında” qərarına uyğun olaraq bir çox cinayət işlərinə yenidən baxılmışdı.⁵⁰

Təbii olaraq, bolşeviklərin həyata keçirdiyi tədbirlər etiraz reaksiyası doğurmaya bilməzdi. Azərbaycan SSR-nin Zaqatala, Gəncə dairələrində üsyançı hərəkət “Xalqın Sovet hakimiyyətindən xilasi”, “Rədd olsun kolxozlar” suarları altında baş verirdi. Baş Siyasi İdarə orqanları Moskvaya məlumat verirdilər ki, Azərbaycandakı üsyançılara rəhbərlik Dağıstandan və Türkiyədən edilir.⁵¹ Azərbaycanda və Dağıstandakı üsyançı rayonları yatırımaq üçün Sovet hakimiyyəti hərbi hissələr göndərdi. Dağıstandan Zaqatalaya gedən keçidlər bağlandı ki, üsyançılar Azərbaycana keçməsinlər. Etiraz əhval-ruhiyyəsi güclü olaraq qalırdı. Bu zaman Azərbaycanda və Şimali Qafqazda müxtəlif çıxışlarla yanaşı yerli əhalinin kütləvi şəkildə kolxozlardan çıxmaları baş verirdi.

Məcburi kollektivləşmə siyasəti SSRİ-nin başqa regionlarında olduğu kimi Qafqazda da əsrlərlə formalaşmış kəndli təsərrüfatı və məişət tərzinə dövlətin köbud müdaxiləsi, insanların dini və milli hissələrinin alçaldırması ilə müşayiət olunurdu. Üsyançı çıxışların əsas təşkilatçıları güllələnir, qalanlar isə ailələləri ilə birlikdə Qazaxstana sürgün edilirdi. Repressiya olmuş azərbaycanlıların xatirələrinə görə, “Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından 600-ə qədər ailə ay yarım silahlı mühafizə nəzarəti altında mal, heyvan üçün

⁴⁸ Из сводки 1 спецотдела НКВД СССР «О количестве арестованных и осужденных органами НКВД СССР за время с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г.» // **Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание...**, с.162-163.

⁴⁹ Yənə orada, s.163.

⁵⁰ Приказ наркома юстиции СССР и Прокурора СССР о проверке уголовных дел колхозного и сельского актива и отдельных колхозников, осужденных в 1934—1937 гг. 1 ноября 1938 г.// **Трагедия советской деревни...**, с. 302-304; Постановление СНК СССР «О пересмотре дел лиц и колхозного и сельского актива, осужденных в 1934—1937 гг.» 27 июля 1939 г.//**Трагедия советской деревни...**, с.446.

⁵¹ **Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940)...**, с.46-49, 140-141, 154-155, 158, 164-167.

nəzərdə tutulmuş yük vaqonlarında, ağzı bağlı, ərzaqsız, suzsuz, havasız şəraitdə Qazaxıstanın və Sibirin boş çöllərinə aparılmışdır. Yolda yüzlərlə adam məhv olmuşdur. Bu insanların silahsız öldürülməsi üzərində əsl “sınaq, təcrübə” aparırdılar. Nəhayət, bu ölü canları – az qala ağılları başlarından getmiş insanların bir hissəsini Aral dənizinin ətrafına, bir qismini isə Urala apardılar”.⁵² Sonralar isə sağ qalmışları Qırğızıstana və Qazaxıstana köçürtdülər.

1936-ci ilin yayından 1938-ci ilin payızına qədər əvvəldən xüsusi humanizmi ilə fərqlənməyən sovet totalitar sistemi “millətlərə qayğı” adı altında öz məqsədlərinə çatmaq üçün sistematik olaraq dövlət terroru metodlarından istifadə edir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, o cümlədən şəxsi təhlükəsizliklərini daha açıq şəkildə pozurdular. Bu dövr tam qanunsuzluq dövrü olaraq böyük qurbanlarla, insan kütlələrinin hüquq və azadlıqlarının kobud pozulması ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar həmin dövrü “böyük terror” adlandırılmağa əsas oldu. “Xalq düşmənlərinin” uzaq Şimal rayonlarına və Orta Asiyaya sürgün edilən qohumlarını da “böyük terrorun” qurbanı hesab etmək lazımdır. Bir qayda olaraq, repressiya olmuşların uşaqları uşaq evlərinə verirlirdi. Uzun illər onlar məhrumiyətlərə məhkum olaraq, “xalq düşmənlərinin uşaqları” damğası daşıyaraq, təhsil, iş, şəxsi həyat məsələlərində məhdudiyətlərlə üzləşirdilər. Qeyd edilən faktları nəzərə alaraq, akademik Z.Bunyadov hesab edirdi ki, 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda kütləvi repressiya qurbanlarının sayı 80 min nəfərdən çox olmuşdur.⁵³ Həmin rəqəmi professor E.İsmaylov da təsdiq edirdi.⁵⁴

Zaqafqaziya respublikaları başqa respublikaları kimi hakimiyyət və cəmiyyət arasında kəskin mübarizə, yad fikirlərə qarşı mübarizə mərhələsinə daxil oldu. SSRİ-nin hər yerində amansız repressiya mexanizmi işləyirdi, mövcüd quruluşun müdafiəsi və qorunması adı altında dövlət orqanları cəza tədbirləri həyata keçirirdi. Partiya və sovet hökumətinin bütün bu tədbirləri tarixdə Stalin repressiyaları- kütləvi repressiyalar, kütləvi terror adlandırılaraq, sovet dövlətinin totalitar rejiminin formalaşdırması və qurulmasının əsası oldu.

Repressiyaların məqsədi - potensial və fəal rəqiblərin məhv edilməsi və xalqın qorxu altında saxlanması idi. Sovet rejiminə İ.Stalin təkbaşına rəhbərlik edirdi. O, bütün vacib qərarların qəbul edilməsini öz üzərinə götürdü, nəticədə şəxsiyyətə pərəstiş yarandı. Bir çox ekspertlərin fikircə, bütün günahların

⁵² Гасанов А. **Азербайджанцы в Кыргызстане**. Бишкек: Салам, 2008, с. 67.

⁵³ Бунядов З. **Qırmızı terror**. Bakı: Azərneşr, 1993. С.5.

⁵⁴ Эльдар Исмаилов. **Очерки по истории Азербайджана**. М., 2010, с. 306-307.

səbəbi tək Stalin deyil, bolşevik doktrinasının özü idi. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, nə Stalindən əvvəl, nə də ondan sonra Sovet dövlətində belə miqyaslı represiyalar və öz vətəndaşı ilə bu qədər qəddar rəftar olmamışdır.

Repressiyalar bütün təbəqələrə toxunurdu, sovet qəlib çərçivəsində deyil, milli düşüncəyə malik şəxslər şübhə altına alınaraq onlara qarşı ağılasığmaz ittihamlar irəli sürülürdü. Kütləvi şəkildə “xalq düşmənlər”, “ziyanvericilər”, “cəsuslar” ifşa edilirdi. Repressiyalar cəza və kütləvi qorxutma vasitəsi kimi, totalitar rejimin real və potensial rəqiblərinin sıradan çıxarılması vasitəsi kimi deyil, həm də Stalinin real rəqiblərinin fiziki məhvi kimi istifadə olunurdu.

Sovet ideologiyası sovet vətəndaşlarını mübariz ruhda tərbiyələndirirdi. Sovet dönməsinə həsr olunmuş əksər ədəbiyyat “mübarizə” sözündən başlayırdı. “Xalq düşmənləri ilə mübarizə” -əsas ideya olmuşdu. Bununla yanaşı, milli respublikalarda kadr siyasəti çox ehtiyatla aparılırdı. Hakimiyyət xüsusi ilə millətlərarası münafişlərin kəskinləşməsindən, müxtəlif milli qruplar tərəfindən ittihamlardan və təpkiyədən ihtiyat edirdi.⁵⁵ Sovet rejimi SSRİ-yə xaricdən təhlükə ideyasını, həmçinin Qərbdən, onun protektorluğu və təsiri altında SSRİ ilə həmsərhəd olan ölkələrdən gələ biləcək təhlükəni qabardaraq antiiran və antitürkiyə təbliğatı aparırdı. Sovet hökuməti özü də cəmiyyətdə süni şəkildə yaratdığı İran və Türkiyə tərəfdən gözlənilən təhlükənin gündəmdə olmasında maraqlı idi. 1938-ci il mart ayından Gürcüstanda etnik türklərə və Türkiyə təbəələrinə qarşı xüsusi əməliyyat başladı. Türkiyəyə cəsusluqda, təxribat və sərhəddən qanunsuz keçməkdə yalnız etnik türklər deyil, həm də acarlar, azərbaycanlar və diqər müsəlman xalqları ittiham edilirdi.⁵⁶

Müsəlman xalqlarına qarşı inamsızlıq

1940-ci ildə SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarlığında xaricdə yaşayan siyasi rəqibləri sıradan çıxaran məxfi şöbə yaradıldı.

1941-1945-ci illərdə baş vermiş repressiyaları da diqqətdən kənar saxlamaq olmaz, çünki o zaman Sovet İttifaqı ölkələrinin xalqları faşizmə qarşı mübarizədə iştirak etmiş sovet ordusunu da təmin edirdilər, xüsusilə Azərbaycan əhalinin 1/5 hissəsi cəbhəyə göndərilmişdi. 1943-1944-cü illərdə Qafqaz xalqlarına, əsasən də türk-müsəlman xalqlarına qarşı faşistlərə kömək etmək kimi ağır ittiham irəli sürüldü, bir çox millətlər Sibirə və Orta Asiyaya sürgün edildilər. Azərbaycanlılar Qafqazın digər xalqları kimi faşistlərə kömək

⁵⁵ Исмаилов Э. *Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане.* - Баку: Изд-во Адильоглу, 2003, с.7.

⁵⁶ *Большевистский порядок в Грузии. В 2 т. Т. 1: Большой террор в маленькой кавказской республике,* с. 15–52, 169–207.

etməkdə ittiham olunmasalar da, Azərbaycanda sərhəd zolağında əhalinin kütləvi köçürülməsi həyata keçirilmişdir. İranla sərhəddə olan bütün "siyasi şübhəli elementlər" deportasiya edildi. Bununla yanaşı, sərhəd zolağının sakinləri ciddi nəzarət altına idilər. Müharibənin sonunda, Türkiyə ilə mümkün ola biləcək müharibənin astanasında regionda, xüsusilə Qara dəniz və Sovet-Türkiyə sərhəddi boyunca yerləşmiş əhaliyə qarşı repressiv fəaliyyətin yeni dövrü başlanmışdır. 1944-cü ilin yayında Zaqafqaziya Cəbhəsinin Kəşfiyyat İdarəsi Türk qoşunlarının yerləşmə xəritələrini hazırladı. 1944-cü ilin iyun ayının 6-da Zaqafqaziya Cəbhəsinin kəşfiyyat rəisi polkovnik Qorşkov həmin xəritəni Azərbaycan K(b) P MK birinci katibi Bağirova verdi. Nuru Paşa tərəfindən nəşr olunan "Çınaraltı" və "Akbaba" jurnallarının səhifələrində bütün türklərin birliyini təbliğ edən məqalələr kəşfiyyat tərəfindən ciddi nəzarət altında idi. Eyni zamanda, Sovet Ermənistanında türklərə qarşı fəaliyyət başlamışdı. Sovet mətbuatında, xüsusilə erməni müəllifləri tərəfindən Türkiyənin əleyhinə məqalələr yazılırdı. Türkiyə və Sovet İttifaqı arasında münasibətlər müharibənin sonunda gərginləşmişdi. İyun ayının 7-də 1945-ci ildə Xarici İşlər Xalq Komissarı Molotov Türkiyə səfiri S.Sarperi Kremldə qəbul edərək tələblər paketini təqdim etdi: boğazlar və onların üzərində birgə nəzarət, bir hərbi baza yaradılmasına imkan, Türkiyənin şərq əyalətini güzəştə getmək. Sovet-Türk münasibətlərinin belə bir durumu onların ciddi soyumasına və "soyuq müharibəyə" yaxınlaşmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, SSRİ-də müharibədən sonrakı dövrdə repressiv fəaliyyət sürətlənməyə başladı. Deportasiyalar xaotik xarakter daşıyırdı. Kənd və rayonların əhalisi, bütöv ailələr kütləvi şəkildə doğma ocaqlarından köçməyə məcbur edilirdilər. Müxtəlif repressiya formalarından biri də etnik deportasiya idi, yəni ayrı-ayrı vətəndaşlar deyil, bütöv xalqlar repressiya olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə illərində, eləcə də müharibədən sonrakı illərdə faşistlərin əsarətindən qayıtmış azərbaycanlılar və digər Sovet vətəndaşları, filtrasiya düşərgələrinə və Qazaxıstana sürgün edilmişdilər. SSRİ-də repressiyalar 1953-cü ilə qədər davam etdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolkhozçuların və digər Azərbaycan əhalisinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əsasən 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycandan olan yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurdlarından deportasiya edilmişdir (Sovet hökumətinin həmin Qərarının 11-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, "Azərbaycan əhalisinin boşaldılmış binaları və evləri

Ermənistan SSR-ə xarici ölkələrdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə olunsun”).⁵⁷

Bütün bunlar sərhəd bölgələrində yaşayan müsəlman əhalinin Türkiyəyə hüsn-rəğbətilə əsaslandırılırdı. Əslində, bu, Sovet rəhbərliyinin Qafqazın müsəlman əhalisinə inamsızlığından doğurdu və onların şəxsində düşmən, “beşinci sütun” görürdü. Bu, şişirdilmiş ehtiyatlı münasibəti əsaslandırmaq, haqq qazandırmaq və izah etmək çox çətindir. Yalnız 1950-ci illərin sonlarında repressiya olunan xalqların əksəriyyəti evlərinə qayıtmaq üçün icazə almışdılar. SSRİ Ali Soveti 14 noyabr 1989-cu ildə xalqlara qarşı bütün hərəkətlərin qanunsuz sayılmasına dair Bəyannamə qəbul etdi. Bəyan edilmiş xalqlara qarşı bütün hüquqi aktların ləğv edilməsi barədə qərar martın 7-də imzalandı və 26 aprel 1991-ci ildə “Repressiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının qaytarılması haqqında” Rusiya Federasiyasının Qanunu qəbul edildi. Tarixi ədalət bərpa edildi, lakin bütün xalqların çoxsaylı ittihamlar əsasında deportasiyası xalqların tarixi xatirəsində ağır bir iz qoydu. Reabilitasiyanın gecikməsi münaqişənin potensialını, problemi qorumağa kömək etdi. Yenidən bərpa olunan xalqların artıq digər etnik qruplar tərəfindən işğal olunmuş əraziyə qayıtdığı nəzərə alınmalıdır.

Çar hakimiyyəti və Sovet dövründə xalqların köçürülməsi İnuşetiyanın, Osetiyanın, Çeçenistanın, Karaçay-Çərkəzin, Kabardin-Balkar, Stavropol diyarının inzibati və ərazi sərhəd bölgüsündə narazılıqlara səbəb oldu.

Stalin repressiyaları yalnız Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxan, müxalifətilikdə şübhəli şəxslərə qarşı deyil, həm də rejimin xəyali düşmənlərinə qarşı mübarizə məqsədi daşıyırdı. Stalin repressiyaları bütün sovet xalqı üçün əsl faciəyə çevrildi, Qafqazda isə onların nəticələri hələ də hiss olunur. Milyonlarla sürgün edilmiş, məhv olmuş, yaralanan taleyi silinməz yaddaşdır. Bundan əlavə, repressiyalar və deportasiyalar, Qafqazda inzibati-ərazi vahidlərinin yenidən qurulması etnoərazi mübahisələr və münaqişələrin təməlini qoymuş, acı bir yaddaş yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Sovet hakimiyyətinin Stalin dövründə bir çox cinayət, ehtiyatsız bəyanatlar və s. Sovet sisteminə təhlükə baxımından baxılırdı. Hər zaman bir səhvə, yanlış bir sözə və ya bir zarafata görə həbsə atıla bilmək qorxusu, dövlətin insanların hər şeyini əlindən aldığı yaşlı nəslin xatirəsindən silinməmişdir. Yekdil fikirə görə, repressiyalar antixalq xarakteri daşıyırdı və müsəlman xalqlarının

---

⁵⁷ «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куро-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР». Постановление №4083 от 23 декабря 1947 г.// <http://erevangala500.com/page./244.html>

torpaqlarının qonşu respublikalara və digər xalqlara verilməsi məqsədi daşıyırdı.

1930-cu illərin repressiyalarının ən böyük nəticəsi, hökumət və təhlükəsizlik orqanlarının əhali arasında yaratdığı qorxu idi. Heç bir geosiyasi, strateji, dövlət maraqları totalitar Sovet hakimiyyəti, bir diktator tərəfindən edilən qırğına bəhanə ola bilməz. Lakin, son onilliklərdəki hadisələrin göstərdiyi kimi, milli siyasət, hətta adi pragmatizmdən və uzaqgörənlikdən uzaq idi.

Sovet siyasətinin ifşası, milli özünədərkin yüksəlməsi və milli-ərazi münafişələrinin meydana gəlməsi

1980-ci illərin sonlarından etibarən Sovet İttifaqında ali hakimiyyətin liberallaşması, yenidənqurma, aşkarlıq və söz azadlığı, yeni düşüncə ilə əlaqədar cəmiyyətdə və ədəbiyyatda bolşeviklərin əsassız qəddarlığı, terror və repressiyalar mövzusu səsləndirildi.

Dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi və Qafqazda milli şüurun artması ilə bolşeviklərin milli siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı kökü qoyulmuş gizli etnik problemlər və münafişələr silahlı mərhələyə keçdi. RSFSR Ali Sovetinin rəhbəri Boris Yeltsin 1990-cı il avqustun 6-da "Siz həzm edəcəyiniz qədər suverenlik götürün" ifadəsini istifadə etdi.⁵⁸ Bu sözlərdən dərhal muxtariyyət rəhbərləri istifadə etdilər. 1990-cı ilin avqust-oktyabr aylarında muxtar respublikaların "suverenlik nümayişləri" keçirilir.

Kareliya MSSR, Komi MSSR, Tatarıstan MSSR, Buryat MSSR, Başqırd MSSR, Yakutiya-Saxa MSSR, Kalmık MSSR, Mari MSSR, Çuvaş MSSR, Udmurt Respublikası və Çukotka Muxtar Dairəsi, Adıgey Muxtar Vilayəti, Yamal-Nen Dağlıq Altay Muxtar Vilayətləri və digər respublikalar Dövlət suverenliyi haqqında Bəyannamə qəbul etdilər. Bəzi respublikalar özlərini Rusiyadan uzaqlaşdırmağa və statuslarını artırmağa çalışırdılar. Məsələn, 1991-ci ilin martında bəzi respublikalarda (Şimali Osetiya, Tatarıstan, Tuva, Çeçen-İnquşetiya) RSFSR prezidentinin vəzifəyə başlaması ilə bağlı bütün Rusiya referendumu pozuldu.

Sovet dövlətinin dağılmasından sonra Qafqazda müxtəlif milli təşkilatlar meydana çıxdı. Məsələn, 1990-cı illərdə Dağıstanda bir çox ictimai-siyasi və milli hərəkatlar var idi: Birlik (noqaylar), Tenglik (qumıqlar), Şamil adına Xalq Cəbhəsi (avarlar), "Çeçen xalqının hərəkatı", "Kazi-Kumux"(laklar),

⁵⁸ Yeltsin sözlərini davam etdirdi: "Ancaq Rusiyanın mərkəzindəsiniz və bu barədə düşünmək lazımdır.

"Tsadesh" (darqınlar), "Namus" (Rutullar), "Tabasaran" (Tabasaranlılar) və s. Onlar milli-mədəni muxtariyyətə nail olmaq və özlərinə torpaq hissələri təhkim etməyə çalışırdılar. Sovet dövründən sonra Qafqaz xalqlarının inteqrasiyası üçün bir sıra layihələr hazırlanmışdı. 1989-cu il avqust ayının 26-da Suxumi şəhərində keçirilən Qafqaz Dağlıq Xalqları qurultayda Abxaziya Xalq Forumu təşəbbüsü ilə Qafqaz Dağlıq Xalqları Məclisi (QDXM) yaradılmışdır. Həmin ilin noyabr ayında Suxumidə Qafqaz Dağlıq Xalqları Məclisi Qafqaz Dağlıq Xalqları Konfederasiyasına (QDXK) çevrildi. Qafqaz Dağlıq Xalqları Konfederasiyasının tərkibinə çeçenlər, kabardinlər, çərkəzlər, adıgeylər, abazinlər, abxazlar və s. daxil oldular. Onun tərkibinə həmçinin inquşlar və türkdilli xalqlar (qumıqlar, balkarlar, qaraçaylılar) daxil oldular. Müasir Dağıstan ərazisində yaşayan noqaylılar və azərbaycanlılar QDXK-ya qoşulmaqdan imtina etdilər. Onlar Türk xalqları Birliyinə qatıldılar. 1992-ci ildə sentyabr ayının 27-də Çeçen Respublikasında "Qafqaz Evi" Beynəlxalq Forumu (QEBF)ictimai birliyi yaradılıb və Qafqaz xalqlarının birləşməsi proqramı və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri hazırlanmışdır. 1992-ci ildə oktyabr ayının 19-da "Qafqaz Evi" Beynəlxalq Forumu Qafqaz Xalqları Konfederasiyasına (QXK) çevrildi. Kompakt yaşayış yerlərində, kazakların iştirakı və eləcə də dağ xalqları arasında kazakların muxtariyyətinin ehtimalı müzakirə edilmişdir. 1997-ci ilin avqustunda Qroznı şəhərində Qafqaz Xalqları Qurultayı keçirildi. Onun təsisçiləri Qafqaz Konfederasiyası adlanan bir ictimai-siyasi birlik qurdular. 1998-ci ilin aprelində Qroznı şəhərində "İçkeri və Dağıstan Xalqları Konqresi" təşkil edildi. Şimali Qafqazın yerli xalqları da öz dövlətçiliyinin yaradılmasını tələb edirdi. Beləliklə, kabardinlər qohum xalqların- Kabarda yaxud Kabardin-Çərkəz, və ya Birləşmiş Çərkəziya, Adıgey və Soçidən Tuapseyə (Krasnodar ərazisi) qədər sahil bölgələrinin birləşməsi hesabına federasiyanın yeni subyektlərinin formalaşmasını tələb edirdilər.

SONUÇ

Beləliklə, totalitar və inzibati metodlarla SSRİ-də beynəlmilləşmə və inteqrasiya prosesləri sürətləndirilirdi. SSRİ-nin dağılmasının əsas səbəblərindən biri bu idi ki, milli məsələlər yerlərdə xalq tərəfindən və xalqların maraqları çərçivəsində deyil, hakimiyyət kabinetlərində sovet imperiyasını saxlamaq məqsədi ilə həll edilirdi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, Cənubi Qafqaz respublikaları öz müstəqilliyini elan etdilər. Şimali Qafqaz isə Rusiya Federasiyasının tərkibində qaldı. Bundan sonra etnik və etnik münaqişələr kəskinliyini itirmədi, əksinə, silahlı münaqişənin uzadılmış mərhələsinə keçdi. RSFSR-nin bəzi bölgələri yenidən

Rusiyanın tərkibində xüsusi status tələb edir, Cənubi Qafqazda isə ərazi mübahisələrində hərbi əməliyyatlar və həyat itkisi davam edir.

Bolşeviklərin milli siyasətinin, müttəfiq və muxtar respublikalar, muxtar vilayətlər sisteminin yaradılmasının mənbəyində, kökündə milli bərabərsizlik dayandığı səbəbindən sovet imperiyasının süqutu qaçılmaz idi. Məsələn, Azərbaycan SSR-nin tərkibində ermənilər azlıq təşkil etdikləri halda Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti yaradıldı, lakin Ermənistan SSR-də və Gürcüstan SSR-də - çoxsaylı azərbaycanlıların tarixən kompakt yaşadığı yerlərdə - onlar üçün muxtar vilayətlər yaradılmadı. Bunu Dağıstan MSSR haqqında da demək olar. Onun cənubi hissəsində də azərbaycanlar tarixən yerli əhali kimi çoxluq təşkil edirdilər. Digər tərəfdən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, azsaylı osetin xalqı üçün iki inzibati vahid – RSFSR-in tərkibində Şimali-Osetiya Muxtar Vilayəti və Gürcüstan SSR-nin tərkibində isə Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti yaradıldı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. BÜNYADOV Z. **Qırmızı terror**. Bakı: Azər nəşr, 1993.
2. **Большевицкий порядок в Грузии**. В 2 т. Т.1: Большой террор в маленькой кавказской республике/ Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч. М.: АИРО-XXI, 2015.
3. **Борьба за упрочение Советской власти в Грузии**. Тбилиси, 1959.
4. ЛЕНИН В.И., И.В.Сталин о национальном вопросе. М., 2013.
5. ГАСАНОВ А. **Азербайджанцы в Кыргызстане**. Бишкек: Салам, 2008.
6. **Декреты Азревкома 1920-1921**. Сборник документов. Баку, 1989.
7. ИСМАЙЛОВ Э. **Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане**. Баку, 2003.
8. ИСМАЙЛОВ Э.Р. **Очерки по истории Азербайджана**. М.: Флинта, 2010.
9. **История Абхазской АССР. 1917-1937**. Сухуми, 1983.
10. **История Советской Конституции, в документах. 1917-1956**. М., 1957.
11. **Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 - 1940)**. Документы и материалы. Махачкала, 2007.
12. **Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1953)**. М., 1953. Ч. 1. (1898-1925).

13. ЛЕНИН В.И. ППС. Т. XX, XXIV, XXV, XXVII, XXXI, XXXVIII, XLVIII. 5-е издание. М.: Изд-во пол. лит-ры, 1973.
14. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. М.: МФД, 2004.
15. НАЗАРЛИ А. Э. XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку: изд-во "Elm və Təhsil", 2014.
16. О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куро-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР. Постановление № 4083 от 23 декабря 1947 г.// <http://erevangala500.com/page/244.html>
17. Основной Закон (Конституция) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. принят V Всероссийским съездом советов в заседании от 10 июля 1918 г.// <http://constitution.sokolniki.com/rus/history/russianconstitutions/10265.aspx>
18. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпереселение, 1930-1940: В 2 кн. Кн.1. М.: РОССПЭН, 2005.
19. Программа Российской Коммунистической Партии (большевиков) принята 8 съездом партии 18-23 марта 1919 года. VIII съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков). Москва, 18-23 марта 1919 года. Стенографический отчет. Изд. "Коммунист", М., 1919.
20. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 4693.
21. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. М. 1920.
22. Совершенно Секретно: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг), т.3 1925 г., М., 2002.
23. СТАЛИН И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Партиздат, 1937.
24. СТАЛИН И.В. Сочинения. Т. XI. М., 1949.
25. СТАЛИН И.В. Сочинения. Т. XIV. М., 1997.
26. Съезды Советов в документах, 1917-1936, т.2. М. Госюриздат, 1962 – 1963.
27. Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. М., 1992.

28. **Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы.** В 5 тт./Т. 5. 1937—1939. Кн. 2. 1938—1939. М.: РОССПЭН, 2006.
29. **ХАНБАБАЕВ К.М. Нажмуддин Самурский (Эфендиев) – видный общественно-политический и государственный деятель Дагестана.** Махачкала: Изд.дом “Народы Дагестана”, 2007.
30. **ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Национальный вопрос.** Книга 1. 1918-1933. М., 2005.

**CƏNUBİ QAFQAZIN SOVETLƏŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ
AZƏRBAYCAN – GÜRCÜSTAN SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ (1920 –
1921-Cİ İLLƏR)**

Şamil RƏHMANZADƏ*

**GÜNEY KAFKASYANIN SOVYETLEŞTİRİLMƏSİ
BAĞLAMINDA AZERBAJCAN – GÜRCİSTAN SİYASİ
İLİŞKİLERİ (1920-1921)**

ÖZET

Makalede 1920-1921-ci yıllarda Güney Kafkasyanın sovyetleştirilmesi bağlamında Azərbaycan ve Gürcistan arasındaki siyasi ilişkilerin bazı yönlerinin incelenmesine çalışılmışdır. Bu zaman ilişkilerin münakaşalı tarafları daha fazla ele alınmışdır.

Bahsı geçen yıllarda Kafkasya halkları varolmalarının bütün alanlarını etkileyen sistem nitelikli karmaşık değişimler dönemini yaşamakta idiler. 28 Nisan devriminden sonra kısa bir zaman dilimi içinde Azərbaycan Güney Kafkasyanın sovyetleştirilmesinin önemli bir mevzii, bir nevi köprübaşına dönüşmüşdü.

Bolşevik Kafkasya bürosunun başta Q.K. Orjonikidze ve S.M. Kirov olmakla bir qrup üyesi Azərbaycanın hızlı sovyetleşmesi tecrübesini Gürcistanda da aynı başarı ile tekrarlayacaklarına ümit ediyordu. Nisanın sonları – mayısın başlarında sovyet Azerbaycanı ile menşevik Gürcistanı arasında Kazak-Akstafa ve Zakatala bölgelerinde patlak vermiş silahlı çatışmalar tam bu bağlamda anlaşılabilir. Lakin o aralarda Polonya ile yenice başlanan savaş, üstelik de Tiflisle bolşevik eyleminin başarısızlığı, gürcü askeri birliklerinin direniş Moskovaya yönetimini Güney Kafkasyanı nihai sovyetleşmeden kısa bir sürelik de olsa sakındırırdı.

1920-cı yıl kışının sonlarında Ermenistanın sovyetleşmesi Gürcistanın siyasi kaderini de belirledi. 1921-ci yılın şubatın 25-de Tiflis Kızıl Ordu tarafından işğal olundu. Güney Kafkasyanın sovyetleşmesinin sona ermesi bölge

---

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi shamil-rahman@mail.ru.

halklarının ilişkileri tarihinde nitelikçe yeni bir dönemin başlanması anlamına da geliyordu.

1920-ci yılların başlarında Sovyet hukuk düzenlemeleri çerçevesinde Azerbaycan ile Gürcistan arasında sınırların tespiti dahil Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin idari yapısı belirlenmiştir. Genel olarak etnik ihtilaflarını ortadan kaldırmanın yanı sıra sınır çizgisinin bu şekilde çizilmesi bölgenin siyasi ve toprak taksimatının nihai şeklinin belirlenmesini amaçlıyordu.

Anahtar Kelimeler: Devrim, Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri, Sovyet Rusyası, Güney Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi, Zagatala sancağı.

AZERBAIJAN-GEORGIA RELATIONS IN THE CONTEXT OF SOVIETIZATION OF THE SOUTH CAUCASUS (1920-1921)

ABSTRACT

This article attempts to analyze some aspects of the political relations between Azerbaijan and Georgia in the context of the Sovietization of the South Caucasus in 1920-1921. In this case the attention is focused on the conflict component of these relations.

The time interval between April 28, 1920 and the beginning of March 1921 was, in fact, the final phase of complex systemic changes affecting all spheres of life of the peoples of the region. It was for this interval that the South Caucasus was gradually included in the emerging new Soviet system.

The article analyzed in detail the attempt of the leadership of the Caucasian Bureau in the person of Ordzhonikidze and Kirov in early May 1920 to spread the experience of the rapid Sovietization of Azerbaijan towards Georgia. In this context, the military confrontation between Bolshevik Azerbaijan and Menshevik Georgia was touched upon, during which the Soviet leadership had to postpone the invasion of Georgia. In November 1920, there was Sovietization of Armenia, and in February-March 1921 - Georgia.

It is noted that in 1921-1923 in the framework of the Soviet legal-state system administrative-territorial division of the Transcaucasian republics was implemented, including the boundary between Azerbaijan and Georgia. Along with elimination of major ethno-territorial conflicts, such demarcation was supposed to finally establish political and territorial identity of the nations of the region.

Keywords: Revolution, the Azerbaijani-Georgian relations, Soviet Russia, the South Caucasus Sovietization, Zaqatala district.

АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОВЕТИЗАЦИИ ЗАКАВКАЗЬЯ (1920-1921)

АННОТАЦИЯ

В данной статье предпринята попытка проанализировать некоторые аспекты политических отношений между Азербайджаном и Грузией в контексте Советизации Закавказья в 1920-1921 годах. В данном случае внимание сосредоточено на конфликтной составляющей этих отношений.

Промежуток времени между 28 апреля 1920 года и началом марта 1921 года был, по сути, завершающим этапом комплексных системных изменений, затрагивающих все сферы жизни народов региона. Именно за этот промежуток времени Южный Кавказ постепенно был включен в зарождающуюся новую Советскую систему.

В статье подробно проанализирована попытка руководства Кавказского бюро в лице Орджоникидзе и Кирова в начале мая 1920 года распространить опыт быстрой Советизации Азербайджана в сторону Грузии. В этом контексте военного противостояния между большевистской и Меньшевистской Грузии в Азербайджане был затронут, во время которого советское руководство вынуждено было отложить вторжение в Грузию. В ноябре 1920 года произошла Советизация Армении, а в феврале-марте 1921 года - Грузии.

Отмечается, что в 1921-1923 годах в рамках Советской государственно-правовой системы было осуществлено административно-территориальное деление республик Закавказья, включая границу между Азербайджаном и Грузией. Наряду с ликвидацией крупных этно-территориальных конфликтов такая демаркация должна была окончательно установить политическую и территориальную идентичность народов региона.

Ключевые слова: Революция, Азербайджано-Грузинские Отношения, Советская Россия, Южно-Кавказская Советизация, Загатальский район.

Məqalənin başlığına çıxarılmış xronoloji dövr Cənubi Qafqazın siyasi həyatında bifurkasiya səciyyəli idi. Dinamik sistemlər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq edilmiş «bifurkasiya» kateqoriyası (fransızca «la bifurcation» haçalanma mənasını verir) ictimai-siyasi hadisələrin idrakı metodu kimi çıxış edir. Bu anlayış mürəkkəb siyasi sistemlərin müvazinətdən uzaq durum və şəraitlərdə davranışını bildirir.¹ Bifurkasiya o zaman baş verir ki, sistemi strukturlaşdıran daxili qüvvələrlə onun mühiti olan xarici qüvvələr arasında balans pozulur. Qlobal müharibələr, inqilablar, dövlətlərin dağılması, siyasi və sosial quruluşların kardinal transformasiyası kimi fenomen – hadisələr məhz belə hallardandır.

Məhz 1917-1921-ci illərdə bu tarixi-coğrafi diyarın xalqları, onların mövcudluqlarının bütün sferalarına təsir göstərən sistem xarakterli mürəkkəb dəyişikliklər (yəni bifurkasiya) dövrünü yaşamaqda idilər. 1920-ci ilin aprelin 28-i ilə 1921-ci ilin martın əvvəlləri arasındakı zaman kəsiyi isə bu dövrün final mərhələsini təşkil edirdi: Cənubi Qafqaz tədricən formalaşmaqda olan yeni sovet sisteminə daxil edilmişdi. Bu yeni sosial-siyasi situasiyada Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı münasibətləri də məzmunca yeni keyfiyyət xüsusiyyətləri kəsb etməyə başlamışdı.

1920-ci ilin 28 apreli Qafqaz xalqlarının həyatının bütün sferalarında, habelə region və ətrafında cərəyan edən geosiyasi proseslərdə epoxal əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi oldu. Ən əvvəla, Azərbaycanın sovetləşməsi bölgədə geosiyasi qüvvələr düzümünü kökündən dəyişdirdi. O, Antantanın öz himayə və hegemonluğu altında Cənubi Qafqazın antisovet zəminində siyasi konsolidasiyası – «Transqafqaz kordonu» yaratmaq planlarının üstündən xətt çəkdi.

Postaprel situasiyası region xalqlarını və onların siyasi qüvvələrini demək olar ki, ontoloji dilemma qarşısında qoymuşdu: ya Sovet Rusiyası – formalaşmaqda olan sosial-paternalist səciyyəli yeni Avrasiya ümumiliyi ilə birlikdə Qərbbə qarşı, ya da Qərblə Rusiya əleyhinə. Bu zaman «Qərb» anlayışı bolşeviklərin metasiyasi şüur və leksikonunda zülm, istismar, əsarət və qəsbkarlığın metaforası (təşbehi) kimi çıxış edirdi və sovet ümumiliyinin ekzistensial düşməni mənasını verirdi.

Qeyd etdiyimiz dilemmanın çözümü bir neçə aspekti (geosiyasi, sosial-siyasi, iqtisadi, sosimədəni) ehtiva etməklə, sonrakı inkişafın vektor və perspektivini müəyyənləşdirirdi.

---

¹ Политическая энциклопедия. В двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 2000, стр. 131-132.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi elitası 1920-ci ildə Azərbaycanın sovetləşməsi kontekstində bir daha faktiki Qərb lehinə siyasi seçimini etmişdi. Gürcü siyasi sisteminin baza elementi olan menşeviklərin təsəvvürünə, bolşevik sovetizmi – geriliyin, cəhalətin, irticanın simvoluna çevrilmiş asiyaçılığın təzahürü idi. Bu baxımdan hökumət başçısı N.Jordaniyanın Gürcüstan Müəssislər Məclisinin aprelin 30-da olmuş fəvqəladə iclasında etdiyi nitq əlamətdar idi: «...Mənim fikrimcə, bolşevist hərəkatı geri qalmış və siyasi cəhətdən inkişaf etməmiş xalqların hərəkatıdır... Azərbaycanın yolu ilə getmək və onun siyasi kredosunu qəbul etmək – bu azad və demokratik Gürcüstanı həmişəlik dəfn etmək, Avropadan əbədi qopub ayrılmaq və Asiya fanatiklərinin caynaqlarına düşmək deməkdir». Gürcü Müəssislər Məclisi respublikanın siyasi liderinin bu çağırışına gözlənilən cavabını verdi: «...Müəssislər Məclisi... Avropadan Asiyaya üzünü tutmayacaqdır, demokratiya əvəzinə müstəbidliyə güzəştə getməyəcəkdir».²

Aprel çevrilişi Azərbaycanı məzmun xarakteristikasına görə yeni – Sovet Rusiyasının sosial-siyasi orbitinə qaytarmaqla bərabər, onu 20-ci illərin başlanğıcının unikal situasiyasının özümlü missiyasının daşayıcısına çevirmişdi: bu qısa zaman kəsiyində Azərbaycan antiimperialist (və deməli, antiqərb) mübarizənin geniş vüsət aldığı Şərqi münasibətdə sovet strategiyasının mərkəzi qovşağı, habelə Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin mühüm platsdarmı idi.³

Bu spesifik vəzifəni Azərbaycan kommunistləri özləri belə artikulyasiya edirdilər: «Müstəqil Azərbaycanın fəqərəyi-kasibəsi bunu unutmamalıdır ki, Azərbaycan Şərqi aləminin xilaskarı və mərkəz nöqtəsini təşkil ediyor. Azərbaycan imperializmə vurulacaq yumruğun ən müdhişini vurmaq vəzifəsilə müvəzzəfdir (vəzifəlidir- Ş.R.)...»⁴.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olar-olmaz onun Gürcüstanla münasibətləri sürətlə pisləşdi: cəmi iki-üç gün ərzində sabiq strateji müttəfiqlər faktiki müharibə apararı tərəflərə çevrildilər. Məsələn onda idi ki, bolşevik strateqləri – Qafqaz bürosunun Q.K.Orconikidze və S.M.Kirov başda olmaqla bir qrup üzvü Azərbaycanın sürətlə sovetləşməsindən sonra bu təcrübəni Gürcüstanda da eyni uğurla təkrarlamağa ümid edirdilər. Mayın

² «Борьба», 1920, 4 май, №98 (653).

³ Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье. Баку: Азерб.гос.изд-во, 1969, стр. 180; Победа советской власти в Закавказье. Тбилиси: Мецниереба, 1971, стр. 448

⁴ Əhməd Bədi. 29 nisan. – «Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı», 1920, 29 nisan, №1.

əvvəllərində məhz bu şəxslərin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında gürcü bolşevikləri Tiflisdə silahlı dövlət çevrilişinə uğursuz cəhd etmişdilər.⁵

Aprelin sonu - mayın əvvəllərində sovet Azərbaycanı ilə menşevik Gürcüstanı arasında qızıışmaqda olan hərbi əməliyyatlar da məhz bu kontekstdə anlaşıla bilər. Hərbi əməliyyatlar qəfildən və yetərinəcə intensiv surətdə Qazax-Ağstafa bölgəsində – Poylu körpüsü, Ağstafa stansiyası və Şıxlı kəndi istiqamətində artıq aprelin 29-da alovlandı. Azərbaycanın xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.P. Gegeçkoriyə aprelin 30-da göndərdiyi ilk notada hücum edən tərəfin Gürcüstan olduğu iddia edilirdi və tələb olunurdu: əks tərəf 24 saat ərzində Azərbaycan ərazisindən qoşunlarını çıxarmalıdır. Tələbin qəbul olunmaması «"casus-belli" (müharibəyə səbəb- Ş.R.) hesab ediləcəkdir».⁶

Gegeçkorinin cavab notası isə əksini iddia edirdi: «... Bakıda yeni hakimiyyət, elan edilməsi anından etibarən Gürcüstan Demokratik Respublikasına münasibətdə düşmən mövqə tutmuşdur ki, bu da teleqraf və dəmiryol rabitəsinin dərhal kəsilməsində, bizim parovoz və daşıma heyətimizin yaxalanmasında və gürcü missiyasının həbsində ifadə olunmuşdur... Bizim qoşun hissələrinin Şıxlı kəndini atəşə tutması barədə deyilənlər də doğru deyildir. Əslində qoşunlarımız Gürcüstan Respublikası sərhədləri daxilində Xram çayı üzərindəki Qırmızı Körpünü tutur, sizin qoşun hissələriniz isə buna maneçilik törədərək, körpüyə atəş açırlar».⁷ Münaqişənin davam etdiyi müddət ərzində, yəni mayın 20-ci günlərində tərəflər arasında olmuş intensiv diplomatik yazışmaya bu cür təkzibedicə ton səciyyəvi idi.

Orconikidze iki dəfə – mayın 3 və 4-də V.İ.Leninə və İ.V.Stalinə XI Ordunun Gürcüstanına daxil olmasına razılıq verilməsi barədə teleqramla müraciət etmişdi.⁸ Orconikidzenin bu siyasi canatımı Azərbaycan bolşevik rəhbərliyində M.D.Hüseynov və Ə.H.Qarayevin simasında qızğın əks-sədasını doğurmuşdu. Bunu M.D.Hüseynovun Gürcüstan XİN-nə mayın 11-də ünvanladığı nota da müəyyən mənada təsdiqləyir: «Müsavət hökuməti simasında Antanta agentlərinin əsarətini öz üzərindən atan Azərbaycan

---

⁵ Махарадзе Н.Б. **Победа социалистической революции в Грузии** . Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, стр. 369.

⁶ **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı (ARDA)**, f. 28, s. 1, iş 63, v.19; f. 28, s. 1, iş 113, v. 2.

⁷ **ARDA**, f. 28, s. 1, iş 38, v.2; iş 113, v.3.

⁸ Хармандарян С.В. **Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923)**. Ереван: Айастан, 1969, стр.41.

zəhmətkeşlərinin tək bir arzusu vardır: Gürcüstanın fəhlə və kəndlilərini bu cür azad, gürcü hökumətini isə zəhmətkeşlərin hökuməti kimi görmək».⁹

Qeyd olunmalıdır ki, qarşıdurmaya gürcülərin nə obyektiv marağı, nə də onu davam etdirmək üçün yetərli resurs bazası var idi. Bunu Gegeçkorinin 4 may tarixli notası da təsdiqləyir: « Gürcüstan xalqı Azərbaycan xalqı ilə tam sülh və uzlaşma şəraitində yaşamışdır və onların qarşılıqlı münasibətlərində silahlı toqquşmaya dair bircə hadisə belə göstərilə bilməz. Yeni hakimiyyətin qısa mövcudluq müddəti ərzində sərhəd münasibətlərinin meydana çıxması faktı heyrət doğurur».¹⁰

Beləliklə, 1920-ci ilin aprelin sonu – mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin əvvəlcə Qazax-Borçalı, sonra isə Zaqatala-Siqnax məntəqəsində meydana çıxmış hərbi toqquşmaların təşəbbüskarı Qafqaz kommunist rəhbərliyi idi. Fəqət Qafqaz kommunistlərinin bu cür taktikası mərkəzi hakimiyyətin kəskin etirazına səbəb olmuşdu. Mayın 4-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu Orconikidzenin teleqramlarını nəzərdən keçirərək, qərar qəbul edir. Ona uyğun olaraq, mayın 5-də Orconikidzeyə rəsmən Gürcüstan üzərinə hücumdan imtina edilməsi haqqında göstəriş verildi.¹¹

1920-ci ilin mayında Moskva rəhbərliyini Cənubi Qafqazı qəti surətdə sovetləşdirmədən çəkirdən ən əsas amil Polşa ilə yenidən başlanan müharibə idi. Antantanın bilavasitə iştirakı və təhriki ilə Polşa qoşunları aprelin 25-dən etibarən Ukraynada genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarına başlayaraq, artıq mayın 7-də Kiyevi tutmuşdular. Elə Qafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq zərurəti də məhz yeni müharibənin arzuolunmaz gedişindən irəli gəlirdi.¹²

Digər tərəfdən Tiflisdə bolşevik çıxışının operativ surətdə ləğvi, habelə Qazax rayonunda gürcü qoşunları ilə mayın əvvəllərində olmuş ilk toqquşmalar sovet komandanlığına Gürcüstan Respublikasının daxili möhkəmliyini və dayanıqlığını nümayiş etdirdi: gürcülər hücum edən sovet qoşunlarına bir sıra hissedici zərbələr endirərək, Şıxlı, Qaymaqlı, Kəmərlı və Aslanbəyli kəndlərini ələ keçirmişdilər.¹³

⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v.30.

¹⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 113, v.7.

¹¹ Lenin V.İ. **Əsərlərinin tam külliyyatı**. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (may-noyabr 1920). Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984, səh. 222; 487.

¹² V. İ. **Leninin L.D.Trotskiyə məktubu (4 may 1920)** - Lenin V.İ. ƏTK. Cild 51... səh. 223; 487.

¹³ ARDA, f.28, s.1, iş 38, v.31.

Bu arada Q.Uratadzenin başçılığı altında gürcü nümayəndə heyəti Moskvada sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar aparırdı. Danışıqlar nəticəsində RSFSR və Gürcüstan Respublikası arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Maraqlıdır ki, bu müqavilə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində hərbi əməliyyatlara son qoymadı. Əksinə, mayın 9-dan etibarən Zaqatala rayonu da intensiv toqquşmalar səhnəsinə çevrildi. Azərbaycanla Gürcüstan arasında atəşkəsə yalnız mayın 18-dən sonra nail olundu.¹⁴

Moskva müqaviləsi Sovet Azərbaycanının siyasi rəhbərliyi üçün müəyyən mənada xoşagəlməz sürpriz oldu: bu aktla Moskva faktiki olaraq hərbi əməliyyatlara görə məsuliyyətdən yaxasını kənara çəkirdi və Bakı münaqişəni özü həll etmək məcburiyyəti ilə üzbuüz qalırdı. Fəqət ən böyük xoşagəlməzlik müqavilənin özündə, daha dəqiq desək, onun IV bəndində gizlənidir: Rusiyanın qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi kimi tanıdığı vilayətlər sırasında Zaqatala dairəsinin də adı çəkilirdi.¹⁵

Bu bəndin belə redaksiyada verilməsi bütün məsələlərdə Moskva ilə hesablaşan yeni Azərbaycan rəhbərliyinin belə kəskin narazılığını doğurdu. Eyni zamanda mahalın Azərbaycana mənsubluğunu Orconikidze və ümumiyyətlə XI Ordunun Hərbi-inqilab şurası və RK(b)P MK Qafqaz bürosu üzvləri dəstəkləyirdi. 1920-ci ilin mayın 10-da Qafqaz bolşevik rəhbərliyi və XI Ordu komandanlığı üzvlərindən Orconikidze, Smilqa və Kirovun imzası ilə Leninin adına etiraz teleqramı göndərildi: «Gürcüstana verilmiş Zaqatala dairəsi mübahisəsiz Azərbaycan və müsəlman ərazisidir, və bu çağadək Gürcüstan ona iddia etmirdi. Sizin xeyir-duanızla Gürcüstan bu dairə üzərinə hücumu başlamışdır, əhali gürcü istilaçılarına qarşı üsyan etmişdir. *Bu qəsbkarlığın tərəfimizdən tanınması Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin sonunun başlanğıcıdır* (kursiv bizimdir – Ş.R.). Gürcüstanın Zaqatala dairəsinin sərhədini keçməsinin qadağan olunmasını qəti şəkildə təkid edirik, əks halda Gürcüstanla Azərbaycan arasında müharibə qaçılmazdır...».

Bu şəxslər məsələyə dair mövqelərini əməli addımlarla da möhkəmlədirdilər. Məsələn, Qafqaz cəbhəsinin müvəqqəti komandanı Smilqa mayın 11-də, Moskva müqaviləsinin ziddinə olaraq, Zaqataladan XI Ordu hissələrinin çıxarılmaması haqqında əmr vermişdi.¹⁶

¹⁴ ARDA, f.28, s.1, i.ş38, v.44.

¹⁵ *Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.)*. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1953, səhəd №563, səh.564; «*Борьба*», 1920, 6 iyun, №125 (680).

¹⁶ Мустафазаде Р.С. *Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.* М.: МИК, 2006, стр.146.

Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin Zaqatala məsələsində bu mövqeyi heç də Azərbaycan xüsusi rəğbətdən irəli gəlmirdi. Orconikidze və məsləkdaşları Azərbaycanı dəstəkləyərkən, öz pragmatik siyasi maraqlarından çıxış edirdilər. Azərbaycanın maraqlarına Moskva müqaviləsində olduğu kimi açıqcasına saymazıyana münasibət bolşeviklərin ölkəmizdə ilk vaxtlar onsuz da güclü olmayan siyasi və sosial dayaqlarını daha da zəiflədərdi və regionun sovetləşməsi ilə bağlı planlarına ağır zərbə vurardı. Məhz bu şəxslərin təkidləri nəticəsində ali sovet rəhbərliyi gürcülərlə razılaşmalarına tələsik təşhirlər etdi: mayın 12-də Moskvada sülh müqaviləsinə əlavə saziş imzalandı. Sazişin birinci maddəsinə əsasən, Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ arbitraj komissiyasının həllinə verilir. İkinci maddədə isə qeyd edilirdi ki, komissiya tərəfindən məsələnin tam həllinə qədər anlaşan tərəflər Zaqatala dairəsinə yeni qoşun hissələri yeridə bilməzlər.¹⁷

Bu arada Azərbaycan (faktiki olaraq Sovet Rusiyası) ilə Gürcüstan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra başlanılan danışıqlar iyunun 12-də Ağstafa stansiyasında sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.¹⁸

On səkkiz maddədən ibarət Ağstafa müqaviləsinin II maddəsi iki respublika arasında sərhədi, III və IV maddələri iki respublika arasında müvəqqəti, bir il müddətində mövcud olacaq neytral zonanı müəyyən edirdi. Qırmızı və Poylu körpüləri, habelə Kür çayının sol sahilindəki Azərbaycan torpaqları bu zonaya daxil edilmişdi. Müqaviləyə əsasən, neytral zona Azərbaycanın inzibati idarəçiliyində saxlanılırdı, lakin Azərbaycan tərəfinin orada istehkam ucaltmasına və qoşun yeritməsinə icazə verilmirdi.

Ağstafa müqaviləsinin ən əhəmiyyətli maddələrindən biri, Zaqatala mahalına aid VI maddə idi. Bu maddənin əsas hissəsi 12 may Moskva sazişinin müvafiq maddələrini təkrar edirdi. Fəqət maddəyə əlavə edilmiş iki qeyddə yeni notlar nəzərə çarpırdı. Birinci qeyddə tərəflərin Moskva müqaviləsinin və əlavə sazişin müvafiq maddələrinin təfsirinə, habelə mübahisənin mahiyyətinə dair razılığa gəlmədikləri vurğulanırdı. İkinci qeyd dairəyə yeni qoşun hissələrinin yeridilməməsi barədə maddənin dəqiq icrasına müşahidə üçün hər tərəfdən iki nəfər olmaqla xüsusi komissiyasının təsisini nəzərdə tuturdu.

¹⁷ *Борьба за советскую власть в Грузии...* sənəd №567, səh.572; «Борьба», 1920, 6 iyun, №125 (680).

¹⁸ *ARDA*, f.28, s.1, iş 54, v.1-5; iş 56, v.1-8.

Qısaca olaraq qeyd edək ki, əvvəla, istər Moskva, istərsə də Ağstafa müqavilələri bolşevik rəhbərliyinin sadəcə taktiki gedişi idi; Qafqazın dövləti qurumlarının ərazi və sərhədlərinin yekun təsbiti regionun qəti sovetləşməsindən sonraya saxlanılırdı.

İkincisi, Zaqatala, xüsusən də iyun üsyanının yatırılmasından sonra, tamamilə sovet sferasına daxil olmuşdu, oraya Qızıl Ordunun əlavə hissələri yeridilmişdi və gürcü tərəfinin bununla bağlı bütün etirazları, adətən qulaqardına vurulurdu. Hətta, Gürcüstan XİN-in Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə 1920-ci ilin avqustun sonlarında təqdim etdiyi təliqəyə əsasən, qoşunların yerdəyişməsinə nəzarət edəcək xüsusi komissiya belə təşkil olunmamışdı.¹⁹

Ağstafa müqaviləsi Gürcüstan Müəssisələr Məclisində iyunun 25-də təsdiqləndi. Müqaviləni Məclisə təqdim edən gürcü menşeviklərinin liderlərindən olan A.Çxenkeli giriş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdi.²⁰ Məsələ ilə bağlı gürcü tərəfinin mövqe və arqumentasiyası bundan ibarət idi: 7 may Moskva müqaviləsi ilə Zaqatala Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınırdı. Əlavə sazişin birinci bəndi sadəcə Gürcüstan-Azərbaycan sərhədində, o cümlədən Zaqataladakı mübahisəli ərazilərin arbitraj məhkəməsinin baxılmasına verilməsini güman edirdi. Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsinə gəldikdə isə, gürcü hökuməti həmin maddənin birinci qeydini əsas gətirirdi: orada, qeyd etdiyimiz kimi, tərəflərin mübahisə ilə bağlı razılığa gəlmədikləri faktı konstataşya olunurdu.

Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən gürcülərin mövqeyi əsassız idi: Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsində arbitraj komissiyasının həllinə veriləcək məsələ kimi sərhədyanı mübahisəli yerlər yox, məhz Zaqatala dairəsi dəqiq göstərilirdi. Bu isə Moskva müqavilələri ilə mahalın guya Gürcüstan tərkibinə daxil olması barədə gürcü tərəfinin iddiasını tutarsız edirdi.

Azərbaycanın yeni rəhbərliyinin Ağstafa müqaviləsindəki güzəştli mövqeyi iki əsas amillə şərtlənmişdi: birincisi, Moskva müqavilələri ilə Azərbaycanın yeni sovet rəhbərliyi müşkül vəziyyətə salınmışdı. Siyasi və ideoloji cəhətdən Moskva hökuməti ilə subordinativ (iyerarxik) münasibətdə olan bu rəhbərlik mərkəzin siyasi taktikasına zidd hərəkət edə bilməzdi, ələlxüsus da Polşa hücumunun davam etdiyi bir şəraitdə.

İkinci amil müqavilənin imzalandığı gün davam edən Zaqatala üsyanı ilə əlaqədar idi - aşağıda görəcəyimiz kimi, onun gedişində keçmiş mahal

¹⁹ ARDA, f.28, s.1, iş 54, v.16.

²⁰ Учредительное собрание Грузии - «Борьба», 1920, 27 iyun, №143 (698); 30 iyun №145 (700).

elitasının bir qismi Gürcüstana birləşmək haqqında qərar çıxarmışdı. Belə bir vəziyyət də Azərbaycanın yeni rəhbərliyinin bu məsələyə dair mövqeyini kövrək edirdi.

Obyektivlik naminə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan bolşevikləri, xüsusən də partiyanın nərimanovçu qanadı Moskva rəhbərliyinin Azərbaycan əraziləri hesabına Gürcüstan və Ermənistanla güzəştə getmək siyasətinin əleyhinə çıxırdı. Məsələn, Azərbaycanın Moskvada Fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxtinski 1920-ci ilin avqust və sentyabrında Leninə ünvanladığı məktublarında Azərbaycanın şəxsiz ərazilərinin, o cümlədən Zaqatala mahalının qopardılması taktikasını zərərli və yolverilməz hesab edirdi.²¹

Tezliklə gürcü hökumətinin Zaqatala məsələsində Moskva müqaviləsinə bəslədiyi ümidlər puça çıxdı: iyulun 7-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu «Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurası üzvlərinə və bizim Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyədəki diplomatik nümayəndəliyimizə təlimat»ı təsdiq etdi. Orada deyilirdi: «RSFSR-in gürcü hökuməti ilə bağladığı müqavilə bütün detalları ilə dönmədən icra olunmalı və həyata keçirilməlidir... Yalnız Zaqatala dairəsi haqqında maddə istisna təşkil edir: dairə, müqaviləyə əsasən Gürcüstanla daxil edilmə əvəzinə, sədri RSFSR tərəfindən təyin ediləcək qarışıq komissiya tərəfindən bu və ya digər respublikaya mənsubluğu həll edilənə qədər mübahisəli ərazi hesab olunmalıdır».²²

Zaqatalada sovet hakimiyyəti artıq aprelin 29-da bərqərar olmuşdu. Həmin gün XI ordunun təlimatçılarından Menşikov adlı birisinin göstərişləri əsasında 21 yaşlı Zəkəriyyə Balaxlinskiyin sədrliyi altında mahal inqilab komitəsi təşkil edildi.²³ Komitə üzvlərinin özlərinin etirafına görə, bu orqanın səlahiyyətləri o qədər də geniş deyildi. Faktiki olaraq vilayət bir müddət Qızıl Ordu hissələrinin tam ixtiyarına verilmişdi: qoşunlar evlərdə yerləşdirilirdi, hərbi komandanlıq özbaşına həbslər aparır, əhalidən ərzaq müsadirə edirdi. Bu narazılıqdan gürcü hakim dairələri məharətlə yararlanmağa çalışırdılar.

1920-ci ilin iyunun 6-dan 18-dək davam etmiş Zaqatala üsyanının təfərrüatına varmadan, onun təşkili və gedişində gürcü faktoruna, həmçinin üsyan başçılarının gürcü hakimiyyəti ilə imzaladığı sazişə toxunmaq istərdik.

²¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (AR-PIİSSA), f.1, s.1, iş 2 «a», v.25.

²² Yəni orada, v.18.

²³ ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.2-2 (arxa), 6.

Üsyana dair materiallardan bəlli olur ki, mahalda silahlı çıxışa hazırlıq gürcü hərbi-siyasi dairələri ilə sıx koordinasiya aparılmışdı. Gürcü hökuməti Zaqatalada öz hakimiyyətini bərqərar edəcəyi təqdirdə mahalın Gürcüstan tərkibində muxtariyyətini elan etməyi planlaşdırırdı: bu halda vilayətin idarəçiliyi müsavətçi nazirin təşkil etdiyi xüsusi orqana həvalə ediləcəkdə.²⁴

M.D.Hüseynov Y.P.Gegeçkoriyə göndərdiyi 15 iyun tarixli teleqramda qeyd edirdi ki, «... gürcü hökumətinin agentləri Zaqatalada əks-inqilabi ünsürlərlə birlikdə gürcü komandanlığının adından Zaqatala dairəsinin sovet Azərbaycanından ayrılması və Gürcüstana birləşdirilməsi çağırışı ilə bəyannamələr paylayırdılar. Gürcü zabitləri və qoşun hissələri müxtəlif bəhanələrlə Zaqatala hüduklarına əvvəlcədən daxil olmuş və dairədə üsyan hazırlamışlar...».²⁵

Gürcü rəsmilərinin üsyanla bağlı müəyyən niyyətlərindən Gegeçkorinin Hüseynova 14 iyun tarixli teleqramı da işarə verirdi: «... Sazişə rəğmən sizin qoşunlar Nuxadan Zaqatala dairəsi üzərinə hücum etməkdədirlər və dairə sərhədində güclü artilleriya döyüşü gedir... Əgər bu hücum dayandırılmazsa, onda biz öz qoşunlarımıza Zaqatala dairəsinə daxil olmaq əmri verəcəyik...».²⁶

Zaqatala üsyanının ən maraqlı məqamlarından biri - onun başçılarından (Müslüm əfəndi, Məhəmməd əfəndi, Bəşir bəy Qalacıyev, Molla Məhəmməd Dibiroy və başqaları) gürcü hakimiyyət orqanları ilə imzaladıqları saziş idi.²⁷

1920-ci ilin iyununda üsyan başçılarından Gürcüstan lehinə qərarı mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin onların sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd və təhlükəli olmasından nəşət edirdi. Eyni zamanda Qızıl Ordu hissələrinin yerli mental xüsusiyyət və ənənələri nəzərə almadan Rusiyada tətbiq etdiyi şablon üzrə hərəkət etmələri əhalini yeni hakimiyyətə qarşı ovqata kökləndirir və üsyanın sosial bazasını genişləndirirdi.

Çox güman ki, gürcü hökuməti ilə bu aktı imzalamaqda üsyan rəhbərliyi ilk növbədə mümkün müvəffəqiyyətsizlikdən sığortalanmaq məqsədi güdüdü: çıxışın məğlub olacağı təqdirdə qonşu respublika ərazisi geri çəkilən üsyançılar üçün təbii sığınacaq rolunu oynaya bilərdi. Həqiqətən də üsyanın məğlubluğundan sonra Bəşir bəy Qalacıyev, Aslan bəy Qardaşov, Müslüm

²⁴ ARPIİSSA, Surət fondu, №299, v.1.

²⁵ ARDA, f.28, s.1, iş 98, v.3.

²⁶ ARDA, f.28, s.1, iş 38, v.55.

²⁷ ARPIİSSA, Surət fondu, №329, v.1-2.

əfəndi, Hafiz əfəndi və digərləri öz dağınıq dəstələri ilə Laqodex və Çarskiye Kolodsi (indiki Siteli-Skaro) rayonlarında sığınacaq tapmışdılar.²⁸

Zaqatalada iyun üsyanı gedişində Gürcüstan hökuməti nəinki üsyançılara yardımlar göstərmiş, həmçinin gürcü hərbi hissələrini mahalın ərazisinə də daxil etməklə,²⁹ müəyyən mənada hətta hadisələrin iştirakçısına çevrilmişdi. Onun bu cür davranışı mövcud vəziyyətdən irəli gəlirdi.

Həmin dövrdə Gəncədə, Zaqatalada, Qarabağda alovlanan üsyanlar, habelə sovet rejiminin üzləşdiyi problemlər gürcü hakim dairələrində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin perspektivinə dair müəyyən ümidlər yaratmışdı. Yeri gəlmişkən, 1920-ci ilin yayında Tiflis Qafqazın sovet əleyhinə mübarizə aparən qüvvələrinin özünəməxsus mərkəzinə çevrilmişdi. Orada təşkil olunmuş «Azərbaycanın qurtuluş komitəsi» silahlı çıxışların, o cümlədən Zaqatala üsyanının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı.³⁰

Lakin bolşeviklərə qarşı səylərini fəallaşdıran gürcü siyasi yuxarıları, eyni zamanda Sovet Rusiyası ilə açıq konfrontasiyadan yayınırdılar, çünki belə bir addımın gürcü dövlətçiliyinin aqibəti üçün mümkün nəticələrini çox gözəl anlayırdılar. Bu səbəbdən idi ki, üsyan günlərində mahalın bəzi sərhədyanı məntəqələrinə daxil olmuş gürcü qoşunları, çox güman ki, tezliklə geri çağırılmışdılar: XI Ordu komandanlığının 7 iyul tarixli əmrindən də göründüyü kimi, Zaqatala ərazisində gürcü hissələri artıq yox idi.³¹

Üsyanla əlaqədar Zaqatala dairəsinin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. Qəza inqilab komitəsi sədrinin məlumatlarında bildirilirdi ki, «üsyançı hərəkətin ləğvindən sonra... əhalinin rifahı kəskin surətdə pisləşdi. Bu üsyanı ləğv etmiş suvari diviziyası və piyada briqadası... sözün əsl mənasında, xüsusən də dənli məhsullar və furaj baxımından dairəni yeyib qurtarmışlar».³² Əhalidə olan yem və taxılın müsadirəsində ordu ilə yanaşı ərzaq şöbəsi (prodotdel) də fəal iştirak edirdi. Zaqatala dairəsinin müvəqqəti müvəkkili Əliyevin AK(b) MK-ya təqdim etdiyi məruzəsində (7 iyul, 1920) deyilirdi ki, «Qızıl Ordu hissələrinin vəhşilikləri haqqında təhriklərdən qorxuya düşmüş əhali qoşunlarımızın hücum etməsi zamanı özünün bütün əmlakını ataraq, dağlara qaçmışdı və bunun nəticəsində çoxmilyonluq mal-varidat qarət

²⁸ ARPIİSSA, Surət fondu, №330, v.1; ARDA, f.27, s.1, iş 684, v. 6.

²⁹ ARPIİSSA, Surət fondu, №328, v.1.

³⁰ «Коммунист» (rusca), 1920, 23 iyun, №43.

³¹ *Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921)*. Bakı: Азернешр, 1989 – sənəd №79, səh.87, 88-89.

³² ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.17-18.

edilmiş və minlərlə baş mal-qara sahibsiz bütün mahalda dolaşmaqdadır».³³ Belə addımlar, şübhəsiz, bolşeviklərin müsadirə siyasətindən cana gəlmiş əhali arasında müəyyən rezonans doğurmaya bilməzdi. Qızıl Ordunun Zaqataladakı süvari korpusunun komandiri A.Tkaçev öz raportunda (1920, 31 iyul) əhalinin Gürcüstana meylini belə təsvir edirdi: «... Yaşanılan an əhaliyə hələlik heç bir fayda gətirməmişdir, əksinə, gündən-günə onun ehtiyaclarını inkişaf etdirir. Şüursuz yerli müsəlmanlıq üçün ... ona heç nə verəmyən Bakının hakimiyyətindən azad olmaq və Tiflislə əlaqəyə girmək olduqca cazibədar görünür».³⁴

Bəhs etdiyimiz dövrdə bölgədə ikihakimiyyətlik bərqərar olmuşdu: bir tərəfdən mülki hakimiyyət (mahal inqilab komitəsi və onun yerli orqanları), digər tərəfdən isə hərbi hakimiyyət (Qızıl Ordu hissələrinin komandanlığı). Faktiki olaraq real hakimiyyət qəza inqilab komitələri ilə müqayisədə daha üstün səlahiyyətlərə malik hərbi struktura məxsus idi.

Kənardan gəlmiş və yerli xüsusiyyətlərdən baş çıxarmayan hərbi rütbəli və xüsusi şöbə işçiləri inqilab komitələrinin fəaliyyətinə kobud müdaxilələri ilə mahalın idarə edilməsini pozur və hətta iflic vəziyyətinə salırdılar. Məsələn, 1920-ci ilin noyabrında Zaqataladakı inqilab komitələri üzvlərinin demək olar hamısı hərbi hakimiyyət tərəfindən həbs edildi. Vilayət bir müddət başda keçmiş poruçik S.R.Serebryakov olmaqla ruslardan (Şvyakov, Mişin və b.) və ermənilərdən (T.Ayrapetov, R.Vartazarov, Elçibekov, Atamyants) ibarət hərbi-inqilab komitəsi tərəfindən idarə olundu.³⁵

Hərbi hissələrin Azərbaycanda, o cümlədən Zaqatalada özbaşına hərəkətləri yalnız 1921-ci ilin baharında səngidi: XI Qızıl Ordu hissələrinin Gürcüstanın sovetləşməsi ilə əlaqədar ora dislokasiya edilməsi³⁶ yerli hakimiyyət üzərinə təzyiqlərin nisbətən zəifləməsinə gətirib çıxardı.

1920-ci ilin noyabrın 20-də Ermənistanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Gürcüstan Cənubi Qafqazda Sovet təsir sferasından kənarda qalan yeganə ölkəyə çevrilmişdi. O zaman Sovet Rusiyasının siyasi vəziyyəti də xeyli möhkəmlənmişdi: oktyabrın 12-də Riqada Polşa ilə barışıq imzalanmış, noyabrın ortalarında isə Krım yarımadası Vrangel qoşunlarından tamamilə təmizlənmişdi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Gürcüstana münasibətdə sovet siyasətinə özünün yeni məntiqini diktə edirdi.

³³ ARPIİSSA, f.1, s.1, iş 124, v.6-7.

³⁴ ARPIİSSA, f.1, s.1, iş 124, v.17.

³⁵ ARPIİSSA, f.1, s.2, iş 135, v.19.

³⁶ *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2000, səh.24-25.

Gürcüstana dair siyasətə təshihlər etmək arzusu Qafqaz bolşevik rəhbərliyində artıq 1920-ci ilin oktyabrın sonlarında yaranmışdı. Həmin günlərdə Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının erməni cəbhəsini yarması və sürətlə İrəvan istiqamətində irəliləməsi müəyyən mənada sovet-türk münaqişəsi ehtimalını doğurmuşdu. Yeri gəlmişkən, buna Antanta da can atırdı.³⁷

Noyabrın sonlarında Ermənistanın sovetləşməsi faktiki olaraq Gürcüstanın siyasi taleyində həlledici rol oynadı. Artıq 1920-ci ilin dekabrın 15-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun Bakıda keçirilmiş birləşmiş müşavirəsində Gürcüstanın sovetləşməsinə əməli yardım göstərilməsi barədə qətnamə qəbul olundu. Fəqət, V.İ.Leninin təkidilə dekabrın 17-də Mərkəzi Komitə əvvəlki siyasi kursunu təsdiqlədi.

Gürcüstan məsələsi yanvar ayı ərzində bir neçə dəfə Siyasi Bürodə müzakirə olundu. Ən nəhayət, Orcoginidze və Kirovun səyləri öz nəticəsini verdi: yanvarın 26-da RK(b)P MK plenumu məsələ haqqında qətnamə qəbul etdi. Orada «zərurət halında Gürcüstan zəhmətkeşlərinə hərbi yardım göstərilməsi» nəzərdə tutulurdu. Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi aqibətində məşum rol oynayan qərar isə RK(b)P MK Siyasi Bürosunun 8 fevral iclasında qəbul olundu.³⁸

Azərbaycan hökumətinin Gürcüstana münasibəti də təbii, Qafqaz Bürosunun müvafiq siyasi kursu ilə müəyyənləşirdi. 1921-ci ilin yanvarın 14-də AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürosunun iclasında M.D.Hüseynov Gürcüstan Xarici İşlər Nazirinin 12 yanvar tarixli teleqramı barədə məlumat verdi: Teleqramda Zaqatala dairəsinin Gürcüstana mənsubluğu iddia edilirdi və arbitraj komissiyasının təşkili məsələsi bir daha qaldırıldı. İclasda gürcü hökumətinə nümayişkarənə cavab vermək və komissiyaya razı olmamaq qərara alındı.³⁹ Bu, faktiki olaraq sovet tərəfinin Gürcüstanla bağladığı müqavilələri birtərəfli qaydada denonsasiyası mənasını verirdi.

1921-ci ilin fevralın 11-də Lori rayonunda bolşevik təhriki ilə alovlanan erməni üsyanı Gürcüstanın sovetləşməsinə bir növ işarə oldu. Fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi təşkil olundu və elə həmin gün bu ölkəyə qarşı sovet müdaxiləsi başlandı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan sovet hökuməti də

³⁷ Чохели А.И. *Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах* – Тбилиси: Мецниереба, 1980, стр.155-157, 161-163.

³⁸ Жвания Г.К. *Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть Тбилиси: Сабчота Сакартвело*, 1967, стр. 304-309; Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. *Советская Россия...* стр.217-219.

³⁹ *ARPISSA*, f.1, s.2, iş 18, v.16.

Gürcüstana müharibə elan etmişdi. Fevralın 17-də Leninə və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda M.D.Hüseynov bu qərarı doğuran amillər sırasında gürcülərin Zaqatala mahalındakı əks-inqilabi fəaliyyətini də qeyd edirdi.⁴⁰

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan ərazisi – Qazax, habelə Zaqatala rayonları Gürcüstana hücum edən sovet qoşunları üçün əsas platsdarm rolunu oynamışdı.

1921-ci ilin fevralın 25-də Tiflis şəhəri Qızıl Ordu tərəfindən işğal olundu. Hərbi əməliyyatlar isə martın 18-dək, gürcü hökumətinin Batumdan evakuasiyasına qədər davam etdi.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin başa çatması region xalqlarının münasibətləri tarixində keyfiyyət etibarlı ilə yeni dövrün başlanması demək idi. Sovet dövləti mahiyyətcə əhatəli unifikasiyaedici strukturu təmsil edirdi. Belə bir keyfiyyət onu müxtəlif etnosiyasi mübahisə və münaqişələri nizamlamağa və həll etməyə sövq edirdi. Bu zaman münaqişələrin tənzimləmə metodu kimi inteqrasiya çıxış edirdi: onun əsasında dövlətdə mövcud etnos və etnik qrupları etniki identiklikdən daha geniş olan ümumi identiklik (bizim nümunəmizdə sovet identikliyi) əsasında vahid siyasi bütövə inteqrasiya cəhdi dururdu.

1921-ci ilin iyunun sonlarında Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının daxili sərhədlərinin nizama salınması üzrə konfrans öz işinə başladı. Konfrans iyul ayının 5-də F.Maxaradze və N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair beş maddədən ibarət qətnamə qəbul etdi.

Qətnamənin ikinci maddəsi Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədləri ümumi qaydada müəyyən edirdi və faktiki olaraq Ağstafa müqaviləsinin müvafiq maddələrinin qüvvədən düşməsi anlamına gəlirdi. Yeni anlaşma əvvəlki müqavilə ilə müqayisədə iki respublika arasında etnososial mülahizələrə istinadən, daha ədalətli sərhədlərin qoyulmasını bəyan edirdi. Faktiki olaraq bu sənədlə çarizmin ədalətsiz bölgüsü nəticəsində Tiflis quberniyası tərkibinə keçmiş bəzi (amma heç də hamısının yox) əzəli Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycana qaytarılmasına start verilirdi.

Sözügedən sazişinin dördüncü maddəsi Zaqatala mahalına həsr edilmişdi. Ona əsasən Gürcüstan SSR dairəyə olan hər hansı iddiasından əl çəkirdi və bu barədə Gürcüstan İnqilab Komitəsi müvafiq bəyanat verməli idi.⁴¹

⁴⁰ ARDA, f.28, s.1, iş 61, v.68.

⁴¹ ARDA, f.28, s.1, iş 78, v.6-6(arxa); f.2502, s.2, iş 3, v.1-1(arxa).

Konfransın qərarına uyğun olaraq sərhədlərin yerlərdə müəyyən edilməsi üçün Ə.Abbasov (Azərbaycan) və V.Kandelakinin (Gürcüstan) sədrliyi altında xüsusi qarışıq komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya əsasən Qarayazı, Eldar və Çatma düzlərində Gürcüstan-Azərbaycan sərhədinin demarkasiyası ilə məşğul olmuşdu. Komissiyanın 1921-ci il 8 noyabr iclasında Qazax qəzası ilə Gürcüstanın müvafiq həmsərhəd qəzaları arasında sərhəd xətti məsələsinə baxıldı.⁴² Əldə olunmuş razılığa əsasən, Qarayazı bölgəsi iki hissəyə ayrılırdı: Yuxarı Qarayazı Gürcüstana, Aşağı Qarayazı isə Azərbaycana aid edilirdi. David-Qareci monastır kompleksi rayonunda sərhəd Quzey-Keşiş dağına uzanaraq, oradan sıra dağlar ilə cənub-şərqə istiqamətlənərək, David-Qareci monastırının şimalında ucaldılmış qüllədən keçirdi. Deməli, monastır kompleksi bütünlükdə Azərbaycan tərkibində təsbit olunurdu.

Komissiyanın gəldiyi qənaətlər noyabrın 15-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtar Hacıyev və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani arasında imzalanmış yeni sazişdə ifadəsini tapdı⁴³.

Beləliklə, 1921-ci ilin iyulun 5 və noyabrın 15-də qəbul edilmiş sənədlər Gürcüstanın Zaqatala dairəsinə olan iddialarından imtinasını rəsmiləşdirirdi. Zaqatala mahalının siyasi (dövləti) mənsubluğu ilə bağlı münaqişə beləcə həllini tapdı. Konfliktoloji nöqteyi-nəzərdən, münaqişənin həlli üçün opponentlərin hər ikisinin və ya heç olmasa birisinin mövqeyinin dəyişməsi zəruridir.⁴⁴ Bizim halda bu, yeni gürcü sovet elitasının dairədən rəsmən imtinasında özünü büruzə verir.

KAYNAKÇA

1. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**, fond 1, siyahı 1, iş 2 «a»
2. **ARPIİSSA**, fond 1, siyahı 1, iş 124
3. **ARPIİSSA**, fond 1, siyahı 2, iş 18
4. **ARPIİSSA**, fond 1, siyahı 2, iş 135
5. **ARPIİSSA**, Surət fondu, №299
6. **ARPIİSSA**, Surət fondu, №328
7. **ARPIİSSA**, Surət fondu, №329
8. **ARPIİSSA**, Surət fondu, №330

⁴² ARDA, f.2502, s.2, iş 3, v.92-92(arxa).

⁴³ ARDA, f.28, s.1, iş 84, v.7-7 (arxa).

⁴⁴ Анцупов А.Я., Шипилов А.И. **Конфликтология**: Учебн. для вузов – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 – стр.504-505.

9. **АзәрбајҠан Республікасіның Дөвләт Архиві (ARDA)** фонд 27, сиваһı 1, іш 684
10. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 38
11. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 54
12. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 56
13. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 61
14. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 63
15. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 78
16. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 84
17. **ARDA** фонд 28, сиваһı 1, іш 98
18. **ARDA**, фонд 28, сиваһı 1, іш 113
19. **ARDA**, фонд 2502, сиваһı 2, іш 3
20. **АзәрбајҠан тарихі. Үеддї сїлддә.** VI сїлд (апрел 1920-июн 1941). Бақı: Elm, 2000, сәһ.
21. Әһмәд Бәдї. **29 нїсан.** – «АзәрбајҠан мївәққәтї иңқїлаб комїтәсїнїн әхбарı», 1920, 29 нїсан, №1
22. **LENİN V.İ. Әсәрләрїнїн там күлліҮҮәтї.** Русса бешїнсі нәшрїндән тәрцүмә. Сїлд 51 (май-ноҮабр 1920). Бақı: АзәрбајҠан дөвләт нәшрїҮҮәтї, 1984, сәһ.
23. **АЗИЗБЕКОВА П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье.** Бақı: Азерб.гос.їзд-во, 1969, стр.
24. **АНЦУПОВ А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебн. для вузов.** 2-е їзд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, стр
25. «**Борьба**», 1920, 4 май, №98 (653)
26. **Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.).** Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1953
27. **ЖВАНІЯ Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть Тбилиси: Сабчота Сакартвело,** 1967, стр.
28. «Коммунист» (русса), 1920, 23 июня, №43
29. **Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921).** Бақı: Азернешр, 1989
30. **МАХАРАДЗЕ Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии .** Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, стр.

31. МУСТАФАЗАДЕ Р.С. **Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.** М.: МИК, 2006, стр.
32. **Победа советской власти в Закавказье.** Тбилиси: Мецниереба, 1971, стр.
33. **Политическая энциклопедия. В двух томах. Т. 1.** М.: Мысль, 2000
34. **Учредительное собрание Грузии. «Борьба», 1920, 27 июня, №143 (698).**
35. **Учредительное собрание Грузии. «Борьба», 1920, 30 июня №145 (700).**
36. ХАРМАНДАРЯН С.В. **Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923).** Ереван: Айастан, 1969, стр.
37. ЧОХЕЛИ А.И. **Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах.** Тбилиси: Мецниереба, 1980, стр.

YURTDIŐINDAKİ KARAÇAY-BALKAR GAZETECİLİĞİNDE KUZEY KAFKASYA'NIN SOVYETLEŞTİRİLMESİ SÜREÇLERİ

Tamara Shamsudinovna BİTTİROVA*

ÖZET

Karaçay-Balkar gazetelerinin ilk itirazları, her Şeyden önce, Türkiye'nin sürgündeki mültecilere sığınma hakkı verdiği 1921 tarihli Rus-Türk Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki harekete katılanlara karşı oldu. Mahmud Dudov, Karaçay-Balkar yazarları arasında yer alan bir aktör, bir akademisyen ve aynı zamanda bir sosyal aktivist idi. Kendisi "Karaçay Halkını Yok Etme İpuçları" başlıklı bir dizi makalenin yazarıdır. Komünistlerin kolektif çiftlik sisteminin pekiştirilmesi sırasında halkın ekonomik geçimine son vermeleri için çeşitli misillemelerin Sovyetleştirilmesi süreci anlatılmaktadır. Okuyucuların ilgisini çeken, 1930'lu yılların sonunun acımasız baskıları hakkında bir anlatıdır. Yazar, yalnızca bastırılmış Karaçaylıların kaderini değil, aynı zamanda, eşitliğin ve kardeşliğin temel değerlerini ilan ederek, ülkede baskıların niçin mümkün olabildiğini araŐtırmaktadır. Bu konu, Balkarların ve Karaçaylıların sürgüne ve soykırımı maruz kaldığı İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar yurtdışında gazetecilikle alakalı kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Karaçayev-Balkar diasporası, Sovyetleşme, baskı, gazetecilik.

---

* Prof. Dr., Kabardin-Balkar Üniversitesi. tbittir@mail.ru.

ПРОЦЕССЫ СОВЕТИЗАЦИИ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В ПУБЛИЦИСТИКЕ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЗАРУБЕЖЬЯ

АННОТАЦИЯ

Карачаево-балкарские публицисты первого призыва были, прежде всего, участники белоэмигрантского движения, которые оказались на чужбине после подписания Карского российско-турецкого договора 1921 года, согласно которому Турция предоставляла им убежище. Одним из активных публицистов из числа карачаево-балкарских авторов был ученый и общественный деятель Махмуд Дудов. Он – автор серии статей под названием «Истребление Советами карачаевского народа». В них рассказывается о процессе советизации области, о репрессиях, проводимых коммунистами в ходе упрочения колхозного строя, приводятся многочисленные примеры ломки хозяйственного уклада народа. Наиболее достоверными и захватывающими внимание читателей является повествование о жестоких репрессиях конца 30-х годов. Автор рассуждает не только о судьбе репрессированных карачаевцев, но и ищет причины того, почему репрессии стали возможны в стране, объявившей основными ценностями равенство и братство. Эта тема оставалась актуальной в публицистике зарубежья вплоть до начала Второй мировой войны, в период которой балкарцы и карачаевцы подверглись депортации и геноциду.

Ключевые слова: Северный Кавказ, карачаево-балкарская диаспора, советизация, репрессии, публицистика.

**PROCESSES THE SOVIETIZATION OF THE NORTHERN
CAUCASUS IN THE JOURNALISM OF KARACHAY-BALKAR
ABROAD**

ABSTRACT

Karachay-Balkar publicists first appeals were, first and foremost, participants white immigrant movement, who were in exile after the signing of the Russian-Turkish Treaty of Kars 1921 year according to which Turkey gave them refuge. An active from among publicists Karachai-Balkar authors was a scholar and social activist Mahmoud Dudov. He is the author of a series of articles entitled "Extermination Tips Karachai people." They tell about the process of Sovietization of reprisals carried out by Communists during the consolidation of the collective farm system, numerous examples of breaking the economic livelihood of the people. The most reliable and exciting the attention of readers is a narrative about the cruel repressions of the end of the 30-ies. The author discusses not only the fate of repressed Karachais, but looking for reasons why the repressions became possible in the country, which declared the core values of equality and fraternity. This theme has remained relevant in journalism abroad until the outbreak of the second world war, during which the Balkars and Karachays were subjected to deportation and genocide.

Keywords: North Caucasus, Karachayev-Balkaria diaspora, Sovietization, repression, journalism

ПРОЦЕССЫ СОВЕТИЗАЦИИ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В ПУБЛИЦИСТИКЕ КАРАЧАЕВО- БАЛКАРСКОГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Карачаево-балкарские публицисты первого призыва были, прежде всего, участники белоэмигрантского движения, которые оказались на чужбине после подписания Карского российско-турецкого договора 1921 года, согласно которому Турция предоставляла им убежище. В 20-е годы кавказские эмигранты могли свободно реализовать свои протестные настроения в периодической печати европейских стран, проживая на территории Турции. Объяснение этому можно найти в нестабильности советского режима и относительной свободы в стране. Советский режим начал «закручивать» гайки с 1928 года и первыми жертвами репрессий стали представители социальной верхушки – князья, дворяне, служители культа, которым не могли не сочувствовать представители белоэмигрантского движения.

Одним из активных публицистов из числа карачаево-балкарских авторов был ученый, общественный деятель, участник различных кавказских объединений и комитетов, Махмуд Дудов. Его научные труды и общественная деятельность стали известны широкому кругу читателей благодаря публикациям Ф. Борлаковой, Н. Кагиевой, З. Кипкеевой, Б. Лайпанова.¹

До смены политической системы в России, т. е. до начала 90-х годов XX века, всякое упоминание его имени сопровождалось характеристиками, создающими образ яркого антисоветчика. Между тем, выявленные на сегодняшний день публикации, выступления на «Радио Свободы», сотрудником которого он был многие годы, говорят о самоотверженной деятельности славного сына Кавказа, нашедшего силы донести до мирового сообщества трагедию высланных народов.

Махмуд Дудов – автор двух известных трудов, двух значимых монографий «*Karavaş-Malkar türklerinde Hayvançılık ve bununla ilgili gelenekle*» («Животноводство и связанные с ним обычаи карачаево-балкарских тюрков») (Karavaş 1954) и «*Karavaş ve Malkar türklerinin Faciası*»

---

¹ Борлакова Ф. А. **Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции.** Автореферат дис. кандидат исторических наук, Карачаевск, 2009; Къагъыйланы Назифа. Дудаланы Садык. // Ас-Алан. -2001. -№ 1, 152-157 с. Кипкеева З. Б. **Карачаево-балкарская диаспора в Турции.** Ставрополь, 2000; Лайпанланы, Билял. Дудаланы Махмут бла Йылмаз Невруз. // Къарачай. 2009. - № 1.)

(«Трагедия карачаево-балкарских тюрок»), опубликованных под псевдонимами Рамазан Карча и Махмуд Асланбек (Aslanbek 1952).² Второе исследование издано в 1952 году, и в нем изложена не только трагедия депортации, но и ее причины, какими их видел автор. В эмиграции Махмуд использовал псевдонимы Рамазан Карча, Махмут Асланбек, Рамазан Наибоглу и др.

В 50-е годы Дудов начинает публицистическую правозащитную деятельность, выступая на страницах различных журналов в защиту репрессированных народов Северного Кавказа и обличая преступную национальную политику Советской власти. В 1955 г. при содействии США в г. Мюнхен (Германия) создается научно-исследовательский институт народов СССР, в котором работали эмигранты первой (послереволюционной) и второй (послевоенной) волны из всех республик бывшего Советского Союза. Институт выпускал журнал «Дерги», в который Дудов присылал свои правозащитные статьи о трагедии карачаево-балкарцев, привлекая внимание мировой общественности к чудовищному попранию прав народов Северного Кавказа в СССР. Его статьи публикуют также издающиеся в Европе журналы «Кавказ» и «Кавказская Ривьера».

Махмуд Асланбек (Махмуд Дудов) опубликовал в журнале «Кавказ» серию статей под названием «Истребление Советами карачаевского народа». В одной из них он пишет: «Аресты начались в Карачае со второй половины 1936 года. Это был тот момент, когда все сельское население Карачая было насильственно загнано в колхозы, превращено в государственных крепостных и влачило полунищенское существование. Первому удару сотрудников НКВД подверглись остатки дореволюционной беспартийной интеллигенции, честно отдавшие свои сил на благо своего народа». 3 Среди них были поэты Исмаил Акбаев, Азрет Уртенев, хирург Асхат Биджиев, писатели Хасан Аппаев и Ислам Хубиев, известный общественный деятель Умар Алиев и другие. Автор рассуждает не только о судьбе репрессированных карачаевцев, но и ищет причины того, почему репрессии стали возможны в стране, объявившей основными ценностями равенство и братство: «1936-37 годы в истории Советской России имеют серьезное значение для понимания сущности большевистского тоталитаризма...

---

² Mahmut Aslanbek, *Karacay ve Malkar Türklerinin faciasi Text.* / A. Mahmut. -Ankara, 1952; Ramazan, Karca, Hamit, Zübeyir Kosay. *Karagay-Malkar Türklerinde Hayvancilik ve Bununla ilgili Gelenekler Text.* / K. Ramazan, Z. Hamit. -Ankara, 1954.

³ «Кавказ», Мюнхен, 1952, № 4-5, 20 стр.

Как известно, массовая «чистка» в партии и репрессии против остатков «бывших» людей началась с конца 1934 года в связи с убийством Сергея Кирова в Ленинграде. Но, более тотальный и жестокий характер они приняли после того, как Сталин выступил на пленуме ЦК партии (3 марта 1937 года)...» Далее он приводит высказывание Сталина о том, что «задача состоит в том, чтобы не тратить время на дискуссии с уклонистами, а беспощадно ликвидировать их, как врагов народа». В самом деле, это выступление стало точкой отсчета для нового, более жестокого витка репрессий, сигналом к действию для сталинистов на местах.

«Многие полагали, - пишет Махмуд Дудов далее, - что указания вождя относятся к сравнительно узкому кругу лидеров левой и правой оппозиции в партии и дело кончится расправой над Зиновьевым, Каменевым, Бухариным и др., а также связанными с ними комиссарами, дипломатами, маршалами и т.д. Но волна репрессий на этом не остановилась. Ликвидации подверглась не только антисталинская верхушка советско-партийной системы бюрократии, но и широкие массы интеллигенции, офицеры и солдаты, колхозники и промышленные рабочие – ветераны октябрьской революции 1917 года». В статье дается краткие биографии известных людей Карачая, погибших от рук НКВДшников. Особенно впечатляет в статье рассказ о женщинах-карачаевках, на долю которых выпали тяжелые испытания в период репрессий: «Разнузданные полицейские не оставляли в покое и женщин. По точным данным, за эти два года было посажено в тюрьму 875 карачаевских женщин... Одни из них были осуждены вместе со своими мужьями, другие – за открытый протест против бесчинства полицейских в момент ареста мужей или сыновей и т.д.; третьи – вместо скрывшихся мужей или сыновей, которые с самого начала репрессий уходили в Дагестан, Чечено-Ингушетию и другие области Кавказа. Лишь из одного мне знакомого аула Джегута было арестовано свыше 50 женщин. Вот имена некоторых из них: Халкеч Алханым, 58 лет, колхозница, арестована вместе с мужем Каншау и сыном Джафар. Айбаз Бабуш, 60 лет, колхозница, арестована вместе с двумя братьями...». И в конце списка: «Гогу Таужан, 30 лет, колхозница, мать 2 детей. Арестована с мужем Муса и сыном Ибрагим».4 (№4-5, стр.29) Сколько же лет было Ибрагиму, если матери было всего 30 лет? Во всяком случае, он не мог достичь совершеннолетия. Апелляция к конкретным людским судьбам усиливает эмоциональную загрузку публикации М. Дудова.

---

⁴ «Кавказ», Мюнхен, 1952, № 4-5, 29 с.

Отличает публикацию Махмуд Дудов от других подобных статей конкретность и осязаемость повествования, что объясняется причастностью автора ко многим событиям, происходившим в 30-е годы.

«С 1924 по 1939 гг. издавались десятки изданий, посвященных проблемам горцев. В основном они издавались на русском языке, а с начала 1930-х гг. в некоторых журналах часть материала стала печататься на турецком языке. Представители карачаево-балкарской диаспоры в Европе (Т. Шакманов, М.-Г. Суншев, Н. Суншев, А. Шаханов, И. Урусбиев) внесли большой вклад в дело организации и производства большинства из этих изданий, а также выступали в качестве авторов с различными материалами», - пишет Ф. Борлакова.⁵

Среди русскоязычной кавказской периодики наиболее влиятельными были общественно-политические журналы: «Свободный Кавказ», издававшийся с 1929 года в Париже, а затем в Мюнхене (вплоть до 1960-х годов), на русском языке и «Кавказ», который выходил с 1934 года по 1939 годы в Париже, а после 1940-го года в Мюнхене.⁶ Эти издания являлись голосом так называемого «Органа кавказской национально-демократической мысли», а отражение событий советской истории на странице этих журналов в корне отличались от привычных. Для того чтобы представить информационное и эмоциональное содержание «советских» материалов в этих изданиях, нужно помнить о причинах эмиграции кавказцев: вынужденное мухаджирство, раскулачивание, репрессии 20—30-х годов, Великая Отечественная война. Во всех случаях эмигранты покидали Кавказ вынужденно, часто с чувством горькой обиды, озлобленностью на все «царское», «русское», а потом и «советское». Немалая доля эмигрантов – выходцев с Кавказа, приходилась на представителей интеллигенции – юристов, врачей, военных, писателей, музыкантов. Впоследствии именно они и организовали «Орган кавказской национально-демократической мысли», который провозгласил основной своей идеей «борьбу всех народов с большевизмом и поражение советского правительства».

---

⁵ Борлакова Ф. А. **Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции.** Автореферат дис. кандидат исторических наук, Карачаевск, 2009, 23 с.

⁶ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ»: Сборник статей за период существования журнала 1934-1939 гг. Составитель Доного Хаджи Мурад. Махачкала-Париж: Библиотека журнала «Ахульго», 2010; Джавахишвили Н. Из истории сотрудничества кавказских политических эмигрантов (в период с 1921-го до начала 1940-х гг. Кавказ и глобализация, Баку. 2009, т. 3, выпуск 4.

ЛИТЕРАТУРА

1. БОРЛАКОВА Ф. А. Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции. Автореферат дис. кандидат исторических наук, Карачаевск, 2009
2. Гайдар Баммат и журнал «Кавказ»: Сборник статей за период существования журнала 1934-1939 гг. Составитель Доного Хаджи Мурад. Махачкала-Париж:
3. Библиотека журнала «Ахульго», 2010
4. ДЖАВАХИШВИЛИ Н. Из истории сотрудничества кавказских политических эмигрантов (в период с 1921-го до начала 1940-х гг. Кавказ и глобализация, Баку. 2009, т. 3, выпуск 4
5. «Кавказ», Мюнхен, 1952, № 4-5
6. КЪАГЪЫЛАНЫ Назифа. Дудаланы Садык. // Ас-Алан. -2001. -№ 1, 152-157 с.
7. КИПКЕЕВА З. Б. Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000
8. ЛАЙПАНЛАНЫ, Билял. Дудаланы Махмут бла Йылмаз Невруз. // Къарачай. 2009. - № 1
9. ASLANBEK. Mahmut Karacay ve Malkar Türklerinin faciasi Text. / A. Mahmut. -Ankara, 1952
10. Ramazan, Karca, Hamit, Text. / K. Ramazan, Z. Hamit. -Ankara, 1954

1917-Cİ İL OKTYABR ÇEVİRİLİŞİNDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN VƏ DAĞISTAN XALQLARININ ÜMUMİ DÜŞMƏNLƏRƏ QARŞI BİRGƏ MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN

Tofiq MUSTAFAZADƏ*

ÖZET

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra həm Azərbaycan, həm də Dağıstan xalqları öz istiqlaliyyətləri uğrunda mübarizəyə başlamış, lakin həm Rusiyadakı yeni iqtidar Sovetlər, həm də ağqvardiyaçılar bu xalqların azadlıq hərəkatını boğmağa çalışırdılar.

Ümumi düşməne qarşı mübarizədə tarixin sıx dostluq telləri ilə bağlı olan Azərbaycan və Dağıstan xalqlarını bir-birinə yardım göstərirdilər. Belə ki, 1918-ci ilin martın sonu – aprelin əvvəllərində S.Şaumyan başda olmaqla daşnaklar və ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirdikləri zaman Dağıstanın dini rəhbəri Nəcmuddin Qotsinskinin rəhbərliyi ilə dağıstanlılar Bakı müsəlmanlarının xilasını üçün yürüşə başlamış, Xaçmaz yanında erməni-bolşevik dəstələrini darmadağın edərək Biləcəriyə kimi yaxınlaşmışdılar. Yalnız bolşeviklərin Port-Petrovsku alması xəbəri Qotsinskini geri qayıtmağa vadar etmişdi.

1918-ci ilin oktyabrında türklərin XV diviziyası Süleyman İzzət bəyin komandanlığı ilə Dərbəndi ağqvardiyaçı Biçeraxovun işğalçı dəstələrindən təmizlədiyi zaman bir çox azərbaycanlılar da döyüşlərdə fəal iştirak etmişdilər. 1918-1919-cu ilin əvvəlində Denikin ordusu Şimali Qafqaz dağlılarına qarşı hücum keçirdiyi zaman Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Denikinə nota verərək öz etirazını bildirmişdi. Eyni zamanda Dağıstan əhalisi içərisində Azərbaycana birləşmək uğrunda meyl güclənirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasındakı nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev aprelin 17-də Cümhuriyyət hökumətinə bildirdi ki, Tabasaran, Avaristan və Dərbəndi təmsil edən nümayəndələr onun yanına gəlib bildirmişdilər ki, Dağıstan Azərbaycanla iqtisadi cəhətdən sıx bağlı olduğu üçün siyasi birliyin olmasına da zərurət var.

---

* Prof. Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun “ Ümumi tarix” şöbəsinin müdiri.

Açar sözlər: Oktyabr çevrilişi, Azərbaycan hökuməti, Dağlılar Respublikası, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nacmuddin Qotsinski.

**FROM THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF AZERBAIJAN AND
DAGESTAN PEOPLES AGAINST COMMON ENEMIES DURING
THE YEARS AFTER THE OCTOBER REVOLUTION OF 1917**

ABSTRACT

After the October Revolution of 1917 both Azerbaijan and the Dagestan peoples started struggling for their independence, but the new Soviets in Russia, as well as the whites, tried to suppress the movement of these peoples. The peoples of Azerbaijan and Dagestan, have been helping one another in the fight against common enemy.

Thus, when Dashnaks and Armenians, led by S. Shaumyan in late March-early April 1918, carried out genocide against Azerbaijanis, Dagestanis under the command of the Dagestani religious leader Najmuddin Gotsinski, started a campaign for the liberation of the Baku Muslims and demolished Armenian-Bolshevik groups near Khachmaz and approached to Baladjary.

Only the news that Bolsheviks were taking Port-Petrovsky has prompted Gotsinski to return. Many Azerbaijanis were actively involved in the battles in October 1918, when the 15th division of the Turks, under the command of Süleyman İzzet Bey, purified Darband from Bicherakhov's aggressive brigades. At the beginning of 1919 when Denikin's army attacked the North Caucasus mountains, the Government of the Republic of Azerbaijan issued a protest note to Denikin.

At the same time, the tendency to join to Azerbaijan within the Dagestan population was intensifying.

The representative of the Republic of Azerbaijan in the Mountainous Republic of the Northern Caucasus Abdurrahim bey Hagverdiyev informed the Government of the Republic on April 17 that representatives of Tabasaran, Avaria, and Darband came to him and stated that Dagestan is economically closely related to Azerbaijan, and there is a need for political unity.

Keywords: October Revolution, Azerbaijan Government, Mountains Republic, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najmuddin Gotsinski.

ИЗ ИСТОРИИ СОВМЕСТНОЙ БОРЬБЫ НАРОДОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ДАГЕСТАНА ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОГО ПЕРЕВОРОТА 1917 ГОДА.

АННОТАЦИЯ

После Октябрьского переворота 1917 года народы Азербайджана и Дагестана начали борьбу за свою независимость. Однако новая Советская власть, а также белогвардейцы пытались задушить освободительную борьбу этих народов. Связанные историческими узами народы Азербайджана и Дагестана помогали друг-другу в борьбе против общего врага. Так, к в конце марта-начале апреля 1918 года дашнаки во главе с С.Шаумяном осуществили геноцид против азербайджанского народа. Дагестанцы во главе с духовным лидером Наджмудином Гоцинским предприняли поход для спасения своих единоверцев подошли до Биладжары. Только весть о взятии большевиками Петровска заставила Гоцинского вернуться обратно. Когда в октябре 1918 года XV дивизия турок во главе с Сулейман Иззет бейем освободили Дербенд от белогвардейских отрядов Бичерахова, многие азербайджанцы приняли участие в боях. Когда же в начале 1919г. деникинская армия наступала на северокавказских горцев правительство Азербайджанской Демократической Республики предьявила ноту протеста Деникину.

Представитель Азербайджанской Республики в Республике Северокавказских Горцев Абдуррагим бей Ахвердиев 17-го апреля сообщал своему правительству, что делегаты от Табасарана, Аварии и Дербенда пришли к нему и заявили, что поскольку Дагестан экономически связан с Азербайджаном необходимо и политическое единство.

Ключевые слова: Октябрьский переворот, Азербайджанское правительство, Республика Горцев, Абдуррагим бей Ахвердиев, Наджмудином Гоцинский.

1917-ci il və ondan sonrakı illərdə olduğu kimi müasir dövrdə də Qafqazda təsir uğrunda, doğrudur bir qədər fərqli formatda dünya gücləri arasında kəskin mübarizə gedir. Bu baxımından Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının ümumi düşmənlərə qarşı birgə mübarizəsi tarixini öyrənmək siyasi - elmi aktuallığa malikdir.

Məlumdur ki, 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra həm Azərbaycanda, həm də Dağıstanda ikihakimiyyətlik yaranmışdır.

Dağıstanda müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarının yaradılması ilə yanaşı Petrouvskda və Dərbənddə hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Milli müsəlman təşkilatlarının meydana çıxması ilə ikihakimiyyətlik üçhakimiyyətlik ilə əvəz olunmuşdu. Dünya müharibəsi cəbhələrindən dönən “Vəhşi Diviziya” hissələrinin müsəlman milli şuralarının nəzarətinə keçməsi bu orqanları əsas siyasi qüvvəyə çevirdi.

1917-ci illin iyul ayının 22-də Port-Petrovsk Soveti dağlı xalqlarının milli- azadlıq mübarizəsi liderlərinin nəzarəti altında olan vilayət icraiyyə komitəsi ilə əlaqələri kəsdiyini elan etdi. Bir qədər sonra Dərbənd və Temirxan-Şura sovetləri də belə hərəkət etdilər.¹

Məlumdur ki, 1917-ci il sentyabrın 20(oktyabrın 3-ü)-də Qafqaz dağlılarının Vladikavkazda keçən II qurultayında İttifaqın Mərkəzi Komitəsi özünü Şimali Qafqazın səlahiyyətli hökuməti elan etmişdir.² 1918-ci ilin martında Dağlı Xalqları İttifaqının hökuməti çox böyük üstünlüyə malik bolşevik qüvvələrinin təzyiqi qarşısında, mülki əhalinin qırğına və vətəndaş müharibəsinə yol verməmək üçün öz hərbi birləşmələrini buraxaraq Dağlı İttifaqının ərazisini tərk edib Tiflisə köçdü.³

1918-ci ilin yanvarında açılmış Rusiya müəssislər məclisi sovet hakimiyyətini tanımadığından bolşeviklər onu buraxdılar. Buna görə də milli ucqarların liderləri yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq hərəkət etməyi qərara aldılar. 1917-ci ilin dekabrında 2-də Dağıstanlıların Mərkəzi Komitəsi Şimali Qafqaz İttifaqının muxtariyyətinin yaradıldığını elan etdi.⁴

Məlumdur ki, S.Şaumyanının başçılıq etdiyi bolşevik və erməni daşnakları müsavəti tamamilə hakimiyyətdən kənarlaşdırmaqdan ötrü onun

---

¹ Аликберов Г. *Революция и Гражданская война в Дагестане*. Махачкала, 1962, с.20; Гөйүşов А. 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi. Bakı, “Araz”, 2000, s..58.

² Алиева С.И. *Азербайджан и народы Северного Кавказа*, Баку-2010, с.320.

³ *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)*, f.897,siy.1, iş 22, a.v.23.

⁴ G.Cabaği. *Kafkaz-Rus mücadiləsi*. İstanbul 1967, səh.84.

sosial dayağı olan türk müsəlman əhalisini qırmaq üçün 1918-ci il martın 30-dan aprelin 3-dək müddətdə Bakıda azərbaycanlı soyqırımını keçirdilər. Müxtəlif məlumatlara görə 10 mindən 50 minədək dinc azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi.⁵Soyqırım Quba, Şamaxı və Lənkəran qəzalarında da davam etdirildi.

Bakıda erməni daşnaklarının və bolşeviklərin dinc müsəlmanları kütləvi surətdə məhv etmələri və Dağıstana hücumu hazırlaşmaları haqqında xəbərlər Dağıstanda böyük həyəcana səbəb oldu. Dağıstan vilayəti mülki icraiyyə komitəsi yardım üçün imam Nacmuddin Qotsinskiyə müraciət etdi. Şahzadə Mirzə Qacarın başçılıq etdiyi müsəlman korpusu da yardım çağırışına cavab verdi.⁶ İmam Qotsinski bütün Şimali Qafqaz və Dağıstan müsəlmanları adından əhaliyə müraciət etdi. O, H.Tarkovski və C.Musaliyevin başçılıq etdiyi süvari alayları ilə birlikdə aprelin əvvəllərində Bakı müsəlmanlarına yardım göstərmək üçün yürüş etdi. Xaçmaz yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Qotsinski erməni-bolşevik qüvvələrini darmadağın etdi və Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttinə yaxınlaşdı.⁷ Dağıstan milli qüvvələrinin uzaqlaşmasından istifadə edən bolşeviklər Port-Petrovsk (Şamil Qala) şəhərini öz nəzarəti altına aldılar. Bu xəbəri alan Qotsinski Dağıstana qayıtmalı oldu.⁸

Xəzər dənizində gəmiçiliyin açılmasından istifadə edən bolşeviklər 16 minlik desant qüvvəsini və 36-cı Türkünstan alayını Həştərxandan Dağıstan bolşeviklərinin yardımına göndərdilər. İmam Qotsinski Avarıstan dağlarına çəkilməli oldu.⁹

Bir müddət sonra Temirxan–Şura bolşeviklərin əlinə keçdi və Dağlı Şimali Qafqaz ittifaqı rəhbərləri öz fəaliyyətlərini Qotsinskinin yerləşdiyi Qunibə keçirdilər.¹⁰

Terkidə kazak-bolşevik ittifaqı təşkil olunduqdan sonra dağlı hökumətinin mövqeləri zəiflədi və o öz siyasi mövcudluğunu saxlamaq üçün yollar aramağa başladı. Dağlı hökuməti Cənubi Qafqaz ittifaqının rəhbərliyinə Şimali Qafqazın bu ittifaqın tərkibinə qəbul olunması üçün müraciət etdi.¹¹

⁵ Геноцид азербайджанского народа в 1918 годы. Организаторы и палачи. Баку, ИПО, «Турхан», 2013 с.8.

⁶ Göyüşov A. **Göstr. əsəri**, s.180-181.

⁷ Erel Ş. **Dağıstan və dağıstanlılar**.İstanbul, 1961, s.177.

⁸ Naser Yüßeer. **I Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan harekatı**.Ankara, 1996, s.50.

⁹ Göyüşov A. **Göst. əsəri**. s.182.

¹⁰ Yenə orada, s.184.

¹¹ Göyüşov A.**Göst. əsəri**.s.186.

Ancaq Zaqafqasiya seyminin erməni deputatları bu təklifin əleyhinə çıxdılar. Gürcülərə gəldikdə isə onlar hesab edirdilər ki, bu məsələ almanlarla razılaşdırılmalıdır, almanlar isə Türkiyənin Qafqaz regionunda güclənməsini istəmədiyindən Türkiyəyə meyl edən xalqların üstünlük təşkil etdiyi ittifaqın təşkilini arzulamırdılar.

Azərbaycan ictimai xadimlərinin söyləri nəticəsində dağlıların nümayəndə heyəti Trabzondakı sülh konfransına «qonaq» sifəti ilə dəvət olundu.¹² Lakin burada da Dağıstan nümayəndələri uğursuzluğa düçar oldular. Ənvər Paşa ilə görüşən nümayəndə heyəti yardım xahiş etdi. Cənubi Qafqaz ittifaqına qəbul olunmağına ümidini itirən Şimali Qafqaz nümayəndə heyəti 1918-ci il mayın 11-də İstanbulda Şimali Qafqazın müstəqilliyini elan etdi.¹³ İstiqlal bəyannaməsinin ikinci maddəsinə görə yeni dövlətin sərhədləri keçmiş Rusiya imperiyasının əyalətlərini əhatə edəcək, şimalda Terek, Stavrapol, Kuban və Qara dənizlə əhatə olunur, şərqdə Xəzər dənizi və cənubda Cənubi Qafqaz ölkələri ilə həmsərhəd idi.¹⁴

1918-ci il iyunun 8-də Şimali Qafqaz Respublikası Osmanlı imperiyası ilə dostluq müqaviləsi imzaladı. Osmanlı hökuməti bu respublikaya hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü.¹⁵

Şimali Qafqaz Dağlı xalqları İttifaqı Respublikası (qısaca-Dağlılar Respublikası) elan edilmiş,¹⁶ Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı imperiyası onun müstəqilliyini tanımışdı. Azərbaycan hökuməti Dağlılar Respublikası ilə əlaqələri genişləndirmək xətti yürüdüdü.

Dağlıların azadlıq mübarizəsini dəstəkləmək üçün Yusuf İzzət bəyi təlimatçı zabitlərlə Dərbənd yolu ilə Dağıstana yollamaq qərarına alındı.¹⁷

1918-ci ilin oktyabrında 15-ci tümən Süleyman İzzət paşanın komandanlığı altında nizami Osmanlı qoşunları Dərbəndə yaxınlaşmışdı. Ş.Erel in sözlərinə görə artıq 200 ildir Rusiya imperiyasına qarşı vuruşan dağıstanlılar türk qoşunlarını böyük coşqu ilə qarşıladılar.¹⁸ Hətta bolşevik Taxo-Qadi etiraf edir ki nizami türk qoşunlarının Süleyman İzzət paşanın

---

¹² A.Тахо-Гади. **Революция и контрреволюция в Дагестане.** Махачкала, 1927, с.61
Göst. əsəri, s.61.

¹³ Gabe.V.K.**Göst. əsəri,** s.88.

¹⁴ A.Тахо-Гади.**Göst. əsəri,** s.61-62.

¹⁵ N.Yücer. **Göst. əsəri,** s.52.

¹⁶ Nəsilbli N. **Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti.** Dərs vəsaiti, Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2011 s.182.

¹⁷ Yənə orada s.193.

¹⁸ Erel Ş. **Göst. əsəri,** s.178.

komandanlığı altında Biçeraxova qarşı döyüşə başlaması Dağıstan əhalisinin böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdur.¹⁹ Hələ oktyabrın 3-də Biçeraxov ermənilərdən və ruslardan ibarət olan 200 nəfərlik qüvvəni şəhərə gətirmişdi.²⁰ Oktyabrın 5-i saat 13-də başlayan döyüş səhəri günü saat 10-a kimi davam edərək Dərbəndin azad olunması ilə nəticələnmişdir. Bu döyüşdə türklərdən 25 nəfər şəhid olunmuşdur.²¹ Dərbəndin azad olunmasında Petrovsk və Temirxan -Şura yanında Biçeraxova qarşı döyüşə başlayan dağlı hərbi qüvvələri mühüm rol oynamışdılar.²² Oktyabrın 9-u və 13-də Biçeraxovun dəstələri iki dəfə dənizdəki gəmilərdəki toplardan açılan atəşlərin köməyi ilə əks-hücuma keçməyə cəhd göstərmiş, ancaq böyük itkilər verərək geri çəkilməli olmuşdular. Elə bu zaman Osmanlı Şərq Ordular qrupunun komandanı 15-ci tımənin Batuma hərəkət etməsi haqqında əmr vermişdir. Ancaq Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru Paşa 15-ci tımənin getməsinin Azərbaycanın və Dağıstanın istiqlaliyyəti üçün təhlükə törətdiyini bildirərək bu əmrin ləğv edilməsinə nail olmuşdur.²³

Oktyabrın 17-də Çermoyev Biçeraxova ultimatum verərək oktyabrın 20-dək bütün Dağıstan ərazisini tərk etməsini tələb elədi. Lakin Biçeraxov bu ultimatumu rədd etdi və hətta Dərbəndə hücumu keçəcəyi ilə hədələdi.²⁴

Məlumdur ki, 1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı hökuməti Antanta ilə Mudros barışıqını imzalamış və hərbi əməliyyatları dayandırmaq öhdəliyi götürmüşdür. Lakin bundan sonra da türklər dağlılara yardımı dayandırmamış və Petrovsk uğrunda döyüşlərə başlamışlar. Dağlı milli diviziyası da bu döyüşlərdə iştirak etmişdir. Döyüşlər Tarki dağının yanında Biçeraxovun möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttində başlanmış və kazak- rus -erməni güclərinin məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir.²⁵ Bu döyüşlərdə türklərin 5 zabiti və 133 süvari döyüşçüsü şəhid olmuş, 10 zabiti və 318 süvari döyüşçüsü yaralanmışdır.²⁶Süleyman İzzət paşa noyabrın 7-də Petrovskun azad olunması haqqında teleqram vurmuşdu.

¹⁹ А.Тахо-Гади. **Göst. əsəri**, s.78.

²⁰ N.Yüceer. **Göst. əsəri**, s.143.

²¹ Yənə orada, s.144.

²² Yənə orada, s.145.

²³ Yənə orada, s.145.

²⁴ Газета «**Азербайджан**», 10 ноября, 1918 г.

²⁵ Göyüşov A. **Göst. əsəri**, s.205.

²⁶ N.Yüceer. **Göst. əsəri**, s.155.

Noyabrın 9-da Çermoyev başda olmaqla dağlı hökuməti Süleyman İzzət paşa ilə birlikdə təntənəli surətdə Port-Petrovska daxil oldu.²⁷

1918-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan hökuməti ilə Dağlılar hökuməti arasında 6 əsas və bir əlavə maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən Azərbaycan Dağlılar respublikasına 10 milyon manat kredit ayırdı. Müqavilə Azərbaycan hökumətinə öz ehtiyacı üçün Şimali Qafqazdan bazar qiymətləri ilə əlavə taxıl almaq hüququ verirdi (5-ci maddə).²⁸

1919-cu ilin əvvəlində qarşısına “vahid, bölünməz Rusiyanı bərpa etmək” vəzifəsini qoymuş Denikinın könüllülər ordusu Terek vilayətinə daxil oldu. Sonra aqvardiyaçılar Vladiqafqaza hücumla başlayaraq inqışların inadlı müqavimətini qıraraq bu şəhəri tutdular.²⁹

Denikinın başçılıq etdiyi könüllü ordu tərəfindən təhlükə yaranması iki ölkəni daha da yaxınlaşdırdı. Azərbaycan Cumhuriyyəti hökuməti Denikinın Şimali Qafqazdakı hərəkətlərinə qarşı etirazlarını bildirdi.³⁰ Bu hərəkəti ilə Azərbaycan hökuməti nəinki özünü Denikin kimi təhlükəli düşmənlə üz-üzə qoydu, həmçinin dağlılara mənfi münasibət bəsləyən ingilislərin ciddi etirazı ilə qarşılandı. 1919-cu ilin martın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Temirxan-Şuraya gəldi və dağlıların parlamenti rolunu oynayan İttifaq Şurasının qarşısında çıxış etdi.³¹

Könüllü Ordunun 1918-ci ilin sonlarından başlayan hücumları 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Dağlılar Respublikası hökuməti yardım üçün müttəfiqlərə, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə müraciət etdi.³² Haqverdiyev 1919-cu ilin aprelində Temirxan-Şuradan xəbər verirdi ki, Qudermes Könüllü Ordu tərəfindən tutulandan sonra Dağıstanda Azərbaycana birləşmək uğrunda hərəkət genişlənilib. Haqverdiyev hökumətdən xahiş edirdi ki, təcili surətdə Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsinə razılığını bildirsin.³³

²⁷ Göyüşov A. **Göst. əsəri**, s.205.

²⁸ ARDA, f.894, siy.10, iş 40, v.1-2.

²⁹ Göyüşov A. **Göst. əsəri**, s.220.

³⁰ ARDA, f. 894, s.10, iş 123 v.38.

³¹ Göyüşov A. **Göst. əsəri**, s.227.

³² Nəşibli N. **Göst.əsəri**, s. 190.

³³ ARDA, f.894, siy.10, iş 13, v.1,5,10.

Haqverdiyevin müraciətinə cavab olaraq xarici işlər nazirinin müavini tələb edirdi ki, Dağıstanda Azərbaycana birləşmək uğrunda hərəkət haqqında daha geniş məlumat versin və bunun səbəblərini açıqlasın.³⁴

1919-cu il aprelin 4-də ağsaqqallar Əbdulqədir Hacı, Suqeyb molla, Satu Sultan və Camusan Çeçen Milli Şurasının adından Azərbaycan hökumətinə denikinçilərə qarşı mübarizədə yardım göstərməsi üçün müraciət etdilər. Müraciətdə deyilirdi: “Biz Çeçen aul kəndində Denikin ordusuna qarşı çeçen cəbhəsinin qərargahında toplaşmış çeçen ağsaqqalları və uləmaları sizə, qardaş müsəlmanlara başımıza gələn bədbəxtliklər barədə xəbər verərək nəzərinizə çatdırırıq ki, vəhşi hücumları nəticəsində Alxanyurd daxil olmaqla üç çeçen aulu yandırılmışdır. Bizim əksəriyyətini qadın və uşaqlar təşkil edən xeyli itkilərimiz vardır. Sağ qalan əhali müsəlman Azərbaycanın qardaş köməyi gəlməyəcəyi təqdirə məhv olmaq təhlükəsi qarşısındadır. Biz uşaqların, qadınların, Allahın xatirinə yalvararaq sizdən tezliklə kömək göndərmənizi xahiş edirik. Əgər siz bizim necə çıxılmaz və acınacaqlı vəziyyətdə olduğumuzu bilsəydiniz öz köməyinizi bir dəqiqə belə gecikdirməzdiniz.”³⁵

Haqverdiyev yazırdı: “Dağıstanın Azərbaycana birləşdirməsi məsələsi yerli əhali tərəfindən ciddi müzakirə olunur... 10 dairədən artıq 4-ü birləşməyə tərəfdar olduqlarını bildirirlər. Digərləri də gizli təəssüb göstərirlər. Qeyd etmək istəyirəm ki, təşəbbüs qətiyyətlə mənə yox, yerli ictimai xadimlərə məxsusdur. Bu işlə əlaqədar general Xəlilov Bakıya gəlməyə hazırlaşır. Tələsmək lazımdır. Çünki Roulinsonun dedikləri həqiqət olmasa və Denikin cənuba hərəkətini davam etdirsə, Dağıstan özünü müdafiə edə bilməyəcəkdir. İcazə verin yerli hökumətlə buraya bir Azərbaycan hərbi hissəsinin gətirilməsi barədə danışıqlara başlayım. Arxayın ola bilərsiniz ki, bizim ordular yerli əhali tərəfindən hərərlə qarşılanacaqdır.”³⁶

1919-cu il aprelin 17-də Haqverdiyev xarici işlər nazirinə yazırdı ki, buradakı ictimai xadimlər Dağıstan Respublikası qüvvələrinin zəifliyini və hökumətin vəziyyəti düzəltməyə qadir olmadığını düşünür vəziyyətdən çıxış yolunu Azərbaycana birləşməkdə görürlər.

Dağıstanda Azərbaycana birləşmək uğrunda meyl güclənirdi. Aprelin 17-də Haqverdiyev Azərbaycan hökumətinə xəbər verirdi ki, bir çox dağıstanlılar qurtuluş yolunu Azərbaycanla birləşməkdə görürlər.³⁷ Səfir

³⁴ Yenə orada, s.7, 10.

³⁵ Yenə orada, f.970, si.10, iş 123, v.121-132.

³⁶ Yenə orada.

³⁷ ARDA, f.894, si.10, iş131, v.136-137.

bildirirdi ki, o Dağıstana gəldikdən sonra bir sıra nüfuzlu şəxslər, o cümlədən İttifaq Şurasının bəzi üzvləri ilk növbədə Azərbaycanda qonşu olan Qaytaq, Tabasaran, Avaristan və Dərbəndi təmsil edən nümayəndələr bildirmişdilər ki, onlar Azərbaycanla iqtisadi cəhəddən sıx bağlı olmuşlar və buna görə də siyasi birliyə nail olmaq istəyirlər. Dağıstan Azərbaycanın yalnız maddi yardımı ilə uzun müddət davam gətirə bilməz. Onlar Dağlılar İttifaqının tam bərpasına inanmırlar.³⁸

Azərbaycanla birləşmək məsələsinə hətta Dağlı Respublikanın parlamentinin iclasında baxılmışdır.

Haqverdiyev xarici işlər nazirinə göndərdiyi 9 may 1919-cu il tarixli məlumatda yazırdı ki, Dağıstan parlamenti üzvlərinin ruhanilərin, zabitlərin və mülki ziyalıların nümayəndələri ilə birgə toplantısında Rəyasət Heyətinə biri zabitlərdən, ikincisi mülki ziyalılarından, üçüncüsü isə İnqüşetiyanın nümayəndəsi Cəbiyevdən üç qətnamə layihəsi təqdim olunmuşdur. Üçüncü gündür ki, parlamentdə Azərbaycana birləşmək məsələsi ilə bağlı müzakirələr gedir.³⁹

Azərbaycan hökumətinin başçısı general Tomsona Denikin Dağlılar Respublikasına qarşı yönəlmiş təcavüzkar hərəkətləri ilə bağlı öz etirazını bildirdi: “Azərbaycanla dost Şimali Qafqazın dağlı xalqlarının iradəsinə və suveren haqlarına təcavüz Azərbaycan hökumətinin ən kəskin etirazına səbəb olmaya bilməz...Hökumət, şübhəsiz, bütün mümkün vasitələrlə dağlıların köməyinə gəlməyi özü üçün bərc bilir.”⁴⁰Xüsusi komissiya təşkil olundu. Komissiyanın xalqa 30 aprel tarixli müraciətində deyilirdi ki, Şimali Qafqaz xalqları Denikinə qarşı qeyri-bərabər mübarizədə öz qanlarını tökürlər, buna görə hər bir müsəlmanın müqəddəs borcu Dağlı qardaşlarına yardıma getməkdən ibarətdir.

Təcrübəli zabitlərin başçılığı ilə könüllü dəstələri, habelə sanitar briqadaları təşkil olunub göndərildi.⁴¹

Azərbaycan hökuməti Denikin təhlükəsinə qarşı diplomatik fəaliyyət göstərirdi. Parisdə olan Azərbaycan nümayəndə heyəti gürcü nümayəndə heyəti ilə birlikdə Denikin Dağlılar Respublikası üzərinə hücumunu pisləyən etiraz hazırladı və bu sənəd Antanta ölkələri başçalarına təqdim

³⁸ Yenə orada, si.1, iş 123, v.100.

³⁹ Yenə orada, f.894, siñ.1, iş 131, v.136-137.

⁴⁰ Вах:Нəсibli N. **Göst.əsəri** s.191.

⁴¹ Деникин А.И. **Göst.əsəri**, c.4, s.171.

edildi. Bununla bərabər may ayında başlamış konfederativ əsaslarda iki ölkənin birləşməsi haqqında müzakirələr intensivləşdi.⁴²

Denikinçi qüvvələr Dağlılar Respublikası hökumətinin müqavimətinə rast gəlmədən 1919-cu il mayında Petrovsk və Dərbənd şəhərlərini tutdular.⁴³Bundan sonra isə Denikin Dağıstanın Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinə qədər qalan ərazilərini tutmaq niyyətində idi.Hətta mətbuatda xəbərlər yayılırdı ki, Denikin Biləcərə qədər dəmir yolunu və Bakı limanını tutmaq fikrindədir.⁴⁴

Dağıstanın denikinçi qüvvələr tərəfindən tutulması nəticəsində 1919-cul il mayın 23-də Qafqaz Dağlı xaqalarının Respublikası öz mövcudluğunu dayandırdı.

Beləliklə Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında açıq əlaqələr kəsildi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA)** f.897,siy.1, iş. 22a.Переписка с Министерством иностранных дел Азербайджанской Республики и Грузии о взятии Баку, Дагестана и Чечни турецкими войсками и вступлении английских войск. 12 августа – 30 ноября 1918 г.)
2. **ARDA**, f. 894, s.10, iş. 123.(Перепечатки из дел Министерства Иностранных Дел Мусаватского периода. 1919-1920 гг.).
3. **ARDA**, f.894, siy.10, iş. 131.(Перепечатки из фонда Министерства военных дел. Воззвание к жителям Ленкорани...1919-1920 гг).
4. **ARDA**, f.894, siy.1, iş 123.(Перепечатка из дел Министерства Иностранных Дел Мусаватского периода. 1919-1920 гг.).
5. **ARDA**, f.894,siy.10, iş. 112, v.9. (Канцелярия Министерства Иностранных Дел Азербайджанской Республики).
6. **ARDA**,f.894, siy.10, iş. 13.(Материалы из Дела Министра Иностранных Дел Азербайджана о присоединении Дагестана к Азербайджану).
7. **ARDA**,f.894,siy.10, iş. 40. (Договор Мусаватского правительства с Республикой Союза Горских народов 1918 г).
8. **GÖYÜŞOV A.1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi.** Bakı, “Araz”, 2000.

⁴² Nəsilbi N. **Göst.əsəri**, s.195.

⁴³ **ARDA**, f.894,siy.10. iş 112. v.9.

⁴⁴ Yənə orada, f.894,siy.10. iş 112. v.9.

9. YÜCEER, Naser. **I Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı**.Ankara, 1996.
10. CABAĞI, G. **Kafkaz-Rus mücadiləsi**.İstanbul 1967.
11. NƏSİBLİ, N. **Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti**, Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2011 s.328.
12. EREL, Şərafətdin, **Dağıstan və dağıstanlılar**.İstanbul, 1961.
13. АЛИКБЕРОВ Г.**Революция и Гражданская война в Дагестане. Хроника важнейших событий (1917-1921 гг.)**, Махачкала, 1962. С.215.
14. АЛИЕВА С.И. **Азербайджан и народы Северного Кавказа**, Баку-2010.с.620.
15. Газета «Азербайджан», 10 ноября, 1918 г.
16. Газета «Азербайджан»,10 декабрь 1919г.
17. **Геноцид азербайджанского народа в 1918 годы**. Организаторы и палачи. Баку, ИПО, «Турхан», 2013 С.272
18. ДЕНИКИН А.И. **Очерки русской службы**. Т.Т.1-2,Париж,т.т.3-5, Берлин, 1904-1926 (М.,1991)
19. ТАХО-ГАДИ А. **Революция и контрреволюция в Дагестане**. Дагестанское издательство, Махачкала, 1927.

AZERBAJCAN-TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN RUSYA DEVLET SOSYAL-SİYASİ TARİH ARŞİVİNİN BELGELERİNDE EKŞİ (1918-1920)

Vagif ABIŞOV*

ÖZET

Makalenin yazılmasında temel amaç 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan-Türkiye-Rusya ilişkilerinin daha derinden öğrenilmesinden ibarettir.

1918-1920 yıllarda Azerbaycan-Türkiye-Rusya ilişkilerinin araştırılmasında Rusya devlet sosyal-siyasi tarih arşivinde (bundan sonra kısaltılmış RDSSTA formasında yazılacak) saklanan belgelerin önemini özel olarak belirtmelidir.

Makale hazırlanırken RDSSTA-da depolanan 5. (V.İ.Lenin Fonu), 64. (Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi'nin Kafkas bürosuna ait fon), 71. (Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne ait fon), 80. (S.M.Kirovun Fonu), 84. (A.İ.Mikoyanın Fonu), 85. (Q.K.Orconikidzenin Fonu), 157.(M.Q.Tsakayanın Fonu), 558.(İ.V.Stalinin Fonu) fonların belgelerinden yararlanılmıştır. Sovyet döneminde belgelerin karşısına "секретно" (gizli) sözü yazılıyordu. Fakat SSCB'nin dağılması ile Rusya arşivlerinde saklanan belgeler kendi məxviliyini itirmiş oldu. Yukarıda isimleri belirtilen arşiv fonlarının belgelerinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki əlaqələdən bahs etməkə birlikte, aynı zamanda M.Kemal Paşa Atatürk'ün kurmuş olduğu Türkiye'nin Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan ile olan ilişkileri de yer almıştır. Özətin verdiği olanak çerçevesinde bazı arşiv belgelerine diqqat edelim: A.İ. Mikoyanın etkinliğini içeren 84. fonda Sovyet ordusunun Kafkasya'ya yaklaştığı zaman, burada Kafkas Devrim Komitesi ile Komünist partisi ve ordu arasında ilişkilerin kurulması hakkında bilgiler yer almıştır. 85. Türkiye'nin İtilaf devletleri ile karşılıklı ilişkileri, Fransa-Türkiye, İngiltere-Türkiye ilişkileri ve diğer konular hakkında bahsedilmektedir.

---

* Doç. Dr. HüseyinCavid caddesi 115, Bakü 1143. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü. vaqif.abishov1955@gmail.com Tel: (+) 99 450 373 68 56

Genel olarak, RDSSTA-da tutulan çok sayıda belgeleri bilmeden 1918-1920'yıllarda Türkiye'nin İtilaf devletleri, Sovyet Rusya, ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ilişkilerinin öğrenilmesi mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Rusya, Gürcistan, Ermenistan.

**THE REFLECTION OF THE AZERBAIJANI-TURKISH-RUSSIAN
RELATIONS IN THE DOCUMENTS OF SOCIAL-POLITICAL
HISTORY ARCHIVES (1918-1920)**

ABSTRACT

The reflection of the Azerbaijani-Turkish-Russian relations in the documents of Social-Political History Archives (1918-1920)

The main purpose of the article is to study in detail the Azerbaijani-Turkish-Russian relations in 1918-1920.

The significance of the documents stored in the Russian State Social-Political History Archive (RSSPHA) should be emphasized in particular in the investigation of Azerbaijani-Turkish-Russian relations in 1918-1920.

While preparing the article, documents of the following funds stored in the RSSPHA - 5th (V.I.Lenin Foundation), 64th (the fund for the Caucasus Bureau of the Russian Communist (Bolsheviks) Party), the 71st (the fund for the Marxism-Leninism Institute under the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union), 80th (S.M.Kirov's fund), 84th (A.Mikoyan's fund), 85th (G.K.Orjonikidze's fund), 157th (M.G.Tsakayan's fund), 558th (I.V.Stalin's fund) were used. In the Soviet era, the words "classified" (confidential) were written in front of the documents. However, with the collapse of the USSR the documents kept in Russian archives lost their "confidentiality". The documents kept in the above mentioned archive funds along with dealing about relationship between Turkey and the Soviet Russia, as well as contains the relations of Turkey with Azerbaijan, Armenia and Georgia, founded by Mustafa Kamal Pasha Ataturk. Let's take a look at some of the archive documents within the summary: in the 84th fund dealing with A.İ.Mikoyan's activity there is information on the relationship between the Caucasus Revolutionary Committee and the Communist Party and the army when the Soviet Army approached the Caucasus. The 85th fund deals with Turkey's relations with the Allied Powers, also France-Turkey, England-Turkey relations and other topics.

On the whole, it is not possible to investigate the relationships of Turkey with Allied Powers, Soviet Russia, including Azerbaijan, Georgia and Armenia in the 1918-1920s without studying many documents stored at the RSSPHA.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Russia, Georgia, Armenia.

ОТРАЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ДОКУМЕНТАХ ИЗ ФОНДОВ, ХРАНЯЩИХСЯ В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ИСТОРИИ (1918-1920)

АННОТАЦИЯ

Основной целью статьи является детальное изучение азербайджано-турецко-российских отношений в 1918-1920 годах.

Значение документов, хранящихся в Российском государственном архиве социально-политическом истории (РГАСПИ), следует особо подчеркнуть в исследовании азербайджано-турецко-российских отношений в 1918-1920 годах.

При подготовке статьи были использованы документы из фондов, хранящихся в РГАСПИ-5 (Фонд В.И.Ленина), 64-й (фонд Кавказского бюро партии коммунистов России), 71-й (фонд для марксизма-ленинизма Институт при Центральном Комитете Коммунистической партии Советского Союза), 80-е (фонд С.М. Кирова), 84-й (фонд А.И.Микояна), 85-й (фонд Г.К. Орджоникидзе), 157-й (фонд М.Г. Цхакая), 558-й (фонд И.В. Сталина). В советское время перед документами были написаны слова «секретные» (конфиденциальные). Однако с распадом СССР документы, хранящиеся в российских архивах, утратили свою «конфиденциальность». Документы, хранящиеся в вышеупомянутых архивных фондах, также касаются отношений между Турцией, основанные Мустафой Камал Паша Ататюрк, и Советской Россией, а также содержат отношения Турции с Азербайджаном, Арменией и Грузией. Давайте рассмотрим некоторые из архивных документов в сводке: в 84-м фонде, посвященном деятельности А.И.Микояна, есть информация о взаимоотношениях между Кавказским Революционным Комитетом и Коммунистической партией и армией, когда Советская Армия приблизилась к Кавказ. 85-й фонд занимается отношениями Турции с союзными державами, а также отношениями между Францией и Турцией, Англо-Турцией и другими темами.

В целом невозможно исследовать отношения Турции с союзными державами, Советской Россией, включая Азербайджан, Грузию и Армению в 1918-1920-х годах, не изучая много документов, хранящихся в РГАСПИ.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Россия, Грузия, Армения.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin tarixini dərinlən öyrənmək, həmin illərin siyasi və tarixi hadisələrinə düzgün qiymət vermək üçün Azərbaycan, Türkiyə və Rusiyada olan arxivlərdə çoxsaylı və qiymətli sənədlərin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Lakin bu məqalədə, əsasən, Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivində saxlanan (bundan sonra qısaldılmış formada RDSSTA yazılacaq) sənədlər təhlil olunub.

Rusiyanın arxiv sənədlərinin təhlili 1918-1920-ci illərin siyasi və tarixi hadisələrinə müəyyən aydınlıq gətirilməsinə, xüsusilə Azərbaycan-Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin öyrənilməsinə kömək etmiş olur. Elə arxiv sənədləri var ki, bəzi hadisələrin bu və ya digər məqamlarını tam dolğunluğu ilə başa düşməyə şərait yaradır. Bu baxımdan RDSSTA-nın 5-ci (V.İ. Leninə aid), 64-cü (RK(b)P Qafqaz bürosuna aid), 71-ci (Sov.İKP MK yanında marksizmleninizm İnstitutuna (MLİ) aid), 80-ci (S.M. Kirova aid), 84-cü (A.İ. Mikoyana aid), 85-ci (Q.K. Orconikidzeyə aid), 157-ci (M.Q. Tsakaya aid), 558-ci (İ.V. Stalinə aid) fondlarındakı sənədlərin dərinlən təhlil olunması, bəhs olunan dövrdə, Azərbaycan-Türkiyə-Rusiya arasındakı münasibətlərin bir çox tərəflərinin öyrənilməsinə kömək edəcəyini düşünürük.

1918-1920-ci illərdə Qərb dövlətləri üçün problemə çevrilən əsas məsələlərdən biri sovet Rusiyası və Türkiyə məsələsi idi. Bu iki dövlət öz varlıqlarını qoruyub saxlamaq üçün əksinqilabi qüvvələrə və Antanta dövlətlərinin işğalçılıq siyasətinə qarşı ölüm-dirim müharibəsinə başlamışdır, daha doğrusu, buna məcbur edilmişdilər. Bu baxımdan hər iki dövlətin bir-birlərinə yaxınlaşmasını o dövrün siyasi hadisələri tələb edirdi.

Məlumdur ki, Rusiyada 1917-ci il oktyabrın 25-də bolşevik çevrilişi baş vermişdi və bu inqilab Rusiyanın idarəetmə sistemini tamamilə dəyişmiş, yeni, bolşevik idarəetmə sistemi deyilən bir sistem qurmağa başlamışdır. Rusiya imperiyasının keçmiş müttəfiqləri olan Antanta dövlətləri isə Rusiyada çar hakimiyyətini və ya Müvəqqəti hökumətin hakimiyyətini bərpa etməyə çalışırdılar. Ona görə də bolşevik Rusiyası 1918-ci ildə daxildən vətəndaş müharibəsinə, xaricdən isə Antantanın hərbi müdaxiləsinə məruz qalmışdır.

Türkiyəyə gəldikdə isə vəziyyət belə idi: Birinci dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyənin torpaqlarının bir hissəsi Antanta qoşunları tərəfindən işğal edilmişdir. Lakin onların məqsədi Rusiyadakı olduğu kimi köhnə rejimi bərpa etmək deyil, əksinə, Türkiyənin ərazilərini tamamilə işğal edərək, onu öz müstəmləkəsinə çevirmək idi. Birinci dünya müharibəsindən qalib çıxmış dövlətlər Türkiyə torpaqlarından yunan və ermənilərə də pay vermək fikrində olmuşdular.

Ümumiyyətlə isə, Qərb dövlətləri, bolşevik Rusiyasına olan münasibətdən fərqli olaraq, Türkiyəni bir dövlət kimi tarixin səhnəsindən silmək planını hazırlamışdır. Türkiyədə isə M. Kamal Paşa Atatürkün rəhbərliyi ilə milli-azadlıq hərəkatı başlamışdır. Rusiyadan fərqli olaraq Türkiyə hərəkatı fəhlə-kəndli hərəkatı deyildir.

1920-ci ilin mart ayında müttəfik qoşunları tərəfindən İstanbulun işğal olunması ilə Türkiyədəki ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş oldu. M. Kamal Paşanın rəhbərlik etdiyi vətənsəvər qüvvələr işğalçı qüvvələri ölkədən qovmaq və yaranmış özbaşnalıqları aradan qaldırmaq üçün hərəkatə keçmişdir. Həmin qüvvələr qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri düşmənə qarşı vuruşan bütün qüvvələri bir komandanlıq altında birləşdirmək idisə, ikincisi, Türkiyəyə hərbi təcavüz etmiş olan İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yunanıstan qoşunlarını ölkədən qovmaq və Vətənin bütünlüyün bərpa etmək idi.

Türk xalqı bir millət olaraq vətənin işğalı ilə barışmaq fikrində deyildi. Digər tərəfdən, işğalçı qüvvələr Türk millətinin vətənsəvərliyini düzgün qiymətləndirməmişdir. A.F.Miller “Türkiyənin ən yeni tarixi oçerkləri” əsərində yazırdı ki, imperialist qüvvələr Türkiyəni məhv olmuş hesab edirdilər. Lakin onlar başa düşmürdülər ki, “başqa Türkiyə də vardı – bu Türkiyə xalq kütləsi idi. Antanta dövlətləri bunu görməmişdi və bilmirdilər” (Miller, 1948:78)¹.

Bu dövrdə Sultan hakimiyyəti isə xalqın müqavimətini təşkil etmək əvəzinə işğalçı qüvvələrə qarşı təslimçi siyasət yeridirdi. Hər-halda o dövrün hadisələrinə ilk baxışdan belə görünürdü.

Bəhs olunan dövrdə Osmanlı imperiyasını idarə edənlər çaşqınlıq içəri-sində idilər. Belə bir ağır durumda ikən hakimiyyətdə olan qüvvələrin bir qismi Antantanın tələbləri ilə barışmaq fikrində idi. Hətta, ABŞ-ın himayəsi altında öz varlığını qoruyub saxlamaq fikrində olanlarda vardı. Onlar Türkiyənin torpaq bütünlüyünü və Sultan hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün müharibədə qalib gəlmiş Qərb dövlətlərinin mərhəmətinə ümid edirdilər. Lakin tarixi sənədlərdən məlumdur ki, Qərb dövlətləri, o cümlədən Rusiya imperiyası hələ birinci dünya müharibəsindən əvvəl Osmanlı imperiyasını yer üzündən silmək üçün öz aralarında razılığa gəlmişdilər. Və onlar bunu heç

¹ Миллер А.Ф. **Очерки новейшей истории Турции**. М.: Изд.Академии Наук СССР, 1948, 247 с. С.78.

vaxt gizlətmirdilər. Lakin 1917-ci ilin oktyabr ayında baş vermiş bolşevik çevrilişi dünyadakı vəziyyəti kökündən dəyişmiş oldu. Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə işğalçı qüvvələr qarşısında təklənməkdən xilas oldu.

Bolşevik Rusiyası Antantanın işğalçılıq siyasətinə qarşı ölüm-dirim müharibəsi aparan Türkiyəyə maliyyə və hərbi yardım etmək fikrində olmuşdur. Bu zaman Rusiya bu yardımların qarşılığında Türkiyədən gözləntiləri vardı: Türkiyədə Rusiyadakına bənzər bir fəhlə-kəndli hökumətin qurulması, burada kommunist partiyasının açıq fəaliyyət göstərməsinə şəraitin yaradılmasına imkan verilməsi, Rusiyanın Şərqi müsəlman xalqlarının həqiqətən də “dostu” olduğu göstərmək üçün Türkiyənin nüfuzundan istifadə edilməsi və nəhayət, imkan yarandığı təqdirdə Türkiyə torpaqları hesabına Ermənistan dövlətini qurmaq və onun ərazisini genişləndirmək.

Bütün bunlarla yanaşı, Rusiyanın beynəlxalq aləmdə təklənməmək üçün Türkiyə kimi bir müttəfiqə ehtiyacı var idi. Digər tərəfdən, Rusiya daxilə vətəndaş müharibəsini və xarici müdaxiləni qalibiyyətlə başa vurmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatı bərbad vəziyyətdə, siyasi həyatı isə hələ ki, tam sabit deyildir. Türkiyədə işğalçılara qarşı milli-azadlıq mübarizənin başlanması və bu hərəkətin 1919-cu ilin ikinci yarısından etibarən yüksələn xəttə keçməsi bolşevik Rusiyası üçün də mühüm əhəmiyyəti oldu.

RSFSR hökumətinin Türkiyəyə olan maliyyə və hərbi yardımları haqqında RDSSTA-nın sənədləri nə deyir: RSFSR hökumətinin Türkiyəyə yardım məsələsinə gəldikdə bəzi tarixçilər yazırlar ki, Sovet Rusiyası Türkiyəyə çoxsaylı yardımlar etmişdir. Düzdür Rusiya tərəfindən maliyyə və hərbi sursat baxımından yardımlar olub və bu yardımları danmaq olmaz. Lakin həmin yardımlar kifayət qədər yetərli olmamış, bir çox hallarda yardımlar gecikmiş formada olmuşdur. Bu faktı Çiçerinin Leninə göndərdiyi 1920-ci il 28 sentyabr tarixli məktubu da təsdiqləyir (RDSSTA, v. 20)². 1920-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Türkiyənin Qars-Batum istiqamətindəki aktiv hərbi fəaliyyəti sovet Rusiyanı çox narahat etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq RSFSR Xarici işlər komissarı Çiçerinin müxtəlif vaxtlarda Leninə, Stalinə, Orconikidzeyə və b. dövlət adamlarına göndərdiyi teleqram və məktublardan da görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, RSFSR hökuməti çalışırdı ki, Türkiyənin Qara-Batum istiqamətlərdəki hərbi yürüşü onlarla əlaqəli şəkildə həyata keçirilsin. Rusiyanın məqsədi ondan ibarət idi: 1) Türk qoşunları Ermənistan və Gürcüstan istiqamətinə hərbi yürüş etməsinlər. 2) Əgər Fransa və İngiltərə Cənubi Qafqaza müdaxilə etmək istəsə, onda

---

² Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 20.

Türkiyənin yürüşü məqbul hesab olunsun. Ona görə də, bəhs olunan dövrdə Rusiya tərəfindən Türkiyəyə hərbi yardımın edilib-edilməməsi məsələsi Türkiyə hökumətinin yuxarıda qeyd olunan iki məsələyə münasibətindən asılı olmuşdur. Bu faktları təsdiqləyən kifayət qədər arxiv sənədləri vardı (RDSSTA, v. 33; v. 1, 2, 3, 5, 8, 13)³.

Sovet Rusiyası Qərb dövlətlərinin Türkiyədə möhkəmlənməsi də Rusiyanı narahat edirdi (RDSSTA, v. 59-60)⁴. Bu baxımdan RSFSR-nin İran və Türkiyə üzrə fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Eliava Çiçerinə, surəti Leninə, Trotskiyə və RKP MK-ya göndərdiyi 1920-ci il sentyabr tarixli teleqramı da diqqəti cəlb edir. Onun teleqramında Rusiyanın yardımının keçikməsi onlara olan inamın zəiflətdiyinə, hətta Bakıdan məhrum ola biləcəklərinə işarə olunurdu. Ona görə də təcili Anadolu ilə əlaqəninin qurulmasının vacibliyi ... göstərilirdi. Ermənistanın sovetləşməsi birincisi, Anadolunun texniki cəhətdən təmin edilməsi, ikincisi, Azərbaycandakı əksinqilabçıların ümidinin qırılması və Dağıstanda sovetləşmənin möhkəmlənməsinə səbəb olardı. Üçüncüsü, İran Azərbaycanında ingilislərin təsiri aradan qalxmış olardı. Dördüncüsü, Kürd buferinin yaradılması ilə ingilis planının süqutuna gətirib çıxardardı (RDSSTA, v. 63-64)⁵.

64-cü fonda, həmçinin, 1918-ci ilin oktyabr ayında Antanta ilə bağlanmış Mondros müqaviləsindən sonrakı dövrlə əlaqədar Türkiyədəki siyasi vəziyyət qismən təhlil olunmuşdur. Burada “İttihad və Tərəqqi”, “Yaşıl Ordu”, Məclisdəki “Xalq Qrupu”, gizli “Türk kommunist partiyası”, “İslamın müqəddəs yerlərinin müdafiəsi qrupu”, “Türkiyə sosialist partiyası” və b. təşkilatlar haqqında məlumatlar öz əksini tapıb (RDSSTA, v. 363-370)⁶.

Sovet Rusiyasının erməni sevdası və Türkiyənin mövqeyi: Arxiv sənədləri içərisində erməni məsələsi ilə əlaqədar Q. Çiçerinin Lozannadan Litvinova göndərdiyi məlumatlar da maraqlıdır. 1922-ci il dekabrın 24-də göndərilən məktubda Q. Çiçerin yazırdı ki, erməni məsələsi olduqca böhran vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Ümumdünya erməni liqasının nümayəndələri mənim yanımda oldular. Nümayəndələyin rəhbəri çenevirəli professor Navill idi. Onların tələbi ondan ibarət idi ki, Rusiyanın köməkliyi ilə ermənilər Türkiyə torpaqlarında özlərinə milli ocaq əldə etsinlər. Həmişə ermənilərin mövqeyini müdafiə etmiş Q. Çiçerinin cavabı diqqəti cəlb edir. Beləki, Q. Çiçerin onların xahişinə cavab olaraq bildirir ki, Antanta onlardan özləri üçün

³ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33; д. 2097, л. 1, 2, 3, 5, 8, 13 и д.

⁴ РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 59-60.

⁵ РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 63-64.

⁶ РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 363-370.

silah düzəltmişdi. Bu günə kimi ingilislər Sovet Rusiyasına qarşı Təbrizdə, Kirmənşahda və Qaradağda daşnakları silahlandırır. İngilislər onlardan istifadə etdiklərinə görə, qoy özləri (yəni ermənilər-A.V.) əvəzini ödəsinlər (RDSSTA, v. 97-98)⁷.

Ümumiyyətlə isə, sovet Rusiyası 1922-1923-cü illərdə erməni məsələsində Türkiyə hökumətinə təzyiq etməkdən ehtiyatlanmış və ermənilərin SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində yerləşdirməyi üstün tutmuşdur. Bunu Sovet Rusiyasının Lozanna konfransı ərafəsi və konfransın gedişində yaranmış vəziyyətlə bağlı arxiv sənədlərindən öyrənmək mümkündür. Çiçerinin 1923-cü il yanvarın 6-da Litvinova göndərdiyi məktubunda Lozanna konfransında milli azlıqlarla bağlı (konfransda milli azlıqlardan başqa, həm də Türkiyənin təslim olması, təzminat məsələləri də müzakirə obyektinə idi) komissiyada danışıqlar gedən zaman Kerzonun erməni milli ocağının yaradılması məsələsi üzərində israrla dayananda Türkiyə nümayəndəsi Riza Nur nümayişkarənə surətdə yığıncağı tərək etdiyini göstərmişdir (RDSSTA, v. 22-25)⁸.

Türkiyə hökumətinin ərazi məsələsindəki ciddi mövqeyi, nəinki ermənilərə, ümumiyyətlə, heç bir etnikə ərazi üstünlüyü verilməmişdir. Torpaqla bağlı Türkiyənin mövqeyi bir mənalı olmuşdur: torpaqdan heç bir halda və kiməsə güzəşt omayacaq. Bunu Qərbi dövlətləri, xüsusilə, Amerika və Rusiya yaxşı bildiyinə görə Türkiyəyə qarşı ciddi təzyiq edə bilməmiş və ya etmişdilərse də, müsbət nəticə hasil olmamışdır (RDSSTA, v. 18)⁹.

Çiçerinin Stalinə yazmış olduğu 1922-ci il 29 oktyabr tarixli məktubunda Türkiyə üçün ən çətin məsələ azlıqlarla əlaqədar olan məsələ olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, müxtəlif ölkələr üçün Versal müqaviləsi və buna bənzər müqavilələr belə hesab edirdi ki, Millətlər Cəmiyyəti milli azlıqların nəinki dil, məktəb və din, eyni zamanda ölkələrdəki milli azlıqların “həyat və azadlıq”larına nəzarət etməli idi (RDSSTA, v.17)¹⁰. Onun fikrincə, bu prinsiplərin Türkiyə üçün qəbul olunması mümkün deyildir. Bu amillər Antantaya imkan verər ki, Türkiyəni daxildən daha da qarışdırsın, neçə ki, vaxtı ilə şərq xristianlara vasitəçilik edən I Nikolay qarışdırırdı.

⁷ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1985, л. 97-98.

⁸ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 22-25.

⁹ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 18.

¹⁰ РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 17.

Daha sonra Çiçerin yazırdı ki, əvvəllər Türkiyədə hər bir dinə millət kimi baxılırdı və dini əlamətlərə görə onların öz idarəetmələri var idi. Nəticədə, Türkiyədə vahid osmanlı milləti yaranmamışdır (RDSSTA, v. 17)¹¹.

Türkiyənin Genuya konfransında iştirakı məsələsi: 9 may 1922-ci il burada Çiçerinin imzası ilə Türkiyənin Romadakı nümayəndəsi Cəlaləddin Arif bəyə göndərdiyi məktubda Genuya konfransı ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunur (RDSSTA, v. 197)¹².

Mətbuat bürosunun rəhbərliyindən Yerofeyevin (1921-ci il 5 yanvar) Q. Çiçerinin ünvanına göndərdiyi teleqramda M.Kamal Paşa Atatürkün Konstantinapola müttəfiqlərlə danışıqlar aparmaq üçün N. Nuri bəyin göndərildiyi qeyd olunub. Konstantinapol əhalisində belə bir inam yaranıb ki, Ankara ilə Antanta arasında razılaşma baş tutarsa, onda Sevr müqaviləsi dəyişə bilər. Bir çox kamalçılar belə hesab edirdi ki, Antanta ilə razılaşma zamanı Türkiyə müstəqil siyasət yürütməlidir. Daha sonra, teleqramda İzzət Paşanın Ankaraya qayıtması və onun çox yüksək səviyyədə qarşılanmasından və Türkiyə qəzetlərinin səhifələrində bununla bağlı çap olunmuş yazılardan bəhs olunmuşdur (RDSSTA, v. 49)¹³.

Boğazlar (Bosfor və Dardanel) məsələsi və Türkiyə: Lozanna konfransında Türk diplomatlarının fəaliyyətini, eləcə də, konfransda gedən prosesləri izlədikcə Türkiyə nümayəndələrinin nə kimi çətinliklərlə üzləşdiyini, amma bu çətinliklərə baxmayaraq, əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət göstərdiklərini izləmək mümkündür. Sovet Rusiyası Türkiyə diplomatlarının bütün danışıqlarını izləmək və bundan onlara nə kimi xeyir və ya ziyan ola biləcəyini öyrənmək istəmişdir.

Türkiyə arxiv sənədlərində və tarixşünaslıq materiallarında Lozanna konfransında boğazlar məsələsində Türkiyənin ciddi və prinsipial mövqeyi ilə əlaqədar kifayət qədər məlumat vardı. Lakin Rusiya arxivində olan sənədlər də bəzi boşluqların doldurulmasında kömək etmiş ola biləcəyini düşünürük.

Məlumdur ki, Sovet Rusiyası Lozanna konfransında birbaşa iştirakına Antanta dövlətləri tərəfindən icazə verilməmişdir. Ona görə də Rusiya Türkiyə nümayəndə heyəti ilə sıxı əlaqə qurmaqla, konfransda gedən prosesləri öyrənmək və lazım gələrsə onları təmin etməyən məsələlərə öz etirazlarını bildirmək imkanı əldə etmək üçün, Lozanna konfransında kənarında tamaşaçı sifətində olsa da iştirak etmək qərarına gəlmişdir. Rusiya çalışırdı ki, Türkiyə onsuz Fransa, İngiltərə və ABŞ-la boğazlarla bəli gizli danışıqlar

¹¹ РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 17.

¹² РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 15, л. 197.

¹³ РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 56, л. 49.

aparmasın. Əgər aparaçaqsa, onda bu danışıqlardan Rusiya nümayəndəsinin də xəbəri olsun. Eyni zamanda Rusiya çalışırdı ki, onsuz Türkiyə hər hansı bir saziş bağlamasın. Lakin Türkiyə beynəlxalq şəraiti nəzərə almaqla və ən əsası isə, öz müstəqil xarici siyasətini yürütməyə qadir olduğu Lozanna konfransında göstərmiş oldu. Bununla bağlı sənədlərdə maraqlı məlumatlar toplanmışdır (RDSSTA, v. 16-20) ¹⁴.

Məsələn, 1922-ci il dekabr ayının 6-da Lozanna konfransı ilə əlaqədar M.M.Litvinov və L.M.Qaraxanın PK(b)P MK Siyasi bürosuna və V.İ.Leninə göndərdikləri məlumatdan belə aydın olur ki, Moskva boğazlardan hərbi gəmilərin keçməsi ilə bağlı Türkiyə tərəfindən güzəştə gedəcəyindən ehtiyatlanmışdır. Ona görə də Rusiya konfrans qabağı Türkiyəyə təzyiq etmək fikrində olmuşdur. Burada məqsəd isə Türkiyə dövləti boğazlarla bağlı qərb dövlətlərindən heç birinə güzəştə getilməsin. Sənəddən aydın olur ki, Moskva Türkiyənin müstəqil hərəkət etməsindən bərk narahatlıq keçirmişdir (RDSSTA, v. 5) ¹⁵. Moskva Türkiyəyə qarşı təzyiqin yalnız Rusiyanın Ankaradakı səfiri Aralov vasitəsi deyil, eyni zamanda Xalq xarici işlər komissarlığı tərəfindən Nota göndərməklə də bildirilməsi tövsiyə olunurdu. Rusiya boğazlarla əlaqədar razılaşmaya, nəinki Qara dənizdə öz təhlükəsizliyinə qorxu kimi, həm də Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin (1921-ci ilin martında bağlanmış Moskva müqaviləsinə işarədir-A.V.) şərtlərinin pozulması kimi baxırdı. Moskvaya görə boğazlar yalnız ticarət gəmiləri üçün açıq ola bilərdi (RDSSTA, v. 5-6) ¹⁶. Başqa bir sənəddə isə Çiçerinin Dardanel və Bosfor boğazları ilə əlaqədar olaraq 1922-ci ildə tam “məxvi” adı altında Trotiskiyə və Radekə göndərdiyi məktubunda bəhs olunurdu. Sənəddə boğazların mühafizəsi üçün Türkiyənin də donanmaya sahib olmaq hüququndan, boğazların Türkiyəyə məxsus olmasından və ticarət gəmiləri üçün açıq olmasından, həmçinin hərbi gəmilər üçün bağlı olması, yalnız hərbi məqsədlər üçün olmayan bəzi hərbi gəmilərin buraxılmasının mümkün ola biləcəyindən bəhs olunurdu (RDSSTA, v. 4, 8-10) ¹⁷.

Konfransda Fransa ilə İngiltərə arasındakı ziddiyyətlərin olması, onların Türkiyəyə qarşı birgə təzyiq formasında çıxış etməyə imkan verməmişdir. Q. Çiçerinin fikrincə, məhz bu ziddiyyətlərin nəticəsi idi ki, İngiltərə Konstantinapola və boğazlara nəzarət haqqındakı məsələlərdə Türkiyəyə güzəştə getmişdir. Bundan başqa, Q. Çiçerinin, Antantın təslim məsələsindən

¹⁴ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 16-20.

¹⁵ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1984, л. 5.

¹⁶ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1984, л. 5-6.

¹⁷ РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 4, 8-10.

və Haaqa Beynəlxalq Tribunalın Avropa məhkəməsinin təyin edilməsini tələb etməsindən imtina etməsini Türkiyəyə qarşı böyük güzəşt hesab etmişdir (RDSSTA, v. 31)¹⁸.

Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Muxtarın 1920-ci il dekabrın 15-də Çiçerinə göndərdiyi teleqramdakı faktlarda maraqlıdır. Bu faktlar içərisində, Türkiyə ilə RSFSR hökumətlərinin qərb dövlətlərinə olan münasibətlər, Erməni və Gürcü məsələsində Rusiyanın mövqeyi və s. məsələlər öz əksini tapıb (RDSSTA, v. 43-44)¹⁹.

157-ci fondun sənədləri içərisində Əhməd Muxtarın 1921-ci il 19 mart tarixində Ankaradan Çiçerinə, surəti Stalinə, və həmin vaxtlar Bakıda olan Orconikidziyə ünvanladığı notası (burada RSFSR nümayəndələri ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsindən, Batum məsələsi və s. məsələlərdən bəhs olunur), Türkiyədəki Rusiya məlumat bürosunun müdiri Astaxovun Moskvaya ünvanladığı məlumatlar (İstanbulun müttəfiqlər tərəfindən işğalının ildönümü ilə əlaqədar olaraq Anadoluda keçilən kütləvi nümayişlər və s.), Ahalkələki, Ahalsixi və s. məsələlər öz əksini tapıb (RDSSTA, v. 4)²⁰.

Yuxarıda qeyd olunan foddə, həmçinin İstanbulda nəşr olunan “İrəli” qəzetində Subhi-Nurinin məqaləsindəki Türkiyə ilə “Qafqaz respublikaları” arasında olan münasibətlərdən, o cümlədən hamıdan əvvəl Türkiyənin milli mübarizəsini tanıyan qonşu Rusiya bolşevikləri ilə Anadolu hökumətinin yaxşı əlaqələrinin mövcudluğundan və s. məsələlərdən bəhs olunur (RDSSTA, v. 30-31)²¹.

Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi: Q. Çiçerinin 19 dekabr 1920-ci ildə Leninə yazmış olduğu məktubunda Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin pozulması Bakının itirilməsinə səbəb ola biləcəyindən bəhs etmişdir. İngiltərə onunla Rusiya arasında bağlanacaq saziş (burada Rusiya-İngiltərə arasında ticarət sazişindən bəhs olunur) üçün əsas şərtlərdən biri kimi Türkiyəyə Azərbaycan vasitəsi ilə silah göndərilməsinin dayandırılmasıdır. Belə olan təqdirdə Türkiyənin Antantaya tərəf meyil etməsi və Bakının itirilməsi təhlükəsindən bəhs olunur (RDSSTA, v. 35)²².

¹⁸ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 31.

¹⁹ РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 56, л. 43-44.

²⁰ РГАСПИ, ф. 157, оп. 1/с, д. 6, л. 4.

²¹ РГАСПИ, ф. 157, оп. 1/с, д. 10, л. 30-31.

²² РГАСПИ, ф. 5, оп.1, д. 2055, л. 35.

Məlumdur ki, 1918-1920-ci illərdə bolşevik Rusiyasının Türkiyə və Azərbaycanca olan münasibətləri tamamilə fərqli olmuşdur. Beləki, sovet Rusiyası AXC Hökumətinə qarşı olan münasibəti bir mənalı idi, yəni müstəqil Azərbaycan dövlətini tanımırdı.

Ümumiyyətlə, 1917-1920-ci illərdə RSFSR-Azərbaycan arasında olan münasibətləri iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələyə, 1917-ci ilin noyabr ayının 2-dən (erməni-bolşevik qüvvələr Bakı şəhərində formal olaraq sovet hakimiyyəti elan etmələri) 1918-ci il iyulun 31-dək RSFSR hökumətinin forpostu olan və erməni-bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti və 1918-ci ilin aprel ayında qurulmuş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) fəaliyyəti dövrünü aid etmək olar. Hər iki orqan (Bakı soveti və BXKS) AXC hakimiyyətini tanımırdı. Bu mərhələdə sovet Rusiyası Azərbaycana nəinki hərbi müdaxilə, heç özünün forpostuna aktiv hərbi yardım etmək gücündə deyildi. Çünki bu dövrdə imperiya ərazisini vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. RSFSR hökuməti, ancaq müəyyən maliyyə və hərbi yardım etməklə kifayətlənirdi. Məsələn, RSFSR Xalq Komissarları Soveti Bakı Sovetinə 1917-ci ilin dekabr ayında 500 min rubl, 1918-ci ilin birinci rübündə isə Bakıya 30,8 mil. rubl, göndərmişdir. Həmin ilin martında Moskva hərbi dairəsinin komandanlığı Bakıya hərbi dəstə, 2 təyyarə (aeroplan), 5 min silah göndərilməsinə göstəriş vermişdi (Tokarlevski, 1957:26)²³. 1918-ci ilin iyun ayında isə RSFSR hökuməti tərəfindən S. Ter-Qabrielyan vasitəsi ilə Şaumyana 50 milyon manat pul göndərilmişdi (İbrahimov, 1970:240)²⁴. Lakin bütün bu yardımlar Şimali Azərbaycanın Bakı quberniyasının yalnız bir hissəsində RSFSR-nin forpostunu qoruyub saxlaya bilsə də, lakin onun ömrünü uzada bilməmişdir.

Sov.İKP MK yanında Marksiz-Leninizm İnstitutunun fondu kimi qeyd olumuş 71-ci fondada AXC Milli Şurasının 1918-ci il 17 iyun tarixli iclası və həmin iclasda hökumətin buraxılması və yeni hökumət kabinetinin yaradılması ilə bağlı məlumatlar yer alıb (RDSSTA, v. 6)²⁵.

Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci il 15 sentyabrda Bakını Sentrokaspi və ingilis işğalçılarından azad etdikdən sonra RSFSR-in xarici işlər komissarı Q. Çiçerinin vasitəsi ilə Osmanlı dövlətinə öz etirazını bildirmişdi. Lakin bəhs olunan dövrdə RSFSR hökumətinin bundan artığına gücü çatmamışdı.

---

²³ Токарежеский Е.А. *Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане*. Баку: Изд.-ство Акад.наук Азерб. ССР, 1957, 331 с. s. 26.

²⁴ İbrahimov Z.İ. *V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi*. Bakı: Azərneşr, 1970, 523 s. S. 240.

²⁵ РГАСПИ, ф. 71, оп. 33, д. 1692, л. 6.

Həştərxandan Moskvaya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə göndərilən 1918-ci il 12 dekabr tarixli teleqramda isə 1918-ci ilin oktyabr Mondros müqaviləsinə əsasən türklərin həqiqətən də bütün Qafqazdan geri çəkilməsi ilə əlaqədar məlumatlar verilir. Daha sonra, sənəddə on beş noyabrda (əslində 17 noyabrda-A.V.) ingilislər Bakıya on səkkiz (teleqramda sözlə yazılıb-A.V.) min qoşun çıxarmaları haqqında məlumatlar öz əksini tapıb (RDSSTA, v. 68)²⁶.

Digər bir sənəddə isə Azərbaycan ordusunun tərkibində olan türk əsgərlərindən bəhs olunur. Bu məlumatlarda Azərbaycanla Dağıstan Respublikası arasında olan münasibətlər, İtaliyadan İtaliya-Qafqaz bankı vasitəsi ilə silah və digər ləvazimatların alınması, Azərbaycan-İngiltərə, Azərbaycan-İran əlaqələrindən bəhs olunmuşdur (RDSSTA, v. 171)²⁷.

İkinci mərhələyə, əsasən, 1919-cu ilin may ayından başlayaraq Rusiya Azərbaycan qarşı özünün “beşinci kolon”un köməyi ilə daxili təzyiqləri (tez-tez fəhlə tətillərinin keçirilməsi, fəhlə konfransının fəaliyyətinin artması, bolşevik yönümlü qəzetlərin vahid Rusiya təbliğatı və s.) artırmağa başlayır. Bu təzyiqlər ilk vaxtlar AXC hakimiyyətinə o qədər də qorxu yaratmırdı. Lakin 1919-cu ilin sonu 1920-ci ilin əvvəllərində Rusiya vətəndaş müharibəsini başa çatdırmaq ərəfəsində və ondan sonra, AXC hökumətinə qarşı açıq təzyiqlərə başladı.

Rusiyada qurulan bolşevik hökuməti Cənubi Qafqazda öz işğalçılıq siyasətini Azərbaycan üzərində qurmağa çalışırdı. Daha doğrusu, Azərbaycanın işğal edilməsi, sonradan Ermənistan və Gürcüstanın işğal olunması demək idi. Bunun nəticəsində isə, sonradan Cənubi Qafqazda bolşevik Rusiyasının möhkəmlənməsinə şərait yaratmış olardı. Çünki sovet dövlət və partiya xadimlərinin Qafqazla bağlı yazışmalarından RSFSR hökumətinin xarici siyasətinin AXC-nin işğal olunması istiqamətinə yönəldiyini izləmək mümkündür (RDSSTA, v. 6 a)²⁸.

Sovet Rusiyası xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsini (1918-1919-cü illər) qalibiyyətlə başa çatdırdıqdan sonra keçmiş çar Rusiyası imperiyası ərazisini bərpa etmək və öz müstəqilliklərini yenidən qurmuş xalqları yenidən ancaq, bu dəfə başqa adla, imperiyanın əsarətinə qaytarmaq üçün əlverişli imkan əldə etmiş oldu. RSFSR hökumətinin hərbi qüvvələri tərəfindən Cənubi Qafqazı sovetləşdirmək adı ilə zəbt etmək üçün əməliyyat hazırlığı gedirdi. Məsələn, 1920-ci il martın 17-də Lenin Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda

²⁶ РГАСПИ, ф. 71, оп. 33, д. 1708, л. 68.

²⁷ РГАСПИ, ф. 71, оп. 33, д. 1708, л. 171.

²⁸ РГАСПИ, ф.5, оп.1, д. 1202, л. 6 а.

yazırdı ki, Bakını tutmaq bizə olduqca vacibdir. Bütün diqqəti bu istiqamətə yönəltmək lazımdır. Bununla belə bəyanatlarınızda olduqca diplomatik olmağı nəzərə almaq lazımdır. Yerlərdə sovet hakimiyyətinin möhkəm hazırlanmışına yüksək əminlik olmalıdır. Eyni ilə Gürcüstana yanaşılmalıdır. Məsləhət görürəm ona (Gürcüstana-A.V.) daha çox ehtiyatla yanaşsın (hərbi dənizçilərin, v. 4-7)²⁹. Bu teleqramdan tam aydın olur ki, Sovet Rusiyasının əsas məqsədi dinc və ya qeyri-dinc yolla Azərbaycanı işğal etmək olmuşdur.

Sovet Rusiyası Qafqazda yerləşən ordularını yenidən formalaşdıraraq 1920-ci il yanvarın 16-da Cənub-Şərq cəbhəsi Qafqaz cəbhəsi adlandırılmağa başlamışdır. Onun tərkibinə 8-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci ordular və 1-ci süvari ordu hissələri daxil edilmişdir (SSRİ-də vətəndaş müharibəsi, 1959:249)³⁰. Sovet Rusiyasının Şimali Qafqazda mövqeyinin möhkəmlənməsini və ölkələrinin işğal olunma təhlükəsini görən Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri 1920-ci ilin yazında Rusiya ilə müqavilə bağlamaq üçün öz nümayəndələrini Moskvaya göndərməyə məcbur olmuşdular. Lakin şəraitin dəyişməsi ilə Moskva danışıqları yubatmışdır. Bununla bərabər, sovet hərbi hissələri Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşmaqda idi. Sovet dönəmində problemlə əlaqədar olaraq nəşr olunmuş sənədlər toplusunda, eləcə də “Xəzər ətrafı və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizədə hərbi dənizçilər. 1918-1920-ci illər. Sənədlər toplusu” adlı əsərdə də bir daha yuxarıda qeyd olunan fikirlər təsdiqlənmişdir (Xəzərsahili və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda hərbi dənizçilərin mübarizəsi . 1918-1920-ci illər, 1971:13)³¹.

1920-ci il aprelin 21-də Bakıya hücum etmək və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında 11 Ordunun və Volqa-Xəzər donanmasının komandanlığının 490 sayılı direktivinə əsasən Bakını ələ keçirmək üçün ordunun cəmləşdirilməsi haqqında əmr verilmişdir (Qırmızı Ordu komandanlığının direktivləri, 1974:310)³². Bu teleqramın üstündən iki gün keçmiş 490 sayılı direktiv 5968 sayılı direktivlə əvəzlənmişdir (Qırmızı Ordu komandanlığının direktivləri, 1974:310)³³. Bu direktivə uyğun olaraq 1920-ci il aprelin 23-də Tuxaçevski və Orçonikidze tərəfindən 11-ci Ordunun

---

²⁹ РГАСПИ, ф. 558, оп.1, д. 5481, л. 4-7.

³⁰ **История гражданской войны в СССР: 4 том.** М.: Государственное изд.-во политической лите-ры, 1959, 440 с. С. 249.

³¹ **Военные моряки в борьбе за власть советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920 гг.** Сборник документов. Баку: Издательство «Элм», 1971, 382 с. С.13

³² Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922). М.: Воениздат, 1974, 765 с. С.310.

³³ Там же.

komandanlığına göndərdikləri teleqramda “son məqsəd Bakı quberniyası deyil, bütün Azərbaycan ərazisini ələ keçirmək hesab edilməlidir” əmri verilmişdir (RDSSTA, v. 3)³⁴.

Bakı işğal olunduqdan sonra Q. Orconikidze və S. Kirovun Bakıdan V. Leninə göndərdikləri 1920-ci il 4 may tarixli teleqramda (Orconikidzenin birinci teleqramı 1920-ci il aprelin 30-da Leninə göndərilib və burada 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr şərh olunmuşdur) 27-dən 28-nə keçən gecə, saat 2-də Bakıda hakimiyyət Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əlinə keçdiyi, ... gecə saat 4-də zirehli qatar Bakıya daxil oldu göstərilirdi. V.Lenin isə 1920-ci il mayın 5-də Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycan Sovet hökumətinə təbrik teleqramı göndərmişdi. Teleqramda Xalq Komissarları Soveti müstəqil Azərbaycan respublikasının zəhmətkeş kütlələrinin azad edilməsi münasibəti ilə təbrik edilirdi (RDSSTA, v. 9-10)³⁵.

Sovet ordusu Bakını yenidən işğal etməsinə baxmayaraq, artıq Azərbaycanın Sovet Rusiyası ilə birləşməsindən söhbət gedirdi. Bununla bağlı Q. Orconikidze və S. Kirovun 1920-ci il mayın 4-də Mərkəzə göndərdikləri teleqramda deyilirdi: “Azərbaycanın Sovet Rusiyası ilə hərbi, təsərrüfat və iqtisadi birləşməsinə həyata keçirəcəyik. Təcrübə, bizə, bütün Qafqazda, eləcə də başqa yerlərdə Xalq Komissarları Sovetinin adından səlahiyyət vermənizi tələb edir. Təcili radio ilə, yaxud kimləsə göndərməklə, bizi bu səlahiyyətlə təmin edin. Nərimanova belə səlahiyyətlər verməyin” (RDSSTA, v. 9-10)³⁶.

Q. Orconikidzenin Bakıdan V. Lenin və İ. Stalinə göndərdiyi 1920-ci il 12 dekabr tarixli teleqramında isə Gürcüstandakı vəziyyətlə, o cümlədən Dağıstanla bağlı məlumat verilmişdir. Burada Azərbaycanla bağlı bir neçə cümlə diqqəti cəlb edir. Teleqramda deyilirdi: “Hər şeyi ələ qurmaq lazımdır ki, bizim tərəfdən üsyanın yatırılması müsəlmanlar arasında səs-küyə səbəb olmasın və kamalçıları (burada M.Kamal Paşa Atatürk hökumətinə işarədir-A.V.) bizdən çəkəndirməsin (RDSSTA, v. 1-2)³⁷. Məlumdur ki, 1920-ci ilin mayında Gəncədə sovet ordusunun özbaşınalıqlarına etiraz əlaməti olaraq üsyan baş vermişdir. Onun təşkilində türk zabıtləri də iştirak etmişdir. Üsyanın qəddarlıqla yatırılması məsələsi Türkiyə Böyük Millət Məclisində geniş müzakirə olunmuşdur (RDSSTA, v.1-2)³⁸.

³⁴ РГАСПИ, ф. 558, оп.1, д. 5481, л. 3.

³⁵ РГАСПИ, ф. 85, оп.13, д. 12, л. 9-10.

³⁶ РГАСПИ, ф. 85, оп.13, д. 12, л. 9-10.

³⁷ РГАСПИ, ф. 85, оп.13, д. 12, л. 1-2.

³⁸ РГАСПИ, ф. 85, оп.15, д. 65, л.1-2.

RSFSR hökuməti tərəfindən Gürcüstanın sovetləşdirilməsi məsələsinin planlaşdırılmasına baxmayaraq, 1920-ci ilin aprelin ortalarında Gürcüstanda hakimiyyətə qarşı yerli kommunistlər tərəfindən təşkil olunmuş üsyan məğlubiyyətlə başa çatmışdır. Gürcü hökuməti üsyanı yatırmışdır. Onun iştirakçılarının bir çoxu həbsxanaya salınmışdır. Q. Orconikidze 1920-ci il aprel ayının 23-də gürcü kommunistlərinin həbsi haqqında Lenin və Çiçerine teleqrafla xəbər vermişdi. Həmin dövrün sənədləri sübut edir ki, Azərbaycanı işğal etməsindən əvvəl Sovet Rusiyası Gürcüstanı işğal etmək fikirində olmuşdur. Lakin Gürcü hökumətinin qəti addımı bunun qarşısını almışdır (RDSSTA, v. 1-3)³⁹.

XI Sovet ordusu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bura Sovet hakimiyyətinin sonrakı fəaliyyəti üçün əsas dayaq məntəqəsi olmaqla yanaşı, Sovet hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü ermənilərin xeyrinə həll etməyə başlamışdır. Yalnız N. Nərimanovun Mərkəzin Azərbaycana qarşı bu cür münasibətinə qarşı çıxması məkrli düşmənin planlarını tamamilə həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Q. Orconikidzenin 1920-ci il mayın 22-də Leninə, Stalinə və Çiçerinə göndərdiyi teleqramında Şuşa, Naxçıvan, Ordubad və Culfa ermənilər tərəfindən heç bir müqavimətə rast gəlmədən işğal olunmasının mümkünlüyündən bəhs olunurdu. 1920-ci il iyunun 19-da Q. Çiçerinin Q. Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda isə bildirilirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Şuşa, Naxçıvan, Culfa nə Ermənistanla, nə də Azərbaycana birləşdirilməməli, yerli sovetlər yaratmaqla Rusiyanın hakimiyyəti altında qalmalıdır. Əks-təqdirdə başqa qərarlar, ümumi vəziyyətin tələb etdiyi sülh siyasətimizi poza bilər (RDSSTA, v. 5)⁴⁰.

Q. Çiçerin 22 iyun 1920-ci ildə RK(b)P MK Siyasi bürosuna göndərdiyi digər bir məktubunda isə “sovet qoşunları tərəfindən ələ keçirilməsi nəzərdə tutulan mübahisəli ərazilərin – Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa, Şərur, Dərələyəz qəzaları Azərbaycana birləşdirilməsinin mümkün olmadığını” qeyd etmişdir. O, bunu guya “Ermənistanla razılaşmanı qeyri-mümkün edəcəyini” önə çəkirdi (RDSSTA, v. 11)⁴¹. Q. Çiçerin Ararat Respublikasını ələ göstərməyə çalışdı ki, guya onun güclü hərbi potensialı vardır. Halbuki, bəhs olunan dövrdə Ararat Respublikasının ələ bir siyasi və hərbi gücü yox idi ki, Sovet Rusiyasına qarşı duruş gətirə bilsin.

İlk vaxtlar Moskva Azərbaycanla hesablaşırdı. Cənubi Qafqazda hər hansı bir tədbir keçirmək istəsəydi, Azərbaycanın mövqeyi nəzərə alınırdı.

³⁹ РГАСПИ, ф. 85. оп.15, д. 7. л. 1-3.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. 85. оп.2/с. д. 4. л. 5.

⁴¹ РГАСПИ, ф. 5, оп.2, д. 314, л. 11.

Məsələn, Çiçerinin Leninə göndərdiyi məktubda (məktubun tarixi 2 oktyabr 1920-ci il göstərilib) İngilislərin Bakıda olan əsirləri ilə əlaqədarı. Bu məktubdan da aydın olur ki, Moskvanın “Bakı hökuməti üzərində” hələ ki, nəzarəti yoxdur. “Bizim məsləhətimizlə Nərimanov Bakıda olan ingilis əsirlərini onlar (ingilislər-A.V.) tərəfindən həbs edilmiş kamalçıların dəyişdirilməsi ilə əlaqədar məsələ qaldırmışdı...” (RDSSTA, v. 23)⁴².

Lakin sonrakı mərhələdə, yəni Sovet hakimiyyəti burada möhkəmləndikcə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarının fikirləri daha nəzərə alınmırdı. Q. Orconikidze isə Azərbaycana xüsusi önəm verirdi. Mərkəz, ona Bakıda qalıb Azərbaycan İnqilab Komitəsinin siyasi rəhbərliyini öz üzərinə götürməsi göstərişi vermişdir.

80 sayılı S.M.Kirov fondunda Kirovun Leninə və başqa sovet dövlət adamlarına, Antantanın Azərbaycan və Gürcüstana əlaqələri haqqında (RDSSTA, v. 3-5)⁴³, Çiçerin və Leninə göndərilən teleqramlar - Antantanın Azərbaycanı Sovet Rusiyasına qarşı müharibəyə cəlb etmək cəhdləri (RDSSTA, v. 1-10)⁴⁴, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və XI ordunun hücumu (RDSSTA, v. 1-17)⁴⁵ və s. məsələlər haqqında məlumat vardı.

Beləliklə, RDSSTA-də saxlanan sənədlərin bir qisminin təhlili olunması, həm dünyada, həm də regionda baş vermiş siyasi və tarixi hadisələri doğru-düzgün qiymətləndirməyə, o cümlədən 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya dövlətləri arasındakı siyasi münasibətlərin dərinədən araşdırılmasına şərait yaratmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR

1. **Военные моряки в борьбе за власть советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920 гг.** Сборник документов. Баку: Издательство «ЭЛМ», 1971, 382 с. С.13.
2. **Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922).** М.: Воениздат, 1974, 765 с. С.310.
3. Там же.
4. İBRANİMOV Z.İ. **V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi.** Bakı: Azərnəşr, 1970, 523 s. S. 240.

⁴² РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 23.

⁴³ РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 35, л. 3-5.

⁴⁴ РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 38, л. 1-10.

⁴⁵ РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 2, л. 1-17.

5. **История гражданской войны в СССР: 4 том.** М.: Государственное изд.-во политической лите-ры, 1959, 440 с.
6. МИЛЛЕР А.Ф. **Очерки новейшей истории Турции.** М.: Изд.Академии Наук СССР, 1948, 247 с. С.78.
7. **Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ),** ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 20.
8. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33; д. 2097, л. 1, 2, 3, 5, 8, 13 и д.
9. **РГАСПИ,** ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 59-60.
10. **РГАСПИ,** ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 63-64.
11. **РГАСПИ,** ф. 64, оп. 1, д. 20, л. 363-370.
12. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1985, л. 97-98.
13. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 22-25.
14. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 18.
15. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 17.
16. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 17.
17. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 15. л. 197.
18. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 56. л. 49.
19. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 16-20.
20. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1984, л. 5.
21. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1984, л. 5-6.
22. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 19, л. 4, 8-10.
23. **РГАСПИ,** ф. 5, оп. 1, д. 1988, л. 31.
24. **РГАСПИ,** ф. 159, оп. 2, д. 56. л. 43-44.
25. **РГАСПИ,** ф. 157, оп. 1/с, д. 6, л. 4.
26. **РГАСПИ,** ф. 157, оп. 1/с, д. 10, л. 30-31.
27. **РГАСПИ,** ф. 5, оп.1, д. 2055, л. 35.
28. **РГАСПИ,** ф. 71, оп. 33, д. 1692, л. 6.
29. **РГАСПИ,** ф. 71, оп. 33, д. 1708, л. 68.
30. **РГАСПИ,** ф. 71, оп. 33, д. 1708, л. 171.
31. **РГАСПИ,** ф.5, оп.1, д. 1202, v. 6 а.
32. **РГАСПИ,** ф. 558, оп.1, д. 5481, л. 4-7.
33. **РГАСПИ,** ф. 558, оп.1, д. 5481, л. 3.
34. **РГАСПИ,** ф, 85. оп.13. д. 12, л. 9-10.
35. **РГАСПИ,** ф, 85. оп.13. д. 12, л. 9-10.
36. **РГАСПИ,** ф, 85. оп.13. д. 12, л. 1-2.

37. РГАСПИ, ф. 85. оп.15, д. 65. л.1-2.
38. РГАСПИ, ф. 85. оп.15, д. 7. л. 1-3.
39. РГАСПИ, ф. 85. оп.2/с. д. 4. л. 5.
40. РГАСПИ, ф. 5, оп.2, д. 314, л. 11.
41. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 23.
42. РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 35, л. 3-5.
43. РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 38, л. 1-10.
44. РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 2, л. 1-17.
45. РГАСПИ, ф. 80, оп. 4, д. 38, л. 1-10.
46. ТОКАРЖЕВСКИЙ Е.А. **Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане.** Баку: Изд.-ство Акад.наук Азерб. ССР, 1957, 331 с. с. 26.

RUS DEVRİMİNİN TARİH-FELSEFESİ DERSLERİ

Yuri ZAKUNOV*

ÖZET

1917 devriminin dersleri ve onun neden olduğu dönüşümler, diyalektik materyalist yaklaşıma karşıt olarak Hıristiyan tarihçiliği düzeyinde ortaya konmaktadır. Entegre metafizik sentez ve manevi diyalektik seviyesi, Rusya'nın gelişmekte olan bir etno siyasi ruhani birlik olarak mantığının ortaya çıkmasına izin vermektedir ve Rusya'nın ruhsal-ulusal, etno-politik ve manevi-devlet olarak gelişmesi ve güçlenmesi, sadece kendi kimliğiyle değil, birbirleriyle ilişkiler içinde olan manevi, devlet ve etno-kültürel temeller (inanç, çar ve insanlar) üzerine inşa edilmiştir. Ulusal trajediye yol açan aralarındaki bölünmüşlüktü ki bunun üstesinden gelmek sebepleri anlamak, Hıristiyan arketiplerine bir yükseliş olarak komuta edilen yola geri dönmek, uygun metafiziği geliştirmek ve onu modern devlet ve kültürel yapı pratiğinde uygulamaktır. Devrimin önemli araştırma kaynakları, Rus Devrimi ile ilgili "İz glubiny, De profundis" başlıklı ve 1918 yılının ilk yarısında oluşturulan çeşitli makalelerdeki yazarların antolojisidir. 1917'nin devrim kaosunun sebeplerinden biri, kendilerine Batılı nihilizm ve rasyonalizm ruhu bulaşmış olan Rus entelektüelleriydi.

Anahtar Kelimeler: Tarihfelsefesi Düşünceleri, Ulusal Bağlar, Rus Düşüncesi, 1917 Devriminin Ön koşulları, Rus Entelijensiyası, Ortodoksluk, Otokrasi, Millet.

---

* Ph.D., Associate Professor, Head of Department of Russian Scientific Research Institute of Cultural and Natural Heritage, named after D.S. Likhachev. E-mail: zakunov.yuri@mail.ru

ИСТОРИОСОФСКИЕ УРОКИ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

АННОТАЦИЯ

Уроки революции 1917 г. и вызванные ею трансформации выявляются на уровне христианской метафизики и историософии в противопоставлении диалектической антитетичности. Уровень цельного метафизического синтеза и духовной триалектики позволяет выявить логику развития России как складывающегося этнополитического духовного союза, развитие и укрепление которого строилось на духовных, государственных и этнокультурных первоначалах (веры, царя и народа), каждое из которых жило не только своим самобытием, но в не меньшей степени взаимосвязями друг с другом: духовно-национальными, этнополитическими и религиозно-государственными. Именно раскол между ними привел к национальной трагедии, преодоление последствий которой состоит в осознании причин, возвращении к заповеданному пути как восхождению к христианским первообразам, в выработке соответствующей метафизики и применении её в современной практике государственного и культурного строительства. Важными источниками исследования является сборник статей русских философов и публицистов о русской революции «Из глубины», составленный в первой половине 1918 года, свидетельствующий, что одной из главных причин революционного хаоса 1917 года была российская интеллигенция, зараженная западным духом нигилизма и рационализма.

Ключевые слова: историософские смыслы, национальные скрепы, русская идея, предпосылки революции 1917 г., русская интеллигенция, православие, самодержавие, нация

HISTORIOSOPHYCAL LESSONS OF RUSSIAN REVOLUTION

ABSTRACT

The lessons of the revolution of 1917 and the transformations caused by it are revealed at the level of Christian historiosophy in opposition to dialectical materialistic approach. The level of integral metaphysical synthesis and spiritual dialectics allows to reveal the logic of Russia's development as an emerging ethno political spiritual union, the development and strengthening of which was built on the spiritual, state and ethno-cultural basics (faith, tsar and people), which lived not only by its own identity, but interrelationships: spiritually-national, ethno-political and spiritual-state. It was the split between them that led to the national tragedy, the overcoming of which is to understand the reasons, to return to the commanded path as an ascension to the Christian archetypes, to develop the appropriate metaphysics and to apply it in modern practice of state and cultural construction. Important research sources of revolution are anthology by various authors of articles concerning the Russian Revolution, entitled "Iz glubiny. De profundis", composed in the first half of 1918. One of the reasons for the revolutionary chaos of 1917 was the Russian intellectuals, infected by the Western spirit of nihilism and rationalism.

Keywords: Historiosophical Thoughts, National Ties, Russian Idea, Prerequisites of The Revolution of 1917, Russian Intelligentsia, Orthodoxy, Autocracy, Nation.

Столетие революции в России... Истина и Бог «говорят» на языке событий, открывают себя в национальной истории и обстоятельствах жизни. Чем дальше прошлое по времени, тем ближе оно по существу, больше возможности увидеть то, что может и должно стать национальным достоянием, нашим «наследием». Важно прийти в себя от потрясений и нанесенных травм, освободиться от мелочного и преходящего, идеологических пристрастий, мифов и штампов, холодного академизма и доктринерства. Настоящий историк – это «пророк, пророчествующий о прошлом», который отыскивает в нем то, что живет в настоящем и определяет будущее. Здесь важно не столько точное воспроизведение, которое никогда не будет полностью аутентичным, сколько раскрытие духовного смысла и ценностного содержания, предполагающее культурфилософское и историософское измерение. В этом всегда отдавали отчет наиболее серьезные историки и культурологи, следующие принципу цельности. В.О. Ключевский говорил, что «предмет истории – то в прошедшем, что не проходит, как наследство, урок, неоконченный процесс, как вечный закон». Правда ему же принадлежит и другой афоризм: «История ничему не учит, а только наказывает за незнание уроков». И здесь не просто противоречие, характерное для антитетичного мышления, но фундаментальная проблема социальных наук и философии в целом.

Это проблема антиномий свободы и необходимости, идеи и материи, раскрываемые в логике самой истории, предполагающей духовное измерение. Однако в трудах по истории России у «позитивиста» В.О.Ключевского для духовного фактора не нашлось

достойного места, хотя его отец был священником, а магистерская диссертация называлась «Жития святых как исторический источник». О сторонниках исторического материализма нечего и говорить. Здесь мы вступаем на путь решения одной из принципиальных задач историософии и культурологии: показать как в таком великом национальном событии - русской революции, проявили себя универсальные закономерности, идеи и смыслы, применимые ко всем народам.

Но избавление от социально-экономического детерминизма и позитивизма в понимании истории ещё не гарантия решения проблемы. Мало оставаться в плоскости культурных предпосылок, идей и мировоззрений. Поиск первопричин, движущих сил и смысла побуждает к выходу на уровень сверх системы, новой метафизики. Один из соблазнительных вариантов: вслед за Бердяевым Н.А., одним из самых

известных на Западе русских мыслителей XX века, этим образцом антитетизма, пытаться показать религиозную природу русской революционности, восхищаясь художественными прозрениями Гоголя и Достоевского, замереть в благоговейном ужасе перед этой самой метафизикой, и одновременно «упиваться» великой «трагикомедией», глубинными разломами русской истории, судеб людей и народов, величиим их взлета и глубиной падения. Констатация им антитез, пусть даже блестяще выявленных и проговоренных уже после того как все случилось, в сравнении с духовным опытом христианских подвижников, давно поставивших «диагноз» России и поздно «прозревшей» русской интеллигенции, выглядит не более чем блестящим резонерством. Духовный смысл русской революции он усмотрел «в вывернутом наизнанку положительном русском мессианизме, не революционном, а религиозном» (Бердяев Н.А., 1967), а Третий Интернационал стал для него закономерным продолжением Третьего Рима.

Не случайно Бердяев Н.А. останавливается перед духовной тайной бытия, и в отличие от выявленных ранее блестящих антитез и противоречий, как только требуется их синтез, обнаруживает явную недоговоренность. Вот характерные примеры из его знаменитой статьи «Духи русской революции», где «духи» названы, но насколько убедительно раскрыта их природа и действие, вопрос. И здесь не просто фигуры речи, а скорее признак бессилия его антитетизма: «...в нашем национальном жизнечувствии давно уже назревал **какой-то** коренной надлом, **какое-то** раздвоение между верой и жизнью»; «**какая-то** апокалиптичность»; «Осуществление этого идеала духовного единства и органического духовного творчества народа, идеала *религиозной осмысленности* и национально-исторической обоснованности общественной и политической фигуры, конечно, предполагает **какой-то** нравственный сдвиг с мертвой точки, отказ от давнишних болезненных привычек и навязчивых идей расстроенной народной души в пользу здоровых и необходимых навыков нормальной жизни, открытие **некой** забытой правды — очевидной и простой, как всякая правда, и вместе богатой сложными и действенно-плодотворными выводами»; «В самом Гоголе был **какой-то** духовный вывих, и он носил в себе **какую-то** неразгаданную тайну»; «Культура может иметь под собой глубину, догматическую и мистическую, но она предполагает, что за серединой жизненного процесса признается **какая-то** ценность, что значение имеет не только абсолютное, но и относительное..» и т.д. (Николай Бердяев, 1967).

Одной из причин произошедшей революционной вакханалии стала сама русская интеллигенция, зараженная западным духом нигилизма и рационализма. Хотя отрезвление произошло слишком поздно (сборник «Из глубины» был подготовлен в первой половине 1918 г.), к чести ведущих мыслителей-интеллигентов они сразу почувствовали масштаб трагедии, сделав анализ произошедших революционных событий в традициях религиозно-философской мысли. Но по духу вряд ли этот анализ можно назвать православным. И хотя резонансная критика с позиций идеализма и либерализма революционно-демократической радикальной интеллигенции в сборнике «Вехи» развернулась сразу после первой русской революции, однако точный диагноз интеллектуальной элитой поставлен не был и всецелого покаяния не произошло. Не изжитые «идейность и беспочвенность» самой интеллигенции не позволили противостоять духу модерна так называемого «Серебряного века» - «века расцвета искусства при разгуле капитализма», жадного до зарубежных достижений и учений, поработившего многие таланты обманными мирами символизма, мистики, оккультизма и псевдодуховности. Шанс был упущен.

Именно недопонимание первоначал русской жизни как «нераздельного и неслиянного» единства *русской культуры, монархической власти и православной церкви*, угрожающего ослабления взаимосвязей и раскола между ними, сделали идейно зараженную интеллигенцию одной из главных разрушительных сил назревавшей революции и предстоящей национальной катастрофы.

Человек в меру своего самопознания и развития ищет в революции 1917 г. то, что соответствует его сознанию и ценностям. Одни находят борьбу классов и народов, материальные интересы, поскольку озабочены, земными проблемами и политикой, являющейся «концентрированным выражением экономики». Другие видят, прежде всего, движения души и волю личности, поскольку желают самореализации. За этим стоят силы, наиболее одержимые властью гордыни и «золотого тельца», которые последовательно ввергают человечество в «войну всех против всех», грозя самоуничтожением, где нет места обывателю с его «простым человеческим счастьем», но лишь положение ячейки в матрице нового мирового порядка.

Россия в истории предстает как складывающийся этнополитический духовный союз, развитие и укрепление которого строилось на следующих первоначалах: *духовном, государственном и этнокультурном* (веры, царя и народа). Каждое жило своим

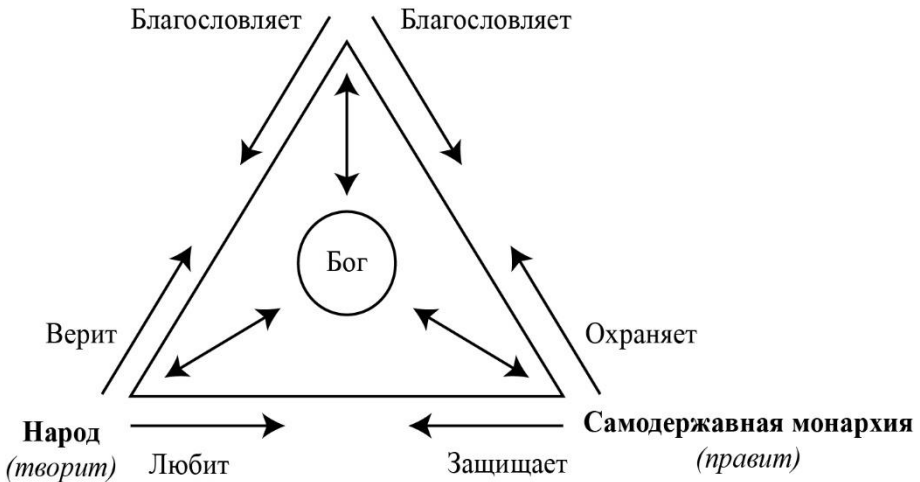
самобытием, но в ещё большей степени взаимосвязями друг с другом: *духовно-национальными, этнополитическими и религиозно-государственными*. Эти три исторические основы русской национальной жизни – вера (православие), государство (самодержавие) и народ (русская нация) составляли зародыш общества и собственно породило Россию как особую силу и величину.

В России, духовной наследнице Византии, идея симфонии светской и духовной власти получила свое развитие в формуле «Православие. Самодержавие. Народность». Здесь полновластие и единодержавие православного царя не имеет ничего общего с политическим абсолютизмом или папизмом. Монарх, с одной стороны, связан каноническим учением православной церкви, святыми таинствами и помазанием на царство, т. е. мистически, и отвечает перед Богом за весь народ, попечительствует о нем и управляет государственными делами. Необходимые социальные формы, наполняемые конкретным содержанием и связанные друг с другом единым национальным духом, – это Православная Церковь, соответствующая духовной предметности и дарующая благодать; самодержавное государство, призванное к солидарному способу единения и борьбе с социальным злом; русский народ, соответствующий свободе, жизненной силе и самобытному культурному творчеству. Церковь есть духовная хранительница, наставница и народа и правителей, но ее власть лишь внутренняя, без диктата; Самодержавное государство есть источник внешнего порядка и мира, помощник народу и оборона для Церкви, оно властвует во внешнем, на внутреннее не покушаясь. Народ есть источник жизненной творческой силы и созидания, он творит земную культуру, черпая духовную силу в Церкви и служа государству. Краткая формула цельности – «Церковь учит. Государство правит. Народ творит». Единство между ними обеспечивается общей национальной культурой, православной верой и единодержавием царя. *См. Схему.*

Реальная история России предстает как путь восхождения к первообразу через действительную веру во Христа, исходя из «данности» этнической общности (народа) как «исторического тела», несение миссии Церкви как духовного института, осуществляющего конечное «задание», и соединение «народного тела» и «христианского духа» в живой личности царя, являющегося земным олицетворением Христа. Богоборческий антихристианский и антинациональный характер «русской» революции «во всей красе» проявит себя позже, начавшись прежде всего с антимонархизма, спекулируя на низком монархическом

сознании, непонимании того, что кто восстает на самодержавную монархию, тот восстает на самого Бога. Не случайно царь изображен на иконе «Благословенно воинство Небесного царя» из Успенского собора Московского Кремля как его предводитель, помазанник Божий и живой образ Христа (наподобие любого человека, который есть образ и подобие Божие), но наделенный особыми дарами и миссией. Неприкосновенность помазанника нарушалась задолго до революции через литературу, стихи, прокламации, публицистику в душах и сознании миллионов той же озападной революционно-демократической и либеральной интеллигенцией.

Православная церковь (*учит*)

Будучи иерархичными по образу богочеловеческой природы Христа, можно предположить, что действие первообраза Св. Троицы проявляется в трех аспектах.

Во 1-х, онтологическом как объективной данности: географических условиях (природа, ресурсы, климат, размер и местоположение страны); присущих инстинктах - глубинные этнопсихологические качества (темперамент, душевные склонности и способности); антропологических характеристиках (раса, кровь) и т.п.

Во 2-х, аксиологическом как «национальном задании»: духовное предназначение, идеалы, ведущая идеология, вера, доминирующая цель развития, объединяющая, интегрирующая сила или синтезирующий фактор, определяемый часто как национальный дух - для России это «Русский Дух» или «Русская идея», то есть некое метафизическое,

исконное, непреходящее духовное начало, действующее в России и характере ее государствообразующего народа.

В 3-х, культурно-историческом как типичных способов и конкретных культурных форм осуществления этого задания: это стержневая тема истории, ее движущие силы и традиции, характерные исторические пути развития на разных этапах и в разных ситуациях, переломных и ключевых моментах истории – революциях, реформах, войнах; конкретные национальные формы хозяйственной, региональной, социокультурной жизни различных общественных групп и сфер, в которых отразилась главная идея страны; это переменные величины, связанные с историческим процессом и многообразием культур.

Эти исторические первоначала (силы), «неслиянные и нераздельные», заповеданные к осуществлению целостного синтетического единства, имели отклонения в «своевольном» человеческом понимании и как следствие в реальной истории. Их недооценка, смешение и функциональная неадекватность ярко выразились в самой революции, её предпосылках и последствиях. Игнорирование их в оценке революции 1917 г. чревато новой революцией.

Так в связи с *данностью* нельзя исходить, как это часто делается, из:

1) - гипотетических, искусственно создаваемых или извне привносимых идей (*неадекватный приоритет заданности*), что приводит к доктринерству, подчинению жизни выдуманному национальному идеалу или вообще отказу от него, его обмирщению (например, к «новому» пониманию национальной идеи России и её роли в мире: быть «хвостом» для раздувания мирового революционного пожара, материально-техническим плацдармом для распространения коммунизма или просто обогащения и мощи);

2) - из временной ситуации, конъюнктуры (*неадекватный приоритет осуществления*), что приводит к релятивизму. Пример: конъюнктура требует союзников, которые предадут, строится не на основе традиционных духовных ценностях и объективных условиях, а временных сиюминутных интересах различных кланов и временщиков, и как результат – сепаратизм и децентрализация, предательство, продажность и ложь.

Очевидно, что необходимо исходить из данных объективных условий существования страны (территории, исторического наследия и традиции), где приоритет данности адекватен. Это **реалистическая позиция**.

Далее, в связи с *заданностью* нельзя исходить:

1) - из национальной идеи, отождествляемой с наличными сугубо экономическими и политическими интересами (*неадекватный приоритет данности*). Это приводит к вульгарному материализму, прагматизму, политиканству и бездуховному национализму в целом. Их принципы: «Раз так есть, значит так должно быть», «Враг моего врага – мой друг», «Цель оправдывает средства»;

2) - из национальной идеи, которая не определена («не дана и не задана»), которая якобы свободна, неопределима и творится в истории (здесь *неадекватный приоритет осуществления*). Это технократизм, приспособленчество и нестабильность прикрываемые ссылками на творчество, перемены и необходимость «идти в ногу со временем», отдаться духу времени.

Очевидно, что национальная идея определяется как объективное задание на основе абсолютных ценностей и в меру исторических «даров» (данности), как сила свободного национального самоопределения к объективно-лучшему (адекватный приоритет заданности). Это **духовный реализм**.

Наконец, по отношению к самому аспекту *осуществления* нельзя исходить из:

1) – обветшалых национально-культурных форм, что приводит к застою (*неадекватный приоритет данности*), господству «необходимости». Это грозит изоляционизмом и отставанием. Нельзя противиться технической культуре, науке. Мракобесие и реакционность – отнюдь не признак здорового охранительного консерватизма;

2) - произвола и многообразия культурных форм безотносительно к национальному духу и объективным ценностям, из преобладания субъективного многообразия (*неадекватный приоритет заданности*). Подобный этнический релятивизм и субъективизм грозит самоуничтожением, растворением среди других народов, потерей независимости.

Верное решение в активном творчестве, создании многообразных совершенных культурных форм исходя из единого национального духа, объективных духовных ценностей (*адекватный приоритет осуществления*) и «исторических даров, данных бремени и возможностей». Это свободное осуществление Любви, Правды, Красоты, Добра, Справедливости (Абсолютных ценностей) в совершенной национально-культурной форме, **одухотворение** всех «данных» Богом сфер жизни, призванных к преображению.

Сама по себе монархия как таковая – отнюдь не гарантия стабильности и преемственности власти. Власть, не связанная канонически и не ограниченная национальными интересами, ведет к интригам, заговорам, убийствам, государственным переворотам, приводящим к политической нестабильности. Она являет собой необходимую, но недостаточную форму социальной организации для того, чтобы быть реальной удерживающей силой от прихода в мир антихриста.

Каждая из основ, обладая свободой воли, могла выйти за пределы своей природы, осуществляя себя в неадекватной функции. Предпосылками для этого были внешние соблазны и слабости человеческой природы, национальный характер, тяжелое историческое наследие и бремя России: великие пространства, многонациональность, сложность географии и климата, открытость границ, внешние угрозы и войны. Но сводить причины революции к этим предпосылкам и неблагоприятным условиям нельзя, поскольку история России неоднократно показывала как по промыслу Божию они становились факторами победы и возвращения к заповеданному пути. Главными обстоятельствами были предпосылки внутренние. Победа над Наполеоном в Отечественной войне 1812 г. подтверждает это.

В истории России по-разному складывалась первоочередность и взаимодействие этих трех начал, способствуя осуществлению русского предназначения в целом. Так, в период Ивана Грозного твердой рукой царя была создана самодержавная власть – защитница для церкви от ересей, а для народа – от произвола бояр. Например, в эпоху кризиса русской государственности начала XVII века уже русский народ спасал и самодержавную монархическую форму, и русское православие, руководствуясь верой. В зависимости от своеобразия момента по-разному расставлялись акценты в понимании того, какое начало из трех должно выйти на первое место, чтобы способствовать осуществлению двух остальных. Важно было следовать цельности триады, не нарушая

ее гармонии и полноты. Именно искажения этих основ, их функциональное смещение были духовно-социальными причинами всевозможных невзгод, революций и войн.

XIV-XV века - период политической зависимости от татар (т. е. отсутствие независимого государства), и чтобы русский народ создал свое православное царство (Византия утрачивала предназначенную ей миссию, и требовалась историческая замена), была необходима духовная религиозная сила – православная вера, ставшая главной государствообразующей идеей, которая только и могла объединить разобщенных русских вокруг Москвы как Третьего Рима. После подъема русской духовности (преп. Сергей Радонежский был вдохновителем Куликовской битвы и воплощением отнюдь не пещерного затворничества) наступил этап политического оформления «национального тела», и на первый план вышли задачи государственного строительства (Иван Грозный), а церковь как социальный институт отходит на второй план (как духовная сила она действует через своих помазанников и литургию). В Смутное время, когда в кризисе – оба важнейших института (монархия и церковь), на историческую авансцену выходит третья «ипостась» триады – русский народ и в лице ополчения Минина и Пожарского спасает монархию и церковь (под лозунгом «За веру православную!», вдохновляемый духовными подвижниками - Гермогеном и др., явлением Минину преп. Сергия). Дальнейшая история также вписывается в логику триады, связи которой подверглись испытанию в условиях новых исторических вызовов («Новый Иерусалим» Никона, и т. д.)

Корни революции XX века совершенно оправданно видеть в гниении правящего слоя России, расколе русского народа, начиная с реформ Петра I на онемеченное дворянство и бесправное население, находившееся под гнетом крепостного права. В результате «заболевания» дворянства материализмом и свободолобием, прививавшихся в XVIII веке в ходе европеизации через масонство и внедрение иноземцев, была нарушена идея национальной самобытности, что привело к отрыву дворянства от самых глубинных корней русской культуры и духовности. Элита изменила и второму принципу русского бытия – служению государству в лице самодержавия, постепенно подмяв его под себя. Отрыв от духовных истоков привел к измене православию. Душа православия была заменяется внешним обрядом, соборность церкви – синодской бюрократией, а культурное творчество, оторвавшись от религиозных истоков, становится в подавляющем

большинстве не только по форме светским, но разлагающим и разрушительным по существу. Превратив большинство православного русского народа в рабов и нещадно его эксплуатируя, дворянство создало систему защиты своих классовых завоеваний. Однако в XIX веке произошло одухотворение светской культуры через приобщение русской верхушки к народной культуре и православию. Альтернативой заражению либерализмом и атеизмом стали выдающиеся достижения представителей золотого и серебряного века русской культуры, таких как А.С. Пушкин («путь из кабака в церковь») или Ф.М. Достоевский (превращение революционера в духовного пророка). Однако революционный дух эпохи одержал победу. И если в былые лихолетья государство, народ и церковь спасали друг друга, то после попыток дворянства, зараженного сословным эгоизмом, в стремлении окончательно подмять императорскую власть (убийство Павла I, восстание декабристов) враждебные силы сосредоточились на соблазне «грабить награбленное» и «превращении камней в хлебы».

Борьба русского народа за свое освобождение не только от произвола дворян, но от Бога, совести и царя, разжигаемая лозунгами классовой ненависти, трагически закончилась революционным взрывом, жертвой которого стало все здание русской государственности, включая его фундаментальные основы. Катастрофа 1917 года есть раскол единого тела страны, когда связи между церковью, монархом и народом не просто ослабли: две опоры «восстали» на третью – самодержавие. Утрата одной опоры – русского самодержавия, повлекла за собой в бездну все здание – невиданные потери и страдания всех сословий.

Согласно христианству действие нечистого духа в злоупотреблении свободой, искажении и искривлении, нарушении иерархии в едином национальном теле, смешении функций, природ и как результат форм осуществления. Каждое из основ: народное, церковное и государственное, за два столетия окрепло и жило своим самобытием, но «темные силы» направили усилия свои на подрыв взаимосвязей между ними. Рассмотрим их подробнее.

Духовно-национальные скрепы. Национальная культура могла приносить живоносные плоды, если питалась духом из православного источника, т.е. была «велению божию послушна» (А.С. Пушкин), жила «божественными содержаниями в совершенной форме» (И.А. Ильин). Взаимосвязи между русским народом, элитой, с одной стороны, и православной духовностью и традицией, с другой, будучи важнейшими скрепами создаваемой христианской культуры, оказались слабы и не

выдержали испытанием войной. Антирелигиозный дух революции внешне проявил себя не сразу, но играя на гордыне, задрапированной лозунгами справедливости, пробудил в народе «зверя-антихриста», ставшего главной движущей силой. Внешний статус православия как государственной религии оказался не меньшим испытанием. Материализм, безбожие и беспочвенность интеллигенции склонной к либерализму, теософии, критическому реализму, символизму усугубили дело. Факты послереволюционной истории страны обнаруживают логику постепенного изживания этих болезней и оживления духовно-национальных взаимосвязей вплоть до сегодняшнего дня.

Русскому народу изначально были даны ценнейшие качества – жажда правды, свободолюбие, честность, щедрость и готовность к самопожертвованию ради высшего блага. Чтобы осуществить свое историческое призвание, он вырабатывал соответствующие формы жизни и культуры. В силу исторических условий и особого промысла Россия, чтобы выжить, оказывалась перед необходимостью следовать именно по пути цельному, выверяя свою политику по абсолютным духовным ценностям (высшему заданию), исходя из особенностей конкретной ситуации, выбирая способы, адекватные объективным «дарованным» ей условиям бытия. Согласно И.А. Ильину, у русских свой национально-духовный уклад: т. н. первичные силы – сердечное созерцание, внутреннее свободолюбие, непосредственная искренность духа и жажда Правды, которые преобладают над силами вторичными – волей, рассудком и организационной дисциплиной, более доминирующих у западных народов. Отсюда – божественный замысел и историческое задание русскому народу: не брать в готовом виде чужую форму и организацию, но из данных первичных сил (укрепленной веры и совести, осуществленной свободы и предметного созерцания) выращивать вторичные силы, свою русскую духовную культуру воли, мысли и общественной организации. Это означает учиться умерять и оформлять свои силы, что непросто для русского человека, который по характеру «доверчив, как малое дитя, и страстен, как невоспитанный взрослый». «Духовная свобода дана нам от природы; духовное оформление задано нам от Бога» и «дисциплина есть наше великое задание, наше призвание и предназначение». Призвание России – в преображении, т. е. в том, чтобы, открыв доступ к светской цивилизации и светской культуре, сильной и живой верой проработать, осмыслить и облагородить новые формы сознания, быта и хозяйства. «Общий религиозно-православный Иоанновский дух любви и свободы, объединяющий историческую Церковь, национальное самочувствие и

государство, призван к преобразению светского национального самосознания, новой национально-светской культуры и национально-светской цивилизации» (Иван Ильин, 1992: 275). По И.А. Ильину два последних века есть не что иное, как создание русским народом национальной культуры – рождения своего национального русского духа в виде русско-национального творческого акта. Этот акт должен быть верен историческим корням славянства – душе и телу народа, религиозному духу русского православия и осуществляться в национальных формах – русской государственности, русской науке и литературе, русском искусстве, русском правосознании, русском укладе хозяйства, быте и нравственности.

Особое значение для русской души имели внутренние установки – сердечное созерцание, любовь к свободе, детская непосредственность, живая совесть, воля к совершенству во всем, вера в божественное становление человеческой души и природы, смирение, терпение и стремление к духовному очищению. В православии русский получал их в виде молитв, старчества, праздника Пасхи, почитания Богородицы и святых, а также икон. В них содержался ключ к русской религии, душе и истории, которые, конечно, лишь к ним не сводятся, но без которых не могут быть познаны и осуществлены. Всегда было важно созерцать и иметь живой конкретный образ, откуда черпался творческий дух и жизненная сила, символ национального Боговосприятия, который «дается он от имени народа и за народ его героями, гениями и святыми. Это – радостное самоутверждение народного духа в Боге, путь к вере через вдохновенное созерцание, мироприятие и творчество».

Что же произошло? Вот цитаты русских провидцев и мыслителей о главных причинах революционных бед России в XX веке. Свт. Игнатий (Брянчанинов) еще в 1840-х годах написал: «У нас осталась только кое-какая внешность от Православия, но это мертвое тело без жизни. Россия находится накануне взрыва безбожного либерализма». Феофан Затворник: «Через поколение, много через два, иссякнет наше Православие». Лев Тихомиров в начале столетия засвидетельствовал: «Весь мир только носит имя христианского, но нигде противоположность между именем жизни "Святой Руси", "Православия" и т.д. и полной мертвостью веры не поражает нас до такой степени как в современной России». В.В. Розанов (1918 г.): «Глубокий фундамент всего теперь происходящего заключается в том, что в европейском (и в том числе русском) человечестве образовались колоссальные пустоты от былого христианства; и в эти пустоты проваливается все: троны, классы,

сословия, труд, богатства... все проваливается в пустоту души, которая лишилась древнего содержания». И.А. Ильин, 1948 год: «Весь кризис, переживаемый ныне Россией и миром, есть кризис по существу своему духовный. В основе его оскудение религиозности, то есть целостной, жизненно-смертной преданности Богу и Божьему делу на земле. Отсюда возникает все остальное: измельчание духовного характера, утрата духовного измерения жизни, измельение и прозаизация человеческого бытия, торжество пошлости в культуре, отмирание рыцарственности и вырождение гражданственности)» (Архимандрит Порфирий (Шутов), 2013).

Актуальным и для сегодняшнего дня остается мысль И.А. Ильина о том, что в свое время в России уже была реальная свобода и реальное национальное самоуправление в меру исторических особенностей и уровня правосознания народа. Зато, именно, недовольство ограничениями прав личности, требования внешней свободы, соблазн «все разом взять и устроить» вместо длительного улучшения законов и развития внутренней правовой культуры привели к своей противоположности – отрицанию личности вообще (единица – ноль), ликвидации ее прав и отождествлению с безликим коллективом. Желание экспроприации земель и чужой собственности, получить чужое в неограниченном количестве и даром имело результатом отнятие всего у всех, ликвидацию вообще права частной собственности и возможности быть полноправным хозяином. Ропот на царскую цензуру и несвободу слова закончился монополией слова, печати и даже мысли. Критика церкви вплоть до насмешек над ней привела к безверию и пошлости, недовольство «полицейским гнетом» и всевластьем царя – к невиданной диктатуре и насилию, протест против великорусского национализма и угнетения великодержавным шовинизмом малых народов закончился отрицанием идеи нации вообще и стиранием национальных особенностей интернационалом, а требование расширения народовластия – фарсовой пародией на подлинную демократию. Главный урок революции и последующего за ней строительства коммунизма, по мнению И.А. Ильина, состоит в том, что революционеры восстали на христианские заповеди утверждающие, что жизнь на земле невозможна без терпения, смирения и отречения. В итоге ни один исторический режим не возлагал на своих «подданных» такого бремени изнурительного терпения, вынужденного смирения и унижительного отречения (Иван Ильин, 1992: 193).

Этнополитические скрепы. Любовь между народом и властью (самодержцем), которая крепилась с одной стороны, заботой и попечением государства, а с другой, законопослушанием народа, правосознанием и доверием, оказалась подорвана не только крамольной агитацией и наветами на царя, но неизжитыми сословными привилегиями, продажностью правящего слоя и социальным неравенством. Участие народа в управлении должно было расширяться по мере роста его компетентности и ответственности, а не в форматах западной модели демократии или коммунототалитарной системы.

Олигархия была всегда инородным телом в России – будь то боярство, всегда мечтавшее расколоть Русь на удельные княжества или превратить её в сословную монархию, где царь был бы ответственным не перед Богом, а «аристократией», будь то либеральная интеллигенция, с её критикой царизма накануне революции, которой не смогла противостоять обюрокращенное дворянство, обнаружившее низкий уровень монархического правосознания и озабоченное одним – не потерять доходы и привилегии. Всем этим воспользовались большевики для выявления «классовой сути» самодержавия, что царь якобы был оплотом власти «помещиков и капиталистов». Это было справедливо в отношении других стран, где монархии с разными темпами и национальными особенностями давно превратились в декорацию олигархической власти, везде, кроме России. Господь Духом Святым вдохновлял праведных царей, а если цари отпадали, теряли сакральность и переставали быть "дыханием жизни нации", эту функцию Господь передавал элите. Когда отпадала элита (например, в Смутное время) – народу или церкви. Трагедия 1917 г. состояла в том, что ни одна из оставшихся опор не выдержала испытания.

Духовно-государственные скрепы являлись важнейшими удерживающими силами. История России подтверждает, что ослабление царской власти усугубляло социальные и духовные болезни, а усиление, напротив, приводило к укреплению нации и росту благочестия: именно при самодержавных царях был рост религиозности, подвижничества, монастырской жизни, строительства храмов и пр. Достаточно вспомнить, что, вопреки кровавому стереотипу, Иван Грозный был молитвенником и поборником духовной жизни (канонизация наибольшего количества святых, в т. ч. Александра Невского, произошла при нем), а борьба царя с врагами православия позволила церкви лучше осуществлять свою миссию спасения.

Нарушенная синодальной реформой симфония властей привела к отчуждению церковных иерархов от царя ещё до революции, насильственной политике в сфере свободы совести (например, выдворению русских монахов с Афона), разрыву мистической связи между церковью и государем (запрет священству поминать царя на службах сразу после его «отречения»), к ереси обновленчества, екатеринбургской, соловецкой и пр. «голгофам». Если Россия не следовала этому принципу, то социальные беды (войны, угрозы распада, внешней зависимости, внутренних расколов) становились расплатой за отход от предназначения и возвращали ее к судьбоносному выбору. Разрешение узловых проблем истории происходит в России как трагедия невиданных масштабов, в этом свидетельство ее избранности к преодолению величайших соблазнов. То, что другим народам не просто сходило с рук, но получало даже статус общественной нормы, здесь требует изживания, очищения, предстает как величайший урок для всего человечества.

Логика возвращения России к заповеданному первообразу обнаруживает себя в удивительных исторических фактах и событиях, последовавших после революции.

Так, коммунисты, будучи материалистами, говорили о первичности материи над духом, что победа над капитализмом будет одержана, прежде всего, как победа экономическая (в производительности труда), но именно здесь больше всего опозорились, вынужденные прибегнуть к внеэкономическому принуждению, рабскому труду и небывалой доселе идеологизации (т.е. силе идеи). Пришлось строить коммунизм в отдельно взятой стране в виде советской сталинской державы, которая в итоге опрокинула планы ослабления и расчленения России тех, кто из-за границы «дергал за ниточки» до революции. «Мировой закулисе» пришлось сворачивать весь проект, разоблачивший ложь коммунистической идеи и угрожавший победой сталинизма в мировом масштабе. Сталин и сталинизм оказались своеобразным «бичом Божьим», т. е. наказанием за грех отступничества сначала от царя и от веры русского народа, который в горниле индустриализации, коллективизации, партийных чисток и, главное, вопреки интернационалистической и атеистической пропаганде стал перековываться в русских патриотов. Русский язык, «великий, могучий, правдивый и свободный», русская классическая и народная культура, пронизанная идеалами добра, любви, справедливости, чести, христианская в своей основе, не смотря на жесточайшую партийно-

идеологическую зачистку и обрезания, сделали свое великое дело, сохранив целостность страны. Тогда как молодая советская культура, если не обращалась к русскому архетипу, была бессильна, ничего не говорила ни уму, ни сердцу нового поколения, и как только рухнул «железный занавес» сразу проиграла борьбу западному масскульту ещё до развала СССР.

Великая Отечественная война остановила уничтожение церкви: священников, храмов (наименьшее число действующих осталось именно перед самой войной), и повернула руководство и многих людей лицом к вере вопреки богоборческим принципам раннего советского периода. Это был частичный возврат к дореволюционным традициям и патриотизму: приостановление атеистической пропаганды и разрушения храмов, отмена института комиссаров в войсках, возвращение царских погон и некоторых званий, регалий, обращения «братья и сестры», выражения «Отечественная война» (как с Наполеоном), роспуск Интернационала, воспевание образов великих русских полководцев и героических страниц военного прошлого и многое другое. Война стала проверкой и отбраковала партийных карьеристов и болтунов, выдвинув действительно талантливых организаторов, хозяйственников и патриотов на ответственные посты; произошла частичная замена правящей элиты. Удивительные события Великой Отечественной войны и знамения свыше разве не свидетельствуют в пользу особой избранности России и того, что Господь Россию не оставил? Наша победа в войне не может восприниматься иначе как чудо и искупление великими потерями того богоотступничества, которое совершил народ во время революции (об этом сказал и Патриарх Кирилл). Велико число свидетельств и знаков Божьего промысла о войне и ее исходе. Например, главные вехи войны совпадают с православными праздниками: начало войны (День всех святых), сражение под Прохоровкой (Петра и Павла), освобождение Киева (Казанская), окончание войны (Пасха и Георгия Победоносца). Чудесные победы, которые нельзя объяснить лишь героизмом: битва за Москву (немцам в наступлении помешали ранние морозы), блокада Ленинграда (город, ставший колыбелью революции, искупил вину невиданным подвигом), Сталинград (дом Павлова), чудо во время штурма Кенигсберга и многое другое.

Либерально-демократические политические режимы и идеологии разных оттенков всегда были антиправославными и антинациональными. Носители либеральных идей были, как правило, атеистами, богоборцами, материалистами и космополитами. Как

доктринеры они игнорировали данные Богом реалии и национально-культурную самобытность. Конечно, их идеология и практика попускаемы Богом как социальная болезнь и инструменты грядущего Апокалипсиса. Для желающих спастись изживание и преодоление возможны не путем насильственным, но через защитное ограждение (удерживающую силу в лице самодержавного монарха) и созидательную мощную альтернативу – живое благодатное творчество: политическую, материальную, художественную, научно-образовательную православную культуру, где нет почвы для семян греха.

В настоящий момент, в зависимости от того какая из трех первооснов (православие, самодержавная монархия, русский народ) у тех иных общественных сил или мыслителей является главной, или, напротив, искажается и даже отвергается, можно классифицировать их по этому основанию, с одной стороны, на православных (христиан), державников (монархистов) и почвенников (националистов), а с другой – соответственно на атеистов, либерал-демократов и западников. Если предположить, что все три начала (религиозное, государственное, народное) сильны не только своей самостоятельностью, самобытием, но и взаимосвязями, что образует единство национального духа, то фактически мы имеем два основных полюса: группу национальных сил и антинациональных (несмотря на все многообразие частных оттенков).

Как бы утопично ни звучал сегодня лозунг «За Веру, Царя и Отечество!», он выражает необходимые начала, без которых Россия в любом виде, будь то коммунистическая тоталитарная или современная буржуазно-демократическая, не могла и не может существовать. После краха самодержавия даже в период коммуноноталитаризма суррогаты этой триады все равно становились основой политического строя. Так, православная вера «должна» была быть обращена в веру построения на земле «коммунистического рая», самодержавная монархия – превратиться в тоталитарное государство во главе с генеральным секретарем, а русскому народу было «велено» растворяться в искусственной общности – «советском народе». Период ельцинского лихолетья, ознаменовавшийся распадом и разложением всего и вся, постепенно завершается оформлением той же триады, и хотя в ином, пока искаженном виде. Взамен питающих друг друга любви, попечения, служения Богу, защиты, послушания и органичного распределения трех сил – во многом их имитация и формально-правовые разделения. Глубоко чуждый православной вере папизм может стать угрозой принципу соборности. Православие не должно подменяться и

формальным обрядоверием, примиренчеством с властью, превратившей западные свободы в своеобразного идола. С другой стороны, вместо самодержавного царя, олицетворяющего единство народа на основе абсолютных ценностей, возникшая власть временщиков, чиновной бюрократии, уравнивается формально избранным президентом, «равноудаленным» как от олигархов, так и от реальной политической ответственности. Наконец, русскому народу, творящему национальную культуру, по-прежнему угрожает альтернатива обезличенных «россиян», тонущих в пьянстве и разврате или одурманенных американским масскультом, прагматизмом и технократизмом.

Сейчас стоит задача восстановления заповеданной священной триады в ее цельности через обретение верных взаимосвязей, ее составляющих, исходя из их природы и распределения, исторических предпосылок и современных условий. История России после революции показывает необходимость избавления от чуждых доктрин и всяческих идолов, выработку своих национальных форм социальной активности и творчества, осуществляющих восхождение России к заповеданному первообразу.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Архимандрит Порфирий (Шутов). Надо быть бодрым и жить в работе.** Альманах «Соловецкое море» (№ 12, 2013) - URL: <http://www.pravoslavie.ru/62246.html>.
2. **БЕРДЯЕВ Николай. «Духи русской революции». Из глубины. Сборник статей о русской революции.** YMCA Press, Paris, 1967, 333 p. - URL: . <http://www.vehi.net/berdyayev/duhi.html>
3. **ИЛЬИН Иван. О воспитании русского народа к справедливости. Наши задачи.** Т.1.- М.: Папог, 1992. С.193
4. **ИЛЬИН Иван. «Опасности и задания русского национализма». Наши задачи.** Т.1.- М.: Папог, 1992.

DEVİRİMİN VE İÇ SAVAŞIN UÇ KOŞULLARINDAKİLER: BOLŞEVİKLERİN PLANLARINDA KUZEY KAFKASYA KÖYLÜLERİ

S. A. KHUBULOVA* - V. V. KHUBULOVA** - L. Ch. KHABLIEVA***

ÖZET

Bildiri, ilk olarak 1917-1920 yıllarında Kafkas etnik gruplarının devrim ve iç savaşta yer almasının temel nedenlerini ve uç koşulların kitle bilinci üzerindeki etkisi sorununu ele almak için antropolojik bir yaklaşım kullanmaktadır. Barış, acil sorunları çözmek için en etkili mekanizma olarak şiddet ve teröre dair fikirlere uymaktan geçiyordu. Bildiri, değişen sosyo-politik sistemde Kafkasya etnik gruplarının siyasi tercihlerinin nedenlerini de incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Devrim, Etnik Yapı ve Bilincin Askerileştirilmesi, İdeoloji.

---

* Doctor of historical Sciences, Professor of the North Ossetian state University, them. K. L. Khetagurova, hubul@yandex.ru

** Candidate of economic Sciences, associate Professor of North-Caucasus Federal University, wave71@yandex.ru

*** Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of the North Ossetian state University, them. K. L. Khetagurova, lara1706@yandex.ru

ЧЕЛОВЕК В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ РЕВОЛЮЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ: КРЕСТЬЯНСТВО СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В ПЛАНАХ БОЛЬШЕВИКОВ

Хубулова С.А.* - Хубулова В.В.** - Хаблиева Л.Ч.***

АННОТАЦИЯ

В статье впервые делается попытка через антропологический подход рассмотреть причины участия кавказских этносов в революции и гражданской войне в 1917-1920 гг. Рассмотрена проблема влияния экстремальных условий на массовое сознание, которое из мирного стало подчиняться идеям насилия и террора, как наиболее действенным механизмам решения насущных проблем. Проанализированы причины политических предпочтений кавказских этносов в условиях смены общественно-политической системы.

Ключевые слова: Революция, Этнос, Милитаризация Сознания, Идеология.

---

* доктор исторических наук, профессор Северо-Осетинского государственного университета, им. К.Л. Хетагурова, hubul@yandex.ru

** кандидат экономических наук, доцент Северо-Кавказского федерального университета, wave71@yandex.ru

*** кандидат педагогических наук, доцент Северо-Осетинского государственного университета, им. К.Л. Хетагурова, lara1706@yandex.ru

**THE MAN IN THE EXTREME CONDITIONS OF THE
REVOLUTION AND THE CIVIL WAR: THE PEASANTRY OF THE
NORTH CAUCASUS IN THE PLANS OF THE BOLSHEVIKS**

ABSTRACT

The paper first attempts using an anthropological approach to address the root causes of the involvement of the Caucasian ethnic groups in the revolution and civil war in 1917-1920, the problem of influence of extreme conditions on the mass consciousness of which the peace was to obey the ideas of violence and terror as the most effective mechanisms to solve urgent problems. Analyzes the causes of political preferences ethnic groups of the Caucasus in the changing socio-political system.

Keywords: Revolution, Ethnicity And Militarization Of Consciousness, Ideology.

В преддверии 100-летия октябрьской революции 1917 г. история этого социального катаклизма, изменившего не только путь развития России, но и оказавшего большое влияние на судьбы мира, не перестает привлекать к себе пристальное внимание историков, политиков. Наряду со ставшими традиционными подходами к анализу происходящих в 1917-1920 гг. событий, стали появляться новые исследовательские методы. Наглядно новые вызовы мы проследим на материалах Терской области.

Терская область – полиэтничный и поликонфессиональный окраинный регион Российской империи. В связи с этим экстремальные условия революции и гражданской войны представляли собой как социально-экономические и политические новации, так и этнокультурные, психологические и другие метаморфозы.

Следует отметить, что в революционных баталиях образовалась дихотомия в виде системы представлений о необходимых действиях и об образе общества в целом. Социальный раскол прошел между сторонниками традиционных устоев и ратующих за переустройство общества.

Как свидетельствуют психологи, в «нормальном», спокойном обществе каждый его член знает свое место в установившейся иерархии, понимает психологические границы, которые формируются той или иной социальной средой, редко нарушает демаркационные линии¹. Но когда общество и его члены оказываются в условиях смены общественно-политических систем, войн, в эпицентре социального взрыва, установленные линии и границы уничтожаются, граждане создают новые социальные множества, их психика и поведение перестают поддаваться логике и носят дезорганизованный характер.

В это время происходят существенные перемены в массовом сознании,

что напрямую связано с кризисными явлениями в современном обществе.

Данное объяснение особенно актуально для периода российской революции 1917 г. и последовавших за ней социальных катаклизмов. Именно в это время можно наблюдать симбиоз и проецирование на

---

¹ Марченя П.П. Изучение массового сознания революционной эпохи 1917 г. в отечественной исторической науке./ Электронный ресурс. URL: http://www.civis-book.ru/files/File/March_izuch_mass.pdf

общество разнонаправленных сил: модернизация традиционного общества, кризис православия, мировая война, крах монархии, последовавшая экономическая катастрофа, всеохватывающая ценностная дезориентация, анархия, охлократия, противоборство правой и левой диктатур, в итоге победа последней.

По мнению ряда исследователей в этот период к власти пришла «сама *масса*, душа которой всегда полнилась анархическими инстинктами»², «захват этими “массами” в октябре 1917 года власти и знаменует собою подлинную Революцию».

Анализ отложившихся эго-документов позволяет установить долгосрочные и сиюминутные причины выбора в пользу одной из политических сил. Наряду с общими факторами, характерными для большинства регионов страны, в Терской области имелась определенная специфика, которая, в конечном счете, привела к кровопролитным боям противоборствующих сил. Использование новых методологических практик позволило по-новому изучить отложившиеся воспоминания участников революции и установить, что внешне одинаковые по социальным характеристикам люди, нередко становились по разные стороны баррикад, причина этого крылась в сложении факторов, вызванных случайными обстоятельствами.

Следует заметить, что политические предпочтения того или иного этноса в экстремальных условиях революции и гражданской войны, вызваны не только классовыми антагонизмами, но и социокультурной средой (историческим временем), в которой находился народ. Последнее приводило к тому, что этносы, находившиеся на разных этапах развития, видели свой вариант достижения светлого будущего, поиск определенной политической силы в качестве союзника. Нередко случалось так, что внешний раздражитель (казачье землевладение, религиозный фактор) мог оказать решающее влияние на выбор союзника в борьбе за достижение поставленных целей. Если внешний фактор предлагал другие варианты воздействия, то выбор мог поменяться в считанные дни.

Опыт изучения революции через историко-антропологические аспекты проблемы имеет пока небольшую историю. Наряду со ставшим традиционным определением причин революции, лежащих в плоскости экономики, политики начала XX в., в последние годы используются

---

² Германия и русская революция, 1917–1924. М., 2004. С. 87.

новые методологические принципы, позволяющие выявить многоаспектный симбиоз причинно-следственных связей.

По мнению некоторых исследователей ни государства, ни отношения между классами не существуют сами по себе, они «предполагают отношения между социальными субъектами. Они создаются, осуществляются и поддерживаются путем взаимодействия людей»³. Данную социальную связь можно объяснить методами исторической психологии. Например, один из основоположников этого направления Г. Лебон обосновывает в своей книге психологические основы революционного движения, объясняя участие больших толп людей в разрушительном движении проявлением иррациональности, агрессивности⁴. Эту идею осмыслили последователи Лебона и доказывали, что значительная часть толпы вступает в революцию не слепо, а преследует конкретные групповые, сословные и личные интересы, при этом мотивация поведения этих больших групп не может быть сведена лишь к разрушительности и иррациональности⁵.

В современной историографии нашло объяснение следующее видение проблемы социально-психологического трактования революции: с одной стороны, это личностные качества лидеров революционного движения, с другой – всепоглощающие социально-психологические процессы, которые детерминируют революцию⁶. По мнению известного исследователя А.Х. Борова, в период революционных событий четко обозначились три вида политических лидеров – «политики», «крестьянские вожаки», духовные авторитеты, от влияния которых на массы складывалась та или иная расстановка сил в районе⁷.

Политические организации разной направленности и их идейные вожди наиболее отчетливо проявились в Осетии и Кабарде. В Осетии еще в середине XIX в. получили распространение идеи российского общественного движения (народники), накануне и в период революции 1917 г. эта традиция была развита, благодаря большому количеству студентов, прибывших в Осетию из столичных вузов, а также

---

³ Kimmel M.S. **Revolution: a Sociological Interpretation**. Philadelphia: Temple Univ. Press, 1990. P.205.

⁴ Лебон Г. **Психология революции**. М., 1991. С. 27.

⁵ Olson M. **The Logic of Collective action**. New York: Schocken Books, 1965. P.76.

⁶ Юревич А.В. **Социальная психология революций**. //Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т.3, №4. С. 110-132.

⁷ Боров А.Х. **Северный Кавказ в российском цивилизационном процессе**. Нальчик, 2007. С. 99.

комбатантов Первой мировой войны, вернувшихся на родину и принесших с собой революционные идеи российской социал-демократии. Благодаря национальной интеллигенции была создана Осетинская революционная партия «Кермен», аналогов которой в общественном движении Северного Кавказа не существовало. Часть осетин пошла за партией «Кермен», отражавшей интересы крестьянства и стоявшей на позициях местных большевиков. Другие поддержали Г. Бичерахова, возглавившего мятеж казачества. Именно в эти дни осетинский этнос окончательно раскололся на два противоборствующих лагеря, каждый со своим миропониманием. При этом террор стал главным средством доказательства своей правоты. Интересен тот факт, что керменисты развязали красный террор по селам Осетии, сжигали целые села и грабили имущество привилегированных сословий. Наглядный пример – расправа над жителями с. Карагач, в результате которой члены именитых осетинских фамилий были истреблены, а их имущество либо сожжено, либо разграблено. Последователи керменистов позже организовывали отряды красных партизан и сражались с отрядами Деникина в ходе гражданской войны. Их политические оппоненты поддержали Г. Бичерахова и его мятеж, а позже присягнули правителю Осетии генералу Хабаеву.

Внутриэтнический конфликт проявлялся даже на семейном уровне, когда члены семьи Баевых оказались по разные стороны баррикад – Г. Баев - бывший городской голова Владикавказа поддержал Деникина, а его родной брат Измаил – встал на сторону большевиков. Но даже при этом случаи вражды между родственниками осуждались обществом.

В Кабарде деление на сторонников белых (лидер кн. Даутоков-Серебряков) и красных (Б. Калмыков, партия «Карахалк») также было сопряжено по большей части с отчетливой социальной градацией и сильными качествами лидеров.

В Ингушетии приоритетными оставались национальные противоречия с казачеством, питаемые нерешенным земельным конфликтом. Этим успешно манипулировали большевики во главе с Орджоникидзе, сделавшие Ингушетию базой своего движения в обмен на ожидаемую землю и территорию. Ингуши сделали свой выбор также в ходе августовских событий 1918 г. Получив от Г. Орджоникидзе уверения в своей поддержке, они стали тем кулаком в руках большевиков, который громил осетинские чела, поддерживавшие восставшее казачество.

В Чечне лидерство принадлежало местным духовным лидерам, которым предстояло решить вопрос: какой приоритет избрать – религиозный или этнический⁸. Ислам стал той цементирующей основой, которая сплачивала чеченское общество: «В отличие от русского духовенства, выбравшего сторону противников большевизма и выполнявшего роль пятого колеса в структуре белогвардейских войск, горское духовенство возглавило свой народ в вооруженном конфликте. В истории гражданской войны на Северном Кавказе сыграли немаловажную роль четыре мусульманских шейха – Узун-Хаджи Салтинский, Наджмудин Гоцинский, Али-Хаджи Акушинский и Али Митаев. Четыре шейха блокировались и враждовали, преследуя как идейные цели, так и отстаивая личные амбиции, при этом оба мотива настолько плотно переплетались, что становились единым качеством глубоко религиозного лидера правоверных, свято поверившего в исключительную истинность собственного пути к Богу»⁹.

Весной 1918 г. часть чеченцев, возглавляемая Атагинским советом, выступила за переговоры с казаками, другие, руководимые лидерами Гойтинского совета, выступили за поддержку большевиков. Здесь большую роль сыграл А. Шерипов.

Лидер должен обладать достаточной харизмой, чтобы к его лозунгам прислушались и пошли за ним. В то же время ведомые нередко оказываются в ситуации, когда видят несоответствие между ожиданиями и реальностью, это в конечном итоге рождает агрессию, которая выливается в революционное поведение.

Еще одной проблемой, требующей своего решения, является вопрос мотивации вхождения в революционное движение: что заставляет человека, массу пренебречь своим спокойным существованием и включиться в активную борьбу. По мнению психологов, данное обстоятельство можно объяснить двумя человеческими двигателями: отчаяние от ненормальностей жизни при существующей власти и надежда на лучшую перспективу. При этом складывается определенное напряжение между мотивацией вступления в борьбу и целями и результатами революционных действий, что обусловлено: 1. Революции случаются, 2. Участники событий не всегда четко понимают результаты

---

⁸ Боров А.Х. *Указ.соч.* С. 100.

⁹ Морозова О.М., *Невская Т.А. Горцы и большевики. Экзамен на знание тонкостей восточной политики.* //Regla,2011, №12 //http: www.regla.ru (дата обращения 1.08.2017).

революции. В конечном счете, в случае успеха происходит диссонанс между ожидаемыми плодами и реальными результатами.

Как известно, в революционных столкновениях 1917-1920 гг. в Терской области большую роль играли не только политические факторы, важной причиной были имущественные и сословные противоречия. На территории области проживало казачество, которое владело примерно 60% земельного фонда, имело разные сословные привилегии, чего не хватало аборигенному населению и иногородним, которых также было в отделах довольно много.

Как правильно отмечал Н.Л. Янчевский, классовая борьба здесь подменялась сословной и национальной. Война с казаками началась сразу после февральской революции. Последнее местным населением воспринималось как опора царского режима, на которую возлагались карательные функции. Против казачества шла война на их уничтожение. Чтобы укрепить свою социальную базу, советская власть использовала всевозможные средства. Весной 1918 г. в течение 24 часов были выдворены со своих мест жители станиц Фельдмаршальской, Аки-Юртовской, Тарской, революционные отряды подвергли их разграблению. По нашим подсчетам в результате геноцида область потеряла свыше 20 тыс. казаков и членов их семей. Объяснение такому бесчеловечному отношению к казачеству может быть следующее: во-первых, наказать станицы, которые отказались стать под знамена большевиков; во-вторых, изгнав их, большевики заселяли на эти места своих рьяных сторонников – ингушей. Таким образом, была радикально решена важная проблема – ингушское безземелье. Но эти же действия стали прологом кровопролитной войны на Тереке.

Казаки, которые выступили в начале 1918 г. за созыв съездов народов области для решения всех животрепещущих вопросов за столом переговоров, в середине того же года оказались в лагере противников советской власти. Казаки сменили плуги на винтовки не потому, что им нечего было терять, как пролетариям, как раз наоборот, им было что терять, а, следовательно, что защищать.

Вхождение народов Терской области в вооруженное противостояние происходило одновременно, и было связано с накалом внутри- и межэтнической и межконфессиональной конфликтности.

Начнем с анализа трансформации массового сознания терского казачества. Накануне октябрьских событий 1917 г. замкнутость и обособленность этого субэтнуса дополнялись высоким идейным

единством, которое культивировалось на протяжении нескольких веков, создавая уверенность в превосходстве казачества над остальными этносами региона; исключительной организованностью и дисциплинированностью, верности присяге; наконец, религиозная убежденность в незыблемости установленного порядка, религиозных традиций и проч.

Существенно поколеблены были казачьи жизненные устои в период русской революции 1917 г. Казачество заняло выжидательную позицию, не принимая сторону ни одной из противоборствующих сил, в то же время наблюдало, что значительная часть народа настроена революционно. В это же время в среде рядового казачества постепенно утрачивается доверие к казачьему начальству, не делающему ничего для них. Такое отношение проявилось в период, когда войсковое правительство стало призывать на борьбу с большевиками. Отказавшись от поддержки данной линии, казачество не встало и на сторону советской власти, предпочитая настороженно наблюдать со стороны.

Однако политические события конца 1917 г., когда казаки оказались один на один с растущим националистическим движением чеченцев и ингушей, требующих у них землю, привели к трансформации их сознания. Еще больший удар по казачьему единству был нанесен претворением в жизнь решений 2-го, а затем и 3-го съездов народов Терека по земельному вопросу. Большевики, которые взяли в свои руки власть в регионе, объявили о проведении Закона о социализации земли, который лишил казаков прежних земельных преференций и ставил в один ряд с остальными народами области. Естественно, что подобная тактика расценивалась основной массой станичников как антиказачья. Это и подтолкнуло их к поддержке антисоветских движений. Бичераховский мятеж (восстание) был предрешен по этой причине.

О степени недовольства новым порядком говорит тот факт, что восстанием была охвачена практически вся Терская область¹⁰. Бесчисленные реквизиции зерна, скота, бесцеремонность красноармейцев, осуществлявших эти реквизиции, вызвали у казаков протест, и в начале июня 1918 г. около 10 казачьих станиц взяли в руки оружие. 23-го июня на казачье-крестьянском съезде в г. Моздоке было заявлено о разрыве отношений с большевиками. Во главе восстания

---

¹⁰ Лобанов В.Б. **Терское антибольшевистское восстание (июнь-ноябрь 1918 года): современный взгляд.** //Вестник Костромского государственного университета, 2012. Т.18. Вып.4. С. 47-51.

встал человек мирной профессии – инженер Г. Бичерахов, известный своими антибольшевистскими взглядами. Являясь по своим политическим взглядам сторонником эсеровской партии, Бичерахов говорил не в унисон казачьим требованиям о возвращении прежних льгот, но это были политические тонкости, которые малоинтересны для масс казаков.

Межэтническое напряжение, перераставшее в открытое вооруженное противостояние, наблюдалось не только между автохтонным населением и казачеством, но и внутри кавказского мира. Так, отношения между осетинами и ингушами накались в годы гражданской войны из-за земельных неурядиц, а также набегов ингушей на осетинские села и похищение скота, и даже людей. Наряду с межэтническими конфликтами, традиционное общество оказалось расколото внутренними противоречиями. Следует сказать, что наиболее полярными оказались осетинские и кабардинские общества, где наличествовала родовая знать и большинство рядовых крестьян-общинников. Кроме того, следует учесть, что среди осетин получило распространение отходничество, которое позволяло значительному слою крестьян приобщаться к политической жизни принимающего общества.

Больше значение имело и то, какую позицию в социальном конфликте занимала национальная интеллигенция, пользовалась ли она популярностью и влиянием в массе. А осетинская интеллигенция по своим размерам превосходила все остальные горские народы. В 1918 г. внутриэтнический раскол проявился в поляризации осетинского социума между с. Ардон, где собрался 8-й съезд осетинского народа и с. Христиановское, ставшим революционным центром крестьянского движения. В обоих случаях возглавляли движение представители национальной интеллигенции, но с разными политическими убеждениями.

Следует возразить мнению некоторых исследователей, утверждающих, что нередко позиция того или иного человека в осетинском обществе зависела от родственных отношений и традиций кровничества: «Кровная вражда отдельных семей, зародившаяся задолго до революции, не прекращалась в связи с началом Гражданской войны. Даже оказавшись в одном политическом лагере, кровники далеко не

всегда примирялись...»¹¹. Заметим, что кровная месть имела распространение у многих народов Кавказа. Но здесь нужно принять во внимание, что народы региона в виду разных исторических, политических экономических условий, а также реликтовостью/пассионарностью менталитета развивались неравномерно. Наряду с этносами, которые к началу XX в. еще поддерживали архаические родо-племенные традиции, прибегали к кровной мести с той же жестокостью, как и сто лет назад, без скидок на время и на цивилизационный прогресс, в регионе были и такие народы, которые в своем этнокультурном развитии ушли далеко вперед по пути прогресса, подчинились общероссийским законам. Со временем в результате трансформации традиционных установок кровная месть потеряла былой размах у осетин, кабардинцев, уступив место мирному разрешению конфликта в виде компенсационных выплат. Исследователи по этому поводу делают вывод о том, что среди осетин большинство случаев регулировалось именно таким образом¹².

Таким образом, функциональный аспект мировоззрения характеризует степень влияния мировоззренческих структур на поведение человека и его восприятие действительности; степень изменчивости мировоззренческих конструктов под влиянием изменяющегося реального мира.

Конечно, в основе поведенческого содержания лежали социально-экономические, бытовые причины, однако форма строилась в соответствии с традиционными представлениями и этикетом, формировавшими этнический менталитет. При этом нормы шариата и адата не всегда выполнялись в строгом соответствии с традицией. Наглядно это можно проследить на примере Осетии, равнинной Чечни, Кабарды. Личный жизненный опыт многих горцев уже включал в себя выезд и работу в отдаленных районах империи и мира, вплоть до Латинской Америки. В ходе революции отчетливо проявились признаки

---

¹¹ Морозова О.М., Невская Т.А., Черноус В.В. **Гражданская война в Северной Осетии** (по рассказам, записанным сотрудниками Северо-Осетинского научно-исследовательского гуманитарного института). // Вестник Дагестанского государственного университета. Махачкала, 2016, Вып. 1. С. 5-7

¹² Ладыженский А.М. Очерки социальной эмбриологии (внутриродовое и междуродовое право кавказских горцев). // **Научная мысль Кавказа**. — Северо-Кавказский научный центр высшей школы. — 1997. — № 2. — С. 80–89; Хадикова А. Х. **Традиционный этикет осетин**. СПб., 2003; Дауева Т.Т. **Конфликты и миротворческие практики в осетинском обществе (конец XVIII – начало XX в.): автореф. дисс. канд.ист.наук**. Нальчик, 2017.

стагнации традиционных устоев и менталитета, вызванные, в том числе, экстремальными условиями революции и гражданской войны. Нелегитимное поведение становилось нередко более актуальным, чем освященное традицией. Большевики же могли быть предпочтительны тем, что оправдывали отступление от адатов и обычаев тогда, когда это представлялось горцам целесообразным.

ЛИТЕРАТУРА

1. БОРОВ А.Х. **Северный Кавказ в российском цивилизационном процессе.** Нальчик, 2007.
2. **Германия и русская революция, 1917–1924.** М., 2004.
3. ДАУЕВА Т.Т. **Конфликты и миротворческие практики в осетинском обществе (конец XVIII – начало XX в.):** автореф. дисс. канд. ист. наук. Нальчик, 2017.
4. ЛАДЫЖЕНСКИЙ А.М. **Очерки социальной эмбриологии (внутриродовое и междуродовое право кавказских горцев).** //Научная мысль Кавказа. — Северо-Кавказский научный центр высшей школы. —1997. — № 2. — С. 80–89;
5. ЛЕБОН Г. **Психология революции.** М., 1991.
6. ЛОБАНОВ В.Б. **Терское антибольшевистское восстание (июнь-ноябрь 1918 года): современный взгляд.** //Вестник Костромского государственного университета, 2012. Т.18. Вып.4. С. 47-51
7. МАРЧЕНЯ П.П. **Изучение массового сознания революционной эпохи 1917 г. в отечественной исторической науке.** / Электронный ресурс. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/March_izuch_mass.pdf
8. МОРОЗОВА О.М., Невская Т.А. **Горцы и большевики. Экзамен на знание тонкостей восточной политики.** //Regla,2011, №12 //http: www.regla.ru
9. МОРОЗОВА О.М., Невская Т.А., Черноус В.В. **Гражданская война в Северной Осетии** (по рассказам, записанным сотрудниками Северо-Осетинского научно- исследовательского гуманитарного института). //Вестник Дагестанского государственного университета. Махачкала, 2016, Вып. 1. С. 5-7
10. ХАДИКОВА А. Х. **Традиционный этикет осетин.** СПб., 2003;
11. ЮРЕВИЧ А.В. **Социальная психология революций.** //Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т.3, №4. С. 110-132.
12. KIMMEL M.S. **Revolution: a Sociological Interpretation.** Philadelphia: Temple Univ. Press, 1990. P.205

13. OLSON M. **The Logic of Collective action**. New York: Schocken Books, 1965. P.76

BOLŞEVİK İHTİLALİNİN MİLLİ MÜCADELEYE ETKİLERİ: SOVYET MALİ YARDIMLARI

Mustafa Sıtkı BİLGİN*

ÖZET

Makalede Milli Mücadele Döneminde Bolşevik Rusya ile Ankara Hükümeti arasındaki diplomatik ve siyasi münasebetlerin kurulmasında Moskova'dan talep edilen yardımların rolü üzerinde durulmuştur. Milli Mücadeleyi başlatan Türk liderler bu hareketi yürütebilmek için 1919 yılında yardım arayışları içine girmişlerdir. Böylece Moskova ile başlatılan münasebetler 16 Mart 1921'de imza edilen Moskova Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanması bir taraftan Türk-Sovyet münasebetlerinin kurulmasına sebep olurken diğer taraftan da Sovyet yardımlarının daha düzenli bir hale gelmesini sağlamış oldu.

Mevcut yazıda ayrıca, Sovyet yardımlarının Milli Mücadelenin yürütülmesindeki katkılarına da yer verilmiştir. Makalede, yerli ve yabancı arşiv kaynaklarından istifade edilirken literatürdeki mevcut makale, hatırat ve telif eserlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Rusya, Milli Mücadele, Ankara Hükümeti, Moskova Antlaşması, Sovyet Yardımları, Mustafa Kemal Paşa, Lenin, Çiçerin.

---

* Prof. Dr., AYBÜ SBF Öğretim Üyesi ve Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ULİSA) Müdürü.

IMPACTS OF BOLSHEVIK REVOLUTION ON TURKISH NATIONAL STRUGGLE: SOVIET'S FINANCIAL AID

ABSTRACT

This article examines the establishment of diplomatic and political between Bolshevik Russia and the Turkish Government in Ankara. It also examines the role of Soviet aid on the establishment of relationships between Ankara and Moscow. When National Struggle starts in 1919 its Turkish leaders began to search for foreign aid. These steps result in the signature of Moscow Treaty on 16 March 1921. While this treaty provided for the start of official relationships between Turkey and Russia it regulated the Soviets' aid to Turkish Government

Thus the impact of Soviet aid on the execution of Turkish National Struggle is explained. Both Turkish and foreign archival sources are used in this article. Also available secondary literature consulted as well.

Keywords: Bolshevik Russia, Turkish National Struggle, Ankara Government, Moscow Treaty of 1921, Soviet Aids, Mustafa Kemal Pasha, Lenin, Cicherin.

ВЛИЯНИЯ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА ТУРЕЦКУЮ НАЦИОНАЛЬНУЮ БОРЬБУ: ФИНАНСОВАЯ ПОМОЩЬ СССР

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается установление дипломатических и политических отношений между Большевиетской Россией и Турецким Правительством в Анкаре. В нем также рассматривается роль Советской помощи в установлении отношений между Анкарой и Москвой. Когда в 1919 году началась Национальная Борьба, Турецкие лидеры начали искать иностранную помощь. Эти шаги привели к подписанию 16 марта 1921 года Московского договора. Хотя этот договор предусматривал начало официальных отношений между Турцией и Россией, он регулировал помощь Советов Турецкому Правительству.

Таким образом, объясняется влияние Советской помощи на исполнение Национальной Борьбы. В статье использованы как Турецкие, так и зарубежные архивные источники.

Ключевые слова: Большевиетская Россия, Турецкая Национальная Борьба, Правительство Анкары, Московский Договор 1921 года, Советские Помощи, Мустафа Кемаль Паша, Ленин, Чичерин.

I.Giriş

Muhakkak ki XX. yüzyılın başlarında meydana gelen iki büyük hadise dünya tarihini olduğu kadar Türk tarihini de derinden etkilemiştir. Bunlardan ilki I. Dünya Savaşı olup, neticesi itibariyle Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olmuştur. Diğer önemli hadise ise 'Bolşevik İhtilalı' olup Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonrasında başlatılan Türk Milli Mücadelesinin yürütülmesinde ekonomik, siyasi ve diplomatik katkıları olmuştur.

Zira I. Dünya Savaşı öncesinden başlayarak 1917'ye kadar ki dönemde Rusya'da yönetimde olan Çarlık Hükümeti'nin temel gayesi sıcak denizlere inmek ve İstanbul ve Anadolu'yu işgal etme hedeflerini gerçekleştirmektir. Ancak Ekim 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilalıyla Çarlık rejimi yıkıldığından dolayı Çarlık rejimi bu hedeflerini gerçekleştirememiştir. Yeni Hükümetin 3 Mart 1918 tarihinde imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Rusya savaştan çekilmiştir. Bolşevik Hükümeti'nin bu antlaşmayla ayrıca, Rusya'nın ele geçirmiş olduğu Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını boşaltması ve Rusya'ya, İstanbul ve Boğazları işgal imkânı veren antlaşmayı ret ettiğini ilan etmesi, Milli Mücadele döneminde atılacak olan işbirliği adımlarının zeminini oluşturmuştur.

Makalenin ilerleyen bölümlerinde, arşiv kaynakları da kullanılarak 1919-1922 yılları arasındaki Bolşevik Hükümeti'nin Milli Mücadeleye karşı takip ettiği siyasi ve özellikle de ekonomik yardım politikaları ve etkileri incelenecektir.

II. Milli Mücadele Hareketiyle Bolşevik Rusya Arasındaki İşbirliğinin Siyasi Arka Planı

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Milli Mücadele Hareketini ve Bolşevik Rusya'yı yakınlaştıran faktörlere bakıldığında bunu iki temel sebeple özetlemek mümkündür. Birincisi, Avrupalı güçlerin Şark Meselesi'ne bir nihayet vermek üzere Anadolu'yu parçalama faaliyetlerine girişmeleridir. İkinci sebep ise, aynı güçlerin Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik İhtilalini bastırma ve kuşatmaya çalışmalarınıdır. Bu siyasetleri şekillendiren başlıca güçler Fransa ve bilhassa da İngiltere olmuştur. İngiltere'nin savaş sonrası Yakın Doğu politikası, İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan ile stratejik bağlantısının devam etmesi esasına dayanmaktaydı. Bu temel hedef çerçevesinde İngiltere: a) Akdeniz'den geçen Hindistan yolunun kontrol altında olması, b) Anadolu'daki Türk Milli gücünün yok edilmesi ya da çok sınırlı bir düzeye indirilmesi c) boğazların İngiliz çıkarlarını temin edecek bir statüye kavuşturulması, d) Bolşevik etkisinin Yakın Doğu'dan uzak tutulması e) Doğu Anadolu'da bağımsız veya

özerk bir Ermenistan kurulması gibi amaçların gerçekleştirilmesini planlamıştır.¹

İngiltere Anadolu hareketini bastırmak için Ermeni, Rum, Kürt ve Araplardan faydalanmayı planlamıştır. Londra'nın Bolşevik siyasetine bakıldığında ise, Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi üçgeninde Rusya'yı çevrelemeyi ve 'Anti Bolşevik Seddi' kurmayı esas almıştır. Bu yolla ayrıca, Milli Mücadele Hareketinin Rusya ve Türkistan'la bağlantısının da kesilmesi hedeflenmiştir. Böylece hem Anadolu Hareketi ve hem de Bolşevik Rusya'ya doğru yönelen ortak İngiliz tehdidi bu iki gücü zaruri olarak birbirlerine yakınlaşmasına ve dayanışmasına sebep olmuştur. Rusya ise İngiliz kuşatma stratejisini Türk, Afgan ve Farslılarla işbirliği yaparak önlemeyi hedeflemiştir.²

Rusya açısından Anadolu Hareketine destek vermesinin başka siyasi ve stratejik sebepleri de mevcuttu. Bunları sıralamak gerekirse:

1) Bolşeviklerin 'ezilen-sömürülen' halklara yardım ilkesi ideolojik olarak Milli Mücadele Hareketine yardım için bir zemin oluşturmuştur.

2) Rusya'nın güneyinde bağımsız bir Türkiye'nin kurulması bir tampon bölge teşkil etmesi bakımından Rusya'nın güvenliği için önemli olacaktı.

3) İleride Anadolu'da kurulacak olan bir devletin Bolşevik olma ihtimali İslam Dünyasında Bolşevizm'in yayılması için katkı sağlayabilecekti.³

Türkiye açısından bakıldığında ise Rusya ile yapılacak işbirliği; Doğu Cephesinin güvenliğinin sağlanması, Batı Cephesine asker sevk edilmesi, diplomatik ve siyasi yalnızlıktan kurtulma ve en önemlisi de askeri ve mali yardımların sağlanması yönlerinden önem taşımaktaydı.⁴

---

¹ Earl Curzon'dan Derby'e, 7 Mart 1919, FO 371/2117; G H Benett, **The British Foreign Policy During the Curzon Period 1919-1924** (London, 1995), ss.77-78; Mustafa Sıtkı Bilgin, 'İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası' **Akademik Bakış**, c.9, sa.18, Yaz 2016, s.36.

² Rahmi Doğanay, 'Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları', **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.19, sa.2, 2009, ss.280-284.

³ Bayram Kodaman, 'Bolşevik İhtilal ve Türkiye' **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sa.25, Mayıs 2012, ss.66-67.

⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, (Ank, 2004), s.34; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, I**, (ATAM, 2004), ss. 224-226.

III. Milli Mücadele Döneminde Sovyetler Birliği'nden Gelen Yardımlar

Milli Mücadele Hareketi için yardım arama ve maddi kaynak bulma çabaları Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra gündeme gelmiştir. Bu konu ilk defa Mirliva Mustafa Kemal'in Havza'da bulunduğu dönemde (25 Mayıs-12 Haziran 1919) Sovyet Heyetiyle yaptığı görüşmelerde ele alınmıştır. Rus heyetinin başında bulunan Albay S Mihailoviç Budiyeni, Kemal Paşa'ya Bolşevik Rusya'nın askeri ve mali destek vermek istediğini ancak bunun için de bazı Rus taleplerinin yerine getirilmesinin yardım işini kolaylaştıracağını ifade etmişti. Bu talepler arasında Anadolu'da Bolşevik rejimin kurulması isteği de yer almıştır. Kemal Paşa cevaben şimdilik önceliğin Anadolu'nun işgalden kurtarılması olduğunu ve rejim meselesinin daha sonra kapsamlı bir şekilde konuşulmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Hiç şüphesiz Kemal Paşa'nın böyle bir cevap vermesinin arkaasında Sovyet yardımını temin etme düşüncesi yatmaktaydı.⁵

Rusya'dan yardım temini meselesi geniş bir şekilde 18-22 Haziran 1919 tarihlerinde toplanan Amasya'da toplanan kongrede tartışılmıştır. Toplantıya M Kemal Paşa, XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey, III. Kolordu Komutanı Albay Refet Bey ve Albay Arif ve Selahattin beyler iştirak etmişlerdir. Toplantıda Milli direnişin icrası, Milli bir yönetimin kurulması gibi konuların yanında Sovyetlerden askeri ve mali yardım elde edilmesi meselesi de konuşulmuştur. Ancak, Sovyet yardımının temini noktasında, bunun Anadolu'da Bolşevik bir rejimi teşvik edeceği düşüncesiyle bir uzlaşma sağlanamamıştır.⁶

Dış yardım konusu Erzurum Kongresinde de görüşmelere konu olmuş ancak Heyeti Temsiliye üyeleri 16 Kasım 1919 tarihinde yaptıkları toplantıdan sonra tek çarenin halka dayanmak olduğunu belirtmişlerdir. Ancak, Anadolu'nun ve Milli Mücadele Hareketinin mali durumu ortadaydı. İç kaynaklar ve ekonomik durum çok yetersiz olup ulaşım araç ve imkânlarına, stratejik mevkilere ve verimli alanlara Mondros Ateşkes Antlaşmasının yedinci maddesine dayanılarak el konulmuştu. Dolayısıyla dış yardım alınmasına acil ihtiyaç bulunmaktaydı.⁷

⁵Hüsamettin Ertürk, **Teşkilatı Mahsusa: İki Devrin Perde Arkası** (Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu), (İst, 2012), ss.232-233; Salahi Sonyel, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c.1, (Ankara, 1987), s.83.

⁶Sonyel, **Kurtuluş Savaşı**, ss.79-84.

⁷Ülkü Çalışkan, **Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları, Karadeniz Araştırmaları**, sa.9, (2006), ss.36-37.

Sivas Kongresinden sonraki günlerde Mustafa Kemal Paşa, Rusya'dan mali yardım şartlarını araştırmak üzere Halil Paşa'yı Moskova'ya göndermiştir. Halil Paşa ayrıca, maddi yardımlarla ilgili anlaşma yapmak üzere Anadolu'dan bir heyetin Rusya'ya geleceğini belirtmiştir. Halil Paşa yanında Sovyet heyetinden YY Upmal-Angarski ve BV Legran olmak üzere bir ekiple 500 kg altınla Temmuz 1919 tarihinde Bakü'den yola çıkmıştır. Ancak, heyetin Nahcivan'da Gerus Kasabasına gelince ikiye ayrıldığı ve dolayısıyla da altınların, yolların güvenli olmaması sebebiyle Halil Paşa ve Rus Heyeti arasında bölündüğü anlaşılmaktadır.⁸ Mevcut kaynaklardaki bilgilerden Sovyet Heyetinin yolda Ermeni güçlerinin saldırısına uğramaları nedeniyle altınlardan bir kısmını bırakmak zorunda kaldıkları ve ellerinde kalan miktarın bir kısmını ise Türk yetkililere teslim etmedikleri anlaşılmaktadır.⁹

Halil Paşa ise Karaköse'de (Ağrı) bulunan fırka kumandanı Cavit Bey'e 100.000 lira değerinde bir külçe altın miktarını teslim ettiğini belirtmiştir.¹⁰ İngiliz istihbaratıyla ilgili bilgilerde yer alan bilgilere göre ise, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa vasıtasıyla 164 kilo altını Moskova'dan Anadolu'ya gönderdiği belirtilmektedir. Halil paşa bu parayı Bakü üzerinden gelerek Eylül 1920'nin başlarında Karaköse'de Tümen Komutanı olarak bulunan Cavit Bey'e teslim etmiştir.¹¹ Yine aynı tarihlerde Sovyet Heyeti de Erzurum'ula ulaşmış ve Kazım Karabekir tarafından karşılanmıştır. Ancak, Karabekir Paşa'nın bildirdiğine göre Sovyet heyeti 400 kg altının yarısını ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendisine teslim etmiş diğer yarısını ise Ankara'ya götürmüşlerdir.¹²

Bundan başka, Kemal Paşa 26 Nisan 1920 tarihinde Çiçerin'e bir mektup yazarak Ankara ile Moskova arasında diplomatik münasebetlerin kurulmasını ve emperyalizme karşı bir askeri ittifak kurulmasını önermiştir. Mektupta ayrıca, Rusya'dan para ve cephane yardımı talebinde bulunulmuştur. Yardım kapsamında beş milyon altın ve cephane yardımı talep edilmiştir. Bu konuları görüşmek üzere de Bekir Sami Bey Başkanlığında bir heyet 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderilmiştir. Heyet ancak 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşabilmiştir. 24 Temmuz 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin ile görüşen heyette İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) Lazistan Mebusu Osman, Miralay İbrahim Tali ve Erkânı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey

⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, ss.72-73.

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, c.1, ss.72-73; Çalışkan, 'Türk Kurtuluş Savaşında', ss.40-41.

¹⁰ Çalışkan, 'Türk Kurtuluş Savaşında', s.40.

¹¹ Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetleri, WO 32/5620.

¹² Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, (İst, 1988), s.842.

vardı.¹³ Daha sonra Lenin’le de görüşen Türk Heyeti 24 Ağustos’ta bir dostluk antlaşması için taslak metin hazırlamışlardı. 8 maddeden müteşekkil metinde, Sovyet Rusya Türk Hükümetinin onaylamadığı bir anlaşmayı kabul etmeyecek ve iki ülke arasındaki kara ulaşımının sağlanması temin edilecekti. Ayrıca her iki ülke vatandaşları ‘en çok müsaadeye mazhar millet’ muamelesi görecekti. Yine iki ülke arasında diplomatik ve konsolosluk münasebetleri başlatılacaktı. Ancak Kafkaslarda çıkan ayaklanmalar ve Sovyetlerin bazı aşırı talepleri sebebiyle iki taraf arasında bir anlaşma imzalanması mümkün olmamıştır.¹⁴

Heyette bulunan Yusuf Kemal Bey’in Eylül 1920 tarihinde Ankara’ya dönüşünde 1 milyon altın ruble yardım getirdiği belirtilmektedir. Ayrıca, Çiçerin’in yardımcısı Karahan, 1.000.000-3.000.000 İtalyan lirası krediyi Türkiye namına İtalyan bankasına yatırmıştır.¹⁵ Moskova’da bulunan Birinci TBMM Heyeti her ne kadar antlaşma müzakerelerini sonuçlandıramasa da iki taraf arasında karşılıklı diplomatik münasebetler başlatılmıştır. Sovyet Rusya Ekim ayında Budu Medivani’yi Ankara’ya temsilci olarak atamıştır. Karşılığında ise Ali Fuat Paşa 21 Kasım’da Moskova Büyükelçiliğine tayin edilmiştir.¹⁶

İlk TBMM Heyeti’nin bir antlaşma akdedememesi üzerine Moskova’ya yeni bir heyetin gönderilmesine karar verilmiştir. Heyetin Başkanlığı’nı İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey yaparken diğer üyeler ise Maarif Vekili Rıza Nur ve Büyükelçi Ali Fuat Paşa’dan oluşmaktaydı. Heyet ilk görüşmeyi Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan’la 21 Şubat 1921’de gerçekleştirdi. Rus temsilciler Gümrü antlaşmasının feshedilmeden ve Anadolu’da komünistlere karşı yapılan baskılar sona erdirilmeden bir antlaşma olmayacağını belirtmiştir. Türk Heyetinin hedefleri ise Ermenistan’dan hiç bahsetmememe, TBMM Hükümetin tanınmasını sağlama ve Sovyet Rusya’dan para, silah ve cephane sağlama gibi amaçları gerçekleştirmektir. Daha sonra Stalin’le görüşen Türk Heyeti bir antlaşmanın imzalanmasının önünü açmıştır. 16 Mart

¹³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, c.1, s.150; **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Mehmet Gönübol-Cem Sar (ed.), (Ankara, 1996), s.19.

¹⁴ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, c.1,ss. 158-172; Çalışkan, ‘**Türk Kurtuluş Savaşında**’, s.43; **Olaylarla Türk Dış Politikası**, s.21.

¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, (Ankara, 1982), s.81; Çalışkan, ‘**Türk Kurtuluş Savaşında**’s.44; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları**, (Ankara, 1990), s.543.

¹⁶ **Türk Dış politikası: 1919-1980**, (ed. Baskın Oran), c.I, (İst, 2006), ss.169-171.

1921’de imza edilen Moskova antlaşması, Gümrü Antlaşması ve Afganistan’la yapılan dostluk antlaşmasından sonra üçüncü TBMM’nin imzaladığı üçüncü antlaşma olmuştur.¹⁷

Moskova Antlaşması, Milli Kuvvetlerin Doğu’da Ermenileri, Batı’da ise I. İnönü Savaşıyla Yunanlıları yenilgiye uğratmasından imzalanabilmişti. Zira bu zaferlerden sonra Türk temsilcilerinin pazarlık gücü artmış ve Sovyet Rusya’nın Anadolu’daki Milli Harekete karşı tereddütleri giderilmişti. Moskova Antlaşması Rusya’ya İngiltere’ye karşı yaslanacağı bir müttefik güç kazandırırken Türkiye içinse doğu sınırlarının emniyet altına alınmasını ve Sovyet yardımlarının daha düzenli bir hale gelmesini sağlamıştı. Antlaşmaya göre (madde 1) her iki taraf ta birbirinin tanımadığı anlaşmaları kabul etmeyecekti. ‘Türkiye’ teriminden Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan sınırlar anlaşılacaktı. Madde-2’ye göre, Kars ve Ardahan Türkiye’ye iade edilirken, Batum Gürcistan’da kalacak ancak Türkiye’nin Batum limanındaki hakları ve oradaki Müslümanlar üzerindeki koruyuculuk etkisi saklı kalacaktı.¹⁸

Madde-3, Nahcivan’ın Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir bölge olmasını kapsamaktaydı. 5’inci madde çerçevesinde Boğazlardaki rejimin Türkiye’nin egemenliğine halel getirmeden Karadeniz’e sahildar devletler tarafından belirlenmesi sağlanacaktı. Antlaşmanın 8’inci maddesine göre her iki taraf ta yekdiğeri aleyhinde zararlı siyasi faaliyetlerde bulunmayacaktı.¹⁹ Her ne kadar Moskova Antlaşmasının metninde yer almasa da, bu antlaşmanın en önemli sonuçlarından biri de Sovyet Rusya tarafından Türkiye’ye yapılan mali ve askeri yardımların düzenli bir hale getirilmesi olmuştur.

Sovyet mali yardımları çerçevesinde Çiçerin, 1921 yılından sonra her yıl Türkiye’ye 10 milyon rublenin verilmesini kabul etmiştir. Miktarın ilk taksidi olan 5 milyon rublenin 4 milyonluk kısmı Moskova Antlaşmasının imzalayan heyetin başı olan Yusuf Kemal Bey’e teslim edilmiştir. Para, bazı problemler ve sıkıntılı bir yolculuktan sonra 26 Nisan 1921 tarihinde Sarıkamış’a oradan da Ankara’ya ulaştırılmıştır. Kalan 1 milyon ruble ise Almanya’dan askeri malzeme alınması için askeri ateşe Saffet Bey’e verilmiştir.²⁰ İlave olarak, II. İnönü Savaşı’nın kazanılmasından sonra Yunanlıların Anadolu’da yaptıkları tahribatı gidermek için Sovyet temsilcisi Budu Medivani 9 Nisan 1921 tarihinde 30 bin altın rubleyi Mustafa kemal Paşa’ya teslim etmiştir.²¹

¹⁷ **Türk Dış politikası:** 1919-1980, ss.172-173.

¹⁸ **Olaylarla Türk Dış Politikası,** ss.26-28.

¹⁹ **Türk Dış politikası,** ss.173-174.

²⁰ Çalışkan, ‘**Türk Kurtuluş Savaşında**’,s.44.

²¹ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları,** s.543.

Bundan sonra Mayıs 1921’de 1.400.000 altın ruble, Kasım 1921 tarihinde ise 1.100.000 altın ruble Sovyet yardımı Türkiye’ye gönderilmiştir. Bundan başka 3 Mayıs 1922’de Ukrayna’nın Ankara Büyükelçisi General Frunze’nin çabaları sonucunda gönderilen 3.500.0000 ruble ile toplam Sovyet nakdi yardımı 10 milyon rubleye ulaşmıştır. İlave olarak Yusuf Kemal Bey’in Eylül 1920 tarihinde getirdiği 1 milyon ruble de eklendiğinde, Eylül 1920 ile Mayıs 1922 tarihleri arasındaki Sovyet nakdi yardımlarının toplamının 11 milyon altın rubleyi bulduğu görülmektedir.²²

Eğer 1 ruble 7 Türk lirasına eşdeğer ise toplam Rus nakdi yardımının 77 milyon lira civarında olduğu söylenebilir. 1920-1922 yılları arası üç yıllık Milli bütçenin toplam 255 milyon lira civarında olduğu düşünülürse²³ Sovyet nakdi yardımının Milli bütçenin ortalama yıllık üçte birine tekabül ettiği görülecektir. Ancak yapılan Sovyetlerden gelen yardımların büyük kısmının Orta Asya’daki Müslümanlardan toplandığı bilinmektedir.

Sovyet yardımlarını görüşmek üzere Türk Heyeti’nin Temmuz 1920’nin ortalarında Moskova’da bulunduğu döneme yakın tarihlerde Buhara’dan da bir de heyet buraya gelmişti. Heyette bulunan Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu’nun açıklamasına göre, Lenin kendisine Türk Heyeti’nin yardım talebinde bulunduğu bahisle görüşünü sormuştur. Kocaoğlu cevaben Buharalıların 100 milyon altın ruble temin edebileceklerini belirtmiştir. Bunun üzerine ilgili miktarda yardım toplanarak Sovyet Hükümetine teslim edilmiştir. Ancak, Sovyet Hükümeti’nin bunun ne kadarını Türk Hükümeti’ne teslim ettiği belli değildir. Kimi yazarlar Rus Hükümeti’nin bu yardımın büyük çoğunluğuna el koyduğunu belirtmektedir.²⁴

IV. Sonuç

Sonuç olarak, çok yetersiz teçhizat ve mali zorluklar içerisinde başlatılan Milli Mücadele’nin yürütülebilmesi için nakdi kaynaklara büyük ihtiyaç duyulmuştur. 1920’li yılların başında bu kaynağın elde edileceği yegâne devlet olarak Sovyet Rusya görülmekteydi. Bu ülke hem devlet olarak hem de idare ettiği coğrafyalarda yaşayan Müslüman halkların varlığın bakımından önemliydi. Bolşevik Rusya, devlet olarak daha ziyade diplomatik, siyasi ve askeri

²² Seyfettin Buntürk, ‘Sovyet Kaynaklarında Milli Mücadele Konusu’ **Büyük Taarruzun 90’ıncı Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu**, c.II, ss.1031-1032; Çalışkan, ‘**Türk Kurtuluş Savaşında**’,ss.44-47.

²³ Buntürk, ‘**Sovyet Kaynaklarında Milli Mücadele Konusu**’, s.1032; **Türk Dış politikası**, s.162; İhsan Güneş, ‘Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri’, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c4, sa 12, ss.779, 774,779;

²⁴ Mehmet Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, (İst, 1987), ss.85-87; Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları**, s.547.

yardım temin etmesi bakımından önemli olmuştur. Denilebilir ki Ankara Hükümeti'nin yardım arayışları, Moskova ile Ankara arasındaki diplomatik ve siyasi ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Bu sebeptir ki Moskova Antlaşmasından sonra hem siyasi ilişkiler hem de Sovyet yardımları daha düzenli bir hale gelmiştir.

Ancak, mali yardımlar daha çok Sovyet idaresi altında yaşayan Müslüman halklardan elde edilmiştir. Bu çerçevede Buhara, Azerbaycan ve Türkistan'dan toplanan yardımların bir bölümü Sovyet yönetimi tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu yardımların oranı hakkında değişik görüşler ortaya kalsa da orta bir yol olarak bunların TBMM Hükümeti bütçesinin üçte birine tekabül ettiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Bu durum da bize Sovyet Rusya'dan gelen yardımların Milli Mücadele'nin yürütülmesine önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Ancak bu yardımların asıl faydası sağladığı siyasi ve diplomatik faydadır. Mali yardım arayışları Ankara hükümeti ile Bolşevik rejim arasında siyasi ve diplomatik bağların takviye edilmesine hizmet etmiştir. Böylece oluşturulan antiemperyalist blok Türkiye için doğu sınırlarının emniyetini sağlarken Rusya için de güney kanadını emniyet altına almıştır.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Arşivler

- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, (Ank, 2004).
- BENETT, G. H., **The British Foreign Policy During the Curzon Period 1919-1924** (London, 1995).
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı, 'İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası' **Akademik Bakış**, c.9, sa.18, Yaz 2016.
- BUNTÜRK, Seyfettin, 'Sovyet Kaynaklarında Milli Mücadele Konusu' **Büyük Taarruzun 90'ıncı Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zaffer Yolu Sempozyumu**, c.II. (Ank, 1982).
- CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, (Ankara, 1982).
- ÇALIŞKAN, Ülkü, 'Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları, **Karadeniz Araştırmaları**, sa.9, (2006).
- DOĞANAY, Rahmi, 'Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları', **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.19. sa.2, 2009.
- Earl Curzon'dan Derby'e**, 7 Mart 1919, FO 371/2117.
- Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetleri**, WO 32/5620.

- ERTÜRK, Hüsamettin **Teşkilatı Mahsusa: İki Devrin Perde Arkası** (Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu), (İst, 2012).
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz** (İst, 1988).
- KODAMAN, Bayram, 'Bolşevik İhtilalı ve Türkiye' **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sa.25, Mayıs 2012.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, (Ankara, 1990).
- SARAY, Mehmet **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, (İst, 1987).
- Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Mehmet Gönlübol-Cem Sar (ed.), (Ankara, 1996).
- SONYEL, Salahi, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c.1, (Ankara, 1987)
- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, c. I.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, (ATAM, 2004).
- Türk Dış Politikası: 1919-1980**, (ed. Baskın Oran), c.I, (İst, 2006).

AFGANİSTAN'DA SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİSİ

Firuz FEVZİ*

ÖZET

Afganistan politikası 1956 yılında başlayan Sovyetler Birliği, 1979 yılında Afganistan'ı resmen işgal etti. 1989 yılına kadar Afganistan'a kalan Sovyetlerin işgal yıllarında Afgan halkının sevgisini kazanmak için söz konusu ülkede her alanda büyük yatırımlar gerçekleştirdiğini biliyoruz. Sovyet rejimi özellikle eğitim ve kültür alanında, birçok yatırımlara imza attı. İlkokuldan, ortaokuldan, liseden ve üniversite öğretim yaşından birçok Afgan öğrenci veya genci Sovyetler Birliği'ne eğitim- öğretim için gönderildi. Sovyet rejimi, Afganistan'ın her okulunda PEŞAHANG adı verilen özel sınıflar oluşturdu. Daha çok zeki öğrenciler bu sınıflara alınır ve Sovyetler kendi ideolojisini aşılacak için bu öğrencileri özel yetiştiriyordu. Afganistan'da sinema kültürü Sovyetler Birliği'nin hakimiyeti döneminde gelişti. Ruslar Afganistan halkını etkilemek için her şehirde yeni sinema binaları inşa ettiler, halk evleri kurdular. Sovyetlere bağlı olan Türkî cumhuriyetlerden birçok sanatçı bu halk evlerine davet edildi. Ruslar, halka yakın olabilmek için kız alıp vererek Afgan halkıyla akrabalık kurmayı bile denediler.

Sovyetler Birliği'nin iktisadi alanda da yatırımları oldu. Afganistan'ın yer altı zenginliklerini kullanmak için doğalgaz rafineleri ve büyük fabrikalar kurdular. Bu fabrikaların yanında veya şehir merkezlerinde lojmanlar yaparak hem kendi işçileri hem de Afgan işçilerinin barınmasına destek oldular.

Bildirimizde Sovyetlerin Afgan halkı üzerindeki sosyal ve kültürel etkisine ayrıntılı olarak yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Sovyetler Birliği, eğitim, kültür ve sosyal hayat.

---

* Kabil Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümü Öğretim Görevlisi firuz6262@gmail.com

SOCIAL AND CULTURAL EFFECT OF SOVIET UNION IN AFGHANISTAN

ABSTRACT

The Soviet Union, the Afghanistan policy of which began in 1956, officially occupied Afghanistan in 1979. We know that the Soviets who remained in Afghanistan until 1989 undertook major investments in every field in the country in order to win the affection of the Afghan people during the occupation years. The Soviet regime realized many investments especially in the fields of education and culture. Many Afghan students or youth from primary school, secondary school, high school and university education age were sent to the Soviet Union for education. The Soviet regime formed special classes at every school in Afghanistan called PESHAHANG. It was rather the intelligent students who were taken to these classes and the Soviets trained these students in a special fashion to instil their own ideology. The cinema culture flourished during the sovereignty of the Soviet Union in Afghanistan. In order to impress the people of Afghanistan, the Russians built new cinema buildings in every city and set up public houses. Many artists from Turkic republics connected to the Soviets were invited to these public houses. The Russians even tried to establish kinship with the Afghan people by matching girls for Afghans to establish intimacy with the people.

The Soviet Union also invested in the economic field. They set up natural gas refineries and big factories to use Afghanistan's underground riches. They assisted both their own workers and Afghan workers with accommodation by building lodging houses near these factories or in the city centers.

The social and cultural impact of the Soviets on the Afghans will be covered in detail in this paper.

Keywords: Afghanistan, the Soviet Union, Education, Culture And Social Life.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В АФГАНИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

Политика Афганистана Советского Союза началась в 1956 году. СССР официально оккупировал Афганистан в 1979 году. Мы знаем, что Советы, оставшиеся в Афганистане до 1989 года, делали огромные инвестиции во все области страны, чтобы завоевать любовь афганского народа в годы оккупации. Советский режим сделал много инвестиций, особенно в области образования и культуры. Многие афганские студенты из начальной школы, средней школы, средней школы и возраста университетского образования были направлены в Советский Союз на образование. Советский режим создавал специальные классы в каждой школе в Афганистане под названием PEŞAHANG. К этим классам были привлечены более умные ученики, и Советы обучили этих учеников привить свою собственную идеологию.

Культура Кино в Афганистане развивалась во время правления Советского Союза. Чтобы произвести впечатление на людей Афганистана, россияне построили новые кинотеатры в каждом городе и создали общественные дома. Многие художники из турецких республик, связанные с Советами, были приглашены в эти публичные дома. Русские даже пытались установить родство с афганским народом, давая девочкам быть ближе к народу.

Советский Союз также инвестировал в экономическую сферу. Они создали газоперерабатывающие заводы и крупные заводы для использования подземных богатств Афганистана. Они помогали как своим работникам, так и афганским рабочим, предоставляя жилье в этих центрах или в центрах города.

В нашей статье будет подробно рассмотрено социальное и культурное влияние Советов на афганцев.

Ключевые слова: Афганистан, Советский Союз, Образование, Культура И Общественная Жизнь.

GİRİŞ

Sovyetler birliği sıcak topraklara inmek için çeşitli projeleri ile Afganistan devletine destek vermiştir. Rusların 1954 yılından başlayan desteği başkent Kabil’i Kuzey Afganistan’a bağlayan tarihi Hindukuş dağlarının arasından Sanang tuneli projesi ile başlamıştır. Orta Asya’nın en büyük tuneli olan Sanang Tuneli, 1955-1964 yılında tamamlamıştır. Bu tunel, Kuzey Afganistan’ın 9 iline ulaşımı kolaylaştırdı. 1973 yılında Davut Han, Afganistan’da cumhuriyeti ilan ettikten sonra Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmuştur. Sovyetler Birliği Afganistan’ın imarı için alt yapı, yol, toplu konut, fabrika vb. gibi büyük projeleri ile Afgan devletinin ilgisini çekmiştir. Ayrıca eğitim ve öğretimde de Afgan öğrencilere binlerce burs imkanı sağlamıştır.

SOVYETLER AFGANİSTAN’DA

Yukarıda belirtildiği üzere alt yapıyı bu şekilde hazırlarken diğer taraftan Afganistan’ı ele geçirmek için çeşitli planlar kuruyordu. Sovyetler Birliği 1960’li yıllardan itibaren Afganistan’da iç siyasi gelişmelere müdahale etmeye başladı. 1973, 1978, 1979, yıllarındaki askeri darbelerden sonra SSCB iç karışıklığı bahane ederek Afganistan’ı işgal etmeye karar vermiştir. Afganistan coğrafyasının yüzde yetmiş ikisi dağlık alan olduğu için askeri müdahelenin zor olacağını biliyordu. Giden öğrencileri komünizm rejimine göre yetiştiriyordu. Kendi kadrosunun Afgan olmasını istiyordu. Sovyetler Birliğinde yetişen Afgan subaylar, Afgan ordusunda en iyi görevlere getirildi. Davut Han hükümeti bir tehlikenin olduğunu anlasa da birçok tutuklamalar yapılsa da engel olamadı. Sovyetlerde yetişmiş olan subaylar bir günde askeri darbe ile hükümeti düşürdüler ve Davut Han’ı ailesi ile birlikte sarayda katlettiler.

Böylece komünist rejim, Sovyetler Birliğinin desteği ile Afganistan’ı işgal etti. 1979 yılında resmen Babrak Karmal’ın daveti ile Rus ordusu, hem karadan hem havadan Afganistan’a girdiler. Rus işgalini dünya kınadıysa da bir çözüme varılmadı. Ruslar, Afgan halkının ilgisini çekmek için birçok reform gerçekleştirdiler. Bunlardan en önemlisi, Rusların, Afganistan’da yaşayan her etnik grubun kendi dilinde eğitim ve öğretimin yolunu açmaktır. Afganistan’daki Türk boyları bu reformdan yararlanarak birçok ilde Özbekçe ve Türkmençe eğitim veren okullarını açtılar ve kendi ana dilerinde eğitim ilköğretim seviyesinde kadar başladı.

Etnik gruplardan Özbekler ve Türkmenler, ortaokul ve lise seviyesindeki eğitime yazık ki güvenlik nedenlerle ulaşamadılar. Sovyetler Birliği, Afganistan’da yaşayan her kesimin yaşayış tarzına müdahale etmeden kendi ideolojisini yaymak için Afgan milli eğitimine bağlı olan okullardan “Peşahang” diye

adlandırdıkları, “ileri sesli” anlamına gelen özel sınıflar kurdular. Bu sınıflara daha çok zeki öğrenciler özel sınavla alınırdı. Her okulda bu özel sınıflardan vardı, daha modern ve donanımlı olan bu sınıfların öğrencileri özel bir forma ile derse girerdi. Her altı ayda yetenekli, zeki öğrenciler, Sovyetlere bağlı olan ülkelere kültürel gezi için gönderiliyordu. Birçok kez giden öğrencilerin içerisinde, komünist rejimine sevgi duyanlardan sınavla öğrenci alınır ve lise ya da üniversite okumak için Sovyetlere bağlı olan ülkelere eğitim için gönderilirdi.

Sovyetler Birliği'ne bağlı her özerk devletten veya bağlı devletlerden gelen çok sayıda öğrenci Sovyetlerde eğitim almaktaydı. 1989 yılına kadar Afgan öğrencinin sayısı 35.000'den fazla olmuştur. En fazla öğrenci harp okullarında eğitim görüyordu.

Afgan-Rus savaşında binlerce öğrenci yetim kalmış, bu yetim çocukların barınması için Afganistan'ın büyük şehirlerinde Sovyetlerin yardımıyla yetimhaneler kurulmuş, her ilden toplanan çocuklar bu yetimhanelere getiriliyor, çocuklar yaş gruplarına ayrılarak okullara kaydediliyordu. Çeşitli aktiviteler sunulan bu öğrencilere yakından ilgilenirdi. Rus öğretmenler tarafından bu öğrencilere ders verilirdi. İçlerinden yeteneklilerin not ortalamasına göre sınavsız Sovyetler'e gönderildiğini biliyoruz. Babasız ve annesiz büyüyen bu öğrencilerin büyük kısmı Rusya'da kalmışlar oranın kültürünü benimseyip Ruslaşmışlardır. Bazıları Afganistan'a geri döndüğünde 1992 yılında Afganistan'a İslam devleti kurulmuş ve iç savaş bazı şehirlerde başlamıştı, o dönemin yöneticileri bu mezun olan gençlere iş vermemiş aksine onlara: “Siz Ruslaşmışsınız, geri dönün geldiğiniz yere.” diyerek bu milliyetsiz gençleri kovmuşlardır. Bu gençlerden olan Cemil Merat 1985 yılında Rusya'nın Leningrad şehrinde lisans için gönderilmiş, orada tarih bölümünü bitirmiş aynı bölümde yüksek lisansını da tamamlamış, şuan Kabil'de ticaretle uğraşmaktadır. Merat'ın söylediğine göre, Rusya'ya giden öğrencilerden mezun olan birçok öğrenci şu an Rusya'da büyük görevlerde çalışmaktadır. Merat: “Rusya'da okurken sınıf arkadaşlarımdan bazıları şu an Rus ordusunda önemli görevlerde bulunmaktadır. Rus ordusunda okul komutanları ve emniyet müdürü olanlar var. ‘Abdülkadir’ ve Abdülvahap” adlı arkadaşlarım Rus-Çeçen savaşında Çeçenlerle savaştılar. Kırım'ın ilhak edildiği Rus-Ukrayna savaşında Afgan kökenli rütbeli askerler vardı.” diyerek kendilerinin ‘komünist’ yaftasıyla epey ötelen-dirildiğini dile getirmektedir.

Sovyetler savaşın acı yüzünü Afgan halkına yansıtmamak için halkı eğlendirmek amaçlı birçok sinema ve tiyatro binaları kurmuşlar, bu sinemalarda daha çok halkın beğendiği filmler gösterilmiştir. Kültürel faaliyetlerde milli günler ve nevrusda Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan'dan birçok sanatçı

Afganistan'a gelerek konserler vermişlerdir. Rus edebiyatını tanıtmak içinde birçok kitap Rusça'dan Farsçaya ve Peştuncaya tercüme edilerek okullara dağıtılmıştır. Batı edebiyatından özellikle Türk edebiyatından Nazım Hikmet ve Aziz Nesin'in eserleri Rusça'dan Farsça ve Peştunca'ya tercüme edilmiştir. Afgan- Rus savaşı yaklaşık on yıl sürdü ve Rus generalin dediği gibi Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'ndan sonra en uzun savaşı Afganistan'da yaşamıştır.

Çetin bir savaş olan Afgan-Rus savaşında mücahitleri dağlarda saklanarak sürekli Rus askeri konvoylarını hedef almışlar, bu şekilde Rus ordusunun ilerlemesini engellemişlerdir. Savaş bir gerilla savaşına dönüştüğünden dolayı Ruslar başarı gösterememişler, Afganistan çekilmek zorunda kalmışlardır. Afganistan Cumhurbaşkanı'nın Sovyet danışmanı general Mahmut Kadirof'un verdiği bilgiye göre, Sovyetler Afganistan'da 29 generalini kaybettiler. 14.453 askerleri öldü. 49.983 askeri yaralandı, 6669 askeri sakat kaldı. 330 askeri de kayıp olmuştur. Rus-Afgan savaşından sonraki Afgan iç savaş dahil olmak üzere yaklaşık bir milyon Afganistan vatandaşı hayatını kaybetmiş ve bir buçuk milyona yakın insan yaralı ve sakat kalmıştır. Savaşın son yıllarında Sovyetler; Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Azeri, Tatar Müslüman askerlerini Afganistan'a göndererek onların da ölmesine sebep olmuştur. Afgan-Rus savaşında mücahitler petrol borularını patlattıklarından dolayı Ruslar maddi birçok kayba da uğramışlardır.

Ruslar Afganistan kurumlarında ilk geldiklerinde beş binden fazla danışman atadılar, bu danışmanlar idari sorunları rapor ederek yardım alırlardı. Sovyetler savaşta Afgan ordusundan mücahitlere karşı savaşıp ölenlere aylık gıda yardımı yapardı. Ayrıca tüm devlet memurlarına gıda yardımı kupon karşılığında dağıtılırdı. Sovyetler on yıl Afganistan'a asker ve sivil insanlara kendi kültürlerini aşılama için yeterince başarılı olamadılar çünkü sürekli savaşla ilgilendiler. Ancak götürdükleri öğrencilerin yüzde yetmişine kendi kültürünü ve dinini tanıtmayı başarmışlardı. Her askeri kampın yakınında mutlaka bir fabrika yapmışlar, onların yanında da lojmanlar yapmışlardır. Bu lojmanlarda hem kendi işçileri kalırdı hem de Afgan kökenliler ikamet ederlerdi.

Mücahit grupların eline esir düşen Rus askerlerinin bir kısmı da müslüman olmuş ve Afgan kızları ile evlenmişlerdir. Şimdi bu ailelerin büyük şehirlerde yaşadıklarını bilmekteyiz. Afgan gençleri de Rus kızları ile evlenmişler onları Müslüman olmalarını sağlamışlardır.

Rusların Afganistan'ı işgaliyle başlayan Rus-Afgan savaşının hem sosyal hem de kültürel birçok sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABKARİ Halillah, Hesan, Kabil Der Ataş Cang, ( ) کابل دراتش جنگ Yay, Mayvand.
- BROXUP, Marie **Bugünkü Afganistan**, çev. Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Ankara 1985.
- CAROE, Sir Olaf **Sovyet İmparatorluğu-Sömürülen Topraklar**, Çev. Zerrhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- GUBAR, Gulam Muhammed, **Afganistan der Mesir-i Tarih**, Tahran 1374.
- _____, **Afganistan Tarihi ve Coğrafyası**, Meyvend Yayınları, Kabil 2005.
- HALİLLAH, Hesan Abkari, **Kabil Der Ataş Cang**, Meyvend Kültür Merkezi, Kabil 2005.

FOTOĞRAFLAR

